

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR. 75

ENN ERNITS

SÕNA HAAVAL

EMAKEELEST TEHISKEELTENI

TALLINN 2017

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital,
Haridus- ja Teadusministeerium, Emakeele Selts,
Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Toimetaja Karl Pajusalu
Keeletoimetaja Ellen Niit
Kujundaja ja küljendaja Sirje Ratso

Palgelehe foto: Heli Ernits, 2015
Tagakaane foto: Tiiu Ernits, 2003
(Enn Ernits kunagise vadja või isuri arbuja koduküla lähistel)

Trükikoda Pakett

© Emakeele Selts ja Enn Ernits

ISBN 978-9949-9222-3-9

EESSÕNA

Märgatav huvi keelte vastu tärkas mul 11-aastaselt, mil hakkasin raamatutest välja kirjutama paapua, ladina ning teiste keelte sõnu ja väljendeid. Aasta hiljem asusin iseseisvalt prantsuse keele kallale. Keskkooli päevil lisandus hobi korras soome keel ja toona koostas in enda jaoks väikese vadja keele sõnastiku. Eesti Põllumajanduse Akadeemia veterinaariatudengina sattusin üha rohkem keelte küüsi: tegin tutvust mitme huvipakkuva keelega (pärsia, esperanto, isuri, jidiš) ning asusin konspekteerima soome-ugri keelte alaseid teadustöid. Teisiti ei saanud see olla hiljemgi. Enne järjekordselt uue läänemeresoome rahva juurde siirdumist, mil kogusin rahvapärase veterinaar-meditiini- ja astronoomiaalast ainest, õppisime abikaasa Tiiuga, kes tundis huvi rahvamuusika vastu, mõnd läänemeresoome keelt või murret (isuri, Tihvini karjala, lõuna- ja äänisvepsa), et saaks kohalike inimestega suhelda nende emakeeles.

Minu esimene (sh keelealane) kirjutis ilmus ajalehes Põllumajanduse Akadeemia (1966) ja kutsus üles õppima esperantot. Järgnesid sõnavõtud aja-lehes Sirp ja Vasar eesti õigekeelsuse küsimustes. Esimene tõsisem, Keeles ja Kirjanduses ilmunud artikkel käsitles pärsia pärisnimede vahendamist (1972). Järgmisel aastal ilmus samas ajakirjas pisike artikkel kohanimedest. Aastateks said huviobjektiks Euraasia keelte arvsõnad. Hiljem olen huvitsid kontsent-reerinud ning pühendunud peamiselt eesti keelele ja teistele läänemeresoome keelele eriti võrdlev-ajaloolises plaanis, kusjuures meeliskeeleks on jäänud vadja keel. Mind on enim paelunud sõnavara, sh isiku- ja kohanimed. Sügavat huvi on pakkunud plaan- ehk tehiskeeli uuriv interlingvistika. Päris kõrvale pole jäänud ka sotsiolingvistika ja keeleajalugu. Enamik mälestusi on veel kirjutamata, keeltemaailma kajastavaid killukeksi vahendavad Ernits 2008₁ ja 2014₁. Lisaks võivad huvilised tutvuda minu kaheosalise kiretu elukroonikaga, mis sisaldab ka kõigi kirjatööde bibliograafia (Ernits 2010₃; Ernits 2015₁).

Käesoleva kogumiku jaoks olen valinud oma aastatel 1972–2015 avalda tud keeleuurimusi (peale ühe erandi). Kirjutised on jagatud toimetaja lahkel

soovitusel kuueks plokiks, millest esimene sisaldab uurali keelte ning vähesel määral ka mittesugulaskeelte sõnavara algupära käsitlevaid kirjutisi. Teine osa hõlmab nimeteadusealaseid uurimusi, kolmas aga votoloogiat, st vadja keele ja kultuuri puudutavaid artikleid. Eraldi plokid moodustavad ühest küljest loomaarstliku terminoloogiat, teisalt aga soome-ugri keeleteaduse arengut analüüsivad kirjutised. Kogumiku viimase ploki sisuks on interlingvistika-alased uurimused.

Keeleuurimised on algselt ilmunud eesti, võru, vene, saksa, inglise ja esperanto keeles. Käesoleva kogumiku jaoks on nad tõlgitud eesti keelde. Varasemaid etümoloogiaalaseid kirjutisi on kas tekstilisandite või allmärkuste abil veidi ajakohastatud (mitte alati). Pisiparandused-täiendused on tehtud vaikimisi. Ülevaateartikleid on täiendatud andmetega 2015. aastani.

Raamat on varustatud kolme registriga. Nii üldsõnade kui ka nimede register hõlmab enda uuritud lekseeme (näitesõnad on neist välja jäetud). Isikunimede register kaasab inimesi, kelle elu või tegevuse seiku olen kirjutistes maininud või kelle nime päritolu olen uurinud. See loetelu ei sisalda nimesid, mis on seotud üksnes kirjandusviidetega. Trükiruumi säästmiseks pole registritesse kantud arvukaid Kambja kihelkonna perekonnanimesid ega veterinaarset ja osaliselt muudki sõnavara.

Täna Emakeele Seltsi, kelle soovitusel ja toel sai kogumik ilmuda. Suur tänu kõigile, kes on mu eluteel ühel või teisel moel keeleharrastustele kaasa aidanud; eriti tänulik olen abikaasa Tiiale ja Toonela teele siirdunud akadeemik Paul Aristele.

Enn Ernits

Tõrvandis ja Külitses 2015. aasta suvel.

Täiendatud 2016. aasta novembris.

SISUKORD

I. Sõnavara päritolust

Avage Viru väravad! <i>Viru</i> -sõnade algupärast	13
<i>Kolle</i> -pere levikust ja semantilisest arengust	23
Arvsõnade päritolust	37
Uurali <i>sa(a)m</i> -tüveliste etnonüümide päritolust	66
Soome-ugri kaurikarpide nimetustest võrdlevalt indoeuroopa ja turgi keeltega	70
Tüve <i>kVr</i> - päritolust ja semantikast soome-ugri keeltes	80
Läänemeresoome keelte substraadist	89
Kaude laenatud sõnade päritolust	97
Muukeelsetest mugandustest eesti folklooris	105
Permi etümoloogiaid.	118
Vene päritolu slängisõnadest.	132
Olematutest läti laenudest.	137
<i>Suimi</i> -tüvelistest sõnadest.	143
<i>Setu(kas)</i>	153
<i>Manu</i> : <i>man</i> : <i>mant</i>	158
Kust pärineb <i>osm</i> ?.	161
Kas vepsa <i>nil'ed</i> on laenatud komi keelest?	167

II. Koha- ja isikunimedest

Liivlaste nimetustest ja nimedest vanimates kirjamälestistes	171
<i>Võro</i> ja onomatopoeetilis-deskriptiivne <i>vür</i> -tüvi	180
<i>Vere</i> -lõpulistest kohanimedest.	187
Lõuna-Eesti <i>a(h)i-</i> ~ <i>ä(h)i</i> -kohanimede päritolust	198
Nõo kihelkonna asustusnimedest XIX sajandi keskpaiku	213
Perekonnanimed Kambja kihelkonnas 1820. aastatel.	242
Mõningate Äänisjärve-äärsete kohanimede päritolust	263
Lisa Pihkvamaa kohanimede uurimisse	272
Probleeme ja ettepanekuid seoses pärsia nimede kirjutamisega.	275

III. Läänemeresoome keeltest ja kultuuridest

Vadja keel ja kultuur ajalookatlas	281
Vadja keele varasemast murdeliigendusest ja hilisemast hääbumisest . . .	296
<i>Tš</i> -häälik XVI–XVII sajandi Lääne-Ingeri nimedes:	
Vadja keeleala piiridest	309
Isurite asualadest ja algkodust	318
Kontaktidest keelevahetuseni läänemeresoome väikerahvastel	333
Kreevini murde foneetikast, morfoloogiast ja leksikoloogiast	344
Kreevini tekstide rekonstruktsioonid tõlgete ja kommentaaridega.	357
Vadja kirjaviisist ja sõnaloomest.	373
Häälikute tähistamisest vadja kirjakeeles	384
Fjodor Tumanski kogutud vadja rahvalauludest.	391
Setu sõna siit, kreevini lause seal	395
Ühest venepärasusest vadja keeles	401

IV. Veterinaarterminoloogia arengust

Eesti loomaarstiteadusliku oskuskeelee arengust	405
Episotoloogia-alasest sõnavarast vanemas eestikeelses veterinaarkirjanduses	412
Parasitoloogia-alasest sõnavarast eesti vanemas veterinaarkirjanduses	423
Kas emakas või söögitoru?	432
Mis on ühist sõnade <i>veterinaararst</i> ja <i>vasikas</i> vahel?	434

V. Keeleõppe ja -uurimise ajaloost

Läänemeresoomes käändesüsteemidest Mihkel Veske kirjatööde valgusel	439
Mihkel Veske uurimustest soome-ugri keelte morfoloogia vallas	449
Mihkel Veske soome-ugri laensõnade uurijana vene keeles.	463
Mihkel Veske uurimustest eesti keele leksikoloogia vallas	479
Fr. R. Kreutzwald lõunaestlaste piire kompimas	499
Soome-ugri vahetusüliõpilased ja -õppejõud 1930. aastatel.	527
Vepsa keele õpetamise minevikust ja tänapäevast	544
Vepsakeelsest kirjasõnast	560
Lisandeid merja keele rekonstrueerimisse	586

VI. Plaankeelte vallast

Johannes Aavik ja plaankeeled	593
Plaankeeleraamatud ja Eesti	603
Soome-ugri plaankeel budinos: Struktuur ja loomispõhimõtted	612
Bernhard Ojassoni reformitud esperanto grammatikast	624
Lakshmiswar Sinha Eestis	628

Lühendid	637
Arhiiviallikad	641
Grammofoniplaadid	643
Kirjandus ja andmebaasid	644
Enn Ernitsa keelealane bibliograafia	722
Uuritud üldsõnade register	738
Uuritud kohanime register	743
Isikunime register	748

I

SÕNAVARA PÄRITOLUST

AVAGE VIRU VÄRAVAD!

Viru-sõnade algupärast

Ilmunud: Avage Viru väravad! *Viru*-sõnade algupärast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 (2000).

Peatoimetaja Mati Ere. Tegevtoimetaja Tõnu Tender. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2001, 116–128.

Ingerimaa pulmalauludest

Lääne-Ingeris esineb vadjalastel, isuritel ja soomlastel pulmalaul, mille algusvärss kõlab vadja keeles *Avatkaa viroo veräjäd* ‘Avage Viru/viru vära-vad!’ Seda laulsid peigmehepoolsed sugulased väravasuus, kui asuti pruuti peigmehe koju viima (Ariste 1986: 84).

Kuidas tõlgendada sõnatühendit ‘Viru/viru väravad’? Mainitud keeltest ei selgu, kas ta tähendab Virumaad või Eestit. Paul Ariste käega kirjutatud sõna-sedelil vadja keele kartoteegis Tallinnas leiame vadjalase Dunja Trofimova esitatud laulusõnade *viroo veräjäd* ja *viroo võõrat* tõlkevastetena vastavalt ‘viruväravad’ (seega liitsõnana, millest on üleskirjutaja laulude trükkiaand-misel aga loobunud!) ja ‘viru (?eesti) võõrad’ (D. Trofimova lauluvariandist lähemalt allpool). Eesti keeles on esimesel puhul kasutatud kord suurt, kord väikest algustähte; sõna on kord kokku, kord lahku kirjutatud. Segaduste põhjuseks näib olevat algtähenduse tuhmumine.

Ingerimaa mätta otsast vaadates polekski tähenduse täpsemal eritlemi-sel mõtet, sest nii vadjalastel, isuritel kui ka soomlastel on muinasmaakonna nimest saanud kogu Eesti nimetus ja lätlasedki on analoogiliselt toiminud oma naabermaakonna nimega. Ent nagu käesolevast kirjutisest selgub, ei piirdu ‘Viru/viru värav(ad)’ üksnes Ingerimaa lauludega.

Seepärast tahaks küsida, kas vadja *viroo* ja isuri *viron* on laulusse valitud algriiimi pärast või on tegu eritüübilise väravaga. Kuigi nii läänemeresoome rahvalauludes esineb ohtrasti näiteid, mis osutavad riimivaliku primaarsusele, ei tahaks välistada ka viimast seletusvarianti.

Vadjalastelt on asjaomase algusvärsiga laul talletatud Vaipoolest, s.o üksnes kahest Soome lahe äärsest külast, Luuditsast ja Rajost. Pulmalaulu on tuntuks teinud eelkõige 1908. aastal sündinud Dunja Trofimova Luuditsast, esitades seda plaadistamiseks vadja päritoluga saksofonisti Lembit Saarsalu pilli saatel (C 60-13563-4: 1).

Esitame siinkohas D. Trofimova variandi algusosa, milles leidub, tõsi küll, isuri sugemeid:

**Avatkaa viroo veräjäd*¹, / viroo võõraad tullaa, / tuõbõ looja joukkonaa, / jumala perehenää. / *Avatkaa viroo veräjäd*, / kaarttiiskaa kahõlla poolõlla, / laskaa tuppaa mejjän väkkeä, väsinüttä, vaivunutta. ‘Avage viru väravad, / viru võõrad tulevad, / tuleb looja oma hulgaga, / jumal oma perega. / Avage viru väravad, / kalduge kahele poole, / laske tuppaa meie rahvast, väsinut, vaevunut (parem: vaevatud)’.*

D. Trofimova on sama laulu esitanud ka isuri keeles (M 30-41127: 3). Teisendis leidub aga vajapärasusi, mistõttu see ei anna pidepunkte algupära selgitamiseks:

**Avatkaa viron veräjed*, / *viron veerahad tullood*, / tulloo looja joukkonee, / tulloo vaa looja joukkonee, / *jumala perehenee*. / kaarttiiskaa kahõlla poolõlla, / laskaa tuppaa mejjän väkkeä, / väsinüttä, vaivunutta... ‘Avage viru väravad, / viru võõrad tulevad, / tuleb looja oma hulgaga, / tuleb vaid looja oma hulgaga, / jumal oma perega. / kalduge kahele poole, / laske tuppaa meie rahvast, / väsinut, vaevunut [parem: vaevatud]’ (Ariste 1974₁: 108, 110; Ariste 1986: 7, 8, 49).*

Peale selle on P. Ariste salvestanud vajakeelsed laulusõnad mõnesuguste isuripärasustega, kuid hoopis teiste sõnadega variandi Jõgõperä tütar-küla Rajo elanikult, tuntud vadja rahvatargalt ja -laulikult Oudekki Figurovalt (1891–1978):

Avatkaa viroo väräjä, / viroo võõraad tullaa, / viroo vettä kaccomaa, / kui viroz vesi ääübä, / liiva põhjaa liikuttõb ‘Avage Viru värav, Viru võõrad tulevad, Viru vett vaatama, Kuidas Virus vesi käib (= jookseb), liiv põhja liigutleb [parem: liivapõhja liiguteleb]’ (Ariste 1986: 41, 73).

Esitatud vadja näited on P. Ariste kirjapanekud, mis pärinevad 1960.–1970. aastatest. Varasemaid noteeringuid ei tunta. See lubab materjali nappust arvestades ettevaatlikult oletada, et värsid, milles mainitakse viru väravat, on

¹ Tärnikeste vahele on paigutatud korduvad värsiread. Vadja ja isuri kirjaviisi on lihtsustatud. Järgsilpide poolpikad täishäälikud on asendatud pikkadega. Sandhit pole arvestatud.

vadjalastel suhteliselt hilised. Ent jälgigem nüüd teiste Lääne-Ingeri rahvaste folkloori.

SKV kolmandas köites on avaldatud isuritel ja ingerisoomlastelt kirja pandud laulutüübist *Tehkää lahti lautaportit* 'Tehke lahti laudväravad' üle 30 teisendi. Neist vaid seitse sisaldab värssi *Avatkaa Viron veräjät*. Senistel andmetel on kaks sarnast teisendit esmakordselt üles tähendanud J. Länkelä 1858. aastal Eesti idapiiri äärsest Narvuzi kihelkonnast (SKV III₁ 400, 4008²). Ka ülejäänud neli eri aegadel üles kirjutatud teisendit pärinevad samast kihelkonnast (SKV III₃ 2592, 3188, 3239, 3266). Siia ritta tuleb arvata veel üks näide Narvuzi kihelkonna Laukaansuu külast: *Avatkaa virovveräjäd, tehkää laht'i lautaport'i* (IS 1971: 669), seega vadjalaste vahetust naabrusest. Ainult üks teadaolev teisend pärineb Narvuzi naaberkihelkonnast Haavikkost (SKV III₃ 3101).

Asjaomastest lauludest on neli sarnased O. Figurola tekstiga, kuid nad on pikemad, detailsemad. Peale selle leidub veel üks analoogilise sisuga variant tuntud rahvalaulikult Maria Luukalt, selle on 1900. aastal kirja pannud J. Fr. Ruotsalainen (SKV III₃ 3047). Selles ei esine küll Viru värava mõistet, kuid laul kuulub kahtlemata käsitletavatega sisuliselt ühte. Käsitlusest selgub, et viimasel vadja rahvalaulikul O. Figurolal on säilinud laulust vaid kolm esimest värssi, kaks ülejäänud aga üritavad vaid kahvatult sisu edasi anda. Lisame võrdluseks J. Länkelä üleskirjutuse Narvuzi Kaipaalast:

Avatkaa Viron veräjät! / Viron vieraat tuloot / Viron vettä katsomaan, / kuin vesi kupaeloo, / Liivakko lipaeloo, / Savikko sapaelloo, / Somerpohja souteloo, / Tormin altonen ajeloo, / Veen aaltonen vierettää [...] (SKV III₃ 4008).

Käsitletavas laulus moodustab Viru väravate motiiv järgneva sisulise terviku. Seepärast tulebki arvata, et ta on juba algusest peale kuulunud ühte selle alltüübiga.

Ühes variandis lauldakse muide ka Saaremaast: *Viron veeraat tuijat, / Tulivat saajat Saaren maasta, / Ottajat omilta mailta* 'Viru/Eesti võõrad tulid, tulid saajad Saaremaalt, võtjad oma maadelt' (SKV III₃ 3266).

Värssi *Tehkää lahti lautaportti, lahti lautanen veräjä* 'Tehke lahti laudvärav, lahti laudvärav', *Avatkaa avoi veräjät, tehkää lahti lautaportit, lahti lautaset veräjät* 'Avage avali väravad, tehke lahti laudväravad, lahti laused väravad' jt on SKVs noteeritud üle veerandsajas variandis. Enamik neistki lauludest pärineb Narvuzi kihelkonnast, vaid kaks teisendit Jõgõperält (V. Porkka ülestähendused aastatest 1881–1883), üks Seiskarilt, üks Pärspäält

² SKV ja ERLi köidetele viitamisel tähistab köitele järgnev number laulu.

ja üks Siberisse elama asunult. Vanima kirjapaneku on teinud D. E. D. Europaeus 1853. aastal Narvuzis.

Asjaomane laul on registreeritud ka kakskeelse Jõgõperä vadjalastelt. O. Figurowast kümme aastat vanem hõimlane Matjo Gerassimova on vära-vasuus laulnud:

Avatkaa avõõ lautaveräjäd, / tehkaa lahti lautaportti, / lahti rautõizõd sagarad. 'Avage laudväravad, / tehke lahti laudväravad [täpsemini: laudvärav], / lahti raudsed sagarad.' See pulmalaul on P. Ariste sõnutsi heas vадja keeles, ainukeseks isuripärasuseks peab ta sõna *portti* (Ariste 1960₂: 63, 84). Jõgõperäl on analoogilise laulu isuri keeles esitanud ka vadjalane Natju Lukina (NPI 122).

Väravaavamise motiiv pole pulmalauludes midagi erakorralist. See esineb näiteks ka eestlastel: *Tehke lahti laiad ukсед, / lahti laiemad väravad* (H. Tampere, E. Tampere 1985: 121). Seetõttu võivad laulus järgneda mitmesuguse sisuga värsid.

Vadjalase D. Trofimova esitusele iseloomulikud värsid *tuõbõ loojo joukkonaa, jumala perehenää* leiduvad Narvuzi kihelkonnas D. E. D. Europaeuse üleskirjutises, Jõgõperäl V. Porkka märkmetes jm (SKV III₁ 51, 52; III₂: 1687, 2452, 2542, 2501; III₃: 3016). Ilmselt on siinpuhul segunenud kaks väravasuus lauldavat laulu, millest üks seondub Virumaa/Eesti vöörastega.

Lääne-Ingeri pulmalaulude vanemad kirjapanekud Eesti piiri äärsest kihelkonnast sunnivad arvama, et see on tekkinud siinsetel isureil või soomlastel ja levinud hiljem ida suunas, ulatudes ka vadjalaste kõrvu. Seda laulu ei esine Soikkola poolsaarel, ammugi siis veel Kesk-Ingeris või kaugemal. Nii on vadjalased koos lauluga omandanud ka Viru värava mõiste, mis väljendab eelkõige Virumaa/Eesti väravat, kuigi Eesti lähedust arvestades pole välistatud ehk ka erilise väravatüübi silmaspidamist.

Eesti rahvalauludest

Eesti ainesest pakub kahtlemata huvi Muhumaal ja Saaremaal mängitav „Väravamäng“, mille ühes teisendis lauldakse järgmiselt:

Aavake Viru väravad / Viru neidised tulavad, / Viru villa kaarijad (ja) / Tartu taku nakutajad, / Kura kangaste kudajad / (KM ERA II 191, 420/1 (2)). Laulutüübil on regivärsiline ehitus ja seda lauldakse vanade regiviisidega, kuigi mängumooduselt ei erine mujal esitatavatest laulumängudest (Rüütel

1980: 53–54, 73). Nimetatud redaktsioonil pole ei territoriaalset ega funktsionaalset seost eespool vaadeldud vadja ja isuri lauludega. Midagi tähelepanuväärset ei sisalda ka käesoleva teema jaoks rohkete kohanime esinemine. Üksnes *Viru väravad* pälvivad tähelepanu. Kahtlemata mõeldakse siin esmajoones Virumaad, kuid kas siin kajastub eriline väravatüüp, on väga kahtlane, sest väravat meenutava lelu nimetus kannab saartel teadaolevalt teise kujuga nimetust (vt allpool).

Nii asjaomase laulumängu kui ka Ingeri laulude tekkele on ilmselt kaasa aidanud ka algriim. Tähelepanuta ei tohiks jätta Tallinna Viru värava võimaliku mõju, kuid midagi konkreetset teada pole.

Viru värav esineb ka eesti pilke- ja sõimulauludes (samuti nagu *viru varesed*, lähemalt allpool). Juba 1868. aastal on Karksist noteeritud laulutüübi „Lauliku sõim“ kahe variandina *keeli kui kirigu-usse, / hamba kui Viru värati?*, 1888. aastal Rõugest tüübis „Meie ja teie poisid“ aga analoogilised vārsid: *kiil suun niu kergu-uss, hamba suun niu viruvārjā* ‘keel suus nagu kirikuuks, hambad suus nagu viruvāravad’ (ERL I₁ 325–326; III₁ 3666).

Karksi ja Rõuge värsside sarnasus pole kindlasti juhuslik, kuid siinkirjutajal pole tõendeid selle põhjuse selgitamiseks. Praegustel andmetel osutub Karksi teade kõige varasemaks selle mõiste esinemiseks Eestis. Võrdlus *hambad kui Viru väravad* esineb ka Tõstamaalt pärinevas laulutüübis „Must võinuks muidu joosta“ (ERL III₂: 5444). Ilmselt leiaks kogu rahvalaulude varamu läbisõelumisel veelgi lisanäiteid. Taolised võrdlused võivad osutada samanimelisele lelule või mingile väravatüübile.

Eesti rahvaluules leidub ohtrasti algriimiga seonduvaid sõnaühendeid, nagu *Viru viljalaeva, viinalaeva, Virro viisi viioli, Viru vikid* jt, millel pole aga käesoleva teema seisukohalt erilist kaalu. Rahvalaulude kohanimed seostuvad sageli oma ja võõra või lähedase ja kauge vastandamisega. Huvi võiks pakkuda vaid paljudes rahvalauludes kõlav *Viru sepp*, mis aga jääb siiski väljapoole võimaliku lingvistilise analüüsi piire.

Eesti lelust

1999. aastal mainis keele- ja kultuurihuviline Ali Kikkas vestluses siinkirjutajaga, et setu lapsed on pirdudest põiminud väravakujulisi mänguasju, mis on kandnud viru väravate nime. Asjaomase kirjandusega lähemalt tutvust tehes selgus, et mõiste on Eestis küllaltki tuntud.

Eesti laste lelusid käsitlevast artiklist võib lugeda, et viru värav on valmistatud seitsmest või kaheksast männipirrust (Kaljuvee 1964: 227; Manninen 1928: 127–128). Autor märgib, et seda on kasutatud mõnikord ka praktilisel eesmärgil – pajapõhja restina. Toetudes Šveitsist pärinevatele andmetele, mille järgi kasutati viru väravat luupainaja tõrjumiseks, ei välistata selle maagilist kasutamist ka Eestis, kuigi otsesed viited puuduvad.

Eesti murdekartoteegi andmeil esinevad *viruvärav*, *viruvärä(t)*, *viruvärjä* lisaku (kirderannikumurre), Häädemeeste, Juuru, Paistu, Helme, Hargla, Rõuge ja Setu murrakus; *virivärät* ja *virivärjä* Karksi ja Rannu murrakus; *viluvära(v)* ja *-värat* Käina, Mihkli ja Paistu murrakus ning *virrivärre*² ‘mingi lelu’ Kanepi murrakus (VMS₁ II 1989: 683, 690–692).

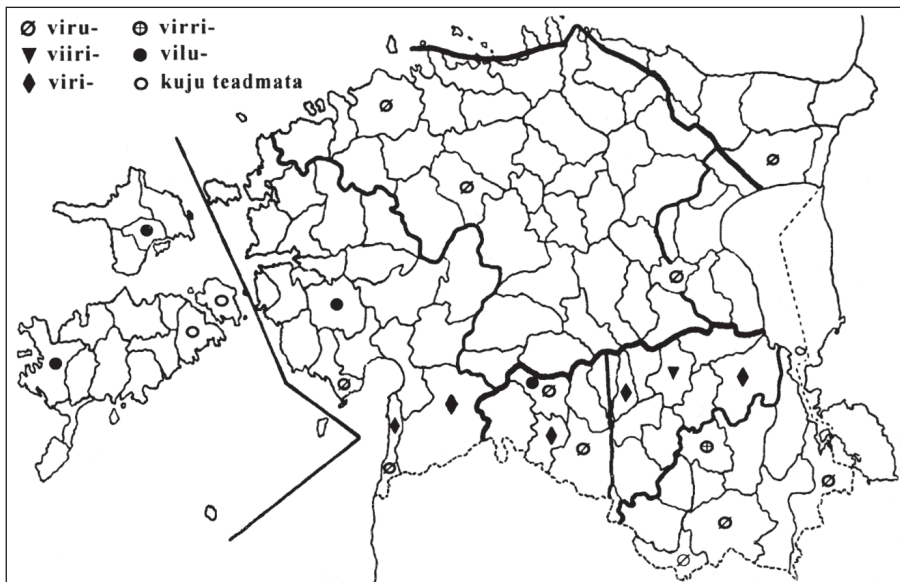
Tegelikult tunti uuritavat mänguasja laiemaltki. *Viru-* ehk *viluvärav* on registreeritud veel Muhu ja Põide murrakus (KM ERA IV 941; tõenäolisem on viimane nimetus, sest ka Kihelkonnal *viluvärav*; KM ERA II 281, 178/9 (11)) ning *viruvära* Keila kihelkonnas (KM ERA II 300, 444 (19)), *viruvärav* Palamusel (ERM A 338: 33), *virivärav* ja *virivärja* ehk *-väreid* Võnnu murrakus (Kaljuvee 1964: 226). Kahjuks on asjaomased teated nimetatud kihelkondadest enamasti üksikud. *Viru-* ja *viri-*algulisi lelunimetusi on esimesena kirjastõnas maininud vist F. J. Wiedemann (ESS₁ 1332).

Väravakujulist mänguasja on viru väravaks nimetamata tuntud veelgi laiemalt. Seda on kutsutud lihtsalt väravaks, nagu osutab 1932. aasta kirja-paneik Jõhvi kihelkonnast (*verav*). ERA kogus leidub ka järgmine kirjeldus:

Põimisime peergudest neljakandilise ruudu, ruudusse põimisime korrutuse märgi, saba selle ruudu järele ja siis laulsime „ai luuli kuldse värav! ai luuli kuldse värava!“ (KM ERA II 246, 554 (12) < Valga raj, San). Siinpuhulgi käib jutt kahtlemata asjaomasest esemest.

Orajõe vallast (Hää) on *virivärat* talletatud käsitletavat lelu meenutava peremärgi tähenduses teopulgal, võrgukäbal ja talumajal (KM ERA II 95, 564 (55)). Võnnu kihelkonnast põlvneval teatel kasutati *viruvarjad* nimetust õhukesest valgest riidest või paberist valmistatud tuulelaeva pirdudest toese märkimiseks (KM ERA II 107, 573/5 (27)). Nõos on teatud *viirivärja* teise tähendusena ‘lumeredelid’ (EMK). Mainitud õuemärkide ja esemete kuju ei erine põhimõtteliselt mänguasja omast. Ilmselt on kõik viimati mainitud tähendused sekundaarsed.

Nagu eelnevast selgub, kajastub mõiste algusosa viiel moel: *viru-*, *viiri-*, *viri-*, *virri-* ja *vilu-*. Teoreetiliselt võiks see osutada ühelt poolt erinevatele

Lelunimetuse *viru* värv täiendosa kujud eesti murrakutes.

häälikulistele algkujudele eri murrakuis, teisalt aga algtähenduse ununemisest tingitud moonutustele.

Karksi kihelkonnas XIX sajandil noteeritud *viru*- hilisema *vilu*- kõrval ja rahvalaulud lubavad oletada *viru*- primaarsust. See esineb praegustel andmetel kõige rohkemates murrakutes. Teda on registreeritud hajusalt nii lääne-, kesk-, kirderanniku-, Mulgi kui ka Võru murde alal. Võib täheldada *viru*-mõnesugust perifeerset asendit, samuti tõika, et kesk- ja kirderannikumurde alal teisi sõnakujusid polegi noteeritud.

Viri- on registreeritud neljas murrakus, mis kuuluvad Lääne-Eesti, Mulgi ja Tartu murdealasse. Siia kuulub ilmselt ka *viiri*-juht, mis on üles tähendatud samuti ühest Tartu murrakust. Ainukordseks noteeringuks on seni jäänud ka *virri*- Kanepi murrakust Võru murde alalt.

Häälikute kahekordistamine ja muutus $u > i$ näivad peale sõna algtähenduse ununemise seonduvat deskriptiivsete *vir*-tüveliste sõnadega, mille hulka kuuluvad *viril* 'viltune' (ehk väravapeergude asendist johtuvalt), mängunimetus *virrimäng* ning lelunimetused *virr* 'vurr', *virrkont*, *virrpai* 'vurr' ja *viril/virel* 'tuuleratas jm'. Need sõnad esinevad mitmel pool Eestis (vt VMS₁ II 689–691; KM ERA II 214, 235/6 (50); KM ERA II 274, 84/5 (14); KM

ERA II 274, 85 (15)). *Virrivärre*² algusosise pika *r*-i tekkele on ilmselt aidanud kaasa ka põhisõna.

Vilu- näib esinevat peamiselt saarte ja Lääne-Eesti rühmas, ühel juhul ka Mulgi murdes. Karksi murrakus leidub nii *viru*- kui ka *vilu*-. Esimest on seal noteeritud juba XIX sajandil, mis lubab oletada *viru*- primaarsust. Häälikute *r* ja *l* vahelduse näideteks võiksid olla *kolidor* ja *koridor*, Vigala *viluslaud* ja *viruslaud* 'laud ahjupealse serval' (VMS₁ II 683, 692), Kuusalu *kaljatama* ja *karjatama* (küll onomatopoeetilised), eesti *ära* ja soome *elä* jt.

Olemasolevaist andmeist selgub, et käsitletavast mänguasjast on teateid rohkesti Lõuna-Eesti peamurde alalt, vähem läänemurde lõunapoolsetest murrakutest ja saartelt. Üllatav on andmete täielik puudumine suuremast osast Lääne-, Kesk- ja Põhja-Eestist. Siinpuhul tuleks etnoloogidel uurida võimalust, kas asjaomane lelu pole meile ehk Läti kaudu levinud. Esemel ja selle nimetuse erineva algupära oletamine poleks vastuvõtmatu, kuna viimases vastandub käesoleval juhul oma ja võõras.

Muudest *viru*-mõistetest

Väravakujulise mänguasja nimetuse päritolu uurimisel tuleb kasuks ka teiste *viru*-osist või -täiendsõna sisaldavate lekseemide käsitlemine. Neist osa seondub kas üksnes Virumaaga või kogu Põhja-Eestiga, eriti aga ajaloolise Eestimaa kubermanguga. Mõnel juhul kajastub eseme leidumine kõnelejust põhja pool. Näiteks on F. R. Faehlmann maininud, et *pool Tarto ma-ossa rahvast rägib Virro keelt* (tsit: EKM I: 1112). Siin käib jutt Emajõe põhja poole jäävast Tartumaa territooriumist, mitte aga Virumaast.

Heaks näiteks on *virumüts* ehk *rakveremüts*, mille tähenduseks on toodud 'pottmüts Põhja-Eestis (kanti Liivimaa kubermangu piirini ulatuval alal)' (Manninen 1993: 33–34). Liitsõnadena on nad tallel ka EKMis (III: 83). Väikeses murdesõnastikus asjaomast mõistet aga pole, küllap on seda käsitletud *viru* ehk *rakvere* mütsina.

Rõuge, Urvaste ja Vastselliina murrakust on noteeritud *viruäke* 'pakkäke' (EKM IV 783). See sõna osutab esialgu üksnes informantide elukohast põhja pool kasutatud riistale, kuna veel XIX sajandi keskpaiku polnud pakkäke Lõuna-Eestisse levinud (Feoktistova 1980: 99–100). Ka see sõna tuleks kirjutada lahku, nimelt *viru äke*.

Muhu, Pühalepa ja Reigi *virupael* (*-paal*) (VMS₁ II 692; viide Reigi puudub) on tavalisest erinev, käsitsi palmitsetud vöö, mille kohta on Muhus kirja

pandud: *viru pael aetse kuvveste alla, virulased aavad* (EMK). Ka nimetuse *viru tanu* puhul on Laiuse elanik viidanud selle kasutamisele Tallinna pool (EMK), s.o endises Eestimaa kubermangus.

Viru ruutu 'teatud ruuduline seelikuriie', mille kohta on teateid Sangaste ja Karula murrakust (EMK) osutavad ruudulise riide põhja-lõunasuunalisele levikule: XIX sajandi keskpaiku kanti ruudulisi seelikuid üksnes Põhja-Eestis ja Lõuna-Eesti põhjaosas, alles 1870. aastateks olid nad levinud ka Võrumaale (Kaarma, Voolmaa 1981: 101, 215).

Viru vares 'hallvares' (Kuusalu) väljendab ka pejoratiivsust. Seda tarvitaakse Lüganuse ja Põltsamaa kandis söimusednana, Karksi kihelkonnas tähendab ta hädaldajat, F. J. Wiedemanni andmeil on *Wiru-wares* saamatu inimese pilkenimetus. Ka see nimetus seostub otseselt või kaudselt maakonnaga, vrd *harju vares*, *harju-wares*, *värska vares* jt 'kännivares' (Mäger 1967: 150, 152; ESS₁ 1311). Põlva kihelkonna Peri asjaomane kirjapanek tähistab lihtsalt varest (EMK). *Viru vare(k)sed* esinevad korduvalt ka eesti rahvalauludes (ERL I, 1: 636, 710 jm).

Põldsinepit või lähedasi taimeliike on F. J. Wiedemanni kirjapanekul tähistanud sõna *virupulga*' (ESS₁ 890). Hilisem samatähenduslik *virupulk* on registreeritud korduvalt Hargla kihelkonnast ning ühel juhul ka Karula ja Rõuge kandist (EMK; VMS₁ II 692, kus viide Rõugele puudub; Vilbaste 1993: 589). Siinkohas sobib heaks võrdlusmaterjaliks Virumaaga seonduva taimeliigi nimetus *rakvere raibe* 'harilik tõlkjas', mis olevat Rakvere ümbrusesse imporditud Venemaalt. *Rakvere*-osis on sama taimeliigi nimetuses (*Rakverre rohhud*) registreeritud esmakordselt juba 1817. aastal (Vilbaste 1993: 208–209).

Laste mänguasjast *virukangas* 'pajukoortest nelja keega palmik' on teade vaid Kihelkonna murrakust (VMS₁ II 692; EMK). Seepärast on ta päritolu raske selgitada. Ainult *virupaela* sarnasus võiks osutada lelu levikule Mandri-Eestist.

Tõendid teiste *viru*-sõnade (*virulane* 'herilane', *virulasõ* 'virmalised'; EKM III: 269, 1067) kindlamast seosest Põhja-Eestiga praegu puuduvad, kuigi oletusteks on mõningast alust. Nii saaks setu *virulasõ* puhul viidata põimumisele, mis võib olla tekkinud algusosade *virm*- ja *viru*- näilisest sarnasusest, sõnade *viru* 'keeris' ja *viruma* 'pöörlema; tuuseldama' olemasolust ning virmaliste nähtavusest põhjataevas.

Otepää Nüpli haruldane teade *ku anumalavva üits külğ lätt ette, virilde, siss ta* [= anum] *lätt viruaida* (VMS₁ II 692 'viltu'; EMK) näitab viimase

sõna seost lekseemiga *viril* 'viltu', vrd Kambja, Hargla *virilde* (VMS II 690; siin Otepää viide puudub), Võnnu, Kambja, Otepää *virilide* 'viltu' jt. Veel on Otepäält noteeritud *viru-arru* ja Setumaalt *virro-harro* 'lahku, lahus, laiali' (VMS_I II 691; EKM II: 387). Kas siinpuhul on eeldatud mingisugust seost *viru*-sõnaga, pole selge.

Kokkuvõtteks

Käesolev kirjutus näitab, et Ingerimaa rahvalaulud kajastavad Virumaad või Eestit ning Muhu- ja Saaremaa laulumäng Virumaad. Enamik *viru*-osisega eesti keele sõnu seondub kas Virumaaga või jutustajast põhja pool olevate aladega, sagedamini Põhja-Eesti ja ajaloolise Eestimaa kubermanguga. Nende hulka kuulub ka *viru värav*, mistõttu selle lelu nimetuse puhul on õigustatud selle lahkukirjutus.

Küsimus, kas nimetuses kajastub eritüübiline värav, jääb vastamata, sest paraku pole etnoloogid seni avaldanud kogu Eestit hõlmavat käsitlust ei väravatest üldse ega asjaomasest mänguasjast.

KOLLE-PERE LEVIKUST JA SEMANTILISEST ARENGUST

Ilmunud: *Kolle*-pere levikust ja semantilise arengust. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006).
Peatoimetaja Mati Ere. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2007, 33–50.

Kolle-sõnaperet on areaalingvistiliselt käsitlenud Andrus Saareste oma doktoritöös ja sõnaraamatus (Saareste 1924: 10–11, 187–190; EKM I 44, 418, 995, 1079; II 238, 495, 1224; III 87; IV 808, 903). Ta pööras semantika valdas peatähelepanu tähendusrühmade moodustamisele. Sellest on kenake aega mööda läinud. Ajapikku on lisandunud keeleainest, hüpoteese ja teooriaid. Seepärast on mõttekas seda huvitavat sõnaperet uuesti käsitleda.

Kolle ja ta sugulassõnad esinevad liivi, eesti ja soome keeles. Nende päritolust on juttu kõigis eesti ja soome keele etümoloogiasõnastikes (EKE 46; EEW III 918; SKE II 211; SSA I 391). Võrdlevajalooliselt on sõnu põhjalikumalt käsitletud EEWs, millest selgub, et *kolle* jt läänemeresoomelisteks algkujudeks on **kolta* ja **koltta*.

Käesolevas kirjutises vaadeldakse süvendatult *kolle*-sõnapere levikut ja semantilist arengut nii algvormide kaupa kui ka komplekselt. Ta esineb vähemalt neljal kujul: 1) liiteta **kolta*, 2) liitega **kolta*, 3) liiteta **koltta* ja 4) liitega **koltta*.

1. Liiteta **kolta*

Liiteta **kolta* esineb kolmandavärtelise *kolda* ja *tule kolda* 'ahjuesine, kolle' kujul murdekartoteegi ja EMSi põhjal vaid Simuna kandis, kuid Saareste 1924 avaldatud levikukaardil on see märgitud ka Hiiumaa kahes kõrvuti asetsevas Käina ja Pühalepa kihelkonnas. Simuna naabruses Iisaku kihelkonnas on samas tähenduses registreeritud lõpukaoline *kold* : *kolda* (VMS₁ I 260; EMS XIII 481). Murdekartoteegi sedelilt saame täpsemalt teada, et viimati mainitud sõna on talletatud Tudulinna ümbruse Metskülast. Sealkandis kõneldi idamurret (Niit, Hennoste 2009: 161). Ühe näite põhjal ei saa otsustada, kas Simuna *kolda* on keskmurret kõnelevas kihelkonnas juhuslik või mitte. Seega püsis

see lekseem XX sajandil perifeerselt vähemalt kahe pisikogumina: nii saarte murde põhjaosas (Hiiumaal) kui ka idamurde põhjaosas (Loode-Peipsimaal).

Hiiumaa sõnade puhul pole paraku teada omastavalist kuju. Wiedemanni sõnaraamatus on *kolda* : *kolda* liigitatud viienda käändkonna sõnaks (nagu ka *pilda* 'nõiavits'), kuid seal pole kahjuks märgitud völdet (ESS₁ 330). Selgust ei anna ka nimetatud autori grammatika, milles asjaomast nähtust lähemalt ei vaadelda (Wiedemann 2005: 379 jj). Simuna ja Iisaku vormide kooskäsitlemise põhjal võib oletada, et ka Hiiumaal võis omastav olla kujul *kolda*. Sellest järgneb, et kõigepealt muutus nimetav genitiivi analoogia mõjul samuti tugevaastmeliseks, nagu ka saarte, Torma *kolde* ja setu *koldõ* (vt 2.2). Saarte murdes on genitiivitüvi sageli üldistunud nominatiivseks (EM VII 42). Hiljem kadus Iisaku sõnast lõpuvokaal.

2. **kolta* + liide

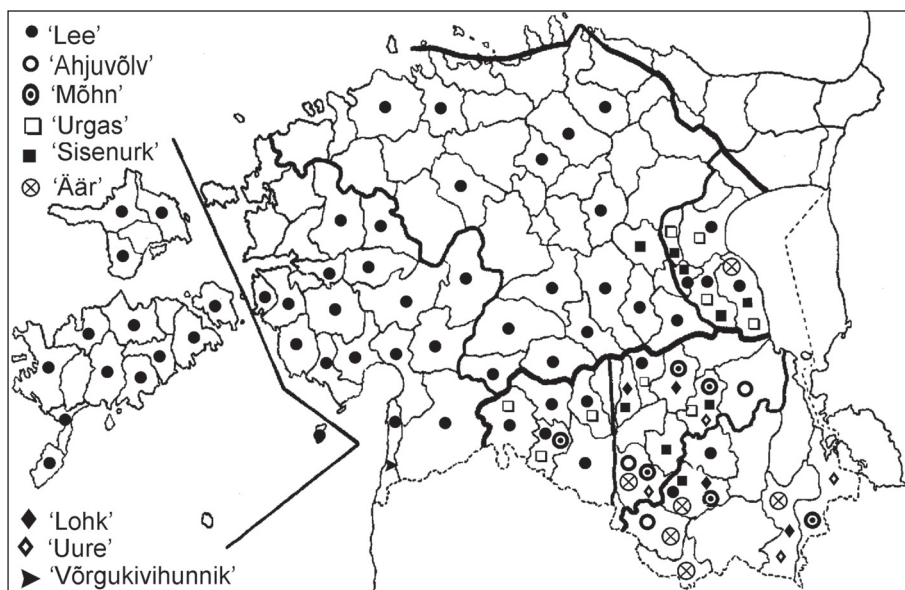
Algkujule **kolta* võivad olla liitunud *-õh* (või *-õk*), *-s ja *-ro, samuti sekundaarsed sufiksids.

2.1. *Kolle* : *kolde*

Astmevahelduslik *kolle* : *kolde* on uuritava rühma kõige suurema levikuga sõna; see esineb peale eesti keele ka soome keeles. Asjaomase lekseemi puhul pole enam päris kindel, kas algvormile **kolta* on liitunud *-*õh* (< *-*õš*) või *-*õk*, seepärast on nominatiivne algkuju rekonstrueeritud kas **kolðõh* või **kolðõk* (EEW III 1982: 918). Tõenäolisem on esimesena mainitud liide, mis tuletab läänemeresoome keeltes üksnes denominaale, ent ka *ek-/õk*-sufiks osaleb puhuti sama algupäraga sõnade moodustamisel, nagu nt sõnas *rinne* (< *rind*; Laanest 1975: 133). Viimati mainitud liite denominaalsuse suhtes pole kõik lingvistid ühel meelel (vrd Hakulinen 1968: 103).

Kolle (*kollõh*) esineb praegustel andmetel suhteliselt laialdaselt, ent kaugełki mitte kogu Eestis. Piirkondades, kus seda sõna ei tarvitata, on kasutusel *lee*, *tuhkhaud* ja *kori(su)*.³ Keila kandist on registreeritud isegi *leekolle* (EKM

³ Karksi murrakus on registreeritud sõna *ol'l* 'maapinnast sügavamal asetsev reheahju lee, kolle' (EM I 248). See puudub VMS₁-s ja nimetatud tähenduses ka Wiedemanni sõnaraamatus. Viimatimainitu põhjal selgub, et ta võib olla seotud lekseemiga *olv*, *olm* 'auk kelpkatuse otsas katuseharja all suitsu väljalaskmiseks' (ESS₁ 710).

Kolle : kolde levik Eestis tähenduste järgi.

I 67). Võru nimetavaline kuhu on *kollõq* ja setu oma *kollõh*. Esimene neist on mitmes tähenduses esitatud ka võru-eesti sõnaraamatus (vt VES₁ 151).

Täielikult puudub *kolle*-sõna kirderannikumurdes. Teda pole registreeritud ka paljudes Kesk-Eesti murrakutes ning üksikjuhtudel mujalgi. Osaliselt võib see olla tingitud andmete lünklikust kogumisest. Sõna *kolle* leviku kohta tähenduste järgi on koostatud peamiselt EKI murdekartoteegi ja VMS₁ I 262–263 baasil. Mitme kihelkonna (nt Vändra, Pilistvere, Maarja-Magdaleena) andmed on lisatud Saareste 1924: 188 ja EKM-i järgi.

Sõnal *kolle* on eesti keeles palju tähendusi. A. Saareste paigutas need EKMis nelja mõisterühma: 1) 'kesk(paik), kallas, kõrgustik' ('kuhja mõhk'), 2) 'kallas, kõrgustik,äär' (*kolde peal*), 3) 'kallas, tühe,äär' ('kooruke') ja 4) 'kallas,äär' ('uure'). EMS jaotas tähendused järgmiselt: 1) 'süvend reheahju suu ees, kuhu tõmmatakse söed ja tuhk (kasutatud ka keedukohana)'; samas ka 'võrgukivide hunnik', 2) 'laiemäär, väljaulatuv osa a) ahjusuu kohal, b) anuma ja peakattel, c) heinakuhja laiema osa, mõhn, kühm', 3) 'õõnsus, auk, lohk, nõgu; nõlv a) kaldal ja peenral, b) mäel, künkal' ning 4) a) 'räästaalune' [õigem oleks 'ulualune'], b) 'ahjulõugas', c) 'anuma uure'. Analüüsimise hõlbustamiseks kasutan käesolevas uurimuses murdekartoteegis esitatud jaotust.

‘Lee’. Enamasti seostub *kolle* ahjuga (täendusnüansside kohta vt EKM I 67). Eesti kirjakeeles märgib *kolle* kõigepealt ahju või pliidi osa, kus põleb tuli (*tulekolle*), ent etnograafilise oskussõnana peetakse koldeks reheahju eesosas olevat süvendit, kuhu tõmmatakse küdemise järel söed ja tuhk. Kolle on samuti ääsil. Peale selle on kolle toidutegemiseks mõeldud kividest laotud tulepesa. Kõik mainitud tähendused, mis esinevad üksnes eesti keeles, on üksteisele lähedased. Piltlikult tähistab *kolle* kodu (*kodukolle*). Sama lekseemiga tähistatakse ka organismis pesitseva haiguse tekkekohta, millest miski (sh mäda-põletik, nakkushaigus) mujale edasi levib (EKS II 398–399). Kaks viimast tähendust on suhteliselt hilised. Neist viimane lähtub ilmselt tulepesa omast.

Kolle esineb ahjuosa tähenduses enamikus lääne- ja saarte murrakutes. Silma hakkab selle puudumine Loode-Eesti viies kihelkonnas, kus leiab kasutust *kori*. A. Saareste andmeil esines *kolle* Kesk-Eesti murdealal üksnes selle lõunapoolsetes murrakutes Põhja-Viljandimaal ja Peipsi ääres. Murdekartoteegi andmeil selgub, et kirjapanekuid leidub ka poolest tosinast põhjapoolsest kihelkonnast, isegi nii kaugelt kui Keila, Jüri ja Kadrina kandist. Keskmurde põhjaosas on ta siiski mõnes kihelkonnaosas vähe tuntud või harv (Kei, JMd, Koe). Paraku pole teada, kuivõrd on arvu mõjutanud kogumise intensiivsus ja kuivõrd sõna hilisem levimine põhja poole. Enamasti esineb *kolle* põhjaeesti keelealal ainult lee tähenduses, vaid Ida-Eestis leidub sõnal kaks kuni neli muud tähendust. Lisaks murdekartoteegile ja EKMile on A. Saareste *kolded* ‘lee kõrval olevad augud, kuhu söed reheahjust kogutakse’ registreerinud ka Maarja-Magdaleena kihelkonnast (EKM I 67). Seal on ta leidnud seda sõna teisteski tähendustes (vt allpool).

Lõunaeesti keelealal täheldatakse *kolle* ahjuosa tähenduses kõigis Mulgi murrakutes, milles temaga seltsib *koldas* ‘urgas’ (vt 4). Tartu murdes esineb huvialune lekseem vaid keskmurdega piirnevas Puhja murrakus. Võru murdest on sõna registreeritud üksnes kahest naabermurrakust (Kan, Urv), samuti Setumaalt. Asjaomases tähenduses ongi sõna Andrus Saareste (1924: 189) teatel Kagu-Eestis vähe kasutatav või isegi tundmatu, sest seal olevat koldega reheahjud ainese kogumise ajaks muutunud juba haruldusteks. Meie teema seisukohalt on oluline, et koldega ahi pole keelesuguluse uurimiseks sugugi ürgne. See oli meil olemas juba esimese aastatuhande lõpul (Ränk 1995: 5) või hiljemalt XI–XII sajandil (A. Viires 1995: 14).

‘Ahjuvõlv’. Selles tähenduses on *kolle* registreeritud vaid Kagu-Eesti kolmest kihelkonnast (Võn, San, Krl). Võib-olla on see tekkinud kontaminatsiooni

tagajärjel sõnaga *kol'l'* : *kol'l'i*, mida on registreeritud Põlva ja Rõuge murrakust tähenduses 'ahjukumm, kivivõlv reheahju suu kohal (ahju esiosa)'.⁴

'Mõhn'. Tähenduses 'laiem koht kuhjal või pajal' on *kolle* registreeritud peamiselt Tartu ja Võru murde viiest murrakust (Nõo, Kam, San, Urv, Se), nt *paa kollõh* 'laiem koht pajal'. Samasse tähendusrühma võib ehk paigutada ka Krk *kõnni juſtku kollet müüdä* [tuisanud teega] kõrgema koha tähenduses.

'Äär'. Tähenduses 'üleulatuv äär kübaral, anumal, seenel vms' (nt *kübärä koldõq, koldega karask* 'üleskeeratud äärega karask') on kõigepealt täheldatud viies Lõuna-Eesti kihelkonnas (San, Urv, Krl, Har, Vas), mis peale Sangaste jäävad Võru murde levikualale. Sangaste kihelkonnast on see kirjutatud üles Laukülast, mis asetseb kihelkonna idaosas, kus esineb rohkesti võrupärasusi (Pajusalu 2009: 179). Asjaomasesse tähendusrühma on EMSis paigutatud ka Kodavere sõna väljendis *vähä kolde alt näen* 'näen (vaevaliselt)'. Arvestades nimetatud tähenduse ainulaadsust ida- (samuti ka Tartu) murdes, pole see sugugi kindel.

'Sisenurk'. Nimetatud tähenduses esineb *kolle* Lõuna-Eestis Tartu ja Võru murdes (Ran, Kam, Ote, Urv). Põhja pool Emajõe on teda registreeritud mitmelt poolt idamurdest, nagu Lai, Pal, MMg, Kod (VMS₁, EKM). Lähemalt analüüsides saame tähenduste poolest eristada ahju õõnsat sisenurka (Kod, Lai, Ran, Kam, Ote, Urv), ruumi katusepinna ja lakapõranda vahel (*lakakolle*; Kod, MMg, Pal), vahe ruumi mütsi sees ääre vahel (Lai), piirkonda hammaste ja põskede vahel (*suukolle*; Kod), koopa sisenurka (Ran), anuma põhjaveere alust (Kam, Urv). Seega on sõna tähendanud kõige enam ahju sisenurga õõnsusi, nimelt geograafiliselt kahes paigas: Ida- ja Lõuna-Eestis. Sellesse rühma võivad kuuluda või äärega seostuda ka Kodavere kandi fraseoloogilised väljendid *kolde taha jäänud* 'ununenud' ja *perse kolden* 'hirmul, hädas; vastumeelselt' (viimane võib olla ühenduses ka sisenurga tähendusega).

'Urgas'. VMS₁ ja EKM-i andmeil on kalda, peenra, kruusaaugu vms serva aluse õõne, urka või augu tähendus selgesti lokaliseerunud nelja naaberkihelkonna (Lai, Trm, MMg, Kod) piirides. Samaaegselt võib see noomen tähistada alt õõnest, urkelist kallast. Kõik Laiuse kihelkonna külad (Reastvere,

⁴ See näib omakorda seonduvat sõnadega Hls *kolli, kol'l'u*, Hää, Saa *kollu* 'kaardu, kummi', Krk *kollima* 'veski seina kumeralt välja ehitama' (EMS III 503, 504). Vastete puudumine sugulas- ja naaberkeeltes paneb arvama, et tegu on muistse lõunaeeesti deskriptiivse tüvega (vrd ka *kooldu*).

Leedi, Metsaküla ja Kaasiku), kust on *kolle* asjaomases tähenduses registreeritud, paiknevad idamurde alal. Peale selle on lekseemi samas tähenduses registreeritud Puhja ja Kambja murrakust. Samasse tähendusrühma saab paigutada ka *mäe kolle* 'altpoolt taanduv, õõnsavõitu mäekallak' ning arvatavasti ka urkeline kallas, nagu *Võrtsjärve kolle* (Trv) ja *kolde peal käima* 'loomadega kevadel värskel rohul käima' (Krk; EKM I 995, II 238, IV 903; vrd *koldas*).

'Lohk, nõgus koht, nõgu'. Selles tähenduses esineb *kolle* Lõuna-Eestis nii Tartu kui ka Võru murde alal (Ran, Ote ja tõenäoliselt ka Urv, Vas). Rannus on tarvitatud sõna õhukese teraga nõgusa küljega kirve kohta. Otepää murraku sõna kohta on märgitud *mäe kolde pääl ehk mäe lohu pääl*, mis tähendab madalamat kohta mäe jalamil. Sama tähendus võib kehtida ka Võru nõlva märkivate muredesõnade puhul. Teisalt saab neid sõnu vähemalt osaliselt paigutada ka tähendusrühma 'äär', kuid vt ka 'urgas', nt *kolde peal käima*. See näitab, nagu muudelgi juhtudel, tähenduste omapärasest põimumist.

Asjaomane *kolle* : *kolteen* esineb ka Soome edelaosas, s.o huvitaval kombel murdealal, mille keelepruugis on enim sarnasusi eesti keelega. Sõna tähenduseks on 'ebatasane koht seinas või tänaval', samuti 'käänak; sisse- vajunud koht; kurd, volt' (SSA I 391; SKE II 1958). Esialgne tähendusnäans 'äär' (vt eespool) pole (enam?) aimatav, küll on aga muundunud kujul säilinud ebataasuse mõiste.

'Uure'. Mitmes üksteisest eraldatud kihelkonnas on *kolle* registreeritud anuma uurde tähenduses (Kam, San, Vas, Se; vt ka EKM II 1224).

'Võrgukivihunnik'. See tähendus on seni kasutatud allikate põhjal tuntud üksnes Häädemeeste kandis. Ta on tekkinud vist kividest tulepesa- ja kerise-mõiste analoogia põhjal.

2.2. Kolde : kolde

Eesti seitsmes perifeerse asetusega murrakus Saaremaal (Khk), Hiiumaal (Emm, Rei, Phl), Ida-Eestis (Sim, Trm) ja Kagu-Eestis (Se) on hajusalt täheldatud omastavalise *kolde* ~ *koldõ* üldistumist nimetavaliseks, mistõttu noomen on minetanud astmevahelduse (EMS III 481; ebatäpselt VMS₁ I 260; Simuna murrak on lisatud Saareste 1924: 188 kaardi põhjal). Uuritav sõna esineb kahes tähenduses.

'Lee' tähenduses on *kolde* : *kolde* tuntud kõigis äsja mainitud kihelkondades. Neis murrakutes märgib sama mõistet ka *kolle* : *kolde*.

‘Leivakonts või -kooruke’. Asjaomases tähenduses esineb *koldõ* üksnes Setumaal. Peale selle on Kagu-Eestis Peipsi ja Pihkva järve äärsetes kihelkondades teada deminutiivne *koldõkõnõ* (Võn, Räp, Plv, Se), mis murdekartoteegi järgi otsustades vähemalt osaliselt (Plv, Se) kuulub kokku alltüübiga *koldõ* : *koldõ*. Tähenduse arengut on ühelt poolt mõjutanud asjaolu, et sageli jääb küpsemisel leiva koorik sisust eraldi, mistõttu koore ja sisu vahel tekib õõnsus. Teisalt on tähenduse kujunemisel kaasa aidanud ilmselt tähendusnüansid ‘äär’ ja ‘nurk’, vrd näiteks *kolk* ‘nurk’, Vai *kolka leibä* ‘leivatükk’, vdj Kukkuzi *kolikka* ‘leivapala’ ja isuri *leip-kolikka* ‘leivamurikas’ (Koski 2002: 58).

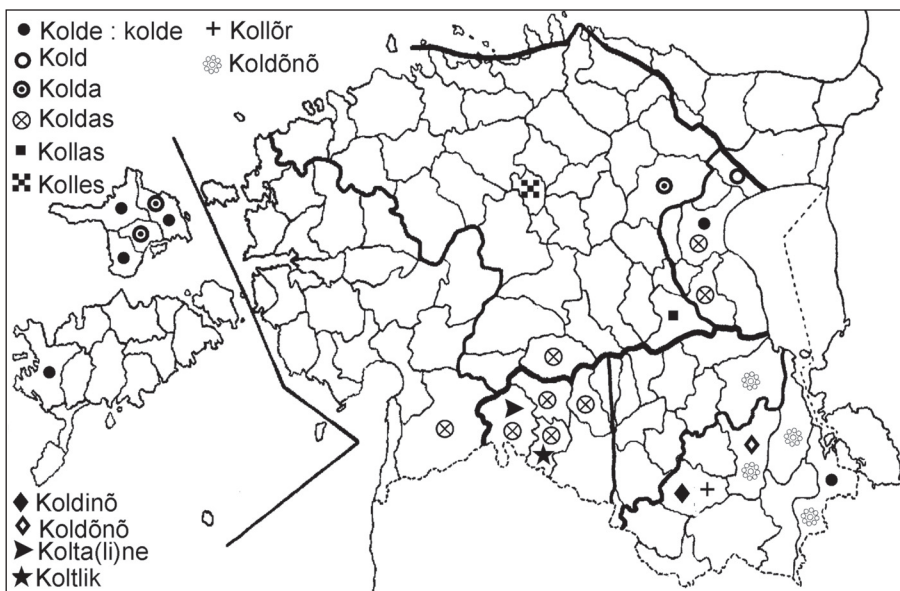
2.3. *Koldinõ, kolles, kollas ja kollero*

Kolle ja *kolde* järel käsitlen **kolta* teisi tuletisi. Omadussõnad *koldõnõ* (< **koltõ-*) ja *koldinõ* on registreeritud kahest kõrvutiseisvast Võrumaa kihelkonnast tähenduses ‘auklik (tee kohta)’: esimene vorm Põlvast, teine aga Urvastest (viimasena mainitud kohast pärineb ka *kollõq* ahjuosa tähenduses). Pole võimatu, et adjektiivide säilimisele on kaasa aidanud vene *колдобистый* ‘auklik, ka tee kohta’, mis esineb muuseas lähinaabruses asuvas Pihkva murrakus (SRN XIV 116).⁵

Tõenäoliselt kuulub tähendusega ‘äär’ mõneti sarnase tähenduse kaudu asjaomasesse rühma murdekartoteegis puuduv Anna *kolles* : *kolde* ‘kit-sas läbikäik’ (< **koldõ-s*), nt *kolles läks õues kaevu juurde* (EKM I 1292). Ka siinpuhul on tegu sekundaarse liitumisega, kus *e*-lisele sõnale on hiliselt lisandunud *s*-sufiks (vrd *ahe* ja *ahe-s*, *hülje-s*). Tekkele just sõnast *kolle* osutab ka genitiivi kuju.

Kodavere ja Äksi murrakust on täheldatud sõna *kolgas* kaldaaluse urka tähenduses ning Äksi kandist *kollas* : *kolda* nii kaldaalust urget kui ka kollet märkivana (VMS₁; IMS 63–64; genitiivivorm EKM IV 903 järgi). Ilmselt on esimesel juhul segunenud osaliselt kuju ja tähenduse poolest sarnased *kolgas* ja *koldas*. Teisel puhul näib olevat tegemist sõnade *kallas*, *koldas* ja *kolle* nii vormilise kui ka semantilise kontaminatsiooniga. Häälikulooliselt on *kollas*

⁵ Eesti sõna *kolle* seostamine vene keeles laialdaselt esinevate sõnadega *колдоба*, *колдобина* jt ‘auk teekattes; veega täitunud auk metsas või põllul; teeroobas; võrendik; kriim’ oleks osaliselt sarnase kuju ja sarnaste tähenduste tõttu küllaltki ahvatlev, kuid siiski üsna riskantne ettevõtmine. Seda eriti juhul, kui oletada sõnatüvede erinevat päritolu (< *долбить* ‘raiuma, tahuma, uuristama’, vt ESR₂ I 287).

***Kolt(t)a tuletiste (v.a kolle : kolde) levik Eestis.**

s-liiteline **kolta* tuletis (< **kolða-s*). Ida-Eestis on *kolle* omandanud samuti kaldaaluse urka tähenduse (2.1).

Eesti keelealal leidub üksnes Urvaste murrakus sõna *kollõr* : *koldrõ* ‘peakatte äär’ (EMS III 504). Sellele vastab häälikuliselt Soome Karjala lõunaosas, st kagumurdes paiguti levinud *kollero* ‘auk, õõnsus’ (SSA I 391). Mõlema algkujuks saab taastada **kolðõ-ro*. Usutavasti on nimetatud lekseem kummaski keeles kujunenud samadest elementidest iseseisvalt (*-ro* kohta vt Hakulinen 1968: 146–147).

3. Liiteta **koltta*

Liiteta **koltta* on läänemeresoome keeltest registreeritud vaid liivi keeles. Esitame lekseemi ortograafilise *kūolta* ‘kallas’ kujul. Selle tugevaastmeline osastav *kuoltõ* osutab esisilbi algupärasele lühikesele vokaalile (vt Posti 1942: 12). Liivi keelest on sõna laenatud ka läti keelde, vrd *kolta* ‘õõnsus, kus vähid pesitsevad’ (LW 164). Viimasest nähtub, et asjaomane liivi sõna (ning ehk ka algkuju) on algselt märkinud kas kaldaalust urgast ja/või urgastega kallast nagu *as*-liitega eesti vormgi.

4. *koltta + liide

Sellesse rühma kuulub eesti *as-lõpuline *koldas* : *kolta* (< **koltas* : **koltta*-), mille tähendused on 'alt õõnes jõekallas; jõe kaldaalune urgas, allpool vee- pinda uhutud kaldaõõnsus'. Taoline lekseem leidub meil kahes piirkonnas, nimelt Edela-Eesti kuues murrakus (Saa, Pst, Hls, Krk, Trv, Vil), mis kuuluvad kolme murdealasse, ning isoleeritult idamurde kahes (Trm, MMg) murrakus (VMS₁; Paistu murrak on lisatud EMS III 481 ja EM I 244 põhjal). Niisiis on *koldas* levinud põhiliselt Mulgi murdes ja selle naabruses nii lääne kui ka põhja suunas praeguse lääne- ja keskmurde piirkonnas. See osutab lõunaeesti keeleala laiemale ulatusele muistse Sakala maakonna koosseisus, kuigi kunagine Mulgi põhjapiir pole tänaseni selge (vt Niit, Hennoste 2002: 135, 140, 146; Pajusalu 2009: 167). Käsitletav lekseem on jõudnud muide ka eesti kirjanike loomingusse (vt EKS II 392).

Asjaomasesse rühma kuuluvad sekundaarsete tuletistena ka omadussõnad *koltaline*, *koltane*, *koltlik* tähenduses 'auklik' (VMS₁; EKM I 929; Saarest 1924: 10–11). Need on lokaalsed Mulgi murde omadussõnad aladel, kus esineb ka *koldas*.

Edela-Soomest on noteeritud *koltto* 'kurd, vort; õõnsus', mille algkuju **kolttoi* sisaldab arvatavasti vähendusliidet (SSA; EEW). Samasse rühma arvatakse ka soome üldkeeles tuntud *kolttonen* 'väike kurd; vemp, koerustükk' (SSA). Kahtlemata kuulubki asjaomane sõna esimesena mainitud tähenduses siia, kuid koerustükki tähistav samakõlaline sõna võib olla teist algupära.

5. Kolle-sõnapere päritolu ja semantiline areng

Nagu senisest käsitlusest selgub, tähistas **kolta* ainult kollet ning ta tuletis **kolðõh* (< *kolðõš*) on murretes pikapeale omandanud kõrvaltähendusi. See osutab tõigale, et tüvisõna tähendus 'kolle' kuulub aega, mil see tekkis tulepesa ümbritseva ala märkijana.

Kolle-pere semantikat analüüsidest jääb domineerima ühelt poolt augu, teisalt aga ääre mõiste. A. Saarest (1924: 189) pidas võimalikuks, et *kolle* alg tähendus on olnud kas 'alt õõnes olev kallas' või isegi 'koobas, õõs, auk'. See lubab arvata, et **kolt(t)a* on ehk tuletatud soome-ugri tüvest **kol-* 'lõhe, pragu, vaheruum' liidete *-*t-* ja *-*tt-* abil. Nimetatud vorm on tänapäeva eesti ja soome murretes olemas; sellest on arenenud *u/o*-liite varal ee *kolu* 'õõnsus,

auk; urgas; lohk, nõgu jm' ning sm *kolo* 'auk, süvend, õõnsus' (UEW I 174; EMS III 516; Häkkinen 1985: 302).

Käesoleva oletuse tegemisel lähtus siinkirjutaja Soomes ammugi viljelena hakatud suunast, mille on põhiliselt 20. sajandi lõpuks välja arendanud Osmo Nikkilä; seda on üldjoontes respektueerinud ka Jorma Koivulehto (vt Nikkilä 1998; Koivulehto 2001; sealsamas leidub ka asjaomase kirjanduse loetelu). Selle teooria üheks oluliseks seisukohaks on, et läänemeresoome keeltes võib nii *a/ä*- kui ka *e*-tüvega liituda ja sellega vahelduda kaashäälikuga algav pseudosufiks, nt sm *sel-vä* 'selge' ja *sel-keä* 'selge'. Keeletundele toetudes võidi vokaaliga lõppev sõna jagada segmentideks nõnda, et lõpuvokaali tajuti ekslikult sufiksina ning asendati uue mõiste loomisel pseudosufiksiga, nt *ter-ä* 'tera' (*ä* on tegelikult tüvevokaal), *ter-ho* 'tõru', *ter-ska* 'sugutilukk', *ter-tto* 'tõru'. J. Koivulehto (2001: 65–69) on erinevalt O. Nikkiläst seda meelt, et tegu pole pseudosufiksi eraldamisega, vaid konsonandiga algava sufiksi liitumisega konsonanttüvele, seega **mata-* 'vaevaliselt edasi liikuma' → *mat-ka* 'matk', mitte aga *mat-a-* → *mat-ka*. Põhimõtteliselt pole tekkeviis antud sõna puhul oluline, on ju olemas ka soomeugrilised noomenisufiksidsid **-t* ja **-tt* (Osnovõ 1974: 354–356).

Tähenduste 'auk' ja 'äär' hilisem segunemine on ilmselt tekitanud ebatasasuse-mõiste, mistõttu *kolle*-pere esindajad ei tähistaks üksnes süvendeid, vaid ka kõrgendeid ('kuhjamõhn'). Siit sai alguse ka kallas-tähendus. Kui läänemeresoomelise levikuga *lee*-sõna seostub tuld tähistava lekseemiga (vrd *leedu* 'tuli', *Jaani-leedud* 'jaanituli' jt; VMS₁ I 418; Saareste 1924: 188; EEW IV 1265),⁶ siis võib ettevaatlikult oletada, et *lee* tähistas esialgu lõkke puhul tulepesa, *kolle* seda ümbritsevat, pinnasest kõrgemat või madalamat ala. Lisame selgituseks siinkohal tsitaadi Arvi Ränga (1995: 98) raamatust: „Eestis tehti kiviajast peale lihtne lee kas maasse süvendatud lohku või laoti maapinnale kividest.“

Läänemeresoome keeltes esineb nii **kolta* kui ka **koltta*. Klusiilide *k – kk*, *t – tt* ja *p – pp* kahekordistumise juhte esimese ja teise silbi piiril esineb seni selgitamata põhjustel paljudes tuletistes, nt sm *hento – hentto* 'peenike, nõrguke', *tilka – tilkku* 'tükk, lapp' (Hakulinen 1968: 185).

Algkujust **koltta* tekkinud sõnad näivad juba olevat algselt märkinud looduslikke õõnsusi või auklikke moodustisi ning seostumine eesti idamurdes

⁶ SSA II 71 järgi peetakse *lee*-sõnaperet germaaniilaenuliseks.

ahjuga võib olla sekundaarne. Ajapikku on **kolta* ja **koltta* tähendusnüansid sedavõrd segunenud, et neid on tänapäeval raske, kui mitte võimatu täielikult lahti harutada.

Tüpoloogiliselt pole siinkohal huvituseta märkida, et eesti keeles on suhteliselt palju kallast ja õõnsusi, sh urkelisi kaldaid tähistavaid sõnu, mille algkuju struktuur on järgmine: (konsonant) + vokaal + *l/r* + klusiil + *as/es*. Nende seas on nii oma- kui ka laensõnu, näiteks *kallas* (< ?germaani), *kelbas* ‘ka: kallas, nõlv’, *koldas*, *kulbas* ‘alt õõnes kallas jõekääru sees; õõnsus, tühe, koobas, lohk (hoonel, paadil vm)’ (< ?germaani), *mülgas*, *parras* ‘kaldaserv’ (< germaani), *perges* ‘jõe kaldaalune urgastega; kõrge, murtud jõekallas’ *urgas/urges* (VMS₁; Saareste 1924: 10; EKM I 929; IV 196). Siinkohal võiks osutada, et *kulbas* on sobivaks paralleeliks, näitamaks käesolevas uurimuses käsitletava lekseemi *koldas* tähenduste analoogilist kahestumist.

6. Kolle-pere keeliti ja murdeti

Järgnevalt käsitlen *kolle*-peret keelte ja murrete kaupa.

Liivi keeles esineb ainult *kūolta* ‘kallas’, mille varasem tähendus oli läti laenu põhjal otsustades ‘urkeline kallas’ (vt 3). Lauri Posti (1942: 12) ja Salme Tanning (1958: 106) on ühendanud selle *koldas*-sõnadega, mida on Mulgimaal kasutatud ka neutraalses tähenduses (‘kallas’). Siinpuhul tuleb rõhutada, et liivi algkuju oli liiteta, Mulgi *s*-liitelised sõnad aga sekundaarsed.

Eesti saarte murdes esineb *kolle* : *kolde* lee tähenduses peaaegu kogu keelealal. Lisaks on eriti Hiiumaalt, kuid ühest kihelkonnast ka Saaremaalt registreeritud astmevahelduseta *kolde* : *kolde* samas tähenduses. Peale selle on Pühalepa kihelkonnast Hiiumaalt registreeritud ka algkujule **kolta* lähedane liiteta vorm. Saarte murdes on *kolle*, *kolde* täheldatud vaid ahjuosa tähenduses.

Läänemurdes on pilt veelgi monotoonsem. Enamikus kihelkondades märgib *kolle* : *kolde* tuhkhauda, vaid Häädemeeste kandis on see erandlikult omandanud paralleeltähenduse ‘võrgukivide hunnik’. Samuti on Mulgi murdeala naabruses paiknevas Saarde murrakus, mis võib jääda muistse Mulgi murde alale, tuntud *koldas*. *Kolle* puudub peamiselt rootslastega asustatud piirkondades ja nende naabruses.

Keskmurdes on *kolle* : *kolde* tuhkhauda märkiva lekseemina levinud ebaühtlaselt. Täielikult puudub ta kirderannikumurdega külgnevas

keskmurde kirderühmas, kuid esineb peaaegu kõigis lõunaestli keelepruugiga kokkupuutuvate edela- ja kagurühma murrakutes. Üheksast looderühma murrakust leidub asjaomane sõna ainult kahes (Kei, Juu), kusjuures murdekartoteegist ilmneb, et tema tundmine ei hõlma Keila kihelkonda täienisti. Suhteliselt hõre on *kolle* 'lee' esinemus keskmurde tuumalal, kus seda on tuntud vaid ligemale igas kolmandas kihelkonnas ja mõnel puhul vist ka mitte kogu murraku ulatuses.

Muus tähenduses ja muid vorme leidub keskmurdes üksnes idamurdega piirnevais kihelkondades. Laiuse kihelkonnas, mis jaguneb kesk- ja idamurde vahel, täheldatakse *kolle* sisenurga tähenduses. Idamurdega piirnevast Simuna kihelkonnast on leitud liiteta *kolda* 'lee'. Samuti idamurde lähedast Äksi kihelkonnast pärineb *kollas* 'urgas'. Lõunaestiliste joontega Äksi murrak sisaldab palju idamurdepärasusi, mistõttu Aili Univere (EM IV [1996]: 5, 13) pidaski teda idamurde siirdemurrakuks. Ainult ühes Kesk-Eesti kihelkonnas (Ann) on kasutatud hilisliitelist *kolles* 'lābipāās'.

Hoopis kirjum pilt on *idamurdes*, nagu ka kogu Lõuna-Eesti alal. Siin on säilinud *kolle* : *kolde* ulatuslikult tähendustes 'lee', 'sisenurk', 'urgas' ja ühel juhul ka 'äär'. Peale selle on Ida-Eestis noteeritud ühes kihelkonnas (Iis) liiteta *kold* 'lee'. Lisaks on idamurdes kasutusel *as*-liiteline *koldas* 'urgas'. Selle murde ühest murrakust võib leida kuni neli *kolle*-pere lekseemi.

Mulgi murde kõigis murrakuis on säilinud *kolle* : *kolde* 'lee', mitmes kohas (Hls, Krk, Trv) ka 'urgas' ja ühes murrakus (Krk) mõhna tähenduses. Nimetatud murdes esineb laialdaselt ka *koldas* (v.a Hel) ning kahes kihelkonnas ka omadussõna *koltane*, *koltaline* (Hls) ja *koltlik* (Krk) kujul.

Tartu murdes leidub vaid *kolle*-sõna, kuid mitmes tähenduses. Muid tuletisi seal pole avastatud. Lee tähenduses esineb see vaid ühes keskmurdega piirnevas kihelkonnas (Puh). Neljas tähenduses on sõna registreeritud Sangaste kihelkonnast ('ahjuvõlv', 'äär', 'mõhn', 'uure'). 'Mõhn' ja 'sisenurk' esinevad vähemalt kolmes, 'uure', 'urgas' ja 'lohk' (igaüks neist) kahes ning 'äär' vaid ühes murrakus (San). Ahjuvõlvi tähistav *kollõ* on leitud üksnes Võnnu kihelkonnas, kus deminutiivne *koldõkõnõ* tähendab leivakontsu. Viimasel juhul pole selge, kas ta on seotud nominatiivse kujuga *kollõ* või *koldõ*.

Võru murdes on *kolle*-pere esinemus samuti kirev. Selgelt eristub tähenduste arvukas levik läänerühmas ja tunduvalt tagasihoidlikum on see idarühmas ja Setumaal. Lee tähenduses on lekseem säilinud vaid kahes Tartu murdega piirnevas kihelkonnas (Kan, Urv). Kõige rikkalikumalt tuletisi

(kuus!) on asjaomasel sõnal Urvaste kandis. Kompaktselt esineb see kolmes ajaloolise Võrumaa murrakus tähenduses 'äär'. Lohu tähenduses on *kollõq* täheldatud vaid kahes murrakus (Urv, Vas). Ahjuvõlvi tähenduses esineb ta Tartu murdega piirnevalt Karula kandis. Sisenurka märgib ta Urvaste murrakus ning uuret Vastseliina kihelkonnas ja Setumaal.

Leivakontsu-tähendus näib piirduvat Lõuna-Eesti idapoolse osaga, ulatudes Võnnu murrakust Tartumaal Setumaani. Tüpoloogilist sarnasust täheldatakse isegi Vaivaras ja Lääne-Ingeris. Setumaal on registreeritud ka astmevahelduseta *koldõ* : *koldõ*, mis võis esineda ka mujal. Peale *kollõq* ~ *kollõh* sõna esinevad veel Võru murde alal teineteisega sarnased adjektiivid *koldinõ* 'auklik' (Urv) ja *koldõnõ* (Plv), samuti ka *kollõr* : *koldrõ* 'äär' (Urv). Setus on nõrga- ja tugevaastmelise nimetavaga vormid ka tähenduse poolest lahknenud: *kollõh* tähistab mõhna ning *koldõ* tuhkhauda ja leivakoorikut.

Soome edelamurdes esineb nii **kolta* (*kolle* kujul) kui ka **kolтта* (*koltto*) tuletis. *Kollero* 'auk, õõnsus' (< **kolta*) levik kagumurdes on üllatuslik, sest ta on ainuke näide uuritava sõnapere olemasolust läänemeresoome idapoolsel murdealal. Murdekartoteegis leidub Eesti kirderannikult Vaivarast talletatud *kolde*, mida EMSi koostajad pole – tundub, et õigustatult – lülitanud sõnaraamatusse. Kuid kes teab, kas see ongi õige! Igatahes ei tee kagumurde sõna võimatuks loota, et varem võis asjaomane tüvi eksisteerida ka ida pool praegust leviala.

7. Lõpetuseks

Uurimuse lõpuosas üritan üldistada teabe *kolde*-pere geograafia kohta dia-kroonilisest aspektist lähtudes (vt ka Serebrennikov 1973: 140 jj). Liiteta sõnad, mis iseenesest on algsemad, paiknevad praegustel andmetel läänemeresoome perifeeriatel: **kolta* (ee *kold* ja *kolda*) on säilinud lääneservas Hiiumaal ja idas Peipsi ääres, **kolтта* (lv *kūolta* näol) aga läänemeresoome lõunapoolsel äärealal. Ka perifeerne asend kinnitab asjaomaste lekseemide arhailisust. Põhjaperifeeriaks jäävad Soome lõunaosa edela- ja kagumurre.

Kolle tuhkhauda tähenduses esineb ohtrasti Eesti territooriumil. Ilmselt on see mõiste mingil põhjusel *lee* asemele siin tekkinudki. Ta sekundaarsusele osutab liitelisus ja suur levik. Ometi on ta tuntud ka Edela- ja Kagu-Soomes. Kuna ta seal *lee* tähenduses ei esine, siis ei saa sel puhul oletada siiret kontakti

teel. Levik kagumurdesse kontakti teel on välistatud juba seetõttu, et Soomele lähemal paiknevas kirderannikumurdes on asjaomane tüvi tundmatu. Seega peab **kolt-* ja **koltt-*tüvi olema tekkinud eri aladel kas iseseisvalt või, mis jääb vähem tõenäolisemaks, et vahelülid on aegade vältel hääbunud.

Kõige rohkem **kolt(t)a* erinevaid tuletisi leidub idamurde Kodavere ja Maarja-Magdaleena (kummaski 4), Tartu murde Kambja ja Sangaste (kummaski 4), Mulgi murde Karksi (5) ning Võru murde Urvaste murrakus (6), samuti Setumaal. Usutavasti on need olnud prestiižikad murdekeskused, kust uuendid on hakanud levima.

Kambja murrak on avaldanud mõju Rannu, Puhja ja Nõo suunas. Sangaste kihelkond näib olevat mõjustatud Urvaste murdekeskusest. Pärnumaa Häädemeeste ja Saarde keeleusus näitab ootuspäraselt leksikaalseid ühisjooni Mulgimaaga (Hennoste, Niit, Pajusalu 2009₁: 98). Üldse pole asjaomast Lõuna-Eesti ainest talletatud – kas tõesti neis puudub – Tartu-Maarja, Rõngu ja Rõuge murrakust. Uuritava sõnapere puhul ilmneb selgesti Kagu-Eesti rohkete tuletistega uuendusmeelne lääneosa ning üsna tühi idaosa (kui Vastseliina ja Setumaa välja jätta). Selle põhjuseks ei saa olla üksnes koldega ahjude ehitamisest suhteliselt varajane loobumine Kagu-Eestis. Setumaa ongi olnud üsna iseseisev keskus, mõningast seost on märgata naaberkihelkondadega, eriti Vastseliinaga. *Kolle*-sõnade distributsioon näib kinnitavat väidet – muidugi on ühe lekseemirühma analüüsist vähe –, et sõnavara innovatsioonikeskused langevad häälikuliste ja morfoloogiliste murdekeskustega kokku vaid osaliselt (Hennoste, Niit, Pajusalu 2009₁: 96; vrd Pajusalu 1999).

Liivi sõna on territoriaalselt kahtlemata ühenduses Mulgi *koldas*-sõnaga, sest mõlemad alad on kunagi omavahel kontakteerunud (Tanning 1958: 115). Ent Ida-Eesti *koldas* ja Edela-Soome *koltto* näivad moodustavat kaks omaette piirkonda, mille seos liivi-mulgi areaaliga pole tuvastatav.

ARVSÕNADE PÄRITOLUST

Ilmunud: К происхождению числительного 'один' в разных семьях языков. – Советское финно-угроведение 3, 1973, 161–173. Ordinaalide arengust, eriti soome-ugri keeltes. – Keel ja Kirjandus 2, 1974, 99–103. Typen von 'eins' in der finnisch-ugrischen Ursprache. – Советское финно-угроведение 1, 1975, 1–3. Hulgakategooria arengust soome-ugri rahvastel. – Keel ja Kirjandus 7, 1975, 419–422. О происхождении ф.-у. *kvktV 'два' с учетом типов развития числительных 'два' в разных языках. – Советское финно-угроведение 3, 1975, 159–162. К происхождению тюркского числительного „один“. – Советская тюркология 2, 1987, 77–79. Nimetatud kirjutised on korduvuste vältimiseks koondatud üheks tervikuks ning mõneti täiendatud ja ajakohastatud. Alapeatükk „Soome-ugri arvusüsteemide arengust“ edastab varem ilmumata ettekannet interdistsiplinaarsel lühikonverentsil taliharjapäeva tähistamiseks „Paleomatemaatilised kahend-, kolmend- ja neljand-süsteemid“ (Tartu, 1982). Esimeses artiklis avaldas käesolevate ridade autor tänu sõbraliku abi eest V. Z. Panfilovile ja A. P. Feoktistovile.

Hulgakategooria on abstraktse mõtlemise kategooria. Ta on tekkinud suhteliselt hilisel inimkonnaajaloo perioodil. Sellest annab tunnistust kas või arvsõnade vähesus nn primitiivrahvastel. Eri keelkondade arvsõnade kõrvutamisel selgub, et selle grammatikakategooria teke allub seaduspärasustele, mis on ühised nii sugulas- kui ka mittesugulaskeeltele.

Eri keelte ja keelerühmade arvsõnadest on avaldatud palju mitmesuguseid töid. Itaalia teadlane Alfredo Trombetti (1923) analüüsis ja seostas omavahel peaaegu kõigi keelkondade arvsõnad, tõestamaks keelte monogeneesi. Nikolai Marri õpetuse pooldajad, kes kasutasid keeleandmeid küllaltki meelevaldselt, omistasid arvsõnadele suurt tähtsust (Jazõkovednõje 1927). Nn nostraatiliste keelte sugulus huvitab lingviste tänapäevani. Nimelt on osa teadlasi oletanud uurali, indoeuroopa, altai, semi-hami jt keelkondade ürgset sugulust. Asjaomaseid keeli nimetatakse nostraatilisteks. Siinkohal pole aega pikemalt peatuda käsitletava hüpoteesi õigsuses, kindel on vaid see, et keelkondade vahel on leidnud aset igivanu kontakte. Mis puutub sugulusse, siis ei olda ühel meelel veel selleski, kas näiteks uurali suurkeelkonna soome-ugri ja samojeedi või altai keelkonna turgi, mongoli ja tunguusi-mandžu keeled on pärit ühest allikast, rääkimata siis uurali-indoeuroopa või uurali-altai geneetilises sugulusest. Asjaomastes töodes peegelduvad arvsõnade 'üks'

(soome-ugri ja Kalifornia penuti keelte) ja ‘kaks’ ~ ‘teine’ võimalikud geneetilised seosed (Viitso 1971: 126; Illitsš-Svitõtš 1967: 338). Vene teadlane Vladimir Panfilov (1971₁; 1971₂) on käsitlenud arvude arengut kui abstraktse üldistatud mõtlemise kategooriat. Mööda minnes on eri keelesüsteemide arvsõnu puudutanud ka Klara Maitinskaja (1969) oma teoses asesõnade kohta.

1. Arvsõna ‘üks’

1.1. Päritolu ja tüübid

Soome-ugri keeled. On tõestatud, et nii mõneski soome-ugri keeles on arvsõna ‘üks’ tekkinud asesõnast. Nii lähtub Dezső Paisi (1958) järgi ung *egy* ‘üks’ näitava asesõna tüvest *i-* ‘see’, mille esialgseks tähenduseks olevat olnud ‘see siin’, hiljem aga ‘esimene’. Pärastpoole tekkis sellest arvsõna ‘kaks’ mõjul arvsõna ‘üks’. György Lakó (1963) üritas tõestada ungari põhiarvsõna *egy* seose soome järgarvsõnaga *ensimmäinen* (< **ente*) ‘esimene’.

K. Maitinskaja (1969: 236) arvates arenes ungari *egy* järgmiselt: „Näitava asesõna tüve *i-* ~ *e-* võidi kasutada millegi ebamäärasele osutamiseks ja hiljem muutus see määramatuks asesõnaks ning pärastpoole arvsõnaks *igy* > *egy* ‘üks’.“ Oletatakse, et ka ha *ei* on tagasiviidav näitava asesõna tüvele. Handi arvsõna *it* ‘üks’ tähendas esialgu ‘see siin’ (Lakó 1963: 187).

Käesoleva kirjutise autor üritab tõestada, et ka teised soome-ugri üksarvsõnad, nagu sm *yksi*, ee *üks*, sa *oktâ*, *âktâ*, mr *ik*, sürjakomi *õtik*, udm *odig* jt saavad alguse asesõnast. Gy. Lakó (1963: 188) märkis, et soome-ugri ja indoeuroopa *e*-lised asesõnatüved on sarnased selle poolest, et neist moodustatakse ühest küljest asesõnu, teisalt aga arvsõnu.

Grammatilise ehituse järgi saab soome-ugri arvsõnad jagada tinglikult vähemalt kolmeks ajalooliseks tüübiks, mis peegeldavad üsna selgesti nende esialgset struktuuri:

tüüp **ekte* ~ *ikte* (sm *yksi* < **ükte*), udm *odig* < **og-t-ik* jt,

tüüp **enće* ~ *inće* (> *enće* > ung *egy*),

tüüp **ej* ~ *ij* (handi *ai*, *ij*).

Ungari *egy* isoleeris esimesest tüübist juba József Szinnyei (1910: 108). Enamiku uurijate andmeil on sm *yksi*, ko *õtik*, udm *odig* jt esialgseks soome-ugri algkujuks **ükte* (Collinder 1960: 415). Vaid mõnes kirjandusallikas on öeldud, et soome-ugri aluskeeles võis eksisteerida arhetüüp kujul kas **ek-t* või **ekte* ~ *ikte* (Serebrennikov 1963: 218; Galkin 1964: 101). Tuleb

arvestada ka Erkki Itkoneni arvamust, et permi keeltes on eelpermi **ü* muutumine lahtiseks häälikuks toimunud sporaadiliselt, sest tavaliselt muutus ta *ɨ*-ks. Ta on sedastanud ka, et eelmari **ü* delabialiseerumine arvsõnas ‘üks’ jääb mõistatuseks (Itkonen 1954: 218–219). Muide ka ko *õni* ‘nüüd’ ja handi *in* ‘just nüüd’, mis on moodustunud näitava asesõna *e*-tüvest (vrd KES 212), viitavad muutusele **e* > ko *õ* (vrd *õti* ‘üks’), ha *i* (*it* ‘üks’).

Sarnaselt indoeuroopa üks-arvsõnaga ja soome-ugri tüübiga **enće* ~ *inće*, mis koosneb vähemalt kahest elemendist, oletan, et ka soome-ugri **ekte* ~ *ikte* tüüpi asesõna koosneb mitmest osast. Selguse mõttes kõrvutame indoeuroopa ja soome-ugri tüvesid tabelis 1, paigutades sarnastena näivad elemendid ühte tulpa. Tuleb siinkohal rõhutada, et asjaomased indoeuroopa ja soome-ugri arvsõnad pole omavahel suguluses, vaid sarnased on üksnes nende elemendid (ajaliselt pole *-q(o)-* ja *-k-* kõrvutatavad) ning nende areng.

**ekte* ~ *ikte* tüüpi arvsõna esimest elementi võib võrrelda soome-ugri näitava asesõna tüvega **e-* ~ *i-*, mis esineb näiteks järgmistes sõnades: sm *että* ‘et’, lv *jega* (< **ekä*) ‘iga(üks)’, ha *it* ‘see’, ers *et’e* ‘see, too’ jt. Volga keeled osutavad tõigale, et *e-* ~ *i-* tüvelised asesõnad võisid esialgu osutada kõneleja lähedusse (Maitinskaja 1964: 25, 26).

Tabel 1. Indoeuroopa ja soome-ugri üks-arvsõna struktuur võrdlevalt

Keelkond	Arvsõnatüüp	Täishäälikud	<i>-n(o)-</i>	<i>-u(o)-</i>	<i>-q(o)-</i> ~ <i>-k-</i>
Indoeuroopa	* <i>oi-no-</i>	+	+	–	–
– „ –	* <i>oi-uo-qo-</i>	+	–	+	+
Soome-ugri	* <i>enće</i> ~ <i>inće</i>	+	+	–	–
– „ –	* <i>ekte</i> ~ <i>ikte</i>	+	–	–	–

Arvsõna ‘üks’ *k*-komponenti võib võrrelda kohta tähistava *k*-formandiga, kusjuures asesõnaline tüüp *tä-kä-lä*, *si-kä-lä* on levinud peale soome-ugri keelte ka samojeedi keeltes (Alvre 1962: 151). Dmitri Bubrigh (1955: 89, 91) märkis, et soome-ugri aluskeeles oli palju sufikseid, mis tähistasid kohta ja mitmuslikkust. Tähenduselt on üsna lähedased *-n-* ja *-k-*, kusjuures viimasel oli „esialgu üsna avar kohatähenduste diapasoon“.

Arvsõna ‘üks’ lõpuosa *-te* võib olla pärit asesõnast ning väljendada Boriss Serebrennikovi (1963: 215–216) andmeil mingeid paaride loendamise iseärasusi. Teisalt pole välistatud, et ta on seotud arvsõna muutumisega omadussõnaks, vrd ung *egy* ‘üks’ < **ente* ‘esimene’.

Seega mõlema soome-ugri arvsõnade tüübi võrdlemisel ilmneb, et nad koosnevad:

- 1) asesõnatüvest *e- ~ i-* (niisamuti ka indoeuroopa keeltes), mispuhul tüübis **ekte* toimus delabialiseerumine;
- 2) formandist *n-* või *k-*, mis esialgu tähistas kohta;
- 3) asesõnalisest liitest *-te*.

Kuna mõlema arvsõnatüübi kõik elemendid on häälikuliselt ja tähenduse poolest identsed, siis võib loogiliselt oletada, et neil on ühesugune, st asesõnaline päritolu. Kui võtta arvesse eenetsi asesõna *eko* 'see siin' olemasolu, siis võib arvata, et *ek* eksisteeris juba uurali algkeele perioodil ning muutus arvsõnaks hiljemalt soome-ugri perioodil.

Käsitlen nüüd arvsõna 'üks' tüpoloogiat soome-ugri algkeeles lähemalt. V. Panfilov (1971₁: 9–11, 18) väitis, et selle arvsõna eri tüüpide esinemine keelkonnas pärineb ajast, mil arvsõnu kasutati loendatavate esemete iseloomu arvestades. See näib kehtivat ka soome-ugri algkeele kohta, kuigi mitte nii ulatuslikult, nagu näiteks nivhi keeles. Tõenäoliselt kasutati arvuklasse vaid 'ühe' ja 'kahe' puhul. Nende kunagist esinemist algkeeles näitab tõik, et tüüpe ei kasutata ainult ühes keelerühmas, vaid mitmes. Mõned tüübid võivad olla aja jooksul kadunud.

Kõik soome-ugri üks-arvsõnad on tekkinud näitava asesõna *e- ~ i-* tüvest, kuid elemendid *-k-*, *-n-* ja *-j-* on tõenäoliselt emfaatilised loendamise algusega seotud osakesed, kusjuures on võimalik, et nad näitavad samaaegselt arvsõnade klassikuulumist, sh *n*-sisaldavaid arvsõnu võidi kasutada inimeste loendamisel (vrd Maitinskaja 1962: 79; Bušmakini 1969: 66–67). Seega tähistati konkreetset arvu ning loendatavate objektide kuulumist teatud olendite või esemete klassi kahe elemendi abil.

Tüüp **e-k- ~ i-k-* esineb tänapäeva soome-ugri keeltes kõige sagedamini (ee *üks* jt). Selle põhjuseks võib olla asjaolu, et elemendil *k-* võis olla nagu samakõlalisel kollektiivsufiksilgi suhteliselt abstraktne tähendus, mis võimaldas ta domineerimise ja üldistumise (vrd Serebrennikov 1969: 23). Ka mns *akw ~ ääkwə* pärineb sellest tüübist. Atributiivselt võidi seda kasutada ilma *te*-liiteta (vrd *ak*) nagu teisteski soome-ugri keeltes. Hiljem lisandus osis *-wa*, mis võib olla sama element kui mansi asesõnade *ta-w* 'tema' ja *to-wa* 'muu'.

Tüübist **e-n ~ i-n* lähtub, nagu eespool märgitud, ung *egy*, mida esialgu kasutati järgarvuna 'esimene'. Mordva järgarvude tunnuseks on *-će*, mis lähtub varasemast kujust **-ń-ć- < -nć-* (Ravila 1959: 77; Serebrennikov

1967: 120). Sama tunnust võib oletada ka ungari arvsõnas, liiati kui areng *-nč-* < *-nt'-* sobib ka häälikuliselt (vrd Katz 1973: 279; KES 18–19). Seega võis arvsõna **e-n ~ i-n* tähendada üht inimest. Géza Bárczi andmeil koosneb ungari isikuasesõna *én* näitavast asesõnast ja *n*-osisest (tsit: Maitinskaja 1969: 199). Järelikult on ta algkuju sama mis arvsõnal. See kinnitab veel kord V. Panfilovi (1971₁: 9) ideed, et arvsõna ‘üks’ areng on tihedas seoses ürginimese isikliku ‘mina’ tunnetamisega.

Peale ungari arvsõna võib siinkirjutaja arvates analoogne *n*-element sisalduda reliktiselt ka mari arvsõnades *ka-n-deše* ‘kaks-kümme’ ja *i-n-deše* ‘üks-kümme’, st ‘üks ja kaks kümnest puudu’ (vrd sm *kah-deksan*, *yh-deksän*). Seevastu on Ivan Galkin (1964: 104) arvamusel, et siinpuhul on tegu sihitava käände tunnusega. On aga teada, et taolistel juhtudel teistes soome-ugri keeltes pole sufiksit, v.a ko *kõk-ja-mys*, mis on kaksuse tunnus (vrd *õk-mys*, millel see puudub; KES 140).

Handi *əj*, *iij* ‘üks’ kuulub kolmandasse tüüpi **e-j ~ i-j*, mis koosneb näitava *e-* ~ *i*-asesõna tüvest ja *j*-liitest (Lakó 1963: 187–188). Handi *it* ‘üks’ päritolu kohta käibib mitu oletust. Vassili Lõtkin seostas selle küsimärgiliselt algkujuga **ükte* (KES 212), seega siinkirjutaja oletatud **e-k ~ i-k*-tüübiga (samuti ka juba Szinnyi 1910: 108). B. Serebrennikov (1963: 215; 1967: 107) tuletas *it* varasemast kujust **iγt*, järelikult sama algtüübiga. Lakó (1963: 187) kahtles, kas *it* eksisteeris arvsõnana juba alghandi perioodil, pigem on see tekkinud hiljem iseseisvalt asesõnast *it* ‘see’. Võib pidada tõenäoliseks, et handi *it* ‘üks’ ei ole otseselt seotud tüübiga **e-k ~ i-k*, kuid nii hiline arvsõna teke tundub ka väga kahtlane. Seega võiks ta olla tekkinud algkujust **i-j-te*.

Ers *vejke* ja mkš *fkä* ‘üks’ peetakse **ükte* edasiarenduseks. Näiteks on B. Serebrennikovi (1967: 108–109) arvates ta areng läbinud järgmisi vaheetappe: **ük-te > *vükte > *vek-te > *vej-te > *vej > vej-ke*. Ent arengurida võis olla tunduvalt lihtsam, kui oletada, et mordva arvsõna kuulub tüüpi **e-j ~ i-j*. See sobib ka häälikuliselt, sest ersa keeles esineb samakujuline nimisõna *vej* ‘öö’, mille algkuju on kas **eje* või **üje*; vrd ka ha *əj*, mis tähendab nii ööd kui ka ühte (KES 60).

Mordva sõnade sekundaarne *k*-osis (ers *-ke ~ mkš -kä*) on uurijate arvates vähendusliide (Szinnyi 1910: 107; Serebrennikov 1967: 109). Eri keelkondade arvsõna ‘üks’ arengut silma pidades näib see seisukoht olevat kahtlane. Ka indoeuroopa keeltes leiduvad hilised liited, nagu slaavi **ed-inъ*, vanapärsia *aiva-ka* jt, millel oli tõenäoliselt emfaatiline funktsioon. Ka permi

keelte arvsõna 'üks' *k*-liide oli rõhutatav (Szinnyei 1910: 107–108). Analooget tähendust võib oletada ka mordva arvsõnas. Foneetiliselt sobimatust kõrvaldada püüdes (võib-olla mkš *-kă* < **-ka*?) võib *-k*- ühendada mordva asesõnaliitega *-ke* ~ *-ka* (vrd ers *se-ke* ~ mkš *să-ka* 'seesama').

Samojeedi keeled. Neenetsi ja nganassaani keeles kasutatakse algsamojeedi keelest lähtuvat üks-arvsõna, mille kuju on vastavalt *ηob*'' ~ *ηopoi* ja *ηu*''oi. Seevastu slk *ukkər* ~ *okkər* loetakse uudismoodustiseks (Tereštšenko 1971: 292). Ent mitme arvsõna esinemist võib seletada ka arvsõnade kunagiste klasside esinemisega algkeeles. Erinevaid arvsõnu võidi kasutada erinevate omadustega esemete loendamiseks, kuid hiljem hakkas mõni tüüp domineerima ja tõrjus teised välja. Seepärast esinevad tänapäeval sama keelkonna ühtedes keeltes ühed, teistes aga teised sõnad.

Indoeuroopa keeled. Paljudel indoeuroopa arvsõnadel 'üks', nagu lad *ūnus* (< vanaladina *oinos*), vana-iiri *ōen*, gooti *ains*, preisi *ains* : *ainan* (ainsuse sihitav), ld *vienas*, lt *viens*, algslaavi **edinъ*, kr *οἷνῃ* 'üks silm (mängus)' jt, on algkujuks **oinos* ~ *einós*, mis tuletatakse asesõnadest ja mille algupärane tähendus võis olla 'ise, üksi' (Prokosch 1954: 312; Mažiulis 1956: 54). Algslaavi komponendi *-inъ* päritolu kohta pole ühtset seisukohta (ESR₂ II 134–135; III 122).

Element **oi-* ~ *ei-* kujutab endast asesõnatüve **e-* ~ *i-*, **ei-* ~ *i-* vaheldustega varianti, kuid Vittore Pisani (1949: 139) järgi vahelduvad **e-* ~ *o-* ja **i-* ~ *ei-*. Teistmoodi seletuse kohaselt kujutab **ei-* ~ *oi-* endast asesõnatüve **e-* ~ *o-* lokatiivi ehk kohakäänet. Liide **-no-* on samuti asesõnalist päritolu. Näiteks lad *ūnus* jt seostatakse selle osise kaudu vanaindia sõnadega *e-na* 'tema', armeenia *ain* 'too' ja *-in* 'seesama' (IEW I 286; IES₁ I 1958: 558; Brugmann 1897: 332, 336, 401).

Antoine Meillet' (1938: 333) uurimisandmeil osutasid asesõnatüved **e-* ~ *i-* indoeuroopa algkeeles rääkija lähedusse. *n*-ilised asesõnad osutavad *Jenderdeixis*'t. Karl Brugmann (1897: 7, 336) märkis, et energiline viitamine mingile kindlale esemele eristas arvsõna 'üks' puhul üht objekti teisest. Algslaavi perioodil lisati arvsõnale *inъ* 'üks' eesliide *ed-* 'nimelt', mis oli tekkinud samuti *e*-tüvelisest asesõnast ja rõhutas eespool nimetatud funktsiooni veelgi (ESR₂ III 122). Teisalt pole välistatud võimalus, et **edinъ* tekkis kohamäärsõnast **e-dhi*, vrd näiteks vanaindia *á-dhi* 'juures, peal' (Brugmann 1897: 364, 454).

Indoiraani keelte rühma arvsõna 'üks' lähtub samuti asesõnatüvest **ei-* ~ *oi-*, kuid talle on liitunud teised osised, nimelt **-uo-* ja **-qo-*. Avesta *aēva*,

vanapärsia *aiva-*, sogdi **ēw-* ~ *īw-*, osseedi *īw* ~ *ew*, afgaani *yaw* ~ *yo* arenesid algiraani kujust **aiva*, mis lähtub algindoeuroopa sõnast **oi-uo-s*. Element *-*uo-* (vt Meillet'1 -*w-*) on viitava asesõna tüvi, mis osutab kõnelejast kaugemal asetsevale objektile (Brugmann 1897: 7; Meillet 1938: 333; IES₁ I 557–558). Selles mõttes on ta sarnane eespool käsitletud tüüpi arvsõnaga.

Vanaindia ja sanskriti *ēkas* lähtuvad samast tüvest **ei-* ~ *oi-* (Mažiulis 1956: 54). Nende algkuju oli **oi-qo-s*. Pärsia *yak* evib esialgset kuju **aivaka* (IES₁ I 558). Seega sisaldab ta mõlemat liidet (< **oi-uo-qo-s*). Sufiksiga *ka-* arvsõna 'üks' esineb koos liiteta variandiga kirjalikes allikates alates keskpärsia keeleperioodist, mis kestis IV–III sajandist eKr VIII–IX sajandini pKr. Seevastu vanaindia tekstides, mis on võrreldavad avesta (vanapärsia) mälestistega, kasutatakse üks-arvsõna ainult *ka*-liitega, nt *ēka evāgnir bahudhā sāmiddha* '[on olemas] vaid üks Agni, keda on põletatud mitu korda', kusjuures liiteta sõnal pole arvsõna funktsiooni, näiteks *ēvā ēvām* 'nõnda; nõnda ja mitte teisiti; ainult' (Ogibenin 1968: 32–33; Brugmann 1897: 7). Järelikult toimus indoiraani keeltes *ka*-elemendi lisandumine sugulaskeeltes ja murretes erinevalt ja eri aegadel, kuid siiski ühtse arenguskeemi alusel.

Indoiraani liitarvudes '19', '29', '39' jne tarvitatakse eesliidet *un-*, näiteks hindi *unnīs* < *un-bīs* '19', st 'üks-kaks-kümmend' (vrd muide lad *un-deviginti*) ja *unatīs* '29' (*tīs* '30'), sindhi *ūn-ēha* '19' jne (Katenina 1960: 49; Jegorova 1966: 52, 54). Usutavasti on see *un* sama indoeuroopa arvsõna 'üks', mille algkuju on **V-n-*, näiteks lad *unus*, sks *eins*. See osutab eri arvsõnatüüpidele indoeuroopa keeltes, sest *n*-arvsõnatüüp näikse olevat omane kogu keelkonnale.

Asjaomane *ka*-liide on tõenäoliselt kõrvutatav vanaindia rõhutava sõnaga *kam*, vanapärsia *kā* 'jah, muidugi', vene tugevdava liitega *-ka* ~ *-ko*, nt *мне-ка* 'ainult mulle' (ESR₂ II 147). Neil on seega analoogiline funktsioon eespool vaadeldud slaavi arvsõna 'üks' eesliitega **ed-* 'just, ainult'.

Siiski ei lähtu kõik indoeuroopa üks-arvsõnad asesõnadest. Näiteks kreeka *εἷς, μία, ἓν*, armeenia *mi*, tohhaari *šeme* 'üks' tulenevad algindoeuroopa kujust **sem-* ~ **sm-* ~ **som-*, mis kujutas endast arvsõnaga 'üks' lähedast tähendust (Meillet 1938: 177, 409). K. Brugmanni (1897: 7) arvates oli selle esialgseks tähenduseks 'ühtsus', ent näib, et pigem on tegemist 'ise' tähenduse muundumisega.

Turgi keeled. Foneetilise ja tõenäolise semantilise läheduse baasil, aga samuti tüpoloogilist sarnasust indoeuroopa keeltega arvestades pidas

J. A. Tšanõšev (1985: 78) võimalikuks kõrvutada üldturgi arvsõna *bir* 'üks' (tšuvaši *pære*; usbeki, turkmeeni, kirgiisi jt *bir*; jakuudi *bīr* jt) vanatürgi sõnaga *berü* 'siia' ja tatari *öüpzi* 'lähedane'. See lubas teha järeltõlget, et asjaomase arvsõna tekkes osales sõna, mis osutas kõneleja ligiduses asuvalle objektile.

Nagu teada, seostas Gustaf John Ramstedt (1957: 65) turgi arvsõna 'üks' mongoli asesõnaga *būri* 'kõik, igaüks'. Selle etümoloogiaga olid kaua aega nõus ka teised uurijad. Aleksandr Samoilovitši (1927: 146) järgi on türgi arvsõna *bir* ühist päritolu arvsõnadega 'viis' ja 'kümme' ning teda võib kõrvutada sõnaga *bilek* 'käe alaosa'. Ta oletas, et muinasaegne turk tähistas ühe ja sama lekseemiga kolme ühtsust: „Lihtsat (lihtne üksus), teine ühtsus – ühe käe sõrmede arv, ning viimaks kolmas, mis ühendas sõrmede arvu kahel käel.“ Seda versiooni kordas muide ka V. Jegorov (ESČ 160).

Siinkirjutaja vaatepunktist ei pea esitatud hüpoteesid paika, eriti A. Samoilovitši oletus kolmest ühtsusest. Ürginimese mõtlemine oli konkreetsem ning ta ei suutnud luua ühe sõna põhjal sellist mitmetasandilist mõistet. Erinevate süsteemide keeleandmetel on ühtsuse või terviku väljendamine sekundaarne. Tõenäoliselt moodustus terviku mõiste seoses selliste ühenditega, nagu 'kogu(ne)ma ühte hunnikusse, paika jne' (vrd türgi *birlä* 'koos' mõistest 'üks', aga mitte vastupidi). Seepärast pole mõtet seda etümoloogiliselt tuletada arvsõnast 'üks'.

Turgi arvsõnal 'üks' on algkujud **bir* ja **bīr* (EST₂ 147). A. Štšerbak arvas, et tšuvaši sõna *pære* 'üks' lõpu *-e* pole primaarne; peale selle märkis ta, et varasemad ühesilbilised sõnad lõpevad redutseeritud täishäälikuga, v.a *pære*. Võib oletada, et arvsõna *pære* oli algselt kahesilbiline, millele osutavad ehk tõva *birē* (*bir* kõrval) ja karagassi *birä*. Sellise sõnakuju puudumine vana-türgi keeles ei tohiks olla veenvaks argumendiks, sest tuleb silmas pida, et ka see keel ei peegelda algkeele seisundit täielikult.

Tšuvaši sõnade järgsilbi *-e* lähtub tavaliselt *a ~ ä*-st, nt *tüle* 'maksma' **tölä*, *üpkē* 'kopsud' < **üpkä*, *čatre*- 'värisev' < **titrā*- jt (Štšerbak 1970: 155, 164). Õeldust lähtuvalt võib oletada, et algtürgi arvsõna 'üks' algkuju oli **birä*. Just sellisel kujul rekonstrueeris numeraali omal ajal Willi Bang (tsit: Samoilovitš 1927: 147). Teiste keelkondade arvsõnade uurimise tulemusi arvesse võttes võib oletada, et **birä* 'üks' oli kahesilbiline, kujutades endast **bi*- ja **-rā* ühendit.

Tänapäeva turgi keeltes on asesõnad, mille algkuju oli **bū* 'see' või **bō* (Štšerbak 1970: 196; tema järgi sõnaalguse *p*-ga). Kirgiisi keeles esineb koos

tagavokaalse asesõnaga *бы(я)* 'see' ka eesvokaalne demonstratiivpronoomen *бебезу ~ бебезу* 'see siin' (Junusalijev 1966: 493). See on muide tähenduse poolest sarnane mitme keele arvsõna esialgse tähendusega. Nimetatud asesõnaga saabki kõrvutada turgi arvsõna 'üks'. On teada, et eri keelkondade personaalpronoomenid tulenevad näitavatest asesõnadest (Maitinskaja 1969: 196–197, 200). Turgi isikulised asesõnad sisaldavad samuti eesvokaale, nagu see nähtub A. Ššerbaki (1970: 195–196) oletatud algkujudest **pän ~ ?*pään* 'mina' ja **pis ~ ?*pīs* 'meie'. Seega eksisteeris altai keeltes kahtlemata ka *b*-alguline eesvokaalne demonstratiivpronoomen.

Elementi *-ra* saab kõrvutada vanatürgi kohta ja suunda tähistava käändelõpuga *-ra ~ -rā*. See esineb Jenissei ja Orhoni raidkirjades ning vanauiguuri keeles, mis näitas tõenäoliselt suhteliselt ligidal paiknevatele objektidele, nt vanauiguuri *yüräkrä* 'südamesse', *asra* 'all', *soŋra* 'pärast, hiljem' jt (Sevortjan 1956: 58–60). Arvsõna järelosist tuleb selle formandiga kõrvutada väga ettevaatlikult.

Eespool toodud andmed sobivad täielikult J. Tšanõševi oletusega, sest mainitud kirgiisi lekseem moodustab ühise sõnapesa tatari sõnaga *бузә* 'lähedane'; mõlemad on *бәпу* derivaadid (EST₂ 125, 126). Tatari sõna päritolu pole lõpuni selgitatud, kuid juba W. Bang eristas selles pronominaaltive, kuid Carl Brockelmann oletas sel puhul näitavat hüüdsõna *bā* ja suunakäände afiksi *-ri ~ -rū* ühendit (tsit: EST₂). L. Levitskaja (1976: 111) pidas võimalikuks, et *berü*-sõna element *b-* on geneetiliselt lähedane asesõna *bu* alguskonsonandiga. Andrei Kononov (1980: 139) ei välistanud, et uuritav element lähtub noomenist **be ~ *bi* 'lähem külg'. Siinkirjutaja oletus turgi üks-arvsõna ja koha-suunakäände seose kohta ei vähenda J. Tšanõševi versiooni väärtust, sest A. Kononovi (1980: 160) järgi on suunakäände kahest formandist *-ra* ühenduses *a*-lise, *-ri* aga *i*-lise keelega.

Kui algturgi arvsõna 'üks' algkuju **birä ~ *bīrā* ei osutu edaspidiste uuringute käigus õigeks, siis võib leida järgmise seletuse. Sünkroonilis- ja diakroonilis-tüpoloogiliste uuringute põhjal on ühelt poolt püstitatud hüpotees uurali ja indoeuroopa käändelõppude pärinemise kohta näitavatest asesõnadest, kusjuures viimased on tekkinud sageli deiktelistest osistest, ning teisalt on neist võinud areneda nn asesõnalised sufiksids millegi eristamiseks, tugevdamiseks jne. Altai keeltes esineb väga vana *r*-line asesõna-sufiks tunguusi-mandžu keeltes, nt evengi *э-р* 'see' ja *ma-р* 'too' (Maitinskaja 1969: 113). Seepärast on täiesti võimalik, et kunagi kauges minevikus

eksisteeris ka eesvokaalne näitav asesõna **bi-r ~ *bä-r* 'see siin' (vrd ka turgi eesvokaalsed personaalpronoomenid).

Uurimistulemuse turgi arvsõna 'üks' vallas resümeeerides võib oletada, et see koosneb kahest komponendist:

- 1) eesvokaalsest **b*-algulisest asesõnast, vähem tõenäoliselt noomenist;
- 2) direktiivist või asesõnalisest sufiksist **r*-.

Milline rekonstrueeritud tekkevariandist turgi algkeeles realiseerus, pole seni teada, kuid on täiesti selge, et üks-arvsõna esialgseks tähenduseks oli viidata rääkijast lähedal seisvale objektile. Õeldu tõestab ka turgi keelte arvsõna arengu tüpoloogilist sarnasust teiste Euraasia keeltega.

Mongoli keeled. Mongoli arvsõna 'üks' on tõenäoliselt saanud alguse asesõnast. G. Ramstedt seostas mongoli *nigen ~ niken*, burjaadi *negen*, kal-mõki *negŋ* nimisõnaga *nei ~ neji* 'ühtsus, samameelsus', mis kujutab endast tegelikult sõna *nejile-* 'ühinema', *nejite* 'ühtekokku' jt kivilinenud tüve. Pole võimatu, et arvsõna 'üks' ja *nej-* on siiski erinevat päritolu. Ka Ramstedt (1957: 65, 231) täheldas, et eri vormide erinev vokalism *i ~ ei* kutsus esile raskusi nende ühendamiseks (vt Poppe 1927: 103; vrd ka *nai-r-al* 'üksmeel, nõusolek'). V. Panfilovi suulisel teatel äratub kahtlust ka vaheldus *j ~ g*, vrd mainitud *nej-* ja burjaadi *nege-de* 'ühinema'. Nicholas Poppe (1927: 104) üritas tõestada, et algkujust **ni-* on tekkinud nii arvsõna *nigen* kui ka tegusõna *ni-d-ke* 'korrutama, keerutama'. See tähendaks, et asjaomane arvsõna oleks mõiste 'ühtsus' tuletis (kriitikast tagapool).

Burjaadi näitav asesõna *ene* 'see' sisaldab altai keelte ürgset *e*-tüve ning asesõnalist liidet *-ne*, vrd sarnane *e*-line asesõna *e-r* 'see' evengi keeles. Asesõnaliited lähtuvad enamasti asesõnadest (Maitinskaja 1964: 112–113). Nõnda võib oletada, et mongoli algkeeles eksisteeris kunagi praeguseks hääbunud asesõna **ne ~ ni* (siia kuulub ehk turgi küsiv asesõna **ne ~ ni* 'mis'), millest saigi alguse mongoli arvsõna 'üks'.

V. Panfilov (1962: 204, 213–214) kõrvutas mongoli arvsõnatüve **ñi* 'üks' ja sama tähendusega nivhi **ñi*. Kui see on õige, siis osutab kõrvutus mongoli arvsõna asesõnalisele päritolule, sest nivhi arvsõna on seda.

Muud keeled. Mittesugulaslikes paleoaasia keeltes on nivhi keele üks-arvsõna **ñi* V. Panfilovi (1962: 204–205, 236, 238) arvates seotud sama keele asesõnaga **ñi* 'mina'. K. Maitinskaja (1969: 209) kirjutas: „...otsustades tüpoloogiaandmete põhjal, on väga võimalik, et isikuline asesõna *h'u*

ja arvsõna *h'u* lähtuvad ühisest allikast – viitavast osisest, millel on samuti umbmäärasuse tähendus...”

Tiit-Rein Viitso kirjas toodud andmeist ilmneb, et korjaki *annen* < **t-nen* ‘üks’ jt pärinevad asesõnatüvest **t-*, vrd *annin* < **t-nin* ‘see’, *anno* < **t-no* ‘tema’, *əčči* < **t-ji* ‘nemad (kahekesi)’, *əčču* < **t-ju* ‘nemad’, kusjuures **-ji* ja **-ju* on vastavalt kaksuse ja mitmuse sufiks (vt Žukova 1972: 173, 184).

Arvsõna ‘üks’ on seotud asesõnadega veel mitmel juhul. Ewald Fettweiss (1927: 59) viitas nn loodusrahvaid käsitlevas teoses uurimustele, milles arvsõnu kõrvutatakse asesõnadega või taoliste sõnadega, näiteks mõningates Aafrika keeltes tähendusega ‘kõik’. V. Panfilov (1971: 9) pidas võimalikuks seostada omavahel katšini keele arvsõna ‘üks’ ja isikulist asesõna ‘mina’.

Ent kõigis keeltes ei saa üks-arvsõna ühendusse viia asesõnadega. Mandžu *emun*, *emu*, tunguusi *umun* ‘üks’ on seostatud mongoli sõnaga **emün* ‘eesmine’ ja kalmõki *ömnö* ‘ettepoole lõuna suunas’ (Ramstedt 1957: 68). Eskimo *atašiq* ja aleuudi *attaqan* ‘üks’ pärinevad Georgi Menovštšikovi (1956: 62, 70; 1962: 285) arvates sõnast, mille esialgne tähendus oli ‘peamine, juhtiv’; autor seostab selle sõrmedel loendamisega.

Paljudes keeltes on üks-arvsõna tekkinud mõistest ‘inimene’ (‘mees; mina; ise jt’), vt nt Fettweiss 1927: 58–59. Seda saab seletada tõigaga, et nimetatud arvsõna on arenenud tihedas seoses inimese eraldumisega ümbritsevast keskkonnast, oma isikliku ‘mina’ arenguga.

Mitu erinevat sõna arvsõna ‘üks’ tähistamiseks esineb peale uurali ja indoeuroopa keelte maailma paljudes keelkondades. Näiteks tunguusi-mandžu keelkonna oroki keeles kasutatakse tavaliselt arvsõna *gēda* ~ *gida* ‘üks’, kuigi eksisteerib ka algtunguusi-mandžu **umuke* (evengi *umün* ~ *umuken* jt), mida kasutatakse tänapäeval ainult tähenduses ‘ainult üks’ (Jazõki V 76, 179).

1.2. Arvsõna ‘üks’ funktsioonid

Järgnevalt käsitlen arvsõna ‘üks’ ja selle tuletiste funktsioone, sest see soodustab asjaomase sõna esialgsete tähenduste kindlakstegemist. Näiteks on vene keele seletava sõnaraamatu järgi asjaomasel arvsõnal üle kümne tähenduse, mille hulgast täiendatud ja süstematiseeritud kujul esitan huvipakkuvamad tähendused, mis tegelikult esinevad maailma eri keeltes:

- 1) määratuse-määramatuse (umbmäärasuse) alusel a) sihitava asesõna tähendus 'just see, selline' ja b) määramatu asesõna 'mingi';
- 2) ainulisuse-paljususe alusel a) ainulisuse tähendus, b) kogususe ehk terviku tähendus. Tegelikult on viimase paari opositsioon mõneti näiv, sest tervik kujutab endast uue ainulisuse mõistet, kuid laiemalt.

1.3.1. Määratus ja määramatus (umbmäärasus)

Indoeuroopa keeled. Arvsõnal 'üks' on erinevaid ülesandeid, näiteks prantsuse *un, une*, saksa *ein, eine* jt kasutatakse peale arvsõna veel määramatu artikli ja asesõnana. Märgitakse, et vanavene arvsõnad on grammatiliselt sarnased asesõnadega ning lisaks on tänapäeva vene arvsõnal *один* 'üks' „rida omadusi, mis lähendavad teda ase- ja omadussõnadele. Põhimõtteliselt ei saa teda nimetada arvsõnaks.“ (Pravdin 1962: 75; Suprun 1958: 12). See on ju loomulik, sest paljud indoeuroopa üks-arvsõnad lähtuvad asesõnadest. Isegi hääbunud heti keeles käändus ta nagu tõeline asesõna (Friedrich 1952: 30).

**Sem*-tüüpi arvsõna, mis pärineb omadussõnast, on funktsioonilt sarnane asesõnadest tekkinud arvsõnadega, näiteks gooti *sums*, ingl *some*, vanaindia *samá-s* jt tähenduses 'mingi, miski' (Meillet 1938: 177; Maitinskaja 1969: 255). Kuna see nähtus on omane ka keeltele, milles **sem*- tänapäeval ei esine enam tähenduses 'üks', võib oletada, et see arvsõna, vaatamata V. Mažiulise (1956: 54) jt seisukohale on teistest vanem, ent hiljem on ta enamikust indoeuroopa keeltest välja tõrjutud. Tüpoloogiliselt kinnitavad seda ka paleoaasia keelte andmed, milles mõiste 'üks' on arenenud varem kui '2–10' (Panfilov 1971₂: 37).

Soome-ugri keeled. Määramatuse-mõiste esineb ka soome-ugri üks-arvsõnadel, näiteks ee *üks tuleb* 'keegi tuleb', vdj *ühsi* 'üks; keegi', udm *ogkin* 'keegi' (< *og* 'üks' + *kin* 'kes'), ungari *egyelmást* 'midagi' jt (Maitinskaja 1969: 250, 254).

Turgi keeled. Arvsõna 'üks' kasutatakse umbmääraste asesõnade moodustamisel, nt uiguuri *bir néme* 'miski', gagauusi *biri* 'keegi' jne (Maitinskaja 1969: 253).

Mongoli keeled. Ka mongoli keeled pole umbmääraste asesõnade poolest erandiks. Nõnda tähendab burjaadi *хен-неген* 'keegi' ja *жамар-неген*

‘mingisugune’, kusjuures esimene koosneb sõnadest *χen* ‘kes’ ja *negen* ‘üks’ (Jazdski V 23).

Muud keeled. Pole tähtsusetu tõik, et ka nivhi keeles kasutatakse arvsõna *nin* ‘üks’ umbmäärase asesõna tähenduses ja vastandatakse asesõnale *hōd* ‘see, too’, olles seega artikli kasutamise poolest sarnane indoeuroopa keeltega (Panfilov 1962: 193).

Üldistavalt. Tekib küsimus, kumb neist mõistetest on primaarne: kas määratus või umbmäärasus. Õige vastus võimaldab paremini lahendada arvsõnaeelse lekseemi probleemi ja õigesti rekonstrueerida arvsõna ‘üks’ arenguteid. Primaarsuse kohta on levinud kaks vastandlikku seisukohta.

K. Brugmann (1897: 7) märkis, et energiline viitamine kindlale objektile (*gerade der*) eristab üht objekti teisest, kuid K. Maitinskaja (1969: 209, 236) arvates esines esialgu määramatus. Siinkirjutaja andmetel on näitavatel asesõnadel, millest said alguse arvsõnad, määratuse tähendus primaarne. Nõnda on arvsõnu tuletada loogilisem. Just ainulisuse mõiste vajab kindlate üksikobjektide eristamist paljususe hulgast (Panfilov 1971₁: 6). Selleks on vaja viidata millelegi kindlalt määratule.

Määramatu asesõna primaarsuse oletuse vastu räägib ka tõik, et arvsõnal ‘üks’ on see funktsioon mitte ainuüksi neis keeltes, milles ta on asesõnalist päritolu, vaid ka neis, kus ta on muud algupära, nt **sem*-tüüpi sõnadel. Ka nivhi ja katšini keel ei räägi vastu määratuse mõistele, sest nii isikulistel kui ka näitavatel asesõnadel on maailma eri keeltes ühine lähe.

Arvestades öeldut ja tõika, et umbmäärasused asesõnad on enamikus keeltes uudismoodustised, võib pidada tõenäolisemaks oletust, et umbmäärasuse tähistamine on üks-arvsõnadel teisene. Selle mitmesugustel liidetel, näiteks slaavi **ed-*, indoiraani *-ka* jt, millest oli eespool juttu, esineb rõhutav funktsioon. Seoses määramatuse arenguga võis eristav funktsioon nõrgeneda ja selle taastamiseks lisati mõnedel juhtudel taas rõhutav osis.

1.3.2. Ainulisus ja paljusus

Asudes lahendama arvsõna ‘üks’ ainulisuse ja paljususe probleemi, tuleb küsida, milleks see on vajalik. See on kasulik selleks, et teha kindlaks, kumb neist on primaarne, sest mõnede keelte, nagu altai keelte jt üks-arvsõna on tuletatud sõnast, mis esialgu väljendas terviku mõistet. Tõsi küll, viimane ei esine iseseisvalt, vaid ainult tuletistes ‘ühinema’, ‘(ühes)koos’ ja mõnes teises.

Soome-ugri keeled. Paljususe mõiste avaldub kõigil soome-ugri keelte üks-arvsõnadel: ee *ühendama*, *ühes* (< üks : ühe), sm *yhdessä* 'üheskoos', ers *vej-s* ~ *vej-sě* 'üheskoos', *purnavodo vejs* 'ühinege' (< *vej* 'üks'), mr *ikvereš* 'üheskoos' (sõna-sõnalt 'ühte kohta'), ko *õt-laõdny* 'ühendama' jt (Serebrennikov 1967: 109; 1963: 218). Siinkohal tuleb rõhutada, et paljususe mõiste ei seostu üksnes arvsõnadega. Nii näiteks seostub ee *koos* sõnaga *kogu* (vrd sm *koko* 'hunnik; suurus'), seega 'ühes hunnikus'. Ka ers *marsa* 'üheskoos' kujutab endast seesütlevat käänet sõnast *mar* 'hunnik' (Serebrennikov 1967: 248).

Indoeuroopa keeled. Ka selles keelkonnas on arvsõna 'üks' seotud paljususe mõistega. Näiteks osseedi *īwmae* ~ *ewmae* 'koos' on tuletatud suunakäände abil sõnast *īw* ~ *ew* 'üks'. Heti *I-etta* 'üheskoos' kujutab tõenäoliselt endast daativi-lokatiivi käänet. Vene keeles esinevad sõnad *воедино* (< kirikuslaavi *единъ*) 'kokku' ja *заодно* (< vene *одно*) 'üheskoos, ühel nõul, üksmeelselt; ühtlasi'. Samasuguseid tuletisi saab moodustada ka **sem*-tüüpi arvsõnadest, nt gooti *samaþ*, sanskriti *sam-*, vanapärsia *ham-* jt, kõik tähenduses 'üheskoos' (IES_I 1958: 559; Friedrich 1952: 81; Meillet 1938: 177; Mažiulis 1956: 53). Ka indoeuroopa keeltes on mõiste 'üheskoos' võinud tekkida teistest sõnadest peale arvsõnade, nt vene *вместе* 'üheskoos' vanavene keele perioodil eessõna *ѣ* ja nimisõna *мечто* 'koht' baasil.

Altai keeled. Türgi *birlä* 'üheskoos' on tekkinud arvsõnast *bir* 'üks'. Mongoli *nigen-e* 'koos' kujutab endast arvsõna 'üks' daativi-lokatiivi käändes. Mandžu *emgi* 'üheskoos' lähtub üks-arvsõnast *emu* (Ligeti 1971: 28; ESČ 157).

Üldistavalt. Ülalesitatust ilmneb, et sõnad, mis tähistavad ühtsust või paljusust, on suhteliselt hilja tekkinud. Seda laadi tuletised on tuntud maailma eri keeltest. Nimelt on nad arenenud semasioloogilises seoses selliste ühenditega, nagu 'ühes kohas', 'ühes hunnikus' jne. Seepärast pole mõtet tuletada arvumõistet ühtsuse ja paljususe omast. Just seetõttu on A. Samoilovitši (1927) käsitelu kolmest ühtsusest väheusutav. Ürginimese mõtlemine oli selles suhtes palju konkreetsem ja ta ei suutnud ühe ja sama sõna baasil luua sellist laadi mitmetasandilist mõistet, sest ühtsuse või paljususe mõiste on eri keelte andmetel sekundaarne, olles arenenud tunduvalt hiljem kui arvsõna 'üks'. Kaudselt osutab sellele ka fakt, et üldistavad asesõnad on teiste kategooriatega võrreldes tekkinud suhteliselt hilja (Maitinskaja 1969: 287). Kogusust tajuti esialgu konkreetsete objektide baasil, ilma abstraktse tuletamiseta üksikobjektidest.

1.4. Kokkuvõtteks arvsõna 'üks' kohta

Käesolevas kirjutises käsitleti arvsõna 'üks' päritolu maailma eri keeltes seoses arvsõna ja selle tuletiste semantikaga. Siinkirjutaja jõudis järeldusele, et nimetatud arvsõnal on soome-ugri, turgi ja mongoli keeltes üsna tõenäoliselt asesõnaline päritolu, mis ei eita teistes keeltes ka muud algupära, näiteks teket omadussõnadest jne.

Üks-arvsõna määramatuse funktsioon on teisene, st ta ei tekkinud mõisest 'üks', vaid vastupidi. Seega ei saa arvsõna 'üks' tarvitamine umbmäärase artiklina jne olla kriteeriumiks ta päritolu kindlakstegemisel. Asjaomases arvsõnas peitub mõiste ühtsusest või paljususest, mis on samuti sekundaarne ja on tekkinud seoses ühenditega 'koguma ühte kohta, hunnikusse jm'. Seejärel pole mõtet sellest tuletada üks-arvsõna. Vastupidi, mõiste 'üks' eeldab üksikobjekti eristamist mingist konkreetsest paljususest.

Arvsõnal 'üks' on erinevates keeltes vähemalt kolm esialgset tähendust, nimelt 1) 'inimene' ('mees', 'mina', 'ise' jt); 2) 'see siin' ja 3) 'alguse-'. Kõik nad viitavad inimesele (seoses tema ajaloolisele eristumisele ümbritsevast keskkonnast) või esemetele (ilma neid nimetamata), kes või mis asuvad tema läheduses. Teine ja kolmas tähendus seostuvad loenduse algusega sõrmedel, kivikestel või muudel esemetel. Mõiste 'üks' tekkes ja arengus ilmnevad paljudele keeltele ühised seaduspärasused, mis on tingitud ürginimese mõtlemise iseärasustest.

2. Arvsõna 'kaks'

Arvsõna 'üks' tekkes ja arengus ilmnevad sugulas- ja mittesugulaskeeltele ühised seaduspärasused. Ka kaks-arvsõna päritolu seostub ürginimese mõtlemise iseärasustega. Mõlema arvsõna teke toimus vastastikuses seoses, nimelt vastandamisel, sest loendamise algetapil eristusid vaid mõisted 'üks' ja 'mitte-üks'. Seega täheldatakse vastandamist juba sõnadel, millest said alguse arvsõnad, näiteks 'see siin' (→ 'üks') – 'too seal' (→ 'kaks'), 'üks' – 'palju' (→ 'kaks') jne. Siit ilmneb süsteemsus ja ühtsus, millega saab seletada kahe kaupa rühmitamist loendamisel paljudel rahvastel.

Üks-arvsõna tekketeed mõnes meid huvitavas keelerühmas teades ja võttes arvesse süsteemi 'üks' – 'mitte-üks', võib rekonstrueerida selle rühma kaks-arvsõna esialgse tähenduse. Seejuures tuleb silmas pidada, et paljudes

keeltes on esialgne süsteemsus hävinud. Peale selle võis arvsõna moodustavatel lekseemidel olla tähendusi, mis on seotud loendamisega sõrmedel või teiste objektide abil. Nii näiteks on kuši 'kaks' tekkinud tõenäoliselt nimetis-sõrme nimetusest (Dolgopolski 1973).

Erinevate keelte andmed arvsõna 'kaks' etümoloogia kohta võimaldavad eristada selle mitut tekketeed. Kardinaal võib lähtuda sõnadest, mis tähistasid kas paljusust või ainulisust. Esimesel juhul võisid arvsõna koostisosad väljendada mõistet 'palju', esineda kaksuses jne, teisel juhul aga tarvitati neid ainsuses.

2.1. Algtähendused 'palju' ja 'mõlemad'

On teada, et nivhi, katšini ja teistes keeltes on arvsõna 'kaks' seotud mõistega 'palju' (Panfilov 1971₂: 35). Paljususe erijuhuks on kahe objekti ühendus. Sel juhul oli nimetatud arvsõna esialgseks tähenduseks 'mõlemad' või 'paar'. Sellesse rühma kuuluvad semi keelkonnas etioopia *kel'ē* 'kaks', millele vastavad araabia *kilā* 'mõlemad' ja heebrea *kil'ājim* 'kaks erinevat liiki'; teiste semi kaks-arvsõnade esialgseks tähenduseks võis olla 'kaks volti' või 'kokkupandud eseme mõlemad pooled', nt araabia *'itnāni*, heebrea *šenajim*, akadi *šina* (Grande 1972: 301, 305). Mõiste 'paar' muutus arvsõnaks ka mõnes Aafrikas räägitavas kuši keeles (Dolgopolski 1973: 196). Indoeuroopa algkuju **bho* 'kaks, mõlemad', mis olevat tähistanud muiste 'kõrvuti asetsev', esineb arvatavasti sindhi sõnas *ba*. Seega on võimalik sedastada suunda, kuidas konkreetsetest mõistetest tekkis abstraktne 'kaks'; 'kõrvuti seisev', 'kaks volti' ja sarnased → 'mõlemad' → 'kaks'.

2.2. Algtähendused 'too seal', 'järgmine' jt

Kaks-arvsõna tekke korral ainsuslikest sõnadest olid esialgsed tähendused 'too seal', 'järgmine' jt. Näib, et nimetatud arvsõna areng toimus vahelüli kaudu. Sellel oli järgarvsõnale 'teine' lähedane tähendus. Teisiti oleks arvsõna 'kaks' esialgsel tähendust raske põhjendada. Seejuures avaldub seos põhi- ja järgarvude vahel. Ühine on see, et mõlemal juhul leiab aset algosiste vastandamine. Nõnda tekkisid soome-ugri arvsõnad 'üks' ja 'esimene' sõnast tähendusega 'see siin', millest oli juttu eespool, 'teine' aga tähendusest 'too seal'. Seega ei üllata, kui 'kahel' oli seesama tähendus kui 'teisel'.

Mõistetele 'teine' ja 'muu' seisab deiktilises suhtes küllalt lähedal 'järgmine', mis tähistab eset, mis paikneb rääkijast või mainitud objektist mõningaselt kaugusel. Aleuudi *alax* 'kaks' on arenenud mõistest 'teine', vrd sugulaslik eskimo *alja* 'teine, muu'. Arvatakse, et mongoli *qojar* 'kaks' esialgseks tähenduseks oli 'järgmine, teine'. Türgi *eki* 'kaks' seostub tõenäoliselt tegusõnaga **pek-* 'järgnema'. Eskimo *malyuk* 'kaks' lähtub 'järgnema' tähendavast sõnast ja seostatakse sõrmedel loendamisega: 'ühe' puhul painutatakse vasaku käe esimene sõrm, 'kahe' korral aga teine sõrm („teine järgneb esimesele“) (Menovštšikov 1956: 63–64, 70; Ramstedt 1957: 65). Järelikult toimus taolistel juhtudel arvsõna areng nõnda: 'järgnema' → 'järgmine' → 'muu' ('teine') → 'kaks', st konkreetsest abstraktse suunas.

Indoeuroopa põhiarvsõnad tähendusega 'kaks', nagu sks *zwei*, kr *δύο*, sanskriti *dva-* ~ *duva-* jt kujutavad endast nimisõna kaksuses. Neil on ühisooni asesõnadega. Peale selle sisaldavad asjaomased germaani arvsõnad, nagu vanasaksi *twēne* jt asesõnaliidet **(j)en* (Prokosch 1954: 312–313). See viib mõttele, et nad olid juba algsest asesõnad.

Keeleteadlaste väitel on indoeuroopa arvsõna 'kaks' algkujuks **duyōu* (ESR₁ I₅, 19). Eraldades kaksusetunnuse, jääb järele tüvi **duy-*, mis koosneb tõenäoliselt elementidest **du* ja **-y-*. Seda oletust kinnitab tõik, et *y*-element esineb ka arvsõnas 'üks'.

Asesõna **du* pole teada, kuid indoeuroopa algkeeles oli pronoomen **do*, millele vastab vene *да*, kreeka *δή*, avesta ja vanapärsia *dim* 'teda', *dit* 'too' (ESR₁ I₅ 3). On väga usutav, et indoeuroopa arvsõna 'kaks' lähtub samast asesõnast. Sel juhul tuleks algkeeles oletada häälikumuutust *o > u*. Paraku on see praegu tõestamatu. Siiski võiks mõelda, et rõhuta asendis järgneva poolvokaali *y* mõjul on *o* ahenenud ja paljudel juhtudel isegi kadunud, vrd vanaslaavi *два* ja vene *два*.

Indoeuroopa arvsõna 'üks' esialgseks tähenduseks oli seoses enesele viitamise (‘ise’) ‘see siin’. Seevastu kaks-arvsõna võis tähendada ‘too seal’ (**do-y-ōs*) või ‘nood kaks’ (**do-y-ōu*), sest iraani materjalist ilmneb, et **do* viitas kõnelejust eemal asuvale objektile. Kui esimene oletus (**do-y-ōs*) on õige, siis liitus kaksuse tunnus sellal, kui arvsõnade 'üks' ja 'kaks' süsteemse moodustamise taju oli algindoeurooplastel juba hägustunud. Kaksuseliite sekundaarne lisandumine on iseloomulik ka teistele, sh ugri keeltele. Kui õigeks osutub teine seisukoht, siis toimus indoeuroopa kaks-arvsõna areng variandi 'mõlemad' → 'kaks' järgi.

On hästi teada, et soome-ugri arvsõnad, nt sm *kaksi*, ers *kavto*, ko *kyk*, ung *két* ~ *kettő*, lähtuvad soome-ugri algkujust **kVkt-*. Siinkirjutaja oletab, et sarnaselt indoeuroopa arvsõnapaarile 'üks' – 'kaks', millest oli juttu eespool, on sarnane struktuur ka soome-ugri arvsõnadel: **e-k-t-* – **kVkt-*. Algkuju **e-k-t-* esialgseks tähenduseks oli 'see siin', siis arvsõnal 'kaks' oleks see 'too seal'. Seega on võimalik, et element **kV-* tähendas 'too'. Soome-ugri keeltes pole taolist näitavat asesõna, kuid on olemas *k*-line küsisõna. Kuigi otsesed andmed selle tekke kohta näitavast asesõnast näivad puuduvat, on sel-line areng siiski põhimõtteliselt võimalik (Maitinskaja 1969: 229–233, 283). Seda tõendab muuseas korea keel, sest asesõnad on ka mittesugulaskeeltes üsna sarnased. Nimetatud keeles eksisteerib kõrvuti küsiva asesõnaga *-ka* näitav asesõna *ky* ~ *kō* ~ *ko* 'too lähemal seisev' (Ramstedt 1951: 71–72, 74). Peale selle oletatakse, et nn asesõnalised liited (vrd *tä-kä*, *si-kä*) pärinevad asesõnast (Maitinskaja 1969: 112–114). Soome-ugri kaks-sõna *k*-osisel oli mitu varianti: a) läänemeresoome ja volga keeltes **ka-* (sm *kaksi*, ers *kavto*); b) permi **ke-* (ko *goz* 'paar' < **ke-n-t'a* 'kaks') ja **ku-* (ko, udm *kyk*) ning c) ugrī keeltes samuti **ke-* (mns *kit*, ung *kettő*). Kas neil vokaalvariantidel oli ka eri tähendus või mitte, pole teada.

Arvatakse, et liide *-k-* arvsõnas **kVkt-* on vana kaksuse liide (Serebrennikov 1968: 78–79). Siiski näib siinkirjutaja arvates tõenäolisem teine seletus. Arvsõnade 'üks' ja 'kaks' struktuuri sarnasus osutab nende *k*-elemendi ühisele päritolule. Sel võis olla emfaatiline funktsioon ('too seal') ning ta tähistas kuuluvust mingisse kindlasse esemeteklassi.

Seega kõige ürgsemad arvsõnad olid 'üks' ja 'kaks', mis tekkisid vastandamise tulemusel. Vastandumine väljendus sõnade esikomponendi abil. Nagu 'ühe' puhul, nõnda on ka arvsõnas 'kaks' õnnestunud leida jälgi eri tüüpidest, seega arvuklassidest. Neile viitavad osised *-j-*, *-k-* ja *-n-* (tabel 2). Läänemeresoome, mordva ja permi rühma üksikkeeltes leidub vaid foneetilisi iseärasusi, mis tabelis ei kajastu. Et hulgakategooria omaduskategooriatest üha enam eraldus, ei üldistunud see nähtus grammatiliselt, mistõttu ta ongi säilinud üksnes reliiktsena. Usutavasti kasutati *n*-liitelisi arvsõnu elusolendite (inimeste) loendamisel. Selle oletuse kasuks räägib *n*-liite sama funktsioon asesõnades.

Enamiku uurijate oletuse kohaselt lähtub soome-ugri kaks-arvsõna uurali algkeelest, ent mõne arvates on samojeedi keelte numeraal, nagu ne *sid'e*, nga *šiti*, matori *kide* jt teist päritolu (EES 120). Nii ebaselge algupära kui ka tõik,

et samojeedi üht tähistavad arvsõnad on soome-ugri omadest täiesti erinevad, ei võimalda nende arengukäiku üheselt seletada.

On üsna tõenäoline, et tšuktši keelte kaks-arvsõnad on samuti asesõnalise päritoluga. Tšuktši *ɲireq* ja korjaki *ɲəččəq* 'kaks' algkujuga **ɲ-t-je-q*, sisaldavad sarnaselt arvsõnaga 'üks' asesõnatüve *-t-*, vrd korjaki *ənnen* 'üks' (< **t-nen*), *əčči* 'nemad' (< **t-ri*) jt. Element **-je-* on muide pärastpoole eba-produktiivseks osutunud kaksusetunnus (Žukova 1972: 173, 188).

Tabel 2. Soome-ugri arvsõnatüübid

Keel	<i>*-j-</i>	<i>*-k-</i>	<i>*-n-</i>
Soome		<i>yksi</i> '1' – <i>kaksi</i> '2'	<i>kansa</i> 'rahvas' < '2'
Saami		<i>âk'tâ</i> '1' – <i>guok'te</i> '2'	<i>gaʒʒe</i> 'pererahvas'
Ersa	<i>vej(ke)</i> '1'	<i>kavto</i> '2'	<i>omboće</i> 'teine'
Mari		<i>ik</i> '1' – <i>kok</i> '2'	<i>in-</i> '1' (< <i>indeše</i> '9') – <i>kan-</i> '2' (< <i>kandeše</i> '8')
Komi		<i>ōtik</i> '1' – <i>kyk</i> '2'	<i>goz</i> 'paar' < '2'
Handi	<i>əi, ? it</i> '1'	<i>? kat</i> 'kaks'	
Mansi		<i>akwa</i> '1' – <i>kit</i> '2'	
Ungari		<i>kettő</i> '2'	<i>egy</i> '1'

2.3. Kokkuvõtteks arvsõna 'kaks' kohta

Eri keeltes on põhiarvsõna 'kaks' teadaolevalt arenenud järgmiselt:

I variant: 'palju' → 'kaks',

II variant: 'mõlemad' → 'kaks',

III variant: 'too seal', 'järgmine' → 'kaks' → 'teine, muu' → 'kaks'.

Lõpetuseks võib nentida, et arvsõna 'kaks' areng allub seaduspärasustele, mis on seotud arvsõna 'üks' päritoluga. Mõnedel juhtudel, eriti siis, kui arvsõna 'üks' saab alguse asesõnast, on ka kaks-arvsõnal sama algupära.

3. Järgarvsõnade arengust

Järgarvsõna on suhteliselt hiline grammatiline kategooria. Juba ammu enne olid olemas keelelised vahendid vähemalt kahe – ruumilise ja ajalise – järgnevuse astme tähistamiseks, millest räägivad kas või mitmesugusele kaugusele viitavad asesõnad (*see* – *too*). Muidugi ei kasutatud selleks mitte ainult

asesõnu, vaid ka muud liiki sõnu või lihtsalt kirjeldusi. Näiteks nivhi keeles, kus järgarvsõnad puuduvad, tuleb väljendi 'esimene maja' asemel seletada: 'maja, mis asetseb küla ülemises otsas' (Panfilov 1962: 177).

3.1. 'Esimene' ja 'teine'

Ühiskonnaelu edasisel arenemisel tekkis vajadus ruumilist või ajalist järjekorda tähistada juba täpsemini. See realiseeriti põhiarvsõnadest tuletatud vormidega, kuna esiaastmete märkimiseks jäid keelde endised sõnad, mida võis olla mitu, ja aja jooksul võis tulla käibele veel uusigi. Näiteks draviidi keelkonna brahui keeles on tähenduse 'esimene' jaoks järgmised lekseemid: *mōnīkō* (< *mōn* 'esiosa'), *mu'ikō* (< *mu* 'nägu') ja *avalīkō* (< *aval* 'algus'; ilmselt araabia keelest; Andronov 1971: 55).

Hiljem on üldistamise teel 'esimese' ja 'teise' puhul üle mindud supletiivsetelt vormidelt regulaarsetele, põhiarvsõnadest tuletatuile, nt indoeuroopa, turgi jt keeltes. Nii on saksa *der zweite* 'teine' kardinaalist *zwei* 'kaks' tekkinud alles veidi enne 1500. aastat (Prokosch 1954: 320). Nõnda on see ka soome-ugri keeltes, kus udm *odigeti* 'esimene' on kindlasti hilisem kui sama tähendusega *nyrysēti*. Viimane lähtub sõnast *nyrys-* 'algus' (Serebrennikov 1963: 227). Mainitagu ka soome ordinaalide *ensimmäinen* 'esimene' ja *kahdeskymmenes yhdes* 'kahekümne esimene' eri päritolu.

Soome-ugri keelte eri rühmades tähistatakse järgarvu 'esimene' sõnadega, mis on etümoloogiliselt erinevad, nt lv *e'žmi*, udm *odigeti* (vrd *odig* 'üks'), sürjakomi *medvoddza*, *pervoj*, ha *ovəŋ*, *otəŋ*, mns *oul*. Sama nähtus esineb ka muudes keelkondades, nagu indoeuroopa (vn *первыū*, sks *der erste*, ingl *first*, singali *palamuveni*) või tunguusi-mandžu keeltes (evengi *noyu*, oroki *gēddze*) jne.

Ühine paljudele maailma keeltele on ka see, et 'esimene' ja 'teine' moodustavad vastava põhiarvsõnaga supletiivse paari (Gorbatševski 1967: 17 jj). Selle nähtuse uurijad on viidanud ürginimese mõtlemise iseärasustele. Arvsõna 'esimene' on üldiselt vähe püsiv, millele viitavad suhteliselt hilised laensõnad genuiinsete asemel, näiteks sürjakomi *pervoj*, Kildini lapi *p'erv'e* (mõlemad vene keelest), samuti pärsia *avval* (mitte enne VII sajandit araabia keelest) järgarvsõnade *nachost(in)* ja *jeko(in)* (< *jek* 'üks') kõrval. Nimetatud omadustega seletub osaliselt ka järgarvsõna 'esimene' sünonüümide olemasolu.

Ka samas keelerühmas võib järgarvsõna 'esimene' olla etümoloogiliselt tagasiviidav eri sõnadele. Vastav läänemeresoome arvsõna on vähemalt kahesugust päritolu. Nt ee *esimene*, lv *e'žmi* ja vdj *esimen* lähtuvad algkujust **ete-* või **eðe-*, kusjuures viimase lähtekuju rekonstrueerimisel on arvestatud ungari sõna *el-ső* 'esimene; eesmine'. On üldteada, et järgarvsõna 'esimene' seostub väga mitmesugustes keeltes mõistetega 'eesmine', 'algus' ja 'endine'. Nii ka siin: **ete-* ühendub 'eesmise' tähendusega, vrd sm *edessä* 'ees' (< **ete-*). Sama algtähendusega on ka lõunaeesti arvsõna *edimene*, vrd *edine* 'esine', *edeots* 'esiots', sm *eteinen* 'esik' jt. See tuleneb P. Ariste kirjalikul teatel arvatavasti endisest kujust **etei-* < **etäi-*.

Sm *ensimmäinen*, is *enzimäin* ja krj *enzimmäine* erinevad eelmisest tüübist *n*-hääliku poolest. Nende arvsõnade omapära on ehk paremini mõisteta, kui arvestada karjalaste osa soome keele kujunemisel ning isurite karjala päritolu. Soome sõna *ensimmäinen* lähteks arvatakse olevat **ente-*, kus *e* on näitava asesõna tüvi ja *-nte* järgarvusufiks (vrd **kolma-nte*). See **ente-* seostatakse asesõnatüve kaudu ungari põhiarvsõnaga *egy* 'üks', millest oli juttu eespool. Vps *ežmäine* kuulub esimesse rühma, s.o kokku eesti sõnaga *esimene*. Hääliku *n* kadu ei saa siin pidada usutavaks, sest teistel selletaolistel juhtudel on ta vepsa keeles säilinud, nt *manžikäine* 'maasikas'.

Lähtudes sõnade *ensi* ja *egy* ühesugusest esialgsest tähendusest ning asesõnalisest päritolust, tahaks oletada, et ka komponendid *-nsi* ja *-d'* (*-gy*) on kõrvutatavad. Foneetiliselt sobiksid nad suurepäraselt, kui soome arvsõnas oleks *ns* algupärane. Põhjusel, et see lähtub varasemast häälikuühendist *nt*, siis tuleb leida teine väljapääs. Teame, et mordva järgarvude tunnus on *-će*, mis on tagasi viidav lähtekujule **-ńće* (Serebrennikov 1967: 120; vt ka Ravila 1959: 77 jj). Ungari arvsõna *egy* puhul võiks oletada sama liidet, sest ta oli ju varem järgarvsõna, niisiis *egy* < **e-ńće*. Nimetatud algkuju sobib ka foneetiliselt (vrd KES 18 jj). Muide, **e-ńće* sarnaneb asesõnalise järgarvuga, mis on soome keeles *toinen* 'teine' ja mille algkuju on **to-ńće* (Illitš-Svitõš 1967: 338).

Nagu mainitud, kasutati eri keeltes arvsõna 'esimene' tähistamiseks ruumilise või ajalise tähendusvarjundiga algusesõnu. Huvitav tüpoloogiline ühisjoon on see, et nii 'esimese' kui ka 'teise' moodustamisel on tarvitatud võrdlusastmeid.

Arvsõna 'esimene' seostub sageli ülivõrdega ('kõige eesmine' jne) uurali, indoeuroopa, iberokaukaasia jt keeltes. Indoeuroopa **pr*-tüvest on

moodustatud ülivõrde abil gooti *fruma*, vanainglise *fyrest* (tänapäeva *first*), lad *primus*; ülivõrret sisaldab ka heti *hantezzi*. Ko *medvoddza* tähendab sõnasõnalt 'kõige eesmine' ja on moodustatud ülivõrdetunnuse *med-* abil. Ibero-kaukaasia keeltest võiks nimetada andi ja botlihi keelt, milles nimetatud arv sõna on moodustunud samal viisil (Prokosch 1954: 319; Friedrich 1952: 71, 81; Serebrennikov 1963: 226; Jazõki IV 285, 301).

Seevastu järgarvsõna 'teine' on mitmel juhul saadud keskvõrde abil. Sa *nu-bbe* ~ *mu-bbe* ja mrd *o-mbo-će* koosnevad näitavate asesõnade tüvedest (vastavalt *m-* ja *o-*) ning keskvõrdeliitest **-mp-*. Samal viisil on tekkinud ka indoeuroopa 'teine', nt vanaülemsaksa *ander* 'teine' on varasem asesõna **ono-* keskvõrdes. Mõnes, nt eskimo, jukagiiri ja poola keeles on järgarvsõna 'teine' saadud sõnast tähendusega 'sõber, kaaslane' (Serebrennikov 1967: 120; Ravila 1959: 77; Prokosch 1954: 320).

Näib, et soome-ugri algkeeles on supletiivseid järgarvsõnu 'esimene' ja 'teine' kunagi kasutatud ühesuguste liidete süsteemis, kusjuures vastandamine toimus eri asesõnatüvede varal:

- 1) **e-ńće* (< **e-nće*) 'see siin olev' – **to-ńće* (< **to-nće*) 'too seal olev';
- 2) **e-nte* – **mVnte* (ko *mõd* 'teine' < s-u **mV(V)nt-*, vrd eesti ainuse omastav *munde*, lv *mūnda* (KES 175; Lõtkin 1964: 145; Raun 1937₂: 194; Jazõki III 144).

3.2. 'Kolmandast' alates

Paavo Ravila (1959: 82 jj) peab võimalikuks, et soome-ugri järgarvsõnasufiks *-nt-*, mis tuleneb varasemast liitest **-mt-* ning sarnaneb vastava samojeedi liitega, ulatub tagasi uurali algkeelde. Sama liite kõrvutab Martti Räsänen (1959: 87) vanatürgi ja uiguuri omadega sõnas *ikinti* ~ *ikindi* 'teine', kusjuures *-nti* ~ *-ndi* lähtub algkujust **-mt-*. Ta oletab ka seost soome-ugri **-ńć-* ja turgi *-nč-* vahel. Muide, *m-* morfeemiga on ka keti keele järgarvud (Dulson 1968: 137). Mari keele liide *-mše* on erinevalt I. Galkini (1964: 108 jj) seletusest laenatud turgi keeltest. Handi *-mæt* on sekundaarne (Sauer 1967: 39).

Juba P. Ravila (1959: 85) märgib, et järgarvsõna liite **mt-* pärinemine uurali algkeelest näib kummaline, sest ühiseid arvsõnu ei saa sellesse aega tagasi viia. Seepärast tuleb arvesse oletus, et **-mt-* on tekkinud hiljem

soome-ugri ja samojeedi (ka turgi) keeltes eraldi, paralleelse arengu tagajärjel, ühistest nn nostraatilistest elementidest.

Liite **-ńć-* varasem kuju on problemaatiline. Väga tõenäoline on, et palataliseeritud *n* on tekkinud *ć* mõjul. Kas ta algselt oli *m*-iline või mitte, on tõestamata, kui mitte arvestada turgi järgarvuliidet. Eeldades aga soome-ugri mõlema, nii ninahäälikujärgse *t*-ga kui ka ninahäälikujärgse *ć*-ga liite ühesugust arengut, võiks seda siiski oletada, niisiis **-ńć- < *-ńć- < *-mć-*.

Vaadeldagu nüüd sufiksita **-mt-* ja **-mć-* semantikat. Traditsiooniliselt on neid ammu ajast, olgu nad siis *n-* või *m-*elementidega, peetud deminutiivsufiksistest ehk vähendusliidetest pärinevaks (Szinnyei 1922: 94). Vähendusfunktsiooni seostamine järgarvukategooriaga on aga vähe usutav. Liiasi on näidatud, et deminutiivsus on teisene. Esialgu oli hulk liiteid, mis märkisid kohta ja paljusust, hiljem muutusid nad omadussõna- või vähendusliideteks (Serebrennikov 1969: 19, 22; vt ka Bubrich 1955: 89 jj). Leonid Gruzov (1968: 311) nentis, et I. Galkin (1964: 108) arvab põhjendamatult, et soome-ugri **-mt-* mõlemaid osiseid võidi käsitada eraldi järgarvuliidetena.

Dmitri Bubrich (1955: 17, 89, 91, 94) on leidnud, et järgarvuliited **-nt-* ja **-ńć-* on sarnast algupära, kusjuures *-ń-* on algselt väljendanud kohta ning *-te* ja *-će* olid näitavad asesõnad. Põhimõtteliselt on see küllalt tõenäoline, kuid vaevalt muutusid asjaomased asesõnad liideteks hilisemal soome-ugri algkeele perioodil, see pidi toimuma palju varem. On teada, et järgarvsõnad on üldiselt põhjarvsõnade omadussõnalisised tuletised. Boriss Serebrennikov (1967: 120) arvabki, et mordva järgarvusufiks *-će* kujutab endast omadussõnade tuletusliidet. Sama päritolu on nähtavasti ka tunnuse **-mt-* *t*-line element.

Kohta ja paljusust väljendavad osised on muutunud hiljem omadussõnaliideteks sel teel, et paljususliite tähendus on ümber mõtestatud (Serebrennikov 1969: 22). Otseselt see skeem järgarvutunnuste tekkele ülekantav ei ole. Võib-olla olid liited **-mt-* ja **-mć-* varem omadussõnaliidetena välja kujunenud ja kanti sellistena järgarvsõnadele mehaaniliselt üle. Kindlalt seda väita siiski ei saa.

On võimalik, et soome-ugri **-mt-* ja **-mć-* on tekkinud asesõnade sfääris, kusjuures nende lähe võis olla 'esimeses' ja 'teises', niisiis vastavalt **e-mt-* – **mVmt-* (> **mVnt-*) ning **e-mć-* – **to-mć-* (> **to-ńće*); alates 'kolmandast' hakati analoogia põhjal kasutama samu liiteid. Teame juba, et **e-mt-* (**e-nt-*) alg tähendus oli 'see siin olev', mille analüüsimisel võib jõuda järeldusele, et

-m- võiks olla emfaatiline osis. Seega asesõna ise oleks **e-m* (nagu *te-ma*) ning *-t-* oleks omadussõna tuletusliide (vrd sm *ly-hyt*), mille palju varasem asesõnaline genees pole võimatu. Muide, samojeedi rühma nganassaani keeles on asesõna *əmtə*, mille tähendus on 'see kõige lähemal' ning järgarvuliide *-mtə ~ mtu* (Jazõki III 426 jj). Selle algkujuks on nagu soome *ensi* puhul **e-m-t-*, kuid *-t-* pole siin igatahes omadussõnaliide (vrd *əm-nie* 'see kaugemal'). Samasugune areng on võimalik **-mć-* puhul. Seega **-mt-* ja **-mć-* on tekkinud soome-ugri algkeeles ning paaris kasutatavate asesõnaliste 'esimene' ja 'teine' mõjul, kusjuures elemendid *-t-* ja *-ć-* on omadussõnaliited. Kui arvestada, et **emć-* (> **eńće*) on arenenud põhiarvsõnaks *egy* 'üks', on võimalik püstitada probleem, kas soome-ugri põhiarvsõnad polnud mitte algsest järgarvsõnad (*üks* < **e-k-t-* '? see siin olev' jne).

E. Prokosch (1954: 320) ütleb, et indoeuroopa keelkonna germaani järgarvud on moodustatud ülivõrdetunnuse *-to ~ -tjo* abil, näiteks gooti *fimfta* 'viies' (vrd ka Žirmunski 1956: 221). Tegelikult pole aga andmeid, et pelk *to*-line ülivõrre eksisteerinuks. Nimetatakse vaid, et ülivõrre on tekkinud vahest *is*-ilisest keskvõrdest rõhutava liite *-te ~ -to* abil. V. Žirmunski (1956: 239) ütlebki ainult, et germaani järgarvud on saadud liite *-t-* abil ning et alles arvudel alates 20-st lisandub vanaülemsaksa keeles ülivõrde tunnus *-ōsto*. Selline *-t-* paistab olevat ka teistes indoeuroopa keeltes, nt vn *четвер-мый*, ld *ketvir-tas*, kr *τέταρ-τος* 'neljas', ning kuskil pole jälgi *s*-häälikust. Peab arvama, et siin pole tegemist ülivõrdega.

t-lisi järgarve leidub mitmes keelkonnas ka peale uurali ja indoeuroopa keelte. Võiks lisada tunguusi-mandžu keelkonna udehe keele *-ti* ja jukagiiri *-st'e*, mille *s*-i funktsioon pole selge, kuid *-t'e* tuleneb nähtavasti laialt kasutatavast derivatsiooniliitest *-d'e* (Kreinovitš 1958: 196).

On üldtuntud tõsiasi, et eri keelte järgarvud kujutavad endast omadussõnu. Paljudes keeltes kasutatakse *t*-lisi omadussõnaliiteid või kesksõnatunnuseid, ent kesksõna on päritolult tegusõnast tekkinud omadussõna. Sufiksi *-t-* abil moodustatakse omadus- ja kesksõnu soome-ugri, samojeedi, indoeuroopa, mongoli jt keeltes. Muide, mordva *-ć-* esineb nii järgarvsõnades kui ka omadussõnades (näiteks *alće* 'alumine') ja kesksõnades (*-ća*) (Serebrennikov 1967: 77, 120, 210; Kreinovitš 1958: 231; Žirmunski 1956: 267, 300). Otsest kesksõnatunnusega on ühendatud turgi järgarvuliide ning iberokaukaasia keelte omad (Kontratjev 1970: 22; Jazõki IV 133, 328 jt). Järelikult ei kujuta indoeuroopa järgarvsõnad endast ülivõrret, vaid nad on põhiarvsõnade

omadussõnalised tuletised. Esitatust ilmneb, et pole mõtet rekonstrueerida järgarvsõnade uurali-altai ühisliidet. Järgarvuliited on tekkinud eri keelkondades eraldi, olgugi et ühistest nostraatilistest elementidest.

4. Soome-ugri arvusüsteemide arengust

XIX sajandist alates on küllalt palju uuritud eri keelkondade, sealhulgas ka soome-ugri arvukategooriat, kuid selle tulemused pole paraku rahuldavad. Põhjusteks on arvsõnade „kulumine“ pideva loendamise tagajärjel, arvsõnade mittearvsõnaliste algtähenduste teoreetiline paljususe, keelkondade vaheliste seoste ebapiisav tõestatus jm.

Arvukategooria on oma arengus, selle järkjärgulises abstraheerumises, läbinud rida etappe. V. Panfilov (1971₁: 3 jj; 1971₂: 35 jj) on nad reastanud järgmiselt.

1. Üksikobjektide eristamine konkreetsest paljususest ja nende vastandamine sellele paljususele. Juba hulgakategooria arengu algperioodil kujunes välja eeldus 'üks' tähendusega arvsõna tekkeks.
2. Konkreetse paljususe samaarvulisuse kindlakstegemine. Sel perioodil ei ole veel arve ega arvsõnu (näiteks asendavad arvunimetusi loendamisel kasutatavate kehaosade vms nimetused). Samaarvulisuse konstateerimine eeldab võimet abstraheeruda paljust seda moodustavate esemete kvalitatiivsetest iseärasustest.
3. Konkreetsete esemete paljususe valimine ekvivalendiks (etaloniks), mille järgi määrati teiste konkreetsete paljususte samaarvulisus (sõrmedel, kivikestel või teisiti). Tekkisid arvsõnad.
4. Arvutähenduste kasutamine seoses esemete kvalitatiivsete iseärasustega (inimesed, ümarad esemed jne). Abstraktset loendamist sel perioodil veel ei toimunud, sest ei suudetud paljususe kvantitatiivseid tunnuseid kvalitatiivsetest täielikult eristada. Nimetatud asjaoluga seletub arvuklasside ja sellest johtuvalt arvsõnatüüpide teke.
5. Hulgakategooria täielik abstraheerumine omaduskategooriatest ning ühe arvsõnatüübi universaalistumine neis keeltes, milles varem olid arvsõnaklassid.

Selge pole küsimus, millal arvukategooria tekkis. Üldiselt peetakse tekkeajaks perioodi, millest pärinevad ühised numeraalid. Näiteks soome-ugri aluskeeles on tekkinud arvsõnad ühest kuueni. Mitme uurija arvates tekkis

arvukategooria ülempaleoliitikumis, s.o 40 000–10 000 aastat tagasi. Näiteks on Irkutski lähedalt Malta ja teistest paleoliitilistest asulatest leitud esemetel kriipse, mis on sagedamini grupeeritud 5, 7, 10 ja 14 kaupa. Viit ja kümmet peetakse lähtunuks sõrmearitmeetikast, seitsme teket aga seostatakse ühelt poolt Kuu faasidega, teisalt aga tähelepanu ja mälu läbilaskevõime maksimumiga 7 ± 2 ühikut (Frolov 1981: 84–85).

Arvsõnad on üldiselt püsivad leksikaosad, kuid siiski esineb ka väljalangemist ja asendumist uutega. Mõned lingvistid (F. Kovács jt) on väitnud, et ühiste arvsõnade puudumine sageli ei tõesta seda, et neid polnud veel oletatava algkeele perioodil (tsit: Maitinskaja 1979: 165).

On täiesti usutav, et hulgakategooria arengu algperioodil eristasid soome-ugrilased või nende eellased üksikobjekte konkreetsest paljususest ning olid võimelised neid sellele paljususele vastandama. Seejuures oli arvsõnade tekkes määrava tähtsusega mina ja mittemina (= kõigi teiste) või minule lähemal paikneva ja minust kaugemal asetseva vastandamine. Kui lähtuda sellest, kuidas ürgnimene ümbritsevast keskkonnast eristus, tema mina kujunemisest, ning võtta arvesse keeleandmeid soome-ugri arvsõnade kohta, siis ilmneb, et oma minast alguse saanud mõiste 'üks' opositsioonipaariliseks on mitteminast tekkinud 'kaks'.

Ühe paljususetalonina kasutati kätt, mille nimetus on säilinud vähemalt ee *kümme*, vdj *čümme*, sm *kymmen* jt (vrd sm *kämmen*, ee *kämmal*). Soome-ugri algkeeles oli käibel kuuendsüsteem, kusjuures viieni loendati sõrmede abil ja kuut väljendas oletatavasti kogu labakäsi. Konkreetse paljususekviivalendi nimetuseks on V. Panfilovi järgi ka sõnad tähendusega 'palju'. Nii on see ka soome-ugri keeltes. Ko *ko-myn*, udm *kwa-myn* 'kolmkümmend', ung *negyven* 'nelikümmend' ja *hatvan* 'kuuskümmend' sisaldavad osiseid *-myn*, *-van*, *-ven* '-kümmend', mis on tagasiviidavad soome-ugri sõnale **mone* 'suurus; palju', vrd sm *moni* 'mitu; palju' (KES 183).

Järgnevalt antakse ülevaade soome-ugri arvukategooria arengust keeleperioodide järgi, alustades nn nostraatilisest.

Nostraatiline periood. Soome-ugri arvsõna 'kaks' on peetud nostraatiliseks. Talle on püütud leida vasteid kuši, mongoli, tšuktši jt keeltes (Dolgopolski 1964: 57 jj). Arvesse võivad tulla ka laenud ja juhuslik kokkusattumus. Vladislav Illitš-Svitõtš (1967: 338) on seostanud uurali (tegelikult soome-ugri) **to-ńće* 'teine' ja indoeuroopa **dwo* 'kaks'. Mõlemad sõnad pärinevad küll asesõnadest, kuid nende ühendamiseks pole alust, sest esimene neist

lähtub tüvest **to*, teine aga tüvest **do*. Soome-ugri asesõnale **to* ~ *too* (ee *too*, sm *tuo*) vastab indoeuroopa tasandil hoopis **to* (vrd vn *mom*, *mo* 'too'). Soome-ugri arvsõna 'kolm' on Björn Collinder (1965: 145) küsimärgiliselt ühendanud mongoli numeraaliga **gurm-* 'kolm'. Siinpuhul võib tegu olla kas laenuga või juhusliku kokkusattumisega. Seega ei lisa nimetatud numeraalid midagi olulist nostraatilise keelesuguluse hüpoteesi kinnituseks.

Arvsõnal 'neli' on oletatav vaste draviidi keeltes, vrd pardži *nēl-*, tamili *nālu* jt. Seda peetakse lähtunuks sõnast *nāl* 'mitu'. Draviididel toimus loendamise enne kümnendsüsteemiga tutvumist kaheksandsüsteemis (Andronov 1965: 58–59). Draviidi arvsõna mittenumeraalse tähenduse põhjal võib oletada, et soome-ugri sõna võib olla laen. S. Kho (1975: 108 jj) esitas 110 ühist uurali-korea sõnatüve, nende hulgas ka arvsõna 'neli'. Ka siinpuhul võib olla tegu juhusliku kokkulangemisega.

Uurali periood. Soome-ugri ja samojeedi arvsõnades on üht-teist ühist, sh 'kaks', vrd ne *sida*. B. Collinder (1965: 163) on ühendanud uurali kaks-arvsõnaga ka jukagiiri *ki(t)* 'kaks'. Tegelikult võivad need siiski olla laenatud soomeugrilastelt. Teisalt pole võimatu, et nimetatud arvsõnad, samuti mongoli *qoyar* sisaldavad paljudele keeltele ühist või sarnast *k*-liidet.

Soome-ugri viis-arvsõna (< **viite-* ~ **viitte-*) on sarnane samojeedi 'kümmet' tähendavate sõnadega, nagu ne *jüüt*, slk *bie'd* jt. Nende oletatavaks alg tähenduseks oli 'palju' (Joki 1975: 729). Sugulaskeelerühmade erinev arvutähendus on usutavasti johtunud asjaolust, et loenduspiiride laienemisel võis ühise päritoluga 'palju' hakata tähistama eri piirsuursusi. Sel perioodil ei tekkinud soomeugrilastel viiendsüsteemi, vaid 'neli' ja 'viis' olid nähtavasti „vahearvsõnad“ 'kolme' ja 'kuue' vahel.

Sarnane näib ka olevat arvsõna 'seitse', sh ne *šīβ*, *še''m*, ngn *šaibua*, kamassi *sei'bü* jt. Samojeedi tugevasti maagilise sisuga arvsõna peetakse genuiinseks (Joki 1975: 730–731). Häälikulise kuju järgi otsustades tundub, et vähemalt osa arvsõnakujusid on samojeedi keelerühma lagunemise perioodil laenatud teiste keelte vahendusel semi keeltest, vrd akadi *sibittu*. Soome-ugri keelkonnas omandati 'seitse' perioodil, kui ugri keelte sidemed olid teiste rühmadega nõrgenenud. See on laenatud vähemalt kahest indoeuroopa allikast, kuhu oli levinud Mesopotaamia seitsmepäevane nädal (Serebrennikov 1967: 112). Asjaomase semi arvsõnaga on ühendatavad ka i-e **sept-* ja kartveli **swid-* (Illitš-Svitõtš 1964: 7; Klimov 1967: 308). Semi sõna maagilisust

seostatakse astraalse kujutelmaga seitsmest taevakehast (Kuu, Päike ja viis planeeti) või Kuu faasidest (Grande 1972: 307).

Vaadeldes siinkohal veidi lähemalt samojeedi arvsõnade päritolu. Substraatset paleoaasia osist sisaldab arvsõna 'kolm' (nt ne *няхар*"), mis koosneb elementidest 'kaks' ja 'üks'. Arvatakse, et samojeedi keeltes oli varem seitsmendsüsteem, millele viitavad mütoloogiliste tekstide 'kaks-seitse' ('14'), 'kolm-seitse' ('21') jne. Nõnda on kunagi olnud ka jennisel keeltes (Joki 1975: 731). Arvsõna 'kaheksa' on põhja- ja Sajaani samojeedi keeltes 'kaks-neli', mis näib viitavat neljandsüsteemile. Seega leidub samojeedi keeltes jälgi nii kahend-, neljand- kui ka seitsmendsüsteemist. Kümnersüsteem on samojeedidel tekkinud alles vene keele mõjul (Jazõki III 383). Kokkuvõtteks tuleb nentida, et soome-ugri ja samojeedi arvustüsteemide mõneti paralleelne areng on toimunud uurali keeleperioodist hiljem.

Soome-ugri ja hilisemad perioodid. Soome-ugri ajajärgul olid kindlasti olemas, nagu juba eespool mainitud, arvsõnad ühest kuueni. Keeleandmed kolmendsüsteemi kohta soome-ugri keeltes on ebakindlad. Sõna 'kolm' esineb rahvaluules tihti maagilise arvuna. See viitab võimalusele, et ta on arenenud seoses kalendri loost tuntud lühikeste ürgnädalatega. Alexander Marshack (1972) on osutanud ürgkalendrite sarnasusele jakuudi kalendritega. Selle rahva folklooriga tutvudes selgub, et domineeris kolmendsüsteem: kolm maailma, kolm päikest, üheksa taevast, poeg sureb ennustusekohaselt 12- või 18-aastasena jne (Ergis 1974: 107 jj). Igatahes tundub, et loendamise kolmendsüsteem on tekkinud seoses kuukalendriga.

Kindlaid viiteid pole neljandsüsteemi kohta. Ainult mõned lingvistid (Poppe 1927: 128; Serebrennikov 1963: 216) arvavad, et ungari 'kaheksa' võiks olla seotud 'neljaga'. Kuna A. J. Joki (1975) järgi on 'viis' seotud mõistega 'palju', siis võis 'neli' olla piirarvuks, milleni suudeti loendada, teine asi on aga rühmitamisega, mille kohta pole soome-ugri rahvastelt andmeid. Seepärast võib probleemi taandada kahendsüsteemi ('2 x 2') kasutamisele.

Vaieldav on ka kümnersüsteemi olemasolu soome-ugri aluskeeles. Selle olemasolu pooldajad esitavad poolt argumendina indoeuroopa varasel perioodil laenatud 'kümnet', mis on säilinud läänemeresoome ja volga keelte arvsõnades 'kaheksa' ja 'üheksa', ning numeraale 'kakskümmend' ja 'sada' (**kak-deksam*, **ük-deksam*). Teisalt pooldas Aleksandr Feoktistov soome keeleteadlase Erkki Itkoneni (1975) oletust, et 'kaheksa' ja 'üheksa' ei sisalda indoeuroopa arvsõna **deksa*, vaid mainitud läänemeresoome-volga arvsõnad

tähendavad 'kaks puudu (kümnest)' (algkuju **kakta de-ksän*) ja 'üks puudu (kümnest)' (**ükte deksä*), kusjuures kümmet tähistavat sõna üldsegi ei määrgita (tsit: Osnovõ 1975: 305). Seega saaksime kümnendsüsteemist rääkida alles läänemeresoome ja volga keeleperioodil. Kahekümne jaoks on ühise päritoluga sõna permi ja uuri keeltes. Viimast saab seletada kestvate kontaktidega nende keelte vahel. Ka arvsõna 'sada' võib olla laenatud soome-uuuri algkeelest hiljem, sest kõigil keelerühmadel on olnud kokkupuuteid iraani keeltega.

Kahekümnendsüsteemist on jälgi mordva, permi ja uuri keeltes ning tähendas 'inimest' või 'meest', kuna see süsteem on seotud loendamisega sõrmedel ja varvastel ('4 x 5') (Maitinskaja 1979: 174). Teisele kümnele viitavad ka hilisemad numeraalid '11–19' läänemeresoome keeltes ja mõnes mansi murdes.

UURALI SA(A)M-TÜVELISTE ETNONÜÜMIDE PÄRITOLUST

Ilmunud: К происхождению уральских этнонимов с основой *sa(a)m*. – Советское финно-угроведение 2, 1984, 125–128.

Kirjutises käsitletakse rahvanimetuste *sabme* ‘saam’ (ka keele ja koha nime-tuses), *hämäläinen* ‘Häme elanik’ ja *samojeed* võimalikku algupära. Tõsi küll, kahel esimesel on peaaegu üldtunnustatud etümoloogia. Siiski ei tasu olla liiga veendunud selle õigsuses, sest onomastikas, erinevalt teistest leksikoloogia harudest on teadagi sõna esialgne tähendus tundmata. Seepärast on üksnes algkuju taastamise alusel raske kindlaks teha tähendust, ent ilma selleta võiks kõrvutamine ühe või teise apellatiiviga osutada juhuslikuks. Õeldust tuleneb, et eriti etnonüümide ja toponüümide päritolu selgitamisel võivad tekkida konkureerivad hüpoteesid.

Nagu teada, peetakse etnonüümi *sabme* tavaliselt balti laenuks (vrd lt *zeme* ‘maa’, ld *žemė* ‘maa’, žemas ‘madal; madaliku-’), mis on tunginud varajasse läänemeresoome (s.o läänemeresoome-saami) algkeelde kujul *šāmā. Hiljem on laen hilises algkeeles omandanud kuju *hāmā (→hāmā-läinen) (Tunkelo 1899; SKE). Häme-sõna balti päritolu oletas esimesena eestlasest keeleteadlane Nikolai Anderson (Vinkel 1940: 164, 166). Teiste keelte andmeid arvestades saab püstitada hüpoteesi, mis seostab käsitletava etnonüümi Siberi keeltega.

Rahvanimetuse *samojeed* (vn *самоед*) mõistatuslikkus on tinginud mitu seletuskatset. Enamik keeleuurijaid seostab selle põhjasaami liitsõnaga *sāme-ēnā* (genitiivis -ēdnām). Seevastu A. I. Popov eraldas vanavene sõnas *самоядь*, mida kõrvutas saamide nimetusega, kollektiivsufiksi -ядь. G. N. Prokofjev toetus sel puhul eenetsite ühe rühma nimele *самоды*, mida kasutasid naabrid, peamiselt nganassaanid (Homitš 1966: 27; 1976: 95). Viimatimainitud etnonüümi, mille õigeks kujuks on *somatu*, tuletas J. Helimski (1981: 119 jj) tähendusest ‘on mütsiga’. Semantiliselt pole see kõrvutus päris

usaldusväärne. Näib, et õigus oli B. O. Dolgihhil, kes pidas selliseid keelejuhtide antud seletusi rahvaetümoloogilisteks (tsit: Helimski 1981: 120).

Tähelepanu väärib G. M. Vassiljevitši (1965: 139 jj) kirjutis, milles käsitletakse terviklikult kõigi *sama*-osisega etnonüümide esinemist tunguusi-mandžu, samojeedi, Obi ugri ja turgi keeltes, jättes paraku kõrvale saami sõna. Tõsi küll, teadlane lähtus V. I. Vassiljevi (1979: 43) andmeil väärast oletusest, nagu põlvneksid mõned nganassaani ja eenetsi sugukonnad tunguusi-mandžu omadest ning seostas uuritava etnonüümi tunguusi-mandžu sõnaga *саман* ~ *самай*, pidades *самоды*’d tunguuside järglasteks. Lisaks märkis kirjutise autor, et *sama*- on tekkinud Selenga jõe ja Sajaanide vahelisel alal ning seda ei tohi seostada ühegi ajaloolise perioodi keelega, sest tõenäoline tähendus ‘inimene’ on tekkinud ilmselt nn altai keeleühitsuse ajal. Minu arvates on G. Vassiljevitši kirjutises põhiline see, et ta tegi kindlaks *somatu* võimaliku seose altai materjaliga ning viitas sõnapesa Siberi päritolule. Muide, B. Dolgihh (1946: 123–124) on kirjutanud, et *samadu* hõimu hulka võis kuuluda tõenäoliselt ka Põhja-Siberi aborigeene.

Seega ühendatakse etnonüümi *samojeed* ühest küljest saami, teisalt aga tunguusi-mandžu keeltega. Olen veendunud, et kõigil nimetatud etnonüümidel on ühine päritolu.

Eenetsi rahva enesenimetus *somatu* on J. Helimski (1981: 119) väitel laenatud nganassaani sõnast *sâma*’tu, mis tuleneb põhjasamojeedi tüvest *sâmă*. Niisiis veelgi varem oli tal kuju **śama* või **śâmă*. Nüüd üritan selgitada asjaomase lekseemi esialgset tähendust.

Paljus veel ebaselge päritoluga Jugi-äärsete kettide leksikasse võis kuuluda jõe tähistav sõna, mis kajastub Jenissei lisajõe Sõmi (vn *Сым*) ja selle basseini jõgede arvukates nimedes, nagu Kolossim (*Колосим*), Oksõm (*Оксым*) jt (Aleksejenko 1975: 222). Ka Uuralis on Simi jõgi (*Сим*) (Matvejev 1980: 228). Peale selle tarvitatakse *самай*-sõna evengi ja eveni päritolu põhjajakuutide rahvaluules Kotui ülemjooksu lisajõgede ning Huringda ja Tširingda järvede ääres elavate nn istuvate kalameeste-küttide tähistamiseks (Vassiljevitš 1965: 142). See kinnitab oletust, et **śama* ~ **śâmă* võis tähendada jõe või muud veekogu. Kohanimede kuju järgi otsustades võis see alus-sõnana kõlada kujul **śâma*. Nähtavasti kuulub siia ha *sõm* ‘oja’ (SVH 438), mille saab rekonstrueerida kujul *śâm*-. Kas asjaomasesse sõnapessa saab lisada ka evengi *cejum* ‘väga sügav oja’ (SST II 69)? Kõnealune **śama* ~ **śâmă* sisaldub tõenäoliselt tunguusi-mandžu sugukonnanimetustes, sh evengi

сама-гир ~ *сама-н* ~ *шама-гир*, negidali *сама-гил*, orotši *сама-гигқа* ja udehe *сама-ргигқа* ‘Samarga jõgikonna elanik’ (SST II 59).

Nüüd veidi *hāme*-sõnast. Minu arvates räägib see nimetus kontaktidest soomlaste ja saamide eellaste vahel, olles seega laenatud viimastelt läänemeresoome algkeele perioodil. Kuna muistne Hāme paiknes üksnes Lääne- ja Sise-Soomes, kuid *sabme* lähtub saami algkeelest (Valonen 1982: 87, 92), siis võib oletada, et saami nimetus on primaarne.

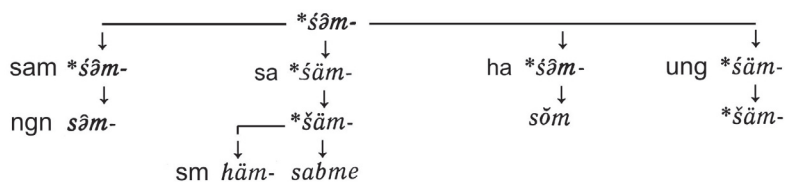
Mõningaid raskusi põhjustab sõnas *sabme* ja *hāme* alguskaashääliku tuleamine häälikust **ś*, sest tavaliselt esinevad järgmised ajaloolis-foneetilised read: a) **ś* > sm *s*, sa *č* ning 2) **ś* > sm *h*, sa *s*. Siiski võib leida mõningaid erandeid. Kuna praegu pole eesmärgiks sellega põhjalikumalt tegelda, siis piirdutagu kahe näitega. Sm *hāhnā*, *hāāhnā* ‘kirjurāhn’, sa *čaiʔhne*, mr *шуми* tuleatakse ühel juhul algkujust **šāšnā* (Osnovõ 1974: 428), teisel aga **šāčnā* (KES 255). Esimesel puhul on sõnaalguline konsonant rekonstrueeritud soome keele, teisel juhul aga saami ja permi keelte põhjal. Ko *сям* ‘iseloom; jõud’ pärineb algkujust **śam-* (KES 275), kuid temaga kõrvutatud sa *sāmma* ‘jõud’ saaks rekonstrueerida **śam*-kujul. Teisalt väärivad tähelepanu järgmised oletused: mõnes hääbunud saami murdes vastab tänapäeva soome *s*-ile ja *h*-le häälik *š*; sarnaselt mari keelega peegeldab põhjala toponüümikas *š* nii *s*-u *š*- kui ka *ś*-häälikut, nt vn *-шалга* ‘mäeslg’, sm *selkā*, sa *čielje* ‘mäehari’ (Matvejev 1969: 47–48). Sporaadiliselt esineb vaheldus **ś* ~ **š* ka vanaungari keeles (vt edaspidi). Seetõttu ehk tohib etnonüümi *sabme* algkujuks rekonstrueerida **śāmā* < **śāmā*, kusjuures esimene neist tungis ka läänemeresoome algkeelde.

Seoses käesoleva temaga pakub huvi üks O. Donneri tehtud ja E. A. Tunkelo poolt ümber lükkamata jäetud seletuskatse. O. Donner kõrvutas *hāme* järgmiste sõnadega: sm *hāmeinen* ‘niiske’, ee *hāmm* : *hāmmē* ‘niiske, märg’ ja ung *semlyék* ‘märg, soine aas’ (VWF II 145). Praegusel ajal ei võrrelda ungari lekseemi läänemeresoome omadega, vaid loetakse see tundmata päritolu sõnaks (MNT III 516). Siinkirjutaja arvates on võimalik, et tegu on liit-sõnaga, mis koosneb osistest *sem-* ja *-lyék*.

Ungari sõnaosise *sem-* võib tuletada algkujust **śāmā* ‘jõgi’, kui selles oletada samasugust vanaungari *š* ~ *s* vaheldust (st **ś* < *ś*) nagu sõnades *segg* < **śāṅk*, *sővény* < **ś* jt (vt MNT III 508; Moór 1952: 390–392). Semantika järgi otsustades võivad asjaomane eesti ja soome sõna olla ungari sõnaga kauges suguluses või olla seotud vahendatult. Ungari osisel *-lyék* võib olla

deskriptiivne iseloom, vrd ee *läga*, sm *loka*, evengi *лэка-нму* ‘õõtsik; mäda-soo’ jt (SST I 516).⁷ Igal juhul tähendas algungari **šām-lek-* jõeäärset lodu või soist ala.

Tundmata päritolu tüve **šām-*tuletisi erinevates uurali keeltes võib kujutada järgmise skeemi abil:

Lõpetuseks võib resümeerida, et sõna **šām* võtsid omaks Siberi, sh uurali keeled ning pärastpoole sai sellest etnonüüm tähenduses ‘jõe (inimesed)’ või ‘veekogu (inimesed)’. Kuidas see toimus, kas kohanime kaudu või teisiti, jäägu tuleviku uuringu ülesandeks.

⁷ Ee *läga*, *loga* kohta vt EES 262. Autori märkus, 2016.

SOOME-UGRI KAURIKARPIDE NIMETUSTEST VÕRDLEVALT INDOEUROOPA JA TURGI KEELTEGA

Ilmunud: Finnisch-ugrische Benennungen der Kaurimuscheln im Vergleich zu denen in indoeuropäischen und Turksprachen. – *Linguistica Uralica* 1, 2004, 5–15. Käesolevas kirjutises on lisatud vahepealkirjad.

Troopilistes meredes leiduvatest karpidest on tänapäeva kollektsionääride jaoks kõige ihaldusväärsemad tõenäoliselt just kaurikarbid (Oliver 1983: 90). Juba muinasajal kasutati neid Euraasias, Aafrikas ja Okeaanias arvukalt ehetena (Schilder 1926: 316–317). Peale selle etendasid nad olulist osa usundis. Kaurikarpide sarnasuse tõttu maopeadega tarvitati neid maokultuse väljendusena naiste viljakuse kindlustamiseks, samuti valu ja kurja silma vastu (Mugurēvičs 1962: 46; Lehtinen 1979: 29, 43). Teisalt soodustab viljakuse idee levikut kaurikarpide sarnasus häbemega. Õigupoolest on selliseid andmeid üksnes Vana-Kreekast ja keskaja Itaaliast, nt võrreldakse itaalia kaurikarpide nimetust *porcellana*, millest tuleneb ka *portselan*, ladina lekseemidega *porcus* ‘siga; häbe’ ja *porculus* ‘seake; häbe’ (Schilder 1926: 322).⁸

Juba hallil esiajal olid kaurikarbid tarvitusel ka Baltimaades. Eesti alal on kaurikarpe ehetena avastatud korduvalt noorema rauaaja lõpust (X–XIII saj) ja keskajast (Jaanits jt 1982: 397; Moora 1960: 19, 21). Neid on VII–XVIII sajandini kasutanud ka läti hõimud, eriti Läti idaosas Latgales. Kõige intensiivsemalt hakati seal kaurikarpe importima XII–XIII sajandil. Seevastu liivlaste ja leedulaste haudades neid samal ajal peaaegu polnudki (Mugurēvičs 1962: 37, 39, 42). Kaurikarbid on haruldased ka Soome eelajalooliste haudade inventaris (Kivikoski 1962).

Paljudes maades, sh Venemaal kasutati kaurikarpe XII–XIV sajandil (ametlikult XI–XII saj) rahana ja ehetena (Burukovski 1977: 69; Schilder 1926: 318–321). Rahafunktsioon oli tuntud ka udmurtidele (Belitser 1951:

⁸ Kaurikarbi nimetuse ülekandumine portselanile on ühenduses kaurikarpide ja portselan-esemete tuntava välise sarnasusega (CDE 818). Autori märkus, 2016.

72). Soome-ugri muististena on kaurikarpe leitud Ingerimaalt, Volga äärest ja Uuralist (Jessen 1952: 220; Mugurēvičs 1965: 59).

Etnograafilisel ajajärgul on soome-ugri rahvastest kaurikarpe ehtena kandnud ersalased, mokšalased, marid ja udmurdid ning turgi rahvastest tatarlased, baškiirid, tšuvašid jt (Narodõ 1964: 499, 531, 580–581; Belitser 1951: 72; Muhametšin 1977: 127, 131, 133). Muinasajal kandsid kaurikarpe kaelahtena ka ungarlased, kes hiljem on neid kasutanud üksnes hoburakmetel (Mugurēvičs 1962: 48).

Käesolevas artiklis üritatakse anda analüüsiv ülevaade kaurikarpide nimetustest ja nende päritolust soome-ugri keeltes ning võrrelda ainestikku indoeuroopa ja turgi keeltega. Uurimuse eesmärgiks on teha kindlaks kaurikarpide nimetuste laenamise suunad. Sageli piirdatakse etümoloogiasõnastikes vaid laenuallika konstateerimisega, käsitlemata lähemalt selle päritolu. Siiski tuleks tänapäeval globaliseerimist arvestades käsitleda iga võõrsõna päritolu n-ö juurteni. Süvendatud käsitelu aitab paremini selgitada ka etümoloogilisi nüansse.

Üldistavalt on kaurikarpide tähendusi maailma eri keeltes käsitlenud F. A. Schilder (1926). Paraku pole ta esitanud näiteid soome-ugri keeltest. Kokkuvõtlikult võib öelda, et kaurikarpide soome-ugri rahvapärased nimetused lähtuvad nii või teisiti nende võrdlusest pea ja selle alaosadega. Ühelt poolt on kaurikarpe võrreldud lõugadega (vt 1.1), teisalt aga mao peaga (1.2). Seevastu udmurtidel on kaurikarpide nimetuseks olnud sõna tähendusega 'purihammas' (1.3). Need nimetused lähtuvad kaurikarpide sarnasusest mainitud objektidega. Rahvapärased nimetused on jälgi jätmata aja jooksul hääbunud eesti, soome, liivi, vepsa ja vist ka ungari keeles. Teaduskirjanduses kasutatakse nimetust *kauri* (vt 2).

1.1. Algtähendus 'lõug'

Selle tähendusega seostub vdj *tšivilõuka* 'kaurikarp', sõna-sõnalt 'kivilõug'. Sõna on esimesena kirja pannud Fjodor Tumanski XVIII lõpul kujul *Чуву ловгат* [= *tšivi lovgat*] (Öpik 1970: 87, 88). Sama sõna on esile kerkinud ka palju hiljem. Paul Ariste pani 1942. aastal kirja: *õmmõltii* [...] *tšivilõukkõikaa* 'ilustati [= õmmeldi] kaurikarpidega' (Ariste 1974₁: 65, 72).

Lõugade tähendust aitab selgitada vene etümoni *чавки* 'ожерелье из раковин у мордовок / mordvalaste karpidest kaelakee' (Dal) algupära, mille

Max Vasmer on märkinud ebaselge päritoluga sõnaks (ESR₂ IV 309). Sama lekseem tähenduses ‘нагрудное украшение из раковин „каури“’ / kaurikarpidest rinnaehe’ on esitanud ka etnograaf Vera Belitser (1973: 211) mordva rahvarõivaid käsitlevas teoses terjuhhanite etnograafilise rühma kohta. Vene leksikoloog Vladimir Dali sõnaraamatust saame teada sõna täpsema tähenduse: ‘мордовск[ое] ожерелье из раковин, змеин[ых] головок / mordva kaelakee karpidest, ussideadest (= kaurikarpidest)’ (TSŽ IV 580). Vene murakutes on kaks sõna, nimelt Kaluuga *чавки* ja Pihkva *чавкалы*, mis tähendavad ‘lõugu’; mõlemad on seoses onomatopoeetilise sõnaga *чавкать* ‘süües matsutama; platsutama’ (TSŽ IV 580; ESR₂ IV 309). Mõlemat nimisõna eristab üksnes rõhk, mis pole põhjuseks sõnade ‘ehe’ ja ‘lõuad’ kõrvutamata jätmiseks. Pole mingeid tõendeid näitamaks, et vadja või vene lekseem oleks teineteiselt laenatud. Vene murdesõna on noteeritud Vadja aladest üsna kaugel. Onomatopoeetilist päritolu on ilmselt ka sama ehte puhul kasutatud vn *чокавки* (vt Belitser 1973: 211), vrd *чокать* ‘kõlksuma, kõlisema’. V. Belitser on eesmainitud teoses mordva nimetuste kõrval esitanud ka venekeelseid oskussõnu, sh tänapäeva *каури*.

1.2. Algtähendus ‘maopea’

See tähendus ilmneb nii Ingerimaa kui ka Volga soome-ugri rahvaste kaurikarpide nimetustes. Teatavasti on kaurikarp omandanud sellise nimetuse häälmastava välise sarnasuse põhjal.

Eesti-Ingeris kasutatud *kyypäin* (tavaliselt mitmuses *kyypäimet*) ‘ehe kaurikarpidest’ on seostatud vadja sõnaga *čüüpäimet* (vdj) ‘eräänl[aiset] valkeat simpukat / mingid valged teokarbid’ ja tähenduse järgi ka mrd *kumbŕa* ‘eräs simpukka / mingi teokarp’ ning neid on peetud tõlkelaenuks vene lekseemist *змеиная голова* (SSA I 468; SKE II 257; Matikainen 1962: 42). Ka Edela-Karjalas on kaurikarpe nimetatud maopeadeks (Kivikoski 1962: 259).

Isuri keeles on F. Tumanski kaurikarpide tähenduses registreerinud *кюбеммет* (*kümbemmet*), milles Elina Öpiku arvates on liitunud sõnad *küünpää* ja *helmet*; ta lisas veel Hevaha murdest Samuli Paulaharju poolt kirja pandud *kyippävet helmet* (Öpik 1970: 72, 127; vt ka IS 228). E. Öpiku väide on tõepärane. Viimasest näitest ilmneb, et hilisema arengu jooksul on *-met* jäänud arusaamatuks ja taandunud kujuks *-vet* (< **met*) ning asja selgemaks tegemiseks on lisatud taas sõna *helmet*. F. Tumanski vorm näitab, et

hiljemalt XVIII sajandi lõpuks oli liitsõnast saanud lihtsõna. Nii on ilmselt tekkinud ka Eesti-Ingeri sõna, mispuhul ei tohiks ka *in*-sufiksit (mitmuses *-imet*) jätta tähelepanuta (vt Hakulinen 1979: 131).

Eesti keeles on Kodavere murrakust registreeritud *ussikarp* 'teokarp' (< *uss*), mis võiks selle vajapärasusi arvestades osutada seosele idapoolsete aladega. Ent see pole sugugi kindel, nagu näitavad turgi samatähenduslikud sõnad, mis nagu viitaksid uskumusele, et karbis võivad areneda mitmesugused loomad, vrd ka eesti murrete tavalise *teokarp*, *tigukarp* ja *tigukoda* kõrval samas tähenduses *kaanikarp* (Põhja-Tartumaa), *konnakarp*, *konnakoda*, *kurekarp* (Kihnu, Pärnumaa), *vareskarp* (Saaremaa), *wähja-karbikene*, *wähja-karp* (ESS₁ 208, 213; EKM II 587; VMS₁ II 499, 503). Teisalt on teada, et rahva hulgas ei eristatud alati väikesi ebaolulisi olendeid, vrd nt *nilwa-madu* 'Regenwurm; glatte Schnecke / vihmauss; sile tigu', *tigu* 'Wurm, Made, Raupe, Schnecke, Bauchfüssler, Gastropod / uss, röövik, tõuk; tigu, kõhtjalgne', *sea-tigu* 'kleiner, weißer Kornwurm; nackte Schnecke / väike valge terakärsaka vastne; paljas tigu', *uśś* 'Schlange; Wurm (Raupe, Made, Schnecke) / madu; uss (röövik, tõuk, tigu)', *libe uśś* 'Schnecke / tigu' (ESS₁ 562, 1152–1153, 1191, 1262). Nõnda oli see ka turgi rahvastel (vt 3.2).⁹

Kaurikarpidest valmistatud ehte nimetusteks olid ersalastel *куй прят*, *кумбрат* 'подвески из раковин (дословно: змеинные головки) / kauriripatsid (sõna-sõnalt maopead)', mokšalastel *куй прят* (Belitser 1973: 211), *kumb'ra*, *kumb'ra* jt (< *kujiñ p'ra* 'Schlangenkopf / maopea') 'eine Art Muschel / teokarbi liik', *kumb'ra.n čotkat* 'Zierband aus aufgezogenen Muschelschalen / teokarpidega ehtepael', *kujəñ todū* 'Muschel, Schnecke (klein, spiralförmig) / teokarp, tigu (väike, spiraalne)'; teisel on *kumb'ra n* ja teiste kohta selgituseks lisatud 'eine Muschelart, die bei den mordw. Weibern als Schmuck sehr beliebt ist; sie gleicht in der Tat einem Schlangenkopfe, was auch das Wort *kumb'ra* (= *kujiñ p'ra*) urspr[ünglich] bededeutet / teokarbi liik, mis on mordva naistel ehtena väga armastatud; tegelikult sarnaneb ta mao peaga, mida ka sõna *kumb'ra* (= *kujiñ p'ra*) on esialgu tähendanud' (MW₂ II 932, 1800). Terjuhhanitelt on noteeritud *кумры* (Belitser 1973: 211).

Marid kandsid rohkesti kaurikarpidega ehteid, mis kandsid nimetusi *kiškâvujan aršaš*, *kiškâvujan sūješ pidâš*, *kiškâvuj ongo*, kusjuures *kiškâvuj* tähendab maopead (Lehtinen 1994: 64–65).

⁹ Tigude ja nende kodade nimetused eesti ja sugulaskeeltes oleks huvitav uurimisteema, vrd nt *wares-king* 'teokoda' (ESS₁ 286).

Kõiki eespool mainitud maopead tähendavaid kaurikarpide nimetusi võib õigusega pidada laenudeks vene sõnast *змеиная голова* (SSA I 468).

1.3. Algtähendus 'purihammas'

Udmurtidel, sh bessermanidel on kaurikarbi tähenduses kasutusel sõna *йыр-пиль*, mis tähendab samaaegselt ka purihammast (Belitser 1951: 72, 103, 138 jm). See nimetus on ilmselt tekkinud välise analoogia alusel; karbi servad meenutavad purihammade sakilist mälumispinda. Teistest keeltest pole siinkirjutaja taolisi nimetusi leidnud.

2. Kauri

Neologismina kasutatakse soome-ugri kirjakeeltes (bioloogia- ja arheoloogiakirjanduses *kauri*-sõna: ee *kauri*, *kaurikarp*, sm *kaurit*, *kaurisimpukat* (mitmuses), ung *kauri* 'Cyprea moneta' (US 327; Kivikoski 1962; RNL XV 590). Väiksemates kirjakeeltes pole põhjalikke sõnastikke ja teatmeteoseid ning ilmselt pole olnud tõsist vajadustki selle sõna järele. XIX sajandi kirja-sõnast pärineb ilmselt *Portselāni-tigu* 'Porzellanschnecke (*Cyprea tigris*)' (ESS₁ 1153).

Sks *Kauri*- ja ingl *cowrie*, *cowry*, *courie* 'shell of a small gastropod, *Cypraea moneta* / väikese kõhtjalgse koda' on tuletatud hindi sõnast *kaurī*, mis lähtub omakorda sanskriti sõnakujust *kapardah* 'väike keerdunud teokarp, kauri'; viimane on laenatud omakorda draviidi keeltest (vrd tamili, malajami *kavaṭi* 'kauri' (WTN 526; EWF 199; ODE 223). Draviidi sõna arengut kujutatakse järgmiselt: tamili *kōṭu* 'teokarp' < **kavaṭu* < **kapaṭu* < **kapardu* 'keerdunud' (KEW I 154). Ühele arenguvaheastmele osutab ka hindi murdeline *kawari* (EU 657). Inglise keeles on asjaomast sõna esmakordselt registreeritud XVII sajandi keskpaiku ja prantsuse keeles 1615. aastal (NOD 424; GRL II 408).

3. Levik ja võimalikud keelemõjud

Euroopasse imporditud kaurikarbid pärinevad India ookeanis ja Vaikse ookeani lääneosas elavatelt kauritigudelt. Üks tähtsamaid hankimiskohti on Sri Lankast mitte kaugel paiknevad Maldiivi saared, kus neid kasutati rahana juba 400. aastal pKr. Sealt on nad levinud Pärsiasse, Indiasse, Hiinasse ja Aafrikasse (Regling 1926: 210; Schröter 1930: 301).

Esimesel aastatuhandel leidsid kaurikarbid tee Eestisse läbi Venemaa arvatavasti Pärsiast kas Kesk-Aasia või Kaukaasia kaudu; sealt võisid nad satuda Volgale, nagu araabia dirhemidki (Jessen 1952: 220–221; Mugurēvičs 1962: 49; 1965: 58, levikukaart). Alguses transportisid neid läände araablased, pärastpoole aga eurooplased ise, eelkõige inglased (UT I 373–374). Tähtsaks transiidisadamaks oli Aden Jeemenis. Amsterdam kuulus XVII sajandil kõige olulisemate kaurikarpide kaubanduse keskuste hulka Euroopas (EU 657).

Teine võimalik kaurikarpide transporditee alates XV sajandist oli Baltikumi kaudu Venemaale (Mugurēvičs 1962: 51; Lehtinen 1994: 118). Novgorodi kaupmehed ostsid kaurikarpe Lääne-Euroopast ja müüsid neid edasi Kesk-Venemaale, sh soome-ugri ja turgi rahvastele. 921. aastal teatas araabia rändur Ibn-Fatal nn Jeemeni teokarpide kandmisest rikastel bolgaritel. Veel XVIII sajandil vahetasid vene kaupmehed kaurikarpe maridele karusnahkade vastu. Samuti said Volga-äärsed rahvad ja udmurdid osta neid tatari rändkaupmeestelt, kes hankisid neid kas Moskvast või samuti Lääne-Euroopast (Lehtinen 1994: 118; Belitser 1951: 86).

3.1. Iraani keelte nimetused

Kõigepealt pakub huvi küsimus, kas võib soome-ugri nimetustes olla säilinud võimaliku vahendajamaa Pärsia omakeelne kaurinimetus. F. A. Schilderi (1926: 325) kogutud materjalist selgub, et XIII sajandil kasutati seal nimetust *charmune* sõna-sõnalt ‘eeslikarp’, pool tuhat aastat hiljem aga *khur-mohnu* ‘hobukarp’. Esimene nimetus on seotud araabiakeelse kaurikarbi nimetusega: araablased kasutasid samuti nimetust ‘eeslikarp’, sest neid kasutati veoloomade ehtena (UT I 373–374). Hobuse nimetusega saab kõrvutada ka pärsia *khurmuhra* (Schröter 1930: 301).¹⁰

¹⁰ Eri teoste araabia tähtede erinev transliteratsioon jäetakse kirjutises ühtlustamata.

Sagedamini võib tänapäeva sõnastikest leida kaurikarpe tähistavaid lekseeme, mis seostuvad pärsia sõnaga *ḥar* ‘eesel’, nt *ḥar mūhre* ‘Kauri-Muschel, schlechte oder kleine Muschel, Kopfschmuck für Maulesel (aus kleinen Muscheln / kaurikarp, halb või väike karp, muulade peaehe (väikesest teokarpidest)’ (TAP II 1876: 897), *khar muhrah* ‘small shells, cogg-deperle, or glass beads / väikesed teokarbid, pärlikarbid või klaaspärlid’ (DPE 227), *xar-mohre* ‘Glasperlen, kleine Muscheln (als Schmuck am Halse von Saumtieren); weisse Muschel (als Signalthorn) / klaaspärlid, väikesed teokarbid (ehtena kandeloomade kaelas; valged teokarbid (signaalsarvena))’ (WPD 272), kusjuures viimasel sõnaosisel on mitu tähendust, sh ka ‘kaurikarp’: *muhrah* ‘a kind of small shell resembling pearls, the concha veneris; Glass or coral beads; a stone found in the head of a serpent; a shell employed in giving a smoothness and glossiness to paper; a smith’s haamer / väike, pärlile sarnaneva teokarbi liik, *concha veneris* [‘veenuskarp’]; klaas- või korallhelmed; mao peast leitud kivi; teokarp, mida kasutatakse paberi silumisel või läike andmisel; sepavasar’ (DPE 581). Sarnane sõna teokarbi-tähenduses esineb ka araabia keeles (vt RAS₂ II 219). Lekseemi *hhar mohrah* on kasutanud poeet Muslih ad-Din Saadi juba XIII sajandil (PRS₂ 288).

Sellised nimetused on teada ka teistes iraani keeltes: afgaani *хармуһра* ‘каури (ракушка, употребляемая в Индии в качестве монеты) / kauri (Indias rahana kasutatav teokarp)’ (PRS₃ 870); urdu *khar-mōhra* ‘the small shell called cowrie, *Cypraea moneta* / kauriks nimetatud väike teokarp’, vrd *muhra* ehk *mōhra* ‘a shell, a cowrie; a pebble; a small ball or pill; a bead (of glass, or coral); a stone found in the head of a serpent; bezoar stone; vertebra / teokarp, kauri; kivike; väike kera või kuulike; klaas- või korallhelmes; mao peast leitud kivi; pulstikkivi; selgrootüli’ (DUC I 489; II 1100). Alates IX sajandist oli tadžikkidel ja pärslastel ühine kirjakeel. Seepärast märgib tadžiki keele sõnaraamat kirillitsas edastatud *хармӯҳра* ‘крупные белые бусы или раковины, которыми украшают сбрую ослов / suured valged pärlid või teokarbid, millega ehitakse eeslite rakmeid’ Muslih ad-Din Saadi tekstist, seekord tadžiki lekseemiks (TRS₂ 419; FZT II 465). Iraani keeltes on liitsõna mõlemad osised genuiinsed (ESK 535, 681).

Ülalesitatu põhjal võib järeldada, et pärsia ja teised iraani keeled pole soome-ugri tänapäevaseid kauri-nimetusi tõenäoliselt mõjustanud. Vanemad nimetused näikse olevat hääbunud.

3.2. Turgi nimetused

Kuna mitme soome-ugri rahva naabriks on turgi rahvad, siis on huvipakkuv vaadelda kaurikarpide nimetusi ka asjaomastes keeltes, eriti tatari, tšuvaši ja baškiiri keeles ning uurida nende võimalikku mõju soome-ugri keeltele.

Ka turgi keeltes võib kaurikarpide nimetus seostuda tähendusega 'maopea'. F. A. Schilder (1926: 325) on Taga-Kaukaasia sõnana nimetanud *Ghilan Baš*, mis tõlkes tähendab maopaid. Tegelikult jääb teoses mainitud paik (Ani) tänapäeval Türgi alla. Seega on tegu turgi keele sõnaga. Tänapäeva turgi sõnastikust leiame selle kujul *yılanbaşı* (*yılan* 'madu' + *baş* 'pea') 'украшение из ракушек на сбрые / teokarpidest ehe rakmetel' (TRS₁ 927). W. Radloff esitab oma sõnaraamatus lekseemi altai keelest *ýламаиш* (von *ýлан* + *наиш*) 'kleine Muscheln, die als Zierath gebraucht werden / väikesed teokarbid, mida kasutatakse ehtena' (VWT III 483). Ka hakassi sõna *чыланъмас* (HRS₂ 326) on sama algupära. Tõenäoliselt on turgi keele sõnamalliks olnud mõni Lääne-Euroopa keel, eelkõige saksa keel, Siberi sõnadel aga vene keel, sest nende vahele jäävate Kesk-Venemaa turgi keeltes on asjaomane lekseem moodustatud veidi teisiti.

Kaurikarpide nimetuste moodustamisel turgi keeltes kasutatakse esiosisena enamasti mitte madu tähendavat sõna, vaid lekseemi **kürt* 'uss', sh Venemaa Euroopa-osa keeltes. Näikse, et paljudes turgi keeltes on sõnad maopaid ja ussi tähistamiseks täiesti erinevad.

Tšuvaši keeles esinevad kaurikarpide tähenduses järgmised sõnad: *хурт-пуççи* 'ужовка / maopea, kauri', *хурт-пуççи майа* 'женский наряд / naiste ehe', *хурт-поççи* 'ужовка', *хурт-куççи*, 'ужовка', *икĕ ярăм хурт-пуççи* 'двойное ожерелье из уживок / kahekordne kaelakee kaurikarpidest' (Tšuvaši 1970: 279; SČJ XVI 233, 234; ČRS 567), kusjuures *пуç* tähendab pead. Sõna *куç* tähendusega 'silm' on arvatavasti sekundaarne ja tekkinud sõnast *пуç* (vrd ka *куç-пуç* 'silmad; nägu'; ČRS 198). Ent kindlalt seda väita ei saa, sest näiteks mõnes Aafrika keeles seostub kaurikarbi nimetus eseme välimuse poolest silmaga (Schilder 1926: 325). Sel juhul oleks tegu tšuvaši originaalnimetusega.

Seevastu tavalised teokarbid kannavad tšuvaši keeles nimetusi *хурм* *хуранĕ* ja *шана хуранĕ*; seejuures liitmõiste teine osis tähendab ka toidukeetmise katelt. On selge, et neist esimese päritolu saab selgitada usuveendumuse varal, sest **kürt* 'uss' esineb teokarpide nimedes ka nendes piirkondades,

kus kaurikarpe pole kasutatud, kuid mõiste lõpuosis pole seotud pea, vaid kesta, koore või tupe tähendusega, nt jakuudi *күрд'аҒа ха:та* (vrd samas tähenduses *чоху хаата, хаба хаата*, kusjuures *хаата* 'kest, tupp') ja tõva *курт хавы* (vrd *чунге-тараа хавыы* 'hirsitera kest') (EST₂ 168; RTS₂ 320, JRS 463, 470, 533). Neist saab jakuudi *хаба хаата* kõrvutada samuti ussi-tähendusega seotud lekseemidega, nt *хаба* 'червоточина (в древесине) / tõugurike (puidus)'. Ussi- ja teo-mõiste segunemine esineb ka teistes keeltes ja keelkondades, nt eesti keeles (vt 1.2) ja kalmõki keeles, vrd *хорхандэ* ~ *хорханцэ* 'teokoda' ja *хорха* 'uss; koi' (KRS₁ 600).

Tatari keelest on siinkirjutaja leidnud üksnes baškiiri sõnaga samatähendusliku *кортбаиш* ['uss' + 'pea'] (TTA II 161). Baškiiri keeleski esineb asjomanane sõna, kuid eri murretes erineval kujul: *корт-моиш* 'раковина ужовки (употребляемая прежде как женское украшение) / kaurikarp (varem kasutatud naiste ehtena)' (BRS 340), *кортбаиш*, *кортпаиш*, *кортмаиш* (Šitova 1968: 224). M-häälik on sõnakujudes *корт-моиш* ja *кортмаиш* ilmselt sekundaarne (vrd ka eespool mainitud *йыламаиш*).

Näib, et enamikul juhtudel on turgi keelte kaurikarpide nimetustes põimunud oma nimetus ja tõlkelaenuline venekeelne nimetus. Praegustel andmetel pole turgi nimetused soome-ugri nimetusi mõjustanud.

3.3. Indoeuroopa nimetused

Nüüd käsitleme mõningaid kaurikarbide nimetusi Lääne-Euroopa keeltes. Maopea-tähendus, mis esineb või on esinenud laialdaselt soome-ugri keeltes, leidub kõige pealt vene keeles kujul *змеиная голова* ja *змеиная головка* (TSŽ I 687; TSŽ II 476). Need on vene kaupmeeste kaudu kulgenud ka Ingeri- ja Volgamaale ja tunginud tõlkelaenuna mitmesse soome-ugri keelde.

Analoogilised vasted esinevad ka germaani keeltes: sks *Schlangenkopf*, *Schlangenköpfchen* (DW IX 465; HDS I 704), ingl *serpent's head* (HDS XXI 704; MSE II 1183), *Snake's or Serpent's Head Cowrie* (Eisenberg 1984: 61), norra *ormehode* (< *orme* 'uss, madu', *hode* 'pea'; NTO 593).¹¹

¹¹ Teised nimetused ei näi olevat mõjustanud vene keelt, nt sõnad alg tähendusega a) 'maokolju': ingl *serpent's skull* 'species of cowry / kauri liik' (OUD 1848), rts *ormskalle* (ESO 154; STO 884); b) 'rästikupeake': sks *Otterköpfchen*, ingl *viper's head* (HDS XXI 325). Nastikuga seonduvad vn *ужовка* ~ *ужевка* ja ukraina *ужівка* (ES 771; TSŽ II 476; URE VI 256) pole ka tõenäoliselt imporditud.

Mao pead tähistavad sõnad on XVIII sajandi keskpaiku kandunud ka ladinakeelses terminoloogiasse: *Cypraea caput serpentis* ehk *Anomia caput serpentis* (DW IX 465; UT I 375). Esimene neist pärineb juba rootsi teadlase Karl Linné määrangust 1758. aastal. Selle nimetuse baasil sai XIX sajandil ainult Lihavõttesaare vetest avastatud kauriliik nimeks *Cypraea caput-draconis*, st 'draakoni pea' (Oliver 100, 120). Ka läti keeles on kaurikarpe XVIII sajandi teatel nimetatud maopeadeks (Mugurēvičs 1962: 46).

Kaurikarbi ja maopea vahelist sarnasust võisid eri rahvad ka iseseisvalt tähele panna, kuid arvestades kaurikarpide teekonda kaupmeeste vahendusel Lääne-Euroopast Kesk-Venemaale, võib üpris tõenäoliselt pidada ka asjaomase nimetuse kandumist sinnakanti. Seega on usutav, et Lääne-Euroopast on maopeaga seotud kaurikarbi nimetus kulgenud suuremate läänegermaani rahvaste (kaupmeeste) vahendusel tõlkelaenuna vene keelde ja sealt edasi Venemaal elavate soomeugrilaste keeltesse. Vanad hollandi nimetused *klipkoussen* (aastast 1705) ja *couwens* (Schilder 1926: 324; vrd ingl *cowry*) näitavad, et tähtsa kaubanduskeskuse Amsterdami (vt 3) kaupmehed pole ilmselt osalenud maopead tähendavate kaurinimetuste vene keelde vahendamisel.¹²

4. Lõpetuseks

Pole võimalik teha kindlaks, millist nimetust kandsid kaurikarbid muiste, kui neid transporditi Pärsia kaudu Venemaale ja Baltikumisse. Hilisemad soomeugri nimetused on harva genuiinsed. Enamasti on tegu vene keele vahendusel tekkinud tõlkelaenudega ja suurematelt läänegermaani rahvastelt üle võetud laensõnadega. Kaurikarpide nimetuste vaatlemist peaksid jätkama idapoolsete soomeugri keelte uurijad, sest neil on asjaomaste keelte murdekartoteegid ja kirjasõna paremini kätte saadavad, samuti on neil tihedamad kontaktid turkoloogidega.

¹² Ka sõna *klipkouss* ('kaljusukk') seostati peale kaurikarpide ka naissuguelunditega (http://budak.blogs.com/the_annotated_budak/; 22.01.2016).

TÜVE *kVr*- PÄRITOLUST JA SEMANTIKAST SOOME-UGRI KEELTES

Ilmunud: О происхождении и семантике корня *kVr*- в финно-угорских языках. – *Linguistica Uralica* 2, 1993, 81–88.

Eri keelkondade keeltes võib tüvi *kVr*-tähistada 1) kaljust moodustist või karedat pinda, 2) sood või pori ning 3) oksa, põõsast, põõsastikku, puud või metsa. Esimese tähendusrühma sõnad on uurijad ühendanud nostraatilise lekseemiga **kar* 'kalju, järsk kõrgendik' (Illitš-Svitõtš 1971: 340–341). Minu teada pole ülejäänud lekseemirühmi tervikuna uuritud. Muidugi pole ma lõplikult veendunud nostraatilises suguluses, sest sõnavara sarnasused võivad olla tingitud kas a) sugulusest, b) laenudest, c) paralleelsest, iseseisvast tekkest keelepsühholoogilistel ja teistel põhjustel või d) juhuslikkusest. Paraku on neid tegureid raske eristada ka *kVr*-tüve käsitlemisel.

'Oks, põõsas, põõsastik, puu, mets'

***kar-**. Sm *kara* '(lukus võtme sisemusse ulatuv) tihvt'; (adra) kurg; (pussi) käepide; kõva ja kuiv (okaspuu) oks; (pulli) suguti' ja ee *kara* 'looma suguti; (kella) tila' esialgne tähendus oli nähtavasti 'kõva kuivanud oks' (SKE I 160). Sellele viitavad ka oletatavad tuletised, nagu sm *karahka*, *karakka* 'noor kuusk, kuuse võsu; poolkuivanud kuusk', *karas* 'pikk kuuseoks, millest tehakse tünnivõru', *karanka*, *karanko* 'teivas, kuivanud jämedapoolne kuuseoks', *karankokuusi* 'kõva oksteta või väheste okstega kuusk', krj *karango* 'jökke sattunud poolkuiv kuusk; kuiv puu', *kuuzen karangaihe* 'kuivanud kuusk' ja vps *kukin'karand* 'ohakas'.¹³

¹³ SES₂ I 436 annab sm *kara* tõlkevasteteks 'pulk, tapp; varras, varb; ora; polt; tüübel; süda, nt õunal', *karahka* puhul 'kuiv oksaraag'. Ee *karaoks* on kirja pandud tähenduses 'oks, mis puutüve sees ülespoole kasvab, enne kui koorest välja tuleb' (EMS II, 719), vrd ka lüüdi *karaoks* 'puu (kuivanud) alumine oks' (EES 130). Autori märkus, 2016.

Pole välistatud, et **kar*-tüve juurde kuulub ka komi ja udm *каpнан* ‘kaelkoogud’, mida seni on küsimärgiliselt kõrvutatud samatähenduslike soome-ugri sõnadega (SKE II 218; KES 117).

Põhjavenne murretes esineb *каpен(ь)га* ~ *коpenга*, mille sematiline areng kulges kahes suunas: 1) ‘köver, okslik, maja chituseks kõlbmatu puu; okslik puupakk’ → ‘okslik puu’ → ‘läbipääsmatu mets’ ja 2) ‘väike kasevõsa’ → ‘niiske, paju ja leppa täis kasvanud koht’ → ‘metsane soo’ (vt SRN; SNG 261). Esimese semantilise arengurea algtähenduseks oli ‘kuiv puu’, mistõttu lekseemi *каpenга* peetakse läänemeresoome laenuks (Kalima 1919; ESR₂ II 198). Teine sematiline rida on arvatavasti arenenud *kar*-tüve tähenduste ‘puu; mets’ ja ‘soo, pori’ vastastikuses mõjuväljas (vt tagapool).¹⁴

Tänapäeva iraani keelte etümoloogilistele sõnastikele juurdepääsu puudumise tõttu jääb selgitamata afgaani *харанга* ‘oks’, samuti *карэй* ‘kuivanud ja pragunenud savi või muda’, hindi *карū* ‘tala; räästas’ ja *каpувāp* ‘latt; aer’ (ARS 375, 672; HRS₁ 238–239). Mõistega ‘kuiv, kõva’ võib assotsieeruda sanskriti *karāṇka* ‘kolju; skelett; luu’ (Edgerton 1985: 169).

***karč-**. See vähemalt algläänemeresoome-volga tüvi tähenduses ‘oks, hagu’ on registreeritud järgmistes sõnades: sm *karhi*, ee *karuäes*, ers *kurčt*, *karčt* ‘hagu; igasugused jäätmed’, mkš *karča* ‘riis’, mr *karša* ‘mädanenud oksad ja latid vees; tuulemurd’; volga keeltest olevat sõna sattunud vene keelde (UEW II 646; SKE I 162).¹⁵ Seevastu ESR₂ II 205 järgi olevat vn *капча*, *капуа* ‘okslik puutüvi, mille on toonud veevool ja mis on mutta kinni jäänud’ peetakse genuiinseks (vrd vn *копч* ‘väljajuuritud känd’, ukraina *копч* ‘põõsas’) ning mari sõna laenuks vene keelest, mis on tegelikult nii foneetiliselt kui ka semantiliselt vähetõenäoline.

?*kart-. Pole päris selge, kas vepsa sõnas *kardaykuž* ‘tugev tõrvane kuusk õhukese maltspuidukihiga’ (SVJ 180) olev *d* on juhuslikult tekkinud mingil assotsiatiivsel alusel või on siin varjul teine algkuju (vrd *kukinjakarand*). Oletatava algkuju **kart-* (> **kard-*) kasuks räägib Permi oblastis registreeritud vn *кардач* ‘tiheda põõsastiku või madala metsaga kaetud soine koht’ (SRN XIII 85), mis on laenatud nähtavasti mõnest soome-ugri keelest. Mõistete ‘mets’

¹⁴ Käesoleva teemaga näikse haakuvat Kostroma oblastis ja Šeksna basseinis kirja pandud vene dialektism *капáс(ь)* ‘silla toetaluse rake; lühike palk puurakke nurgas’, mida Sergei Mõznikov (2004: 269) võrdles udmurdi sõnaga *коpос* ‘raketis; kaevu või augu rakked’. Autori märkus, 2016.

¹⁵ EES 131, 133 peab ee *karu* deskriptiivse *kare* tõenäoliseks tuletiseks. Autori märkus, 2016.

ja 'soo' seoste kohta vt tagapool. Huvitav on märkida samuti preisi *kartano* 'latt', leedu *kartis* 'latt; humalakepp' jt (vt PJ 237–238).

***ker-**. Komi sõna *кер* ja udm *кор* on nähtavasti võrreldavad komi leksee-midega *керавны*, udm *кораны* ja ers *керымс* 'raiuma'. Erinevalt komi etü-moloogiasõnaraamatust (KES 121) mr *кыраш* 'kolkima, koputama, lööma' minu arvates siia ei kuulu.

***kor-**. Soome keele etü-moloogiasõnaraamatus (SKE II 218) on sm *korento* ja *kõrend* 'ritv; pikk kõhn inimene; kaelkoogud' kõrvutatud mordva sõnadega, vrd ers *kuřt'sa* ja mkš *kǣrt'se* ning küsimärgiliselt ko *karman*, *karla* 'kaelkoogud; aer; kiil : kiili' ja ung *hord* 'kandma'. Minu arvates võib kahtlusalused komi sõnad tuletada hoopis **kar*-tüvest. Läänemeresoome ja mordva sõnade esialgseks tähenduseks polnud 'kandma', vaid nendega saaks ehk võrrelda ee *kõre* 'kõrge kuivanud maa; sirge ja kõrge', *kõrestik* 'kuivanud maa; mets' (VMS I 340–341).¹⁶ Samuti on arvatavasti suguluses ko *корѳс* 'pikk viljarõuk; kuivati' ja ?udm *куарсаматыны* 'päikese või tuule käes kui-vatama' (vt KES 134); üldpermi **kwors-* lubab rekonstrueerida soome-ugri algkujuks **kor-*. Kõiki neid sõnu ühendab algtähendus 'kuiv'.¹⁷

***korp-**. Traditsiooniliselt seostatakse ee *kõrb*, sm *korpi* 'sünge mets, niiske (enamasti kuuse-) mets' küsimärgiliselt mansi sõnadega *khorep* 'lehi-semets', *khworēp* 'seedrimets', *qōryp* 'kaasik', ne *hōrβ*, *kārβ* 'lehis' jt (SKE II 219; EEW IV 1100).¹⁸ K. Rédei väitel lähtuvad mansi lekseemid algkujust **kur-* (vt tagapool). Lms **korp-* kujutab endast tähenduste 'mets' ja 'soo' kontaminatsiooni.

***kur-**. K. Rédei seostab uurali algkujuga **kurV-* 'põõsastik; tihe mets' kahtlemisi ers *kal-kuro* 'pajuvõsa', ha *χār* 'okasmets', eraldades neist eespool mainitud mansi vasted (vt **korp-*), ne *kūr* 'tihe mets või põõsastik jõekaldal', seega erinevalt teistest autoritest õigusega eitades otsest seost soome sõnaga *karahka* (vt **kar-*), ee *kōrik* 'sügav võsastik' (vt **kor-*) ja sa *kärrev* 'madal, läbipaistev väikemets' (UEW I 217) erineva vokalismi tõttu: nad kõik moo-dustavad omaette sõnapesi. Seevastu tuleks kuivanud puud tähistavas sõna-rühmas märkida läänemeresoome sõnu, nagu sm *kurikka*, ee *kurikas* jt (SKE

¹⁶ *Kõre* ja *kõrge* seosele viitab ka EES 201. Autori märkus, 2016.

¹⁷ Vepsa ala vene murdest on registreeritud *кóргача* 'kärbis heina kuivatamiseks', mida Mõznikov (2003₁: 362) pidas oletatavaks vepsa substraatsõnaks. Autori märkus, 2016.

¹⁸ EES 201 on *kõrb* 'suur asustamata (soodega) metsaala' puhul loobunud võimalikest paral-leelidest väljaspool läänemeresoome keeli. Autori märkus, 2016.

II 224). **Kur*-tüveliste sõnade hulka tahaks lisada ee *kurestik* ~ *kurevik* ~ *kuredik* ‘padrik’, *kuristik* ‘rägastik’ (VMS₁ I 320–321). Siia rühma ei kuulu *kuristik* ‘kitsas sügav org’.¹⁹ Vt ka **kurs*-, nt sm *kursikko* ‘põõsastik’.

***kär-**. Selle algkuju võib rekonstrueerida saami *skier're* ‘kääbuskask (*Betula nana*)’, *skierås* ‘kääbuskaskede kasvukoht’, ha *kerəš* ‘jõekallastel kasvav põõsaliik; siberi paju (*Salix sibirica*)’, *kəramsə* ‘parkpaju’ põhjal (DEW VI 674, 680).

Kokku võtteks. Soome-ugri keeltes eksisteerib tähendusrühm ‘haru; põõsas; puu; mets’, mida märgitakse *kVr*-tüvega, kusjuures $V = a, e, o, u, ä$. Sageli avaldub selles koondrühmas kuivuse idee, teinekord aga vastupidi täheldatakse kontaminatsiooni mõisterühmaga ‘niiskus; soo’.

Analoogiline nähtus esineb vene ja veelgi suuremal määral balti keeltes, nt ld *kirba* ‘mädasoo’, *kirna* ‘(mahakukkunud vettinud) jändrik puu; (köve-rik, okslik) känd; madal põõsastik; maharaiutud põõsa känd; rohtu kasvanud märg paik; veega jõe kaldale uhtunud puu või põõsa juurestik’, *kirnis* ‘mädasoo’, *kartis* ‘latt’, preisi *corto* ‘salu’, *kartano* ‘latt’ ning läti *cers* ‘põõsas; kinnikasvanud koht soos’ (PJ 15, 17, 131 jj; LEW₁ I 241, 256). *kVr*-tüve niivõrd rikkalikku semantilist arengut vist väljaspool vene ja balti sfääri ei täheldata; see seletub vähemalt osaliselt looduslike tingimustega. Siinpuhul ei õnnestunud tuvastada otselaene, kuigi seda võimalust tuleks silmas pidada, sest näiteks sm *kärväin* ‘heinavarras’, ee *kärbis* ‘viljakuivatamisel kasutatav okslik puu’ (vt SKE II 261) peeti pikka aega genuiinseks läänemeresoome lekseemiks, ent viimasel ajal on arvatud muistseks germaani laenuks (vt Nikkilä 1987: 238).²⁰

Esitatud balti sõnad on eri autorite poolt tuletatud erinevatest algtüvedest: *(s)*ker-* ‘lõikama; eraldama; laiendama’ (LEW₁ I 241) ja **ker-* ‘rip-puma; riputama’ (PJ 132) jt. Seejuures tähendus ‘lõikama’ väärib tõsist tähelepanu. V. Illitš-Svitõtš (1976: 103) eristas nostraatilist tüve **qura* ‘riista tera; lõikama’, millega ühendas semi-hami, kartveli, uurali, draviidi ja altai sõnu. Uurali näidete hulgas on esitatud sm *kuras*, ee *kurask* ‘nuga’ jt. Eespool mainitud *kurikas* on õigesti esitatud sõna *kuras* võimaliku tuletisena (SKE II 224). Nähtavasti kuuluvad siia ka ko *кырыштны* ‘lahti lõikama, avama’, udm *кырыны* ‘õmblust üles harutama’ ja slk *kore* ‘lahti lõikama’ (näited KES 154 järgi). Üldiselt pole välistatud, et eri keelte *kVr*-tüvi tähenduses ‘lõikama’

¹⁹ Arvatakse, et *kuristik* on seotud mari sõnaga *korem* ‘järsak’ (EES 194). Autori märkus, 2016.

²⁰ Seda peab algermaani laenuks ka EES 207. Autori märkus, 2016.

on onomatopoeetilist algupära, mis seondub heli *kr* jäljendamisega kuiva puidu või muu materjali tükeldamisel.

‘Pori; soo’ ja ‘mets + soo’

***kar-**. Läänemeresoome tüvi **kar-* esineb siinkirjutaja arvates mõne soomarja nimetuses. Lääne-Eestis on murakas tuntud nimetuse all *kaarel ~ kaarlas ~ kaarmas ~ kaarmes ~ kaarmari ~ kaarnas* (VMS I 146). J. Mägiste on selle kõrvutanud ornitonüümiga *kaaren* (EEW 624–625). Semantilisel on taoline lähenemine vaevalt õige, sest praegusel juhul ei toimi analoogia värvuse põhjal. See sõnapesa vajaks dialektoloogide poolt terast tähelepanu, ent *kaarmari* näitab ilmselt, et tegu on liitsõnaga **kār-* + *marja* esialgses tähenduses ‘soomari’; teised variandid oleksid denominaalsed tuletised. Liitsõna, mille järelois tähistaks marja, oletas omal ajal juba L. Kettunen (1922: 2) *karpalo* ‘jõhvikas’ < **karva-pōla* ‘karvmari’ puhul. Minu arvates seostuvad sm *karpalo ~ karpala ~ karpale*, ee (murdes) *karbalas*, lv *garban*, krj *garba* ja vps *garbol*, mille esialgsel tähendust pole seni kindlaks tehtud (SKE I 164; EEW 703), mõistega ‘soo’, vrd tüpoloogiliselt ko *нюрмоль* ‘jõhvikas’ (< *ныр* ‘soo’ + *моль* ‘nööp; helmes’) ja *кадмоль* (< *кад* ‘soostunud järv; õõtsuv soine rannik’ + *моль*; Rakin 1984: 165). Seega on võimalik, et ka läänemeresoome keeltes eksisteeris kunagi osistest **kar-* (**kār-*) ‘soo’ ja **marja* koosnev liitsõna, vrd ee *poolas*, sm *puola* jt ‘pohl’ (SKE III 645). Sellise liitsõna võimalikkuse kasuks räägib ka ko *мыпу ныс* ‘jõhvikas’, mis koosneb osistest *мыпу* ‘kurg’ ja *ныс* ‘pohl’ (Rakin 1984: 164; vrd ka ee *kuremari*). Läänemeresoome sõnas on reaalne oletada metateesi ja sõnasisese vokaali lühenemist: **karpōla* > **karpola* > *karpalo*. Mõistete ‘soo’ ja ‘mets; puu’ seose kohta vt **kark-*.

Tüvest **kar-* või **karr-* lähtuvad saami *karrii* ‘soo, kus siin ja seal kasvavad väikesed männid’, *kārree* ‘soine mets; ? tihe sügav mets, kõrb’ (IW I 263, 286). Inari saami ainestikuga on võrreldud Kildini saami *kārrev* ‘noormännik’ (KKS_I II 93).

Siinkirjutaja arvates on tüvel **kar-* onomatopoeetiline läte, mis seostub vee tekitatud heliga. Sellele viitavad ne *хәрна* ‘voolama, jooksmas (vedeliku kohta)’ (siinpuhul vrd *хөрналиць* ‘hakkama voolama nõrga joana (vette või lumele langeva vedeliku kohta)’ (NRS_I 750, 772), sanskriti *gārgara* ‘mühisev veevool, veekeeris’ (EWA I 317), baski *gargara* ‘mühisemine, kohisemine

(vee kohta)' (EWB I 420), lesgi *кьар* 'pori, muda', *кьаркьар* (vee mulksu-
mise heli jäljendades) (LRS₁ 197, 198), hausa *kwarara* 'voolama' (WHD 98).

'Pori' ja 'soo' tähendusega sõnu saab kõrvutada, sest paljudes keeltes on
soo mõiste arenenud järgmiselt: 'pori' → 'mädasoo' → 'soo', vrd vn *болото*,
poola *bloto*, albaania *baltë* 'mädasoo; soo' jt (ESR₂ I 190); vanaülemsaksa
horo 'soo' (PJ 28), *hor-g* 'porine', iiri *corcach* 'soo' (Makajev 1970: 93).
Seega võis **kar*-tüüp tekkida poris või soos käimisel kuuldavate helide mõjul.

Paljude sood või pori tähendavate sõnade onomatopoeetilise päritolu
kasuks räägivad ka mitme keele asjaomaste lekseemide erinevad vokaalid
ja konsonandid, kusjuures sageli ei lähtu nad ühtsest arhetüübist, vrd rootsi
kärr, taani *kær* 'soo; mädasoo' < algindoeuroopa **ġers-* (DEO 218; SEO
387); vanaülemsaksa *horo* jt < algindoeuroopa **ker-* ~ *kwer-* (Makajev 1970:
93), pärsia *xāp* ~ *xāppe*, *xāpə* (PRS₁ 542, 545, 550), afgaani *xəpa* 'settemuda;
soga, kõnts' (ARS 376), pärsia *kopāc* ~ *korc* 'mustus ihul', *керэфт*, *черк*
'pori; mäda' (PRS₁ 319, 320, 466), lesgi *кьар*, *кьаруш* 'pori, muda' (RLS
155; LRS₁ 197) jne. Seepärast on käsitletavate tähendustega sõnade kõrvuta-
mine keerukas: eksisteerivad nii eriaegsed genuiinsed kui ka laenatud leksee-
mid; paljudel juhtudel täheldatakse nende üsna kõrget vanust.

***kark-**. Soome-ugri keeltes esinevad järgmised sood või pori tähendavad
**kark*-sõnad: sm *kaarkema* 'soo' (Kalima 1919: 105), sa *gar'goo* 'metsane suu-
rem soosaar' (WWM 44), *kargaš* 'soine metsaala' (KKS₁ II 91), ers *каргочь*
'must, räpane' (vrd vn *грязь* 'pori; mustus' ja *грязный* 'porine; määrdunud')
ja ha *karkis päj* ~ *karkys päj*, *kāryis miy* 'saareke mädasoo keskel' (SVH 146;
DEW V 553). Viimaste näidete *pāj* 'hunnik, küngas, saareke (nt metsa kohta)'
ja *miy* 'mätas' osutavad sellele, et sõnaühendite sõnasõnaline tõlge oleks 'soo-
saareke' ja 'soomätas'. *Karkys* sisaldab afektiivset sufiksit *-ys* või *-kys* (Sauer
1967: 157, 163–165). Viimasel juhul võib oletada ka **kar*-tüve.

Põhjavene murretes on teada **kark*-tüve laenud läänemeresoome ja saami
keeltest. Vn *карга* 'niiske, paju- või lepavõsa kasvatav ala; metsane soo; mät-
tad soos' võrreldakse kas soome sõnaga *kaarkema* või saami sõnaga *kargo*
'mägi, küngas; kõrgendik soode keskel' (Kalima 1919: 105; ESR₂ II 196).
Sama arvatakse ka vepslaste asustusosalal käibiva sõna *каргач* 'rohtu kasva-
nud koht järvel; soostunud, rohtu kasvanud järvekallas' kohta (Subbotina
1983: 83). Laenule läänemeresoome keeltest osutab *la*-liide põhjavene sõnas
каргала 'niiske, paju või leppa täis kasvanud koht' (SRN XIII 85). Sa *kargo*
~ *gar'goo* heiastab kontaminatsiooni mõistega 'mägi, kalju' (vrd siinpuhul

põhjasaami *kargo* ‘leetseljak; kari’) ja võrreldakse eesti sõnaga *kärk*, *kärgas* ‘kivine kungas; madal kivine koht jões või järves; rohtu kasvanud koht soos, soosaar, kõrgendik’ (EEW II 38; EKM I 778, 1301; II 583–584).

Mõnel juhul tähendab vn *корза* metsast sood, ent põhiliselt on ta seotud mõistega ‘palk; jändrik puu; okslik känd’. Siinsel juhul on võimalik, kuid mitte tingimata ainuvõimalik, et sõna lähtub läänemeresoome tüvest **kark-*, vrd ka vn *корзу* ‘mättad ja kännud soos’ (SRN XIV 312–313), milles nähtub kontaminatsioon palki märkivate sõnadega, mis on ESR₂ (II 323) järgi puht vene päritolu. Põhjavene *карза* edastab samuti tähendust ‘puu’, täpsemini ‘köverdunud puu; väljajuuritud känd; puu jms veekogu põhjas; pinnasest välja ulatuvad puujuured soos’ (SRN XIII 83). Seejuures on semasioloogiline analüüs raskendatud, sest vene keeles on olemas ka sarnased genuiinsed sõnad, nagu *корь* ‘väike metsatukk, madal sookoht; puid, põõsaid täis kasvanud või mätastega sooke kesk põldu’ ja *коряга* ‘niiske, paju või leppa täis kasvanud koht’ (SRN; SNG 292–293). Võib lisada, et analoogilist *soo-* ja *mets-*tähenduste kontaminatsiooni esineb ka teistel juhtudel. Näiteks vn *забока* ‘laht; (koos peavooluga saart moodustav) jõeharu’ areng jätkus nõnda: ‘soostunud laht’ → ‘soostunud kaldaäärne’ → ‘rohtu ja põõsaid täis kasvanud kaldaäärne’ → ‘mets jõe kaldal’ (Panin 1985: 158).

Kas lms **kark-* puhul on tegu lihttüvega või *k-*liitelise **kar-*tüvega, on raske tuvastada: oletatav onomatopoeetiline algupära ei välista esimest varianti. Selliseid tüvesid võis tekkida eri aegadel, millele osutavad mittesugulaskeelte näited. Nõnda kujutavad pori tähistavad afgaani *карФép* (ARS 669), pärsia *черк* (PRS₁ 466) ja tadžiki *қарқ* endast ilmseid innovatsioone, sest ei sõnaalgulise konsonandi ega vokalismi põhjal (vt pärsia näide, milles leidub hiline häälik *e*) luba neid siduda algindoeuroopa algkujuga **kwer-* ‘pori’. Sarnased lekseemid eksisteerivad avaaridel (*къарзла* ‘pori’; RAS₁ 175) ja tunguusi-mandžu rahvastel (ultši *қаргъ*, nanai *қаргой* ‘muda; savi; mädasoos; kõikuv maapind’ jt; SST I 381), aga võib-olla ka nivhidel (*қарқңылх* ‘samblik’; NRS₂ 141).

Naaskem lms **kark-* juurde. Venemaa Euroopa-osa põhjaaladel, hääbunud läänemeresoomlaste asualadel leidub palju *karg*-osisega toponüüme, nt *Каргополь*, *Карголовский*, *Каргозеро*, *Каргач*, *Каргобода*, *Каргободь*, *Карголома*, *Каргулино* ja *Каргальский*.

Mihkel Veske (1890: 3) oletas, et Kargopoli linna nimi on seotud soome sõnaga *karhu* ‘karu’. Osa teadlasi on sellega nõus ka tänapäeval (Matvejev

1969: 44; Golubeva 1973: 12). A. Popov (1948: 169) soovitas pidada silmas ka sm *karhi* ‘karuäke’, mis aga semantiliselt on vähetõenäoline. Mõnede uurijate arvates lähtub Kargopoli nimi vene sõnast *kapza* ‘kaljune madalik’ (KTS₁ 178; SNG 291).

Tänapäeva Arhangeliski ja Vologda oblasti territooriumil on palju soid, mistõttu on üsna tõenäoline, et vähemalt osa *Kapz*-kohanimesid võiks ühendada sood tähistavate apellatiividega, näiteks kuuluvad kindlasti nende hulka *Kapzay* ja *Kapzamy* (vt Subbotina 1983: 83). Kohanime *Kapzopol* näikse olevat võimalik rekonstrueerida osistest **karka* ‘soo’ ja **pooli* ‘pool’, vrd *Сомполье* (Žutškevitsš 1980: 138) < **soo* + **pooli*.

Ida-Eestis on jõgi, soo ja küla, mis on tuntud *Kargaja* ~ *Kargoja* ~ *Kargova* nime all (Pall 1969: 55). Tõenäoliselt lähtuvad ka need toponüümid algkujust **kark-*. Küla rajasid vene sisserändajad kõige varemalt XVIII sajandil (Moora 1964: 99). Seepärast pole selge, kas soo nimi tekkis Eesti pinnal või transporditi ta Venemaa põhjaosast.

***kor-** või ***kur-**. Ha *kor* ~ *kõr* ~ *χur* jt ‘puudeta soo; väga niiske sooserv, kus kasvab vaid madal rohi; läbipääsmatu madalate kaskedega soo jõe ääres; madala metsaga pikk kitsas soo’, *χur-tam* ‘väheste puudega metsariba soode vahel’ on kõrvutatud pragu, jõesängi ja kuristikku tähistavate sõnadega (DEW V 536–538). Semantiliselt on see kõrvutus vähetõenäoline, nagu kaudselt viitab ka Matti Liimola (1968: 133–134). ‘Kuristik’ ja sarnased mõisted moodustavad omaette rühma; käesoleval juhul puuduvad isegi nendega kontamineerumise jäljed. Handi sõnadele leidub mansi vasteid kujul *χorγə* ‘pehme, väikesi kaski täiskasvanud koht jõe lätte juures’ *k_uā’ri* ‘jõeäärne soo’ ja *kβorrā* ‘vesine soo, millel kasvavad peale mändide ka kased, seedrid ja kuused’ (Liimola 1968: 133).

Sm *kura* ‘pori’ ja ee *kura* ‘jääk, sete, põhi; pära, raba’ on küsimärgiliselt ühendatud germaani algkujuga **gura*, vrd norra *gor* ~ *gur* ~ *gårr* ‘pori, liga, sõnnik; mäda (haavas)’, mida ei saa täielikult eitada, kuid teisalt võiks hoida silme ees ka onomatopoeetilist laadi genuinset materjali, nt ee *kuristada*, sm *kurata* jt (EEW 1057).

Eesti dialektismil *kurendik* ‘märg heinamaa’ (VMS₁ I 320), mille puhul omistatakse piiratud leviku tõttu pigem iseseisva arengu teed, on sarnasust obiugri sõnadega.

***kurs-**. Sm *kurso* ‘vesine põõsastega kaetud koht, võsastik’, *kursu* ‘raskesti ligipääsetav madalik; soostunud nõgu’, *kursikko* ‘põõsastik’ ja krj

kuržeikko ‘põõsastik’ loetakse kas laenuks saami keelest või vastupidi sa *gurʹšo* ‘sügav metsik kuristik’ jt peetakse soome laenuks (SKE II 246). Saami lekseemide tähenduse järgi otsustades ilmneb, nagu käesolevas kirjutises on juba korduvalt mainitud, et tegu on omaette sõnapesaga. Soome ja karjala sõnad sisaldavad oletamisi mõistete ‘soo’ ja ‘põõsastik’ kontaminatsiooni.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kirjutises üritati selgitada mõne *kVr*-tüvelise soome-ugri metsa ja sood tähistava sõna päritolu. Uuringute tulemusel õnnestus 1) tuvastada, et **kVr*- seondub onomatopöaga; 2) tõestada, et uuritavate semantiliste rühmade sõnadel on erinev vanus ja eri lähted; 3) näidata **kVr*-tüve arengu universaalsete teede olemasolu mittesugulaskeeltes ning 4) esitada mõnede apellatiivide ja toponüümide uued etümoloogiad.

LÄÄNEMERESOOKE KEELTE SUBSTRAADIST

Ilmunud: К выявлению субстрата в прибалтийско-финских языках. – Советское финно-угроведение 3, 1979, 129–135.

Paul Ariste tegi esimesena läänemeresoome keeltes kindlaks substraateid sõnu, millel on kas nn protoeuroopa või varaindoeuroopa päritolu (Ariste 1959, 1961₁, 1971, 1978; ülejäänud tööd vt Rätsep 1978: 9). Hiljem esitas Huno Rätsep (1978: 9–11) mõningaid protoeuroopa sõnu eesti keeles. Mainitud autorid on avaldanud tähelepanekuid ka tänapäeva Eesti alal enne soome-ugrilaste tulekut kõneldud ja hiljem hääbunud keelte struktuuri kohta.

Läänemeresoome keelte substraatsõnade uurimisel pole seni kasutatud statistilist analüüsi. Siinkirjutaja uuringutel on esialgne iseloom, sest on esitatud vaid osa läänemeresoome sõnu.

Konsonantühendeid *rC* ja *Cr* sisaldavad sõnad

Oletatud substraatsõnade pealiskaudselgi käsitlusel pälvib tähelepanu *r*-hääliku ühendite (*rC*, *Cr*, milles *C* tähistab suvalist konsonanti) suhteline rohkus: *koger* (< **kokr*-), *kõrv*, *kärp*, *mäger* (**mäkr*-), *org*, *põder* (< **põtr*-), *saarmas*, st 58 sõnast 12% (tabel 1). Seevastu uurali päritolu sõnadel (vt Osnovõ 1974: 398–405) on asjaomast ühendit täheldatud vaid ühel juhul, nimelt algkujus **ñVrkV* ‘kask’, kusjuures *V* tähistab teadmata vokaali.

Soome-ugri ja soome-permi keelte sõnavara uurimist toimetati kolmel viisil. Esiteks, tehti Osnovõ 1974: 411–424 järgi kindlaks soome-ugri sõnade *rC* ja *Cr* sagedus. Nimetatud ühendid esinevad järgmistes algkujudes: **kirkkV* ‘sisikond’, **perkV* ‘uss’, **śurwV* ‘löhenema’, **śVkrV* ‘juus’ ja **turpa* ‘huul’. Seejuures jäeti arvesse võtmata ilmsed indoeuroopa laenud, nagu **kärtV* ‘raud’, **śorwa* ‘sarv’ jt. Teiseks uuriti *rC* ja *Cr* sagedust KESi märksõnade järgi, kusjuures ühel juhul uuriti statistiliselt sõnu, mille etümoloogiad on enam-vähem usutavad, teisel juhul hõlmati lisaks sõnu, mille päritolu on ühel või teisel määral kaheldav.

rC-d ja *Cr*-i sisaldavaid uurali ja soome-ugri sõnu leidis üsna vähe. Nende terasemal uurimisel võib osa osutuda laenudeks, näiteks ko *opð* ‘juures’, mr *ордыж* jt, millest on tuletatud soome-ugri algkuju **ertä*- või **erttä* (KES 206). Pole välistatud, et käsitletavat sõnad kujutavad endast vanu laene indoeuroopa keeltest ja on saadud enne *e* muutumist *a*-ks indoiraani keeltes.

Tabel 1. *rC*- ja *Cr*-sõnade sagedus läänemeresoome keelte sõnavara eri kihtides ja sanskriti keeles

Sõnavara kiht või keel	Sõnade koguarv	<i>rC</i> -sõnade arv	<i>rC</i> -sõnade %	<i>Cr</i> -sõnade arv	<i>Cr</i> -sõnade %	Kokku	%
Uurali	150	–	–	–	–	–	–
Soome-ugri ja soome-permi (KESi järgi)	821	11	1,3	–	–	11	1,3
(Osnovõ 1974 järgi)	176	4	2,3	1	0,6	5	2,9
(KESi järgi, k.a kahtlased etümoloogiad)	821	24	2,9	2	0,2	26	3,1
Saksa	42	3	7,1	1	2,4	4	9,5
Läänemeresoome	85	5	5,9	5	5,9	10	11,8
Protoeuroopa	58	4	6,9	3	5,2	7	12,1
Slaavi	47	7	14,9	1	2,1	8	17,0
Balti	61	9	14,8	2	3,3	11	18,1
Varaindoeuroopa ja indoeuroopa substraat	12	3	25,0	1	8,3	4	33,3
Sanskriti keel	226	52	23,0	5	2,2	57	25,2

Häälikuühendeid *rC* ja *Cr* täheldatakse sageli onomatopoeetilist päritolu sõnades, sh sm *kaarne* ‘kaaren’ (KES 154); ee *nirguma* ‘nutuse häälega rääkima’, ko *ниргыны* ‘kapriisitsema; vinguma’ (Ernits 1976: 200); sm *par-kua* ‘kisada, röökida’, ko *паргыны* ‘sumisema; lobisema’ (KES 216–217). Ko *горда* ‘sinikaelpart’, sa *kurte* ‘polaartuvi’ jt peetakse soome-ugri päritolu sõnadeks (KES 78). See on õige, kuid tõenäoliselt on nad samuti onomatopoeetilist algupära (vrd vn *кряква*, ee *prääks*).

Läänemeresoome keelte algsome sõnavara uurimisel tuleks silmas pidada kaashäälikutega lõppevaid tüvesid. Mõningate uurijate arvates lähtuvad nad soome-ugri algkeelest ning *e*-lõpuliste tüvede oletamine olevat puhas spekulatsioon (Viitso 1973; Ganschow 1975), nt sõnades *veri* : *vere*, sm *keri* : *kere* – ‘uus koor kasel’. Mainitud konsonanttüvedele liitusid vahetult morfoloogilised tunnused (nt sm *veri* : *vertä* (osastav)) ja tuletusliited. Nii on ee *kirme*, sm *kerma*, *kirma* ‘koor piimal; õhuke kiht, kirme’ tekkinud **ker*-tüvest vähendusliite abil (Ernits 1976: 199). Tõenäoliselt arenes samal viisil ka *verme* **ver*-tüvest tähendusega ‘veri’.²¹

Huvipakkuv on märkida, et paljudel konsonantühendeid *rC* ja *Cr* sisaldavatel sõnadel on vasteid nn nostraatilistes keeltes. Sm *purkaa* ‘maha lõhkuda; katkestada; tühjendada’, ko *пуркӧдны* ‘lund või tolmu üles keerutama’ jt on peetud soome-ugri sõnaks algkujuga **pVrkka* (KES 233), ent sarnaseid sõnu on ka indoeuroopa keeltes, vrd nt vn *буря* ‘lumetorm’, osseedi *burdaen* ‘tuisk’ ja lad *furo* ‘raevutsen’ (IES₁ I: 273). Siinkohal võiks lisada, et soome *purkaa* üheks tähenduseks on ‘viha välja valada’. Peale selle on käsitletavale tüvele leitud vasteid teisteski keelkondades (Illitš-Svitõtš 1967: 332). Nostraatiliste sõnade hulka on paigutatud ka *kurk* : *kurgu*, *perse*, *murdma* jt.

Läänemeresoome sõnakihhi ning germaani, balti ja slaavi laenude statistiliseks uurimiseks kasutati Laanesti (1975: 209–212, 215–220 ja 223–225) sõnaloendeid. *rC*-d ja *Cr*-i sisaldavate sõnade kindlakstegemisel substraat-sõnades olid aluseks P. Ariste ja H. Rätsepa asjaomased tööd. Huupi võrdlemiseks võetud *k*-algulised sanskriti sõnad on esitatud Barrow 1976: 383–385 järgi. Analüüs võimaldas teha järgmised järeldused:

- 1) *rC*- ja *Cr*-sõnade sagedus oli soome-ugri algkeeles madal (1,3–3,1%), mispuhul on isegi võimalik, et detailsemal käsitlemisel osutub veel osa sõnu laenudeks;
- 2) küllalt tähelepanuväärne *rC*- ja *Cr*-sõnade protsent (ligikaudu 12) esineb läänemeresoome sõnakihhis, mis räägib sellest, et pole kindlaks tehtud kõiki laene ja substraatsõnu;
- 3) kõige sagedamini täheldati *rC*- ja *Cr*-ühendit läänemeresoome keelte varaindoeuroopa päritolu sõnades ja indoeuroopa substraadis, sagedus on lähedane sanskriti vastavale näitajale;

²¹ Sõnadele *kirme* ja *verme* on esitatud ka laenuetümoloogia (EES 160, 599). Autori märkus, 2016.

- 4) algsoome-ugri sõnavaraga võrreldes on *rC*- ja *Cr*-sõnad üsna sagedad läänemeresoome keelte teistes laenudes ja protoeuroopa substraadis (9,5–18%);
- 5) vaadeldavate häälikuühendite, eriti *Cr*-i sagedus on oluliseks kriteeriumiks laenude ja substraatsõnade kindlakstegemisel;
- 6) kuna läänemeresoome *rC*- ja *Cr*-sõnade sagedus ületab märgatavalt soome-ugri algkeele oma, siis tuleks neid veel kord hoolikalt uurida selleks, et elimineerida kõik võimalikud indoeuroopa substraatsõnad, laenud, vanad deskriptiivsõnad jm ning seejärel ettevaatlikult kaalutleda, kas uuritav sõna ei kuulu ehk protoeuroopa lekseemide hulka.

***h*-lised sõnad**

Läänemeresoome *h*-ga algavad sõnad lähtuvad algsoome-ugri häälikutest **č* ja **š*, läänemeresoome ühendid *hC* ja *Ch* aga esialgsetest ühenditest **šC* ja **Cš*. Häälikumuutus **š*, **č* > *h* on toimunud ka läänemeresoome protoeuroopa substraatsõnades. Substraatkeele mõju siinpuhul ei avaldunud, sest nimetatud muutus tekkis suhteliselt hilja – pärast balti laenude ilmumist.

Esialgse statistilise analüüsi tulemusel (tabel 2) ilmnes, et soome-ugri algupära sõnadega võrreldes on substraatsõnades *h*-liste sõnade arv umbes kolm korda suurem. See võimaldab eristada laene ja substraatsõnu.

Tabel 2. *h* sagedus läänemeresoome keeltes

Sõnavarakiht	Sõnade koguarv	<i>h</i> -sõnade arv	<i>h</i> -sõnade %	<i>hC</i> -sõnade arv	<i>hC</i> -sõnade %
Soome-ugri	821	34	4,1	18	2,2
Protoeuroopa	58	8	13,8	4	6,9

Ühes oletatavas substraatsõnas, nimelt *ahven*, esineb konsonantühend *hv* (< **šv*). Siinkirjutaja arvates on vähetõenäoline, et see ühend eksisteeris juba eht soome-ugri sõnavaras. Muide, eesti sõnas *kehv* jt on nimetatud häälikuühend tekkinud metateesi teel (Kask 1972: 99). Lisaks võib seda leida ka hilistes laenudes, nt *kohv* (< *f*).

Tuleb silmas pida, et häälik *h* ja *h*-ühendid esinevad sageli onomato-poeetilises sõnavaras, nagu *kahisema*, *kohisema*, *kõhvima*, *kohvatama* jpt.

Selliste sõnade moodustamist läänemeresoome keeltes võisid mõjutada protoeuroopa keeled (Rätsep 1978: 10).

Siinkirjutaja arvates kuuluvad protoeuroopa substraadi hulka *hobune*, sm *hevonon*, *kihv*, *ðhv* (esialgu 'noor emasloom'; vrd ka Hausenberg 1972: 72–73) jt.²²

Leedu kohanimedest

Juba ammust ajast tunnevad keeleteadlased huvi balti keelte areaali jäävate kohanime vastu. Nende andmeil esineb tänapäeva Läti ja Leedu aladel omapärane soome-ugri kohanime kiht (kirjanduse kohta vt Vanagas 1975: 404). Sellised otsingud on õigustatud, sest ka arheoloogid tunnistavad kammkeraamika kultuuri kandjate, s.o soome-ugri hõimude liikumist seal kandis kuni tänapäeva Valgevene ja Poolani (Jaanits 1974: 229).

Nagu teada, kutsub kohanime päritolu selgitamine esile tõsiseid raskusi. Seda tööd võib võrrelda $x + y = z$ lahendamisega vaid ühe võrrandi abil: meil on teada sõna häälikuline kuju (üksainus võrrand), ent tavaliselt puuduvad semantilised andmed. Seepärast on raske hinnata saadud tulemuste õigsust. Siiski näib, et järgmistel A. Vanagase (1975: 405) poolt soomeugri-listena esitatud kohanimedel on tegelikult teine algupära.

Ld *Jarà* – sm *järv*. Siinkohal tuleb viidata oletusele, et läänemeresoome **jarva* 'järv' on balti laen (Tarvel 1979: 31–32).²³

Ld *Sikià* – ee *Sikani*, vrd *sikk*. Tegelikult on eesti apellatiiv suhteliselt hiline laen alamsaksa keelest (Liin 1964: 63).

Ld *Šuojà* (vrd ka *Suojys*) – krj *Šuojarvi* 'soojärv'. Karjala keeles on muutus *s > š* suhteliselt hiline, ent hiliseid keelemuutusi ei tohiks üle kanda kaugemas minevikku.

Ld *Uvèda* – ee *U(u)eda*. Viimane on samuti hiline moodustis kohanimest *Uuetoa* (Pall 1969 : 259).

Ühe või teise Leedu kohanime lähtumisel läänemeresoome algkeelest on tähtsad eesti jt keelte vasted, mis ulatuksid soome-ugri algkeelde. Kahjuks

²² Mainitud läänemeresoome sõnade algupära kohta pole tänini veenvaid seletusi. Sõna *hobune* on muu hulgas peetud germaani laenuks, kuid pole leitud sobivat laenuallikat, sõnade *kihv* ja *ðhv* puhul oletatakse vastavalt „häälikuliselt ajendatud tüve“ ja kaheldavat balti etümoloogiat (EES 77, 150, 625). Autori märkus, 2016.

²³ A. Vanagase oletust ei toeta ka *järv*-sõna hiljutine käsitle (Junttila 2015: 29). Autori märkus, 2016.

on neid vaadeldavate toponüümide hulgas vähe. Ld *Naidỹ ēžeras* ja *Piladis* vasteid sm *noita* ‘nõid’ ja ee *pihlak(as)* peab juba A. Vanagase isegi kahtlaseks.

Esimesed asukad Eesti alale tulid lõuna poolt. Kunda kultuur oli levinud kogu Baltikumis (Jaanits 1974: 227, vt kaarti). Seepärast on mõttekas otsida Eesti, Läti ja Leedu kohanimedes ja sõnavaras selliseid ühissõnu, millel pole rahuldavat etümoloogiat ei soome-ugri ega indoeuroopa pinnal.

Ld *Suojỹs* – sm *suo*, ee *soo*. P. Ariste (1971: 256) arvates kuulub eesti sõna protoeuroopa substraadi hulka.

Ld *Pernavā, Pērnokē* – lv *Pern-jõgi*. Tõenäoliselt liitub sellega ka linna ja jõe nimetus *Pärnu* (vanapärase vene *Пернов*). Nagu teada, on Pärnu jõe ümbrus asustatud juba keskmisel kiviajal. Soome edelaosas on *Perniö*, mida seostatakse hiliste Eesti ümberasujatega. Siinkirjutaja arvates on nii see kohanimi kui ka teised substraatsed, sest Kunda kultuuri kandjad jõudsid välja Edela-Soome (Jaanits 1974: 227). Pole välistatud, et mainitud kohanimed on seotud *r*-ühendit sisaldava eesti sõnaga *pärn*, millel pole vasteid väljaspool läänemeresoome keeli.

4. sajandil eKr mainis Pytheus kohta *Metonomon*, *Metuonis* ja *Mentonomon*. Seda on võrreldud läänemeresoome kohanimedega **Mäntüineeme*- või **Mäntünummō*- (Masing 1975: 86–87). Sõnu *neem* ja *nõmm* (soome *nummi*) peetakse substraatseteks (Ariste 1971: 256).²⁴ Kui asjaomaste kohanimede kõrvutamine on õige, siis kinnitab see veel kord oletust, et Neemeni nimetus kuulub mittesoome-ugri substraadi hulka.

Terasemalt tuleks uurida järgmisi A. Vanagase käsitletud leedu-eesti kohanimeparalleele, nagu ld *Kōrbis*²⁵ – krj *Korba*, *Korbo* (vrd ka ee *kōrb* ‘ürgmets’), ld *Rujà*, ld *Lōjus* – ee *Loja* (vrd Kallasmaa 1978: 252–253).

Loomanimetustest

Läänemeresoome keelte substraadikiht sisaldab ka mitut loomanimetust. Enne Baltimaade asustamist soomeugrilaste poolt oli seal üsna palju hobuseid. Sm *varsa* ~ ee *varss* peetakse indouroopa keeltest lähtunud substraatsõnaks (Ariste 1978: 7).²⁶ Teisalt on teada, et läänemeresoome hobuseni-

²⁴ Sõna *nõmm* on küsimärgiliselt ühendatud obiugri ja samojeedi vastetega tähenduses ‘ülemine, taevane’ (EES 325). See kõrvutus on vähetõenäoline. Autori märkus, 2016.

²⁵ Leedu sõnades tähistab märk *~* vokaali kohal tõusvat intonatsiooni. Autori märkus, 2016.

²⁶ *Varss* on EES 593 järgi algindoiraanil laensõna, ent vasted väljaspool läänemeresoome keeli on kahtlased. Autori märkus, 2016.

metustel, nagu soome *hevonen*, eesti *hobune*, vdj *õpõnõ* jt puuduvad vasted teistes soome-ugri keeltes. Tõsi küll, omal ajal üritas Setälä (1915) seda ühendada mr *tsama*, *tšoma*, ko *tšań* ja udm *чуньы* ‘varss’ (tsit Palmeos 1955: 98 järgi). Ilmse sobimatuse tõttu seda võrdlust viimasel ajal isegi ei mainita (vt KES 301; Hausenberg 1972: 115–116).

Leedu keeles eksisteerib sõna *šebelka* ‘mära; hobusekronu’, mida peetakse laenuks läänemeresoome sõnast **šepo* ‘hobune’ (Ojansuu 1921). Selle ühendamise katsed vene sõnaga *кобыла* ‘mära’ on alusetud (ESR₂ II 269).²⁷

Arvestades Kunda kultuuri kandjate territooriumi ulatust ja läänemeresoome hobuse-nimetuse tunnustatud etümoloogia puudumist, on võimalik paigutada asjaomased leedu ja läänemeresoome nimetused substraatsete hulka, nimelt võivad nad olla laenatud samast allikast – protoeuroopa keeltest.

Läänemeresoome substraatsete loomanimetuste hulka on loetud ka *saar-mas* (Rätsep 1978: 10). Eesti murretes on levinud palju variante: *saarmu*, *saarva*, *sabarm*, *sabarmu*, *sagermas*, *savarmu*, *savermu* (Univere 1976: 46; ESS₁ 1015). *SagVrm*-tüüpi sõnale vastab krj *sagarmo* ja *šagarvo* (RKS 29) ja vps *sagarm* ja *sagarv* (SVJ 494). Läänemeresoome keelte kaks varianti saab tuletada algkujudest **sayarm-* (< **saka-*) ja **saßarm-* (< **sapa-*).

Kaks sarnast, kuid mitte identset algkuju eeldavad nende deskriptiivset iseloomu. Eesti keeles on *sagama* ‘palju rääkima; kärarikas olema; ennast kiiresti liigutama; siia-sinna jooksmas’ (ESS₁ 996), vrd ka *sagima*. Nendega võib tõenäoliselt kõrvutada *sagarm*-tüüpi sõnu. On olemas ee *sabima* ‘siblima; kiirustades töötama’ (vrd ka *sebima*, *sibama* jt), vepsa *šabaita*, *šobaita* ‘sahistama’; jändama millegagi’ (SVJ 1972: 541), mida võiks ühendada *sabarm*-tüüpi saarmanimetustega. Saarma läänemeresoomekeelsed nimetused ei kutsu esile kahtlust ka semantilises plaanis. Sm *sauroo* ‘saarmas’ puhul on oletatud seost sõnaga *saura* ‘usin, virk’ (Mägiste 1928: 106). Ko *чув*, *чул* ‘saarmas’ esialgseks tähenduseks loetakse ‘teravakoonuline; liikuv, väle’ (KES 312; Hausenberg 1972: 55). Taoline semantiline areng ilmneb ka eespool toodud näidetest.

Element *-rm-* kujutab endast tuletusliidet, mille tekke kohta pole usutavat seletust (Univere 1976: 46–47). Selles leiduv *r*-ühend võib olla substraatne ois.

²⁷ S. Junttila (2015: 24) peab leedu sõna hiliseks saksa laenuks, vrd *schäbig* ‘kronu’. Autori märkus, 2016.

See, et saarma läänemeresoome nimetused kujutavad endast deskriptiivseid sõnu (vt Rätsep 1978: 10) ning tegu on mitteläänemeresoome liitega, kinnitab arvamust, et asjaomased nimetused võiksid kuuluda protoeuroopa sõnavara hulka.

Kokkuvõtteks

Substraatkeel peaks peegelduma keele kõigis sfäärides (Serebrennikov 1973: 152). Käesolevas kirjutises tulid jutuks läänemeresoome keelte substraatleksika häälikulised iseärasused, tehti kindlaks mõned üldsõnad ja kohanimed, samuti üks tuletusliide. 1990. aastatel viitas korduvalt substraadiilmingutele soome teadlane Kaisa Häkkinen. Praegusel aastatuhandel on nende uurimine jätkunud ja isegi hoogustunud (vt Kendla, Viikberg 2016).

KAUDE LAENATUD SÕNADE PÄRITOLUST

Ilmunud: Kaudu laenatud sõnade põnev päritolu. – Oma Keel 2, 2007, 16–23. Käesoleva kogumiku jaoks täiendatud kirjandusviidetega. 2005. aasta paiku kirjutatud tekst sõna *tõlt* kohta avaldatakse esmakordselt.

Eesti keelde on sõnu laenatud igast ilmakaarest, nii lähedalt kui kaugelt. Enamik neist on siirdunud naabrite või valitseva rahva keelest. Neis keeliski on osa sõnu põlised, teised aga omakorda laenatud, vahel vägagi kaugelt mitme keele vahendusel. Sellised sõnad on laenava keele seisukohalt kaudulaenud. Kahjuks ei käsitleta nende päritolu teatmekirjanduses lõpuni, vaid esitatakse tavaliselt üksnes vahendajakeel ja selle sõna.

Näiteks eesti keele etümoloogilises teatmikus nimetatakse, et *kohv* on pärit omal ajal siin räägitud alamsaksa keelest (EKE 45). Ent teame, et *Koffe(e)* pole saksa keeles oma sõna, vaid mitme keele (prantsuse, itaalia, türgi) kaudu jõudnud sinna araabia keelest, milles ta kõlab *qahwa*. Ameerikas elavate indiaanlaste keelest on vahendajate kaudu meieni jõudnud *šokolaad* ja *tubakas* (EES 171, 548).

Just sõnade päritolu jälgimine „juuretasandini“ teeb keeleajaloo põnevaks. Ent käesolevas kirjutises ei tahaks lähemalt käsitleda mainitud sõnu, vaid hoopis teisi, mille algus peitub peale paari juhu idamaade keeltes. Asjaomaste etümoloogiliste sõnaraamatutega tutvudes ilmneb, et kõik polegi üheselt selge, kuid kogemused sõnade päritolu selgitamisel aitavad leida ehk kõige usutavama.

hansa

Keskaegne *hansa* oli esialgu peamiselt saksa kaupmeestest koosnev ühing, hiljem aga Põhja-Saksa, Madalmaade ja Liivimaa linnade koondis (Hansa Liit). Ka kõnealune nimetus ise on germaani päritolu, mis lähtub algkujust **χansā*. Muiste kõneldud vanaülemsaksa keeles tähendas ladinapärase

a-lõpuga *hansa* (vrd tänapäeva saksa *Hanse*) kaaskonda või rahvahulka, gooti keeles aga rahvahulka või sõjasalka. Varasema germaani laenuna esi-
neb mainitud tüvi ka läänemeresoome keeltes, vrd ee *ka, kah, kas, kaasas*, sm
kanssa ‘koos, kaasas; kah’, *kansa* ‘rahvas’ jt (EES 110).

Huvitav on ehk teada, et asjaomase mõistega seostatakse – tegelikult pole
seal mingit etümoloogilist seost – ka mehenime *Hans*, mille sugulased on
Ants, Ats ja *Hannes*. *Hans* on Eestisse jõudnud koos sakslaste ja taanlaste
vallutustega kas XIII sajandil või isegi varem. Sakslased omistasid nimele
toona kõla põhjal tähenduse ‘Hansa Liidu kaupmees’.

Tegelikult on *Hans* aga *Johannese* lühendnimi. Viimane tuleneb heebrea
kujust *J(eh)ochanan*, mis tähendab ‘Jehoova (= jumal) on armuline’. Johanne-
sest on lähtunud rohkesti teisigi mehenimesid, sh *Ivo, Jaan, Janek, Juhan, Naan*
jt. Läheksime veelgi kaugemale. Johannese nimes sisalduv heebrea *channah*
‘arm’ on andnud ohtrasti igal ajal populaarseks peetavaid naisenimesid, nagu
Ann(a), Anete, Anne, Annika, Anu, Hanna jt. Seega on kõik mainitud eesnimed
omavahel suguluses (Rajandi 1966: 88–89; Seppo 1994: 70).

Ent *hansa* pole üksnes kaupmeeste ühing ega linnade liit. On olemas
ka sõna, mis esineb meie murretes mitmel häälikulisel kujul: *ansa, hansa,*
handsa, hants jt (VMS₁ I 42). Lõuna-Eestis kasutatakse peenendatud *n*-iga
vorme, nagu *hañ(d)sa* ja *hañss*, samuti ka sõnaalguse *h*-d (VES₁ 54). Teises
tähenduses märgib muresõna *hansa* omatehtud viina, st puhastamata piiri-
tust. Tavalisemalt kasutatakse küll sõnu *puskar, samagonn* ja ümberütlevalt
metsakohin. Esimesega pole päris selge, kas on tegu omasõna või laenuga
rootsi keelest (vrd *buska* ‘kääriv õlu’), teine on aga selgesti vene päritolu,
kusjuures *самозон* tähendab sõna-sõnalt ‘endaetu’ (EES 395, 495). Kirja-
nik Rudolf Sirge on kasutanud *hansa*-sõna puskari tähenduses ka ühes oma
teoses (EKS I₃ 407).

Hansa-sõna on meil kirja pandud ühtekokku 20 kihelkonnast, peamiselt
küll Võru- ja Setumaalt, kuid seda esineb ka Keilas, Kullamaal, Laiusel jm
(VMS₁ I 42). Eesti ja võru/setu keelde on see laenatud vene sõnast *ханжа́*,
mis esialgu tähendas ainult puhastamata teraviljast (peamiselt riisist) valmis-
tatud hiina viina ja pärastpoole igasugust omaaetud viina (Must 2000: 41).
Eesti keelele pole ž omane, mille tõttu on see *s*-iga asendunud.

Vene sõna on omakorda laenatud hiina keelest (ESR₃: 635–636). Origi-
naalkeeles kõlab see *huang jiu* [huang tsju], milles *huang* tähendab kollast ja
jiu viina. Halvasti töödeldud viin sisaldab puskariõlisisid, mis värvivad (rämps)

joogi kollakaks. Siinpuhul tuletame geograafiast meelde, et Hiinas voolab ligemale 5000 km pikkune Huang He [huang hõõ] ‘Kollane jõgi’ (Päll 1999: 139). Oma nime on ta saanud vee kollaseks muutvatest setetest.

jaam

Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu põhjal tähendab *jaam* väga mitmesuguseid asutusi: esmalt raudteejaama, hiljem ka muude liiklusvahendite siht- ja väljumis- või peatuskohta, nt *bussijaam*, *lennujaam*, *lõppjaam*, *metroojaam* jne. Peale selle märgib huvialune sõna uurimistööga tegelevat või mingit piirkonda või tegevusala teenindavat asutust: *elektrijaam*, *ilmajaam*, *katsejaam*, *raadiojaam*, *veepuhastusjaam* jne (EKS I₄ 609). Eestis on mitu Jaama tänavat, ent Peterburis ja Moskvast ka *Ямская улица* (IES₄ II 470).

Kõige varasemal ajal tähistas *jaam* üksnes hobupostijaama. See oli suurte maantee ääres asuv asutus, mis korraldas posti-, veoste ja reisijate vedu. Postijaamade süsteemi hakati meil looma juba Rootsi ajal XVII sajandil (Aluve 1976: 26). Järgmise aastasaja esimesel poolel Salomo Heinrich Vestringi poolt koostatud eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas tähistavad seda sõnad *Posti Hone* ja *Posti Kodda* [loe: hoone, koda] ‘Posthaus’ (LEG 187). Suurema hoo sai postijaamade areng järgmisel aastasajal pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist Venemaa poolt. Ilmselt tollal kinnistus ka uus nimetus *jaam*. See on laenatud vene keelest, milles *яма* oli tavakeeles kasutusel XVIII sajandi keskpaigani (EES 95). Eesti sõna *jaam* ‘die Postierung’ kohatame esmakordselt A. Thor Helle koostatud ja 1732. aastal avaldatud keelekäsiraamatus. Selle sõnastikuosa tugineb küll põhiliselt S. H. Vestringi ainesele, milles aga asjaomane sõna näib puuduvat.

Vanavene keeles tähendas *яма* XIII–XV sajandil maksukohustust postijaamade ülalpidamiseks (SDJ III₂ 1658). Seda rakendati Venemaal Kuldhordi ajal. Hiljem hakkas vene sõna tähendama postijaama ja pärastpoole asulat, mille elanikud tegelesid posti- ja reisijateveoga. Vene keelde on asjaomane sõna jõudnud turgi keeltest, vrd uiguuri, tšagatai²⁸ ja türgi *jam* tähenduses ‘postijaam; postihobused’ (ESR₂; IES₄ II 470). Ent ka turgi keeltes pole asjaomane sõna genuiinne, vaid see on laenatud mongoli keelest, milles leiduv *зам* [dzam] märgib (hobu)postijaama, samuti ka (maan)teed (VEW 183). Ka

²⁸ Tšagatai on üks turgi keelkonna keeli, mida Kesk-Aasias räägiti viimati tõenäoliselt veel mõõdunud aastakümnel.

kalmõki ja burjaadi keeles esineb *зам* tee tähenduses. Ometi polevat ka mongoli keeltegi sõna genuiinne, vaid kujutavat endast laenu hiina keelest, vrd *zhan* [tʃan] ‘peatust, jaam; peatuma’ (ESR₃ 725).²⁹

Juba XIV sajandi vanavene ürikutes leidub sõna *яму́ик* ‘postipoiss, küütimees’ (SDJ III₂ 1659), mille eeskujuks on sama tähendusega türki *jam-čy*, tsagatai *jam-či*, kusjuures *jam* tähendab jaama ning *-čy/-či* tegijaliidet, vrd eesti *-ja* (ESR₃ 726–727; IES₄ II 470). Viimane on asendunud vene keeles omaliitiga *-щик* (nt *ка́менищик* ‘müürsepp’). Siinkohal on huvipakkuv, et akadeemik Huno Rätsep (2002: 133 jj) seostab sama vene päritoluga meie igapäevakeelest tuntud sõna *jõmpsikas*. Kui asjalood on tõesti nii, siis on aja jooksul toimunud tohutu „degradeerumine“, sest *яму́ик* tähendas esialgu vürsti ametnikku, kes juhtis postijaamamaksude kogumist.

tee ja tsäi

Tee on joogina Euroopasse tulnud XVI aastasajal Hiinast, kus seda mainiti kirjasõnas esmakordselt juba 4700 aasta eest. Eestis on Tallinna raeapteek teelehti arstirohtude hulgas nimetanud alles 1695. aastal. Aja jooksul on teed hakatud jooma kogu Eestis. Meil tuntakse kahte nimetust. Suuremas osas Eestis kasutatakse sõna *tee* (või murretes *tii*), mis on laenatud baltisaksa sõnast *Thee*, kuid Võrumaa idaosas (Räpina, Rõuge ja Vastseliina kihelkonnas) ja Setumaal üteldakse *tsäi* (VMS₁ II 494, 547; EES 520). See sõna on mugandunud vene keelest. Nii Setumaale kui ka Lüganusele Kirde-Eestis jõudis ida poolt isegi *t’säinik* ‘teekann’, vrd vene *ча́йник* (Must 2000: 438). Tegelikult on nii saksa kui ka vene keel vaid vahendajad ning nimetused võivad olla omavahel sugulasedki. Mõlema keele sõnad on pärit maalt, kust jook isegi. *Tee* ja *tsäi* on laenatud eesti ja võru/setu keelde tohutu suure hiina keele kahest omavahel väga erinevast peamurdest. Üle miljardi inimese poolt räägitavat hiina keelt, mida aitavad mõista üksnes ühised hieroglüüfid, on tegelikult raske pidada üheks keeleks, vaid pigem kuueks või enamaks keeleks.

Vene sõna *чай* on seotud põhjahiina murderühmas kasutatava sõnaga *cha* [tʃha], mis tähendab teed kui jooki (Murajama 1977; IES₄ II 373; ESR₃ 636). Mõned teadlased oletavad, et *чай* jõudis vene keelde otse põhjahiina

²⁹ Õigupoolest *tʃàn* [tʃään] (Gao 2014: 794). Autori märkus, 20.02.2016.

sõnaühendist *cha ye* teelehe tähenduses (vrd ka *cha shu* 'teetaim'). Seevastu teised uurijad on arvamisel, et kõnealune sõna on vene keelde jõudnud palju keerulisemaid teid pidi (IES₄ II 373).

Arvatakse, et klassikalise hiina *cha* jõudis kõigepealt pärslastele, kelle keeles omandas see omasõnade analoogia põhjal kuju *čāi*. Sealt siirdus see turgi rahvastele, kellelt omandasid sõna nii mongolid kui ka venelased. Viimastel on *чай* esmakordselt kirja pandud 1638. aastal. Venelastelt on sõna siirdunud setudele ja idavõrukestele.

Keeruline oli ka käsitletava taime ja nimetuse jõudmine Lääne-Euroopasse, kuhu laevadega toodi kaubad ümber Aafrika mööda India ja Atlandi ookeani. Kunagi oli Holland väga tähtis mereriik ja hollandlased said tee Hiina kaupmeestelt 1610. aastal vahetuskaubana. Hollandi arst C. Dekker tõi selle XVII sajandi keskpaiku Saksamaale, nimelt Brandenburgi kuurvürsti õukonda Berliinis. Peatselt hakati teed müüma ravimina apteekides. Alles XIX sajandi alguses hakkas see levima joogina (GR IX 275; BE XXI 682; OED XVII 684).

Eespool öeldust ilmneb, et *tee* jõudis meie keelde kohalike sakslaste vahendusel. Viimased olid omandanud riigisaksa *Thee* (tänapäeva kirjaviisis *Tee*). Saksa mõiste allikaks oli aga hollandi *thee*, mis pärineb indoneesia keelte hulka kuuluvast malai keelest, sest Kagu-Aasias asuv Malaia oli toona Hollandi asumaa. Ent *tē(h)* polnud algselt omane ka malailastele, vaid nad olid selle omandanud lõunahiina, täpsemini Kagu-Hiina provintsi Fujiani murdevormist *te*.

tõlt

Hobuste allüüri ehk liikumisviisi nimetust *tõlt* 'küliskäik' on eesti keeles hakanud kasutama viimastel aastakümnetel. Näiteks ei leia me seda sõna veel hobuseteadlase Harry Mauringu õpikust (Mauring 1988). Ent viimastel kümnenditel on *tõlt* jõudnud isegi ajalehe Postimees veergudele (Alatalu 1997). Siiski kohtame seda nimetust eestikeelses kirjasõnas varemgi, nt R. Kollomi ülevaate teose „Maailma hobused“ esimeses osas islandi hobusele pühendatud peatükis: „Tõlt on veel ebaloomulikum liikumine, mida hobune ilma ratsaniku raskuseta seljal kunagi ei tee. Seda kirjeldatakse kas küliskäiguna, kus sama külje poolne tagumine jalg astub tunduvalt varem maha kui esimene, või „jooksva sammuna“ (inglaste väljendus), kus sammukäigu jalgade järjekord

liikumisel (parem tagumine, parem esimene, vasak tagumine, vasak esimene jne) ja 4-taktiline rütm säilivad suurel kiirusel.“ (Kollom 1994: 103).

Tölt on islandi sõna, mis tähistab erilist traavi ja küliskäigu vahelist allüüri; küliskäija jaoks kasutatakse liitsõna. *Tölti* liikuva hobuse kohta kasutatakse islandi keeles sõna *töltgengur* või *töltari* (ISO 365; IEO 813). Viimane nimetus on üpris sarnane eesti sõnaga *telder*, mis võib rahvakeeles esineda ka kujul *tölder* ja *töller* ‘külüstaja, teisikkäiguga’; rahvasuust on kirja pandud isegi tegusõna *tellerdama* (EKM I 472, 483). Süüvime kõigepealt omasõna ajalukku, siis saame paremini aru, kuidas see seondub islandi omaga.

Teatavasti vallutasid Eesti peamiselt Saksamaa põhjaosast pärit ristiriütliid, kes kõnelesid alamsaksa keelt. See oli XVII sajandini Eesti alal ametikeel ja veel XIX aastasaja alguseni baltisakslaste kõnekeel. Alamsaksa keel on suuresti mõjutanud eesti keelt. Sõnade *arst*, *hunt*, *neer* jt kõrval on alamsaksa keelest laenatud ka meid huvitav *telder* (EES 522).

Viimane on varem esinenud ilmselt kõigis germaani keeltes, vrd vana-saksi *telderi*, vananorra *tjaldari*, vanaülemsaksa *zeltāri* ‘küliskäija’, keskhollandi *telt* ‘küliskäik’ (EWD 1007). Hiljem on see sõna enamikus germaani keeltes hääbunud. Näiteks saksa keeles peetakse küliskäija nimetust *Zelter* vananenuks (praegu on samas tähenduses levinud *Paßgänger*). Ka hollandi keeles pole sõna enam tavaline. Tänapäeval ei tunta seda nimetust ei rootsi, norra ega taani keeles. Ent kõnealune lekseem levis viikingitega IX sajandil või hiljem Islandile.

Nüüd läheb asi veelgi huvitavamaks. Arvatakse, et alamsaksa *telder* jt pärinevad Hispaaniast. Nimelt on rooma kirjanik, loodusteadlane ja riigitegelane Plinius Vanem (23–79) oma kompilatiivse entsüklopeedia „Naturalis historia“ (‘Looduslugu’) kaheksandas raamatus nimetanud küliskäijaid Astuuria hobuseid sõnaga *t(h)ieldonēs* (OLD 1941; LEW₂ II 679). Ladina *t(h)ieldo* ja vanahispaania *thieldo* on omakorda tulnud baski sõnast *saldi*, mis tähendab hobust. Ent ka baski lekseem pole genuinne. Pürenee poolsaare vallutasid VIII sajandil berberi hõimud maurid. Käsitletavad sõnad lähtuvad berberi sõnast *as-serdun* ‘väike muul’ (*as* on artikkel ning *l*-i ja *r*-i vahelduses pole indoeuroopa keeltes teadupoolest midagi iseäralikku). Berberi zoonüüm on seotud araabia sõnaga *širaṭ* tähenduses ‘rada’ ja ‘tee’ (EWB II 1061).

Kokkuvõtteks tuleb rõhutada veel kord, et *tölt* ja *telder* (mõlemad nüüd ka eesti keeles) on põneva algupäraga: nad on jõudnud ühise sõnana Musta Mandri põhjaosast jäisesse Islandisse ning sealt taas lõuna poole.

vaksal

Kord küsis sõber minult, kas ma tean sõna *vaksal* ajalugu. Ma ei teadnud. Oskasin seda siduda vaid vene sõnaga *вокзал*. Hiljem leidsin kirjasõnast, et viimane on laenatud Londoni linnaosa Vauxhalli nimest (EEW XI 3665; OED XIX 467). Tõesti, Thamesi lõunakaldal on sellenimeline linnaosa. Aga edasi? Vastuse, küll mitte päris ammendava, andsid vene keele etümoloogilised sõnaraamatud.

Vauxhall [vokshool] on saanud nime rikka leskproua Jane Vauxi kaudu. Viimane korraldas pärast abikaasa surma XVII sajandi esimesel veerandil Londoni lähedale mõisaparki ehitatud hoones peenele publikule kontserte (vrd ingl *hall* 'saal'). Pärastpoole rajati sinna mitu uhket lustaeda (*Vauxhall Gardens*), kus kontserdid, tulevargid ja maskipeod toimusid 1859. aastani. Lustaiad mõjutasid väga oluliselt Londoni seltskonnaelu, mistõttu nad kajastusid korduvalt inglise ilukirjanduses. Perekonnanimi *Vaux*, mis on prantsuse keele aladel üsna levinud, näibki olevat prantsuse algupära. Prantsusmaa kaardilt leiame ka rohkesti samanimelisi kohti, millest tuntuim on XVII sajandist pärineva toreda lossiga Vaux Pariisi lähedal.

Erakordsuse tõttu muutus *Vauxhall* inglise keeles XVIII sajandi teisel poolel üldsõnaks ja levis sealt teistessegi keeltesse. See sattus avaliku peo- ja kontserdiaia tähenduses ka prantsuse keelde. Ilmselt sealt laenati sõna juba 1770. aastatel vene keelde, sest prantsuse keel oli tollal Venemaal ju kõrgema seltskonna tavakeeleks. Esialgu tähendas *vauxhall* tantsu- ja kontserdisaaliga ühiskondlikku hoonet.

Tsitaatsõna *vauxhall* 'lustaed' laialdasest kasutamisest annab tunnistust ka keelemehe ja etnograafi Pál Hunfalvy ungarikeelne teos reisist Lääne-mere äärde 1869. aastal. Raamatu tõlkest loeme: „Pavlovsk on muuseas ka Peterburi elanike lõbustuspaigaks. Siin asub *vauxhall* koos restorani ja aiaga. Suvel toimuvad seal kontserdid mitu korda nädalas öhtul kella seitsmest üheistkümneni [...] Peterburi publikut toob ja viib Tsarskoje Selo raudtee.“ (Hunfalvy 2007: 307).

Kirjeldatu oli Venemaa esimene üldkasutatav raudtee, mis valmis 1837. aastal. Pavlovskist kujunes lõppjaam, mille hoonesse rajati reisijate jaoks restoranid ja mängupaviljonid; hoonet ümbritses uhke aed. *Vauxhall*'i järgi hakati seda asutust vene keeles kutsuma *вокзал*'iks, mis sai esialgu Pavlovski ja pärastpoole igasuguse raudteejaama mõisteks. Vene kirjasõnasse jõudis

viimane esmakordselt alles 1884. või 1891. aastal (IES₄ I 162). Varem pruugiti asjaomases tähenduses *дебарка́дер* (prantsuse sõnast *débarcadère* 'maabumissild; perroon, raudteejaama platvorm')³⁰ ja *нынево́й дворéц* (sõnasõnalt 'teede- ehk sõidupalee') jt.

Eesti keelde on mainitu hilise uudissõnana omandatud mitmel kujul. Need on Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus (teine trükk 1893) esinevad *waksall*, *waksāl* [vaksaal], *wāksal* [vaaksal] ja *wukshall* 'Vauxhall, Stationsgebäude (= jaamahoone)' (ESS₁ 1294). Rohkete paralleelvormide leidumine osutab, et uudsuse tõttu polnud huvipakkuva mõiste kasutamine eesti keeles veel stabiliseerunud. Sellele osutab ka üsna kõikuv hääldamine eesti murretes: *vagsal*', *vaksali*, *vaksaal*. Nõnda jõudis see mõiste *jaamade* perekonda, millest oli juttu eespool. XX sajandil hakati suhteliselt hilise laensõna *vaksal* asemel sagedamini kasutama üsna lohisevat liitsõna *raudteejaam* (vrd ka vene kolmeosaline *железнодоро́жная ста́нция*).

³⁰ Lähemal vaatlusel selgub, et prantsuse sõna tarvitati esialgu ainult seoses veesõidukitega, vrd *barque* 'lodi, vene, paat'. Siit võib huviline leida ka seose eesti keelega, vrd eesti *pargas* 'lameda põhjaga suur paat'. Viimane lähtub vene või rootsi keele vahendusel prantsuse sõnast *barcasse* 'suur paat inimeste ja kauba vedamiseks'.

MUUEELSETEST MUGANDUSTEST

EESTI FOLKLOORIS

Ilmunud: Muukeelsetest mugandustest eesti folklooris. – Rahvaluulest. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1987, 13–29 (Emakeele Seltsi toimetised 21). Käesolevas kogumikus on alapeatükk „Mõistatuslik *sink sale proo*“ asendatud artikliga „Mõistatuslik *sink sale proo*“. – Keel ja Kirjandus 2, 2002, 132–134. Peatükk nn lätikeelsest issameiest on ilmunud varem ka artiklina „Einiges über die estnisch-lettischen Beziehungen“. – Baltistica 1, 1982, 18–20.

Eesti rahvaluules on saksa, vene jm algupäraga laule, mis pole üle võetud tõlgitult, vaid originaalkeelsetena, kusjuures sõnad on muudetud suupäraseks. Tavaliselt on mugandamine olnud rahvaetümoloogiline, st kõlalisest sarnasusest lähtudes on püütud arusaamatu võõra keele sõnade asemel esitada sõnu, millel on eesti keeles tähendus. Teiselt poolt on võimalik, et varem arusaadav tekst on aegade vältel keeleliselt „kulunud“.

Üldtuntud saksa päritoluga rahvalauludest võiks siinkohal mainida „Entel-tentel-trikadreid“ ja „Onnimannit“ (ERL III₃ 985, 1006–1007; IV 336, 338). Viimatimainitu vajaks küll veel täiendavat uurimist, kuna ta esineb ka teistel läänemeresoome rahvastel, nagu soomlastel, karjalastel, isuritel (Karelskoje 1981: 214, 393; NPI 80, 495).

Võõrapärasele ainesele eesti rahvaluules pole seni vajalikku tähelepanu pööratud. Asjaomase materjali uurimine võiks huvi pakkuda järgmistel põhjustel: 1) mugandatud folkloorielemendid aitavad selgitada etnokontakte, 2) lingvistiline vorm näitab sõnamuganduste iseloomu ja ulatust ning 3) ainese deetümologiseerimine lubab teha mõnikord olulisi järeldusi selle päritolu, kasutusafääri jm kohta.

Käesolevas kirjutises võetakse vaatluse alla kolm muukeelset mugandust (läti, saksa ja vene) eesti folklooris.

Nn lätikeelne meieisapalve

See osa kirjutisest võiks olla huvipakkuv järgmistest aspektidest: 1) uus rahvapärane materjal viitab eesti-läti sidemetele, 2) aines sisaldab andmeid läti sõnade adapteerimise kohta eesti keeles.

Huvitavas uurimuses meieisapalve paroodiate kohta käsitleb L. Raudsep (1961: 142–143) muu hulgas ka nn lätikeelset meieisapalvet ning esitab ühe Tormast noteeritud variandi. Autor väidab, et nii „läti-“ kui ka „mustlas-“ ja „juudikeelsetel“ palvetel pole mingit seost vastavate keeltega, vaid need kujutavad endast sisutute sõnade ja arusaamatute silpide kombinatsioone. Seepärast oletab L. Raudsep, et taolised tekstid pärinevad katolikuajast, mil maarahvale peeti jumalateenistust arusaamatus ladina keeles. Mainitud „palve“ kõlab järgmiselt: „*Vediits, sepesiit, lai nahk, taas Ants, taba Ants, tinaka maidu, sinepi neeger, uu neeger, sandi näss, eesti mumps, mumpsu paradiis, jua kua, juata lõuna, eid laid, aservaid, musa aamen.*“

Nende ridade autor tahab väita, et Torma variant pole palve paroodia, vaid see on laenatud siiski läti keelest, kuigi on säilinud rudimentaarselt ja tugevasti mugandatuna. Nimelt on siinkirjutaja noteerinud sama meieisapalve täielikuma variandi oma sõtselt, kes oli seda 1915. aasta paiku kuulnud oma sõtselt, kes oli sündinud vist Vana-Kuuste vallas.

Vana-Kuuste teisend on täiesti võrreldav lätikeelse meieisapalvega:

*Musu teemus tebetiits
veetiits lai tuak
taus valts lai naa
tava valts tiba*

*taritsen seméiser
musu teemuska maius
tuhat mumps sua teen*

*mumps mumps paradiis
kammes pea tuak serek parak leeger
unne jeeve
kardinas saan petta
eesti mumps nuata lõuna jua
seit lait kunder*

musuga musuga maamees

*Mūsu Tēvs, debesīs,
Svētīts lai top
Tavs vārds. Lai nāk
Tava Valstība.
Tavs prāts lai notiek kā debesīs,
tā arī vīrs zemes.
Mūsu dieniešķo maizi
dod mums šodien.
Un piedod
mums mūsų parādus,
kā arī mēs piedodam saviem parādnikiem.
Un neieved mūs
kārdināšanā, bet
atpestī mūs no ļauna. Jo
Tev pieder Tava
Valstība, spēks un gods ~ godība
mūžīgi mūžos. Āmen.*

Ka Vana-Kuuste variant on tugevasti eestipärastunud, paljud läti sõnad on asendatud samakõlaliste eesti sõnadega, näiteks lt *mūsu* > ee *musu*, lt *šodien* > ee *sua teen* 'soa teen', lt *kārdināšanā*, *bet* > ee *kardinas saan petta*, lt *āmen* > ee *maamees* jne. Peale selle on palvest mõningad osad välja jäetud, samuti on moondunud teksti lõigustumine. On huvitav märkida, et *seit lait kunder* peegeldab mingit teist läti varianti, kus ee *kunder* oleks võrreldav läti sõnaga *kundzība* 'ülemvõim'. Möödamannes mainitagu, et eesti variantides on läti diftong või triftong (*uo* või *uoa*) säilinud.

Torma ja Vana-Kuuste variandi võrdlemisel selgub, et umbes 75% sõnadest on sarnased (tabel 1).

Tabel 1. Meieisapalve teisendite võrdlus

Torma variant	Vana-Kuuste variant	Lätikeelne
<i>vediits</i>	<i>veetiits</i>	<i>svētīts</i>
<i>sepesiit</i>	<i>tebetiits</i>	<i>debesīs</i>
<i>lai nahk</i>	<i>lai naa</i>	<i>lai nāk</i>
<i>taas Ants</i>	<i>taus valts</i>	<i>Tavs vārds</i>
<i>taba Ants</i>	<i>tava valts</i>	<i>Tava Valstība</i>
<i>tinaka maidu</i>	<i>teemuska maius</i>	<i>dienišķo maisi</i>
<i>sinepi neeger</i>	<i>serek parak leeger</i>	<i>saviem parādniekiem</i>
<i>uu neeger</i>	<i>unne jeeve</i>	<i>un neieved</i>
<i>sandi näss</i>	?	?
<i>eesti mumps</i>	<i>eesti mumps</i>	<i>(atp)estī mūs</i>
<i>mumpsu paradiis</i>	<i>mumps paradiis</i>	<i>mums ... parādots</i>
<i>jua kua</i>	<i>jua</i>	<i>jo</i>
<i>juata lõuna</i>	<i>nuata lõuna</i>	<i>no ļauna</i>
<i>eid laid</i>	<i>seit lait</i>	?
<i>aservaid</i>	?	?
<i>musa aamen</i>	<i>musuga musuga maamees</i>	<i>mūžīgi mūžos. Āmen.</i>

Järelikult on ka Torma teisend läti algupära. Seega ei saa ta pärineda katoliku ajast, vaid on tulnud eesti pruuki reformatsioonijärgselt, mil jumalateenistust hakati pidama maakeeles.

Läti algupärage meieisapalve levik Eestis on ilmselt seostatav läti asunikega, kes lugesid seda vajalikel juhtudel oma emakeeles. Läti immigratsioonist

annavad tunnistust laensõnad ja toponüümid (Vaba 1977: 248). Näiteks on V. Palli (1969: 130) andmeil 1758. aastal Tormas elanud mõned läti talupojad.

Mõistatuslik *sink sale proo*

Palju peamurdmist ja mitu artiklit on põhjustanud A. H. Tammsaare romaanis „Tõde ja õigus“ korduvalt mainitud *sink sale proo* tähendus, kusjuures kirjutiste autorid pole sageli eelkäijate seisukohti teadnud, kord seetõttu, et kirjutis ilmus välismaal, kord seetõttu, et kirjutis on avaldatud vähelevinud üllitises. Seepärast on teema veelkordne käsitlemine siinkirjutaja arvates igati õigustatud.

A. H. Tammsaare kirjeldas *sink sale proo*’ga seonduvat järgmiselt:

„Indrek on ikka laulu armastanud, aga eriti armastab ta just Maret laulmist, sest tema hääles oleks nagu pisut ema häält, kui see vokivõrina sekka vahel varemalt laulis suurest tammest, mida läheb raiuma isa oma seitsme pojaga, igauhel seitse kirvest, kinnitades iga laulusõna otsa arusaamatu „sink sale proo“.

Millegipärast on Indreku meeltesse kinni hakanud just see imelik „sink sale proo“, sest teda tuletab meelde oma lauluga mingisugune roheka kõhualusega lind, kes lendab ühe pika puu ladvast teise ja kordab neid ema arusaamatuid sõnu igal kevadel – mitte küll päris selgesti, ometi kordab, nii et Indrek neist aru saab. Ja kui Maret laulab, siis tundub Indrekule, et ka tema laulab mingisugusest „sink sale proo’st“, nagu oleks ka tema mõni ema või roheka kõhualusega nimetu linnuke. Maret laulul on teised sõnad, aga Indrekule kostaksid nagu ema või linnukese laulusõnad. Maret algab näiteks nõnda: „Kord istus jõe kalda peal“, aga Indrekul kõlab kohe kõrvus „sink sale proo“, nagu muudaks mingisugune imevägi tõelikud sõnad tema kuulmeis viirastuslikuks ja mõistatuslikuks [...]“ (Tammsaare 1981: 430–431).

„Nutva tamme“ varianti, milles iga laulurea lõpus kordus *sink sale proo* või *sink sale pruu*, laulis teadupoolest A. H. Tammsaare ema (Teder 1974: 26). Hiljem sai see laul laiemalt tuntuks kirjaniku õe Marta Hanseni suu läbi (Hansen 1978: 59; Sikemäe 1977: 46; grammofoniplaat M 92 40245-6 A. H. Tammsaare, 1979). On’s mõistatuslikuna ja salapärasena näiv *sink sale proo* mingi mõttetu häälikukombinatsioon? Kindel on see, et algselt ei kuulunud ta lüroepilise rahvalaulu juurde.

Meie teema seisukohast huvitavaid „Nutva tamme“ variante on avaldatud kolm. Nad on üles kirjutatud aastatel 1883, 1894 ja 1906 Viljandimaalt,

kuusjuures kahe viimase kohta on teada, et nad pärinevad Suure-Jaani kihelkonna Vastemõisa vallast, üks Leetva, teine Keto külast (ER II 28, 30, 36). Neis esineb vastavalt *siig-salle-pru* (1883), *siik sallep ruut* (1894) ja *sing salle pruu* (1906). Kirjandusmuuseumi kogude täiendaval läbivaatamisel selgus, et samast vallast on J. Käärilt talletatud dateerimata katkend „Läksin metsa kõndimaie, see’p sallepru“ (EÜS IV 141 (121v.)). Seega on enamik, kui mitte kõik teisedid pärit ühest, nimelt Vastemõisa vallast.

Sink sale proo’d on käsitletud kirjandusteadlane Herbert Salu (1943, 1965), kuid selle tähendust pole ta kindlaks teinud. Uuri ja pidas kirjaniku teise õe Marie Grossthal-Suuroru esitatud „Nutva tamme“ laulu, mis kajastub A. H. Tammsaare loomingus, õigustatult Suure-Jaani lokaalredaktsiooniks. Salu (1943: 138) leidis, et tähelepandav osa folkloristlikke sugemeid kirjaniku loomingus pärinebki Suure-Jaani kihelkonnast. L. Rootsmäe (1975: 36) andmeil on A. H. Tammsaare ema Ann Bakhoff sündinud ja 19. eluaastani viibinud eespool nimetatud Vastemõisa vallas.

Folklorist Felix J. Oinas haaras 1984. aasta kirjutises kinni teisest kohast „Tões ja õiguses“, kus jutustatakse, et Andres õpetas tütarlastele mustlasestüdrukult kuuldu laulu „Kord istus jõe kalda peal“ viisi. Tõepoolest pärineb see laul kirjaniku isa repertuaarist (Hansen 1978: 59). F. Oinas oletas, et ka element *sink sale proo* ema laulus võis pärineda mustlastelt. Ta konsulteeris mustlaskeele asjatundja Ian Hancockiga, kes pakkus *sink sale proo* mustlaskeelseks vasteks *tsine sa le prušuk(a)* ‘väikesed [on] kõik killud’, mis mustlaspärase laulmise korral omandab kuju *tsine sa le pruuuuu prušukaaaa*. Seejuures võis esimene sõna muutuda eestlasele suupäraseks sõnaks *sink*, järgnev aga omandas tähenduse ‘sale’ (Oinas 1984: 64–67). Võõra keele sõnade taoline mugandumine ja mainitud uute tähenduse omistamine on usutav, kuid kahtlusi põhjustab oletatava värsi sisu ja *pruu* seostamine *pruška*’ga. F. Oinas nentis *sink sale proo* kohta: „Pealegi kõlab see nii eksootiliselt, et ei sarnane üldse ei läti, vene, soome, rootsi ega saksa keelega.“ Huvitav küll, et ka saksa keelega mitte (vt allpool)! Hiljem on F. Oinas olnud siiski valmis oma hüpoteesist loobuma (Eelsalu 1993: 168; Imelik 1994: 41).

1993. aastal oletas paleoastronoom ja astraalmütoloogia viljeleja Heino Eelsalu, tamme ja silla kui Linnutee võimalikele sümbolitele toetudes, et *pruu/proo* võiks vastata rootsikeelsele *bro* ‘sild’, kuigi saksakeelset *froh*’d oli toetanud (kas Ernits 1987 mõjul?) rahvaluuleteadlane Udo Kolk (Eelsalu 1993: 168). Kahjuks jäi H. Eelsalul teadmata siinkirjutaja asjaomane artikkel.

Eelsalu oletuse nõrgaks küljeks tuleb pidada tõika, et ta ei üritanud dešifreerida *sink sale proo* kaht esimest osist.

Järgmise aasta alguses ilmus Olaf Imeliku kirjutis, milles analüüsiti õigesti F. Oinase oletuse ebatõenäosust. Ta pidas *sink sale proo*'d siinkirjutaja artiklit tundmata saksakeelseks. O. Imelik (1994: 41) rekonstrueeris asjaomased sõnad kujul *sing schallend froh* 'laula kõlavalt, rõõmsalt', mis võivad pärineda mõne mõisapreili koduõpetaja või vähem usutavalt saksa keelt pursniva toatüdrukult suust. O. Imeliku konjektuur osutus küllalt lähedaseks siinkirjutaja oletusele: selles ühtib *froh* ja on sarnane *sing*, mis esineb ka ühes „Nutva tamme“ noteringus. Normaalne on ka saksa *sch* vastavus eesti *s*-le. Mõneti problemaatiliseks, kuid mitteületamatuks asjaoluks on saksa *nd* kadu kõigis teisendites.

Kolm aastat hiljem käsitles *sink sale proo*'d siinkirjutaja, kellele aga polnud tollal paraku teada F. Oinase artikkel (Ernits 1987). Nende ridade autor väitis tõendusmaterjali lisamata, et „kõlaliselt on see element üpris lähedane saksa väljendile *singt's alle froh* 'laulge kõik seda (st laulu) rõõmsasti'. Seega näib *sink sale proo* pärinevat mingist saksa laulust, kust ta on tõlkimatult üle võetud ja liidetud muistse „Nutva tammega“.

Seepärast ka nüüd, tosin aastat hiljem jääb siinkirjutaja oma oletuse juurde, üritades vaid toonast võrdlust veidi põhjendada. Esimestes sõnades on arusaadavatel psühholoogilistel põhjustel sõnapiir nihkunud, seda kõigil neljal juhul; meelevaldselt on ka viimase sõna konsonantühendi algustäht kirjutatud eelmise sõna lõppu (*sallep*). 1906. aasta ja hilisemad *sing/sink* osutavad võimalusele seda ühendada saksa sõnavormiga *singt*, ilmselt konsonantide rohkeuse tõttu on eestipärasest sõnast kadunud *t*, mis võib sekundaarselt ilmnedä ehk osises *ruut*. *Siig/siik* esindab teist varianti, mida saab tõenäoliselt seostada eesti kalanimetusega. Veelgi rohkem on muutunud *see'p*, kusjuures *p* näikse olevat tekkinud järgneva *pruu* mõjul. Vastuväiteid ei tohiks kutsuda ka saksa *f*-i muutumine eesti *p*-ks või selle kadu sõnaalguse konsonantühendis, mis on muide omane ka Suure-Jaani murrakule, mille lõunaosa iseloomustab ka *oo* kõrgenemine (EM II 17, 24). Seetõttu on *proo* muutunud *pruu*'ks. Ka värsi tähendus ei sisalda midagi võõristavat, kuigi konkreetsele laulule pole võimalik viidata. Niisiis tundub nende ridade kirjutajale kõige tõenäolisemana oletus, et „Nutva tammega“ liidetud refrään pärineb mõnest saksakeelsest laulust. Kas on tegu mõisasaksalt, koduõpetajalt või rändmuusikult omandatud katkega, polegi lõpuks nii tähtis.

Sairoo mairoo

Setus on tuntud ringmäng „Rida kaksaminõ“ ‘rõika kiskumine’, mille arusaamatute sõnadega laulu kohta on Pärja Keldrimägi (1970: 53–54) märkinud: „Juba pealiskaudselgi vaatlusel võib märgata, et see laul on algselt olnud venekeelne. Põlvest põlve edasi kandudes on ta setudele häälduslikult nii suupäraseks muutunud, et sõnad on minetanud igasuguse tähenduse.“ Peaaegu sajandi jooksul noteeritud variandid ei erine kuigi tunduvalt.³¹ Võib arvata, et muundumiste peapõhjuseks on olnud vene keele mittevaldamine. Nagu teada, ei osanud XIX sajandil Setu neiu seda üldsegi ning mehedki olid suutelised kasutama vaid igapäevaseid sõnu (Richter 1979: 107).

Sama laulu algkeelele mõneti lähedasema variandi on avaldanud 1920. aastatel Paul Ariste (1927: 131–132) Setu jõulumänge kirjeldades.

Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes on asjaomast ainestikku 27 ühikut, neist 11 on talletatud Vilo, 10 Meremäe vallast, kahe kohta puuduvad täpsemad andmed ning mõnest vallast (Mäe, Pankjavitsa jt) on kirja pandud igast üks variant. Seejuures sisaldab variant 26 vaid kaks vene algupärast stroofi. Rõikakiskumise laulumängu sõnad on esmakordselt noteerinud kirjamees ja rahvaluulekoguja Viktor Stein (1841–1873) 1872. aastal.

Meremäe ja Vilo teisendid on üldjoontes omavahel sarnased. Algstroofide poolest on teistest pikem vaid variant 13. Põhjasetu ja kaks täpsemalt piiritlemata varianti (võib oletada, et ka need kuuluvad sinna) on eelmisest rühmast erinevad lisavärsseite tõttu. Eriti lünklik on variant 22.

Järgnevalt üritame taastada käsitletava laulu venekeelse algteksti. Kuna see on väga muundunud, eriti algusosa, siis pole võimalik anda iga stroofi lõplikku tõlgendust. Kõiki värsivariante ei saa käesolevas artiklis ruumipuudusel esitada, seepärast piirduakse markantsemate näidetega (sulgudes esitatud numbrid viitavad variandinimistule).

1. *mairõnna mairõnna* (1), *mairõ sairõ* (4), *oti röönn maija röönn* (13), *sairöönn mairöönn* (14), *saarõ maaõoh* (21), *sai runna mai runna* (22).

Nagu mainitud, on laulu esistroofid enim moondunud. Selle värsi umbkaudne algkuju on *сударыня, моя сударыня* ‘proua, mu proua’, var. 13 järgi *ой ты, сударыня, моя сударыня* ‘oi sa proua, mu proua’.

³¹ Andmed lauluvariantide kohta on lisatud artikli lõppu.

2. *massitani mairo(o)* (8, 10), *massudaari maiaröön* (13), *massu tari mai runna* (22).

Loetelu on ammendav, st rohkemates variantides seda stroofi ei esine. On võimalik, et Setu värss on algkeelse esimese stroofi vaba edasiarendus. Ligikaudne algkuju: *моя сударыня, моя сударыня*.

3. *sadavoi sairõnna*, (1), *sadavoi sairón* (6), *sadaravi sairöön* (14).

See värss puudub variantides 7, 8, 10, 13, 15, 21 ja 22. Algkuju võiks ehk olla *сад твой, сударыня* 'sinu aed, proua'. Võrdle kirjeldust: „Mängijad käivad lauldes ringi, moodustades „ridaia“ (= rõikaia)“ (ERA II 17, 322/3 (4)).

4. *silliva palliva* (1), *pallivoi sillivoi* (14).

See värss puudub paljudes variantides. Algkuju on väga problemaatiline, võib-olla *зеленю полон* 'rohelist täis'.

5. *tanajo peetsko* (8, 10), *tünäjätsi vassädsila* (13), *tooni jääs vikatsi* (17).

Loetelu on ammendav. Algkuju pole praegu taastatav.

6. *sallipo vastatsiko sallipo* (7), *tanajo sal(l)ivo* (8, 10), *vassadsila sallivaala* (13).

Loetelu on ammendav. Arhetüüpi ei saa rekonstrueerida. Viimane sõna meenutab vn *заливала* 'valas üle, valas täis jm; täitis (nt rõõm)'.

7. *oi vana vaga'ro* (7), *va aene vagaroo* (8) *vainõ vagaro* (10), *otsi vaanä ugaröö* (13), *oo ouenõ vagaro* (22).

Loetelu on ammendav. Variant 13 lubaks taastada lähtekeelse *отчаянно горюю* 'kurvastan pööraselt'.

8.–9. *oi oi uga'eva* (3), *vagaro siivaro* (4), *issakolva sivaroo* (8), *issako(l)va sivaro* (10), *silliva ugarõh* (11), *sillivoi ugaröva* (14), *ugarova simmarova* (16), *ugaröö simaröö* (24).

Pole selge, mitme värsiga oli algselt tegemist. Peaaegu kõigis teisendites esineb ühel või teisel kujul *ugarova simmarova*, mis võiks ehk tähendada *горюю, сударыня* 'kurvastan, proua'. *Oi oi uga'eva* viitab arhetüübile *oi, oi горюю* 'oi, oi, kurvastan'. Siiski pole võimatu ka venekeelne *уговорить* 'keelitama' esinemine. *issako(l)va*'t on täheldatud vaid kahes teisendis.

10. *otõ matuski majoo* (2), *oi matusk imma'ro* (6), *otsi maati maija maati* (13), *uhtü matus kamajaa* (14).

Sellest stroofist alates muutub laulu esialgne kuju selgemaks. Nimetatud värss puudub variantides 5, 7, 8, 10, 11, 16, 21, 22 ja 27. Algkujuks taastame *oi ты, ox ты* või *oi, матушка моя* 'oi, sa mu emake'. Teisele algvariandile viitab *ox ты мать, моя мать* 'oh sa ema, mu ema'.

11. *oi sudarin mojaa* (1), *oossuda rimajo* (9), *massudaari ninimaijaa* (13), *sudarinna ne maijoo* (19), *so süda simaröö* (24).

See värss puudub teisendites 3, 4, 7, 8, 10, 11, 15, 21, 22, 23 ja 25. Algkuju taastamine ei põhjusta raskusi: *ой, сударыня моя* 'oi, mu proua'.

12. *aiavitsa? läädzä vidza?* (6), *aiavitsa tsätsäviski* (9), *aia-viidsi laadsavuski* (13), *aiavitsa läädsärööska* (14), *orjavitsa nädsavitsa* (16), *oi ja vitsa lätsa-mustis* (21).

See värss puudub variantides 7, 8, 10, 22 ja 23. Võib märgata, et sõnad on muudetud eestipärasteks (*orjavitsa, aiavitsa*). Dešifreering ja tõlge on järgmine: *я увидел девушек* 'ma nägin neide'.

13. *tseräs pul'l'i kul'ävoi* (4), *tseeres pal'l'o kul'anja* (6), *tseerespalli etutsa* (12), *tsõõris-poolä iduti* (13), *tseeres poole iatutsa* (16), *tsõris palii jedutsa* (20), *tseeres poole jatussa* (27).

See stroof puudub vaid kahes variandis (7, 10). Venekeelsed algkujud on kas *через поле гуляв(ши)* 'üle põllu jalutamas või jalutades' või *через поле едучи* 'üle põllu sõites'.

14. *ruuski pl'ässavoi* (2), *ruski pläbava* (11), *rusa russa plätutsa* (12), *ruuski plätsävoi* (24).

Värss puudub teisendites 5, 7, 8, 10, 16, 20, 22 ja 27. Arusaamatu stroof, mis meenutab *русская плясовая* 'vene tantsulaul', kuid sisuliselt on seda kontekstiga raske ühendada. Teiselt poolt tuleks kaaluda ühendit *гулять русскую плясовую* 'laulda vene tantsulaulu'. Seda väljendit pole meil õnnestunud leida, kuid on olemas näiteks *гулять кадрили* 'tantsida kadrilli' ja *гулять песни* 'laulda' (Vologda) (SRN VII 224).

15. *ubi luski kallopuski* (7), *utiruski kullupuski* (8), *uburuski kallubuski* (10), *oobi liiski kaalu puski* (22).

Loetelu on ammendav. Piiritletud variandid pärinevad Põhja-Setu alalt. Aluseks on olnud erinevad algteisendid: *ой, барышни-голубушки* 'oi preiliduvikesed' ja *ой, любимушки-голубушки* 'oi, kallikesed, tuvikesed'. Võib olla on 14. stroof selle värsi moone.

16. *katai katai tsevetsäät* (7), *katlai katli tsevuskit* (8), *katai katai tseevuski* (10), *katai katui tsevuski* (22).

Loetelu on ammendav. See stroof kõlas esialgu *катай, катай девочкам* või *девушкам* 'sõiduta, sõiduta (kiiremini) neide'.

17. *ne katai krasna jo* (7), *nekata krussai jo* (8), *nikatai krussajo* (10).

Loetelu on ammendav. Arhetüübi taastamine on mõnevõrra problemaatiline. Võib-olla *не катай грустную* 'ära sõiduta kurba' või *красную* 'ilusat' (murdeline).

18. *krussai krussai petrusok* (7), *krussai krussai krotutsok* (10).

Loetelu on ammendav. Värsi sisu pole selge. *krussai* puhul võiks kõne alla tulla kas *кружай* 'sõida ümbert, möödu; tiiruta' või sisu poolest vähem tõenäoliselt *гружай* 'kurvasta, nukrutse'. *petrusok* märgib ilmselt hellitusnime *Петрушок* 'Peetrike'. Stroofide 15–18 esialgne suhe rõika kiskumise mänguga on segane. On võimalik, et need on mängulauluga kontamineerunud hiljem ning kujunenud ehk jõuluaegsetel hobusõitudel kasutatud hüüetest. Nende värsside interpretatsioon sõltub 14. stroofi õigest tõlkest.

19. *śolkavoi pribavoi* (1), *śolko pripadaest sok* (7), *salkopriba taiatsok* (10), *śolka priiva taiutsa* (12), *solka pripa taiutsa* (16).

Värss puudub variantides 4, 5, 13, 14, 22 ja 23. Variant 13 lõpeb 14. stroofiga. Tõlgendamine on raskendatud, võib-olla *шелк припадаючи* 'siid liibudes'.

20. *śolkavoi kiistki* (1), *śolgovai kiiski* (6), *solka vaiia kiitski* (16), *śōlgava kiistki* (25).

Stroof puudub teisendites 5, 15, 21, 22 ja 24. Venekeelne arhetüüp: *шелковые кистки* 'siidist tutikesed'.

21. *salatoi l'onta* (1), *salatoi l'onti* (2), *salatkoi leetki* (11), ? *soloko vōn leetnō* (15), *salatoi leenta* (19), *solotanénki* (27).

See stroof puudub teisendites 4, 7, 22 ja 23. Selle algkuju on *золотая лента* 'kuldne lint'. Vormid *l'onta* ja *l'onti* peegeldavad Pihkva murrakut (vt värss 25).

22. *serebrinna sergi* (4), *seerepinna seerki* (13), *seerepinni seerki* (25), *tserebinna tseñki* (27).

See värss puudub vaid variantides 2 ja 22. Esialgne kuju oli *серебряные серьги* 'hõbedast kõrvarõngad'.

23. *krestnitsa poski*, (5), *krasna sapoozki* (14), ? *krassavitsa petutsa* (19), *krasnavotki sapotki* (23).

Loetelu on ammendav. Vene arhetüüp: *красные* või *красноватые сапожки* 'punased' või 'punakad saapad'.

24. *nat'ebe tengi* (2).

See värss esineb vaid ühes variandis. Selle algkuju on *на, тебе деньги* 'säh, sulle raha!' Vrd ka pealkirja „Laul „Rida ostmisel““ (7).

25. *tai mene řotki* (2), *tai menä řöötka* (*řöötki, řootku*) (6), *taiminna reedko* (8), *tai mina řotko* (10).

See stroof puudub variantides 5, 9, 14, 22 ja 24. Vene algkuju on *даї мне редьку* 'anna mulle rõigast'. Täpsemini kajastub selles värsis murde-line *пѣмка* ja *пѣмку* (mitmuslik). Vrd Pihkva murraku *цѣмпá* 'õde', *бѣпым* 'võtavad' jne, kusjuures joteeritud vokaal esineb ainult peenendumata konsonandi ees (Žukovskaja 1968: 11).

26. *řotki korki* (4), *rootki korki* (23).

Need värsid on noteeritud ainult Lõkovast. Algkeeles kõlas see *пѣмку зорькуе* 'mõrud rõikad'. Vrd Setu *taha-aĩ mett õi vett, mutku mõrro řitka* 'ei taha mett ega vett, vaid mõru rõigast' (1).

27. *eta řootka harassó* (7), *eeta reedko haranao* (8), *eta řotko harasso* (10), *võtta řitka harasso* (22).

Loetelu on ammendav. Algkuju rekonstrueerimine on suhteliselt lihtne: *эта пѣмка хороша* 'see rõigas on hea'.³²

28. *eta řootka pripassók* (7), *eeta reotko priganoo* (8), *eta řotko prigasso* (10), *võtta řitka prigasso* (22).

Loetelu on ammendav. Vene arhetüüp: *эта пѣмка пригожа* 'see rõigas on nägus'.

29. *eta rootka tsesna* (7), *eeta reotko tzeesno* (8), *eta řotko tsesna* (10).

Loetelu on ammendav. Venekeelne algkuju oli *эта пѣмка честна* 'see rõigas on aus'.

Tervikliku pildi saamiseks esitame taastatud värsid veel kord: „Oi sa mu proua, mu proua! Sinu aed, proua, on rohelist täis, [aga] mina kurvastan põõraselt [...] Oi mu emake, oi mu, proua, nägin sõites üle põllu tüdrukuid tantsimas [...] Siidist tutid, kuldne lint, hõbedast kõrvarõngad, punased saapakased. Säh sulle raha, anna mulle rõigast.“

See tekst ühtib täielikult rõika kiskumise mängu sisuga. Teatavasti on „roheline aed“ vene lüürikas armastuse sümbol (Lazutin 1981: 69). Ringmäng on samateemaline, näiteks Vilo vallast pärineval teatel hoiab „ridaimä“ 'rõikaema' kinni pingist, teised tüdrukud temast, kuna *kaksaja om kosilanõ* (ARS 1 467/8 (10)). See on ootuspärane, sest vene jõulumängud on seotud pruudi või peigmehe valikuga (Bolonev 1978: 56).

³² Selles ja järgmise värsi mõnes variandis esineb ka kirjakeelne *редька*. E. Ernitsa täiendus, 2015.

Käsitletav laul lõpeb värssidega: „See rõigas on hea, see rõigas on kena, see rõigas on aus.“ Seega väljendub neis valitud neiu kiitmine, mida algselt võidi laulda valimise järel, nagu see selgub ka Meremäe andmetest, mille järgi tüdrukud arutasid pärast mängu „saadud meeste“ üle: *mul kõkkõ ausap* (ARS 1 623/4 (1)).

Sõna *редька* (> Setu *ritk*) on vene keelde laenatud saksa keelest (kesk-alamsaksa *redik*, vanaülemsaksa *retih*, vrd ladina *radix* ‘juur’) ning ta esineb kirjamälestistes alles XVI sajandist alates (ESR₂ III 460). Arvatavasti pole ka vaatlusalune ringmäng eriti vana. Ometi polnud ta poole sajandi eest enam tuntud toleaegsetele Setu venelastele. Selle probleemi edasisel uurimisel oleks vaja lisaainest vene folkloorist.

Rõikakiskumismängu tuntakse ainult Setus ja Võrumaal. Valgamaalt on üles kirjutatud üks rõikakaevamismäng, mis kirjelduse järgi ei kuulu teistega ühte (käte peksmine õletuustiga). Kogu Lõuna-Eestist on noteeritud 12 varianti, mis on seotud rõikaga. Näiteks nimetatakse seda Sangastes „Rõika-emamänguks“. Eri piirkondades rõigast kas küsitakse niisama või ostetakse (H III 9, 786/7 (27); H II 60, 237/8 (5)). Üldiselt on see mäng samasugune kui Setus, kuid selles ei kasutata venepärast laulu.

Üle kogu Eesti, kaasa arvatud Setu, on käibel olnud „Naerimäng“, mida on hõredalt kirja pandud Põhja- ja Kesk-Eestist (kokku 10 varianti), Tartu- maalt (3 varianti), Viljandimaalt (1 variant), Lääne-Eestist ja saartelt (kokku 4 varianti), Valgamaalt (1 variant) ning sagedamini Võrumaalt (9 varianti). Selle algselt armastusteemalise mängu juhtmotiiviks on naerivargus.

Kokkuvõtteks võib nentida, et rõikakiskumismäng on vene algupäraga jõuluaegne kosjamäng, mis on levinud kõigepealt setudele ja ilmselt nende kaudu ka Võrumaale. Nii „Naerimängul“ kui ka „Rida kaksamisõl“ on ühesugune temaatika ja sarnased sümbolid, kuid nad on geneetiliselt erinevad, samuti ei lange neis kokku peamotiivid (ühes naerivargus, teises – rõika küsimine või ostmine). Seepärast oletagem, et kumbki mäng esindab omaette tüüpi.

Mängu „Rida kaksaminõ“ laulu variandid

1. ARS 1 431/2 (9) < Vilo v, Kolõ k. Avaldatud P. Ariste poolt (vt Ariste 1927).
2. ARS 1 445/4 < Vilo v, Lõkova k – P. Berg [Ariste] < T. Õunas, 40 a (1927).
3. ARS 1 456/4 < Vilo v – P. Berg (1927).
4. ARS 1 467/4 8 (10) < Vilo v, Lõkova k – P. Berg < O. Linna, 47 a (1927).
5. ARS 1 489/90 (5) < Vilo v – P. Berg < O. Lepistik, 60 a (1927).
6. ARS 1 623/4 (1) < Meremäe v, Helbi k < Miku k – P. Voolaine < N. Kanniste, 36 a (1927).
7. ARS 2 130/1 (17) < Setu – P. Voolaine (1927).
8. E 52765 <. Setu (1922).
9. ERA II 26, 287/9 (12) < Meremäe v, Hillakeiste k – H. Tampere < N. Karro, 36 a (1930).
10. ERA II 39, 11/3 (1) < Järvesuu v, Tonja k – H. Tampere (1931).
11. ERA II 103, 178/9 (4) < Meremäe v, Treiali k < Vilo v – P. Visla < M. Visla (1909).
12. ERA II 103, 363/4 (25) < Petseri v (?) – M. Pihlapuu (1935).
13. ERA II 117, 240/1 (10) < Vilo v, Alaotsa k – J. Orgusaar < T. Tamm, 40 a (1935).
14. ERA II 117, 322/3 (4) < Pankjavitsa v, Lõkova k – J. Orgusaar < M. Muru, 65 a (1935).
15. ERA II 144, 438 (17) < Vilo v – Pankjavitsa eesti algkool (1937).
16. ERA II 286, 388/90 (90) < Meremäe v, Serga k – N. Koplimägi < M. Koplimägi.
17. H II 62, 716 (85) < Meremäe v, Võmmorski k – V. Stein (1872).
18. EÜS X 889 (78) < Meremäe v – A. O. Väisänen (1913).
19. RKM II 51, 566/7 (5) < Meremäe v, Helbi k < Võmmorski k – N. Pino < H. Leigri, N. Kannist (1956)
20. S 737 (16) < Meremäe v, Helbi k < Serga k – E. Põllula (1927).
21. S 928/30 (12) < Vilo v, Taatseva k < Meremäe v, Uusvada k – J. Orusaar (1927).
22. S 6562/3 (5) < Mäe v, Mikitamäe k – I. Sonts < A. Sonts (1928).
23. S 10743 (31) < Vilo v, Lõkova k < Misso v, Põrstõ k – T. Linna < K. Linna (1929).
24. S 47499/500 (5) < Meremäe v, Ostrova k < Olehnova k – J. Uja < P. Kund, 61 a (1932).
25. S 52222/3 (35) < Meremäe v, Tolka k – J. Uja < E. Marjapuu (1933).
26. S 76778 (13) < Vilo v, Radaja k – A. Põhi (1934).
27. Meremäe v, Serga k – P. Keldrimägi < T. Liinamägi (vt viide 16).

PERMI ETÜMOLOOGIAID

Ilmunud: Пермские этимологии [1]. – Советское финно-угроведение 3, 1976, 197–203. Пермские этимологии [2]. – Советское финно-угроведение 3, 1977, 185–189. Kogumikust jäävad välja järgmiste sõnade vananenud etümolooiad: ko *быдманы*, ko *жеб* ~ udm *жоб*, ko *жуй* ~ udm *шуя*-, ko *гормӧг* ~ udm *гормӧдчан*, ko *пугыр* ~ udm *бугыр*. Ko *кывт* etümolooia ilmub esmakordselt. Kõik allmärkused pärinevad autorilt 2016. aastast.

1970. aastatel komi keele etümoloolilise sõnaraamatuga (KES) tutvumisel leidsin, et võrdlemisel rohkemat läänemeresoome ainekast kasutades leiaks uusi läänemeresoome-permi ühissõnu. Uurimise käigus ilmnes ka mitu huvitavaid, mõlemas keelerühmas esinevat deskriptiivsõna, mille puhul pole sugugi selge, kas tegu on ühiste või iseseisvalt tekkinud tüvedega.

Ко бырс ~ udm пырс

Ko *бырс* 'ootamatult' ja *бырскӧбтыны* 'torkama, suskama; äkki sisenema' ja udm *пырс* 'ootamatult' (KES 45) võib kõrvutada läänemeresoome sõnadega, vrd ee *purskama* ja sm *purskahtaa* ja *purskua* 'purskama'. Kõik nimetatud sõnad on onomatopoeetilised (vrd ko *пырскыны* 'torkama', KES 237; SKE III 658) ja väljendavad momentaanset tegevust. Pole välistatud nende iseseisev teke soome-ugri eri keelerühmades.

Ко вельтума

Permikomi sõnas *вельтума* 'kõva, tuumakas; märgatav' sisalduv osis *-тума* on ühendatud komisürja lekseemiga *мом* 'noor', mida oletamisi kõrvutatakse mari sõnaga *мом* '(pähkli) tuum; (taimede) seeme' ja tuletatakse soome-ugri algkujust **tVmV* 'tuum; seeme' (KES 282). Siia ritta saab lisada ka läänemeresoome ja mordva lekseemid, vrd ee *tuum*, ers *tov* '(pähkli-) vms tuum' ja mkš *tov*.³³ Mrd *v*-häälik kujutab endast *m*-hääliku kao vahelüli (vt Lõtkin

³³ Lisaks veel mr *tom* '(pähkli)tuum; seeme; (puuvilja) kivi' (EES 559; SSA III 325).

1974: 146; Mosin 1975: 80). Element *вель*- esineb samuti iseseisva sõnana tähenduses 'piisavalt' (vt KES 51).

Ко вӧк ~ udm вук-

Ко *вӧк петкӧдны* 'vastikust esile kutsuma', *вукӧдны* 'oksendama' ja udm *вукпотыны* 'öökima ajama' võrreldakse mari sõnaga *вакыкма* 'oksendab' ning tuletatakse eelpermi kujust **wVkv* (KES 66). Nendega saab kõrvutada ka ee *öökima*, sm *yökätä* 'rõhitsema' ja ung *öklendezik* 'öökima; rõhatama' (SKE VI 1867). Pole kahtlust, et tegu on onomatopoeetiliste sõnadega, mis väljendavad iseloomulikke helisid oksendamise korral. Võimalik, et sõnaalguline *в* on proteetiline konsonant, nagu näiteks ko *выв* ja udm *выл* 'pind' < eelpermi **ülä*- (KES 71).

Ко дзумгыны

Koos komi sõnaga *дзумгыны* 'sisse kastma; heitma; tihedalt' esitatakse ka deskriptiivlekseem *дзум* 'vilksi' (KES 93). Tegelikult on mõlemad sõnad kirjeldavad, vrd ee *summ*, *sumdi*, *kartsumdi*. Komi sõnade kõrvutamine saami lekseemiga *čakŋa*- ja rekonstruktsioon **čVn*- pole õige. Komi ja eesti sõnadega võib ühte paigutada ilmselt ka ers *чомболк теэмс* 'vilksama, lipsti kaduma' (RES 411) ja võib-olla *чомболкс* 'nirk' (ERS 248) kui väleda looma nimetuse.

Ко дуль ~ udm дьльды

Need permi sõnad tähendavad sülge (KES 98); komi sõna veel lisaks liigesevedelikku ja silma vesinestet; vrd ka *синмӧй дульсмис* 'pisaraid täis silmad' (J. Guljajevi teatel). Neid võib ühendada eesti murdesõnaga *toll* 'ninast välja rippuv eritis'. Uuritavad sõnad lähtuvad algkujust **tol*'- või **tul*'- 'vedel või poolvedel eritis' (häälikulooliselt vrd Lõtkin 1974: 119, 207–208, 148).

Ко кадж

Ко *кадж* 'tagumik; laudjas (hobusel)' (KES 114) saab ühendada eesti sõnaga *kaha* 'millegi laiem osa', sm *kaha* 'korv', krj *kaha* 'vahend süte vedamiseks'

(SKE I 138), ers *качо* ‘reis; kannaliiges (loomadel)’ (ERS 92), mkš *каче* ‘pahkluu, luupekse’ (MRS 106) ja ung *has* ‘kõht’, *hasas* ‘kõhukas (ka anuma kohta)’ (VRS 291). Nende sõnade ühisjooneks on see, et nad tähistavad objekte, millel on laiem osa või pudeljas kuju. Muide, ka üldslaavi päritolu sõna *брюхо* ‘kõht’ algtähenduseks oli ‘kumerus’ (ESR₁ I₂ 207). Ung *has* on seni peetud tundmata algupäraga sõnaks (MNT II 66). K. Rédely seostas selle lekseemi permi omadega: ko *zamu* ja udm *за́оло* ‘selili, kõht ülespidi’ (vt KES 75). Semantilisel on selline kõrvutamine kahtlane, vrd ka ung *hasalni*, ee *kõhutama* ‘kõhuli lebama’ (VRS 291). Ko *кадж* jt saab tuletada soome-ugri algkujust **kača* (vrd KES 9, 22, 127).³⁴

Ко кепрӧс

Ko *кепрӧс* esialgse tähendusega ‘kõver; kõõrdi; painutatud’ (KES 121) saab kõrvutada läänemeresoome sõnadega, nagu ee *kipras*, sm *kippuranenä* ‘nõsunina’, *kipristyä* ‘kägarasse tõmbuda’, *kipristää* ‘kirtsutada’, *käpristyä* ‘kägar-duda’ ja vps *käbrištuda* ~ *kärpištuda* ‘kortsu tõmbuma’, *kurpištuda* ‘kortsuma’ (SVJ 248, 264). Seetõttu, et kõik asjaomased lekseemid on afektiivset laadi, võib nende sisevokaal olla erinev. S-u eesvokaalne **kVpr-* kuulub *kpr*-tüüpi deskriptiivide hulka; neil on vastavusi maailma paljudes keeltes (vt nt IES₁ I 646, 651).

Ко, udm кеп-

Ko *кепны* ‘ära nõiduma: haigust, meeltesegadust või hullust külge nõiduma’ võrreldakse kahtlemisi udmurdi sõnapaariga *кеп нотыны* ‘häbenema’, *керӧт* ‘nutma panema’ ja *керетыны* ‘vaidlema; sõimlema; tuju rikkuma’ (KES 122). Siinkirjutaja arvates on nimetatud sõnade vaheline seos ilmne, sest vasteid esineb ka teistes soome-ugri keeltes: ee *kirama* ‘korduvalt nutma’, *kiruma* ‘karjuma; needma; vanduma’ (ESS₁ 288, 295), sm *kirota* ~ *kiroilla* ‘vanduda, kiruda; needa’ (vrd ko *кепны*), vps *kirota* ‘sõimata’ (SVJ 208), ers

³⁴ Tänni on sugulaskeelte sõnu kahtlemisi seostatud mitmeti. SSA I 270: ee, sm *kaha* jt ~ ?mr *kuža* ‘tohist korv’ ~ ?ko *kuža* ‘mõrd’ ~ ?udm *kož* ‘(vilja-, jahu-, sööda-)salv’ jt; EES 115: ee, sm *kaha* jt ~ ?ko *kyš* ‘õõnsus [?]’ ~ udm *kož* jt; UEW II 649: ko *kač* ~ ? sa *kāheat* ‘tapetud põhjapõdra tagumine seljatükk’ < läänemeresoome-permi **käče* ‘tagapool, seljatükk’ (häälikulistel põhjustel välistatakse ers *kačo*).

кирнемс ‘oigama’ (ERS 100) ja ung *kiríni* ‘kostma, kuulduma (kaeblemise, kibestumise kohta)’ (VRS 396). Sm *kirata*, ee *kirada* jt loetakse onomato-poeetilisteks sõnadeks ning vasteid teistest keeltest ei esitata, kuid sm *kirota* jt seostatakse saami sõnadega *karro*, *kirrö*, *körrö* ja (kõhklemisi) mansi leksee-miga *χor-* ~ *kor-* (SKE I 197, 199). Tegelikult võib arvata, et kõik käsitletud sõnad on deskriptiivset laadi.

Ko, udm **киль**

Ko *киль* ‘kest, teravilja kile; kõõm’ ja udm *киль* ‘puukoorelible; peen agan, kõlgas; kõõm’ on koos ha *kāl'i* ‘kõõm’ ja ung *hályog* ‘silmakae’ tuletatud soome-ugri algkujust **kVl'V* ‘kile; kõlu, kesi’ (KES 124). Siinkirjutaja arva-tes on võimalik permi sõnu kõrvutada eesti lekseemiga *kile* ja ers *келькии* ‘kelme (RES 267); kõhukelme (ERS 96)’. Ühendamine ei põhjusta hääli-kulisi ega semantilisi probleeme (vrd Lõtkin 1974: 119, 210, 148). Mihhail Mosin (1970: 53–54) kõrvutas ers *келькии* eesti sõnadega *kelme* ~ *kilme*, sm *kelme* ~ *kelmu* ~ *kilmu* ‘kelme, kile’ jt. Ugri vasted moodustavad eraldi sõna-pesa. Seda näikse kinnitavat MNT II 39, milles need seostatakse eesti leksee-miga *kale* ‘kae’ ja sm *kalvo* ‘kelme’. Öeldust ilmneb, et soome-ugri algkeeles olid nii ees- kui ka tagavokaalsed sõnavariandid kile või kae tähistamiseks. Võimalik, et neil oli esialgu erinev tähendus, sest esimese silbi *i* võis sise-tunnusena kajastada deminutiivset funktsiooni (Saareste 1940: 95). Eespool toodud näidete põhjal saab rekonstrueerida üldise soome-ugri eesvokaalse algkuju **kVl'V*.³⁵

Ko **кормыны** ~ udm **курмыны**

Ko *кормыны* ‘korpa minema; ära kuivama (pori kohta); koorikuga kattuma’ ja udm *курмыны* ‘määrduma’ kõrvutatakse ungari tüvega *körmed-*, mille tähendust ei esitata (KES 183; Lõtkin 1964: 50). Permi sõnu võiks võrrelda

³⁵ Sugulaskeelte sõnu on enamasti kahtlemisi seotud mitmeti. UEW I 121, 142: permi *kil'* ~ ee *kale* ~ sm *kalvo* ~ ung *hályog* juhul, kui peenendunud *l*-i mõjul on tekkinud muutus *y > i*; teistel tingimustel seostatakse permi sõnad eesti ja soome sõnaga *kesi* (< **ked'e* ‘nahk; koor’). SSA I 341, EES 143: ee, sm *kelme* jt ~ ko *keñ* ~ *kiñ* ‘kooruke; kile; kirme’ (< **keñmy-*, **kiñmy* ‘kile, õhuke kelme’). EES 146, 154: *kesi* puhul pole esitatud permi vasteid; ee *kile* peetakse kas genuiinseks sõnaks või alamsaksa laenuks.

läänemeresoome sõnadega, nagu ee *kirme*, *kirmetama* (ESS₁ 293) ja sm *kerma* ~ *kirma* ‘piima rasvakord; õhuke koor; kelme’ (SKE I 184). Tõenäoliselt arenesid käsitletavat sõnad soome-ugri algkujust **kere-* (vrd KES 133) sufiksi *-m-* liitumisel (vrd Maitinskaja 1974: 344; vrd ka ee *kelme*). Sel juhul oli soome-ugri algkujuks **kerem-* ‘õhuke koor; õhuke pinnakiht’.³⁶

Ко көдзыд ~ udm кезьыт

Nende külma väljendavate permi sõnade ja mr *кижаи* ‘külmetama; külmuma’ puhul tuletatakse eelpermi kujuks eesvokaalne **kVčV* (KES 139). Ehk kuulub sellesse ritta ka ee (murdes) *kidzo-külm* ‘väga kõva külm (= külm-külm?)’ (ESS₁ 277). Sel juhul saaks soome-ugri algkuju rekonstrueerida kujul **kičV* (vrd KES 9, 23, 17–18).³⁷

Ко кывт

Ko *kvyt* (KRS₂ 327) tähendab a) ahju ees olevat tare osa, b) naistenurka ja c) jänese või saarma tallatud rada, kuhu asetatakse püünised. D. R. Fokos-Fuchs (SW I 428) on toaga seotud tähendusi täpsustanud: Kesk-Võõsegda *kvyt*, Sõssola *kylt* ‘Teil der Stube beim Hausflur, Teil der Stube beim Hofen und dem Verschlag neben dem Ofen (neben dem *golbec*), der in der Richtung des Flusses flussabwärts liegt / eeskoja lähedal oleva toa osa, toa osa õue ja laudadega eraldatud ruumi pool ahju juures (*золбец*)’i [= ahjutaguse sahvri] kõrval), mis paikneb jõe ääres pärioolu’. Uuri ja ühendas asjaomase sõna sürjakomi lekseemidega *кывтыд* ja *кылтыд* (vaheldus *v/l* on oluline murdeerinevus) ‘allavoolu; pärioolu asetsev piirkond’. Ta pidas neid lekseeme päritolult seotuks verbiga *кывтны* ~ *кылтны* ‘allavoolu sõitma või ujuma’, mille vasteks on sm *kulkea* ‘kulgeda’ jt. Tegusõna soomeugriliseks algkujuks on rekonstrueeritud kas **kule-* või **kulke-* (KES 149). Komi etümoloogilises sõnaraamatus ei viidata D. R. Fokos-Fuchsi esitatud võimalikule seosele, vaid *kvyt/kylt* ühendatakse vene sõnaga *кым* ‘naistenurk, ruumi osa vaheseina

³⁶ SSA I 346 peab eesti ja soome lekseeme tõenäolisteks deskriptiivsõnadeks. EES 160 oletab kas balti laenu või soome-ugri algupära.

³⁷ UEW II 648 ühendab permi sõnadega mr *kiže-* ‘külsuma, külmetuma’ (läänemeresoome-permi **käč-* ‘külmaks muutuma, külmetuma’).

või eesriide taga'. Siinpuhul kutsub tõsist kahtlust esile komi-vene keelesuhte ainulaadne vastavus $y - u$ (vene $u \rightarrow ko\ y \rightarrow yv$) (KES 149).

Pole häälikulisi raskusi tuletada komi sõna algkujust **koltta*. Komi sõnaalguline k vastab soome-ugri **k*-le, sõnasisene lt aga **ltt*-le (KES 9, 26). Täishääliku y vasteks on tavaliselt labialiseeritud kõrge vokaal $u, ü$, kuid siiski on komi vokaal y tekkinud küllalt sageli soome-ugri o -häälikust, vrd näiteks ko *õypõd* 'vesi jääl' ja sm *pore* 'sula koht jääl' (ka ee *põre* 'pragu', VMS₁ II 278), ko *гы* 'laine' ja vps *kobe* 'vaht', ko *мыськыны* ja eL *mõskma* ($\tilde{o} < *o$), ko *сьылмыны* 'keerutama' ja ee *sõlm* (ka sm *solmu*), ko *вывны* 'olema' ja ee *olema* (Lõtkin 1964: 189, 194; KES 45, 71, 83, 184, 271).

Kuna uuritaval lekseemil puuduvad vasted idapoolsetes läänemeresoome ja teisteski soome-ugri keeltes, siis võib teoreetiliselt tegu olla kas soome-permi ühissõnaga, mis on säilinud vaid perifeerias, või eraldi tuletisega läänepoolsetes läänemeresoome keeltes ning sürjakomi keeles (või ainult selle läänepoolsetes murrakutes?). Esimese oletuse kasuks räägib tõik, et ka komi sõna seostub ahjuga (varasema kividega ääristatud või ümber kaevatud kraaviga lõkke kaudu), kuid ebalust võimendab asjaolu, et komi sõna lähtekujuks pole **kolta* 'tulepesa lähem ümbrus', vaid **koltta*, mis läänemeresoome keeltes oli esialgu püsivalt ühenduses vaid loodusesemetega, vrd lv *kūolta* 'kallas', ee *koldas* : *kolta* ($< *koltas$: **koltta*-) 'alt õõnes jõekallas; jõe kaldaalune urgas', sm *kolto* 'kurd, vort; õõnsus' (vt Ernits 2007₃: 41–42). Ent komi sõna seostubki jõevooluga, tähistades ülesvoolu jäävat reaalsust, ehk mingite muistsete ruumisemiootiliste kujutelmade kaudu. Lõpuks pole välisatatud, et tegu võib olla siiski niisuguste tähendusseostega, mille puhul läänemeresoome keelematerjal ei suuda enam vajalikku tõestusainest pakkuda.

Algkuju **koltta* saab tuletada soome-ugri tüvest **kol-* 'lõhe, pragu, vaheuum', vrd nt ee *kolu* 'õõnsus, auk; urgas; lohk, nõgu' ja sm *kolo* 'auk, süvend, õõnsus' (Ernits 2007₃: 42). Läänemeresoome sõnadega on ühendatud ko *колост* 'vahe; pilu' ja udm *куалдыны* 'lahti murduma', kuid sellele on erineva vokalismi tõttu ka vastu vaieldud (KES 130).

Ко лӧм ~ udm лом

Neid permi sõnu, mis tähistavad kärnasid, võiks koos volga keelte vastetega (vt KES 162) kõrvutada ehk eesti sõnaga *suulemm* 'lööve suus' (ESS₁ 486). Soome-ugri algkuju saab rekonstrueerida kujul **lemmV*.

Ко моль ~ udm мульы

Ко *моль* ‘helmes; kartulimarjad (pealsetel)’ ja udm *мульы* ‘viljakivike; pähkel; linakupar; kartulimari; mari’ võrreldakse handi sõnaga *uər-mət*’, mns *βər-məl*’ ‘punane sõstar’, ung *meggy* ‘kirss’ ja mr *mòdā ~ mudā* ‘mari; mus-tikas’ ning rekonstrueeritakse eelpermi **mVδ’V* (KES 173). Teistel andmetel lähtuvad asjaomased permi ja ugri lekseemid konsonanti *l*’ sisaldavast algkujust (Lõtkin 1974: 149). Teine seisukoht tundubki õigemana, sest vaadel-davate permi ja obiugri sõnadega saab ühendada ee *muul’ ~ muulukas* (ESS₁ 636) ning küsimärgiliselt ung *mogyoró* ‘pähkel; arahhis; marjakujuline ese’, mida on loetud, tõsi küll, *mony* ‘muna’ tuletiseks, kusjuures peetakse silmas *n*-ilisi variante, nagu *monyarú* jt (MNT II 941–942). Teisalt pole viimasel juhul välistatud väliskuju sarnasuse alusel tekkinud assotsiatsioon. Oletata-vasti lähtuvad ko *моль*, udm *мульы*, ee *muulukas* jt soome-ugri algkujust **mul’V* või *mül’V*.³⁸

Ко, udm мык-

Ко *мыктавны* ja udm *мык-мак вераське* ‘kogeleva, kokutama’ võrrel-dakse kahtlevalt soome sõnaga *mykistyä* ‘tummaks jääda, vait jääda’ ja mr *мычымакташ* ‘pomisema’ (KES 181–182) ning lisatakse veendunult ers *mokej* ‘kogeleva’ ja mkš *mokhams* ‘kogeleva’ (Lõtkin 1976: 196). Siin-kiirutaja nõustub üksnes mordva vastetega ning täiendab eesti sõnadega *mokutama* ja ung *makogni* ‘kogeleva’. Kõik nimetatud sõnad on deskriptiiv-sed, nagu seda märgitakse ka ungari lekseemi puhul (MNT II 825). Eesti kee-les leidub paarkümmend sõnasisese *k*-ga kogelemist väljendavat sõna, nagu *ikutama, jokitama, kokeldama, mökitama, äkitama* jt.

Ко начкыны ~ udm назьыны

Ко *начкыны* ‘lõikama; sisse taguma (näiteks vaia)’ ~ ?udm *назьыны* ‘savi sõtkuma’, *назь-назь* (sõtkumisega seotud hüüdsõna; < **nač*’), ko *нюдз*

³⁸ EES 290 peab eesti sõna baltisaksa laenuks, vrd *Muhlbeere* ‘muulukas’. Ehk on baltisaksa sõna hakanud muulukat tähistama eesti keele mõjul, vrd sks *Maulbeer*, rts *mullbär*, ingl *mul-berry* ‘mooruspuu’ ladina keelest (EWD 606)? *L*’-häälikut sisaldava algkuju õigsuse korral peaks mari sõna olema teist algupära (UEW I 279).

‘nõtke; toores; veniv, sitke (savi kohta); niiske’ ~ *нучкырес* ‘veniv’ ja *кытмуа* ‘madal pehme rohi niiskel aasal; saviladestused niidul; tähthein (*Stellaria*)’ käsitletakse KESis (186, 200, 202) eraldi. Oletatavasti on mainitud sõnad onomatopoeetilist päritolu. Seetõttu on neil erinev häälikustruktuur. Neid ühendab tähenduses ‘niiske, veniv’ häälikukombinatsioon $n \sim \acute{n} + V +$ afrikaat.

Permi sõnu võib võrrelda soome sõnaga *nätsäkkä* ‘niiske, vesine; savine maa’, krj *ñäts’äkkä* ‘sitke; vähe hapnenud ja halvasti küpsenud (leiva kohta); ei kuiv ega märg (maa)’ ja ee *nat’sik* ~ *nätsk(e)* (ESS_I 651, 661; SKE II 416). Siinkirjutaja arvates kuulub sellesse perre ka ko *кытмуа*, vrd sm *nätsä* ja ee *nädzelmü-hain* ‘linnurohi (*Stellaria media* Vill.)’ (ESS_I 654; SKE II 416). Kõrvutamisel kerkib küll häälikuline probleem (*muu* asemel ootaks häälikut *ч*), ent ühine, niiskuse mõistega seotud tähendus ja üldmudel toetavad käesolevat oletust. Ehk on komi sõna laenatud läänemeresoome keeltest?³⁹

Ко нерөд ~ udm нёред

Ko *нерөд* ‘põletikuline nääre; näärmete turse’ ja udm *нёред* ‘nääre’ seostatakse sa *ñjorga*, mr *нөрүө*, ne *нерäко* jt kõhre tähenduses (KES 187). Element -өд on komi sõnas ebaproduktiivne sufiks (Žilina, Baraksanov 1971: 79). Nimetatud permi sõnu võib pigem kõrvutada eesti lekseemiga *nääre* : *näärme*, kusjuures -m- on denominaalne liide (vrd Maitinskaja 1974: 344). See võrdlus ei tekita probleeme ei foneetilises ega semantilises plaanis (vrd KES 12, 20, 24). Soome keele etümoloogilises sõnaraamatus on lõunaeesti *näärme* ‘nääre’ esitatud koos soome sõnadega *näärvä* ‘kube’ ja *näärän* : *näärämen* ‘hobuse kube’, mil on vastavusi teistes läänemeresoome keeltes, samuti obiugri keeltes, nt ha *ñorəm* ~ *ñarəm* ‘kubemepiirkond, piir reie ja kõhu vahel’ (SKE II 418). Huvitaval kombel on sarnased ka evengi *н’эрун* ‘nääre; näärmeturse; turse; põrn; neerumanus’ ja eveni *н’ирун* ~ *н’эрун* ‘nääre’, millel on vasteid ka mongoli keeltes (SST I 654).⁴⁰ Soome-ugri eesvokaalse **ñVr-* (? **ñäär-*) esialgne tähendus jääb ebaselgeks.⁴¹

³⁹ UEW II 706 ühendab udmurdi sõna mari lekseemiga *ñištälä-* (*ü* < **ä*) ‘tainast sõtkuma; suplema’ ja tuletab läänemeresoome-permi algkuju **ñäč-* ‘tainast sõtkuma’.

⁴⁰ Nimetatud sõnadega sobib ka sa *ñarme* ‘kube’ (SSA II 256).

⁴¹ Uurali keelte kõhre tähistavad sõnad näikse olevat teist algupära. Uuritavate lekseemide soome-ugri algkujuks on rekonstrueeritud siiski tagavokaalne **ñarma*, kusjuures eesvokaalsust

Ко нёков ~ udm някыртыны

Ко нёков ‘nõgu, lohk’, jazvakomi *ñokort*- ‘painutama’ ning udm *някыртыны* ‘painutama’ ja *някыръяны* ‘painutama või kõigutama puud’ üldpermi algkujuga **ñok*- (KES 189) võib siinkirjutaja arvates võrrelda eesti sõnaga *nääkus* ‘kõverus’; algsoome-ugri kujuks oli seega eesvokaalne **ñVkk*- (või **ñēkk*-).⁴²

Ко ниргыны

Komi deskriptiivset *ниргыны* ‘kapriisitsema; piiksuma, viuksuma’ (KES 192) võib võrrelda järgmiste muredsõnadega: ee *nirguma* ‘peene, nutuse häälega kõnelema’ (ESS₁ 671) ja sm *nireä* ‘tujutu; veidi vihane’ (SKE II 384).⁴³

Ко нырзъыны

Ко *нырзъыны* ‘hapuks minema; hapupiimaks muutuma’ ja *нөрзъыны* ‘kalgenduma (piima kohta); hapuks minema (piima kohta)’ peetakse algpermi **nür* hilispermiaegseks tuletiseks (KES 197). Tegelikult võib ee *närdima* ‘kalgenduma’ (*närdind piim* ‘tilgastunud piim’ (ESS₁ 659) kaasamisega oletada sõnas *нырзъыны* häälikumuutust *o > u* järgneva *r*-i mõjul, nagu nt komi sõnas *кыр* ‘musträhn’ (Lõtkin 1964: 192, 204). Asjaomaste sõnade soome-ugri algkujuga oleks **när*- (vrd KES 25).⁴⁴

seletatakse eelneva palataliseeritud konsonandi mõjuga (UEW I 312). Sama muutus on tabanud ka permi sõnu. Algkuju **ñarma* esialgseks tähenduseks oli ‘kube’. Semantiline areng on toimunud suunas ‘kube’ → ‘kubemelümfisõlmed (vrd murdeline *kubemerahud* = -*näärmed*)’ → ‘kubemelümfisõlmede põletik’ → ‘igasugune nääre; näärmepõletik’.

⁴² Pigem on mõlemas keelerühmas tegu deskriptiivsõnadega, mis võivad olla tekkinud konvergentset, vrd nt ee *nookuma* (EES 317).

⁴³ Erinevalt EES 318, 325 andmetest on siinkirjutaja arvates deskriptiivsed ka *norg* ja *nõrguma*, vrd *nirisema*, *nõrisema* jt.

⁴⁴ Tegu võib olla ka konvergentse arenguga, sest asjaomased sõnad on ilmselt deskriptiivset päritolu, vrd *närtsima* (EES 328).

Ко нъывк ~ udm нъыл-

Ko нъывк ‘nõlvak; veerjas koht’ ja udm (murd) нъылзыны ‘mäest alla vee-remä’ (KES 198) võib ehk siduda eesti sõnaga *nõlv*, mida omakorda kõrvutatakse kahtlemisi soome lekseemiga *nolva* ‘teistest esile ulatuv palgiots puumaja nurgaliites’ ja *nolvi* ‘seina kindlustav pakk’ (SKE II 392). Uuritavad sõnad lähtuvad soome-ugri algkujust **nolv-*. Komi sõnas leiduv *-k* on liide (vrd ee *nõlvak*).⁴⁵

Ко няк

Ko няк ‘nisa, rind’ ja ha *ñəksə́m* ‘nisa’ (KES 201) võib etümoloogiliselt siduda eesti sõnadega *nekk* ~ *näkk* ‘midagi esileulatuvat (lihasel, tööriistal jm)’ ja *nakk* ‘saapatikk’, nt *nī teraw kui nakk* (ESS_I 647, 656, 663). Nime- tatud sõnad on deskriptiivsed ja tähistavad eseme või elundi (teravat) otsa. Nende häälikkoostis on *nVkk-* (vrd ka ee *nokk*, *nukk*, *nükk*).⁴⁶

Ко нямыль

Ko нямыль ‘mälutud toidupala’ võrreldakse ungari sõnaga *nyomni* ‘suruma, rõhuma’ ja mr *нюмурген* ‘pigistan kokku’ (KES 202). Siinkirjutaja arva- tes on tegu onomatopöaga.⁴⁷ Siinpuhul tulevad arvesse veel ee (murdeline) *nämm* ‘söök, eelkõige läbimälutud’, *nämmima* ‘sööma’ (ESS_I 658) ja vps *ñäml’otada* ~ *ñäl’motada* (< *-ml-) ‘mäluda; mäletseda’ (SVJ 373). Mari ja ungari lekseemide tähendused ‘kokku pigistama’ ja ‘suruma’ näikse olevat sekundaarsed.

Ко няр

Ko няр ‘haiglaselt reageeriv’ tuleks siinkirjutaja arvates eraldada komi samakõllalisest *няр* ‘nõrk’ ja udm *няркыт* ‘nõrk; painduv’ (vrd KES 202).

⁴⁵ UEW I 327 ühendab permi sõnadega mns *ñül’təŋ* ~ *ñul’təŋ* ‘kõrge järsk liivakallas’ ja rekonstrueerib s-u *ñul-* ‘järsu kallakuga, järsk’. Ka *-v-* on pseudosufiks.

⁴⁶ EES 327 peab ee *näkk* ‘tuhar’ tundmatu päritoluga sõnaks. Deskriptiivne *nakk* võib olla teisiti ajendatud (EES 306).

⁴⁷ EES 327 peab *nämm*-sõna lastekeelseks. See ei välista deskriptiivsust.

Tõenäoliselt võiks komi sõna esimeses tähenduses kõrvutada soome leksee-
midega *näreä* ‘vihane’ ja *närkäs* ‘ärritav’ (SKE II 414, 415).⁴⁸ Asjaomased
sõnad lähtuvad eelpermi kujust **nar-* või **ñar-*. Muide, osseedi keeles on
olemas väliselt sarnane lekseem *naeræmon* ‘talitsematu, taltsutamatu’, mille
næ- väljendab eitust (IES₁ II 170). Võimalik, et komi lekseemil *няр* ‘nõrk’ on
ühine päritolu eesti lekseemiga *närb* ‘nõrk, jõuetu’, mis lubab lähtuda eel-
permi sõnakujust **narp-* või **härp-*.

Ко палявны

Ko *палявны* ‘teadvusele tulema, toibuma (ka teisi tähendusi)’ kõrvutatakse
kahtlemisi soome sõnaga *palaa* ‘põleda’ (KES 215–216). Pigem tuleks
komi lekseemi seostada järgmiste läänemeresoome sõnadega: ee (murde-
line) (*haina*) *pallaq*, lv *pal'lâ*, sm (murdeline) *palaita* ‘heina kaarutada’ ja
sm (kirjakeelne) *palata* ‘tagasi pöörduda, naasta’ (SKE II 472–473), mis
tähenduse poolest sobivad paremini. Kõik nimetatud lekseemid lähtuvad alg-
kujust **pal'a-* (vrd Lötkin 1974: 119, 205, 149).

Ко писькӧдны ~ udm пӧсьтыны

Ko *писькӧдны* ‘auku sisse puurima’, *письтыны* ‘laskma voolama, hakkama
voolama; avanema (paise kohta); läbi tungima’ ja *пӧськытыны* ‘läbi tor-
kima’ on võrreldud mansi sõnaga *pāšyi* ‘puurima’ ja kõhklemisi sm sõnaga
päästä ‘pääseda’ (KES 222). Häälikuliselt ei tekita see kõrvutus kahtlust,
kuid semantiliselt sobiksid paremini ee *pista*, lv *pistâ* ‘läbi pista’, sm *pistää*
‘pista’ ja ung *beszakít* ‘läbi kaevama; katki rebima’⁴⁹.

Oletatakse, et läänemeresoome sõnad on tekkinud tüvest **pise-* liite *-tä*
abil (SKE III 579). Soome-ugri algkuju oli eesvokaalne **pVšV-* või **pVčV-*
‘läbi pistma, torkama’. Häälikuliselt vrd KES 9, 16, 26, samuti jazvakomi
nućkoc ‘auk, mulk’ (Lötkin 1961: 164). Udm *ö* (= *õ*) puhul võib oletada, et ta
on tekkinud labialiseerumise tulemusel varasemast *e*-häälikust (**e < ?*i*) talle
järgnenud palataliseeritud konsonandi mõjul (vrd Lötkin 1972: 105–106).

⁴⁸ Sm *näreä* peetakse deskriptiivsõnaks (SSA II 253).

⁴⁹ SSA II 377 ning EES 373 seavad ühte etümoloogilisse ritta peale läänemeresoome keelte
sõnade saami ja mari vasted, vrd mr *pištem* ‘panna, pistää’.

Udm *noc*

Udm *noc* 'liiges' (nt *kunoc* 'ranne' < *ku* 'käsi' + *noc*) kõrvutamist komi sõnaga *noc* : *поск-* 'trepp; sild; ülekäik; põrand' ei peeta foneetilises mõttes veenvaks (KES 226). Udmurdi sõna võiks siinkirjutaja meelest siduda eesti sõnaga *peks* ~ *päks* 'pahkluu (kannaliigese lähedal olevad luukühmud, anatoomiliselt *vasarikud*; kannaliigese haigus' (ESS₁ 784). Seega udm *noc* lähtub üldpermi kujust **pōsk*, mille soome-ugri algkujuks võib rekonstrueerida **peks-* või **päks-* (vrd KES 9, 21, 23–24).⁵⁰

Kui udm *noc* on komi samakõlalise sõnaga siiski kõrvutatav, siis sõnapere semantilist arengut saab kujutada järgmiselt. Oletatav algtäheendus 'liiges' muundus jala alaosa nimetuseks, mis omakorda ahenes mõisteks 'mingi jäsemehaigus'.⁵¹ Seevastu komi keele sõna algtäheendus avarerus liigese ümbermõtestamisega ühenduslülilik (vrd 'trepp', 'sild'). Silla ja põranda seostamist esineb teisteski keeltes, nt sm *silta* 'sild; kõnekeeles: laudpõrand', samuti vadja keeles (VKS₂ II 1145).

Ko *ропмунны*

Ko *ропмунны* 'mädanema, kõdunema' (*мунны* 'minema'; KES 178, 242) võib üsna tõenäoliselt seostada eesti lekseemiga *räpastama* ~ *räppema* 'mädanema hakkama, kõdunema, kopitama' (ESS₁ 941). Mõlemad sõnad lähtuvad soome-ugri algkujust **räpp-* (vt Lõtkin 1974: 206, 139).

Ko *рузум* ~ udm *жүз*

Ko *рузум* 'mähe; räbal, kalts' ja *рузразмунны* 'kokku varisema; tükki lenda' ning udm *жүз-жяз* 'narmad; räbal' (KES 245) võib siinkirjutaja arvatel kõrvutada eesti sõnaga *rusu*, *rusuma* 'puruks lööma', *rusunema* 'puruks minema' (ESS₁ 988) ja vps *ruzu* ~ *ruz* 'räbal; riideräbalad' (SVJ 476).⁵² Nimetatud sõnade algkujuks saab taastada **rus-*.

⁵⁰ J. Mägist järgi on *päks* ~ *peks* etümoloogia ebaselge; kui algtäheenduseks oli 'esiletungiv ots', siis võivat sõna ühendada soome lekseemiga *pääksi* ~ *pääksy* 'paadinina', mis seostub omakorda sõnaga *pää* 'pea' (EEW VII 2310).

⁵¹ Täpsemini käel 'ranne' (udm) ja jalal 'kand' (ee). Udmurdi keeles on *kunoc* ka teatud liiki käevõru; samuti *сүйноск* 'ranne; käevõru' (vrd *сүү* 'käsi õlavarrest randmeni'; URS 199, 398).

⁵² EES 439–440 peab ee *rusu* koos läänemeresoome vastetega kahtlemisi alggermaani laenuks.

Ко рузъыны ~ udm ӟузъыны

Nimetatud permi sõnad tähenduses '(ära) jooma; rüüpima' on tuletatud algkujust **rVpsV* (KES 245). Neid saab võrrelda eesti lekseemiga *rüüpsima* 'rüüpima' ja ? ung *részeges* 'purjutaja' (VRS 641). Tõenäoliselt on uuritavad sõnad onomatopoeetilised, vrd ka ee *riitsima*, *rüütsätämä* (< **pts*) 'rüüpima, lürpima' (ESS_I 964, 994).

Ко сак

Komi murdesõna *сак* 'väike, kitsa lehega käsisaag' on võrreldud eesti sõnaga *saag* ja sm *saha* 'saag' (KES 248, kus eesti sõna on edastatud vigaselt). Nende sarnasus pole geneetiliselt laadi, sest ee *saag* pärineb alamsaksa lekseemist *sage* (Liin 1964: 51) ning sm *saha* loetakse vanarootsi laenuks (SKE IV 943).

Ко, udm сапкыны

Komi *сапкыны* 'maha raiuma; hooga sisse lööma (nt relva); tihedasti sadama (lume kohta)' ja udm *сапкыны* 'hooga pillutama; (võitluses) enda alla suruma' kõrvutatakse kahtlemisi mari sõnaga *säpka.jaş* 'laiali loopima' (KES 249). Tegelikult on mainitud sõnad deskriptiivsed ning nendega saab kõrvutada ka ee *sappima* 'kala rookima' ja *saputama* 'raputama' (ESS_I 1006).

Ко том

Siinkirjutaja arvates ei saa ko *том* 'noor' kõrvutada osisega *-тума* permikomi sõnas *вельтума* 'tuumakas; märgatav' ega mari lekseemiga *том* 'tuum' (vrd KES 282). Permikomi ja mari sõna moodustavad eraldi pesa (vt *вельтума*). Pigem tuleks sõna *том* 'noor' võrrelda eesti sõnaga *taim*, sm *taimi* 'taim, istik', vps *taimen* 'istik' jt (vt SKE IV 1197–1198).⁵³

Häälikuliselt on esitatud kõrvutus usutav, vrd ko *том* < **t_om* ja *понь* 'vajutise alla panema' < **p_on-* ~ ? sm *painaa* 'vajutada, suruda' (KES 225). Seost üldpermi *o* ja sm *ai* vahel täheldatakse ka komi sõnas *кунлӧс* 'vahetükk särgi või kleidi kaenlaaluses osas', mida on võrreldud sm *kainalo* 'kaenal' jt

⁵³ EES 509–510 ja SSA III 254 järgi on ee *taim*, sm *taimi* päritolu ebaselge, tegu on kas balti laenu või omatuletisega.

teiste soome-ugri vastetega (KES 146). Ko *мом* jt asjaomaste lekseemide algkujuks võis olla **tajm-*. Semantiliselt on tähendused ‘noor’ ja ‘istik’ (= ‘noor taim’) üsna lähedased; ilmselt tekkis komi tähendus adjektivisatsiooni teel, vrd ee *koer* ‘peni; vallatu’.

Ко, udm *тур-*

Ko *турзьбыльсны* ‘möllama hakkama (tormi kohta); raevutsema; turri minema’, udm *тур-* ‘lehvima tuule käes (nt karvastik)’ jt (KES 287) võib võrrelda permi sõnade tähendustele lähedase eesti tüvega *tur(r)-*. F. J. Wiedemann esitas eri pesades *turis* ‘turris’ ja *turris* ‘sasis’, millel siinkirjutaja arvates on ühine päritolu (vrd *juuksed turris*) (ESS₁ 1224–1225). Peale selle võib nimetatud lekseemidega kõrvutada mr *түркак ~ тура(н)* ‘turris’ (RMS 167) ja ung *torzonborz* ‘sassis, tokerjas; karvane, sagrine’ (VRS 740). Kõik mainitud sõnad on deskriptiivsed, nagu ka ung *borz* ja *torz* (MNT I 351). Vähemalt ee *turris olema* tähistab mõistet ‘vihane’, mis on tekkinud arvatavasti analoogia põhjal vastava nähtusega loomadel. Seega ‘vihastuma’ on üsna lähedane permi tähendustele ‘raevutsema’ ja ‘möllama hakkama’. Tormi kohta kehtivad nad ülekantud tähenduses: inimeselt loodusnähtustele üle kantud analoogiat täheldatakse ka teistes keeltes. Seega *tur-* väljendas esialgu mõistet ‘turri minema’, muud tähendused on tekkinud semantilise nihke tagajärjel.

Ко *шай-*

Osist *шай-* komi sõnas *шай-наймунны* ‘segadusse sattuma; imestuma’ ja *шаймыны* ‘kaduma’⁵⁴ (KES 316) võib võrrelda ee *hajuma*, sm *hajota* ‘hajuda’, vps *hajeda ~ hajada* ‘kaduma minna, eksida’ jt keelte asjaomaste sõnadega. Nende lekseemide soome-ugri algkuju oleks **šaja-* (vrd KES 10, 17, 22). Teistel andmetel on sm *haja*-tüvega seostatud ko *шой* ja udm *шөй* ‘laip’ (KES 321; SKE I 49). Võib-olla eksisteerib mingisugune seos käsitletavate lekseemide ja ko *шөйöвоины* ‘segadusse sattuma’ vahel?

⁵⁴ Vrd ko *наймунны* ‘segadusse sattuma, imestuma’ ja udm *наймыны* ‘imestuma, häämastuma’.

VEENE PÄRITOLU SLÄNGISÕNADEST

Ilmunud: Vene päritolu slängisõnad vajaksid põhjalikumat uurimist. – Keel ja Kirjandus 4, 2004, 311–313.

Nõukogude Liidu paine alt vabanemine võimaldas hakata uurima väheseid keeleteaduses keelatud teemasid, sh ka slängi. Eesti esimene slängisõnaraamat (EIS) ilmus Mai Loogi sulest juba 1991. aastal. Autor käsitles sõnu mõisterühmade kaupa. Ent tavakasutajal on mugavam vajalikku sõna otsida tähestikjärjestuses tehtud leksikonist. Hiljuti ilmunud Kätlin Vainola ja Lemmit Kaplinski slängisõnaraamat ongi selline (ESS₃). Teoses esitatakse üle 3000 märksõna, sealhulgas „slängilähedasi argisõnu ning muid keelendeid, millele kasutaja ei pruugi enamikust suurematest Eesti sõnastikest seletust leida“, nagu märgitakse Andres Aule koostatud eessõnas. Sellele järgneb sõnaraamatu kasutusjuhise ning rohkete lühendite (ligemale 90) ja märkide (17) seletus. Iga sõnaartikkel on viimistletult üles ehitatud. Peale tähenduse seletuse on raamatus piisavalt grammatilisi vihjeid ja lisakommentaare. Tähendusnüansside paremaks mõistmiseks aitavad kaasa internetist, raamatuist ja ajakirjandusest pärinevad ilmekad tsitaadid. Teose muudab huvipakkuvamaks sõnadele lisatud etümoloogiad. Eessõnas hoiatatakse, et päritolu antakse vaid juhtudel, kui see on teada. Järelikult kajastab slängisõnaraamat praegust uurimisseisu. Öeldust johtuvalt pole siinse kirjutise eesmärgiks teose sarjamine – see on hea ja tarvilik raamat –, vaid slängisõnade uurimise edendamine.

Eesti slängist sõnaraamatu märksõnade valikul on eessõna andmeil arvestatud nende levikut. Sellest seisukohast on siinkirjutajal raske otsustada ühe või teise sõna tarvilikkuse üle. Arvamuse autori arvates on liialdatud ohtrate muusikasõnadega ja nende seletamisele kulutatud täheruumidega. Kindlasti oleks pidanud sõnaraamatus leiduma vene päritolu mitmetähenduslik *jebima* (< *ебѣмѣ*) ‘suguvahekorras olema; nõökima; norima; (vaevaliselt) nokitsema’. Toome näiteks tegelikke situatsioone meenutades enda konstrueeritud lauseid kolme viimase tähenduse kohta: *Küllalt on mind tire* [= direktor]

jebinud, suhu ja silma n...nud. Ära jebi mu kallal! Kaua sa seal auto kallal jebid, hakkame juba sõitma! Ilmselt kitsa levikuga (hääbunud?) on koolipõlvest meenuv *paslööbina*, mis tähendab spermat ja igasuguseid püdelaid tooteid (moosi, määret jm). Mida tähendab *pistongi panema*? Teine sage sõna, mis puudub käsitletavas sõnaraamatus, on vene päritolu (*t*)*selka* ‘süütu; neitsinahk’ (vt Must 2000: 56, 427). Selle abil on muide tuletatud *selkavitt* ‘süütu tüdruk’, *selkamunn* ‘süütu poiss’ ja *perse selkat lõhkuma* ‘süütut poissi ära kasutama’.

Siinkirjutajat on alati paelunud sõnade päritolu. Seepärast keskendub käesolev arvamus just nende käsitlemisele. Kõige rohkem on sõnaraamatus ilmselt inglise päritoluga slängisõnu, mis on laenatud viimastel kümnenditel. Need näikse olevat õigesti etümologiseeritud. Kindlasti tuleks inglise laenude hulgast kustutada *hoor*. Seos sõnaga *whore* pole vahetu, nagu slängisõnaraamatust võiks välja lugeda, vaid aastatuhandetetagune. Eesti sõnal on vasted liivi, soome ja karjala keeles, mistõttu tegu on iidse germaani (skandinaavia) laenuga (EEW II 383). Saksa keelest laenatud slängisõnad kuuluvad haruldaste kilda. Nende hulgas on sõnaraamatus nimetatud *trukkima*, kuid puuduvad *perssetrukker* (EIS 67) ja *trukker* pederasti tähenduses.

Eri aegadel on eesti keelde üle võetud osa slängisõnu soomlastelt. Nendegi päritolu on üldiselt õigesti käsitletud. Üksnes *hāma* ‘segane jutt; arusaamatu seletus’ ja *hāmama* ‘segast juttu rääkima, keerutama; tõde moonutama; tühje lubadusi andma’ tuletamine sõnast *hāmar* pole usutav. Tegelikult on tuletamise suund olnud vastupidine. Asjaomaste slängisõnade päritolu selgitamisel tuleks lähtuda soome verbist *hāmätä*, mille üheks tähenduseks on ‘hāmada’ (NS I 582). Nii *hāmätä* kui ka *hāmärä* on soome murretes säilinud sõna *hāmä* ‘pundar; segadus’ tuletised (SSA I). Juba enne 1990. aastat on asjaomasest verbist tekkinud eesti keeles tõenäoliselt *mine*-tuletise kaudu ja ehk *jama* mõjustusel nimisõna *hāma*.

Slängisõnaraamatu põhjal on teadmata *jorss* ‘kutt, tüüp’ päritolu. Siinkirjutaja meelest võib ta olla ühenduses soome deskriptiivsõnaga *jorssi* ‘suurekasvuline inimene, loom vms’ (NS II 37). Kas eesti sõna on mõjustanud ka vene keele lähedasekõlaline *ёру*, mis tavakeeles tähistab kiiska, on vähem tõenäoline, kuid mitte võimatu. Tänapäeva vene keele sõnaraamatutes ja Eesti Maaülikooli dotsendi Vladimir Andrianovi suulisel teatel ei kasutata seda inimest tähistava substantiivina. Ent vene murdesõnastikus, mis kajastab leksikat ka ajalises plaanis, leidub asjaomasele sõnale huvipakkuv

tähendusvaste Karjalas (*ēpuu* ‘vallatu, paigalpüsimatu laps’) ja Tuula oblastis (*ēpuuk* ‘teise kulul elav inimene’ (SRN IX 36).

Eesti päritolu slängisõnadest mainitagu siinkohal vaid *kabi*-sõna suguti tähenduses. Mõiste on tekkinud usutavasti kujuanaloogia põhjal (nii jäsemel kui ka peenisel jämenenud otsmine osa) ning pole otseselt seotud *kabistama*-sõnaga (EEW II 633), nagu seda küsimärgiliselt oletavad sõnaraamatu koostajad. Siinkohal oodanuks ka lekseemi *tüarakabi* ‘sugutilukk’, vrd lauluvärsse „juudi rabi, kellel seljas tüarakabi“.

Eesti slängileksika hulgas leidub arusaadavatel põhjustel rohkesti vene keelest laenatud. Nende päritoluviidetega ei saa käsitletavas teoses alati sugugi rahul olla. Enamasti on ebatäpsused tingitud uurimatusest (vt veel kord pealkirja), teisalt on eiratud seni ilmunud eesti- ja venekeelset etümoloogilist kirjasona. Koostajatel näikse nappivat teavet mitme vene sõna olemasolu kohta. Teatavasti võimaldab vene keele rikkus peamiselt kolmest tüvest (*xyü*, *nyzd-*, *eõ-*) tuletada sõnastikutäie erinevate tähenduste ja tähendusnüanssidega sõnu.

Seepärast pole sõna *pizdiitama* ‘varastama, pihta panema, ära virutama’ vene sõnaga *nyzdeu* ‘lõpp, läbi’ seostada õige. Asjaomane lekseem on üle võetud vene verbist *nyzdumь* samas tähenduses (RM 187). *Piizditama* puhul on peetud paralleeliks ka samatähenduslikku *piistu panema*, mille päritolu täpsemaks selgitamiseks siinkirjutajal pole materjali. *Piistu* ‘kõrvale, ära’ (varastamisega vms seotud väljendites; M. Loogil (1991) *piisdu*) on esitatud ka eraldi märksõnana. Häälikuliselt saab seda ühendada vulva nime-tuse käändelise vormiga *в nyzdy* (millesse?). Roppu sõimu väljendava sõna tähendusnüanss võimaldab viia teda ühendusse tähendusega ‘ära’, näiteks lauses *Немедленно увольте ее в nyzdy* ‘Viivitamatult vallandage ta (ära)’ (RM 184). Sama mõiste peegeldub nii eesti kui ka vene keeles nn p...saatmis-tes, mille tähenduseks on ‘mine ära, kao!’ (EIS 26–27, 58).

Slängisõnaraamatus on *joobar* ‘joodik, purjus inimene; kirumissõna meesterahva kohta’ küsimärgiga varustatult tuletatud sõnast *jooma*. Joodiku tähenduses oleva sõna kohta on esitatud tõde poolik. Üpris tõenäoliselt on siinpuhul kontamineerunud eesti *joomar* ja vene *ѣбарь* ‘keppiia’ (RM 61). Ning meesterahva tähenduses oleva sõna päritolu peaks vene keele näite varal olema üheselt selge. Eesti slängisõnaraamatus on sõna *nikkar* ‘kirumissõna inimese kohta; vördjas jm’ puhul märgitud, et seos lähtesõnaga *nikkuma* või *nikk* on tähenduslikult väike. Etümoloogia saab palju selgemaks, kui arvestada, et *nikkar* on eespool mainitud vene sõna tõlkelaen. M. Loog

esitab sama sõna lõbutüdruku tähenduses (EIS 35). See viitab, et seos vene sõnaga on katkenud.

Pohhuist on laenatud otse vene keelest, vrd *похуист* 'той, которому всё по хую / see, kellele üks kama on kõik' (RM 212). Sõnade *ajukepp* ja *-nuss* ja vastavate verbide korral tuleks peale inglise mõjustuse arvestada ka vene keele oma, vrd samatähenduslikku *ебать мозгу* (RM 62).

Pidada sõna *keberneet* 'jama, jamamine' sõnade *kepp* või *keppimine* eufemistlikeks moonutusteks pole ainuvõimalik lahendus. Siinkohal meenub nn armeenia raadio algupäraselt venekeelne küsimus: „Mis tekib küberneetika (vn *кибернетика*) ja matemaatika liitumisel?“ Vastus: „*К ебени матери*.“ Kõlalist sarnasust ära kasutades on väljendatud rõvedat sõimu. Seepärast tundub ka *keberneet*-sõna puhul võimaliku seletusena *кибернетика* ja sugutamist väljendava *еб*-tüve ühendamine. *Keberneet*-sõna on slängileksikoni teatel tekkinud enne 1990. aastaid, seepärast pole tal seost sõnaga *internet*. Võimaliku mõjuallikana tuleks arvesse ka sõnaraamatus mainitud sõna *puberteet* 'puberteedialine nooruk'. Selguseta jääb *kebeštšei* 'seksuaalvahekord' päritolu. Nii algus- kui ka lõpuosis tunduvad venepärastena, kuid vene keeles niisuguse sõna kohta pole allakirjutanul ei suulisi ega kirjalikke andmeid.

Ebaselge päritoluga sõnadeks on asjaomases slängisõnastikus märgitud teisigi lekseeme. Üsna vana slängisõna *jopakol'la* on koostajad pidanud võimalikuks ühendada vene lekseemiga *эбанный*. See on tõenäoline seletus algusosise kohta. Lõpuosis võib olla tuletatud pärisnimest *Kolja*.

Sõnaraamatus on *sot't* 'sada krooni või muud rahaühikut' küsimärgiliselt tuletatud vene sõnast *sotka* 'sajandik'. Tegelikult on nõnda tekkinud *sott*, mis tõepoolest tähendab sajandikku (Must 2000: 279). Rahaühiku nimetuses tundub usutavama arvsõnades *пятьсот* 'viissada', *шестьсот* 'kuussada' leiduva osise *sot-* iseseisvumine. Niimoodi on eesti keeles tekkinud palju teisigi sõnu (vt Ariste 1969₁: 79 jj).

Paraku on slängisõnaraamatus mitmel juhul jäetud ammu selgeks saanud päritoluga sõnadel etümoloogia esitamata. Sageli oleks tulnud kasuks asjaomase kirjanduse sirvimine. Uuritud sõnade hulka kuuluvad *tibla* 'venelane', *tot's* 'tütarlaps, tüdruk', *tumba* ja *tuus* (Must 2000: 408, 416, 445; EEW X 3254, 3352). Esimesel juhul on algselt rõvetsev slängisõna omandanud rahvuseesindajat halvustava tähenduse. Vene neutraalkeele *дочь* 'tütar' on muutunud eesti keeles slängisõnaks. Kaks viimast (*tumba*, *tuus*) esinevad halvustavas tähenduses juba päritolukeeles (SSR XV 1108, 1130). Siinkirjutaja

on kuulnud juhmi inimese kohta öeldavat: „See on päris tumba-jumba.“ V. Andrianovi mäletamist mööda kasutati *Tumba-Jumba*’t vene televisioonis nõukogudeaegsetes naljasaadetes kauge Aafrika maa juhmi võitu neegrikinga nimena.⁵⁵ Eesti keeles esineb see *tumba-umba* ja *tumba-lumba* kujul (EIS 22, 78).

Tšuhnaa ‘eestlane vm läänemeresoomlane (venelaste kõnepruugis)’ tuleamine vene sõnast *чухонец* pole korrektne, sest vene keeles tuntakse ammust ajast samas tähenduses ka sõna *чухна* (SSR XVII 1215). Asjaomane laen esineb Võru- ja Setumaal kujul *tsuhna* ja *tsuhkna* (Must 2000: 435).

Slängisõnaraamatus pole esitatud ka sõnade *tšurka*, *tuuga* jt päritolu. *tšurka* on nn bumerangsõna venelase ja muude endise NSV Liidu rahvaste (kuid mitte lätlaste ega leedulaste) kohta. Originaalkeeles kasutatakse seda puuhalgu tähistavat sõna väheliikuva, tundetu või juhmi inimese tähenduses, vrd *чурка с глазами*, sõna-sõnalt ‘silmadega puupakk’ (SSR XVII 1205). Vene keelest on laenatud ka *tuuga* ‘läbi, kõik, lõpp; kehvad lood, halvasti’ ja *tuugalt* ‘kehvasti, halvasti’, vrd *мызо* ülekantud tähenduses ‘vaevaliselt, kehvalt, visalt’ (VES₂ IV 215).

Vene päritolu slängisõnade analüüsi lõpetuseks mainin, et teoses esineb vene keele õigekirjavigu, nt õige *блядь* asemel *бляд*, *галстук* asemel *галистук*, *на хуй* asemel *нахуй*.

Kokkuvõtteks nendib siinkirjutaja, et „Eesti slängi sõnaraamat“ on asjaomase leksika uurimisel oluline allikas. Koostajad on saanud hakkama vajaliku teosega. Edaspidi oleks tarvis intensiivselt jätkata eriti vene päritolu slängisõnade uurimist. Loodetavasti tuleb asjaomase sõnaraamatu teine, täiendatud trükk, mis sisaldaks veelgi rohkem märksõnu, täpsem, sisukam ja kopsakam.

⁵⁵ Hiljem leidsin veebibist järgmise seletuse (<http://www.content.mail.ru/arch/1257/250850.htm>; 21.06.2010). *Tumba-jumba* pärinevat ühe Aafrika vaimu nime ingliskeelsest kirjapildist *Mumbo-Jumbo*. Seda on tarvitanud mehed naisterahvaste hirmutamiseks. Nime toonud Euroopasse rännumehed. I. Ilfi ja J. Petrovi raamatus „Kaksteist tooli“ on nõnda nimetatud Aafrika hõimu. Samas veebiallikas oletatakse, et osis *tumba* jälgendavat trummiheli *tum-tum*.

OLEMATUTEST LÄTI LAENSÕNADEST

Ilmunud: Tosinkonnast läti laenust, mis enamasti pole seda. – Keel ja Kirjandus 5, 2012, 373–378.

Hiljuti arvustas läti ja soome keelest tõlkijana tuntud Kalev Kalkun (2012) Eesti Keele Instituudi teaduri Inge Käsi koostatud „Vanapärase Võru murde sõnaraamatut“, kus tuuakse muu hulgas näiteid ka võimalikest vene, saksa ja läti laenudest. Vaadeldavas sõnaraamatus pole oma- ja laensõnu eristatud, seega on arvustaja laenuallika omapäi välja otsinud. Tavaliselt pole kombeks arvustust arvustada, aga et on eksimusi, siis ei saa mitte vaiki olla. Lisaks loodab siinkirjutaja kirjutisega veidi täiendada lõunaeesti sõnade päritolu ja keelekontaktide uurimist.

K. Kalkuni esitatud vähesed vene (arvult viis) ja saksa päritolu sõnade näited (kolm) on õiged, ent vastuväiteid kutsub esile enamik läti laensõnu. Paraku näib arvustaja olevat usaldanud ainult oma vaistu, mispuhul vaid mõni etümoloogia on läinud ka täkke. Tegelikult on arvustuses läti laenude pähe toodud tosin Kagu-Eesti keelenäidet erinevat päritolu. Kõigepealt leidub nende seas mitu omasõna. Üks neist on Eestis palju laiemalt tuntud *kostum(m)a* ‘üles sulama, pehmenema’ (VMS₂ 250), *kostma* ‘sulatama’ ja *kostutama* ‘sulatama, niisutama’ (vt VMS₁ I 284). Sellel tüvel on vasteid teisteski läänemeresoome keeltes, nagu sm *kostua*, krj *koštua*, vps *kostuda* ‘sulada’, mistõttu kindlasti on tegemist läänemeresoome sõnaga (EEW III 967). Järelikult saab sarnasus läti lekseemiga *kust* ‘sulama’ olla vaid juhuslikku laadi.

Sõnu *klymba* ‘lonkur’⁵⁶ (VMS₂ 232) ja lt *klibs* ‘lonkav’, millel on põhimõtteliselt sama tähendus, ei saa omavahel ühendada, sest tõsisel probleemiks tuleks *m*-hääliku selgitamisega. Lt *klibs* ongi laenatud võru keelepruuki kujul *kliba* (Vaba 1997: 90). Lekseemiga *klymba* kuulub kahtlemata kokku *klympama* ‘lonkama’, millega on üsna sarnased üle Eesti eri paigust

⁵⁶ Selles kirjutises kasutatakse teadusliku transkriptsiooni asemel lihtsuse mõttes võru kirja viisi.

registreeritud kitsama või laiema levikuga *klimpama*, *limpama*, *limpima*, *lompama*, *lumpama*, *lõmpama*, *lõmpäme* tähenduses 'lonkama'. Eeldades, et 'lonkama' tähendas 'longates käima', tohiks siinkohal kõrvutada ka *mp*-ühendiga sõnu, mis tähendavad 'kuidagi eriliselt käima, lonkima, vantsima', nagu *lampima*, *lämpama*, *lämpima* 'käima'. Siinpuhul väärivad tähelepanu ka häälikuühendit *-mps*- sisaldavad *klõmpsima*, *klõmpsama*, *klõmpsima*, *lempsama*, *limps(i)ma*, *lõmpsima* 'lonkama' ning *lampsma* 'käima' (leviku kohta vt VMS₁ I 242, 245, 404, 425, 440, 470, 491, 497, 502). Niisiis näivad kõik nimetatud (k)IVmp(s)V-tüvega sõnad kuuluvat deskriptiivsete ehk viimasel ajal soome teadlaste terminieelistuse kohaselt ekspressiivsete kilda.⁵⁷ Tegelikult pole see üheselt nõnda.

Asja komplitseerib tõik, et vähemalt verbi *limpama* peetakse, tõsi küll kahtlemisi, laensõnaks. Eesti sõnal on täielik vaste soome keeles kujul *lim-pata* 'longata'. Nende lähteks peetakse küsimärgiliselt germaani keeli, vrd omavahel suguluses olevaid samatähenduslikke sõnu ingl *limp*, küsks *limpfen*, samuti *lampen* 'alla rippuma'; eesti *kl*-algusega kuju on seejuures peetud deskriptiivseks (EEW IV 1314–1315; SSA II 77–78; CDE 598). Kui saksa lekseemis arvestada veel tüvemuutustega *limpf-*, *lampf-*, *lumpf-* (MW₁ 1000), siis saakski põhjendada suurema osa eesti (k)IVmp(s)V-tüveliste sõnade tekke. Alo Raun peab verbi *lompama* deskriptiivseks (EKE 78). Ee *lämpama* 'lonkama väljapoole pööratud jalaga' kõrvutatakse teiste sarnaste läänemeresoome sõnadega, nt sm *lämmytä*, vps *lämbuda* 'painduda', mida peetakse samuti deskriptiivseks (EEW V 1444–1445; SSA II 124). Häälikuline vastavus pole päris täielik (**mpp* ~ **mp*). Sõnasisene *-a-* on kõigil eespool esitatud juhtudel tuletusliide.

Ekspressiivsõnade uurimine on andnud sageli üsna vastuolulisi tulemusi. Üldiselt võimaldab ühe või teise sõna ekspressiivseks tunnistamine kergeid, ent puhuti isegi liiga kergeid lahendusi, mis võivad, aga ei tarvitse tõde kajastada. Käsitletav sõnakimp, mis väljendab kehalist puuet, sisaldab kaheldamatult ka ekspressiivset alget. Ühelt poolt võib oletada, et tegu on algse germaani laenuga, mis on eri paigus, eri aegadel ja eri põhjustel andnud erineva struktuuriga sõnu. Lisaks on oma osa etendanud ka mõiste kalduvus ekspressiivsusele. Teisalt pole välistatud, et afektile tugineb ka germaani sõna, mida seostatakse tähendusega 'köver, lāngus' (SSA II 78).

⁵⁷ Vt näiteks Forsberg 2010: 5 jj.

Onomatopoeetiline näib olevat ka *mäürämmä* 'mõrisema' (VMS₂ 443), vrd ka Lüg *mäurama* 'mõirgama'. Neile lähedaste tähendustega on *maurama*, *meurama*, *mourama*, *mõurama*, *möurama* (VMS₁ II 20, 27, 34, 53, 63). Omal ajal pidas taani keeleteadlane Vilhelm Thomsen läti sõna *maurot* 'mõirgama (veiste kohta)' läänemeresoome laenuks (lv *mour*, ee *mõurama* samas tähenduses), ent hiljem leiti sama tüvega lekseem ka leedu keelest ja mõlemale indoeuroopa päritolu (LDW II 570; LEV₁ I 573). Tüvi *maur-* esineb kujul *mauruta* 'näuguda (kiimase kassi kohta); hädaldada; haliseda; nuruda; manguda' ka soome keeles⁵⁸. Selle onomatopoeetilises päritolus pole kaheldud, ent seda on ekslikult ühendatud eesti sõnaga *mauruma* 'manguma, nuruda', mis on tegelikult lähtunud mustlaskeelest (SSA II 155; vt Ariste 2010₁: 231 jj).⁵⁹

K. Kalkun kõrvutas kolme *räü*-algulist Kagu-Eesti sõna (*räüis*, *räütmä*, *räüstämä*) läti sõnaga *raustīt* 'tõmbama, tirima'. Ilmselt on nende lekseemide algupära erinev või üksnes osaliselt kattuv. Lõunaeesti *räüis* (*s* hääldub poolpikalt) 'rahe' (VMS₂ 640) ekspressiivset päritolu ei peeta kindlaks, kuid sobivaid vasteid sugulas- ega muudest keeltest pole ka leitud (vt EEW VIII 2593). Seetõttu tuleb arvata, et tegu on tõenäoliselt genuiinse lekseemiga.

Samuti on seni jäänud tulemusteta setu *räütmä* 'maha tallama; sasima' (VMS₂ 641) teiste keeltega kõrvutamine. Ehituselt sarnased sõnad esinevad ka Põhja- ja Kirde-Eestis ning nende tähendusi 'poolpehmeks keetma' ja 'kupaatama' saab samuti eelmistega ühendada (vt VMS₁ II 357 *räitama* all). Eri lugu on tähendusega 'hulkuma' (Lüg). Paremate ideede puudumisel tuleks siiski oletada, et tegu on genuiinse, võib-olla ekspressiivse sõnatüvega.

Vastseliina kandi *räüstämä* 'rüüstama' (VMS₂ 641) pole samuti üksnes võru keele sõna, vaid on tegelikult idaeestilise levikuga, ulatudes Jõhvist Vastseliinani (VMS₁ II 357 *räistama* all). Selle päritolu pole seni vist üldse uuritud. Siinpuhul võib eeldada, et 'rüüstama' ja 'rebima' kuuluvad samasse tähenduste ringi, nagu näiteks sm *riistää* tähendab nii 'rebida' kui ka 'röövida' (SES₂ II 58). Kui oletada tähenduse edasiarengut 'rebima' → 'rüüstama' alles pärast laenamist, siis on võimalik kõrvutada sõna *räüstämä* K. Kalkuni pakutud läti vastega *raustīt* 'rebima; tirima; tõmblema; kisklema', mis koos leedu verbiga *raūstyti* 'rebima' kujutab endast korduvat tegevust

⁵⁸ SES₂ I 845 esitab osaliselt teised tähendused 'koriseda (kõhu kohta); nuruda; manguda, lunida'. Tähenduses 'manguda' esineb ka näiteks sm *naukua* 'näuguda jt' (SES₂ I 966).

⁵⁹ SSA peab alusetult (tõsi küll, kahtlemisi) läti sõna ka läänemeresoome laenuks.

väljendavat tuletist ehk iteratiivi (vrd *raut* ‘kiskuma, tõmbama’ ja leedu *ráuti* ‘üles tõmbama; välja rebima’, asjaomane sõnatüvi kuulub algindoeuroopa varamusse, vt LEV₁ I 743; LEW II 708–709). Vastavust lt *au* ~ ee *äü* on seni täheldatud vaid ühes ekspressiivses läti laenverbis *aurama* ~ *äürämä* ‘valju häälega nutma; röökima; möirgama; möögima’ (vt Vaba 1997: 67). Päris tavaline pole ka järgsilbi lt *ī* ~ ee *a/ä* vastavus, kuid seda siiski esineb, vrd Rāpina *labatama* ‘lunastama, ostma’ ~ lt *labīt* ‘lepitama; paitama; ülistama’ (tähendusnihe vajaks küll selgitamist), Lei *soetama* ‘saatma’ ~ lt *sutīt* ‘saatma’ ja mõnel küsimärgiga juhul (Vaba 1997: 115, 360). Nagu käsitletust selgub, kahandavad mitu mööndust laenuetümolooogia usutavust, kuid päris võimatu see ei ole.

Teisalt on sõnal *räüstämä* üsna sarnased vasted sugulaskeeltes, nagu ee *rüüstama*, sm *ryöstää* ‘röövida, riisuda; rüüstata’, *raastaa* ‘puruks rebida; riivida; tirida’, krj (lüüdi) *ruastada* ‘rebida; kraapida; riisuda’, vps *rastta* ~ *rästta* ~ *röstta* ‘rebida, kitkuda; riisuda’ jt. Oletatakse, et tegu on ekspressiivverbidega, mille esisilbi erinevate vokaalidega variantide vahel valitsevat mingi hämar seos (EEW VIII 2637; SSA III 34–35, 75, 122; SVJ 491). Sel juhul pole ju võimatu, et ka *räüstämä* on ekspressiivset algupära. Uuritav verb sarnaneb ehituselt Urvaste, Rõuge, Põlva ja Lutsi sõnaga *räüssäm(m)ä* ‘maha tallama’ ning viimati mainitud sõna tähendus eespool käsitletud *räütmä*-sõnaga. Kas sellest ka midagi olulist tuletada saaks, ei julge veel öelda.

Vene keelest pärinevad, nagu Mari Must on kindlaks teinud, setu *kryynka* ~ *krynka* ‘savist piimapott’ (VMS₂ 257), vrd *крынка* ‘savipott; potitäis (piima)’, *puustusõmaa* ‘puustus’ (VMS₂ 579), vrd vn *нустомъ* ‘tühi, hari-mata maa, kõnnumaa’ ning *seräknäq* ‘tuletikud’ (VMS₂ 667), vrd vn *серенка*, *серянка* sõnast *серная спичка* ‘väävlitikk’ (Must 2000: 148, 318–319). Juh-tumisi on lt *sērkociņš* ‘tuletikk’ mõnevõrra sarnane seetõttu, et läti väävli-tähistav sõna *sērs* on laenatud kas idaslaavi keeltest või mõlemal juhul on tegu algse ühise indoeuroopa tüvega (LEV₁ I 807).⁶⁰

Huvi pakub üsna laialdase levikuga, nimelt Tartu- (ainult Võnnu mur-rakust), Võru-, Setu- ja Lutsimaalt kirja pandud *salitsa(m)ma* ~ *salitsõmma* ‘nööri-le ajama, lükkima’ (VMS₂ 655; VMS₁ II 382), mille päritolu oli seni peetud ebaselgeks (vt EEW VIII 2684; Koponen 1998: 163). K. Kalkun

⁶⁰ Lt *kociņš* (< *koks* ‘puu’) on LDW II 340 registreerinud vaid tähendustes ‘tugev inimene’; ‘lihtsameelne inimene’ ja ‘mesipuu’.

seostas asjaomase lekseemi läti sõnaga *salikt* ‘kokku panema, kokku laduma’, mis esineb ka kujul *salicināt* (LDW III 671). Mõlemad läti sõnad koosnevad prefiksist *sa-* ‘kokku’ ja verbidest *licināt* või *likt* (teatud vormides $k > c$) põhitähenduses ‘panema’; esimene neist esineb tänapäeval vaid koos eesliitega, nt *atlicināt* ‘kõrvale ~ tagavaraks panema’ (LDW II 465, 467). Läti sõna *lik-* peetakse indoeuroopa algupäraga tüveks (LEV₁ I 535). Käsitletava lõunaeesti sõna pööramisel jääb osa vormides *tse-/tsõ-*osis seaduspäraselt liitmata. Seega on pärast laenamist hakatud uuritavat sõna pöörama analoogiliselt teiste, genuinset *tse-*liidet sisaldavate sõnadega, nagu *valitsõma*, *manitsõma* (VES₁ 513, 597). Teisalt on Võru- ja Setumaalt ning isegi Rapla kandist registreeritud *salima* ~ *sal'ma* ‘lökkima’ (VMS₁ II 382). Sel juhul on *tse-*d peetud liitena ilmselt ebaoluliseks. Kuu, Kad, Kod *sal'm* ‘ketilüli, aas’ ja *salitsema* ‘kaapima’ vajavad eraldi uurimist. Lisatagu, et K. Kalkuni esitatud sõnade hulgas peetakse kahtlemata läti laenuks üldeestiliseks saanud sõna *nuumama* (VMS₂ 467; vt Vaba 1997: 143–144).

Omaette pätkel on Lõuna-Eestis laiem levikuga *virges* ‘vagu’ (VMS₂ 865; vt ka VMS₁ II 689). See ei seostu otseselt läti sõnaga *vir kne* ‘rida, rodu’ – milles $k < *t$ – erinevate lõpuosade poolest. Julius Mägiste on kõrvutanud tema enda arvates läänemeresoome päritoluga sõna *virges* eesti sõnadega *virg* : *virge* ‘laineline mullakuhjatis rannal’, *vire* : *vire* ‘veejoom, tuulest tekkinud veeviir’ (vrd sm *vire* : *vireen* ~ *virkeen* ‘väike laine’) ning viimaks küsimärgiliselt sõnaga *virendama* ~ *virvendama* (EEW XII 3873, 3875). Eino Koponen (1998: 62–63, 195–196) ühendas *virges*-sõna põhjaeesti sõnaga *viirg*, pidades lähteks deskriptiivse algupäraga tüve **vir-*. Ekspressiivsõnaks peab sm *vire* ~ *viri* ka SSA III 456. Lisaks on läänemeresoome keeltes tähendusega ‘miski perioodiliselt või teatud vahemaa järel korduv’ sõnu veelgi, nagu näiteks vdj *virka* ‘rida, rodu; helmevöö’.

Sõna *viirg* jt on oletamisi peetud ka balti laenudeks, ent segavaks asjaoluks on saanud leedu tähendusvastete puudumine. Seevastu kõhklusi läänemeresoome omasõnaks pidamiseks lisavad häälikuliselt ja tähenduselt sarnased indoeuroopa (läti ja slaavi) sõnad, nagu lt *verdze* (< **verge*) ‘suur hunnik; pikk rivi’, *virgele* ‘toahteks niidile lükitud õletükid ja kirjud paberitükid; õlest kett’ (vrd lt *vert* ‘lökkima’), vn *verenica* ‘pikk rivi’ jt. Mainitud lekseemid lähtuvad indoeuroopa tüvest **ūer* ‘pöörama’ (LDW IV 605). Kahjuks pole siinpuhul eesti keeles omasõna ja laensõna dilemma seni veel õnnestunud lahendada (lähemalt vt Ernits 1999₁: 13 jj).

Mida võiks öelda kokkuvõtteks? Enamik K. Kalkuni eeldatud läti laensõnu tegelikult seda pole. Käsitletute seas on nii omasõnu kui ka vene laene. Suur osa sõnu on ekspressiivleksika tunnustega, kuid samal ajal võib mõnele neist leida vasteid balti keeltest. Tundub, et mõni esialgu laenatud sõna võis eri paigus, aegadel ja põhjustel anda erinevaid variante, hakates sarnanema ekspressiivsõnadega. Praegu on konkreetsete teadmiste osas veel palju ebaselget, mida keelekontaktide uurijatel tuleks eriti lõunaeesti murrete põhjal kui ka laiemaltki selgitada.

SUIMI-TÜVELISTEST SÕNADEST

Ilmunud: *Suimi-tüvelistest sõnadest*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Peatoimetaja Mati Erelt. Tegevtoimetaja Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2006, 9–20. Täna rahvaluulematerjali vahendamise eest südamlikult folklorist Rein Saukast Eesti Kirjandusmuuseumist.

Sissejuhatuseks

Juba lapsepõlvest peale mäletan, kuidas mu ema Adele Ernits (1914–2005), kes oli sündinud Kodavere kihelkonnas Varnjas ja abiellunud Maarja-Magdaleena kihelkonnas Vara vallas, kutsus peret sööma: „Aga nüid suimit.“ Viimane sõna tundus mulle vormilt lätipärasena; liiati oli suguvõsas teada meieisapalve lätikeelne variant (vt Ernits 1982₁, 1987). Seetõttu küsisin kirjas akadeemik Paul Aristelt, kas *suimit* võiks olla läti laene. P. Ariste vastas mulle järgmises kirjas nii: „Suimit on huvitav asi. Põhja-Tartumaale on tulnud läti asukaid. Nad on jätnud mõningaid jälgi eesti keelde, eriti Laiuse põhjaosas. Neid asju uurib minu aspirant Lembit Vaba [järgneb aadress]. Ta on üldse huvitav inimene. Võiksid temale kirjutada. Kodavere suimit võib ehk olla ka eestlaste naljaväljend venelaste eesti keele kohta. Olen kuulnud sellist rahvanaljandit venelasest, kes öelnuvat: ia täi on sii valge täi. Tema suimit ja magab. Alb täi on sii must t'äi, t'ema suimit ja juppab.“⁶¹

Asjaomane jutt oleks „tõlkes“ järgmine: ‘hea täi on see valge täi. Tema sööb (?nosib) ja magab. Halb täi on see must täi, tema sööb (?nosib) ja hüppab’. Jutt on muidugi täist ja kirbust. Kõnealune naljanditüüp „Hea täi ja halb täi“ on Eestis mujalgi tuntud. Selles püütakse jäljendada sagedamini venelase, harvem juudi kõnet (tekstides esineb ka *harjakas* või *harjukas* ‘harjusk’).

P. Ariste aprioorne seletus kõnesoleva sõna võimaliku vene päritolu kohta toona veenis mind ning Vaba poole jäi pöördumata. Ajapikku on *suimi*- kohta lisandunud uut ainet, mis on tõstnud selle tüve päritolu taas huviorbiiti.

⁶¹ P. Ariste kiri 16.12.1972 (siinkirjutaja koduarhiivis).

Püüamegi käesolevas kirjutises käsitleda *suimi*- levikut, tähendusi ja päritolu eesti keeles ja selle naabruses.

2. Levik

suimi-tüvega sõnad on levinud eesti, soome ja karjala ning laenuna läti keeles.

Eesti keel. *Suimi*-tüvega sõnu söömise tähenduses ei esine ei ESS₁, EKSi ega EEW veergudel, küll aga VMS₁-is (II 439) ja EKMis (II 1252; III 1038). Tüvi avaldub verbide *suimima*, *suimitada* (mõlemad pöörduvad), *suimit*, *suimi* (kumbki ei muutu) ja nimisõna *suim* kujul.

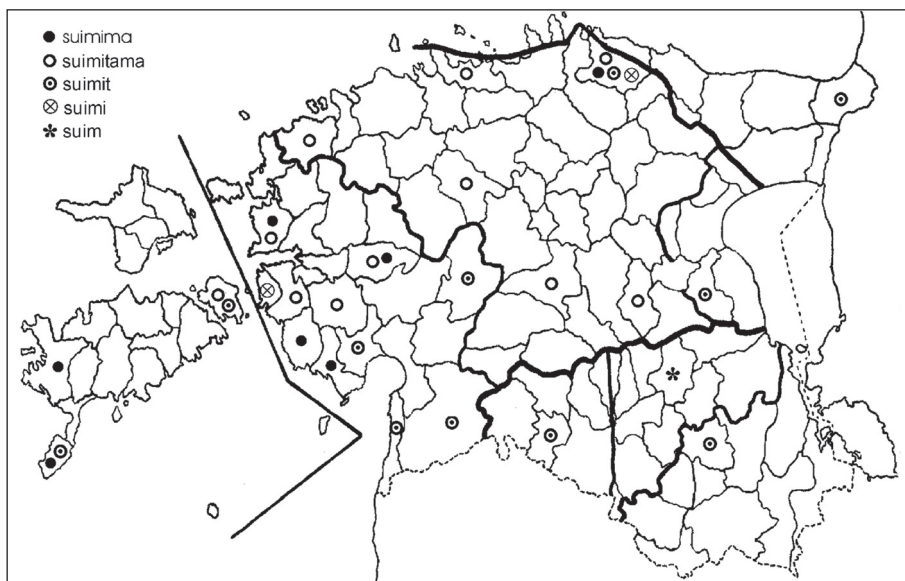
suimima on talletatud Saaremaalt (Jäm, Khk), Läänemaalt (Rid, Vig) ja Pärnumaalt (Var, Tõs), seega lääne- ja saarte murdest, ühtekokku kuuest murrakust seitsme kirjapanekuna. Eesti Keele Instituudi (EKI) murdekartooteegi põhjal saame täpsustada *suimima* tähendusi. Kaks sedelit on noteeritud Tõstamaa kihelkonnas: ühel juhul on sõna peetud tavaliseks, teisel juhul aga haruldaseks. Kolmes murrakus (Jäm, Khk, Vig) on sõnal naljatlev tähendusvarjund. Ridala kihelkonnas kasutatud sõna juurde on märgitud tähenduseks 'sööma, närima'. Varbla näitest selgub, et asjaomast sõna kasutatakse lapse ja kirbu puhul: *laps suimib; kirbud suimised*.⁶² Ka üks Tõstamaa näide käib kirbu kohta: *kirp suimib selga*. EKM III 1038 annab *suimima* ja *suimitama* tähenduseks 'aeglaselt sööma, näsima'.

suimi-tüveliste sõnade levik on laiem, kui seda näitavad keelekogud. Üsna tõenäoliselt kuulub siia ka Jakob Hurda rahvaluulekogust pärinev Haljala perenaise ütlus sõja ajal korteris olijale: „*Kui kohwa ei suimi, siis silku ei saa*.“⁶³ Jutt näib olevat hoopis kohvijoomisest. Selline kasutus on ainukordne.

Äsjakäsitletud sõna *ta*-liitelist vormi *suimitama* pole Saaremaalt registreeritud, küll aga Muhust. Peale Ridala ja Vigala kihelkonna oli ta Läänemaal levinud ka Karuse ja Mikhli kandis, ulatudes laial alal hajusalt isegi keskmurdesse (Ris, Juu, JõeK, Pil, Ksi). *Suimitama* on 1899. aastal pandud kirja ka Haljala kihelkonnast (tekst tagapool). Seega on *suimitama* teada kümnest saarte, lääne- ja keskmurde murrakust. Eesti Keele Instituudi murdekartoteegi 13 sedelist neljale (Vig, Juu, Jõe 1–2) on stiilivarjundiks lisatud „naljatlev“. Risti kihelkonnas on sõna peetud lastekeelseks. Näitest ilmneb

⁶² Eesti Keele Instituudi murdearhiivi näidete kirjapilti on käesolevas artiklis tunduvalt lihtsustatud.

⁶³ H II 38, 232 (47) < Haljala – K. Leetberg.

Eesti *suimi*-tüvede levikukaart.

üksnes, et kõnealust sõna on kasutatud lapsest rääkides: *las laps suimitab*. Ridala kandis on sellele sõnale nagu *suimima* korralgi märgitud tähenduseks 'sööma, närima', kuid näitelaused paraku puuduvad mõlemal juhul, Mihkli murrakus aga 'sööma, närima, purema': *kirp (täi) suimitab*. Kas kasutati ka Ridala sõna putukparasiitide korral? Ülejäänud sõnasedelitel on tähenduseks märgitud neutraalne 'sööma', nt *Akkasid suimitama, jäid suimitama. Kas suimitad juba? Tesed [= Teised] suimitavad, mine ruttu* (Pil).

Sõna *suimit* leidub VMS₁ andmeil peale Muhu ja läänemurde (Aud) mõnevõrra ka Lõuna-Eestis, nimelt Karksi ja Kanepi kihelkonnas, seega ühtekokku neljas murrakus. VMS₁ peab kõnealust sõna (seni registreerimata) *suimi* partitiiviks ('sööki'), mis pole aga õige. Tegelikult on *suimit* nii murdekartoteegi kui ka rahvaluulekogude andmeil omapärase lõpuga tegusõna. Muhu (Soonda) sõnale on sedelil tähenduseks esitatud 'süüa (naljatades)' ja näitelauseks *tahad sa natuke suimit koa?* 'tahad sa natuke süüa ka?' Audrus on kutsutud selle sõnaga lapsi sööma, seega tähendab esitatud näitelauses *suimit* 'sööma'. Karksist on noteeritud lugu katkust, kes ilmunud lõunasöögi ajal lävele ja lausunud: „*Suimit, suimit, täna olen ma siin, eila olin ma riijan*“ 's., s., täna olen ma siin, eile olin ma Riias' (sama ka R. Hiiemäe 1997: 265). EKI mурdesedelil on *suimit* tähenduseks märgitud 'süüa tahan', pigem on see

lihtsalt 'süüa' nagu ka Kanepi kihelkonna Karste sõnasedelil. Igal juhul pole tegu nimisõnaga, vaid pöördumatu verbiga. Häädemeestes asetseb kõrvuti *suimit* ja *luimit*, nimelt *tema suimit kõht täis ja luimit see lustitants* 'ta sööb kõhu täis ja lööb lustitantsu'. Ariste tekst võib pärineda Kodavere kihelkonnast (nii ka levikukaardile kantud) või mujalt idamurde alalt.

Mõnesugust lisaaainest leiame muudestki rahvaluulekogudest, millest selgub, et *suimi*- oli tuntud juba hiljemalt XIX sajandi lõpus. Matthias Johann Eiseni Narvas talletatud jutt „Hobuse otsimine“ pajatab Peipsimaa venelastest, kes ei osanud eesti keeles oma hobuse kaotsiminekut kuidagi muidu seletada, kui näitasid ühest käest külarahvale heina ja teisest sõnnikut ning lausused: „*Seda suimit, aga seda pillab!*“⁶⁴ Haljalast on 1899. aastal talletatud eespool mainitud naljand, milles jutustatakse: „*Valge kirpu, hea kirpu: tema suimit suimit läheb heidab magama. Musta kirpu, paha kirpu – tema suimit-suimit, siis hüppama, siis jälle suimitama.*“⁶⁵ Niisiis esineb selles nii *suimitama* kui ka *suimit*. Saaremaalt on talletatud kõnesolev naljand järgmisel kujul: „*Alli kirpu dobra kirpu, tšuit natukene, suimit jälle tuut magama. Musta kirpu ei ole mitte dobra, tema alati hüppama ja kargama.*“⁶⁶ ['Hall kirp on hea kirp, natukene, natukene sööb, jälle veidi magab.']. *suimit* esineb teadaolevalt ka Häädemeeste, Vändra ja Saarde kandi naljanditüübis.⁶⁷

Sõna *suimit* on tuntud siiski laiemalt, kui seda kajastab EKI murdekartoteek. Näib, et teda mäletatakse ainult passiivselt, ent kes teab... Käesoleva artikli kirjutamise ja täpsustamise käigus lisandus kolm teadet. Ajaloolane Enn Tarvel meenutas 21.01.2006 siinkirjutajale, et ta 1960. aastal manalateele lahkunud Haljala tädi oli rääkinud vene rahvusest valgekaartlasest, kes pärast sigadele sööda ettepanekut lausunud: „*Mamma, mamma, sigad suimit, valmis.*“ ['...sead söövad, valmis']. Vara vallast on õnnestunud peale kirjutise alguses mainitud juhu saada teinegi söömakutsumist väljendav ütlus: *tulge suimit-juimit* 'tulge sööma-jooma'.⁶⁸ Loomaarstiteadlane

⁶⁴ Vt Eesti rahvanali (<http://www.folklore.ee/r/1/pubte/ee/vanad/eisen/ernali/287.htm>) (20.01.2006).

⁶⁵ E 39405 (4) < Haljala khk – N. Traks (1899).

⁶⁶ E 25738 (58) < Jämaja – Ev. J. Kuldsaar – U. Priideman.

⁶⁷ ERA II 207, 691 (3) < Häädemeeste khk Orajõe v Kabli k – M. Mäesalu (1939); H II 58, 617 (5) < Vändra – E. Tetsmann (1897); ERA II 170, 65 (114) < Vändra khk Vana-Vändra v – K. A. Rõõmussaar (1937); E 47648/9 (8) < Saarde.

⁶⁸ Tartu-Maarja khk Ülenurme v Uhti – Hilja-Anita Song (7.02.2006) < MMg Vara v – Armilde Johanna Västriik (snd 1904).

Jaan Praks mäletas suurepärase Rannu keelejuhina tuntud vanaema lausunud väärsipaari: *suimit, suimit, magama, maast üles, plagama*, lisades, et muudes väljendites *suimit-sõna* ei olewat tarvitatud.⁶⁹

Kokku leidub *suimit* peaaegu kõigis murretes hajusalt üle Eesti, ülekaalukalt siiski saarte ja läänemurdes. Neis esineb rohkem ka teisi *suimi*-tüvelisi sõnu. Mitmel juhul seostub *suimit* käsitletava naljanditüübiga. Hilisemas Vändra variandis (1937) hakkab silma tugev tahtlik sekundaarne *t*-ületaotlus: *Se valget kirpu on se iat kirpu, temma suimit suimit ja makat aga se musta kirpu, temma suimit suimit ja kalpsat*.

Kahel juhul esineb ilmselt pöördumatu *suimi*. M. J. Eiseni raamatus „Rahwa nali“ (1895) leidub Hanilast pärinevas loos „Valge kirpu, hea kirpu“ vastandus „*Valge kirpu hea kirpu: Suimi, suimi, siis läha spat. Aga musta kirpu paha kirpu: suimi, suimi, siis hüppama, kargama!*“ [‘Sööb, sööb, siis läheb magama ---’].⁷⁰ *Suimi* esineb ka Haljalas: *Walge kirpu hea kirpu, suimi ja magama*.⁷¹ Haljalas on ainukesena kogu Eestis täheldatud kõiki käsitletud *suimi*-tüve verbikujusid.

Nimisõna *suim* esineb vaid ühes Nõo kihelkonnast Pangodi kandist pärit olevas tekstis: „*Suur tenu suimide iist ja juimide iist ning pernaese pika paide iist!*“ ‘Suur tänu söökide eest ja jookide eest ning perenaie pikkade paide eest!’⁷² Nõo kihelkonna leksikas esinevad peale sõna *suim*, mis murdekogus, tõsi küll, puudub, ka *joom* ‘jook’ ja *sööm* ‘söök’, tegelikult aga kõrgeenenud ülipika vokaaliga *juum* ja *süüm* (VMS₁ I 117; II 466; vrd EM III 16, 444).

Kokkuvõtteks nenditagu, et Eesti *suim*-tüvelisi sõnu esineb arvuliselt ja liigiliselt kõige rohkem läänemurdes (13 murrakus). See on levinud ka saarte murdes, nimelt Saaremaal ja Muhus (5), kuid praegustel andmetel mitte Hiiumaal. Tüve leidub ka Põhja-Eestis (kokku 12), kuid hajusalt ja perifeerselt; esindatud on ida- (2 murrakut) ja ehk ka kirderannikumurre, ent enamikest Põhja-Eesti kihelkondadest pole seni *suimi*-tüve registreeritud.

⁶⁹ Nõo khk Ülenurme v Eerika – Jaan Praks (7.02.2006) < Rannu khk Kirikuküla. – Miina Praks (1865–1969).

⁷⁰ E 21117 (3) < Hanila – Aadu Reimann (1895); vt Eesti rahvanali. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/ernali/83.htm>; 20.01.2006.

⁷¹ E 32929 < Haljala – D. Pruhl < S. Rässa.

⁷² VMS₁ I 117; II 466 < Nõo khk Pangodi, Tamsa – O. Sild (1932); vt Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. Koostajad: Anneli Baran, Anne Hussar, Asta Õim, Katre Õim. Murdekeelt on toimetanud Mari Must. Tarkvara autor ja tehniline teostus: Indrek Kiissel. <http://www.folklore.ee/justkui/andmebaas>; 20.01.2006.

Kirderannikumurde kohta puuduvad kindlamad andmed seetõttu, et pole suudetud murdeti lokaliseerida Haljala leiukohti, ning üks teade pärineb Narva linnast.⁷³ Seepärast on koondtabelis 1 piirdutud Eesti osadega, mis peale Põhja-Eesti kattuvad murdealadega. Hõre (üksnes kahe vormina) näikse *suim*-tüve esinemus olevat kõigis kolmes lõunaeeesti murdes: ühes kihelkonnas (Nõo) *suim*, kolmes *suimit* (Krk, Ran, Kan). Lõuna-Eesti ida- ja kaguosast pole seni ühtegi teadet. Suhteliselt harva esineb ühes murrakus mitu *suimi*-sõna korraga (5 juhul). Peale Haljala kihelkonna, kust on talletatud kõik neli sõnakuju, esineb kaks lekseemi ühel murrakualal järgmiselt: *suimima* ja *suimitama* (Rid, Vig), *suimima* ja *suimit* (Jäm), *suimitama* ja *suimit* (Muh). Üsna sageli kasutatakse *suim*-tüvelisi sõnu laste ja ihuparasiitide puhul.

Tabel 1. *suimi*-sõnade levik Eestis

Sõnavorm	Saared	Lääne-Eesti	Põhja-Eesti	Lõuna-Eesti	Kokku
suimima	2	4	1	–	7
suimitama	1	4	6	–	11
suimit	2	4	4	3	13
suimi	–	1	1	–	2
suim	–	–	–	1	1
Kokku	5	13	12	4	34

Soome keel. Ahti Rytönen kõrvutas 1940. aastal ee *suimida* ja sm *suimia* (tsit: SSA III 208). *suimi*-tüvi on soome murretes suhteliselt laialdaselt levinud, nt *suimaista* ‘aeglaselt süüa’, *suimi* ‘söök’, *suimia* ‘süüa’, *suimiskella* ‘veidi süüa; pugida’, *suimonen* ‘hundi söödu’ jt (FSL I 584–585).

Ka soome keeles kasutatakse *suimia* venelastega seoses. Näiteks *Lauk-kuryssät suimi, ja sanottih välist myökih* ‘rändkaupmehed [sõna-sõnalt ‘kotivenelased’, st Venemaalt pärit olevad rändkaupmehed]’ *suimivad*, ja mõnikord ütlesime meiegi’ (IJE IV 3834). P. T. Kekkoneni toimetatud interneti-leheküljel „*Asekirjoittajat verkossa*“ (‘Relvatest kirjutajad võrgus’) on juttu ühest meiegi tuntud laulu „Hulkurivalss“ sõnade autori J. Alfred Tanneri (1884–1927) 1917. aasta kevadel ilmunud kogumikus leiduvast naljalaulust, milles sisalduvad värsid *Ei tarvis paljo robottaa / vähä kirjoittaa ja*

⁷³ Haljala kihelkonda läbib kesk- ja kirderannikumurde vaheline piir, kuid naljandite puhul pole nende kuuluvus siinkirjutajale alati päris selge.

*sopottaa. / Istu pehmeen toolin pääll' ja suimii siemenii*⁷⁴ [‘Pole tarvis palju töötada / vähe kirjutada ja sosistada / Istu(b) pehme tooli peal ja nosib (päevalille)seemneid’].

Üllataval kombel esineb soome keeles isegi *suimit*. Jätkusõja ajal olevat taludesse tööle suunatud vene sõjavangid kiidelnud soome-vene segakeeles: *Kulakin pomjestassa moozhna suimit syityiksi. Lagerissa vsjегда golodnyij*⁷⁵ ‘Kulaku mõisas võib kõhu täis suimida. [Sõjavangi]laagris on alati nälg.’

Karjala keel. Soome etümoloogilise sõnaraamatu autorid on leidnud, et sm *suimia*’le vastab Aunuse karjala (livviko) *suimie* ‘palju sööma, ahmima; ahne’ (SKE IV 1091). See sõna on noteeritud ainuüksi Suojärvi kihelkonnas Laadoga idarannikul (KKS₂ V 533; vt ka Pohjanvalo 1950: 326).

Läti keel. Läti keeles esineb Eestiga piirnevatel aladel (Ainaži, Aloja, Ērgemē, Mazsalacā, Rūjiena) humoristliku varjundiga laenverb *suimīt* ‘sööma (suure isuga)’, samuti samatüveline *suīmities* ‘sööma; end nuumama’ (Aben 1957: 210; Kagaine 2004: 204).

3. Päritolu

Ee *suimida*, sm *suimia* ja livviko *suimie* päritolu on usutavalt selgitatud. Neid peetakse deskriptiivsõnadeks, mille kujunemisele võis kaasa aidata *suu*; deskriptiivsusele viitab uurijate arvates ka soome sõna teine tähendus ‘peksta, piitsutada’ (vrd ka samatähenduslikke *huimia*, *suomia*, SKE IV 1091; SSA III 208). Ee *suimida* ‘aeglaselt süüa’ võis samuti assotsieeruda (*h*)*uim*-tüvega, kuid tähenduses ‘tegema midagi aeglaselt’, vrd *uimane*, *uimerdama* jt. See osutab eesti ja soome sõna mõnevõrra erinevale arengule.

Liide *-ta* ei muuda ee *suimitama* tähendust. Ta võib olla lisandunud teiste nn manustamisverbide, nagu *lõunatama*, *napsitama*, *süüa vitsutama* eeskujul (vt Kasik 2004: 67, 88). Teisalt on võimalik, et *suimitama* teket on mõjutanud venelaenulised tegusõnad, liiati kui sõna on Vigala ja Kanepi kandis peetud venepäraseks. Käesoleval juhul võib see olla kujunenud venepäraseks peetud *suimit* baasil. Muide ka vene laenude puhul eesti keeles pole alati hõlpus otsustada, kas neile on liidetud eesti *ta*-sufiks või lähtuvad nad hoopis vene

⁷⁴ <http://guns.connect.fi/gow/kysvast35.html>; 20.01.2006.

⁷⁵ Sealsamas.

t'-infinitiivitunnusest (ee *-ta-* < vn *mь*), nt *kormitama* 'ahnitsema; toitu han-kima' (Must 2000: 125, 540).

Semantilises plaanis pakuvad enamat huvi ee ja sm *suimit* 'sööma; süüa; sööb', mida seni pole teadaolevalt käsitletud, samuti ka läti *suimīt* 'aplalt sööma'. Esimene neist meenutab kas läti kolmanda pöördkonna sõnade *it'*-infinitiivi (näiteks *cienīt* 'lugu pidama') või vene sõnade *it'*-infinitiivi ja *it*-lõpulist ainsuse kolmandat pööret (*говорить* : *говорум* 'rääkima : räägib'). Lt *suimīt* ise on eesti laene (lähemalt tagapool). Küll aga tuleks *t*-lõpu puhul läti mõju oletamisel arvesse Eesti lõunapoolsetel aladel leiduv infini-tiivi sisaldav aine. Lätipärasus võib olla eelkõige Karksi katkuloo *suimit*, sest katku teekonda on seostatud Riiaga, ja hädapärast ka Muhu ja Audru näites. Mujal näib tegu olevat siiski pigem venepärasusega, sest 1) enamik *suimit*-kuju sisaldavaid näiteid seostatakse venelaste kõnemaneeeriga (nõnda ka Soomes), kusjuures vene sõnadeks on kohati peetud isegi *suimima* (Khk) ja *sui-mitama* (Vig, Kan); 2) *suimit* väljendab nii infinitiivi kui ka ainsuse oleviku kolmandat pööret nagu vene keeles. Sõna ennast pole seni kättesaadavates allikates vene murretes täheldatud. On võimalik, et seda nimetatud lekseemi pole seal esinenudki, vaid sõnavorm on eestlaste või soomlaste poolt konst-rueeritud. Eestis on võinud *suimit* levida ka naljandi kaudu.

Kas *suimit* on tekkinud sõnakujudest *sööma* või *süümä*? Vaevalt küll, sest ei vene murrete läänemeresoome laenudes ega eesti keele vene laenudes ole *öö/üü* vasteks *ui*, küll aga leidub neis vaste *ui* ~ *ui* (vrd Kalima 1919: 61; Must 2000: 441). *luimit* (Hää) ja *juimit* (MMg) on ainulaadsed ja kasuta-tud *suimit* eeskujul naljandi mõjulepääsu suurendamiseks. Kõik kolm verbi kuuluvad kirjakeeles samasse pöördkonda. Liati pole näiteid selle kohta, et vene keeles eesti laenudes oleks pöördelõpp liitunud eesti infinitiivi *m*-ile. Seepärast on loogiline oletada, et *suimit* on tuletatud sõnast *suimima*. Sama võib arvata ka sm *suimia* kohta.

Üheselt ei saa seletada ainsuse kolmanda pöördde vormi *suimi* 'sööb' Hal-jalas ja Hanilas. Esimesel juhul näib olevat tegemist kirderannikumurde (sh ka Haljala) vana vokaallõpuga (Must 1987: 236; Hennoste, Niit, Pajusalu 2009₂: 157). Hanila sõnakuju algupära jääb praegu selgitamata.

Eesti ja liivi laene läti keeles uurinud Karl Aben (1957: 207, 210) esitas lt *suimīt* allikaks nii eP *sööma* kui ka eL *süüma* (täpsemalt kõrgenenud vokaa-liga *süümä*, *süüme*). Temaga nõustus ka Elga Kagaine (2004: 204). Seega vastaks käesoleval juhul lt *ui*-le kas ee *öö* või *üü*, mis oleks aga üsna erandlik.

Paraku pole *öö*-d ja *üü*-d sisaldavad sõnad eesti keeles kuigi sagedased, seda haruldasem on nende laenamine läti keelde. Kaksiktäishääliku *öö* laenamise kohta võib leida vaid ühe näite, nimelt lt *piërde* 'veekeeris, viru' (< ee *pööre* : *pöörde*; Aben 1957: 201; Kagaine 2004: 164). See lekseem võib sama hästi sisaldada ka eL kõrgenenud *üü*-d (vrd VMS₁ II 292). Siinkohal sobib esitada ka lt *siets* 'mädanik sõrmes; mädaga täitunud turseline koht' ~ lv *süödõg* 'mädanik' (käesolevasse rühma kuuluvad ka ee *siede* 'vagel', *seetima* 'mädanema'; Vaba 2002: 87; Kagaine 2004: 196); lisatagu veel ee *sööde* : *sööte* 'uss, vagel' (vrd *uśś sõrmes* 'Wurm im Finger' mädaniku tähenduses; ESS₁ 1067, 1262). Mõlemal juhul on läti keeles vasteks *ie*. Eesti *üü*-le, mis on mõneti sarnane lõunaeesti *üü*-ga, vastab teadaolevates lätikeelsetes laensõnades kas *i*, *ī* või *ū*, näiteks *ķizikas*, *ķīzikas* 'looma sisikond' (< ee *küüsisik* 'vasika sisikonna paelussikujuline osa'), *ķūtains* 'küüdik' ~ ee *küüt* (Aben 1957: 205; Kagaine 2004: 112–114); mõlemas sõnas on *ü* mõjul tekkinud peenendunud *ķ*. Ainult ühel juhul võiks ee *üü* vasteks olla *ui*, nimelt leksikonides mitteesinevas etnograafiasõnas *ruidi* 'takuriidest tööriivad' (< ee *rüüid*), ent sel puhul on mõeldav lähtuda ka kujust *rüüd*, nagu sellele on viidanud juba Vaba 2002: 87. VMS₁ II 370 sõnakuju *rüüd* ei esita, kuid mõeldav peaks *üü* diftongistumine olema kogu Läänemaal ja mõnes Mulgi murrakus (EM I 29; EM VIII 16).

Eesti laensõnu läti keeles analüüsides ilmneb järgmine seaduspärasus. Kui läti keeles esineb *i*-d sisaldav diftong, siis leidub see ka lähtekeeles, nt *kāika* 'kaigas' (< ee *kaigas* : *kaika*), *naine* 'naisolend' (< ee *naine*), *oikāt* 'oigama' (< ee *oigama*), *teiba* 'üks kalaliik; forell' (< ee *teib*) (Aben 1957: 203, 209–210; Kagaine 2004: 72, 155, 205). Läti *ui*-le vastab eesti (samuti ka liivi) laenudes enamasti *ui*, sealhulgas *kuiga* 'kuik' (< ee *kuik*), *luītars* 'laisk ja saamatu inimene' (< ee *luitama* 'uitama'), *tuims* 'tuim; tobu' (< ee *tuim*, lv *tūima*), *uikāt* 'huikama' (< ee *uikama*, lv *uikk-*), harvem ka *oi* (~ *ui*) ja *õi*, nagu *moistāt* ~ *muistāt* 'mõistma' (< ee *mõistma*), *muiža* 'mõis' (< ee *mõis*), *puisis*, *poisis* 'poiss, sulane' (< ee *poiss*), *roīda* ~ *ruīda* (< ee *roid* 'jāme liiv, kruus, tolm') (Aben 1957: 202, 209, 211, 213; Kagaine 2004: 136, 142, 170–171, 185, 213, 216).

Ülaltoodu põhjal võib üsna tõepäraseks pidada, et läti *suimīt* pole laenatud eesti sõnast *sööma* ~ *süümä*, vaid hoopis samasse tähendusrühma kuuluvast verbist *suimima*. Seega nii ee *suimit* kui ka lt *suimīt* pärinevad samast sõnast, kuid mainitud eesti lekseemi seostest läti sõnaga pole veenvaid andmeid.

4. Lõpetuseks

Kirjutisest selgub, et andmeid *suimi*-tüvede esinemise kohta eesti murretes on seni registreeritud napivõitu. Teisalt mäletatakse kõnealuseid sõnu nende omapära tõttu veel praegugi. Samuti leidub neid hajusalt rahvaluulekogudes. Seepärast on siinkirjutaja leviku, tähenduste ja päritolu senisest täpsema analüüsi huvides tänulik iga asjakohase teate eest.

SETU(KAS)

Ilmunud: *Setu(kas)*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 31 (1985). Lähedalt ja kaugelt. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, 37–41.

Hobune on olnud eesti talupoja lahutamatu abiline juba ammustest aegadest. Rahvaluules on temast räägitud ikka enamasti hellitlevalt ja tunnustavalt, harvem tõgavalt (Peegel 1971: 7 jj). Üks, vähemalt vanemates rahvalauludes mitteesinevaid pejoratiivsõnu on *setukas*, mis tähendab hobusekronu.

Käesolevas kirjutises vaadeldakse käsitletava sõna esinemust murde- ja kirjakeeles ning püütakse selgitada selle päritolu nii hobuse- kui ka rahvanimetusena.

1

Eesti Keele Instituudi (EKI) murdekartoteegi andmeil on *setu*-tüve (*setu*, *setuke*, *setukas* jt) vana armetu hobuse tähenduses registreeritud 26 kihelkonnast. *Setu* ~ *setuke* ~ *setukene* hobusekronu tähistamiseks on kirja pandud vaid 8 kihelkonnast, millest 5 paiknevad Lõuna-Eestis. Näiteks öeldi Mõnis-tes (Har): *paigale jäät, siss jäät kangess nigu setu hopen*. Reigis (Hiiumaa) on *setuke(ne)* tähendanud igasugust armetut looma, Läänemaalt Martna kandist on talletatud *seto-põrsas* ‘põrsakönn’.⁷⁶

Setuk(as) esineb murretes samuti vana või viletsa hobuse tähenduses, ainult Häädemeestel on ta tähendanud igasugust vana armetut looma. Mainitud kartoteegist selgub, et asjaomast sõna on registreeritud kõigilt murdealadelt, välja arvatud Võrumaalt, sagedamini lääne- ja keskmurde piirkondadest, harva (kummaski 1 juht) saarte ja Tartu murdest: Leivudel on *setuk* tähendanud vaid ‘Setu inimest’, Hiiumaal Emmastes aga venelast.

⁷⁶ Toodud näidetes näikse *setu* olevat lähtunud etnonüümist, nt võrukestel on laialt levinud *seto aig* ‘halb aeg’ jm. Toimetaja märkus, 2016.

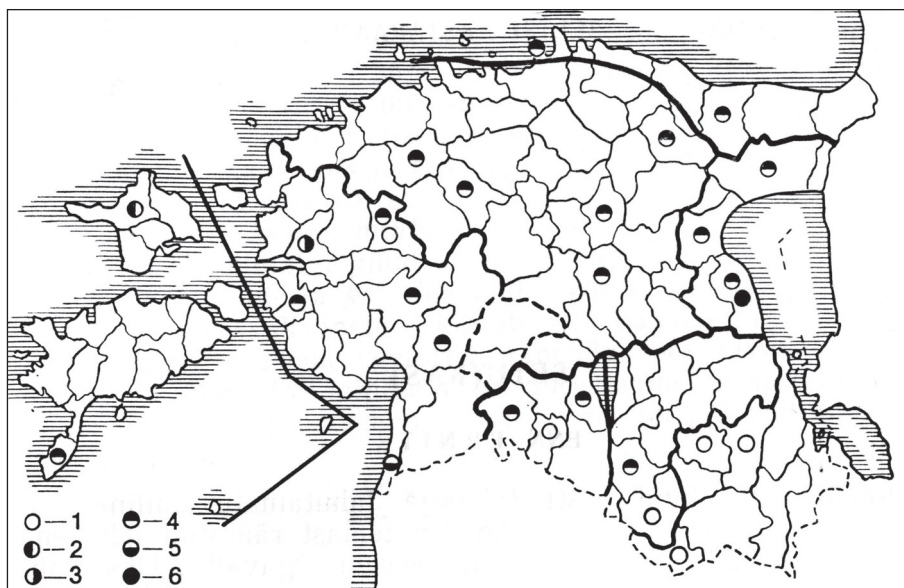
Ainult Kodaverest on noteeritud *setuklane* 'vana hobune, kronu'. Mõnel pool, näiteks Kuusalus ja Lüganusel on *setu*-tüvelisi sõnu peetud harva esinevateks. Siiski võib oletada, et suhteliselt hõre noteeritus on tingitud mitteküsitlemisest tuntuuse tõttu. Laiemale esinemisalale näib viitavat eri paikkondadest pärinevate kirjanike looming. *Setu* ja *setukas* on tuntud muide ka käesolevate ridade autori kodukohas, endises Maarja-Magdaleena kihelkonnas.

2

Setu ja *setuka* 'hobusekronu' ilmumisaeg kirjasõnna pole täpselt teada. Selleks oleks vaja läbi lapata kogu eestikeelne perioodika. Juhuslikult leidsin 1900. aasta Olevikus: „Noorte hobuste eest makseti head hinda, kuna aga vanad töö«setud» palju odavamad olivad kui mineval kevadel.“ (Teated 1900: 241, 3. veerg).

Eesti Keele Instituudi kirjakeelekartoteegi alusel on *setukat* esimesena kasutanud vähetuntud kirjamees A. Kivi raamatukeses „Põllu päält. Pildid põllumehe elust“ (Tallinn 1902: 49): „Aga üks ühe vana krõni, vana setuka ikka võinud saada, ja hääd hoost Mihkel just ei igatsenudgi.“ Neist kahest näitest ilmneb, et nii *setut* 'töösetut' kui ka *setukat* on tarvitatud vana tööhobuse tähenduses. *Töösetukat* on mainitud muide ka J. Metua „Valges laevas“ (Kuressaare 1931: 5): „Ja või see töösetukas suudabki sõita.“ Vanemas ilukirjanduses on asjaomast sõna kasutatud suhteliselt harva. Peale A. Kivi teose leiame seda veel J. Lintropi „Igapäevases elus“ (Tartu 1909: 117), Ansomardi „Sõjapäevilt“ (Tartu 1910: 42) ja J. Oksa „Tumedas inimeselapses“ (Tallinn 1918: 61–62; ilmunud 1918 postuumselt).

Üpris sagedasem on *setuka* kasutamine sõjaeelse Eesti Vabariigi ilukirjanduses, kokku üle 20 korra. Oma teostes on selle sõna paberile pannud paarkümmend kirjanikku, kes olid pärit Eesti eri paigust, nende hulgas A. H. Tammsaare, J. Parijõgi, E. Kippel, R. Roht, A. Jakobson, M. Metsanurk jt. *Setukat* on tarvitatud nii viletsa hobuse tähenduses kui ka pejoratiivse varjundita. Sageli on püsiväljendiks saanud *mustlase setukas*. Esitame *setuka* kohta paar näidet: „Neid on tallis kolm tükki, kõik nad seisavad tühjade sõimede ees, mokad ripakil ja ristluud väljas, haledad setukad ...“ (R. Roht „Võitluse teel“, Tartu 1933: 62); „Mina kui läbikukkunud opman pean setukesega sõrgutama ...“ (O. Luts „Suvi I“, 1954: 157); „Maksan su kõrtsiletil kui mustlase setuka kinni ...“ (A. H. Tammsaare „Tõde ja õigus“ I, Tartu

Setu-tüve esinemine eesti murretes: 1 – setu(ke)(ne) ‘hobusekronu’; 2 – setuke(ne) ‘vilets loom’; 3 – setupõrsas; 4 – setuk(as) ‘hobusekronu’; 5 – setukas ‘armetu loom’; 6 – setuklane ‘hobusekronu’.

1926: 161); „Mustlane paneb oma setukagi silmapilguks uskuma, et tema on parem kui teise mehe hobune ... Sest kui mustlase setukas oma paremust ei usuks, kuis tal siis oleksid nii head jalad“ (A. H. Tammsaare „Elu ja armastus“, 1934: 52); „Sa, Lilli, oled ka tuim nagu mustlase setukas“ (E. Kippel „Ahnitsejad I“, 1935: 94).

Nõukogude perioodi kirjanduses on *setukat* kasutanud paljud kirjanikud (Lilli Promet, Väino Ilus, Eno Raud, Arvo Valton, Heino Kiik jt), samuti tõlkijad. Varasemast ajast sagedamini ilmneb sõna tarvitamisel pejoratiivsuse puudumine.

3

Kuidas *setuka*-sõna on tekkinud? Juba käesoleva sajandi algul kirjutas folklorist M. J. Eisen: „Ühtlasi ostavad nad [= setud] müügiteel vanu hobuseid, keda nad koju jõudes naha pärast tapavad. „Setumaalt“ tulevate vanade hobuste ostjate pärast on meie pool vanu hobuseid „setukateks“ hüüdma hakatud.“ (Eisen 1909: 61; Hagu 1978: 616). Öeldus pole alust kahelda. Ühest 1875.

aastal peetud kõnest saame teada, et setud ostsid laatadel paar-kolmkümmend hobusekronu (2–3 rubla loom), sidusid nad sabapidi kokku ja piitsutasid Setumaa poole (KPK 16). Teateid on vahetult ka rahvasuust. Näiteks on Kodaverest kirja pandud: „*Setu võtt naha maha, liha süüdävad siale või panevad auku*,” samuti Juurust: „*Pitsari [= Petseri] mehed ostavad setukaid – naha obusid; naha setukas on otsas ja vilets*“ (EKI murdekartoteek). Andmeid on ka ilukirjandusest: „Veab nagu setukese hobusel, kui tal nahk maha tõmmati“ (M. Mötslane „Liblika lend“, Tartu 1927: 87).

Seega setu hobune ehk setukas oli algul setudele müüdav, vana, tööks kõlbmatu hobune. Nahahobuseid hakati kokku ostma seoses kapitalistliku tööstuse arenguga 19. sajandi esimesel poolel, kuid hobusesetuka nimetust ei esine veel F. J. Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatu“ teises trükis (1893), mis oli täiendatud vaid autori enda kogutud sõnavaraga (umbes 10 000 sõna). Ilmselt on *setukas* ‘kronu’ 1 a i e m a l t tuntuks saanud 19. saj viimase kümnendiku lõpul.

Setude kaubareiside tulemusena levis *setukas* üle kogu Eesti. Teatud määral soodustas levikut ka kirjasõna. Haruldasem näib *setukas* olevat põhjarannikul ja saartel. Näiteks Hiiumaalt on tehtud vaid üks kirjapanek *setugene* ‘vilets loom’ (Reigi, Tahkuna). Geograafilise asendi tõttu võis setude rännuteedest eemale jääda ka Häädemeeste kant (vrd *setukas* ‘armetu, vana loom’).

Tähenduse avardamise teel on tekkinud *setupõrsas*. Nimelt on ‘kõhn vilets hobune’ hakanud märkima igasugust armetut looma. Mõnel pool (nt Viru-Jaagupis) on *setukas* omandanud laisa hobuse tähenduse. Võrdluse *nagu mustlase setukas* teke on seotud laatadel vanu hobuseid parseldavate mustlas-tega. Tänapäeval on *setuka* ühendamine setudega rahvasuus unustusehõlma vajumas.

4

Huvi pakub küsimus, kuidas on tekkinud etnonüüm *setu(kas)*. Jelizaveta Richteri (1979: 92) andmeil hakati Pihkvamaa eestlasi setudeks kutsuma kas XIX sajandi algupoolel või keskpaiku, kusjuures trükisõnas esineb asjaomane nimetus esmakordselt alles 1860. aastal H. Hartmanni artiklis baltisaksa ajakirjas Inland. Wiedemanni sõnaraamatus on *setu-rahvas*, *setukas* ja *setukene* varustatud märkusega, et nõnda kutsuvad Pihkvamaa eestlasi Liivimaa

naabrid; peale selle mainitakse ka *saksa-setuke*’st kadakasaksa tähenduses, ilmselt seetõttu, et mõlema kõnes esineb kahe keele (eesti, vene, eesti-saksa) sõnu.

Rahvanimetuse algupära pole selge. Igatahes ei saa seda ühendada sõnaga *setu* ‘niipalju; mõnesugune’, mille tüvi on *setme*-. Võib-olla tohiks aga *setukest* seosesse viia F. J. Wiedemanni talletatud ütlusega *oh, setukene*, mis on väljendanud midagi põlastavat (*etwas verächtlich*) (ESS₁ 1034). Juhul, kui see pole sekundaarne, st tuletatud etnonüümist, arvame, et sõna tähendus oli kirjapaneku ajaks juba tuhmunud. Oletan, et *setu* ~ *seto* võis olla pejoratiivse tähendusega deskriptiivsõna. Selle poolt räägib ka element *-u* (< *-oi), nagu sõnades *itu* ‘ebanormaalne’, *molu*, *tobu*, *togu* jt, mispuhul J. Mägiste (1928: 6, 12, 16–17, 233) väidab: „Säärased onomatopeetis-deskriptiivsed sõnad tekivad eimillestki, häälikulistena metafoornimetustena kõigele ümbritsevale, eriti kõigele, mis kuidagi esile kutsub mingi affektsiooni oma meeldivusega või vastikusega, suurusega või väiksusega.“ Deskriptiivsõnad võivad tekkida kitsal maa-alal ning olla sageli küllalt lühiealised.

Teatavasti on naaberpiirkonna elanikke keeleiseärasuste jm põhjustel tihti ebanormaalseteks peetud (vrd kas või *mulgi* teket). Setud erinesid oma kommetelt, keelelt jne ümberkaudsetest. M. J. Eisen (1909: 62) manitses: „Neid [= setusid] peetakse rumalateks. Ülekohus on neid ometi rumalaks pidada. Nemad on ainult harimata, koolitamata.“ Nõnda on võimalik, et *setu(kene)*, mida kasutasid Pihkvamaa eestlaste naabrid, tähendas rumalat, põlastusväärset inimest. Selliseid kolmekordseid pejoratiivseid deminutiive on lõunaestlased tarvitanud teisigi: *hat’okezeq* Rõuge, *häkukene* Rõuge või Vastseliina, *lät’okezeq* Antsla kandi elanikest rääkides (ESS₁ 50, 68, 478). Muide tunduvalt üle poole halvamaigulistest etnonüümidest, mida on kogunud F. J. Wiedemann, pärineb lõunaestlaste suust. Pejoratiivset rahvanimetust setud ise muidugi ei kasutanud, vanakesed väldivad seda tänini (Richter 1979: 105).

MANU : MAN : MANT

Ilmunud: Est. *manu* : *man* : *mant*. – Советское финно-угроведение 2, 1977, 81–83.

Kohta tähistavad järelsõnad (ee *juurde*, vdj *tüvee*, sm *luo* jt) on kujunenud läänemeresoome keelte iseseisva arengu perioodil. Nad on nagu analoogsed mäarsõnadki tekkinud peaaesjalikult noomenitest, nt ee *juures* < *juur*, vdj *tüvennä* < *tüvi* jne (Laanest 1975: 189). Lõunaeeesti keelealal vastab kirja-keele paradigmaatilisele sõnatriole *juurde* : *juures* : *juurest* päritolult seni veel ebaselge *manu* : *man* : *mant*.

Heikki Ojansuu avaldas omal ajal arvamust, et nimetatud postpositioone saab tuletada F. J. Wiedemanni esitatud sõnadest *manu* 'Haus / kodu', *manuline* 'Miteinwohner, Einwohner b. einem Anderen / kaaselanik, kellegi teise juures elav isik' ja *manuline naine* 'Wirtschaftlerin / virtin' (ESS₁ 570). Seda seisukohta kritiseeris hiljem Julius Mägiste (1939: 66–69), kes pidas võimalikuks, et *manu* : *man* : *mant* seostub soome-ugri päritolu sõnadega, nagu ee *mala* 'mererand', sm *malo* 'rand; külg', ers *malaso* 'juures; lähedal' jt. Tegelikult takistab nende sõnade ühendamist olulisel määral häälikuvastavus *l* ~ *n*. Muidugi on olemas ühes ja samas keeles või sugulaskeeltes sõnu, milles *l* ja *n* võivad vahelduda. Saab tõestada, et *l* on tekkinud dissimilatsiooni või mõnel muul teel *n*-häälikust, mitte aga vastupidi. J. Mägiste esitas rohkesti dissimilatsiooninäiteid. Muutus *l* < *n* on tekkinud sõnades ee *hää*l, setu *ääl*' ja lv *eel*' ~ *ööl*' (vrd sm *ääni*) tõenäoliselt *heli* mõjul (nagu ka sõnaalguline *h* eesti kirjakeeles). Algupärast *n*-häälikut kinnitavad ka kaugemate sugulaskeelte andmed, vrd sa *jiinn* 'hääl', ung *ének* 'laul; laulmine' < s-u **äne*, KES 297). Sõnades *pähkel*, *pähe*l, *pähe*n : *pähkme* jt on tegemist ilmselt eri liidetega, vrd ee *pähes* : *pähke* (ESS₁ 782) ja komi *paškan* (KES 217). Sama nähtusega on ilmselt tegu ka ee *kämmal* ja sm *kämnen* puhul. Pole teada ühtegi sõnajuhtu, kus esineks muutus *l* > *n*. Seega ei tohiks lõunaeeesti *man* ersa vaste sisaldada *l*-häälikut, vaid see pidi algselt olema *n*-iline. Seetõttu tuleks huvipakkuvatele järelsõnadele leida teine alussõna.

Ung *ma* 'täna' ja *most* 'nüüd' põhjal oletatakse, et soome-ugri aluskeeles oli kunagi demonstratiivpronoomeni *mV*-tüvi (Maitinskaja 1969: 108). Üksikutel juhtudel on määr- ja tagasõnad tekkinud asesõnadest, nt ee *taga* < **ta-ka*- jt. Olen seda meelt, et ka eL *manu* : *man* : *mant* on arenenud asesõna *mV*-tüvest. Pronoomenid koosnevad harilikult mitmest osisest. Nõnda on ka *manu* jt puhul, kusjuures asesõnatüvele **ma*- on liitunud rõhutav pronominaalsufiks *-*na* (vrd ka eesvokaalset isikulist asesõna *mi-nä*). Hääbunud algkujust **mana* saavad alguse ehk ers *many-t'* (*t'* on kohakäände lõpp) ja mkš *mana* 'üle-eelmisel aastal' (Serebrennikov 1967: 235–236). Seega väljendas see vähemalt läänemeresoome ja mordva keeltesse ulatuv ühissõna nii kohakui ka ajasuhteid.

Läänemeresoome keeltes on sõnu, milles *juurde*-mõistet väljendatakse kas latiivi (sm, krj *luo* < **lōk*; is *looks*) või illatiivi abil (ee *juurde*, lv *jū'r*, vdj *juurõd*⁷⁷ (Jõgõperä), *tüvee*; Ariste 1968₁: 100, 110). Lõunaeeesti sõnakuju *mano* ~ *manu* saab seletada *k*-latiivi abil, sest kohati kasutatakse *manu*[?] (< **manok*). J. Mägiste on muuseas siinpuhul oletanud ka *n*-latiivi (tsit: Univere 1975: 387). J. Mägiste väitis veendunult, et H. Ojansuu oletatud illatiivi **manohon* tänapäevane kuju oleks tugevas astmes **manno*.

Asjaomased kohta märkivad läänemeresoome lekseemid võivad olla kas inessiivis (ee *juures*, lv *jūs*) või endisest lokatiivist kujunenud essiivis (vdj *tiivennä*, is *lōn*, sm *luona*). Tõenäoliselt on eL *man* ~ *mann* puhul, mis esineb rahvaluules kujul *manna* ~ *manne* (ERL IV 372), tegu **mana*-sõna lokatiiviga, nagu seda oletas ka J. Mägiste. Läänemeresoome algkuju saab rekonstrueerida kujul **man-na*. See huvitav näide tõendab veel kord, et läänemeresoome keelte teatud sõnatüüpides moodustatakse essiiv kaashäälikuga lõppevast tüvest, vrd sm *vuonna* < **vuotna* jt (vt Ganschow 1975: 76–77).⁷⁸

Lähtekohta tähistavad läänemeresoome postpositsioonid esinevad kas partitiivis ehk varasemas ablatiivis (vdj *tüveä*, sm *luota*), elatiivis (ee *juurest*, lv *jūst*) või ekstsessiivis (is *lōnt*, sm murdeline *tykköönt*, krj *luonta*). J. Mägiste oletas, et eL *mant* on tekkinud partitiivist. Ent kui pidada silmas paralleelset isikulist asesõna *mina*, mille partitiiv lõunaeeesti murdealal on vokaaliga lõppeva tüvega (*minno* < **minu-ta*, vrd kirjakeele *mind* < **min-ta*), siis tundub ta oletus ebatõenäolisena. J. Mägiste ei pidanud õigeaks H. Ojansuu

⁷⁷ Vadja *juur*-tüvelised sõnad (*juurõd*, *juurõza*, *juurõssa*) on usutavasti pärit eesti keelest, on ju Jõgõperä murdes rohkesti teisigi eestipärasusi.

⁷⁸ Konsonanttüve olemasolule viitamise eest tänan Paul Aristet ja Tiit-Rein Viitsot.

pakutud ekstsessiivi, mis esinevat Lõuna-Eestis harva. Tegelikult kasutatakse seda üsna sageli (Ariste 1960₁: 159). Seetõttu arvan, et *mant* kajastab vana ekstsessiivi. Samuti on võimalik, et selle käände lätet tuleks otsida asesõnade hulgast, sest näiteks tähistas *n*-element *mant*-lekseemis kohta, ablatiivilõpp *-ta* aga eemaldumist.

Kokkuvõtteks olgu öeldud, et eL *manu* : *man* : *mant* kujutab endast kunagise demonstratiivpronoomeni **mana* nn üldisi kohakäändeid (latiiv, essiiv ja ekstsessiiv).⁷⁹

⁷⁹ Erandlikud Har *manh*, Räp *mah* ja Rõu *mahn* kujutavad endast ilmselt sekundaarselt tekkinud inessiivi; Lei *munu* : *mun* vajaks eraldi uurimist. Autori märkus, 2016.

KUST PÄRINEB OSM?

Ilmunud: Kust pärineb *osm*? – Keel ja Kirjandus 8, 1977, 478–480. Käesoleva kogumiku jaoks on etümoloogia osa täiendatud.

Eestis tuntakse rahvalaulu Osmi rängast haigusest, mille puhul

Ei ustud häda hädasta,
Ei ustud valu valusta,
Hoigamesi haigeeksi.

Vötsid voodid mädanda,
Aluslauad hallita,
Padjad peened pehasta.
(ER II 42)

Karjala folklooris (ka „Kalevalas“) räägitakse samanimelisest õllepruulijast:

Ozmoni olutta keittäy
Pikkuzella kattilalla...

Mu Osmu õlut pruulib
väikese katlaga...

(KKR 1976: 239)

Osm-tüve kohtab veel mitmes muuski eesti, vadja, isuri, karjala rahvalaulus jm. Põhjakarjalastelt on talletatud muinasjutt inimesesööjast-konnast *Osmo*, kes võib kujutada tegelikult endast metshaldjat (Leino 1978: 232). *Osm*-tüve kunagise esinemise kohta on jälgi ka liivi keeles. Sellest tunnistab 1226. aastal Riia territooriumilt ürikusse kantud kohanimi (*insula*) *Osmesara* ~ *Osme-sare*, vrd ee *Osmussaar* (Karma 1990: 38–39).

Uku Masing (1957) on veenvalt tõestanud, et *osm* tähistas algselt tootemlikku, inimesena kujutletud ahmi ehk kaljukassi (*Gulo gulo*), mis tänapäeval võib Eestis viibida enamasti vaid juhukülalisena, kuid elab laialdaselt Euroopa (tänapäeval Skandinaavia, Soome ja Venemaa põhjaosa), Aasia ning Põhja-Ameerika taiga- ja tundraladel (Loomade 1987: 254).

1

Kärplaste perekonda kuuluvat ahmi kutsutakse meil ka libahundiks; üldlevinud uskumuse kohaselt olevat ta sündinud soe 7., 9., 10., 12. või 13. pojast (M. Hiimäe 1971: 664 jj). See kujutelm on ilmselt hilisem kui soome müüt hundi saamisest:

Helmi Herralta putosi, [- - -]	Helmes Issandalt pudenes,
Osmon pellon pientarelle;	Osmi põllupeenrale;
Tuosta tuli tuulikurkku,	Sellest tuli tuulekurk (= hunt),
Jotta joutui jouhiturpa,	Sellest tuli jõhvikoon (= hunt),
Leikkari ijänikuinen.	Jooksja [?] igipõline.

(Mägiste 1938: 180)

Mainitakse, et sm (*h*)*osman solmu*, *osmon solmu* ‘seemnepunga meenutav vikatilöele, sirbi-, reha- ja kirvevarrele sisselõigatud kaunistus; nõiasõlm veiste arstimisel’ ja krj *ožmonšolmu* on kaudselt seostatavad lapi muinasjutuga, kus ahm ambus põhjapõdrale turja, mistõttu seal olevat näha ahmi noole jälgi (Masing 1957: 136, 140). Kaunistusena kujutab osmisõlm endast nähtavasti omandimärki, mis on jäänus ajast, mil ahmi austati tootemloomana. Näiteks kasutasid komid kuni viimase ajani tarbe- ja kultusesemetel pere-märkidena zoomorfseid kujundeid või loomasümboleid geomeetriliste figuuridena, mis kandsid loomanimetusi; handid tätoveerisid ihule muide ka ahmi kujutisi (Gribova 1975: 48). Osmisõlme kasutamist veiste ravis võib seletada tõigaga, et ahmi meelissaakloomaks peetakse veist (M. Hiimäe 1971: 666, 668). See ilmneb ka karjala näitest *ahmoi udaree süöw lehmäl* ‘ahm sööb lehmäl udara’ (Mägiste 1928: 58).

Vadja kaasitajad on pulmalauludes kasutanud peigmehe epiteedina nii puid kui ka loomi tähistavaid sõnu. Pole mõistetav, miks peaks laulukatkend olema sisuliselt riknenud (vrd Masing 1957: 138).

Löö oweza ozmueni,	Löö hobust, mu osmu,
löö oweza, od'd'a entäs,	löö hobust, hoia ennast,
kumartaakka kultoeni,	kummarda, mu kullake,
kahee' poolee' kaloeni ⁸⁰	kahele poole, mu kalake

⁸⁰ Kirjapanekut on trükitehniliselt lihtsustatud. Siinkirjutaja märkus, 10.02.2016.

Ungari keeleteadlane Antal Reguly on 1841. aastal vadjalastelt kirja pannud huvitavaid ülestähendusi, millest ilmneb, et eespool esitatud katkend pärineb pulmalaulust, nagu ka

Elä noiza maalles marjuoni	Ära tule maale, mu marjake,
satulalta saaruoni	sadulast, mu saareke,
opezalta ozmuoni...	hobuselt, mu osmuke...
	(Reguly 1958: 27; vrd ka lk 57)

Vadja pulmakaasitustes kohtab sageli väljendit mu kalake:

selless viipü med'd'e vello	sellepärast viibis meie veli,
kavassu kala üväni	hilines mu hea kala

või

Yhzi puoli lavvatani	Üks pool mu lauast
kõikki on selkiät setäni	kõik on puha (= selged) mu lelled
toinen puoli lavvatani	teine pool mu lauast –
onot ozmalaizollani.	minu osmalise onud.
(Ariste 1960 ₂ : 57; Reguly 1958: 27; vrd ka lk 28, 42 jj)	

Üks vigaselt noteeritud laulukatkend *otat on osmuttani, tarvitt'on tammuttani* on tõlgitud 'sa võtad mu Osmuti, sa vajad mu tammekest' (Mägiste 1938). Selguse saame A. Reguly märkmetest:

elä seizo dengas tähi	ära seisa oma raha pärast,
elä maka markas tähi	ära maga oma marga pärast,
uotättu ozmuttani	mu oodatud osmuke,
tarvittu tammuttani.	mu tarvilik tammeke.
(Reguly 1958: 15; analoogiline laul on ka lk 30, 56, 59)	

Kui epiteediga *kalake* võidi pulmalauludes väljendada peiu ilu, siis *osmuke*'sega tarkust ja kavalust, sest on ju ahm kaval, raskesti tabatav:

vaata vaata velvyeni	vaata, vaata, mu veljeke,
viisas vaata vielualta	tark, vaata viilu alt,
kavala katoksalta.	kaval, katuse alt.
(Reguly 1958: 14–15)	

Samas tähenduses võib *osm* olla ka eesti lauludes „Ott oli osmus poisikene“ ja „Oota, üks oota, osmimeesi, kannatõlõ purjos poissi“. Vadja keele sõnastikus piirdutakse *ozmalainõ*, *ozmud* ja *ozmulainõ* puhul tähendusega ‘kullake, kallike (peigmehe või pruudi hellitusnimetus rahvalauludes)’ (VKS₂ 852).

2

Enne kui alustada *osm*’i päritolu käsitlust, poleks huvituseta vaadelda ahmi märkivate sõnade etümoloogiaid muis keelis.

Ko *latšõg*, udm *lakša* ja mns *tolmaχ* alg tähenduseks arvatakse olevat ‘varas’ (Hausenberg 1972: 38). Skandinaavia keelte ahminimetus (rts *järv*, norra *jerv*, taani *jærv*) on tuletatud looma karvastiku värvusest, sest sõna algkuju **erba* seostub adjektiiviga **erpa* ‘pruun’ (Vries 1961: 292; Caprona 2013: 417). Vene *pocomaxa* päritolu on ebaselge. Seda peetakse lähtunuks soome hüpoteetilisest sõnast **rosso-maha* ‘jämema’ või sugulaseks saksa lekseemiga *Hermelin* ‘hermeliin, kärp’ (ESR₂: III 504–505).

Saksa *Vielfraß* (sõna-sõnalt ‘paljusööja’) polevat seoses õgimisega, vaid kärplase nimetus olevat saadud XV sajandil hansakaupmeeste vahendusel vananorra nimetusest *ffjeldfross* ‘mägikass’ (GD: 744), vrd rts *frossare* ‘õgard’ samuti ee tehisinimetus *kaljukass*. Teisalt on saksa lekseemi peetud hansa kaupmeeste kaudu sünenenud tõlkelaenuks soome keelest. Kas saksa või ladina keele vahendusel on tekkinud ingl *glutton*, rts *filfras*, taani *felfraads* ja moonutatud norra sõnakuju *ffjellfross* ~ *ffjeldfross* (SSA I 54). Ingl *glutton* on laenatud vanaprantsuse sõnast *gluton* ~ *gloton*, mis seostub ladina verbiga *gluttire* ‘neelama’. Ingl *wolverine* ‘ahm’ ühendatakse kahtlemisi sõnaga *wolf* ‘hunt’ (CDE 438, 1242). Ka lt *āmrija* ja *daudzrija* seostatakse rohke söömisega. Esimese sõna kohta käibib mitu etümoloogiat. Ühe seletuse kohaselt on *āmrija* arenenud kujust *gāmrija*, mis koosneb omakorda osistest *gāma* ‘õgard’ ja *rīt* ‘neelama; õgima’, teise järgi aga eesti lekseemist *ahm* ja verbituletisest *rīt* (LEV₁ 285). *Daudzrija* struktuur on läbipaistev, vrd *daudz* ‘palju’. Siinpuhul võiks ehk oletada saksa tõlkelaenu.

Sm *ahma*, krj *ahmoi*, huahmoi on ühendatavad eesti sõnaga *ahm* ‘õgard’ ja soome sõnaga *ahma* ‘ahnur, kes ahnelt ja liialt kiiresti sööb’. Seega seostub ta soome verbiga *ahmia* ‘ahnelt neelama; õgima’ ja eesti sõnades *ahmima* ja *ahmama* (Mägiste 1938: 58, 133; ESS₁ 729). Asjaomasel tüvel on küsimärgilised vasted ka saami ja komi keeles. Osa uurijaid on

nimetatud verbe pidanud deskriptiivsõnadeks, vrd ka *ahmatama*, *ahmer-dama*, *ahmitsema*, *ähmima*. Nagu ka soome *ahma*, tähendab eesti, tõsi küll vaid Põltsamaa kihelkonnas registreeritud sõna *ahm* ahnet (VMS_I I 22), sest *õgima* tähendab ju nii ahnelt kui ka palju sööma. *Ahm*-sõnadega peetakse ühtekuuluvaks ka adjektiivi *ahne*. Teine osa uurijaid on käsitletava tüve liigitanud vanade indoeuroopa laenude hulka, vrd vanaindia *aśma* 'sööja' (SSA I 53–54). Eesti *ahm* imetaja tähenduses on laenatud soome keelest (EEW 45).

Kust on aga pärit *osm*? Teadaolevalt on esimesena selle päritolu käsitlenud Julius Mägiste (1938), kelle arvates on *osm* 'hütt' laenatud vene sõnast *озимь* 'taliviljaoras' ja tähendas esialgu mingit teravilja, mis võis selles tähenduses saada peigmehe meelitusnimeks ja pärastpoole mõistatusliku müütilise tegelase nimetuseks. Muide, autor on poolsada aasta hiljem seda seletuskatset pidanud isegi ebakindlaks (*unsicher, aber viell[eicht] doch erwähnenswert* 'ebakindel, kuid ehk siiski mainimisväärne'). Soome uurijate arvates võib *osma* 'ahm' olla tekkinud sõnade **oksi* : *ohden* (vrd ee *ott*, sm *ohto*) ja *ahma* kontamineerumise tulemusel (SSA II 274).

Siinkirjutaja on *osm*-sõna ühendanud F. J. Wiedemanni sõnastikus leiduva verbiga *asmama* 'fassen, packen / haarama' (ESS_I 49). Vastuväiteid võib põhjustada *a* ja *o* vastavus, kuid nimetatud sõnad on ehk häälikuliselt võrreldavad, nagu *asm*, *osm*, *õsm* ja *õśm* hüti tähenduses (ESS_I 49, 716, 742). Küllap on siin tegemist vana läänemeresoomelise vaheldusega (vrd eesti *põlema*, lõunaeeesti *palama*, sm *palaa*, *polttaa* 'põletada') või siis varieeruva vokaalkoostisega deskriptiivverbiga. Sõnaga *asmama* võib ühte kuuluda ka *osmik* 'väike nõu, riist' (H. Viires 1972: 111; VMS_I II 151). Siinpuhul võiks võrrelda saksa *Faß* 'nõu, anum' ja *fassen* 'haarama'. Seega võiks **osma* 'ahm' algtähenduseks olla 'haaraja', mis on seda usutavam, et ahmi saagipüüdmine on iseloomulik: „Saaki haarab [ta] turjast... Mõnikord õnnestub suurematel loomadel end tema haarest vabastada puude või okste alt läbi joostes, kusjuures ründaja omakorda püüab küüntega puudesse klammerdunult ohvrit paigal hoida.“ (M. Hiimäe 1971: 668). Seega uuritava sõnal puudub läbini usutav etümoloogia.

Soome-ugri keelte loomanimetustes on sageli kasutusel vähendusliited, näiteks krj *ahmoi* 'ahm', ee *hobu*, *rebu* 'rebane' (Mägiste 1928: 123, 167; Hausenberg 1972: 173). Vdj *ozmud* sisaldab vähendusliidet *-ud*, nagu *emüd* 'emake' jt (Ariste 1948: 126). Käsitleva kärplase nimetusest on tuletatud

toponüüm *Osmussaar* (Kettunen 1955: 113). Ka see lähtub deminutiivsest kujust **osmoi*.

Kokkuvõtteks võib nentida, et varem tuntud ja astatud kärplase nimetus *osm* on ajapikku hääbunud, püsides vaid rahvaluules, kohanimes, liit-sõnaosistena jm.

KAS VEPSA *ÑIL'ED* ON LAENATUD KOMI KEELEST?

Ilmunud: Ist weps. *ñil'ed* eine Entlehnung aus der Komi-Sprache? – Советское финно-угроведение 4, 1975, 242–243. Käesoleva kogumiku kirjutist on näidetega veidi täiendatud.

Adolf Turkin (1974: 8) pidas võimalikuks, et vps *ñil'ed* 'libe' on laenatud komi keelest. Minu arvates saab läheneda ka teisiti. Mõlemad sõnad, nii vps *ñil'ed* kui ka ko *ñil'ög* 'libe' võivad lähtuda noomenist, mis oli olemas juba soome-ugri algkeeles.⁸¹

A. Turkini väide on tingitud ilmselt ebatäpsusest komi keele etümoloogilises sõnaraamatus. Nimelt on seal ko *ñil'ög*, mille puhul on esitatud õige permi algkuju **ñil'*, võrreldud teiste soome-ugri keelte tagavokaalsete sõnadega, nagu sm *nolki*, ers *nolgo* jt (KES 191). Ent üldiselt on teada, et eelpermi **i*-le vastab tavaliselt eesvokaal, sagedamini *i*, vrd ko *ñim* 'nimi', sm *nimi*, ers *l'em*; ko *šin* 'silm', sm *silmä*, ers *šel'me* jt (KES 191, vt ka tabelit lk 26).

Sürjakomi Ižma murdes esineb *ñul'eg* 'libe', mida on õigustatult kõrvaltatud *ñil'*-tüvelise sõnaga (KES 200), kuid seda üksnes semantiliselt. Paraku pole sõna algkuju taastatav vastavuste puudumise tõttu teistes komi murretes ja udmurdi keeles.

Komi lekseemi *ñil'ög* (< **ñil'*-) saab kahtlemata võrrelda ainult teiste soome-ugri keelte samatähenduslike sõnade eesvokaalsete variantidega. Vähemalt eesti, soome ja vepsa keeles on neid nagu tagavokaalseidki variante rohkesti säilinud, kusjuures **ñil'*-tüvele on liitunud erinevaid primaarseid ja sekundaarseid sufikseid.

Permi *ñil'*-tüvega seonduvad ee *nilb* : *nilva*, *nil'b* : *nil'vi* 'lima; virts', *nilbe* 'libe; lima' (EES₁ 243), *nilvakas* 'tigu', *nilbe* 'lima' (VMS₁ II 90–91); sm *nilainen* 'mähine; limane', *nilja* 'lima', *niljainen* ~ *niljakas* 'libe; limane', *nilviäinen* 'mollusk, limune' (SES₁ 340, 341); vps *ñil'ed* ~ *ñil'mak* 'libe' (SVJ 359).

⁸¹ Võimatu pole ka taolise leksika eraldi areng eri keeltes. EES 313 peab *nilbe*-sõna, millele on esitatud vasteid liivi, soome ja Aunuse karjala keelest, ainult läänemeresoomeliseks.

Üpris produktiivsed on *nil'*-tüve *ä*-lised teisendid, vrd ee *nälb* ~ *nälv* 'ila' (VMS₁ II 121), *nälkjas* (< **näl-k*-); sm *nälä* ~ *näljä* 'lima', *näljäinen* 'limane' (SES₁ 351); vps *hål'ä* 'lima; kõnts, muda', *hål'eg* ~ *hål'om* 'lima; muda', *hål'omakaz* 'limane; mudane; libe' (SVJ 372; EES 327). Kuna *nil'*-tüvi esi-neb peale vepsa keele ka teistes läänemeresoome keeltes, siis ei saa vps *nil'ed* olla komi laen, vaid mõlemad sõnad, nii *nil'ed* kui ka *nil'ög*, on soome-ugri päritolu. Nagu mitme soome-ugri keele tagavokaalsetest variantidest ilmneb (vrd ee *nōlg*, ers *nolgo* 'tatt', mr *nolo* 'niiskus; lima; röga', ko *ńula* 'mahl; eritis', ung *nyál* 'sülg, ila' jt, KES 191, 200; EES 324), olid algkeeles olemas nii ees- kui ka tagavokaalsed teisendid.

Keeleainestikust järeldub, et erinevat vokaali sisaldav **ńVl'*- oli algselt lima tähistav nimisõna. Võib-olla kujunesid erinevatel variantidel vastavalt lima iseloomule erilised tähendused. Omadussõnaliite lisandumisel tüvele on tekkinud tähendus 'limane', mille semantiliseks edasiarenduseks näib olevat 'libe'.

Lõpuks tahan lisada, et sellistel ekspressiivsetel mõistetel on sageli rohkesti vastavusi, nt ee *ligane* ~ *logane* ~ *lägane* ~ *lögane* 'limane; libe; porine' (vt ESS₁ 443, 473, 515).

II

KOHA- JA ISIKUNIMEDEST

LIIVLASTE NIMETUSTEST JA NIMEDEST

VANIMATES KIRJAMÄLESTISTES

Ilmunud: Personal names and denomination of Livonians in early written sources. – Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 5–1, 2014, 13–26. Täna prof Karl Pajusalu ja prof Riho Grünthalit abistavate kommentaaride eest. Suur tänu Mariko FASTERILE vajalike kirjandusallikate eest.

1. Sissejuhatus

Käesolevas artiklis 1) üritatakse panna paika liivlasi tähistavate etnonüümide ajaline järjestus, 2) täpsustatakse nende kronoloogiat, 3) analüüsitakse rahvanimetusi ja võimalikke liivi isikunimesid. Kirjutis on täienduseks Mauno Koski artiklile liivlasi tähistavatest sõnadest (Koski 2011).

Huvipakkuva kirjasõna järjestamisel tuleb eristada kaht aspekti: ühelt poolt retrospektiivselt kajastatava sündmuse toimumise aega, teisalt aga sündmuse kirjapaneku aega. Arvestamata ei saa jätta ka kolmandat aspekti, nimelt korduvalt ümberkirjutatud ja täiendatud kroonika säilinud redaktsiooni loomisaega. Paraku on osa andmeid ebakindlad: puhuti pole selge, kas sündmus üldse toimus või mitte, puhuti jääb toimumise aeg ebaselgeks.

2. Ebakindlad teated

Huvipakkuva tüvega etnonüüme on maininud juba I–II sajandi kreeka ja rooma autorid. Neist Plinius Vanem (23–79) nimetas oma teoses „Naturalis Historia“ *Skatinavia* saarel 500 (!) distriktis elavat rahvast *Hilleviones*. Publius Cornelius Tacitus (55–120) kõneles raamatus „Germania“ rahvast nimega *lemovii* ~ *levonii*. Klaudios Ptolemaiose (90–160) teoses kirjutatakse *Skandia*-nimelisest saarest, mille põhjaosas elavat *Phinnoi*, lõunaosas *Goutai* ja *Daukiones*, keskel aga *Leuonoi* (2.11.16). Kõiki mainitud lev-tüvelisi nimetusi seostatakse juba alates XVIII sajandist liivlastega (Koski 2011: 57). Tüvi *levio-* ~ *levo-* ~ *leuo-* meenutab väliselt küll liivlaste nimetust, ent

teisalt on *Leuonoi* peetud valesti kirjutatud sõnaks *Suiones* asemel, mis tähistab svealasi, st rootslasi. Thomas Grane jõudis antiikautorite teoseid analüüsisides seisukohale, et nende teadmised põhjalast olid väga hägused (Grane 2007: 17–18). Antiikautorite teateid peavad õigusega ebakindlaks ka teised autorid, nt Grünthal 1997: 245, 247. Seega on andmed liiga napid ja kohati isegi vastukäivad, mistõttu seost liivlastega pole võimalik tõestada ega ümber lükata, sest rahva asukohad jäävad lokaliseerimata või need pole usutavalt kirjeldatud. Teisalt pole võimatu, et sama etnonüümi omandasid liivlased alles pärastpoole, esialgu võis sõna tähistada mingit muud rahvast, nagu näiteks Tacituse *aestii* (vt EES 58).

Sajandeid hilisemast ajast mainivad Vessexi kuningas Alfred Suur IX sajandil ja Bremeni Adam XI sajandil Doni jõest ida poole rahvast, keda anglosaksid kutsuvat *Liubene* (ka *Liobene*). Asukoha järgi otsustades ei saa see nimetus küll tähistada liivlasi, kuigi sobiks häälikuliselt kokku vanavene kroonikas kasutatud etnonüümiga *любы* (Grünthal 1997: 247).

3. Skandinaavia allikad

Ajaloosündmuse toimumist arvesse võttes võib (aga ei tarvitse) kõige vanema mainingu liivlaste kohta koos asjaomase etnonüümiga leida Saxo Grammaticuse poolt 1185. aasta paiku lõpetatud teose „Gesta Danorum“ („Taanlaste teod“; esmakordselt ilmunud 1514. aastal) kaheksandas raamatus. Teoses räägitakse 550. või 750. aasta paiku toimunud Bråvalla lahingust, milles olevat osalenud *Liui Saxonumque* ‘liivlased koos saksidega’ (SGD 261), kusjuures *Liurum regis filius Biccō* ‘liivlaste vanema poeg Biccō’ olevat võetud vangi (SGD 279–280). Teisal mainitakse *Ger Liuicus*’t ‘liivlane Ger’, võibolla ka ‘Ger Liivimaalt’ (SGD 258; vt ka Saxo 2006: 239, 256–257). Mainingu muudab ebakindlaks tõik, et mõnede uurijate väitel pole sellist lahingut kunagi peetud, teised oletavad, et tegu võis olla hoopis mõne 1000. aasta paiku aset leidnud lahinguga; kroonika kujutab endast ajaloolise ja müütilise ainese segu (Koski 2011: 57–58; Zemītis 2011: 75). Võttes dateerimise aluseks teose kirjutamise aja, siis liivlaste mainimine selles on küll üks varasemaid, kuid mitte kõige varajasem.

Kui eespool mainitud nimesid kandsid tõepoolest liivlased, siis ladina-pärast *Biccō* (skandinaavia *Bikki*) saaks häälikuliselt seostada ehk apellatiiviga **pikkoi* ‘väike, pisike’, vrd vdj *pikkarain*, sm *pikku*, *Pikko* (väikse

lamba nimi), *Piko* (isikunimi), aunuse *pikkaraine*, *pikoi* ~ *pikkoi* ‘vähekese’ jt. Sel juhul oleks tegu *oi*-lise deminutiiviga, mis esines viimase aja liivi keeles üksnes rudimentaarselt (Mägiste 1928: 1–3, 74, 100–101). Probleemiks on aga tõik, et asjaomast tüve **pikk-oi* ‘lühike’ pole liivi (ega eesti) keelest nenditud, küll aga esineb samas tähenduses *piški-*, nimelt 1582–1583 *Matte Piszkelemmitte* jt (Kiparsky 1938: 254; Stoebeke 1964: 63). Ometi pole välisstatud, et kunagi võis asjaomane sõna siiski kuuluda liivi sõnavarasse. Veelgi vähem tõenäoline on *Bicco* seostamine liivi apellatiiviga *pitkā* ‘pikk’, vrd lv 1290 *Pittekeleybe* < *pitkā* + *leebe* ‘leib’ (Feyerabend 1985: 241). Igatäh vanaskandinaavia mehenimede hulgas asjaomast antroponüümi pole (ONM).⁸²

Ger on liiga lühike nimekuju, et selle järgi midagi kindlat otsustada. Arvesse võiksid tulla läänemeresoome tüved **Ker-* ja **Kēr-*, näiteks ee 1534 *Hans Kerropoyck*; sm XVI saj *Kero(i)*, 1374, XV saj *Kierikainen (Geri-)*, XVI saj *Kiero* (Stoebeke 1964: 37, 165). Neid saab ehk seostada mõnega apellatiividest *kerä* ‘kera’, *kiero* ‘vildak, kooldunud; petlik; kõõrd-’, *kierre* ‘keerd’ jt. Teisalt pole päris välistatud germaanipärane nimi, vrd liittüvelised *Gerhard* (vrd vanaülemsaksa *gēr* ‘oda’, *hard* ‘köva, julge’), *Germar* (vrd *māri* ‘kuulus’), *Gerolf* (vrd *wolf* ‘hunt’) jt (Naumann jt 1984: 41, 42). Saxo Grammaticusel esinevat nimekuju ei saa otse ühendada vanaskandinaavia sõnaga *geirr* ‘oda’ (vt ONM).

Liivlaste kohta on kindlaid kirjalikke andmeid alles alates teisest aastatuhandest, tõsi küll, liivlaste ala ehk Liivimaa näol. XI sajandi algusest või esimesest poolest on Rootsist pärit üks ruunitekst Södermanlandi Ådast (Söd. 39): *h[an] trukn-þi . // . a lf. lanti* [a Liflandi] ‘ta uppus Livlandis’ ja teine Upplandi Vekholmi kirikust (Up. 698): *han . ut fai . a liflainþi* ‘ta langes kauigel Livlandis’ (Melnikova 2001: 308, 324; Koski 2011: 57). Mõlemad tekstid sisaldavad osiseid *lif-* ‘liivlane’ ja *-land* ‘maa’. Seega on tegu tüüpilise germaani nimega, nagu hilisema saksa maanime *Livland* puhulgi (Koski 2011: 54). Skandinaavia tekstides kajastub maanimi, mis sisaldab rahva nime, mujalgi, nt *Kúrland* ‘Kuramaa’, *Virland* ‘Virumaa’, *Refaland* ‘Rävalamaa’ (vrd *refalir*), *Kirjálaland* ‘Karjala’ (vrd *kirjálir* ‘karjalased’; Jackson 2001: 30, 33–35). Seega liivlasi on kaudselt esmakordselt mainitud XI sajandi

⁸² *Bikki* esineb kuninga reetliku nõuniku nimena XIII sajandi esimese poolel Snorri Sturlusoni (1178–1241) kirjutatud „Noorema Edda“ osas „Skáldskaparmál“ ja järgmise sajandi II poolel loodud Völsunga saagas.

esimese poole kirjasõnas. Ruunimälestistes nimetatakse ka Liivimaa või selle naaberalade kohanimesid, nagu *i . tuna . asu* (Söd. 121) ‘Düüna [Daugava] suudmes’ (kui lugeda *i Dyna ósa*), *um . tumisnis* (Söd. 198) ‘ümbes Kolka nina’ (vrd sks *Domesnes*), *a . uit,au* [tõenäoliselt *Vindan*] (Gotl. 135) ‘Vindavi [Ventspils]’ või ‘Venta jõgi’ jt (Melnikova 2001: 299, 302, 307). Seega raidkivid tunnistavad skandinaavlaste viibimist kuralaste ja liivlaste aladel XI sajandi alguses; nad kogusid tribuuti kuralastelt juba IX sajandil (Saxo 2006: 31).

4. Vanavene allikad

Ajaliselt esimene või teine liivi etnosega seonduv sündmus, mis esineb vanavene kroonikas „Повесть временных лет“ („Jutustus möödunud aegadest“), pole samuti päris kindel. Kroonikas on juttu 944. või 945. aastal russide sõlmitud rahulepingust kreeklastega, kusjuures ühe saadiku nimi võib vene skandinavisti E. A. Melnikova arvates viidata liivlasele. See on üriku eri koopiates kirjutatud mitmeti: *Либуар Фастов*, *Либи аръфастовъ*, *Либуарфостов*, *Либи Аръфастовъ*, *Либи Аръфастов* (PVL 97, PSR II 35, Melnikova 2001: 327–328). Uuri ja on nime seostanud skandinaavia antroponüümiga *Arnfastr* (< *orn* ‘kotkas’, *fastr* ‘kiire’), mis esineb ka ühel Rootsist leitud raidkivil aastatest 1020–1060. Tegu on üsna tavalise nimega, mis esines nii vanarootsi, vanataani kui ka vananorra keeles, samuti ka ruunikirjades, sh kujul *arfast* ~ *arfastr*, kusjuures *fastr* ei tähenda mitte ‘kiire’, vaid ‘firm, strong / tugev, vanakumatu’ (ONM). Kui E. A. Melnikova kõrvutamise on õige, siis on tegu ühe varasema liivlaste nimega, sedapuhku skandinaaviapärasega. Skandinaavia varajase kohaloleku kohta Kuramaa liivlaste asualal räägivad arheoloogilised mälestised VII ja X sajandist (Zemītis 2011: 78) ning varased skandinaavia-vene suhted on ju üldteada.

E. A. Melnikova esitatud oletuse õigsuse korral võib *Libi* olla etnonüüm, mis pärineb kas läti või liivi keelest, vrd lt *lībīs* ‘liivlane’, lv *līb* ~ *lībe* (1767 *Liebi*) ‘liivlane’ (SLW 108–109). Pole kindel, et asjaomane etnonüüm oli *b*-line algusest peale. A. Zaliznjaki (2004: 55) oletusest varajaste läänemeresoome ja skandinaavia laenude põhjal võib välja lugeda, et lähteele /v/ edastamine *ō* abil viitab laenamisele Pihkva-Novgorodi piirkonna murdekeele vahendusel. Ainsuses etnonüüm eeldaks kuju *либинь* (vt ka allpool).

Asjaomane leping Bütsantsiga pidi toona olema kirjutatud kas kreeka või vanavene keeles, sest ka viimase kasutamise kohta leidub andmeid enne Venemaa ristiusustamist X sajandi teisel poolel (Možeiko, Ignatenko 1988: 32–34). S. M. Mihhejev (2011: 198) väidab, et russide lepingutekstid ja lood nende sõlmimise kohta pärinevad IX sajandil elanud Georgios Amartolose kroonikast, õigemini selle täiendustest 948. aastani, mille autoriks peetakse järgmisel aastasajal elanud Symeon Logothetest (vn *Логофет*; Hronika). Ent nimetatud kroonika ning selle redaktsioonide ja tõlgete vaatlemine oleks juba omaette uurimisteema.

Täpsemalt dateerimata on samas kroonikas teiste Venemaale andamit maksvate rahvaste seas mainitud liivlasi: «*Въ Афетови же части съдѣтъ русь, чюдѣ и вси языцѣ: меря, мурома, всь, мордва, заволочьская чюдѣ, пермь, печера, ямь, югра, литва, зимигола, корсь, лѣтгола, либѣ.*» (PVL 62, 64) ‘Jaafeti maades elavad venelased, tšuudid ja teised rahvad: merjalased, muromlased, vepslased, mordvalased, Zavolotsje tšuudid, permlased, petšooralased, hämelased, ugrilased, leedulased, semgalid, kuršid, latgalid, liivlased’. Viimases sõnas on tegu kollektiivnimetusega, mis näitab sünkreetsest nii rahvast kui ka maad. Nagu paljud teisedki etnonüümid, sisaldab ta *ь*, mis hääldati toona üllilühikese ehk redutseeritud *i*-na [i] (Možeiko, Ignatenko 1988: 104). M. Vasmeri järgi pärineb vanavene sõna läti keelest, vrd *lībī* ‘liivlane’ (ESR₂ I 305; vt ka Grünthal 1997: 247). Loomisaja järgi on see teine, kuid üriku sisust lähtuvalt siiski esmakordne liivlaste mainimine. Kuna selle kroonikateate dateeringu vahendamisel lähtutakse kroonika kirjutamise ajast, esineb kirjasõnas ebatäpsusi.

Läti arheoloogi Guntis Zemītise (2011: 75) andmeil on ajalooürikutes esmakordselt liivlasi märgitud 1113. aastal, kusjuures peetakse silmas just mainitud kroonika kirjutamisaega. Sama aastat liivlaste esmamainimise ajana on väitnud ka Eduard Vääri (2005: 111). Kindla aasta märkimisega on kroonika koostamise aega ületäpsustatud. Nimetada PVLi loomise ajaks pelgalt XII sajandit (Boiko 1998: 5) on liiga umbkaudne, ent XI–XII sajandi vahetust – ebatäpne (Koski 2011: 54). Nimetatud aastaarv (1113) pärineb juba vanavene kirjandusloost. Nõnda on üle saja aasta alates akadeemik A. A. Šahmatovi töödest üsna sageli väidetud (nt Drevnerusskaja 1988: 6; Kuskov 1998: 50, 54).

Teisal vanavene kirjandusloos on kroonika kirjutamise ajaks nimetatud „ligikaudu 1113. aastal“ (nt Literatura 1990: 8; Demin 2008: 24). See

dateering on õigem. Kroonika esimene redaktsioon pole säilinud, vaid see on lülitatud hilisemate, korduvalt ümbertehtud kroonikate koostisse, mistõttu pole selge, mis aasta sündmusi Kiievi Petšerski kloostri munk Nestor viimati käsitles. On pakutud aastaid 1110, 1113 ja 1115 (Tvorogov 1996: 139). Tuleb nõustuda vanavene filoloogi Savva Mihhejevi väitega, et algkroonika koostati mitte varem kui 1113. aastal, mil suri vürst Svjatopolk Izjaslavitš, ja hiljemalt 1116. aastal, mil Kiievi lähedal asunud Vödubitski kloostri iguumen Silvestr koostas Kiievi suurvürst Vladimir Monomahhi (1053–1125) käsul kroonika uue (teise), põhjalikult ümbertehtud redaktsiooni (Mihhejev 2011: 31). Õeldust tuleneb, et liivlasi on kirjalikes allikates teadaolevalt esmakordselt mainitud XII sajandi alguses või täpsemini selle teisel kümnendil. „Jutustuse möödunud aastatest“ vanimad käsikirjad on säilinud alles XIV–XV sajandist (Kuskov 1998: 50).

Nestor toetus oma kroonika koostamisel 1095. aasta paiku loodud teisele Kiievi Petšerski koondkroonikale („Начальный свод“), mille aluseks on Kiievi vanim koondkroonika („Древнейший Киевский свод“); viimase koostamisel on kasutatud Kiievi Petšerski esimest koondkroonika („Первый Киево-Печерский свод“, 1073) ja Novgorodi vana koondkroonika („Древний Новгородский свод“, 1050) tekste (Kuskov 1998: 50). Usutavasti pärinevad andmed liivlaste kohta just viimati mainitud allikast. Nõnda niikuks liivlaste esmamaining XI sajandi teise poole, ent konkreetset tõestusmaterjali selle kohta pole säilinud. Kaudselt võib seosele Novgorodimaaga viidata vaid sõnakuju *либь* (vt eespoolt).

Järgnevalt tuleb juttu ühele Pihkvas elanud liivlasest kaupmehele määratud ja Novgorodist leitud 41 cm pikkusele ja 9 cm laiusele kasetohule kirjutatud tekstist, mis algab sõnadega „Грамота отъ Іли ѿ отъ Дѣмитра Пльсковѣ ко либинѣ ко Мостокѣ“, mis on tänapäeva vene keelde tõlgitud kujul „Грамота от Ильи и от Дмитра во Псков к ливу Мостке“ ‘Kiri Iljalt ja Dmitrilt Pihkvasse liivlasele M.-le’. See kiri on üheks tõendiks liivlaste tegutsemisest keskajal kaubanduse vallas Novgorodis jm (Zaliznjak 2004: 308).

Kirjeldatav mälestis (nr 776) avastati Novgorodis 2,3–2,4 m sügavuselt, misjärel kiri dateeriti stratigraafiliselt 1130.–1150. aastatega, väljaspool stratigraafiat aga sama sajandi 40.–70. aastatega, kusjuures kõige eelistatumaks kirjutusajaks peetakse 1140.–1150. aastaid (Janin jt 2004: 10). Tegu on kirjutusaja järgi kolmanda maininguga.

Kirjas on etnonüüm esitatud daativis kujul *либиноу*. Selle ainsuse nime-tavaline vorm on *либинъ* [libinŭ] (Zaliznjak 2004: 308). Etnonüümi tüvi on *либ-*, kusjuures *-инъ* on vanavene keeles ainulist näitav liide (Demjanov 2001: 350). Sama liide esineb ka kasetohtkirjadel teiste soome-ugri rahvaste liikmete tähistamiseks (vt Saarikivi 2007: 208 jj).

Käesolev kirjapanek on järjekordne näide *b*-konsonandiga etnonüümist vanavene keeles; see traditsioon jätkus ka järgmisel/järgmistel sajanditel, küll mitmuslikus nimetuses *либъ ~ любъ*. Seega on etnonüümi kajastamisel aegade vältel esinenud kaks liini: 1) germaanlaste (viikingid, sakslased) oma, mis sisaldab *f*-tähte, 2) ning lätlaste ja venelaste *b*-line kuju.

Huvi pakub daativis isikunimevorm *ко Мостокъ*, millest saab tule-tada nominatiivse **Mostoka*. A. A. Zaliznjak esitab selle oletatavaks kujuks *Мъстъка* [Müstŭka], seostades seda läänemeresooome apellatiiviga *musta* ‘must’, millega on liitunud pigem vene kui läänemeresooome vähendusliide *-ък-а*. Kaudseks tõendiks *Musta*-antroponüümi esinemise kohta Novgorodi-maal peab uurija kohanimesid *Мстино ~ Мустино селище* ja *Мостин ручей* (Zaliznjak 2004: 308–309). Janne Saarikivi pakub antroponüümi kujuks kas *Mostok* või *Mostoka* ning nendib, et oleks vaja tõestada, kas selles esineb slaavi või läänemeresooome sufiks (Saarikivi 2007: 235). Sõnakuju *Mostok* on välistatud, sest daativi *-ѣ* lisandub üksnes *a*-lõpulistele substantiividele.

Arvestades läänemeresooome nimesid, saab uuritava nime rekonstruee-rida kas kujul **Mustakka* või **Mustoikka* (< **must-* + **-oi* + **-kka*). Seda nime pole praegustel andmetel varem (ka A. A. Zaliznjaki kinnitus) ega hil-jem registreeritud. Nimi on kahtlemata seostatav apellatiiviga **musta* (vrd lv *musta*, ee *must*), millele on liitunud tõenäoliselt läänemeresooome *-kka*. Vaste lms *u ~ vn o* esisilbis esineb nii tohtkirjas (*ѡ Hou* < *Nuija* < *nuija* ‘nui’) kui ka vene vanemates laensõnades, nagu lms *kuva* ‘pilt, saapaliist’ ja vn *кова ~ кува* ‘vari’ (Kalima 1919: 50; Helimski 2000: 348). Järgsilbis on võimalik vaste lms *a, o ~ vn o*, nt krj *кoppala ~ vn копало ~ конала* (Kalima 1919: 65; Möznikov 2003₁: 133), mida võivad kajastada ka eespool mainitud nime variandid *Арѣфастов ~ Арѣфастовъ* (PSR II 35).

Sufiksita *must*-tüvelist isiku- ja loomanime on registreeritud nii liivlastel kui ka eestlastel jt, nt liivlastel 1453 *Jacop Must*, 1506 *Magdalene Must*, 1582–1583 *Michell Most*, eestlastel 1350 *Mustehermen* (< **Musta Her-mann*), 1468 *Most*, *Hans* (Kiparsky 1938: 253; Feyerabend 1985: 24). Samuti esineb nimena deminutiivne **mustoi*, nagu sm *Musto ~ Musti* (lehmanimi)

või muu sufiksiga või liitsõnaline sm XIV saj *Mustiainen*, XV saj *Mustapää*, *Mustasilmä* (Mägiste 1928: 71; Stoebe 1964: 168). Liide *-kka* ~ *-kko* esineb muistsetes läänemeresoome nimedes üsna tihti.

5. Hilisemad mainingud

Marek Tamme (2009: 8) teatel tehakse ladinakeelses jutustavas kirjasõnas Liivimaast (*in Liflandiam*) esmakordselt juttu Neumünsteri augustiinlaste kloostriga praosti Sido läkituses Haseldorfi preestrile Gozwinusele aastal 1195/1196. See on taas rahvanimest tuletatud maanimetus, mille lähteks on saksakeelne nimetus. XIII sajandist on kõige olulisem allikas Liivimaa ja liivi isikunimede kohta Henriku Liivimaa kroonika, ent nende käsitlemine ei mahu enam käesoleva kirjutise raamidesse (vt Vääri 2005).

6. Kokkuvõtteks

Ülalesitatut summeerides saab sündmuste toimumise aja järgi (number kaldkriipsu ees) või kirjateksti loomise aasta järgi (number kaldkriipsu järel) liivlaste kohta käivad kirjalikud allikad järjestada tabelina. Tärnid järjekorranumbrite järel osutavad ebakindlale sündmusele. Sündmuste toimumise aja järgi otsustades on kõige varasemateks allikateks, milles räägitakse liivlastest, „Taanlaste teod“ ja „Jutustus möödunud aegadest“, ent mõlemad on üsna kahtlased teated: esimesel juhul on kahtluse all Bråvalla lahingu toimumine üldse või selle toimumise aasta, teises allikas pole kindel, kas saadikuks oli ikka liivlane. Teose loomise aega arvestades on kõige varasemateks liivlasi, täpsemini Liivimaad nimetavateks allikateks kaks ruunikiviteksti Rootsis; neile järgneb ajaliselt „Jutustuses möödunud aegadest“ leiduv dateerimata loetelu venelaste naaberrahvastest.

Tabel. Varasemad kirjalikud allikad liivlaste kohta

Jrk-nr	Teos, hauakivi, ürik	Sündmus(t)e toimumise aeg	Teose vms loomise aeg	Teose vms vanim säilinud versioon
1*/4*	„Taanlaste teod“	550, 750 või ~1000 või pole toimunudki	~1186 või 1208	~1275
2*/2	„Jutustus möödunud aegadest“ (2 teadet)	944 või 945; teine teade dateerimata	1113–1116	1377 või hiljem
3/1	Kaks ruunikivi	XI saj algus või algupool	XI saj algus või algupool	XI saj algus või algupool
4/3	Kasetohtkiri	1140.–1150ndad	1140.–1150ndad	1140.–1150ndad
5/6	Henriku Liivimaa kroonika	~1184–1227	1224–1227	XIV saj
6/5	Sido läkitus	1195 või 1196	1195 või 1196	1195 või 1196

VÕRO JA ONOMATOPOEETILIS-DESKRIPTIIVNE vVr-TÜVI

Ilmunud: Võro ja onomatopoeetilis-deskriptiivne vVr-tüvi. – Keel ja Kirjandus 11, 2009, 856–862.

Mõni aeg tagasi vaagis Evar Saar (2009₁) Keele ja Kirjanduse veergudel nime *Võro* ~ *Võru* algupära. Kirjutis pakub kõigepealt väärtuslikku kohaloolist teavet nime esinemise kohta kirjalikes allikates. Autor lähtub oletusest, et Võru linna, maakonna, rahva ja keele nimetus on saanud alguse samakujulisest mõisanimest, viimane aga oja nimest. Uurimuse autor analüüsis viimase võimalike allikatena järgmisi apellatiive: 1) *veer* ‘kallak, nõlvak’, 2) *väär* ‘köver’, 3) *võreng* ‘hauakoht jões’ ning 4) *viru* ‘veekeeris’. Selle lühikirjutise eesmärgiks on veel kord vaadelda samu sõnu – esitatud nimekiri tunnukse olevat ammendav –, kuid lähenedes neile mõnevõrra teise vaatenurga alt.

Võro ja Verijärv

Veer-apellatiivi võimalikkust käsitledes lähtub E. Saar seisukohast, et Verijärve ja sellest läbivoolava Võro oja nimi „peavad olema omavahel seotud“ (lk 538). Ta oletab, et järve nime algkujuks oli **Vērojārvi*, mis tähendab, et see pole tekkinud *veri*-sõnast, vaid iseloomulikult järskude kallaste tõttu apellatiivist **veeru*⁸³ ‘mäeveer’, millest hiljem kujunes **vēri* (tänapäeva võru *viir* : *veere*) ja lõpuks **veri*. Pika vokaaliga kujust võivad anda tunnistust *Wehry* (1627), *Weri Jerw* (1638) ning miks ka mitte E. Saare teisel esitatud *Weremoisa* (1590). Seega piirduvad praegu teadaolevad andmed XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi esimese poolega. Artiklis esitatud tuletuskäik on iseene-
sest küll usutav, kuid nõuab mitut hüpoteetilist häälikumuutust, nagu autor on esitanudki, mis aga muudab etümoloogia „lahjemaks“. Kui pole tegu vanade kirjanekute ebatäpsusega, nagu ilmselt puhuti *Võro* puhul (vrd all-

⁸³ VMS₁ II 658 andmeil sõna *veer* : *veeru* pole Lõuna-Eestis registreeritud.

pool toodud näiteid), siis tuleb käsitletava loodusobjekti korral arvesse kaks paralleelnime, millest üks lähtub *võro*-, teine aga *veer*-sõnast, sest samal aja-järgul on registreeritud ka esimesena mainitud nimekuju.

Kas mainitud oja ja järve nimi peavad olema tingimata omavahel seotud? On ju teada, et sageli kannavad ojad ja jõed nendega seoses oleva järvega sama nime. Nii suubub Elistvere järve Elistvere jõgi, Ermistu järve Ermistu oja ning Harku järve Harku oja (EJ 35, 44, 46). Nii ka ilmselt *Võro* puhul, kuid E. Saare edastatud vanade kirjapanekute seas saab eristada ka *veri*-läh-telisi toponüüme, nagu *Wirri jerw*, *Werreso*, *Werre-soh nit* (1688), *Werri joggi* (1775 < 1684) ja *Werri jerw* (1775). Seega võiks selle nimerea, mis kajastab XVII sajandi teise poole ja XVIII sajandi uusust, *Võro* päritolu uurimisel eda-sise tähelepanuta jätta.

Miks on esisilbi vokaal lühenenud? Üks põhjusi võis olla apellatiivi kunagise tähenduse unustamine. Lekseem **veeri* on paar korda registreeri-tud kas küsimärgiga või ilma Lõuna-Eestit puudutavates ürikutes tähenduses 'suur mets', mis koos tähendusega 'äär' ja sõnaga *veer* : *veeru* esindab oletatavat onomatopoeetilis-deskriptiivset **vVr*-tüvelist sarja 'metsane kungas'⁸⁴ (vt Kallasmaa 2007: 452, 460; Ernits 2007₁: 913–915). Kõne alla võivad veel tulla kohanime sagedasest tarvitamisest johtuv lühenemine või teadmata põh-jusel sündinud pikenemine. Siinkohal sobiks tuua näiteks ühe Lõuna-Eesti järve rohked paralleelnimed *Viiriste* ~ *Viiruste* ~ *Viroste* ~ *Viruste*, lisaks veel *Varuse* (I. Kask 1964: 124).

Ülejäänud vanad kirjapanekud näivad andvat tunnistust *võro*-toponüü-mist: *Forro*, *Farrosche* [oja] (1538) (ingliskeelses resümees vist valesti 1438); ?*Hof Ferow* (1582); *Wohramoysa*, *Wohro kywi* (1627); *Fohro*, *Wærra*, *Werra* (1638); *Der kleine Wörro Fluss* (1784) (*kleine* 'väike' võib olla üks-nes epiteet). Väärrib tähelepanu, et veel 1534. aastal polnud käsitletava mõisa nimi **Võro*. Seega võib uuritav mõisanimi olla, kuid ei pea olema tekkinud alles XVI sajandi aastate 1534 ja 1582 vahemikus. 1638. aasta revisjonis pole küll oja nime eraldi välja toodud, kuid on kirjutatud, et *Wærra Moysa lieget* [...] *an derselben Bäche* '[...] asetseb [...] sellesama oja ääres' (LMR 128). Et ojast varem juttu pole, siis tuleb ilmselt selle all mõista *Waerra*-nimelist oja. *Võro*-nime kajastavates vanades kirjapanekutes esineb sageli teises sil-bis *a*, ent revisjonikirjades leidub teisigi toponüüme, mille toonane järgsilbi *o*

⁸⁴ Seegi sari haakub mõistete *veerema* ja *veer* kaudu käesolevas kirjutises käsitletava onomato-poeetilis-deskriptiivse **vVr*-tüvega.

on kirjutatud *a*-ga, näiteks *Sallow kyllo* ~ *Sallakyllo* 'Saluküla', *Pallaper* ~ *Palloper* 'Palupera', *Losza Jerw* 'Loosu järv' jt (LMR 91–93, 129, 301).

Teiseks on E. Saar Verijärve võimalikku varasemat nimevormi otsides peatunud soome toponüümika eeskujul nimel **Väärjärvi* 'kõverjärv', sest erinevalt Soomest (vt Kiviniemi 1977: 30–50) jääks meil selline nimemudel täiesti erandlikuks. Samuti kutsub **Väärjärvi* kaasamine Võro nime uurimisel esile häälikulisi raskusi.

Võro ja võrõng

Hella Keem (1997: 9) oletas, et nimi *Võro* tuleneb sõnast *võrõng* 'hauakoht jões' lühenemise ja teise silbi *õ* asendumise teel hellitusliitega *-o*. Tuletuskäik *võrõng* > **Võrõ* > *Võro* on aga väheusutav, sest milleks lähtuda tuletisest, kui alustuseks võiks võtta tüve **võr-*. Üldnimi *võrõng* on ju selle otsene või kaudne edasiarendus sekundaarse noomeniliite **-nko* (< **-nka*) abil (liite kohta vt Hakulinen 1979: 172). Selle kõige lähem vaste on Hälest registree-ritud ja Elias Lönnroti sõnaraamatus esinev *veranko* 'äक्सүгав коht vees'. Eesti ja soome sõna tingimusteta kõrvutamist on takistanud järgsilbi erinev vokalism (vt Koponen 1998: 198, 226). Õigupoolest tuleks lahenduseks valida kummagi sõna puhul erinev apellatiiv, vastavalt siis **võrõ-* (ee *võre*; tähendab ka 'võru') ja **võra*.

Lõuna-Eesti keelealal on võrendiku tähenduses esinenud tänapäeva sõnastikes registreerimata *warandik*⁸⁵ ja teadmata alalt noteeritud *warang* (ESS₁ 1309, 1396). *Wörung* (ESS₁ 1396), mille levik on samuti teadmata, näikse olevat tuletatud *võru*-sõnast. Seega on võrendikku tähistavate sõnade tekkes peaosalt etendanud mitu *võr-/var*-tüvelist sõna *varu*, *võra*, *võre*, *võru*, mille Alo Raun on paigutanud deskriptiivsete sõnade hulka (EKE 210–211). Et onomatopoeetilisi ja deskriptiivseid sõnu on sageli raske üksteisest eristada, siis on otstarbekam kasutada onomatopoeetilis-deskriptiivsete sõnade mõistet (Koponen 1998: 49). Sellisena saab ilmselt käsitleda ka Emmaste kandist kirja pandud tänini uurimata sõna *viredus* 'tohust võru torbikul' (VMS₁ II 689). Vaatlusalust tüve võib üldistatult kirja panna kujul *vVr-* (algkuju **vVr-*), kusjuures *V* tähistab mingit vokaali, käesoleval juhul *var-*, *vir-*,

⁸⁵ Samatähenduslikud *varandik* ja *võrendik* ning Rõu, Vas *võrõstik* 'kivistik' (VMS₁ II 712) on saadud samast tüvest.

võr-.⁸⁶ Etümoloogiasõnastikes on nii *var-* kui ka *võr*-tüveliste sõnade algkujuks esitatud **varho(i)* ja võrreldud neid soome sõnaga *varho* ‘hööveldatud uure; jälg teel’ (EEW XII 3957; SSA III 409). Siinkirjutaja arvates oli esisilbi vokaal juba algusest peale erinev, st ühine prototüüp puudus. Lõuna-Eestis eksisteerivad tähenduses ‘võru’ *a*-lised *varo* (< **varoi* < **vara*; ka vадja keeles) ja *vahru, vahr, varh* (< **varho* < ?**varoh* < **vara*) (VMS₁ II 630, 651, vt ka SSA III 409).

Võro ja viro

Evar Saare meelest tuleb *Võro*-nime päritolu selgitamisel arvesse ka *viro* ~ *viru* ‘veekeeris’, mille algussilp olevat võinud *Verijärve* esisilbi *e*-vokaali mõjul muutuda kõigepealt *e*-liseks, hiljem aga *õ*-liseks. Seega on asjaomase toponüümi uurimisel olnud üheks läbivaks probleemiks põhjendada esisilbi *e* või *i* muutumist *õ*-ks. Ent seda saab siinkirjutaja arvates lahendada asjaomase järve nime kaasamata ja üldjuhul häälikumuutust **e*, **i* > *õ* oletamata, sest ilmselt on tegu eespool käsitletud *vVr*-tüvega, millel on mitu häälikuteisen-dit. Alo Raun (EKE 207) ühendab omavahel veekeerist tähistava sõna ning ee *viruma* ‘pöörlema’ ja sm *virua* ‘loputada’ (SSA III 460), kuigi viimases tähenduses oleks õige soome või vадja *viruttaa*. *Viru* ja *viruma* on seostanud ka Julius Mägiste (EEW XII 3883–3884) ning kohanimedele *viro*-atribuudi ning eesti murrete ja soome loputamist märkiva apellatiivi E. Saar (2009₂: 116). *Viro* ongi siinkirjutaja meelest kõige sobivam sõna *Võro* mõistatuse või-malikuks lahenduseks.

Võro ja vVr-

Läänemeresoome keeltes on peale eespool käsitletud *võrendiku* jt analoogi-liste sõnade veel terve rida *vVr*-tüvelisi veega ja tuulega ning vee või õhu värelusega seotud sõnu, mis on onomatopoeetilis-deskriptiivset laadi, nende hulgas ka esisilbis *i*-häälikut sisaldavaid, nagu ee *vira* ‘kaja; virvendus’, *virama* ‘virvendama; keerlema’, *virask, vire* ‘lake; virvendus’, *virel* ‘vesine’, *viristama* ‘ka: keerutama’, *viristes* ‘ka: karussell’, *virrama* ‘keerlema’, *virri-tama* ‘keerutama’, *viru* ‘virvendus’ (VMS₁ II 688–692), sm *viri* ‘väike laine; tuulepuhang’, *vira* ‘vee värelus’ ja liivi *vi’r* ‘tuulepuhang; väike laine’ (SSA

⁸⁶ Sama sõnapere liikmena on huvipakkuv ka *wõrel* : *wõrgli* ‘puuketi võru’ (EES₁ 1396).

III 456).⁸⁷ Nagu näidetest näha, on nende tähendused sageli omavahel mitmeti läbi põimunud. Peale selle esineb *vir*-tüvelisi puhtonomatopoeetilisi sõnu, sh *virama* 'virisema', *vire* 'viriseja', *virisema* 'virisema; vurisema' (lms; vrd sm *viristä* 'soliseda'), *virr* 'virrkann; tuuleratas'. Olgu parema ülevaate saamiseks esitatud ka teised onomatopoeetilis-deskriptiivsed *v**l**r*-sõnad: *varisema* 'ka: korisema', *vorisema* 'ka: vurisema', ee *vurama*, *vuri* 'virrkann', *vurisema*, *vurr*, *võrama*, *võrr* 'ka: virrkann, tuuleratas', *võrrutama* 'vuristama', *värisema* (lms; vrd sm *väristä*), *vürama*, *vürisema* 'vurisema; kohisema' (ESS₁ 1406; EKE 206, 209, 211–212; VMS₁ II 648, 688–690, 700, 703–704, 710, 712). Keerlemise ja sellega kaasneva heli idee kajastub kõige paremini sõnades *virr*, *vuri*, *vurr* ja *võrr*. Samasse rühma kuuluvad ka *virel* 'tuuleratas', *viril*, *virilo* ja *virril* 'vurr; tuuleratas' (VMS₁ II 689, 690; Must 2000: 472). Tõsi küll, etümoloogiasõnastikud ei pea kõiki vaadeldavaid sõnu onomatopoeetilisteks ja deskriptiivseteks, eriti neid, mis esinevad mitmes läänemeresoome keeles. Siiski võib ka viimasel juhul olla vähemalt osaliselt tegu põliste onomatopoeetilis-deskriptiivsete sõnadega.

Eespool esitatud sõnaloetelu aitab selgitada *Võro* päritolu uurimiseks olulise *viru* jt oluliste lekseemide arengut. Nende tähendusloolist arengukäiku võiks kujutada järgmiselt: 'heli tekkimine/tekitamine keerlemisel' > 'keerlemine' > 'tuule- või veekeeris' (*viru*) > 'veekeeris kivide tõttu' > 'kivine põld, kivistik' (*võrendik* 'ka: kivistik', *võrõstik* 'kivistik'; VMS₁ II 711, 712). Ka *võrendik* 'veevoolu uuristatud sügav koht jões või järves' näikse vähemalt puhuti olevat seotud vee poolt tekitatud heliga: *Põhjatü*, *sügav*, *pulbitsev* *võrendik* (EKS 239). Hüpoteesi, et asjaomane vokaaltüvi *v**l**r**V* on tekkinud konsonantse balti laensõna (vrd sm *virta* 'vool; hoovus; lai jõgi', ld *vir̃tis* 'veekeeris') põhjal, ei pea siinkirjutaja kuigi tõenäoseks (vt Koski 1986: 181–182) Pigem võiks lähtuda genuiinsest onomatopoeetilis-deskriptiivsest *v**l**r*-tüvest, kuid vähemalt asjaomaste veemõistete selgitamisel ei saa arvestada tule assotsiatsioonidega (vt Koponen 1998: 62).

Hüpotees nime *Võro* tekkest saaks kindlat tuge, kui apellatiiv *võro* ~ *võru* 'veekeeris' oleks keeles registreeritud, ent seda paraku pole. Seetõttu tuleb esialgu piirduda oletusega, et see on kunagi siiski eksisteerinud, millele võiksid osutada käsitletavad *võr*-tüvelised veemõisted *võrendik*, *võrung* jt. Häälikute *i* ja *õ* vaheldus esineb ka mõnes muus lõunaeesti sõnas, millest

⁸⁷ Vaatluse alt on jäetud välja laensõnad ja kõik arvukad *rC*-ühendit sisaldavad sõnad.

enamik on onomatopoeetilis-deskriptiivsed, vaid üht, sõna *võrksa* peetakse küsimärgiliselt germaani laensõnaks: *pirand* ~ *põrend* 'peerutuli', *nirk* ~ *nõrk* 'vähese söögiisuga' (vrd sm *närkkiä* samas tähenduses), *sira* ~ *sõra* 'sära' ja *võrksa* 'virk, erk' (Koponen 1998: 133, 147, 199, 201). Muide, Võru kandis pole karta *võru* 'veekeeris' segiajamist võruga kui millegi ümmargusega, sest viimast tähistav sõna on ju, nagu eespool mainitud, *a*-line.

Laentüvi *vir-* ~ *võr-*?

Ka balti ja slaavi keeltes esinevad *vir*-tüvelised sõnad tähenduses 'veekeeris; võrendik', nt lt *virags* 'veekeeris', ld *virulỹs*, *vỹrius*⁸⁸ 'veekeeris', vn *вир* 'võrendik jões või järves', poola *wir* 'veekeeris' jt (ESR₂ II 318; LEW₁ II 1263). Erinevalt läänemeresoome sõnadest seostatakse neid keemist tähendava verbiga, nimelt lt *virt*, ld *vĩrti*, vanaslaavi *вѣрѣти*.⁸⁹ Tegemist on indoeuroopa algkeelde ulatuva tüvega **uer-* tähenduses 'põlema; süütama' (LEV₁ 1173). Seega näib, nagu poleks indoeuroopa ja läänemeresoome sõnade vahel mingit sugulust. Idaslaavi keeltes esineb ka *õ*-line teisend, nagu vn *вирь(ь)* 'veekeeris; võrendik' ja ukraina *вир* 'järsk kallas; sügav auk; veekeeris; võrendik'. Mõlemad heiastuvad ka arvukates kohanimeses, näiteks *Вирьы* Valgevenes ja Sumõ oblastis, *Вирьа* Leningradi oblastis ja *Вирьы* Uljanovski mail (SNG 122, 133).

Huvi pakuvad eesti *vir*-tüvega tähenduse poolest sarnased germaani sõnad, nagu ingl *to whir(r)* 'vibreerivat heli tekitades kiiresti liikuma; vuri-sema, surisema', *to whirl* 'pöörutama, keerutama; pöörlema, keerlema, viruma; tuhinal viima', *whirligig* 'vurrkann; karussell; pöörlemine; kukrik (tiirlev veemardikas)', *whirlpool* 'veekeeris'; taani *hvirre* 'vurisema; pöörlema'; vanaülemsaksa *wirbil* 'keeristuul', sks *Wirbel* 'veekeeris' (IES₂ 1349–1350; CDE 1232). Sageli peetakse inglise sõnu skandinaavia laenudeks, kusjuures ei eitata võimalikku seost *whir* ja *whirl* vahel, kuid näiteks keskinglise *whir* puhul ka onomatopoeetilist lähet (MED V 516). Kõik asjaomased lekseemid lähtuvad indoeuroopa algkeele tüvest **uer-* 'pöörama, painutama' (vrd CDE 1229–1230, *wharf*; LEV₁ 1145–1146, *věrst*, *věrt*). Käsitletu viib arvamusele, et ka uuritavad indoeuroopa sõnad on tekkinud analoogiliselt

⁸⁸ Seda sõna on oletamisi peetud ka vene või poola laenuks (LEW₁ II 1260).

⁸⁹ Lt *veřsme*, ld *versmě* 'allikas' (< **verd-smē*) seostatakse samuti verbiga 'keema' (ESR₂ I 273; LEV₁ 1144).

läänemeresoome *vIr*-tüvega. Seepärast ei saa lõpuni kindel olla ka balti ja slaavi sõnade algupäras. Ehk on keemist märkiva **uer*- teke olnud seotud vedeliku pöörlemise ja mulisemisega. Nii indoeuroopa kui ka läänemeresoome virvarr tuleks uuesti üles harutada, alles seejärel saaks veel kord kaaluda vastastikuste keelekontaktide küsimust.

Lõpetuseks

Toponüümide päritolu selgitamisel on sageli paraku tõsiseid raskusi, sest ühelt poolt on vanad umb- või vähekeelsete ametimeeste kirjanekud ebatäpsed ja „haralised“, teisalt aga tuleb kohanimed (alg)tähendust erinevalt apellatiivide omast uurijal endal mõistatada. Seepärast on ka *Võro* ~ *Võru* algupära üsna raske selgitada. Kokkuvõtteks võib nentida, et toponüümi lähteks sobib kõige paremini lekseemiga *viro* ~ *viru* ‘veekeeris’ tähenduse poolest sarnane onomatopoeetilis-deskriptiivne **vōro* ~ *vōru*.

Lõuna-Eesti *Võromaale* on mõtteliseks vastukaaluks Põhja-Eesti *Virumaa*. Viimase nime puhul on tänapäeval tõenäolisemaks lähteks peetud kas germaani või balti päritolu meest tähistavat tüve (vt SSA III 458), ent päriselt ei tohiks maha mätta seostamisvõimalust loodussõnaga *viru*, millel on samuti ühenduslülisid tugeva mehe mõistega (vt Mägiste 1928: 197).

VERE-LÕPULISTEST KOHANIMEDEST

Ilmunud: Taas vere-lõpulistest kohanimedest. – Keel ja Kirjandus 11, 2007, 907–915.

Mõningate kohanimede uurimine läheb väga visalt. Selliste hulka kuuluvad *vere-lõpulised* toponüümid, mille kallal on baltisaksa keelemnõukogu August Wilhelm Hupelist alates juureldud juba üle 200 aasta.⁹⁰ Aja vältel on lisandunud uusi etümoloogiaid ja diskuteeritud nende puhul. Käesoleva aastatuhande esimese pääsukesena on *vere*-nimed uuesti esile toonud Marja Kallasmaa (2007), kes keskendub oma artiklis *vere*-osise võimalikule kajastumisele toponüümide täiendosas ja terminnimeses. Sama kirjutis on osaliselt ka programmeeriline, soovitudes täpsustada varem pakutud etümoloogiaid või töötada läbi uusi uurimisaspekte. Artiklist kumab selgesti läbi soov hõlmata veel kord kaugemate sugulaskeelte, samuti ka vene ja läti ainest. Asjaomane artikkel ärgitaski siinkirjutajat asjasse süvenema ja mõnel puhul ka sõna võtma.

-vere < veri?

Rahvas on näilise sarnasuse põhjal loonud muistendeid, mille järgi *vere-lõpuliste* toponüümidega on ristitud kohad, kus on toimunud äge lahing või liikunud mõõgast veristatud jalaga Kalevipoeg, saanud surma ta hobune või juhtunud midagi muud verist (Kettunen 1913: 168; Laugaste, Normann 1959: 340–342). Sellised muistendid on suhteliselt hilised, tekkinud ilmselt ajal, mil *vere*-osise tähendus oli rahva mälus juba tuhmunud.

Baltisaksa literaat ja koduloolane Georg Julius Schultz-Bertram oletas, et *vere*-osis kujutab endast *veri*-sõna omastavat käänet. Ta lähtus asjaolust, et asjaomane apellatiiv ei tähenda üksnes soontes voolavat vedelikku ('Blut'), vaid ka sugulaskonda ('Sippe, Anverwandtschaft') ja järeltulijaid ('Nachkommenschaft'). Toponüümi algusosas nägi ta isiku-, ameti- vms nime, sest

⁹⁰ Probleemi uurimise ajaloo kohta vt Alvre 1963 ning Päll 2009: 241, 272–274, 282.

külasid nimetati tema arvates sageli esmaasuka nime või ameti järgi. Näiteks *Võtikveret* (sks *Wottig-*) pidas ta sm *vouti* ‘ka: külavanem’ põhjal külavanema suguvõsale kuulunud külaks (Bertram 1868: 66–67).⁹¹

Möödus ligikaudu kümme tosinat aastat ning *-vere* seostati taas verega, ent sedapuhku punast ehk verevärvi rauamaagi vahendusel. Nimelt pani Arvi Lauringson (1980, 1984) tähele, et *vere*-liste kohtade juures leidub raudoksiidirikkaid allikaid, veeniresid ja soomaaki. Selleni jõudis ta „Kalevi pojale“ ja ajaloolase Boriss Rõbakovi teatele toetudes, et vn *pyða* tähendab nii verd kui ka rauamaaki.

Nii vene kui ka ukraina keeles ongi tõepoolest nii (lähedane on ka valgevene ‘pori; veri’), kuid tuleb silmas pidada, et *pyða* on teisene. Teda seletatakse *кровь* ‘veri’ asemele tekkinud tabusõnana, mis lähtub indoeuroopa tüvest, mille tähendus on ‘punane’. Asjaomane tüvi märgib siin mainimata slaavi keeltes ainult rauamaaki (ESR₂ III 513). Seepärast pole ta päris võrreldav soome-ugri sõnaga, mis on algusest peale tähistanud ainult verd. A. Lauringsoni oletus eeldab, et kunagi pidi eksisteerima *veri* tähenduses ‘rauamaak’ või ‘rauamaagi-leiukoht’, mida aga on keeruline tõestada. Liiasi ei andnud autor mingit vihjet asjaomaste toponüümide algusosiste kohta.

A. Lauringsoni artikkel vallandas ajaleht Edasi (praeguse Postimehe) veergudel 1980. aastate keskpaiku kirjutiste lühisarja, mille autoriteks olid J. Kuum ja L. Parašin.

Jüri Kuum, kes oli tutvunud varasemate seisukohtadega, pidas tõenäoliseks, et *vere-* ei kujunenud sõnast *veri* mitte otseses, vaid ülekantud tähenduses, mida väljendavat *veresugulased*, *segaverd*, *külmavereline* jt. Sisuliselt kordas see G. J. Schultz-Bertrami seisukohta. Teisalt lähtus kirjutise autor ajaloolistest seikadest. Ta väitis, et külasid rajasid omavahel sugulussidemeis olevad sugukonnaliikmed. J. Kuum (1984: 5) oletas, kui *veri* tähistas sugukonda ja suurperet, siis sugukondade eristamiseks lisati sellele veel vanema nimi, näiteks *Sürga-veri*, *Tõnu-veri*, *Imuk-veri*. Põllumajanduse arenedes asuti elama veekogude äärest kõrgemal paiknevatesse küladesse, mida hakati kutsuma sugukonnavanemate nimega, kusjuures *-vere* olevat tähistanud taludega küla ja *-pere* üksiktalu.

⁹¹ Autor nentis, et kohanime algusosadele leiab hõlpsamini vasteid soome keelest, mis näitavat asjaomaste toponüümide kõrget vanust. Tollal peeti soome keelt ju teiste läänemeresoome keelte emaks. *Võtikvere* ja paljude teistegi kohanime algusosa on seletatud väärtalt (*Võtikvere* kohta vt Pall 1969: 282).

Häälikuliselt on *vere*-formandi ja sõna *veri* kõrvutamine ideaalne, kuid sugukonna või sellega sarnases tähenduses *veri*-sõna pole ei eesti ega lähemates sugulaskeeltes paraku leitud. Eesti keelest on teada nimetatud tähendus vaid ülekantult: *weri vihkab werd* ‘sugulased vihkavad üksteist’ (ESS₁ 1346; EKM III 917). Ainult ungari keeles esinevad *a vére* ‘veresugulased’ ja *testvér* ‘õde; vend; õde-venda’ (*test* ‘keha’), vrd ka sks *Geblüt* ‘veri; sugu; päritolu’, ent enamasti märgib ‘veri’ keeltes sugulust vaid ülekantud tähenduses (VRS 731, 782; SES₃ 317). Seega ei saa G. J. Bertrami ja J. Kuuma oletust praeguste teadmiste valguses tõestada ega ümber lükata. Liiasi ei esine kohanime algupool (nt *Imukvere*) alati omastavas käändes.

-vere < vn вервь?

J. Kuuma mõtteid suguluse kohta edasi arendades osutas Leonid Parašin (1985: 5) vene sõnale *вервь* ‘kogukond Vana-Venes’, oletades põhjendusi esitamata viimase puhul soome-ugri laenu. M. Kallasmaa on Vladimir Dali sõnaraamatu põhjal lisanud sarnase tüvega *вервие* ‘nööriama’, *вервовать* ‘nööriaga maad mõõtma ja kasutamiseks eraldama; mõõtma ja tähistama teel versti’ (Kallasmaa 2007: 451–452, 460–461).

Võtame edasisel käsitlemisel abiks mõned slaavi keelte etümoloogilised sõnaraamatud (ESR₁ I₃ 56–57; ESR₂ I 294, 295; BER I 187). Vanavene keeles kasutati *вьрвь* (ka kujul *вервь*, *врвь*) (SDJ I₁ 461) kõigepealt nööri tähenduses. See on tänapäeva vene keeles säilinud deminutiivsufiksiga kujul *веревка*. Vanavene lekseemil leidub sama tähendusega vasteid teisteski slaavi keeltes (bulgaaria *врѣ*, tšehhi *vrv* jt), mis lähtuvad algslaavi kujust **vrvь* (**virvi*). Sama tüve esineb ka balti keeltes (lt *virve*, ld *virvė* ‘nöör; köis’). Sugulust on täheldatud isegi kaugemate indoeuroopa keeltega, nagu vanaindia *varatrā* ‘köis’. Seega on tegu kahtlemata indoeuroopa päritolu sõnaga. Hiljem on see vanavene keeles omandanud maamõõduühiku ning sufiksita liitumise tagajärjel teisigi maaga seotud tähendusi. Mõõduvahend on paljudel muudelgi juhtudel omandanud mõõtühiku tähenduse (*küünar*, *toop* jt). Seega on vn *вервие* ja *вервовать* ~ *вервуть* üsna kindlasti seotud nööri tähendusega.

Ebakindlamad on kirjanduses leiduvad arvamused *вьрвь* ‘kogukond’ päritolu kohta. Ühelt poolt on seda tuletatud kohanimedes ja liitsõnades esinevast vanaskandinaavia sõnast *hverfi* ‘küla’, mille esialgseks tähenduseks olnud ‘ring’. Ent siinpuhul leitakse häälikuloolist sobimatust, nimelt pidanuks

skandinaavia *f*-le vastama *b*. Seepärast oletatakse, et uus tähendus on arenenud pigem nööri mõõdetud maatüki mõistest. Niimoodi olevat ruumilisel alusel tekkinud Peeter I ajal ka mõiste *кордон* ‘vahtkonnaruum; metsavah-tide elutare’ prantsuse sõnast *cordon* ‘nöör’. Lisaks arvatakse, et tähenduse ‘kogukond’ tekkele võis kaasa aidata arusaam, et kogukonna liikmed olid omavahel seotud ühise maa kaudu. Taoline mõttekäik tundub siinkirjutajale üsna usutavana.

Asjaomast lekseemi pole kättesaadavate allikate teatel peale L. Parašini seni ühendatud soome-ugri keelte sõnaga. Kui *veri*-tüveline sõna olnuks lae-natud vanavene keelde, siis näitaks see, et niisugune sugulaskonna tähendu-ses sõna olnuks muiste esinenud mõneski soome-ugri keeles, kusjuures pole usutav, et vanavene keelde laenati pelk tüvi **vere* ‘veri’, millest seal oleks liite abil tekkinud kogukonna mõiste. Vanavene laenud näitavad, et mõlemas keeles oli üsna sarnane *i* (ee *i* ~ vanavene *i*, kuid vn *e*), nt sõnades *lint*, *pitsat*, *rist* (Ariste 1981: 90, 92–93). Seepärast tuleks oletada vanavene *вьрвь* (*virvi*) puhul lähtumist **vir*-tüvest. Permi keelte (ka mari?) puhul ongi sellist alg-kuju oletatud, kuid inimeste kollektiivi tähistavat tuletist pole seni avastatud. Jällegi oleme teadmatuses.

Vene ver-algulised nimed

M. Kallasmaa (2007: 457) küsib: „Või mida õieti tähendavad vene päritolu või ka Vene *Vere*-alguselised kohanimed? Osa neist võib olla seoses nööri-maadega [...]“.

Venemaa kohanimistu, mille vastu siinkirjutaja on tundnud huvi vähemalt veerandsada aastat, on puhuti üsna põnev. Seal leidub ohtrasti mitmesuguseid *ver*-algulisi kohanimed, millest enamiku algupära pole paraku suudetud sel-gitada. Teame, et Loode- ja Kesk-Venemaal on osa toponüümidest slaavi-, osa balti- ja osa soomeugripärased, vähesel määral leidub ka turkisme. Näi-teks vene algupäraga toponüümideks peetakse nimesid *Верба*, *Вербуч*, *Веревна* jt. Mordvas asuva *Верякуши* esiosa tuletatakse mordva sõnast *вере* ‘ülemine’, millega on kõrvutatud ka eesti sõna *veer* (Itkonen 1975: 171), ent see ei tõesta *-vere* jaoks midagi olulist. Leningradi oblasti lääneosa kaardilt leiame *Вервино* (< *вервь*?), *Вервенка*, *Веревево*, *Вериговщина* jt, kuid siinkir-jutajal pole andmeid nende algupära uurimise kohta. Analüüsiks sobida või-vad ka *Vre*-algulised (< **vere*) toponüümid. Küsimärgiliselt on *вервь*-sõnaga

ühendatud Luga rajoonis laiuva Vrevo järve nimi. Loode- ja Põhja-Venemaal leidub isegi üksikuid *ver*-lõpulisid järvenimesid *Лындевера*, *Кысковер*, *Кысковера* (vrd *Линдозеро*, *Кыскотор*, *Кыскозеро* mujal). Pljussa lisajõkke Verdugasse voolab Muzoveri oja. Eksisteerib ka Muzoveri nime kandev küla, aga varem on olnud samanimeline pogost. Kuzoveri järve ja küla nime lõpuosist on peetud *järvi*-apellatiivi muundunud kujuk (Agejeva 1989: 89; Žutškevitš 1980: 118 jj; LO₁ 88; Kislovskoi 1968: 22; Matvejev 1972: 4; 1977: 167; Pletško 1985: 31; Melnikov 1984: 95; Bovkalo). Sama võib oletada ka eespool mainitud järvenimedel puhul. Seesuguste nimede käsitlemisel on palju probleeme nende esialgse tähenduse kindlakstegemisel. Seepärast pole lähemal ajal lootagi, et nad aitaksid lahendada *vere*-mõistatust.

Värati

Huvipakkuv on M. Kallasmaa (2007: 454 jj) käsitletud Läänemaa Läänemere-äärse Vereselli küla nime (*sell* < *selja*?) ja *Värati* ettevaatlik kõrvutamine mujal leiduvate kohanimedega *Vereti* ja *Veretinä*. Setu *Veretinä* (< vn *Веретино*) võib muide esineda ka *Vereti* kujul (vt *Veretinä*). Eesti nimega üsna sarnaseid sõnakujusid leidub idaslaavi keeltes. Sõnal *веретье* (< **vertъje*, **vertja*) on mitmekesised tähendused eri paigus, näiteks Kesk- ja Põhja-Venemaal ‘seljandik soos, jõeluhast või kaldaäärsel madalikul; vee- lahe madalikul kahe jõekese vahel’, kuid Doni ääres ‘metsane ala kahe järve vahel’. See võib esineda ka kujul *веретя* ‘põõsaste ja puudeta maa-ala’, *веретия* ‘madalik’; mõlemad võivad tähistada ka kohta künka veerjatel nõlvadel. Valgevene *вереця* märgib sarapuudega kõrgendikku soode keskel, samuti põllusiile, täpsemini kõrgemaid kuivi alasid viljatute alade keskel. *Веретье* ja teisi samatüvelisi nimesid kannavad paljud asulad Valgevenes (nt *Верацейка*, *Вярэчка*) ja Venemaa Euroopa-osas, kust nad on levinud ka Siberi avarustesse (KTS₁ 80; KTS₂ 47–48; SNG 116–117).

Mainitud sõnatüve päritolu kohta käibib kaks seletust: slaavi ja soomeugri. Esimesel juhul oletatakse sloveeni *vretje* ‘maa-aluse oja või jõekese maapinnale väljumine’ põhjal loodusterminite alg tähenduseks ‘sulgema’ (vrd vn *ключ* ‘võti; allikas’). Teisel puhul on uuritava tüvega ühendatud sm *viere* : *vierteen* ‘nõlv; kallas’ (SNG 116). Viimasel juhul on midagi viltu. Soome sõna, mis häälikuliselt sobib, on kauge tähenduselt (‘ale’). Sisuliselt kõlbaks pigem *vieri* ja *vieru*, ent need ei sisalda oletatava laenuallika jaoks vajalikku

t-d. Huvitaval kombel on meil *viere*-sõna üritatud ühendada *vere*-formandiga, kuid häälikuliselt samuti ebaõnnestunult (vt Kallasmaa 2007: 452).

Siinkirjutaja meelest on *вепемье* puhul kõige tõenäolisemalt tegemist slaavi (indoeuroopa) tüvega, sest vene keeles esineb ka samade tähendustega *ве́реть*, mis märgib peale loodusterminite veel väravaposti ja uksepiita ning mille algtähenduseks olevat 'mingi lihtne sulgemisvahend' (vrd ka vana-slaavi *веръ* 'riiv, sulgur', poola *wierzeje* 'kahepoolega uks või värav', oski *veru* 'värav' jt). Loodustermiini korral ilmneb selgesti eraldamisfunktsioon ('millegi vahel'), mida ei saa salata ka värava puhul. Selle algkuju **ver̥* (*̥* tähistab lühikest *u*-d), kui tegu oleks homonüümiga, sobiks küll kokku sm *vieru* omaga. Kui kõigi oletuste kiuste on tegu siiski läänemeresoome laensõnaga, siis *вепемье* algkujuks saaks taastada ehk **vēre-tti*. Muide, *tti*-liitega moodustatakse nii eesti kui ka soome kohanimesid, ent *-mue ~ -mbe* ise on genuiinne vene liide (Pall 1977: 103–104; Kallasmaa 2003: 33–34; Kiparsky 1975: 258). Ometi pole konkreetset sõna soome-ugri keeltest seni leitud ja kahtlust äratav ka idaslaavi lekseemi väga lai levik.

Kui *Värati* puhul on tegemist rahvaetümoloogiaga või kirjapanekute mõjuga, siis saaksime tunnismärgi **veeretti* kunagise esinemise kohta. Kohanimi sobiks ka semantiliselt tähistama kõrgendikku, vrd paralleelnimetust **Veereselja*. Ent praegu on veel liiga palju agasid. Teisalt võiks nimes *Värati* oletada vene laenu, ent võimalik Läänemere rannikuni ulatuv kontaktijuht jääks sel puhul mõistatuseks. Sarnasus võib olla tingitud üksnes asjaomaste sõnatüvede osaliselt juhuslikust, osaliselt keeleajalooliselt tingitud ühtelangevusest. Nimelt on *värat* vene laensõna, mis on tagasiviidav indoeuroopa tüvele **uer-* 'keerama, pöörama' (EEW XII 55; LEV_I 1126, 1146; LEW_I II 1197, 1204)⁹², millega seostub ka *вєрєбь* 'nöör'. Viimastega on mõneti sarnane lms **vēri*, mis on ühenduses tüvega **vēr-* 'veerema' (Itkonen 1975: 168).

⁹² Vene etümoloogilistes sõnaraamatutes tuletatakse väravat tähistavad sõnad tüvest **ŭer-* tähenduses 'sulgema'. Indoeuroopa algkeele jaoks on rekonstrueeritud vähemalt seitse samakõlalist, kuid eri tähendusega tüve (vt nt Makajev 1970: 115–116). See võimaldab etümoloogidel sõna paraku mitmeti tõlgendada.

Salapärane *wer*

M. Kallasmaa (2007: 460) esitab oma kirjutises sellise küsimuse: „Mis ikkagi on see Setälä salapärane *wer* ‘platz, stelle’ ja mis vahekorras ta on näiteks vanavene sõnadega *вербе* või isegi ka *вервь*?“

E. N. Setälä käsitletud *wer* ‘koht’ on marikeelne sõna (sõltuvalt murdest kas *wer* või *wär*). Etümoloogiliselt on kõnealune lekseem ühendatud vepsa sõnaga *-ver* ‘serv’ ja neenetsi *var* ‘serv, äär; kallas’ ning ilmselt mordva sõna *варья* ‘auk, mulk’ põhjal on rekonstrueeritud **варья* soome-ugri algkujukski (ESM II 88). Tegelikult ei saa sellist kõrvutust pidada korrektseks. Vepsa *ver* lähtub kujust **vēri* ‘veer, äär’ ning seda ei saa ühendada mordva tagavokaalse lekseemiga, liiati, kui tähenduski erineb. Seevastu läänemeresoome sõna sobib küll häälikuliselt mari sõnaga, kusjuures soome-ugri *ē*-le vastab regulaarselt mari *e*, ent lühikesele *e*-le muu häälik (vt häälikuvastete kohta Osnovõ 1974: 181 (mordva), 188–189 (mari); Serebrennikov, Jermuškin, Maitinskaja 1989: 43 jj.). Takistuseks on ühendamise puhul saanud ilmselt erinev tähendus. Seepärast on mari lekseemiga kõrvutatud hoopis sm *vero* ‘maks; pruudikink; rent; söök’, *verosta* ‘(millegi) asemel’, ee *võru* ‘häda, kitsikus; koormis’, mrd *ver* ‘asemel’ jt, kusjuures läänemeresoome-volga, vähem tõenäoliselt soome-ugri algkujuks on tuletatud **verV* (UEW I 569; SSA III 428; eesti sõna esineb nt ESS₁ 1398; vt ka Uotila 1989: 360 jj.). Nagu eespool mainitud, ei sobigi see häälikuliselt kõige paremini. Mari ja mordva keeltes on soome-ugri järgsilbi **e* tavaliselt välja langenud, **a/ä* aga säilinud või teisenenud, näiteks *выр*, *вьр* ‘veri’, ersa *верь*, mokša *варь* (Serebrennikov, Jermuškin, Maitinskaja 1989: 63). Seepärast võis tegu olla **vere* (või ka **veere*) kunagise homonüümiga.

Otsustades sekundaarsete tähenduste järgi, võis ka läänemeresoome keeltes muiste esineda mari sõnale *wer*, *wär* vastav lekseem tähenduses ‘koht’. Kahjuks ei tea, mis oli järgsilbi vokaal, sest noomenisufiks **-o* liitub ka konsonanttüvega (Hakulinen 1968: 143–144). Täpsustamata jääb ka *võru* murdeline kuuluvus. Lõpuvokaali pärast jääb praegustel andmetel mõistatuseks, kas asjaomane tüvi sobib kokku *vere*-osisega või mitte. Sõna tähenduses ‘koht’ (> ‘küla’) on ja jääb edaspidigi *veer*-sõna (> *-vere*) tõsiselt võetavaks konkurendiks, ehkki lähemaid teateid pole kahjuks ei poolt ega vastu.

Nii mari kui ka vanavene sõna vastete ulatuslik esinemine sugulaskeeltes ning järgsilbi erinev konsonantism (*r* ja *rv*) sunnivad oletama, et nende

sõnade vahel pole mingit sugulust. Liiasi on vanavene sõna puhul semantiline areng nõõri-mõiste vahendusel küllaltki usutav.

Ent kuidas jääb *-vere* ja *verv*’i suhtega? Sel puhul tuleks aprioorselt lähendada vanavene apellatiivi soome-ugri laenust. Ent eesti keelest ega sugulaskeeltest pole sellist sõna teada. See poleks ka häälikuliselt eriti võimalik, sest vanavene *i*-le (kirjas *ѣ*) ja *vn e*-le peaks eesti keeles vastama *i*. Juhul kui apellatiiv säilis vaid *vere*-formandis, siis näiks imelik, et vene keele teise silbi *v* ei kajastu üldsegi kohanimede vanimates kirjapanekutes. Tänapäeva eesti keeles leidub vaid käsitletava tüvega uuemaid laene, nagu setu *verbin* ‘piginõör’ (< *vn вербина*) ning *verukas* (< *веревка*) nõõri, malaka ja teistes tähendustes (Must 2000: 466, 468–469). Seega tundub siinkirjutajale üsna tõepärane, et *vere*-formant pole tuletatud vanavene päritoluga sõnast. Samavõrd võiks selle viia seosesse eespool mainitud semantiliselt ideaalse vanaskandinaavia sõnaga ‘küla’, kuid taas saab suureks, kui mitte ületamatuks takistuseks kaashäälikute erinevus.

‘äär’, ‘mets’ või ‘kallas’?

Paul Alvre (1963) artiklit lugedes tuli Paul Ariste (1963: 474–475) mõttele, et käsitletavates kohanimedes võib peituda sõnaga *veer* ‘äär’ (< **vēri*) homonüümne lekseem, mis on eesti keeles hääbunud, kuid säilinud läti keelde laenatuna kujul *vēris*, *vēre*, *vēra*. See esineb suure metsa tähenduses, kusjuures võis leida aset tähendusnihe ‘(lehtpuu)mets → ‘ale, sõõrd’. Siinkohal pakub kõigepealt huvi küsimus, millised seisukohad valitsevad läti sõnade puhul baltoloogias nüüd, ligemale pool sajandit hiljem.

Läti keele etümoloogiline sõnastik peab tänini võimalikuks eesti laenu, kuigi esikohal tuuakse oletatav indoeuroopa lähtekoht **uer* ‘lai, avar’ näol (LEV₁ 1142). Siiski tundub see olevat üsnagi meelevaldne. Usutavaks saanuks etümoloogiat pidada tingimusel, kui ka teiste indoeuroopa keelte sõna seonduks kuidagimoodi puude või metsaga.

Seega jääb Ariste (1963: 474–475) oletuse esimene pool kehtima ka tänapäeval, kuid ale tähendus jääb konkreetsel juhul tõestamata. Keelemees jättis probleemi lõpuni lahendamise teistele: „Lahtiseks jääb aga seni küsimus, kas on sidet või milline side on sõna **vēri* ‘mets’ ja sõnapere *veer* ‘äär’, *veer*, om. *veeru* ‘nõlvak’ jne. vahel.“ Seda on hiljem uurinud Erkki Itkonen (1975: 168–175), kelle tööd on kasutanud ka Valdek Pall, otsustades viimase

ja P. Ariste oletuste põhjal: „Ja siiani ei näe ma põhjust, mis takistaks ühendust *-vere* < **vēri* : *vēren* ‘mets; metsane kungas’“ (vt ka Pall 1977: 83–84; Pall 1997: 72).

**Veeri* ei sisalda otseselt ei kalda ega nõlva mõistet. Viimane ilmneb *u*-liitelises vormis, mis paistab olevat juba üsna vana, vrd ee *veer*, sm *vieru* ‘veer, nõlvak; kallak, liusk’, is *veeru* ‘mäerinnak’ jt (SSA III 435). Kuigi see (samuti ka ‘kallas’) pidi juba *veeri*-sõnas sisalduma algselt, kui uskuda E. Itkoneni seletust, et verb **vēre*- märkis algul ligikaudu ‘variseda nõlvaks või liivajärsakuks (nt rannavall); vajuda nõlvakust alla (liiv, kruus)’ (Itkonen 1975: 168–169). Ajapikku on ääre tähendusest tekkinud tähendused ‘lähedal’, ‘kõrval’ ja ‘juures’, nt *kalda veeres*, *jõe veeres*. Viimane on taas osalenud kalda tähenduse kujunemisel.

Ent öeldu ei muuda asja sisulist külge. Ilmselt võibki lähtuda ‘veer, nõlv, kallas’ tähendusest, sest me esivanemad elasid, nagu mainib ka M. Kallasmaa, esialgu veekogude ääres ning kolisid hiljem mööda mäeveeru kõrgemale. Täiendame asjaomast pilti arheoloogi XIII sajandi alguse kirjeldusega: „Muinaskülade looduslikku asendit vaadeldes võib täheldada, et enamasti on need kõrgema mineraalmaa ja madalama ala piiril asuvad n-ö nõlvaasulad. Käepäraste viljelusmaade puhul on asulad tekkinud tihti jõgede-järvede ja teiste veekogude äärde, sulg- ja allikalohkude ümbrusesse [...] Põhja-Eesti lavamaa ja maa keskosa moreentasandike alal on iseloomulik põliskülade paiknemine tasandikku liigendava orundi nõlval, mille põhjas voolab oja või on allikakoht. Vooremaastikul paiknesid muinaskülad enamasti voore jalamil, kus pinnavesi oli kättesaadavam.“ (Lavi 2003: 150).

Muidugi teame ajaloost, et veekogude läheduses ja kaugemal paiknevad künkad olid metsased ning tehti metsaraiet ja alet, kuid ale tähendust asjaomased kohanimed ja apellatiivid mingil moel ei peegelda. Üldistumisel võis *vere*-liide päranduda ka tasandikel tekkivate külade nimedele. Kas *Vereojad* on tulnud *Veereojadest*, nagu püstitab küsimuse M. Kallasmaa, vajaks dokumentaalse materjali põhjal uuringute jätkamist.

Rakvere

Juba 1849. aastast alates on osa teadlasi (H. Neus, J. Mikkola, kaudselt ka E. Pabst) üritanud kohanime *Rakvere* vahelduva eduga ühendada XVIII sajandi soome sõnaraamatus esineva nimega *Rahcavuori* ja selle

põhjal pidada järelosiseks *voor* : *voore*. Teised nime käsitlejad (F. J. Wiedemann, M. Veske jt) on selle etümoloogia hüljanud. P. Alvre peab võimalikuks, et linnuse algne nimi oligi osisega *-voore* > *-vore*, mis hiljem asendus *vere*-komponendiga (Alvre 1963: 220, 224). Siinkohal tuleks *Rakvere* nimedele lisada ka Novgorodi kroonikast tuntud *Rakovor* (ESR₂ III 439; vt ka EAL I).⁹³

Kas eesti keeles on siis muiste eksisteerinud *voor* : *voore*? Praegune termin on ju suhteliselt hiljuti laenatud soome keelest (SSA III 475). On võimalik, et soome-ugri keeltes on esinenud metsase künka tähenduses tõenäoliselt deskriptiivne sari **vēre*, *vīre*, **vōre* ja *vārä* (**vara*) (Itkonen 1975: 174), kuid eesti keeles jäaks *voor* erandlikuks. Pigem on soome hõimud *vuori*-osise tõlkinud kui samaväärse eesti kohanime *vere*-osisele, sest neil polnud selle lõpuga kohanime moodustamise traditsiooni. Seega pole praegustel andmetel vaja tingimata oletada, et *Rakvere* nimes leiduv *-vuori* oleks genuinne.

Vere-nimede vanusest

Huvi pakub ka *vere*-nimede võimalik vanus praegustel andmetel. Esialgu toetuti P. Johanseni arvamusele, et need on suhteliselt hilised (XI sajandist alates), sest *vere*-nimelised külad on keskmisest väiksema. Arheoloog Artur Vassar tõstatas õiglase küsimuse, miks vanus peaks sõltuma suuruselt, ja nentis, et suur osa *vere*-lõpulisi külasid oli asustatud juba I aastatuhande esimesel poolel või keskpaiku. Seepärast toetas ta vanuse küsimuses P. Aristet, kes oli varaseimate külade tekkeaja viinud I aastatuhande algusesse (Vassar 1966: 348–349). Tänapäevase dateerimise põhjal nenditakse, et valdav enamik Eesti külasid on asustatud keskmisel (450.–800. a) ja nooremal rauaajal (800.–1250. a) ning suhteliselt pisikene osa kas enne või pärast seda (Lang 2007: 183). Vaevalt, et *vere*-nimelised külad olid erandiks, tõenäoliselt hoopis vastupidi.

⁹³ On saanud krestomaaatiliseks, et *Rakovor* tõestab *Rakvere* esikomponendi sugulust *Räga-vere*'ga (EE₂ 465–466). Siiski on *Rahcovuori* puhul (eeldusel, et algupool on eestipärane) tõenäolisem oletada seost eesti sõnadega *rahk* : *rahu* 'kruus, kõva pækivi', *päe-rahk* 'põikine või püstloodne pækiaht', *rahke*, *rahkane* 'kruusane; paaka kuivanud (maa)', vrd ka *rähk* : *räha*, *rihk* : *rihi*, *riha* 'kruus' (vt ESS₁ 918, 938, 954; VMS₁ II 303, 323, 356).

Lõpetuseks

Mõistagi ei lahendanud ka see kirjutis *vere*-probleemi. Kõige tõenäolisem on ikkagi lähtuda sõnast *veer*, mida üritas tõestada juba Mihkel Veske XIX sajandi lõpupoolel. Teisena tuleb arvesse eelmisega sarnane, eesti keeles hüpoteetiline lekseem tähenduses 'koht'. Paraku ei kandnud otsingud leida *vere*-lõpuliste kohanimedele paralleele vene ainesega loodetud vilja, ent ka negatiivsel tulemusel peaks olema väärtust. Sellele võidakse edaspidi leida täiendavat kinnitust või ka vastupidist tõendusmaterjali. Loodetavasti äratas käesolev kirjutis ka mõningaid uusi mõtteid, mida saaks edasi arendada.

LÕUNA-EESTI A(H)I- ~ Ä(H)I-KOHANIMEDE PÄRITOLUST

Ilmunud: Lõuna-Eesti a(h)i- ~ ä(h)i-alguliste kohanimede päritolust. – Keel ja Kirjandus 10, 2015, 697–710.

Alustuseks

Eestis esineb üsna mitu kohanime, mis algavad tähejärjendiga *ahi-* ~ *ähi-* või *ai-* ~ *äi-*. Lähtekujule **aht-* tagasiviidavatest ning tänaseks osaliselt *ai-* ja *äi-*algulisteks muutunud toponüümidest on kimbu moodustanud Lõuna-Eesti toponüümide uurija Mariko Faster (2014: 37). Tema järgi leidub Eestis vähemalt kümme asjaomast kohanime, millest enamik seondub veekogudega: *Ahepalu* (Rõuge khk), *Aheru järv* (Hargla ja Karula khk piiril), *Ahijärv* (Võnnu, Kanepi ja Rõuge khk), *Ahirewo* (Kirikumäe järve nime 1588. a kirjanek, 1561 *Огірѣ*; Vastseliina khk), *Ahisilla küla* (Kose khk), *Ahitsõ järv* (Rõuge khk), *Ahja jõgi* (Võnnu khk), ? *Aiamaa küla* (Nõo khk), *Aiu jõgi* (Rõuge khk), *Ahijärv* (Karula khk). Seega jääb loetletud kohanimedest väljapoole Lõuna-Eestit vaid *Ahisilla*. Viimaste uurimistulemuste põhjal tuleks küsimärgiline *Aiamaa* sellest loendist elimineerida (vt allpool).

Kõigi *ahi-* ~ *ähi-* või *ai-* ~ *äi-*osisega kohanimede päritolu pole seni lõpuni selgitatud. Probleem ei ammendu kindlasti ka käesoleva kirjutisega. Üksikasjus pole kirjeldatud ka seda liiki toponüümide uurimislugu. Esimesel pilgul võiks tunduda, et vaatlusalustes nimedes peituvad üldsõnad *ahi* ja *aed*, aga enamasti pole see nõnda, sest toponüümide sisu oleks konkreetsetel puhkudel semantiliselt raske motiveerida.

Miks osutub otstarbekaks käsitleda *ahi-* ~ *ähi-* ja *ai-* ~ *äi-*algulisi nimesid üheskoos? Kõigepealt sellepärast, et vähemalt mõni *h*-line nimi on aja jooksul, nagu eeltoodust selgub, sõnasisese ahtushääliku kaotanud. Teiseks on keeleuurijad märganud, et enamiku mainitud kohanime algusosa omaaegseks saksa vasteks on *Aya-* ~ *Aia-*. Kao üheks põhjuseks tuleb pidada tõika, et

eesti sõnasisene *h* on suhteliselt nõrk, mistõttu võõramaalastest kirjapanijate keelekõrval oli seda raske tajuda. Nimeainese uurimisel tekib küsimus, kas kõik *ai*-algulised toponüümid lähtuvad ühest ja samast apellatiivist. Kirjutisest selgub, et sugugi mitte.

Käesoleva artikli eesmärgiks on 1) anda sissevaade *ahi*- ~ *ähi*- ja *ai*- ~ *äi*-toponüümide uurimise ajalukku, 2) vaagida veel kord ja vajadusel täiendada varasemate uuringute seisukohti, 3) selgitada mõnede *ahi*- ja *ai*-alguliste kohanime päritolu senivaadelduga võrreldes erinevast seisukohast.

Wiedemannist alates

Seni sai kõige varasemateks *ahi*-alguliste kohanime kirjanekuteks pidada Läti Riigiarhiivis säilitatavast ürikust registreeritud Ahja mõisat tähistavaid nimekujusid *Agill* ja *Ayell* aastast 1553 (Simm 1971₁: 178). Nüüd saab kirjanekute algust kahtlemisi nihutada veidi varasemale ajale (vt allpool *Aitsra*).

Taoliste kohanime päritolu on teadaolevalt kõige varem puudutanud keeleteadlane Ferdinand Johann Wiedemann. Eesti üleloomulikest olenditest rääkides seostas ta nime *Ahi-järw* vihjamisi vetejumalus Ahtiga (Wiedemann 1876: 418). Eesti mütoloogias sellenimeline jumalus küll puudub, ent kui pidada silmas viimase aja oletust, et nii koha- kui ka jumaluse nime lähteks võiks olla üks ja sama üldsõna (vt Faster 2014: 39), siis polegi F. J. Wiedemanni oletus võõristav. Järve asukohaks oli märgitud Munamäe jalam (*am Fusse des Muna-mägi*). Paraku pole selge, mis veekoguga on tegu. Puuduvad andmed, et seda nime oleks kandnud Suure Munamäe lähedal laiuv Vaskna järv. Sobivat järve ei leidu ka Väikese Munamäe lähikonnas.

Ahja nime arengut on esmakordselt käsitlenud folklorist ja nimeuurija Matthias Johann Eisen (1929: 3), kes oletas, et esialgu kutsuti jõge **Ahi-jõeks*, kuid hiljem on liitnimi lühenenud *Ahjaks* samal viisil, nagu aja jooksul on **Hanijõest* kujunenud *Anija* ja *Suurjõest* *Surju*. Võnnu kihelkonna ja Setumaa kohanime uurija Jaak Simm (1971₁: 178) pidas seda arengu- teed põhimõtteliselt õigeaks, kuid osutas, et seletamiseks pole *Ahja* puhul tõendavaid kirjanekuid. Seda ei tule ka imeks panna, sest andmed Ahja nime kohta pärinevad alles XVI–XVII sajandist, mil taolised muutused olid juba toimunud; seevastu näiteks Anija nimekuju *Hæniyekke* on teada juba XIV sajandi keskpaigast (Simm 1978: 149). *Ahja*-nime algusosa tähenduse jättis M. J. Eisen lahtiseks.

Soome keeleteadlane Lauri Kettunen (1955: 168), keda huvitas eelkõige toponüümide lahterdamine lõppude järgi, on muude kohanimede hulgas maininud ka **ahti*-tüvelisi, nagu *Achtijerw* (kirikuraamatute järgi), *Ahijärv* ~ *Ähijärv* ~ *Aheru*, *Aitsra* (temal *Aistra*), *Äherä* ~ *Ähejärv*. Uuri ja nentis õigesti, et vaevalt on neil nimedel midagi ühist teravilja ahtmist tähendavate sõnadega.

Alles 1968. aastal ilmunud „Eesti nõukogude entsüklopeedia“ esimeses köites on teadaolevalt esmakordselt mainitud, et Ahi- või Ähijärve (ka Ahits ja Ahejärve) nimi viitab „muistsele ohvripaigale, nn ahikohale (e ahikotusele)“ (ENE I 62). Lähemat seletust teatmeteos ei esita. Märksõna autoriks võis olla geograaf ja kodu-uuri ja Endel Varep, kes juhtis toona entsüklopeedia Eesti geograafia ühiskondlikku teadusosakonda (ENE I 4). *Ahi*-kohanime on ohvripaigana nimetatud ehk veidi varemgi, nimelt 1965. aastal (vt allpool).

Ahikotus

Ahikotust peetakse jätkuvalt võtmesõnaks *ahi*-alguliste toponüümide päritolu selgitamisel. Seepärast käsitlen eraldi ka selle uurimise lugu. Ahikotus oli Tarvastu kihelkonnas ohverdamispaik, milleks kasutati peale ahervaremete muidki kohti, sealhulgas puudealust, taretagust, aita, vakka jt. Teemat on esimesena käsitletud, ja seejuures üsna põhjalikult, rahvaluuleteadlane M. J. Eisen (1901).⁹⁴ Ta toetus kogutud rahvausundiandmetele ja tolleaegsetele seisukohtadele. Siinkohal väärrib tähelepanu, et M. J. Eisen on esimest korda nentinud Tarvastu kandi spetsiifilist sõnavara ohverdamise kohta: „Ahikotustel käidi ahtmas; wahel öeldakse ka ahkmas ja ahwmas, ehk muu rahwa keeli ohwerdamas” (seals, 87). Sõnad on kätketud tavateksti, kuid kahtlemata on tegu autentsete murdesõnadega. Hiljem on autor kasutanud ka sõna *ahlja* (Eisen 1996: 113).

Ahikotusega seonduvat on veelgi üksikasjalikumalt uurinud folklorist Oskar Loorits ja viimast osaliselt kritiseerides keeleteadlane Paul Ariste. Esimene neist pidas *ahikotuse* seostamist *ahi*-sõnaga rahvaetümoloogiaks ning ühendas selle verbiga *ahhma* ‘vilja partele kuivama panema; võrke kuivama riputama’. Ta esitas M. J. Eiseni tuvastatud sõnadele *ahhma* ~ *ahkma* ~ *ahvma* ~ lisaks veel *ahtmise paik*, *ahil käima* ‘ohverdamas käima’, *ahimees*

⁹⁴ M. J. Eisen (1996: 113) esitab ahikotustest kõneldes kirjandusviite Reiman 1900, mis on eksitus. Nimetatud kirjutises juttu sel teemal ei tehta. M. J. Eisen (1901: 85) oli ka ise arvamisel, et ahikotuseid käsitletakse esmakordselt nimetatud artiklis.

‘ohverdaja’. Folklorist nentis esimesena, et *ahi*-osise jälgil leidub mitmel pool kohanimes, nt osutas ta esimesena *Ahimäe* (vt tagapool) ja üldsõna *ahikotus* võimalikule etümoloogilisele seosele (Loorits 1935: 235–236, 244, 262–264, 268–271).

P. Ariste (2010₂ [1937]: 317–321) tegi kindlaks, et häälikulooliselt pole *ahikotus*’e kõrvutamine *ahtma*-sõnaga õige, sest põhjaeesti keelealal peaks sellele häälikulooliselt vastama lõunaeesti (sh ka Mulgi) *atma*. Ühend *ht* lähtuks sel juhul soome-ugri **kt*-st. Seepärast otsis ta sobivamat vastet, leides selle mordva keeltest kujul *aumemc* jt tähendustes ‘olema, elama, viibima, külastama’, mille soome-ugri algkujuks on **ašt*- (vrd ersa *meume* ‘taevatäht’, eesti *täht*). P. Ariste ei pidanud vajalikuks tähenduse ja päritolu poolest eristada sõnade *ahikotus* ja *ahivare* algusosist; mõlema algtähenduseks pidas ta ‘elukoh, elu(ase)mevare’, mis tema arvates kinnitab tõika, et algseks ohvrikohaks oli ahivare, st endise elamu ase. Pärastpoole, kui *ahti*-sõna spetsiifiline tähendus oli hāgustumas, on see hakanud tähistama igasuguseid ohverdamiskohti. Lõunaeesti *ahtima* semantilisest arengust on P. Ariste kujutanud lühidalt järgmiselt: ‘kuskil olemine, elamine, viibimine, teatud koha külastamine’ → ‘ohvrikoha külastamine’ → ‘ohverdamine’. See arengukäik on üsna veenev. Lõpptähendusele viitavad ka M. J. Eiseni ja O. Looritsa üles tähendatud *ahti*-tüvelised murdesõnad (paraku sõnaraamatutes puuduvad). Enamasti lähtuvad nad tugevaastmelisest algkujust **ahti* (soome-ugri **ašti*), üksnes *ahimees* saab alguse nõrgaastmelisest **ahdi*-kujust. Sõnasiseste ühendite *hk* ja *hv* esinemine osutab ilmse unustamise ja hāābumise tendentsile rahva mälus.⁹⁵ Ahikotuse seotust kohanimedega pole P. Ariste siinkirjutaja andmeil maininud.

Jaak Simmi ja teistega jätkates

1970. aastate alguses käsitles *Ahja* päritolu kohanimeuuri Jaak Simm, kelle kandidaaditöö teemaks olid Võnnu kihelkonna kohanimesed. Ta vaatles ka *Ahja* võimalikku seost ahikotusega, kuid heitis selle kõrvale (Simm 1971₁: 178), sest uurija piirdus P. Ariste asjaomast tööd mainimata (tundmata?) üksnes O. Looritsa seisukoha eitamisega häälikuloolisest aspektist. Seejärel pakkus J. Simm välja kõik võimalikud teoreetilised algkujud, lähtudes nii algusosise

⁹⁵ Varieerumine seostub pigem järgneva *i*-ga, st tegu on palatalisatsioonist tingitud hāālduskohta sekundaarse korrigeerimisega. Toimetaja märkus, 2016.

genitiivist kui ka nominatiivist. Esimesel juhul tuletas ta algkujudeks **ahδi-* (: **ahti-* < **ašti-*) ja **ahyi*-⁹⁶ (vrd *vāhk* : *vāhi*), teise jaoks aga **ahi* : *ahja* (vrd *kahi* : *kahja*). Kaugemale ta ei läinud.

ENE ja J. Simmi artiklist lähtuvalt otsisin (Ernits 1975) toetavaid näiteid eesti loodususundist. Leidsin, et Ahja jõe ääres ohverdati jõevaimudele ning paluti sigivust põllule ja karjale. Selle põhjal ühendasin kohanime *ahikotusega*, rekonstrueerides lõpuosa puhul M. J. Eisenile toetudes algkujuks **Ahδin-jōki*. Seda seisukohta pooldas hiljem ka J. Simm (1976: 42; 1978: 149).

Mariko Faster (2014: 35–40) võttis **ahti*-nimede raames täpsema vaatluse alla Aheru järve ning sellest ligikaudu 10 km kaugusel paikneva Ähi järve nime ajaloolised kirjakujud ja struktuuri. Oluline on „Eesti kohanimeraamatu“ (EKRI) põhjal tehtud tähelepanek, et eri paikade *Aak-*, *Ahi-*, *Ahe-*, *Ahj-* ja *Aia*-alguliste nimede varasemate üleskirjutuste vahel leidub üsna palju sarnast. M. Faster ühendas eeskäijatele toetudes asjaomased kohanimed apellatiiviga *ahikotus*, ent ta ei pidanud **ahti*- algtähenduseks mitte ohverdama, vaid olemist-elamist, tagasihoidlikult eitamata ka varjupaiga-mõistet. Seejuures kahtles ta P. Ariste (2010₂) rekonstrueeritud *ahikotus*’e semantilise arenguskeemi õigsuses.

M. Faster (2014: 38–39) märkis oma artiklis, et vanadest põllunduslikest asustusk keskustest üsna kaugel asuvate **Ahti*-nimeliste järvede juures kohtuvad põlised piirid. Ta rõhutas: „Piirikohtadega võib seostada pigem sealset keskset (algset?) tähendust, mille semantika seostub püsimise, paigalolemise, rahulejätuse, kaitstusega. Need võiksid olla järved, kus kehtib eriline, naabritevaheliste suhetega reguleeritud kord.“ M. Faster lähtub mordva sõnade viimastel aastasadel registreeritud kesksest tähendusest ‘elama, olema’, ent selle ja eesti sõna mitme tuhande aasta tagusel eellasel võis olla meile praeguseks hägusaks muutunud tähenduste spekter, mis kujunes kummaski keeleühendas iseseisva arengu perioodil. Ja seda näibki just *ahikotus* kinnitavat, ent samuti üks ersa tähendusvasteid. Nimelt pälvib tähelepanu P. Ariste artiklis (2010 [1937]: 319) esitatud soome keeleteadlase Heikki Paasoneni koostatud mordva sõnaraamatu käsikirjast pärinev ersa *aštu.ms* tähenduses „подарить невѣсту, о 2 дняй до свадьбы“ ‘kaks päeva enne pulmi pruuti kinkima’. See on vigane tõlge, nagu tõendab pärastpoole trükist ilmunud sõnaraamat, kus

⁹⁶ Tegelikult on sõna algkuju teine, sest tegu on balti laenuga (vrd leedu *vėžys*, EES 618).

on kirjas: „die Braut mit Gaben beschenken etwa zwei Tage vor der Hochzeit (Vater, Mutter des Bräutigams)“ ‘ligikaudu kaks päeva enne pulmi pruudile peigmehe isa ja ema poolt kinke üle andma’ (MW₂ I 80). Kõnealune tõlkevaste, mis on ilmselt seotud külaskäiguga, lähendab veelgi mordva sõnu ahi-kotuse ja ohverdamisega [← ‘kinkimine, annetamine’].

Tahaks lisada, et M. Fasteri kirjutises ettevaatlikult oletatud varjupaiga mõiste tuletamine pole ainuüksi ersa mõiste *ašton kudo* ‘maja, kuhu pruut peidab end kosilaste eest’ najal piisav. Seda saaks ju arendada ka kuskil viibimise mõistest. Pole imeks panna, et veekogud, olgu siis jõed või järved, on valduste looduslikeks ja ametlikeks piirideks. Jääb selgusetuks, kuidas piirikohtadega seondub eriline paigalolemine, rahulejäetus ja kaitstus. Piirialad, olgu nad pealegi kokkulepetega sätestatud, jäävad igal juhul kohtadeks, mida püütakse ühel või teisel viisil ületada ning on siinkirjutaja meelest üsna rahu-tud ja ohtlikud paigad.

Nimetatud järvede paiknemine eemal põllumajanduslikest asustuskeskustest kallutab pigem arvama, et nad olid algselt seotud kalapüügiga, mitte aga niivõrd põllumajandusega tegelevate asukate ettevõtmistega. See oligi ürgsem. Teated veekogule ohverdamisest põllusaagi ja karja sigivuse suuren-damise eesmärgil näivad juba reliketsetena, kuid seda praktiseeriti. Võtkem Ahja näitele lisaks tuntud Võhandu-loo XVII sajandist, mil jõe kaldal käidi palumas ja ohverdamas ning veekogu puhastamas, vältimaks viljaikaldust; riitused järvedel, nagu meredelgi, näikse rohkem olevat seotud kalaõnne taotlemise ja uppumise ärahoidmisega (Eisen 1996: 68–70).

Kokkuvõtteks rõhutagem, et algselt võis mordva ja eesti sõnade ühisel eellasel **ašti-* olla mõneti avaram tähendus kui ainult kuskil olemine, elamine või külastamine. Tundub uskumatuna, et käsitletavad Eesti kohanimed lähtusid niivõrd neutraalse sisuga apellatiivist. Seepärast toetab käesolevate ridade autor pigem ohverdamise või sellele ligidast tähendust. Seejuures ei tohiks üldsõna hääbumine, kuid säilimine kohanimenä Tartu ja Võru murdes ning selle reliktnä säilimine ühes Mulgimaa murrakus olla sugugi üllatav.

***Ahti-tüveliste kohanimed seostest muinasusundiga**

Tõenäoliselt ürgsuse ja sisevetel kalapüügi teisejärguliseks muutumise tõttu on andmed veekogudele ohverdamise kohta üsna napid (vt ka Eisen 1996: 68 jj). Teadaolevalt on muistse usundiga ühenduses ka mitmed

**ah*ti-tüvelised veekogud. Võimalike pühapaikade hulka kuuluvad peale Ahja jõe veel M. Fasteri nimetatud Ähijärv ja *Ahijärve (praegune Kirikumäe järv). Muistse ohverdamiskohana mainitakse ka Ahitsõ järve (KTM 678). Siinpuhul pole küll kahjuks selge, kas see teade toetub kogumisandmetele või üksnes kohanime täiendosa tõlgendamisele. Asjakohast lisa tuleb kohanime ja usundiobjektide seosele ka uute etümoloogiate käsitlemisel (vt allpool).

Geoloog ja arheoloog Constantin Grewingk mainis *Ahti-kivi*-nimelist rändrahnu, mille olevat heitnud Suislepa vallas Võrtsjärve kümne sammu kaugusele kaldast kas Vanapagan või vetevaim (Kreutzwald 1953: 432, 436–438; Laugaste, Normann 1959: 133). Arheoloogi teate rahvaehtsuses tuleb küll kahelda, sest tegu võib olla XIX sajandile iseloomulike pelgalt pseudo-mütoloogiliste otsingute resultaadiga. Igatahes pälvivad Kalevipoja, Vanapagana või vetevaimuga seotud muistendid tähelepanu, sest võivad sisaldada võimalikku vihjet mõnele muistsele pühapaigale.

Väikeses mordva keele etümoloogilises sõnaraamatus on *ašt'e*-tüvi peale ahikotuse seostatud veel Kildini saami lekseemiga *auuum*- 'võlg, kohustus' (EV 16). Viimase sõna kohta pole siinkirjutaja leidnud ühestki sõnastikust lisateavet. See sobib häälikulooliselt, kuid semantiliselt on seda raske teistega ühildada. Konkureerivalt võiks kõne alla tulla teinegi saami tüvi, mille kesk-algsaami kujuks on rekonstrueeritud **āštē* tähenduses 'ähvardama' (Lehtiranta 1989: 65). Kesk- ja hilisalgsaami häälikule **ā* vastab varasemas alg-saami keelekujus **a*, mis on kõrvutatav algläänemeresoome **a*-ga (näiteid vt Korhonen 1981: 90).

Käsitletavast kujust on lähtunud põhjasaami *ai'tet* 'ähvardama', kolta (Paatsjoki) *ašted* 'ähvardama' ning selle tuletised *ašštijed* 'lubama' ja Nuorttijärvel ka tähenduses 'ette ennustama' (LO₃ 29; KKS I 19–20). Koola poolsaarelt on XIX sajandil kirja pandud *ošteđ* tähenduses 'jurare/swærge' ['van-net andma'] (OLS 534). Need tähendused kallutavad mõttele, et see algkuju pooldest eesti ja ersa keelega identne saami sõna on nendega samast killast, liiati, kui äsja kõrvutatud saami sõnad on üsna lähedal usunähtusi kajastavatele. Teisalt on eri keelerühmade lekseemid, samuti saami *aššt* ja **āštē* omavahel semantiliselt ometi päris kauged, kusjuures neid ühendavaid vihjeid pole vist seni tuvastatud. Seepärast jätkaks esialgse kõrvutamise järel **āštē* täpsema käsitletu tulevastele uurijatele ning piirduks võrdlevalt vaid eesti ja ersa vastetega.

Uusi *Ahti-kohanimede etümoloogiaid

Kõigepealt mõned tähelepanekud juba varem *Ahti-sõnaga ühendatud toponüümide kohta.

Kirikumäe järve nime XVI sajandi kirjapanekutes *Ahirewo* ja *Огіяръ* kajastub selgesti **Ahijärv*. Kohanimede *h*-le ja *o*-le vastavad vene *z* ja *o* teistelgi puhkudel, nt *Таговецъ* ‘Taheva’ (Ambus 1960: 743) ja *Очела*, olgu siis viimase vasteks kas *Adsel* või *Askaelae* (Ancītis, Jansons 1967: 303; Tarvel 1975: 552). Nimekuju algusosa õigsust toetab ka 1627. aastal revisjoni käigus Vastseliina lossi alal saksa keeles kirja pandud järvenimetus *Ayha* (DL 74).

Ahja jõe nimi on 1638. aastal registreeritud kujul *Ayajeckische bäche* (LMR 241), mis näitab, et tolleks ajaks oli saksakeelse *Aya*- kasutamine juba saavutanud teatud üldistusastme, sest *Ayajerwe* kujul on samaaegselt registreeritud ka jõega ühenduses olev Ahijärv. Samale järeldusele osutab ka äsja mainitud *Ayha*, kuigi varasemates vene ja poola allikates on nime järgsilbis märgitud *i*. Eespool mainitud mõisanimede (1553 *Agill* ja *Ayell*) ning 1627. aasta Ahijärve nimevariandi *Ayol Jerwe* (DL 50) põhjal on keerukas otsustada, kas toona oli paralleelselt kasutusel ka *la*-liitega veekogunimi (vrd *Tamula*, *Vagula*) või oli tegu siiski adessiiviga.

Etümoloogiliselt saab vaadeldavasse rühma paigutada kindlamalt Ahimäe ja Aitsra ning väiksemate või suuremate kõhklustega Äijärve nime.

Ahimäe. Viljandimaal asub Paistu valla territooriumil sellenimeline autobussipeatus ja Viljandi valla Sultsi külas endise Aidu mõisa (Paistu khk) maa-alal Ahimäe liivakarjäär (tehisjärv). Eesti kohanimekartoteegis figureerib ainult *Ahimäe mets* ~ *Ahime mets*. Koht olevat keelejuhi teatel saanud nime sellest, et sealses lubjaahjus põletatud lupja (‘ahjumägi’) (KN).

XVIII sajandi algupoole revisjonidest alates oli *Ahimäe* tuntud kõrtsi nimena: 1731 *Ahameggische Krug* (RGA 274.1.192/1: 542); 1738 *Ahima* (RGA 274.1.202: 342); 1744 *im Ahimehschen Kruge* [inessiivis] (RGA 274.1.214/8: 752); 1795 *Ahima* (EAA 1865.3.209/1: 37); 1839 *Ahime* (Rücker 1839). *Ahti-tüveliseks lubab uuritavat toponüümi oletatavasti pidada 1601. aastal Paistu vakuse alal Aidu (*Aituma*) külas elanud mehe nimi *Atteme Marx*, millest võiks ehk ära tunda tugevaastmelise nimeosa *Ahti- (RL 135). Paistab, et juba tolleks ajaks oli *mäki lühenenud *me*-ks. Ahimäe esindab kahtlemata nõrgaastmelist vormi.

Ahimäe puhul võib olla tegu muistse ohvrimäega. Eestist on teada üsna mitmeid ohvrimägesid, mida on võidud kasutada matusepaigana (Eisen 1996: 113 jj). Ka Ahimäe lähedalt on Viljandi-Karksi maantee äärest avastatud hiliskeskaegne kalmistu (Valk 2000: 55). Ahimäe ligidal olevat varem asunud ohvrikivi, mille pikne purustanud, samuti kinnikasvav Santjärv, mis olevat tekkinud santide riiu tagajärjel (KM E 54616 (11)). Viimane nimigi tohiks *sant*-sõna päritolu ja varasemat tähendust arvestades usundi seisukohast huvi pakkuda (vt EES 460). Loorits (1935: 235–236) mainis, et kõrtsi lähedal asuvat lohku olevat tuntud vanasti ohvripaigana.

Aitsra. See tänapäeva küla asub Mulgimaal Hummuli vallas Helme kihelkonnas. Küla on iidne. Samanimelist mõisat (pärastpoole karjamõis) on ordu ajast peale mainitud peaaegu alati koos Ala mõisaga (sks *Assikas mit Adscher*) (BHO 4). Siinkohal võiks mainida, et Aitsre külas paikneb ohvrikivi teisest aastatuhandest (Pühapaigad).

Kohanime rahvapäraste häälduskujudena on registreeritud ka *Aitsre*, *At'sre* ja *At'sra* (KN). Huvitaval kombel ei esinda kaks viimast kirjapanekut Mulgi murde palatalisatsiooni, vaid Võru oma, vrd vastavalt *üits* ja *üt's* 'üks' (vt Pajusalu jt 2009: 167). L. Kettuneni (1955: 168) märgitud nimekuju *Aistra* EKI kohanimekartoteegis ei leidu.

Toponüümi esmaseks kirjapanekuks saab pidada 1516 *Arstes* (LGU II 122). See napis kontekstis toodud nimekuju tundub esimesel pilgul probleemseks, aga tegelikult kohtab siinpuhul hilisemate noteeringutega võrreldes millegipärast vastupidist sõnasisest konsonandijärjestust (*rst* pärastise *tsr* asemel). 1552. aastal ostis Helmich Anrep *Achtjerwe* ehk *Atzejerwe* küla, kuhu rajati mõis (Stryk 1877: 359). Huvipakkuvad on veel järgmised kirjanekud: 1538 *Atziarve* (LGU II 487), 1540 *Atzjerne* (LGU II 514), 1599 *Adzygier* [küla] (Inf 249), 1624 *Hoff Adczier* [mõis], *Aiher See* [järv] (PL 87). Siinhulgas leidub võõrapäraseid nimesid, kusjuures seoses võimuvahetusega ilmus poolakeelsesse revisjoni saksapärase (1599), kuid saksakeelsesse revisjoni poolakeelne kuju (1624).

h-hääliku esinemine paaril korral näib viitavat **ah*ti-tüvelisele kohanimele; häälikuühendid *dsch*, *ts*, *tz*, *dcz* aga *ts*-osisele, mis viitab adjektiivile, vrd eespool mainitud *Ahitsõ*. Nõnda ongi need kaks toponüümi peaaegu sarnased, tulenedes oletatavast apellatiivsest omadussõnast *ahine* : *ahitse* (< **ahðinõ* : **ahðitsõ*). Teisalt oli minevikus paralleelselt tuntud, nagu eespool kogesime, nimisõnalise nimetavas käändes **ah*ti-osisega

**Ahtijärve*. Kolmandaks lubab *Aiher See* oletada nõrgaastmelist nimisõna **ahi*-.

Seega nime *Aitsra* ~ *Aitsre* saab tagasi viia varasemale kujule **Ahitse-järve*. Juba L. Kettunen (1955: 168) tuletas *ra*-formandi sõnast *järv* : *järve* ning lähendas Mulgimaa toponüümi Lõuna-Eesti *Ahi*-nimedele. Ka saksa- ja poolapärase -*er* on nn allegromuutusena tekkinud sõnast **järve* (Uustalu 1972: 10, 184).

Aitsra oli aastatel 1970–1977 ametlikult tuntud *Aitsaare* asundusena ning 1945. aasta andmeil *Aitsare* külanä, ent 1922. aastast talletatud ka *Aitsna* (KNAB). Ühe keelejuhi arvates seostub *Aitsre* nimi, mille sisu oli ammu tuhmunud, liitsõnaga *Aidsaare*, sest mõis olevat ulatunud hobuserauakujulise poolsaarena kahe naabervalla vahele (KN). Tegelikult on *Aitsaare* uustuletis *Aitsre*-nimest. See-eest *Aitsna* võiks ehk olla kirjaviga.

Äijärv. Lõuna-Tartumaal Võnnu vallas asub Kalli Äijärv ja Otepää vallas Kastolatsi Äijärv. Esimese veekogu paralleelnimedeks on *Umbjärv* ja *Munajärv*. Pisike veekogu paikneb suurema Kalli järve lähedal, mida tuntakse ka Pühajärvena. Rahva seas usutakse, et Äijärvel on maa-alune ühendus Peipsiga, mis seletaks, miks pakaselise talve järel pole seal kalad välja surnud (Mäemets 1977: 35). Selline arusaam ühendustee olemasolu kohta peamise kalajärvega aitaks mõista, miks Äijärvele võidi hakata ohvrit tooma. Järveke on tähistatud C. G. Rückeri Liivimaa kaardil aastast 1839 kujul *Eik S[ee]*, mille põhjal võib oletada, et juba tollal oli nimi *ä*-line. Toponüümi päritolu jääb segaseks, sest selle paigutamine **ahti*-nimede hulka on toimunud ainult esitatud kirjaneku põhjal, lubades noteeritud *k*-tähte pidada *h*-hääliku kajastuseks vaid väga ettevaatlikult. Teisalt näitab nime esiosa arengu **Ahi*- > **Ähi*- > *Äi*- võimalikkust Karula Ähijärve paralleelnimed *Ahijärv* ja *Ahejärv* (KNAB), samuti *Äherü* ~ *Aheru* ~ *Ahiru* (KN). Mis puutub Kastolatsi Äijärve (ka Uska järv) nimesse, siis on siinkirjutajal kahjuks teada vaid üks oletatav kirjanek, nimelt 1638 *Ayo* Otepää mõisa maadel (DL 107). See ei kajasta häälikujärjendit *hi*, mistõttu kohanime seos **ahti*-läheliste toponüümidega jääb paratamatult lahtiseks.

Uusi aa- ~ aia-alguliste kohanime etümoloogiaid

Asjaomaste kohanime päritolu on seni käsitletud kas **ahti*-tüve edasiarendustena või kõrvutatud mitmesuguste apellatiividega, mis aga pole olnud eriti tulemusrikas. Häälikulooliselt ja sisuliselt näib loomulikuna, et osa *ai*-algulisi toponüüme on siiski teist algupära. Eriti tuleb seda võimalust silmas pidada juhtudel, kui vanades kirjapanekutes pole jälgi *h*-häälikust. Samuti on senised uuringud näidanud, et teist päritolu toponüümides on säilinud järgsilbi *a*, mis moodustab sõnaalguse *a*-ga mõnikord pika vokaali (*aa*- ~ *aia*-), nt *Aakaru*.

Kui jätta kõrvale Lõuna-Eesti *aia*-alguliste toponüümide tuletamine apellatiivist *aed* (murdeti *aid*) : *aia* (ka *aja*), siis osutub sobivaks lähtesõnaks läänemeresoome **akja* (< algermaani **agjā*), mis esineb teadaolevalt järgmiselt: eesti *ai* 'seeliku või särgi äärepael', liivi *aigā* 'kallas, äär; paikkond; külg', vepsa *aġj* 'ots [sh külal], tükk, lõpp' jt (vt EES 46). Eesti lekseem on registreeritud üksnes lääne- ja saarte murdest (EMS I 153). Muijal, sealhulgas lõunaeeesti murretes on see hääbunud, kuid näib olevat säilinud mõnes kohanimel. Lõuna-Eesti toponüüme innustas **akja*-sõnaga võrdlema selle tuvasamine Salatsi liivi jõenimes *Ayia* 'Aġe, Adia' ning selle kõrvutamine sama keele apellatiiviga *ad'a* ~ *adja* ~ *aġ* 'äär, piir, rand' (Pajusalu, Winkler 2011: 180). Hiljem selgus, et sama sõnaga on Läti uurijad Krišjānis Ancītis ja Aleksandrs Jansons (1967: 303) juba varem seostanud muinasmaakonna nimetuse *Adsel* ~ *Agzele*; muide, teisel arvamusel on ajaloolane Enn Tarvel (1975). Läänemeresoome **akja*-sõnapere semantiline areng vajaks eraldi uurimist; lõunaeeesti murretes tuleks esialgu ehk piirduda põhitähendusega 'äär, serv', millest pole kaugel ka 'piir' (ehk veel ka 'eemal, kõrval asuv').

Oletatud lõunaeeesti sõna kuulub paradigmaatiliselt samasse tüüpi kui põhjaeeesti *lai* : *laia* (II vältes) : *laia* (III vältes) ja Võru *lag'a* : *laja* : *lak'ka*. Olemasolevatel andmetel asuvad asjaomased kohanimed peaaesjalikult Lõuna-Tartumaal Tartu murde piires (v.a **Agende*). Neis ilmneb üksnes täiendsõna omastavaline kuju **aja*- (< **aġja*-).

A a k a r u. Küla asub tänapäeval Tartu maakonnas Kambja vallas ajaloolise Kambja kihelkonna piirides. Kunagi eksisteeris ka samanimeline mõis. Nii küla kui ka mõisa kohta on kirjalikke teateid alates XV sajandi teisest poolest: 1468 *Aykar*, u 1557 *Ayakurbe* (LGU I 400, 583), 1582 *Aiakorul* (PA I 46), 1638 *Ajakorv* (LMR 81), 1923 *Ajaku* (ÜAN 103). Saksakeelne nimekuju on *Aykar* (BHO 37). XV–XVII sajandil eristati kaht mõisakest, nt 1494

Lutike [‘väike’] *Ayacker* ja *Grote* [‘suur’] *Ayacker* (LGU I 583). Mõisakesed ühendati kas XVII sajandil või hiljem Vana-Kuuste mõisaga.

L. Kettunen (1955: 177–178) oletas *Aakaru* seost toponüümiga *Aakre*, pakkudes ebakindlalt algkujuks *Ai-karu* ‘aiakaru’. Selline kohanime seletus tundub siiski üsna naiivsenä. Vanade kirjanekute järgi otsustades on toponüümi seos üldsõnadega *aed*, *aak* ‘haak’ ja *aru* ‘kuiv rohumaa’ näilik (vrd *Ayakurbe*, *Ajakorb*). Vanades kirjanekutes ilmneb *i ~ j*. Nende nimekujude järgsilbis esineb *a*, mis on *j*-hääliku kao järel (vrd *ajama* > *aama*) liitunud esisilbi vokaaliga. Usutavasti tuleneb liitsõnaline kohanimi osistest **akja* : **aja*- ja *kõrb* : *kõrve* ‘põlismets’. Lõpuosa *õ* on võõramaalastele peaaegu alati jäänud raskesti määratletavaks häälikuks, mida on edastatud mitmeti. Aja jooksul, eriti ehk pärast nime alguse tähenduse hägusaks muutumist, teiseses *õ* ka eestlaste suus. Samuti kulus *v*-häälik, nagu *Aheru*-nimeski, *u*-ks.

A a k r e. Nimetatud küla asub Valga maakonnas Puka vallas, jäädes ajaloolise Rõngu kihelkonna piiridesse. Esimesena on kirjalikes allikates mainitud mõisat, nimelt 1557 *Aicker* (Bfl I 852), 1582 *Aiakar* (PA I 64), 1782 *Ajakarre mois* (Hupel 1782: 270). Poola ajast peale on ürikutes üles tähendatud ka küla, sh 1582 *Aiakiell* (PA I 64), 1638 *Ajakor* (LMR 96, 100). Saksa keelne nimekuju *Ayakar* ühtib *Aakaru* omaga (BHO 37). Eesti kohanimetartoteegi andmeil on sõnasisene klusiil keelejuhtide suus puhuti nõrgenenud, vrd *Aagre* (KN).

Esimesena käsitles *Aakre* päritolu folklorist M. J. Eisen (1919: 6), kes saksakeelsest variandist lähtudes oletas alusetult, et toponüümi varasem kuju võis olla kas **Ainakaar* ‘heinakaar’ või **Ajatar* ‘mingi metsavaim’ [tegelikult esineb vaid soome mütoloogias] ja võrdles viimast leedu sõnaga *aitvaras* ‘luupainaja; tulihänd’ [tegelikult selliste omadustega koduhaldjas]. Erinevalt *Aakaru* ülestähendustest pole *Aakre* nime järelosises registreeritud ei *u*-d ega *v*-d, mis viitaks sõnale *kõrb* : *kõrve*. Juhul kui nime lõpp pole aegade vältel rohkem kulunud kui temaga sarnasel toponüümil, siis võiks seal väga ettevaatlikult oletada hääbunud **kar*-tüve esinemist metsa või soo tähenduses (vt Ernits 1993₂: 81 jj). 1582. aasta kirjakuju näitab, et külanime võidi kasutada ka loodusobjektist lähtumata (**Ajakülä*).

A i a m a a. Asula paikneb Tartu maakonnas Nõo vallas, jäädes Nõo kihelkonna maa-alale. Külast on kirjanekuid alates esimesest Poola revisjonist: 1582 *Aiamegi* (PA I 50), 1627 *Ayameggi* (DL 139), 1839 *Aiamakülla* (Rücker 1839). Varasematest nimekujudest ilmneb, et liitsõnalise täiendiga kohanime

hilisem *maa*-osis on arenenud sõnast *mägi*. Nõnda on saanud näiliselt selge tähendusega kohanimi *Aiamaa*. Siiski tundub tõepärasemana pidada käesoleva nime esiosa lähteks **akja : aja-*. Pärastisel seostumisel *aid*-sõnaga on *j*-häälik muutunud *i*-ks (nõnda ka *Aiaste* nimes).

Aiaste. Küla paikneb Põlva maakonna Valgjärve vallas ajaloolise Otepää kihelkonna Vana-Otepää mõisa piires. Varasemad kirjanekud annavad järgmise pildi: 1582 *Oizykulla* (PA I 75), 1628 *Ayaste kuella* (DL 108), 1638 *Ayasta* (LMR 296). Rückeri (1839) kaardil leidub *Ajaste*-nimeline talu. Enamikus kirjanekutes on *ste*-formanti sisaldav kohanimi, mis on Kagu-Eestis väga levinud (Päll 2009: 271). Tõenäoliselt kujutab uuritav toponüüm endast mitmuse omastavat käänat oletatava suurpere nimest **Ajassed* või apellatiivist **ajassed : *ajaste* 'kõrvalises paigas/piiril elavad inimesed', mida omakorda saab tuletada üldsõnast **akja : *aja-*, vrd astmevahelduse mõttes *toht : tohune*, võru *lag'a : lajanõ* 'laialdane' (VES₁ 198; 200). Seevastu Poolaegne esmamaining on registreeritud kas *si-* või kui tegu on saksapärasusega, siis *tsi*-formandiga. Mainitud kolme formandi vaheldus oli varemalt levinud laiemalt (vt Päll 2009: 271–272, 275). Ahvatlev oleks käsitletavat kohanime kõrvutada Konguta vallas (Puhja khk) paiknenud talu nimega *Aiatsi* (ÜAN 102), ent tegelikult on viimane arenenud varasemast kujust **Aiaotsa*, vrd 1816 *Ayaotza*, 1858 *Ajaotza ~ Ajaotze*, 1874 (*Suure*) *Aijatse* (EAA 1865.2.59/13: 22p; EAA 1865.2.61/2: 20; EAA 2469.2.9936: 4).

***Agende.** Viimaks tuleb vaatluse alla üks hääbunud külanimi Mulgi- maalt Paistu kihelkonnast esialgu Õisu, pärastpoole Heimtali mõisa piirest. 1482. aasta ürikus nimetatakse vakust nimega *waken to Agentacken* (LGU I 513). See seostub päritolu poolest tõenäoliselt apellatiivi **akja* genitiiviga. Kohanime toonase eestikeelse kuju rekonstrueerimisel ilmneb kaks probleemi. Pole selge, 1) kas kirjaneku *g* kajastab *j*-häälikut või selle ühendit dentaalklusiiliga *γ* ning 2) kas *-en* on saksa keele käändesufiks või eesti lokaatiiv. Seega on ühelt poolt võimalikud variandid **Ajan-* ~ **Aγjan-*, teisalt aga **taka ~ *takana*; järgsilpide *a* on alamsaksa keelde mugandatud sageli *e*-na, nt 1518 *Tarwest* 'Tarvastu' (vt Pall 1977: 25; Uustalu 1972: 173, 187).

Hiljemalt XVI sajandi lõpuks on käsitletav vakusenimi käibelt kadunud, kuid alates järgmisest aastasajast ilmub see kirjalikesse allikatesse külanimena Karksi linnuse alla kuulunud Õisu vakuse või mõisa koosseisus: 1600 *Aigantack* (LGU I 513), 1601 *Aijentagk* (RL 149), 1624 *Ayandeskil ~ Ayan-dast* (PL 53, 54), 1630 *Ayilandagast* (LGU I 513). XVII sajandil kasutusel

olnud kirjakujud võimaldavad toponüümi eesosa taastada kujul **ajan-* või isegi *aijan-* ning täiendosa lõpuelementi käsitleda kujul **-taga* või **-tagast* (seestütlev kääne). Nimevorm *Ayandast* näib olevat kaotanud *ga*-silbi.

XVIII sajandi alguseks on uuritava kohanime eesosa nagu takerdunud minevikku, kusjuures ilmneb *g*-na häälduv klusiil: 1724 *Aggenda külla* (RGA 274.1.181/5: 410), 1758 *Aggende* (RGA 274.1.242/5: 540–541). Selle poolest meenutab uuritav toponüüm mitmel pool Eestis leiduva toponüümi- osise *Uude-* **δ*-hääliku konserveerumist; apellatiividest oli see kadunud juba XV–XVI sajandil (Pall 1969: 259). Käsitletav kohanimi lühenes samamoodi genitiivitunnuse allesjäämisega nagu näiteks *Mäända*, mis tuleneb osistest *mäyen-* + *taka-* (Pall 1969: 152). Näikse, et taolisel kuju on *Agende* algusosa eesti keelde kandunud saksa keele vahendusel.

Agenda küla nelja talu baasil rajati Kurvitsa mõis (*Kurwitz*), mis vahepeal oli karjamõis, kuid XVIII aastasaja viimasel veerandil sai sellest taas iseseisev mõisake, mille saksakeelseks nimeks pandi *Heimthal* ‘koduorg’, kuid eestlaste suus kasutati vähemalt esialgu ikka veel hävitatud küla nime, vrd 1782 *Agende mois* (Hupel 1782: 326).

Lõpetuseks ja kokkuvõtteks

Kas eespool käsitletud kaks alussõna on ainukesed lahendamaks *ahi-* ~ *ähi-* või *ai-* ~ *äi-*alguliste toponüümide algupära? Kahtlemata mitte. Kohanimede uurimise omapäraks erinevalt üldsõnadest on see, et enamasti, ja seda eriti vanemate toponüümide puhul, pole teada nimeandmise motiiv, st pole teada nime moodustamiseks kasutatud üldsõna tähendus. Põhiliselt saab arvestada selle häälikulist külge, mis pahatihti võimaldab toponüümi kõrvutada mitme häälikuliselt sobiva apellatiiviga. Ent milline on see õige?

Mõnede kohanimede korral tulevad arvesse ka apellatiivid *ahi* ja *aed*. Viimane neist esineb üsna sageli hilistes väiketalunimedes ja on tuletatud enamasti omanikunimest (Pall 1969: 15). Mõnikord tuleb lähtesõnana kõne alla isikunimi. Näiteks Põhja-Tartumaa Kursi kihelkonna küla nime *Aiu*, mida XVI–XVII sajandil on talletatud ka *Aya*-kujul, seostas kohanimeuuri ja Valdek Pall (1969: 16) isikunimega. Lauri Kettunen (1955: 110) on ühe toponüümi selgitamisel soovitanud silmas pidada soome sõna *ahde* : *ahteen* ‘mäenõlv’, ent see on algupäralt seotud *ahtma*-sõnaga, mistõttu ei sobi lõunaeesti keeleala kohanimede alussõnaks.

Detailne XIX sajandi teise poolde tagasiulatuvasisesevaade Lõuna-Eestis levinud *ahi-* ~ *ähi-* ja *ai-* ~ *äi-*toponüümide uurimise ajalukku üritab objektiivselt kajastada teid, kuidas mõne kohanimetüübi etümoloogia selgitamisel on jõutud tänasesse päeva. *Ahi*-algulisi kohanimesid (nt *Ahja*, *Aheru*), millest osa on muutunud *ähi-* ja isegi *ai-* ~ *äi-*listeks, on kõige edukamalt seostatud kitsa levikuga Mulgi murdesõna *ahikotus* esiosaga. Selle algkuju **ahti* : *ahði-** tähenduseks on rekonstrueeritud 'ohverdamine', mille õigsuses on viimasel ajal löödud kahtlema. Teiseks esitatakse käesolevas kirjutises lisatõendeid, mis näitavad, et asjaomase oletusest pole mõistlik loobuda. Paul Ariste (2010₂ [1937]) mõttekäik näikse igati loogiline.

Kolmandaks selgitati uurimuse käigus, et osa primaarselt *ai*-algulisi toponüüme lähtub oletatavasti üldsõna **akja* 'serv, äär' (võimalik, et ka 'piir' või 'kõrvaline koht') omastavast käändest **aŋja-* (> *aja-* > *aia-*).

Neljandaks üritati mõlema lähtesõna varal lahti mõtestada kaheksa Lõuna-Eesti toponüümi algupära (*Aakre*, *Aitsra* jt).

NÕO KIHELKONNA ASUSTUSNIMEDEST

XIX SAJANDI KESKPAIKU

Ilmunud: Nõo kihelkonna talunimedest XIX sajandi keskpaiku. – Võro Instituudi toimõndusõq 25.
Ruum, kotus ja kotussõnimeq. Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2011, 46–76.
Mõisa- ja külanimede osa oli seni avaldamata. Kirjutise sisu on paaris kohas korrigeeritud.

Sissejuhatuseks

Nõo kihelkond asub Tartumaal Tartu linnast läänes ja edelas, piirnedes Äksi, Tartu-Maarja, Kambja, Rõngu, Otepää ja Puhja kihelkonnaga. Nõo kihelkond on üsna ühetaolise pinnamoega. Sellest põhiosa moodustab lame lainjas lavamaa, millest kerkib esile laiu ja madalaid kõrgendikke. Silmatorkavaim neist on 40 m kõrgune Vapramägi (nimetatud Vapra talu järgi). Lavamaad läbivad arvukad avarad, kuid madalad ürgorud. Nõo kihelkonnas leidub rohkesti järvi ning väiksemaid jõgesid (Elva jt) ja ojasid. Sealne põllumaa on keskmise headusega (Tartumaa 1925: 281, 284–289, 291).

Nõo kihelkonnas (Keeri, Meeri ja Rõhu) on asustusest jälgi alates keskmisest kiviajast (AVE 2003: 235; AVE 2004: 211; AVE 2013: 309). Enamik muistiseid pärineb rauaaja erinevatest perioodidest, nt Jaagupi tarandkalme III–V sajandist pKr ja Peedu linnus I aastatuhande teisest poolest (Marand 2001: 51). Nõo kihelkond on üsna tihedasti asustatud. Sealne rahvas räägib Tartu murde lääne rühma kuuluvat Nõo murrakut, mis lähtub muistsete ugalaste keelepruugist. See üsna lõunaeestilise ilmega murderühm moodustab koos Mulgi murde idarühmaga nn Võrtsjärve murdeliidu, olles seejuures pikaajaliselt mõjustatud Kesk-Eesti keelepruugist (vt EM III 11 jj; Pajusalu 2009: 174 jj).

Kirjutises käsitletakse arhiivi- ja kirjandusallikatele tuginedes Tartu maakonna Nõo kirikukihelkonna piiridesse jäävate mõisate, külade, talude, samuti hingeloendites nendega koos esitatud väheste kõrtside nimesid kuni viimase, kümnenda hingeloendini, mis toimus 1858. aastal. Vaatluse alla

tuleb oikonüümide päritolu oletatavate lähtesõnade tähendusrühmade kaupa, samuti ka nimede grammatiline struktuur. Artikli piiratud maht ei võimalda põhjalikult vaagida lähtesõnade sobivust iga konkreetse nime puhul, ent see ei tohiks oluliselt mõjustada uurimuse üldtulemusi.

Mõisa- ja külanimede uurimisel on kasutatud kõiki kättesaadavaid arhiivi- ja kirjandusallikaid. Talu- ja kõrtsinimed on võetud 1858. aasta hingeloenditest. Kõrtsinimed pärinevad osaliselt ka 1839. aastal ilmunud Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardilt. Kirjutis põhineb nimede saksa keelest lähtuval ametlikul kirjalikul uususel. Rahva seas võisid sageli käibida hoopis teistsugused nimekujud. Dokumentides esineb koos kohanimega enamasti saksa-keelne põhisõna *Gesinde* 'talu'. Artiklis on kohanimede apellatiivsete vastete murdeline kuuluvus jäetud enamasti märkimata (vajaduse korral vt EMS ja VMS₁).

Külanimed esitatakse artiklis sõrendatult ja nende ette kirjutatakse küla vallanud mõisa nimi ja külanime järele sulgudes varasemad nimekujud. Viimaste puhul paigutatakse iga nimekuju ette mainimise aasta (arhivaalidel on selleks üriku koostamise aasta, nt 1582, 1758) ning nime järele tsiteeritava teose lühend ja leheküljenumber või üriku lehenumber. Mõisa nime ja üriku koostamise aja järgi on vajaduse korral võimalik arhiiviallikate loendist huvipakkuv arhivaal üles otsida. Seejuures tuleb silmas pidada, et XVIII sajandi arhivaalid paiknevad RGAs ja hilisemad EAAs.

Talunimede puhul paigutatakse sõrendatult esikohale käsitletava hingeloendi saksapärasest kirjakeelest tuletatud eesti nimed. Nende järel esitatakse sulgudes mõisa ja küla lühendi järel (eraldatud kaldkriipsuga) ilma aastaarvuta 1858. aasta hingeloendis leiduv nimekuju ning seejärel koos aastaarvuga valik varasemaid ja hilisemaid nimesid. XIX sajandi hingeloendites sisalduvatele talunimedele on alati lisatud toonane talunumber. See võimaldab asjaomast talu vajadusel huvipakkuva aasta ja mõisa hingeloendist hõlpsamini üles leida, vähendades ühtlasi oluliselt artikli koormust, mis tekiks igakordsel viitamisel arhiiviallikale kõigi ta numbritega. Vanast kirjaviiisist johtuvate jt probleemide lahendamiseks esitatakse tavalist kirjaviiisi kasutades häälduspäraseid sõnakujusid ka EKI kohanimkartoteegist. Paraku on paljud XIX sajandi keskpaiku tarvitusel olnud talunimed hiljem hääbunud.

Mõisanimed

Varasemate mõisate rajamisaeg on jäänud mineviku hämarusse. Neist enamiku kohta on andmeid alates alles XVI–XVII sajandist. Nõo kirikukihelkonna territooriumil asus XIX sajandi keskpaiku ühtekokku seitse mõisasüdant (tabel 1). Luke mõisa üks külasid paiknes Otepää ning Tähtvere mõisa üks küla Tartu-Maarja kihelkonnas. Kolme mõisa (Pangodi, Ropka ja Unipiha) keskused ja enamik külasid jäi väljapoole nimetatud kihelkonda, mistõttu neid siinkohal ei käsitleta, küll aga neile kuulunud Nõo kihelkonna piiridesse jäävaid külasid.

Peaaegu kõik Nõo kihelkonna hingeloendis esinevad ametlikud saksa-keelsed mõisanimed on eesti päritolu, v.a *Meyershof* 'Meeri' (1723 *Moiseküll* ~ *Meigershof*), mis tuleneb Tartu raehärra Johann Meyeri perekonnanimest (Uustalu 1968: 736–737). Lisaks mainitule on veel ühele eestipärasele nimele saksa keeles liidetud osis *-hof* 'mõis', nimelt *Arrohof* 'Aru mõis'. Kolmel juhul on eesti kohanimi laenatud koos põhisõnaga, sh *Kehrimois*, *Moiseküll* 'Mõisaküla' ja *Techelfer* 'Tähtvere'. Seega on nende eestikeelne osis kas liht- või liitsõna. Viimaste hulka kuulub näiteks Meeri mõisa eestipärane paralleelnimi *Moiseküll* (1638 *Moysakyllo* LMR 107), milles avaldub eesti keele diakroonia seisukohalt atribuut ehk täiendosa *moise* 'mõisa' ja determinant ehk põhisõna *küll* 'küla' kujul (Päll 2009: 260). Kahel viimasel juhul on tegu sekundaarse toponüümiga.

Arrohof (1638 *Arrokyllo* LMR 109) on lähtunud apellatiivist *aru* 'kuiv rohumaa' ning *Kerimois* ~ *Kehrimois* 'Keeri' (1839 *Kerimois* R 56); külana juba 1624/1627 *Keri Moysa* DL 140) sõnast *keer* 'pööramiseks, paindekoht' (Kettunen 1955: 182), ilmselt järve kuju põhjal. Juba Tartu piiskopkonna perioodil eksisteeris Nõo mõis, kuid hiljem läks ta Unipiha mõisa koostisse, ent XVIII sajandi teisel poolel eraldati taas omaette üksuseks, mis jagati kaheks. Nii tekkis *Alt-Nüggen* 'Vana-Nõo' ja *Neu-Nüggen* 'Vastse-Nõo'. Fr. Kuhlbars ühendas *Nõo* apellatiiviga *nõgu* : *nõo*; M. J. Eiseni väitel ongi asjaomane nimetus tekkinud kiriku lähedal paikneva nõo järgi (Dr. Ise 1925: 3; Kuhlbars 1905: 752). Saksa sõnakujud pärinevad ajast, mil eesti g oli astmevahelduslike sõnade nõrgas astmes veel vähemalt osaliselt säilinud (*nõo* < **nõgon* või **nõyon*). Eestipärane on ka *Techelfer* 'Tähtvere' (1515 *Techelverde*, H. Ligi 1968: 356; 1582 *Thechelverk* PA I 46, 52), mille saksa-ja eestikeelne kuju on küll mõneti erinev (vt küla nimi).

Tabel 1. Nõo kihelkonna mõisad

Nimi eesti ja saksa keeles	Esmane maining	Eraldatud	Külasid	Talusid	Märkused
Aru (<i>Arrohof</i>)	XVII saj		4	73	
Keeri (<i>Kehrimois</i>)	1784–1795	Tähtverest	1	12	
Luke (<i>Lugden</i>)	XVI saj		5	64	Üks küla ka Otepää khk-s
Meeri (<i>Meyershof, Moiseküll</i>)	XVI saj keskpaik		4	57	
Pangodi (<i>Spankau</i>)	XVII saj algus		1	13	Mõisakeskus ja enamik külasid väljaspool Nõo khk-a
Ropka (<i>Ropkoy</i>)	1531		2	20	– „ –
Tähtvere (<i>Techelfer</i>)	1515		8	90	Üks küla ka Tartu-Maarja khk-s
Vana-Nõo (<i>Alt-Nüggen</i>)	1759	Unipihast	1	22	
Vastse-Nõo (<i>Neu-Nüggen</i>)	XVIII saj II pool	Vana-Nõost	1	23	
Unipiha (<i>Unnipicht</i>)	XVII saj		1	2	Mõisakeskus ja enamik külasid väljaspool Nõo khk-a
Vana-Prangli (<i>Alt-Wrangelshof</i>)	1550		1	9	– „ –
Kokku			29	385	

Päris kindel pole mõisa- ja külanime *Lugden* ‘Luke’ etümoloogia, vrd 1451 *Lukende* (küla) BHO 322; 1582 *Luk* PA I 51; 1624/1627 *Lucke Moysa*, *Lucke Kuella* DL 138; 1638 *Lucke Moyse*, *Luckamoysa*, *Lucke ~ Lucko* (küla) LMR 84–85, 107. Neist kirjanekutest selgub, et samaaegselt on XVI–XVII sajandil olnud järgsilbis käibel nii ees- kui ka tagavokaalne nimekuju. See võib viidata tähenduse juba toonasele ähmasusele, sest saksa nimekuju põhjal näikse olevat tegemist algselt kolmesilbilise sõnaga, nt **lukaðōn* ‘lugade’.

Vähem tõenäoline on kohanimi tuletada isikunimest *Lucas* (vrd sama algupära talunimi *Lukulaari* Põhja-Tartumaal; Pall 1969: 127).

Nõo kihelkonna territooriumil kuulus peamõisa juurde tavaliselt mitu karjamõisat. Paraku puuduvad täpsemad andmed selle kohta, millised neist olid XIX sajandi keskpaigaks juba olemas (hingeloendites nad ei kajastu). Karjamõisad on tavaliselt rajatud talude baasil, mistõttu nende nimed lähtuvad talunimedest, sh Orava (1839 *Orrawa* R 71), Tüki (1839 *Tücki* R 88) ja Vestra, hiljem *Vestre* (1839 *Westra* R 91) ning Uni Liudsepa ~ Luitssepa (1839 *Luitsep* R 65; sks *Luitseppa* 'Liudsepa' EAM 67), vrd Uni 1811 *Luidseppa Jaak* 7; 1858 *Liudseppa* 24. Pole teada, kas *Luitssepa* on muutunud *Liudsepa*'ks rahvaetümoloogiliselt. Mõlemad ametinimetused, nii *luitsepp* 'lusikategija' kui ka *liudsepp* puuduvad sõnastikes, kuid nende varasem esinemine on võimalik (Mägiste 1969: 174; vt ka Kettunen 1955: 5).

Küla nimega (vt) ühtib Täh Tõrvandi (1839 *Terwand* R 86). Kolmel juhul aga pole seos küla- ega talunimega tuvastatav, sh *Karlsberg* (*Carlsberg* R 47; Mee *Karlsberg* 'Vissi' EAM 39), *Krasnoi* (1839 *Krasnoi* R 60) ja *Poole mõisa* (1839 *Pohlemoisa* R 75; tänapäeval *Poole* küla). *Karlsberg* (< *Karl*) oli saksa keeles üpris sagedane karjamõisanimi (vt EAM 39–40). Selle eestikeelne vaste *Vissi* XIX sajandi hingeloendites ei kajastu. *Krasn-tüvi* on kahtlemata venepärane, vrd *красный* 'punane'.⁹⁷ Kohanimi *Poole mõisa* lähtub üldsõnast poolmõis, mis tähistas mõisat, mil polnud mini-maalmaad ega tavalise mõisa õigusi.

Külanimed

Nõo kirikukihelkonna territooriumil asusid käsitletaval ajajärgul seitsme mõisa keskused ja neile allutatud külad. Ainult üks Luke mõisa küla paiknes Otepää kihelkonnas ning üks Tähtvere mõisa küla Tartu-Maarja kihelkonnas. Kolme mõisa (Pangodi, Ropka ja Unipiha) keskused ja nende enamik külasid jäid väljapoole Nõo kihelkonda, mistõttu neid käesolevas kirjutistes ei käsitleta (ei kajastu ka tabelis), küll aga tulevad vaatluse alla neile kuulunud Nõo kirikukihelkonna vähesed külad. Siinkohal lisatagu, et tegelik külade arv võib revisjonikirjades esitatutest olla märksa suurem, sest mõne mõisa puhul pole külasid üldse nimetatud (tabelis 1 on sel puhul nende arvuks märgitud 1).

⁹⁷ Kohanimes küll pigem tähenduses 'ilus'. Toimetaja märkus, 2016.

Nõo kihelkonna külanimede käsitlemisel võetakse kõigepealt vaatluse alla nende täiendosade algtähenduse selgitamine.

Isikunimest põlvneb 4–10 külanime (14–35% külanime koguarvust). Luk Väike- ja Suur-Järiste (1582 *Jarwitha* PA I 48, 1624/1627 *Jereste Kuella* DL 138; 1721 *Groß Gerrist, Klein Gerris* 177p, 178p; 1758 *Klein und Groß JerweKüll* 16p; 1839 *Gross- ja Klein-Gerrist* R 50, 58) lähteks võib olla sugunimi **Järvinen* (mitmuse omastavas **Järvisten*), mis on tähistanud järveäärset elanikku, vrd ka *Järise* (Kallasmaa 1996: 59). Küla rajajad pärisid selle kas lähedal paiknenud väikejärvest, mis oli juba XVII saj andmeil täielikult kinni kasvanud, või veidi kaugemal asunud Karujärvedelt. Kuivanud veekogu nimest **Järvetä järv* (1627 *Jerwete Jerwe* DL 138; 1638 *Jerwetsche* See LMR 84) pärineb külanime kõige vanem kirjapanek.

Mainitud ajaloolistes nimedes kajastub küla jagunemine kaheks eraldi üksuseks. Nii on grammatiliselt tegu omadussõnalise hargtäiendiga, tõsi küll, kirjapanekutes saksakeelsega.

Teine *ste*-liitega nimi Nõo kihelkonnas on Rop Soinaste (1540 *Synis* LGU II 532; 1582 *Soinesth* PA I 46; 1638 *Soinast, Soynastkyll* LMR 70, 71; 1839 *Soinast* R 83), mis võib lähtuda nimest **Soinanõn* : mitmuse omastav **Soinastõn*, vrd sm *Soininen* (Kettunen 1955: 211) ja ee *Soyne* (Stoebke 1964: 65). *Soin*-tüve tähendus pole kindel, vrd sm *soinnikas* ‘heliline’ (< **sointi*-). Formandiga *-tse*, mis taandub lõunaeesti *ne*-sõnade *tse*-genitiivile, on Rop *Külitse* (1582 *Kilicz* PA I 50; 1624/1627 *Killitz Kuella* DL 132; 1811 *Küllitz*, 9; 1839 *Killiz* R 57), mille lähteks on **Külläne* ‘küllane’: **Küllitsen*, vrd sm *Kylliäinen* (Stoebke 1964: 92).

Liidet *-la* sisaldava Täh Kardla (1582 *Karla* PA I 51; 1624/1627 *Kardella ~ Kardla Kuella* DL 133; 1721 *Carla* 130p; 1758 *Kartla ~ Karla* 18p, 38p; 1839 *Kardla* R 55) puhul võib kõne alla tulla nii isikunimi *Gardo* kui ka apellatiiv *kard* : *karra* ‘jääkirmetis, härmatis’ (vt EMS II 724; Kallasmaa 2000: 139). Isikunimest võib lähtuda ka osa *vere*-lisi oikonüüme, samuti *Karijärve* ja *Vissi* (vt allpool).

Küla algasuka(te) etnilisele päritolule osutab ainult Luk Lätiküla. See on tuntud juba XIII sajandi lõpust alates (1299 *Lettecule* LGU I 54; 1582 *Latykiel* PA I 51; 1582 *Latykiel* PA I 51; 1624/27 *Letti Kuella* DL 138; 1721 *Letteküll* 177p; 1839 *Lettiküll* R 64). M. J. Eiseni (1921: 34, 36) arvates on kõnealune küla tekkinud XIII sajandil, mil sakslased võisid selle asustada Lätist toodud tööjõuga. Elukutse nimetusest võib olla saanud alguse Täh

Rahingu (1582 *Rahinik* PA I 52; 1624/1627 *Rahhing Kuella* DL 133; 1638 *Rahimokyllo* LMR 66; 1721 *Rahing* 129p; 1758 *Rahingo* 15p; 1839 *Rahingo* R 77; tänapäeval *Rahinge*), mis L. Kettuneni (1955: 37) arvates lähtub oletuslikust sõnast **rahinik* ‘kiviraiuja’. 1638. aastal kirja pandud nimekuju osutab mingile *ma-* või *mu-*lisele nimeteisendile. Isikuomaduse põhjal on tuletatud Täh Tõrvandi (1426 *Tarwenn* LGU I 236, 1582 *Derwenth* PA I 46, 1638 *Terwanto* kyllo, kuid *Terwante Andresz* LMR 61; 1721 *Terwande* 124p; 1758 *Törwant* 4p; 1839 *Terwand* R 86), vrd *tõrvand* ‘tumedat verd isik’, vähem tõenäoliselt, nagu oletas Kettunen (1955: 26), tähendusest ‘tõrvane puit’.

Küla ümbritseva maastikuga võib seonduda 7–9 nime (24–31%). Siia rühma kuuluvad Uni Kantsi < ?*kants* ‘kõrgendik’ (vt talunimi); Kee Keeri (1624/27 *Keri Moysa* (külane) DL 140; 1638 *Kerimoysekyllo* LMR 70; 1839 *Keri* R 56; vt mõisa nimi); VsNõ Nõo (1582 *Nicho* PA I 52; 1721 *Niggens Dorff* 119p; 1758 *Nüggen* 59p; 1811 *Niggen* 2; vt mõisa nimi); Täh Rõhu (1582 *Rechth* PA I 50; 1638 *Röchto* kyllo LMR 59; 1721 *Raho* 126p; 1758 *RehuKüll* 12p; 1839 *Rehu* R 78) < *rõht* : *rõhu* (< **rõhðun*) ‘aed; sein’ (VMS_I II 351); VNõ Tamsa (1582 *Thamza* PA I 47; 1638 *Tamsekyllo*, *Tamse weske oder Koran*, *Tamsewes oder Koran* LMR 60, 82, 83; 1839 *Tamsaküll* R 85) < ?*tamminõ* ‘tamme-’ : **tammisõn*.

Kahel juhul on külanimi seostunud sõnaga *aru* tähenduses ‘kuiv rohumaa’, nimelt Täh Kaasmaru (1624/1627 *Kasamah* DL 133; 1758 *Kasma* 10p; 1839 *Kasmar* R 55) ja Täh Nõgiaru (1582 *Magierow* PA I 50; 1585 *Negierow* PA I 161; 1592 *Negiero* PA II 381; 1601 *Negarwe* RL 31; 1721 *Neggiarro* 125p; 1839 *Neguarro* R 69). *Kaasmaru* täiendosa võib lähtuda isikunimest *Kaas* : *Kaasu* < *Karl*, seega *Kaasu* + ?*mäe*, *maa* (vrd Kallasmaa 1996: 64 *Kaasama*, *Kaasaaru* all).

Ka VsNõ Verevi ~ Vereva (1758 *Werrewesküllä*; 1721 *Werrewa* 119p; 1758 *Werrewesküllä* 59p; 1839 *Werrewa* ‘Verevi’ R 91) < *verrev* ‘verev, punane’ võib lähtuda järvenimest. Ühel juhul ongi järelosiseks *järv*, nimelt Aru Karijärv (1582 *Kariar* PA I 48; 1638 *Karejerwe* ~ *Karrejerwe*, *Karrierwe* LMR 109, 110; 1721 *Karrierw* 166p; 1839 *Karrierw* R 55). Nime atribuudile võib leida mitu vastet, sh üldsõnad *kari* : *karja* ja *kari* : *kari* ‘konnakarp’ (viimane on paraku registreeritud vaid ühest murrakust) ja isikunimi (vrd sm *Kari*, *Karri* < *Makarios*; Kettunen 1955: 294).

Küla asendit või staatust väljendab 5 nime (17%), sh Mee Mõisaküla (1582 *Moizakiel* PA I 49; 1721 *Moise Külla* 119p; 1758 *MoiseKüllä* 59p;

1839 *Moiseküll* R 68) ja Mee *Mõtsküla* (1811 *Moetzkülla* 10; 1839 *Metzküll* R 67). Hilisema küla tekkele osutavad Aru Uueküla (1588 *Uszkil* ~ *Usikula* ~ *Uskila* PA I 163, 223; 1601 *Uskulla* RL 27; 1721 *Udenküll* 166p; 1758 *Dorff UddenKüll* 145p; 1811 *Uhekülla*, 2p; 1839 *Uwekülla* R 89) ning Aru Külaaseme (1582 *Kilasma* PA I 48; 1601 *Kuellasemme* RL 27; 1638 *Kylloasin*, *Kyllo Asi* LMR 109, 111; 1721 *Küllassem* 167p; 1758 *Küllassem* 153p; 1839 *Küllassem* R 62). Arheoloogilistel andmetel on viimase küla territooriumil asustus võinud olemas olla juba XIII sajandil (Marand 2001: 60). Uueküla XVI ja XVII sajandi nimekujud räägivad nominatiivsest liitumisest, hilisemad aga arhailisest genitiivist **uudōn* ning alles XIX sajandi omad on *Uwe*-osisega (< **uuvō-*). Siinpuhul on ühelt poolt võimalik, et tegelikkuses kasutati paralleelselt mitut vormi, teisalt aga võis nime *Uden* kasutamine muutuda saksa keele sfääris peaaegu traditsiooniks, vrd ka 1839 Suure-Jaani *Udeküll* 'Uudeküla' R 88; Kodavere *Uudeküla* (Pall 1969: 259).

Mee *Aiamaa* (1582 *Aiamegi* PA I 50; 1624/1627 *Ayameggi* DL 139; 1721 *Ayamaggi* 154p; 1758 *Ajameggi* 176p, 1839 *Aiamakülla* R 44) on esialgu sisaldanud osist *mägi*, mis hiljem on muutunud *maa*-liseks (vrd 1796 *Ayoma* Mellini kaardil). Nime esiosa ei tarvitse algselt seostuda *aed*-sõnaga. Liitsõnalise kohanime esiosa lähteks on tõenäoliselt **akja* : **ayja*- 'äär, serv; piir' (Ernits 2015₂: 704 jj).

Kahjuks jääb 6 külanime (21%) etümoloogiliselt rohkem või vähem läbipaistmatuks, sh *vere*-osisega (> sks *-fer*) nimed, nagu Mee *Tõravere* (1582 *Therrawera* PA I 48; 1624/1627 *Terafehr* DL 139; 1638 *Der(r)efer* LMR 107, 108; 1721 *Terrafer* 155p; 1839 *Terrafer* R 86), Täh *Tähtvere* (1582 *Techelwer* PA I 46, 52; 1721 *Teckelfers Dorff* 131p; 1758 *Teckelfer*; 1839 *Techelfer* R 86), Rop *Täsvere* (1585 *Tasuer* PA I 160; 1601 *Tasseuer* RL 29; 1624/1627 *Tassfehr Kuella* DL 133; 1638 *Testferkyllo* LMR 72; 1839 *Testfer* R 86) ja Aru *Vellavere* (1582 *Welewer* PA I 48; 1624/1627 *Wellafehr* DL 140; 1721 *Wellafer* 167p; 1834 *Wellefer* 25p; 1839 *Wellafer* R 91). Kahel *vere*-nimel on esikomponent vokaal-, kahel aga konsonanttüveline.

L. Kettunen (1955: 304) pidas *Tõravere* puhul võimalikuks lähtuda apellatiivist *tōrv* või *toru* (< **torvi*). Kuna *Tõravere* algusosise vanemad kirjanekud *v*-d ei sisalda, siis võib kõne alla tulla ka mõni muu lähe, vrd nt *tõra* 'silla jäätöke' ja *tõra* 'tüli, riid' või näiteks XVI sajandi isikunimi *Thoro* (Stoebke 1964: 69; VMS₁ II 572). Keeruline on lähtesõna päritolu otsustada

ka toponüümis *Tähtvere*, mille varasemad kirjapanekud osutavad sõnasisele *k*-le (vt Pall 1969: 253–254 *Tähkvere* all). Nime algusosa algkujuks oletas L. Kettunen (1955: 295–296) **Tähika-* ja **Tähiku-*, mida pidas tuletiseks sõnast *täht* ning seostas loomanimega *Tähik* ‘heleda laiguga otsaesisel’ ja võimaliku samakõlalise isikunimega. P. Alvre (1965: 354–355) ühendas *Tähtvere* sõnaga *täht*. V. Pall (1969: 46, 52) pidas nimetatud otseseost põhjendamatuks. Välistamata Kettuneni oletust, arvasid nii Alvre kui ka Pall, et kohanimi võib sama hästi tuleneda ka isikunimest **Tähyikko*, mis on vähendusliite **-oi* abil või otse tüvest tuletatud vorm sõnast *tähk*, vrd *tähkapea* ‘rukkipea’, *tähkapia*, *tähkkel pia* ‘tühi viljapea’, *täht* : *tähe* ‘tühi rukkipea’, sm *tähkä* ‘viljapea’. Lisaks pidas Pall saksa nime sõnasisese *l*-i alusel võimalikuks, et kohanimi oli esialgu *la*-lõpuline. *Täsvere* puhul saaks lähtuda apellatiivist *täss* ‘väike vanamees’ või ‘raas, kübe’, nagu oletab V. Pall (1969: 254), kuid hilisemate saksakeelsete nimevormide põhjal otsustades võiks arvesse tulla ka *test* ~ *täst*, muidugi juhul, kui lõpu-*t* pole saksa keeles sünenenud näiteks tugevasti hääldatava *f*-i mõjul. Osis *-st-* esineb, muide, ka Põhja-Tartumaa toponüümides, nt *Reastvere* (Pall 1977: 19). *Vellavere*-nime täiendosa on võrreldud üldsõnadega *veli* : *velle* ja *väli* : *välja* (Kettunen 1955: 304). Siiski pole võimalu oletada ka isikunime *Wele* ~ *Welle* (vt Stoebke 1964: 75).

Vähem või rohkem ebaselgeks jäävad *L u k e k ü l a* (1592 *Lukokila* PA II 376; 1601 *Luecka kulla* RL 26; 1839 *Luckeküll* R 65; vt mõisanimi) ja *Tä h P i h v a* (1582 *Piuha* PA I 52; 1624/27 *Piewa Kuella* DL 132; 1638 *Piwakyl* LMR 64; 1721 *Pichwa* 128p; 1758 *PiefwaKüll* 14p; 1839 *Pichwa küla* ja jõgi R 74), samuti *Pan U u t a* (1582 *Huhuta Simon* (tal) PA II 315; 1624/1627 *Uhata* DL 132; 1638 *Oyataykyllo, Vchata* LMR 60, 82, 83; 1721 *Uhata* 147p; 1758 *OhotaKüll* 104p; 1839 *Uhata* R 88; vt ka talunimi). *Pihva* puhul võib lähtesõnaks olla kas *piuhk* ‘piibu osa’, jäljetult hääbunud sõna **pihv* : **pihva* või on kohanimi kulunud lühemaks juba enne XVI sajandi lõppu (nt **piha-*; vahest ‘õu’ või ‘aed’, vrd *Unipiha*). Külanime *Uuta* algkujuks näikse varasemate kirjapanekute põhjal olevat **Huhutaja*. Selle apellatiivsele vastele võib paraku leida mitu erinevat tähendust, nagu ‘häälitseja’, ‘üleskergitaja’ jm (vt VMS₁ II 598)

XIX sajandi keskpaiku esines Nõo kihelkonnas ühtekokku 28 külanime, millest tänapäeval pole kasutusel enam 5 (18%). Külanimedest on hääbunud *Kantsi*, *Mõisaküla*, *Mõtsküla* ja *Verevi*. *Suur-* ja *Väike-Järiste* asemel kasutatakse tänapäeval vaid nime *Järiste*.

Nõo kihelkonna külanimed hulgalt leidub nii liht- kui ka liitnimesid, sest osa hingeloendis nimetatud saksakeelsetest külanimedest sisaldab eesti-keelset järelsisist. Kokku on liitnimesid 12 (43%) ja liitsõnalisi talunimesid 16 (57%). Nõo kihelkonna hingeloendis kasutatud asulanimed liitsõnalisus on üle kahe korra suurem kui Valdek Palli (1969: 160) andmetel XIX sajandi Põhja-Tartumaal (25%). Liitnimede hulgalt leidub 5 primaar- (18%; *Lukeküla, Lätiküla, Mõisaküla, Mõtsküla, Uueküla*), 9 sekundaar- (32%; *Aiamaa, Kaasmaru, Karijärv, Külaaseme, Nõgiaru* ja *vere-nimed*) ning 2 hargtäiendiga, tõsi küll, saksakeelsega, külanime (7%; *Suur-* ja *Väike-Järiste*).

12 liitnimest sisaldavad liidet või muud formanti 7 nime, mis moodustab 25% külanimed koguarvust, kusjuures *vere-nimed* on arvatud liitnimede hulka. Lihtkülanimedes esinevad järgmised formandid: *-la* (*Kardla*), *-ndi* (*Tõrvandi*), *-ngu* (*Rahingu*), *-ste* (*Soinaste*), *-ta* (*Uuta*), *-tse* (*Külitse*) ja *-va ~ vä* (**Verevä*). Nende seas on kohta märkiv *-la* ning kollektiivsed *-ste* ja *-tse*. 18% lihtkülanimesid on liiteta, sh *Kantsi, Keeri, Nõo, Pihva, Rõhu*. Hargtäiendiga toponüümid sisaldavad samuti *ste*-liidet. Eri aegadel on osist *küla* kasutatud saksakeelsetes ürikutes teistegi külanimedega (nt *Suur-* ja *Väike-Järiste*) või mõnd nime kasutatud hoopis ilma *küla*-komponendita (nt *Keeri*).

Talunimed

Nõo kihelkonnas oli 1858. aasta hingeloenduse andmeil ligemale 400 talu, kuid erinevaid nimesid sai ühtekokku 285, sest osa toponüüme kordub ja osa talusid on nimeta. Korduvad talunimed osutavad talude tükeldamisele seoses rahvastiku juurdekasvuga. Mitmel talul on nimi aegade vältel asendunud uuega. Näiteks on Vastse-Nõo mõisas XIX sajandi alguses Pähnamaa talu ümber nimetatud Arjuks, kuid Pähnamaa-nime on omandanud Soone ja Soone-Jaani, vrd 1816 P ä h n a m a a (*Pechnama* 4, *jetzt Arjo genannt*); S o o n e (*Soone, jetzt Pechnama genannt* 12); S o o n e - J a a n i (*Soone Jaani, jetzt Pechnama genannt* 13). XIX sajandi keskpaigaks oli Arju talu hääbunud. Talunimesid muudeti 1858. aastaks eriti suures ulatuses Vana-Nõo ja Tähtvere mõisas. Nõo kihelkonna talunimed genees talude kaupa vääriks omaette uurimust.

Talunimed võivad nagu külanimedki lähtuda ühelt poolt kunagise pere-mehega, teisalt aga taluga seotud tunnustest. Esimest laadi tunnuste hulka kuuluvad omaniku nimi, amet, päritolu, sugulus, iseloomujooned jne. Isikuga

seotuteks, vähemalt osaliselt, peetakse ka looma- ja taimenimetusi, samuti tarbeesemete nimetusi, mis võivad viidata kunagise omaniku tegevusalale (Pall 1977: 176–177; Kallasmaa 2000: 152). Peale selle seonduvad talule pandud nimedega asukoht, ümbritseva maastiku iseloom jm.

Isikunimedest tuletatud talunimed

Kõigepealt tulevad vaatluse alla lihtnimed. Üleüldse oli Nõo kihelkonnas XIX sajandi keskpaiku kõige sagedasem talunimi *Peetsu*, mis esines viies mõisas, seevastu kolmes mõisas leidis *Lauri*-, *Miku*- ja *Nigula*-nimelisi talusid. Suhteliselt vähe (arvult 23) talunimesid on seotud tänapäeval levinud eesnimedega, nagu *Andu* (Luk *Ando* 8, 30); *Andrese* (Mee/Aia *Andresse* 52; VsNõ/Nõo *Andresse* 7); *Ella* (Aru/Kül *Ella* 13; Aru/Vel *Ella* 21, 22); *Ennu* (Aru/Kar *Enno* 38; VNõ *Enno* 7, 8); *Everti* (Aru/Kar *Ewerti* 37; Mee/Aia *Ewerty* 57); *Indriku* (VNõ *Hindriko* 9); *Jakobi* (Aru/Vel *Jakobi* 23; Mee/Tõr *Jakobi* 31); *Joosepi* (Täh/Rah *Josepi* 25); *Kupi* (Luk *Kuppi* 49) < *Jaagupi*; *Lauri* (VsNõ/Ver *Lauri* 19; Luk *Lauri* 48; Aru/Kar *Laury* 50, 51); *Marguse* (Aru/Uue *Margusse* 3); *Miku* (Aru/Kül *Micko* 17; VNõ *Mikko* 6; Luk *Mikko* 20); *Märdi* (Aru/Vel *Merdi* 26; Aru/Uue *Maerdi* 2); *Nigula* (Rop/Soi *Niggola* 3, 4; Täh/Täh *Niggola* 19; VsNõ/Nõo *Niggula* 6); *Olli* (VNõ *Olli* 22, 23); *Mee/Tõr Peedu* (*Pedo* 25); *Pärdi* (Luk *Pärdi* 44); *Reinu* (VsNõ/Mõi *Reino* 14); *Siimu* (Pan *Siemo* 28; Luk *Simo* 18, 51); *Taavo* (Mee/Tõr *Tawo* 7); *Tiidu* (Pan *Tiedo* 19); VNõ *Tõnu* (*Tönno* 18) ja *Villemi* (Aru/Kül *Willemi* 19, 20).

Tunduvalt suurem arv (38) Nõo kihelkonna liiteta talunimesid on tekkinud varem kasutusel olnud, kuid tänapäeval vähe tuntud, sageli veel ainult perekonnanimedena levinud lääne (mittevene) tüüpi eesnimedest, üksikjuhitudel isegi muistsetest eesnimedest, sh *Arbi* (Mee/Tõr *Arbi* 19, 20) < *Arp* < *Archippos*; *Embu* (Luk *Embo* 16) < *Hembu*; *Essu* (Täh/Haj *Esso*) < *Essu*; *Hanni* (Rop/Kli *Hanni* 31) < *Hann* < *Johannes*; *Härma* (Täh/Tnd *Herma* 5) < *Härm* < *Hermann*; *Ilbu* (Rop/Kli *Ilbo* 28) < *Hildebrecht*, *Hilpert*; *Joor* (Aru/Kül, Kar *Jora* 14, 40) < *Joor* (vt ka Pall 1969: 40); *Joosti* (VsNõ/Mõi *Joosti* 15) < *Joost*; *Kauba* (Aru/Kar *Kauba* 42, 43, 46) < *Kaup* < *Jakob* (vrd Pall 1969: 61); *Klaus* (Luk *Klausse* 11; Täh/Rah *Klausse* 27) < *Klaus*; *Kösti* (Luk *Kösti* 25) < *Köst* < *Gustaf*; *Laari* (VNõ *Laari* 24) < *Laar* < *Laurentius*; *Lalli* (Mee/Tõr *Lalli* 23) < *Lall* < *Laurentius*;

Leemeti (Rop/Soi *Lemetti* 9, 10) < *Leemet* < *Clemens*; Luksi ~ Luukse (Luk *Luksi* 45; vrd Täh/Rõh *Luukase* ~ *Luukse* KN) < *Lux* < *Luukas*; Luukase (Täh/Rõh *Lukesse* 69; 1909 ekslikult *Lakese* AR 610) < *Luukas*; Maanuse (VsNõ/Nõo *Manuse* 1; 1909 *Mannuse* AR 609) < *Magnus*; Madi (Täh/Rah *Maddi* 23) < *Madi* < *Matheus* ~ *Matthias*; Mato (Mee/Aia *Matto* 49) < *Matt* < *Matheus*; Matsi (Aru/Kar *Matsi* 53, 54; Aru/Vel *Matsi* 25; Täh/Rõh *Matzi* 61) < *Mats* < *Matheus* ~ *Matthias*; Meuse (Mee/Aia *Meuse* 50, 51) < *Meus* < *Bartholomeus*; Mälg (Aru/Kül *Melgi* 16) < *Mälk* < ?*Melchior*; Naanu (VNõ *Nanu* 19) < *Naan* < *Johannes*; Olepi (Aru/Uue *Ollepi* 6, 7; 1909 *Olepi*, *Olepi Laari* AR 607) < *Oolep* ~ *Olep* < *Olaf*; Paabu (Aru/Vel *Paabo* 28; Aru/Kar *Paabo* 58; Aru/Kül *Pabo* 18) < *Paap* < *Fabian*; Peedi (Aru/Kar *Pedi* 56) < *Peet* < *Peeter*; Peetsu (Aru/Kar *Peetso* 59; Aru/Uue *Peetso* 8; VsNõ/Ver *Peetso* 21; Pan *Petso* 17; Luk *Petso* 46; Rop/Kli *Petso* 33) < *Peets* > *Peeter*; Prantsu (Kee *Prantso* 2) < *Prants* < *Frank*, *Franz*; Preediku (Luk *Prediko* 5, 15) < *Preedik* < *Friedrich*; Päidu (Täh/Täh *Päido* 18) < *Päit*; Tani ~ Tanni (Täh/Pih *Tanni* 34) < *Tani* ~ *Tanni* < *Daniel*; Tanno (VNõ *Tanno* 20) < *Tanno* > *Daniel*; Tiirika (VNõ *Tirika* 14) < *Tiirik* < *Dietrich*; Tinni (Täh/Ksm *Tinni* 46) < *Tinn* < *Konstantin*, *Valentin* jt eesnimed; 29 Tootsi (Aru/Vel *Tootsi* 29 < *Toots* < *Theoderich*; Tõutsi (Täh/Rah *Tõutsi* 29; 1939 *Tautsi* ET 329) < *Tõuts* < *Theoderich*; Vestre (Aru/Kar *Westre* 67, 69; 1909 *Westra* AR 607) < *Vester* < *Silvester*; Volmri (VNõ *Wolmri* 13) < *Wolmer* < *Waldemar* (Rajandi 1966: 31, 35–36, 41–44, 62–64, 70–71, 77, 96, 102–103, 117–118, 127–128, 130, 134, 140, 142–143, 155–157, 165–167, 173–174, 199, 202, 205, 208, 211, 220, 223; Mägiste 1929: 29, 43; Tiik 1977 : 286–287; Kallasmaa 1996: 193).

Üheksal juhul pole päris selge, kas talunime lähteks on olnud eesnimi või apellatiiv, kuigi antroponüüm tundub tõenäolisemana, sh Arniku (Aru/Kar *Arnicko* 34, 35) < *Arnik* või taimenimetus *arnik* ‘mitmesugused hrl kollaseõielised, rahvameditsiinis kasutatavad taimed’ (Rajandi 1966: 195; EMS I 441); Kamma ~ Kama (Täh/Rah *Kamma* 28; 1939 *Kama* ET 333) < muistne eesnimi *Kamma* või toidunimetus *kama* (Rajandi 1966: 207); Kille ~ Külle (VNõ *Kille*, varem *Külle* 4) < inimesenimi *Külle* ~ *Kille* (Rajandi 1966: 101, 207) või apellatiiv *kile*, mida kasutatakse mitmes tähenduses, nagu ‘kiisel’, ‘kelme’, ‘kriiskav’ ja ‘kits’ (VMS_I I 223–224; vrd Täh/Rah *Kile eelamaa*, kus varem olnud *Kile* talu KN); Konni ~ Koni (Aru/Kar *Konni* 41; 1909 *Konni* AR 607) < antroponüüm *Konni* (< *Konrad*)

või *koñn* : *konni*, *konn* : *konna* : *konni* (mitmuse omastav) ja *koni* mitmes tähenduses (EMS III 559–560; KV 50; Pall 1969: 81; Kallasmaa 1996: 119; vt ka *Konnimuse* ~ *Konimuse*); *Kõlli* (Luk *Kõlli* 7, 19) < isikunimi *Köll* ~ *Köll* < *Cölestin* või üldnimi *köll* ‘kronu; kollakas härg’ jt (Rajandi 1966: 208; VMS_I I 337); *Mäku* (Rop/Soi *Mätko* 5) < antroponüüm *Mekko* või apellatiiv *mekk* : *meku* ‘määgimine, möögimine’ (ESS_I 594); vrd 1638 *Mecko Peter* (vt Pall 1969: 151 *Mäkaste* all); *Retu* (Luk *Retto* 35, 52; vrd 1758 Luk *auf Rette Land Rette Jaan* 123p; 1939 *Retto* ET 210) < mehenimi *Rett* < *Konrad* või üldnimi *eL rätt* : *rätü* ‘rätt’ (Tiik 1977: 287; ESS_I 1973: 942; vt ka Kallasmaa 1996: 339); *Roni* ~ ?*Ronni* (Täh/Tnd *Ronni* 6, 10; 1909 *Ronni* AR 610; 1939 *Ronni-Raja* ET 266) < eesnimi *Roni* < *Hieronymus* või rohkete tähendustega apellatiivne *roni*-tüvi (vt Pall 1969: 206–207; VMS_I II 339); *Tilli* (Täh/Haj *Tilli*) < isikunimi *Tille* või apellatiiv *till* mitmes tähenduses, nagu ‘ujupõis’, ‘peenise’ ja ‘tilder’ (Pall 1969: 240).

Kollektiivsuffixiga on moodustatud kaks lihtnime, sh *Ihaste* (Aru/Kar *Ihhaste* 66; vrd 1758 Aru/Kar *auf Ihhaste Hinrichs Land* 151p) < *iha*; *Lemmatsi* (Täh/Rõh *Lemmatsi* 74; Täh/Haj *Lemmatsi*) < ?**Lemmane* < *lemb* : *lemme* (Kettunen 1955: 212, 239; Pall 1969: 117). Kolmel juhul on talunimesid loodud ka eesnimede hellitusvormidest, nimelt *Hansukese* (Luk *Hansokesse* 1); *Jaani*kese (Luk *Janikesse* 12) ja *Jaanu*kese (Luk *Janukesse* 21 < *Jaanu*; Rajandi 1966: 86). Nimetatud talud asuvad Luke mõisas.

XIX sajandi keskpaiku oli Nõo kihelkonnas slaavi eesnimedest, mis kõik on talupoegadele omaselt deminutiivsed, üsna vähe (6–8) talunimesid tekkinud, sh *Kannuska* (Täh/Haj *Kannuschka*; 1939 *R[!]annuska* ET 330) < *Gannuška* < ukraina *Ganna* (vastab *Annale*; Unbegaun 1989: 89); *Leoske* (Pan *Leoske* 24) < *Ljoška*; *Sereski* (Mee/Aia *Serreski* 45, 46, 47; 1939 *Sereski-Järve*, *Sereski Laari* ET 210, 211) < *Serjožka* < *Sergei*; *Timuski* (Mee/Tõr *Timuski* 10, *Timmuski* 11; vrd 1721 *Timmoschka Jahn* 157p; 1939 *Timmeski* ET 210) < *Timoška* < *Timofei*; *Vantka* (Luk *Wantka* 43) < *Vanka* < *Ivan*. Väga tõenäoliselt on slaavipärane ka *Voika* (Mee/Tõr *Voika* 6; 1939 *Voika* ET 210), mille lähteks võib olla poola *Wojtek* : *Wojtka* < *Wojciech*, vrd ka perekonnanimed ee *Voika* ~ *Voitka*, poola *Wojtko* ja ukraina *Wojtko* (vt *Wojciech*; vrd *Voika* ~ *Voitka* KN). XVII sajandi dokumentidest leiame, et Otepää kandis on 1638. aastal elanud *Woyke Peter ein Reusz* ja *Woitko Hin Ein Rusz* (LMR 58, 295). Ansomardi (1903: 845) esitatud nime *Votiko* ~ *Vodiko* ei saa arvesse võtta, sest see on tuletatud vere-lõpulisest kohanimest,

kuid selles pole sugugi kindel, et tegu olnuks isikunimega. Apellatiividest on registreeritud Kuusalu *voika* 'noodatiiva märk' (VMS₁ II 696), ent see on liiga kitsa levikuga. Lisaks eelmainitud venepärastele talunimedele võib veel kahe nime lähtena tulla kõne alla ka vene eesnimi. Need on Krassi (VsNõ/Nõo *Krassi* 5; 1939 *Krassi* ET 211) < kas *Garasja* < *Gerassim* või *krass* 'jonn; sakk; takjas' (VMS₁ I 290); Laaska (Täh/Ksm *Laaska* 42; VsNõ/Mõi *Laska* 10; 1939 *Laaska* ET 209, 329 < *Vlaska* < *Vlas* või apellatiiv *ласка* 'nirk' või San *laška* 'eriline vitsmörd' (vt Petrovski 1966: 79, 86; EMS IV 963).

Perekonnanimedest lähtunud talunimed (9–10) on osaliselt hilised, tekkinud XIX sajandi keskpaiku. Ainult ühe talukoha nime lähteks on eesti perekonnanimi, nimelt Saagi (Täh/Haj *Saag*). Saksa perekonnanimedest, mille struktuur jääb käesolevas kirjutises põhjalikumalt käsitlemata, on tuletatud 7 talunime: Ackeli (Täh/Haj *Ackel*); Kleeni (Rop/Kli *Kleeni* 29, 36) < *Klein*; Rosenbergi (Täh/Haj *Rosenberg*); Römlī ~ Remli (VsNõ/Nõo *Romly* 3; 1816 *Roemli* 3; 1909 *Remli* AR 609; 1939 *Remli* ET 210; *Remli* KN) < *Römmel* ~ *Rommel*; Sermanni (Luk *Sermann* 2); Tunselmanni (Luk *Tunselmann* 6, 26; 1909 *Tunsermann* AR 608; 1939 *Tunsermani* ET 213). Neist enamik on liitsõnad ja saksakeelses hingeloendis seisavad eranditult nominatiivis. Vene perekonnanimest lähtub Mosina (Mee/Tõr *Mossina* 28, 29) < *Mosin* < *Amos*, *Moisej* (vt Katalog famili) ning võib-olla ka Mosna (Täh/Haj *Mosna*; 1939 *Mosna* ET 335), ent viimasel juhul ei saa tähelepanuta jätta ka apellatiivi vn *можно* 'võib'.

Järgnevalt tulevad käsitlemisele hargtäiendiga talunimed, mis saab koostisosade järgi jagada kolmeks alarühmaks:

- a) eesnimi + eesnimi (10 talunime), sh Ennu-Jüri (VNõ *Enno-Jürri* 17); Lauri-Aadu (Täh/Krd *Lauriado* 7); Luksi-Aadu (Luk *Luksi Ado* 47); Matsi-Jaagu (Mee/Aia *Matsi* 48 < *Mats* + *Jaak*; vrd 1811 *Matzi Jago Hans* 6); Miku-Aadu (Luk *Mikko Ado* 22); Oti-Lauri (VsNõ/Nõo *Otti Lauri* 8); Prantsu-Ilbu (Kee *Prantzo Ilbo* 3); Prantsu-Lauri (Kee *Prantzo Laure* 1); Tooma-Peetsu (Aru/Uue *Thoma Petso* 10). Nõo kihelkonnas leidis XIX sajandi keskpaiku vaid üks talunimi, milles oli toimunud lühenemine, nimelt Tepuri (Mee/Tõr *Teppori* 13, 14), mis on kujunenud kahe eesnime, näiteks *Tepu-Jüri* või *Tepu-Peetri* liitumisest; vrd 1811 *Teppo Jurry Peter* 13), kusjuures *Tepo* < *Stefanus* (Rajandi 1966: 157);

- b) apellatiiv + eesnimi (16–18 talunime), sh *Kilgi-Jaagu pi* (Luk *Kilgi Jakob* 57) < *kilk*; *Lõsta-Jüri* (Luk *Lõsta Jürri* 41) < eL *lõst* 'lest' (VMS_I I 483); *Metsa-Lauri* (Aru/Kar *Orrawa, jetzt Metsa Laury* 57); *Pika-Matsi* (VsNõ/Ver *Pikkamatzi* 20) < *pikk*; *Silla-Matsi* (VsNõ/Ver *Sillamatzi* 16) < *sild*; ?*Vana-Laaska* (VsNõ/Mõi *Wana Laaska* 11) < *vana*; *Variku-Ansu* (*Warriko Ans* 41), *Variku-Oti* (Rop/Kli *Warriko Otti* 42), *Variku-Tõnise* (Rop/Kli *Warriko Tõnnis* 43) < *varik* 'kõrge mets; metsatukk; kivihunnik' (VMS_I II 648; Saar 2009: 85); *Variku*-nimeosist sisaldavad talud on Ropka mõisas suhteliselt hilise asustusega. *Viina-Märdi* (Luk *Winamerti* 28; 1909 ekslikult *Viinamerdi* AR 608) < *viin* (kas viinaajaja või joodik); *Viinamärdi-Aadu* (Luk *Winamärdi Ado* 27). *Viisjaagu* kõrts (Aru/Vel *Wiisjagscher Krug* 30; 1721 Aru/Kül *Wis Jacko Andres* 167p; 1850 *Wisjagscher Krug* 30) võis esialgu kanda *Vissi-Jaagu* nime (vrd *viss* 'mossis inimene' või ?*Vesse* või *Vissi* külast pärit; vt ka Kallasmaa 1996: 499; VMS_I II 694);
- c) eesnimi + apellatiiv (2 talunime): *Mälgi-Kärsamäe* (Aru/Kar *Melgi, jetzt Melgi Kärsamäe* 52) < *Mälk* + liitüveline *Kärsamägi*, mis omakorda koosneb sõnadest *kärss* + *mägi* (mäe kuju järgi?); *Peetso-Kilgi* (Täh/Pih *Petsokilge* 32) < *Peetsu* + *kilk*.

Seega on hargtäiendiga talunimi kõige sagedamini tekkinud apellatiivsele talunimele isikunime liitumise teel, poole harvemini on see moodustatud kahe isikunime ühendamise teel.

Nõo kihelkonna talunimedele hulgas leidub kunagise antroponüümse päritoluga nimesid 109–123, mis moodustab 38,2–43,2% talunimedele koguarvust. Suur varieeruvus on tingitud sellest, et osa talunimedele puhul pole kindel, kas nad on tekkinud isikunimest või üldsõnast. Kuid nagu eespool mainitud, tundub esimesena nimetatud võimalus siiski tõepärasem. Selle tähendusrühma talunimedele esinevad järgmised huvipakkuvad formandid: kollektiivsed *-ste* (*Ihaste*) ja *-tsi* (*Lemmatsi*) ning deminutiivne *-ke* : *-kese* (*Hansukese*, *Jaanikese* ja *Jaanukese*). Antroponüümse lähtega talunimedele seas esineb 81–93 lihtnime ja 28–30 hargtäiendiga liitnime, vastavalt siis 28,4–32,6% ja 9,8–10,5%.

Üldsõnadest tuletatud talunimed

Peale peremehe isikunime on Nõo kihelkonna talusid nimetatud teistegi tunnuste põhjal (peremehe amet, talu asend jm). Artikkel käsitleb liht- ja liit-toponüüme taas eraldi. Ameti järgi on Nõo kihelkonnas peale liitüveliste *Ratassepa*, *Raudsepa*, *Rätsepa* ja *Sorksepa* (neist allpool) ning võimaliku *Viina-Märdi* (vt eestpoolt) tuletatud vaid 4–5 talunime, nende seas ?*Koka* (Aru/Vel *Kocka* 24; 1909 *Kokke* AR 607; *Papi* (Mee/Tõr *Pappi* 36), *Pruuli* (Mee/Mõi, Tõr *Pruli* 27, 39) ja *Sepa* (VNõ *Seppa* 21; Luk *Seppa* 24; Rop/Kli *Seppa* 32). Seega esines 1858. aastal *Sepa* (*Seppa*) nime kandvaid talusid kolmes mõisas. Käsitletavasse rühma võib paigutada ka *Lahka* (*ja*) (Luk *Lachka* 31; 1811 *Lachkaja* 31; 1939 *Lahkaja* ET 209) < eL *lahkaja* < *lahkama* ‘tapetud looma lõhki lõikama’ (EMS IV 826). *Koka* puhul võiks peale üldsõna arvesse tulla ka antroponüümne vaste (vt Kallasmaa 1996: 114).

Suhteliselt vähe talusid (arvult 3) on nime saanud kunagise peremehe päritolu põhjal. Kindlasti kuulub nende hulka *Muulase* (Mee/Tõr *Muhlasse* 34; 1909 ekslikult *Michklase* AR 609; 1939 *Muhklase* ET 210). Selle nime kohta leidub andmeid juba alates XVIII sajandist, nt samas külas 1721 *Muglaste Jack* 155p; 1850 *Muchlesse* 8, kuid 1811 ja 1816 *Muchklase* 8. Nende ülestähenduste aluseks on *muhulane* ja *muhklane* ‘muhulane’ (VMS_I II 35). Näib, et XVIII sajandil oli toponüüm *ste*-line. Taluperemehe päritolukohta võivad väljendada ka *Ropka* (Aru/Kar *Ropka* 60, 61; 1839 *Repka* R 79) ja liitüveline *Põltsamaa* (lähemalt allpool).

Isikuomadusi tähistavatest apellatiividest lähtunud lisanimedest tekkinud talunimesid on 8–15. Nendest on omadussõnalisi talunimesid kokku 5–6, sh *Kerge* (Täh/Rõh *Kerge* 60), *Kõhna* (Luk *Kechna* 9), *Lolli* (Täh/Rõh *Lolli* 71), *Masakse* (Täh/Rõh *Massakse* 62; vrd 1721 Täh/Rõh *Massaka Hind Andres* 127p) ja *Vapra* (Mee/Tõr *Wapra* 35). *Masakse* on tuletatud tõenäoliselt omadussõnast *masake* ‘lühike’ (VMS_I II 18). Kõnesolevasse rühma on küsimärgiliselt paigutatud ka *Nuti* (Pan *Nutti* 29) < *nutt* : *nuti*, mille üheks tähenduseks on ‘pea, mõistus’ (VMS_I II 109). Umbes sama palju kui isikuomadustega seotud talunimesid leidub Nõo kihelkonna talunimedele hulgas nimisõnadest tuletatud talunimesid, mis kajastavad kunagise peremehe välimust, puuet või iseloomu. Siinpuhul on enamasti tegu omapärase murdesõnadega, sh *Jõksi* (Täh/Rõh *Jõksi* 64; 1638 Täh/Rõh *Jeeksi Peetz*; LMR 63) < *jõks* : *jõksi* ‘luks’ või ?*Jaks* < *Jakob* (vrd Rajandi 1966: 87);

Jõnni (Aru/Kül Jõnni 15) < ‘poisipõnn; kasvus kangujäänud loom; jon-nakas inimene’ või Jõnn ‘Kihnu mehe eesnimi (< *Johannes*)’ (EMS II 261; Rajandi 1966: 206); Keevendi (Täh/Pih Kewendi 38; 1939 *Kem[!]*endi) ET 330 < Rannu keevend ‘rahutu inimene’ (EMS II 943); Kämara (Rop/Täs Kemmera 14; 1939 Kämara ET 264) < kämaras ‘kortsus, krimsus’ (vt ka Kettunen 1955: 188), lisaks võib-olla ka Köötsi ~ Kõtsi (Täh/Ksm Kõtzi 44; vrd Otepää vallas 1939 Kõtsi ET 218) < kööts : köötsi ‘vilets olend’ või köödsin, köödsuh, köödsun ‘küürus’ (EMS IV 633; ESS₁ 1973: 383), samuti Plaksi (Täh/Rah Plaksi 21) < eL plaks : plaksi ‘löök’ (VMS₁ II 220; ESS₁ 1973: 836; vrd Pall 1969: 183).⁹⁸ Seega on kahel juhul võimalik ka antropo-nüümne lähe. Kõtsi ja köötsi ning ehk ka kõtsi oletamise muudab ebakindlaks peale mitme erineva täishäälikuga sõna veel rohkete tähenduste olemasolu (vt EMS IV 340, 625; ESS₁ 1973: 379; vt ka Kallasmaa 2010). Kämara-nimi saab Nõo kihelkonnas alguse umbes 1623. aastast, mil Kirumpää kandist asus sinna elama Kemmara Jürgen (LMR 72) Kämara-toponüümi leidub ka Põhja-Tartumaal (Pall 1969: 101).

Eestikeelsetele isikuomadusi kajastavatele talunimedele võib lisada veel kolm võõrapärast omadussõnalist nime, tõsi küll, kaht viimast väga oletamisi: Kriivu (Mee/Tõr Kriivo 15, 16; 1939 Kriivo ET 209) < vn *krivo* ‘köveralt’ või hoopis läti *krievs* : *krievu* ‘vene’, vrd ka vn *zpuša* ‘piklik mäeseljak’ (Pall 1969: 85); Prosta (Täh/Kar Prosta 2) < *prosta* ‘lihtne’ < vn *prosto* ‘lihtsalt’ (VMS₁ II 248; vrd 1582 *Prostamoiza* PA 51; 1638 Täh *Prostamoysa* LMR 65) ja Sastavi (Kee Sasstaw 12) < vn *sostav* ‘koosseis’ või Urvaste murraku etümoloogiata *sastav* ‘kangekaelne’ (VMS₁ II 389).

Umbkaudu kümnendiku (26–28) talunimedest moodustavad looma- ja taimenimetused. Viimaseid on üsna vähe, ainult 5–6, needki kõik puunime-tused, sh Paju kõrts (Täh *Krug Pajo*; 1839 *Paio* R 72); Pedäjä (VsNõ/Ver *Peddaja* 17), Puu (Täh/Krd *Puu* 6), ?Saare (VNõ *Saare* 16) ja Tamme (Täh/Krd *Tamme* 4). Saare võib teadupoolest lähtuda ka apellatii-vist tähendusega ‘veega või metsaga ümbritsetud ala’.

Taimenimetustest tuletatud talunimetustest palju rohkem leidub Nõo kandis loomanimetustest tuletatud talunimesid (20–22). Kodustatud liikide nimetustega saab seostada järgmisi talunimesid: Kikka (Täh/Pih *Kikka* 41); Kitse (Täh/Ksm *Kitze* 47); Lamba (Täh/Haj *Lamba*, võsavahikoht);

⁹⁸ Plaks on ka levinud perekonnanimi, vrd ka *Flaks* jm. Toimetaja märkus, 2016. Viimane nimi näikse seostuvat saksa sõnaga *Flachs* ‘lina’. Autori märkus, 2016.

Põrsa (VsNõ/Nõo *Põrsa* 2) ja Täku (VNõ *Täko* 11). Imetajate nimetusi sisaldavad veel järgmised talunimed: Iire (Mee/Tõr *Ihre* 1, 2; 1839 *Ire* R 52) < iir 'hiir'; Karu (Luk *Karro* 10); Lahitsa (Pan *Lachitsa* 31) < eL *lahits* 'nirk' (EMS IV 822); Orava (Luk *Orrawa* 4, 42; Aru/Uue *Orrawa* 4, 5); Rebase (Luk *Rebbase* 17, 36; Mee/Aia *Rebbase* 56; Rop/Kli *Rebbasse* 37) ja Soe (VNõ *Soe* 2) < eL *susi* : *soe* 'hunt'.

Uluklindude nimetustega on ühenduses Araka ~ Araku (Aru/Kül *Arraka* 12; Rop/Täs *Arraka* 17; Rop/Kli *Arrako* 34), Kaku (Rop/Täs *Kacko* 19; 1939 *Kakko* ET 267), Kotka (Pan *Kotka* 15); Kulli (Täh/Krd *Kulli* 10), Kure (Rop/Täs, Täh/Haj *Kurre* 20) ja Sirgu (Aru/Vel *Sirgo* 31, 32). Oletust, et *Kaku* puhul on tegemist linnu, mitte leivapätsiga, toetab teiste linnunimetustega talude leidumine Täsvere külas. Kahepaiksetele osutab üksnes Konna (Luk *Konna* 50).

Kalanimetustega seonduvad Kiisa (Mee/Mõi *Kiesa* 37; Mee/Tõr *Kiesa* 5), Luk *Latika* (*Lattika* 59), ?Lõsta (Mee/Tõr *Laesta* 3, 4; Luk *Lesta* 38, *Lõsta* 39; Rop/Kli *Lesta* 35; *Lõsta* KN). Erinev õ märkimine on tingitud hääliku mittetajumisest sakslastest revidentidel. Peale kala väljendab *lest* ~ *lõst* veel mitut mõistet (vt EMS V 118–119; VMS_I I 428, 483). Haruldane nimetus on Pilaniku (Luk *Pillanikko* 53), mis lähtub apellatiivist *pilanik* 'väike latikas'. Sõna on kirja pandud Nõo naabermurrakust Rannu kihelkonnast, samuti Torma kandist (VMS_I II 207; ESS_I 1973: 815). Selgrootute putukate nimetustega on ühenduses ?Kihu (Aru/Kar *Kiho* 44, 45; vrd Võnnu valla 1939 *Kihu* ET 376) ja Kilgi (Luk *Kilgi* 13, 14, 56). Tuleb arvestada, et *kihu* tähendab Lõuna-Eestis peale kihulase ka mõisteid 'kärsitu' ja 'kübe' (EMS III 60–61; vt ka Pall 1969: 65). Loomanimedega taludest osutusid XIX sajandi keskpaiku kõige sagedasemateks Lõsta ja Rebase, mis esinesid kolme mõisa territooriumil.

Toiduga saab seostada 5 talunime, sh Kannika ~ Kanniku (Täh/Rah *Kannika* 22; Mee/Tõr *Kanniko* 22), Korbi (Mee/Aia *Korby* 55), Käki (Pan *Käcki* 8), Roa (Täh/Nõg *Roa* 56, 57; 1939 *Roa* ET 332; *Rua* KN) ja Rop/Soi Saia (*Saia* 1, 2; 1839 *Sauga* R 81; 1939 *Saia* ET 266). *Roa* puhul jääb allpool esitatud näite põhjal mõningane kahtlus, et see võis algselt olla *Rõa* (< eL *rügä* : *rüä* 'rukis'; vrd häälikuliselt 1839 Otepää *Roakörz* 'Rõa kõrts'; R 79).

Mitmesuguste esemete ja materjalidega on võimalik ühendada 14–18 talunime, sh

- a) töövahenditega, nagu *Kõpla* (Täh/Rah *Kõpla* 24; Täh/Haj *Kõpla*); *Käru* (Luk *Kerro* 34; *Kärro* 32) < *käru* ‘kaarik; käristi; jt’ (EMS IV 520–521); *Leetsi* (Täh/Krd, Täh/Tnd *Leetsi* 1; 1839 *Leezi* R 63) < *leets* : *leetsi* ‘võsanuga, -kirves’, vrd ka Pärnumaal 1839 *Laetz* ‘Leetsi talud’ (R 62; ESS₁ 1973: 493; vt ka Kallasmaa 1996 175–176); *Puki* (Pan *Pucki* 21) < *pukk* ‘alus’ (VMS₁ II 257); *Püssä* (VNõ *Püssa* 3) < eL *püss* : *püssä* ‘püss’ (VMS₁ II 295); *Tapatsi* (VNõ *Tappatsi* 5; 1939 *Tapatsi* ET 55, 57) < ?eL *tapits* : *tapitsa* ‘ahjupihid’ (ESS₁ 1973: 1119);
- b) mahutitega, peamiselt nõudega, nagu *Kotiku* (Täh/Pih *Kotiko* 33) < *kotik* ‘väike kott; munandikott’; vrd 1638 Täh *Kottiko Han* LMR 65); ?*Kruusi* (VNõ *Krusi* 12; VsNõ/Ver *Krusi* 19) < *kruus* : *kruusi* ‘joogi-nõu’ või *kruus* : *kruusi*, *kruusu* ‘keerd’ (EMS III 887–888; vt ka Kallasmaa 2010: 127); ?*Lüti* (VsNõ/Nõo *Lütti* 9; 1939 *Lütti* ET 209) < *lütt* ‘viinapudel’, vrd ka *lütütämä* ‘sörkima’ (VMS₁ I 500; vrd ka Kallasmaa 1996: 200); *Napa* (Täh/Ksm, Rän *Nappa* 45, 76) < *napp* : *napa* ‘puu-nõu’ (VMS₁ II 77); *Sarve* (Aru/Kar *Sarwe* 62, 63; Rop/Kli *Sarwe* 39) < *sarv*; *Taavitsa* (Aru/Kar *Tawitsa* 36) < eL *taavits* ‘puukauss’ (VMS₁ II 474); *Tiksu* (Mee/Tör *Tiksu* 21) < eL *tiks* ‘viinapits’ (VMS₁ II 508) või verbi *tiksuma* tuletis;
- c) materjalidega, nagu *Pakla* (Täh/Rõh *Pakla* 59) < *pakal* : *pakla* ‘takk’ (VMS₁ II 166); *Tohu* (Täh/Tnd *Tohhu* 4) < *toht*; *Villa* (Täh/Nõg *Willa* 52; Täh/Tnd *Willa* 9) < *vill* : *villa*;
- d) muude esemetega, nagu *Krooni* (Mee/Tör *Kroni* 17, 18) < *kroon* ‘peahe; pärg, vanik; puuvõra; ülaosa’; ?*Kuljuse* (Pan *Kullusse* 26; 1721 Pan *Kullesse Mert* 147p; 1721 Pan *Kullus Mert* 150p; 1939 *Kullese* ET 50, 54) < *kuljus* ‘väike kellake; õistaim; jt’ (EMS III 1014); *Vati* (Mee/Tör *Watti* 32) < *vatt* ‘ülerõivas’ (VMS₁ II 655; vrd Pall 1969: 270). *Kulluse* ~ *Kullese* puhul võiks vähem tõenäolise apellatiivse vastena tulla arvesse ka mittelõunaestiline *kulles* ‘rohukonn; konnavastne’ (EMS III 1022), sest erinevad andmed on vasturääkivad, vrd 1638 Pan *Die neue Hofflage Kulleskyllo*, kus elab talupoeg *Kullus Hans*; 1721 *Kulis* ~ *Kullis Hans* 148p; 1758 Pan *Auf Kullus Hans Land* 105p; teisel aga *Kulluskyllo* LMR 83; vrd ka liivi isikunimi *Cullis* (Stoebke 1964: 41).

Osa talunimesid (arvult 10–12) on seotud majapidamist ümbritseva maastiku elementidega või pinnaseomadustega. Nad väljendavad:

- a) puudekogumit, nagu *L a a n e* (Aru/Vel *Laane* 33; Aru/Kar *Laane* 70; Mee/Tõr *Lane* 33; Luk *Lani* 23); *L e p i k u* (Rop/Kli *Leppiko* 30); *M ä n n i k u* (Täh/Krd *Männiko* 5); *P a l u* (Kee, Täh/Haj *Pallo* 10; *Pallo* võsavahikoht); *P r a k s i* (Kee *Praksi* 6) < ‘rägastik’ (VMS₁ II 243); *P i r n a k u* (Mee/Tõr *Pirnako* 26; 1939 *Pirnako* ET 49; *Pirnaku* KN) ja *V a r i k u* (Rop/Kli *Warriko* 38) < *varik* ‘kõrge mets; metsatukk; kivihiunik’ (VMS₁ II 648; Saar 2009₂: 85). *Pirnaku* puhul võimaldavad vanemad kirjanekud rekonstrueerida algkujuks **Pärnaku*, vrd 1721 Mee/Tõr *Pernacko Tawo* 155p; 1816 *Pernako* 26, kuid 1909 Vana-Prangli *Pirmaku* AR 586. See võimaldab Nõo kihelkonna talunime võrrelda Hiiumaa toponüümiga *Pärnaku*, mis on ühendatav sõnadega *pärnaaugu* või **pärnäkkö* ‘pärnasalu’ (Kallasmaa 2010: 201). Tähtvere mõisa Männiku talu on juba üsna vana (1721 Täh/Krd *Mennicko Johann* 39p; vrd 1839 Otepää *Mäniko* ‘Männiku’ R 69), kuid apellatiiv *männik* pole lõunaesti sõnu (VMS₁ II 57);
- b) positiivseid ja negatiivseid pinnavorme, nagu *K a n d s i* (Uni/Kantsi *Kanzi* 18, *Kandzi* 19) < *kants* ‘kõrgendik; linnamägi; varjualune; jt’ (EMS II 695); *L o m b i* (Rop/Kli *Lombi* 45) < *lomp* (vt Pall 1969: 125); *?U i g u* (Luk *Uigo* 54; 1939 *Uigo* ET 211) < Helme, Sangaste *uik* : *uiga*, Rõngu *uik* : *uigu* ‘lohk, madalam koht’ (VMS₁ II 599; Pall 1969: 256). Osa kõrvutusi jääb seepärast oletuslikuks, et kõrvutatavatel apellatiividel on teisigi tähendusi, nt *kants* ‘varjualune’ ja ‘leivakonts’, *uik* ‘savist vilepill; heinutkeest vile’, kuid *uigud* on Taagepera valla elanike pilkenimi;
- c) pinnast, nagu *K õ r v e* (Täh/Rõh *Körwe* 58) < *kõrb* : *kõrve* ‘kuiv maa’ (EMS IV 273–274; ka Nõo) ja *L i i v a* (Aru/Uue *Liwa* 1).

Osa Nõo kihelkonna nimesid kajastab ka talu asendit (5 nime), sh *K a b e l i* (VsNõ/Ver *Kabbeli* 24); *K o l g a* (VsNõ/Ver *Kolga* 23) < *kolk* : *kolga* ‘kolgas’ (EMS III 494); *N u k i* (Rop/Täs *Nukki* 16) < *nukk* ‘nurk; kühm’ (VMS₁ II 105); *P i i r i* (VsNõ/Ver *Piri* 22; Mee/Mts *Piry* 40; Täh/Haj *Piiri*; võsavahikoht); *P ö ö r i* (Kee *Poeri* 9; Aru/Kar *Pöry* 68; VNõ *Pöri* 1) < *pöör* : *pööri* (VMS₁ II 292). *Piiri*- ja *Pööri*-nimelisi talusid leidis kolmes Nõo kihelkonnas.

Üsna väike, kuid heterogeenne kogum talunimesid (arvult 12–15), mis ei mahu eespool käsitletud rühmadesse ja mille lähtesõnade tähendused on küll teada, kuigi neid võib mõnel sõnal olla ka mitu, sai liidetud üheks rühmaks. Neist kolm talunime on lähtunud ilmastikunähtusi tähistavatest sõnadest, sh ?A11a (Kee *Alla* 4; vrd 1939 *Alla* ET 91) < *all* : *alla* ‘hall : halla’ või *ala* (nt *Alatalu*); Tuisu (*Tuiso* 37) ja R ä i s ä (VNõ *Reisa* 10) < eL *räiss* ‘rahe; risu, praht’ (VMS_I II 357). Kaks talunime seostub pidulike sündmustega, nimelt Pulma (Rop/Täs *Pulma* 13, 15) ja ?S ä r u (Luk *Serro* 55; 1939 *Sere* ET 209) < *särü* ‘simman’. Viimasel puhul võib kõne alla tulla ka isikuomadus ‘kähar, lокkis’ (VMS_I II 462; vt Kallasmaa 1996: 405).

1–3 talunime saab ühendusse viia inimese või looma elunditega, sh P ö r n a (Mee/Aia *Pörna* 43) ja S o o n e (VNõ *Sone* 15); VsNõ/Mõi *Sone* 12, 13; 1839 *Sona* R 84). Viimasel sõna korral jääb paraku selgitamata, kas nimi seostub tähendusega ‘veresoon’ (kaudselt ühenduses aadrilaskja ametiga) või ‘veesoon, veenire’ (vrd ka Pall 1969: 225). Pole selge, kas N ä k i (Rop/Soi *Näkki* 12) lähtub kehaosa või mütoloogilise tegelase nimest, vrd *näkk* ‘näkingeiu; tuhar’ (VMS_I II 120). Lisaks leidub üksikuid talunimesid, mida ei saa kuidagi rühmitada, nagu T ü k i (Täh/Tnd, Täh/Haj *Tükki* 3) < *tükk*; Vanemba (Aru/Uue *Wannemba* 11) < eL *vanemb* : *vanemba* ‘vanem (mitmes tähenduses)’; Vastne (Mee/Tör *Wastne* 9; vrd 1811 *Rauwa Andres, jezt Wastne Tallo Jahn Ges.* 9; 1816 *Wastne Talla* 9) < *vastne* ‘uus’; Õiguse (Luk *Eigusse* 3; vrd 1721 Luk *Eigusse Kert* 176p; 1939 *Õiguse* ET 211). Viimane oikonüüm on *us*-lõpu pooldest võrreldav ühe varasema naaberkihelkonnast teada nimega (1721 Pan *Kangusse Peter* 146p).

Muude nimetuste alla on paigutatud ka kaks läti keelest lähtuvat oikonüümi. O k s i (Rop/Täs *Oxi* 18; 1909 *Oksilari* AR 572; 1939 *Oksilari* ET 271 < *Oksi-Laari*) lähtena võiksid kõne alla tulla eesnimi *Okse* (Rajandi 1966: 213) ja üldsõna *oks* : *oksi* ‘künstliche Hefe’ (ESS_I 1973: 707). Ent 1638. aasta teade, et Poola okupatsiooni ajal on Möniste mõisa asunud elama *Ochse Die-rieh* Zeltiņist.⁹⁹ Nimekuju *Ockschi j[!]* *aack* ja tänapäeva läti perekonnanimi *Okšis* võimaldavad oletada, et Nõo talunime lähteks sobib paremini lt *uokšis* ‘nuuskija’ (LMR 72, 220; LDW IV 416, 423). Läti algupära on ka Ta b u l i

⁹⁹ Zeltiņi on olnud suuremaid Leivu külasid, küllap oli tegu ikka leivuga, *oks*-sõna vasteks lõunaeesis oleks *oss*; liivi keeles tähendab *oks* karu, aga vaevalt, et tegu oli liivlasega. Toime-taja märkus, 2016.

(Mee/Tõr *Tabbuli* 30; 1811–1850 *Tabbula* 30; 1939 *Tabuli* ET 212), vrd lt *dabūls*, *dābuols*, *dābuls* ‘ristikhein’ (LDW I 446; LDW E 301).

Eelmisele rühmale on mõneti lähedased praegustel andmetel enam-vähem hāmara etümoloogiaga 8 talunime. Liati on nende puhul raske leida nimeandmise motiivi. Sellesse rühma kuuluvad:

a) mõned näiliselt eestipäraseid talunimed, nagu ?Kõgli ~ ?Kõgli (Aru/Kar *Kõgli* 47, 48, 49; vrd 1686 *Kagli Hans*; 1909 *Kigli, Kõgli* AR 607), *Mudaniku* (Täh/Krd *Muddaniko* 13; 1839 *Muddaneck* R 68), *Tolga* (Rop/Soi *Tolga* 7, 8), *Pan Uhuta* (vigaselt *Mohuta* 25; 1816 *Uhuta* 25), *Vose* ~ *Vosse* ~ ?*Vossi* (Aru/Kar *Wosse* 64, 65) ning *Võngri* (Täh/Krd *Wõngri* 11; Täh/Pih *Wõngri* 31; Täh/Rõh *Wengere Pedo* 136p). Muide, *Võngri*-nime olevat kunagi kandnud Tartu-Maarja kihelkonnas asuv Kavastu (Kettunen 1955: 182).

Mudaniku-nimedest ilmneb, et varem on Lõuna-Eestis laiemalt esinenud apellatiiv *mudanik* (< *muda*), vrd Sänna 1638 *Muddanick Hans* LMR 190, kuid selle tähendus ei selgu, sest sõna pole seni registreeritud. *A-lõpuline Tolga* on eripärane, sest levinud on *tolk* : *tolgu*, *tolgi* ‘mõistus’ (< vn); rippuv jääpurikas, tatt vms’ jt (VMS_I II 521; vt Pall 1969: 241; Kallasmaa 1996: 434). Varieerumine *Uhuta* ~ *Uhata* (tänapäeval *Uuta*) näikse olevat vana, vrd 1638 Pan *Vchata* küla; 1721 Pan *Uhuta Mert* 147p; 1758 *Auf Uhuta Peeps Land* 104p. Võrdlemisel võiksid kõne alla tulla *uhk* : *uha*, *uhutus* ‘külma vesi või aur’, *uht* ‘vesi jää peal’ ja **uhutaja* < *uhutama* ‘üles kergitama’ (VMS_I II 597, 598). Kõne alla võiks tulla ka mõni elukutse. Talunime *Vos(s)e* tänapäevane kuju on problemaatiline, vrd 1758 Aru/Kar *Auf Woosse Thotz Land* 150p. Selle apellatiivne vaste võiks olla kas *voss* ‘täi’ (< vn) või, tõsi küll, väga kitsa levikuga Mar *voss* ‘liivasoss’ või Rääp *vosä* ‘hulkuja’ (VMS_I II 701); viimane pigem ehk *voša*. *Võngri* nimega seostuvad ehk deskriptiivsed *võngõrdamma* ‘vingerdama’, *võngõruss* ‘uss’, *võngõru(i)si-vangõru(i)si* ‘köverdi’ (VMS_I II 710);

b) võõrapäraseid talunimed, millel on sarnasust vene keelega, sh Krõlla (Täh/Pih *Krõlla* 35; 1721 Täh/Pih *Krela Michel* 128p; 1939 *Krõla-Kaarli* ET 329, 331; *Krõlla* KN), vrd vn *крыло* ‘tiib’, ning *Tsorna* (Kee *Zorna* 5; 1909 *Zorna* AR 607; 1939 *Tsorna* ET 210), vrd vn *черно* ‘mustalt’ või eL *tsorin* : *tsorina* ‘sorin’; VMS_I II 545.

Nõo kihelkonna liitponüümide hulgas eristatakse nii primaarseid kui ka sekundaarseid liitüvelisi talunimesid (vastavalt 9 ja 18). Esimeste hulka

kuuluvad Merihärja (Täh/Haj *Merriherja*; 1839 *Merieria* R 67; tänapäeval *Märja* alevik), Odrakonna (Täh/Krd *Oddrakonna* 8; 1939 *Odrakonna* ET 335); Ratassepä (Rop/Soi *Rattasep* 6; Täh/Krd *Rattaseppa* 9; Täh/Tnd *Rattaseppa* 2); Raudsepä (Luk *Raudseppa* 58, Aru/Uue *Rautseppa* 9); Sorksepä ~ Sorgsepä (Täh/Tnd *Sorkseppa* 7, 8; Täh/Täh *Sorkseppa* 1; 1939 *Sorgseppa* ET 265); Valgeristi kõrts (1811 Mee/Aia *Walgeristscher Krug* 13p; 1839 *Walgerist* R 90). Kahe esimese toponüümi lähteks on loomanimetus (sõimunimi?) ja teiste puhul mingi sepaamet. *Merihärg* tähistab kas lepatriinut või Läänemeres elavat kala (VMS_I II 24). Juba 1638. aasta andmeil oli Täh/Rah hingekirjas *Cubias Meri Herck* LMR 66. Sõnu *odrakonn*, mis pole lõunaestiline, ja *sorksepp* pole sõnastikes registreeritud. *Sorksepä* puhul pole selge, kas see on pilkenimi või seotud kuidagi sepale pakutava napsiga või hoopis midagi muud, vrd Rannu *sorku* ~ *sorka* 'veerandtoop viina' (< vn) *sork* 'rott; kimp; sörk' (VMS_I II 434; ESS_I 1061; Must 2000: 377). Julius Mägiste (1969: 176) on *Sorgseppa* lähteks oletanud *sörg*-sõna põllutööriista äkketaolise osa tähenduses, kuid teadmata jääb nimetatud tähenduse vanus; igatahes ei sisalda seda ESS_I 1077. Samasse rühma eelmistega saab tinglikult paigutada ka Rätsepä (Pan *Retseppa* 5), sest *rätsep* oli algselt liitsõna.

Härjaotsa (Luk/Luk 1858 ekslikult *Harja Otza*; vrd 1721 *Herja Otza Totz*, *Heria Otza Hans* 178 p) ja Kuivalaske (Mee/Aia *Kuivalaske* 54; vrd 1909 *Kuivaleski* AR 608; 1939 *Kuivaleski* ET 211) rühmakuuluvus sõltub sellest, kuidas tõlgendada lähtesõnu *ots* 'algus või lõpp; otsmik' ja *-laske* ~ *-leski* (ka XX sajandil *Kuivaleske* ~ *Kuivaleski* KN).

Sekundaarsed liitüvelised talunimed väljendavad kas talu asukohta või selle läheduses olevaid loodus- või muid objekte. Sagedasemad on põhisõnad *maa* ja *oja*. *Maa*-sõna sisaldavate toponüümide hulka kuuluvad *Karuma* (Luk/Läti *Karroma* 33) < *karu(ne)* + *maa*, vrd *karune* niit 'Wiese, wo das Gras gesprossen ist / niit, kus rohi on tärganud' (ESS_I 1973: 215); *Põltsamaa* (Täh/Rõh *Pölzama* 72) < *põldne* : *põldse* (vt Pall 1969: 192–193) ning *Pähnamaa* (VsNõ/Nõo *Pechnama* 4) < eL *pähn* 'pärn' (VMS_I II 282). *Oja*-põhisõna sisaldavad *Solboja* (Täh/Nõg *Solboja* 48; 1909 *Solbaja* AR 610; 1939 *Solba* ET 334) < ?*solp*, vrd Ran, Se *solbine* 'lõrtsine', Kuu, Vai *solbutama* 'solgutama' (VMS_I II 426); *Tammoja* (Täh/Pih *Tammoja* 37) ja *Veskioja* (Täh/Krd *Weskioja* 12). Tertsiaarne nimetus on *Karijärve* kõrts (Aru/Kar *Karrijerw Krug* 71), mis lähtub külanime vahendusel järve nimest.

Mägi-osisega seostub *Kunimäe* (Rop/Kli *KunniMaeggi* 44; 1939 *Kunnimäe* ET 263) < *kunn* : *kunni* 'kühm; käbi' (vt ka Saar 2009₂: 167) või on siinpuhul tegu hoopis isikunimega; *Milimäe* (Kee *Milimae* 8) < *miil* 'sõepõletus' (VMS₁ II 27–28; vt ka Pall 1969: 140). Loodustermineid sisaldavad veel *Pihapalu* (Kee *Piehapallo* 11; 1939 *Pühapalu* ET 211) < *piht* : *piha* 'tara' + *palu* 'kuiv männimets' (VMS₁ II 171, 199; vt ka Saar 2009₂: 113) või *?püha* + *palu*) ja *Suuresaare* (Täh/Haj *Suresaare*) ning võib-olla ka *Kenksi-Kõrvi* (Kee *Kengsi Kõrwi* 7; vrd Rop 1939 *Kengsi* ET 264, 265, 270) < Kod *kenks* 'konks' + *kõrb* : *kõrve* 'liivane põllumaa' (EMS II 995; IV 273–274). Nimekuju *Kunimäe* toetab ka XX sajandi hääldus (vt KN).

Asustusega on seotud pool tosinat liitvälelist sekundaarset talunime: *Mõisaküla* (Mee/Mõi *Moisa-Külla* 38), *Mõtsküla* (Mee/Mts *Mötsküll* 41, 42) < eL *mõts* 'mets'; *Vanaaseme* (Täh/Haj *Wannaaseme*); *Vari-mõisa* (Pan *Warimoisa* 22; 1839 *Warrimois* R 90; vrd 1638 Pan *Warjemoyse kyllo*) < ?*vari*, *varje* (vt Kallasmaa 1996: 485; vrd ka sm *Varjovalta*).

Mõningaid raskusi on kahe *muse*-lõpulise talunime interpreteerimisega, nimelt *Konnimuse* ~ *Konimuse* (Täh/Nõg *Konnimuse* 54; vt ka *Konni* ~ *Koni*) ja *Lüdimuse* (Täh/Rah *Lüddimus* 26; 1939 *Lüdimuse* ET 329), mis on kätkenud *mõis*-sõna, kuid pole päris selge, kas algusest peale või mitte. Vrd mainitud nimede puhul vanemaid andmed, sh 1638 Täh/Nõg *Konnimus Mert*; 1721 Täh/Rah *Connamus Mart* 130p; Täh/Nõg *Connumusse Jurri* 125p; 1834 *Konnimois* 20; 1850 *Konnimus* 20 ning 1638 Täh/Tammiste *Lydimus Jürgen*, *Lydimus Mert* LMR 68; 1721 Täh/Rah *Ludemoise Jurri*, *Ludimus* 130p; 1758 Täh/Rah *auf Ludimus Jurgens Land Clausse Carl*, *auf Tautzi Jaacks Land Ludemoisa Jacob* 15p. Mõlema talunime täiendosale vasteks sobivate üldsõnade rohkuse tõttu jääb nende etümoloogia ebakindlaks (vt EMS III 550, 559–560). Tõenäolisem tundub mõlema talunime antroponüümne lähe; viimasel juhul oleks tegu *Ludwigi* derivaadiga *Ludi* (vrd *Ludik* ~ *Lüdik*, Mägiste 1929: 36; vt ka KV 52).

Nõo kihelkonna apellatiivse päritoluga primaarsetest liitponüümidest seostub 3–4 peremehe ametiga (*Ratassepa*, *Raudsepa*, *?Sorgsepa*, *Rätsepa*), 1–2 loomanimetusega (*Merihärja*, *?Odrakonna*) ja 3 muu algupäraga (*Härja-otsa*, *Kuivalaske*). Kõik sekundaarsed liittalunimed (18) lähtuvad maastikust ja talu asendist.

Eestipärase hargtäiendiga, mis paikneb endise nime ees (apellatiiv + apellatiiv), on teada ainult neli talunime, sh *Jõe-Tiksu* (Mee/Tõr *Geetikso*

12; 1909 *Joe Tikso* AR 608; 1939 *Jõe-Tiksu* ET 210), Prosta-Leetsi (Täh/Täh *Prostaleetsi* 16), Puru-Araku (Rop/Kli *Purro Arrako* 27; 1850 *Arrako (Purro)* 27; 1909 *Purro* AR 572; 1939 *Puru* ET 265) < *puru* ja Tamme-Leetsi (Täh/Täh *Tammeleetsi* 17). Nagu näitavad eri aegade kirjanekud, on Puru-Araku talu nime kirjalik tarvitamine arenenud nõnda, et vanale *Araku*-nimele on eristamiseks lisatud esialgu uus nimi sulgudes, pärastpoole paigutatud see vana nime ette ning veelgi hiljem on vana nimi hoopis ära jäetud.

Nõo kihelkonnas on huvitaval kombel rohkesti võõrapärase hargtäien-diga talunimesid (arvult 23). Neid on pandud peamiselt suure Tähtvere mõisa taludele 1850. ja 1858. aasta hingeloenduse vahel, v.a Rop/Soi *Kahko-or(r)ali* ja Rop/Kli *Variku-Duckeri*. Põhjuseks sai ilmselt asjaolu, et Tähtvere mõisas oli XIX sajandi keskpaigaks tekkinud väga palju ühenimelisi talusid. Nimepanija on seni teadmata. Kõne alla võiks tulla eeskätt mõisaomanik. Aastatel 1845–1863 oli selleks Emil von Wulf, kellele kuulusid veel Käre-vere (Äksi khk) ja Laeva mõis (Kursi khk; Stryk 1877: 103). Ent viimati mainitud mõisates Tähtvere alaga sarnaseid talunimesid ei esine.

Toponüümide päritolu selgitamisel hakkasid kõigepealt silma Luu-kase-karamba (Täh/Rõh *Lus[!]esse karramba* 70; 1909 *Lukese Kar-rambo* AR 610) ja Krõõla-pampa (Täh/Pih *Krõllapampa* 36) lõpuosise ilmne sarnasus hispaania sõnadega *¡caramba!* ‘tuhat ja tuline!’ ja *pampa* ‘rohtla’ (HES 102, 481). Samakeelseteks üldsõnadeks ja nimedeks osutusid nimetäiendites ka Kaku-orrali ~ Kaku-orali (Rop/Soi *Kachkoorrali* 11; 1909 *Kakkoarrolu, Kakoarrole* AR 572; 1939 *Kakkuarula* ET 272; *Kaku-aruli* KN) < ?oral ‘suuline’ (HES 425) või ?(*Joaquín*) *Arali* ‘XVIII–XIX sajandi hispaania skulptor’ (EUS I 625); Keevendi-kalloro (Täh/Pih *Kewendi kalloro* 39; 1909 *Kem[!]endi Kallora* AR 610) < *calor* ‘soojus; kuumus’ (HES 96); Keevendi-omano (Täh/Pih *Kewendi omano* 40; 1909 *Kem[!]endi Omano* AR 610; 1939 *Kemendi Omani* ET 333; *Keevendi Omana* KN) < ?*Omaña* ‘ühe Hispaania provintsi iidne nimetus’ või ?(*Nicolás Mau-ricio de*) *Omaña* ‘XIX sajandi alguse Kolumbia vaimulik’ (EUS VI 6169); Konnimuse-karaho ~ Konimuse-karaho (Täh/Nõg *Konnimuse karaho* 55) < *carajo* ‘peenise’ või *Carrajo* ‘koht Galiitsias’ (DGI 212); vrd ka 1638 *Karraho* ‘küla Pühajärve mõisas’ (LMR 59); Kulli-kuru (Täh/Rah *Kulli kuru* 20) < *curú* ‘koitõuk’ (DGI 330) või *Curú* ‘koht Costa Ricas’; Laaska-algo (Täh/Ksm *Laaska algo* 43) < *algo* ‘miski; natuke’ (HES 39);

Prosta-katso (Täh/Krd *Prosta katso* 3) < *cazo* ‘kopsik; kulp’ või *Cazo* ‘koht Hispaanias’ (HES 107); Solboja-kora (Täh/Nõg *Solboja kora* 49; 1909 *Solbaja Kora* AR 610) < ?*coro* ‘koor : koori’ (HES 143); Tõutsi-ostra (Täh/Rah *Tõutsi ostra* 30; 1939 *Tõntsiostra* ET 335) < *ostra* ‘auster’ (HES 474); Villa-berga (Täh/Nõg *Willa berga* 53; 1909 *Willa Pergo* AR 610; 1939 *Villapärga* ET 332; *Villaberga* KN) < *Berga* ‘linn Kataloonias ja Saksamaal’ (EUS II 1148); Võngri-karusse (Täh/Rõh *Wõngri karrusse* 66; 1909 *Wõngri Karuse* AR 610; 1939 *Võngri Karuse* ET 332; *Võngri-kaarusse* KN < ?*carruzo* ‘pilliroost toru Kolumbias ja Puerto Ricos’ (EUS II 1741); Võngri-linar (Täh/Nõg *Wõngri linar* 51; 1909 *Wõngri Linar* AR 610; 1939 *Võngri Linasi* ET 331; *Võngrilinari* KN) < *linar* ‘linapõld’ (HES 398); Võngri-turno (Täh/Rõh *Wõngri turno* 68; 1909 *Wõngri Turna* AR 610; 1939 *Võngri-Turna* ET 332; *Võngri-turna* KN) < *turno* ‘järjekord; vahetus’ (HES 698); Võngri-valla (Täh/Täh *Wõngri Walla* 2; 1909 *Wõngri Willa* AR 610; 1939 *Võngri Villa* ET 329; erinevad talud *Võngri-valla* ja *Võngri-villa* KN) < *valla* ‘piirdeaed, tara’ (HES 705). Järeltäiendi päritolu jäi mitmetitõlgendatavuse tõttu ebaselgeks talunimes Põltsamaa-oti (Täh/Rõh *Põlzama otti* 73). Pole päriselt välistatud, et osised *oti* ja *karuse* on ees-
tikeelsed, ent see oleks vastuolus toonaste talunimede moodustamise põhi-
mõtetega Tähtvere mõisas.¹⁰⁰

Osa talunimede lisandeid pärineb peamiselt saksa-, paaril juhul hispaaniapära-
stest *au*-lõpulistest asustus- või perekonnanimedest, nagu Jõksi-rullau (Täh/Rõh *Jõksi rullau* 65; 1909 *Jõksi Rullau* AR 610; 1939 *Jõksi Rulla* ET 330; *Jõgsi-rulla* KN) < *El Rullau* ‘asula Hispaanias’; Massakse-valdau (Täh/Rõh *Massakse Waldau* 63; 1909 *Massakese Waldau* AR 610; 1939 *Massakese Valdau* ET 329) < *Waldau* ‘küla Saksamaal’; Võngri-delau (Täh/Nõg *Wõngri delau* 50) < *Delau* ‘saksa perekonnanimi’; Võngri-sarau (Täh/Rõh *Wõngri sarau* 67; 1909 *Wõngri Sarau* AR 610; 1939 *Võngri Saran* ET 335; *Võngri-saaru* KN) < ?*Groß Sarau* ‘linn Saksamaal’. Hiljem on Tähtvere vallas juurde tekkinud veel Roa-Pitau (1909 *Roa Pitsan* AR 610; 1939 *Roa Pitau* ET 334; *Roa-pita* KN). Variku-Duckeri (Rop/Kli *Warriko-Ducker* 40) seostub saksapärase perekonnanimiga. Osa eespool käsitletud võõrapära-
stest nimeosistest on säilinud Maa-
ameti aluskaardil tänini.

¹⁰⁰ Oti võiks olla ka isikunimi. Toimetaja märkus, 2016.

Enam-vähem üldsõnalähtelistena on käsitletud 162 talunime (56,8%), sh on tegu 108 liht- ja 54 liitnimega, mis moodustavad vastavalt 37,9 ja 18,9%. Edasise uurimise käigus võib paar-kolm talunime (*Jõksi, Jõnni, Koka*) osutada isikunimest tekkinuks. Liitoikonüümide hulgas eristub 9 (3,2%) primaarset, 18 (6,3%) sekundaarset ja 27 (9,5%) hargtäiendiga oikonüümi. Liitnimede kohanime-eelsetest liidetest märgitagu siinkohal huvipakkumatenas -ja (*Lahkaja, Uuta*), -nik : -niku (*Mudaniku, Pilaniku*), -nd : -ndi (*Keevendi*) ning lõpuks komparatiivse lähtega -mb : -mba (*Vanemba*). Järeloisest -mõisa on tekkinud osis -muse (*Konimuse ~ Konnimuse, Lüdimuse*).

Kokkuvõtvalt

XIX sajandi keskpaiku leidis Nõo kihelkonnas 285 erinevat talunime. Need jagunevad tähenduse järgi mitmesse rühma, mille liikmete arv on varieeruv (tabel 2). On arvestatud nii liht- kui ka liitponüüme, kuid hargtäiendiga kohanimed (arvult 57) on jäetud statistiliselt tähelepanuta. Minimaalne arv ja protsent näitavad enam-vähem kindla etümoloogiaga oikonüüme, maksimaalne arv ja protsent hõlmavad lisaks ka kahtlasi etümoloogiaid, sest paljude talunimede puhul on teoreetiliselt võimalik oletada mitut lähtesõna või homonüümi, ilma et uurija suudaks tuvastada ainuõiget.

Tabel 2. Nõo kihelkonna talunimede tähendusrühmade arv ja osakaal

Tähendusrühm	Min.	%	Max.	%
Isikunimi	109	38,2	126	44,2
Amet	4	1,4	9	3,2
Päritolu	3	1,1	3	1,1
Isikuomadused	8	2,8	19	6,7
Taimed ja loomad	20	7,0	31	10,9
Toit	5	1,8	7	2,5
Esemed ja materjalid	14	4,9	19	6,7
Maastik ja asend	33	11,6	37	13,0
Muu	12	4,2	29	10,2
Ebaselge	8	2,8	11	3,9

Nõo kihelkonna talunimed lähtuvad kõige sagedamini (keskmiselt 41%) esialgsete peremeeste nimedest. See on ümmarguselt kaks korda suurem kui isikunimedest lähtunud talunimede osakaal (24%) Põhja-Tartumaal XIX sajandi algupoolel (Pall 1977: 167). Antroponüümidele järgnevad enam-vähem võrdse sagedusega maastikuga seonduvad nimed (12%) ning looma- ja taimenimetustest tuletatud talunimed (9%). Muu tähendusega nimede rühma on paigutatud need etümologiseeritavad oikonüümid, mis ei mahu eespool mainitud tähendusrühmadesse. Kuigi Nõo kihelkonnas on rohkesti veekogusid, on nad asustusenimesid mõjustanud suhteliselt vähe. Hämara algtäheendusega nimed moodustavad 3–4%. Vaatamata näivale täpsusele ei tuleks tabelites esitatud protsente liiga tõsiselt võtta, kuid nad peaksid siiski andma üsna usutava üldpildi Nõo kihelkonna toponüümikast XIX sajandi keskpaiku.

Nõo kihelkonna talunimede hulgas esineb kõige rohkem (peaaegu $\frac{2}{3}$) lihtnimesid (tabel 3). Primaarseid ja sekundaarseid liitvälisi nimesid on suhteliselt harva, seevastu üsna palju leidub hargtäiendiga nimesid. Sekundaarsete nimede rühma on paigutatud ka üks tertsiaarne talunimi.

Tabel 3. Nõo kihelkonna talunimede arv ja osakaal sõnattüvede põhjal

Nimetüüp	Arv	%
Lihtnimi	201	70,5
Primaarne liitnimi	9	3,2
Sekundaarne liitnimi	18	6,3
Hargtäiendiga liitnimi	57	20,0
Kokku	285	100,0

Lõpuks märgitagu, et Nõo kihelkonnas ametlikult kirja pandud talunimedes leidub üsna vähe häälikulisi murdeiseärasusi. Ühelt poolt on see tingitud Nõo murraku lähedusest Kesk-Eesti murrakutele, teisalt jääb osa eripärasusi vana kirjaviisi varju. Silma hakkab sõnaalgulise *h* ja *ts* puudumine (*Alla*, *Araku*, *Iire*, *Sirgu*) ning häälikuliselt lõunaestipärane *Lõsta*. Seevastu Nõo asustunimedes esineb rohkesti omapärast leksikat nii Nõo murrakule iseloomulike kui ka laiemalt Lõuna-Eestis tarvitataivate sõnade poolest (*Lahitsa*, *Pähnamaa*, *Soe*, *Taavitsa* jt). Peale selle leidub talunimede teistelki murdealadelt sobivaid üldsõnu, mõnikord üsnagi kitsa levikuga. Ent enamasti jääb lõpuni selgitamata, kas on tegemist juhusliku kokkusattumisega, mingi

sõna hääbumisega Lõuna-Eestis, migratsioonile osutava nähtega või millegi muuga.

Kas mõisate tükeldamine aegade vältel leiab kajastumist ka talunimedes, vajab täiendavat uurimist. Kahtlemata pakuks suurt huvi Nõo kihelkonna talunimede analüüsi tulemuste võrdlemine teiste aladega, nii lähemate kui ka kaugemate kihelkondadega, kuid selleks pole siinkirjutaja kasutuses piisavalt andmeid.

PEREKONNANIMED KAMBJA KIHELKONNAS

1820. AASTATEL

Ilmunud: Perekonnanimed Kambja kihelkonnas 1820-ndatel aastatel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu, 1998, 32–51.

Perekonnanimede päritoluga on meil seni üpris vähe tegeldud. Selle ala tähtsamatest uurijatest olgu nimetatud Andrus Saareste, Leo Tiik (1987) ja Marja Kallasmaa (1988). Perekonnanimede päritolu tuleks selgitada kihelkonniti ning omaaegset eestistamist arvestades koostada nende etümoloogiline leksikon. Isikunimede uurimise initsiaatoriks oli Villem Ernits (1921).

Käesoleva artikli aluseks on Kambja kirikuraamat armulaua käijate kohta aastail 1818–1832 (EAA 1255.1.157), kuid on kasutatud ka meetrika-raamatuid jm. Kahjuks ei saa kõiki perekonnanimesid koha- või muu nimega dokumentaalselt kõrvutada. Perekonnanimede loetelurühmades esitatakse kõigepealt perekonnanimi, millele lisatakse mõttekriipsu järel talu- või muu lähtenimi. Kõik pärisnimed on vanas kirjaviisis (nt *Kessa*, *Kisa* tänapäevaste *Kesa* ja *Kiisa* asemel). Tärn talunime ees näitab, et kõrvutamine on hüpoteetiline. Dokumentides leiduvad pikad kaashäälikud (peamiselt *m* ja *n*) joonega tähe kohal on asendatud kaksiktähga.

Liivimaal pidid talupojad 1819. aasta seaduse järgi perekonnanimed saama 1826. aastaks, mil toimus järjekordne hingeloendus (Tiik 1987: 84). Kambja kihelkonnas Tartumaal oli enamiku või isegi kõigi perekonnanimede panija ilmselt pastor Gustav Emanuel Stockenberg, kes töötas siin aastail 1803–1845.

Nimepanija on loogikale ja kombinatoorikale tuginedes olnud päris nupukas. Enamjagu nimesid on moodustatud talunime baasil. Perekonnanimedeks pandi talunimi nimetavas või omastavas käändes või lisati talunimele mingi täheline või sõnaline formant, kuna talus elas tavaliselt mitme suguvõsa esindajaid (nt Pulli talus *Pulder*, *Pullas*, *Puller*, *Pullis* jt). Kõik tollal pandud perekonnanimed ei tulnud käibele, osaliselt ehk seetõttu, et kirikuõpetaja

ei teadnud kõiki sugulus- ja muid suhteid, osaliselt muul põhjusel.¹⁰¹ Võib lisada, et analoogseid formante on kasutatud ka teistes kihelkondades (vrd Saareste 1935; Ritsing 1984: 159–161; Kallasmaa 1988: 477–485), mistõttu pole võimatu oletada mingi suulise või kirjaliku instruksiooni olemasolu.

Nii järelformandita kui ka -formandiga liignimede moodustamisel võib Kambja kihelkonnas eristada kolme varianti.

Esimene variant. – Koha- või lisanime häälikuid pole muudetud (*Pulli-s*) või on asendatud formandiga vaid lõpphäälik (*Pull-er* < *Pulli-er*).

Teine variant. – Koha- või muud lähtenime on lühendatud ja/või selle häälikutes on tehtud muudatusi (*Po-mer* < *Pokka*, *Pog-en* < *Puggi*). Seejuures on kahesilbilised sõnad muutunud ühesilbilisteks, kolmesilbilised aga kuni ühe-kahe silbi võrra lühemaks. Paljudel juhtudel on talunimest alles jäetud vaid üks-kaks tähte (nt *U-del*, *Or-b*).

Kolmas variant (tüüp C₁VVC₂). – Koha- või muu lähtenime esimese silbi lühikese täishääliku või diftongi esimesest osisest on moodustatud pikk vokaal (*Kaar* < *Karjusse*). Siia ei rühmitata nimesid, milles talunime ühe tähega märgitud pikk täishäälik on perekonnanimes asendatud kahekordsega (*Siim* < *Simo*).

1. Formandita perekonnanimed

1.1. Perekonnanimedeks on pandud talu- või lisanimi muutmata kujul, st omastavas käändes: Kõi *Hintso* – *Hintso*, Kdj, Kts *Jaska* – *Jaska*, Sip *Kalliperra*, Pus *Keiso*, Hii, Voo *Kessa*, Kll, Vis *Kisa*, Hil *Klima*, Voo *Kolga*, Mai *Kukke*, Vrt *Kuksina*, Sul *Luiga*, Aar *Luiska*, Hil *Luseperra*, Idu *Mossa*, Voo *Ostra*, Kam *Owatski*, Voo *Pali*, Aar *Palli*, Tar *Pugi*, VPr *Puhmo*, Tõr *Rauge*, Lui *Reino*, Kav *Riwiko*, Tar *Rompi*, Aar *Sallo*, Nõu *Sare*, Pan *Singo*, Sip *Sulla*, Kav *Sägi*, Aar *Tari*, Pul *Weddo*, VKu *Wirga*, Aar *Wirro*, Aak *Woitka*, Sip *Äbro*, Nai *Äro*.

Suurema või väiksema tõenäosusega kuuluvad siia rühma ka tõestusaineseta Hil *Koordi*, Kdj *Luhha*, Kav *Läne*, Aar *Mõrra*, VKu *Pettso*, VPr *Porrowardja*,¹⁰² Kõi *Risti*, Lan *Sippe*, Omi *Tubli*, Lan *Waino*.

¹⁰¹ Hiljem on selgunud, et vaadeldaval viisil on Kambja kihelkonnas moodustatud vaid väike osa perekonnanimesid. Sama moodust on vähemal või suuremal määral kasutatud ka mujal Eestis. Autori märkus, 2016.

¹⁰² Huvitav on siinkohal märkida soomepärasest (*Porrowardija*) ning vene ja/või poola päritoluga (*Kuksina*, *Ostra*, *Owatski*) talunimesid.

1.2. Perekonnanimi on moodustatud kohanime või muu lähtenime nominatiivist (paljudel juhtudel on nimepanija pelgalt teoretiseerinud).

V a r i a n t I: Kre *Adam* – *Puseppa Adami*, Hii *Adder* – *Adra*, Lui *Al* – *Alla Illako*, Pul *Ander* – *Andri*, ka Kre *Ander*, Päk *Arw* – *Arwi*, Uni *Ermik* – *Ermike*, Kõi *Hawik* – *Hawiko*, Kts *Hen* – *Henno*, Lan *Herm* – *Herma*, Kmm *Hermik* – *Hermike*, Voo *Hint* – *Hinti*, Voo *Horrak* – *Horrako*, Kõi, Sip *Ignas* – *Ignasse*, Lui *Illak* – *Illako*, Raa *It* – *Itti*, Hii *Iwan* – *Iwani*, Kav *Iwast* – *Iwaste*, Aar *Janus* – *Janusse*, Kav *Jonas* – *Jonasse*, Mör *Juggar* – *Juggari*, Kmm *Jurs* – *Jursa*, VPr *Järw* – *Järwa*, Nõu *Jörusk* – *Jöruski*, Kdj *Kabbun* – *Kabbuna*, Kam *Kangor* – *Kangro*, Kll *Karrol* – *Peetso Petri Kaarli*, Päk *Kaunik* – *Kaunike*, Kre *Keerd* – *Keerdo*, Mat *Keis* – *Keiso*, Ker *Kel* – *Kella*, Voo *Kisel* – *Kiisla*, Aar, Mör *Kirjat* – *Kirjati*, Idu, Kav *Kiisk* – *Kisa*, Mör *Kits* – *Kitse*, Hii *Klaus* – *Adra Klausse*, Töd *Kolmig* – *Kolmigo*, VKu *Kongs* – *Kongsi*, Kõi, Lan *Koord* – *Koordi*, Lui *Kulp* – *Kulpi*, Kurwitz – *Kurwize*, VKu *Kõiw* – *Kõiwo*, Päk *Kägger* – *Käggeri*, Sul *Käks* – *Käksi*, Laan – *Laane*, Urm *Laks* – *Laksi*, Nai *Lamp* – *Lambi*, Kõi *Let* (hiljem *Lätt*) – *Letti*, Omi *Litsak* – *Litsako*, Idu, Voo *Lok* – *Lokko*, Lui *Luik* – *Luiga*, Vrt *Lul* – *Lullo*, Ran *Luts* – *Lutso*, Voo *Mark* – *Marga*, Töd *Mat* – *Matto*, VKu *Mats* – *Pali Matsi*, Ran *Mauritz* – *Mauritze*, Hii *Mollik* – *Molliko*, Püh *Motskül* – *Motskülla*, Pok *Muttik* – *Mut-tike*, Möts – *Mötsa*, Voo *Mäggi* – *Mäe*, Sip *Mäl* – *Mällo*, Voo *Mäus* – *Mäusse*, VPr *Nahk* – *Nahha*, Mat *Nus* – *Nusa*, Mat *Nuus* – *Nusa*, Sip *Ollesk* – *Olleski*, Ran *Orraw* – *Orrawa*, Mör *Ots* – *Otsa*, Kam *Owatsk* – *Tamba Owatski wai Iwani Jak*, Kõi *Paddar* – *Paddarimäe*, VPr *Pain* – *Paina*, Mör *Pal* – *Palli*, Voo *Parm* – *Parmo*, Kam *Parw* – *Parwe*, Mör *Peets* – *Peetso*, Hii, Vis *Pruul* – *Pruli*, Kam *Punt* – *Punta*, Kts *Päärtel* – *Päärtli*, Töd *Pödder* – *Pöddra*, Pri *Rammol* – *Rammoli*, Kre *Raus* – *Rause*, Sip *Raus* – *Rausi*, Kõi *Reddel* – *Kõiwo Reddeli*, Töd *Roots* – *Rotsi*, Hil, Voo *Saar* – *Saare*, VPr *Saks* – *Saksa*, Idu, Nai, Ran *Sarap* – *Sarapu*, Töd, Tör *Semmen* – *Semmeni*, Aar *Siim* – *Simo*, Vrt *Simon* – *Simoni* (teisiti Mör *Simon*), Omi, Püh *Sild* – *Silla Matsi*, Uni *Sool* – *Sola*, Reo *Suitz* – *Suitzo*, Kam *Sulp* – *Sulpi*, Kdj *Sunz* (hiljem *Suns*) – *Suntzi*, Pri, Ran *Zeig* – *Zeigo*, VKu *Zuur* – *Zura*, Töd *Talwiken* (või formandiga -n?) – *Talwikesse*, Omi *Tams* – *Tamsa*, Mat *Tarrask* – *Tarraske*, Nõu *Taunik* – *Taunike*, Mat *Teesk* – *Teeska*, Sip *Teppan* – *Teppani*, Sip *Tiggan* (vrd *Talwiken*) – *Tiggasse*, Tar *Tiggas* (kui see on lähtunud lõunaestilisest taimenimetusest *tigass*, vt VMS₁; muidu on tegu formandiga -s) – *Tiggasse*, Püh *Timan* – *Timani*, Iva *Tin* – *Tinni*, Hii *Tirik* – *Tirike*, Mai, Voo *Tolk* – *Tolgo*,

Nõu *Tontol* – *Tontoli*, Hii *Toom* – *Tirike Toma*, Aar *Toots* – *Tootsi*, Kav *Ulst* – *Ulsti*, Sip, Kõi *Urt* – *Urda*, Ran *Urm* – *Urmi*, Omi *Wad* – *Waddi*, Lui *Waht* – *Wahhi*, Vrt *Warretjerw* – *Warretjerwa*, Aak, VKu *Wask* – *Waska* (selge näide, kui ohtlik oleks tuletada perekonnanimesid apellatiividest), Nõu *Werrew* (hiljem *Werre-nt*) – *Werrewa*, VKu *Wiir* – *Wiira*, Mat *Wiljus* – *Wiljusse*, Kõi *Wirrolas* – *Wirrolasse*, Sul *Wun* – *Wunni*, Vss *Wäik* – *Wäiko*, Lui *Wään* – *Wäna*. Omapäraseks on Iva *Aam* – *Körzi*, ka Kõi *Aam*, sest sõnade *aam* ja *kõrts* kokkukuuluvus on ilmne, ning Kre *Lillihain* – *Kitse Lillo*.

Variant II. Koha- või muud lähtenime on lühendatud: Omi, Püh *Aus* – *Austa*, Kts ?*Beer*, Kam *Bäär* – *Päärtli*, Ran *Herm* – *Hermike*, Pri *Kan* – *Kangro*, Kdj *Keer* – *Keerdo*, Hii *Kewen* – *Kewenti*, Kõi *Kit* – *Kitse* (vrd *Kit* – *Kütti*), Pri *Kolm* – *Kolmigo*, Vrt *Kuk* – *Kuksina*, Sul *Köör* – *Köörhanna*, Mõr *Kübb* – *Kübbseppa*, Tar *Mangul* – *Mangulusse*, Iva *Mark* – *Markusse* (vrd *Mark* – *Marga*), Ran *Mos* – *Mosina*, VPr *Mäe* – *Mäe Sarrapu*, Nai *Märts* – *Märtsina*, Püh *Möld* – *Möldre*, Kam *Owat* – *Owatski*, Püh *Pau* – *Pauna*, Päk *Pihla* – *Pihlapu*, Kts *Polak* – *Polakesse*, Pri *Puu* – *Puseppa*, VKu ?*Pu*, Pri *Ram* – *Rammoli*, ka Nai, Omi *Ramm*, Tar *Raud* – *Raudseppa*, Kav *Riiw* – *Riwiko*, Sä – *Sägi*, Kam *Talw* – *Talwikesse*, Tar *Tarrik* – *Tarrikatse*, Nai *Tees* – *Teeska*, VKu *Tim* – *Timso*, Lui *Ton* – *Tontoli*, Hii, Lui *Toot* – *Tootsi*, VKu *Wirro* – *Wirrolasse*. Sõna sisevokaale on ära jäetud vaid kahel juhul: Pri *Sarp* – *Sarapu*, Vss *Sarpu* – *Sarapu*.

Tõenäoliselt kuuluvad siia rühma ka VKu *Koor* – ?**Koordi*, Lui *Rebba* – ?**Rebbasse*, VKu *Ret* (või formandiga -t?), Hil *Ten* (vrd *Tenen*, *Tenneberg*, *Tens*) – ?**Teeska*, Sip *Tep* – ?**Teppani*.

Koha- või muu lähtenime häälikuid on veidi muudetud: Lan *Jiis* – *Isi*, Kav *Kaard* – *Keerdo*, Ivi, Kav *Kit* – *Kütti*, Mat *Terras* – *Tarraske*, Voo *Tikkas* – *Tiggasse*, Kam *Tisler* – *Tislari*, Aar *Treiel* (võimalik, et formandiga -el) – *Treijali*.

Koha- või muu lähtesõna tähed võivad olla ümber pööratud: Urm ?*Nimroth* (vrd legendaarne Nimrod) – ?*Torni*, Kts *Reiem* < *Meier* – ?, *Krebes* – ?*Seberg* (või formandiga -es?).

Variant III: Ran *Heer* – *Hermike*, Mõr *Juur* – *Juggari*, Tõd *Kaar* – *Karjusse*, Voo *Kuub* – *Kubba*, Voo *Laal* – *Lalli*, Püh *Laar* – *Lauri*, Omi *Liit* – *Litsako*, Voo *Look* – *Lokko*, Voo *Maar* – *Markusse*, Ran *Maat* – *Matto*, Pri *Mahn* – *Manso*, Kav *Mäas* – *Mäusse*, Nõu, Tar *Oot* – *Otti*, Ran *Reen* – *Reino*, Nai *Ruus* – *Russako*, Wiil – *Willemi*. Teadmata jääb Lui *Weeb* päritolu.

Dokumentaalne kõrvutusmaterjal puudub praegu järgmistel perekonnanimedel, kuigi paljudel juhtudel on talu- ja liignime seos ilmne: Kav *Allik*, VKu *Ilwes* – ?*Ilwesse*, *Irt*, Vrt *Jöggi*, Vis *Kask*, Kav *Kawwand* (hiljem *Kawwald*) – **Kawwandokülla*, Kam *Kikkas*, Sip *Kokk*, *Reo* – ?**Reola*, ?*Kokkaja*, Aak *Kribusk*, Krü *Krus*, Aak *Kruus* (formandiga -s?), Ran *Kuiw*, Päk *Kurg* (või formandiga -g?, vrd *Kurwitz*) – ?**Kurwize*, Sip *Kässi*, Lui *Lambur* – ?**Lal Willem*, Tar *Liiv*, Kll *Liuchka* (vrd Kam *liuhka* ‘kaldu, viltu’) – ?**Lintseppa*, Kll *Luht* – **Luhha*, Iva *Löö*, VKu *Maim* (või formandiga -m?), Tar *Mangulus* – **Mangulusse*, Aak *Mootnik*, VKu *Mölder*, Mör *Müür* (või tüüp C₁ VVC₂?), Krü *Orm* – ?**Urmi*, Püh *Panksep* – **Pankseppa*, Lan *Plaan*, VKu *Pustus*, Nai, Ran *Russak* – **Russako*, Kll *Rõigas* – *Rõika*, Vis *Rääts*, Kav *Peddai* – **Peddaja*, Mör *Piir*, Kre *Pä*, Lui *Sissask*, Mör *Soo*, Kam *Tamp* – **Tambi*, Kam *Tros* – **Trossi*, Voo *Wein* (vrd *Weinberg*), Sip *Äär* – **Äro*, Kts *Polakenne* – **Polakesse*. Isepäised moodustised on Kll *Ziggoröik* – **Rõika* ja Kll *Ziggunik*.

1.3. Saksa päritoluga perekonnanimed on sageli seotud omaniku nime, põhitööriista või tegevusalaga: Tat *Beker* (vrd *Becher* ‘peeker’) – *Körzi Simo*, Krü *Blumenthal* (‘lilleorg’) – *Aija Jurri*, Püh *Brau* (vrd *Bräu* ‘õllekelder; õlu’) – *Pruli*, Pul *Hubel* (‘höövel’) – *Tislari*, Ran *Kruug* (vrd *Krug* ‘kõrts’) – *Körzi*, ka Krü, Vrt *Kruug*, Vrt *Mahlen* (‘jahvatamine’) – *Möldre*, VKu *Mühle* (‘veski’) – *Möldre*, Uni *Schmied* (‘sepp’) – *Raudseppa*, VKu *Schneider* (‘rätsep’) – *Redseppa*, Kts *Stamm* (‘tüvi’) – ?*Peddaja*, Idu *Stube* (‘tuba, tare’) – *Tarre Peet*, Krü *Tischler* – *Tislari*.

Saksapäraseid on järgmised *berg*-osist sisaldavad perekonnanimed: Pri *Blumberg*, Kts *Grosberg* (esialgu *Suurmägi*), ka Hil *Grosberg*, Hii, Ker *Grünberg*, Urm *Kalkberg* ‘lubjamägi’ – *Müürseppa*, Kts *Kleinberg* – *Kengo* (‘kingu’), Pul *Lustberg*, Krü, *Reo Rosenberg*, Kam, Mai *Schönberg*, *Reo Siedenberg*, Pok *Stackenberg*, Kts *Stamberg* (vrd *Stamm*), Krü ?*Weinberg* (vrd *Wein*). Seega võib vaid kahel juhul täheldada seost perekonna- ja talunime vahel.

Saksakeelseteks võib pidada ka osa *mann*-lõpulisi perekonnanimedid, sh Kts *Bachmann*, *Buchmann*, Hii *Freimann*, *Reo Friedemann*, Sip *Herzmann*, Sip *Zimmermann*.

Enamasti pole saksa päritoluga nimedel dokumentaalne lähe tuvastatav või polnud seda olemaski: Päk *Arm* (või eesti sõna?), Urm *Arnold*, Püh

Birk, Kõi *Birkenbaum* – *Kõiwo, Kts *Birkenblat*, Reo *Bluhm*, Uni *Braun*, Kre *Brunhoff*, Tat *Brükker*, Nai, Pri *Ehrlich*, VKu *Ernst*, Reo *Friedebach*, Kre *Gnadenteich*, Uni *Gold*, Krü *Green*, Tat *Groob*, Kam *Grosschmid*, Krü *Gruunthal*, Pus, Nai *Grünfeld*, Hii *Grünthal*, Püh *Hagel*, Mat *Huhn*, Kam *Jäger*, Mai *König*, Uni *Kraus*, Kll *Kanzwei* (< ganz zwei ‘täitsa katki’), Aar *Katznauer*, Uni ?*Kern*, Urm *Klein*, Voo *Kleinsmit*, Uni *Klug*, Krt, Sip *Lang*, Hii *Linkhahn*, Sip *Morrast*, Pok *Müller*, Aar *Opmann*, Kõi *Reinholtz* – ?**Reino*, Töd *Reinwald* – ?**Reino*, Urm *Rosenkrans*, Iva *Rosenthal*, VKu, Mai *Schreiber*, Kõi *Schuster*, Mai *Steinbach*, Krü *Zukker*, VKu *Tiisfeld*, Mõr *Vogel*, VKu *Walstein* (vrd ka *Walner*), Aak *Wind*, Idu *Wob*. Mitmelgi puhul on neid perekonnanimesid, nagu loetelust näha, kirja pildilt eestipärastatud. Saa-
reste (1934: 17) paigutas *Kansvei* asjata tundmatu päritoluga nimele sekka.

2. Formandiga perekonnanimed

2.1. -a. Variant I: Mat *Lilla* – *Lillo*, Mai *Pulla* – *Pulli*, Uni *Sosa* – *Soso*.

Variant II: Omi *Kitta* – *Kütti* (vrd *Kit*), Mat ?*Nita* (või -i-ta? Hiljem vist *Nitowa*) – *Nusa*, Kdj *Pusa* – *Puseppa*.

Päritolu teadmata: Aar *Ilja*, ?Mat *Kana* – ?**Kangro* (vrd *Kan*), VKu *Kondra*, Kav *Peda* – **Pedo*.

2.2. -al: VKu *Istaal* – ?*Isi*, Voo *Neibal*, Urm *Notal*. Asjaomased nimed võivad sisaldada kuni neljätähelist formanti, sest nende lähe on tuvastamata.

2.3. -an. Variant I: Kõi, Uni *Laban* – *Labbi*, Püh *Ottan* – *Otti*, Iva *Toman* – *Toma*.

Variant II: Nai *Rekkan* (võib käsitleda ka lühendnimena) – *Rekkanti*. Kõrvutusnimi teadmata: VKu *Eilan* (vrd *Eilman*, *Eilsen*), Püh *Liwan* – **Liwa*, Omi *Matan* – **Matto* või **Matsi*, Sip *Wassan* – **Waska*.

2.4. -ar. Variant II: Kll *Kittar* – *Kütti*, Kdj *Pusar* – *Puseppa*, Pok *Rekkar* – *Rekkanti*.

2.5. -as. Variant I: Kõi *Lallas* – *Lalli*, Kll *Ottas* – *Otti*, Pul *Pullas* – *Pulli*.

Teadmata algupära perekonnanimede hulka kuuluvad VKu *Ambras* (vrd ?*Amon*) ja *Palmas* (või -m-as?).

2.6. -b. Variant II: *Ran Orb – Orrawa.*

Teadmata lähtenimega on *Krü Ilb – ?*Ilwesse, Kõi Kõrb – ?Köörhanna.*

2.7. -be. Variant II: *Ran Rabe – Rammoli.* Vt ka 2.12.

Lähtenimi pole kindel *Vss Töbe – ?*Tönnisse* puhul.

2.8. -ben. Variant II: *Aar Erben – Ärso.*

2.9. -beer? Ebaselget algupära on *Vss Teinbeer.*

2.10. -berdek? Tundmata lähtega on *VKu Jemberdek.*

2.11. -berg. Variant I: *Pus Kulberg – Kulla, Pri Reinberg – Reino, Iva Toomberg – Lokko Tome, Idu Urberg – Uri.*

Variant II: *Idu Kalberg – ?Hermike Kaarli, Kmm Oberg – Owatski, Päk Piilberg – Pihlapu, VKu Totberg – Tootsi.*

Päritolu teadmata: *Hil Aberg, Kav Duberg, Urm Ipsberg, Kam Köhmberg, Pul Laksberg – *Laksi, Kts, Urm Reemberg, Kts Tenneberg – ?*Teeska, Idu Wärberg – *Wäri.*

2.12. -d. Variant II: *Vrt Kuld – Kulpi.*

Variant III: *Nai Nuud – Nusa.*

Teadmata päritoluga on *Raa Muld* (või *Mu-l-d, vrd Mumann?*), *Omi ?Obed* (*O-be-d?*).

2.13. -da. Variant I: *Tõd Pedda – Pedo.*

2.14. -de. Variant I: *Pul Pulde – Pulli.*

Dokumentaalse seostusmaterjalita on *VKu Warde – ?*Warretjerwa.*

2.15. -del. Variant II: *Urm Pedel – ?Peetso* või *Pebo, Sip Päärdel – Päärtli, Mõr Udel – Utte.*

2.16. -(d)der. Variant II: *Kdj Kedder – Keerdo, Nai Nuder – Nusa, Pul Pulder – Pulli.*

2.17. -e. Variant I: Kam *Hanse* – *Hanso*, Voo *Keerde* – *Keerdo*, *Keise* – *Keiso*, Kts, Mai *Lätte* – *Lätti*, Kts *Prule* – *Pruli*, Pul *Sakse* – *Saksa*, Päk *Suntre* – *Suntri*.

Variant II: Omi *Jesse* – *Essa*, Iva *Kange* – *Kangro*, Sip *Rode* – *Roddi*, Töd *Talwe* – *Talwikesse*, Päk *Untre* – *Suntri*.

Ebaselget päritolu on Aar *Alte* (või *-t-e?*), Lui *Kruse*, Mat *Libbe*, Päk *Mage* – **Reino Maddise*, Töd *Meme*, Töd *Murre*, VKu *Rasse* (vrd *Rasen*) – **Rammoli*, Kam *Rinne*, VKu *Zaive*, Hil *Woltre*. Osa loetletud sõnadest võib olla laenatud saksa keelest.

2.18. -el. Variant I: Kts *Jaskel* – *Jaska*, Voo *Märtel* – *Mäussaja Toma Märt*, VKu *Pöckel* – *Pökka*, Kam *Seppel* – *Seppa*.

Variant II: Voo *Brikkel* – **Mikkeli*, Kdj *Sunsel* – *Suntzi*.

Kõrvutusmaterjal puudub Püh *Otel* – **Otti*, Kõi *Pastel* (*-s-t-el?*) – **Pali* (vrd *Pas*), VKu *Rawael*, Hil *Sabbel*, Vrt *Zikkel*, Voo *Waimel* (vrd *Waijot*), Sip *Winkel* puhul. Mõni mainituist võib olla ka saksa päritolu.

2.19. -elen. Variant II: Urm *Päärtelen* – *Päärtli*.

2.20. -eles. Variant II: Urm *Päärteles* – *Päärtli*.

2.21. -els? Vt 2.80.

2.22. -en. Variant I: Mör *Hansen* – *Utte Hanso*, Kdj *Jaasken* (tegelikult tuli kasutusele *Sichan*) – *Jaska*, Ran *Körzen* – *Körzi*, Voo *Körwen* – *Körwa*, Püh *Lauren* – *Lauri*, Pus *Matsen* – *Matsi*, Mör *Märten* – *Petre Märti Jani*, Nai *Nusen* – *Nusa*, Pok *Otten* – *Otti*, Pok *Pokken* – *Pokka*, Töd *Rootsen* – *Rotzi*, VPr *Saksen* – *Saksa*, Püh *Seppen* – *Seppa*, Idu *Sägen* – *Sägi*, Pri *Wirsan* – *Wirso*.

Variant II: Ran *Iten* – *Itti*, Kll *Kitten* – *Kütti*, Mör *Marken* – *Jakkabi Jurri Markusse*, Vrt *Pogen* – *Puggi*, VKu *Rebben* – *Rebbase*, Kts *Simen* – *Simka*, ka Kam *Simen*, Tat *Tarten* (siin ja allpool metateetiline) – *Tatra*, Voo *Tiggen* – *Tiggasse*, VPr *Topen* – *Topsi*.

Formanti *-en* sisaldavad ka Hil *Jorgen*, Uni *Karrolen* (hiljem vist *Karolin*) – **Peetso Petri Kaarli*, Sul *Kemen*, Nai *Matten* – **Matto*, Lan *Sidden* – **Isi*.

2.23. -enberg. Variant I: Pul, Urm *Lanenberg* – *Lane*, Pul *Seppenberg* – *Seppa*.

2.24. -ens. Variant I: Kll *Mertens* (vrd *Märten*) – *Peetso Märti p.*

2.25. -er. Variant I: VKu *Iser* – *Isi*, Voo *Kubber* – *Kubba*, Nai *Kuller* – *Kulla*, Lui *Kulper* – *Kulpi*, Hii *Labber* – *Labbi*, ka Aar *Labber*, Mör *Liller* – *Lillo*, Aar *Lokker* – *Lokko*, Idu *Matter* – *Matto*, Aar *Mikker* – *Mikko*, Kav *Mäller* – *Mällo*, Mör *Paller* – *Palli*, Pok *Pokker* – *Pokka*, Vis *Pruler* – *Pruli*, Lui *Puger* – *Pugi*, Kam *Punter* – *Punta*, Puseper – *Puseppa*, Töd *Pödren* – *Pöddra*, Nai, Pri *Reiner* – *Reino*, Päk *Roijer* – *Roijo*, Vrt *Romper* – *Rompi*, Kll *Röiker* – *Röika*, Sip *Suller* – *Sulla*, Mai, Mör *Zobber* – *Zobbi*, VKu *Timser* – *Timso*, Kav *Tomer* – *Toma*, Kts *Trosser* – *Trossi*, Vss *Wäiker* – *Wäiko*.

Variant II: Ran *Iter* – *Itti*, Pri *Kaner* – *Kangro*, Idu, Iva *Kister* (metatees või formant *-s-ter?*) – *Kitse*, Iva *Marker* – *Markusse*, Pri *Ramer* – *Rammoli*, Tar *Rauder* – *Raudseppa*, VPr *Saker* – *Saksa*, Pul *Tepper* – *Teppani*, Tar *Tikker* – *Tiggasse*, VPr *Toper* – *Topsi*, Nai *Wüler* – *Willemi*, Kõi, VKu *Äber* – *Äbro*.

Formandiga *-er* perekonnanimede rühma võivad kuuluda ka Reo *Holzer* (või saksa algupära?), Urm *Lakser* – **Laksi*, Nõu VKu *Moser* – **Mos-sina*, VKu *Siimer* – **Simo*, Püh *Zeiger* – **Zeigo*, Tat *Tarter* – **Tatra*, Püh *Tower* – **Tohwre*, VKu *Wisser* – **Wissi*, Pul *Woiter* – **Woitka*. A. Saa-reste (1934: 19) oletas *er*-formandiga nimedes eesnimerelikti *Jüri*, mis vähe-malt Kambja nimede puhul ei pea paika.

2.26. -ers? Vt 2.80.

2.27. -ert? Dokumentaalse kinnitusega on Pul *Reinert* – **Reino*.

2.28. -es. Variant I: Kts *Hennes* – *Henno*, Kam *Kaarles* – *Kaarli*, Ran *Körzes* – *Körzi*, Püh *Laures* – *Lauri*, Tat *Pales* – *Pali*, ehk ka Urm *Pales*, Van *Puges* – *Puggi*, Kam *Päärtles* – *Päärtli*, Kts *Tomes* – *Trossi Märti Tooma p.*, ka Mai *Tomes*.

Variant II: Kav *Hermes* – *Riwiko Hermike*, Tat *Könimes* – *Könimäe*, VPr *Sarres* – *Sarrapu*, Tat *Tartes* – *Tatra*, Kts *Woites* – *Woitka*.

Dokumentaalne kõrvutusaine puudub praegu Kõi *Jennes*, Püh *Karroles* – **Peetso Petri Kaarli*, Kam *Päres* – **Päärtli*, Vrt *Warres* – **Warretjerwa*, ka Päk *Warres* puhul. Vt ka 1.2.

2.29. -f. Variant I: Lui *Torf* (vrd *Torg*) – *Torro*.

2.30. -g. Variant I: Sip *Sulg* – *Sulla*, Nõu *Torg* – *Torro*, Voo *Treijalg*–*Treijali*.

Variant II: Ran *Org* – *Orrawa*. Vt ka 1.2.

2.31. -ger. Variant II: Lui *Reiger* – *Reino*.

Ebaselget algupära on Nõu *Loger* – ?**Luiga*.

2.32. -i? Dokumenteerimata vastavust võib ilmutada Sip *Lilli* – ?**Lillo*. Vrd ka *Lillihain* (1.2).

2.33. -ik. Variant II: Püh *Towik* – *Tohwre*, Krü, Vrt *Warrik* – *Warretjerwa*. Kindla lähteta on Püh *Keiwick* – **Keiwo*.

2.34. -ing. Variant I: Mõr *Kitsing* – *Utte Kitse*.

Variant II: Püh *Lemming* – *Lemmike*, VKu *Ting* – *Timso*.

Ebaselget päritolu: Krü *Masing* (saksa?).

2.35. -is. Variant I: Kdj *Kirbis* – *Kirbo*.

2.36. -ita? Vt 2.1.

2.37. -k. Variant I: Kdj *Jurrik* – *Jurri Mikko*, Kam *Lanek* – *Lane*, Mai *Laurik* – *Lauri*, Püh *Matsik* – *Silla Matsi*, Kts *Trossek* – *Trossi*, Iva *Wärik* – *Wäri*.

Variant II: VKu *Körk* – ?Sul *Köörhanna*, Voo *Mäussak* – *Mäussaja* (< *Mäe-Ussaia*), Vss *Molk* (või -o-l-k?) – *Möldre*, VPr *Puhk* – *Puhmo*, Nai *Rusk* – *Russako*, Pus *Sarrak* – *Sarrapu*, Pul *Tark* – *Tatra*, Mai *Teppak* – *Teppani*, Nõu *Tik* – *Tiggasse*, ka Tar *Tik*, Hii *Tirk* (vrd *Tirik* – *Tirike*), Ran *Wilk* – *Willemi*.

Variant III: Voo *Klaak* – *Klaosse*, VKu *Laak* – *Lalli*, Kts *Laak* – *Laane* (võib-olla ühel puhul juhuslik kokkusattumus talunimega), Voo *Saak*. Viimane on selle poolest erakordne, et ta on tuletatud tuletisest *Mäussak* (variant II); seda tõendab asjaolu, et üks mainitud nimedest on omistatud talupoeg *Mäussaja Jürile*, teine aga *Mäussaja Jaanile*.

Lähtenimeline vastavus puudub Sip *Parruk*, Pri *Kluk*, VKu *Kriisk* – **Krisa*, Pri *Kurk* (vrd *Kurg*, *Kurwitz*) – ?**Kurwize*, Urm *Palik* – **Pali*, **Palli*,

Sip *Palk* – ?**Pali*, **Palli*, *Suk*, Mai *Wirrok* – **Wirro*, Kav *Werik* – ?**Wäri*, Sip *Woik* – ?**Woitka* puhul.

2.38. -kans? Vt 2.68.

2.39. -ke. Variant II: Kam *Puseke* – *Puseppa*, VPr *Sarake* – *Sarrapu*.

2.40. -kel. Variant II: Nõu *Kukkel* – *Kuksina*.

2.41. -ken. Variant II: Vss *Wilken* – *Willemi*.

2.42. -ker. Variant II: Vrt *Kukker* – *Kuksina*, Sip *Wirker* – *Wirga*.

2.43. -kkeraff. Variant II: Vrt *Sakkeraff* (ehk hilisem *Sachkar*) – *Sahkri*.

2.44. -ks. Variant II: Ran *Kruuks* (vrd *Kruug*) – *Körzi*, Voo *Marks* – *Marga*, Vrt *Priks* – *Prisi*, Kav *Säks* – *Sägi*.

2.45. -l. Variant III: Idu *Kiil* – *Kiwita*.

2.46. -land(t). Variant I: Päk *Rolland* – *Roijo*.

Variant II: Nai *Bruslandt* – *Prussako*, VKu *Laland* – ?*Lalli*.

2.47. -las. Variant I: Aak *Pokklas* – *Pokka*. Vrd ka Rapla kihelkonnas leiduvat perekonnanime *Eslas* (V. Ernits 1921: 20).

2.48. -le. Variant II: Tõd *Talle* – *Talwikesse*.

2.49. -les? Teadmata algupäraga on Püh *Karwles*.

2.50. -(l)ler. Variant II: VKu *Koller* – *Kolga*, Hii *Toller* – *Tootsi*.

2.51. -lm. Variant II: Aar *Silm* – *Simo*.

2.52. -m. Variant II: Kdj *Kamm* – *Kangro*, VKu *Lam* – *Lalli*, Mat *Lim* – *Lillo*, Vss *Lum* – *Lutsu*, *Sam* – *Sarrapu*, Voo *Zoom* – *Zoa*.

Usaldatava kõrvutusmaterjalita on Kam *Russam* – **Russako*, Sip *Salem* (Deichmanni asemele; vrd *Sallo*), Sip *Sörm*, Kõi *Tam* (või formandita? Vrd *Tamba*, *Tams*) – **Tambi*, VKu, Lui *Toom* – **Toma* (vrd *Toom*), Kts *Trom* – **Trossi*. Vt ka 1.2.

2.53. -ma. Variant II: Nai, Pri *Lamma* – *Lambi*.

2.54. -man(n). Variant I: Kdj *Almann* – *Alla*, Nai *Kulmann* – *Kulla*, VKu, Lan *Lalmann* – *Lalli*, Nai *Nusmann* – *Nusa*, Püh *Otmann* – *Otti*, VPr *Saks-mann* – *Saksa*, Tõr *Peebmann* – *Pebo*, Sip *Sulmann* – *Sulla*, ka VKu *Sulmann*, Kam *Trosman* – *Trossi*, Pok *Wirmann* – *Wirro*, Kav *Wäärmann* – *Wäri*, Nai, Pus *Äärmann* – *Äro*.

Variant II: Iva *Hermann* – *Hermike*, Kdj *Jasman* – *Jaska*, Pok *Keimann* – *Keiso*, Vrt *Kukmann* – *Kuksina*, Uni *Kutman* – *Kutsari*, Tat *Mumann* – *Mutsu*, Hii *Reimann* – *Reino*, Päk *Roimann* – *Roijo*, Nai, Pan *Saarmann* (*Saar* – näib esindavat III varianti) – *Sarrapu*, VKu *Timman* – *Timso*, VPr *Topman* – *Topsi*, Kõi *Woitman* – *Woitka*, Pul *Waarman* – *Waarnamoisa*, Aar *Ermann* – *Ärso*.

Järgnev loetelu, mis hõlmab kõrvutusaineseta perekonnanimesid, võib sisaldada ka saksa sõnu, kuid nende eristamine pole võimalik: Sip *Aasman*, VKu *Beckman*, VKu *Eilman* (vrd *Eilan*, *Eilsen*), Sip *Eimann* (vt eelmine), Kts *Kriimann*, *Krisman* – ?**Krisa*, Pok *Polman* (või *-l-mann?*) – ?*Pokka*, VKu *Uurman* – ?**Uri*, Mai *Weilman*.

2.55. -mb. Variant II: Vss *Samb* – *Sarrapu*.

2.56. -(m)mer. Variant II: Pok *Pomer* – *Pokka*, Vrt *Rommer* – *Rompi*.

2.57. -mes. Variant I: VKu *Purmes* – *Puri*.

2.58. -n. Variant I: Voo *Kolgan* – *Kolga*, Kam *Lustin* – *Lusti*, Mõr *Simon* – *Utte Simo*. Vt ka 1.2.

Variant II: Pri *Jan* – *Jaska*, Pok *Kein* – *Keiso*, Voo *Ollen* – *Olleski*, Mat *Orrin* – *Orriko*, *Russan* – *Russako*, Pri *Zein* – *Zeigo*.

Variant III: Mõr, Nai *Peen* – *Peetso*, VPr *Toon* – *Topsi*, Pok *Zehn* – *Zeigo*. Nimepanijal on meeles mõlkunud saksa *zehn* ‘kümme’, seepärast on ta siin kasutanud *ee* asemel *eh*-d.

2.59. -naar. Variant II: Pri *Penaar* – ?*Peetso*.

2.60. -nd. Variant II: Mat *Lind* – *Lillo*.

2.61. -nde. Variant II: VKu *Linde* (vrd *Lind*, *Linder*) – *Lillo*.

2.62. -nder. Variant II: Mat *Linder* (vrd *Lind*, *Linde*) – *Lillo*.

2.63. -ndo. Variant II: Sul *Lindo* (vrd *Lind*, *Linder*).

2.64. -nen. Variant II: Pri *Tenen* – *Teeska*.

2.65. -ner. Variant II: Püh *Panner* – *Pankseppa*. Selle formandiga võib olla moodustatud ka Aak *Reisner* (vrd *Reis*, *Reisa*) – ?**Reino* ja Ker *Walner* (vrd ka *Walstein*).

2.66. -nk. Variant II: VKu *Tink* – *Timso*.

2.67. -nna. Variant II: Pri *Penna* – *Peetso*.

2.68. -ns. Variant II: Omi *Kans* (vrd *Kan*, *Kana*) – ?*Kangro*, Pri *Lans* – *Lambi*, Lui *Tikans* (või -*k-ans*?) – *Tiggasse*.

Lähtenimi on dokumenteerimata: Lui *Tens* (või formandiga -*ns*? Vrd ka *Ten*, *Tenen*, *Tenneberg*) – ?**Teeska*.

2.69. -nsen. Variant II: Pri *Pensen* – *Peetso*.

2.70. -nt. Variant II: Pri *Pent* – *Peetso*, Kav *Sent* – *Semmeni*, ka Ran, Vss *Sent*. Sama formandiga näivad olevat ka Kõi *Sant*, Päk *Tint* (vrd *Tin*) – ?**Tinni* ja *Unt*.

2.71. -o. Variant I: Aak *Pokko* – *Pokka*, Voo *Zoo* – *Zoa*.

Variant II: Voo *Hanko* – *Hannoka*, Püh *Kitto* – *Kütti*, Urm *Lubbo* (kaksikkonsonant kas lühikese kaashääliku säilitamiseks või on tegu liitformandiga?) – *Lubja*, Pok *Mutto* – *Muttike*, Sip *Okko* – ?*Lokko*.

Sellesse rühma võivad kuuluda ka tõestusmaterjalita Aar *Karro* (vrd *Karrol*), Aak *Redso* (või -*d-so*?), VKu *Tajo*.

2.72. -ola? Teadmata päritolu on Sip *Petola* (hilisem *Petolay*).

2.73. -olk? Vt 2.37.

2.74. -on. Siia võivad kuuluda Vis *Amon*, Kts *Anon*, Kam *Arion*, Ker ?*Lon-ton*. Nimed *Amon* ja *Arion* põlvnevad antiikmaailmast.

2.75. -or. Variant II: Püh *Kisor* – *Kisa* (või *Krisa*?).

2.76. -owitz. Variant II: Vis *Jakowitz* – *Austa Jakkabi*.

Ebaselget päritolu on Krü *Androwitz*. Vt ka 2.101.

2.77. -r. Variant I: Mai *Mutsur* – *Mutsu*, Kam *Parwer* – *Parwe*, Kll *Röi-
kar* – *Röika*, Sip, Trs *Utter* – *Utte*.

Variant II: Kdj *Kannar* – *Kannawarga*, Kll, Püh *Litsar* – *Litsako*.

Variant III: Voo *Jaar* – *Jakkabi*, Voo *Puur* – *Puseppa*, VPr *Toor* – *Topsi*, Lui *Wäär* – *Wäna*.

Siia võiks kuuluda ka Kts *Beer*, juhul kui see pole saksa algupära, kuid vrd Kam *Bäär* – *Päärtli*.

2.78. -re. Variant II: Sul *Körre* – *Köörhanna*, Mat *Ore* – *Otti*.

2.79. -rs. Variant II: Kdj *Kannars* – *Kannawarga*.

2.80. -s. Variant I: Uni *Juttras* – *Juttra*, Kam *Kaarlis* – *Kaarli*, Pri *Lam-
bis* – *Lambi*, Uni *Miks* – *Mikko*, Kav *Mäls* – *Mällo*, VKu *Ots* – *Otti* (vrd *Ots* – *Otsa*), Nai *Paabs* – *Pabo*, Voo *Pals* – *Pali*, Kam *Piris* – *Piri*, Ker, Mat, Nai *Poks* – *Pokka*, Pul *Pullis* – *Pulli*, Kts, Tat *Puls* – *Pulli*, Pus *Päärts* – *Päärtli*, Kam *Reinos* – *Reino*, Nõu *Soes* – *Soe*, Kam *Soss* – *Soso*, Kts *Weddos* – *Weddo*, Pus *Willems* – *Willemi*, Kts *Wirros* – *Wirro*.

Variant II: Kdj *Albers* (või on käsitletud formandina -ers?) – *Keerdo* *Ado Albri*, Ran *Hers* – *Hermike*, Voo *Hins* – *Hintso*, Voo *Jaks* – *Jakkabi*, Tõd *Koks* – *Kokke*, Tõr *Kols* – *Kolga*, Nai *Lams* – *Lambi*, Pok *Märs* – *Mär-
sina*, VPr *Nas* – *Nahha*, Kam *Owas* – *Owatski*, VKu *Pas* – *Pali*, Kts *Ped-
das* – *Peddaja*, Kam *Päärtels* (või on käsitletud formandina -els?) – *Päärtli*, Tõd *Pöds* – *Pöddra*, Pok *Rekkans* – *Rekkanti*, Lui *Simos* – *Pebo Simona*, Pri

Ras – Rammoli, Kav Riwis – Riwiko, Tõd Talwis – Talwikesse, Tar Tarrikas – Tarrikatse, Vss Tõs – Tõnisse, Ran Urs – Urmi, Vrt Wars – Warretjerwa, Vis Wers – Werrewa, Aar Wirs – Wirro, Aak Äbers – Äbro (või formant -ers?).

Variant III: *Voo Jaas – Jakkabi, Pok Kuus – Kubja, Vrt Laas – Lane-perra, Ran Luus – Lutzo, Mat Maas – Matzi, VPr Naas – Nahha, Tõd Paas – Pabo, Tõd Pees – Pedo, Nai Poos – Pokka, Sip Roos – Roddi, Lui Wääs – Wäna.*

Ebaselged on *Voo Aks, Ker Kalais, Lui Krips – ?*Krisa, Püh Rebs – Reb-base, Kre Reis (vrd Rein jt) – ?*Reino, Sip Uus (või formandita?), Lui Waks (või formandita?).* Vt ka 1.2.

2.81. -sberg. **Variant I:** *Lui Reinsberg – Reino.*

2.82. -se. **Variant II:** *Mat Ose – Otti.*

2.83. -sen. **Variant I:** *Mõr Jansen – Jakkabi Markusse Jago p. Jaan, ?ka Hii Jansen.*

Variant II: *Voo Konsen = Kongsi, VKu Pusen – Puseppa, Pri Rasen – Rammoli, Nõu Sussen – Soe (< susi).*

*Kõrvutusaines puudub VKu Eilsen (vrd Eilmann jt), Hii Klausen – *Adra Klausse, Mõr Nilsen, Päk Wassen – *Waska.*

2.84. -(s)ser. **Variant I:** *Pul Laneser – Lane.*

Variant II: *Voo Konser – Kongsi, Püh Maser – Silla Matsi, Pus Masser – Matsi, Püh Panser – Pankseppa.*

2.85. -seres. **Variant II:** *Mõr Peseres – ?Peetso.*

2.86. -si. **Variant II:** *Kll Liusi (hiljem Lius) – Liutseppa.*

2.87. -sman. **Variant II:** *Omi Lismann – Litsako, Mat Rosmann – Rotzi.*

2.88. -so(h)n. **Variant I:** *VKu Adamsohn – Keiso Adami, ka Kre Adamsohn, Tar Jakkobson – Parmo Jakkabi, ?ka Krü, Kre Jakkobson, Iva Michelson – Riwiki Hermike Jago p. Mihkel, VKu Mälsohn – Mällo, Püh Peedson – Pedi, Vss Peterson – Päärtli Petre.* Perekonnanimed on tavaliselt saksapärasestatud.

Variant II: Krü *Jürgenson* – *Kangro Jurri*, ?ka *Kõi*, *Reo Jürgenson*, *Tõd Peersohn* – *Matto Päärtli*, *Vrt Simson* – *Simoni*.

Päritolu teadmata: *Sip Kerson*, *Kam Maddisson*, *Lui Martinsohn*, *Krü Märtinson*, *Vis Peikson*.

2.89. -(s)sa. Variant II: *Vis Assa* – *Austa*.

Päritolu teadmata: *Omi Jossa*, *Püh Reisa* – ?**Reino* (vrd *Rein*, *Reinholtz*, *Reinwald*, *Reis*).

2.90. -stel? Vt 2.18.

2.91. -ster? Vt 2.25.

2.92. -t. Variant II: *Nai Jaast* – *Jaska*, *Nai Naast* – ?*Jaska*.

Töestusaineseta jäävad Kts *Nerut* ja Urm *Waijot* (vrd *Waimel*). Vt ka 1.2.

2.93. -ter. Variant II: *Uni Kiter* – *Kitse*, *Omi Litter* – *Litsako*, *Iva Totter* – *Tootsi*.

2.94. -tper. Variant II: *Lui Kutper* – *Kulpi*.

2.95. -ts/-tz. Variant I: *Nõu Pokkats* – *Pokka*.

Variant II: *Aar Ertz* – *Ärso*, *Lui Hits* – *Hinto*, *Mõr Klautz* – *Addra Klause*, *VKu Lats* – *Lalli*.

Variant III: *Voo Loots* – *Lokko*, *Pok Poots* – *Pokka*.

Ebaselget päritolu on *Ran Erniz*, *Kdj Erniz*, *Ernits*, *VKu Janits* – ?*Jani*, *Ran Laurits* – ?**Lauri*. *Ernitsa*-nime sai Kambja kihelkonnas esimesena Kammeri mõisas pärisorjusest vabastatud Raanitsast pärit olev Jaan 1811. aastal. Eesnimi *Ernits*, mida on üksikjuhtudel esinenud ka Kambja kihelkonnas, peetakse *Ernsti* variandiks (Rajandi 1966: 58), kuid sellenimelisi mainitud suguvõsas vähemalt 1719. aastast alates kirikuraamatute andmeil teada ei ole. Samuti pole teada sobiva lähtega talunime. Kodijärve Ernitsad, kelle järglasi on ka nende ridade autor, on perekonnanime saanud abielukaudsete hõimlastena. Põhjuseks oli tõenäoliselt vabastatud talupoja nime prestiiž.

2.96. -u. Variant I: *Püh Ottu* – *Otti*.

Variant II: *Reo Issu* – *Usso*.

2.97. -us. Variant I: Aak *Tidus* – *Tido*, Ker *Tornius* – *Torni*.

Variant II: VKu *Totius* (kas ladina keele mõjul *ti* < *tsi*? Hiljem *Totzius*) – *Tootsi*. Tõestusmaterjalita on Kav *Lencius*.

2.98. -uul. Variant II: VKu *Pauul* – *Pali*.

2.99. -we. Variant I: Mat *Palwe* – *Pali*.

2.100. -wel. Variant I: Kõi *Lillewel* – *Lillo*.

Variant II: Kre *Mikwel* – *Mikkeli*.

2.101. -witz. Ebaselget päritolu on Iva *Janiwitz* – **Markusse Jaan* või **Jani*. Vt ka 2.76.

2.102. -äk. Variant II: Sip *Läk* – *Lokko*.

3. Kokkuvõtvalt

Käesolevas artiklis on käsitletud 887 perekonnanime Kambja kihelkonnast. Need võib jagada eesti- ja saksakeelseteks. Kambja perekonnanimede kor-puse moodustavad põhiliselt eestikeelsed (807 ehk 91% kõigist nimedest; tabel 1), sest nende hulka on käesolevas töös arvatud ka eestilise eesosa ja saksapärase tagaosaga perekonnanimed. Viimaseid on kutsutud pool-saksakeelseteks nimedeks (V. Ernits 1921: 18), seganimedeks (Kettunen 1921: 53) ja värdrnimedeks (Saareste 1934: 9). Ühendamise põhjuseks on tõik, et tegu on enamasti kvaasisaksa formantidega (lähemalt allpool). Puht-eestikeelsete nimede selekteerimine on praegu suhteliselt raske. Sel põhjusel ei saa ilma täiendava uurimiseta kõrvutada Kambja kihelkonna muukeelsete perekonnanimede esinemust kirjanduses avaldatud Rapla koguduse omadega (V. Ernits 1921: 18, 20).

Hakkab silma, et kolmanda variandi järgi on loodud kõigest 5% eesti-keelsetest perekonnanimedest. Seega on Kambja kihelkonna perekonnani-med moodustatud peamiselt esimese ja teise malli järgi, kusjuures esimese variandi nimesid on ligemale 10% rohkem. Veerandil juhtudest on perekon-nanime ning talu- või muu lähtenime seos dokumentaalselt tõestamata. Sel-liste nimede suhteliselt suur arv, sh eriti saksakeelsete oma, vähendab statis-tilise analüüsi usaldusväärsust.

Eestikeelsed perekonnanimed on jagatud 1) formandita ja 2) formandiga nimedeks. Neid on vastavalt 36 (64%), st formandiga perekonnanimesid on peaaegu poole rohkem, kuna perekonnanimede tuletamine ainuüksi talunimedest ei oleks võimaldanud „ristida“ kogu rahvast.

Tabel 1. Eestikeelsed perekonnanimed

Nimed	I var	II var	III var	T-ta*	Kokku
Formandita	167	42	16	63	288
Formandiga	151	205	26	137	519
Kokku	318	247	42	200	807

Märkus: *T-ta – tõendusmaterjalita perekonnanimed.

Formandita perekonnanimed jagunevad omakorda a) genitiivi- ja b) nominatiivisarnasteks. Genitiivisarnaste liignimede arv on suhteliselt tagasihoidlik, nimelt 46, mis moodustab 16% formandita nimedest. Üle poole (167 ehk 58%) asjaomastest nimedest on loodud esimese variandi alusel. Tunduvalt vähem, nimelt 43 (15%) ja 16 (5%) leidub nimekorpuses teist ja kolmandat varianti. Neid on esimese variandiga võrreldes vastavalt 4 ja 10 korda vähem. Ülejäänud (22%) on tõendusmaterjalita nimistuosa.

Seevastu formantidega nimed jagunevad ühtlasemalt, ainult kolmanda variandi nimesid on enam-vähem ühevõrra, nimelt 5%. Seejuures leidub teise variandi nimesid esimese variandi omadest isegi 10% võrra rohkem. Eelmisest rühmast mõnevõrra rohkem (26%) leidub ka tõendusmaterjalita perekonnanimesid.

Nimesoetaja kasutas ligikaudu 100 formanti. Nende hulgas on 21 formanti, mille nimemoodustussagedus on 5–63 (tabel 2). Viimased osalevad 388 (75%) formantnime moodustamisel. Ülejäänud formandid, millest igaüks osaleb vähem kui 5 nime moodustamisel, sisalduvad vaid 131 perekonnanimes, mis on vaid veerand formantnimede koguarvust. Nende hulgas on 43 ühekordse kasutusega formanti: *-ben*, *-da*, *-ken*, *-se*, *-seres* jt. Seega esineb nende tarvitamisel suur kontrast. Mainitud sagedusega formantnimed on erinevalt kogu rühmast (vt eespool) jagunenud moodustamisviisi poolest võrdsest (à 33%) esimese ja teise variandi vahel.

Viis kõige produktiivsemat formanti kahanevas järjekorras on *-s*, *-er*, *-man(n)*, *-k* ja *-en*. Nende varal on soetatud 208 (40%) perekonnanime.

Tabel 2. Tähtsamad perekonnanimede formandid

Formant	I var	II var	III var	Tõestuseta	Kokku	%
-a	3	3	–	4	10	2,0
-an	3	1	–	4	8	1,5
-as	3	–	–	2	5	1,0
-berg	4	4	–	8	16	3,1
-e	7	5	–	9	21	4,0
-ei	4	2	–	7	13	2,5
-en	15	9	–	5	29	5,6
-er	27	12	–	9	48	9,2
-es	8	5	–	4	17	3,3
-k	6	11	4	10	31	6,0
-m	–	6	–	6	12	2,3
-man(n)	12	14	–	11	37	7,1
-n	3	6	3	–	12	2,3
-nt	–	2	–	3	5	1,0
-o	2	6	–	3	11	2,1
-r	4	2	4	1	11	2,1
-s	19	26	11	7	63	12,0
-sen	1	4	–	4	9	1,7
-so(h)n	7	3	–	5	15	2,9
-(s)er	1	4	–	–	5	1,0
-ts/-tz	1	4	2	3	10	2,0
Teised	21	76	2	32	131	25,3
Kokku	151	205	26	137	519	100,0

Saksapäraseid on kindlasti *-berg*, *-ing*, *-land(t)*, *-man(n)*, *-so(h)n* ja *-witz*. Formandid *-er*, *-en*, *-ter* jt meenutavad saksa keele sufikseid, kuid nad on ilmselt loodud hõlpsasti hääldatavate tähekombinatsioonidena. Tundub, et neid on esialgu tehtud üksiktähti järjestikku liites (näiteks *-a*, *-a-r*, *-a-r-s*), seejärel aga formante omavahel kombineerides (*-en-berg*, *-l-as*, *-s-er-es*). Taolisele metoodikale osutavad järgmised süsteemsed read: *-d-e*, *-k-e*, *-r-e*, *-s-e*; *-al/-el*, *-an/-en*, *-ar/-er*, *-as/-es*; *-d-er*, *-g-er*, *-k-er*, *-l-er*, *-m-er*, *-n-er*, *-s-er* ja *-t-er*; *b-en*, *k-en*, *n-en*, *s-en*; *-n-d*, *-n-d-e*, *-n-d-e-r*. Näidetest ilmneb, et nimeloomes pole kasutatud kõiki sobivaid tähekombinatsioone. Seejuures on kasutatud enamiku tähestikust: kaashäälikutest on välja jäänud võõrtähed (peale *f-i*

paaril juhul), *h, j* ja *v* ning täishäälikutest aga *y* ja peaaegu kõik täppidega tähed. *P* ja *ä* esinevad vaid ühel juhul.

Perekonnanimede vaba moodustamine talu- või lisanimede moonutamise teel vähendab tähendusrühmadesse jaotamisel (vt nt Saareste 1935) statistilise analüüsi usaldusväärsust ning eeldab iga nime lähte üksikasjalikku uurimist. Näiteks on kahtlane paigutada perekonnanimi *Look* hobuseriistade nimetusest tuletatud perekonnanimede hulka, kui see seondub tegelikult talunimetusega *Lokko*.

Kuna nimeformantide loomisel on enamasti kasutatud tähtede mehaanilist liitmist (v.a saksakeelsed *-berg* jt), siis peaks huvi pakkuma ka üksiktähtede statistika (tabel 3).

Tabel 3. Tähtede esinemus formantides

Täht	Arv	Täht	Arv	Täht	Arv
a	39	k	44	s	135
b	24	l	29	t	24
d	17	m	18	u	7
e	210	n	13	w	2
f	2	o	20	ä	1
g	10	p	1	Kokku	835
h	10	r	112		

Kambja perekonnanimede formantides on tähti kasutatud üpris erineval määral. Viis kõige sagedamat tähte alanevas järjekorras on *e* (25%), *n* (16%), *s* (16%), *r* (13%) ja *k* (5%). Teiste tähtede esinemissagedus on alla 5 protsendi. See on täiesti erinev eesti keele häälikustatistikast (vt Saareste 1932: 34).

Leo Tiik (1987: 86) oletas, et Järva-Madise kihelkonna Ahula mõisa perekonnanimedes massiliselt kasutatud *-wel* seondub selle mõisa saksakeelse nimega *Affel*. Ka Kambja kihelkonnas on paaril korral asjaomast formanti kasutatud. Formant *-wel* osutab, et see on saadud pigem mehaanilise liitmise *-we-l* teel.

Marja Kallasmaa (1988: 481–482) andmeil on Saaremaal kasutatud kaheksat Kambja perekonnanimedega ühist formanti: *-berg*, *-en*, *-er*, *-ng*, *-man(n)*, *-s*, *-sen* ja *-so(h)n*. Mõnevõrra suurema arvu (12) ühiseid formante võib konstateerida Räpina kihelkonna perekonnanimedes: *-ar*, *-berg*, *-er*,

-ing, -k, -land(t), -man(n), -nd, -ni, -r, -so(h)n ja *-is* (Ritsing 1984: 159–160). Enamasti meenutavad nad saksa keelendeid.

Puhtsaksakeelseid perekonnanimesid on suhteliselt vähe, nimelt 80 ehk alla 9% nimede koguarvust. Neist enamikel juhtudel (66 nime ehk 83%) ei saa tuvastada seost talu- või muu lisanimega. Igas suuremas külas võeti kasutusele vaid paar-kolm saksa nime.

Eesti perekonnanimede statistiline ülevaade, kui see hõlmab võimalikult paljusid kihelkondi, leeb kahtlemata huvipakkuv.

MÕNINGATE ÄÄNISJÄRVE-ÄÄRSETE KOHANIMEDE PÄRITOLUST

Ilmunud: О происхождении некоторых топонимов на побережье Онежского озера. – Советское финно-угроведение 4, 1986, 246–248. Käesolevat kirjutist on olulisel määral täiendatud ning lisatud kohanimede *Бесов Нос*, *Гажий Нос*, *Кала-ручей*, *Кара*, *Корешница*, *Кочковнаволо*, *Сарожи* ja *Чура* etümoloogia. Osa kohanimede hääldust ja etümoloogiat õnnestus täpsustada koos Tiiu Ernitsaga 1987. aasta suvel korraldatud Karjala ekspeditsioonil, mille eesmärgiks oli avastada kivikujutisi ja koguda nendega seonduvat suulist teavet. Uusi kohanimesid käsitlevad osaliselt ka T. Ernits, E. Ernits 2001₁ ja 2001₂.

Äänisjärve [Onega] idaranniku kaldajoon on sopiline. Selle vette ulatuva-tele kaljustele neemetippudele ja läheduses asuvatele kaljusaarekestele on muistsed kütid-kalamehed teinud arvukalt raiendeid ehk petroglüüfe (linnud, imetajad, solaar- ja lunaarmärgid jm). Sealsamas paiknevad ka meso- ja neoliitikumi asulad. Arvatakse, et Äänisjärve kaljuraiendite loojateks olid lohkkammkeraamika kultuuri esindajad, st läänemeresoome hõimud. Seal elasid ka Sperrings-kultuuri kandjad, keda osa arheolooge peab saamide esivanemateks (Pankrušev 1978: 70, 74; Savvatejev 1983: 155). Läänemeresoome ja saami hõimud on Onega järve idakallast asustanud ka ajaloolisel ajal (vt Pimenov 1965: 45, 179). Toponüümika-alaste uuringute käigus on Äänisjärvest ida poole avastatud nii läänemeresoome kui ka saami kohanimesid (Kert 1960; Leskinen 1967; Matvejev 1969). Mittevene toponüümid on näiteks suurel Vodla jõel (*Водла*), mida Šalitsa jõgi (*Шалица*) ühendab Šalskoje järvega (*Шальское*), Šala sadamal (*Шала Пристань*) Šalski asula (*поселок Шальский*) koosseisus, järvel *Peltozero* (*Пелтозеро*) Katševo küla ligiduses jne. Äänisjärve idarannik on ammugi täisvenestunud.

Petroglüüfide leiuala toponüümide päritolu on seni uuritud vähe. Kohanimed võivad moodustada kolm kihti. Peale eespool mainitud saami ja läänemeresoome toponüümide on esindatud hilised kohanimed vene keelest, nt *Большой Голец*, *Михайловец*, *Кладовец* ~ *Кладовец Нос* ~ *Кладовский Нос*, *Черный Нос* ehk *Клиновуха* (Lobanova, Filatova 2015: 232). Osa neist

võivad olla tõlkelaenud, osa mugandused saami või läänemeresoome keeltest. Tõlkelaene on kindlaks teha raske. Nende hulka võivad kuuluda *Черная река* ('Mustjõgi', vrd sm *Mustajoki*), *Гажий Нос* jt.

Бесов Нос

Bessi neemel on peale arvukate väiksemate petroglüüfide hiigelsuurtest raienditest koosnev triaad, mille keskset, sümmeetriliselt kaljulõhele tehtud inimlaadset kujutist nimetatakse vene keeles sõnaga *бес* 'vanakuri, kurat; paganlik jumalus' (vt Ernits 2007₂: 47). Mitmemeetriste kujutiste pärast ja poolsaare kõige suurema ulatuvuse tõttu järve sisemusse peab enamik kaljutaideteadlasi Bessi neeme muinasaegse pühamu keskuseks. Läheduses paiknenud Bessov Nossi küla (*Бесоносовская*) kohta on teateid alates aastast 1566 (*на бесовом носу*; Šidlovski 1914: 8). 1914. aastal oli seal 14 majapidamist (Šaižin 1906: 32). 1960. aastate esimesel poolel küla likvideeriti. Keelejuhi Maria Filippova teatel kandnud küla vanasti nime Jakimkina puustus (*Якимкина пустошь*), sest Jakim olnud selle esimene asukas. Tegelikult on sellenimeline mees olnud 1628. aasta üriku andmeil küla valdaja, vrd *деревня что была пустошь на Бесове носу Якимка Филипова* 'Jakimka Filippovi küla, mis oli olnud puustus Bessi ninal' (Šaižin 1906: 31).

Karjala kodu-uuriija Ivan Mullo (1971: 78) oletas, et Bessi neeme nimi võis pärineda mitte vene, vaid saami keelest ning tähendada mingit jumalust. Autor viitas siinjuures vanaaegses kirjanduses leiduvale pühakohanimetu-sele *bessousing*, mis seletuvat sellega, et igal saami jumalusel olevat olnud oma püha elamu. I. Mullo oletust ei saa kummutada ega veenvalt tõestada, kuid üsna sarnane on läänemeresoome-saami ühissõna 'püha', vrd lõuna-saami *bissie*, põhjasaami *bässe*, Inari saami *pase* jt (Lehtiranta 1989: 96–97). Muromi kloostri rajaja Püha Lazari testamendi väitel ongi saamid kunagi elanud selles kandis (vt Ambrosi 1813: 120, 122). Religiooni ajaloos on sageli nii, et usu vahetusel muutuvad endised pühakohad kuratlikeks. Hiigelsuur antropomorfne figuur on olnud eriti tähtis, talle on võidud kaljulõhesse ohverdada. Tema väe nõrgestamiseks on käele raiutud õigeusu rist (vt Ernits 2007₂). Seega on võimalik, et kohanimi on võetud vene keelde kohalikust saami keelepruugist, kuid antud talle algse tähendusega võrreldes vastupidine (negatiivne) tähendus.

Гажий Нос

Kirjasõnas on mainitud, et selle neeme nime tuleneb sõnast *гaгa* ‘hahk’ (Brjussov 1930: 102; Ravdonikas 1936: 105). Pigem tuleks toponüümi lähteks pidada apellatiivi *гад* ‘mingi kahepaikne või roomaja’, sest *гажий* tähenduses ‘mao-’ esineb Karjalas räägitavas vene murdes (SRN VI 93). Ka kohalikku päritolu keelejuhid olid seda meelt, et kohanimi seostub sõnaga ‘madu’, sh *Гажий Нос – много гадов* ‘palju madusid’ (MF), *Гажий Нос – видимо, гадюки водились* ‘nähtavasti oli madusid’ (JT). Käsitletav toponüüm on pandud kirja ka kujul *мыс Гадий* (Zemljakov 1928: 1084). Ka Vodla keskjooksul asuvad elanikud arvasid, et samanimelise järve (*Гажье озеро*) nimi on ühenduses madudega.

Гурьи острова ~ острова Гурия

Keelejuht Jefim Titkov kasutas uuritavaid kohanimesid *Большой Гурий* ja *Малый Гурий* ‘Suur Guri’ ja ‘Väike Guri’ mitmuses *Большие Гурья* ja *Маленькие Гурья*, kuigi pidas silmas vähemalt ainsuslikkust: *просто луда* ‘lihtsalt laid’; mõlemast saarekesest kõneldes kasutas ta nimesid *Гурья островки* ja *Гурья острова* (kõigil juhtudel rõhk я peal). Asjaomaseid toponüüme võib seostada Põhja-Vene apellatiiviga *гурей* ~ *гурий* tähendustes 1) püramiidikujuline kivihunnik, mis on pandud merekaldale jahikoha tähistamiseks, kauguse määramiseks vms (Arhangelski ja Aunuse kubermang); 2) kalju (Onega maakond) ning 3) vee poolt lihvitud kivi (Murmanski oblast) (SRN VII 238).

Kirjandusest pole õnnestunud leida kõnesoleva vene areaallekseemi etümoloogiat. Ilmselt lähtub ta saami keelest, vrd *hure* ~ *hurek* ‘teeviidana kasutatav täketega puu, et oleks eemalt hõlpsasti märgatav’ (LLW 20), *urrá* ‘terava tipuga kivihunnik’ (LLI 788), *urrâ* ‘kivitähis’ (LO₂ III 702). Saami *hure* ja *urrâ* on kõrvutatavad: neid seob ühine tähendus ‘orientiir’. Takistuseks pole ka *h* olemasolu või puudumine: saami keeltele pole sõnaalguline *h* küll iseloomulik, kuid esineb juhte, mil ta ilmneb ületaotlusena (Qvigstad 1946: 51).

Teisalt pole välistatud, et käsitletav toponüüm on antroponüümset päritolu, st lähtub õigeusu ristinimest *Гурий* (Petrovski 1966). Siiski pidas lapoloog Georgi Kert (1981) Koola poolsaare toponüümi *Гурьи* mittevenepäraseks

ning kohanimeuurija Aleksandr Minkin (1976: 80, 85) kõrvutas sealsed toponüümid *Гурьеватый ручей* ja *Куричек* (ehk *Столбовые Луды*) apellatiiviga *зупий*. Ehk kuuluvad nendega ühte ka päritolult hämarad *Kurinoja* (vn *Курий-ручей*), *Kuringuba* jt lüüdide asualal (Nissilä 1967: 42).

Кала-ручей

Кала-ручей 'Kala-oja' suubub Mustjõkke selle suudme lähedal (Lobanova 1984: 120). Bessov Nossi külas elanud keelejuhid kasutasid oja nime kujul *Кáлый рúчей* (MF, IŠ, JT), *у Кáлого рúчья* 'Kala-oja ääres' (JT). Ilmselt kätkeb toponüümi täiendosa siiski läänemeresoome apellatiivi *kala*, mispuhul adjektivisatsioon on hiline, nagu ka nimes *Перый губа* (vt Mullenen 2008: 94). Kohanimi esineb kujul *Кала-ручья* (или *Рыбьего ручья*) (omastavas) ka kaljutaideuurija Juri Savvatejevi teoses (1967: 49), ent pole teada, kas rahvapärase paralleelnimena või autori poolt tõlgituna.

Кара

1987. aasta ekspeditsiooni käigus õnnestus kindlaks teha mitu kohanime, mida pole õnnestunud leida vähemalt kaljutaidealasest kirjasõnast. Nende hulka kuulub Kara laht (*губа Кара*), mis jääb keelejuht P. Sorokini andmeil Kladovetsi ja Bessi nina vahele; teine teade on ebakindlam ja seostab toponüümi Peri neemega (IŠ). Seevastu Gaži ja Tolstoi (kirjakeeles: *Толстый*) neeme vahel loksus *Гажья Кара* (JT).

Tegu on Põhja-Vene murdesõnaga *кара*, mis pärineb vepsa sõnast *kar* 'laht; auk' (ESR₂ II 189). Samas tähenduses esineb *kuar* ~ *kuare* lüüdi keele ühes murrakus, mis on tegelikult vepsa pärand. Samatüvelisi toponüüme on rohkesti Äänisjärve-taguses piirkonnas, nt lähed *Кара* ja *Каргуба* (vt Mullenen 2008: 25–26).

Карецкий Нос

Äänisjärve idarannikul asuv Karetski nina (*Карецкий Нос*) koosneb mitmest väikeste lahtedega eraldatud neemakesest. Endine Bessov Nossi küla elanik Jefim Titkov kasutas sel puhul mitmuslikku vormi *Каруцкие Носы*. Toponüüm tuleneb tema arvates sõnast *кара* 'laht'. See on põhimõtteliselt õige.

Lisatagu vaid niipalju, et tegu võiks olla deminutiiviga *карица*, ent murdesõnastikes seda pole. Seepärast tuleks senise ametliku Karetski Nossi kasutada pigem nime Karitski, mida on kirjasõnas mõnikord ebajärjekindlalt teatudki, nt *Карицкий Нос* (Brjussov 1940: 106), *Карицкие Носы* (Savvatejev 1983: 51). Maria Filippova tarvitab mitmuslikku sõnakuju *Карицы*, millest ei selgu, kas ta mõtles selle all lahekesi või neeme tervikuna.¹⁰³

Корешница

Arheoloogid Nadežda Lobanova ja Valentina Filatova (2015: 154, 232, 414) käsitlevad petroglüüfe Mustjõe suudmealal oleval neemel (*Корюшкин Нос*) ja sellega vee all ühenduses oleval pisisaarel (*остров Корюшкин*). See on vene kirjakeelne nimekuju, vrd *корюшка* ‘tint’. Ent mitme keelejuhi teatel kutsutakse kaljust saarekest Korešnitsaks (*Корешница*), sest seal olevat varem püütud tinti, ka *Коряшница* (IŠ). Seda nime (*Koreshnica*) kasutasime ka oma ingliskeelses monograafias (Poikalainen, Ernits 1998: 17). Vene kohalikus murdekeeles on kala nimetuseks *кореха*, mis on laenatud läänemeresoomlastelt, vrd vps *koreh* ja krj *kuoreh* ‘tint’ (ESR₂ II 325). Seepärast tulekski eelistada kohalikku nimekuju.

Кочковнаволоок

Kotškovnavolok on väike saapakujuline poolsaar kaljuraiendite leiualal põhja pool Vodlat. Petroglüüfid asetsevad selle tipuosas (nn saapaninas), mida nimetatakse kohaliku karjalase Jaakko Malikini teatel Kotškovoks (*Kochkovo*; Poikalainen, Ernits 1998: 54, 55). Viimast nimekuju teadis ka Bessov Nossi külas kaua elanud Ivan Šulkov. Asendist johtuvalt pärineb kohanimi vepsa apellatiivist *kočk* ‘nurk’, sh *jumaа-kočk* ‘jumalanurk’, *päč’in-kočk* ‘ahjunurk’, *uks’-kočk* ‘uksenurk’ (SVJ 213). Osisel *наволоок* on vene keeles mitu tähendust, sh ‘veekogusid eraldav maariba, millest on vaja paati üle lohistada’ (vrd *волочить* ‘lohistama’) ja ‘üleujutatud neem’, samuti üldistatult ‘neem’. Usutavasti on esialgu nime *Кочковнаволоок* kandnud poolsaare kitsaim osa.

¹⁰³ Muide, nime *Карица* kannab jõgi ja asula Totma rajoonis Vologda oblastis, tõenäoliselt vepslaste kunagisel asualal.

Модуж

Modužiks, kus omal ajal oldi tuulevarjus, suitsutati kalu (JT) ja kuivatati võrke (PS), nimetatakse väikest saarekest Peri esimese neemiku vastas. See võib olla kaljutaideteadlaste kasutusele võetud sõna, vrd *островок Модуж* 'saareke M.' (Ravdonikas 1936: 45–46). Kohalik rahvas seda ei tarvitanud, neile oli see lihtsalt *Островок* 'Saareke' (JT, MF, PS). Moduži-nimi on üle kantud teiselt loodusobjektilt, milliselt täpsemini, on raske öelda, sest eksisteerisid *Модужская бухта* 'M. abajas' (MF), *Модужский ручей* (MF) ~ *ручей Модужский* (IŠ) *Модожский ручей* 'M. oja' (PS), *Модожский берег* 'M. kallas' (PS), *Модужское болото* 'M. soo' (MF). Äänisjärve kaldäärset ala Peri neemelt Karitskini nimetatakse Lähi-Modožaks, Karetski ninast (põhja poole) Klenovuhhani aga Kaug-Modoža kaldaks (*От Перых Носов до Карицких называется Ближняя Модожа, от Карицких Носов до Кленовухи берег Дальняя Модожа*); Klenovuhha (kirjanduses *Клиновуха* ehk *Черный Нос*; Lobanova, Filatova 2015: 232) olnud eraldusjooneks Bessov Nossi ja Šala kalurite järveosa vahel (JT). Eristati ka Äänisjärve suubuvaid Lähis- ja Kaug-Modoža jõekesi (vt Lobanova, Filatova 2015: 232).

Asjaomase kohanime saab ühendada lutsu tähistava vepsa sõnaga *madēh*, *madēz* (vrd häälikuliselt sobimatu krj *maeh*, *matikku*). Nii läänemeresoomes *a* ja *h* kui ka vene *o* ja *g* vastavus on seaduspärane (Kalima 1919: 41, 47). Kohanimes *Moduž* sisalduv ž-häälik on vahelduse *g* : *ž* tulemus, vrd *Пудожа*, *Пудога* < **putahan* (Kert, Mamontova 1982: 77).¹⁰⁴ Vokaal *y* on tekkinud taga-*e*-st (*ы*-sarnasest häälikust; vt Kalima 1919: 52), kus vastavus lms *e* ~ *vn ы* leiab mainimist; vrd samuti *Челмужи*. Toponüümi *Moduž* päritolu kohta võib lisada, et Bessov Nossi neemel on muinasaja kunstnik kujutanud hiigelsuurt kala, keda osa uurijaid peab sägaks, osa aga lutsuks (Savvatejev 1983: 63, 65).

Пери Нос

Selle käärulise kaldajoonega neeme nime on kirjutatud ka kujul *Перу-Нос* (Savvatejev 1967: 23) ja *Перуй Нос* (Savvatejev 1983: 51). Keelejuhid tarvitasid kohanime kas ainsuses või mitmuses, kuid alati peenendatud

¹⁰⁴ Sarnaselt on tekkinud erinevalt nimetatud autorite seletustest (lk 79) kohanimi *Сегежа*, sest on kindlaks tehtud *h* << *š*, mitte aga vastupidine protsess.

r-iga, nt *от Перьева носа* (ainsuse genitiivis; IŠ) ja *Перьи Носы* (mitmuses; JT),¹⁰⁵

Kohanime esialgset tähendust üritas esmakordselt selgitada kooliõpetaja Peter Šved [Schwed] XIX sajandil, ent ta lähtus ebaõigest kujust *Пелуй Нос*, seostades selle vanuse poolest sobimatu soome sõnaga *peili* ‘peegel’ (Šved 1850: 68). Karjala kaljutaidele pühendunud Aleksandr Linevski (1939: 62) kõrvutas neeme nime tuulekeerises elava udmurdi paha vaimu *Толь-Перу* omaga. Saami materjalile toetudes ei eitanud tuulekultust ka soome kaljutaideuurija Eero Autio (1981: 148–149).

Leningradi etnograaf Konstantin Lauškin (1959: 110) kritiseeris A. Linevski oletust: „meelevaldselt valitud rahvas (udmurdid), samuti meelevaldselt valitud stiihia (tuul) on A. Linevski hüpoteesi nõrgad küljed.“ Siia võib lisada, et *Толь-Перу* on seotud tuulega komponendi *толь* (õigemini *моль*), mitte *перу* kaudu (vrd ka *сильмоль перу* ‘torm, orkaan’, URS 339). Udm *перу* allikaks on teadupoolest tatari *нәру*, mis kujutab endast raamatu-laenu klassikalisest pärsia keelest (Ahtmetjanov 1981: 40).

K. Lauškin (1959: 111) oletas, et Peri neem oli pühamu, kus kummardati päikesejumalusele. Tema arvates muutis hiljem sinna saabunud karjala asustus võõra nime *Peive* samakõlalise *piru* ‘kurat’ vastu. Ometi on mõistetamatu, kuidas need kaks sõna saavad olla sama kõlaga, sest on nad ju kardinaalselt erinevad. Peale selle ei saanud lähedase kõla ja identse tähendusega saami päikesenimetus olla karjalastele võõras.

Keelejuht Jefim Titkov arvas kodukandis kasutatud sõnakujule toetudes, et kohanimi on pandud seal lebavate linnusulgede järgi. Tegelikult on vene adjektiivne kuju tekkinud varasema nime tähenduse hääbumise tõttu.

Paraku võimaldab *Перу* lihtne struktuur mitmesuguseid etümoloogiaid põhjendada. Üheks tõenäoliseks vasteks peab siinkirjutaja soome-ugri üldsõna **perä* ‘tagumine osa, taga-’ (Osnovõ 1974), mis on kohanimedes laialt levinud, nt *Peräniemi* Vuoksi ääres; Nissilä 1939: 99. Asjaomase tüvega toponüüme tähenduses ‘tagumine’ esineb ka Äänisjärve-taguses piirkonnas, nt neem *Перейनावолок*, lahed *Пергуба* ja *Перый губа* (Mullonen 2008: 50, 140, 145).

Sõnakujule *perä* vastab vene keeles kas *Пере-* (*Перемь* < **perämaa*; Simina 1980) või *Пер-* ~ *Пирь-* (*Пер-губа*, *Пирьгуба*; Kert 1981: 67). On

¹⁰⁵ Peri neemega seostuvad 40–50 m pikkused abajad, mida kutsutakse Труфа́ки (JT).

teada, et liitsõnast **perämaa* lähtuvas kohanimes *Пермь* ‘Permimaa’ on peenenduse *ь* vaheastmeks lühike *i*, nt *Осельки* < *-selkä* ‘selg’ (Dubrovina 1969: 81). Soome kohanimeuurija Viljo Nissilä (1975: 41) andmetel esineb Karjala toponüümikas ka *Peri-*, kuid kahjuks ei esita ta näiteid. Semantilises plaanis saab oletada, et esialgu võidi Periks nimetada kõige kaugemat asjaomase neeme seitsmest neemikust. Aja jooksul laienes kohanimi kogu neemele. Õeldu räägib vastu K. Lauškini (1959) oletusele Peri neeme kesksest tähendusest Äänisjärve pühamus.

Сарожи

Сáрожи nime kandis Bessov Nossi külas lagendik, mida kasutati ka teravilja kasvatamiseks (MF). Mikrotoponüüm võib lähtuda karjala või vepsa keelest, vrd põhjakarjala *šoara* ~ *suara*, lüüdi *suar* ~ *šoare*, vps *sar* ~ *sara* ‘haru’ Äänisjärve-taguse kohanimedes *Сарусье* < **Сарустье* ‘S.-suue’ (lagendik oja suudmeharude vahel), *Саража* ~ *Саранжа* (soo, oja) jt (Mullonen 2008: 37).

Чура

Peri ja Bessov Nossi neemede vahel paikneb liivane Tšura laht (бухта *Чура*; MF).¹⁰⁶ Sama nime kannab ka sealne rannaäär (*берег Чура*; JT, PS). Keelejuht Jefim Titkov lisas, et *мелкие камушки назывались чүрами* ‘väikesi kivikesi nimetati *tšura*’deks’. Üks Bessov Nossi küla põlde kutsuti *Чурское поле* ‘Tšura põld’ (MF).

Selle kohanime võiks ühendada vene murdesõnaga *чура* ‘kruus; jäme liiv; kividega segatud muld; teralumi’, mis omakorda on laenatud kas vepsa (*čur*) või karjala keelest (*čuuru*) (ESR₂ IV 386).¹⁰⁷ Sama lähtesõna on oletatud ka kohanimedes *Чургу́ба*, *Чура поле* ja *Чурное поле* (Mullonen 2008: 20, 40). Teisalt võiks silmas pidada ka vps *čura* ‘pool, kant; serv’, nt *ñitud oma ñečis čuras* ‘niidud on seal kandis’, *d’erñuñan čuras* ‘küla servas’ (SVJ 65).

¹⁰⁶ Muide, enne Teist maailmasõda taheti Tšura lahe äärde rajada kuurorti (MF).

¹⁰⁷ Sama nime kannab ka üks Moskva lisajõgesid ja jõgi Udmurtias.

Kokkuvõtteks

Kirjutises käsitletud kohanimed pärinevad vene murdeleksikast, mis on kirjanduse andmeil laenatud kas vepsa või karjala keelest. Siin esineb ka paar ainult vepsa keeles esinevat sõnatüve, nagu nt *kar-* ja *čur-*, kuid mitte ühtki spetsiifilist karjala sõna. See toetab oletust, et Äänisjärve idaranniku sajandeid tagasi venestunud rahvas oli vepsa juurtega.

Karjala keelejuhid

IŠ = 1987 Šalski < Bessov Nossi k < Smolenski oblast – Ivan Ivanovitš Šulkov (1918).

JT = 1987 Stekljannõi < Bessov Nossi k – Jefim Ivanovitš Titkov (1908).

MF = 1987 Šalski < Bessov Nossi k – Maria Dmitrijevna Filippova (neiuna Titkova, 1925).

MF-NF = 1987 Kubovo < Salmozero k – Maria Ivanovna Fepjonova (1910) ja Nikolai Pavlovitš Fepjonov (1948).

PS = 1987 Stekljannõi < Bessov Nossi k – Pjotr Ivanovitš Sorokin (1925).

LISA PIHKVAMAA KOHANIMEDE UURIMISSE

Ilmunud: [С. Е. Мельников. О чем говорят географические названия. Историко-лингвистические и краеведческие заметки, Ленинград 1984.] – Советское финно-угроведение 4, 1986, 315–316.
Kirjutis kujutab endast selle raamatu arvustust.

Sergei Melnikov käsitleb oma teoses „Millest räägivad kohanimed?“ üle 500 Pihkva oblasti toponüümi. Sissejuhatuses märgib ta õigesti, et kohanimed *Samolva*, *Kuhva* (sõnastikuosas kahjuks puudub), *Kudever'* ja *Mešokol'* annavad tunnistust sellest, et enne Pihkvamaa koloniseerimist slaavlaste poolt elasid siin läänemeresoome hõimud. Just sellepärast tunnevad huvi selle piirkonna vastu ka soome-ugri keeleteadlased. Peale selle asustasid Pihkvamaad massiliselt veel suhteliselt hilise ajani Eestist väljarändajad. Pihkva oblasti kohanimede sõnastiku koostamisel kasutas S. Melnikov vanu arhiiviallikaid, Max Vasmeri vene keele etümoloogilist sõnaraamatut (ESR₂), Popovi uurimust 1981 jt, kuid kirjanduse nimekirjas puuduvad kaks olulist tööd, nimelt Lebedeva 1952 ja Vasmer 1933.

Läänemeresoome kohanimedest on sõnastikus siinkirjutaja arvates õigesti käsitletud *Vel'*-tüvelised *Vel'je* jt, *Ljamonõ*, *Nasva*, *Nevedro*, *Piirissaar*, *Rai*, *Samolva*, *Utroja*, *Tšudskoje ozero*, ning võib-olla ka *Mešokol'*, *Serža* ja *Šelgunõ*. Paljud kohanimed on tõlgendatavad mitme keelerühma baasil, kuid konkureerivad etümoloogiad paraku raamatus mõnikord puuduvad. Näiteks esitas S. Melnikov vaid Pihkva nimetuse soome-ugri hüpoteesi, kuid on olemas veel mitte vähem veenev slaavi etümoloogia. Raamatu autor arvab, et *Vjoska* lähtub kas vene sõnast *весь* 'küla' või eesti sõnast *veski*, ent *Vjoski* üksnes viimasest. Retsensendi arvates on mõlemad kohanimed pigem slaavi päritolu. S. Melnikov tuletab *Kureja* vene sõnast *курья* 'jõelaht', millel on osa uurijate arvates soome-ugri lähe. Siinpuhul tuleb arvestada, et *Kur*-tüvel võis olla teisigi tähendusi (muide, *eja*-lõpulised kohanimed on laialt levinud naabruses asuval Valgevene territooriumil).

Kohanime *Sorot'* käsitlemisel on esitatud komi *sor* 'allikas; jõeharu; väin' ja vps *sara* 'haru', ent seletamata on jäänud osise *-t'* päritolu (vrd *Ojat'*, *Pripjat'* jt). S. Melnikov esitas L. Uspenski etümoloogia, mille kohaselt *Sudoma* seostub soome sõnaga *sydän* 'südamik' ja *maa*. Erinevalt raamatu autorist pole siinkirjutaja arvates välistatud, et esmane on jõe nimi, mis tõenäoliselt on seostatav teiste *ma*-topoformanti sisaldavate hüdronüümidega. S. Melnikov arvab, et *Habni* on kõrvutatav ukraina sõnaga *oxaба* 'soo'; siiski ei tohiks silmist lasta ka lms **haapa* 'haab'.

Raamatus leiduvad ka mõned väärad etümoloogiad. Näiteks on hüdronüümid *Aljo*, *Alolja*, *Oljo* ja *Olitsa* kõrvutatud vanavene sõnaga *оль* 'igasugune joovastav jook, v.a viinamarjavein', lt, ld *alus* 'õlu' ja sm *olun* (õieti *olut*) 'õlu', mis varem tähendasid autori arvates igasugust jooki, aga samuti vett ja jõge. Tegelikult pole tähenduste arengut 'vesi, jõgi' → 'jook' → 'õlu' eales toimunud. Ka *Õllejõe*-taolised kohanimed on tundmata. Siinkirjutaja arvates lähtuvad *Aljo*, *Oljo* ja *Olitsa* läänemeresoome sõnast **ala-* 'alumine' (vrd ee *Alajärv*, *Alajõgi*, *Alajõe*; vrd viimasel juhul vn *Olešnitsa*). Jõenimel *Alolja* võib olla ka teistsugune algupära. Kui ta pole balti sõna, siis tuleks esmaseks lugeda asulanime *Alol'*, mis võib olla seotud ehk muistse isikunimega *Alo* ja topoformandiga *-la* (vrd eesti *Alula*).

Raamatus peetakse võimalikuks, et hüdronüüm *Velikaja* kujutab endast tõlkelaenu eesti sõnast *väljä* 'avar' (tegelikult on see soome sõna). Selline seletus tundub vähetõenäoline, sest XV sajandi allika järgi kandis veekogu nime *Moe(u)de* (Saveljev 1850: 33). Tolle aja kohanimed on tugevasti moonutatud, seepärast on esialgse kuju taastamine raskendatud. Häälikuliselt sobib kõige paremini läänemeresoome **muta* 'muda', millest võis tekkida vanavene *Мѣда*, vrd *Mda* (Msta lisajõgi), aga samuti hilisem *Mudjug* Arhangel'ski oblastis.

Kohanime *Вороний остров* ('Varesesaar') nimetuse kohta märgib S. Melnikov, et pole välistatud selle päritolu soome sõnast *vuori* 'mägi'. Seejuures pole arvestatud, et läänemeresoome keeltes saarekesi ei nimetata nõnda. *Kud-* ja *Kod*-tüvelised kohanimed, nagu *Kudever'*, *Kodosno* jt, ühendas autor soome sõnadega *koda* (ebaõige tähendusega 'maja') ja *kude* 'kudemispaik' (tegelikult 'kudu' murdeti). See on põhimõtteliselt võimalik, ent alusetult on asjaomaseid sõnu peetud sugulaslikult lähedasteks. Autor kõrvutas ühelt poolt kohanimed *L'ža* (*Ludza*) ja *Oljaga* vene sõnaga *ольга* ~ *ляга* 'болото / soo', teisalt aga Volga jõe nimetusega. Viimane väide on selgelt väär.

Käsitletavas raamatus peetakse kohanime *Moložva* ~ *Moložba* hübriidseks sõnaks, mis koosnevat vene tüvest ja eesti lõpust *-va*. See kohanime kuulub alale, mis on setude läheduses. Nagu enamik setu asulanimesid, on seegi vene päritolu (< *Moloževo*). Kohanime *Rigina gora* sisaldab S. Melnikovi arvates kas isiku- või hüüdnime *Riga*. Pigem on see kohanime tõlkeläen mõnest läänemeresoome keelest, vrd sm *Riihimäki*. Märgitakse, et *Gdov* 'Audova' ja *Talabskije ostrova* on seotud vastavalt jöenimetustega *Gda* ja *Tolva*. Viimati mainitud nimede etümoloogia pole kahtluse all, näiteks *Tolva* saab kõrvutada läänemeresoome sõnaga **talvi* 'talv'. Mis puutub kohanimedesse *Livo* ja *Remda*, siis vaevalt on nad hiljuti tekkinud vene murdesõnadest, millel on läänemeresoome läte. Pigem on nad substraatsed läänemeresoome kohanimed (vrd *Liiva*, *Rämeda*). Nime *Veretje* tuletab raamatu autor E. Murzajevile (1984: 116) toetudes vigasest soome kujust *vierrerteen* 'kallak, nõlvak'. Õige oleks *vierre* : *vierteen*. *Šelgunõ* oletatavaks karjala (!) lähteks pole *sjalgu*, vaid *šalgu*.

Retsenseeritav raamat pakub soome-ugri keeleteadlasele vaid tagasihoidlikku huvi. Piiratud mahu tõttu puuduvad seal paljud huvitavad kohanimed, nagu *Veino*, *Igomel'*, *Muzover*, *Rugodevo* (vrd *Rugodiv* 'Narva'), *Siverst* jt.

PROBLEEME JA ETTEPANEKUID SEOSSES PÄRSIA NIMEDE KIRJUTAMISEGA

Ilmunud: Probleeme ja ettepanekuid seoses pärsia nimede kirjutamisega. – Keel ja Kirjandus 4, 1972, 219–220. Ajakirja Keel ja Kirjandus algatusel vaagis pärsia nimede õigekirjutust põhjalikumalt ja kohati siinkirjutajale vastu vaieldes Haljand Udam (1972).

Käesolev kirjutis ei ole mõeldud allpool nimetatud teoste puuduste esiletoomiseks, vaid ta tahab kaasa aidata pärsia, samuti ka mõnede araabia pärsinimede kirjaviisi parendamisele eesti tekstides. Tõsi küll, viimase aastakümne jooksul on loodud traditsioone ning pärsia nimede vahendamine eesti lugejale on muutunud kenakesti täpsemaks. Võrreldagu näiteks Sadek Hedajäti „Hadži-Aga“ (1959) ja Rudaki „Luulepudemete“ (1970) asjaomaseid keelendeid.

Täiesti õigustatult kirjutab Ain Kaalep (1967: 276): „Teistest tähestikest nimesid üle kandes ei saa eesti keelemees ometi eesmärgiks seada iga võõrkeele viimseni laitmatut transkriptsiooni, seda enam et selleks meie argitähestik niikuinii ei sobi. Reaalne saab ikkagi olla ainult transliteratsioonitaotlus...“ Ka siinsete ridade kirjutaja juhindub samast põhimõttest. Saa-vutatule vaatamata on pärsia ja araabia nimede alal mõndagi taotleda, sest mitmes asjas valitseb siin järjekindlusetus.

1. Araabia ja pärsia nimedes leiduvat umbkaudu vene *h*-le vastavat häälikut on eesti keeles edasi antud mitmeti:¹⁰⁸

- a) *ch*-ga, nt: *Chajjam* (Kaalep 1962: 47 jj);
- b) *h*-ga, nt *Hajjam* (Hajjam 1967), vokaalide vahel ja sõna lõpus *hh*-ga, nt *Dehhoda* (Mohadžer 1967: 145); araabia nimedes soovitatakse *hh*-d tarvitada ka sõna algul (Nurmekund 1963: 60–61).

Esperanto tähestikus on tugeva *h* märkimiseks täiesti sanktsioneerituna käibel tsirkumfleksiga *h*. Sama märki on kasutatud teose pealkirja täpsemal

¹⁰⁸ H. Udam (1972: 281) väitis õigesti, et asjaomane uvulaarne spirant pole kuigi sarnane vene tagasuulae-*h*-ga. Autori märkus, 2016.

translitereerimisel ka Hajjami nimes (Hajjam 1967: 79, bibliograafiakirje teose kommentaarides). Tekib mõte, kas ei võiks ka meil võtta tarvitusele mingi häälikusümboli tugeva *h* tähistamiseks.

2. Araabia-pärsia nimede kirjutamisel ei tähistata järjekindlalt kõrihäälikut (araabia '*ain*', pärsia '*ein*'). Nii näiteks on trükitud nii *Dža'far* kui ka *Džafar* (Rudaki 1970; Fjodorov-Davõdov 1970: 3). Tuleks kokku leppida, kas teda üldse tähistada või mitte. Eesti kirjanduses (murdeluuletustes jm) väljendatakse kõrisulghäälikut mõnikord apostroofi abil ning see asjaolu nagu soodustaks selle tarvitamist ka muudest keeltest pärit nimedes. Ebaõigesti asendatakse larüngaal mitmel juhul pärsia nimedes pika vokaaliga, näiteks *Saadi*. Niisuguse kirja pildi alusel võiks arvata, et rõhk asetseb selles sõnas esimesel silbil. Pärsia keeles on rõhk aga [peaaegu] alati viimasel silbil, peale selle on seal *i* alati pikk. Tajumisel *a* ei kuuldu pikana, tegemist on hääle katkemisega (katkehäälik), nagu näiteks ka sõnas *mā'ṭym* (= *ma'lūm*) (vt L. Dorofejeva vene transkriptsiooni teosest: Sovremennõi 1957: 36). Vastavalt sellele, kas *ein* märkida või mitte, oleks õigem *Sa'dii* või *Sadii*. Teisiti on asi aga Makas (Mekas) asuva nimega *al-ka'ba*, mis eesti keeles täiesti õigustatult kirjutatakse *Kaaba*, sest '*ain* on ju rõhulises silbis, kus ta loob mulje pikast täishäälikust. Nõnda siis võiksid eksisteerida nimekujud araabia *Džaa'far* ~ *Dža'far* ja pärsia *Džafar* ~ *Dža'far*, sest tänapäeva araabia üldises kirjakeeles ei asetse pearõhk kunagi sõna viimasel silbil (Brockelmann 1965: 25 jj). Toodud näites ilmneb larüngaali tähistamise eelis. Kindlasti tuleb pärslaste nimedes *Omar*, *Alii* jt katkehääliku märk ära jätta, sest sõna algul ta ei hääldu (Alavi, Lorenz 1967: 29).

3. Pärsia keeles on järgmised lühikesed ja pikad vokaalid: *a* – *ā*, *u* (*o*) – *ū*, *i* (*e*) – *ī*. Igaüks neist võib seista nii rõhutuse kui ka rõhulises silbis. Rõhulise silbi pikki täishäälikuid on meil pärsinimedes kirjutatud ühekordsetena, üldnimedes mitmeti, näiteks samas teoses *šalvaarid* (pärsia *šalvār*), aga *aban* (pärsia *ābān*) (Mohadžer 1967: 26, 208). Tuleks aga nii üld- kui ka pärsinimedes märkida pearõhulise silbi vokaal pikaks, niisiis *Rudakii* (pärsia *Rūdakī*), *Teh(e)raan*, *Abadaan* (*Ābādān*), *Mostafaa* ~ *Mustafaa* (araabia-pärsia kirjas *mustafī*), *abaa*n jne. Käesolevat ettepanekut võib realiseerida ka tadžiki ja türki-tatari nimedes.

Ka lühikeste täishäälikute kandmisel araabia tähestikust ladina omasse on vaja suuremat järjekindlust. Mitmetahulisuse tõttu vajab see probleem eraldi käsitlemist, sest pärsia ja araabia keeles on lühikeste vokaalide hääldamine

varieeruv (Sovremennõi 1957: 35: неустойчивые, т. е. способные сильно сокращаться в неударном слове 'ebapüsivad, st võimelised tugevasti lühendada rõhutus silbis'; Brockelmann 1965: 18).

4. Meil on tavaks, et araabia päritolu pikkade nimede sees kirjutatakse *abu* 'isa', *ibn* 'poeg', artikkel jm väikese algustähega, mis on täiesti loomulik. Lühendatud nimedes ja ka pikkades märgitakse esimene sõna või liitunud artikkel aga suure algustähega, näiteks samas raamatus *Abu Ali al-Hussain ibn Abdullah ibn Sina*, kuid *Ibn Sina*; *Abu Bekr Mohammed ibn Zakkaria ar-Razi*, kuid *Ar-Razi* (Raudsepp 1968: 79 jj). Ka selle tavareegli tarvitamises on kõikuvust, nt *al-Omari*, kuid samas *An-Nassir* (Fjodorov-Davõdov 1970: 77, 84) (araabia kirjas *al*-). Tuleks ortograafiareeglite lihtsustamise mõttes kirjutada lisasõnad mõlemal juhul (välja arvatud lause alguses) väikese algustähega, järelikult *ibn Sinaa* (*sīnā*) jne.

5. Lõpuks on sageli raskusi sellega, kas üht või teist nime käsitada araabia või pärsia omana. Sellest aga oleneb sõnarõhk (pärsia *Mohammád*, aga araabia *Móhammad*), ja mis veel pahem, ka eestikeelne kirjakuju, sest pikka rõhulist vokaali tuleb märkida kahekordse tähega. Neis küsimustes peaksid tõlkijat aitama muidugi soliidsed teatmeteosed, lugejat aga lisakommentaariid.

Tahaks loota, et hiina keele hääldamisreeglite kõrval oleks uues ÕSis esindatud ka teiste idakeelte omi.

III

**LÄÄNEMERESOOME
KEELTEST JA KULTUURIDEST**

VADJA KEEL JA KULTUUR AJALOOKATLAS

Ilmunud: Vadja liikumisest ja kirjakeelest. – Keel ja Kirjandus 1, 2006, 83–85. Vadja keel ja kultuur ajalookatlas. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. 2004–2005. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2006, 219–241. Esimesena mainitud artikliga täiendati teise kirjutise lõpuosa, samuti lisati uut materjali nn vadja renessansi kohta.

Vadjalased olid muiste suure osa Ingerimaa ja Kirde-Eesti põliselanikud. Nad võeti 2008. aastal väikearvuliste põlisrahvaste nimekirja. Neid on säilinud Narva jõe taga Leningradi oblasti Kingissepa rajooni kahes külas, nimelt Jõgõperäl (vn *Krakolje*) ja Luuditsas (*Lužitsõ*); viimane on kolm aastakümnet tagasi tekkinud Luuditsa ja Liivtšülä (*Peski*) liitmisel. Praegu oskab seal vadja keelt ainult 4–8 inimest ning seda ei kasutata vähemalt viimased kümme aastat enam omavahelises vestluses (Heinsoo 2015₂). Vadja keel on eesti lähim sugulaskeel. Teda iseloomustab, tõsi küll, mitte kõigi murdeid, *tš*-häälik (*k* asemel eesvokaalide ees), näiteks *tšülä* ‘küla’, *kurtši* ‘kurg’ jne, samuti ka rohke *õ*-häälik, nt *kõlmõd* ‘kolm’, *õhsõnõissi* ‘oksendaks’. Olgu vadja keele näiteks siinkirjutaja enda seipitsetud salmike:

*Uni-lintu lensi kaukaalt,
Entši-lintu manalassa.
Minuu Ma'ra aika koolllu,
Tuli – kutsub õmaa meessä.*

Liblikas see lendas kaugelt,
Hingelind see manalast.
Minu Maarja ammu koolnud,
Tuli – kutsub oma meest.

Vadja ajaloost, eriti muinasajal

Vadjalaste etnogeneesi on suhteliselt põhjalikult uuritud, ent käsikäes teaduse arenguga tuleb aeg-ajalt vanu tõdesid uuesti üle vaadata. Näiteks pole siinkirjutaja arvates vadjalaste puhul õige lähtuda estotsentrilisest ehk eestikesksest seisukohast, mille kohaselt nad olevat eraldunud kirde-eestlastest suhteliselt hilja, alles I aastatuhandel; varem arvati sama ka soomlaste puhul (teisiti nt Lauerma 1998). Pigem on vadjalased kujunenud pikemat aega ühes

ja samas kohas elanud läänemeresoome rahva baasil. Teisalt ei tohiks eeldada arheoloogiakultuuri, etnose ja keeleainese üks-ühest vastavust; see võib sageli viia ebaõigete tulemusteni (vt P. Ligi 1993: 97, 100; Elomaa 1996).

Vadjalased või nendele lähedased, nn vadjapärased hõimud on muiste elanud ka Eesti territooriumil, kus nad on pikapeale eestistunud. Isurite osa kirde-eestlaste ja vadjalaste kujunemisel käsitlem hiljem teisel (vt esialgu Lauerma 1998). Arheoloog Priit Ligi (1986) konstateeris ürikute, keele, muinasmaakonna nime *Vaiga*, etnoloogia, arheoloogia jt andmete analüüsimisel vadjalaste ning Kirde- ja Ida-Eesti rahvastiku ühist päritolu. Ta jõudis järeldusele, et Peipsimaa põhjaosas elasid vadjalased juba muistsetest aegadest peale. Mujal Ida- ja Kirde-Eestis asusid esimesel aastatuhandel pKr keele ja kultuuri poolest Narva jõest ja Peipsi järvest ida pool elavate tšuudidega (ka lõunavadjalastega) kultuuri poolest sarnased nn vadjapärased hõimud. Murdejoonte järgi otsustades võisid mainitud paikades elada vadjalased või vadjapärased hõimud siiski juba muinasajal. Nendega seostub muistne maakonnanimetus *Vaiga*, mis on sisuliselt sama sõna mis *vadja*. Keelemurde põhjal otsustades elas vadjapärast rahvast ka pärastise Lüganuse kihelkonna territooriumil.

Hilisematel vadjalaste aladel on elatud juba mesoliitikumist ehk keskmisest kiviajast (9600–5000 eKr) alates. Sellest annavad tunnistust muinasasula Narva suudmealal lähedal Joaorus ja Tõrvalas ning juhuleiud Kirde- ja Ida-Eestist (Jaanits jt 1982: tahvel 1; Kriiska, Tvaauri 2002: 28, 77 jt; Lapšin 1990: 107). Muidugi ei saa me kaua aega rääkida veel vadjalastest kui rahvast. Keskmise kiviaja esemeid on leitud ka mujalt Ingerimaalt, kuid vist mitte pärastiste vadjalaste asualadelt.

Narva jõe ümbrus jäi oluliseks kultuurikoldeks ka neoliitikumis (5000–1800 eKr). Selle hilisest ajajärgust on peale Narva kandi teada veel Jäbara asula ja Sope kalmistu Purtse jõe suudmealal, Haapsi kalmed ning Jõuga ja Lemmaku asula Põhja-Peipsimaal. Tollal oli asustatud ka Lauga jõe ümbrus Lääne-Ingeris (Lommi asulakoht jt); väheseid juhuleide on kivi- ja varasest rauaajast saadud ka ida poolt, sealhulgas on avastatud täpsemalt dateerimata paat Strelnast Soome lahe ääres (Gurina 1961: 410 jj, 531–532; Uino 1991: 18).

Pronksiajal (1800–400 eKr) ja hiljem on asustus Eesti alal üha tihenenud, kuid Ingerimaalt pole neist aegadest arheoloogide kummastavalt paraku eriti midagi teada. Alles I–IV sajandist pKr on Kattila murde alalt (Valgovitsa,

Velikkä) avastatud kalmerajatisi ja esemeid. Leidudeta jääb vadja ala edaspidigi kuni II aastatuhande alguseni. See võib uurijate arvates olla tingitud toonasest erilisest matmisviisist (vt Rjabinin 1997: 22–23, 33; 2001: 15).

XI–XIV sajandil rajati Narva jõe taga kahes piirkonnas – viljakal Isuri lavamaal ja Peipsi kirderannikul – surnute matmiseks tuhandeid kääpaid ja žalnikuid. Kääbastekultuur levis ka Alutagusele. Ingerimaa Soome lahe ääres osas leidub maa-aluseid haudu. XIII–XVIII sajandi kalmistuid on teada Vainosalost (vn *Voinosolovo*), Velikkält, Pihlaalalt, Manuilovost, Begunitsõst jm. Vadjamaal leidis ka mitu linnust (Kaipola, Voronino). Kohati on seal avastatud peitaardeid.

862. aastal tekkis Vana-Vene riik keskusega Novgorodis. See oli alguses peamiselt skandinaavlaste (varjaagide) ja kohalike läänemeresoomlaste riik (Kriiska, Tvauri 2002: 170). Läänemeresoomlaste nimetus *чюдь* 'tšuud' jõudis vene allikatesse juba 859. aastal, *ѡдѡ* 'vadjalane' alles 1069. aastal (Vod 2003: 556). Muinasaja lõpul võisid Eesti territooriumil keele iseärasuste põhjal oletatud vadja alad kuuluda Virumaa idaosas Askele ja Alutaguse kihelkonna ning Põhja-Tartumaal Vaiga väikemaakonna ja (ehk ka) Soopoolitse kihelkonna koostisse. Esimese aastatuhande lõpul ja XIII–XIV sajandil migreerisid ida poolt Peipsit Põhja- ja Lääne-Peipsimaale (Kaltri, Välg, Mäksa) ning isegi Lõuna-Tartumaale (Makita) väikearvulised inimrühmad (vt Ligi, Valk 1993).

Ingerimaa liideti Vadja viiendikuna Novgorodi riigiga ning XV sajandi teisel poolel ühendati Moskva suurvürstiriigiga. Aastatest 1581–1590 oli Lääne-Ingeri ja 1617–1703 kogu Ingeri Rootsi valduses. Põhjasõja tulemusel ühendati nii Ingerimaa kui ka Eesti Vene impeeriumiga. Eesti idaosa jagunes pärast muistse vabadusvõitluse luhtumist Taani, Liivimaa Ordu ja Tartu piiskopkonna vahel, alates 1346. aastast ainult kahe viimatimainitu vahel ning XVI sajandi lõpust kuni XVII sajandi alguseni Rootsi ja Poola vahel. Hiljem on kogu Eesti ala rahvastikul olnud ühine saatus.

Vadjalaste arvu vähenemine aegade vältel

Vadjalaste kohta enne 1848. aastat pole arvandmeid. Ajaloolane S. Gadzjatski (1940: 3) leidis maksukatastrites sisalduvate mittekiriklike eesnimede põhjal, et XVI–XVII sajandil moodustasid nad Kabrio ja Jamburgi lääni rahvastikust venelaste kõrval vaid 4,4%, sest 6300 eesnimest üksnes 278 polnud

kristlikud. Tegelikult võib seesuguse arvutuse tulemusena saada paremal juhul aimu vaid vадja ja isuri küladest ning ristiusu levikudünaamikast vадjlaste hulgas, mitte aga rahvaarvu kohta. Näiteks sedastas etnoloog A. Novožilov (1997: 46) asjaomaste maksukatastrite põhjal, et nn paganlikke nimesid esineb kõige rohkem Toldoga, Kargala ja Opolje pogostis. Neis on vадjalasi ja isureid registreeritud XIX sajandil ja hiljemgi, kusjuures mittekristlikke isanimesid leidis seal üle kahe korra rohkem kui eesnimesid.

Esimesed arvandmed vадjalaste kohta esitas Peterburi akadeemik Peter Köppen (Koeppen 1851: 146). Kokku registreeriti toona üle 5000 vадjalase (täpsemini 5148). Hiljem on nende arv pidevalt kahanenud. Kahjuks pole hilisemad andmed võrreldavad, sest erinevate uurijate vадjaluse kriteeriumid on olnud erinevad. Näiteks tuletas vадja haritlane Dmitri Tsvetkov vадjlaste arvu teoreetiliselt, korrutades talude arvu perekonnaliikmete arvuga ja sai niimoodi koguarvuks ligemale 7500; teistel andmetel oli vадjalasi tollal aga kümme korda vähem (Tsvetkov 1925: 40; Lensu 1930: 201). Akadeemik Paul Ariste pidas vадjalasteks üksnes vадja keelt hästi rääkivaid inimesi. Nii oli tema andmeil 1947. aastal sadakond vадjalast, tosin aastat hiljem poole vähem ja 1980. aastal kõigest paarkümmend vадjalast (Ariste 1948: 3; 1960₄: 207; 1981: 76). Vene Föderatsiooni 2002. aasta rahvaloenduse andmeil elas 72 inimest, kes pidasid end vадjalaseks, ent vадja keele kõnelejaid oli tegelikult mitu korda vähem. Kui 1995. aastal valdas Vaipooles vадja keelt votooloog Heinike Heinsoo (2006: 234) väitel ligikaudu 60 inimest, siis nüüdseks [2006] olevat nende arv kahanenud 10–15ni.

Vадjalaste assimileerumise põhjused

Vадjalaste hääbumise on kutsunud esile üksteisega seotud aineliste ja vaimsete põhjuste kompleks.

Ainelised põhjused. Ilmselt polnud vадja hõimud algul kuigi arvukad. Demograafiliste tegurite hulgas sõltuvad sündimus ja suremus eelkõige majanduslikest ja poliitilistest põhjustest, eriti sõdadest (XIII ja XVI sajandi sõjad, Põhjasõda, Teine maailmasõda). Ühiskonna areng, Ingerimaa strateegiline asend jm põhjustasid vallutussõdu, milles kohalikku elanikkonda sai surma ja võeti vangi. Peale selle võeti saagiks või hävitati veiseid, hobuseid ja vilja. Hävitamise ja ebasoodsate ilmastikutingimuste tagajärjeks olid nälja-aastad. Inimesed pagesid mujale. Majandus laostus. Vадjalasi võeti

ka okupatsioonivägedesse, kus neid sai surma. Abielude arvu vähenemine sõdade ja muude põhjuste tagajärjel ning abielud samausulise võõra rahvaga põhjustasid rahvaarvu vähenemise.

Vadjalaste arvu on oluliselt vähendanud väljarändamine. Palju vadjalasi põgenes luteri usku vastu võtma sundimise pärast aastatel 1656–1658 Rootsi võimu alt Venemaale, kus nad suhteliselt kiiresti venelaste hulgas hääbusid. Jamburgi lään kaotas toona 60% ning Kabrio ja Ivangorodi lään 12% rahvastikust (Saloheimo 1991: 76). Migreerijad olid peamiselt vadjalased ja isurid, kusjuures vadjalasi võis olla 300–500 peret. Hulgaliselt rännati Ingerimaalt välja ka Põhjasõja ajal. Elama asumine Peterburi ja mujale läks eriti hoogu pärisorjuse kaotamise järel 1861. aastal.

Vadjalaste arvu on vähendanud ka vallutuspoliitikaga liitunud küüditamised. Näiteks 1445. aasta paiku ajasid saksa ristirüütlid rohkesti vadjalasi Lääne-Vadja Kuramaale Bauska kindlust ehitama. Palju vadjalasi küüditati Ingerimaalt aastatel 1929–1931 ja 1935–1936 Nõukogude Liidu rahvuspoliitika tõttu. Surmalöögi andsid Teise maailmasõja aegsed sündmused. Vadjalased ja teised läänemeresoomlased viidi Soome ja Saksamaale. Sõja lõppedes saadeti nad tagasi Ingerimaale, kuid küüditati sealt peatselt Siberisse, Kasahstani, Jaroslavli oblastisse ja mujale; osa hukkus, osa ei naasnud enam iial kodupaika.

Negatiivselt on mõjunud venelaste ja teiste rahvuste infiltratsioon Ingerimaale. Vadjalaste alale rajati kolm kindlust: 1240. aastal Koporje (Kabrio), 1384. aastal Jamburg ja 1492. aastal Ivangorod. Kindluste ümbruses ja mujal tekkisid vene asulad. Venemaa vallutuspoliitika tõi Ingerimaale XV–XVII sajandil peamiselt venelasi, kuid ka tatarlasi jt. Peeter I ukaasid aastatest 1712 ja 1726 kiirendasid Venemaa rahvuste immigratsiooni Ingerimaale. Näiteks 1732. aastal moodustasid siirdlased Jamburgi ja Koporje lääni rahvast vee-randi, sh hilisimmigrante oli 17% rahva koguarvust (Hakamies 1991: 197). Sarnased poliitilised, majanduslikud jm tingimused soodustasid immigran-tide sulandumist vadjalastesse.

Nõukogude võimu ajal, eriti pärast Teist maailmasõda asustati tühjene-nud külad venelaste, ukrainlaste, valgevenelaste ja teiste rahvuste esindaja-tega. 1960. aastatest alates ostsid Leningradi oblasti linnade elanikud tühjaks jäänud talud suvilateks.

Vadjalaste peaelatusallikas oli traditsiooniliselt põllumajandus. Sõjad ja ilmastikuolud põhjustasid sageli nälja-aastaid ja suurt suremust. Elati

suurperedena ja maa oli väheviljakas. Seetõttu olid paljud vadjalased pärast pärisorjuse kaotamist sunnitud kodupaigast lahkuma, et hakata teises maako- has sulaseks, piigaks, karjaseks või linnades, nagu Narva ja Peterburi, teha- setööliseks, voorimeheks jne. Eriti varmad olid noored seda tegema. Võõr- sil elati aastaid. Vene keelest sai kodukeel. Abielluti ja toodi kodukülla kas venelane või isur. See soodustas vene linnakultuuri levikut külas. Ka kauban- dus on soodustanud vadjalaste assimilatsiooni. Näiteks kulges Lauga jõge pidi Soome lahele tähtis kaubatee ning Novgorod pidas vadjalastega kauba- vahetust.

Vaimsed põhjused. Vadjalased olid sunnitud võtma vastu õigeusu. Stolbovo rahulepingu järel hakati neid pöörama luteri usku, mis koos ras- kete majandusoludega põhjustas vadjalaste massilise rändamise väljapoole Ingerimaad. Venekeelsete jumalateenistuste mõjul asendus hõimuidentiteet õigeusuidentiteediga. Vadjalaste naabriteks on pikka aega olnud isurid ja nende keel, mis sarnaneb rohkem karjala keele ja Soome idaosa murretega, on tohutult prestiižikamaks peetud keelena mõjutanud vadja keelt. Üha inten- siivsemalt muutus prestiižikeeleks vene keel.

Kool asutati vadjalaste alale alles XIX sajandi teisel poolel. Õppetöö toi- mus ainult vene keeles. Väike rahvaarv ja laialdane kirjaoskamatus ei või- maldanud rahvuslikku ärkamist nagu eestlastel ja liivlastel. Venekeelne kir- jandus ja raadio ning viimase poole sajandi jooksul ka televisioon kiirendasid assimileerumist. Ka sõjaväeteenistus, mis tsaariajal kestis kuni 25 aastat, soodustas meeste venestumist.

Vadjalaste assimileerumist soodustasid väike arv, panslavistlik venesta- mispoliitika, emakeele kõlbmatuse ametiasjus, väikese rahva ja keele halvaks- panu, kirjakeele puudumine, üha kasvav vene keele prestiiž jms (vt ka Ernits 1996₁, 2004₂, 2006₃; seal ka kirjandus).

Vadja ainelise kultuuri muutumine

Vadjalaste aineiline kultuur, mis on saanud mõjutusi mitmest suunast, on aegade vältel teinud läbi suuri muutusi. Ruumipuudusel saame veidi pikemalt peatuda vaid muinasajal ning mõnel hilisema perioodi rahvarõival, samuti elamul.

Aastatuhandeid kestnud kiviajal (9600–1800 eKr) olid üksteisele järgne- nud Kunda, Narva, kamm- ja nõorkeraamika kultuurid territoriaalselt üsna

üheülbalised. Ilmselt nooremal kiviajal hakati jahinduselt ja kalanduselt siirduma viljelevale majandusele, millega materiaalne kultuur oluliselt muutus.

Nooremal pronksiajal (1100–500 eKr) täheldati Soome lahe lõunarannikul, sealhulgas ka selle idaosas mitmesuguseid muutusi majanduse, ühiskonna ja kultuuri vallas. Täheldati rohkesti skandinaaviapärast. Seda olid ka esimesed kivikalmed – kivist kalmed, mis aga Alusetagusele jõudsid alles eelrooma rauaajal (Kriiska, Tvauri 2002: 97, 101; P. Ligi 1992: 6). Nende baasil tekkisid Kirde-Eestis rooma rauaajal (50–450 pKr), mil siledad Skandinaaviaga katkesid, tüüpilised tarandkalmed. Need levisid vähehesel määral ka Lääne-Ingeris, nimelt hilisema Kattila murde alal Valgovitsas, Velikkäs ja vist ka Kattilas (vt Rjabinin 1997: 22).

III sajandil eristus arheoloogilise ainese põhjal Eesti territooriumil kultuuriliselt Kirde-Eesti alarühm (Jaanits jt 1982: 243). Rooma rauaajal tihenesid sidemed lõunanaabritega, eriti balti hõimudega. Laialdaselt tuli kasutusele baltipärane ehtemood (mitmesugused sõrmused, sõled, võrud ja keed). Keskmisel rauaajal ilmus Alutagusele lühiajaliselt pikk-kääbaste kultuur (P. Ligi 1992: 6). Hilisrauaajal (1050–1250) tekkis Ingerimaal ja sellest lõuna pool massiliselt kääpamatuseid, mis ulatusid ka Kirde-Eestisse (Jõuga jt Alutagusel). Need sisaldasid rohkesti slaavipäraseid ehteid, nagu oimurõngad, helmestest kaelakeed jm. Kääbastes leidis ka baltipärast. Erandiks jäi Pühtitsa kääbastik, kust on leitud vaid baltipäraseid ehteid (Alutaguse rahva eestistumise ja venestumise kohta vt P. Ligi 1992: 7–8).

Baltipärased ehted olid koos slaavipärastega X–XII sajandil levinud ka Peipsi kirderanniku kääbaskultuuris, mille inventaris leidis Isuri lavamaaga võrreldes ka olulisi erinevusi. Peipsi kirderanniku kultuuris on ühisjooni eriti Alutaguse kääbaskalmistute inventariga, mistõttu on oletatud, et Alutaguse võis vadjapärase elanikkonna saada just sealt (Rjabinin 1997: 51). Teisalt pole võimatu, et erilist migratsiooni ei olegi toimunud, vaid tegu on kultuuri poolest sarnase rahvaga. Lahetaguse (vn *Zalahtovje*) kääbaskalmistute ehted on üsna sarnased Peipsi läänerannikul olevate Kodavere kandi maahaudadest leitud ainesega, mistõttu Lahetaguse kunagisi asukaid peetakse eestlasteks (Hvoštšinskaja 2004: 165 jj).

Vadjalaste ehetes ilmneb XIII–XVI sajandi Ingerimaa maa-aluste külakalmistute inventari põhjal tunduvalt rohkem nii balti- kui ka slaavipäraseid jooni. Huvipakkuv on siinpuhul märkida, et naaberrahvastel oli mõni ehtetüüp käibelt kadunud juba XIII sajandil, kuid vadjalased kandsid seda

veel mitu sajandit hiljem (Rjabinin 1997: 41). Vaid vähesed ehted (sõrmused, oimurõngad) olid keskajal slaavipäraseid. Osa neist, nagu oimurõngad ja küsimärgikujulised kõrvarõngad, samuti kaurikarbid olid tõenäoliselt pärit Volga-Kama regioonist, kus keskajal laius Kasaaride kaganaat (kaurikarpide levikuteede kohta vt ka Ernits 2004₁).

Juba XVIII sajandi lõpu andmetel oli vadja meesterõivastus peale peakatte, saabaste ja rüü minetanud omapära ja muutunud vene rõivaste sarnaseks. Ainult Kattila pool kandsid mehed veel XIX sajandi lõpuni valget linast rüüd (Prõtkova 1929: 312). Erilaadne oli aga naisterõivas. Vähemalt Vadjamaa lääneosas kanti XIV–XV sajandi andmeil pealistikku kaht öla kohalt paeltega kinnitatud, kuid küljelt kokku õmblemata vaipseelikut, nn *hurstud-aannua* komplekti, mis XX sajandi alguses oli säilinud vaid Kesk-Ingeri isureil, ja peas pika tagaosaga tanu (vdj *sapano*). Kattila kandi külades oli naisterahvastel XVIII sajandi lõpu andmeil riietus muutunud või oli see olnud juba varemgi Lauga-äärsest rahvast erinev. Neiud kandsid linasest riidest varrukateta pealisrõivast (*amõ*) ja selle peal lühikest pluusi *ihad*, st käiseid, mis sarnanesid asjaomase põhjaeesti, idakarjala ja põhjavene rõivaga. Abielunaiste riietusse kuulus käiste kõrval sinine villane umbkuub või pihtseelik (*rukka*), eiteldele aga varrukatega linane särgisarnane *ummikko*. Viimane võis uurijate arvates olla varem käibel ka nooremate naiste rõivana ja ulatuda hilisrauaaega, nagu ka *rukka* (Öpik 1970: 37, 91 jj). Väga kaunis naisteriietus hõlmas mitut liiki põllesid, sh kaht puusapõlle (*kaattõri*), kuni üheksat liiki vöösid, staatuse järgi erinevaid peakatteid, rikkalikult ehteid, ohtrasti kaurikarpe jne. Rõivastuses (eriti puusapõlledes) ja ehetes on uurijad leidnud Volga ja Kama äärsete soome-ugri ja turgi rahvaste mõju, mis algas juba enne kontakte slaavlastega. Eriti ilmnes see neidude ümara peakatte *päasse* ja naiste kõrge peakatte *paikaz* ehituses, ehete (*müüvetsi*, *pelduška*, *tallukar*) nimetustes ning kaurikarpide rohkuses (Öpik 1970: 39–41, 123 jj). Seega on rahvarõivas ja ehted olnud pikka aega mõjutatud igast ilmakaarest.

XIX sajandi keskpaiku asendus Lauga-äärsetel vadjalastel *rukka* isuritega ühise ja neilt laenatud Lõuna-Vene *panjova*'ga sarnase *hurstud*-seelikuga. See näitab isuri mõju kasvu vadjalaste hulgas, ent peatselt surub selle alla vene mood. *Hurstud*-seelik kadus tarvitusest üsna kiiresti: ühtedel andmeil juba 1860.–1870. aastatel, teiste järgi kantud seda veel paar aastakümnet hiljemgi. Edaspidi hakkas naiste rõivastus üha kiiremini muutuma ning üks vene sarafanitüüpi pealisrõivas vahelduma teisega. Arvatavasti hiljemalt

XIX sajandi keskpaiku levis Vadjamaal nn siiludega valgest linasest sarafanitüüpi pihikseelik (*ummikko*), mis kadus käibelt 1880.–1890. aastatel. Seda hakkas asendama teist tüüpi sinine siiludega sarafanilaadne pealistrõivas (*krassikka, sinjakka*). Viimast kandsid vanemad inimesed veel 1920. aastate teisel poolel, kuid selle kõrvale oli moodi tulnud ka sirgelõikeline sitsist või siidist sarafan. Samal ajal olid kogu Lääne-Vadjas mitmed sarafanitüübid juba asendumas pluusi ja kahara seelikuga, kusjuures Ida-Vadjas olid tollal sarafanid juba nurka visatud. Neiud kandsid 1920. aastatel kogu Vadjamaal eranditult ainult poekleite (Prõtkova 1929: 321–323). Käsikäes pealistrõivaste tüüpide muutumisega vahetusid ka teised riietusesemed, nagu peakatted, vööd ja põlled. Ida-Virumaa, eriti aga Iisaku kandi naiste rahvarõivas säilitas käibelt kadumiseni XIX sajandi viimasel veerandil rohkesti vadjapäraseid jooni (vt Moora 1953: 208; Voolmaa 1992: 28; Öpik 1970: 149).

Rehielamu, mis hakkas kujunema hiljemalt esimese aastatuhande lõpu-poolel, on peale Eesti ja Põhja-Läti tõenäoliselt esinenud veel vaid Vadjamaal (Viires 1995: 233). Kreevini ainese järgi otsustades pidi rehielamu olema kasutusel vähemalt Narvuzi murde alal veel XV sajandi lõpupoolel. Teadmata ajast peale on vadjalased hakanud elama nn idaslaavi tüüpi elamuis, mida iseloomustasid suur venepärane ahi ja külm esik (Vod 2003: 566). Etnograafilisest ajast on Ingerimaa vadjalastel, isuritel ja venelastel vanema talutüübina teada õue ümber paiknenud hoonetekompleks, mis 1942. aastal oli säilinud vaid Itsäpäivä külas, kuid 1880.–1890. aastatel oli see olnud veel valdav (Gabe 1930: 127).

XIX sajandi teisel poolel hakkasid Vadjamaal levima suletud õuega talud, milles külma esikuga elamu ja laut (vdj *õvvi* laiemas tähenduses) paiknesid enamasti paralleelselt servapidi koos, kuid ait (*ratiz*) ja rehi eraldi. Seesuguseid ehitisi oli 1950. aastatel mitmes külas (Kõrvõttula, Mati, Itsäpäivä jt) veel tänavate kaupa. Tollal erines Vaipoolle elamutüüp Kattila omast; Soome lahe ääres ilmnis tuntav eesti ja soome mõju, mis oli intensiivistunud XX sajandi algul (Ariste 1960₄: 220–221). Vadja õlgkatustega majad olid omal ajal kaunid. Akende piirlauad ja ilurõdud olid ehitatud kas nikerduste või õlivärvimaalingutega, mille eeskujudeks olid osaliselt linnade aknakaunistused. Külades olid hoonete otsmiste katusemalkade tipud sageli voolitud linnukujuliseks (Gabe 1930: 125, 132 jj).

Esimese maailmasõja paiku hakkas Vadjamaal levima hoonetüüp, milles elamu ja laudad olid ühes reas, kuid erinevalt teistest Põhja-Venemaa aladest

oli see vadjalaste seas 1920. aastate teisel poolel veel vähe levinud (Ränk 1960: 47; Gabe 1930: 128). Hiljem on vanad majad ümber ehitatud ja laut tarbetuse tõttu maha lõhutud. Samuti on uusi elamuid rajatud rohkesti kolhoosimajade tüüpprojektide järgi. Mitu küla (Pihlaala, Jarvigoistšülä, Peen-Rudja) hävis sõja aegu täielikult. Külades võib näha ka 1950.–1960. ehitatud tellisehitisi, varem rajati neid haruharva; valdavaks on siiski puitehitised. Jõgõperä kandis oli tollal enamik maju vooderdatud ja värvitud, mujal leidis neid üksikuid (Ariste 1960₄: 221; Vod 2003: 570).

Vadja talupojakultuur hakkas kujunema juba muinasajal. Ta oli aastasadu üsna konservatiivne. Põhiliseks akultureerijaks sai kõigepealt kapitalil põhinevate tootmissuhete hoogne areng ja nähtavaks murdejooneks pärisorjuse kaotamine Venemaal 1861. aastal. Seoses linnastumise, industrialiseerimise ning kolhooside-sovhooside tekkega on tänaseks traditsiooniline talupoja-kultuur, nagu mujalgi Euroopas, hääbunud. Käibelt on kadunud toonased asula- ja hoonetetüübid; majandushooned rehi ja ait; aastasadu viimistletud ehitustehnika; tööriistad ja veovahendid; traditsioonilised toidud ja rõivad; mitmekesised talutööd ja -tegemised.

Vadja vaimse kultuuri muutumine

Vaimsele kultuurile jättis pitseri sajandeid valitsenud vene õigeusk, kuid kaua säilisid ka ristiusueelsed jooned, näiteks kalendripühade tähistamisel (vt Ariste 1969₂). Veel XVI sajandil kaebasid kirikuvõimud nn ebausukommete säilimise pärast Ingerimaal. Tollal kummardati pühi puid ja kivisid, surnuid maeti külakalmistule, vaimulikele oli pinnuks silmas naiste rõivas. Koos õigeusu väljajuurimisega Nõukogude perioodil läksid igavikuteele ka ristiusuga liitunud muistsed kombed ja rituaalid.

Oluline osa vadja vaimses kultuuris oli regilauludel ja -viisidel, mis säilisid XX sajandini. Kattilas suri XIX sajandi keskpaiku suurlaulik Anna Ivanovna. Sealt kandist on vähemal määral regilaule korjatud veel 1930.–1940. aastatel. Kauem säilis rahvalaul Vaipooles, kuid laulud olid vadjalastel ja isuritel ühised: kumbki rahvas laulis neid oma keeles. Viimased üleskirjutised on tehtud seal 1940.–1970. aastatel isuri juurtega laulikuilt Matjo Gerassimovalt ja Oudekki Figurovalt (vt Ariste 1960₂; 1986). Paljudest kunagistest vadja piirkondadest, sealhulgas Kabrio murde alalt pole rahvalaule enam märkimisväärselt õnnestunud talletada. Väheseid riimilisi rahvalaule löid

vadjalased alles XX sajandil. Suhteliselt kaua säilisid arhailised meloodiad. Väga levinud muusikariist oli vadjalastel arhailise ehitusega kannel, mille XX sajandi alguses tõrjus välja lõõtspill. Tollal tulid moodi ka vene laulud. Sama ajani oli kasutusel ka torupill (*rakkopilli*). Vadjalased (samuti ka isurid) puhusid omapärast puust karjasepasunat, mida kutsuti venepäraselt *truba*'ks (Vod 2003: 590–591). Selle valmistamise oskus kadus alles mitmekümne aasta eest. Ajapikku jõudis üha kiiremas tempos hääbuda ka traditsiooniline vaimne kultuur.

Lõpetuseks nn vadja renessansist

Nüüd veidi helgemat juttu. Pärast Nõukogude Liidu lagunemist tekkis Peterburis ja Vadjamaal vadja liikumine, milles, tõsi küll, ei osale niivõrd vadjalased kui teised rahvused. See meenutab meil mõnevõrra XIX sajandi esimest poolt, mil eesti asja ei ajanud veel eestlased, vaid muulastest estofiilid. Veneemaal on tegu tõsiste votofilidega, kelle tegevuse impulssideks on tavaliselt seos vadja juurte või territooriumi kaudu. Vadja liikumise harjal loodi ka vadja kirjakeel.

Asjaomased sündmused keerlesid kahe võtmeisiku ümber. Kultuuri äratjaks sai vadja rahva õiguste kaitsja, vadjalasega abielus olev inseneriharidusega Tatjana Jefimova ning kirjakeele lõi filoloogiakandidaat Mehmet Muslimov¹⁰⁹. Huvitav on siinpuhul lisada, et votofilide seas leidub mitmesuguste elukutsete esindajaid (täppisteadlased, kunstnikud, muusikud jt).

Üheks oluliseks tähiseks sai vadja eramuuseumi rajamine Luuditsasse 1997. aastal. Paraku on muuseum kaks korda maha põlenud, esimest korda 2001. aastal, mil seal leidis 70 etnograafilist eset ja üle 200 vana foto. Seejärel leiti muuseumi jaoks teine asukoht ning tegeldi ekspositsiooni taastamise, ajaloo ja genealoogia uurimisega, ent see hoone põles maha 2006. aastal. Seejärel alustati virtuaalse muuseumi loomist. Hiljem kolisid Jefimovid mujale ning sellealane tegevus soikus. Kingissepa rajooni võimude toel ehitati Luuditsas uus muuseumihoone traditsioonilise vadja talu laadis, millesse

¹⁰⁹ M. Muslimov lõpetas 1987. aastal Leningradi Riikliku Ülikooli matemaatika ja mehaanika teaduskonna, siirdus 2000. aastal õppima Sankt-Peterburgi Euroülikooli etnoloogia teaduskonda ja kaitses seal 2005 filoloogiakandidaadi teaduskraadi. 2016. aasta andmetel töötab ta Venemaa Teaduste Akadeemia Keeleuurigute Instituudi vanemteadurina ja Peterburi ülikoolis üldkeeleteaduse dotsendina (Fakultet; Kafedra).

on paigutatud eelmistest tulekahjudest säilinud eksponaadid ja täiendatakse ekspositsioone taaskogutud esemetega. Seda, nn kolmandat muuseumi pole seni ametlikult avatud, kuid ta on juba muutunud vadja kultuurikeskuseks, kus toimuvad ka vadja keele tunnid jm. Muuseumi hoidja on küla põliselanik Marina Iljina (Kolmas vadja; Vadja muuseum).

T. Jefimova initsiatiivil hakati 2000. aastal pidama Luuditsas, mida on tingimisi nimetatud Vadjamaa pealinnaks, külapidu (*vakkovõ*), mis oli toona pühendatud küla 500. esmamainimise aastapäevale. See pole oluline sündmus mitte üksnes lokaalses plaanis, vaid ka laiemalt: peol käivad naaberküla vadjalased ja nende järglased ning Peterburi ja Leningradi oblasti, Moskva, samuti Eesti vadjahuvilised ja votoloogid. Mõnel aastal on tulnud kohale ligemale 300 inimest (Bezrukova 2005).

2003. aastal loodi vadja lipp, mida näeme alati lehvimas külapeol, ja vapp ning kohaldati vene viisi baasil hümni melododia. Samal aastal hakati literaat Fjodor Tumanski jooniste ja kirjelduste põhjal taastama XVIII sajandi vadja neidude imekaunist rõivast. Seda kannavad Jõgõperä keskkooli folklooriansambli „Linnud“ liikmed ja juhataja Marina Petrova.

2005. aasta aprillis registreeriti Vadja Kultuuri Selts, mida hakkas juhatama T. Jefimova. Praegusel ajal on seltsi esimeheks vadja juurtega Peterburi muusik Jekaterina Kuznetsova. Folklorist Madis Arukask (*s.a.*) on neid ettevõtmisi tabavalt nimetanud „omalaadseks vadja taassünniks läbi etnofuturistlike aktide.“

M. Muslimov hakkas 1994. aastal Peterburis korraldama vadja keele kursusi, millel osaleb nii vadja juurtega inimesi kui ka teisi. Jõgõperä keskkooli koduloo fakultatiivtundides on viienda klassi õpilastele keelt õpetanud peale M. Muslimovi ka folkloristide Taisto Raudalaineni ja Ergo-Hart Västriku telefilmist „Ja päästa meid ära kurjast“ (2004) tuntud vadjalane Tatjana Prokopenko.¹¹⁰ 2005. aasta sügisel hakkas Jõgõperäl kodulugu õpetama T. Jefimova. Praeguseks on vadja keele õpetamine Jõgõperä keskkoolis, mis on üle viidud Ust-Lugasse, lõppenud. Alates aastast 2010 toimuvad koostöös Ingeri Kultuuriseltsiga (esimees Helena Miettinen) Vadjamaal suviti Tartu ülikooli dotsendi Heinike Heinsoo vadja keele kursused (vt Heinsoo 2012).

¹¹⁰ Valmis Peterburi arheoloogi ja etnoloogi Olga Konkova stsenaariumi järgi vändatud telefilm „Vadjalased: Kaduva rahva minevik ja olevik“ (Trofimov 2005). Vadjalastest on viimasel ajal tehtud teisigi filme. Autori märkus, 2016.

Vadja keelega saab tutvust teha ka interneti vahendusel. Internetiportaal „ripub“ viis õppetundi, mille M. Muslimov on koostanud 2002. ja 2003. aastal (vt Uroki). Nii veebis kui ka raamatuna on internetis avatud kodulehekülg „Vadžamaa – Водская страна“ (<http://www.vadjamaa.narod.ru>). Soome-ugri ja kelti rahvaste muusika esitamise kõrval propageerib vadja muusikat Eestiski hõimupäevadel esinenud Peterburi folkmuusikaansambel Bestiarium (vadja nimega *Maaväči*) J. Kuznetsova juhatusel. Kontserdi-reisidel on käidud Soomest Kamtšatkani.

2004. aastal ilmus esimene vadja raamat (tõsi küll, kahes keeles), mis pole trükitud teaduslikus transkriptsioonis, vaid vadja kirjaviisis. See on väike muinasjutukogumik (lähemalt vt Ernits 2006₁). Samal ajal hakkas ilmuma osaliselt vadja keelt sisaldav kohalik ajaleht *Maaväci* (‘Maarahvas’), mille praegusest käekäigust pole andmeid.

2009. aastal järgnes kopsakam muinasjutukogu „Предания и сказки водского народа. Vad’d’aa rahvaa jutud ja kaazgad“ (Sankt-Peterburg, 2009; 144 lk). See on suureformaadiline raamat paralleelselt vadja ja vene keeles. Teose on koostanud ja sissejuhatava osa kirjutanud Peterburi Kunstkaameras töötav arheoloog ja etnoloog Olga Konkova. Tegu on esimese raamatuga akadeemilises aimesarjas „Leningradi oblasti põlisrahvaste folkloor“. Teos on välja antud Vene Föderatsiooni soome-ugri kultuurikeskuse rahalisel toel (vt ka Ernits 2010₂).

Ent muinasjutukogud pole vadja ainukesed „pääsukesed“. 2010. aastal nägi Peterburis päevavalgust kaks värvitrukis tarberaamatut. Kõigepealt nimetagem A3-formaadis rohkete etnoloogiliste vadjateemaliste fotode ja joonistustega imeilusat seinakalendrit „Vad’d’a päivüzikko 2011“. Selle on koostanud Ilmapuu auhinna hiljutine laureaht ja Vadja Kultuuri Seltsi juhataja Tatjana Jefimova. Kõik tekstid (piltide allkirjad jm) on taas esitatud kahes keeles. Kalendri toimetas M. Muslimov. Ajaloolised pildid pärinevad enamasti Eesti Rahva Muuseumi kogudest.

Unustatud pole ka lapsi, kelle tarvis ilmus värvimisraamat „Vad’d’a krazgõttavõ cirja (Книжка-раскраска)“ (24 lk). Ornamendiribadega ääristatud suured kaunid pildid on joonistanud Peterburi folkrühma Bestiari juht ja Vadja Kultuuri Seltsi juhtfiguur Jekaterina Kuznetsova, kes on M. Muslimoviga kahasse lisanud piltidele vadja keeles lühikesed, enamasti ühelauselised tekstid. Värvimishuviline laps saab teada, milline on vadja lipp, vapp, rahvuslill, rahvusloom ja muudki. Raamatukese lõpus on asjaomased laused

esitatud veel kord, sedapuhku koos tõlkega vene ja inglise keelde, lisaks veel üks tähtis lause esmakordselt: *Müü suvammõ Vad'd'amaatõ. Мы любим Водскую землю. We love Votic land.*

Viimased aastad on meid „õnnistanud“ mitme keeleõpikuga. 2014. aastal ilmus trükist Moskva arsti Vitali Tšernjavski vadja keele õpik iseõppijale (163 lk). Selle keeleuusus põhineb Kattila murdel. Raamatut on varem põhjalikult retsenseeritud (Ernits 2015₃), mistõttu pole vajadust sel praegu pikemalt peatuda.

Samal aastal avaldasid O. Konkova ja isuri-vadja juurtega Soikkola muuseumi töötaja Nikita Djatškov 84-leheküljelise värviillustratsioonidega õpivahendi (Konkova, Djatškov 2014), milles peale keelealgete on vene keeles vaadeldud veidi ka vadja ajalugu ja kultuuri. Ka lugemispalad on paralleelselt vadja ja vene keeles. Tekstide vadja keelde tõlkijaks on peale õpivahendi autorite M. Muslimov.

2015. aastal ilmus votoloogi, Tartu ülikooli dotsendi Heinike Heinsoo (2015) mahukas, läbini vadjakeelne õpivahend „Vad'd'a sõnakopittõja“ („Vadja sõnakoguja“, 183 lk). See algab ladina tähtede tundmaõppimisega ja jätkab temaatiliselt viisakussõnade, kalendri, numbrit, rõivaste ja palju muuga. Praktiliste näidete ja tabelite varal tehakse selgeks ka grammatikateadmiste algeid. Õpivahend lõpeb viie sõnastikuga, mille keelteks on peale vadja keele soome, eesti, vene ja inglise. H. Heinsoo kirjakeele variant põhineb Vaipooles praeguseni osatavatel murrakutel. Kirjaviis lähtub meil välja antud vadja sõnaraamatu omast. Raamatu on kujundanud kunstnik Loit Jõekalda ja piltidega kaunistanud tema kunstnikust abikaasa Virge Jõekalda. Õpiku kirjastamist on toetanud Soome haridus- ja kultuuriministeerium, Mooses Putro mälestusfond, Ingeri Kultuuriselts (Soomes) ja Eesti Hõimurahvaste programm. Järgmisel aastal avaldas Heinsoo õpiku põhilisest osadest parandatud uustrüki, samuti vadjakeelse kahe aasta (2017–2018) kalendri, mida saab kasutada ka lihtsamate tekstide lugemikuna (*lukõmikko-päivezikko*). Õpivahendid põhinevad autori mitmeaastasel kogemusel vadja keele õpetamisel Vadjamaal.

Lõpetuseks mainigem edusamme vadja keeleteaduse vallas. Tartus töötavad Elena Markus ja Fedor Rozhanskiy andsid palju aastaid kestnud välitöö põhjal välja kaheköitelise monograafia XXI sajandi vadja keelest (Markus, Rozhanskiy 2011₁, 2011₂). Teos sisaldab põhjaliku grammatilise ülevaate, tekstid (ka CD-l) ja bibliograafia. Leksikograafia vallas on tohutu väärtusega

rohkem kui 200 aasta vältel talletatud sõnavara publitseerimine aastatel seitsmeköitelise sõnaraamatuna (VKS₁, VKS₂), aastal aga täiendatult-parandatult kompaktse üheköitelise sõnaraamatuna (vt ka Ernits 2014₂). Saavutused keeleteaduse vallas lisavad indu ja vajalikku alusmaterjali vadja keele edasisel arendamisel.

Vadja keele ja kultuuri velmamine on huvipakkuv eksperiment. Liati on tegu me lähima sugulaskeelega. Saame näha, kui kaugele jõutakse. Palju sõltub Venemaa rahvuspoliitikast, mis praegu näitab karmistumise tendentse. Vadjamaa tulevik on Ust-Luga suursadama ehitamise tõttu üsna tume. Vadjalasi ning nende keelt ja kultuuri ettevõetu muidugi enam ei päästa, sest on jõutud hääbumise viimasesse faasi, kuid ta teadvustab veel 24. tunnil, et vadja rahvas ja keel on olemas; samuti võib ta mõnevõrra võimendada vadja päritoluga rahva huvi oma juurte vastu.

VADJA KEELE VARASEMAST MURDELIIGENDUSEST JA HILISEMAST HÄÄBUMISEST

Ilmunud: Vadja keele varasemast murdeliigendusest ja hilisemast hääbumisest. – Võro Instituudi toimõndusõq 17. Piirikultuuriq ja -keeleq. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Konvõrents Kurgjärvel, 21.–23. rehekuu 2004. Võro: Võro Instituut', 2005, 76–90.

Vadjalased on Ingerimaa põlisrahvas. Vadja keeles eristatakse traditsiooniliselt lääne-, ida-, Kukkuzi, kreevini ja hüpoteetilist lõunamurret. Neid, v.a kreevini murre, kõneldi Lääne-Ingeris ja sealt lõuna poole jäävatel aladel. Kreevinid on XV sajandil vägisi Lõuna-Lätisse viidud vadjalasi (lähemalt Ernits 1996₁: 197). Vadjalaste etnogeneesi ja vadja keelt on suhteliselt põhjalikult uuritud, ent käsikäes teaduse arenguga tuleb aeg-ajalt vanu tõdesid uuesti üle vaadata. Eriti puudutab see etnogeneesi varasemaid etappe. Näiteks pole õige lähtuda estotsentrilisest seisukohast, et vadjalased on kunagi eraldunud kirde-eestlastest, vaid pigem on nad kujunenud juba pikemat aega paigal elanud läänemeresoome rahvast (Elomaa 1996: 159).

Tänapäeva uurimistöös on otstarbekas silmas pidada eriti kolme põhimõtet: 1) etnose uurimisel tuleb selgesti eristada bioloogilist, kultuurilist ja keelelist arengut; näiteks ei saa arheoloogilisi kultuure vahetult seostada kindlate etnostega ja nende keeltega; 2) etnose arengu käsitlemisel ei saa ühekülgsest lähtuda migratsiooniteooriast, vaid alati ka tuleb kaaluda järjepidevus- ehk kontinuiteedipõhimõtte rakendatavust; 3) keelte arengus tuleb peale hargnemise pidada silmas võimalikke areaalseid nähtusi, sh mitmesuguseid kontaktmõjusid (vt ka P. Ligi 1993: 97, 100, 110).

Käesolevas uurimuses leiavad käsitlust järgmised probleemid.

1. Kas vadja traditsiooniline murdeliigendus, mille kohaselt eristatakse Ingerimaa vadja keeles lääne- ja idamurret, kusjuures nii Kattila kui ka

Vaipoolle (keskusega Jõgõperä) keelepruuk on arvatud läänemurde alla, on ainuõige?

2. Kas kreevini murde põhjal saab mõnel määral taastada nn Narvuzi murret, st Narva ja Lauga jõe vahel kunagi kasutatud keelepruuki? Tavaliselt on vадja keele muutusi vaadeldud ainult diakrooniliselt, nimelt muutusi kreevinite lahknemise eelsel (nn ühisvadjа) perioodil, ja kreevinite lahknemise järgsel perioodil. Ent tänapäeval on üha laiemat poolehoidu pälvinas lähtekoht, et keeled pole varasematel etappidel kunagi olnud päris homogeensed.
3. Kas idapoolses Eestis on kõneldud vадja keele murret või murdeid? Milline on olnud nende seos naaberalade, eriti Narvuzi kandi keelepruugiga?
4. Milline on olnud vадja keeleala kunagine ulatus ning murrete ja külade edasine saatus muinasajast XXI sajandi alguseni?

Läänemurde asemele Kattila ja Jõgõperä murre

Traditsiooniliselt on kirjasõnas eristatud vадja keele lääne- ja idamurret, mille vaheline erinevus pole eriti suur.¹¹¹ Ent Kattila kandi keelepruugi iseärasuste võrdlemine Jõgõperä ja Kabrio omadega ehk traditsioonilise läänemurde ühe alamurde kõrvutamise teise alamurdega ja idamurdega annab alust kolme murde või murraku eristamiseks (tabelid 1 ja 2). Käesoleva uurimuse võrdlusmaterjal on ammutatud vадja keele grammatikast (Ariste 1948). Leidsin, et Kattila ja Kabrio murde vahel leidub vähemalt 14 iseärasust ning Kattila ja Jõgõperä murde vahel samuti 14 omapärast joont. Seevastu Kattila kandi üksikute murrakute vahel ei tule esile üle viie erinevuse. Käesolevas töös pole arvestatud üksiksõnalisi iseärasusi, vrd Kattila *mikä* : *minee*, *mizee* ‘mis : mille’, *kõikki* ‘kõik’, *nämäd* ‘nemad’ ja Kabrio *mikä* : *miğgää*, *kõittši*, *näväd*. Ohtrasti erinevusi leidub ka sõnavaras. Seepärast tuleks senise lääne- ja idamurde asemel rääkida hoopis kolmest, nimelt Kattila, Jõgõperä ja Kabrio murdest (nimetused suuremate asustuste järgi). Esimene neist hõlmab Kattila kandi külade kunagise keelepruugi, Jõgõperä murre esindab Soome lahe äärse Vaipoolle uusust. Kabrio murre vastab traditsioonilisele idamurdele. Kahel viimasel on Kattila murdest rohkem ühisjooni isuri keelega, nimelt

¹¹¹ Või on tegu hoopis murrakutega? Edaspidi tuleks vадja keelt uurida ka areaalselt kirikukülade ja mõisate järgi.

Jõgõperä murdel isuri keele Alam-Lauga ja Soikkola murdega, Kabrio murdel aga isuri keele Hevaha murdega. Mõlemal juhul väidetakse keelteliidu olemasolu (Laanest 1986: 147 jj). Murdeerinevuste ja -sarnasuste vanuse lähem arutelu jääb praegu ruumi puudusel kõrvale. Märkiksime vaid, et senisest rohkem tuleks arvestada isurite etnogeneesi. Traditsiooniliselt on püütud innukalt tõestada, et isurid on Lääne-Ingerisse suhteliselt hiljuti sisse rännanud. Seevastu on arheoloog Olga Konkova (nt 2001: 218 jj) üritanud näidata, et nad on elanud seal vajalastega pikka aega kõrvuti. Järjepidevuse teooria rakendamine tundub ka käesoleval juhul mõttekas.¹¹² Seega tohiks osa murdeerinevusi olla küllaltki varajased.

Tabel 1. Kattila ja Jõgõperä iseärasused

Tunnus või nähtus	Kattila	Jõgõperä
* <i>öö</i>	<i>üö</i>	<i>üü</i>
Järgsilbi vokaali pikkus	Pikk	Poolpikk või lühike
Järgsilbi <i>a</i>	<i>a</i>	<i>õ</i>
Järgsilbi <i>ä</i>	<i>ä</i>	<i>e</i>
Ulatuslik lõpukadu	Puudub	Esineb
Omadussõnade *- <i>eä</i> /- <i>õä</i>	<i>-ea/-õa</i>	<i>-aa</i>
* <i>ut</i> /- <i>üt</i> -sõnade ainsuse omastav	<i>-uu/-üü</i> (lühüü 'lühikese')	<i>-ee/-õõ</i> (lühee)
Sekundaarne geminatsioon	Puudub või poolpikk	Pikk
Tagavokaalsete sõnade <i>tš</i>	Esineb (<i>kurtši</i> 'kurg')	Puudub (<i>kurki</i>)
*- <i>ks</i> - > - <i>hs</i> - > - <i>ss</i> - > - <i>s</i> -	<i>-hs/-ss</i> (<i>varõhsõõ</i> 'varese')	<i>-s</i> (<i>varõsõ</i>)
Imperatiivi mitmuse III pööre	<i>-goo</i> (<i>jättägoo</i> 'jätku')	<i>-good</i>
Umbisikulise tegumoe olevik	(<i>süvvässä</i> 'süüakse')	(<i>süüvvä</i>)
Enesekohased verbid	–	(<i>pessiissä</i> 'pesta end')
Osis '-kümmend'	<i>-tõššõmõtta</i>	<i>-tõiššümmed</i>

¹¹² O. Konkova samastab arheoloogilist kultuuri ja etnost. Ta ei arvesta tõika, et Soikkola poolsaarel leidis keskajal peale isurite külade ka vadjä külasid.

Tabel 2. Kattila ja Kabrio iseärasused

Tunnus või nähtus	Kattila	Kabrio
Verbi ainsuse I pöörde -n	-n (<i>annan</i>)	Pikk vokaal (<i>annaa</i>)
Pikk vokaal > vv	(<i>vuvvõd</i> ‘aastad’)	<i>vooõd</i>
Järgsilpide vokaalharmoonia liite kaz ees jm	Esineb (<i>piimākaz</i> ‘piimane’)	Puudub (<i>piimakaz</i>)
-eita/-õita	(<i>valkõita</i>)	<i>valkiita</i>
-nõma ‘oma’	(<i>minuu-nõma</i>)	<i>minu-ma</i>
Sekundaarne geminatsioon	Puudub või poolpikk	Poolpikk
tš vaheldus	(<i>retši</i> : <i>ree</i>)	(<i>retši</i> : <i>red-žee</i>)
Sõnalõpu *k > g	(<i>anna</i>)	(<i>annag</i>)
Sõnalõpu g ületaotlus	-ssi, -pi jt	-ssig, -pig jt
Sõnalõpu -Vh	(<i>terve</i>)	(<i>terveh</i>)
-lj-	(<i>nel’jā</i> ‘terve’)	(<i>nel’d’ä</i>)
Umbisikulise tegumoe olevik	(<i>süvväzä</i> ‘süüakse’)	(<i>süvvääsee</i>)
Enesekohaste verbide pööramine	(<i>murtuu</i> ; <i>murtuuga</i> ‘murdus; murduge’)	(<i>murtujõ</i> , <i>murtuuska</i>)
Assimilatsioon	(<i>peznü</i> ‘pesnud’)	(<i>pessüüg</i>)

Narvuzi murre

Oletatakse, et kreevinid põlvnesid Ingerimaa vadja ala lääneosast (vt Winkler 1997: 17). Nende keeles polnud muutust *k* > *č* toimunud. Ühelt poolt osutatakse diakrooniale toetudes, et nimetatud muutus on Lääne-Ingeris tekkinud kreevinite lahknemise järgsel perioodil, teisel aga peetakse võimalikuks, et see protsess pole aset leidnud kõigis murretes. Siinkirjutaja pooldab viimast seisukohta (Ernits 2003). Seepärast tahaksin leida kreevini murdest kunagise Narva ja Lauga vahelise keeleala iseärasusi, milleks võrdlen saksa uurija Eberhard Winkleri (1997) teoses kommenteeritud ainese põhjal kreevini murdejooni Ingerimaa vadjalaste omaga (tabel 3). Selgub, et kreevini ja Ingerimaa vadja keeleusususes saab eristada vähemalt 12 iseärasust, osa neist üpris olulist. See võimaldab eristada vadja keeleala lääneosas eraldi murret, mille nimetaksin Narvuzi murdeks.

Tabel 3. Kreevini ja muu vadja iseärasused

Tunnus või nähtus	Kreevini	Muu vadja
* <i>k</i> -eesvokaal	<i>k'</i> + eesvokaal	<i>tš</i> + eesvokaal
* <i>kj</i>	<i>g'g'</i>	<i>d'd'</i>
Komparatiiv	<i>-mp</i>	<i>-p</i>
Oleviku mitmuse III pööre	(<i>algõd</i> 'algavad')	(<i>alkõvad</i>)
* <i>tk</i> astmevaheldus	<i>tk' : tj</i> (<i>pitk'ä : pitjä</i> 'pikk : pika')	<i>ttš : tš</i> (<i>pittšä : pitšä</i>)
Mineviku partitsiip	<i>-nd</i>	<i>-nnu</i>
Lõpukadu	Esineb ohtrasti	Esineb kohati
Lihtmineviku III pööre	<i>-iz</i> (<i>issuiz</i> 'istus')	(<i>issu</i>)
<i>az</i> -sõnade nominatiiv	(<i>ampa</i> 'hammas')	(<i>ammaz</i>)
'mina, sina'	<i>miä : miu; siä : siu</i>	<i>miä : minuu; siä : sinuu</i>
*- <i>eðä</i>	(<i>jämee</i> 'jäme')	(<i>jämiä</i>)
'-teistkümmend'	<i>-tõisk'ümm(e)</i>	<i>-tõššõmõtta,</i> <i>-tõišštšümmed</i>

Kuivõrd Kukkuzi küla keeleusus, mida on kaua kõhklemisi peetud iseseisvaks vadja keele murdeks, sarnanes Narvuzi murdega, vajaks veel täiendavat uurimist. Igatahes pole kummaski murdes *k* muutunud *tš*-ks. Ent ülejäänud tunnused (peenendatud *d*, *i*-ta imperfekt, *p*-line keskvoorre, *d*- või (*n*)*nud*-lõpuline partitsiip) ning osaliselt ka küla asend (Lauga paremal kaldal) näivad osutavat, et Kukkuzi varajasem keelepruuk oli siiski lähemal Kattila ja Vaipoolle omadele. Ühinen siinkohal Seppo Suhoneni (1985) seisukohaga, mille kohaselt tänapäeva Kukkuzi murre kuulub isuri keele hulka, kuigi ajalooliselt on tegu muistse vadja alaga.¹¹³

Jõuga ja Vaiga murre

Alates Mihkel Veskest XIX sajandil on paljud uurijad täheldanud Kirde- ja Ida-Eestis kõneldava keele lähedust vadja keelele (vt asjaomaste tööde ülevaadet Must 1987: 20–31). Arheoloog Priit Ligi (1986: 166) konstateeris

¹¹³ Kirjanduses on väidetud, et Kukkuzi murre hääbus 1980. aastatel. See pole tõsi, sest vähemalt üks eakas kõneleja, neid võib olla ka rohkem, oli veel 2004. aasta suvel elus.

kirjalike allikate, keele, muinasmaakonna nime *Vaiga*, etnoloogia, arheoloogia jt andmete analüüsimise põhjal vadjalaste ning Kirde- ja Ida-Eesti rahvastiku ühist päritolu. Ta jõudis järeldusele, et Põhja-Peipsimaal elasid vadjalased juba muistsetest aegadest peale, XI sajandi lõpust alates nende areaal laienes Iisaku-Illuka kanti. Mujal Ida- ja Kirde-Eestis elasid esimesel aastatuhandel pKr keele ja kultuuri poolest Narva jõest ja Peipsi järvest ida pool elavate nn tšuudidega sarnanevad hõimud. Esimese aastatuhande lõpul ja XIII–XIV sajandil migreerusid Põhja- ja Lääne-Peipsimaale ida poolt Peipsit väikearvulised inimrühmad. Õeldust johtuvalt võiks Eesti idaaladel eristada vähemalt kaht kunagi kõneldud murret (või murrakut), nimelt Jõuga ja Vaiga murret.

Uurijad on kirjeldanud ohtrasti sarnasusi kirderannikumurde, eriti Alutaguse murraku ja vadja keele vahel; vähem on neid leitud idamurdes (vt nt Must 1987: 334 jj; EM V 15 jj; EM IV 11 jj; Norvik 1998; Alvre 2000). Viimane neist toob eelnevatele autoritele toetudes esile 29 ühisjoont kirderannikumurde ja Ingerimaa vadja keele vahel. Kõrvutamisel ilmnes, et 22 tunnust nimetatutest esineb ka kreevini murdes ja ainult kaks tunnust on erinevad, paraku viiel juhul ei leidu kreevini kirjapanekute nappuse tõttu võrdlusainest. Kahest tunnusest on eesti ja vadja pleonastiline *da*-osastav üsna hiline (Alvre 2000: 5–6) ning omastusliidete kiirema kadumise kreevini murdes võis põhjustada läti keel.

Eesti kirderannikumurre, idamurre ja lõunaeeesti murded moodustavad uurijate arvates murdekoosluse, millel on loetletud vähemalt 15 ühisjoont (Hennoste, Pajusalu 2009: 92–93; EM IV 12–13). See kooslus ulatub enamiku samade ühisjoonte poolest vadja keeleala idaosani. Peale kirjasõnas mainitute kuulub oluliste sarnasuste hulka ka häälikumuutus **kj > g'g'*. Nähtus on esinenud Võru murdest Narvuzi murdeni (Tartumaal *g'g' > ig*).¹¹⁴ Et see nii oli ka Vaiga ja Jõuga murde alal, näivad osutavat kohanimed *Laeghis* (1406. a), *Lacgis* (1408) 'Laiuse'; *Wæghættæ* (XIII saj), *Waggete* (1311) 'Vaiatu Kadrina kihelkonnas'; *Vagithæ* (1306), *Waggete* (1311), *Waggeta* (1406) 'Vaiatu Torma kihelkonnas', vrd hilisemaid *Laissensis* (1537), *Layss* (1559), *Waite* (1409), *Woyth* (1495) 'Kadrina Vaiatu' ja *Wayath* (1586) 'Torma Vaiatu' (Ariste 1965: 94–95; Pall 1969: 112; 162–163). Lauga jõest ida poole on kõnesolev arenguprotsess jätkunud *d'd'* tekkeni (vt eespool). Nn vadja-päraste joonte arv lõuna suunas tundub vähenevat, seda tõenäoliselt ka ida

¹¹⁴ Võru murde *vadilane* ei seonu selle alaga, vaid peab olema laenatud paigast, kus hääldati **vad'-*.

pool Peipsit. Nii Ingerimaa vадja murretes kui ka Võru murdes on toimunud muutused **kl > gl*, **kr > gr*, ent nende kohta pole teateid kirderanniku- ja idamurde alalt. Seepärast tohiks arvata, et Võru murdeala võis saada mõjutusi ka Peipsi ja Pihkva järve tagusest kõnepruugist.

Käesolevas uurimuses ei saa veel esile tuua paljusid tõiku Eesti aladel kõneldud vадja keelepruugist. Selleks oleks vaja süstemaatiliselt üles otsida areaalsed sarnasused ja iseärasused, samuti ka võimalikud ühisjooned naabrukes kõlanud Narvuzi murdega. Olgu siinkohal esitatud vaid mõned näited (pärit EM V; Winkler 1997). Kirderannikumurdes leidub ainsuse partitiiv *hamba* 'hammast', vrd kreevini nominatiivne **ampa* 'hammas', **lampa* : **lampaa* 'lammas : lamba'. Laialdasel alal (Kirde-Eesti, Vaipool kant, isuri keel jm) esineb lõpukadu, nt eesti **men* 'mine' **mene* ja kreevini **kiutt* 'särk' **kiutto* asemel. Nii kirderanniku- kui ka kreevini murdes leidub pleonastilise lõpuga infinitiiv, nt eesti *andada* 'anda', kreevini **elätä* 'elada' (Kattila *elää*). Mõlemas murdes täheldatakse *nd*-tunnusega nõrgaastmelisi *nud*-kesksõnu, vrd Kirde-Eesti *tahund*, *tahand* 'tahtnud', krv **šünniind* 'sündinud'. Võrdlevad näited julgustavad omakorda oletust, et kreevinid põlvnevad Narvuzi murdealalt, mitte aga sellest kaugemal ida pool. Siinkirjutajale tundub, et asjaomased muutused on kõrgema eaga kui seni tavakohaselt arvatud. Vähesed Virumaa sõnad, kus algselt oli *tš* (nt *siuru* 'mingi lind [= lõoke?]' (vrd vđj *čiuru*) ja *taitsigas* 'mage sõstar, taigmari' (Mägiste 1927) võivad pärineda hilisematelt vадja migrantidelt.¹¹⁵

Keelepiiride ahenemine

Lääne-Ingeri on asustatud keskmisel kiviajal. Vадja keeleala piire, mis on olnud pidevas muutumises, pole sugugi hõlbus kindlaks teha. XIII–XVIII sajandi vадjapäraseid kalmistuid on uuritud Isuri lavamaal Kattila ümbrusest ning Unatitsõ, Manuilovo ja Begunitsõ lähedalt (Rjabinin 2001). Unatitsõ ja Begunitsõ kandi kunagiste vадjalaste keeleline kuuluvus pole teada. Begunitsõ jääb Kabriost paarkümmend kilomeetrit kagu poole.

Vадja kõnelejate muistne põhjapiir ühtis suures osas Soome lahe kontuuri-dega, mis on ilmselt aja jooksul muutunud. Soikkola poolsaare lääneosas ulatusid vадjalased teadaolevatel andmetel praeguse Venakontsani (vene keeles

¹¹⁵ Selles suhtes väärivad tähelepanu ka mõned Virumaa vanad kohanimed, nagu *Atsalama* (vt Künnap 2002).

Pahhomovka), hõlmates vähemalt sellest veidi lõuna poole jääva Smenkovo (Ernits 2003). Vadjalastega võiks ehk seostada ka Soikkola poolsaare idaosas paikneva Pjattšino nimetuse (vrd vdj *pähtšenä* 'pähkel').¹¹⁶

Kui kaugele ulatus vadjalaste ala lõuna poole, pole selge. Eespool mainitud Manuilovo paikneb Kingissepa joonel, kuid sellest ida pool. Lähedases Pustomeržas mainis Narva superintendent Johannes Gezelius noorem XVII sajandi lõpul isurite (*ingrikor*) kõrval ka vadjalasi (*watialaiser*, ainsuses *wadjak*) (Mikkola 1932₁: 28). Millist keelemurret nad rääkisid, pole selge. Nende kõnepruugis *tš* tõenäoliselt esines (Ernits 2003: 47). See ala kuulus XV sajandil Opolje pogostisse, mida kutsuti üheks Tšuudimaa pogostiks Tol-doga (= Kattila) pogosti kõrval. Sakslane Chr. H. J. Schlegel mainis 1815. aastal venestunud läänemeresoomlasi Pihkvamaal Oudova ja Zamogilje vahel; hiljem on neid peetud lõunavadjalasteks. See pole aga sugugi kindel, sest lähemaid teateid nende kohta paraku pole (vt Ernits 1996₁: 197).

Mis puudutab vadja keele läänepiiri, siis seda saab taastada mingil määral Eesti idapoolsete alade murdekujude põhjal. Narvas ja selle ümbruses elas vadjalasi veel XVI sajandi keskpaiku (Ariste 1961₂). J. Gezelius nimetas XVII sajandil nii vadjalasi kui ka isureid Narvuzis (vn Kuzjomkino) (Mikkola 1932₁: 29), s.o Narvuzi murde alal. Ka nimi Väiküla Eesti-Ingeris osutab kunagi seal elanud vadjalastele (Ariste 1965: 96–97). Kahjuks puuduvad hilisemad andmed mainitud külade kohta; igatahes pole P. Köppeni (Koeppen 1851) loetelus neid XIX sajandi keskpaiku vadja küladena mainitud. Murdekuju aitab mõnel määral taastada *tš*-ta kreevini dialekt (vt eespool).

XVIII sajandi teise poole kirjasõnas tehakse juttu vaid Kattila murdeala vadjalastest. Esimesed arvandmed vadja küladest ja vadjalastest pärinevad akadeemik Peter Köppeni (Koeppen 1851) sulest peamiselt 1848. aasta kohta, kuid kahe küla kohta 16 aastat varasemast ajast. Tema statistika kohaselt elas Lääne-Ingeri 37 külas tollal 5148 vadjalast. P. Ariste meelest oli see arv tegelikkusest väiksem, sest välja olevat jäänud Kukkuzi (vn Kurovitsõ) (Ariste 1965: 91). Seda arvestades liitis siinkirjutaja P. Köppeni arvule hinnangulise Kukkuzi vadjalaste arvu (150), võttes oma analüüsi puhul aluseks vadjalaste koguarvu 5300 (Ernits 1996₁).¹¹⁷ Praeguste teadmiste kohaselt oli Kukkuzis juba tollal tegu keele poolest pigem isuritega (vt eespool). Siinkirjutajal jäi

¹¹⁶ Internetist õnnestus leida sama kohanime vaid ühel juhul Pihkva oblastist.

¹¹⁷ Ernits 1996₁ sisaldab paraku teisisi arvuvigu, nt kreevinite arv 7 õige 10–11 asemel (lk 203), Jõgõperä vadjalaste arv 160 (lk 202; see on tegelikult külaelanike arv 1915. aastal).

mainitud kirjutises kahe silma vahele tõik, et kõik Jõgõperä talupojad polnud vadjalasi. Köppen registreeris Jõgõperäl 300 vadjalast, kelle hulgas märkis 197 suurvürstile kuuluvat talupoega. Ometi on teada, et vadja päritolu olid Jõgõperäl üksnes suurvürsti (Kuningvalla) talupojad, ülejäänud 100 inimest tuleks aga pidada isuriteks. Andmed pole päriselt võrreldavad ka 16-aastase erinevuse tõttu. Seepärast tuleks P. Köppeni esitatud vadjalaste üldarvu pidada ligikaudseks (~ 5000).

Aja jooksul on vadjalaste arv kibekiiresti kahanenud (põhjuste kohta vt Ernits 1996₁). L. Kettuneni (1930: 4) arvates küündis nende arv Esimese maailmasõja künnisel vaevalt tuhandeni. Aastatel 1917–1942 hinnati vadjalaste arvuks tavaliselt 500–700, Ariste arvates üksnes 300–400, kelle andmetel oli see 1947. aastal kahanenud sajale, kümmeaasta pärast 40–50le ja 1980. aastal 20–25le. Ometi hindas Heinike Heinsoo 1991. aastal vadjalaste koguarvuks 61. Erinevus on tingitud hindajate üsna lahkuminevast suhtumisest vadjalusse ja vadja keelde (vt Ernits 1996₁: 196).

Kattila murre. Suurim vadjalastega asustatud territoorium oli XIX sajandi keskel Kattila murde ala, kus vadjalasi oli vähemalt 2500, mis moodustas ligikaudu 50% vadjalaste koguarvust. Neid elas kolmes kirikukihelkonnas: Kattila, Kerstova ja Rattšino. Kattila kihelkonnas asetses 1848. aastal 19 küla, kus elas ühtekokku 1790 vadjalast (36% vadjalaste koguarvust).

Kõige suurem vadja küla oli XIX sajandi keskpaiku Pihlaala (vn Pillovo) 442 vadjalasega, kes moodustasid 9% kõigist vadjalastest ja veerand Kattila kihelkonna vadjalastest. Pihlaalat mainis peale Pummala ja Kattila vadjalaste asualana ka J. Gezelius XVII sajandil (Mikkola 1932₁: 26). 1914. aastal registreeriti seal vadjalasi 30 ringis (sh keskealisi) ja 1942. aastal 2–6 vadjalast (Kettunen 1945: 103; vrd Ariste 2005: 39; Talve 1990: 57). Sõja ajal sai küla kõvasti kannatada.

Rahvarohke oli ka Kattila (vn Kotlõ), millel eristati eraldi küladena Suurja Peen-Õtsa (1848. aastal kokku 268 vadjalast, 1914. aastal vaid 100 ringis). 1942. aastal kurtis P. Ariste (2005: 27), et puhast vadja keelt kuuleb seal aniharva, keelepruuk oli enamasti tugevasti vene- või soomemõjuline.

Vadjalaste arvu poolest on võrreldavad Jarvigoistšülä, Iltovõõ, Lempola ja Pummola, kus igaihes elas 104–153 vadjalast. 1914. aastal registreeriti kahes esimesena mainitud külas vastavalt 14 ja 58 vadjalast. Peale Iltovõõ said mainitud külad Teise maailmasõja päevil tugevasti kannatada, mistõttu 1942. aasta andmetel leidis seal ainult üksikuid vadja keele oskajaid.

Jarvigoistšülä oli suur, kolmeosaline küla. Leningradi keeleteadlane J. Lensu (1930: 234 jj) küsitles seal 1920. aastatel rohkesti inimesi. See lubab oletada, et seal elas tollal palju vadjalasi. Iltoivõd (vn Undovo) külastasid keeleuurijad esmakordselt alles 1966. aastal, mil veenduti, et esiisade keel oli külas hääbunud kümmekond aastat tagasi, mäletati vaid üksikuid sõnu (Ariste 2005: 86). 1848. aasta andmetel olid vadjalaste arvu poolest võrreldavad Mukkova, Pontizõõ, Peen-Rudja, Kõrvõttula, Savvokkala, Velikkä ja Mati(võõ) küla, kus igaühes elas 58–90 vadjalast. Neist suurim oli Mati, kus Kattila murre säilis kõige kauemini. L. Kettunen (1945: 244) kirjutas: „Peaaegu kõik külaelanikud (umbes 60) rääkisid vadja keelt, peale laste, kelle puhul näis, et nad siiski rääkisid üldiselt vene keelt.“ 1927. aastal väitis vadjalane A. Morozova, et vadja keelt kõnelevad vaid vanainimesed (Lensu 1930: 262). 1965. aastal leidis Matis veel 7 puhta vadja keele kõnelejat, viis aastat hiljem oli seal Maria Boranova (1896–?) viimane Kattila murde rääkija (Ariste 2005: 80, 118). Tema surmaga 1980. aasta paiku Kattila murre hääbus. M. Boranova tütar Veera (1930–2002) valdas 11-aastase lapsena vabalt vadja keelt (Ariste 2005: 29), kuid 2001. aasta küsitluse käigus väitis ta sellest aru saavat, kuid ise suutis meenutada vaid üksikuid sõnu. Vadjalus säilis suhteliselt paremini ka Kõrvõttulas ja Savvokkalas (1914. aastal vastavalt 50 ja 20 vadjalast), kust keeleainest koguti veel 1950. aastate teisel poolelgi; keelejuhid surid seal 1960. aastate keskpäiku või veidi hiljem (Ariste 2005: 59, 80, 86). Siinkirjutaja on Kõrvõttulas (vn Korvetino) XXI sajandi alguses kuulda saanud ühelt sealselt keelejuhilt vaid kümmekonda vadjapärasest mikrotoponüümi. P. Ariste (2005: 68) nentis 1957. aastal, et Pontizõõs (vn Pondilovo) pole enam vadja keele oskajaid, kuigi 1914. aastal registreeriti seal üle poole 1848. aastal mainitud vadjalaste arvust (Kettunen 1945: 252). Mukkova elanikud evakueeriti enne Teist maailmasõda mujale. Velikkäl oli veel XX sajandi alguses vadja keel tavaline. J. Lensu (1930: 270) andmeil 1920. aastatel lapsed seda enam ei õppinud. Mõnesugust keeleainestikku talletati Velikkält küll veel aastatel 1956–1959. Kattila kihelkonna ülejäänud külades oli vadjalasi vähe (3–20); tegemist oli peamiselt kunagi soomlastega asustatud küladega (Viertyve, Korovaisi, Matautio, Rasia).

Rattšino kihelkonna kaks küla Tšuditsa (vn Tiutitsõ) ja Lipkovitsõ (ka Lebkovitsõ) olid peaaegu ühesuuruse vadjalaste arvuga (Köppenil 143 ja 126). Nende paigutamine Kattila murde alla on tinglik, sest lähemad keeleandmed sealt puuduvad. Väheste kohanimedede põhjal võib oletada, et Rattšino

kandis kõneldi *tš*-list murret (Ernits 2003: 42). Nimetatud kihelkonnas paikneb Sista küla, mille varasemaks nimeks oli *Sista Votschaia By* 'Siista Vadja küla' (vt Ariste 1965: 102), samuti avastati sealkandis eespool mainitud Unatitsõ kalmistu. Nii rootsiaegne külanimi kui ka Tšuditsa võivad osutada kunagisele etnilisele piirile.

Kattila murret räägiti ka suures kirikukülas Kerstovas, kus 1848. aasta andmeil elas 368 vadjalast. L. Kettuneni (1945: 263) andmeil kõneldi seal Esimese maailmasõja eelõhtul vadja keelt päris üldiselt, ent 1959. aastal mäletas külas üksikuid sõnu vaid üks 82-aastane eit (Ariste 1960₄: 205). Teine Kerstova kihelkonna küla oli keskusest põhja poole jääv soomestunud Kikeritsõ, kus 212 savako keskel elas vaid 38 vadjalast. Varem ühendas seda ala eespool märgitud Pustomeržaga Novosjolki, mis kunagi kandis vadja piirikülana nime Votsko (*Вотско*) (Ariste 1965: 101).¹¹⁸

Kattilast Soome lahe poole jääb Soikkola kihelkond, mille kaheksas külas elas XIX sajandi keskpaiku ligemale 1000 vadjalast (20% koguarvust). Kihelkonna saab jagada Valgovitsa kandiks ja Vaipooleks. Valgovitsa kandi kolm küla (Suur- ja Väike-Valgovitsa, Kazikko) olid P. Köppeni ajal vadjalaste arvu poolest omavahel võrreldavad (104–135 elanikku). 1942. aasta andmeil oli Valgovitsa ehk Kõntuvõõ täiesti venestunud (Talve 1990: 14). Kazikko (vn Bereznjak) vadjalaste kohta XX sajandi andmed puuduvad. Läheduses paikneva Pontizõõ kõnepruugi järgi võib oletada, et Valgovitsa kandis kõneldi Kattila murde joontega keelt.

Jõgõperä murre. Vaipoole moodustas Köppeni ajal viis küla ligikaudu 530 vadjalasega, mis moodustas 10% vadjalaste koguarvust, on tänapäeval ainuke elav murdeala. Sealsetest vadjalastest ligikaudu 200 elas kakskeelses Jõgõperä külas (vn Krakolje). 1990. aastate alguses registreeriti Jõgõperäl kõigest 21 vadjalast, lisaks veel üks vanainimene sösarkülas Rajol (Heinsoo 1992: 169). Tänapäevaks Rajol (vn Mežnjaki) vadja keele valdajaid enam pole.

Köppeni-aegsed Ala-Luuditsa ja Saviõja (vn Glinki) on hiljem ühte liidetud. Kogu Luuditsa (vn Lužitsõ) ja Liivtšülä (Peski) olid peaaegu ühesuursed (74+72 ja 134 vadjalast). 1991. aastal elas Luuditsas 15 ja Liivtšüläs 19 vadja keele kõnelejat. Ülā-Luuditsa (Rüsümätši), kus XIX sajandi keskel elas 52 vadjalast, oli XIX sajandi lõpuks tugevasti isuristunud. Teise maailmasõja ajal küla hävis.

¹¹⁸ Huvitav lisada, et *Votsko*-nimeline külake leidub ka kunagiste Oredeži isurite külade hulgas (LO, 88).

Kabrio murre. Oletatakse, et kunagi kulges vadjalaste idapiir lõunasse praeguse Strelna linna kohalt (Rjabinin 2001: 11, 13). P. Ariste (1965: 97) mainib Oranienbaumi maakonnas kaht sellest piirist lääne poole jäävat, nime poolest vadjalastega seostuvat *Wainkylä*, üht Djatlotsõ, teist Ropša lähedal. XVII sajandist on teada vadjalaste küladena Iivanaisi, Mahu ja Kozlova (Mikkola 1932₁: 29). 1848. aastal loendati idavadjalasi, kes elasid kõige lähemal tsaaririigi pealinnale, ligemale 1700 (1/3 vadjalaste koguarvust). Vadjalased asustasid toona Kabrio kandi kahe kihelkonna kuut suurt, 220–504 elanikuga küla. Kõige rohkem elas vadjalasi Iivanaisis (504), kus nad moodustasid ligi 10% kõigist vadjalastest, 30% idavadjalastest ja 40% Kabrio kihelkonna vadja elanikest. Vadjalaste kohta Iivanaisist pole enam paraku hilisemaid teateid. Suured vadja külad olid toona ka Mahu (vn Podmošje) ja Kliimettina. 1913. aastal leidus seal vaid üksikuid vadja keele valdajaid (Kettunen 1945: 230, 233). Globitsa kihelkonnas leidus Köppeni ajal vaid üks vadja küla – Kozlova (vn Gostilovo) ligemale 300 vadjalasega. See oli toona kõige idapoolsem vadja küla. Ent 1913. aastal leidus seal vaid paar vadja keele oskajat (Kettunen 1945: 204). Tänapäevaks on Kozlova küla sootumaks hävinud.

1915. aastal rääkis peale Itšpäivä idamurret ühtekokku vaid paarkümmend vanainimest, s.o umbes 1% 1848. aasta kõnelejatest. Nii nobedasti oli vadja keel ida aladel kadumas. 1942. aastal käis Kliimettinas, Mahus ja Iivanaisis ekspeditsiooni käigus Erik Laid ja leidis kolme küla kohta vaid ühe vanamehe, kes veidi valdas vadja keelt. Ainult Itšpäiväs (vn Itsepino) oli keel mõnevõrra paremini säilinud. Seal valdas tollal esivanemate keelt veel paarkümmend inimest (Ariste 2005: 44–45). Ilmar Talve (1990: 51) mainis sama aasta retke kirjeldades: „Küla ühes otsas elavad isurid, teises vadjalased, kuid noored kõnelevad üksnes vene keelt, kuigi venelasi on külas vaid paar-kolm ja soomlasi ainult üks.“ Tosin aastat hiljem leidus Itšpäiväs veel 4–5 idamurret hästi kõnelevat, kuid osaliselt seda isuri keelega segavat vana-kest (Ariste 2005: 67). Nende hulgas oli ka ilma isuri mõjudeta 1887. aastal sündinud Fjokla Vassiljeva, kelle surmaga 1976. aastal idamurre häabus (mitte 1960, nagu Vod 2003: 555).

Kokkuvõtteks

Vadja keeleala ulatus muiste Eestist Ingerimaani (Strelna jooneni). Keeleala lääneosas (Kirde- ja Ida-Eestis) kõneldi Jõuga ja Vaiga murret (või murrakut). Neil on ühisjooni Narvuzi murdega: *tš*-puudumine, peenendunud *g* ja ehk ka sõnalõpu vokaalide reduktsioon ja väljalangemine (ka Vaipooles) jt. Narvuzi murde jäänukiks on XV sajandil eristunud kreevini murre Lõuna-Lätis. Traditsiooniline läänemurre tuleks erinevuste alusel jagada Jõgõperä ehk Vaipoole murdeks ning 1970. aastatel hääbunud Kattila murdeks. Traditsiooniline idamurre ehk Kabrio murre hääbus Itsäpäivä külas 1976. aastal. Mainitud kolme murret iseloomustavad *tš* ja peenendunud *d*. Vadja asustus ulatus XVI sajandil põhja pool Soikkola poolsaarele.

Vadjalaste alad ahenesid kõigepealt lääne ja lõuna poolt, hiljem aga Peterburi suunast ja taas lõuna poolt, mistõttu säilisid vaid Vaipoole külad asuala äärmises põhjaosas Soome lahe ääres. Ammusest ajast on vadjalased olnud mitmekeelsed. Esialgu oli *lingua franca*’ks prestiižikam isuri keel, hiljem ka vene keel, mis hakkas peatselt domineerima. Peale selle on Vaipoole rahvas vullanud ka eesti keelt.

Tänapäeval on vadja keel mõnel määral kasutusel vaid Vaipooles, praeguse territoriaaljaotuse järgi kahes külas, nimelt Jõgõperäl ja Luuditsas. Viimastel aastatel on vadja keelt õpetatud Jõgõperä koolis, samuti ka Peterburis. Mullu ilmus esimene vadjakeelne raamatukene (tõsi küll kahes keeles). Koostatakse aabitsat.¹¹⁹ Loodetavasti õnnestub asjahuviliste meetmetega vadja keele eluiga mõnevõrra pikendada.

¹¹⁹ Peterburi ja Luuditsa huvilistel jäi aabitsa koostamine paraku kas pooleli või sootuks alustamata. Autori märkus, 2016.

TŠ-HÄÄLIK XVI–XVII SAJANDI LÄÄNE-INGERI NIMEDES

Vadja keeleala piiridest

Ilmunud: Tš-häälik XVI–XVII sajandi Lääne-Ingeri nimes: Vadja keeleala piiridest. – Võro Instituudi toimõndusõq 15. Õdagumeresoomõ hummogupiir. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Konvõrents Rõugõn, 24.–26. rehekuu pääväl 2002. Võro: Võro Instituut, 2003, 40–51, 217.

Ingerimaa läänemeresoome keeltes on suhteliselt vähe selliseid jooni, mis aitaksid kindlaks teha varasemates ürikutes esinevate nappide sõnade keelelist kuuluvust. Liiti on tegu vaid isiku- ja kohanimedega, mis on vadjalastel ja isuritel peaaegu ühesugused. Viimased on väheinformatiivsed seetõttu, et nende algtähenäitus pole üheselt taastatav, sest paralleelnimed paraku enamasti puuduvad. Diferentseerimist raskendab veel asjaolu, et tolleaegsed nimed esinevad ürikutes juba venepärasel kujul, sh vene liidetega.

Vadja keele markantseks tunnuseks on eesvokaalide ees seisvast *k*-st tekkinud *tš* esinemine nii sõna alguses kui ka keskel. Seepärast pakub huvi vadjalastega asustatud Ingerimaa alade XVI ja XVII sajandi maksukatastrites leiduvate *tš*-liste nimede päritolu kindlakstegemine. Siinpuhul tuleb välistada sama tähte sisaldavad vene- ja isurilähtelised nimed. Tuleb arvestada, et isuri keeles leidub *tš*-d sisaldavaid onomatopoeetilist ja deskriptiivset algupära sõnu, milles see häälik on soome-ugri **t's* jätkaja, nt *t's'irkkulain* 'varblane', *heinä t's'irkka* 'ritsikas' (näited on võetud Laanest 1986: 40). Selle tüvega võiks ju sobida külanimi *Tširkovitsõ* praeguse Leningradi oblasti Volossovo rajoonis. Ent loodushäält jälgendab ka vene *чиркать* 'siristama, säutsuma, vidistama' ja selle tuletis *чирок* 'marmorräitsik' (ESR₂ II 365–366). Varasematest aegadest on teada ka viimati mainitud apellatiivist tekkinud lisanimi *Чирковъ* (Vesselovski 1974: 355). Lisame siia veel näiliselt sarnase vdj *tširkka* 'kirkas' (VKJ 353). Asjaomane külanimi ja näiliselt sobivad eri keelsed vasted peaksid kujukalt iseloomustama kogu probleemi keerukust.

Käesolevas uurimuses on kasutatud kolme XVI sajandi ja üht XVII sajandi maksukatastrit. Nimetatud sajanditel elas vadjalasi vähemalt viies pogostis (Narvuzi, Toldoga, Kargala, Rattšino ja Opolje). Toldoga ja Opolje olid juba nime poolest tšuudi, st vadja pogostid. Kahtlemata on XVII sajandi ürikus huvipakkuvat ainet tunduvalt vähem.

1500. aasta maksukatastris leidub päritolu arvestamata kümme-kond tš-d sisaldavat isiku- ja kohanime vadjalastega asustatud Toldoga pogostis (*погостъ Никольской Толдожской в Чюди*). Samas pogostis esineb suhteliselt rohkesti ka hästi eristatavaid läänemeresoome nimesid. Poole vähem leidub asjaomast ainet osaliselt vadjalastega (sh idavadjalastega) asustatud Kargala (*Каргалский погостъ*) ja Rattšino pogostis (*погостъ Егорской Ратчинской*). Neis on suhteliselt vähe ka läänemeresoomelisi nimesid. Teises nime poolest tšuudi (vadja) haldusüksuses, nimelt Opolje pogostis (*погостъ Воздвиженской Ополской в Чюди*) on eriti vähe läänemeresoome nimesid, nt kohanimedest *Торма*, *Онстопель*, *Валья* ning isikunimedest *Тойвасъ Труфановъ* ja veel paar teist nime; NPK III 892, 894, 896, 897, 900). Nende väheste nimede seas ei leidu üldsegi huvipakkuvat tš-d sisaldavat ainet. Küll on Opolje pogostis (*Opoletschoi Pogost*) registreeritud paar tš-list nime XVII sajandi alguse maksukatastris (JbI 163 jj).

Pärast siinsete ridade autori ettekannet Rõuges¹²⁰ mainis Ingerimaa kohanimedest uuriv Nikolai Kirsanov (Helsingi/Peterburi), et Helsingis säilitatakse V. Hildéni (1906) käsikirjalist *laudatur*-tööd, milles on käsitletud XVI sajandi katastrikirjades leiduvaid vadja kohanimedest, sh ka tš-häälikut sisaldavaid. Tekkis kahtlus, kas ongi enam ettekande avaldamisel mõtet, kui keegi teine on juba peaaegu sada aastat tagasi küsimuse lahendanud. Ent asjaomase tööga kohapeal tutvudes ilmnes, et käesolev töö pole siiski asjatu järgmistel põhjustel.

1. Allakirjutanu käsikirja avaldamine võimaldab kirjasõnas jäädvustada ka V. Hildéni töö tulemused, millele polnud votoloogid, sealhulgas häälikumuutuse $k > tš$ uurijad Lauri Posti (1934) ja P. Ariste (1964₁) üldsegi viidanud. Mainitud uurimus sisaldab küll Jarmo Elomaa (1981: 47) bibliograafias, kuid ingerisoomse murrete peatükis, kust teda siinkirjutaja ei osanud otsida.¹²¹

¹²⁰ Kõne all on 24.–26.10.2002 Rõuges toimunud konverents „Läänemeresoome idapiir“.

¹²¹ Tänan N. Kirsanovit asjaomasele tööle tähelepanu juhtimise eest.

2. Kõiki V. Hildéni mainitud nimesid ei saa tänapäevastele teadmistele tuginedes tingimusteta vadjaräasteks pidada, teisalt leidub ürikuis veelgi võimalikke vadja nimesid, mida uurijad pole seni maininud. V. Hildén (1906: 36) esitas oma *laudatur*-töö kokkuvõttes üheksa *tš*-list nime: *Ивичюсовъ*, *Ичяновъ*, *Чебеевъ*¹²², *Чуллуевъ*, *Чюдля*, *Чюлинъ*, *Чюлята*, *Чяново*, *Юрчинъ*. Käesolevas kirjutises jäävad neist mitmesugustel põhjustel käsitlemata kaks väljaspool vadjalaste asustusala leiduvat nime: küla- ja jõenimi *Чюдля* ning juba V. Hildéni (1906: 49) poolt küsimärgiga vadjaliseks peetud isikunimi *Пячюй* (< *Pääkköi). Kindlasti vadjaräast isikunime *Чюлята* (< *Čüllät-) ei leidnud siinkirjutaja ürikust paraku üles.

3. V. Hildén ei kommenteeri lähemalt konkreetse nime päritolu. Tema põhiülesandeks oli venekeelsete nimekujude läänemeresoomelise hääliku- ja nimevastavuse kindlakstegemine.

4. V. Hildén ei käsitle oma uurimuses *tš*-lisi nimesid seoses muutuse *k* > *tš* kindlakstegemisega vadja keele eri murretes enne 1500. aastat. Seda on üritanud teha esmakordselt alles soome keeleteadlane Lauri Posti (1934). Lingviste on pikemat aega huvitanud küsimus, kas XV sajandi teisel poolel, mil vägivaldselt eraldati vadjalastest rahvakild, keda hakati kutsuma kreeviniteks, esines mõnes vadja murdes *tš*-afrikaati või mitte. Teisisõnu, kas selleks ajaks oli eesvokaalide ees toimunud juba häälikumuutus **k* > *tš*. Igatahes nii kreevini kui ka Kukkuzi murdes täheldatakse asjaomastel juhtudel ainult *k*-d, mis näitab, et muutus polnud omane kogu vadja keelealale.

Afrikaadi *tš* tõestuseks on Lauri Posti (1934: 145) 1500. aasta maksukatastrist leidnud ainsa näitena Kabrio kandi külanime *Ичяново* (NPK III 509), mis vastab idavadja külanimele *Itšäpäivä*. Isa- või lisanime *Ичяновъ* kandis samas külas mitu talupoega. Sama nime ja selle läänemeresoomelise kuju **Ikä-pää* oli varem esitanud juba V. Hildén (1906: 36, 45). Seega on meil olemas tunnismärk huvipakkuvast häälikumuutusest vaid vadja keele idamurdes.

Lauri Kettunen (1960: 210–211) on üht näidet pidanud õigustatult väheks ning lisanud, et kirja pandud nime lõpuosa erineb vadjakeelsest. Viimane seik ei tee kõrvutamist vaeva asjatuks, sest *Ичяново* ja *Itšäpäivä* ühtekuuluvus on topograafiliselt tõestatav. Viimane on osutunud seni leitud ainukeseks liitnimeks Lääne-Ingerimaal. Kindlasti on neid omal ajal olnud tunduvalt rohkem. Võõramaised kirjapanijad on aga pikemad kui kolmesilbilised nimed,

¹²² Vananenud kirillitsatähed (*jätt* jt) on asendatud tänapäevastega.

sealhulgas ka liitnimed enamasti lühendanud. Huvitav on märkida, et Kabrio vahetus läheduses paikneb tänapäeval Kerbukovo, mille vanemad teadaolevad nimekujud on *Кербукула* (NPK III 505), *Кербакула*, *Кирбакула* (OPK 48–49) ja *Kerbikola* (JbI 11). Seega pole see vähemalt enam 1500. aasta paiku olnud vadja külasid. Seevastu võrdlemine läänemeresoome nimega **Korpi-külä* (Hildén 1906: 45) vajaks esisilbi vokaali erinevuse tõttu lisatõendeid.

Vadja keele läänemurde kohta pole seni esitatud *tš*-d sisaldavaid varaseid näiteid, kui jätta kõrvale asjaomane V. Hildéni uurimus, mis ei käsitle nimesid dialektoloogiast lähtuvalt. L. Posti mainis oma kirjutises tänapäevaseid vadja kohanimesid *Vältsüttü* ehk *Vältsüttüvee tsülä* ja *Kõhtsizõd*, mis aga on mak-sukatastris kirjutatud *k*-ga, seega tema arvates *Велкота на речке Велкоте* ja *Коскола Лусское* (NPK III 562, 887). Uuri ja pidas *k*-ga kirjutamise põh-juseks tõika, et tollal ei elanud neis külades enam vadjalasi. Ent praegu on selge, et *Коскола Лусское* pole see Soikkola poolsaare algusosas paiknev isuri küla, mille vadjakeelseks nimeks on tänapäeval *Kõhtsizõd* ja venekeel-seks *Косколово*. Eespool mainitu esineb registris hoopis Jaama ümbruse külade hulgas koos Kukkuzi ja teiste Lauga-äärsete küladega. Tõenäoliselt on see sama küla, mille praegune nimetus on *Kaskolovka* (Kingissepa külje all); sama nime kannab ka oja, mille ääres küla paikneb (LO₁ 27, E-2). Esi-mese silbi *a* tähe *o* asemel on tingitud ilmselt esialgse tähenduse tuhmumisest ja vene keele rõhutu *o* ebateadlikust tähistamisest; vrd ka samas atlasess kõr-vuti seisvat *Tarkovitši* (raudteejaam) ja *Torkovitši* (küla) Oredeži lähedal (40, B-2). Seega paiknes küla *Коскола Лусское* (Hildén 1906: 55 järgi *Laukaan Koskela*) Kukkuzi murde alal, kus *tš*-d teatavasti ei esinenud. Rootsiaegses katastris on L. Posti mainitud küla kirjas Toldoga pogostis *Koschola* nime all (JbI 56). See vastab nimekujule **Koskola*, sest rootsi *sch* tähistas kas vene *ск*-d või *шк*-d, näiteks *Treskouitza by* ~ *Тресковичи*, *Teschouo* ~ *Теуково* (JbI 81, 140; NPK III 584).

XVI ja XVII sajandi maksukatastrite taasläbivaatamisel õnnestus siin-kirjutajal, esialgu mainitud V. Hildéni tööd tundmata, leida nimesid, mis vähema või suurema tõenäosusega osutavad *tš*-esinemisele nii vadja keele läänemurdes kui ka aladel, mille murdeline kuuluvus jääb ilmselt alatiseks teadmata. Nende kriteeriumideks on (1) *tš* vadja alade nimeses juhtudel, kui mujal esineb samas positsioonis *k*, ning (2) *tš* esinemine muudes mittevene päritoluga nimeses. Siinpuhul tuleb arvestada, et läänemeresoome keelte taga-poolse varjundiga *ts* võis muulastest kirjutajate meelest puhuti tunduda *tš*-na.

Üheks produktiivseks muistseks läänemeresoome isikunime tüveks on **Küll-* ‘piisav; rikas’ (Stoebke 1964: 91–92, 138). Paraku pole aga saksa nimeuurija Detlef-Eckhard Stoebke oma uurimuses täiel määral arvestanud Ingerimaa ainestikku. Põlisest Toldoga pogosti vadja külast Pihlaala on 1500. aastal kirja pandud talupoeg nimega *Олексейко Чуллуевъ* (NPK III 907). See on kahtlemata vadja nimi, mille täpseks isuri vasteks on *Кюллю-*.¹²³ Vaheldus *ю ~ у* venekeelses kirjapildis kajastab tolleaegset järjekindlustust ülesmärkimisel (vrd nt ka vastupidist *Жюковымъ Жуковымъ* asemel; NPK III 895). Nimetüve saab taastada algkujul **Tšüll(V)i* (< **Küll(V)i*). V. Hildén (1906: 36, 59) esitas selle läänemeresoome paralleelnimeks **Kyllöinen*. See näitab, et ka vadja keele läänemurdes oli 1500. aastaks muutus **k > *tš* juba toimunud.

Kas nimetatud rühma kuulub ka Toldoga pogostis vadjalastega asustatud Vana-Rudja küla kahel talupojal registreeritud isa- või lisanimi *Чюлинъ* (NPK III 909), pole rohkete seletusvõimaluste tõttu veenvalt tõestatav (vrd nt vdj *tšüline* ‘küla-’; VKJ 357). Igatahes vanavene nimeloendites sarnast nime pole. V. Hildén (1906: 36, 59) esitas asjaomase patronüümi läänemeresoomelisteks vasteteks **Kyllinen* ja **Kylinen*, millega võib põhimõtteliselt nõustuda.

1505. aasta maksukatastrist leiame ühe taluperemehe nimega *Чюлвея Мукулин* (OPK 22). Tegu on põlise Toldoga pogosti läänevadja külaga Kazikko (katastris *Березник*), kus 1848. aastal elas üle 2% kõigist vadjalas-test ehk 117 inimest (Ernits 1996₁: 198). Nimetatud külas on registreeritud veel mitu läänemeresoome nimega talupoega. See on ilmselt vadja sõna, kuid pole selge, milline. Kirjapanek võimaldaks pidada algkujuks **Tšülvajā* ‘kül-vaja’. Sel puhul võiks olla tegu umbkeelsusest johtunud apellatiiviga või äärmisel juhul lisanimega, sest soome nimeuurija A. V. Forsman on 1891. aastal XV ja XVI sajandi ürikuist registreerinud tänapäeval küll kahtlaseks peetava analoogilise nime *Kyntäjä* ‘kündja’ (Stoebke 1964: 166).

¹²³ Isurite alalt Suida jõelt leiame külanime *Горка Кюллюево* (NPK III 695). Inimese nimega seotud mäenimelisi külasid esineb läänemeresoome aladel teisigi, nt *Глебова Гора*, *Окатова Гора* (NPK III 629; vrd ka vps *Matvejansel’g*). Seega tavapärasem nimekuju oleks vene keeles *Кюллюева Горка*. *Küll*-tüveliste nimede hulka kuuluvad veel Kovaši isurite eesnimi *Кюллята Лентейковъ* (NPK III 614) ja Kipeni pogosti talupoja isanimi *Трофимко Кюллятевъ* (NPK III 650). Maksukatastrites märgiti venepärastel talupojanimedel alati ning läänemeresoome nimedel enamasti deminutiivne kuju. *Кюллюево* aluseks on deminutiivne **Küll(V)i*, mille järgsilbi vokaal on problemaatiline. Katastri *ю* taastamiseks *ü*-na pole teistes läänemeresoome keeltes analooge, sest on teada vaid isikunimetüved *Küllä*, *Küllli*, *Küllliä*, *Küllö* (Stoebke 1964, *ib.*).

Teisalt on tolleaegsete kirjapanekute ebapiisavat täpsust arvestades võimalik, et *Чолвея* puhul on tegu **Küll*-tüvelise nimega, kõige tõenäolisemalt **Tšüllä* või **TšüllVvä* kujul. Esimese kohta on läänemeresoomse nimede hulgas sobivaid näiteid, nagu sm *Kylliä-i-nen* ja *Kylliä-lä* (Stoebke 1964: 92). Teist algkuju võiks kõrvutada 1343. aasta eesti naisenimega *Kyllewaines*, mida on interpreteeritud liitnimena (Stoebke 1964: 38, 92). Siiski on võimalik siinpuhul oletada ka mitme sufiksiga nime, nagu neid leidub rohkesti läänemeresoomse nimede hulgas, nt eesti *Mele-ue-s* (< **Meele-vä-s*), *Iha-ma-s*, kuid sellistena ürikuis ei kajastu, vaid on moondunud, nagu eespool märgitud, lühemaks. D.-E. Stoebke (1964: 120) on ühendeid *-as*, *-des*, *-ldas*, *-mas* pidanud lihtsufikseiks, mis aga ei tarvitse tingimata õige olla, sest ainuüksi *-s* on olnud ise ka sufiksina kasutusel. Järgsilbi algkujust sõltumata on *Чолвея* näol meil tegemist teise tunnismärgiga *tš* esinemisest XVI sajandi vадja keele läänemurdes.

Järgnevalt käsitlen maksukatastritest väljakirjutatud isiku- ja kohanimesid mitmelt vадja alalt. Seal kasutatud keelemurde kohta andmed enamasti puuduvad. XVII sajandi esimese veerandi Rootsi valitsuse aegses maksukatastris sisaldub Kargala pogosti alalt külanimi *Smenkåf Konetz eller Tzirpuieuo Gora By* (JbI 44). Tänapäeval on see *Smenkovo*, mis on tuletatud vene isikunimest *Smenko* – tollal üpris sagedasest Semjoni nimekujust (Baecklund 1959: 125). Küla asetseb Soikkola poolsaarel lõuna pool praegust Pahhomovkat. Viimast kutsuvad mittevenelased *Venakontsa*’ks ja venelased *Вотской Конечъ* (NPK III 521; *Votschoi Konetz* JbI 43 järgi), mis tähendab nii ühel kui teisel juhul ‘Vадja Lõpp’. Küla peetakse nime järgi otsustades vадjalaste piirikülaks isuritega (Ariste 1965: 98).

Nimeosist *Tzirpuieuo* saab ühendada vадja apellatiiviga *tširppu* ‘kirk’. Rootsi kirjapanekuis tähistab *tz* vene *ч*-d või *ц*-d, näiteks *Tzernoi Lees* ‘Tšjornõi Les’, *Tzerepouitzi* ‘Tšerepovitši’, *Brontzeuitza* ‘Brontsevitši’, *Spitzino* ‘Spitsino’ (JbI 82, 93, 128). Tõenäoliselt on tegu külale nime andnud talupoja lisanimega. Kirjanduse andmeil on kirpu tähistavat lisanime varasematel aegadel kasutanud kindlasti venelased ning vist ka läänemeresoomlased (Vesselovski 1974: 40; Stoebke 1964: 165). Nimi *Tzirpuieuo* näib tunnistavat, et vадjalaste asuala võis kunagi tõesti ulatuda Soikkola poolsaarele, mida seni oli arvatud üksnes Venakontsa nime põhjal. Nimekuju tunnistab, et poolsaare elanike keelemurdes esines *tš*-häälik.

1500. aasta maksukatastris on Jamburgi kindluse lähedal maaomanikena kirjast kaks Tšudini-nimelist taluperemeest, mis viitab ilmselt nende päritolule

mõnest tšuudi (vadja) pogostist. See näitab, et maaomanike hulgas oli veel põliselanikke. Üks talu kuulus seal *Палка Чебеевъ*’ile (NPK III 883). Juhul, kui ta oli päritolult vadjalane, saab ta nime ühendada apellatiiviga *tšebjā* ‘kerge’ (Hildén 1906: 27, 36, 56 järgi *Kebiäinen*). Sama eesnime *Kebja* kujul on E. Roosi (1961: 347) andmeil muiste kasutanud ka eestlased.

Väljaspool vadja ala, nimelt Novgorodi maakonna Bditski pogostis on 1582. aasta maksukatastris mainitud jahimeest (*охотникъ ямской*) nimega *Николай Чючюлинъ* (PKV 38). Tegu on ilmselt Jamburgi kandist pärit oleva vadjalasega. Asjaomase lisanime saab ühendada vadja apellatiividega *tšütšäl-puu* ‘tuletukk’ ja *tšütšälpää* ‘nõgiviljapea’; liitsõna esimesel osisel on vasteid soome, isuri, karjala ja vepsa keeles, vrd soome *kekäle* ‘tuletukk’ (SKE I 1955: 179; SSA I 339). Tundub, et nimetamise põhjuseks on olnud asjaosalise tõmmu nahavärv ja/või tumedad juuksed.

1838. aastal elas Rattšino pogosti kahes külas, nimelt Tiutitsõs ja Lipkovitsõs üle 5% kõigist vadjalastest ehk ühtekokku 269 inimest (Ernits 1996₁: 197–198). Nimetatud pogosti alla kuulub muide ka eespool mainitud Velkota. Vähemalt tollal Rattšino pogostis isureid polnud (vt Koeppen 1854). Küll on aga neid, nagu ka vadjalasi mainitud seal XVII sajandi lõpul (Mikkola 1932₁: 33). Seepärast ei saa me väheste läänemeresoome nimede esinemise põhjal enamikul juhtudel sedastada Rattšino pogostis elanute etnilist päritolu. Vadjalaste ja muu rahva piirile võiks viidata vaid külanimi *Tiutitsõ* (*Tšuditsa*) (Ernits 1996₁: 201).

1500. aasta maksukatastris leidub Rattšino pogostis küla nimega *Чяново* (NPK III 943). Naaberkülade topograafia põhjal otsustades on XVII sajandi hingeloendis meid huvitav asula tühja külana paigutatud Opolje pogostisse *Tzapovo* nime all. Selle algkuju saab taastada kas **tšap-*, **tšäp-* või **tšäp-*kujul. Kui tegu on vadja sõnaga, siis sobiksid selleks apellatiivid *tšäpeä* ‘ilus’, *tšäpü* ‘võrgukäbi’, *tšääppä* ‘kääbas’ ja ilmselt veel mõni teinegi (Ahlqvist 1856: 131–132). V. Hildén (1906: 36, 59) on läänemeresoomelisteks nimevasteteks esitanud esmapilgul kõige tõenäolisemana tunduva *Kääppä* (*Kääpän talo/kylä*).

Sama päritolu võib olla ka Toldoga pogosti Rasi küla talupojanimi *Васко Иванчановъ* (NPK III 915) lõpuosis. Ent me ei saa *Чян*-tüve võrdlemisel sugugi kindlad olla, sest sarnaseid apellatiive ja nimesid esines ka vana-vene keeles, nagu *чанъ* ‘mesilane’ (SDJ III₂ 1471) ning *Чяникъ*, *Чяпинога*, *Чяпоносъ* (WAP 1989: 421; *я* ja *а* vaheldus pole siinpuhul oluline). Vadja

alade nimedes pole välistatud isegi **Itšpäivä*, mida saaks oletada nimekujude *Ичяново* ja *Чяново* ning *Ивичюсовъ* ja *Вичюсовъ* võrdlemisel (mõneti sarnased on ka *Вичасовъ*, *Букасовъ*; NPK III 578, 910, 915 jm).

V. Hildén (1906: 36, 44) kõrvutas kirjapaneku *Ивичюсовъ* läänemeresoome nimekujudega *Hyvikäinen* ja *Hivikäinen*. *Ивичюсовъ* on registreeritud Soikkola poolsaarel Kargala pogostis, *Вичасовъ/Вичясовъ* Kikin Bori külas Toldoga pogostis ja *Вичюсовъ* sama pogosti Rasi külas (NPK III 578, 910, 915), seega kõik vadjalastega asustatud territooriumil. Nimede lõpposa *-c-* eeldab pikemat, oletatavasti kaheosalist algkuju, nt **Üvä-tšäsi* või midagi taolist, millele pole seni läänemeresoome nimede hulgast vastet leitud.

Opolje pogostis on XVII sajandi katastris kirjas küla nimega *Tzissoua* (esimene on nn pikk *s*; JbI 166). Selle nime saab väga oletamisi ühendada eesti ja liivi nimedega *Kysse* ja *Kisse* (Stoebke 1964: 38). Lähemalt pole viimaste päritolu käsitletud. D.-E. Stoebke on kõrvutuseks esitanud ka eesti kohanime *Kiske-uerae*, mis lubab ehk oletada lisanime lähtena apellatiivi *kiis* ~ *kiisk*. See sõna on üldläänemeresoomeline (sm, is, krj *kiiski*, krj *kiiškoi*, lv *kiiš*), kuid vadja vaste on ilmselt hääbunud (SSA I 359). Kalanimetuse algkujuks saab taastada **tšiiska* või **tšiihsi* 'kiisk' (vrd häälikuajalooliselt *tšehsi* < **keski* 'kesk-', *tšähsi* < **käski* 'käskis'; vt Kettunen 1930: 25). Toponüümi ja apellatiivi võrdluse paikapidavuse korral tuleb arvesse muidugi viimati mainitud algkuju. Vadjapärasuse võimalikkust võiks ehk rõhutada n-õ kolme *s*-i kasutamine Rootsi allikas. Välistatud pole siinpuhul ka vadja apellatiivitüvi *tšiiss*- 'hooplema' (VKJ 356). Arvesse võib tulla muidki sõnu.

Kuskilt mujalt Ingerimaalt peale tuntud vadja alade pole 1500. aasta revisjonis registreeritud *Jurtš*-tüvelisi ees- ja isanimesid, kuigi *Jurka* nimesid leidub mitmel pool Ingerimaal, samuti Šeloni pjatinas. Seepärast tuleb arvata, et need kuulusid vadjalastele. V. Hildén (1906: 47) on maininud vaid ühte neist, nimelt *Петрокъ Юрчинъ* (NPK III 522), mida on kandnud talupoeg ühes Kargala pogosti külas Soikkola mägedes. Siia võib veel lisada kolm isikunime Toldoga pogostist: *Юрча Якушовъ* Luuditsast ning *Юреча Чюдинъ* ja *Игала Юречинъ* (NPK III 911, 929) Valgomo järve äärses külast. Tegu on kreeka nimest *Georgios* tuletatud vanavene nimekuju *Jurgi* vadjapärase *tš*-lise variandiga *Jürtši* (vt Ariste 1969₂: 51; Kettunen 1930: 22). Lõpu *a* lisamisega on vadja nimi muudetud venepäraseks. Mõnes variandis sisalduv *e* võib olla proteetiline. Seega saab *Юреча* eeskujuks taastada **Jüretši* või

**Jür̥tši*. Lisanimi *Чюдунь* nn tšuudi pogostis näib osutavat tõsiasjale, et see polnud vadjä külasid või olid mainitud talupojad elanike põhimassist erineva identiteediga. Eespool mainitud Soikkola mäekülas pidasid maakatastri andmeil talu ka *Игамас* ja *Захарь Юркины*. Läänemeresoomes eesnimi (< **Iha-*) ja *k*-line isanimi võivad osutada isureile. Tollal Ingerimaal soomlasi veel ei elanud.

Eelesitatut resümeerides saab teha järgmised järeldused:

- 1) peale vadjä keele idamurde esines enne 1500. aastat *tš*-häälik ka läänemurdes; selle kohta annavad tunnistust isikunimed järgmistest küladest: Toldoga pogosti Pihlaala, Vana-Rudja, Kazikko, Rasi, Luuditsa ja küla Valgomo järve ääres;
- 2) *tš* võis tollal esineda ka Rattšino ja Opolje pogosti vadjalaste keelepruugis (paarist kohanimenäitest ei piisa nähtuse veenvaks tõestuseks);
- 3) XVII sajandi alguses elas vadjalasi tõenäoliselt ka Soikkola poolsaarel (Smenkovo, mingi Soikkola mäeküla), kus nad kasutasid oma keelepruugis *tš*-afrikaati;
- 4) muutust *k* > *tš* ei esinenud Lauga jõe äärsete külade (Kukkuzi, Kaskolovka) keelemurdes.

ISURITE ASUALADEST JA ALGKODUST

Ilmunud: Isurite asualadest ja algkodust. – Võro Instituudi toimondusõq 20. Õdagumeresoomõ kodo. Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Konvõrents Võrol, 19.–21. rehekuul 2006. Võro: Võro Instituut', 2007, 13–32.

Isurid on läänemeresoomõ väikerahvas ajaloolisel Ingerimaal, kuid tänapäeval leidub neid peamiselt veel vaid Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis. Käesolevas kirjutises käsitletakse isurite arvu muutumist ja asualasid aegade vältel, eriti aga XIX sajandi keskpaiku, ning võimalikku algkodu.

Koguarvu dünaamikast ja asualadest üldisemalt

Vanimad kirjalikud teated isuritest ja nende asualadest pärinevad XII ja XIII sajandist. Esimest korda on neid kirjasõnas mainitud XII sajandi teisel poolel Rooma paavsti Aleksander III bullas, milles osutatakse *carelie, ingrie, lappie et watlandie*, s.o Karjala, Ingeri- (Isuri-), Lapi- ja Vadjamaa paganatele (Sjögren 1861: 558, 598). XIII sajandi algupoolel on Ingerimaad mainitud lisaks paavstibulladele ka Henriku Liivimaa kroonikas, milles ta on tuntud *Ingaria* nime all (HLK 1982: 228–229). Aleksander Nevski eluloos kõneldakse Neeva jõe suudmealast, kus rannakaitset juhatanud isuri vanem **Pelkoi(si)* (*Пелзуй, Пелзусуй*; vt lähemalt Begunov 1984). Usutav tundub ka Ingerimaa ja isurite venekeelse kollektiivnimetuse *ižora* seostamine Neeva samanimelise lisajõe nimetusega, mis viitab nende kunagisele asualale (Sjögren 1861: 600 jj).

Keskaegse Isurimaa piirid pole praeguseks üheselt selgitatud. Viimasel ajal on peetud tõenäoliseks, et piir Vadjamaaga kulges läänes piki Strelka ja Oredeži jõe, põhjapiir Karjalaga piki Sestra jõe ja Lempaala kõrgustikku, idapiir sealse Lapimaaga piki Nazija jõe; lõunast ja kagust eraldasid Isurimaad soolad. Toonane Isuri- ehk Ingerimaa oli asulaterohke: Neeva kallastel leidis 1500. aasta revisjoni andmeil 55, Ižora ääres 45, Slavjanka veeres

17, Ohtal 12 ja Tosna jõe suudmes 16 küla, mis kõik on seoses Peterburi ja eeslinnade rajamisega sootumaks hävinud (Rjabinin 1997: 64, 72). Isureid elas ka väljaspool keskaegset Isurimaad – Soome lahe ääres kuni eestlaste aladeni. Alles Rootsi ajal hakati Ingerimaaks nimetama kogu territooriumi Narva jõe ja Laadoga järve vahel. Kui kaugele lõuna poole kunagine isurite asuala lääne pool ulatus, pole paraku teada.

Isurite eristamine teistest läänemeresoomlastest XVI–XVII sajandi katastriraamatute põhjal ei anna tulemusi, sest enamasti pole nimed sarnasuse tõttu keeleliselt eristatavad. 1684. aastal mainis superintendent Johannes Gezelius noorem isureid (*ingrikor*) mitmes Ingerimaa külas; ka enamikul nimetatud juhtudel võib arvata, et tegemist oli isuritega (Mikkola 1932₁; 1932₂).

Isurite arv enne XVIII sajandit pole teada. 1732. aasta revisjoni andmeil olnud see Ingerimaal 14 500, ent nimetatud arv võis hõlmata ka mitut tuhandet vadjalast (Fjodorov 1983: 98). Ajaliselt järgmine teave isurite asupaikade kohta pärineb alles 1780. aastatest.

Ajaloolane ja literaat Fjodor Tumanski piiritles isurite asupaikadena Ižora jõe äärseid ning Neevast lääne poole jäävaid (Roždestvenski ja Jamburgi maakond) ning ida poole (Sofia, Oranienbaumi, Schlüsselburgi maakond) asuvaid alasid. Teisalt eristas F. Tumanski eelmainitust Lauga (Luga) jõe alamjooksul elavaid isureid jaamide nimetuse all. Viimastega seoses mainis ta Jamburgi ja Narva maakonda (Öpik 1970: 50, 56–57, 61). Akadeemik Johann Gottlieb Georgi (1790: 462 jj) märkis oma põhjalikus teoses isurite asulapaikadena peale F. Tumanski nimetatud maakondade veel Novoladoga ja Luga kreisi, kus neid olevat leidunud vähesel arvul. Isurite elupaikade kunagine ulatumine Novoladoga maakonda on aga äärmiselt ebakindel (vt Sjögren 1861: 204–205; Rjabinin 1997: 64).

Täpsemad andmed isurite kohta pärinevad alles XIX sajandi keskpaigast tänu akadeemik Peter von Köppeni (Koeppen 1854; 1867) innukusele. Tollal elas see rahvas peamiselt Peterburi kubermangu kuues maakonnas ja vähesel hulgal Soome suurvürstiriigi Käkisalmi läänis. Paraku on kirjasõnas toodud andmed isurite arvukuse kohta XIX sajandi keskpaigast 1926. aasta rahvaloenduseni vasturääkivad. Näiteks on paljudes teatmeteostes ja uurimustes nende koguarvuks P. Köppenile toetudes märgitud 17 800 inimest 222 asulas (nt EE₁ III 1209; Laanest 1966: 12; Ižora 2003: 593). Õieti on see vaid Peterburi kubermangu isurite ja nende külade arv. Seal moodustasid nad toona maaelanikkonnast 4,3% (Võskotškov 1989: 116, 119). Tegelikult koguarvu

saamiseks tuleks eespool esitatud rahvaarvule liita 689 isurit Käkisalmlä läänikahe kihelkonna 16 asulast (tabelid 1 ja 2).

Isurist aja- ja koduloolane I. Fjodorov väitis 1882. aasta semstvo majapidamiste loenduse ja statistikapublikatsioonide põhjal, et P. Köppenil oli osa isuri külasid jäänud arvesse võtmata. Kodu-uurija lisas P. Köppeni andmete Peterburi kubermangu 21 asulast veel 2196 isurit. Seetõttu arvas ta, et XIX sajandi keskpaiku võis maailmas olla umbkaudu 20 000 isurit (Fjodorov 1983: 102). On tõsi, et P. Köppenil jäi osa isureid registreerimata, kuid semstvolgi ei õnnestunud kõigis maakondades isurite tegelikku arvu kindlaks teha, vaid esitatute hulgas oli ka venelasi, Jamburgi maakonna isurite hulka liideti ka vadjalasi (vt näiteks MSN I 17; MSN II 12). I. Fjodorov pidas käsitletud külade elanikke isuriteks; ta ei teadnud ühe või teise küla asutamise aega jne. Mainitud asjaolude tõttu pole viimatimainitu artiklis esitatud konkreetsed arvud kasutatavad.

Tabel 1. Isurite arv ja emakeele valdajate protsent XIX–XXI sajandil

Aasta	Arv	Isuri keele valdajate %	Aasta	Arv	Isuri keele valdajate %
1848	18 489	?	1959	1062	34,7
1897	13 725	?	1970	781	26,6
1920	10 595 ¹²⁴	?	1979	748	32,6
1926	16 137	?	1989	820	36,8
1939	7700 ¹²⁵	?	2002	> 1000 (?)	?

Isureid on püütud koguduste nimekirjade põhjal loendada ka XIX sajandi teisel poolel (Spissok 1864: XLIII). Selgub, et tegelik koguarv (17 600; teoses 17 200) osutus mõnevõrra suuremaks kui P. Köppenil, sest arvesse polnud võetud Luga maakonna ja Viiburi läänirahvast (üle 2000; vrd tabelid 2 ja 3). Nagu numbritest näha, on esitatud arv üsna umbkaudne. Suurenemine on toimunud põhiliselt Peterhofi maakonna arvel. Teisalt on ka külade arv ja nimetused puhuti erinevad. Suuremalt jaolt on see tingitud ebatäpsustest rahvuse määramisel kummagi loenduse ajal, liati rahvuse mõiste on mitmeti defineeritav. Seetõttu jääb tegelik isurite arv XIX sajandil teadmata. Me võime oletada, et see oli umbkaudu 20 000 inimese piires.

¹²⁴ Etnonatsionalnõje järgi, ent selle andmed pole eriti usaldusväärsed.

¹²⁵ Nasselenije 1998: 64 järgi.

Ka Venemaa ja Nõukogude Liidu ametlike rahvaloenduste andmete tulemused on kirjasõnas lahknevad. Nii on 1897. ja 1926. aasta loenduse tulemusel isurite arvuks sageli nimetatud vastavalt 21 700 ja 26 137, kusjuures paraku pole viidatud ei arhiivi- ega kirjandusallikatele (nt EE₁ III 1209; Ižora 2003: 593). On selge, et rahvaloendused, mida on mõjutanud meetoodilised, poliitilised, psühholoogilised jm tegurid, ei anna Venemaa kohta objektiivset teavet, kuid lähtuda tuleks siiski ametlikest andmetest. Paraku polnud siin-kirjutajal kõigil juhtudel võimalik jõuda algläteteni, vaid osa tõenäolisemaid numbreid tuli valida sekundaarsete kirjandusallikate võrdlemise põhjal.

Tabel 2. Isuri asulate ja isurite arv XIX sajandi keskpaiku maakonniti (P. Köppeni järgi)¹²⁶

Maakond	Asulaid	%	Isureid	%
Jamburgi	64	26,89	7493	40,53
Käkisalmlä län	16	6,72	689	3,72
Luga	12	5,04	2179	11,79
Peterburi	35	14,71	1241	6,71
Peterhofi	96	40,34	6393	34,58
Schlüsselburgi	3	1,26	127	0,69
Tsarskoje Selo	12	5,04	367	1,98
Kokku	238	100,00	18 489	100,00

Esimese ülevenemaalise rahvaloenduse käigus 1897. aastal registreeriti Peterburi (koos pealinnaga) ja Novgorodi kubermangus vastavalt 13 721 ja 4 isurit. Peterhofi maakonnas elas neid toona 6673 (48,63% Peterburi kubermangu isuritest), Jamburgi kreisis 6407 (46,69%), Luga maakonnas 635 (4,63%) ja Peterburi linnas 6. Peterburi kubermangu maaelanikkonnast moodustasid isurid sellal ainult 2% (Pervaja 1903: 93; Võskotškov 1989: 119–120).

Nõukogude Liidus toimusid enne Teist maailmasõda rahvaloendused aastatel 1920, 1926, 1937 ja 1939. Neist peetakse õigustatult usaldusväärseteks ainult 1926. aasta andmeid (Nasselenije 1998: 11; Tšislennost 1962: 85). Tolal pandi N Liidu paarisajas asulas kirja 16 137 isurit (Vsesojuznaja 1928). Põhiosa Venemaa isuritest elas Leningradi oblasti Kattila, Oranienbaumi ja Kingissepa rajoonis (tabel 4). Seejuures on tõenäoline, et Kattila rajoonis võidi isurite hulka ekslikult arvata ka osa vadjalasi. Väljapoole Leningradi

¹²⁶ Tabeliread on järjestatud tähestikuliselt kohanimed järgi.

oblasti piire jäi vaid 107 isurit ehk 0,66% Nõukogude Liidu isurite arvust. Peale selle leidis neid veel Eesti-Ingeris, nimelt 1027 (V. Ernits 1925: 129). Isurite arv on ajapikku üha vähenenud: aastateks 1934 ja 1939 oli Eestis säilitanud oma identiteedi vastavalt 841 ja 628 isurit (Joalaid 1999: 197, 199).

Pärast II maailmasõda võis kogeda midagi vapustavat: 1959. aasta rahvaloenduse andmed ei näidanud enam kümnendikkugi 1926. aasta rahvaloenduse isurite arvust: neid oli ametlikult alles jäänud vaid 1062. Isuri keelt oli Ingerimaal tollal võimalik talletada veel 43 külast (Laanest 1966: 4–5), mis moodustas P. Köppeni aegsest arvust vaid viiendiku. Tollal võis isureid leida juba kogu Nõukogude Liidu ulatuses.

Tabel 3. Isurite arv 1860. aastate alguses (Spissok 1864 järgi)

Maakond	Arv	Maakond	Arv
Jamburgi	8000	Schlüsselburgi	350
Peterburi	800	Tsarskoje Selo	450
Peterhofi	8000	Kokku	17 600

Nagu näitavad 1970., 1979. ja 1989. aasta rahvaloenduse andmed, on isurite arv edaspidigi jätkuvalt vähenenud (Tšislennost 1984: 73; Natsionalnõi 1991: 26). 1979. aasta andmeil elas Leningradi oblastis 315 (42,11% toona-sest rahvaarvust) ja Eestis 228 (30,48%) ning kümme aastat hiljem nimetatud oblastis 276 (33,66%) ja Eestis 306 (37,32%) isurit (Tšislennost 1984: 96; Natsionalnõi 1991: 64; Joalaid 1999: 199).

Tabel 4. Isurite arv ja asupaigad Venemaal 1926. aasta rahvaloenduse põhjal

Linn/Rajoon	Isureid	%	Rajoon	Isureid	%
Detskoje Selo ¹²⁷	30	0,19	Mga	58	0,36
Gattšina	132	0,82	Oranienbaumi	4344	26,92
Kattila	7788	48,26	Sestroretski	17	0,12
Kingissepa	3035	18,81	Uritski	34	0,21
Leningradi linn	50	0,31	Väljaspool	107	0,66
Lenini	58	0,36	Leningradi obl		
Luga	484	3,00	Kokku	16 137	100,00

¹²⁷ Detskoje Selo oli vahepeal Tsarskoje Selo nimetus. Uritski rajoon paiknes suuremalt jaolt varasema Tsarskoje Selo maakonna territooriumil.

2002. aasta andmeil oli Venemaal 327 isurit. Huvipakkuv on lisada, et Ukrainas registreeriti käesoleva aastatuhande rahvaloendusel 812 isurit (!), kellest olevat isuri keelt pidanud emakeeleks vaid kaks inimest (Raspredelenije). Nende sattumist Krimmi on üritanud mõistatada geograaf Ott Kurs (vt 2006: 208). Tühisel arvul leidub isureid mujalgi endise N Liidu territooriumil, sh Eestis 2000. aasta rahvaloenduse andmeil 62, kellest isuri keele märkis emakeeleks 19 (Statistika 2000).

Kokkuvõtteks märgime, et XIX sajandini elasid isurid vaid Ingerimaal. Enamik neist elatus põllumajandusest. Põhja-Ingeri isurid ja ka väike arv Kagu-Soome isureid hääbus ehk XX sajandi alguseks. Nõukogude Liidus säilis pisirahvas peaaegu sama suurena nagu tsaariaegsel Venemaal vähemalt 1930. aastate alguseni. Esimese maailmasõja järel elas põhiosa Venemaal ja väike osa Eestis. Isikukultusega seondunud rahvuspoliitika ja Teise maailmasõja tagajärjed killustasid isureid ja pisendasid nende arvu drastiliselt.

Poole sajandi eest räägiti isurooloog Arvo Laanesti (1966: 13, 15) väitel isuri keelt peamiselt Soikkola poolsaarel, Lauga alamjooksul (Kotko, Haavikko, Joenperä/Jõgõperä) ja Kurkola poolsaarel Pärspää külas ning paaris Hevaha-äärses külas. Soome lahe äärest olid toona isuri külad kadunud Ühismägist (Krasnaja Gorka) ida poole.¹²⁸ 1950. aastate teise poole andmeil oli kõige idapoolsem isur oma esialgsel asualal Tieriigola (Malaja Ižora) lähedal elav naisterahvas, kes mäletas veel paari isuri sõna.

Asualadest detailsemalt

Asudes nüüd isurite asualasid põhjalikumalt käsitlema, liigume maakonniti Eesti poolt ida suunas. Teadaolevaid andmeid on isureid elanud Peterburi kubermangu Jamburgi, Peterhofi, Tsarskoje Selo, Peterburi, Schlüsselburgi ja Luga maakonnas ning Viiburi läänis. Detailsemalt vaadeldakse Eestile lähemal paiknevate alade asustust.

Jamburgi maakond. Asuala lääneosas ulatusid isurite külad Kirde-Eestini. Somero (vn Samro) järve ümbrusest pärinevaid rändkaupmehi, nn som(b)rakuid, peetakse üldiselt isureiks (Joalaid 1999: 198).¹²⁹ Paarkümme kilomeetrit järvest kirde suunas paikneb väike Izori küla, kuid veelgi

¹²⁸ Sulgudes esitatakse tavaliselt venekeelne ametlik nimi, harva (sõna *ka* järel) isuri või soome paralleelnimi. Nimede kasutuse alal leidub rohkesti kõikumisi.

¹²⁹ Tänan sombrakutele tähelepanu juhtimise eest filoloog Kalle Ellerit.

lähemal järvele asetsevad Tšudinovo ja Tšudskaja Gora, mille nimi võib osutada kunagisele vadja piirile. Piirkonna etniline ajalugu pole selge.

Jamburgi ja Narva maakonnas (liideti 1802. aastal eelmisega) on isurite kohta andmeid 1684. aastast superintendent J. Gezelius noorema reisiaruandes. Sealsed isurid moodustasid P. Köppeni statistika põhjal XIX sajandi keskpaiku koguarvust kõige priskema osa, nimelt ligikaudu 40%. See oli seotud eelkõige vadjalaste ulatusliku isuristumisega. Kõige rohkem leidsu asjaomast rahvast Soikkola poolsaare külates (tabel 5). 1862. aasta andmeil elas Jamburgi maakonnas ligikaudu 8000 isurit, kuid külad olid osaliselt teised. P. Köppeni nimetatutest polnud isuri asuladena märgitud enam tosinat küla, sh Kurgola ja Pärspää Kurgola poolsaarel (Haavikko khk) ning Nurmisto, Raikova, Nahkova jt Kabrio lahe ääres, ent vähemalt osas külates on teada isureid ka XX sajandist. Seevastu 1862. aasta statistika on lisanud kümme-kond uut isuri asulat, millest enamus asetseb Soikkola poolsaarel (Spissok 1864: XLIII).

1882. aasta semstvistatistika põhjal elas Jamburgi maakonna kolmes mereäärses vallas ühtekokku 10 538 ja Kattila kandis vaid 7 isurit. Paraku oli suur osa Valgovitsa, Jõgõperä ja selle naaberkülade elanikke ekslikult loendatud isuriteks (MSN III: 29–30).

Tabel 5. Jamburgi maakonna isuri asulate ja isurite arv (P. Köppeni järgi)

Kihelkond	Asulaid	%	Isureid	%
Haavikko	18	28,13	2311	30,84
Koporje	14	21,88	1454	19,41
Kattila	1	1,56	11	0,15
Soikkola	31	48,44	3717	49,61
Kokku	64	100,00	7493	100,00

H a a v i k k o (Keikino) õigeusu-kirikukihelkonnas olid XVII sajandi lõpul isurite küladena märgitud Narvuzi (Kuzjomkino; seal elas ka vadjalasi), Haavikko ja Kotko (Orlõ; Mikkola 1932₂: 34). F. Tumanski on L(a)uga alamjooksult esile toonud peale Kotko küla veel Mannakka (Mannovka) ja Tiensuu (Izvoz; Öpik 1970: 57, 84).

Haavikko kihelkonnas elas XIX sajandi keskel umbes pooltes isuritega asustatud külates kunagi Soomest Säckijärvi piirkonnast saabunud asukaid,

kelle arv ulatus tavaliselt külaelanike arvust kolmandikuni. Erandiks olid Ropsu (Ropša) ja Kurkola (Kurgolovo). Esimeses neist moodustasid soomlased 41 ja Kurkolas isegi 81% külaelanike arvust. Eriti suured, üle 200 isuriga asulad olid toona Kukkuzi (Kurovitsõ, 319 isurit), Narvuzi (235), Haavikko (207) ja Kotko (203). Üle 100 isuriga külasid oli seitse: Pärspää (Lipovo, 197), Laukaansuu (Ostrov, 185), Tiensuu (177), Takaväljä (Novaja, 133), Ropsu (Ropša, 132), Vanhaküla (Ilkino, 127) ja Mannakka (126).

J a a n i l i n n a (Ivangorodi) kihelkonnas leidus isuritega asustatud külasid, mis jäid P. Köppeni kahe silma vahele. I. Fjodorovi (1983: 102) arvates kuulusid XIX sajandil sealsete isuri külade hulka Väiküla, Karstula ja Saarküla.

1920–1930ndatel aastatel jäi rida isuri külasid Eesti-Ingeri koosseisu. Peaaegu pooled Eesti isuritest, kes olid enamasti venestumas, elasid Väikülas, suured asulad olid ka Vana- ja Saarküla (tabel 6; vt ka Mägiste 1922).

Tabel 6. Isurite arv Eesti-Ingeris (V. Ernits 1925 järgi)

Küla (sulgudes vene kuju)	Isureid	%	Küla (sulgudes vene kuju)	Isureid	%
Hannika (Hanike)	43	4,19	Uus-Feodermaa	18	1,75
Kallivere	105	10,22	Vanaküla (Ilkino)	173	16,85
Karstula (Karostel)	17	1,66	Väike-Ropsu (Malaja Ropša)	22	2,14
Kullaküla (Mertvitsõ)	1	0,10	Väiküla (Venkul, Venekjulja)	483	47,03
Räkälä	23	2,24			
Saarküla	142	13,83	Kokku	1027	100,00

K a t t i l a kihelkonnas oli P. Köppeni andmeil vaid üks küla nimega Glubokaja Suvajärvi (Glubokoje) ääres 11 isuriga. Ka pärastpoole pole seal kandis isureid elanud.

S o i k k o l a kihelkonnas on XVII sajandi lõpul mainitud isurite rohket olemasolu samanimelisel poolsaarel, sealhulgas koos vadjalastega ka Koskisenküläs (vdj Kõhtšizõdõ, vn Koskolovo; Mikkola 1932₂: 35–36). XIX sajandi keskel oli Soikkola isuritel Jamburgi kreisis kõige suurem osakaal. Nad moodustasid maakonna isuritest peaaegu poole. Kolmandikus isuritega asustatud külades leidus suhteliselt vähesel määral (4–29) XVII sajandil Karjala

maakitsuse Äyräpää kihelkonnast immigrerunud soomlasi ehk äürämöisi. Ainult Uuskülas (Kuplja) leidis neid ohtrasti, nimelt 115 isuri kõrval 164. Rahvarohkes Koskisenküläs registreeriti peale põliselanike ligemale 70 sakslast. Jõgõperäl (Krakolje) elasid isurid üheskoos vadjalastega. P. Köppen pidaski kogu asula rahvast ekslikult vadjalasteks.

Suured, üle 200 isuriga külad olid Soikkola poolsaarel Tarinaisi (Andrejevštšina, 294), Koskisenkylä (291), Säädinä (Slobotka, 242), Ojankülä (Rutšji, 232) ja Loka (Logi, 207). Üheksa küla kuulusid 100–199 isuriga külade kilda, sh Obsomäki (Jevsejeva gora, 174), Loukkola (Lovkolovo, 172), Savimäki (Glinki, 165), Venankontsa (Votski Konets, 155), Harkkola (Staroje Garkolovo, 142), Viistinä (Vistino, 141) jt.

Enne Teist maailmasõda eksisteeris Soikkola poolsaarel isurite rahvuskülanõukogu. 1980. aastate teisel poolel moodustasid isurid ametlikule statistikale vaatamata Soikkola poolsaare ligikaudu 15 külas „kas enamuse või küllalt suure osa elanikest“ (Pärdi 1988: 271), ent külad olid rahvaarvult jäänud tagasihoidlikuks. Tänapäeval leidub isureid veel nii endise Haavikko kui ka Koporje kihelkonna territooriumil. Kultuuriline äratus on toimunud Soikkola poolsaarel, kus viimasel aastakümnel on arheoloog Olga Konkova jt ettevõtmisel loodud isuri muuseum ja kultuuriselts (vt Hmelnik 2005; Nikolajev 2006). Suureks ohuks käsitletavale piirkonnale on hiiglasliku Luuga sadama rajamine.

Koporje kirikukihelkonna Jamburgi maakonnale kuuluvas pooles leidis vaid ühes isuritega asustatud külas, nimelt Nurmistos (Urmizno) väheisel määral XVII sajandil Ida-Soome Savo kihelkonnast emigreerinud soomlasi ehk savakoid, teiste asulate elanikud olid kõik isurid. Nurmistot mainis ka J. Gezelius XVII sajandil (Mikkola 1932₂: 36). Üle 200 isuriga külade hulka kuulus XIX sajandi keskpaiku ainult Taatsoi (Semeiskoje; 228 isurit). Asulaid, kus elas 100–199 isurit, oli toona kuus, sh Ilmola (Ilmovo, 171), Suuri-Raikkova (Bolšoje Raikovo, 159), Nurmisto (155) jt. Koporje kirikukihelkond kuulus osaliselt Jamburgi, osaliselt aga Peterhofi maakonna alla (tabel 7). Esimeses oli peaaegu samapalju asulaid kui Peterhofi maakonnale kuuluvas osas, kuid külad olid suhteliselt suured ning isurite arv moodustas kogu kihelkonna isuritest kaks kolmandikku.

Kerstova kihelkonnas täheldati XVII sajandi teisel poolel isureid Kikeritsas, Karpovos ja Pustomeržas (viimases koos vadjalastega) (Mikkola 1932₂: 33). Kaks viimatinimetatud küla jäävad Jamburgist (Kingissepast)

mõnevõrra lõuna poole. Hiljem pole mainitud asulaid enam isuri küladeks peetud.

Moloskovitsa kihelkonnas elas XVII sajandil isureid Vruda külas, kuid Moloskovitsa kirikus olevat käinud isegi naaberkihelkonna Jastrebino küla rahvas (Mikkola 1932₂: 43). Hilisemad andmed isurite kohta seal kandis puuduvad.

Tabel 7. Koporje kihelkonna isuri asulate ja isurite arv (P. Köppeni järgi)

Maakond	Asulaid	%	Isureid	%
Jamburgi	14	56,00	1454	70,38
Peterhofi	11	44,00	612	29,62
Kokku	25	100,00	2066	100,00

Peterhofi (end Oranienbaumi) maakonnas leidis J. Gezelius XVII sajandil isureid Koporje, Tyrö (Martõškino) ja Hevaha (Kovaši) kihelkonnas; rohkesti olnud neid ka toonases Uusi-Puura (hiljem Serepetta; vn Žerebjatka), vähe aga Skoritsa kandis (Mikkola 1932₁: 29 jj; 1932₂: 38 jj). Isuriterohke oli see paikkond ka P. Köppeni ajal, jäädes XIX sajandi keskpaiku Jamburgi maakonna järel napilt teisele kohale. Seal elas ligemale 6400 isurit 14 kihelkonna 96 asulas. Kõige rohkem leidis isureid Soome lahe äärsetes Oranienbaumi, Hevaha, Meduši ja Koporje kihelkonnas, kus nad moodustasid Peterburi kreisi 14 maakonna isurite arvust üle poole (tabel 8). Maakonna lõunaosas, Volgovo ja Klopitsõ kandis, isureid polnud, v.a Dõlitsõ kirikukihelkond, mis jäi osaliselt Tsarskoje Selo maakonna territooriumile.

Peterhofi maakonnas oli sageli tegu segaküladega, milles elas peale põlisrahva kas savakoid või äürämöisi või mõlemaid, nagu näiteks Türos. 15 külas (15,6%) registreeriti üle 100 isuri, kusjuures üle 200 isuriga külasid oli vaid viis, sh Lentiisi (Lendovštšina, 238) ja Hevaha (ka Vepsä, vn Kovaši, 225) Kovaši kihelkonnas; Mielisi (Ižorskaja, 209) Strelna kihelkonnas; Haisevaisi (Bolšaja Ižora, 207) Oranienbaumi kihelkonnas ja Joenkülä (Bolšoje Gorlovo, 206) Gostilovo kihelkonnas. Üle 100 isuriga külasid oli maakonna ligemale saja asula hulgas 15 ringis, sh eespool mainitud Tieriigola 127 isuriga.

1960. aastate alguses kõnelesid vanemad inimesed isuri keelt endise Hevaha kihelkonna Kangaspää (Novoje Kalištše), Lentiisi, Murdove, Kando-külä ja Hevaha külas ning Oranienbaumi kihelkonna Ühimäki (Krasnaja Gorka) külas (Laanest 1964: 6–7). Tänapäevaks on isurid kunagise Peterhofi

maakonna territooriumil peaaegu hääbunud (Mehmet Muslimovi suuline teade, 2006).

Tsarskoje Selo maakonnas, mis jäi Peterburist kagu poole, registreeriti XIX sajandil suhteliselt vähe isureid – alla 400 (tabel 9). Nende külad paiknesid peamiselt maakonna põhjaosas, jäädes keskosas Sivoritsõ kihelkonna Tihkovitsõ näol Izvara-Võritsa joonest veidi põhja poole. Kunagi olid isurid elanud tunduvalt lõuna pool, nagu osutavad kohanimed Izora ja Bolšije-Izorõ – viimane üsna Luga kreisi keskuse lähedal. P. Köppen leidis isuri rahvast peaaesjalikult Dõlitsõ ja Gattšina kirikukihelkonnas suhteliselt väikeste kogukondadena (10–62 inimest) üheskoos savakote ja äürämöistega või ainult esimestega. Mõnevõrra suurem osa Dõlitsõ kihelkonna rahvast jäi Peterhofi kreisi alla (vt tabel 8). Umbes samasugune oli isurite arv ka 1862. aasta andmetel, ent küladena oli nimetatud peale P. Köppenil esinevate Pien-Kattilaisi (Katlino) ja Peräkülä ainult Korvilahti ja kaks Näppilät (Pegelevo; Spissok 1864: XLIII).

Tabel 8. Peterhofi maakonna isuri asulate ja isurite arv (P. Köppeni järgi)

Kihelkond	Külased	%	Isureid	%
Begunitsõ	5	5,21	429	6,71
Djatlitsõ	9	9,38	442	6,91
Dõlitsõ	6	6,25	149	2,33
Globitsõ	3	3,13	406	6,35
Gostilitsõ	2	2,08	261	4,08
Koporje	11	11,46	612	9,57
Kovaši	14	14,58	1149	17,97
Meduši	9	9,38	802	12,55
Oranienbaumi	16	16,67	1158	18,11
Peterhofi	8	8,33	362	5,66
Ropša	8	8,33	238	3,72
Strelna	1	1,04	209	3,27
Znamenskoje	3	3,13	106	1,66
Võssotskoje	1	1,04	70	1,10
Kokku	96	100,00	6393	100,00

Peterburi maakonnas, mis asetses pealinnast põhja pool, elasid isurid, kes kuulusid suuremalt jaolt Matoksa (Matoksi), vähemal määral Toksovo õigeuskirikule alla. Nende külasid leidis hajusalt kogu maakonnas, v.a selle loodeosa. XIX sajandi keskpaiku registreeriti isurid seal enamasti segamini äürämõistega, Haapakangase luterliku kihelkonna territooriumil aga sava-kotega. Isurite ala ulatus Lempaala (Lembolovo) järvest põhja poole kuni Rautuni. P. Köppen registreeris toona Peterburi maakonnast üle 1200 isuri. Puhtisuri asulates elas igas külas alla 100 inimese, seevastu segakülad olid rahvarohked, näiteks Revonnenäs (Lissi Nos) kirjutati üles 145 isurit ja 300 savakot, Lempaalas (Lembolovo) 100 isurit 400 äürämõise ning Kuivaisis (Kuivozi) isegi 12 isurit 500 äürämõise kõrval. Lempaala järvest lõuna poole jääva Mäkien külastu alla kuulunud Miskulas, milles P. Köppeni andmeil elas 47 isurit, oli XIX sajandi algupoleel sündinud tuntud isuri rahvalaulik Larin Paraske.

1882. aasta semstvo organiseeritud loenduse käigus registreeriti Peterburi maakonna 30 külast 1114 väidetavalt tugevasti venestunud isurit, kellest enamik oli (1049) kohalikku päritolu. Rahvaarv ei olnud 1848. aastaga võrreldes oluliselt muutunud, küll aga olid seda osaliselt elupaigad. Suurimad olid toona Mäkienküla (173 isurit), Starožilovka (111) ja Revonnenä (109; MSN V 23–24).

Tabel 9. Tsarskoje Selo maakonna isuri asulate ja isurite arv (P. Köppeni järgi)

Kihelkond	Asulaid	%	Isureid	%
Dõlitsõ	4	33,33	93	25,34
Gattšina	4	33,33	104	28,34
Krasnoje Selo	1	8,33	52	14,17
Pulkovo	1	8,33	62	16,89
Sivoritsõ	2	16,67	56	15,26
Kokku	12	100,00	367	100,00

Schlüsselburgi maakonnas oli XIX sajandil isureid suhteliselt vähe. Nende asulad paiknesid kitsa ribana kreisi lääneosas vastu Peterburi maakonna piiri. P. Köppeni andmeil leidis kolmes Toksovo kirikukihelkonna külas (Vuoles jt), kus enamuse moodustasid äürämõised, 127 isurit. I. Fjodorov on isuri külade seas nimetanud ka Sohvolat (Sofolovo), kust oli pärit XIX sajandi

keskpaiku elanud runolaulik Ontropo Melnikov (Fjodorov 1983: 99). Seevastu 1862. aasta andmeil elas isureid üksnes Laadoga kanali äärses Lipkas (350; Spissok 1864: XLIII), mida P. Köppen ei ole üldse maininud.

Viiburi lääni Rautu ja Sakkola (Gromovo) vallas elas P. Köppeni ajal ligemale 700 kõige põhjapoolsemat isurit peamiselt alla 100 elanikuga külates. Nad kuulusid toona Matoksi (Matoksa) ja alates 1865. aastast Palkeala (Zamostje) õigeusukihelkonda. Asulatest olid teistest mõnevõrra suuremad Lappeela (Lapanais; 138) ja Palkeala (106).

XX sajandi alguseks olid Põhja-Ingeri ja Karjala maakitsuse isurid tõenäoliselt hääbunud. Sellele andsid tubli tõuke impeeriumi pealinna lähedus ja ümberkaudne võimas ingerisoomne elanikkond.

Luga maakonda, mis jäi XVII sajandil Rootsi-Venemaa piiri lähedale, on isurid traditsioonilise arvamuse kohaselt siirdunud alles pärast Stolbovo rahupepingut (1617), ent J. Rjabinin (1997: 74) oletas, et Neeva lisajõe Oredeži ääres on elatud juba paar-kolm sajandit varem. Tähelepanu äratavad venekeelsed külanimed, peale Votsko ja Pelkovo (viimane võib olla ühenduses sugunimega **Pelkoisi*). Huvipakkuv on väikese Votsko küla nimi, mis näib viitavat vadjalastele. Usutavasti võis samaaegselt isuritega Oredeži äärde siirduda ka väike arv vadjalasi, kes hiljem isuristusid. Varasemalt mittekarjala (isuri) rahvalt võib pärineda puhuti esinev häälikuühend *dr* karjalapärase *zr* asemel, näiteks *kedrän* 'ketran' *kezrän* kõrval (Ariste 1960₃: 59).

Oredeži isurid, nagu neid kirjanduses nimetatakse, olid kroonutalupojad, ümbritsevad venelased aga mõisnikule kuuluvad. See takistas pärisorjuse kaotamiseni (1861) abielude sõlmimist kahe kogukonna liikmete vahel, mis vältis pikka aega nende assimileerumist. P. Köppeni andmeil leidis Luga maakonnas XIX sajandi keskpaiku 12 asulat ligemale 2200 isuriga, mis moodustas ligikaudu 10% isurite koguarvust (tabel 10). Asulad olid enamasti suured, üle 200 inimesega, üks (Kremena) neist isegi üle 300 inimesega.

XX sajandi alguseks oli olukord drastiliselt muutunud: kolmes külas (Kremena, Tšernitsa ja Votsko) oli isuri keele kõnelemine lakanud, Niisofkas valdas isuri keelt veel pooltosinat ja Luugus kõigest paar-kolm inimest. Ülejäänud külates oli nimetatud keel jäänud vaid eakamate pärusmaaks; osa noorsugu sai kõnest veel aru. Isuri keelemehe V. Junuse andmeil olid Oredeži isurid juba 1930. aastateks peaaegu täielikult venestunud, kuigi neid oli arvuliselt alles veel üle kolmandiku P. Köppeni registreeritutest (tsit: Ariste 1960₃: 57; vt tabel 4).

1958. aastal oskasid isuri keelt veel mõnel määral üksikud vanakesed, kõige paremini Novinkas, vähem Tšaštšas, veelgi kehvemini Ozerešnos, Jorsofka ja Nesterkovas, Raskustega suutis emakeeles pikemalt väljenduda vaid üks Novinka eideke, kelle sõnavara oli „väga piiratud, väljendusviis äärmiselt primitiivne“ (Ariste 1960₃: 58–59; Laanest 1960: 179). Interneti andmeil suri viimane Oredeži isur, kes mäletanud veel veidi oma keelt, 1983. aastal (Konkova 2001₂).

Tabel 10. Oredeži isurite arv (P. Köppeni järgi)

Küla (sulgudes vene kuju)	Isureid	%	Küla (sulgudes vene kuju)	Isureid	%
Jorsofka (Olhovets)	155	7,11	Pelkova (Pelkovo)	297	13,63
Kremena (Kremeno)	329	15,10	Tarassina (Tarassino)	249	11,43
Luugu (Lugi)	197	9,04	Tšaštša	234	10,74
Nesterkova (Nesterkovo)	206	9,45	Tšernitsa	49	2,25
Niisofka (Nizovka)	53	2,43	Votskaja (Votsko, Novoselki)	37	1,70
Novinku (Novinka)	164	7,53			
Oseretsa (Ozerešno)	209	9,59	Kokku	2179	100,00

Algkodust

Isuri keeles pole selliseid vanu erijooni, mis oleksid omased ainult isuritele; siiski on nad aja vältel kujunenud iseseisvaks rahvaks (Ariste 1956₁: 44). Rahva päritolu kohta käibib mitu seletust. Siinkohal on võimalik peatuda vaid migratsiooniteoorial. A. Laanest (1986: 152–153) kirjutas nõnda: „Ligikaudu käesoleva aastatuhande alguseni kestis muinaskarjala keeleühitus, millest pärinevad tänapäeva põhjakarjala murrakud, soome keele idamurded ja isuri keel. Selle keeleühituse lagunemine oli pikaajaline protsess; see oli seotud muinaskarjalaste järkjärgulise asumisega uutele aladele, mis ulatusid Neeva jõgikonnast kuni Põhja-Soomeni ja Põhja-Karjalani [...] Hiljemalt käesoleva aastatuhande esimestel sajanditel siirdus osa muinaskarjalasi Gattšina ja Volhovi vahelisele alale, pannes aluse isuri hõimule. Sellega algas periood, mida nimetame muinasisuri perioodiks. See kestis kuni isurite levimiseni oma

praegustesse asukohtadesse ja tänapäeval tuntud murrete eraldumiseni, mis oli lõpule jõudnud hiljemalt 17. sajandil.“

A. Laanesti jt uurijate järgi asusid karjalased algselt Karjala maakitsusel Laadoga looderannikul, mida peetakse nende algkoduks. Sama teooria kohaselt on isurite algkoduks Gattšina ja Volhovi jõe vaheline ala praeguse Leningradi oblasti idaosas, kust nad arvati olevat järk-järgult siirdunud lääne suunas. Kas see oli hargnemata ühtsus, ei saa tõestada. Kas saab keelte ja rahvaste erinevusi seletada üksnes rändamisteooriaga? Ilmselt tuleks tasakaalukalt arvestada ka keeleuususte juba esialgset eripära, samuti ka pikaajalisi kontakte. Tõenäoliselt elasid isurite esivanemad üsna varakult ka Soome lahe lõunarannikul Eesti ala läheduses (Konkova 1995; 2001₁). Sellele osutavad peale arheoloogilise ainese XV sajandini Ingerimaa lääneosas elanud ja sealt Kuramaale viidud kreevinite keelemurde ja rõivastuse isuripärasused. See tähendab, et juba enne 1500. aastat olid Soome lahe lõunarannikul Lääne-Ingeris vadjalased ja isurid naabrid. Enesenimetus, ühised keelejooned, rikkalik rahvaluule jm näitavad, et isurid olid algselt karjalased, kuid võõrad hakkasid neid esmase kohtumispäiga järgi kutsuma isuriteks. Alam-Lauga isurid on enamasti identiteeti vahetanud vadjalased. Asjaomase rahva laiema asuala kontseptsioon võimaldab paremini selgitada eesti-vadja-isuri ühisjooni (Lauerma 1998; Ariste 1962₁), sh ehk ka isuri sõnade suuremat sagedust Lüganuse ja Jõhvi murrakus võrreldes Vaivara ja teiste kirderannikumurde idaosa omadega (Toikka 2003: 128). Eesti, vadja ja isuri algsuguluse ja võimalike kontaktide uurimist tuleks jätkata.

KONTAKTIDEST KEELEVAHETUSENI LÄÄNEMERESOOOME VÄIKERAHVASTEL

Ilmunud: Kontaktidest keelevahetuseni läänemeresooome väikerahvastel. – Võro Instituudi toimõndusõq 18. Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus Õdagumeresoomõ maiõ pääl. Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Konvõrents Põlvn, 20.–22. rehekuu 2005. Võro: Võro Instituut', 2006, 27–39.

1. Sissejuhatuseks

Läänemeresooome hõimudel on olnud majandus-, kultuuri-, keele- ja muid kontakte igipõlistest aegadest alates, nagu see on loomulik igale rahvale. Läänemeresooome keeli on muinasajal üsna tugevasti mõjustanud germaani, balti ja slaavi hõimude keeled, ent kontakte täheldati ka sugulashõimude vahel, näiteks IX–XIII sajandini liivlaste ja Saaremaa elanike vahel (Mägi 2005). Ühelt poolt rikastavad kontaktid keelt ja kultuuri, teisalt aga viivad intensiivsed kokkupuuted väikerahvad ja nende keeled paratamatule hääbumisele.

Iidsed on germaani ja balti mõjud. Viimaste tagajärjel on tänapäeva Läti territooriumil läänemeresoomlaste asuala aja jooksul ahenenud, mistõttu keelepiir on aina nihkunud põhja poole. Läänemeresooome hõimukeeled asendusid neil aladel balti hõimukeeltega. Hiljem avaldusid slaavi mõjud, millega kaasnes ristiusu esialgne levik läänemeresooome hõimudele. Alates VII sajandist tegid sõjakäike Eesti alale viikingid ja mõnevõrra hiljem idaslaavlased. XIII sajandi algupoolel langesid liivlased ja lõunaeestlased (v.a setud) Saksa ordu ning setud ja teised läänemeresoomlased ajapikku vene võimu alasteks. See oli teelahkmeks läänemeresooome väikerahvaste ja nende keelte edasises arengus. Põhjasõja käigus sattusid ka Läänemere-äärsed väikerahvad Vene impeeriumi alla. Üldiselt on ligemale tuhande aasta jooksul läänemeresooome väikekeeli hakatud emakeelena järjest vähem kõnelema.

Läänemeresoomlaste kontaktid naaberrahvastega olid muinasajal mitmekesised. Näiteks olid VI–XIII sajandi kroonikate põhjal vepslased võimas

hõim. Neil olid kontaktid viikingite, venelaste, bulgarite ja teiste Volgamaa rahvastega. Volgamaade kultuurimõju ulatus isegi Ingerimaale. Siinkirjutaja ei tea, kas on otsitud võimalikke turgi laene vepsa keeles ja vepsa, *resp.* läänemeresoome laene turgi keeltes. Kontaktide tagajärjel võib keel muutuda, keelepiirid aheneda ning keel isegi välja surra.

Käesolevas kirjutises üritatakse anda üldistav ülevaade kõigi läänemeresoome väikekeelte saatusest ajaloolisel ajal. Juttu tuleb liivlastest, lõunaeestlastest, meälastest, kveenidest, vadjalastest, isuritest, vepslastest ja karjalastest.¹³⁰ Kõrvale on jäänud keelemuutused, mis on tabanud kõiki keeletasandeid. Peamine tähelepanu on artiklis pööratud läänemeresoome väikekeeli kõnelevate inimeste arvu kahandanud teguritele. Kirjutise maht ei võimalda kogu problemaatikasse kuigi põhjalikult süüvida.

2. Rahvaarv ja keelepiirid

Läänemeresoome rahvaste keelepiirid on naaberkeelte pealetungi tõttu ajapikku tugevasti ahenenud. Liivi keel on ulatunud Läänemere idarannikul Liepājast Riiani ja kaugemalegi. Veel XVIII sajandi teisel poolel kõneldi liivi keelt Riias põhja pool (Vääri 2005: 113). Samuti oli ta levinud Daugava ja Koiva ümbruses. Salatsi jõe ääres hääbus liivi keel lõplikult XIX sajandi keskpaiku või veidi hiljem, Põhja-Lätis aga XX sajandi alguses. Liivi keel säilis kõige kauem Kuramaal.

Lõunaeesti keelepiir ulatus praegusest mitukümmend kilomeetrit lõuna poole, praeguse läti keele alale. Põhjapiir on aga pealetungiva põhjaeesti keele tõttu olulisel määral nihkunud lõuna poole. Tänapäeval kõneldakse vadja keelt vaid kahes Lääne-Ingeri külas. Muiste on vadja alad läänes ulatunud Kirde- ja Ida-Eestisse ning idas Strelna jooneni, isurite aladeni. Vadja lõunapiir pole päris selge, – sest rahvas on ammu venestunud – kuid vadjalastest lõuna poole elasid sugulashõimud, keda tinglikult nimetatakse tšuudideks.¹³¹ Idas ulatusid isurite alad esialgu Nazija jõeni. Nende läänepiir võis kulgeda seni kirjeldatust tunduvalt lääne pool. Tänapäevaks on isuri keele

¹³⁰ Kirjutises on kasutatud peale muude allikate ka Kolga jt 1993, Pribaltisko-finskije 2003, Kurs 1998 ning Kaheksa 1998 andmeid ilma konkreetsete leheküljeviideteta.

¹³¹ Vadjalaste lõunapiir arvatakse olevat XIX sajandi alguses kulgenud lõuna pool Oudovat. Oletuse aluseks on Chr. H. J. Schlegeli poolt sealkandis mainitud läänemeresoomlased. Tegelikult pole sugugi kindel, et need olid vadjalased (Ernits 2005: 83).

Põhja-Ingeri (juba XIX sajandil), Oredeži ja vist ka Hevaha murre välja sur-
nud.

Karjalased, kelle arv on läänemeresoome väikerahvastest tänapäevalgi suurim, olevat esialgu asustanud Karjala maakitsuse ja osa Kagu-Soomest. Nende asuala on ajapikku hoopis laienenud – seda vepslaste arvel – ja täna-
seks osaliselt teisaldunud. Karjalasi leidub peale Karjala ka Tveri (nn Tveri karjalased), Leningradi (Tihvini karjalased) ja Novgorodi oblastis (Valdai karjalased; praeguseks hääbunud) ning Siberis, Soomes jm. XIX sajandi ala-
tes on tunduvalt ahenenud vepslaste asuala piirid, eriti selle ida- ja lõunaosas. Osa idapoolseid läänemeresoome hõime, nagu nn Zavolotšje tšuudid, on venestunud juba enne keeleainestiku talletamist. Seepärast pole nende kohta usaldusväärset teavet.

Viimase kolmveerand sajandi vältel on Venemaa läänemeresoomlaste arv järsult vähenenud (tabel 1). Näiteks Karjala Vabariigis on karjalaste iga-aas-
tane vähenemine viimase tosina aasta jooksul neljakordistunud (Markianova 2005: 66).¹³² Vepslaste arv on kahanenud eriti väljaspool Karjalat (Strogal-
štšikova 2005: 230 jj). 2002. aasta rahvaloendus ei andnud vadja keele kõne-
lejatest tõepärast arvu (vadjalasi registreeriti 72; 1926. aastal 705). Andmed teiste läänemeresoome väikekeelte kohta on hinnangulised. Kõnelejaid arva-
takse käesoleval ajal leiduvat järgmiselt: võru keelele üle 40 000, setu keelele 6000–8000, meä keelele 35 000–60 000 ja kveeni keelele 12 000; liivi kõnele-
jate arv on jäänud üsna pisukeseks (10–20 ringis; Sulkala 2001: 105 mitme kirjandusallika põhjal).

Tabel 1. Kõnelejate arv ja emakeele protsent Venemaa läänemeresoome väikerahvastel üleriigiliste rahvaloenduste andmeil

Keel	1926 Arv	1959 Arv	%	1989 Arv	%	2002 Arv	%
Isuri	26 000	1100	35	820	37	u 400	100
Karjala	248 000	167 000	71	131 000	52	93 000	57
Vepsa	33 000	16 000	46	12 500	68	8000	72

¹³² Ruumi puudusel on käesolevas kirjutises jäänud karjala keeled (aunuse, lüüdi jt) eristamata.

3. Hääbumise põhjused

Erinevaid tegureid, mille toimet mingi keele kõnelejate arv muutub, saab jagada vaimseteks ja füüsilisteks. Läänemeresoomlaste hääbumist pole mõjutanud üks või kaks tegurit, vaid mitme üksteisega seostunud põhjuste kompleks. Käesolevas töös esitatud liigitus pole kahtlemata ainus võimalik.

3.1. Poliitilised põhjused

Läänemeresoomse väikerahvastel puudub riikluse traditsioon. Väikekeelte kõnelejate arvu on nii vaimselt kui ka füüsiliselt mõjutanud valitseva riigi poliitika, mida kaua aega on iseloomustanud põhimõte „Üks riik, üks rahvus, üks keel“. Olgu see siis vallutus-, koloniaal-, majandus-, rahvus-, keele- või muu poliitika, mis kõik suunavad ühel või teisel määral keele arengut. Seepärast on poliitilisi tegureid eraldi küllaltki raske esile tuua. Nimetagem siinkohal panslavistlikku venestamispoliitikat Venemaal, liivlaste lätistamise poliitikat ennesõjaaegses Lätis, lõunaestlaste põhjaestistamise poliitikat („võitlus ühise kirjakeele eest“), karjalaste soomestamise poliitikat Karjalas ja Soomes, kveenide norrastamise poliitikat Norras jne. Ere näide keelepoliitikast on soome keele kunstlik juurutamine Karjalas, mille tulemusel 1933. aastal valdas seal soome kirjakeelt 26%, samaaegselt nii vene kui ka soome kirjakeelt 23% ja vene kirjakeelt 51% karjalastest (Pribaltisko-finskije 2003: 200). Iseloomulikud on ka Norra vähemuspoliitika sammud, mille tagajärjel kaotati kveenide alal soomekeelsed koolid ning maaomandiõigus seostati norralaseks olemise ja norra keele oskusega.

Läänemeresoomlaste arvu on vähendanud ka vallutus- või rahvuspoliitikaga liitunud küüditamised (sundmigratsioonid; vt 3.6). Eriti rängasti mõjus läänemeresoomse rahvastele Nõukogude Liidu repressiivpoliitika Stalini valitsemise ajal. Seda iseloomustasid massilised repressioonid, terror, võitlus „rahvavaenlastega ja ebausaldusväärsete rahvusvähemustega“. Traagiliseks kujunes Ingerimaa rahvaste saatuse Teise maailmasõja perioodil (Mussajev 2004). Nõukogude Liidu venestuspoliitika elluviimisel rakendati mitmesuguseid võtteid. Näiteks suur osa läänemeresoomlasi (vähemalt 4000 vepslast jne) märgiti Venemaal alates 1970. aastate rahvaloendustest, samuti ka isikupassides kohustuslikus korras venelasteks, liivlased Lätis aga lätlasteks. Lühikest aega eksisteerinud vepsa rahvusrajoonid ja -külanõukogud likvideeriti.

Seetõttu polnud külas tööd, kauplusi, arstiabi, teid jne. 1950.–1960. aastatel tunnistati valitsenud poliitilise suuna mõjul Vologda oblastis põlised vepsa külad tuhandete inimestega perspektiivituks ja likvideeriti. Inimesed olid sunnitud mujale asuma. Ka riigipiirid eraldavad vägivaldselt rahvaid, seda näiteks setude puhul. Seevastu meälased kujunesid Rootsi-Soome piiri muutmisel XIX saj alguses omaette etnoseks.

3.2. Sõjalised põhjused

Ühiskonna areng viis armutute vallutussõdadeni, mille käigus mobiliseeriti rohkesti kohalikku elanikkonda (vadjalased, karjalased jt) okupatsioonivägedesse, neid sai seal surma ja võeti vangi. Peale selle võeti vallutatavatel aladel saagiks või hävitati veiseid, hobuseid ja vilja. Tagajärjeks olid nälja-aastad. Inimesed pagesid mujale. Majandus laostus. Hõimuidentiteet nõrgenes. Liivlased alistati ristisõdadega 1206. aastal, lõunaestlased 1224. aastal.

Muinasaja lõpul läksid idapoolsed läänemeresoome rahvad vene võimu alla, kuid Ingerimaa vastu oli strateegiline huvi ka sakslastel ja rootslastel. Vene-Rootsi vahelised sõjad XIV–XVII sajandil mõjusid hukutavalt karjalastele, kelle alad tükeldas riigipiir kaheks. Läänemeresoome aladele rajati keskajal rohkesti kindlusi (Narva, Kabrio, Viiburi jt), mille ümber tekkisid riigikeelsed asulad. Läänemeresoomlaste aladele korraldati karistusretki.

Ingerimaa on ajaloo vältel sageli olnud sõdade tallermaaks. Tugeva hoobi andsid läänemeresoome väikerahvastele ja -keeltele Teise maailmasõja aegsed sündmused. Külad põletati maha. Vadjalased ja teised läänemeresoomlased viidi Soome ja Saksamaale. Sõja lõppedes saadeti nad tagasi Ingerimaale, kuid küüditati sealt peagi Siberisse, Kasahstani, Jaroslavli oblastisse ja mujale; osa hukkus, osa ei naasnud enam iial kodupaika. Laastavalt mõjus Teine maailmasõda ka teistele läänemeresoome väikerahvastele, nt liivlastele. Kuramaal peeti ägedaid lahinguid. Elanikkond sundevakueeriti sealt nii Esimese kui ka Teise maailmasõja päevil. 1955. aastal suleti Liivi rand, inimesed olid sunnitud kolima mujale ja külade vahele rajati sõjaväebaasid. Teise maailmasõja käigus muutusid intensiivsete lahingute paigaks ka Djorža karjalaste alad. Riigikeelses armees teenimine on kõikjal osutunud väikerahvaste intensiivseks assimileerijaks.

3.3. Majanduslikud põhjused

Teatavasti on keele ellujäämiseks suuremad šansid traditsioonilise majandustüübi säilimisel. Läänemeresoome rahvaste peamiseks elatusallikaks oli sajandite vältel põllumajandus, mis hoidis rahva paiksena. XIX saj lõpul elatus enamik (92%) karjalastest ja vepslastest veel põllumajandusest, ent eestlastel oli selle osatähtsus kahanenud juba 68,3%-ni (Jääts 2005: 162).

Seoses kapitalismi arenguga algas üha hoogustuv industrialiseerumine ja urbaniseerumine. Seepärast oli näiteks XIX sajandi lõpul 13,5% eestlaste sissetulekuallikaks saanud tööstus, kuid idapoolsed läänemeresoomlased elatusid peamiselt veel põllumajandussaadustest. Alles Nõukogude Liidu perioodil hoogu võtnud industrialiseerimine ning kolhooside ja sovhooside rajamine võõrandas talupojad lõplikult traditsioonilisest elatusviisist.

Väikerahvaste ja -keelte püsimisele on negatiivselt mõjunud linnad – halduse, usu, käsitöö/tööstuse ja kaubanduse keskused. 1201. aastal rajati liivlaste maadele Riia, 1703. aastal Ingerimaale keset läänemeresoome alasid Peterburi ja samal aastal Karjalasse Petroskoi. Linnades vajati töölisi, teenijaid, ametnikke jm. Talupojad tõid oma kaupa linna ja ostsid sealt kodus vajalikku. Ent linnad olid tõhusad assimilatsioonikatlad, sest eri rahvuste vaheliseks suhtlemiskeeleks sai tavaliselt domineeriva rahva keel. Iseäranis pärisorjusest vabanemise (1861) järel hakkas üha rohkem läänemeresoomlasi, venelasi jt rahvuste esindajaid asuma elama linnadesse ja tööstusasulatesse, kus tekkis palju eeldusi segaabeludeks. Eesti entsüklopeedia andmeil kasvas aastatel 1863–1914 Venemaa linnade rahvastik neljakordseks. Nõukogude perioodil industrialiseerimine ja linnastumine üha intensiivistusid. Venestuspoliitika täideviimiseks suunati massiliselt venelasi, valgevenelasi, ukrainlasi jt Karjalasse, eriti selle idaosa metsatööstustesse, samuti ka Ingerimaale ja Eestisse.

3.4. Looduslikud põhjused

Mitmesugused loodusnähud on mõjutanud väikerahvaste saatust. Ebasoodsad ilmastikuolud on põhjistanud kestvaid nälja-aastaid ja suurt inimeste suremust. Mõju on avaldanud ka elukeskkonna tunduv halvenemine; näiteks on seda põhjistanud metsaröövraided vepslaste asualadel Ojati jõgikonnas

(Kolga jt 1993: 349). Teisalt võivad looduslikud tingimused, näiteks eraldatus ulatuslike metsa ja soode vööndiga pikendada väikerahva ja selle emakeele säilimist (näiteks mõnevõrra liivlastel ja vepslastel).

3.5. Demograafilised põhjused

Läänemeresoome keelte arengut pole soodustanud kõnelejate suhteliselt väike arv juba kaugemas minevikus. Sündimus, suremus ja abiellumus sõltuvad eelkõige majanduslikest ja poliitilistest põhjustest, sh suurel määral sõdadest (eriti XIII ja XVI sajandi sõjad, Põhjasõda, Teine maailmasõda). Iseäranis abielud samausulise võõra rahvaga põhjustasid läänemeresoome väikerahvaste ning seega kõnelejate tunduvalt vähenemist.

Viimase aja demograafilised protsessid näitavad tendentsi läänemeresoome väikerahvaste kahjuks. Pärast Teist maailmasõda tekkis sooline disproportsioon 1950. aastatel tugevamini linnas, ent 1980. aastate lõpus ka maapiirkondades. Tänapäeva 1–2 lapsega perekond ei taga etnose ellujäämist. Vähe on noori inimesi. Läänemeresoome väikerahvaste elanikkond (kuid mitte ainult) vananeb.

3.6. Migratsioonid

Migratsioonid on oluliselt vähendanud läänemeresoome keeli kõnelejate arvu. See on toimunud eri aegadel sõdade, majanduslanguste, industrialiseerumise, urbaniseerumise jt tegurite tagajärjel. Konkreetsemaid näiteid võib tuua rahvastiku segunemisest juba XVI–XVII sajandi vallutussõdade käigus Lõuna-Eestis maarevisjonide andmeil (vt nt LMR).

Elanikkonna geograafilise ja sotsiaalse mobiilsuse plahvatuslik kasv ilmnex XIX sajandi teisel poolel pärisorjuse kaotamise järel, samuti ka toonases Nõukogude Liidus pärast Teist maailmasõda. Käsitleme kõigepealt väljarännet, mis ühelt poolt nõrgestab paigale jäävat populatsiooni, teisalt on aga teada, et väljarändajate kolooniad võõra rahva keskel hääbuvad paratamatult kiiremini. Migrantidel on enamasti vajalik piirkonnas domineeriva keele või riigikeele küllaldane oskus.

Lõunaestlaste arv vähenes nende väljarändamisega Vene impeeriumi laiadele väljadele. Sellest annavad tunnistust rohked praegused ja kunagised külad nii vahetult Peipsi taga kui ka kaugel Siberis. Migratsiooni tagajärjel

tekkis uurijate arvates praeguseks hääbunud Kraasna maarahvas Pihkva oblastis ja Lutsi maarahvas Ida-Lätis.

Sundmigratsioonid on teada juba keskajast. Kõige kurioossemaks näiteks on vadjalaste sundmigratsioon XV sajandil Lõuna-Lätisse. Selle käigus ajasid 1445. aasta paiku saksa ristirüütlid rohkesti vadjalasi Lääne-Vadjast Bauska kindlust ehitama. Hiljem hakati neid kutsuma kreeviniteks. Aastail 1484 ja 1488 küüditati hulk vadjalasi Ingerimaalt Venemaa sisekubermangudesse ja toodi Ingerimaale asemele koloniste. Palju vadjalasi ja isureid põgenes Rootsi võimu alt vägisi luteriusustamise pärast aastatel 1656–1658 Venemaale, kus nad suhteliselt kiiremini hääbusid. Seetõttu kaotas Jamburgi lään 60% ning Kabrio ja Ivangorodi lään 12% oma elanikkonnast (Saloheimo 1991: 76). Samadel põhjustel rändas juba XVI sajandi lõpul, kuid massiliselt XVII sajandi esimesel poolel pärast Stolbovo rahu sõlmimist Karjalast Tihvini, Valdai, Tveri, Arhangelski aladele jm kümneid tuhandeid karjalasi.

Tunduval määral rännati Ingerimaalt välja ka Põhjasõja järel. Külades elati suurperedena, kuid mullaviljakus oli madal, see ei võimaldanud pereid korralikult toita. Sel põhjusel olid paljud vadjalased ja isurid sunnitud lahkuma kodupaigast: maal hakati sulaseks, tüdrukuks, karjaseks, linnades (Narva ja Peterburi) aga tehasetööliseks, voorimeheks jne. Eriti olid noored varmad seda tegema. Võõrsil elati aastaid. Vene keelest sai kodukeel. Väinö Salminen (1907: 20) teatel olevat 1906. aastal suundunud Jõgõperäst, kus elas nii vadjalasi kui ka isureid, 30 peret (150 inimest) Omski kubermangu; veidi varem aga paarsada inimest Amuuri äärde.

Traagiliselt mõjusid Venemaa väikerahvastele kollektiviseerimisega seotud küüditamised alates 1930. aastatest. Juba alates 1928. aastast siirdus lõunavepslasi kolhooside loomise kartuses Siberisse Kemerovo oblastisse (85 perekonda) (Kolga jt 1993: 348–349). Ingerimaa tühjendamisest Teise maailmasõja päevil oli juba eespool juttu (vt 3.1). Ligi pool liivi rahvast (1000 inimest) oli sunnitud Teise maailmasõja ajal migreeruma Rootsi, kus nad enamuses rootsistusid (Vääri 2005: 120). Kodumaale jäänud liivlased sattusid keelutsooni, mere sulgemise tõttu kalapüügiks pidid noored kodudest lahkuma ja nad sattusid linnades lätlaste ja venelaste keskkonda.

Sõjajärgsel perioodil toimus Nõukogude Liidus talurahva massiline migratsioon linnadesse ja suurematesse asulatesse. Vologda oblasti vepslased olid toonase poliitika ohvritena sunnitud oma kodud maha jätma ja asuma Äänisjärve-äärsetesse küladesse ja piirkonna linnadesse. Peamiselt väljarännete

tõttu vähenes aastail 1945–1999 setude arv Petseri rajoonis (Aleksejev, Manakov 2005: 41).

Negatiivselt on mõjunud venelaste ja teiste rahvuste infiltratsioon läänemeresoome väikerahvaste hulka. Rootsi ajal XVI sajandil soodustati Ingerimaale tühjaks jäänud aladele asuma rohkesti rahvast Kagu-Soomest. Hiljem said need inimesed tuntuks ingerisoomlastena. Venemaa vallutuspoliitika tõi Ingerimaale peamiselt venelasi, kuid ka tatarlasi jt. Peeter I ukaasid aastatest 1712 ja 1726 kiirendasid Ingerimaale teiste Venemaa rahvaste immigratsiooni. Näiteks 1732. aastal moodustasid siirdlased Jamburgi ja Koporje lääni rahvast juba veerandi. Sarnased poliitilised, majanduslikud jm tingimused soodustasid immigrantide sulandumist põliselanikesse. Soome karjalastega asustatud aladel suurenes XIX sajandil soomlaste immigratsioon. Lõuna- ja idaalad on aegade vältel suures osas täitunud põhjaeestlastega, kveenide alad norralastega.

Nõukogude võimu ajal, eriti pärast Teist maailmasõda asustati sõjas kannatanud Ingerimaa tühjaks jäänud külad venelaste, ukrainlaste, valgevenelaste jt rahvustega. Leningradi jt linnade elanikud ostsid 1960. aastatest alates tühjaks jäänud talud suvilateks. Vene keel muutus küldes üha domineerivaks.

3.7. Keelelised põhjused

Keeleline lähedus on kiirendanud läänemeresoome väikekeelte hääbumist. Nimetame siinkohal ulatuslikke kontakte lõuna- ja põhjaeesti, vadja ja isuri keele, vadja ja põhjaeesti keele, vepsa ja karjala ning soome ja karjala keele vahel. Näiteks on vadja keele Jõgõperä murre ja isuri keele Alam-Lauga murre konvergentset lähenenud. Tegu on tõenäoliselt protsessidega, mille käigus Lauga jõe äärsete ja Soikkola poolsaare vadjalaste keel isuristus, kusjuures Soikkola poolsaarel on vadja substraat tunduvalt väiksem. Vadja ja isuri keelt on mõjustanud ka ingerisoomlaste murded. Idapoolsetele läänemeresoome keeltele, samuti ka kveeni keelele on mõnesugust mõju avaldanud saamid.

Suur osa Karjala territooriumil elanud vepslaste siirdus muiste karjala keelele. Hõimukeskusele Korelale kaugemal paiknevad lüüdi hõimud säilitasid substraadina tugeva vepsa mõju, mistõttu lüüdi keelt on tänapäevalgi viimasest raske eristada. Hõimukeskusele lähemal asunud livviko ehk Aunuse

hõimude keeles on substraatseid vepsisme tunduvalt vähem (Pribaltisko-fins-
kije 2003: 187, 341). Ent karjala murrete tekke kohta leidub ka teisi seletus-
katseid (Jaan Õispuu suulisel teatel 21.10.2005).

3.8. Kultuurilised põhjused

Läänemeresoome väikerahvastele on naaberkultuurid avaldanud pidevalt tugevat mõju juba esiajast alates. Neil polnud omariiklust, seepärast on nad kestvalt olnud võõra riigi koosseisus. Läänemeresoomlastel ei saanud tekkida oma kõrgkultuuri. XIX sajandi teisel poolel paranesid tunduvalt haridusolud, levis kirjaoskus, arenes trükisõna, kuid need ei mõjunud positiivselt väike-
rahvastele, vaid vastupidi. Õppetöö toimus (või toimub) suurema rahva kee-
les (vastavalt kas läti, eesti, vene, soome, rootsi või norra keeles). Omakeelne
kirjasõna jäi väikeseks või puudub täielikult. Selle üllitamine on puhuti olnud
isegi keelu all. Seetõttu ei tekkinud omakeelset terminoloogiat, mis oma-
korda raskendas kirjasõna teket. Omakultuuri viljelemine oli näiteks liivlastel
keelatud isegi 1970. aastate alguseni. Väike rahvaarv, laialdane kirjaoskama-
tus, mis lähtus õigeusu ideoloogiast, võimas riiklik surve jm ei võimaldanud
Venemaa väikerahvastel rahvuslikku ärkamist, nagu see tekkis XIX sajandil
eestlastel ja liivlastel. Ajapikku on oma traditsiooniline (põllumajandus)kul-
tuur hääbunud. Mitteomakeelne kool, kirjandus ja raadio, käesoleval ajal ka
televisioon aina kiirendavad assimileerumist.

3.9. Religioossed põhjused

Läänemeresoomlased sunniti vägivalla, massilise ristimise ning hiite ja ohv-
ripaikade hävitamisega loodususundist loobuma. Liivlased ja lõunaestlased
(v.a setud) pidid vastu võtma katoliku usu, mis asendus hiljem luteri usuga;
teised väikesed läänemeresoome rahvad ristiti aga õigeusku. Läänemere-
soome aladele rajati rohkesti kirikuid ja kloostreid. Ka need olid venestus-
kolded.

Stolbovo rahulepingu (1618) järel hakati Ingerimaa ja Karjala rahvaid
pöörama luteri usku, mis koos raskete majandusoludega põhjustas nende
massilise rändamise väljapoole kodumaad (lähemalt vt Lotman 2005). Pikka-
mööda asendus Venemaa väikerahvastel hõimuidentiteet õigeusuidentiteet-
diga, mistõttu hakati end mitme teguri koosmõjul samastama venelastega.

3.10. Psühholoogilised põhjused

Väga oluline on keele säilimisel emakeele küllaldane prestiiž. Sel juhul kandub majandus- ja ühiskondlikku edu tagav keel vanematelt lastele edasi, kuid enamik läänemeresoome väikekeeli pole paraku prestiižsed. Seda on kutsunud esile emakeele kõlbmatuse ametiasutustes ja kirikus, väikese rahva ja keele halvaks panu, kirjakeele puudumine, riigikeele ja võõra kultuuri kõrgemaks hindamine ning muud tegurid. Emakeelt hakati häbenema, isegi inetuks ja primitiivseks pidama, lausa põlgama, mistõttu siirduti võõrale keelele.

4. Kokkuvõtteks

Kaua aega valitses arheoloogias migratsiooniteooria, mille kohaselt rahvad ja keeled tekivad ja muutuvad ainult rändamise tagajärjel. Keeleteaduses seostati seda keelte hargnemisega. Vene erialakirjanduses püsivad nimetatud seisukohad paraku tänini (nn migratsioonism, näiteks Kotškurkina 2004). Mujal toetutakse käesoleval ajal ka järjepidevusteooriale, mille järgi hõimud on oma koha päikese alla võtnud peatselt pärast jääaega. Keeled on vahetunud aga prestiižse keele *lingua franca*'ks võtmise ja kasutamise tagajärjel. Nii pole arheoloogilistel andmetel ka Ingerimaal toimunud massilist venelaste sisserännet, vaid Novgorodimaa läänemeresoome hõimud on ajapikku läinud üle vene keelele (P. Ligi 1993: 108–111). Ent siiski oleks ühekülgne täiesti eitada ka rändeid (vrd 3.6). Seepärast tuleks keelte ajaloos jätkuvalt eeldada nii nende diferentseerumist kui ka integreerumist.

Kokkuvõtteks nendime, et väikeste läänemeresoome keelte tulevikuväljavaated on üsna kehvad, kuigi 1980. aastate lõpust alates on etnofuturistlikud liikumised avaldanud positiivset mõju läänemeresoomlaste eneseteadvusele ja prestiižile, kutsudes esile peaaegu kõigi läänemeresoome kirjakeelte ja kirjanduste arengu (vt Ernits 2006₁; Sallamaa 2005).

KREEVINI MURDE FONEETIKAST, MORFOLOOGIAST JA LEKSIKOLOOGIAST

Ilmunud: Zur Phonetik, Morphologie und Lexikologie des Kreewinischen. – *Linguistica Uralica* 4, 1996, 249–259. Kirjutises ei kajastu samal ajal kreevini murret uurinud Eberhard Winkleri (1997) seisukohad (vt ka Ernits 1999₂).

Andmed Lõuna-Lätis Bauska ümbruses kõneldud vadja keele kreevini murde kohta on üsna napid, sest XVIII sajandi lõpupool ja järgnenud aastasaja algus, mil tehti ülestähendusi toona täiesti elavast keelekujust, oli aeg keelenähtuste täpseks registreerimiseks veel liiga varajane.

Tollal mõistatuslikuks peetud kreevini keele esimesed kirjapanijad pastorikandidaat Christof Albrecht Appelbaum (1774; materjal sai tuntuks superintendent Christian Huhni kaudu), pastor Karl Lutzau (1810, 1815) ja mõisahärra Nicolai v. Guldenstubbe (1846) polnud ei lingvistid ega läänemeresoome keelte valdajad. Esimese keeleteadlasena uuris kreevineid soome lingvist Andreas Johan Sjögren 1846. aastal.

Kõik teadaolevad ülestähendused publitseeris akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann (1871). Ta kirjutas seni teada olevalt ainukese kreevini murde grammatika ülevaate. F. J. Wiedemann oli esimene, kes tegi õige lõppjärelduse, et kreevini dialekt ei kuulu eesti, vaid vadja keele hulka. Ta tegi ülestähendajate vigaste noteeringute põhjal konjektuure. Need on üldiselt õnnestunud, kuid ta suurepärase teos ei sisalda alati täiesti tõepäraseid rekonstruktsioone, nagu sellele on mõningal määral juba osutanud ka Paul Ariste (1973: 73).

Käesolevas kirjutises käsitletakse kreevini murde mõningaid foneetika, morfoloogia ja leksikoloogia probleeme.

1. Foneetika

1.1. Vokaalid

F. J. Wiedemann rekonstrueeris 31 kreevini sõna, mille esisilbis on *ō*.¹³³ See häälik oli murdeainese talletajatele niivõrd võõras, et seda tajuti ja pandi kirja mitmeti, nt *A e* (*settamees* ‘sõjamees’), *ä* (*säkke* ‘sõge’, *lähämus* ‘lõhmus’), *ö* (*öllut* ‘õlu’, *kölm* ‘kolm’), *o* (*poleb* ‘põleb’), *a* (*karvat* ‘kõrvad’), ent *L uoe*, *oeu* (*oeupi*, *uoepi* ‘Silber’), *ue* (*ueśsa* ‘osa’), *ai* (*naisi* ‘(ta) hakkas’), *oie* (*woieh* ‘või’), *ä* (*kälme* ‘kolm’), *e* (*emma* ‘oma’) jne. Ka soomlasest keeleteadlasele A. J. Sjögrenile oli *ō* võõras: ta tarvitas selle asemel *o*-d (kolmes sõnas, sh *woi* ‘või’), *ö*-d (kuues sõnas, k.a *kölm* ‘kolm’, *körgi* ‘kõrge’, vrd *L kerka*), *e*-d (kolmes sõnas nagu soome keeles, sh *etsin* ‘otsin’) ja isegi *u*-d (*kuvas* ‘kõvasi’). See näitab, et kreevini häälikute rekonstrueerimisel ei saa kindlalt toetuda kellelegi (vrd ka Wiedemann 1871: 75).

Usutav on *o* esinemine sõnas **opōn* ‘hobune’, sest kõik ülestähendajad on siinpuhul kirjutanud *o obben*, *G opan*, *L uopan*, *W oben*, vrd Ingerimaa vdj *opōn* ja *ōpōn*). F. J. Wiedemann taastas *o* ka järgmistes sõnades: 1) **woi* (küsiartikkel; vrd **wōi* ‘või’; A. J. Sjögrenil mõlemal juhul *woi*), 2) **wota* ‘võta’ (*L wod*, *S wota*) ning 3) **oja* ‘oja’ (*L oija*). Ingerimaa vadja murrakud võimaldavad taastada *ō* ka nendes sõnades, kõige usaldusväärsemalt sõnas **vōta*.

L leikan, *laikan* ja *S leikān* ‘lõikan’ ning *L sēissun* ja *S seison* ‘seisan’ põhjal taastas Wiedemann vastavalt **leikan* und **seizon*, ometi teeb paralleelvorm *L laikan* ja Ingerimaa vadja murrakud võimalikuks rekonstrueerida ka **lōikka(a)n* ja **sōizon*.

Kui juba esimese silbi *ō* ülesmärkimine oli nii erinev, mis siis kõnelda veel järgsilbi häälikust. F. J. Wiedemann pole neil juhtudel *ō*-häälikut rekonstrueerinud. Ent see vokaal on üleskirjutatud variantide põhjal otsustades siiski võimalik, nt *A aiwassalab*, *W *aiwasseleb* (pigem **aivassōlōb* ‘aevastab’), *L nurm*, *nurmu*, *W *nurmu* (tõenäolisemalt **nurmō* ‘nurm’), *L eehassalan*,

¹³³ Lühendid: A – Ch. A. Appelbaum, G – von Güldenstübbe, L – K. Lutzau, S – A. J. Sjögren, W – F. J. Wiedemann. Näited on võetud F. J. Wiedemanni sõnaloendist (1871: 83–95) ja lisatud leheküljenumbrita. Pikka vokaali märkiva kriipsukese asemel kirjutatakse VKS₁ ja VKS₂ kirja viisi põhjal kahe tähega. F. J. Wiedemanni rekonstruktsioonides kasutatud diftongialune kaareke jäetakse märkimata. Tähelepanuta jäetakse ka häälik *ʌ*.

W **ihasselen* (pigem **ihassõlõn* 'rõõmustan'), L *tulap*, W **tuleb* (pigem **tulõb* 'tuleb'), L *kukke*, S *kuka*, W **kukke* (usutavasti **kukkõ* 'kukk').

F. J. Wiedemann rekonstrueeris A *reppa* sõnakuju **reba* 'rebane'. Vadja teiste murrete andmetel on tõenäolisem **repo*. Võib lisada, et L *kaiwa* 'kaev' põhjal on toodud õige konjektuur **kaivo*.

F. J. Wiedemann (1871: 70) on kreevini murde pikkade vokaalide diftongistumist võrrelnud analoogilise nähtusega soome keeles, kuid tegelikult võib see esimesel juhul olla ka läti mõju.

F. J. Wiedemann (1871: 72) on õigesti väljendanud, et peale kreevini murde võib apokoopi leida ka soome murretest, ent see esineb ka isuri ja osaliselt ka Ingerimaa vadja keeles, eriti Jõgõperä murdes.

Järgsilpides peaksid võimalikud olema ka pikad vokaalid, nt L *perrah*, W **perä* 'pärast', L *allah*, W **ala* 'alla' jne, seega **perää*, **alaa*.

Peale selle on F. J. Wiedemann oletanud ühelt poolt **wenni* 'vene, paat' (vrd L *weenni*, S *weni*), **tänni* (S *tänni*) 'siia', **sinni* (S *sinni*) 'sinna', teisalt aga **ezemine* (A *äsemine*) 'esimene'. Vadja teiste murrete ja lähisugulaskeelte alusel võib olla vastupidiselt, seega **vene*, **tänne*, **sinne*, **esimene*. Siinkirjutaja arvates on uurija õigesti rekonstrueerinud järgmised sõnad: W **ühte paika* 'ühte kohta', **kätte* 'kätte' (vrd L *ühti paika*, *k'ehti*; Wiedemann 1871: 65, 66), **iir(i)* (L *ihre*) 'hiir', **tühi* (L *tuhe*), **küüzi* (A *kühse*, täpsemalt **küüsi*) jt; *e/i* vahelduse kohta vt ka Wiedemann 1871: 76.

On tõenäoline, et *i*-märkimine *e/õ* asemel osutab lõpuvokaali lühidusele, nt *walke*, *walki*, *walgi* 'valge' (Wiedemann 1871: 94). Siiski on kreevini murde järgsilpides võimalikud ka pikad täishäälikud: L *wadnaad*, W **wadna(a)t* 'sahkraud', L *rattaad*, G *rattad*, W **ratta(a)d* 'vanker', L *kaugah*, W **kauga* 'kauge' (pigem **kaukaa* 'kaugelt' (vrd VKS₁ II 135). Vormid A *säkke*, W **sõke*, *sõge* 'sõge' ja A *pimmü*, L *pimmäh*, W **pime* 'pime', A *rassi*, L *rassee*, W **rase* 'raske', A *walke*, *walki*, G *walgi*, L *walke*, W **valkõ* 'valge' võimaldavad kasutada *e/õ*-d ja *ee/õõ*-d. Tühine arv on loendis neid sõnu, milles lühikese vokaali asemel on ebaõigesti kirjutatud pikk täishäälik, nt L *maattah* 'uss', W **mado* (pigem **mato*), L *lüetüh* 'löödu', W **löödü* (pigem **löötü*). Kas võiks sõnades A *aika*, W **õige* (pigem **õikõ*) 'parem(poolne)', S *kõrgi*, L *kerka* 'kõrge', W **kõrge* (tõenäolisemalt *kõrkõ*) ka *ea/õa* või *ia/iä* rekonstrueerida, ei saa kahjuks usaldusväärselt tõestada.

1.2. Konsonandid

Näidetest ilmneb, et kreevini arvsõnades 11–19 on leidnud aset muutus $s > \check{s}$, nt **viistõiškümm* ‘viisteist’ (A *wihsteischkümm*, W **wiiztõiškümm*), nagu ülejäänud vadja murreteski. Peale selle näikse asjaomane nähtus esinenud ka teistel juhtudel *ü* ja *ö* naabruses: **šöön* ‘söön’ (S *šüön*, W **šöön*), **šü(v)ed* ‘söed’ (A *schüwed*, W **šüwet*), **šüküze* ‘sügis’ (A *schikkis*, L *schiküse*, W **šügüs(e)*), **šünnünd ~ šüntünd* ‘sündinud’ (A *schünnent*, W **šündünd*), **šüvä* ‘süva, sügav’ (L *schüwe*, S *šüwä*, W **šüwä*, **šüän* ‘süda’ (L *schüen*, *schihen*, W **šüän*). Seda nähtust oli märganud juba A. J. Sjögren, sest sm *s* on üsna tagapoolne. Samuti esines muutus $s > \check{s}$ järjendi *ki-* ees; sellele viitavad **kaški* ‘kask’ (A *kaschke*, W **kaške*), **keški* ‘keskel’ (A *kaschka*, W **keške*) ja **kalliškivi* ‘teemant’, pigem ‘kalliskivi’ (L *kalles šchkihwi*, W **kallis kiwi*). Kirjakujus L *küischi* ‘küsis’ oletas F. J. Wiedemann häälikut *ž* (**küžüi*), ent arvesse võttes imperfekti kolmanda isiku tugevat astet (vt Ariste 1948: 94) peaks seal olema pigem *š*, seega **küšü(i)*. Kreevini murdes võib oletada ka peenendunud kaashäälikut **š*, vrd L *šchkiltavas* ‘tuleraud’ (< lt *škil-tavas*). Konsonant *š* esinemine kreevini dialektis võib olla tekkinud isuri keele mõjul (vt Laanest 1966: 54–58), nagu ka *n*-i olemasolu sõnas *šüän* ‘süda’ (vrd is *süän*; IS 559). Ka *zr* sõnas **ozrad* ‘odrad’ (A *ösrad*, G *öserad*, W **özrat*) on isuri nähtus, mis võib vadja keeles olla siiski üpris vana (Laanest 1966: 52–53).

Eesti keeles toimus genitiivilõpu *-n* kadu pika ajavahemiku jooksul, nimelt XIII–XVII sajandi vahemikus. Siinkohal on huvipakkuv nentida, et vadja keeles oli see protsess toimunud juba enne osa vadjalaste ümberasumist XV sajandil.

Kreevini murdes oli tõenäoliselt sandhi, vrd nt A *muhsatt sülğatt sihwīs* ‘mustad suled tiibadel’, kuid *walked munnad* ‘valged munad’ (Wiedemann 1871: 64). Lauses *ämma annab suhte* ‘ema annab suud’ (sealsamas, 63) on *b* oletatavasti sünenenud üksiksõna dikteerimise tagajärjel, nõnda ka mitmel muul juhul. Sandhi olemasolule kreevini murdes osutab ka Appelbaumi märkus: „*s* on väga terav, välja arvatud [sõna]lõpus, nagu *mees*“ (Wiedemann 1871: 65).

Kirjakuju A *küattiwi* parandas F. J. Wiedemann (1871: 66) sõnajärjendiks *kõda tüwe*, see on pigem *kõa tüve* (vrd VKS₁ II 364).

2. Morfoloogia

2.1. Nimi- ja omadussõna

Pole kindel, kas L *kottuši*, W **kodusi* ‘koju’ sisaldab määrsõnalõppu *-ši* (vrd Wiedemann 1871: 72). *i* asemel *e/õ* märkimise põhjal (vt eespool) võib järeldada, et siinpuhul on tarvitatud illatiivi, vrd Ingerimaa vdj *kotosõd* (VKS₁ II 246), krv **nagramizõka* ‘naermisega’ (L *nagramisika*, W **nagramizeka*; Wiedemann 1871: 66, 76, 97).

Huvi pakub jälgida *-z* esinemist eri autorite kirjapanekutes (tabel 1). *Kalla* leidub ainult liitsõnas **jää-kalla* ‘jäämägi’, *kalles* ‘kallis’ üksnes sõnas **kalliškivi*. On tõenäoline, et A. J. Sjögreni ilma *-z*-ta ülestähendused ei peegelda õiget kreevini murde uusust. Kreevinite alal lühiajalise viibimise kestel ei suutnud ta paraku leida head keelejuhti, sest vanemad kirjapanekud sisaldavad siiski seda kaashäälikut. Ainuüksi väga usutavalt näikse *-z* puuduvat sõnas **lampa*. Selle hääliku ebatäpsed kujud võivad olla suhteliselt hilised ületaotlused läti keele mõjul.

Kreevini *argant* (W küsimärgiliselt ‘äri’, piibliteksti järgi ‘käsk’) kujutab endast partitiivi, nt L *ü nella jättänd tagga argant siwu*, **en õlõ jättänd taga argant si(v)u* ‘(piiblis:) ja ei ole sinu käsust üle astunud’. Selle sõna õige kuju jääb ebaselgeks.

Tabel 1. *z*-lõpuliste sõnade kirjapanekud

Tähendus	A	L	G	S
‘kirves’	<i>kirrwis</i>	<i>kirwis</i>	–	<i>kirvi</i>
‘mägi’	–	<i>kalla(s)</i> , <i>kalles</i>	<i>kallas</i>	–
‘katus’	–	<i>rässess</i>	–	–
‘kallis’	–	<i>kalles</i>	–	–
‘roheline’	–	<i>alges</i>	–	<i>alg’e</i>
‘kitsas’	–	<i>ahas</i>	–	–
‘taevas’	<i>taiwas</i>	<i>taiwas</i>	–	–
‘linane kangas’	<i>kanges</i>	<i>kangas</i>	–	<i>kanga</i>
‘lammas’	<i>lampa</i>	<i>lamma</i>	<i>lamba</i>	<i>lamba</i>
‘hammas’	–	–	–	<i>amba</i> , <i>ammas</i>

S *laudaa* ‘laual’ sisaldab läti lokatiivilõppu (vrd *galdā* ‘laual’) ning pole viga, nagu arvab F. J. Wiedemann (1871: 75).

2.2. Asesõna

Erinevalt noomenitest esitab F. J. Wiedemann (1871: 79) oma tabelis asesõnad korrigeerimata kujul, seepärast pani siinkirjutaja kokku täpsustatud vormidega tabeli 2. Pronoomenite paradigma leidis laiendust meieisapalvest pärineva *meissä* ‘meist’ näol. *Nemiu* on sõna-sõnalt poolläti ‘mitte minu’, niisiis ‘teie (oma)’, aga *süet* ‘teie’ on lihtsalt vääritimõistmine (Wiedemann 1871: 88).

Tabel 2. Isikuliste asesõnade paradigma

Kääne	Singular			Pluural		
Nominatiiv	<i>miä</i>	<i>siä</i>	<i>täm(ä)</i>	<i>me?, möd</i>	–	<i>nävä(d)</i>
Genitiiv	<i>miu</i>	<i>siu</i>	<i>täm(ä)</i>	<i>med'd'e</i>	<i>ted'd'e</i>	–
Partitiiv	–	<i>sinu</i>	<i>tätä</i>	<i>meitä</i>	–	–
Elatiiv	<i>miussa</i>	<i>siussa</i>	–	<i>meissä</i>	–	<i>näissä</i>
Adessiiv	<i>miul(a)</i>	–	<i>täl</i>	–	–	–
Allatiiv	–	<i>siulõ</i>	<i>tälle</i>	<i>meile</i>	–	<i>näile</i>

Personaalpronomeenide paradigma on üldiselt vajapärane. Ainult omastavalised kujud *miu* ja *siu* on vadja ja isuri keele vahepealsed, sest vadja keelele osutab genitiivi lõpu *-n* puudumine, ent isuri keelele viitab sõnasisesel *-n*-i puudumine, vrd vdj *minuu*, *sinuu*, *mi(nu)lla*, is *miun*, *siun*, *miul*. Ülesmärkimise ebatäpsused ei võimalda selgitada, kas kreevini murdes olid varem *mie*, *sie* või *miä*, *siä*.

Krv *ned* (Wiedemann 1871: 79; personaalpronomeenide tabelis) võib tegelikult tähistada demonstratiivpronomeenit ‘need’. Ingerimaa vadja keeles kasutatakse *näväd* ainult ida- ehk Kabrio murdes ja Mati küla murrakus (Ariste 1948: 60), *nävä* on ilma mitmusetunnuseta, nagu ka *D*-tunnusega **mõd* muidugi juhul, kui see pole ebatäpsus, näikse esinevat üksnes kreevini murdes. Asesõnades pole lõpp *-D* teatavasti vana pluuralitunnus; nõnda tohiks ka murretes esineda teatud kõikumust.

F. J. Wiedemann (1871: 96) rekonstrueeris ainsuse asesõnades allatiivi asemel adessiivi osaliselt ebaõigesti: **anna miula miu õza miu rikausesa*, *mi miula tuleb. Tämä neile andi õmassa rikausesa* (Lukas 15: 12) ‘Anna, [Isa], mulle osa varast, mis kuulub mulle’, ent õigem oleks: **anna miulõ miu õsa miu rikkauzõs*, *mi miulõ tulõb*. Vrd siiski *Tämä neile andi õmas rikausõs*

(sealsamas) '[Ja] ta jagas neile varast nende osa'. Substantiivides kasutas uurija õigesti allatiivi, nt L *Sä ämma annab suhte lahasalla, nemiü lahasili* 'Ema annab suud oma lapsele, mitte minu lastele, W **(Se) emä annab suuda lahsele, lahsile* (sealsamas, 63, 95, vrd ka lk 76). Muidugi oleks foneetiliselt parem rekonstrueerida järgmiselt: **Se emä annap suuta lahzölö, ne miu lah-silö*.

2.3. Tegusõna

F. J. Wiedemann (1871: 80) rekonstrueeris oleviku kolmanda isiku tunnuse kujul *-wod/-wad ~ (?) -d/-t* (nt L *algad*, W **algawad* 'algavad', A *kaswowod*, W **kazvavad* 'kasvavad') ning lihtmineviku sama isiku kujul *?-it/-sit* (L *scheit*, W **šöit* '(nad) sõid'). Nagu juba märgitud, on vadja keele (*incl.* kreevini murre) sandhikeel, seepärast võib ka imperfektis oletada lõppu *-d*, mis sõltuvalt naaberhäälikutest kõlas kas *d-* või *t-*na. Teised vadja murded näitavad, et ka *o*-line kuju **kazvovad* võib olla õige. Raske on öelda, kas esines **algad* või **alka(a)vad*, kas *šeid/šöid* või *šeiväd/šöiväd*, kuid kreevini murre sisaldab kaheldamatult isuri jooni, seepärast on võimalik ka sõnakujud ilma osiseta *-va/-vä*, vrd is *algad juua tšajua* '(nad) hakkasid teed jooma'; Laanest 1960: 191.

Märkimisväärne on *-i-* konsekventne esinemine lihtmineviku lõpus *-iz*: L *aggatais*, W **akatais* 'hoidis kinni; riputas end külge', A *issuis*, W **issuis* 'ta võttis istet' (< *isuta*, VKS₁ I 305), L *putuis*, W **puutuis* 'puudus' (Wiedemann 1871: 80) ja A *wihema sataiz*, W **wihma sadais* 'vihma sadas'. Osise *-i-* esinemine võib olla isuri joon; see puudub Ingerimaa vadja keeles ning osaliselt ka naabritel, nimelt isuri keele Alam-Lauga murdes ja soome murretes (Laanest 1966: 128–129).

F. J. Wiedemann (1871: 81) rekonstrueeris imperatiivi kolmanda isiku lõpuks *-ka*: **elka* (= **ölka*) 'olgu' ja **kuulaka* 'kuulaku, kuuletugu'. Võib ainult lisada, et see lõpp esineb ka nii Saaremaa murrakutes (*tulga* 'tulgu') kui ka isuri keeles (*saakaa* 'saagu'), kuid puudub Ingerimaa vadja keeles (Koit 1959: 141; Laanest 1986: 136). Teadaolevalt on kreevini murdele avaldanud mõju nii isuri kui ka eesti keel (Saaremaa murrakud). Seetõttu pole sugugi selge, kas kreevini *nd-/nt*-lõpuline partitsiip (nt *andand* 'andnud') peegeldab isuripärasust (Alvre 1995: 119) või on see transporditud Saaremaalt.

2.4. Määrsõna

Keerukas on lugu kreevini sõnaga L *kaugaši*, W **kaugasi* ‘kaugele’, milles, nagu ka sõnades *kottuši* ‘koju’ (vt eespool), *manniši* ‘sageli’ ja ehk ka *woennutzi* ‘aeglaselt’, on F. J. Wiedemann (1871: 72) oletanud adverbilõppu *-ši* (sõnaloendi järgi siiski *-si*, kuid **mõnessi* ‘sageli’). Tegelikult võis esimene sõna olla **kaugõssi/kauga(a)ssi* ‘kauaks; kaugele’ (translatiivis) või **kaugaz* ‘kaugele’ (latiivis) (vt VKS₁ 134–135; Ariste 1948: 109, 112).

Ainult L *manniši*, W **mõnessi* ‘sageli’ võib sisaldada määrsõnalõppu, seega kreevini edasiarendus **mõnõssi* sõnast *mõni* ‘mõni; palju’, vrd *alõassi* ‘haledasti’ jt (Ariste 1948 : 114), mistõttu võib arvata, et kolmes eespool mainitud sõnas on *-ši* erinevat algupära. Eraldiareng tohiks olla kreevini prolatiivne *woennutzi* ‘aeglaselt’, vrd seejuures murdeline ee *venimisi* ‘aeglaselt’ (VMS₁ II 663) sõnast *venima*.

A. J. Sjögren on tõenäoliselt oma soome keele põhjal noteerinud *üwin* ‘hästi’, kuid õige oleks **üvi*; vrd ka L *üwe ellai sinn*, kusjuures on F. J. Wiedemann (1871: 66, 97) teinud ebatäpse konjektuuri W **üwin eläisin* ‘hästi elaksin’.

Tuleks veel märkida, et tekstis kasutab F. J. Wiedemann (1871: 64, 82) sõnu *kašchka* ja *kašchken* ‘keskel’, kuid sõnaloendis esineb üksnes A *kašchka* ‘keskel’, W **keške*; vrd Ingerimaa vdj *tšehsi* ‘keskel’ (Ariste 1948: 119), mis võimaldab rekonstrueerida krv **keški*.

3. Leksikoloogia

3.1. Omasõnad

Huvipakkuv, et krv **koissuzin* ‘sain terveks’ (L *koissussin*, W **koissusin*) evib vasteid eesti idamurdes: *koisuma*, *koistuma* ‘kosuma; tervistuma’ (VMS₁ I 258). Valdek Palli järgi oleks õigem *koissuma* (IMS 62), mis klapib ka kreevini lekseemiga. See on idamurde sõna, mis lähtub häälikuühendit **st* sisaldavast algkujust.

Omapärane on krv **kurjatto* ‘halb, kuri’ (G *kurjato*, W **nurjato* (?); vrd L *kurja*), millel pole vasteid teistes läänemeresoome keeltes. Tuletusviisi järgi võib seda võrrelda ehk eesti sõnaga *nurjatu* (< *nuri* ‘ebasünnis seisund, ebasünnisus’; EEW VI 1745). See on sama sufiks, mis eesti nimes *Kobratu* jt.

F. J. Wiedemann (1871: 93) kõrvutas A *rünskare* ‘kõrred’ küsimärgi all soome sõnaga *runsi* ‘sõklad’. Foneetilistel (**Vns*) ja semantilistel põhjustel

näikse võrdlus olevat ebakorrektn. See võib ehk kätkeada hoopis liitsõna *rüis-kõrrõd 'rukkikõrred', vrd vdj rüis kõrsi 'rukkikõrs' (VKS_I II 359).

Kui krv A wallekuulamin, W *wallakuulamin 'kuulekus' pole arusaamatus, vrd Ingerimaa vdj sõna-kuulõmin (lahzõõ ain piäp kuulõta vanapaa sõnnaa 'laps peab alati kuulama vanema sõna') (VKS_I II 326), siis võib kreevini keeles nentida soome-ugri sõna *vala tähenduses 'sõna', vrd sm, is vala 'vanne', ers, mkš val 'sõna' (SKE V 1614; IS 634).

Kreevini murdes esines samuti sõna *lähi- 'lähi-', mis on Ingerimaa vadja keeles tõenäoliselt läinud kaotsi (L lähi, W *lähi 'lähedale', L lehhüs, W *lähis 'lähedal; lähedale'). VKS_I III 77 on varustanud asjaomase sõna tähenduse ilmaasjata küsimärgiga; seda võiks võrrelda lõunaeesti lekseemiga lähün 'peaaegu' (ESS_I 474 inessiivis sõnast lähü 'lähedal; lähedus').

Krv L liähud, S liend 'lävi' on varustatud sõnaloendis küsimärgiga, kuid nende sugulus Ingerimaa vadja sõnaga lävi on ilmne. Esimesel sõnal on deminutiivne sufiks -ud/-üü, järelikult *lähüü (vrd emüü 'emake', lehod 'leheke'; Ariste 1948: 126). Sõnakuju eeldatava sufiksiga -nd vajab täiendavat uurimist (*?lävind), vrd siinpuhul ka L wikante, W *wikanti 'vikat' (vt tagapool).

3.2. Suhted eesti keelega

Eesti lingvist Julius Mägiste (1934) tegi kreevini murdes kindlaks 17 eesti laensõna, sh lekseeme ka Saaremaalt, nt L sissalik, W *sizalik 'sisalik', L erre, W *äre 'ära', A lähämus, W *lõhmus 'lõhmus, pärn', L ärkel, W *ärgel 'ärkvel', L kurrät, kurrat, S kurati, W *kurat(i) 'kurat', A jennen, L jännän, S jänn, W *jänen 'jänes', ning ka mõned eesti päritolu foneetikanähtused.

Kreevini murdes on veel vähem või rohkem tõenäolised eesti laensõnad, lisaks ehk ka üks eestikeelne väljend.

Krv L kas 'ka' (pole seotud vdj sõnaga kaasa 'kaasas', nagu VKS_I II 10, vaid pigem kaaz) võib olla laenatud eesti saarte murdest, vrd kas 'ka' Hiiu maal (VKS_I II 184).

F. J. Wiedemann on oma sõnaloendis teoreetiliselt taastanud S kuvas 'kõvasi, luisk' kujul *kõvas. Teistes vadja murretes puudub see lekseem, kuid eesti keeles, k.a saarte murdes on see täiesti olemas. Seepärast on võimalik, et ka sel juhul on kreevini murdes tegu eesti laensõnaga.

Krv G jummal diadka, W *jummal jatka, *jumal jadga (VKS_I I 326) 'tere päevast' võib olla eesti väljend, vrd jätka või jätku (st jätkaku) jumal leiba või

rōga (Gruss, wenn man zu Essenden eintritt [tervitus, kui keegi tuleb sööja juurde]) (ESS₁ 151).

Kui krv L *wikante*, W **wikanti* ‘vikat’ pole vigane kuju, siis võib sel olla vaste Mulgi murde Halliste murrakus ja läänemurde mõneti mulgipärases Saarde murrakus, vrd *vikand*, *vikant* ‘vikat’ (VMS₁ II 678), lisaks ka krv **?lävind* (vt eespool).

3.3. Letonismid ja kaudsed polonismid

F. J. Wiedemann tegi kindlaks 103 kindlat ja 3 kaheldavat läti laensõna kreevini murdes. Ta pidas sellisteks laenudeks ka sõnu **kallas* (L *kalles*, G *kallas*, W **kallas*) ‘mägi’ (< lt *kalns*?) ja **taiva(s?)* (L *taiwa*, W **taiwas*). Tegelikult on mõlemad lekseemid laenatud balti algkeelest läänemeresoome algkeele perioodil. Siiski pole välistatud, et lt *kalns* ‘mägi’ on avaldanud mõju kreevini sõna tähenduse ‘mägi’ kujunemisele.

Oletatavad läti laensõnad on laenatud tõenäoliselt kohalikust läti murdest, mõningad neist aga leedu keele vahendusel poola keelest. Neist on seni lähemalt käsitletud ainult ühe sõna, nimelt **kap(p)ališ* (G *kappaliisch*) ‘kaabu’, soome keeleteadlane Lauri Posti (1941: 232). Siia saab lisada veel poola-leedu laensõna, mida F. J. Wiedemann pidas letonismideks. Krv **drigand* (G *drigand*) ‘täkk’ lähtub läti sõnast *drigants*, mis on kas otse või leedu keele vahendusel (vrd *drigantas*) laenatud poola keelest (vrd *drygant* ‘täkk’; LDW I 498).¹³⁴

Krv L *kup(p)ar* ‘vask’ on laenatud läti keelest (vrd *kopars*); viimatimainitu pärineb aga saksa keelest (LDW II 254).

Krv **kaivo-vinda/-vint(?)a* (L *kaiwa winda*) ‘kaevuvinn ja köis’ on seotud läti sõnaga *akas vinda* ‘id.’. *Vinda/?vinta* lähtub koos lv *vindas*, ee *wind* (*winn*) keskalamsaksa sõnast (LDW IV 598). Ingerimaa vadjä keeles esineb see kujul *vinn* : *vinnaa* ‘pöör; vints; ling’ (VKS₁ 1533).

Peale selle leidub kreevini murde sõnaloendis sõnu, mida on noteeritud ebaõigesti. Sellistele lekseemidele on juba viidatud, nagu F. J. Wiedemann (1871: 89) L *pitke* ‘sõda’ (tegelikult ‘pikk’) puhul ning L. Posti (1941: 233–234) L *k’ülme* ‘saar’ (tegelikult ‘külm’) ja G *mukolled* ‘pilv’ (pigem *mak-*) korral. Krv L *šmadsinna* tähenduses ‘sarv’ on F. J. Wiedemann varustanud küsimärgiga, lisades, et see sõna tähendab läti keeles ‘peaaju’. Tal oli õigus:

¹³⁴ Jutt kreevini sõnast L *pehrwe* ‘värv’ jääb ebatäpsuse tõttu kirjutisest välja (vt Nilsson 1998: 93).

näikse, et keelejuht ei taibanud, mida taheti, kas seda, mis on pea peal ('sarv') või pea sisemuses ('aju').

Güldenstubbe pani kreevini murdest kirja *kaulad* 'päike'. See tundub olevat ebatäpsus. See võis olla ebaselgesti lausutud lt *saule* 'päike' või lt *gaile* 'hõõgumine; lõõm' peegeldus. Ebatäpne sõnakuju *metting* 'messing' on tõenäoliselt seotud selle metalli mittetundmisega (vrd lt *misiņš*).

Krv *jadku* L *Jadku elka šiwu šenna* 'pühitsetud olgu sinu nimi' võib olla seotud läti sõnaga *svēt* 'püha'. L *šenna* (**sōna*) aluseks on lt *vārds*, mis tähendab nii 'sõna' kui ka 'nimi'.

F. J. Wiedemanni loend sisaldab mitu *meel*-tüvelist sõna: 1) **meeli* (L *meeli*) 'meel, mõistus; tahe'; 2) L *mellete*, *meeliti* 'meenutas'; 3) L *melletei*, W **meeleti* 'vastas' ja 4) L *melletāhn*, W ? **meelitān* 'alati'. Nende hulgast saab **meeletti* 'vastas' tõenäoliselt seotud läti sõnaga *meļuat* 'palju rääkima, lobisema; taga rääkima' (vt LDW II 615). Sõna *meeli* tähenduses 'tahe' on meieisapalves tekkinud läti keele mõjul, vrd lt *tavs prāts lai notiek kā debesīs* 'sinu tahtmine sündigu nii taevas kui ka maa peal', milles *prāts* 'mõistus; meel; tahe; mõttelaad, meelevaad', *dieva prāts* 'jumala tahe' (LDW III 380). See tähendab, et tõlkimisel on kasutatud läti meieisapalvet. *Mellete* võib tegelikult vastata genuiinsele sõnale *mālehti* 'mäletas; meenutas'. Tähendus 'alati' on mingi ebatäpsus; pole küll võimalik otseselt tõestada, kuid seda võib ettevaatlikult siiski ühendada eelneva sõnaga, sest pole välisatud, et ta on tekkinud tähendusest 'mäletama' (= alati mälus olema).

Sõnade A *seeminn* 'lina ?' ja W *seemen* 'külv ?' tähendus pole, nagu juba F. J. Wiedemann on märganud, korrektne. See sisaldab vdj *seeme* 'seeme' ja läti päritolu deminutiivisufiksit *-in*. Sama sobib arvatavasti ka sõnale S *wiiten* 'meeste kuub', mille F. J. Wiedemann on ebaõigesti taastanud **wiite* kujul, samuti ka L *kūšsin* ilma liiteta. Tõenäolisem oleks ka nimetatud sõnades oletada vähendusliidet, seega **viiteh/viitehi* (?) ja *kūšsin*. F. J. Wiedemann paigutas *ūhsarwiñ* (L *ueh-sarwiñ*) noomenite hulka. Usutavam oleks siinpuhulgi oletada läti päritolu sufiksit *-in* nagu ka arvukatel muudel juhtudel. Ka S *kiuting* 'särk' sisaldab kahtlemata sama liidet, mistõttu selle tohiks rekonstrueerida kujul **kiutiñ*. On huvitav märkida, et sõna **tiltsin* 'tilk' on tekkinud varasemast kujust **tilkka* läti häälikumuutuse *k > c* abil.

Krv S *palava*, W **palawa* tähendab viina. See võib olla õige, kuid on ka mõeldav, et tegu on pooliku üleskirjutusega, vrd lt *degvīns* 'viin' sõnast *degt* 'põlema'.

Krv **kõva-lidna* 'kindlus' (sõna-sõnalt 'kõva, tugev linn') on tekkinud sama tähendusega läti sõnast *cietoksnis* (vrd *ciets* 'tugev').

J. F. Wiedemanni sõnaloendis puudub krv *öll*. Selle leiame ühest lausenäitest: *A Temma onn schünnent öll üchtü aigassagga un öll kachs kuht* 'Es ist geboren vor einem Jahre und zwei Monate / ta on sündinud aasta ja kahe kuu eest' (Wiedemann 1871: 63). Tõlkimisel on uurija lauset parandanud järgmiselt: **Tämä on šünnünd/šündünd ül' ühte aigassaiga un üle kahte kuuda* (*Ibidem*, 96). Siiski tundub olevat õigem **eell ühte aikasaika un eell kahtõ kuuta*. Krv **eell(ä)* on sarnane eessõnaga **eten*: *A Ätten kuuhte peiwe schünnent poika* 'kuue päeva eest sündinud poeg', W **Eten kuuta päiwi šündünd poiga*, pigem **Eten kuuta päivä šünnünt/šündünd poika*. Paraku pole selge, kas selle lause tõlge on tehtud saksa keele eeskujul või oli see tekkinud läti keele mõjul juba kreevini murdes. Viimatimainitud juhul võib krv **eell(ä)* ja **eten* võrrelda läti prefiksiga *priekš* 'ees; eest' (*priekš dažiem gadiem* 'mõne aasta eest') ja *priekša* (*acu priekša* 'silmade ees'; LVV 1980: 629) nii koha kui ka aja mõistes. Sõnas **eten* on *n*-häälik mõistatuslik: see esineb läänemeresoome keeltest üksnes lõunaeesti lekseemis *eden* 'ees' (VMS₁ I 62), ent sel juhul on ta inessiivis, muudel juhtudel vrd vdj *eellä, eezä* (VKS₁ I 179, 181–182), is *eel, eez* 'ees, eel', *ettee* 'ette' (IS 37–38). Seega näib, et viimatimainitud sõna abil on probleemile leitud lahendus, kuid sel juhul peaks olema lõppu **-n*. Siiski pole välistatud ka sõna vääritikuulmine.

3.4. Russismid

Vene keelest on laenatud *gräätšinäd* 'tatar'. Sama algupära on ka vdj *greet-sina*, is *krētsina* (VKS₁ I 232; IS 146). See tähendab, et see sõna on laenatud enne XV sajandit. Sama kehtib ka juba F. J. Wiedemanni oletatud vene laensõna **sakkali* 'kull' kohta, vrd ka Ingerimaa vdj *sakkali*, vn *сokol* (VKM 116).

Krv **suut-isänt* 'kohtunik' on F. J. Wiedemanni arvates laenatud läti keelest. Sõna algupool võib tegelikult olla ka vene keelest laenatud, vrd is *suutia* 'kohut mõistma' (IS 555), vdj *suutiag* 'kohut mõistma', *suuto* 'kohus' (VKM 125), *suuto* 'kohus' (VKK 489). Ka P. Ariste (1941: 87) pidas Jõgõperä murraku *suuto* üsna vanaks vene laensõnaks.

Ebaselget lekseemi G *sera* 'katus' võib ehk võrrelda Ingerimaa vadja sõnaga *saraja* 'heinaküün' (VKK 454). Sel juhul on tegu vene laensõnaga Lätimaal elamise perioodist.

A *selke* ‘tupp’ tuleks kõrvutada kas vene sõnaga *целка* ‘hüümen’ või tähenduselt absoluutselt ebatäpse vastega *selkä* ‘selg’.

3.5. Muud parandused

A. J. Sjögreni üles tähendatud *waeg* ‘vajalik’ taastas F. J. Wiedemann küsimärgiga varustatult kujul **waja*, ent õigem oleks **vajag*, mis on eksisteerinud ka Ingerimaa vadjja keeles (Ariste 1948: 116).

K. Lutzau konstateering *kihpuä* tähendab haava, ent pigem on võimalik, et **kip(p)ä* tähendas ‘valu’.

F. J. Wiedemanni sõnaloendis puuduvad peale krv **eell(ä)* (A *öll*) (vt eespool) ka **amõ* ‘pikk meestekuub’ (G *amõ*), **kaittsõma* ‘karjas käima, karjatama’, **senessä* ‘sellest’ (< *se* ‘see’) ja **tähe*. Kolm viimati mainitud lekseemi esinevad tekstides ja grammatika ülevaates: *šenn šie* (ebaõigesti rekonstrueeritud **sen siä* **senessä* asemel; Wiedemann 1871: 66, 97), *tee* (Ibidem, 85), *kaizama* (Ibidem, 65, 81, 96). Seetõttu kreevini variandid *amõ* ja *kaizama* puuduvad VKS₁-s, nt *amõ* esitatakse sõnaraamatus üksnes naiste pika pihtseelikutaolise rõiva tähenduses. Võib lisada, et tähendus ‘meestekuub’ on tuntud ka soome keele Savo murrakus (Saareste 1924: 164) ja liivi keeles (*am*; Nurmekund 1940: 118).

Krv *saamub* tähenduseks peetakse Appelbaumi tekstis ‘jookseb’, mis aga konteksti silmas pidades pole ilmselt õige. Ennem võiks selle samastada sõnaga *meneb/mäneb*, vrd *Sä äsemine mähnab, saamub, sä taina üppeb* ‘esimene käib, jookseb, teine hüppab’ (Wiedemann 1871: 64).

Krv A *raagad* ‘põõsas’ tähendus Ingerimaa vadjja keeles on mõneti teine, vrd *raaka* ‘oks, raag, vits’ (VKM₁ V 6). Seepärast võib ka sel juhul oletada ebatäpset tõlget.

Krv L *taga jättänd* ‘tegemata jätma; maha jätma’ (sõna-sõnalt ‘taga jätma’) on tõenäoliselt tekkinud koguja saksa keele mõjul, vrd sks *hinter* ‘taga’.

Krv *menejä* ‘töötaja’ tähendusele on F. J. Wiedemann lisanud küsimärgi. Pole teada, kas siinpuhul esineb elliptiline vorm või on see sünenenud asjatundmatusest, vrd ee *töölemineja*.

Vadjja keele kreevini murde uurimine töötab huvitavaid foneetilisi, morfoloogilisi ja leksikoloogilisi leide ka tulevikus.

KREEVINI TEKSTIDE REKONSTRUKTSIOONID TÕLGETE JA KOMMENTAARIDEGA

Ilmunud: Ein neuer Rekonstruktionsversuch der kreewinischen Texte. – *Linguistica Uralica* 3, 1997, 181–192. Kirjutises ei kajastu samal ajal kreevini murret uurinud Eberhard Winkleri (1997) seisukohad (vt ka Ernits 1999₂).

Siinkirjutaja arvutuste kohaselt on vadja keele kreevini murdest üles kirjutatud ainult 107 lauset, mille avaldas oma põhjalikus teoses (1871) Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887).

Esimene tekst (40 lauset) pärineb kindralsuperintendendilt Christian Huhnilt (1716–1784) 7. juulist 1774. Selle oli talletanud pastorikandidaat Christof Albrecht Appelbaum ja saatnud H. L. Chr. Bacmeisterile, kes andis aastatel 1772–1789 Peterburis välja ajakirja Russische Bibliothek (Vene Raamatukogu). Saadeti sisaldas 39 mittekontekstuaalset lauset; neile lisandus pikem piiblikoht (Ro. 13, 1).¹³⁵

Järgmine kreevini murde ülesmärkija oli Saule (sks *Rahden*) kiriku kaua-aegne (1800–1839) pastor Heinrich Karl Lutzau (1767–1839; vt tema kohta Kallmeyer 1910: 572). Need on 8. juuli 1815 kirjale lisatud piiblitekstid, nimelt 1) meieisapalve (10 lauset) ja 2) mõistukõne kadunud pojast (Lk. 15, 11–32; formaalselt 22, tegelikult aga vähemalt 40 lauset). Need tekstid avaldas *Dr. jur.* Woldemar Friedrich Karl Ditmar (1795–1826), Tartu ülikooli privaaddotsent 1816. ja 1817. aastal (Wiedemann 1871: 66). Samad tekstid avaldati teist korda Fr. Rühsi ja S. H. Spikeri üllitatud ajakirjas *Zeitschrift für die neueste Geschichte, die Staaten- und Völkerkunde* (Uusima aja-loo, riigi- ja rahvateaduse ajakiri), sest esimene publitseerimine oli vigane. Meieisapalve, mille tekst mõneti erineb F. J. Wiedemanni publitseeringust, on avaldanud ka Tartu ülikooli professori Friedrich Karl Hermann Kruse (1790–1866) poolt (Kruse 1846: 162). Kreevini meieisapalve – K. Lutzau

¹³⁵ Piiblitlühendid: Lk. – Luuka evangeelium, Mt. – Matteuse evangeelium, Ro. – Pauluse kiri roomlastele. Ülejäänud lühendid vt alaviide 133.

kirjapanek raamatukeses „Das Gebet des Herren“ („Issanda palve“. Peterburi, 1870) ja F. J. Wiedemanni rekonstruktsioon – on 1991. aastal ilmunud Ungaris (Németh 1991: 25–26).

1846. aastal, mil akadeemik Andreas Johan Sjögren (1794–1855) oli esimese teadlasena kreevinite juures, pandi kirja 14 lühikest lauset. F. J. Wiedemanni tekstipublikatsioonile võib lisada veel ühe vigase küsimuse ja ühesõnalise vastuse *Kuj maggama?* – *Ywin* ‘Kuidas magama? – Hästi’ A. J. Sjögreni reisiaruandest (1849: 501–502).

F. J. Wiedemann ise pani 1870. aastal Bauska ümbruses kirja ainult kaks lauset. Üks neist oli väga moondunud.

Pärast F. J. Wiedemanni tekstipublikatsiooni pole keegi üritanud ette võtta uusi rekonstrueerimiskatseid, kuigi tänapäevaks on vadja keelt põhjalikult uuritud. Käesolevas kirjutises käsitletakse kõiki K. Lutzau ja F. J. Wiedemanni tekste, lisaks Ch. A. Appelbaumi piiblikatkendit (Ro. 13, 1). Tekstide analüüsimisel *z*, *g*, *b*, *d*, *k*, *p*, *t* tarvitamist F. J. Wiedemanni konjektuurides õigete *s*, *k*, *p*, *t*, *kk*, *pp*, *tt* asemel lähemalt ei kommenteerita. Selles artiklis tõlgitakse kõigi kreevini üleskirjutuste tekstid eesti keelde (paitsi Ro. 13, 1), sest see mitmeti ei ühti piiblitekstiga. Nurksulgudesse on lisatud puuduvad sõnad ja ümarsulgudesse võrdusmärgi järele sõnasõnaline tõlge. Kaldkriips / tähistab oletatavaid variante (kas/või).

1. Ro. 13, 1

1. *Īkkūmpa kūlaka senn pāsauli wallekulamin, jo kuiikke wallekulamin jumallassa, un kūs wallekulamin, ūchsa jumallassa nāsatt.* – W **Ikkumba kuulaga (sen) paasauli walla-kuulamin, jo kõiki walla-kuulamin jumallassa, un kus walla-kuulamin, ūhsä jumalassa nessatu.* – **Ik-kumpa kuulaga sen pasauli vala-kuulamin, jo kõikki vala-kuulamin [...] jumalassa, un kuz [...] vala-kuulamin, [...] ūhsi/ūhsinä jumalassa nāsatt/nesatt* ‘Igaüks kuulaku seda maailma kuulekust, sest kogu kuulekus [on] Jumalast, ja kus [on] kuulekus, [on ta] ainuüksi Jumalast seatud’.

Sõna **ik-kumpa* puhul vrd lt *ikkatrs* ‘igaüks’. Ch. A. Appelbaum kirjutas rõhulise silbi täishäälikuid sageli kahekordselt. Kuju *kuulaagaa* esineb Ingerimaa vadja murretes. Selles lauses oleks *se* õigem kui *sen*, sest imperatiivi kolmas isik nõuab nominatiivi. A *wallekulamin* ‘kuulekus’ koosneb hüpoteetilisest sõnast **vala* ‘sõna’ ja **kuulamin* ‘kuulamine’ (Ernits 1996₂: 255);

vrđ ka *Ikkatrs lai tai pasauligai waldischanaï paklausigs irr* (Ta Jauna 1816: 214; Ro. XIII, 1). Krv **vala* sarnasus lāti lekseemiga *wald-* vōib olla juhuslik. W *ūhsi* on tōenäoliselt ebatāpne; tegelikult kajastub kas instruktīivne *ūhsi* vōi komitatiivne *ūhsinā* (vt ka Ariste 1948: 116). Kreevini demonstratiivpronoomeni *se* arvukad näited määraa artikli funktsioonis on üleskirjutajad tarvitanud oma emakeele (saksa) mõjul (nōnda toona ka lāti keeles). Sandhi tähistamine on vāga problemaatiline, sest üleskirjutajad on seda nāhtust mõistnud ūsna puudulikult. Pausi eel olen kirjutajate helised/helitud konsonandid asendanud teoreetiliselt tähtedega *g*, *b*, *d* ja *z*. Heliliste/helitute kaashāālikute ees olen kasutanud vastavalt helilisi/helituid variante. Sandhile osutab ka C. Huhn: „*s* on vāga terav, vālja arvatud [sōna] lõpul, nagu *mees*“ (Wiedemann 1871: 65 järgi). Sōnaloendis on F. J. Wiedemann siiski *nessatu* asemel rekonstrueerinud **nessaatu*. A *nāsatt* võimaldab taastada apokoopilise *tt*-partitiibi; on võimalik oletada ka **ā-d*, sest lāti originaal sisaldab *ε*-hāālikut, vrđ *nessaht* ‘tooma’ (Wiedemann 1871: 94), *nēsāt* ‘palju vōi sageli kandma; kuulujutte levitama’ (LDW II 742), siia ka G *wāātra* ‘Wind’ < lt *vētra* ‘torm’ ← ‘tuul’.

2. Mt. 6, 9–13 (Meieisapalve)

1. *Meġġi ise taiwās! – W *Med’i izā taiwas! – *Med’d’e isā taivaaz!* ‘Meie Isa taevas!’ Vrd ka lt *Muhsu Tews debbesīs* (Ta Jauna 1816).

Kahekordne ġġ K. Lutzau kirjanekus (ka 2.5) lubab oletada **med’d’-* nagu Ingerimaa vādja murreteski. Kreevini kirjaneku autorid vahetavad vāga sageli āra järgsilbi *e* ja *i*; Ingerimaa vādja keelt silmas pidades tohiks *med’i* asemel rekonstrueerida **med’d’e* (vrđ *tiwi*, W **tīwe*, *meele*, W **meeli*, **meeli*, W **meile*; vt ka Ernits 1996₂: 256–257). Grafeem *ā*, mis sobib ka teiste vādja murretega, vōib tähistada pikka *a-d*.

2. *jadku elka šīwu šenna! – W *jadku(?) ōlga siu sōna! – *vāt/vāāt ku(?) ōlka siu sōna!* ‘Pūha olgu sinu nimi’; vrđ ka lt *Swehtihts lai tohp taws wahrds*.

**Vā(ā)t* ‘pūha’ pärineb tōenäoliselt lāti keelest (vrđ *svēt* ‘pūha’). Selles sōnas on pikk vokaal usutav, sest nōnda kōlab see ka lāti keeles; kreevini pika täishāāliku vale kuulmine oli võimalik, vrđ L *kik’k’i* õige **riikki* asemel. Genuinsetes vādja sōnades, nagu ka teistes läänemeresooe keeltes, puuduvad sōna alguses tavaliselt kaashāālikuühendid, seepärast **sv* > **v*. L *ku* ‘küll,

küllap' konjektuur (vrd VKS₁ *ku, kui* all) on problemaatiline. On võimalik, et *w* sõnas *siwu* on ülearune, vrd L *ihwuscht*, S *iuset*, W **iust*, *iwušt* 'juuksed'; A *miu*, *siu* 'minu, sinu', L *miu*, *siwu*, W **miu*, *siu*; vrd siiski L *kawant*, W **kawond* 'kadunud'; A *schüwed*, W **šüwet* 'söed'; viimati mainitud juhtudel võiksid õiged olla ka **v*-ta kujud, sest see võis esineda koartikulaatoorselt. Ka A. J. Sjögren pole seda häälikut tähistanud. Mõlematel lekseemidel, nii krv L *šenna* kui ka lt *vārds* puhul, on tähendused 'sõna' ja 'nimi'.

3. *tulap meġġi tiwi šiwu kik'k'i!* – W **tulga med'i tüwe siu kõiki (riiki?)!* – **Tulōb med'd'e tüve siu riikki!* 'Sinu riik tuleb meie juurde'.

Piibliteksti järgi peaks **tulōb* 'tuleb' asemel olema imperatiivis **tulka* 'tulgu', nagu on kirjutanud F. J. Wiedemann. L *kik'k'i* näikse olevat valesti kuulnud.

4. *Šiwu meele se iggau ka kui taiwās ni kas ma bēli!* – W **siu meeli se igauga(?) kui taiwas nii kas maa pääl!* – **Siu meeli šüntüga(?) kui taivaaz nii kas maa päälä/päällä!* 'Sinu tahe sündigu nii taevas kui ka maa peal'.

Sõna **meeli* on säilitanud läti tähenduse, vrd lt *Taws prahts lai noteek kā debbesīs*, milles *prāts* tähendab 'mõistus, meel' ja 'tahe' (LVV 624). Konjektuur L *se iggau* on loomulikult problemaatiline, ainult lõpp **-ka* on kindel; eesti keele põhjal on võimalik taastada **šüntüga*. Noteering toetub tagavokaalsele lõpule **-ga*, nagu ka Ingerimaa vadja murretes (vt Ariste 1948: 81). L *bēli* võimaldab oletada *päälä/päällä*, vrd L *melesi*, **meelezä* (3.17).

5. *Meġġi arma leipe anna meli tennawa.* – W **Med'i armu leibā anna meile tänñawā.* – **Med'd'e armoleipā/armu-leipā anna meile tänāvā* 'Meie armuleiba anna meile täna'.

Täht *a* sõnas L *arma* 'arm; soosing' võimaldab rekonstrueerida kas *o* või *u*, vrd L *kawant*, W **kawond* 'kadunud', L *kaiwa*, W **kaiwo* 'kaev', L *šawatta*, W **sawōtetu/saadu*. Häälikute **o* ja **u* kirjapaneku probleemi käsitletakse teisel. Krv **armo-leipā* igapäevase leiva tähenduses pole korrektne (vrd lt *deenischku maisi*), kuid arusaadav: 'leib, mis antakse jumala armust', vrd siiski ee *armuleib* 'pension', (*jumala*-) *armu-leib* 'Oblate (b. heiligen Abendmahl / armulaualeib' (ESS₁ 482), sm *armoleipā* 'nådebröd, nådeunderhåll / armuleib' (FSL I 1874: 39). Sõnakuju *tänāvā* on P. Ariste (1948: 113) registreerinud Jõgõperält, mujal kasutatakse *tänännā*; kahe sõnasisesse *n*-i olemasolu F. J. Wiedemannil pole põhjendatud.

6. *Ġedde meġġi padudd, kui me jattim umili nisi meli jad!* – W **Jätä med'i patut, kui mōt jätām ōmile nisi meli jad(?)*. – **Jätä med'd'e patud, kui*

mö/möd jätäm õmilõ ne(?)...se(?)...meelijad(?) ‘Anna andeks (= jäta) meie patud, nagu meie andestame (= jätame) oma võlglastele(?)’.

L *me* lubab rekonstrueerida krv **me*. VKS₁ järgi pole vadja sõnal *jättää* tähendust ‘andeks andma’, vrd siiski ee *andis jätmä* ‘andeks andma’ ja *wõla maha jätma* ‘võlga kustutama’ (ESS₁ 151). Esimesena nimetatud sõnaühend esineb Mulgi ja Tartu murdes (EMS I₂ 343). Krv **jätä* on moodustatud läti keele eeskujul, vrd lt *pametti* < *pamest* ‘(ära) viskama; maha jätma; hülgama’ (LVV 541). Krv **patud* ‘patud’ viitab sellele, et siin on kasutatud Lk. 11, 4, milles leidub *grehkus* ‘patud’ (vrd Mt. 6, 12: *parradus* ‘võlad’). L *nisi melijad* (*Nominativus pluralis*, kuid peaks olema daativis) on lahendamatu sõna; see sisaldab ehk lt *ne* ‘ei-, eba-’, krv **meeli* ‘meel; tahe; mälu(?)’ (ka Ingerimaa vadja ja isuri *meeli* tähendavad muuhulgas mälu) ning tegijanime tunnust *-ja*, seega isikut, kes unustab (võlga maksmast); **se(?)* ‘see’.

7. *Elas meite kurja sad.* – W **Ā las meitā kurja sada.* – **Elā siā(?) meitā kurja saat/saata* ‘Ära saada meid kurjasse’.

See lause on tõlgitud lihtsustatult, vrd lätikeelse piibli *Un ne eewedd mums eeksch kahrđinaschanas* ‘Ja ära saada meid kiusatusse’. Krv *kurja* ei vasta läti lekseemile *kārdinašana* ‘kiusatus’, vrd Ingeri vdj *kuri, kurja* ‘kuri, halb’ (VKS₁ II 309–311). Pikkade vokaalide vääriti kuulmine esineb kreevini materjali üleskirjutajatel sageli (*sad* **saat* asemel, vt 2.7). Apokoop võib esineda ka imperatiivis, vrd L *wot* ‘võta’ (2.8), S *wota* ‘võta’, lisaks ka S *mit* ‘midagi’. Eestikeelne issameie lubab oletada imperatiivi **saat(a)* (< **saatta* ‘saata’). W **Ā las* ‘ära lase’ pole grammatilistel põhjustel võimalik.

8. *Šewon wodse kurģe miusse erre.* – W **Se on wõta se kurja meissā* (*miussa* ‘minust’) *äre.* – **Se on wõt/võta se kurja miussa ärā* ‘See on, võta see kuri minust ära’.

See fraas on tõlgitud väga vabalt, vrd lt *Bet atpesti muhs no ta ļauna* ‘vaid päästa meid pahast’. Pole takistust oletada W **äre* asemel **ärā* ‘ära’.

9.–10. *Jo siula kalpap šīwu k'ik'k'i šīwu appi un šīwu ūwiwi šewonše šewonše. Amen!* – W **Jo siula kõlbab siu kõiki (riiki?), siu abi un siu ūwin. Se on se, se on se. Amen!* – **Jo siulõ kõlpap siu riikki, siu api un siu ūvi-ūvi/ūvüz. Se on se, se on se. Amen!* ‘sulle kõlbab sinu riik, sinu abi ja sinu hästi-hästi/rikkus. See on see, see on see. Aamen!’

Kreevini asesõnadel esineb ka allatiiv (vt Ernits 1996₂: 253), seepärast **siulõ* ‘sulle’. L *api* ‘abi’ (mitte **väki?*) ja *kalpap* ‘kõlbab’ pole tähenduse järgi sobivad vasted. Vrd lt *Jo tew peederr ta walstiba, un tas spehks un tas*

gods, kus *piederēt* tähendab 'kuuluma'. L *ūwisi* (genitiivis; 3.13, 3.14) võimaldab rekonstrueerida nominatiivse **ūvūz* 'rikkus, varandus', vrd samatähenduslikku sm *hyvyys*, ee *hūūz* (ESS₁ 1280). 'Varandus' on tekkinud 'au' asemel tõenäoliselt nõnda, et on ära vahetatud kõlaliselt mõneti sarnased lt *gods* 'au' ja sks *Gut* 'au'.

Meieisapalve lõpp on kreevini murdesse tõlgitud üsna meelevaldselt. Viimase fraasi ajal on keelejuht olnud nõnda väsinud, et ta on sobivat sõna leidmata korranud **se on se* 'see on see'.

3. Lk. 15, 11–32

11. *Ühen rüstül kachd poika.* – W **Ühel rüstel kahs poiga.* – **Ühel rüstel [...]* *kahs poika* 'Ühel inimesel [oli] kaks poega'.

Ülestähendused A *rüschte*, G *ruschta* ja S *rüste* lubavad taastada krv **rüste* 'inimene'. See sõna lähtub varasemast kujust **rištittü* 'ristitu', mis sisaldab partitsiibitunnust *-ttu/-ttü*. Semantiline areng on toimunud 'ristitu' → 'ristiinimene, kristlane' → 'inimene'; nõnda on tekkinud näiteks ka vps *rist'it*, *krist'it* 'inimene; ristiinimene' ja krj *ristittüine* 'inimene'; vrd siinpuhul ee *ristiinimene*, vdj *rissi-inehmiin*, is *rissittü ihmin* 'ristiinimene', krj *rist'ittyhengi* 'ristiinimene' (VKS₁ I 296; RKS 152; IS 479; SMS₁ 277; SVJ 474).

12. *Še norampa neiše üttelle isa pehli: iše! anna miula miu uešsa miu rikkausas, mi miula tulap, tam neliante emmas rikkausas.* – W **(Se) noorempa neissä ütteli izä pääle: izä! anna miula miu õza miu rikausessa, mi miula tuleb. Tämä neile andi õmassa rikausessa.* – **Se noorõmpa neissä ütteli izä pääle: Isä, anna miulõ miu õsa miu rikkaussaz/rikkauzõss, mi miulõ tulõb, tām neile anti/antõ õmas/õmass rikkaussaz/rikkauzõss* 'Noorem neist ütles isale (= isa peale): Isa, anna mulle minu osa varandusest (= rikkusest), mis mulle jääb (= tuleb). Ta andis neile [osa] oma varandusest (= rikkusest)'.

Grafeemidega *ś* ja *s* diferentseerib K. Lutzau enamasti õigesti kreevini häälikuid **s* ja **z*. Krv **ütteli izä pääle* 'ütles isale (= isa peale)' vastab läti keelsele *sazzija us Tehwu* (Ta Jauna 1816), sest *us* (praeguses kirjaviisis *uz*) tähendab '-le' kui ka 'peale'. Konteksti järgi oleks parem **miu õsa siu rikkaussaz*. Kui **rikkauz* käändub nagu eesti keeles, siis oli F. J. Wiedemannil (1871: 74) õigus, kuid kirjpilt võimaldab seda paradigmaatiliselt konjugeerida nagu Ingerimaa vadja keeles *rikkauz* : *rikkau* : *rikkaussa* ja rekonstrueerida teise

isiku possessiivsufiksi -z (< *-si). Lauseosa *neliante emmas rikkausas* võib sel juhul sisaldada kolmanda isiku omastusliite -z, järelikult **õmass rikkausz*. Possessiivsufiksile tarvitamine koos sõnaga *õma* ‘oma’ oli Ingerimaa vadja keelele omane (Ariste 1948: 64). Krv **tulõb* on tõenäoliselt tekkinud läti keele mõjul, vrd *nākt* ‘tulema; saama, leema’ ja *nākties* ‘saama’. Ingerimaa vadja murded võimaldavad taastada ka kuju **antõ* (samuti 3.20). L *neli* puhul vrd *meli* (vt 2.5). F. J. Wiedemann on selles lauses ja mujalgi oletanud asjata **tämä* õige **tām* (genitiivis **tämä*) asemel. Ta ei rekonstrueerinud ei käsitletavas fraasis ega kreevini grammatikaülevaates allatiivi sõnast **miä*¹³⁶ (1871: 79; vrd siiski 3.29).

13. *Eb kauga perre sid aika panisse norampa k'ik'k'e üchti paika, un menni kaugaši territi küg'g'e üma üwisi ebbüwi elletes.* – W **Eb kauga perä sidä aiga pani (se) noorempa kõige ühte paika, un meni kaugasi, teriti kõige õma üwise eb üwi elädes.* – **Ep kauga perä sit/sitä aika pani se noorõmpa kõikki/kõikk ühte paikka, un meni kaugassi, teeretti/teeritti kõikõ õma üvüse/üvüsse eb-üvi elätez* ‘Mitte kaua aega pärast seda kogus (= pani) noorem [poeg] kõik kokku (= ühte paika) ja läks kaugele, raiskas kogu oma vara, pahasti (= mitte hästi) elades’.

Noteeritud *sid* järgneva vokaaliga algava sõna ees lubab oletada nii **sit* kui ka **sitä*. K. Lutzau diferentseerib *k'ik'k'e* ja *küg'g'e*, niisiis **kõikk(i)* : *kõikõ*. L *kaugaši* on siinkirjutaja arvates translatiivne adverb (Ernits 1996₂: 254). Lt *istehreja* ‘raiskas, kulutas’ (*tērēt* ~ *tērēties* ‘raiskama’) võimaldab rekonstrueerida ka **teeretti*. Vokaalharmooniat arvestades võiks õigem olla **üvüs(s)e*; ühekordne *s* on iseloomulik vadja keele Jõgõperä murrakule. Krv *eb-üvi* kalkeerib läti keelt; sellised vormid esinesid ka eesti leivu murrakus Lätimaal (Vaba 1977: 26).

14. *Kui šemm gaišchutant üma üwisi, tuli šule kallaus, selli putuis.* – W **Kui tämä gaišutand õma üwise, tuli suuri kalleus, selle puutuis.* – **Kui se, tām [...] gaišutand õma üvüse/üvüsse, tuli suuri(?) kallõuz, selle/sellä(?) puutuiz/puutuz(?)* ‘Kui too/ta [oli] oma vara raisanud, tuli suur kallinemine(?), selle/sellest puudus(?)’.

L *šemm* on tõenäoliselt **se* ‘see; tema’ ja **tām* ‘tema’ kombinatsioon. Kontekst eeldab **gaišutand* puhul enneminevikku. F. J. Wiedemann

¹³⁶ Paraku jäi Ernits 1996₂: 253 tabelis 2 allatiiv **miulõ* ‘mulle’ mainimata. Samuti tuleks selles kirjutises järgmisi korrigeeritud vorme kasutada: **aigasaika* ‘aasta’ *aikasaika* asemel ja **vajag/vajaga* ‘vaja’ **vajaga* asemel. Kreevini murdes võib oletada ka sõnaalgulist š-d.

rekonstrueeris piiblitekstile toetudes *suuri L *šule* järgi. Väga problemaatiline on L *selle*: kas raskesti tõestatav eestipärane *selle* (*see* genitiivis) või kontekstiväline krv **selle*, **sellä* (allatiiv või adessiiv vadja sõnast **se*). Ametliku piibliteksti järgi peaks **puutuiz/puutuz* 'puudus' olema pigem substantiiv; F. J. Wiedemannil (1871: 80, 90) esineb see verbi tähenduses 'puudus'. Kreevini materjal ei sisalda tekstiosi 'sinna maale' ja 'hakkas talle kätte tulema' tõlget.

15. *Šihš mennitem un aggatais še niši ümma üsentäti, tam lähiti temmä emma nurmu pehli šikkuja kaizama.* – W **Siis meni tämä un akatais sennise öma izändäti(?)*, *tämä läheti tämä öma nurmu pääle sikoja kaitsama.* – **Siiz meni tam un akataiz se/seäl enezä(?) öma izäntä ete, tam lähetti tämä öma nurmõ pääle sikuja kaitsama/kaitsõma* 'Siis läks ta ja sokutas? enese oma isanda ette; ta saatis ta oma väljale sigu karjatama'.

L *Še niši* on problemaatiline. Krv **seäl(?)* on taastatud lätikeelse piibli põhjal (Ta Jauna 1816). On samuti võimalik, et konsonant L *še* kuulub sõna *aggatais* juurde või on **se* 'see; tema' käesoleval puhul juhuslik. Krv **enezä* sisaldab kolmanda isiku possessiivsufiksit (vrd Ariste 1948: 62) nagu ka ee *enese*. Krv **izäntä* on partitiivis; vrd ka **eten kuutta/kuuttõ päivä* 'kuue päeva eest' (Ernits 1996₂: 257). Pidades ühelt poolt silmas *õ* ebatäpset märkimist (Ernits 1996₂: 250), teisalt aga Ingerimaa vadja murdeid, võib taastada ka **nurmõ* ja **kaitsõma*.

16. *Temmm tachtuli ümma wazza tautä purmuiaka, mitte šiggas tscheit, bet ne üsse bantand ne šenn te.* – W **Tämä tahteli öma watsa täütä puuru-jaka, midä sigad šöit, bet ne ühsi 'b andand neidä sen täh.* – **Täm tahtõli öma vatsa täütä puurujõka(?)*, *mitä sigat šöid/šöiväv, bet ne-ühs/ne-ühsi eb antand ned... sen täh/tälle* 'Ta tahtis täita aina oma kõhtu putrudega, mida šöid sead, kuid ükski ei andnud neid, seda seetõttu talle'.¹³⁷

**Tahtõli* sisaldab frekventatiivsufiksit **-õlõ-* (nagu ka 3.25). L *kaswowod* 'kasvavad' (Wiedemann 1871: 80) näitab, et oleviku korral on võimalik ka tunnus **-va/-vā-*. **Ne-ühs(i)* 'ei ükski' on varustatud läti prefiksiga, vrd *ne weens* (Ta Jauna 1816). L *ne senn te* tõlge on problemaatiline (F. J. Wiedemannil **sen täh* 'seetõttu', mis konteksti järgi ei sobi). Negatsioon eeldab partitiivi **neitä*, ent informant on dikteerides selle tõenäoliselt unustanud;

¹³⁷ E. Winkleri (1997: 402) oletatud kuju *põrmujõdka* on usutav, kuid selle seostamine tähendusega 'viinamarjade pressimise jäätmed' (saksa- ja lätikeelses piiblis; eestikeelses *kaunadega*) on problemaatiline. Autori märkus, 16.02.2016.

oletatavasti seetõttu on ta öeldut parandanud ja asendanud **ned* sõnaga **sen*. Ka teised näited (3.19, 3.29, 3.30) toetavad L *ned* olemasolu L *ne* puhul.

17. *Šisstem mellete ümmasa meeleši, un üttele: mitu menneja miu isa, k'elle leipe tebwes schuik'e, un miul leep nelke kolamma. – W *Siis tämä meeliti õmasa meelesä, un ütteli: mitu menejä miu izä, kelle leibä täwwes šuike(?), un miule leeb nälgä koolma. – *Sis täm mäletti õmaza meelezä, un ütteli: Mitu menijä/menijä miu izäl/izä, kellä leipä tävve suuka, un miul leeb nälkä-koolõma/nälkä koolõma* 'Siis meenutas ta oma mälus ja ütles: Mitu palgalist (= [(tööle)minejat], kes [söövad] leiba täie suuga, aga (= ja) mul tuleb näljasurm/nälga suremine!'

Küsivat asesõna **mito* tarvitatakse koos ainsuse ja mitmuse partitiiviga (vt VKS₁ III 327), kuid kirjapanek ei eelda mitmust. Krv *menijä* sõna *menejä* asemel on usutavam; nii see on ka Ingerimaa vadja keeles (VKS₁ III 294). **miu izä* on kas **miu izäl* asemel vääriti kuulnud või on see *genetivus possessivus* nagu oletab F. J. Wiedemann (1871: 83). **Leipä* on partitiivis. L *Tebwes schuik'e* võib ehk olla **tävve suuka* 'täie suuga' (ainsuses), vrd ee *suure suuga sööma* 'suure isuga, ahnelt sööma / mit Appetit, mit Begierde essen', *täie suuga vanduma* 'rohkesti, paljude sõnadega kiruma / reichlich, mit vielen Worten, fluchen' (ESS₁ 1095); saksakeelses piiblis seisab *die Brot die Fülle haben*, kuid läti keelses *pa pilnam ja-ehd* (Ta Jauna 1816). L *schuik'e* eeldab š-häälikut, ent teised kirjapanekud, sh A *suh*, G *sū*, L *šuuh* 'suu' räägivad s-i kasuks. Allatiiv **miul* (ilma vene mõjuta) on tõepärasem (vrd VKS₁ III 77 leevvä all). L *kolamma* võimaldab rekonstrueerida **koolõma*. Krv **nälkä* võib olla ka illatiivis.

18. *Mie stellaun ümma ise tiwi, un tahun [...?] temmä pehli: Ise! mi ellan patutt wassa taiwasa un wašša šinnu. – W *Miä stellaun õma izä tüwe un tahon [ütellä] tämä pääle: izä! miä õlen patut [pelletend] wassa taiwassa un wassa sinnu. – *Miä stelleun õma izä tüve un tahun [...] tämä pääle: Isä, miä õlõn patut [...] vassa taiwassa un vassa sinu* 'Ma asun oma isa juurde ja tahan talle (= tema peale) [öelda]: Isa, mul on patte [...] [patustanud] taeva vastu ja sinu ees (= vastu)'.

L *stellaun* võimaldab rekonstrueerida **stelleun* '(ma) asun', vrd lt *stellēt* 'asetama; saatma' (< keskalamaksa *stellen*; LVV III 1060), seega kaudne saksa laensõna. Foneetiliselt on L *a* ja krv **e* sarnased, samuti L *simatohn* 'tähistatud' < lt *žīmēt* (W *sihmet*) ja L *weggawamb* 'tugevam' (Wiedemann 1871: 93). Krv **stelleun* sisaldab refleksiivset sufiksit *-u-*. Erinevalt

F. J. Wiedemannist rekonstrueerin L *minnu* (ka 3.19), *sinnu* (ka 3.29) ühe *n*-iga, vrd ka L *menni*, W **meni* 'läks'; L *ümma*, W **õma* 'oma'; L *temme*, W **tämä* 'tema'.

19. *Un nella muġġu ku ellin, kui mie kuzzun šiwu poika, tegge si miulla, millesi śiusa paiwa poissi.* – W **Un* 'n *õle muga kui õlin, kui miä kutsun siu poiga, tege siis minnu milliset siu päiwäpoizit.* – **Un en õlõ moko/mukan ku õlin, kui miä kutsun siu poika, tege siä miulõ, millezet/millizet siu ize(?) päivä-poisid/päivä-poissi* 'Ja ma ei ole selline nagu olin, nagu kutsun sinu pojaks; tee sa mulle, nagu (= millised) sinu päevapalgaline/päevapalgalise!'

Lauseosa **un en õlõ moko/mukan ku õlin* pole piiblitekstiga täpselt vastavuses, milles seisab *ega ole enam väärt, et mind su pojaks hüütaks* (ka 3.21). L *muggu* (W 'nii') võib tegelikult olla **moko* või **mukan* (ka 3.21), vrd is *mokkoo* 'selline' (IS 313; sel juhul on see kreevini murde isuripärasus) ja Ingerimaa vadja *mukanõ* 'meeldiv; -pärane' (VKS₁ III 342). Kui **moko* on õige, siis annab see tunnistust sellest, et ülestähendajad on häälikuid *o* ja *u* halvasti diferentseerinud. Krv **Miä kutsun siu poika* on kalkeeritud saksa keelest, vrd sks *ich heiße dein Sohn* (ka 3.21) ja lt *ka manni saukt buhs tawu dehlu* (Ta Jauna 1816). Huvipakkuvat krv **tege* toetab Ingerimaa vadja *tee* kõrval ka Sjögreni kirjanep *tegen* 'teen' (Wiedemann 1871: 90). Piiblitekst 'tee mind oma palgaliseks' pole korrektselt tõlgitud. Kui **siu ize* on õige, siis *ize* evib emfaatilist funktsiooni (Ariste 1948: 62). L *millesi śiusa paiwa poissi* korral peaks sõna *millesi* ja võiks *poissi* olla pluuralis, sest *ɖ* (*d*, *t*) puudub mõnel teiselgi juhul (vrd 3.29, 3.30). L *millesi* on tekkinud läti keele mõjul, sest lt *kāds* tähendab nii 'milline' kui ka 'mingisugune' ja 'keegi', vrd *darri mann, kā kahdu no taweem algadscheem* (Ta Jauna 1816).

20. *Un temm naiši un menni ümma ise tiwi. Täm lähus kauga šonn näki temme ise, temm telli šalutti senn kauta, un jochśa aggatais ümpe kagla temmä, anti šuhte.* – W **Un tämä nõizi un meni õma izä tüwe. Tämä lähtes kauga sen nägi tämä izä, tämä täle šalutti sen kauda, un johsi akatais ümpär kagla tämä, andi suuda.* – **Un tām nõisi un meni õma izä tüve. Tām lähüz ... kauka/kauga se on, näki tämä izä/isä, tām tälle sajutti (?) sen kautta, un johsi, akataiz ümpär kagla tämä, antõ/anti suuta/suutõ* 'Ja ta tõusis üles ja läks oma isa juurde.. Tema ligidal(?) [...] kaugelt, see on, nägi teda isa, ta tundis talle seeläbi kaasa ja jooksis, riputas ta kaela ümber, andis suud'.

L *lähus* (**lähüz* 'lähedal') on arvatavasti informandi väärarusaam, mille ta kohe parandas ja asendas õige, antonüümse sõnaga. Krv *kauka* 'kaugelt'

ongi kontekstuaalselt õigem (vrd lt *vėl tahlu* 'juba kaugelt'; Ta Jauna 1816), kuid endaparanduse järgi võib arvata, et siinpuhul pole sisu õigesti mõistetud. Minu arvates võib L *lāhus* olla aluseks rekonstruktsioonile W **lāhtes* (vt ka Ernits 1996₂: 255). Ka L *sonn* näikse olevat ebakontekstuaalne, see kõlas tõenäoliselt **se on* 'see on'. F. J. Wiedemannil esineb *senn* 'seetõttu' und *kauta* 'vastu', pigem on 'seetõttu' **sen kautta*, vrd Ingerimaa vdj *nagro kautta* 'naljapärast' (VKS₁ II 142). Ülevaates oletas F. J. Wiedemann (1871: 81) L *jochsa* puhul asja infinitiivi inessiivi 'joostes'. Esimene variant **izā/isā* oleks õigem s-i märkimise, teine aga konteksti järgi. F. J. Wiedemann (1871: 90) võrdles L *śalutti* 'tundis kaasa' läti sõnaga *lutteht*. Siiski oleks siinpuhul oletada lt *sa-* 'kaasa-' ja *just, jūtu, jutu* 'tundma; tajuma', *justies, jūtos, jutos* 'end tundma'. Huvitav on nentida, et läti sõna tähendusega 'kaasa tundma' ei sisalda prefiksit *sa-*, vaid *līdz-* (LDW II 482).

21. *Še poika ütteli temma pehli: Ise! miella patutt pelleten waśsa taiwas un waśsa śinnu, un nella muggu ku ellin, kui mie kuzzun śiwu poika. – W *(Se) poiga ütteli tämä pääle: izā! miä ölen patut pelletend wassa taiwassa un wassa sinnu, un 'n öle muga kui ölin, kui miä kutsun siu poiga. – *Se poika ütteli tämä pääle: Isä, miä ölön patut pelletend vassa taivass un vassa sinu, un en ölō moko/mukan(?) ku ölin, kui miä kutsun siu poika* 'Poeg ütles talle (= tema peale): Isa, ma olen patustanud (= pattu patustanud) taeva vastu ja sinu ees (= vastu) ning ma ei ole selline, nagu olin, kui ma kutsun sinu pojaks'.

Erinevalt F. J. Wiedemannist võib L *taiwas* rekonstrueerida kujul **tai-vass*, st ilma *a*-ta. F. J. Wiedemann (1871: 93) on L *pelleten* puhul kahtlemisi oletanud lt *pelt* 'põlastama; põlgama', mis aga semantiliselt ('maha salgama') pole usutav. Pigem võiks siinpuhul oletada lt *pielikt* 'panema; kinnitama; lisama; suurendama', *uguni pielikt* 'süütama, põlema panema'. Täpset sõnakuju kahjuks ei suuda kindlaks teha.

22. *Bet se ise ütteli ümmeja poisse pehli: Tohka kik'k'e armemad śewad, un ächti tem, un antaga teli śermus k'ehti un umschkenged gialka. – W *Bet (se) izā ütteli ōmia poise pääle: tooga kõige armamat sōwat un ehtiga tämä un andaga tāle sōrmus kätte un umš-kennād jalga. – *Bet se isā ütteli ōmije/ōmijō poissije/poissijō pääle: Tooka kõikkō armōmad/armamad sōvad un ehti[ga] tām un antaga tālle sōrmus kätte un ummiš-kengād jalka* 'Aga isa lausus oma sulastele (= poiste peale): Tooge kõige armsamad rõivad ja pange talle selga ja andke talle sõrmus kätte ja ummiskingad jalga'.

Konstruksioon *ümmeja poisse pehli* pole partitiivis, vaid genitiivis, vrd ka teisi genitiivseid tarindeid sõnaga *pääle* (nt *tämä pääle*; ka 3.29); vrd samuti L *purmuiaka*, **puuru-jõ-(?)* (3.16), L *portuiaka*, **porttuje-ka/porttujõ-ka* (3.30), **lahsi-jõ* ‘laste’, **rinto-jõ* ‘rindade’. -je(e)/-jõ(õ) tunnusega genitiiv on iseloomulik ka Ingerimaa vadja murretele. L *ächti* puhul oletas F. J. Wiedemann (1871: 84, 97) nii **ehita(?)* kui ka **ehtiga*; viimatimainitu on tõenäolisem (nõnda arvab ka VKS_I I 183). Ingerimaa vdj *tälle* ‘talle’ võimaldab ka siinpuhul rekonstrueerida sama vormi. Kuju *ummiškengäd* on moodustatud ee *ummis-king* põhjal; see tähendab ‘Mannessschuh, nicht aufgeschlitzter Schuh / meesteking, pealt lahtilõikamata king’ (ESS_I 1253).

23. *Un tohka üwe väsika un tappa gase, lassaga meite schüeme un lustiga ellata.* – W **Un tooga üwä wazika un tappaga se, lazega meidä šüä un lustiga elädä.* – **Un tooka üwä vazikka un tappaga se, laskõga meitä šöömä un lustika elätä* ‘Ja tooge hea vasikas ja tapke see, laske meid süüa ja lustiga elada!’

VKM III 52 andmeil kasutatakse *laskõa* koos *ma-/mä-*infinitiiviga, seda näitab samuti L *schüeme* (vt ka Wiedemann 1871: 82). Eesti keeles on siinpuhul võimalikud mõlemad tegevusnimed, ent tähendused on mõningal määral erinevad, vrd *laske süüa* ja *laske süüa*. Imperatiivi, mis lõpeb *ga-ga*, tarvatakse tugevas astmes, seepärast **laskõga* oleks õigem, vrd tugevaastmelises lihtminevikus L *laschkin*, W **laškin* ‘lasksin’ (Wiedemann 1871: 80, 89), samuti A *schünnent*, mille F. J. Wiedemann (1871: 87) taastas kujul **šündünd* ‘sündinud’. Tekstis on tõlgitud lt *treknu tellu* ‘rammusa vasika’ asemel neutraalsem ‘hea vasika’ (ka 3.27). F. J. Wiedemann (1871: 90) pidas **lustiga* läti laenadjektiiviks tähenduses ‘lõbus’ (selle järgi ka VKS_I II 171; vrd lt *lustīgs* ‘rõõmus, lustakas’; LDW II 516); pigem on see *ka*-line komitatiiv ka Ingerimaal tuntud substantiivist **lust(i)* ‘lõbu, lust’.

24. *Jo še šiwu poika elli kuolt, tas temm on ellewe, tam elli kawant, un tas on šawatta. Un ned algad lustiga ellata.* – W **Jo se miu poiga õli koold, taas tämä on eläwä, tämä õli kawond un taas on sawõtetu(?) /saadu. Un net algawat lustika elädä.* – **Jo se miu poika õli koolb, taas tam on eläwä, tam õli kaond, un taaz on saavõtõttu(?)*. *Un ned alkad/alkavad lustika elätä* ‘Sest see sinu poeg oli surnud, ta on jälle elus, ta oli kadunud, ja taas on leitud. Ja nad hakkavad rõõmsalt (= lustiga) elama’.

Kontekstuaalselt peab L *šiwu* asemel olema pronoomen **miu*, nagu oletas juba F. J. Wiedemann. Sõna **saavõtõttu* puhul vrd 3.32. Võib rekonstrueerida ka isuripärase kuju **alkad*.

25. *Bet še wanampa poika elli nurmas, lähi tüli küattiwi, kuli temm senn laulam misi senn karklam misi* – W **Bet (se) wanemba poiga õli nurmus, lähi tuli kõda tüwe, kuuli tämä sen laulamize, sen karglemize.* – **Bet se vanõmpa poika õli nurmõz, lähi(?) tuli kõa tüve, kuuli tam sen laulamizõ, sen karkõlõmizõ* ‘Kuid vanem poeg oli põllul, lähedale tuli maja juurde, kuulis ta seda laulmist, seda tantsimist’.

L *küattiwi* võimaldab rekonstrueerida **kõa tüve*. Sõna **karkõlõmizõ* sisaldab frekventatiivsufiksiti *-*õlõ* (nagu 3.16).

26. *Un kuzzi ühi ümmise poißise un temm küifchi, kenn še on.* – W **Un kutsi ühe õmissä poisessa, un tämä küzüi, ken se on.* – **Un kuttsti ühe õmissa poißissa, un tam küšüi, ken se on* ‘Ja kutsus [enda juurde] ühe oma sulastest (= poistest) ja küsis, kes ta on’.

Kuju **poißissa* toetub K. Lutzau kirjanepile ja Ingerimaa vadjä grammatikale.

27. *Un temm ütteli: siwu welgi tuli, un siwu ise üwe wasaka tappa, kui temm terwi kottusi sai.* – W **Un tämä ütteli: Siu welli tuli, un siu izä [befahl ‘käskis’] üwä wazika tappa, kui tämä terve kottusi sai.* – **Un tam ütteli: Siu vel’l’i tuli, un siu isä [...] üwä wazika tappa, kui tam terve kotusõ sai* ‘Ja ta lausus: Sinu vend tuli ja sinu isa [laskis] tappa rammusa (= hea) vasika, kui ta tervena koju sai’.

L *terve* ja *kottusi* kohta vt Ernits 1996₂: 250, 254. A *welge*, L *welgi* võimaldavad taastada krv **vel’l’i* (ka 3.32). Kreevini järjendit **kotusõ sai* toetab ka läti piibel, vrd *atdabbujis* ‘sai tagasi’ (Ta Jauna 1816).

28. *Šihs temm sai inni, ün neb tahub mennä Temma ise menne welga, un palwub sittä schämi.* – W **Siis tämä sai inni(?) un eb taho mennä. Tämä izä meni wäljä un palwub sidä šöömä.* – **Siis tam sai ine/ini/inni un ep tahu mennä. Tämä isä meni wäl’l’ä un palwup sitä šöömä* ‘Siis ta läks vihaseks (?) ja ei taha minna. Ta isa läks välja ja palub teda (= seda) sööma’.

L *tahub* on oleviku kolmandas isikus ‘tahab’. L *inni* on väga probleemiline; kõige tõenäolisemalt võis ta kõlada **ine*, vrd Ingerimaa vdj *inea/inõa* ‘vastik, jälk’; tähe ja hääliku vaste kohta vrd siinpuhul krv *walgi, walki* ‘valge’, *kõrgi* ‘kõrge’ jt. Siinpuhul võiks oletada piibli ‘vihane’ ebatäpset vastet või kreevini sõna tähenduse omapära, vrd ka Ingerimaa vdj *inoossa* ‘jällestada; vihata’.

29. *Šihs temm mellelei un üttele isa pehli: Wah, ni kauga aigassu mie šinnu kuhltahn, ü nella jättänd tagga argant siwu, un senn sie miula edalla*

*kasa poika antand, kui mie ümmiaka üwe ellai sinn. – W *Siis tämä meeleti un üteli izä pääle: vaa! nii kauga aigassa miä sinnu kuuldan, un 'n õle jättänd taga arganda siu, un sen siä miule ed õle kaza-poiga andand, kui miä õmiaka iüwin eläisin. – *Siis täm meletti/mäletti(?) un ütteli izä pääle: Vaa/vaat! Nii kauga aigassa/aigassaika miä sinu kuultaan, en õlõ jättänd taga arkant(?) siu, un senessä/sen siä miulõ ed õlõ kaza-poika antand, kui miä õmijeka/õmijõka iüvi eläisin 'Siis ta ajas juttu(?) ja lausus isale (= isa peale): vaata, nii kaua aastaid kuuletun ma sinule ja pole jätnud maha sinu asjatoimetust(?) ja selle [eest] ei ole sa mulle kitsetalle[gi] (kitsepoeaga[gi]) andnud, et (= kuidas) ma elaksin hästi omadega (= oma sõpradega)'.*

Kuna L *melletei* on eesvokaalne, siis võib siinpuhul K. Lutzau kirjapanekut ja krv *mäletti* 'mäletas' mõju (3.17) arvesse võttes oletada lähtumist läti sõnast *mēluōt* 'valetama', *mēlst* 'palju rääkima, lobima; taga rääkima' (LDW II 599–600; kirjutises Ernits 1996₂: 256–257 on *mēlst* välja jäänud, mistõttu sõna *mēluōt* tähendus on vale) ja sõnakuju **mäletti*; vrd *winsch atbildeja un sazzija* (Ta Jauna 1816) 'ta vastas ja lausus'. Osis **aigassa* järjendis **nii kauga aigassa* väljendab aega, mille jooksul mingi võib toimuda, nt *švēdā aigassa* 'Rootsi ajast' (Ariste 1948: 30). L *kuhltahn* võimaldab rekonstrueerida pika *a*. Nagu sõnas L *wah*, nii puudub *t* ka mõnedel teistel juhtudel (nt 3.19). Sõna **senessä* sobib ka konteksti poolest; elatiiv võib väljendada ka olendit või eset, millel midagi hoitakse või mille eest makstakse (Ariste 1948: 30). Krv L *taga jättänd* 'tegemata jätma; maha jätma' on tõenäoliselt tekkinud saksa *hinterlassen* mõjul. Partitiivne *argant*, mis F. J. Wiedemannil küsimärgiliselt tähendab 'äri' (piiblis siiski 'käsk'), võib oletatavasti seostuda lms sõnaga **arki*, vrd ee *argipäev*.

30. *Kui nu še siwu poika, kui šiwu ellamin portuiaka nielent tuli, sis elli temm ümmetawa wasika temme pehli. – W *Kui nu se siu poiga, kui siu elä-mize portujaka neelend, tuli, siis õli tämä imetävä vazika tämä pääle. – *Kui nu se siu poika, kui siu [...] elämine portujeka/portujõka neelend, tuli, siz õli täm [...] imettävä vazika tämä pääle* 'Kui nüüd see sinu poeg, kui sinu elamine sai (= tuli) hooradega neelanud, siis oli ta tema jaoks (= tema peale) [tapnud] imeva (= imetav) vasika'.

See fraas on tõlgitud üsna täpselt, vrd läti piibli *Bet kad nu schis taws dehls, kas sawu dsihwoschanu ar maukam aprihjis, atnahzis irr, tad essi tu preeksch wiņņa lizzis apsihduschu telļu nokaut*. Kreevini üleskirjutus sisaldab 'sa oled' asemel 'ta on'. Krv **nu* on laenatud läti keelest (vrd lt *nu* 'nüüd').

Sõna 'elu' esineb ka lätikeelses piiblis. W **elämize* on grammatiliselt korrektne, kuid kirjapanek ei võimalda taastada selle kuju. Kreevini oleviku umbisikuline atribuut *imettävä vazika* kajastab läti keeleuusust, nõnda on see omane ka eesti keelesaartele Lätis (Vaba 1977: 20, 25).¹³⁸

31. *Un temm ütteli temme šenn pehli: Miu poika, šie gallad miu tiwi, un k'ik'k'i, k'enn miul on, še on kas šiwu.* – W **Un tämä ütteli sen pääle: miu poiga, siägi õlet/elät miu tüwen, un kõiki, ken miul on, se on kas siu.* – **Un tām ütteli tämä ... sen pääle: Miu poika, siäki õlõd miu tüven, un kõikki, ken miul on, se on kas siu* 'Ja ta lausus temale ... selle peale: Mu poeg, sinagi oled mu juures, ja kõik, kes mul on, see on ka sinu [oma]'.

Lauseosas *temm ütteli temme šenn pehli* tahtis keelejuht esialgu öelda **tämä pääle*, kuid on ennast parandades väljendanud **sen pääle*; vrd *us to* 'selle peale' seisab ka lätikeelses piiblis. Tagasõna **tüven* puhul vrd A *tüwen* 'juures'. Krv **ken* peegeldab läti keelt, milles sõna *kas* tähendab nii 'kes' kui ka 'mis'.

32. *Bet šiwula gelli nagramisika ümma üwi melika, šiu welgi elli kuolt, un šai ellewe, tam elli kawant, un tam on šatu.* – W **Bet siulagi õli nagramizeka [õlla] un üwä meelega, siu welli õli koold un sai eläwä, tämä õli kawond, un tämä on saadu.* – **Bet siulaki õli nagramizõka, õma üwä meelega, siu vel'l'i õli koold, un sai elävä, tām õli kaond, un tām on saatu* 'Aga ka sinul oli naermisega, oma hea meelega, sinu vend oli surnud ja sai elavaks, ta oli kadunud, ja ta on [kätte] saadud'.

L *ümma* lubab rekonstrueerida **õma*, vrd ka 3.15–3.19 jt. Krv **saatu* puhul vrd 3.16; mõlemal juhul vastab lätikeelse piibli verbile *atrast* 'leidma'. Lauseosa **siulaki õli nagramizõka, õma üwä meelega* pole kontekstuaalselt päris täpne, vrd *tew bija lihgs mam un preezigam buht, jo schis taws brahlis [...]* 'Sa pead olema rõõmus ja heas tujus', sest *lihgs mam* ja *preezigam* on tähenduse poolest üsna lähedased. Näikse, et mõistukõne, nagu ka meieisapalve lõpuosa väljendab keelejuhi väsimust ja tüdimust.

¹³⁸ Südamlik tänu prof Karl Pajusalule probleemile ja sobivale kirjandusallikale osutamise eest.

4. F. J. Wiedemanni kirjapanekud

1. W **suzi nessi lampe* 'Hunt viis lamba ära'. – **Susi nessi lampõ*.

Lause verb on, nagu märkis juba F. J. Wiedemann, läti päritolu, vrd lt *nest* 'viima; tooma; kandma'.

2. W **a jumala, jumala! ooman megge nätälpää, kiumu kiutu oktu mettu, in koter keserme* 'ach Schwesterchen, Schwesterchen! morgen ist Sonntag, Tische und Bänke sind nicht gewaschen und das Haus nicht gefegt [Öeke, öeke! Homme on pühapäev, lauad ja pingid on pesemata ja maja pühkimata]' – **A jumala, jumala! Oomõn med'd'e nätälpä/nätälpäiv, kõikki(?) kiutud omat pesemättä un kotu/kõta ärä(?) kasimatta(?)* 'Oh jumal, jumal! Homme [on] meil pühapäev, kõik(?) särgid on pesemata ja maja kasimata(?)'.

Sõna *med'd'e* võib olla *genetivus possessivus*'es, nagu seda on F. J. Wiedemann oletanud **miu omad* puhul, vrd H *miu oohmat kachs jalga* 'mul on kaks jalga' (Wiedemann 1871: 82–83). Tema arvates on *mettu* ja *in* läti päritolu. Tal võis olla õigus, sest *mettu* saab võrrelda lt *mētāties* 'vedelema' ja *in* läti sõnaga *un* 'ja'. Sõnakujud *oktu, mettu* ja *koter, keser-* on tekkinud tõenäoliselt psühholoogilistel põhjustel. Teisalt oleks *mettu* mingi verbi sufiks **-matta*. Krv **pesemättä* ja **kotu/kota* on rekonstrueeritud F. J. Wiedemanni saksakeelse tõlke põhjal. Krv **kasimatta* puhul vrd Ingerimaa vdj *kasia* 'kasima, puhastama' (VKS₁ II 109). Lekseemi *kiutud* puhul vrd S *kiut*, Ingeri vdj *tšiutto* 'särk'.

VADJA KIRJAVIISIST JA SÕNALOOMEST

Ilmunud: Vadja kirjaviisist ja sõnaloomest. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 1, 2010, 41–56.

1. Sissejuhatuseks

Viimase rahvaloenduse andmeil elas 2002. aastal Vene Föderatsioonis 72 inimest, kes pidasid end vadjalasteks. Kõnelejaid oli aga mitu korda vähem. Votoloog Heinike Heinsoo (2007: 52) väitel oskas vadja keelt hästi vaid kümme-kond vanakest. Tänapäeval kasutatakse seda üksnes teadlaste küsimustele vastates veel Leningradi oblasti Kingissepa rajooni kahes külas, nimelt Jõgõ-peräl (vn *Краколье*) ja Luuditsas (vn *Лужицы*) (Agranat 2007: 8), kusjuures keeletarvitus on puhuti isuri- ja venesegune.

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist tekkis Vadjamaal ja Peterburis liikumine, mille harjal loodi ka vadja kirjakeel. Liikumine oli seotud kahe võtmeisikuga: kultuuri üritas äratada vadjalasega abielus olev inseneriharidusega Tatjana Jefimova ning kirjakeele lõi filoloogiakandidaat Mehmet Muslimov. Viimane hakkas 1994. aastal Peterburis korraldama vadja keele kursusi, mille osales nii vadja juurtega inimesi kui ka teisi. Hiljem hakati keelt ja kultuuri aluseid õpetama ka Jõgõ-perä keskkooli koduloo fakultatiivtundides. Peterburi folkmuusika portaalil on üleval viis õppetundi, mille on kirjutanud M. Muslimov (Uroki; vt lähemalt Ernits 2006₁). 2004. aastal ilmus esimene vadja ilukirjanduslik raamat (tõsi küll, kahes keeles), mis polnud teaduslikus transkriptsioonis, vaid vadja kirjaviisis. See on 40-leheküljeline muinasjutukogumik „*Vadđa kaazgõt*. Водские сказки“ (VK₂). Tegelikult on see teine väljaanne, sest esimene oli tõenäoliselt arvutipaljundus, millel puuduvad nii trükiandmed kui ka ISBNi number. Esimeses väljaandes olid muinasjuttude murdeiseärasused säilitatud, ent teises kogumikus on nad tõlgitud ainukesse elavasse Jõgõ-perä murdesse (vt Ernits 2006₂). Tuntavaid erinevusi leidub ka kirjaviisis.

Siinkirjutaja loodab, et vadja pisikirjakeele kasutuselevõtt on tänapäeva postmodernistlikus ühiskonnas mõttekas, sest tunnistatakse väärtushinnangute

suhtelisust, mis võimaldab hõlpsamini rakendada enesemääramisõigust nii väikerahvastele kui ka üksikisikutele. Kunagi jättis siinkirjutajale sügava mulje Paul Ariste (1977₂) artikkel korni keele velmamisest. Vadja keele puhul on olukord teine – kirjakeelt pole õieti olnudki, kuid keelt veel siiski osatakse, ent oodatavad tulemused võiksid olla ligikaudu samad. Eesmärgiks tuleks seada, et kõnekeel jääks püsima ning ilmuks õpikuid, ajakirju, lugemikke jm kirjasõna. Soovitav oleks ka huviliste ring, kes kasutaks omavahel keelt nii suuliselt kui ka kirjalikult. Seega tuleks vadja keelele soovida muutunud olukorras jätkusuutlikkust veel tulevikuski.

2. Keelekorralduse printsiibid ja põhiprobleemid

Keel peab olema arusaadav, ökonoomne ja esteetiline. Selle hindamiseks ja korraldamiseks on keelekorraldusteoreetik Valter Tauli sõnastanud 17 printsiipi, sh neli selguse, viis ökonoomia ja kaheksa esteetilisuse huvides, näiteks „Mida suurem on võimalus tähenduslikuks väärmõistmiseks, seda suurem peab olema väljendi erinevus“ (S 4), „Väljend peab olema võimalikult lühike“ (E 2). Osa põhimõtteid on üksteisega paratamatult vastuolus, mistõttu nende kohaldamiseks lisati veel kuus rakendusprintsiipi. Peale selle tuletas V. Tauli põhiprintsiipide baasil veel kaks eriprintsiipi morfoloogia ja üheksa sõnavara hindamiseks ja arendamiseks, nt „Kui kaht tähendust tuleb sageli tarvitada samas kontekstis, siis nende jaoks peavad olema eri sõnad“ (L 6; vt Tauli 1968: 29–39, 50, 94–118). Kahtlemata tuleb asjaomaseid printsiipe tõsiselt arvestada ka vadja keelekorralduses.

Võimalikult efektiivse kirjakeele loomiseks tuleb lahendada järgmised põhiprobleemid: 1) valida sobiv(ad) murdetaust(ad), 2) kehtestada keele normid, 3) luua kirjaviis ning 4) kohandada keel vastavaks tänapäeva kultuuri- ja ühiskonnaõuetele (Tauli 1968: 19). Viimane nõuab eelkõige sõnavara arendamist. Nimetatud küsimuste lahendamisel võib lähtuda nii keelekorralduse üldpõhimõtetest kui ka teiste läänemeresoome keelte (eesti, soome, võru ja vepsa kirjakeele) korraldamise kogemustest.

3. Murdetaust ja keelenormid

Pisikeele probleeme on soovitatav tänapäeval lahendada võimalikult paindlikult. Kõne- ja kirjakeeleks sobib aktsepteerida iga kasutaja murret või murrakut, mis vadja keeles pole olnudki nii erinevad. Siinkirjutaja on traditsioonilise läänemurde jaganud Kattila ja Jõgõperä murdeks, sest mõlemal on ühepalju erinevusi ida- ehk Kabrio murdest (Ernits 2005: 77). Siinkirjutaja eelistab Jõgõperä murdele 1980. aastate alguses hääbunud Kattila kõnepruuki, milles oli suhteliselt vähem võõrmõjusid. Seevastu vadja keele Jõgõperä murre ja isuri keele Alam-Lauga murre on puhuti üsna sarnased, mis muidugi ei tähenda, et esimest (ja miks ka mitte teist) ei võiks edasi arendada. Nad on ju omavahel võrreldavad samal moel kui vepsa ja lüüdi keel. Kirjakeelena võiks kasutada ka Kabrio murret, ent ülejäänud murrete, nagu nn kreevini keele kasutuselevõtt eeldaks liiga paljude hüpoteetiliste sõnakujude loomist.

Mis puutub vadja keele normimisse, siis tuleks seda teha vähemalt esialgu nii vähe kui võimalik, et mitte peletada huvilisi eemale normijäikusega. Lubada tuleks kõiki keeles käibinud paralleelvorme jms. Kõne alla võiks tulla ka mõne uue tuletusliite kasutuselevõtt.

4. Kirjaviis

Ideaalilähedase kirjaviisi rakendamisel tuleks arvestada põhiliselt kolme printsiipi: 1) kirjas peaksid olema vastavuses foneemid ja neid tähistavad märgid (grafeemid), s.o kiri olgu foneemiline, 2) iga foneem tähistatakse ühe grafeemiga, 3) ortograafia põhineb isoleeritud sõna hääldusel normaalses kõnes (morfeemi muutumatuse printsiip), kusjuures kiirkõnehäälikud ja sandhi jääksid kajastamata (Tauli 1968: 160–166).

4.1. Ajalooline ülevaade kirjaviisidest

Aegade vältel on vadja tekstide kirjapanekul kasutatud mitut ladina ja slaavi tähestikul põhinevat moodust. Vaadeldagem neid lühidalt kronoloogiliselt, kuid üksteisest lahus.

Esimese vadja teksti, nimelt ühe rahvalaulu jupi avaldas 1783. aastal sakslasest Narva pastor Fr. L. Trefurt (SKV IV 673, nr 4593). See on talletatud saksapärasel kirjaviisis ladina tähtedega, vadja keelt oskamata, mistõttu

teksti rekonstrueerimine on nõudnud mitme uurija jõupingutusi (Ariste 1956₂; Winkler 1993). Kasutatakse *w*-d (*awita*, ukv¹³⁹ *avita* ‘avita’) ja tähe-kombinatsiooni *tsch* (*tschen*, ukv *čen* ‘kes’). Õ-häälikut on tähistatud samal viisil nagu *ä*-d (*saenad* ‘sõnad’, vrd *pael*, ukv *pääll(ä)* ‘peal’) või siis *o*-na (*toisae*, ukv *tõisõõ* ‘teise’).

19. sajandil on vadja rahvaluulet peale ühe erandi noteerinud vaid soomlased (tabelid 1 ja 2). Esialgu olid kirjapanekud üsna vigased ja üksikute häälikute tähistamise poolest ebajärjekindlad. Rahvaluuletalletajatest oli esimene A. J. Sjögren, kes pani 1831. aastal kirja kolm laulu (SKV IV 674–675, nr 4594–4596)¹⁴⁰. Ta tähistas *č*-häälikut täheühendiga *tsch* (*tschylve*, ukv *čülve* ‘külbe, vihtle’), *ü*-d *y*-na (*ennetyttö* ‘ematütar’), *õ*-d aga mitmeti. Selle vasteks oli A. J. Sjögrenil esimeses silbis kord *e* (*vetab*, ukv *võtab* ‘võtab’), kord *ö* (*töine*, ukv *tõinõ* ‘teine’), kord *o* (*jogessä*, ukv *jögõssa* ‘jõest’), järgsilbis aga *e* (*naine*, ukv *nainõ* ‘naine’) ja *a* (*kõlmad*, ukv *kõlmõd* ‘kolm’). Kirjapanekutes ei kajastunud *z* ega sandhi, nt *lachsed töiväd*, häälduspäraselt *lahzõt töivad* ‘lapsed tõid’, *tyttäret Juga*, häälduspäraselt *tüttäred Jugaa* ‘tütred Joa’. Võimalik, et A. J. Sjögren eristas tavalise *h* kõrval bilabiaali *φ*, millele näib osutavat üsna järjekindlalt grafeemilise *ch* (*yçsi*, ukv *ühsi* ‘üks’, *lachsed*, ukv *lahzõd* ‘lapsed’) ja *h* (*vihta* ‘viht’) vahetegemine.

Tabel 1. Vadja täishäälikud 19. sajandi kirjapanekutes¹⁴¹

Uurija nimi ja kirjapaneku aeg	Esisilbi /õ/	Järgsilbi /õ/	/ü/	Järgsilbi pikad vokaalid (/aa/ jne)
A. J. Sjögren (1831)	e, o, õ	e, a	y	aa
G. Rein (1830ndate algus)	e, o, ä	e	ü, y	aa
A. Reguly (1841)	o, õ	e, oe, õ, a	y	a
E. Lönnrot (1844)	o, õ, ö	e	y	a, aa
D. E. D. Europaeus (1853)	õ, (ы) ¹⁴²	e, ы, (a, õ)	y	aa
A. Ahlqvist (1854–1855)	õ	e, õ, (ë)	ü	â
O. Groundstroem (1861)	o, (e)	e	y	a (aa)
A. A. Borenus (1877)	õ	e, (ë)	y	aa
O. A. F. Mustonen (1882)	õ	õ	ü	aa

¹³⁹ Lühend *ukv* tähistab siin ja edaspidi käesoleva artikli autori kirjaviisi.

¹⁴⁰ Viiteparaadi ülekoormamise vältimiseks on enamasti piiratud SKV-le viitamisega.

¹⁴¹ Pole taotletud grafeemide täielikku loetelu.

¹⁴² Sulgudes esitatakse harvemad variandid.

Tabel 2. Vadja kaashäälikud 19. sajandi kirjanekutes

Uurija nimi ja kirjanekue aeg	/c/	/č/	/d'/	/hs/	/z/	/v/
A. J. Sjögren (1831)	ts	tsch	dj	chs	s	v
G. Rein (1830ndate algus)	ts	k, tsch	di	ks, x	s	v
A. Reguly (1841)	cz, tz	tsch	gy	hs, s	z	v
E. Lönnrot (1844)	ts	ts, tsch, kj, k, ks, tsj	dj	ss	s	v, w
D. E. D. Europaeus (1853)	ts	č	dj	hs	s	v
A. Ahlqvist (1854–1855)	ts	c'	d'	hs	z, s	w
O. Groundstroem (1861)	ts	k	dj	hs	s	v
A. A. Borenus (1877)	ts	c	d'	hs	s, z	v
O. A. F. Mustonen (1882)	ts	t	d'j	hs	z, (s)	v

Prof Gabriel Reini kirjanekud 1830. algusest on samuti üsna ebatäpsed, sisaldades ohtrasti soomepärasusi (SKV IV 676–685, nr 4597–4605). Käsi- kirjas paralleelselt esitatud tekst, mille autoriks peetakse pastor J. J. Ground- stroemi, püüab G. Reini oma parandada, kuid tulemusteta. Noore ungarlase Antal Reguly kirjanekud pole algaja kohta sugugi kehvad (vt Reguly 1958). Ootuspärane on nentida, et *d'd'* vasteks on esitatud ungaripärane *ggy* (*meggye*, ukv *med'd'ee* 'meie'). Nii ungari vana kirjaviisi tähekombinatsioon *cz* kui ka *tz* tähistavad *c-d* (*oczallas*, ukv *ocallaz* 'sinu otsal'; *neitzylli*, ukv *neittsüelle* 'neiukesele').

Ka Elias Lönnroti rahvalaulunoteeringud pole vaatamata sellele, et vadja keel oli talle lähedasem kui ungarlasele, kuigi järjekindlad (vt SKV IV 686–719, nr 4606–4635). Tavalistes regilauludes on E. Lönnrotil *v*-hääliku vasteks *v* (*veejä* 'viija'), kuid itkudes kohati *w* (*walkea*, ukv *valkõa* 'valge'; vt Haltsonen 1958). Rahvalauluainestikku 1853. aastal kogunud D. E. D. Europaeus (vt Haltsonen 1957: 31–45) oli suhteliselt terava kõrvaga. Tähelepanuväärne on venepärase *õ* eristamine. Selle on ta märkinud kujul *u* nii esisilbi pika vokaali puhul (*myeka* 'mõõga') kui ka järgsilbis (*lipya* 'libe'), ent tavalisemalt siiski *e*-na (*uhse*, ukv *uhzõd* 'ukse'). Senistest täpsemad on August Ahlqvisti aastatel 1854–1855 tehtud kirjanekud (vt SKV IV 720–732, nr 4636–4659 ja Ahlqvist 1856). Siiski esineb tal ka ebatäpsusi. Eriti hakkab silma järgsilbi *õ* tähis- tamine kolmel viisil: *e*-, *õ*- ja paaril juhul *ë*-na (*iwhset*, ukv *ivuhõd* 'juuk- sed', *kuhõ* 'kuhu', *wassaelëb*, ukv *vassaõlõb* 'vastab'). Nagu varasemadki

kirjapanijad, ei pööra nimetatud autor tähelepanu sandhinähtusele. Tal esineb ka üleliigne ülakoma lõpukao tähisena järgsilbi pika vokaali järel (vt VKS₁ I 16). Analoogiliselt *c* ‘-ga on ta tähistanud ka š-hääliku (*s* ‘).

Üliõpilane Oskar Groundstroem käis Vadjamaal rahvalaule kogumas 1861. aastal (vt SKV IV 733–738, nr 4660–4679). Paraku jäi talle enamik vadja iseärasusi märkamata. A. A. Boreniuse kirjapanekutega võib üldiselt rahul olla (vt SKV IV 739–746, nr 4680–4699). Omapärane on č-hääliku märkimine *c* kujul (*cülä*, ukv *čülä* ‘küla’). O. A. F. Mustoneni (1883) eripäraks on 1882. aastal esmakordselt Jõgõperält kogutud ainese põhjal *t* kasutamine hääliku *č* tähistamiseks.

Alates E. N. Setäläst, kes viibis Vadjamaal 1889. ja 1910. aastal (vt SKV IV 748 jj, nr 4702 jj) algab vadja keeles suhteliselt täpse soome-ugri transkriptsiooni kasutamine. Mõnevõrra erandlikud selles suhtes on Vihtori Alava kirjapanekud 1901. aastast (vt SKV IV 751–771, nr 4710–4779). Suhteliselt hea õigekirjaga on vadjalasest õpetaja Pavo (Pavel) Tsvetkovi kiri P. Aristele 1930. aastate algusest, autor kasutas selles ladina tähestikku, sh *õ*-d ja *tš*-d (EKLA 330, 104: 1).

Kirillitsas on vadja sõnavara ja lauluainest keelt oskamata vahendanud XVIII sajandi lõpul Fjodor Tumanski (vt Öpik 1970: 108–109, 165–189). Paraku ei saa üksnes kirillitsa tähemärkide abil kõiki vadja häälikuid edastada (Adler 1970: 191). Sama tähestikku, kuid juba varustades mõne tähe täppidega (*ä*, *ö*, *ü*), kasutas oma grammatika käsikirjas 1922. aastal vadja haritlane Dmitri Tsvetkov (2008: 6 jj). Peale selle on vene tähti kasutanud P. Aristega mitu keelejuhti kas oma ülestähendustes või erakirjades, sh Kikoria (Grigori) Kuzmin Pummolast, Olga Ivanova Matist, Kat’a (Jekaterina) Jovleva Kõrvõttulast ja Kostja (Konstantin) Leontjev Liivtšüläst (Ariste 1941: 15–19; 1960₂: 72–73; 1986: 56).

Nende kirjaviisi analüüsi jätame praegu kõrvale. Mainigem vaid, et näiteks K. Kuzmin ei tarvitanud häälikute vahendamisel ühtki lisamärki. Nii pikad vokaalid kui ka konsonandid tähistas ta ühekordselt, nt *Милизед уливад вадялайсил было ругам?*, ukv *Millized õlivad vad’d’alaisiill põlluo-riisad?* ‘Millised olid vadjalastel põlluriistad?’ (Ariste 1941: 17). XIX sajandi lõpukümnendil sündinud Olga Ivanova kohta nentis P. Ariste (1960₂: 72) järgmist: „Tema on ainus teadaolev vadjalane, kes teeb enesele märkmeid vadja keeles ning saadab keeleoskajaile vadjakeelseid kirju. Vadja keelt kirjutab ta vene keele õigekirjutuse järgi.“

Kokkuvõtteks XIX sajandi vadja kirjaviiside kohta nenditagu, et need sõltusid eelkõige kirjapaneja rahvusest, seega emakeele kirjaviisist. Probleemseks osutus, nagu seda võis juba eeldadagi, kirjapaneja emakeeles puuduvate hääldusjoonte, näiteks soomlastel *õ* ja *z* tähistamine. Seepärast jääb toonastest kirjapanekutest üpris kirev üldmulje. Sageli esineb uurijatele harjumatute häälikute valesti tajumist. Vene kultuuriruumiga kohanenud isikud (v.a eespool mainitud P. Tsvetkov) on aegade jooksul kasutanud suurema või vähema eduga üksnes kirillitsat, mis aga andis vadja keelt edasi üsnagi ebatäpselt.

Soome-ugri transkriptsioonist on peaaegu loobunud ning eri aegade kirjapanekuid on ühtlustatud 1990. aastal ilmuma hakanud mitmekõitelises „Vadja keele sõnaraamatus“ (vt VKS₁ I 14–17). Mittefonoloogiliste joontena on säilitatud kirjapanekute *η* (nt *heŋki* ‘hing; vaim’) ja kohatine laensõnade *χ* (*χrenni* ‘mädarõigas’). Sõnaraamatus on kirjapanekute *c* ja *č* siinkirjutaja meelest asjata asendatud *ts* ja *tš*-ga, nt *kutsumizõlta* ‘kutsumiselt’ ja *tšivi* ‘kivi’ *kuccumizõlta* ja *čivi* asemel. Poolpikkade häälikute tähistamisel kasutatakse vaid erandjuhtudel eri märki, nt *Mati* ja *Kõrvõttula* murrakus ning *Kabrio* murdes lühialguliste geminaatkonsonantide korral lühidusmärgi (kaart) geminaadi esikomponendi kohal. Sõnaraamatu keelenäidetes on silmas peetud sandhit. Arvestades asjaomase sõnaraamatu eesmärke (vt VKS₁ I 10), ei saa talle kirjaviisi osas etteheiteid teha.

4.2. M. Muslimovi kirjaviis ja selle täiendused

Eespool nimetatud vadja muinasjuttude teises väljaandes on kasutatud ladina tähestikku mõne lisamärgiga. Kirjaviis on üldiselt häälduslähedane, kuid sisaldab mõningaid soovitavaid ja ebasoovitavaid kõrvalekaldeid (vt Ernits 2006₂). Järgneb lühiülevaade M. Muslimovi kirjaviisist ning soovitused selle parendamiseks.

Üksiktäishäälikute märkimine on muinasjutukogus suhteliselt järjekindel (tabel 3). Pikad vokaalid on kirjutatud kahe tähega. Ainult *y* tuleks J. Aaviku peetud kümnele eelisele vaatamata (Tauli 1968: 165) asendada täpitäheühtluse mõttes *ü*-ga. Problemaatiline on reduktsiooni edastamine, sest seda on seni vähe uuritud. Jõgõperä murret iseloomustab järgsilpide täishäälikute erineval määral reduktsioon kuni lõpukaoni välja; pikad järgsilbi vokaalid muutuvad kas poolpikkadeks või isegi lühikesteks. Muinasjuttude teises väljaandes on

redutseeritud *a* edastatud grafeemi *õ* abil, redutseeritud *ä* aga *e* abil, näiteks *maatõ* < *maata* ‘maad’, *lehet* ‘lehmad’. Sellega on järgitud jõgõperälasest filoloogi Dmitri Tsvetkovi hääldust, mis oli teatavasti ületootluslik (Ariste 1941: 4–5). Järgsilpide poolpikad, ent sageli ka pikad täishäälikud on muinasjuturaamatus kirjutatud ühekordselt (*kultõizõ muna* ‘kuldse muna’). Jõgõperä murde reduktsiooniprobleemi ilma eriuurimusteta lahendada ei saa, sest tänapäeval leidub erinevusi isegi Jõgõperä ja Luuditsa murraku vahel (Agranat 2007: 38). Normaalne oleks, kui lausefoneetilised nähtused kirjas ei kajastuks, ent mõnes sõnas on lõpukadu ammu juba toimunud, näiteks *ühs*, *kahs*. Asjaomane jutt ei puuduta Kattila murde apokoopi, mis oli lausefoneetiline ja mille võib vähemalt väljaspool otsekõnet tähelepanuta jätta.

Tabel 3. Täishäälikute tähistamine M. Muslimovil ja soovitatavalt

Muslimov	a	e	i	o	u	õ	ä	ö	y
Soovitatav	a	e	i	o	u	õ	ä	ö	ü

Kaashäälikute vallas on muinasjuttude teises väljaandes ebajärjekindlusi rohkem, kuid need on hõlpsasti kõrvaldatavad. Süsteemitult on märgitud peenendumine, sisihäälikud ja sandhi. Tabelist 4 on näha, et peenendust on tähistatud kahel juhul erinevate lisamärkidega, kolmandal puhul aga järgneva vokaaliga. See raskendab kirjaviisi üksikasjade meelepidamist. Seepärast on soovitatav kasutada ühesugust märkimist akuudi abil, nagu seda tehakse näiteks võru ja vepsa keeles (vt nt VES₁, Zaiceva, Mullonen 1991). Öeldu kehtib ka vadja *ř*, *ś* ja *t’* puhul.

Tabel 4. Peenenenud kaashäälikute tähistamine M. Muslimovil ja soovitatavalt

Muslimov	ď (<i>vaďďa</i>)	l̥ (<i>vil̥la</i>)	–	z(ä) (<i>azzäd</i>)
Soovitatav	d’ (<i>vad’d’a</i> ‘vadja’)	l’ (<i>vil’l’a</i> ‘vill’)	ń (<i>min’ña</i> ‘minia’)	ž(a) (<i>ažžad</i> ‘asjad’)

Süsteemitust esineb ka afrikaatide tähistuses. Ühtlustamise mõttes tuleks kasutada „katusega“ tähti (tabel 5). Tähtede *c* ja *č* eelseks oleks see, et ühtfoneemi tähistaks üks grafeem ning mõlemad näeksid ühtmoodi välja. Nii moodi toimitakse ka tänapäeva vepsa keeles (Zaiceva, Mullonen 1991). Pikki

konsonante tuleks tähistada kahe märgiga, nt *mecād* ‘metsad’, ent *meccāzā* ‘metsas’.

Tabel 5. Afrikaatide ja sisihäälikute tähistamine M. Muslimovil ja soovitatavalt

Muslimov	ts (<i>metsād</i>)	c (<i>cirjōvō</i>)	ş (<i>şkouluz</i>)	ž (<i>toožō</i>)
Soovitatav	c (<i>mecād</i> ‘metsad’)	č (<i>čirjava</i> ‘kirev’)	š (<i>škouluz</i> ‘koolis’)	ž (<i>toožō</i> ‘samuti’)

Vadja keel on sandhikeel, milles sõna sees muutuvad helilised konsonandid helitute ees helituteks ja vastupidi, sõna lõpus aga poolhelilisteks. Muinasjutude esimeses väljaandes oli see nähtus tähistatud üsna järjekindlalt, st kirjas sandhi ei kajastunud: helilised foneemid olid igas positsioonis tähistatud *g*, *b*, *d*, *z*-ga, nt *mettsāz kazvi* ‘metsas kasvas’. Teises väljaandes oli pilt muutunud üsna kirjuks: helilisi foneeme tähistati kord *g*, *b*, *d*, *z*-ga, kord *k*, *p*, *t*, *s*-iga, nt *packaz* ‘määris’, *eb tullu* ‘ei tulnud’, *inimizet* ‘inimesed’, *mees juttōp* ‘mees ütleb’. Nähtuse täpseks kajastamiseks tuleks sel juhul rakendada kümme-konda tarbetut reeglit. Seepärast oleks soovitatav taastada esimese väljaande kirjaviisi, millega rakenduks ka morfeemi muutumatuse printsiip. Samal põhjusel tuleks edaspidi *b*, *p* ja *v* ees hääldatava *m*-i asemel kirjutada *n*, näiteks *en paa* [em paa] ‘ma ei pane’, *peren-meez* [peremmeez] ‘peremees’. Heliline häälik võiks säilida ka liidete *-ko* ja *-či* puhul, samuti liitsõnades.

Seega kirjas ei avaldu sandhi, vaid õige hääldamine tuleks tagada järgmise reegli abil: tähti *b*, *d*, *g*, *z* loetakse üksiksõnas, pausi ees ja lause lõpus poolhelilise *b-*, *d-*, *g-* ja *z-na* (nagu eesti keeles), heliliste häälikute naabruses helilise *b-*, *d-*, *g-* ja *z-na* ning helitute häälikute naabruses helitu *p-*, *t-*, *k-* ja *s-ina*.

Mõnel puhul siirdub hääldamisel eelmise sõna lõpukonsonant järgmise sõna algusesse, näiteks *Narvan alla* [narva-nalla] ‘Narva all’, *eb õō* [e-bōō] ‘ta ei ole’, *ed õllu* [e-dōllu] ‘sa ei ole’. Selliste sõnade hulka kuuluvad veel *aika* ‘aeg’, *alaa* ‘alla’, *alta* ‘alt’, *etee* ‘ette’, *eessā* ‘eest’, *eezā* ‘ees’, *nain* ‘naine’, *ōma* ‘oma’ (Ariste 1948: 16, 22). Siiret pole ehk mõtet kirjas kajastada, sest äraõpitavate sõnade loetelu ei tule pikk.

Lugemise hõlbustamiseks võib liitsõnaosised ühendada omavahel sidekriipsuga, sest nii saab järjekindlalt kasutada kirjaviisi, mis ei kajasta sõnade ja liidete piiril tekkivaid häälikumuganemisi. Eraldamata jääks vaid

-*tõisšümed* ‘-teistkümmend’ osised. Liidetest on sidekriipsuga ühendatud *-ko* ja *-či*, nt *tuli-ko?* ‘kas tuli?’, *siiz-či* [siisči] ‘siiski’. Nagu viimasest näitest nähtub, soosib sidekriipsu tarvitamist ka morfeemi muutumatuse printsiip.

Vähemalt õpivahendites võiks tähistada rõhu esinemist järgsilbil (peamiselt vene laenudes, kuid mõnes omasõnaski). Seda võiks teha märgiga ‘täishääliku peal (õ järel). Muudes trükistes tuleks rõhu märkimisest loobuda, sest vähemalt omasõnadest on võimalik anda ammendav ja suhteliselt lühike, äraõpitav loend.

5. Sõnalooime

Niikaua kuni vadja keel oli elujõuline ning funktsioneeris traditsioonilises talupojakultuuris, suutis ta sõnavaraliselt areneda, kuid assimileerumise ja üha laieneva globaliseerumise tingimustes hakkas ta seni vajaminevat leksikat unustama. Seepärast on hädavajalik keele rikastamine tänapäevaste mõistetega, kusjuures tuleks lähtuda eelkõige V. Tauli (1968: 94–118) esitatud kaheksast leksikoloogiaprintsiibist. Sõnavara saab luua nii oma ressurside kui ka naaberkeelte leksika varal. Omasõnu luuakse põhiliselt liitmise ja sufiksiste abil tuletamise teel.

Näiteks puudub vadja keeles eraldi sõna raamatu jaoks. Nii kiri kui ka raamat on *čirja*. Seepärast pakub siinkirjutaja tänapäeva olulise mõiste ‘raamat’ jaoks välja *z*-liitelise sõna *čirjaz*. Lisatagu veel teisigi tänapäeval tarvilikke liitelisi sõnu: *täätüssellin* ‘teaduslik’ (< Dmitri Tsvetkovi sõna *täätüz* ‘teadus’), (*naiz-*)*liikkumin* ‘(nais)liikumine’ (< *liikkua* ‘liikuda’), *nimezikko* ‘nimestik’ (< *nimi*). Tehistüvedega sõnade loomisest tuleks üldiselt hoiduda. Liitsõnu saab moodustada nii oma- kui ka võõrsõnade baasil: *čehsi-škoulu* ‘keskkool’, *pooli-saari* ~ *pool-saari* ‘poolsaar’, *tuumi-bombi* ~ (Jõgõperä) *toomi-bombi* ‘tuumapomm’. Puhuti oleks vaja laiendada sõnade tähendusfääri, näiteks polüseemiline *lava* ‘saunalava; ahjulava; kuhjalava; taimelava’ (*saunaa-lava*, *ahjoo-lava*, *kuhjaa-lava*, *taimõõ-lava*) võiks omandada eesti keelega sama tähenduse ‘estraadilava’ (*estraada-lava*).

Laenuallikate ja eeskujudena saab erineval määral arvesse võtta vene, soome jt keelte sõnavara. Mõnesugust vaeva nõuab laensõnade sobitamine vadja keelesüsteemi. Sõnade laenamisel võiks lubada paralleelvorme, nt konsonantlõpuliste sõnade laenamisel nii *i-* kui ka *a*-list varianti, nagu *okupantti* ja *okupantta* ‘okupant’. Laensõnades võiks eelistada rõhku esimesel silbil, nt

biblioteekka 'raamatukogu' jne. Muidugi on uute sõnade loomisel mitmeid probleeme, näiteks kas sõnade nimetavaline või omastavaline liitumine, kas lõpukadu või mitte (vt nt Ariste 1948: 130), kuid need nõuavad eeskätt praktilist lahendit.

6. Kokkuvõte

Enne soome-ugri teadusliku transkriptsiooni kasutuselevõttu on vadja keelt kirja pandud mitmeti. Kirjaviis on sõltunud eelkõige kirjutaja rahvusest. Transkriptsiooninüanssidest on loobutud mitmekõitelises „Vadja keele sõnaraamatus“. Selle põhimõtetest esineb siinkirjutaja rohkem tulevikku sihitud kirjaviis vaid mõne elemendi poolest (peamiselt *c*, *č* ja sandhi). Seni on vadja keeles ilmunud vaid üks kakskeelne ilukirjanduslik tekstikogu (2004), milles on kasutatud originaalset kirjaviisi. Selles leidub ebajärjekindlusi, mida käesolevas kirjutises on püütud siluda võimalikult häälduspärases suunas. Lühidalt öeldes, kirjaviis olgu fonoloogiline ilma lausefoneetiliste joonteta. Normaalselt funktsioneerivas kirjakeeles tuleb vastavalt vajadusele luua ka uusi mõisteid nii liitmise kui ka sufiksiste abil tuletamise teel. Loodetavasti tuleb kord aeg, mil hakatakse vadjalaste, nende järglaste ja huviliste poolt osutama vadja keeles kirjutatu vastu praegusest märksa suuremat tähelepanu.

HÄÄLIKUTE TÄHISTAMISEST VADJA KIRJAKEELES

Ilmunud: Об обозначении звуков в водском литературном языке. – *Linguistica Uralica* 1, 2006, 1–9. Käesoleva kogumiku artiklis on kordumise vältimiseks ära jäetud peatükk „Kirjakeele tekkimise foon“. Peatükk „Vadja kirjakeele algus“ on liidetud sissejuhatusega.

Folklorist Matthias Johann Eiseni (1922: 105) ülevaatlükust raamatust soome-ugri keelte kohta võib välja lugeda seda, et vadja keele ainukeseks raamatuks olnud Matteuse evangeelium. See polnud tõsi. Tegelikult oli vadja keel viimase ajani kirjakeelela. Teadaolevalt on seni avaldatud arvukalt teaduslikus transkriptsioonis kirjutatud tekste. Vadja kirjakeel loodi alles XXI sajandi alguses.

2004. aastal ilmus trükist esimene vadja raamat (tõsi küll, kakskeelne), mis pole kirjutatud teaduslikus transkriptsioonis, vaid lisamärkidega varustatud ladina tähtedega. See on Mehmet Muslimovi ja Jekaterina Kuznetsova koostatud „*Vad̄da kaazgõt*. Водские сказки“ (40 lk; tiraaž 200 eks; edaspidi VK₂).¹⁴³ Eessõnas on märgitud, et kõnesolev brošüür on juba teine väljaanne. Esimeseks väljaandeks peetakse 2003. aastal päevavalgust näinud 20-leheküljelist sama pealkirjaga üllitist (VK₁). Tegelikult on viimane ilmselt kompuuterpaljundus, millel puudub ISBN ja trükiandmed. VK₁ sisaldab kümme ja VK₂ neliteist Paul Ariste ja Julius Mägiste tekstikogudest pärinevat muinasjutu (Ariste 1962₂; 1974₂; 1977₃; Mägiste 1959: 200–201). Võib lisada, et sellisel hulgal on vadja muinasjutte vene keelde tõlgitud esmakordselt.¹⁴⁴ Peale mahu erinevad käsitletavat kogumikud veel selle poolest, et VK₁-s on iga muinasjutu murdeiseärasused säilitatud, ent VK₂-s on muinasjutud transporditud vadja keele ainukesse elavasse Jõgõperä murdesse.

¹⁴³ Kogumikku koostati kollektiivselt. Muinasjutud tõlkisid vene keelde Mehmet Muslimov, Jekaterina Kuznetsova, Jekaterina Nikolajeva, Anton Gorelikov ning Sergei Jefimov ja Tatjana Jefimova. J. Kuznetsova (ta on ka raamatukese toimetaja ja korrektor) tegi illustreerimised, kujunduse ja arvutikujunduse.

¹⁴⁴ J. Lensu (1930: 219–220, 272) venekeelse tõlkega varustatud vadja tekstikogumik sisaldab üksnes kaks muinasjutu.

Vadja esimese raamatu (VK₂) ortograafia väärrib põhjalikku analüüsi, sest ta koostajad kavatsevad üllitada veel vadja aabitsa, mis peabki saama kirja-keele tugevaks alussambaks. Seetõttu on väga tähtis, et ortograafia toetuks kindlale alusele, oleks loogiline, liigsete detailideta, oluliste vajakajäämisteta, mis sunniksid hiljem muutma kogu süsteemi. Oleks väga soovitatav, et noorte kirjakeelte kirjaviis oleks maksimaalselt fonoloogiline, st et igat foneemi tähistaks üks grafeem, seevastu eri foneeme ei tohiks märkida ühesuguselt. Teiseks, väga soovitatav oleks üht tüüpi häälikud (foneemid), näiteks sisihäälikud, tähistada ühesuguselt.

Vadja kirjaviisis jälgitakse peamiselt fonoloogilist printsiipi, kuid siiski mõningate soovitatavate ja ebasoovitavate hälvetega. Järgnevalt jälgime VK₂ tekstide põhjal vadja keele õigekirja nõrku ja tugevaid pooli, võrreldes vajaduse korral analüüsitavat ainek 2003. aasta väljaande kirjaviisiga, samuti maailma teiste kirjakeeltega.

Täishäälikute tähistamine

VK₂-s on täishäälikud /ä/, /õ/, /ü/ tähistatud tähtedega *ä*, *õ* ja *y* nagu soome ja karjala keeles, aga /ü/ isikuti isegi eesti keeles. Kindlasti oleks viimasel juhul järjekindlam kasutada grafeemi *ü* nagu seda tehakse liivi, eesti ja vepsa keeles. Esi- ja järgsilpide keskkõrge /õ/ on tähistatud tähega *õ* nagu liivi ja eesti keeles. Lõuna-Eesti regionaalses võru keeles tarvitatakse järgsilbis ajalooliselt *õ*-häälikust lähtunud /e/ ja /õ/ vahepealse hääliku tähistamiseks samuti *õ*-grafeemi.

Järgsilbi lühikesed vokaalid kirjutatakse ühe-, pikad aga kahekordselt. Jõgõperä murrakus täheldatakse muutusi **õõ > üü* ja **oo > uu*, mis peegelduvad vaadeldava kogumiku sõnades *yykakku* (12¹⁴⁵) 'kakk, öökull', *lyymä* (26) 'lööma' ja *juutõ* (14) 'juua'.

Jõgõperä murrakut iseloomustab järgsilpide täishäälikute reduktsioon sõnadel, mida kõnes tahtlikult ei rõhutata, erineval määral, isegi täieliku väljalangemiseni; seejuures pikad vokaalid muutuvad sageli lühikesteks (Ariste 1948: 6, 10). Vaadeldavas kogumikus tähistatakse redutseeritud tagavokaale (< *a*) grafeemiga *õ*, kuid eesvokaale (< *ä*) *e*-ga, nt *maatõ* (4) < *maata* 'maad', *saavvõ* (4) 'saada', *roojõz* (24) 'poris', *vajõltõmmõ* (24)

¹⁴⁵ Keelenäitele järgneb sulgudes VK₂ leheküljenumber, millel käsitletav sõna või sõnajärgend leidub.

< *vajõltamma* 'vahetame'; *leipe* (24) < *leipä* 'leib', *lehet* (32) 'lehmad', *syyte* (32) 'söödab', *tyyte* (34) 'tööd (osastav)'.

Transkribeeritud originaalteksti võrdlemisel kirjakeelsega ilmneb, et viimasel juhul on redutseerituse aste kõrgem kui keelejuhtidel. Nii on jutustajatel *tiitā*, *päivā*, *tširjavō*, *kultōizōō muna*, *pittšā-āntā*, *juttōōb*, *itkōgā* (Ariste 1962₂: 78, 104–105),¹⁴⁶ kuid muinasjutukogumikus *tiūte* 'tööd', *pāived* 'päevad', *tširjōvō* 'kirju', *kultōizō muna* 'kuldse muna', *picce-āntā* 'pikksaba', *juttōp* 'räägib', *itkōga* 'nutke' (VK₂ 4, 78). Reduktsiooni märkimine sarnaneb pigem sellega, mis esineb Dmitri Tsvetkovi sõnastikus (VKJ). Nagu teada, ilmnes tal redutseeritud vokaalide hääldamisel tugev ületaotlus (Ariste 1941: 4–5; Laakso 1995: V–VI). Siinkirjutaja tähelepanekul on viimase veerandsaja aasta jooksul vadja keele kõnelejate hääldamine, sh täishäälikute reduktsioon, muutunud tunduvalt venepärasemaks. Seepärast oleks otstarbekas vadja ortograafia loomisel võtta arvesse varem kogutud, eriti magnetofoniga lindistatud ainesrikku. Nii näiteks Ariste 1982 järgi esineb vokaalide reduktsiooni üsna harva ja ebajärjekindlalt. Peale D. Tsvetkovi paistis ohtra reduktsiooni poolest silma Luuditsa elanik Mikko (Mihhail) Pimenov (Ariste 1962₂: 114). Tugev reduktsioon ei tohiks olla kohustuslik vadja keele õppijatele ega keelekasutajatele.

Üldiselt sarnaneb vadja lõpuvokaalide areng isuri ja eesti keelega, milles on lõpuvokaalid suuremal või vähemal määral kadunud. Seepärast tuleks eristada Jõgõperä sõnu, milles tänapäeval lõpuhäälikut enam mingil juhul ei hääldata (nt arvsõnad *ūhs*, *kahs* jt; Viitso 1961: 156) ning kirjutada nad kaheldamatult ilma lõpuvokaalita. Ülejäänud puhkudel võiks enne eriuuringute tegemist soovitada ortograafias kasutada ajaloolist põhimõtet: esialgsed pikad täishäälikud (hiljem poolpikad või isegi lühikesed) tähistada topelttähega (*kultōizōō muna*, *itkōgaa*), kuid redutseeritud häälikud kirjutada redutseerimata kujul (*tširjava*, *tiūtā*). Neil juhtudel pannakse kirja täisvorm, kusjuures kirjapandu peegeldab kvantiteeti aeglasel hääldamisel.

Kirjakeele loomisel tuleks ette näha ka selle kasutamine teadustekstis ja muudel eesmärkidel: vaevalt reduktsioon esineb seal nii ulatuslikult kui kõnekeeles. Paraku tuleb nentida, et seni pole vadja järgsilbi vokaalide pikust ja reduktsiooni eri keelesituatsioonide puhul uuritud.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Häälikut /ō/tähistav transkriptsioonimärk on asendatud õ-ga.

¹⁴⁷ Pärast käesoleva kirjutise avaldamist on ilmunud asjakohaseid uurimusi, mis, tõsi küll, käsitlevad probleemi vadja keele hääbumise lõppjärgust (vt Markus, Rozhanskiy 2011₁: 324–332; Rozhanskiy 2015).

Õeldu põhjal soovitan muinasjuttude kogumiku koostajatele, ent ka teistele edaspidi naasta vokaalide tähistamisel VK₁ viisi juurde, milles täishäälikuid on edastatud üsna järjekindlalt, vrd *Tuli iiri piccä-äntä*, *veeretti muna maallõ* ‘Tuli hiir, pikkhänd, veeretas muna maha’ (VK₁ 2), *Tuli iiri picce-änte*, *veeretti muna maallõ* (VK₂ 4), *Tuli īri pittšä-äntä*, *vēretti munā mālõ* (Ariste 1962₂: 104). Järjekindlalt on vokaalid tähistatud ka vadja keele internetitundides, nt *Meen joomaa caajua* ‘Lähen teed jooma’.¹⁴⁸

Vokaalide osa lõpetuseks olgu mainitud veel paar seika. Vadja järgsilbis esineb pikk või poolpikk /õõ/ (< *õlõ), mis on tekstis antud edasi õigesti kahe tähega, nt *riitõõma* (8) ‘riidlema’, *sõittõõma* (10) ‘sõitlema’, *oottõõp* (30) ‘ootab’; ainukeseks ebasoovitavaks erandiks on *juttõp* (20, 30, 36) ‘räägib’.

Lõpuks märgitagu, et muinasjutus „Lintuje i zvierije sõta“ (10) ‘Lindude ja loomade sõda’ tarvitatakse sõnas *zvieri* ‘loom’ diftongi *ie*, mis on omane Kattila murrakule, milles lugu oli esialgu jutustatud. Kuna kogu muinasjutt on tõlgitud Jõgõperä murrakusse, siis oleks ka käesoleval juhul otstarbekam kasutada pikka vokaali *ee*.

Kaashäälikute tähistamine

Rohkem vastuväiteid kutsub esile VK₂ konsonantide märkimine. Kõigepealt põlvivad tähelepanu lisamärkidega tähed. Süsteemitult, kuigi lubatult (v.a *azzād*, vt edaspidi) on tähistatud kaashäälikute palatalisatsioon.

/d’/ väljendamiseks on kasutatud grafeemi *ḏ*, nt *vadḏa* ‘vadja’, *paidom* (28) ‘lähme’ (< vn), *medḏe* (18) ‘meie (oma)’. Täht *ḏ* esineb samuti horvaadi ja vietnami keeles (Gilyarevsky, Grivnin 1970: 93, 137), milles ta tähistab teist laadi konsonanti, nt horvaadi keeles afrikaati /d’ž’/, vietnami keeles aga häälikut /d/ (Gudkov 1969: 10; Solntsev jt 1960: 29).

Vadja /l’/ on tähistatud grafeemiga *l* nagu läti ja liivi keeles, nt *tolko* (10) ‘ainult’, *jumalaviḷḷa* (28) ‘jumalavilja (partitiiv)’, *pallo* (26) ‘palju’. Seevastu sõnas *azzād* (30) ‘asjad’ on /z’/ tähistatud nõnda, et talle järgnev tagavokaal *a* on asendatud eesvokaaliga *ä*.

Sellist laadi ebajärjekindel palatalisatsiooni tähistamine põhjustab asjatuid raskusi vadja keele õppimisel. Võru, vepsa ja karjala keeles, samuti ingerisoomes murretes kasutatakse sel puhul diakriitilist märki ‘, mis pannakse

¹⁴⁸ Водский язык. Урок 4. – <http://elf.org.ru/index.php?i=lang&Ing=vodsk&IV>; 17.11.2016.

sõltuvalt tähe kujust tema kohale või vahetult tähe järele. See on siinkirjutaja arvates kõige õigem peenenduse tähistamise viis. Liivi keeles on selle läti keelega ühesugune märkimisviis õigustatud. Eesti keeles, nagu teada, palatalisatsiooni kirjas paraku ei tähistata, ning soome kirjakeeles see puudub. VK₁-s kasutati hääliku /l'/ jaoks grafeemi *l* nagu mõnedes lääneslaavi keeltes ja navaho-indiaanlaste hõimu keeles (Gilyarevsky, Grivnin 1970: 96–99, 249). Sellest loobumine Euroopa pinnal on õigustatud, sest poola ja teistes slaavi keeltes tähistab *l* palataliseerimata häälikut.

Ebajärjekindlalt on tähistatud sibilandid, seda eriti VK₁-s. viimases vastavad häälikutele /č/, /š/, /ž/ grafeemid *c*, *š*, *z*, nt *cirjava* (2) 'kirju', *onci* (4) 'ongi', *što* (4, 6, 12) 'et', *škouluz* (20) 'koolis', *tožō* (6) 'samuti'. Grafeem *š* esineb [š] edasiandmiseks rumeenia, kurdi ja türki keeles, aga samuti joruba keeles (Gilyarevsky, Grivnin 1970: 119, 168, 173, 227; Jakovleva 1963: 25, 37).

VK₂-s on sibilantide märkimine parem, sest *š* ja *z* asemel on kasutatud tähti *š* ja *ž*; nt *što* (6, 8, 18), *škouluz* (20), *tožō* (8). Seevastu *č* asemel jätkatakse *c* kasutamist, nt *cirjōvō* (4) 'kirju', *picce-āntā* (4) 'pikksaba', *taicinaz* (22) 'taignas', *cerikkoz* (30) 'kirikus'. 2004. aasta suvel väitis M. Muslimov suulises vestluses, et *c* kasutuselevõtu tingis asjaomase hääliku sage esinemine. Siinkirjutaja eelistab käesoleval juhul ökonoomsusprintsibile teist põhimõtet ning soovib järjekindluse mõttes kasutada tähte *č*, nagu näiteks vepsa ja karjala keeles. Eeskujuks ei tohiks olla itaalia keel, milles keeleajaloolistel põhjustel hakati /če, či/ kujul hääldama ainult tähekombinatsiooni *ce, ci*.

Lühike afrikaat /č/ on tähistatud ühe *c*-tähega, pikk aga kahe tähega, nt *tecemättā* (22) 'tegemata', *taicinaz* (22) 'taignas', *pelcāp* (36) 'pelgab'; *piccā* (16) 'pikk', *picce-ānte* (4) 'pikksaba'. Lühikest afrikaati /c/ tähistab ühend *ts*, pikka varianti aga kolmetäheline *tts*, nt *metsā* (6) 'metsa (omastav)', *mettsāz* (8) 'metsas', *kattsoma* (26) 'vaatama'. Siinkirjutaja arvates oleks järjekindlam kasutada kas *ts* : *tts*, *tš* : *ttš* või *c* : *cc*, *č* : *čč*; viimane kirjutusviis esineb näiteks vepsa keeles.

Vadja kuulub sandhikeelte hulka, milles helilised kaashäälikud muutuvad helituteks helitute häälikute ees ja helilisteks heliliste konsonantide ees (Ariste 1948: 16). Kuidas see nähtus kajastub vadja ortograafias?

VK₁-s olid asjaomased häälikud tähistatud üpris järjekindlalt, st kirjas sandhi ei ilmnenud, kusjuures *g*, *b*, *d*, *z* ja *k*, *p*, *t*, *s* on märgitud *g*, *b*, *d*, *z* abil:

vettä joob (4) ‘vett joob’, *juttõõb näile* (2) ‘räägib neile’, *võid joossõ* (4) ‘võid joosta’; *õlivad kõm* (4) ‘olid kolm’, *mettsäz kazvi* (6) ‘metsas kasvas’. Erandiks sellest reeglist oli näiteks *laskis* (2) ‘laskus’ *laskiz* asemel.

Esimesel pilgul näis, et VK₂-s kajastub sandhi väga ebajärjekindlalt, sõna lõpus on kord *g, b, d, z*, kord *k, p, t, s*. Seevastu täpsemal analüüsil selgus, et kogumiku koostajatel olid silme ees teatud printsiibid. Helilise hääliku tähe- märki on kõigil juhtudel kasutatud järgmiselt: 1) inessiivi lõpp *-z* (< *za, zä*), nt *selläz* (12) ‘seljas’, *parvõz* (22) ‘koos’, *higõz* (24) ‘higis’; 2) lihtmineviku kolmas isik *-z* (< *zi*), nt *lankõz* (4) ‘kukkus’, *packaz* (22) ‘määris ära’, *makaz* (26) ‘magas’; 3) eitusverbi pöördvormides *ed* ‘sina ei’, *eb* ‘tema ei’, *eväd* ‘nemad ei’, nt *eb võtõta* (20) ‘ei võeta’, *eb tullu* (20) ‘ei tulnud’, *eb õõ* (22) ‘ei ole’, *eväd too* (30) (parem oleks *tuõ*) ‘nad ei tule’; 4) üksikud sõnad, nagu määrsõnad *ylez* (18, 22, 26, 34, 36) ‘üles’ ja *takaz* (14, 20, 24) ‘tagasi’. Seejuures esineb vaid üksikuid erandeid, nagu *laskis* (4) ‘laskis’, *evät laskõnnu* (18) ‘ei lasknud’.

Helitud kaashäälikud *k, p, t, s* esinevad üsna järjekindlalt järgmistel puhkudel: 1) käandsõnade mitmusetunnus /d/, nt *kokat* (6) ‘otsad’, *inimizet* (12) ‘inimesed’, *lehmet* (20) ‘lehmad’, kuid siiski *azzäd* (30) ‘asjad’; 2) /z/-ga lõppevad nimisõnad, nt *mees juttõp* (20) ‘mees ütleb’, *lammõs nõisi* (4) ‘lammas hakkas’, *kunigõs oomnikossõ* (34) ‘kuningas hommikul’, *yhessämäs* (30) ‘üheksas’, kuid *petoz-iiri* (10) ‘petjahiir’; 3) verbide isikulõpud, nt *siä lugit* (30) ‘sa lugesid’, *õõt viizõs* (28) ‘oled tark’, *juup jarvõssõ* (30) ‘joob järvest’, *annap viimize* (30) ‘annab viimase’, *tapazivat jänesse* (6) ‘nad koh- tasid jänest’, vrd siiski *õlivad* (6) ‘nad olid’, *räägab* (16) ‘karjub’; 4) enamiku määrsõnade lõpuhäälik, nt *mittäit* (28) ‘midagi’, *taas* (20) ‘taas’, *valmis* (24) ‘valmis’; 5) arvsõna *kõlmõt* [*arvua*] (32) ‘kolm [mõistatust]’. Täiesti süstee- mitult on tarvitatud *siz* ja *si(i)s* ‘siis’: *siz kuuzõ* ‘siis kuul’, *siz cääntyž* (18) ‘siis pöördus’, *siis miä* (20) ‘siis mina’ jne.

Esitatud näidete põhjal järeldub, et ebajärjekindel sandhi tähistamine ras- kendab tunduvalt vadja keele õppimist, sest taolistel juhtudel tuleks erilise vajaduseta omandada rida asjatuid õigekirjareegleid. Seepärast tuleks sand- hinähtuste tähistamisel naasta nende kajastamise juurde VK₁-s, st kirjutada tähtedega *g, b, d, z* nende allofoonid /g/, /b/, /d/, /z/ ja arhifoneemid /P/, /T/, /S/. Sel juhul oleks õpikutes vaja esitada hääldamisjuhised, nagu näiteks reeg- lid *q* õigeks hääldamiseks võru keeles. Heliliste häälikute reduktsioon ei tingi kaks- ja mitmekeelsetel vadjalastel tõenäoliselt mingisuguseid raskusi, sest

analoogiline nähtus esineb ka vene keeles. Peale kõige esineb vadja keeles veel vastandite *b* ja *v*; *z*, *s* ja *š*, *n* ja *m*, *n* ja *j*, *n* ja *l* neutraliseerimine (*en mälehtä* ‘ma ei mäleta’ asemel *em mälehtä* jne, vt Viitso 1961: 152–153, 157). Nime- tatud arhifoneemide tähistamine *p*, *t*, *s*, *v*, *š*, *m*, *b* jt abil või lõpukonsonandi kirjutamine sõltuvalt järgmise sõna algushäälikust (nt *b* heliliste ja *p* helitute häälikute ees) põhjustaks nende õigeks lugemiseks samuti liigseid reegleid. Lühidalt öeldes pooldab siinkirjutaja seisukohta, et koartikulaatorsete nähtuste kirjas tähistamine pole soovitatav.

Lõpetuseks

Vadja keele häälikute kirjas tähistamisel käsitletud probleemid on ületatavad. Enamiku neist saab kõrvaldada naasmisel VK₁-s kasutatud õigekirjasüsteemi juurde. Lootkem, et ortograafia edasine käsitelu soodustab vadja keele hõlpsamat omandamist ja kõnesoleva mikrokirjakeele laiemat levikut.

FJODOR TUMANSKI KOGUTUD VADJA RAHVALAULUDEST

Ilmunud: F. Tumanski kogutud vадja rahvalauludest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33 (1987).
Keelest ja kultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, 89–92. Käesoleva kogumiku jaoks on vадja
sõnade soome-ugri transkriptsioon, milles esines ebatäpsusi, asendatud kirjakeelega.

Kirjakeelteta rahvaste loomingut on sageli jäädvustanud isikud, kes pole vallanud kohalikku keelt. Seepärast esineb nende kirjanekutes vigu, vahelejätte, ebajärjekindlust jms. Näiteks ei eristanud nad tihti sõnavahesidki. Selliseid tekste saavad uurijad maksimaalselt kasutada alles pärast algteksti ennistamist tekstikriitilise analüüsi kaudu. Lisaks annavad need teavet möödaniku keelenähtuste kohta.

Vadjalased avastas teadusele ning nende esimese rahvalaulu kirjaneku koos saksakeelse tõlkega avaldas Narva vaimulik Fr. L. Trefurt 1783. aastal. Sama kaheksarealist itku on kopeerinud ja tõlget mõnevõrra korrigeerinud A. W. Hupel (1785) ja C. A. Gottlund (1832; soomekeelse tõlkega). Tekste on põhjalikult analüüsinud Paul Ariste (1956₂).

Omal ajal jäi käsikirja ukraina kirjamehe Fjodor Tumanski poolt 1790. aastal kogutud etnograafia-, keele- ja rahvaluuleaines, mille publitseeris alles ajaloolane Elina Öpik. Mainitud allikas leidub kolm vадja rahvalaulu (vt Öpik 1970: 108–109). Need on kirja pandud keelt oskamata üpris vigaselt ja poolikult. Koguja andmeil on neid lauldud suvel külatänaval, -vainul või mäekingul. Esimene rahvalaul või selle katkend (vrd Salminen 1929: 72 jj; SKV IV 4690) on üldiselt tuntud, teist pole aga hiljem noteeritud. Kolmas laul on laenatud Fr. L. Trefurti artiklist, kusjuures F. Tumanskil on vene tähestikus transliteerimisel kahe silma vahele jäänud Trefurti vigane *tuhae*.

E. Öpik on õigesti pidanud F. Tumanski noteeritud rahvalaulude ladina tähestikus transliteerimist vigase ülesmärkimisviisi tõttu ebaotstarbekaks ning piirdunud koguja venekeelsete tõlgete eestikeelsete vastete esitamisega. Et aines on praegustel andmetel teine ja viimane XVIII sajandil tehtud

kirjapanek vadja rahvalauludest, siis tuleb nende esialgse vormi ja sisu taastamist (täielikult pole see kahjuks enam võimalik) koguja märkimisviisi ja tõlget arvestades pidada otstarbekaks. Käesolevas artiklis analüüsime mõlemat rahvalaulu stroofide kaupa: kõigepealt esitame F. Tumanski kirjapaneku koos tema tõlkega, siis taastatud tõenäolise algkuju uue tõlkega; neile järgnevad keelelised ja muud kommentaarid.

1.1. Лагема лавлама ‘Пойдем песнь петь с сестрой’.

lähemmä [lahzõd] laulamaa ‘lähme, lapsed, laulma’.

Tumanski tekst on ilmselt puudulik. Sellele viitavad värsimõõt ja venekeelne tõlge. Puuduva sõna oleme lisanud alliteratsiooni silmas pidades, kuid ta ei vasta Tumanski tõlkele. Komitatiiv pole usutav: vadja rahvalauludes esineb taolistel juhtudel tavaliselt üte (vrd ka 2.1). Pole võimatu, et Tumanski tõlke ebaadekvaatsus on tingitud alguse ärajätmisest, vrd *Tüttäret, sõzeüeni, Sõbrani, emäni lahset* (SKV IV 4652: 7–8) ‘Tüdrukud, mu õekesed, mu sõbrad, mu ema lapsed’; *Tüttäret sõzeüeni, Laulamma emäni lahset* (SKV IV 4652: 23–24) ‘Tüdrukud, mu õekesed, laulgem, mu ema lapsed’; analoogiline on ka SKV IV 4690: 1–2. Tumanski tõlge ‘õega’ (s.o ainsuses) võis johluda tõigast, et *sõzõuõni* tähendab nii ‘minu õeke’ kui ka ‘minu õekesed’; sisuliselt sobiks vaid viimane.

1.2. лагема куккума ‘пойдем сестра петь на улицу’

lähemmä [kullad ~ kujallõ] kukkumaa ‘lähme, [kullakesed, tanumale] kukkuma’.

Sõna puudumisele Tumanski kirjapanekus osutavad värsimõõt ja venekeelne tõlge. Hiljem noteeritud rahvalaulud võimaldavad kahesugust ennistamist, vrd *Kukumma emäni kullat* (SKV IV 4652: 25), *läheme kultani kujale* (SKV IV 4627: 137) ‘lähme, mu kullakesed, tanumale’. Tõepärasemana tundub siiski *kullad*. Seda oletust toetab ka värsimõõt.

1.3. лагем юва дюхти ‘хорошо пойдем вместе’

lähemmä, üväd, ühtee ‘lähme, hüvad, ühte (= kokku)’.

Õigeid sõnavahesid aitab taastada venekeelne tõlge, kuigi see on mõneti ebatäpne. Midagi sarnast pakub SKV IV 4651: 72–73 – *Laulammai ühezä lahset, kukumma ühezä kullat* ‘laulgem koos, lapsed, kukume koos, kullad’.

1.4. *коко то тюттереть коко* ‘соберемся девки все вместе’

kogotkaa, tüttäred, kokoo ‘kogunege, tüdrukud, kokku’.

1.5. *лавла имане лапсатъ* ‘пойдем запоем девки матери сестрицы’

laulaga, emäni lahzõd, [~ lapsõd] ‘laulge, mu ema lapsed’.

Tumanski tõlkes leidub vääratusi: *пойдем* on liigne ning *матеры сестрицы* tähendab ‘ema õekesed’, mis aga sellesse rahvalaulu ei sobi. Sarnast värssi on noteeritud hiljemgi, nt SKV IV 4652: 24 (vt 1.1). Huvipakkuv on *лапсатъ*, mis võib paitsi kirjapanekuvea olla isuri- või soomepärasus, sest Tumanski käsikirja sõnastikuosas on ‘laps’ vadja vastena esitatud *лагсе*, seega *lahsi* (vrd ka 2.2).

1.6. *куку гаемане куллатъ* ‘запоем все вместе’

kukkuga, emäni kullad ‘kukkuge, mu ema kullakesed’.

Tumanski tõlge ei ühti lauluvärsiga. Pole võimatu, et üks värsirida on kirjapaneljal vahele jäänud, vrd SKV IV 4651: 72–73, vt 1.3.

2.1. *Летка куллатъ куккума* ‘Пойдем золотеньки песни петь’

lätkaa, kullad, kukkumaa ‘Minge (= hakake minema), kullad, kukkuma’.

lätkaa ‘hakake minema’ on huvitav vorm, mis lähtub varasemast *lähtegaa* (< *läkt-). Muutus *ht* > *tt* oli iseloomulik läänevadja keelepruugile (Kettunen 1930: 65). See on toimunud ilmselt enne *t* kadu.

2.2. *летка лассатъ лавлама* ‘пойдем малютки гулять’

lätkaa, lahzõd, laulamaa ‘minge (= hakake minema), lapsed, laulma’.

Erinevalt värsist 1.5. on siin tegu kindlasti vadjapärase sõnaga *lahzõd*, kuna läänemeresoomlaste *h* on muulaste kõrvaga raskesti tajutav.

2.3. *куя отта куккуятъ* ‘улица ждет песельниц’

kuja ootõõb kukkujata ‘tanum ootab kukkujat (= lauljat)’.

L. Kettunen (1930: 108) järgi on muutus *-õlõ-* > *-õõ-* toimunud läänevadja murdes pärast XV sajandit. F. Tumanski noteeringust ilmneb, et see on leidnud aset kindlasti enne XVIII sajandi lõppu. Koguja on tõlkes kasutanud mitmuslikku *песельниц* ehk sisu paremaks edastamiseks. Vadja pluraalset vormi takistab ennistamast *я* (vrd *kukkujita* ‘kukkujaid’).

2.4. *мячи мянчѣтъ* ‘гора варяет игральщиков’

mätsi [ʔ oottõðb] *mäntšijäätä* ‘mägi ootab mängijat’.

Värsis on üks sõna vahele jäänud. Hääliku *tš* esinemine antud juhul osutab Kattila kandi läänevadja murrakuile. Vadja ainsusliku ja vene pluraalse vormi vastavuse kohta vt 2.3.

2.5. *кавга куятъ куккумата* ‘что мы долго неидем из домов’

kaugaa kuja [~ *kujat*] *kukkumatta* ‘kaua tanum(ad) kukkumata (= kaua pole keegi tanumal laulnud)’.

Seda värssi pole vene keeles kerge adekvaatselt tõlkida, kuid üldiselt on Tumanski sisu õigesti edasi andnud. Värss lubab oletada, et lauldi juba kevade algul, seega ilmselt lihavõttest alates.

2.6. *улица дуроятъ* ‘улица полна уже мушин’

uulitsa [täünää] *duurõita* ‘tänav täis lollpäid’.

Sõna *täünää* on rekonstrueeritud Tumanski venekeelse tõlke põhjal. Sõna *duurõita* tõlge on problemaatiline, sest vene laensõna *duura* tähendab naissoost isikut, koguja tõlkes aga mehi. Kas on see tingitud tõigast, et vadja naised, kes tollal vene keelt ei osanud, ei teinud grammatiliste sugude vahel vahet, või on algtekstis mõeldud neidusid, kes laulda ei mõista. Viimase oletuse kasuks räägiks ka kontekst. Üldse on kõnesolev värss isepärane vene laensõnade tõttu: seni kasutati *kuja*, nüüd aga *uulitsa*. See võib olla põhjustatud laulusõnade ja nende tõlke segiajamisest; *täünää* ja *duurõita* aga alliteeruvad.

Kokkuvõtteks võib nentida, et F. Tumanski vadja rahvalaulude tekstid on suhteliselt heas Kattila kandi murrakus. Isuri- ja soomepärasused, v.a kahtlane *лансатъ*, neis puuduvad.

SETU SÕNA SIIT, KREEVINI LAUSE SEAL

Ilmunud: Setu sõna siit, kreevini lause seal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43 (1997). Peatoimetaja Mati Erelt. Tegevtoimetaja Tõnu Tender. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 1999, 13–21.

1. Setu *vira(kõrraq)*

Selle sõna uurimine sai alguse etnograaf Mare Pihole vastamata jäänud küsimusest *vira*-osise päritolu kohta. Sõna *virakõrra* (õigemini *virakõrraq*) esineb murdesõnastiku andmeil mitmusliku vormina Setumaal ligilähedaselt helmekee tähenduses (VMS₂ II 688). Suhteliselt nappi lisa sai Eesti Keele Instituudi murdekartoteegist (käesolevas artiklis on trükitehnilistel põhjustel foneetiliselt kirjaviisi välditud): *virakõrra* 'aastat 60–70 tagasi kantavad väikesed helmed, mida õmmeldud punase villast lindi peale, tüdrukud kandsid kaelas (Küllätüvä); vanaaegsed kaelahelmed, kivid, mitmevärvilised (Vasilde)'; *virakõrd* 'üts ol' pant pikäldõ, tõõne ol' pant ristildõ, helmekõrra', tuu ol' virakõrd; üts suur rist panti õtsa siidile (lindile), siis oli nagu *tsaposka* (kaelakee) (Lepa); vanem eheteviis enne kaelatseid (Lepa)'. Sõna algupära pole käesolevate ridade autori andmeil seni käsitletud. Alustame analüüsi liitsõna teisest poolest.

Osis *-kõrd* esineb mitme setu kaelaehte nimetuses: *helmekõrd* 'Halskette aus großen Silberperle mit Verzierung aus kleinen Kügelchen', *lehekõrd* 'Halskette mit Anhängern in Form von großen Blättern', *ristikõrd* 'geschlossene Kette mit durchbrochenen Gliedern und einem kreuzförmigen Anhänger' ja *kaalakõrd* 'kurze, nicht geschlossene dünne Kette mit Kugeln und Münzen als Anhänger; nicht geschlossene Kette aus kleinen Münzen, die zwischen zwei Ketten befestigt sind, mit Münzen als Anhänger' (Piho 1992: 73–74). Sõna *helmekord* 'mitu korda helmerida kaelas' esineb murdekartoteegi andmeil ka Muhu murrakus.

Liitsõna *kord* 'üks rida helmeid' on registreeritud peale Setumaa veel Martnast, Kihnust, Viru-Jaagupist ja Karksist, seega hajusalt kogu Eestist. *Kord*, mis tähendab ehete puhul 'rida', on nenditud ka muudel juhtudel, nagu *saisakõ*

kõrda 'seiske ritta' (Värska), *kõrran mindi* 'vilja lõigates lähevad lõikajad korras = reas' (Rõuge), *mii iš't'i kõrran* 'me istusime reas' (Leivu), *kõrda pantu vihu'* 'ritta pandud vihud' (Lutsi), *võrgukord* 'võrgusilmade rida' (Kihnu).

Mida aga tähendab *vira*-? Seda saab siinkirjutaja arvates ühendada vадja sõnaga *virka* 'jono, rivi; helminauha / rida; helmepael' ja isuri sõnaga *virga*, *verga* 'helmirivi, helminauhan yksi kierros kaulan ympäri / helmerida, üks keerd helmepaela ümber kaela' (SKE VI 1785). Kukkuzi vadjalastelt on kirja pandud *milla nellä virkaa oli helmiitä* 'minulla oli neljä helminauhaa / mul oli neli helmepaela' ja Narvuzi isureilt laulusõnad *virsi on virka kaulassani* 'laul on helmevöö mu kaelas' (Posti 1932: 47). Vadja sõna on maininud juba XVIII sajandi viimasel veerandil Fjodor Tumanski käsikirjalises kirjelduses, kus see esineb kujul *virka* ja *virga* (vt Öpik 1970: 92, 96, 101–102).

F. Tumanski kirjeldab huvipakkuvat ehet järgmiselt: „See *virka* koosneb kahest paelast. Esimene pael on lühem ja koosneb üpris suurtest, priske pähkli suurustest ussideadest, mis vahelduvad mustade kividega, ja sellel ripub rist [...] Teine pael on tollest pikem [ja] koosneb rohelistest ning punastest kividest, ja see pael on lintidega seotud vöö külge.“ Kirjeldusest ilmneb, et otsest seost mõlema ehte vahel pole. Hilisemast ajast on vadjalastel tuntud mõiste *rissivirka* (isuripäraselt ka *ristivirka*), mis koosnes ühest helmereast (Öpik 1970: 92, 142). Seda võib formaalselt võrrelda setu sõnaga *ristikõrd*.

Teadupoolest *virk*- ei esine muudes läänemeresoome keeltes ehte tähenduses. See tõik osutab Ingeri- ja Setumaa suhetele kas muistsel ajal Peipsi-taguste tšuudide kaudu – tegu võib olla areaalse või lähigeneetilise ühissõnaga – või tulevad siinpuhul kõne alla setude ja vadjalaste hilisemad kokkupuuted, millele on korduvalt osutanud näiteks Feliks Oinas (1974: 285).

Virka-sõna leidub eesti, soome, karjala ja vepsa keeles tähendustes 'amet', 'komme' (ka Kuusalu *virga*, VMS₁ II 689), 'rida, rivi' jt, näiteks vps *virg* : *virgan* 'затеска или другой знак на дереве, указывающий дорогу, место / teed ja kohta osutav sälk või muu märk puul' ja lüüdi *virg* 'puuhun veistetty piirto, aisaus, rasti (puussa) / puusse lõigatud kriips, sälk, kooritud koht', mis on laenatud ka kohalikku vene keelde (SKE VI 1784; SVJ 635). Eesti keeles esineb see P. Aristelt ja W. Grünthalilt saadud andmetel saarte murdes kujul *viirg* : *viira* 'rivi; suora pitkä pino / rida; pikk sirge puuriit' (Posti 1932: 47). Murdekartoteegi põhjal ilmneb, et peale saarte murde (Jäm, Ans, Khk, Kär, Kaa, Pha, VII, Jaa, Pöi, Muh, Phl, Käi, Rei) esineb *viirg* : *viira* 'rida, rodu' Eestis mujalgi, sagedamini läänemurdes.

Mainitud lekseeme peetakse oletamisi balti laenuks (SKE; EKE 206). Mõnesuguse kahtluse on põhjustanud sobiva sõna puudumine leedu keeles. Läti keelest on aga leitud *virdze* (< **virge*) ‘suuri kasa / suur hunnik’, *verdze* (< **verge*) ‘suuri kasa; pitkä rivi / suur hunnik; pikk rivi’ ja *virgele* ‘auf einen Faden aufgereichte Stroh und bunte Papierstückchen, die als Schmuck an der Zimmerdecke angebracht werden; eine Art Strohkette / nõõrile lükitud õled ja kirjud paberitükikesed, mis on ehtena paigutatud toalakke; õlgedest kett’ (LDW IV 605). Uurijad peavad sõna esialgseks tähenduseks ‘rida’, millest on hiljem arenenud teised mõisted. Läti *verdze* ja *virdze* on omakorda suguluses läti *vert* ‘reihen, aufreihen / lükkima’, leedu *verti* ‘auftun, öffnen; einfädeln, aufreihen; schnüren; durchstechen / avama; lükkima; kinni nõõrima; läbi torkama’; viimased seonduvad päritolu poolest teiste indoeuroopa sõnadega, nagu näiteks vene *вереву́ца* ‘lange Reihe / pikk rodu’, *вепуза* ‘Kette, Fessel / ahel’ jt, lähtudes indoeuroopa tüvest **uer-* ‘drehen, wenden / pöörama’ (LEW₁ II 1229).

J. Mägistel käsitles eesti sõnu *viir* : *viira*, *viir* : *viiru*, *viirg* : *viira* ja *viirg* : *viiru* ‘Strich (gebogener, krummer), Streifen, Reihe, Spalte, Columne, Zeichnung, Riss, vorgemessenes Arbeitsstück / kriips (kumer, kõver), riba, rida, veerg, joonistus, pragu, esi’ ühise sõnaperena (EEW XII 3875). Ta luges asjaomaseid sõnu läänemeresoomelise *viir* tuletisteks, kusjuures g-lisi vorme pidas ta sekundaarseteks, mingi analoogia põhjal tekkinuiks.

Tõepoolest on vaadeldavad sõnad omavahel keeruliselt põimunud. *Viir* ‘triip’ esineb eesti, vadj, soome ja karjala keeles, *viirg* üksnes eesti ja liivi keeles (EKE 203). G-lõpuline sõnakuju võib olla siiski, nagu eespool käsitletud, laenuline, kusjuures hoopis pikk *i* võis tekkida *viir* analoogia mõjul. Balti laenude hulka peaks kuuluma ka eesti *lume-virg* ‘angewelter Schneestreifen / tuisanud lume viirg’ jt (EKE 206). Sel juhul tuleks vist oletada laenamise eriaegsust. Ent J. Mägistel pidas äsja mainitud sõna genuiinseks, esitades paralleelidena ee *virg* : *virge* ‘wellenartige Sandhäusung am Strande / lainekujuline liivakuhjatis rannas’ ja *virges* : *virgese* ‘Streifen, Furche / riba, viirg; vagu’ ning sm *vire* : *vir(k)een* (EEW XII 3875). Laenukeele sõnatähendused ‘hunnik’ ja ‘rida’ lubavad kaht viimastki lekseemi pidada **virka* järglasteks, vrd ka *wirg* : *wire* (*wire*, *wirges*) ‘Streifen, Furche’ (ESS₁ 1368). Eesti *virg* ja *virges* puhul võrdle sarnaseid *sõrg* ja *sõrgas*.

Uuritavasse rühma kuuluvad usutavasti ka Rapla *virik* ‘esimene lumekord’ ja Jõhvi *virik* : *virga* ja *virik* : *virgi* ‘külvikriips, hitse’ (VMS₁ II 690). Siinpuhul pole vastavus *rkk* ~ *rk* takistuseks. See esineb arvukais *rk*-d või teisi klusiiliga

ühendeid sisaldavais sõnades, vrd ee *sõrg* ja sm *sorkka* (SKE IV 1079), sm *herkeä* = *herkkä* ['erk'], *kerkeä* = *kerkko* 'altis, suoepa / heatahtlik' jt; seda vaheldust pole suudetud seni rahuldavalt seletada (Hakulinen 1979: 227–228).

Soome keeleteadlane Eino Koponen on lõunaeeesti leksikat käsitlevas uurimuses *virges* 'vagu' ja selle F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust leitud vasted oletamisi ühendanud põhjaeeesti sõnaga *viirg*, pidades **vir*- ilmselt õigustatult deskriptiivse algupäraga tüveks (Koponen 1998: 62–63; 195–196). Selle keerulised suhted laentüvega nõuavad uuringute jätkamist.

Ilmselt vadja või hüpoteetilisest tšuudi keelest on siinkirjutaja arvates laenatud Peipsi järve põhjaranniku venemurdeline *virka* 'ряд поставленных подо льдом сетей или тенет / jää alla paigutatud võrkude või püüniste rida' (POS IV 24).

Setu sõna juurde naastes tuleb lisada, et selle algkujuks on ilmselt **virka* (paralleelina **virkk-*), mille nimetavalist vormi pole lõunaeeesti murretes seni registreeritud. See on *a*-tüveline ja laadivahelduslik (vrd ka sm *virka* : *viran*). Seega on *virakõrraq* esimene osis omastavas käändes. Sõna areng on toimunud järgnevalt: 'rida' → 'helmerida' → 'helmekee'. **Virka* on ehte tähenduses tuntud üksnes lõunaeeesti keele setu murrakus, vadja ja isuri keeles. Ajapikku on *virka* tähendus muutunud hägusaks, mistõttu talle lisati samatähenduslik *kõrd*. Setu- ja Ingerimaa vaheliste seoste täpsustamisel saavad ehk aidata edasised lingvistilised, etnograafilised ja muud uuringud.

2. Kreevini Tulu teni vel'gi volka...

Kaua aega peeti vadja keele kreevini murde viimasteks lauseteks F. J. Wiedemanni 1870. aastal tehtud kirjanekuid, millest teise interpreteerimine on jäänud tänini mõnevõrra problemaatiliseks (Wiedemann 1871; Ernits 1997). Hiljuti ilmunud Eberhard Winkleri monograafiast selgub, et Johannes Sehwersil on veel 1933. aastal õnnestunud kirja panna kaks kreevini lauset, tõsi küll moonutatud kujul (Winkler 1997: 417). Edastame J. Sehwersi jutu E. Winkleri vahendusel:

„Kui ma 1933. aasta suvel Jaunsaules olin, õppisin seal tundma üht Schimming'it, kes pani minu jaoks kirja järgmise kreevini lause [tegelikult kaks lauset – E.E.] koos tõlkega läti keelde:

„Tulu teni vel'gi volka
non misiivli i tule“ –

(*Nāc šurp, puisīt, sukāšu galviņu,
Būsi tu mans mīlākais*).

Sealjuures jutustas Schimming mulle, et ta oli aastate 1884–1886 paiku esitatud kreevini lauset kuulnud korduvalt kelleltki Adamilt (perekonnanimi), kes olnud tollal ligikaudu 60-aastane ja elanud Mēdummuizas. Adami vanemad olevat kreevini keelt kõnelnud. Esitatud lauses peaks *tulu* asemel olema küll *tule*, mis on imperatiivivorm, *teni* on Wiedemanni sõnastiku järgi *tänne* ning kolmas sõna *velgi* tähendab Wiedemanni järgi ‘vend’. Lause lõpp on ebaselge.“ (Sehwers 1940: 68)

Aastaarvudest ilmneb, et Schimming oli sündinud 1820. aastatel, mil ta vanemad rääkisid veel kreevini murret. Ka teistestki andmetest selgub, et tollal sündinud isikud kreevini murret tavaliselt enam ei kõnelnud.¹⁴⁹

E. Winkler on Schimmingi esimese lause esitanud nii foneetilises kui fonoloogilises transkriptsioonis. Esitame siinkohal foneetilise noteeringu: *tulō tänne velje* ... ‘tule siia, veli’ (Winkler 1997: 417). Silmas pidades peenendatud *l*-i nii käesolevas näites kui ka A. Ahlqvistil (Winkler 1997: 342), taastaksin *velje* kujul *vel’je*. Ka läti keeles kasutatakse *brālis* laiemalt kui ainuüksi sugulussideme tähistamiseks (LDW I 328).

Schimmingi meenutatud teine lause, mida on tõlgitud läti keelde kujul ‘soen su peakest, sa saad mu lemmikuks’, on seni dešifreerimata. Põhjuseks on olnud ilmselt see, et kreevini tekst on moondunud ja selle tõlge pole adekvaatne.

Volka peaks läti *puisietis* põhjal tähendama ‘poisike, pojake’. Arvestades osaliselt kreevini sõnakuju (.o.ka) ja osaliselt lätikeelset vastet, võiks kõigepealt tulla kõne alla kreevini **poika* ‘poeg’. Seda sõna on kreevini murdes korduvalt registreeritud. Veelgi enam: XVIII sajandil on Christian Huhn kirja pannud liitsõna *kasa-poiko* ‘kitsetall’, mille lõpuosise on E. Winkler rekonstrueerinud kujul **poiko* ‘pojake’ (Winkler 1997: 320). Seega võiks tegu olla varasema *oi*-deminutiiviga. Järgsilbi **o* vastu ei räägi ka teised sõnad, kus kirjapanijad on kasutanud *a*-d: vrd **aukkola* ‘auklik koht’ ja *aukala*, **kaont* ‘kadunud’ ja *kawant*, **matoo* ja *maattah* (Winkler 1997: 286, 295, 309). Erinevalt E. Winklerist kuuluvad nende ridade autori arvates siia ka **kaivo* (kirjas kujul *kaiwa*) ‘kaev’; **repo* (*reppa*) ‘rebane’ (samuti deminutiivne) (vrd Winkler 1997: 293–294). Sõnakuju *volka* on tekkinud ilmselt naabruses oleva *vel’je* mõjul. Seega oleks *volka* kreevini vasteks **poiko*.

Edasine ei vasta enam lätikeelsele tõlkele, vaid lapse peasugemine on situatsioon, mis kutsus esile asjaomase lause. Osise *non* lõpunasaal ei kuulu

¹⁴⁹ Läti kodu-uurija Vaida Villeruša kirjast 11. oktoobrist 1998 nende ridade autorile.

selle sõna juurde, vaid on tekkinud ilmselt järgmise sõna esikonsonandi mõjul. See võiks olla hüüdsõna **no* ‘noh’, mida varem pole kreevini murdes registreeritud, kuid mille kohta on andmeid näiteks vadja keele Kukkuzi murdest *no miä i meninkl* ‘noh ma siis läksingi’ ja isuri keelest *no pojad, avitakkaa meile!* ‘Noh, poisid, aidake meid!’ (VKK 317; IS 343). Sama rõhusõna esineb ka teistes läänemeresoome keeltes (EEW 1715; SSA II 227), kuid teadaolevalt mitte läti keeles.

Kuju *misiivli* sisaldab tõenäoliselt kolme sõna: **mihs(i)/*miss(i) siä(?)*, *vel’je* ‘miks sa, veli’. Praegusel juhul pole võimalik eristada, kas on tegu vormiga *mihs(i)* või *miss(i)*, sest nimetatud lekseemi pole kreevini murdest seni registreeritud (apokoobiküsimus pole praegu oluline). *Mihsi* oli tuntud paljude vadja murrakutes, kuid Mati kandis ja Vaipooles kasutati mitteootuspärast *missi* (Kettunen 1915: 32). Kreevini murdes esines konsonantühend *hs*, sellest annavad tunnistust **kahsi*, **lahsi*, **ühsi*. *H*-häälikut on varased noteerijad ka enamasti, v.a paar erandit (*lia* ‘liha’, *liätiņa* ‘leheke’) tähistanud. Seevastu on A. J. Sjögrenil sagedamini *h* märkimata, nt *kaasa* ‘kaheksa’, *taon* ‘tahan’, *rou* ‘rohi’, *yesä* ‘üheksa’ (Winkler 1997: 110–111). See tõik osutab läti mõju ilmsele suurenemisele kreevini murde viimastel oskajatel.

Viimane sõnakuju *tule* on äratuntavalt **tulõ* ‘tule’. Tegu on üpris tõenäoliselt eitust sisaldava küsimusega ‘miks sa ei tule?’. Kreevini keeles saab verbi rekonstrueerida kujul **et tulõ* ‘ei tule’. Mõlemad sõnavormid, nii **et* kui ka **tulla* käskivas kõneviisis leiduvad ka teistes kreevini tekstides (Winkler 1997: 286, 337). Eitusõna *t* on kaotsi läinud järgneva, sama häälikuga algava verbi mõjul. Häälikute *e* ja *i* erinevuse nentimine sellises kaudses kirjapanekus pole probleemiks.

Esitame teadupoolest kreevini viimased laused terviklikkuse mõttes veel kord koos tõlkega:

Tulõ tänne, vel’je, poiko,
no mihs(i)/miss(i) siä (?), *vel’je, ed tulõ [et tulõ].*

‘Tule siia, veli, pojake,
 noh, miks sa, veli, ei tule’.

Loodetavasti ei jää need laused viimaseks. Ehk leidub Läti arhiivides veel mõndagi huvipakkuvat.

ÜHEST VENEPÄRASUSEST VADJA KEELES

Pole varem ilmunud. Kirjutatud 1969. aasta paiku ja saadetud ajalehe Sirp ja Vasar toimetusele.

Paljude keelte modaalseste tegusõnade jaatava ja eitava kõne eestikeelseks tõlkevasteks pole alati ühe ja sama sõna eitav ja jaatav vorm, vaid eesti keeles tarvitatakse sageli eri sõnu. Näiteks: ingl *you must go* 'sa pead minema', kuid *tell him he must not go* 'ütle talle, et ta ei tohi minna' (IES₃: 209); krj *ei pie voruija* 'ei tohi varastada' (Palmeos 1962: 134) jne. Eesti keelde on varem saksa keele mõjul tõlgitud võõrapäraselt *sa ei pea mitte* (= sa ei tohi).

Paul Ariste (1969₂: 75) on tuntud vadja keelejuhi Oudekki Figurova kõnes esineva lause *meil lahsiilõ evät čästü võtta i ublikass maassa* tõlkinud 'meil, lastel, ei kästud võtta oblikatki maast'. Modaalset tähendusega verb 'kästud' tõlkeks ei sobi. Vaevalt, et sel vadjalastele nii tähtsal päeval, mil maa on tabu, piirduti vaid mittekäskimisega, pigem on tegemist keeluga. Selle sõna puhul on ilmne vene keele mõju. Kahjuks pole allakirjutanul keelelist materjali, mille varal oleks võimalik näidata, kas nimetatud vorm on kõneleja keele individuaalne joon või esineb see vadja keeles üldisemalt.

Vene keele modaalset tähendusega *велеть* ja *приказывать* väljendavad jaatavas kõnes käsku, eitavas aga keeldu, ning on eesti keelde tõlgitavad eri sõnadega, mitte aga ühe ja sama sõna jaatava ja eitava kõnega. VES₃ II on sõnale *приказывать* antud tähendused: 'käskima; käsutama; käsku andma; arh. usaldama, hoolde jätma', kuid vormi *не приказывано* vasteks on 'on keelatud, pole luba'. Vene keele *велеть* eitava kõne tähendus ilmneb muide K. Vanšenkina sõnadel loodud laulus

За окошком свету мало,
Белый снег валит, валит.
А мне мама, а мне мама
Целоваться не велит.

(Kolmanovski 1969: 132)

Konteksti põhjal pole usutav, et kurtmise põhjuseks oleks see, et ema ei käsi suudelda. Niisiis võiks selle värssi proosas tõlkida järgmiselt: 'Akna taga on valgust vähe, valget lund kuhjab ja kuhjab. Aga mind ema, aga mind ema ei luba suudelda'.

Vadja sõna põhitähenduseks 'kaskima', näiteks *tšähsi tüttärellee panna vöölee tšiin* 'käskis tütrele vööle kinnitada' (Ariste 1948: 32), kuid eitava vormi *evät čästü* ootuspäraseks tõlkevariandiks oleks 'ei tohi, ei lubatud', nagu ongi tõlgitud rahvakalendri samal leheküljel *senell päiväll ep piä rohtõ kadgõtõ* 'sel päeval ei tohi rohtu katkuda'.

IV

**VETERINAARTERMINOLOGIA
ARENGUST**

EESTI LOOMAAARSTITEADUSLIKU OSKUSKEELE ARENGUST

Ilmunud: Eesti loomaarstiteadusliku oskuskeele arengust. – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 3, 2013, 15–20.

Iga valdkond tarvitab spetsiifilist sõnavara, mis moodustab kirjakeele mingi allkeele. Mida rohkem on allkeeli, seda rikkam on keel. Veterinaarmeditsiini oskussõnavaral on palju ühist humaanmeditsiini terminitega ning ta hõlmab ka osa piiralade (farmakoloogia, loomakasvatus jt) oskussõnadest. Oma-keelne terminoloogia ei rahulda üksnes teadusharu vajadusi, vaid aitab luua ja säilitada rahvuslikku identiteeti.

Eesti veterinaarmeditsiini oskussõnavara arengus saab kronoloogilise liigestamisega eristada kaht perioodi: stiihilist ja suunatud arengut. Esimene periood algas tinglikult võttes juba muinasajal. Eesti Vabariigi sünniga sai hoogu eestikeelse terminoloogia suunatud areng, millel on iseärasusi sõltuvalt riigikorrast.

Veterinaarmeditsiini terminoloogiat on seni üsna vähe uuritud ja üldistavad tööd puuduvad sootuks. Varasema sõnavara kohta on ilmunud vaid kolm artiklit, millest üks käsitleb loomade raviga seotud taimede nimetusi, ülejäänud kaks aga episitoloogia ja parasitoloogia sõnavara (Ernits 1991; 1994; 1998). Eesti Vabariigi Teise maailmasõja eelse oskuskeele arengut käsitleb lähemalt Asta Veski kirjutis (1983), millest vaatamata pealkirjale suurema osa moodustavad puht loomakasvatuse terminid. Asjaomast sõnavara puudutab A. Veski ka mõnes muus kirjutises (Veski 1980; 1986; 1988). Paraku on loomaarstiteadusliku terminoloogia sõjajärgne areng täiesti uurimata. Käesolevas kirjutises püütakse anda lühike kronoloogiline sissevaade kogu loomaarstliku terminoloogia arengusse.

Muinasajast XX sajandi alguseni

Nii inimese kui ka looma keha ning haiguste tundmaõppimine ja ravi on saanud alguse kauges minevikus. Hämarast esiajast pärinevad ka vajalikud sõnad, mille arv on pidevalt kasvanud nii omasõnade kui ka laenude lisan-dumisega. Soome-ugri või isegi uurali algkeelde ulatuvad paljude kehaosade ja elundite nimetused, nagu näiteks *luu, maks, pea, silm*; vrd nt viimase sõna puhul ersa(mordva) *šel'me*, ungari *szem*, nganassaani *šäime*. Vanad germaani laenud on *tõbi* ja *taud*. Ent *terve* (siit *tervis*) on eelmistest tunduvalt iidsem laensõna, mis on oletatavasti pärit algindoiraan keelest, vrd muinasiraani *drvā* 'terve'. Seevastu *haige* (siit *haigus*) näib olevat omasõna ja praeguse tähenduse saanud alles eesti keeles, sest teistes läänemeresoome keeltes ei märgi ta patoloogilist seisundit, vaid midagi muud negatiivse värvinguga, vrd soome *haikea* 'nukker; hale; sünge'. Lätlaste ja leedulaste esiisadelt on laenatud väga tõenäoliselt näiteks *naba*. Vene keelest lähtub *ravima*, vrd *справить* 'ära söötma; maarohtudega hävitama; nõiajoogiga kahjustama' (EES).

Esialgu levisid teadmised üksnes suuliselt. Eestikeelne humaan- ja vete-rinaarmeditsiini kirjasõna sai alguse 1766. aastal, mil Põltsamaa arst Peter Wilde ja kirikuõpetajast kodu-uuriija A. W. Hupel asutasid ajakirja „Lühhiike õppetuse“. Selles on loomaarstimisega seotud sõnu, tõsi küll, üsna vähe, nt *tõbbed* 'tõved', *wiggadused* 'vead', *hobbone on saddulast wautud*, lisaks veel tosinkond ravimtaimede nimetust (vt Ernits 1994). Tähelepanuväärsem on samade autorite koostatud „Arsti ramat nende juhhatamiseks, kes tahtwad tõbbed ärraarwada ning parrandada“ (1771; vt <http://www2.kirmus.ee/graf/index.php?ID=13>).¹⁵⁰ Selle 162 leheküljest sisaldab umbes viiendik looma-haigusi ja nende ravi, enamasti küll tänapäeva teadmiste kohaselt ebaotstar-bekaid, soovitades osaliselt isegi kahjulikke vahendeid ja võtteid. Haiguste nimetused on suuremalt jaolt kirjeldavad, nt *kui weiksed ja lambad kõhhiwad* või *kui kabbi on murre ehk abras*; harvem leidub ühesõnalisi mõisteid, nagu *hawad, paistetussed, tirud* (s.o tiirud), *ussid*. Rohkesti soovitatakse ravim-taimi ja orgaanilisi vahendeid (*küüslaukud, sikko-raswa*), samuti apteegiravi-meid (*Maria-jää, Salmiak, Terpentini-õlli*).

¹⁵⁰ Tegu on vana, saksapärase kirjaviisiga, mispuhul raamatu pealkirja hääldatakse „Arsti raa-mat nende juhhatamiseks, kes tahtvad tõbed ära arvada ja parandada“ (tänapäeval „tahavad tõved ära arvata“).

Veterinaarmeditsiini-alast sõnavara kasutati alates XVIII sajandi teisest poolest XX sajandi teise kümnendikuni ilmunud paarikümnes eestikeelses rahvaraamatus, mis käsitlevad loomade haigusi ja nende ravi lihtsamaid võtteid. Peale selle sisaldavad loomaarstimisega seotud ainekaldendri- ja ajalehekirjutised.

Siinkirjutaja sedeldas omal ajal esimese ajakirja ja rahvaraamatute episotoloogia- ja parasitoloogia sõnavara, ladus nad haiguste järgi kronoloogilisse ritta ning võrdles (kohati küsitavalt) tänapäeva terminitega, nt marutaudi käsitlemisel ilmnemisi eri aegadel järgmised sõnad ja fraasid: *hammustab üks hul koer inimesi ehk weiksid* (1766; pigem lühikirjeldus), *hullu koera hammustamine* (1860), *hullustus* (1879), *hull tõbi* (1918) jt. Kõige rohkem nimetusi (arvult 26) on aegade vältel kasutatud siberi katku tähistamiseks: *hooste tõbbi* (1771; liiga üldine), *põrna tõbbi* (1782), *muhho-tõbbi* (1829), *sissekonna must-tõbbi* (1849), *põrna kurgutõbi* (1886), *põrna-muhutõbi* (1886), „*Siberi katk*“ (1891), *põrnakõrwetik* (1904) jt. Näiteks maksakaane nimetati asjaomastes rahvaraamatutes (maksalutikateks (rahvas seas kujuanalooia põhjal tuntud tänini), vakladeks, maksaussideks ja massakateks.

Toona polnud terminoloogias järjepidevust, vaid see arenes üsna kaootiliselt. Iga kirjatüki autor kasutas nimetusi enda suva kohaselt, lähtudes oma kodumurdest, sest ühine kirjakeel oli veel välja arenemata. Oskussõnad olid sageli liiga umbkaudsed, vahel isegi eksitavad. Raamatute autorid olid küll puhuti ka loomaarstid, kuid nad polnud saanud emakeelset haridust. Paljud terminid olid saksa algupära (vrd *põrnakõrwetik* ja *Milzbrand*), kuid XIX sajandi teisest poolest peale ka vene päritolu. Võõrsõnu kasutati suhteliselt vähe. Enamik tuli neist käibele alates XIX sajandi lõpukümnendist, nt 1891. aastal *mikroorganism*, *trichin-ussid*, *tuberkli haigus* ‘tuberkuloos’ (Ernits 1991; 1998).

Teise maailmasõja eelses Eesti Vabariigis

Seoses Eesti Vabariigi sünniga ja eestikeelse rahvusülikooli rajamisega hakati erinevate teadusalade oskussõnadele pöörama tõsist tähelepanu. 1920. aastate alguses loodi selleks üle 30 aineala komisjoni, et koguda kokku kõik olemasolevad terminid ja luua vajadusel uusi; komisjonide tegevus kestis enamasti 1930. aastate keskpaigani (Veski 1986: 69). Veterinaarmeditsiiniliste oskussõnadega hakkas 1924. aastal tegelema Akadeemiline Loomaarstiteaduslik

Selts, kes avaldas järgmisel aastal kimbu veterinaarmeditsiini-alaseid sõnu Eesti Loomaarstlikus Ringvaates. Selts moodustas toimkonna, kuhu kuulusid Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna õppejõud Johann Ainson, Johannes Karlson (hilisema nimega Kaarde), Ferdinand Laja, Karl Saral ja Julius Tehver ning kliinikuassistent Gabriele Tehver. Kõigepealt koguti kokku olemasolevad terminid ja asuti 1926. aastal materjali läbitöötamisele.

Teistkordselt vaadati materjal läbi aastatel 1930–1931, siis osales komisjoni töös ka lektor Johannes Voldemar Veski, kes kõigi erialade toimkondade liikmena suunas oma tegevusega kogu terminoloogia arengut Eestis. Teisest lugemisest võttis osa ka inimarstiteaduslike oskussõnade loomisel suurte kogemustega õppejõud Albert Valdes. Nende kahe mehe osavõtuga garanteeriti human- ja veterinaarmeditsiini terminoloogia suurem (siiski mitte täielik) ühtsus ja keeleline õigsus. Peale alaliste komisjoniliikmete osales üksikutel koosolekutel oma kitsama eriala asjatundjad-õppejõud Aleksander Rängel, Johannes Tomberg ja Aleksander Laas. Asjaomane komisjon pidas ühtekokku 54 koosolekut (Karlson 1931: 3; Veski 1983: 62). Siinkohal võib märkida, et mõned loomaarstiteaduskonna õppejõud kuulusid ka piirainete komisjonidesse: K. Saral üldzooloogia oskussõnavara komisjoni ning Karl Tagepera ja Aleksander Rängel loomakasvatuse oskussõnade toimkonda (Veski 1980: 17; Valik 1932: 3).

Loomaarstiteaduslike oskussõnade komisjoni töö tulemusena avaldas selle esimees J. Karlson 96-leheküljelise brošüüri (Karlson 1931). Nõnda oli loodud kindel vundament veterinaarmeditsiini ja selle terminoloogia arenguks. Oskussõnu kasutati õppetöös ja kirjasõnas. Kolleegide seas aitas terminoloogiat kinnistada esmajärjekorras Eesti Loomaarstlik Ringvaade, sest erialaraamatuid ilmus toona väga vähe. Teadmisi ja vajalikku sõnavara levitasid mõned loomaarstiteaduskonna õppejõud ajalehtedes.

Kaugeltki kõik komisjoni poolt kasutusele võetud oskussõnad pole muidugi ajahambale vastu pidanud. Näiteks soovitati emfüseemi tähistamiseks kasutada sõna *puhitus* (humanmeditsiinis *puhutud*) ja tümpaania jaoks *puhevus*, tänapäeval sobib mõlemaks juhuks *puhitus*.

Terminiloomest üldse

Kuidas uute erialaterminite tegemine toimus? Selleks kasutati mitu teed (vt lähemalt Veski 1983: 63–64; 1986: 75). Peale seni tuntud oskussõnade laenati neid osaliselt mõne teise eriala sõnavarast. Praegusel ajal pole paraku enam alati selge terminite liikumise suund: kas sõna on tulnud veterinaarterminoloogiasse teisest erialast või vastupidi on see läinud veterinaariast mujale, näiteks kas *esiroe*, *mäluma* ja *väljutis* on pärit humaanmeditsiinist; kas *hammaskond*, *külmuma* ja *sulgus* olid üle võetud zooloogiast, kas *kodustamine* ja *munakeeris* lähtuvad loomakasvatusest (vrd Veski 1983: 62; 1988: 21–22).

Veterinaarmeditsiini terminoloogia loendisse lisati üle 300 uue sõna. Neist 40 sõna võeti murretest, mille puhul aluseks oli peamiselt F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat, või rahvakeelest, nt tänini kehtivate sõnadest kuuluvad nende hulka *jookse* : *jooksme*, *roie*, *sõrgats*, *ternes* jt. Mõnikord on murdesõnade tähendust muudetud, kas tehtud avaramaks või hoopis kitsendatud. Seevastu *pägimed*, *tõlpima*, *tühimus* jpt on tänapäeva loomaarstidele enamasti tundmata, sest nad on ajapikku asendunud sobivamatega, meie näidete puhul sõnadega *varbapäkad*, *kärpima* ja *tühemik*.

Ülejäänud veterinaariaterminitest on enamik tuletatud kas sõnade omavahelise liitmise või järelliidete abil. Neist kõige rohkem leidub liitsõnu, nt on *hambauuris*, *kobarmool* ehk *-heidik*, *liigkusesus*, *loomkatse*, *maosond*, *pilknahk* (tänapäeval küll *pilkkile*) jt. Veidi vähem esineb sõnade tuletamist liidete ehk sufiksitate abil. Kasutamist on leidnud ligikaudu 50 liidet. Väga oht-rasti tarvitati *mine*-liidet, nt *kootumine*, *umbumine*, *väljasopistumine* jt. Üsna sagedane oli ka *us*- ja *jas*-liide: *leelisuus*, *lõtvus*, *muguljas*.

Väike osa termineid on loodud koondusmeetodil, mispuhul üks tüvi surutakse teise sisse nii, et tekib üks sõna. Nõnda on *lõuats* tekkinud sõnaühendist *lõuaots* ning *pärak* liitsõnast *päraauk*; seevastu *laip* ja *valk* on kunstlikult loodud ehk tehissõnad (Kull 1989: 33–34).

Pärast Teist maailmasõda

Eestikeelse veterinaarmeditsiinalase hariduse andmine jäi püsima ka üle poole sajandi kestnud okupatsiooniperioodil. Nii jäi alles ja arenes ajavaimus edasi ka eestikeelne oskussõnavara. Õppetööd jätkas enamik eespool nimetatud terminoloogiatoimkonna liikmeid. See aitas veterinaarmeditsiini

terminoloogiat arendada sujuvalt. Eriti tuleb märkida J. Kaardet, kes toimetas 1970. aastate keskpaigani peaaegu kõiki veterinaariateaduskonna väljaandeid. Peale selle tõlkis ta 1950. aastatel vene keelest kuus õpikut, sh veterinaarfarmakoloogia, sisehaiguste, episotoloogia vallast. Oma tegevusega suunas ta peaaegu kogu veterinaarmeditsiini oskussõnavara arengut, samuti aitas viia seda vastavusse venekeelsega.

Erialase terminoloogia arengule, sh terminiloomele, aitasid okupatsiooniperioodil oluliselt kaasa kõik veterinaarkirjanduse autorid – Eesti Põllumajanduse Akadeemia ning Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi teadlased. Mainiksin siinkohal eriti Endel Aaverit, Johannes Kaardet, Evald Nõmme, Jüri Parret, Kaljo Reidlat, Paul Saksa, Rudolf Säret, Julius Tehverit ja Voldemar Tilgat. Näiteks aastatel 1940–1975 ilmus Eestis ligikaudu 150 veterinaarüllitist; põhiliselt koostati tehnikumi- ja ülikooliõpikuid ning muid õpivahendeid.

Trükivalgust nägi ka pool tosinat enamasti õhukest terminoloogiasõnastikku. Siinkohal tuleks märkida 1985. aastal ilmunud mitmekeelset histoloogia seletavat sõnastikku, mille koostas J. Tehver, kes on morfoloogia terminoloogia kitsaskohtadest avaldanud mitu kirjutist ajakirjanduses. Tähtsal kohal oli loomakasvatajatele mõeldud kirjasõna, eriti terviklik loomatervishoiu käsiraamat, mille nelja väljaannet aastatel 1942–1972 toimetasid R. Säre ja J. Kaarde ning 1983. aastal ilmunud väljaannet R. Särele lisaks ka Mihkel Jalakas. Erialaartikleid avaldas ajakiri Sotsialistlik Põllumajandus. Teadustööde kogumikud olid enamasti venekeelsed. Veterinaarmeditsiini terminoloogiale avaldas soodsat mõju humaanmeditsiini terminoloogia, eriti LEV₂.

Alates 1991. aastast on eestikeelse veterinaarmeditsiini oskussõnavara areng jätkunud iseseisvas Eestis nii auditoorse õppetöö käigus kui ka uute õpikute näol, kuid teadustööd ilmuvad enamasti inglise keeles. Viimase mõju ilmneb ka eestikeelses terminoloogias, mida siiski aitab säilitada eestikeelsete kõrgkooliõpikute riiklik programm. Selle toel on seni ilmunud küll üksnes parasitoloogia (2011) ja koduloomade anatoomia õpik (2013), kuid ajapikku on tulemas veel lisa. Viimase aja produktiivsete õpikuautorite hulgas tuleks nimetada Jaagup Alaotsa, Mihkel Jalakat, Toivo Järvist, Kaljo Reidlat ja Mati Roastot. Eestikeelset oskussõnavara arengut toetab ka taasilmuv Eesti Loomaarstlik Ringvaade.

Eesti Maaülikooli rektori korraldusega 26. märtsist 2012 moodustati veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse valdkondade terminoloogia komisjon

eesotsas keelekeskuse juhataja Ülle Sihveriga; komisjoni kuuluvad veterinaarmeditsiini õppejõududest M. Jalakas, T. Järvis ja siinkirjutaja. Komisjoni pädevuses on korrastada ja arendada asjaomast terminoloogiat.

Eestikeelsel veterinaarmeditsiini terminoloogial on seljataga pikk areng, mille tulemusel on kujunenud/kujundatud edukalt funktsioneeriv, paindlik süsteem. Tahaks loota, et see ei purune ega hääbu ka paljude aastakümnete pärast. Mõne teadusvaldkonna allkeelega kadu oleks suureks hoobiks kogu eesti keelele, ahendades oluliselt selle kasutussfääri.

EPISOTOLOOGIA-ALASEST SÕNAVARAST VANEMAS EESTIKEELSE VETERINAARKIRJANDUSES

Ilmunud: Episotoloogia-alase sõnavarast vanemas eestikeelses veterinaarkirjanduses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 34 (1988). Sõna ja termin. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, 18–28. Käesoleva kogumiku jaoks on kirjutist mõnevõrra täiendatud.

Eestikeelse veterinaarkirjanduse ülevaates on Rudolf Säre (1934) kirjeldanud aastaist 1830–1916 kahtkümmend brošüüri ja maininud rida artikleid. Neist paari veterinaartrükist XIX sajandist on käsitletud ka Johannes Karlson (1934). Peale selle sisaldavad loomaarstiteaduslikku ainet ka muud allikad (sh ajalehed). Nii human- kui ka veterinaarmeditsiini kirjasõna sai alguse 1766. aastal, mil P. Wilde ja A. W. Hupel asutasid „Lühhikesse õppetusse“. Selles on veterinaari termineid, tõsi küll, üpris vähe. Tähelepanuväärsem on samade autorite „Arsti ramat“ (1771), mille loomahaigusi sisaldava osa lähteks on Wilde 1774.

Käesolevas artiklis käsitletakse aastail 1766–1918 ilmunud loomahaigusi puudutavate trükiste episotoloogia-alast sõnavara. Tähele panemata on jäänud perioodika, paitsi WH 1766 ja M 1821–1823 (viimane Kingisepp 1972–1975 järgi). Kirjandusallikad pärinevad peamiselt Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogust, vähemal määral Tartu ülikooli teadusraamatukogust või mujalt.

Sõnaartiklis esitatakse kõigepealt tänapäeva termin, seejärel rühmitatult ajalooline sõnavara kronoloogilises järjestuses. Näitelauseid ei esitata, kuna haigust iseloomustab kogu kliiniline pilt, episotoloogilised iseärasused jne. Uue ja vana termini kõrvutamine pole alati usaldatav, sest enamasti pole trükises mainitud haigusetekitajat (bakterioloogia hakkas arenema alles XIX sajandi teisel poolel). Sageli tuleb lähtuda vaid nipsisõnalisest haiguspildist. Seepärast pole saanud eristada sigade katku ja punataudi, nõlge ja tatitaudi jt. Eesmärgiks pole seatud võrdlemist humanmeditsiini terminitega (*rõuged*, *siberi katk* jt). See töö jäägu edaspidiseks.

batsill (kepikese kujuline pisik) – *batsillus* (R 1886: 2; O 1909: 285; O 1911: 81).

brutselloos (abortidega kulgev nakkushaigus) – 1) *külgehakkaw poja ärawiskamine* (O 1911: 127), pole välistatud saksa keele eeskuju, vrd *ärä wiskama* ‘wegwerfen, abortiren’ (ESS₁ 1372), 2) *poegimine enneaegne, külgehakkaw* (K 1914: 33). Vt ka nakkushaigus.

desinfektsioon (haigustekitajate hävitamine; vt ka desinfitseerida, desinfitseerimine) – *desinfektsion* (C 1903: 104; O 1911: 126; O 1915: 199; A 1917: 142).

desinfitseerida (vt ka desinfektsioon, desinfitseerimine) – *puhastada (desinfeczida)* (Õ 1896: 9) võõrsõnaline tuletis väär (< *desinfekts-*).

desinfitseerimine (vt ka desinfektsioon, desinfitseerida) – 1) *desinfezeerimine* (Õ 1905: 18), väär tuletis, 2) *desinfitseerimine* (K 1913: 48).

eos – 1) *idurakk* (R 1886: 2), vrd sks *Keimkörner*, Meyer II 254), 2) *lupe-deks* (mitmuse saav) (O 1909: 78), 3) *seeme* (O 1911: 150), vrd kreeka *spora* ‘külvl, seeme’, 4) *spora* (O 1911: 150).

episootia (loomataud) – *laustõbi* (Õ 1896: 1) vrd *lauztõbi* ‘epidemische Krankheit’ (ESS₁ 468); eestipärane, võiks kasutada tänapäevalgi.

episootiline – *katkuline* (R 1886: 1), pole adekvaatne.

haigustekitaja – 1) *haiguste sünnitaja* (O 1911: 81), *tõbe sünnitaja* (A 1914: 108), 2) *algataja* (K 1913: 53), vrd vn *возбудитель*, 3) *tekitaja* (K 1914: 43), vrd sks *Erreger* ‘tekitaja’.

hobuste gripp – 1) *hobuste rinna katk (influenza, Peripneumonia equorum septica)* (T 1891: 88), *hobuste rinnakatk (Influenza)* (O 1893: 23; O 1909: 85), *rinnakatk* (U 26; K 1914: 18), vrd sks *Brustseuche* (Meyer I 320), 2) *influenza* (U 26), *hobuste influenza* (K 1912: 23).

immuunseerum – *kaitseleem* (K 1918: 43).

kangestuskramptõbi – 1) *su-kramp* (F 1863: 44), *suu kramp* (F 1888: 44; L 1890), 2) *soon-weddo* (F 1863: 44), *soone wedu* (F 1888: 44), vrd *sõne-wedu* ‘Zusammenziehen der Sehnen, Krampf / kramp’ (ESS₁ 1340, vrd ka *sõn*, 1065), 3) *kangestus-kramp* (R 1886: 49), *suu-kangestus* (L 1890: 17), *kangestuse-tõbi* (Sch 1904: 47), *kangestuse tõbi* (Ä 27; M), *kangestus* (Tetanus) (K 1912: 14), vrd *kangestus* ‘Erstarrung, Starrsucht’, *kangestamizetõbi* ‘Starrsucht / kangustõbi’ (ESS₁ 1181), 4) *lõuakramp* (T 1891: 142; O 1893: 64), *lõuakramp (tetanus)* (U 49), vrd sks *Kinnbackentkrampf* (Spinola 1842: 163), 5) *üleüldine ehk alaline kramp (Trismus et Tetanus)* (T 1891: 142);

üleüldine kramp (Tetanus) (O 1893: 64), *kramp* (Sch 1904: 47; M), 6) *tetanus* (O 1915: 113).

karbunkul (mitme karvanääpsu ja rasunäärme äge põletik) – *tõbbe-muhk* (WH 1771: 160), *muhk* (A 1782: 161; M 1821: 83; M 1829; L 1830: 82; jt), *põrna tõbe muhk* (T 1886: 7).

kiirikseen – 1) *kodarseen* (K 1912: 28); vrd kreeka *aktis* ‘kiir’ (> *actinomyces* ‘kiirikseen’), kuid lad *radius* ‘kodar; kiir; (terminina) kodarluu’, vrd *kodare-lū* ‘Knochen im Vorderarm / luu küünarvarres’ (ESS₁ 554); 2) *lõua-luu-sööja* (K 1912: 29).

kiirikseentõbi (vt ka *kiirikseen*) – 1) *kodarseene-haigus* (K 1912: 41), ilmselt autori tuletis, 2) *puukeel* : „*mõni rahwas kutsub seda siis puukeeleks*“ (K 1912: 42), vrd sks *Holzzunge* (Meyer II 122).

kohisev muhutaud – ?*naha põletik* (L 1880: 44), juhuslik, ebakindel tähendus.

kolibakterioos (soolekepike poolt põhjustatud nakkushaigus; vrd s a l - m o n e l l o o s) – 1) *wasikate kõhutõbi* (L 1890: 66; K 1914: 42); *kõhutõbi* võib olla ka mittenakkuslik, vrd *kõhu-tõbi* ‘Ruhr / kõhulahtisus’ (ESS₁ 1181), 2) *walge pasandus wasikatel* (U 112), vrd samatähenduslikku sks *weiße Ruhr* või vn *белый понос*.

küülikute müksomatoos (silmapõletiku tunnustega nakkushaigus) – ?*silma haigus* (K 1913: 49), juhuslik termin.

küülikute nakkav nohu – *nohu* (R 1912: 48; K 1913: 53), terminina pole täpne.

küülikute nakkav suu limaskestas põletik – *suu ila-naha põletik* (R 1912: 49), *külgehakkaw ilanaha-põletik* (A 1914: 11).

lihasööjate katk (vrd *tatitauud*, mis esineb peamiselt kabjalistel) – 1) *koerte tatihaigus* (T 1891: 81), *tatitõbi*, mille vormid on *soole-tatitõbi*, *kaela ja rinna tatitõbi*, *erguline tatilõbi* (K 1914: 69–71), 2) *koerade nõletõbi* (*Febris catarrhalis canum*) (O 1893: 24), *koerte nõletõbi* (O 1909: 86), ilmselt lõunaestiline, vt n õ l g.

lindude nakkav nohu – *nuhuhaigus* (R 1886: 46), *nohu* (Kd 1913: 58), *külgehakkav nohu* (A 1917: 148).

lindude pastörrelloos (verise soolepõletikuga kulgev nakkushaigus; vrd *sigade pastõrelloos*) – 1) *kolera* (Kd 1913: 57; K 1914: 73), *kanade kolera* (K 1918: 42), vrd *kõlerat*, *koleratõbi* ‘*Cholera*’ (ESS₁ 357), 2) ?*kõhulahtiolek* (A 1917: 151).

lindude rõuged-difteeria – 1) *kurguhaigus* (*difteritis*) (Kd 1913: 56), vrd *kurgu-haigus* ‘*Diphtheritis* / difteeria’ (ESS₁ 12), 2) *difteritis* (K 1914: 74), *lindude difterit* (A 1917: 150).

marutaud – 1) *hammustab üks hul koer inimessi ehk weiksid* (WH 1766: 70), *koer olli hull* (A 1782: 80), *hullu koera hammustamine* (J 1860: 97), *hullustus* (L 1879: 16), *hulltõbi* (O 1897: 92), *hullus* (Sch 1904: 36), *hullu-tõbi* (Sch 1904: 73), *hullus* (Ä 22), *hulluse tõbi* (Ä 57), *hull tõbi* (K 1918: 42), *hull-tõbi* (M), vrd *hul koer* (M 1823: 179), *hullu haigus*, *hullu-koera-tõbi*, *hullusetõbi* ‘Wasserscheu / veepelgus, marutaud’ (ESS₁ 12, 1182), 2) *kuri tõbbi* (L 1879: 16), juhuslik nimetus, vrd *kuri tõbi* ‘Syphilis’ (ESS₁ 1181), 3) *marutõbi(ne koer)* (R 1886: 54), *marutõbi* (Sch 1904: 36), *maru haigus* (U 52), *maru tõbi* (U 130), *marutõbi* (Ä 22; Kd 1913: 57), *maru tõbi* (K 1918: 42), vrd *maru ehk hul koer* (M 1823: 179), *maru peni*, *maru-tõbi* ‘Wahnsinn / hullumeelsus’ (ESS₁ 574, 1181), kusjuures *maru* on märgitud lõunaestilisena.

mikroob (pisik, pisiolend) – 1) *piiselukas* (R 1886: 2; O 1893: 5; L 1901: 48; O 1911: 79; K 1912: 3; K 1913: 48), näib olevat moodustatud ladina-kreeka sõna *microbium* (*micro-* ‘väike’, *bios* ‘elu’) baasil, kasutades *elukas* (‘Einwohner, lebendes Geschöpf, Wurm, Ungeziefer / asukas, elusolend, uss, kahjur’, ESS₁ 98) ja *pisi* (vrd *pizikene*, *pizine* ‘klein’ ESS₁ 829), 2) *hai-gust sünnitav idu* (T 1891: 88), 3) *mikroorganism* (T 1891: 98), 4) *mikrob* (O 1893: 5), 5) *pisitaimekene* (O 1911: 84), 6) *bakteria* (O 1911: 84). Ei eristatud mõisteid *bakter*, *batsill*, *mikroob*.

mädapisik – *mädabakteria* (K 1914: 18).

mädaveresus – 1) *?veremädanemine* (O 1893: 47), *weremäendus* (K 1912: 13), *mäda-palavik* (*Febris putrida*) (Ä 19), ilmselt otsetõlge ladina keelest, 3) *mädaweri* (*pyemia*) (K 1912: 13), ilmselt otsetõlge kreeka päritoluga terminist.

nakatumine (vt ka *nakkushaigus*) – *külgehakkamine* (L 1879: 27; L 1880: 32; H 1906: 30), *hakkamine* (T 1886: 6), vrd ka *külgehakkamine* (M 1821: 57).

nakkushaigus (vt ka *nakatumine*) – 1) *tõbbe jures, mis külge hakkab* (Ä 1782: 101), *külge nakkaw tõbbi* (L 1830: 101), *külge hakkaja tõbbi* (Ö 1837: 61), *tobbe wägge külge hakkaw* (Ch 1862: 134), *külgehakkaw hai-gus* (R 1886: 1; B 1887: 55), *külge hakkaw tõbi* (L 1890: 79), *hakkaw hai-gus* (T 1891: 169), *külge hakkaw [haigus]* (O 1893: 12), *külgehakaw haigus*

(Ö 1896), 2) *külgehakkav haigus* (O 1897: 81; S 1899: 73; O 1911: 81; K 1913: 53; Kd 1913: 56; A 1917: 141; K 1918: 42), *külge hakkaw haigus* (C 1903: 95; Ä 24), *külgehakkaw taud* (K 1912: 23; O 1915: 197), *külgehakkaw tõbi* (O 1915: 197), 3) *katkumooduline haigus* (T 1891: 169; O 1897: 81), tähendab tegelikult kontagioosset, s.o lainena kanduvat nakkushaigust.

nekrobakterioos (kärbusliku mädapõletikuna kulgev nakkushaigus; vrd suu- ja sõrataud) – 1) *sõrra-tõbbi, paha* (Ö 1837: 67), *sörgade haigus* (*Klauenseuche*) (J 1840: 99), *pahha sõrra-tõbbi* (Ch 1862: 132), *sõra haigus* (L 1890: 78), *lammaste sõrahaigus* (O 1893: 119; L 1902: 273; Sch 1904: 99; U 186; W 1912: 12), vrd *sõra-tõbi* ‘*Klauenseuche*’ (ESS₁ 1182); mõnel juhul pole teksti alusel võimalik eristada mittenakkuslikest sörgade haigestumistest, 2) *lamba lonkamine* (J 1840: 99), pigem haiguse tunnus kui selle nimetus.

nõlg (ninaõõne ja kurgu limaskestast ning alalõua-süljenäärmete mädapõletikuga kulgev nakkushaigus; vrd tatitaud) – 1) *hobbone on louul* (WH 1771: 138), *lou nuhtlus* (F 1849: 16), *hobuste muhkline lõuatõbi* (R 1886: 45), *lõuatõbi* (*Drüse*) (B 1887: 48), *loua nuhtlus* (F 1888: 27), *lõuatõbi* (L 1890: 13), *lõuatõbi, lõulolemine* (*hobune on lõul*) (T 1891: 78), *lõuatõbi* (O 1893: 15), *lõutõbi* (R 1906: 158), *lõu* (Ä 25), *lõuatõbi* (K 1914: 15), vrd *hobune on lõuul* ‘das Pferd kreppt / hobusel on nõlg’, *hobune suri lõuule* ‘das Pferd starb am Kreppen, am Kinnbackenkrampf / hobune suri nõle [või] lõuakrambi kätte’ (ESS₁ 543), viimatimainitu tõlge viitab kangestuskramptõvele; EKM II 670 osutab Lääne-Eestile ja saartele; vrd *lõuu-tõbi* ‘Kreppen (der Pferde) / (hobuste) nõlg’ (ESS₁ 1181), käsitletavat nimetust lähtuvad sõnast *lõug*, 2) *nõlg* (B 1887: 48; L 1890: 13), *nõletõbi* (S 1899: 122), *nõlg* (Sch 1904: 42; R 1906: 158; U 12; Ä 25), *hobuste nõlg* (O 1911: 153), *nõlg* (K 1912: 38; M), *nõle tõbi* (K 1918: 42), vrd *nõle-tõbi* ‘Rotz, Kreppen / (Tartu murdes) tatitaud; nõlg’ (ESS₁ 1181); *nõlg* on omane lõunaeeesti murrakutele (EKM II 670), 3) *peataud* (T 1891: 78; O 1893: 15; O 1911: 153; W 1912: 7, 12), vrd *pea-taud* ‘Ohrenkrankheit, habitueller Kopfschmerz / kõrvahaigus; pidev peavalu’ (ESS₁ 1182), mis ei kuulu siia; EKM II 670 osutab sõna levikule Põhja-Eestis.

perioodiline silmapõletik – 1) *hobuste taudiline silmapõletik* (D 1898: 235), 2) *jookswa tõbi silmas* (Ä 40), vrd *jõkswa tõbi* ‘Bruch, Hodenbruch / song; munandisong’ (ESS₁ 1181), mis on ainulaadne tähendus, tavaliselt *jooksva* ‘reuma’ (EKM III 856).

pügarai (nahamuutustega kulgev nakkushaigus) – 1) *wasikate kärnatõbi* (L 1880: 35), pole iseloomulik nimetus, 2) *salakoi* (T 1891: 162) *sala-koi* (Sch 1904: 88), *salakoi* (Ä 73; K 1914: 37), *sala-koi* (M); vrd *salakoi* ‘ekseem (nt lupus, psoriasis)’ (EKM II 1098), oletatavast nähtamatust haigusetekitajast on saanud ka haiguse nimetus; 3) *weisse röögatus* (*Pityriasis et Psoriasis*) (T 1891: 162), *weiseröögatus* (*Herpes tonsurans*) (O 1893: 77), *weiseröögatus* (K 1914: 37), vrd *weikseröögatus* ‘Flechte, Hautflechte (welche angeblich davon entstehen soll, dass der Rülps eines Rindes über die Stelle gegangen ist, wenn man es versäumt dem rülpsenden Thiere entgegenzuspeien) / sammaspool, naha sammaspool (mis pidavat tekkima sellest, kui jäetakse rõhitseva looma poole sülitamata)’, *röögatus* ‘Rülps, Rülpsen, Aufstossen / rõhitsus’ (ESS₁ 983), *veiseröögatis* ‘impetigo?; erysipeloid?’ (EKM II 1100); seega uskumusliku sisuga: haiguse põhjustaja, mis jäänud mõjustamata, on saanud haiguse nimetuseks, 4) *kõõma-kärnad* (Sch 1904: 88; M), vrd *kõhmaskärn* ‘Milchschorf / korplööve’ (ESS₁ 249), 5) *plekiline karwapügaja-haigus* (*Trichophyton tonsurans*) (K 1912: 93), nimetus on moodustatud haigustunnuse (*plekiline*, s.o karvavaba ala) ja ladina-kreeka tekitajanimetuse baasil, 6) *sammaspoolik* (K 1914: 37), juhuslik paralleelnimetus.

roiskveresus (vrd m ä d a v e r e s u s) – 1) *weremädanemine* (*Septicaemia*) (T 1891: 121), ?*weremädanemine* (O 1893: 47), 2) *were mürgitus* (*septikämia*) (K 1912: 13).

rõuged – 1) *nõstme* (L 1830: 101), vrd *nõste* : *nõstme(d)* ‘Blatter, Pocke / rõuged’ (ESS₁ 686), sõna on levinud Mulgi- ja Lõuna-Tartumaal (EKM II 1114), 2) *rouged* (Ö 1837: 61; F 1849: 38), *rõuged* (F 1863: 51), *lammaste rõuged* (R 1886: 46), *rõuged* (L 1890: 90; T 1891: 164; O 1893: 76; Sch 1904: 106; H 1906: 31; U 136; Ä 107; O 1909: 87; K 1918: 43), *tuharõuged* [autori järgi rahvapärane nimetus] (C 1903: 103), vrd *rõuge* ‘Pocke, Blatter / rõuged (ainsuses)’ (ESS₁ 983), sõna esineb Muhus, Kihnus ja Põhja-Eestis (EKM II 1114), 3) *rubbid* (Pocken) (J 1840: 96), *rubbid* (F 1849: 38; F 1863: 51), vrd *rubi-haigus*, *rubi* (I) ‘Pocke, Ausschlag’ (ESS₁ 12, 985), esineb Lääne-Eesti saartel, algskandinaavia laen (EKM II 114; EEW 2546), 4) *poka tõbi* (L 1879: 22), vrd *pokk* ‘Pocke’ (ESS₁ 844), lõunaestis sõna ka A. Saareste järgi (EKM II 1114).

salmonelloos (salmonellade poolt põhjustatud, kõhulahtisusega kulgev nakkushaigus; vrd kolibakterioos) – *wasikate kõhutõbi* (L 1890: 66; K 1914: 42).

seroteraapia (nakkushaiguse ravimine selle vastu immuunkehi sisaldava vereseerumiga) – *serotherapie* (O 1911: 9).

siberi katk – 1) *hooste tõbbi* (WH 1771: 160), terminina umbmäärane, 2) *kurgo tõbbi* (F 1849: 40) *põrna kurgutõbi* (*Milzbrandbräune*) (R 1886: 23), ?*sigade kurguhaigus* (W 1912: 7); terminina on eristatud haigust sigadel, kel esineb sel puhul kurgu-, neelu- ja kõripõletikku, vrd *kurgo taud* (M 1821: 36), 3) *sigade kaela paistetused* (L 1879: 11), *põrna kaelapaistetused* (*brandige Halsgeschwulst*) (R 1886: 23), iseloomustab haigust sigadel, 4) *kaela haigus* (Ä 106), *kaelapõletik* (K 1914: 57), ?*kaela haigus* (M), iseloomustab haigust sigadel, 5) *pruun tõbi* (L 1879: 11), vrd *prün-tõbi* 'Bräune / angiin' (ESS₁ 1182), *pruuntõbi* = *kurgupõletik* = *angiin* etc. (EKM III 623), sks *Bräune* 'eine gefährliche Halskrankheit bei Menschen und Thieren, bei welcher Luft-röhre und Magenschlund durch Entzündung braunroth werden / inimeste ja loomade ohtlik kaelahaigus, mispuhul hingetoru ja neel muutuvad põletiku tõttu pruunikaspunaseks' (HDS I), 6) *kolla tõbi* (L 1879: 11) ekslikult siberi katku nimetusena, vrd *kolla-tõbi* 'Gelbsucht, gelbes Fieber / kollatõbi, kollapalavik' (ESS₁ 1182), 7) *mao nink solikute pallotus* (L 1830: 81), *mao ja soolte põlletis* (Ö 1837: 50), *süssikonna kõrwetis* (*Darm- und Magen-Entzündung*) (J 1840: 68), *sisekonna põllew haigus* (F 1849: 38), ei sobi tähistama siberi katku, 8) *sissekonna must-tõbbi* (F 1849: 38), 9) *väga hakkaja põletik* (L 1879: 28), 10) *muhho-tõbbi* (M 1829: 22), *muhho tõbbi* (U 1853: 32), *muhho-tõbbi* (Ch 1862: 163) *põrna-muhutõbi* (*Milzbrandkarbunkel*), *põrna-muhutõbi* (R 1886: 23), *rabanduse muhutõbi* (T 1891: 169), *muhu-tõbi* (O 1897: 81; U 51; Ä 28; O 1911: 91), vrd *muhho-tõbbi* (M 1821: 82), *hobbose muhk*, *Sibberi muhhuks* (M 1823: 116), *muhu-tõbi* 'Beulenseuche, Rinderpest / siberi katk; veiste katk' (ESS₁ 624, 1181), 11) *kaelamuhk* (*Kopf-brandbeule*) (R 1886: 23), 12) *põrna tõbbi* (A 1782: 159), *põrna tõbi* (L 1879: 21; T 1886: 6), *põrnatõbi* (R 1886), *põrnatõbi* (L 1890: 50; Ö 1896), *põrna tõbi* (O 1897: 81), *põrnatõbi* (D 1898: 238; C 1903: 95), *põrna-tõbi* (W 1912: 12), *põrna haigus* (W 1912: 12), vrd *põrna-tõbi* 'Milzbrand / siberi katk' (ESS₁ 1182), 13) *põrna-põllendik* (Ch 1862: 163), *põrna põletik* (L 1880: 56; B 1887: 55; T 1891: 169), *põrnapõletik* (P 1897: 226; L 1902: 274; Sch 1904: 17; U 51; Ä 28; O 1911: 81), *põrna-põletik* (M), vrd *põrna-põletik* 'Milzenzündung, Milzbrand / siberi katk' (ESS₁ 863), nimetus on saksa eeskujuga, 14) *põrnakõrwetis* (Milzbrand) (Sch 1904: 17), autori teadlik ettepanek saksa keele eeskujul, 15) *põrnatõbe-palavik* (*Milzbrandfieber*)

(R 1886: 8), *kõrwetis-palawik* (Ä 28), saksa keele eeskujul, 16) *põrna roosi-tõbi* (*Milzbrand, Rothlauf*) (R 1886: 21), juhuslik nimetus, segi aetud sigade punataudiga, 17) *sälja werri* (L 1830: 79), *selja-were-jooks* (L 1880: 32), *sel-jawerejooks* (*Rückenblut*) (R 1886: 18), vrd sks *Rückenblut* 'mit entzündlicher Reizung des Mastdarms verbundene Blutentleerung aus letztem / pärasoole põletikulise ärritusega seotud vere eritumine pärasoolest' (Meyer III 186), 18) *werre-rabbandus* (*Rückblut*) (Ö 1837: 49), *põrna-rabandus* (*Apoplektischer Milzbrand*) (R 1886: 8), *wererabandus* 'Blutschlag, Asphyxie / rabandus' (ESS₁ 915), 19) *äkkine haigus* (J 1840: 67), umbmäärane, 20) *liigwerri* (J 1840: 67), pole sobiv nimetus, vrd *līg-weri* 'Vollblütigkeit / liigveresus' (ESS₁ 1346), 21) *verre tõbbi* (F 1849), *põrna-veretõbi* (*Milzbrandblutschlag*) (R 1886: 8), *päraka-weretõbi*, *selgroo veretõbi* (Sch 1904: 67), *päraka were-tõbi* (Ä 54), *päraka- e selgroo weretõbi* (M), vrd *were-tõbi* 'Blutfluss, Blutgang, Hämorrhoiden / verejooks; hemorroidid' (ESS₁ 1182), 22) „*Siberi katk*“ (T 1891: 169), *Siberi-katk* (Ö 1896), *Siberi katk* (O 1897: 81; U 127, Ä 50; O 1911: 81; Kd 1913: 57; K 1918: 42), vrd *Sibberi tauks ehk tau-diks* (M 1823: 116), 23) *us on kele peäle* (WH 1771: 156), *sõja kele sees* (F 1849: 11), uskumusliku sisuga, esineb ka naaberrahvastel, vrd vdj *mato söp čēltā* 'uss sööb keelt', 24) *keele wähja tõbi* (L 1879: 12), *keele-vähja-tõbi* (L 1880: 52), *keelewähk* (*Zungenkrebs, Rankkorn, Zungenanthrax*) (R 1886: 18, 23), *keele vähitõbi* (L 1890: 51), *keelewähitõbi* (Sch 1904: 68; Ä 55; M), saksa keele eeskujul, 25) *keele willitõbi* (R 1886: 18, 23), 26) *terahaigus* (*Gerstenkorn*) (L 1879: 12), vrd sks *Gerstenkorn* 'weiße Blatter im Mäule der Schweine / valged rõuged sea suus' (H 1833), hilisem tähendus 'odraiva (silmas)' (Meyer I 713).

sigade atroofiline riniit (ninakõhrede kõhetumisega kulgev nakkus-haigus) – ?*nina weristamine ehk häkiline nina katarr* (C 1903: 91).

sigade pastõrelloos (hingamisteede tabandumisega kulgev nakkus-haigus; vrd lindude pastõrelloos, tuberkuloos) – *sigade kopsu-taud* (O 1915: 190), haigus eri nosoloogilise üksusena identifitseeritud teki-taja *Bac. suisepcticus*'e alusel.

sigade katk või **punataud** – 1) ?*elleting* (*Das heilige Feuer*) (L 1830: 82), *elliting* (Ö 1837: 51), vrd *heleting* jt ? 'Rose, Entzündung / roos; põletik' (ESS₁ 94), (*h*)*eliting* 'roos, erüsiipel' (EKM II 1100), 2) *jooksja tuli* (L 1879: 27; L 1890: 38; M), *jooksja tuli* (*Erysipelas*) (Sch 1904: 107), vrd sks *flie-gendes Feuer* / lendav tuli = *Anthrax-Rothlauf* 'ignis sacer, ignis St. Antonii /

püha tuli, Püha Antoniuse tuli' (Spinola 1842: 17), 3) ?*sigade leetrite haigus* (R 1886: 52), 4) *sia-katk* (T 1891: 160), *sigade katk* (*sacer ignis, erysipelas suis septic.*) (O 1893: 75), *siakatk* (P 1897: 226; C 1903: 98–99), *sia katk* (K 1914: 59), *sigade katk* (O 1909: 86), 5) *määndav roos* (T 1891: 160), *sigade määndav roos* (O 1893: 75), *roos* (C 1903: 98), *sia* (?) *määndaw roos* (K 1914: 59), *roosi haigus* (*краснуха*) (K 1918: 42), vrd *rōz* 'Rose (die Krankheit) / roos (haigus)' (ESS₁ 978–979), *roos* 'erüsiipel, nahapõletik' (EKM II 1100), 6) *sigade weretõbi* (O 1893: 75; O 1909: 86), ebaõnnestunud nimetus, 7) *põrnapõletik* (C 1903: 99), tegelikult siberi katku nimetus, 8) *sigade punataud* (*Schweinerotlauf*) (S 1899: 140), *punatõbi* (C 1903: 99), ?*puna haigus* (U 165), *puna haigus* (*Erysipelas*) (Ä 106), *sigade punatõbi* (O 1911: 157), *punatõbi* (K 1914: 59), suhteliselt hiline termin, millel mõningane saksa eeskujud, vrd rahvapärased *punane tõbi* 'Scharlach / sarlakid', *punase-tõbi* 'Blut-harnen, Ruhr / verekusimine; pasandus' (ESS₁ 1182).

siirutaja – *wahekanaja* (T 1919: 5), vrd sks *Zwischenträger* 'id.'.

suu- ja sõrataud (vrd nekrobakterioos) – 1) *wagga sõrratõbbi* (Ö 1837: 67), ?*tigge sõrgade haigus* (*Klauenseuche*) (J 1840: 99), *sõra haigus* (F 1849: 14), *kergem sõrra-tõbbi* (Ch 1862: 135), *sõra-tõbi* (Sch 1904: 71; Ä 57), *sõrakatk* (Ä 111), *sõra haigus* (K 1918: 43), *sõra-tõbi* (M), vrd *sõra-tõbi* 'Klauenseuche / sõrataud' (ESS₁ 1182), 2) ?*lamba lonkamine* (J 1840: 99), 3) *suu tõbbi* (Ch 1862: 135), *suu-tõbi* (Sch 1904: 37; Ä 17; M), 4) *suu määtus* (L 1880: 53), 5) *suu- ja sõratõbi* (L 1890: 51; O 1897: 85), *suu ja sõrataud* (S 1899: 71), *kärssa- ja sõratõbi* [sigadel] (C 1903: 97), *suu- ja sõratõbi* (O 1909: 82; K 1914: 38; O 1915: 145), *sõra ja suuhaigus* (U 131), *suu- ja sõrakatk* (U 174), vrd sks *Maul- und Klauenseuche* 'suu- ja sõrataud' (Meyer II 491; Spinola 1842: 185).

tatitaud (vrd nõlg) – 1) *nohhi-tõbbi* (WH 1771: 158), ?*nohupalawik* (Ä 24), vrd *nohho* (M 1821: 57), *nohu-tõbi* 'Schnupfenfieber, Flussfieber, Rotz, Kreppen (der Pferde) / nohupalavik; hobuste tatitaud; hobuste nõlg', *nohi-taud* 'Kreppen der Pferde / hobuste nõlg' (ESS₁ 1181, 1124), 2) *hobuste tiiskus* (*Malleus humidus*) (O 1897: 86; O 1909: 83), ebaõige termin, 3) *tatti ehk rögga nuhtlus* (F 1849: 16), *tatti-tõbbeks* [saav] (Ch 1862: 155), *tati tõbi* (Rotz, Wurm): *nina, kopsu ja naha tatihaigus* (B 1887: 58), *tati-tõbi* (L 1890: 15), ?*tati taud* (P 1897: 231), *tati-tõbi* (Sch 1904: 44), *tati haigus* (U 53), *tati tõbi* (Ä 24), *tati-tõbi* (K 1912: 38; M), vrd *tati-tõbi* 'Kreppen (der Pferde)' (ESS₁ 1182), 4) ?*päätaud* (P 1897: 231).

tuberkul (köbruke) – *tuberkel* (C 1903: 101).

tuberkuliin (tuberkuloosi kindlakstegemise vedelik) – *Kochi tuberkulin* (L 1902: 272), leiutaja Robert Kochi järgi, *tuberkulin* (O 1911: 161).

tuberkuloos (tiisikus) – 1) *kopso-többi* (W 1782: 224; M 1805: 133; L 1830: 13), *kopso többi* (F 1849; J 1860: 23), *kopso haigus* (J 1860: 46), *?weiste kopsu töbi* (R 1886: 45), *kopsu haigus* (T 1891: 89), *kopsutöbi* (S 1899: 26), *kopsuhaigus* (L 1902: 272), *kopsutöbi* (C 1903: 92; ? W 1912: 12), vrd *kopsu-töbi* 'Lungenschwindsucht, Auszehrung / kopsutiisikus, -tuberkuloos' (ESS₁ 1181), *kopso ja maksa többi* (M 1822: 117), 2) *sandist kamsust* [seest-ütlev] (F 1849: 19), vrd *kamps: kampsu (kams)* (SW) 'Rüstigkeit, Kräftigkeit, Wohlbeleibtheit / reipus; jõulisus; kõhukus' (ESS₁ 198), sõna kasutatakse Põhja-Pärnumaal ja Muhus (EKM I 782), seega ka autori kodupaigas, 3) *?sappi wiga ehk tiisikus* (F 1849: 41), *tiisikus* (L 1890: 90; T 1891: 89; U 137; O 1911: 99), *weiste tiiskus* (T 1891: 112; O 1893: 6; O 1909: 85), *kopsu tiisikus* (U 175), *kopsutiiskus* (Ä 112), *tiisikus* (A 1914: 110; A 1917: 152; K 1918: 42), vrd *tiiskus* jt 'Schwindsucht, Auszehrung / tiisikus' (ESS₁ 1164), 4) *prantsuse töbi* (L 1880: 50; L 1890: 53; Sch 1904: 74; M), *prantsuse-töbi* (Ä 61), tegelikult vist ei kasutata tuberkuloosi kohta, vrd *prantsusi (wrantsusu)-haigus*, *prantsuse-töbi* 'Syphilis / süüfilis' (ESS₁ 12, 1182), *prantsuse haigus* 'süüfilis' (EKM II 1115), 5) *tuberkli haigus* (T 1891: 89), *tuberkulose* (L 1902), *tuberkuloose* (C 1903: 92), *tuberkulos* (A 1914: 110; A 1917: 152), *tuberkula* (K 1918: 42), moodustatud saksa eeskujul, 6) *perli haigus* (T 1891: 112), saksa keele eeskujul, vrd *Perlsucht* veistel, 7) *lahjaks jäämine (phthisis)* (Sch 1904: 125), tegelikult haigustunnuseid.

veiste katk – *ellajate többi* (W 1782: 215), *katko többi* (F 1849: 16), *ellajakatk* (U 1853: 25), *katku töbi* (L 1890: 53), *weiste katk* (T 1891: 169), *loomade katku-töbi* (T 1900), *loomakatk* (L 1902: 272), *weise katk* (Sch 1904: 73), *loomade katk (Pestis bovina)* (O 1909: 91), *elaja katk* (U 135), *weiste katk* (Ä 56), *sarwloomade-katk* (O 1911: 127), *weiste katk* (O 1915: 146), *katku-töbi* (M).

veiste kopsutaud (vrd tuberkuloos) – *?kopsu-töbi* (L 1880: 54; Sch 1904: 72), *kopsu katk* (U 133), *külgehakkaw kopsutöbi* (O 1915: 112).

veiste nakkav tupepõletik – 1) *külge hakkav eeskoja katarr* (O 1911: 186), 2) *ematupe katarr* (K 1914: 26).

veiste pahaloomuline peataud (vrd nõlg, tatitaud, mis esinevad peamiselt kabjalistel) – 1) *kuri peatöbi* (T 1891: 80), *weiste peatöbi* (O 1893: 12),

?raske päätaud (P 1897: 226), *pahaloomuline weiste pea põletik* (O 1911: 156), *sarwloomade kuri-päätaud* (K 1912: 38), 2) *sarwehaigus* (*Catarrhus malignus*) (O 1893: 12), ebaõnnestunud termin, 3) *pea paistetud* (T 1891: 80), ebaõige termin, 4) *pahatahtlik-palawik* (U 87), ladina *Catarrhus malignus*'e baasil.

vähktõbi – 1) „kreeps“ (T 1891: 67), vrd *krēps* ‘Krebs, Scirrhus / vähk; kõvavähk’ (ESS₁ 388), 2) „*wähjahaigus*“ (T 1891: 67), vrd *wähk* ‘Krebs (auch die Krankheit) / vähk (ka haigusena)’, *wähk-tõbi* ‘Krebs’ (ESS₁ 1182, 1328).

Vanemas eestikeelses veterinaarikirjanduses leiab käsitlemist 51 tänapäevast episotoloogiamõistet, millest 35 (68,6%) on haigusenimetused, 8 (15,7%) seostuvad etioloogiaga (mikrobioloogiaga), ülejäänud kliinilise pildi ja tõrjega. 51 tänapäevaterminile vastab 140 ajaloolist terminit või nende rühma, millest haigusenimetused moodustavad lõviosa (79,3%). Neist kõige rohkem nimetusi või nende rühmi on aegade vältel kasutatud siberi katku tähistamiseks (26 ehk umbes 18%). Järgmisel kohal on tuberkuloos oma seitsme eri nimetusega.

Termineid on mitmesuguse päritoluga. Rohkesti kajastub autorite kodukandimurret (nt C. W. Freundlichil). Hilisemad koostajad on oma raamatukestes sageli avaldanud rahvalikke haigusenimetusi paralleelselt eri murretest. Alati ei saa üht või teist nimetust kindlalt seostada nakkushaigusega, näiteks *kõhutõbi* on kliinilise pildi ja episotoloogiliste iseärasuste poolest vaid oletamisi ühendatud kolibakterioosi või salmonelloosiga. Kirjanduses esineb ka eksitavaid termineid, näiteks *kuritõbi* marutaudi tähenduses.

Paljudel, eriti mitmesõnalistel terminitel on täheldatav saksa algupära. Vaid paaril juhul võib tunnistada vene allikat (näiteks *algataja*), sedagi vaid XX sajandi algul kasutatud termineis. Mitme lihtsama termini puhul ei suuda otsustada, kas on tegu laenuga või mitte (näiteks *kopsutaud*, *muhutõbi*). Võõrsõnu on kasutatud suhteliselt vähe – paarikümne ringis. Neist enamik on käibe leitud aastatel 1890–1910: *mikroorganism* (1891), *tuberkli haigus* (1891) jt. Neist varasemad on üksnes *koolera*, *tiisikus* ja *kreeps*.

PARASITOLOOGIA-ALASEST SÕNAVARAST EESTI VANEMAS VETERINAARKIRJANDUSES

Ilmunud: Parasitoloogia-alasest sõnavarast eesti vanemas veterinaarkirjanduses. –
Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu: Eesti TA Emakeele Selts, 1998, 22–31.

Käesolevas artiklis käsitlen parasitoloogia-alast sõnavara, mis on aastail 1766–1919 ilmunud loomahaigusi puudutavatest trükistest sedeldatud. Kirjutise struktuur on sama, mis artiklis Ernits 1991. Parasitoloogiliste reaaliade eristamisel kasutasin põhiallikana Parre teost (1985).

Dictyocaulus filaria (kopsuussiliik lammastel; vt ka *Haemonchus contortus*) – *pallisadi-uss* (*strongylus filaria*) (Ä 92), laenatud saksa keelest, vrd *Palisadenwurm*, -würmer (Haubner 1911: 69, 102; Meyer II 682), viimaste lähteks on ilmselt *Pallisaden* (Schanzpfähle) ‘3–4 m lange, oben zugespitzte starke Pfähle / 3–4 m kõrgused, ülalt teritatud otsaga tugevad postid’ (*ibid.*), vrd prantsuse *palissade* ‘teivas- või varbaed; palissaad; hekk’, *palis* ‘teivas; pisttara’; parasiidi nimetuse aluseks on olnud pihitussiliste ehk strongülaatide teritatud vaia kuju.

Haemonchus contortus (libediku parasiituss lammastel; vt ka *Dictyocaulus filaria*, talle de hem on ho os) – 1) *pallisadiuss* (*Strongylus contortus*) (Ä 92), nimetus seondub parasiidi kuulumisega strongülaatide alamseltsi, 2) *tallede maoussi* (*haigus*) (Ä 92), asukoha järgi.

hobuse maokiinid (vt ka *lamba ninakiin*, *veiste nahakiin*) – 1) kui hobusel on ussid: *moned on mao sees paksemad kui kapsta ussid*, *teised on sittika ussid mis pärraka soole sees on* (WH 1771: 137), tõenäoliselt on tegu kiinivastsetega (vt *kiinivastne*), mis võivad otsapidi tungida mao, peenja ja jämesoole limaskestasse, 2) (*liht*)*hobuseparm* – *Oestrus equi* (Sch 1904: 40) ‘suur maokiin (*Gasterophilus intestinalis*)’, *veike hobuse-parm* – *oestrus nasalis* (*ibid.*) ‘*Gasterophilus nasalis*’, *hobuseparm* (O 1909: 134; O 1911: 108), 3) *hobuse-perse-kärbes* – *oestrus hemorrhoidalis* ja *oestrus salutaris*

(Sch 1904: 40) '*Gasterophilus haemorrhoidalis et pecorum*', mõlema kiini-liigi vastsed peatuvad enne hobuse seedeelundkonnast lahkumist pärasoole limaskestal; tegelikult tähendab rahvakeelne *perse-kärbane* (*kärbik*, *kärmes*, *kärbes* jt), *raud-k*. 'Fliege am After der Pferde / kärbes hobuse tagumiku lähedal (*Hippobosca equina*)' (ESS₁ 246–247) hobuse raudkärbest (*Hippobosca equina*), seega on ebatäpne vaste ka 'sögelane' (EKM III 259), 4) *hobuse kiil* (Ä 20) *hobusekiil*, *hobuse kiil* (O 1915: 127), 5) *mao-ajaja* (O 1911: 96), vrd ESS₁ 563: *mau-ajaja* 'ein rundlicher, platter Eingeweidewurm / ümar lame siseelundite uss [= lutikas]', sõna on murretes suhteliselt laialt tuntud (VMS₁ II 15). Kiinide, kiilide, kärbeste ja parmude samastamine osutab eestikeelse entomoloogiaterminoloogia toonasele puudumisele.

kanade jalaknemidokoptoos (sügelisestade põhjustatud haigus, mille kõige iseloomulikumaks kliiniliseks tunnuseks on mõrdisarnased korbad) – 1) *jala haigus* (Kd 1913: 58), terminina ebatäpne, 2) *hubjajalad* (K 1914: 73), 3) *jalakärna haigus* (A 1917: 145).

kargtaud (ainuraksetest põhjustatud suguelundite tabandumisega iseloomustuv haigus) – *kuri-tõbi* (*Lues venerea equi*) (Sch 1904: 48; Ä 26; M), mis näitab, et haigust on samastatud süüfilisega (*Lues venerea* = *Syphilis*), vrd *kuri tõbi*, *paha tõbi* '*Syphilis*' (ESS₁ 1181–1182).

keeritsuss, -tõbi – *trichin-ussid musklites* (T 1891: 151; L 1902: 272), *sigade trichini-haigus* (O 1893: 70), *trichin ussid* (U 178), *trihin* (O 1911: 81; O 1915: 99), laenatud ilmselt saksa keele vahendusel, vrd *Muskeltrichine*, *Trichinen* (*Trichina spiralis*) (Haubner 1911: 216).

kiinid (vt ka hobuse maokiinid, lamba ninakiin, veise nahakiin) – *oestrus-kärbeste* (mitmuse omastav) (Sch 1904: 40), *oestrus* 'kiin' järgi; kiinid kuuluvad tänapäeva taksonoomia kohaselt kärbseliste alamseltsi kahte sugukonda: nina- ja nahakiinlased.

kiinimuhk (vt ka hobuse maokiinid) – *muhk* (M 1822: 116), *parmu muhud* (L 1890: 61; Sch 1904: 82; Ä 69; K 1912: 100; M).

kiinivastne – 1) *ussid* (WH 1771: 137); *ussid naha sees* (*Maden in der Haut*) (J 1840: 64), *ussid* (Ö 1837: 46), kõik mitmuse nimetavas, 2) *tõuk* (M 1822: 116), *tõugud naha sees* (J 1840: 64), *tõuk* (Sch 1904: 41; O 1911: 49; K 1912: 39; O 1915: 127), *parmu tõuk* (K 1912: 100), vrd *tõuk* 'Wurm, Made, Engerling / uss, tõuk; maipõrnika tõuk, konu' (ESS₁ 1191), peamiselt põhjaeesti sõna (EKM IV 157; VMS₁ II 575), 3) *maokesse* (mitmuse nimetav) (L 1830: 77), *maud* (samuti) (Ö 1837: 46), esineb ainult tartukeelses

allikas ja selle tõlkes, kuid EKM IV 255 *madu* tähenduses ‘uss, ussike, tõuk’ esineb Kirde-Harjumaal, 4) *wagla* (L 1830: 74), *waglad* (L 1880: 23), *wagel* (K 1912: 39), lõunaeeesti sõna (EKM IV 257; VMS_I II 627), 5) *parmu tuped* (mitmuse nimetav) (O 1909: 134), vrd *tõugu-tupp* ‘Puppe eines Engerlinges maipõrnika tõugu nukk’ (ESS_I 1223), 6) *suu-ussid* (L 1890: 16), vrd *kõri sõlmes olevate parmu tupede vastu, mis rahvas ussiks nimetab* (O 1909: 134).

kiintõbi (vt ka *hobuse maokiinid*) – 1) *haigus lamma-parmude läbi* (Sch 1904: 98), kirjeldav, 2) *kiini haigus* (Ä 99).

kopsuussid – 1) *kopsu-ussid* (Ch 1862: 138), *kopsuussid* (U 140), *kopsu-ussid* (O 1911: 106), võib olla saksa keele vahendusel, kuid sobib suurepäraselt eesti keelesüsteemi, 2) *kopsulutikate* (mitmuse omastav) (O 1915: 99), lutikateks kutsuti lamedaid parasiitusse, vt *m a k s a k a a n (i d)*.

kopsuusstõbi – *kopsu ussitõhi* (L 1890: 55, 72), *kopsu-ussi tõbi* (Sch 1904: 98), *kopsu usside tõbi* (H 1906: 31), *kopsu-ussitõbi* (Ä 93; M), ilmselt saksa keele vahendusel, vrd *Lungenwurmkrankheit* (Haubner 1911: 154).

küüliku imilest (vt ka *küülikute psoroptoos*) – *kodujänese naha-söödik (dermatocoptes cuniculi)* (A 1914: 107–108). *Söödik* parasiidi tähenduses on Eesti murretes laialt levinud (vt VMS_I II 466).

küülikute eimerioos (eosloomadest põhjustatud haigus) – 1) *koktsidios*, *koktsidiosihaigus* (A 1914: 109), tänapäeval on *koktsidioosid* kogunimetus, hõlmates peale eimeriooside ka isosporioose, toksoplasmoosi jt, 2) *gregari-nos* [= gregarinoos] (A 1914: 109), tuletatud tolleaegse parasiiditaksoni järgi, praegu tähistavad *gregariinid* (< ladina *gregarius* ‘karjas elav’, VL 358) omaette eosloomaseltsi.

küülikute psoroptoos (imilesta poolt põhjustatud ja kõrvade tabandumise-ga iseloomustuv sügelistõbi, vt ka *küüliku imilest*) – *kõrvade kärn-tõbi* (A 1914: 107–108), iseloomuliku kliinilise pildi järgi.

lamba ninakiin (vt ka *hobuse maokiinid*, veise *nahakiin*) – 1) *lamma parmu* (mitmuse omastav) (Sch 1904: 98), *lambaparm* (O 1911: 108–109; K 1912: 39), 2) *lambakiil* (O 1915: 128); *parm* ja *kiil* osutavad entomoloogia oskussõnavara puudumisele rahvakeele vähese diferentseerimise tõttu (*parm* ‘Bremse’; *kiil* ‘Heuschrecke; Wasserjungfer, Libelle; Bremse (*Oestrus bovis*) / rohutirts; kiil; parm’ (ESS_I 304, 771), *kiil* pole lõunaeeesti sõna (VMS_I I 217).

lammaste pöörlemistõbi (koera paelussi vastsetest tingitud haigus) – 1) *liast weest pea pörib* (A 1782: 163), kirjeldav haiguse põhitunnuse järgi,

tingitud vedelikuga täitunud põistangude rõhust ajule, 2) *ümbekäumisse tõbbi* (L 1830: 88), *ümberkäimise tõbbi* (Ö 1837: 54; Ch 1862: 152), *ümberkäimise (Drehkrankheit)* (J 1840: 71), *lamba ümberkäimast* (seestütlev) (F 1849: 35), *lamba ümberkäiminne* (F 1863: 47), *lamba ümberkäimine* (F 1888: 47), *ümbekäimise tõbi* (L 1890: 74), *ümberkäimine* (T 1891: 13 7), *ümberkäimise haigus* (O 1893: 61), *ümbekäimise tõbi* (H 1906: 30), *lamba ümberkäimine* (U 185), *ümbekäimise haigus* (O 1911: 106), ilmselt rahvapärane, vrd *lambad käiwad ümber* 'die Schafe haben die Drehkrankheit / lammastel on pöörlemistõbi', *ümbekäimise-tõbi* 'Drehkrankheit (der Schafe)' (ESS₁ 242, 1182), *ümbekäimisetõbi* (EKM II 670), 3) *keerutus-haigus* (T 1891: 137), *keerutumisehaigus* (L 1902: 274), *keerlemise haigus* (O 1911: 106), *lammaste keerlemise tõbi* (O 1915: 126) võivad olla saksa eeskujuga, vrd ka *pöörhaigus* 'Drehkrankheit' (ESS₁ 12; EKM II 672), 4) *Traber (Traber; Krankheit, pihha-traber, lange-traber (Fall-traber)* (L 1830: 90, 92), *trawi-tõbbi* (Ö 1837: 56), *lamba trawiminne* '(Trabenkrankheit)' (J 1840: 75), saksa laen, vrd ka *travitõbi* 'Träberkrankheit (d. Schafe)', *trāwer* 'Traber, Träber (eine Krankheit der Schafe) / lammaste haigus' (ESS₁ 1182, 1195), *lammastel on traavitõbi* (EKM II 672).

maksakaan(id) (vt ka kopsuussid) – 1) *lutikaid* (mitmuse osastav) (M 1822: 68; L 1890: 79), *lutikas* (Ö 1837: 40; F 1849: 37), *maksa lutikas* (T 1891: 110), *maksalutikad* (O 1911: 81; W 1912: 7; O 1915: 99), rahvapärane nimetus kujuanaloogia põhjal, vrd *lutikas* 'Wanze; (wegen d. ähnlichen Gestalt) Blasenwurm, platter Eingeweidewurm / lutikas; (sarnase väliskuju alusel) põistang, lame siseelundite uss' (ESS₁ 553), *maksalutikas* (EKM IV 255), 2) *waglu* (mitmuse osastav) (L 1830: 64), ebatäpne (vt *kiinivastne*), 3) *uss* (J 1840: 54), *maksa-ussid* (Ch 1862: 131), 4) *massakad* (Ch 1862: 131), väga huvitav sõna, võiks olla lõunaeestipärane (*mass* 'maks'), kuid raamatukene on kirjutatud Eestimaa kubermangu talupoegadele, samatähenduslikku sõna pole rahva hulgas kirja pandud, ehk tuleks seda seostada sõnaga *massakas* mingi putuka tähenduses (VMS₁ II 18).

maksakaantõved (dikrotsölioos ja fastsioloos; vt *kamaksakaan(id)*) – 1) *wee-tõbbi* (L 1830: 62; Ö 1837: 39), *weetõbbi* (*Wassersucht, Faule*) (J 1840: 51; Ch 1862: 128), *kolla- ja wee-tõbbi* (F 1849: 37), nimetused osutavad esmajoonel fastsioloosile, mis esineb niisketel karjamaadel ja jootmise korral siseveekogudest, kuigi muidu nimetatakse veetõveks haigust, mille puhul organismi koguneb vedelikku, vrd ka *wee-tõbi*, *wezi-t*. 'Wassersucht'

(ESS₁ 1182), murdesõnana kirja pandud vähestest kihelkondadest (VMS₁ II 660), 2) *walge tõbbi* (L 1830: 62; Ö 1837: 39), tähendab tavaliselt kehvveresust (*walge-tõbi* 'Bleichsucht', ESS₁ 1182), võib olla autori tuletis saksa *Bleichsucht* alusel, kehvveresus on paljude parasitaarhaiguste üheks tunnuseks, vrd *Fäule*, *Bleichsucht (der Schafe)* / mädanik, (lammaste) kehvveresus (ESS₁ 1182), 3) *mädada tõbbi* (L 1830: 62), *mäddahaigus (Wassersucht, Faule)* (J 1840: 51), ?*lammaste määndumine* (J 1860: 34), *lammaste mädanemine (Fäule, Bleichsucht)* (R 1886: 46), ebatäpne termin, ka ESS₁ 1182: *mäda-tõbi* 'Fäule, Bleichsucht (der Schafe)' ilmse saksa päritoluga, vrd *Fäule* 'mädanik' ja 'Leberegelkrankheit / maksakaantõbi' (Meyer II 559, III 37), ka *mädatõbi: lambad on m-s* (EKM II 672), 4) *kolla- ja weetõbbi* (F 1849: 37), kollatõbi võib maksakahjustuste tõttu olla üheks haigusetunnuseks, 5) *pleek-tõbbi* (Ch 1862: 128) (*Bleichsucht*) (R 1886: 46), moodustatud saksa keele eeskujul, vrd *plæk-tõbi* 'Bleichsucht' (ESS₁ 1182), 6) *lutika tõbi* (L 1890: 79; H 1906: 31; M), *maksa lutika haigus* (T 1891: 110), *maksalutikate tõbi* (O 1893: 39), *maksalutika haigus* (U 139).

moniesioos (vt ka *Moniezia expansa*) – *tallede paelussi haigus* (Ä 91).

Moniezia expansa (mäletsejaliste peensooles parasiteeriv paeluss; vt ka moniesioos) – *hiiglapaeluss (Taenia expansa)* (Ä 91), paelussi suure pikkuse (kuni 10 m) järgi.

paeluss (vt ka *Moniezia expansa*, põistang-paeluss, pöörlemistõve-paeluss, *Taenia hydatigena*) – 1) *piik (Bandwurm)* (J 1840: 87), saarte murde sõna (*piik* 'Bandwurm / paeluss', ESS₁ 831), vt ka *pikkuss*, *piikuss*, *viik e viikuss*, *koeraviik* 'Dipylidium canicum' (EKM IV 256, 258), 2) *pael-us* (J 1840: 87), *paeluss* (O 1911: 81; T 1891: 152; K 1914: 49; O 1915: 99), raske öelda, kas täiesti omasõna või saksa eeskujuga; vrd *paelauss* 'Bandwurm' (ESS₁ 1262), põhjaeestiline (EKM IV 256), kuid andmeid ka Lõuna-Eesti kihelkondadest (VMS₁ II 159).

parasiit, parasiidid (vt ka küüliku imilest, vereparasiit) – 1) *söödikud* (O 1909: 131; jt), 2) *parasit* (O 1911: 96; K 1913: 52), *parasiit* (K 1914: 43).

parasiitussid (vt ka parasiit) – 1) *ussid* (WH 1771: 137; Ö 1837: 46; F 1849: 21; P 1897: 226; K 1914: 61): a) *ussid süssikonna sees* (J 1840: 50), *sisekonna ussid* (L 1890: 24), *sisikonna-ussid* (Sch 1904: 40), *sisekonna ussid* (Ä 18), *sisikonna ussid* (O 1911: 96), *sisekonna ussid* (M), b) *soolte-ussid* (L 1880: 50), *soolika-ussid* (O 1911: 106), *sooleussid* (Kd 1913: 57),

c) *mau ussid* (L 1890: 72), *mao ussid* (H 1906: 30), *maoussid* [lammas-
tel] (M) (vt tallede hemonhoos), d) vt kopsuussid, e) *kõhu ussid*
(K 1914: 65), *kõhu-ussid* e *sooleussid* 'soolenugilised, vanema kogunimega
Helminthes' (EKM IV 254), 2) *wagla* (mitmuse nimetav) (L 1830: 74), sõna
on ootuspärane tartukeelses tekstis (vrd EKM IV 257), 3) *maud* (Ö 1837: 46)
(vt kiinivastne), 4) *solkmed* (*Taenia*) (U 42), *solkmed* (U 125), esimesel
juhul autor käsitlebki solkmeid, kuigi *Taenia* tähendab paelussi, teisel juhul
on kõne all nii pael- kui ka ümarussid; vrd *solke* : *solkme* jt 'Spulwurm (*Asca-
ris lumbricalis* L.) / solge', *solkme-rõh* 'Wurmmittel / ussirohi, ussidevastane
vahend' (ESS₁ 1058), tartukeelne sõna, seega lõunaestli levikuga (EKM IV
257), kuigi on tuntud ka Põhja-Tartumaal idamurde alal (VMS₁ II 426), 5)
sisekonna söödikud (O 1915: 123), 6) *sisekonna parasiidid* (O 1915: 123),
liiga üldine.

põistang – 1) *willi uss* (L 1879: 15), vrd *will* 'Blattere, Blase, Pustel /
röugevill; vill; mädavill' (ESS₁ 1360), mis on üle-eestiliselt tuntud (VMS₁ II
681), termini eeskuju võis olla saksakeelne, 2) *raku uss* (O 1893: 71), *rakk-
uss* (C 1903: 93), vrd *raku-uss* 'Blasenwurm / põistang [= põisuss]' (ESS₁
1262), *rakk* pole omane lõunaeststile (VMS₁ II 306), ka *raku-uss* võib olla
mõjustatud saksa keelest.

põistang-paeluss – koera kolmeliikmeline paeluss (*taenia echinococcus*)
(O 1911: 81; O 1915: 99, 126), kirjeldav termin.

pöörlemistõve-paeluss – koera suur paeluss (*taenia coenurus*) (O 1911:
106), kirjeldav termin.

sooleparasiidid, vt parasiitussid.

sügelised – 1) *hobbone on kärnas* (WH 1771: 142), *kärna* (mitmuse nime-
tav) (L 1830: 105), *kärna-kool* e *mäddakärn* (Ö 1837: 64), *kärnad* (F 1849:
32), *kärna nuhtlus* (F 1849: 36), *kärnatäid* e *sõjad* (Ch 1862: 146), *kärna-kool*
(Ch 1862: 143), *kärna tõbbi* (F 1863: 19; L 1879: 13), *kärna töbi* (L 1880: 32;
L 1890: 55), *kõõma-kärnad* (Scabies) (Sch 1904: 38; Ä 32), *lamba kärnad*
(K 1913: 51), *kõrwade kärntõbi* (tekitajaks märgitud kodujänese nahasöödik
(*dermatocoptes cuniculi*), üleüldine kärnatõbi (tekitajana mainitud *Sarcop-
tes minor*), kärntõbe-haigus (A 1914: 107–108), *wäline kärnatõbi* (tekitaja
Sarcoptes), *rasvanäärmete kärnatõbi* (tekitajaks märgitud *Acarus*) (K 1914:
63), *hobuste kärnatõbi* (T 1919), *kõõma-kärnad*, *kärnad* (M); *kärnatõbi* tähis-
tab nii parasiitidest kui ka muudel põhjustel tekkinud nahapõletikku, seepärast
pole alati kindel, kas on tegu parasitaarhaigusega või mitte; *kärn* jt on laialt

levinud (VMS₁ 1 362), vrd *kärn* 'Krätze, Räude, Grind, Schorf / sügelised; kärntõbi; korp, kärn', *mäda-kärn* 'eiterige Krätze', *kõhma-kärn* 'Milchschorf / korplööve', *kärna-kõl* 'Rotz der Pferde' (ESS₁ 248–249, 356), *Rotz* on tege-likult 'tatitaud, malleus'; *kärnatõbi*, *kärnakool* (viimane ESS₁ järgi) (EKM 11 670), 2) *sõlis* (Krätze) (J 1840: 93), saarte murde sõna (EKM III 1052; VMS₁ II 466), ka *söelized*, *söelize-haigus* 'Krätze' (ESS₁ 1067), tõenäoliselt < **süke*–; *sügelemise tõbi* (L 1880: 32), *sügelised* (L 1890: 21, 26; T 1891: 165; O 1893: 79), *sügelased* (Ä 78), *sügelised* (K 1912: 90; K 1918: 39), vrd *sügelane*, *sügeline* : *sügelized* 'juckender Ausschlag, feine Krätze / sügelev lööve, peened korbad' (ESS₁ 1099), *sügelised* (EKM II 1098; III 1052), ei esine Lõuna-Eestis (VMS₁ II 468), 3) *nühkiminne* (F 1863: 44), ebatäpne, 4) ?*söödikud* (C 1903: 97), liiga üldine.

Taenia hydatigena (kiskjaliste peensooles parasiteeriv paelussiliik) – *koera lai paeluss* (*taenia marginata*) (O 1911: 10; O 1915: 126).

tallede hemonhoos (vt ka *Haemonchus contortus*) – *tallede maoussi haigus* (Ä 92).

tangtõbi – 1) *tangud* (A 1782: 164), *tango tõbbi* (F 1849: 41), *tangus siga* (L 1890: 92), *sia tangu-haigus* (Sch 1904: 108), *tangu tõbi* (Ä 108), nn *tanguhaigus* (O 1911: 81), *sarvloomade tangutõbi*, *sea tangutõbi* (O 1911: 107; 1915: 127), *tangu-tõbi* (M), vrd (*tango tois*) *Sigga* (Göseken 1660, 373, tsit: EKM II 672 järgi), *tang* 'Finne (im Gesicht und in Schweinen) / vinn (näol); tang (sigadel)' (ESS₁ 1118), Lõuna-Eestis ei kasutata (EKM I 1672, IV 256 (*seatang*), 257), 2) *kibri-tõbbi* (F 1849: 41), *kibri* on levinud Saaremaal ja Muhus (VMS₁ I 211), vrd ka *kibrid*, *kibri-tõbi* 'Finnen im Fleische / tangud lihas' (ESS₁ 275; ka EKM II 670), 3) *marja tõbi* (L 1879: 15), *sia marja-haigus* (T 1891: 152), *sigade marja haigus* (O 1893: 71), *marjad* (U 177), *marja tõbi* (Ä 108), vrd *sea-marjad* 'Finnen der Schweine / sigade tangud' (ESS₁ 572), (*sea*)*mari* 'tang': *siga on seamarjas* ~ *seal on marjad* (EKM II 679).

Tracheophilus sisowi (veelindude hingamisteedes parasiteeriv imiuss) – *ussid hingedõris* (mitmuse nimetav) (Kd 1913: 57).

tserkaar (händlane, imiusside vaste) – *cerkaria* (O 1911: 105; O 1915: 124), vrd ladina *Cercaria* < kreeka.

täid, täitõbi – 1) *siggadele on täid* (WH 1766: 94), *kui weised täias on* (M 1821: 58), *lambda-täi* (Ö 1837: 67), *lambda täid* (*Schaffläuse*) (J 1840: 104), *täid* (F 1849: 40; L 1880: 62; L 1890: 61; O 1893: 81; L 1902: 272; Sch

1904: 100; H 1906: 31; U 104), *täitamine* (U 166), *täid* (Ä 68; O 1911: 51; W 1912: 10), *naha täid*, *nälja täid* (K 1912: 100), *täid* (K 1914: 39; O 1915: 67), 2) ? *wäiw* (Ö 1837: 69), ehk on tekstis siiski lambaväivi (*Bovicola ovis*) mõeldudki.

usstõbi – *ussi-tõbbi* (Ch 1862: 138).

veise nahakiin (vt ka *hobuse maakiinid*, *lamba ninakiin*) – 1) *härjaparm* (*Oestrus bovis*) (Sch 1904: 82), *weiseparm* (O 1911: 108–109), *lehma parm* (K 1912: 199), 2) *loomakiil* (*oestrus bovinus*), *weisekiil* (O 1915: 64, 128), sõna *loom* kasutatakse sageli veise tähenduses (nt *loomaliha*).

veiste babesioos (punakusesus) – 1) *punnase tõbbi* (F 1849: 9), *punase wesi* [= kusi] (L 1880: 31), *puna-tõbi* (L 1890: 56), *punast kusemine*, *punase haigus* (*Haematuria*) (T 1891: 114), *weiste punasetõbi* (O 1893: 41), *loomade punase haigus* (P 1897: 222), *punase kusemine* (R 1906: 157–163), *sarwloomade punasehaigus* (O 1911: 53), *punase kuse haigus* (O 1911: 93), *punase tõbi* (W 1912: 8), *kariloomade punasehaigus* ehk *punase kuse haigus* (O 1915: 115), *weiste punasehaigus* (O 1915: 194), *puna kusemine* (K 1918: 41) ?*puna-tõbi*, vrd *punast kuzema* ‘Blut harnen / verd kusema’, *lehm on punases* ‘die Kuh hat das Blutharnen / lehmäl on punakusemine’, *punase-haigus*, *punase-tõbi* ‘Blutharnen; Ruhr / verekusamine; kõhulahtisus’ (ESS₁ 12, 1182), *puna(se)tõbi*, *punane* (EKM II 671), vähem või rohkem rahvapärased nimetused on tuletatud punase, st verd sisaldava kuse järgi, 2) *weiste werrekusseminne* (J 1860: 45), *were kusemine* (L 1880: 31; T 1891: 114), *werekusemine* (O 1893: 41; P 1897: 222), *sarwloomade werekusemine* (D 1898: 235), *werekusemine* (Sch 1904: 63; R 1906: 157–163), *were kusemine* (U 114; Ä 53), *were-kusemine* (W 1912: 8), *were kusemine* (K 1918: 41), võib olla saksa algupära, vrd *Blutharnen* (Haubner 1911: 171), 3) *Texase palavik* (K 1914: 43), nimetus lähtus Põhja-Ameerikast, kus avastati haigustekitaja, saksa keele vahendusel (vt Haubner 1911: 453).

vereparasiit (vt ka *parasiit*) – *wereparasit* (O 1911: 96), võõrsõna.

väiv(id) (vt ka *täid*) – ? *wäiw* (Ö 1837: 67), 2) *täid* [...] *laia peaga kõrgemate jalgadega, kes ennast naha pealmisest korrast ja karwadest elatawad* (*trichodectes*) (O 1911: 51; O 1915: 67), parasiitide kirjeldus osutab selgesti väividele.

Vanemas veterinaarkirjanduses kajastub tänapäeval kehtivat parasitoloogiaalast terminoloogiat suhteliselt vähe, kõigest 40 ümber. Neistki moodustavad tähelepanuväärse hulga kiintõbesid puudutavad oskussõnad (7).

Aegade vältel on aga nugiliste ja nende poolt põhjustatud tõbede kirjeldamiseks kasutatud üle 80 liht- või liittermini, millest on tänini püsima jäänud vaid murdosa (*paeluss*, *parasiit*, *usstõbi* jt). Oluliseks takistuseks asjaomase oskussõnavara kujunemisel oli zooloogia taksonoomia puudumine (nt *kiil* = *kiin* = *kärbes* = *parm*). Terminoloogia arendamisel polnud järjepidevust. Iga autor kasutas neid oma suva kohaselt. 16 oskussõnal on saksa keele vahendav osa kas selgelt olemas (*gregarinos*, *pallisadi-uss*, *pleek-tõbi*, *trichin* jt) või ülimalt tõenäoline (*keerutushaigus*, *willi uss* jt). Võõrsõnu on hakatud kasutama alles 1891. aastast alates (*trichin-ussid*), rohkem leidub neid aga 20. sajandi teise kümnendi trükistes (*Texase palavik* jt).

KAS EMAKAS VÕI SÖÖGITORU?

Ilmunud: Kas emakas või söögitoru? Keelekommentaar. – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 3/4, 2014, 31–32.

Hiljuti pajatas üks anonüümne vanema põlve kolleeg ajakirja rubriigis „Loomaarst muigab“ (vt Eesti Loomaarstlik Ringvaade 2014, nr 1, lk 32) huvitava lühiloo, kuidas ta noore loomaarstina koges oma esimestel tööaastatel, et kohalikus keelepruugis emakas ei tähendagi sama elundit, mida tudengina oli õpitud.

Tõepoolest on eesti murretes *emakas* või sellele lähedased sõnakujud tähendanud nii sugu- kui ka seedeelundit. Emas- või naissuguorgani märkimiseks on aegade vältel tarvitatud muidki *ema*-osist sisaldavaid sõnu, nagu *emakoda* ja *pojakoda*, harvem *emaihu*, *emäkott* ja *emätupe*, naise puhul ka *lapsekoda* ehk *lastekoda*. XIX sajandil on käsiteldav elund kandnud eri paigus ka nimetusi *ema*, *ematus*, *ematik* ja *emasool*. Sõna *ema* on mitme tähendusega, tähistades sünnitajat, naissoost olendit (näiteks *veteema*) ja mesilasema, samuti kasutatakse seda mingi keskse objekti nimetamisel, nagu *Emajõgi* algse tähendusega ‘peajõgi’, *emapuu* laeva põhidetailina jne. Osa emakanimetusi on liitsõnad, osa aga mitmesuguste liidete (*-kas*, *-tus*, *-tik*) abil tuletatud liitsõnad. Mainigem siinkohas veel paari suguelundinimetust, mis ei alga *ema*-osisega. Need on *kodamus*, *kodimus* ja *sigidus* (EKM; EMS 1₄; VMS₁).

Ka sugulaskeeltes võib mitmetähenduslik *ema*-sõna märkida emakat, nagu liivi *jema* ning soome *emä* ja *äiti* (EES; EEW; SSA I). Mõnes soome murdes tähendab *emä* platsentat ehk vananenud nimetusega *emakooki* (vrd saksa *Mutterkuche*). Ka soome keeles on tuntud sõna *emäkota*, mis tähendab üksnes loomade emakat. Liivi *jemäkuodā* märgib nii emakat kui ka mesilasema kupp.

Soome kirjakeelseks emakanimetuseks on teadupoolest *kohtu*, mis keeleajalooliselt vastab eesti sõnale *kõht* (soome keeles ju pole *õ*-d). Seevastu soome

emä-tüveline *emätin* tähendab tuppe, karjalakeelne *emättšu* aga häbemepilu (SSA I). Tähendus küll erineb, kuid on ikkagi seotud emassuguelunditega. Tuletame meelde, et *ema*-sõnaga seostuvad ka mitmed indoeuroopa keelte emakanimetused, nagu vene *matka* (sõnasõnalises tõlkes 'emake'), saksa *Gebärmutter* ('sünnitusema') ja rootsi *livmoder* ('eluema' või 'ihuema').

Mitmel pool Eestis on *ema*-osisega tuletised tähendanud eriti loomade söögitoru. Hageri, Kadrina, Karksi, Kuusalu, Märjamaa, Pärnu-Jaagupi, Risti, Suure-Jaani, Torma ja Vigala kihelkonnas on see elund kandnud nime-
tust *emakas*, ent mõnes kihelkonnas tunti kujul *ematis* ~ *emätis* ~ *emäts* ja *ematus* ~ *emädüs*. Näiteks Suure-Jaanist on kirja pandud lause: *Emakas on kõri külles*. Kodavere kandist talletatu osutab veelgi selgemalt anatoomia-
teadmistele: *Süägikõri ehk emätus lähäb ingelihass* [st vahelihasest] *läbi mao külge; ingekõri on piäl ja emätus on all* (EMS I₄). Emakanimetustega võrdlemisel ilmneb, et enamasti on mõlema elundi puhul olnud kasutusel samad sõnad, ent ilmselt mitte samas kihelkonnas. Miks seostuvad söögitoru nimetused *ema*-sõnaga? Ilmselt on siinpuhul olnud lätteks samuti *ema* rolli olulisus, mistõttu see seostus väga tähtsate objektidega, nagu eespool mainitud, sh söögitoruga.

Soome murretes tähendab kirjakeeles tupe tähenduses tarvitatav *emätin* (samuti *emäte* ja *emätti*) esmajoones looma söögitoru ja kurku. Näiteks pärineb soome murrete sõnaraamatust lause *Se kui meni se peruna emättiin* 'Kui see kartul läks kurku (või söögitorru)'. Mitmest kohast Soomes on söögitoru tähenduses talletatud sõna *emätys*, mis on keeleajaloo seisukohalt sama kui eespool nimetatud ee *ematis* või *ematus* (SMS₁ II).

Mida me võime ülalesitatu põhjal järeldada? Esiteks seda, et nii emaka kui ka söögitoru jaoks on eesti murretes kasutatud sama sõnatüve. Teiseks, mitmed eespool nimetatud mõisted esinevad nii eesti kui ka lähedastes sugulaskeeltes, kuigi mõnevõrra muundunult. Sarnasus osutab sõnade ja sõnamoodustusprintsipi üsna pikale eale. Ent kaugematest sugulaskeeltest ja võõrastest indoeuroopa keeltest pole teada emaga seonduvat söögitoru nimetust.

MIS ON ÜHIST SÕNADE VETERINAARARST JA VASIKAS VAHEL?

Ilmunud: Mis on ühist sõnade *veterinaararst* ja *vasikas* vahel? – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 2, 1995, 78, 81. Käesolevas kogumikus ilmub kirjutis veidi täiendatult.

Veterinaartöötaja ja vasika vahel on küll ilmne seos olemas, ent asjaomaste sõnade vahel... Ent siiski!

Tüvi *veterinaar-* seondub ladinakeelse sõnaga *veterinarius*, mis omakorda lähtub lekseemist *veterina(e)* ‘veoloomad’ (LEW₂ II 776). Teadaolevalt on viimast kõige varem kirjalikult kasutanud ladina proosakirjanduse rajaja Marcus Portius Cato (234–149 eKr). Kahjuks pole asjaomane tekstikoht tänini säilinud, vaid seda teatakse üksnes palju hiljem tegutsenud rooma teadlase Marcus Terentius Varro (116–27 eKr) viite järgi teosest „*Res rusticae*“ („Põllumajandus“).

Mainitud sõna on kasutanud ka rooma luuletaja Titus Lucretius Carus (umbes 99–55 eKr) oma didaktilises poeemis „*De rerum natura*“ („Asjade loomusest“), kust võib leida väljendi *veterinum semen equorum* ‘veohobuste seeme’ (LRS₂: 1073). *Veterina(e)*-sõna on mitmes kohas kasutanud esimesel sajandil pKr sõjaväelane ja riigimees Plinius Vanem (23–79) oma raamatus „*Naturalis historia*“ („Looduslugu“). See oli 37 köitest koosnev entsüklopeedilise sisuga koguteos. Toon sealt paar näidet: *Aetas veterinorum dentibus indicatur* ‘Veoloomade vanust näitavad hambad’. *Stercus equinus in prata vel optimum, ut ceterarum veterinarum, quae hordeo pascuntur* ‘Hobuse sõnnik aasadel [on] isegi palju parem kui teistel veoloomadel, kes toituvad odrast’ (TLL VI 312).

Veterina-sõna on põneva päritoluga, sest ta on tekkinud ladina sõnast *vetus* ‘vana’. Ega põhjusest lähe mõnel vahel suus sõnad *veterinaaria* ja *veteran* segamini. Mõlemad on ju pärit samast tüvest, sest veoloomadeks jäeti vanad, ratsudeks kõlbmatud isendid. Teisalt on *veterina* suguluses mitme teise indoeuroopa keeles leiduva loomanimetusega, nagu lad *vitulus* ‘vasikas’, sks

Widder ‘jäär’, ingl *wether* ‘oinas’, muinasindia *vatsa-h* ‘üheaastane loom; vasikas; veis’; hilisemal ajal, nimelt ladina keelega samaaegses sanskriti kirjakeeles esines viimane sõna kujul *vatsá* ‘vasikas; noorloom; aasta’ (KEW III 133; CDE 1229; WSD 419).

Äsja mainitud sõnade sugulus *veterina*’ga pole siiski otsene. Nimelt oletatakse, et muistse indoeuroopa algkeele tüvest **uet*, mis tähendas midagi ajaga seonduvat, lahknes juba kauges minevikus kaks eri sõna, nimelt **uetos* ‘aasta’ (vrd kreeka *étos* ‘aasta’) ja **uetus* ‘vana’ (vrd vn *вѣмхуѣ*; ESR₂ I 307). Esimesest kujunes sõna, mis märkis ühe aasta vanust looma; sellest tekkisidki *vitulus*, *Widder* jt. Alguju **uetus* ‘vana’ aga andis alguse sõnale *veterina(e)* ‘(vanad) tööloomad’.

Kaugemas minevikus, kui eestlaste, soomlaste ja teiste läänemeresoome rahvaste esiisad polnud saamidest ja mordvalastest eraldunud (või veelgi varem), laenati muinasindia keelega lähedases suguluses olevast algindoiraan keelest mitu sõna. Nende seas oli ka vasikat tähistav sõna. See esineb tänapäeval kujul ee *vasikas*, vdj *vazikka*, sm *vasa*, *vasikka*, vps *vaza* ‘suur vasikas’, ers, mkš *vaza* (EES 594). Asjaomane lekseem esineb lähedasel häälikulisel kujul ka mitmes tänapäeva iraan keeles, vrd jagnobi *wasá*, dardi *wasāk* ‘vasikas’ jt (SKE 1975 V 1665; EEW XII 3750). Seega lähtuvad nii *vasikas* kui ka *veterinaar*-algindoeuroopa tüvest **uet*:- esimene algindoiraan laenuna läänepoolsetes soome-ugri keeltes, *veterinaar*-aga võõrsõnatüvena paljudes keeltes.

V

KEELEÕPPE JA -UURIMISE AJALOOST

LÄÄNEMERESOOE KÄÄNDESÜSTEEMIDEST

MIHKEL VESKE KIRJATÖÖDE VALGUSEL

Ilmunud: Läänemeresooe käändesüsteemidest Mihkel Veske kirjatööde valgusel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53 (2007). Peatoimetaja Mari Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2008, 23–37.

1. Sissejuhatuseks

XIX sajandi kahel esimesel kolmandikul tehti suuri edusamme keeleandmete kogumisel ja üllitamisel. Lingvistikale andis hoogu 1830. aastatel spekulatiivsele idealismile vastukaaluks tekkinud positivism, mille kohaselt tuli hankida üksnes tõelisi (positiivseid) teadmisi. Uurimistööd suunas empirism, mille aluseks peeti kogemust (nt vaatlus jm). Vaadeldava aastasaja viimaseks veerandiks olid tänu keelehuviliste ja -teadlaste agarale tegevusele avaldatud enamiku soome-ugri keelte grammatikad või/ja sõnaraamatud. See andis suu- repäraseid eeldusi fennougristika edasiseks arenguks.

Mitmekülgne teadlane Mihkel Veske¹⁵¹ (1843–1890) on jätnud märgatavaid jälgi nii keeleteadusse, folkloristikasse, luulekunsti kui ka XIX sajandi ühiskonnaellu. Teda on uuritud mitmest aspektist (vt Põldmäe 2000), ent kaugełki mitte ammendavalt. Paraku pole jõutud M. Veske elu ja tegevuse põhjaliku monograafilise käsitluseni, mida ta kahtlemata väärib ja mida plaaniti avaldada juba 1959.–1965. aasta vahemikus (Ahven 2007: 247).

Aeg, mil M. Veske saavutas väitekirja kaitsmisega teadusliku küpsuse, oli rahvusliku liikumise kõrgaeg, mil hakkas kujunema eesti kirjakeel (Rätsep 1979: 31). M. Veske oli laia haardega keeleteadlane. Keelte sünkroonne käsitelu hõlmas maksimaalselt kõiki soome-ugri keeli (võrdlemisel ka indo-euroopa omi), minimaalselt aga eesti keele üht (nt Lüganuse) murrakut.

¹⁵¹ Tulevase keelemehe nimi esineb Paistu koguduse sünnimeetrikas kujul *Mihkel Wesk* (EAA1286.1.75: 5). Hiljem tuli kasutusele *Michael Weske* (nt Veske 1873) ning postuumselt esialgu *Mihkel Weske* (MW) ja seejärel üha sagedamini *Mihkel Veske*.

Nende vahele jäi läänemeresoome rühm kui tervik, kaks eesti kirjakeelt ja murded. Diakroonselt vaatles ta nii soome-ugri kui ka läänemeresoome hüpooteetilist algkeelt, eesti rahvalaulude keelt ja vana kirjakeelt (vt ka Ariste 1954: 87–94, Kask 1958: 172–190; Alvre 1993).

Käesolevas uurimuses võetakse põhjalikuma vaatluse alla, kuidas M. Veske käsitles läänemeresoome keelte käändeid üksikult ja süsteemina. See põhjustas XIX sajandil palju ärevust ja segadust (vt Stipa 1990: 217 jj). Keeliti ja autoriti erines käänete arv, järjestus ja nimetused. M. Veskel polnud küll sel teemal eriuurimusi, kuid ta seisukohad ja eeskujud ilmnevad teistest töödest. Peale selle võrreldakse siinses uurimuses tolleaegseid käändesüsteeme tänapäevastega.

2. Käänetest Leipzigi-perioodi väitekirja põhjal

M. Veske oluliseks uurimuseks on 1872. aastal kaitstud väitekirj, mille ta avaldas eraldi raamatuna (Weske 1873). Selles võib eristada sisuliselt kolme osa (vrd Alvre 1993: 2). Peale ülimalt väärtusliku morfonoloogilise üldosa (lk 3–18) vaatles ta läänemeresoome keelte käändsõnade tüve ja käändetunnuseid (lk 18–37) ning kõigi soome-ugri keelte *n*-lõpulisi käändelõppe (lk 38–100).

2.1. Läänemeresoome keelte käändesüsteemid

Tüve ja liiteid käsitlevas peatükis tõi noor uurija ära kaks ülevaatlikku tabelit, millest võib saada aimu läänemeresoome (v.a karjala ja isuri) käänete kohta (Weske 1873: 19–20). Kaht viimati mainitud keelt peeti veel XIX sajandi lõpukolmandikul soome keele murdeks (Weske 1884₂: 3). Dissertant lähtubki soome keelest, milles on nimetatud 15 käänet, sh kolm abstraktset käänet, kuus kohakäänet ning viimaks abessiiv, prolatiiv (*-tse*), faktiiv (*-ksi*), essiiv (*-na*), komitatiiv (*-ne*) ja instruktiiv (*-n*). Kolm esimest käänet esitati järjekorras nominatiiv, infinitiiv (praegune partitiiv) ja genitiiv. Nii käänete (v.a faktiiv) nimetused, arv ja järjekord on samad mis Gustaf Erik Euréni grammatikas (vt lähemalt 4). *Faktiivi* nimetust tänapäevase *translatiivi* asemel on M. Veske väitekirjas mainitud soome keelemeestest kasutanud üksnes Gustaf Renvall (1826: XIII; 1840: 42), kuid mitte Elias Lönnrot (1991 [1853]: 51) ega August Ahlqvist (1856: 24).

Teiste läänemeresoome keelte käänamisnäited on M. Veske allutanud soome mallile, mistõttu tabelis puudub terminatiiv. Tõsi küll, see leiab käsitlemist eesti keele puhul *n*-käänete vaatlemisel (Weske 1873: 49). Autor on esitanud tabelites näiteid eesti keele ainsuse 13 (mitmuse 12), liivi 10 (9), vadja 12 (12) ja vepsa 12 (11) käände kohta. Neist saame mõnevõrra teada, milliseid käandeid pidas autor soome süsteemist lähtuvalt täisväärtuslikuks. Teiste läänemeresoome keelte näidete seas pole prolatiivi. Seda ei peeta vähese produktiivsuse tõttu iseseisvaks käändeks ka tänapäeva soome keeles (Hakulinen 1979: 108). Huvipakkuv tohiks olla seik, et vepsa kirjakeele morfoloogias on prolatiiv taas võetud tarvitusele soome keelest erineva, hilise päritoluga *-dme* ~ *-tme* 'mööda' lõpuga produktiivse käände nimetusena, nt *tedme* 'teed mööda' puhul (Zaiceva 1995: 35, 48–49).

Siinkohal tahaks mainida, et ka soome instruktiivi ei moodustata praegusel ajal kuigi paljudest sõnadest, ometi peetakse seda traditsiooniliselt iseseisvaks käändeks (Hakulinen 1979: 105; NK VII 35), ent M. Veske ongi tabelis seda õigupoolest nimetanud ainult soome keeles (vrd Laanest 1975: 109; nn liivi instruktiivi kohta vt allpool). Ka tänapäeval peetakse eesti viisiütlevat käände ja määrsõna piirimail olevaks vormiks (Erelt jt 1995 51, 60). Lahkuminevalt soome keelest esitas M. Veske eesti komitatiivi *ga*-lõpulisena, üksnes mitmusetabelis on see vist näpuvea tõttu sattunud instruktiivi alla. Essiivi kohta esitas ta vaid ainsuse näite *silma-na* ehk seetõttu, et toonases grammatikas olid mitmusevormid esindatud liiga tagasihoidlikult (vt Ahrens 2003: 154). Kordame eesti keele kohta selguse mõttes, et dissertant jättis käändesüsteemist soome omaga võrreldes täielikult välja terminatiivi, prolatiivi ja instruktiivi.

Erinevalt eesti keelest ei pidanud M. Veske vadja kaasaütlevat iseseisvaks käändeks. Sel puhul toetus dissertant August Ahlqvistile, kes talletas komitatiivivormid omastava käände ja sellest lahku kirjutatud kaassõna *kâ* 'med' abil, nt *minû' kâ* 'minuga' (Ahlqvist 1856: 72–73, 108). Soome teadlase mõjul toimis nõnda 1920. aastatel ka Leningradi keelemees J. J. Lensu (Ariste 1983: 17) ja viimase eeskujul tänapäeval Moskva votoloog Tatjana Agranat (2007: 111), nt *kapussa ka* 'kapsaga'. Siiski oleks otstarbekam pidada komitatiivi iseseisvaks käändeks vaatamata sellele, et ta on sekundaarne ega allu vokaalharmooniale (Ariste 1948: 38–39; Ariste 1983: 18; Adler 1966: 122). Seda mõtet toetab ka võru kaasaütlev (*ütenkäänüs*), milles esineb vadja keelega sarnaselt vokaalharmooniale allumatu tunnus, nt *külä-gaq* 'külaga'

(VES₁ 569). Vepsa keeleteaduses räägitakse tänapäeval samuti *nke*-lõpulisest komitatiivist, nt *koiranke* 'koeraga' (Zaiceva 1995: 35). Ka vadja rajava käände väljendamisel pole seisukoht A. Ahlqvistist T. Agranatini põhimõtteliselt muutunud, nt viimati mainitul esineb *cüllää ssa* (Ahlqvist 1856: 73; Agranat 2007: 110; teisiti Ariste 1948: 40; Adler 1966: 122). Kokkuvõttes nenditagu, et M. Veskel pole erinevalt soome keelest vadja keele käänetena esitatud terminatiivi, prolatiivi, komitatiivi ja instruktiivi.

Ka vepsa keele puhul esitas uurija näiteid üksnes vanemate käänete kohta, jättes välja väheproduktiivsed ja hilistekkelised kaasused, mis ei mahtunud soome grammatikamudelisse. Siinpuhul tugines ta E. Lönnroti ja A. Ahlqvisti sellekohastele teostele. M. Veske eristas vepsa keeles ainsuse elatiivi ja ablatiivi, mille kohta toona leidis mingisuguseid andmeid näitevormide *kala-s(t)* 'kalast' ja *kala-l(t)* 'kalalt' rekonstrueerimiseks. Vanematest käänetest moodustas süsteemi hiljem ka M. Hämäläinen (1966: 84), kuid ta kasutas käändesüsteemis topeltnimetusi *inessiiv-elatiiv* ja *adessiiv-ablatiiv*. Topeltnimetusi on kasutatud ka vepsa keele sõnaraamatule lisatud grammatikaülevaates, milles on reastatud 10 põhikäänet ja 6 nn hilistekkelist aglutinaati (vt SVJ 726–729). Vepsa keele teaduslikus grammatikas on Maria Zaiceva (vt 1981: 178–202) eristanud üheksat täisväärtuslikku käänet (sh kaht topeltnimetusega), kaht piiratud kasutusvõimalusega (essiiv ja instruktiiv) ning ligi tosinajagu hilise tekkega kaassõnalist käänet. Hiljem on vepsa keele käändesüsteemi liikmetena käsitletud ka väheproduktiivseid ja hilistekkelisi käänedeid – nagu see võis selguda juba eeltoodust, mistõttu nende arv on üliõpilastele mõeldud õpivahendis üsna suur (18), kusjuures topeltnimetustest on loobutud (N. Zaiceva 1995: 35–36). See näitab, et vepsa keeles on käändesüsteem arenenud teisiti kui teistes läänemeresoome keeltes.

M. Veske dissertatsioonis esitati liivi keele puhul kaks käänet vähem, kui neid leidub Andreas Johan Sjögreni koostatud grammatikas, mida on pärastpoole täiendanud Ferdinand Johann Wiedemann (Sjögren, Wiedemann 1861). Seal leiab lisaks soome keeles kasutatavale kümnele käände (sh adverbiaal = instruktiiv) käsitlemist kaks spetsiifilist käänet, nimelt instrumentaal ja daativ.

M. Veske ei esitanud instruktiivi tabelilahtrites liivi näiteid tegelikult selle ebaproductiivse käände kohta, vaid erinevalt soome keelest mõtles ta instruktiivi all juba A. J. Sjögreni ja F. J. Wiedemanni grammatikas rakendatud ja tänini kasutatavat instrumentaali (Sjögren, Wiedemann 1861: 51,

77; vt ka Boiko 2000: 11). Lõpuga *-ks* näited esitas uurija peale instruktiivi ka faktiivi (= translatiiv) lahtris. Õigupoolest oleks ta saanud mõlemad laht-rid täita erinevat käändelõppu sisaldavate näidetega, kui ta oleks arvestanud Liivimaa (Salatsi) liivlaste andmetega; selles oli faktiiv küll *ks*-lõpuline, ent instrumentaal lõppes pelga *k*-ga, nt *sūk* 'suuga' (Sjögren, Wiedemann 1861: 102, 107). Nimetust *instrumentaal* tarvitas dissertant soome, eesti ja vadja *n*-käänete peatükis tänapäeva instruktiivi alla mahtuvatel juhtudel (Weske 1873: 43, 47, 59). Siinkohal tasub mainida, et hiljem on mitu keeleuurijat liivi instrumentaalist kõneldes tarvitanud ka topeltnimetust *translatiiv-komitatiiv* (vt Kettunen 1947: 60; Vääri 1966: 143). Selline tähistusviis pole siiski põh-jendatud (nagu ka nimetus *daativ-lokatiiv*; Kettunen 1947: 59), sest kokku-lepitud nimetustega käänded on ju tegelikult polüfunktsionaalsed ning neist mõne märkimine topeltnimetusega reedaks ebajärjekindlust.

Kuna uurija püüdis tabelis kõikide läänemeresoome keelte käänded allu-tada soome mallile, paigutas ta liivi keelele iseloomuliku daativi adessiivi lahtrisse, kuigi kummalgi on erinev tunnus. Ilmselt toetus ta nõnda toimides väitele, et Kuramaa daativil on osaliselt Salatsi liivi, eesti ja soome välisko-hakäänetega ühised funktsioonid (Sjögren, Wiedemann 1861: 51, 75, 102). Äsja viidatud grammatikas peetakse kõnealust käänet uueks daativiks (*neuer Dativ*) erinevalt tavalisest daativist, mille all mõeldi Liivimaa murdes ena-masti omavahel sarnanevat allatiivi ja adessiivi (sealsamas, lk 105). Ka vii-mati mainitud nimetused on liivi keele kirjeldamisel tänini kasutusel (Vääri 1966: 143; Boiko 2000: 32).

Näidete järgi otsustades ei eristanud M. Veske liivi keeles omaette kää-netena ablatiivi, abessiivi ja komitatiivi. Neist kaks esimest olid mõlemas murdes siiski olemas: ablatiivi kasutati kõnes suuremal määral, abessiivi aga suhteliselt harva (Sjögren, Wiedemann 1861: 51, 74, 80, 106). Näib, et mil-legi tõttu oli dissertandil läinud viltu ablatiiviga, sest ta esitas selle *lt*-lõpu eksikombel tabeli all olevas märkuses abessiivina (Weske 1873: 19).¹⁵²

¹⁵² Ehk oli vea põhjuseks Võru *tegemä-ldä* 'tegemata' jms. Toimetaja märkus, 2016.

2.2. *n*-lõpulised käänded

Rohkesti teavet käänete kohta saab väitekirja *n*-lõpulisel käändelõppe käsitlevast peatükist. Dissertant oli võtnud endale ülesandeks kirjeldada võrdlevalt kõigi soome-ugri keelte *n*-käändeid ühtse süsteemina, lähtudes seisukohast, et nad on arenenud kunagisest lokatiivist (vt 4). Soome keeles kirjeldati funktsiooni alusel seitset *n*-kaasust: temporaal, predikatiiv, genitiiv, komitatiiv, instrumentaal, modaal ja distributiiv. *n*-lõpulise akusatiivi jättis M. Veske kõrvale, sest ta tuletas selle õigesti varasemast tunnusest **-m*. Soome grammatikud olid juba tollal ühendanud lokatiivi, temporaali ja predikatiivi essiiviks ning instrumentaali, modaal ja distributiivi instruktiiviks. See kajastus ka eespool käsitletud käändeparadigmade tabelites. Käänete arvu liigsuureks muutumist kartmata pidas M. Veske otstarbekaks lähtuda tähendusnüanside paremaks tundmaõppimiseks esialgu rohkematest käänetest, et nad siis hiljem ühendada optimaalseks arvuks (Weske 1873: 99–100). Uurimusest ilmneb selgesti mõlema, s.o teoreetilise ja praktilise aspekti lahushoidmine. Eespool käsitletud tabelites kajastusid soome traditsioon ja sellest johtuvalt enamasti produktiivsed käänded, mille hulka ei kuulu küll soome prolatiiv ja instruktiiv, ent *n*-käänete käsitlemisel peeti esmatähtsaks nende eristamist ja analüüsi funktsioonide põhjal.

M. Veske leidis kirjandusest rohkesti andmeid ajaloolise lokatiivi kohta kõigis soome-ugri keeltes, sh liivi keeles, milles selle kunagises olemasolus varem kaheldi (vrd Sjögren, Wiedemann 1861: 80–81 ja Weske 1874: 49). Lisaks seitsmele soome *n*-käände eristas dissertant eesti ja liivi keeles nn lokatiivi ablatiivi (*Ablativ vom n-Locativ*) ja eesti terminatiivi. Esimene neist kujutab tänapäeva mõistes endast ebaproductiivset ekstsessiivi, nt **taga-n-ta*, **kodu-n-ta*. Väitekirjas pole selle käände puhul toodud näiteid soome murretest (vrd Ariste 1960₁: 154 jj). Põhjendatult jättis M. Veske käsitlusest välja lõunaeesti *n*-lõpulise seesütleva käände, sest selle *-n* < **-snä* ~ **-sna*.

3. Käänetest Tartu-perioodi kirjatööde põhjal

Tartu-perioodil tuli M. Veskel kokku puutuda peamiselt eesti käändesüsteemiga, nt Võru murret ja kirderannikumurret kirjeldades (Weske 1876: 62–64; 1877₅: 4–10). Võrreldes doktoritööga leidub siin käänete alal rida erinevusi: 1) esimeste käänete järjestus on tänapäevane: nominatiiv, genitiiv, infinitiiv

(= partitiiv); 2) käände paradigmasse on võetud essiivi murdespetsiifilise alaliigina (*der Essiv als Zeitbestimmung*) ainsuse temporaal, nt *kolme-n päiwä-n* 'kolme päevaga'; 3) faktiivi kõrval on kasutatud paralleelnimetusena translatiivi.

Eesti keeles tarvitas uurija käänete (*casused*, *kaasused*) ladinapäraseid nimetusi. M. Veske koostatud häälikuloos leidub erinevusi nii dissertatsiooni kui ka 1877. aasta kirjutisega võrreldes: 1) käänete järjekord on tänapäevane (erinevalt väitekirjast); 2) käänete hulka on lülitatud varem nimetamata akusatiiv ja väitekirja deklinatsioonitabelites puuduv instruktiiv; 3) mitu käänat on saanud paralleelnimetuse (*infinitiv e partitiw*, *abessiw e caritatiw*, *translatiw e factiw*). M. Veske pidas eesti keele deklinatsiooni kirjeldamiseks vajalikuks 16 käänat (Weske 1879₁: 59–60; vt lähemalt 4). *Translatiiv* nimetuse eelistamine faktiivile tuleb ilmsiks hiljemgi (Weske 1883: 44–45). Eesti esimeses soome keele õpikus on autor kirjutanud samast 15 käändest (*casused*, *kaasused*, *muuted*) mis dissertatsiooniski (Weske 1881₂: 17–18).

Üht Karl August Hermann'i kirjutist kritiseerides mainis M. Veske, et tänapäeva kuue kohakäände (*ruumi-muuted* ehk *casused*) asemel leidis muiste vaid kaks käänat, nimelt välimine ja sisemine kohakääne (*wälimise* ja *sisimise ruumi tähendaja*; Veske 1884₃: 89–90; vt lähemalt 4). Välis- ja sisekohakäänete olemasolu soome-ugri keeltes pidas teadlane üheks soome-ugri keeli indoeuroopa keeltest eristavaks jooneks (Weske 1875₃: 15–16).

4. Käändesüsteemidest XIX sajandi keeleteaduse kontekstis

Esimeseks ehtsaks soome keele grammatikaks peetakse Bartholdus Vhaëli oma aastast 1733, sest selles on esmakordselt väljutud ladina keele raamidest ja kirjeldatud selle kuue käände asemel 14 (Stipa 1990: 122). Edaspidi kõikus käänete arv ainult vähesel määral, kuid nende järjestus ja nimetused muutusid kardinaalselt, jäädes pikaks ajaks ebastabiilseks.

G. Renvall (vt 1826: XII) võttis oma sõnutsi kasutusele enamiku Rasmus Kristian Raski käändenimetusi, kuid nende järjekorda muutis ta isegi oma hilisemas teoses (vrd Renvall 1826: XII–XIII; 1840: 52). Enamjagu samu käändenimetusi, kuid teises järjestuses, tarvitas oma keeleõpetuses G. E. Eurén (1849: 37–39). Abstraktsed käänded esitas nii G. Renvall (1840) kui ka G. E. Eurén (1849) järjestuses nominatiiv, infinitiiv ja geniitiiv. M. Veske, kes hindas kõrgelt viimati mainitu tegevust, kopeeris oma

dissertatsioonis täielikult tema süsteemi (vrd Eurén 1849: 37–38; Weske 1879₁: VI), kuigi tänapäevast järjestust nominatiiv, genitiiv, infinitiiv kasutasid toona nii E. Lönnrot (1991 [1853]: 51), A. Ahlqvist (1856: 24) kui ka F. J. Wiedemann (2005: 324–325). Hiljem omandas M. Veskegi tänapäevani tarvitatava käänete järjestuse.

Huvi tohiks pakkuda M. Veske *n*-käänete uurimise taust. Kohakäänete selgitamine fennougristikas lähtub G. Renvalli väitekirjast (1815–1817), milles see tõstis rootsi keelega võrdlemiseks esile määratuse-määramatuse kategooria ning selgitas, et rootsi eessõnalistele moodustistele vastavad soome keeles kohakäänded. Ta sai omakorda ärgitust August Ferdinand Bernhardi filosoofilisest keeleõpetusest (1800–1803) ruumi ja liikumise tunnetusliku tähtsuse kohta. Sellest tulenevalt olevat kõik käänded algselt tähistanud kohta. Nimetatud teooria mõjul eristas G. Renvall 14 käände hulgas seitset kohakäänet (Stipa 1990: 273–274). Kust ja kellelt pärines idee uurida kõigi soome-ugri *n*-käänete põlvnemist *n*-lokatiivist, vääriks eraldi selgitamist. Ehk oli see M. Veske ise? Ungari päritoluga Klára Maitinskaja (1974: 241) viitas siinpuhul József Budenzile, kuid see uuris asjaomast probleemi alles palju aastaid hiljem.

Kõiki soome-ugri keeli hõlmavate uurimuste tulemusel soovitas M. Veske *l*- ja *s*-käände ehk välimise ja sisemise kohakäände lokatiivi kõrvale seada *n*-käände ehk lähedase ruumi lokatiivi (*Locativ des nahen Raumes*), mis ühendaks kolme käändetunnust, nimelt *-na*, *-ne* ja *-n* (Weske 1879₁: 99–100), seega essiivi, komitatiivi, genitiivi/instruktiivi. Ainult kahest kohakäände-kategooriast rääkides tundub, et M. Veske ei teadnud või ei tunnistanud ilmselt G. E. Euréni tööde mõjul J. A. Lindströmi poolt 1857. aastal tuletatud kohakäänete kolme seeriat (sisemine, välimine ja üldine). Need kehtivad soome keeles tänini, kusjuures viimane sari hõlmab partitiivi, essiivi ja translatiivi. J. A. Lindströmi postulaat põhines Reinhold von Beckeri grammatikal (1824), mille kohaselt soome keeles eksisteerib kolm kohakäänet, nimelt sisemine (inessiiv), välimine (adessiiv) ja formaalne (essiiv). Muide, A. Ahlqvist eristas 1877. aastal üldiste kohakäänete hulgas hoopis *na*-, *ta*- ja *ne*-lõpulist (vt Stipa 1990: 272, 274, 276–277; NK VII 30). Sobivaks osutus J. A. Lindströmi süsteem ilmselt seepärast, et kõigi kolme lõpud olid erinevad, mitte aga üksteisest tulenevad, nagu M. Veskel ja A. Ahlqvistil. Peale selle väljendasid nad ruumi ja liikumist selle piires.

Üritan nüüd käsitletut eesti keele vallas mõneti üldistada ja paigutada XIX aastasaja taustsüsteemi. M. Veskel oli peale soome grammatikate

võimalik võtta eeskujuks Friedrich Robert Fählmanni, Eduard Ahrensi ja F. J. Wiedemanni töid. Väärrib tähelepanu, et uurija ei võtnud neist mitte ühtegi täiesti omaks. Ilmselt F. J. Wiedemanni ajalooülevaate põhjal (2005: 17) on ka hiljem väidetud, et E. Ahrens loobus eesti grammatika kujundamisel soome keele kasuks võõrastest (indoeuroopa) mõjudest (Ross 2003: 8). See on õige ladina ja saksa keele seisukohalt. Teatavasti sai E. Ahrens tõsisemaid mõjutusi soome grammatikutele nii otse Johann Stråhlmani (saksa-päraselt Strahlmann) ja teiste teoseid studeerides kui ka Arnold Friedrich Johann Knüpfferi ja Johann Friedrich Helli vahendusel ajapikku meie morfoloogiasse juurdunud teadmistest, mis pärinesid J. Stråhlmani ja G. Renvalli sulest Beiträge'de vahendusel (Ahrens 2003: 83; Fählmann 2002: 146–149). Ei saa unustada, et viimati mainitute loodud määratuse-määramatuse idee, millele toetub E. Ahrensi fleksiiv- ja sufiksikäänete eristamine, lähtus tegelikult rootsi kui indoeuroopa keele omapärast (Stipa 1990: 273). Definiitsusest-indefiniitsusest loobumisel – ta ei mainigi seda – on M. Veske saanud kindlat tuge soome grammatikute G. E. Euréni, A. Ahlqvisti jt töödest, sest Eestis kummitas asjaomane idee isegi veel F. J. Wiedemanni peas (2005: 324–325, 620 jj), kuigi mitte niivõrd enam käändeparadigmades.

M. Veske rõhutas õigesti, et eesti keeles ei tohi akusatiivi ja genitiivi käsitleda ühe käändena, nn relatiivina, mille oli määratuse-määramatuse kategooriaga maadeldes tuletanud A. F. J. Knüpffer ning mida tarvitas veel E. Ahrens (Weske 1873: 99; Fählmann 2002: 160; Ahrens 2003: 118). Väitekirja käänamistabelite järgi otsustades pidas M. Veske oma teadustegevuse algusest peale nominatiivi, genitiivi, infinitiivi (= partitiivi), kuue kohakäände ja translatiivi kõrval tarvilikuks abessiivi, essiivi ja komitatiivi; tekstis rõhutas ta ka terminatiivi ja instruktiivi omaette käänetenähtena eristamise vajadust (Weske 1873: 19, 99). Hiljem (1879₁) lisas ta soome keelemeeste mõjul eesti käänete hulka tegelikult tarbetu akusatiivi.

Milliseid vaidlusaluseid käändeid pidasid eesti keele puhul tõelisteks kääneteks M. Veske eelkäijad F. R. Fählmann (vt 2002: 112), E. Ahrens (2003: 153, 374, 378) ja F. J. Wiedemann (2005: 322), seda võib näha tabelist 1 (vrd ka Pajusalu 2005: 244). Selgub, et kõige vähem käändeid (kokku 10) soovitas kasutada F. J. Wiedemann, kes paigutas ülejäänu (v.a *ga-lõpulis*e) määrsõnade kilda; *ga*-osist pidas ta iseseisvuse kaotanud postpositsiooniks (Wiedemann 2005: 322). See oli varasemate grammatikute seisukohtadega võrreldes ilmne tagasimineku, mistõttu M. Veske lähenemine probleemile on seda enam

hinnatav. Erinev käsitletu võis olla tingitud erinevast lähtealusest, kuid see vajaks veel täiendavat uurimist. Teatavasti ei toetunud F. J. Wiedemann nii-võrd soome teadlaste töödele kui XIX sajandi keskpaiga saksa omadele; ka suurem jagu grammatikatermineid pärines saksa grammatikatest (Pajusalu 2005: 242). M. Veske süsteemi rakendas ka mõne aja pärast K. A. Hermann, kes täiendas seda oluliselt, jättes käänete hulgast põhjendatult välja instruktiivi ja luues tänaseni kehtivad eestikeelsed nimetused (vt Hermann 2001: 34). Akusatiivi kõrvaldamine nimekirjast võttis veel aega. Ent 14 käände olemasolu eesti keeles on kahtluse alla seatud veel üsna hiljuti (vt Help 1998: 814).

Tabel 1. Eesti keele kaheldavad käänded aegade vältel

Fählmann 1844	Ahrens 1853	Wiedemann 1875	Veske 1879	Tänapäeval
Relatiiv	Relatiiv	—	—	—
Akusatiiv	—	—	Akusatiiv	—
Privatiiv	Karitiiv	—	Abessiiv	Abessiiv
—	Essiiv	—	Essiiv	Essiiv
Instrumentaal	—	—	Komitatiiv	Komitatiiv
—	—	—	Terminatiiv	Terminatiiv
—	—	—	Instruktiiv	—

5. Kokkuvõtteks

M. Veske lähtus oma keeletegevuses soome grammatikutest. Ta põhilised teened ilmnevad eesti keele käändesüsteemi vallas. Tänu temale vabaneti lõplikult indoeuroopa keeltest ülevõetud ja mitmes suunas arendatud määratuse-määramatuse kategooriast ning sellega seotud relatiivist; viimast ei tunnistanud ka F. J. Wiedemann. M. Veske võttis veendunult kasutusele rea tarvilikke iseseisvaid käändeid, nagu abessiiv, essiiv, komitatiiv ja terminatiiv, mille olemasolu eitas osaliselt E. Ahrens ja täielikult F. J. Wiedemann. Ka teiste läänemeresoome keelte vaatlemisel tugines M. Veske soome uurijate töödele.

MIHKEL VESKE UURIMUSTEST

SOOME-UGRI KEELTE MORFOLOOGIA VALLAS

Ilmunud: Mihkel Veske uurimustest soome-ugri keelte morfoloogia vallas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009, 54–71.

1. Sissejuhatuseks

Üha kaugemale ajaliselt jääb meist oma tööde ja tegemistega mitmekülgne teadlane Mihkel Veske (1843–1890), kes kuulub soome-ugri võrdleva keeleteaduse rajajate hulka. Jaan Jõgeveri ja Johannes Kauba tööd, mis pealkirja järgi otsustades peaksid olema pühendatud põhiliselt M. Veske keeletegevusele, on sisuldasa üsna pinnapealsed (MW₃ 22–25; Kaup 1936). Alles pärast Teist maailmasõda ilmunud käsitlused väärtustavad argumenteeritumalt keechemehe tegevust nii kitsamalt kui ka laiemalt (Ariste 1954: 87–94; Rätsep 1979: 30–31). Kirjutistes on vaadeldud M. Vesket eesti kirjakeele arendajana (Kask 1958: 172–190; 1984: 146–152 jt), eesti murrete uurijana (Kask 1984: 35–36; Must 1987: 20–22, 31), fennougristika rajajana (Alvre 1993), eesti vana kirjakeele mälestiste analüüsijana (Habicht 2003: 176–177) ning eesti rahvalaulude keele eripärasuste esiletoojana (Mälk 1963: 274–275; Peegel 2006: 21–23, 213–215 jt). Osa nimetatud kirjutistest annab M. Veske uurimustest siiski üsna põgusa pildi.

Käesolevas uurimuses võetakse põhjalikuma vaatluse alla M. Veske morfoloogia-alased teosed, mispuhul valgustatakse kõigepealt toonaste keeleeuringute fooni. Käsitlemata ei jäeta ka vaieldavaid või hiljem ebaõigeks osutunud seisukohti. Parema uurituse tõttu ja ruumi puudusel ei vaadelda siinkohal M. Veske teeneid morfofonoloogia, vanema kirjakeele ja rahvalaulude keele morfoloogia uurimise alal. Omaette uurimust vajaksid tema koostatud Eesti esimese soome keele õpiku allikad ja metoodika (Veske 1881₂; vt Alvre 1993: 4).

2. M. Veske uurimuste taustast

M. Veske elupäevad Eestis täiskasvanuna ühtisid ärkamisajaga, mis kestsid 1860. aastate algusest 1880. aastate keskpaigani. Pole päriselt juhus, et esimene eestlasest koolitatud keelemees pärines Mulgimaalt, sest see oli eesrindlikke piirkondi elava rahvusliku liikumise ja kohaliku rahva kõrge eneseteadvusega. Soome-ugri keelte võrdlev-ajalooline uurimismeetod võimaldas hõimuaadet ja vastupidi – nõnda oli see Ungaris, Soomes ja Eestis. Pealegi evis mees, kelle emakeeleks oli eesti keel (täpsemini Mulgi murre), suuremaid eeldusi tajuda ja uurida läänemeresoome keelte nüansse kui muukeelne õpetlane, nagu seda oli enamik seniseid eesti keele uurijaid. M. Veske kirjatoodang ei olnud sugugi nõnda väikesemahuline, nagu seda paiguti rõhutatakse (Nirk, Põldmäe 1966: 309). Kõigepealt tuleb silmas pidada, et ta lõpetas ülikooli peaaegu 30 aasta vanusena ja lahkus meie keskelt suhteliselt noore mehena, juba 47-aastaselt.

M. Veske keeleuurimisalase tegevuse alguseks olid tänu Karl August Engelbrekt Ahlqvisti (1826–1889), Jens Andreas Friisi (1821–1896), Anselm Mansvet Riedli (1831–1873), Ferdinand Johann Wiedemanni (1805–1887) jt innukale tegevusele avaldatud enamiku soome-ugri keelte kirjeldavad grammatikad või/ja sõnaraamatud, v.a karjala ja isuri keele oma (vt Nivanka 1944: 91 jj). Põhjuseks oli asjaolu, et kaht viimati mainitud keelt peeti veel XIX sajandi viimasel kolmandikul soome keele murreteks (Veske 1884₂: 3). Näiteks eesti keele käsitlemisel sai M. Veske kasutada Friedrich Robert Fählmanni (1798–1850) uurimust noomenite käänamise kohta (1844), Eduard Ahrensi (1803–1863) tallinna kirjakeele grammatikat (1853) ja F. J. Wiedemanni võru keele ülevaadet (Wiedemann 1864). Ekspeditsioonide tulemusena oli teoks saanud viimati mainitu mahukas eesti-saksa sõnaraamat (1869; ESS₁), pärastpoole ka eesti keele grammatika (1875). Grammatikate ja leksikonide ilmumine oli eelduseks M. Veske jt keeleteadlaste poolt deskriptiivse ja võrdlev-ajaloolise meetodi edukaks rakendamiseks soome-ugri keelte morfoloogia ja sõnavara uurimisel.

Romantismile omase eksootika- ja minevikuharrastamise rüpes kujunes esialgu komparativism indoeuroopa keelte suguluse selgitamiseks. Selle esimesteks rakendajateks peetakse saksa lingvisti Franz Boppi (1791–1867) ja taani keeleteadlast Rasmus Kristian Raski (1787–1832); viimati mainitu osa oli tähelepanuväärne ka soome-ugri keelte vallas (vt Ivić 1969: 36 jj).

Hilisemale komparativismile omase ranguse häälikumuutuste uurimisel löid teatavasti noorgrammatikud ehk Leipzigi ülikooli keeleteadlased, kelle juures omandas lingvistilise hariduse ka M. Veske. Viimane pidas oma vaimseks isaks prof August Leskieni (1840–1916), kelle tunnusliku pealkirjaga kirjutis „Die Lautgesetze kennen keine Ausnahme“ („Häälikuseadused ei tunne erandeid“, 1876) sai noorgrammatikute esimeseks pääsukeseks, kuid asjaomase suuna algusaastaks loetakse siiski aastanumbrit 1878 (vt Weske 1879₁: VI; Ivić 1969: 57). A. Leskienilt sai noormees õpetust kirikuslaavi keele ja indoeuroopa keelte komparatiivgrammatikas ning võrdleva ülevaate Euroopa keelte, sh soome-ugri keelte kohta. Ent noort keelemeest õpetasid ka tulevase uurimissuuna vastased, nagu Georg Curtius (1820–1885) ja Hugo Schuchardt (1842–1927): esimeselt sai noor M. Veske teadmisi võrdleva keeleteaduse alustest ja teiselt itaalia keele kohta (Depman 1958: 431; vt ka Ivić 1969: 56, 64). M. Vesket ei peeta noorgrammatikuks, kuid täpsete algkujude taotlejana ja murdekujude uurimisega oli ta neile üsna lähedal. Nagu teada, juurutas uue suuna fennougristikasse Eemil Nestor Setälä (1864–1935) alles 1887. aastal Soomes ja József Szinnyi (1857–1943) mõnevõrra hiljem Ungaris (Osnovõ 1974: 73; Korhonen 1986: 107).

Indoeuropeistidest, kes oma soome-ugri uuringutega mõjutasid M. Veske teadustööd, tasub siinkohal nimetada veel Anton Bollerit (1811–1869) Viinist ja Vilhelm Thomsenit (1842–1927) Kopenhaagenist. Aastatel 1872–1886, mil M. Veske rakendas oma uurimustes Leipzigis ja Tartus elades võrdlev-ajaloolist meetodit soome-ugri morfoloogia uurimisel, oli fennougriste veel üsna vähe: silmapaistvatest komparativistidest tegutsesid Soomes selal August Ahlqvist ja Otto Donner (1835–1909) ning Ungaris Pál Hunfalvy (1810–1891) ja József Budenz (1836–1892). Siinkohal tuleb rõhutada, et asjaomased teadlased, v.a A. Boller, uurisid peamiselt sõnavara, kusjuures ungari teadlased lähtusid loomulikult ungari keele ehitusest (Ariste 1954: 89). Seetõttu on nende mõju M. Veske morfoloogiauuringutele peaaegu olematu. Seevastu mõjukas A. Boller, kes oli suunanud J. Budenzi fennougristikasse, sai teadusmaailmas eelkõige tuntuks soome-ugri grammatika alaste uurimustega (Stipa 1990: 295, 372). Tema käänamisalast uurimust (1853) on M. Veske kirjandusallikana kasutanud ja korduvalt tsiteerinud oma väitekirjas (Weske 1873: X, 43, 58, 78, 82, 86). On teada, et M. Veske uuris 1886. aasta andmeil Ungaris viibides eriti soome-ugri keelte võrdlevat grammatikat, mida täpsemalt, pole teada (Depman 1958: 432). Väga võimalik, et ta

kasutas oma uurimistulemusi peatselt loengutel Kaasani ülikoolis. Igatahes ei avaldanud ta seal enam midagi olulist võrdleva grammatika alal.

3. Soome-ugri ja indoeuroopa keelte morfoloogilistest sarnasustest ning eripärast

Tartu ülikooli lektori avaloengus käsitles M. Veske võrdlevalt soome-ugri ja indoeuroopa keeli, leides neis nii sarnasusi kui ka erinevusi. Ühiste joontena nimetas ta mõningaid noomeniliiteid, isikulisi asesõnu ja pöördelõppe. Teadlane oli arvamusel, et soome-ugri algkeeles eksisteerisid ühesilbilised sõnajuured, mis liitumise teel muutusid hiljem kahe- ja enamasilbilisteks sõnadeks, kusjuures nende viimane element kaotas aja jooksul iseseisvuse, näiteks sm *sanoma* 'sõnum', mis lektori järgi koosneb tüvest *san-*, sidevokaalist *-o-* ja liitest *-ma*. Indoeuroopa paralleelideks esitas ta sanskriti *ghar-má* 'soojus', *svap-na* 'uni' ja leedu *dú-ma* 'suits', *sap-na* 'uni' (Weske 1875₃: 15–16; lühidalt Ariste 1954: 89–90 ja Alvre 1993: 3). Selles selgub M. Veske püüd kasutada oma teadmisi indoeuroopa keeleteaduse vallast ja soov neid siduda talle südamelähedaste soome-ugri keelte ainekuga. Ent indoeuroopa keeleteaduses üldtuntud idee, et sõnajuured olid ühesilbilised, soome-ugri aluskeeke kohta ei kehti. Soome-ugri aluskeeke või hilisema arengu etap-pide jaoks on pärastpoole rekonstrueeritud teatavasti enamasti kahesilbilised tüved. M. Veske toetas sanskriti ja võrdleva indoeuropeistika professori O. Donneri vaadet, et omavahel sarnased indoeuroopa ja soome-ugri pöördelõpud on tekkinud isikulistest asesõnadest (Weske 1875₃: 16, 17).

Soome-ugri ja indoeuroopa ühisjoonte vaagimisel jättis M. Veske esimeste vähese uurituse tõttu lahtiseks küsimuse, kas tegu on tüpoloogilise või geneetilise sarnasusega (Weske 1875₃: 15–18). M. Veske oletas, et altai keeltel pole soome-ugri keeltega suuremat sarnasust kui indoeuroopa keeltel. See vaade erines soome-ugri keeltega tegelnud altaistika rajaja Wilhelm Schotti (1807–1889) ja indoeuropeist August Schleicheri omast ning ühtis altaist Otto v. Böhtlingki, O. Donneri jt vaadetega. Ilmselt fennougristidest esimesena pidas M. Veske oluliseks uurida keeleajaloo seisukohast Polüneesia keeli, mida arvati tollal olevat algupärasemal kujul (Weske 1875₃: 24).

Urija pidas põhierinevusteks soome-ugri keelte aglutinatiivsust ja indoeuroopa keelte flektiivsust, mispuhul toetus ta indoeuroopa filoloogide Wilhelm von Humboldti ja August Friedrich Potti tähelepanekutele.

Seejuures väitis M. Veske õigusega, et soome-ugri keeled on osaliselt siiski flekteeruvad. P. Ariste (1954: 89–90) omistas selle asjaolu esiletoomisele olulise ideoloogilise tähenduse, mis tõestas, et mitte ainult indoeuroopa keeled pole täisväärtuslikud, vaid seda on ka soome-ugri keeled.

Soome-ugri keelte iseärasustest rääkides mainis M. Veske, et erinevalt indoeuroopa keeltest eristavad soome-ugri käändelõpud nii sise- kui ka välisruumi, nt sm *talo-sta* ja *talo-lta*. Ta näitas õigesti, et tunnus *-ta* (*-s-ta*, *-l-ta*), mis leidub indoeuroopa keeltes (vrd sanskriti *ma-t* ‘minust’), esineb pelgal kujul ka soome-ugri keeltes, nt ee *kottu* ‘kodunt’, sm *koto-a* ‘kodunt’ < **koto-ta*, ee *takka* ‘tagant’ < **taka-ta* (Weske 1875₃: 18).

M. Veske kummutas indoeuropeistide August Schleicheri, Heymann Steinhali jt väite, nagu soome-ugri sõnatüved oleksid muutumatud, nn jäigad. Ühelt poolt osutas ta viimaste võimalikule astmevaheldusele, teisalt aga sõnasiseste häälikute vaheldumisele deskriptiivsõnades, nagu *kilisema*, *kõlisema*, *kolisema* jne. Eesti teadlane näitas veenvalt, et läänemeresoome keeled on selliste sõnade poolest üsna rikkad ning neile on indoeuroopa keeltes väga raske sobivat vastet leida (Weske 1875₃: 18–19, 23).

4. Soome-ugri keelte *n*-käänetest

Nagu teada, on M. Veske oma 1873. aastal trükitis ilmunud väitekirjaga ajaloolis-võrdleva fennougristika rajajaid. Sellega tekkis lõhe tema ning keelekirjeldajate F. J. Wiedemanni jt vaadete vahel (Undla-Põldmäe 1969: 283–284). M. Vesket innustas doktoritööd tegema eespool mainitud A. Leskien (Depman 1958: 431). Noor uurija lähtus A. Schleicheri indoeuroopa keelte võrdlevast grammatikast, et algvormide kindlakstegemiseks tuleb käändelõpud eraldada (Weske 1873: 38). Dissertant esitas rikkalikult ainekist soome-ugri keeltest nii grammatikate ja sõnaraamatute kui ka toleks ajaks ilmunud rahvaluule- ja usukirjanduse („Kalevala“, Neusi rahvalaulukogu, evangeeliumitõlked) põhjal. Kõige sügavamalt on M. Veske käsitlenud läänemeresoome keeli. Väitekirja sisaldab väga väärtuslikku fonoloogilist ja morfofonoloogilist üldosa, mis jääb praegu vaatluse alt kõrvale, ning *n*-lõpuliste käänete analüüsi.

M. Veske näitas, et lokatiiv on vana kääne, mille kohta leidub jälgi kõigis soome-ugri keeltes (tegelikult ka samojeedi keeltes) ja mille esialgne kuju oli **-na* ~ **-nä*. Dissertant väitis õigesti, et lokatiivi algupärane tähendus on

säilinud eelkõige kivilinenud vormides, nagu adverbides (nt sm *koko-na-nsa* 'koguni'), ees- ja tagasõnades ning partiklites. Uuriija tõi öeldu kohta kirjandusest ohtrasti näiteid, teiste hulgas mr *tü-na* 'väljas', *liš-na* 'lähedal' jt, tõestades erinevalt F. J. Wiedemannist ja A. Bollerist, et ka selles keeles on algne *na*-lokatiiv veel säilinud (Weske 1873: 78).

M. Veske üritas tõestada, et muistsest lokatiivist on aja jooksul tuletatud peaaegu kõik teised *n*-komponenti sisaldavad käänded, esmajoones temporaal (sm *talve-na* 'talvel'), predikatiiv (sm *tuomari-na* 'kohtunikuna') ja adessiiv (lv *enĩšõ-n* 'enesel'). Viimasest on uurija väitel kujunenud komitatiiv (sm *poiki-ne-en* 'oma poegadega'), possessiiv (lv *võllõ-n* 'õllel') ja instrumentaal (sm *palja-i-n jalo-in* 'palja jalu'). Instrumentaalist olevat tekkinud omakorda modaal (sm *hyv-i-n* 'hästi'), allatiivist daativ (lv *minnõ-n* 'mulle'; soome daativi uurimuses ei käsitleta) ning possessiivist genitiiv (sm *isä-maa-n rakkaus* 'isamaa armastus'). Modaalist on uurija väitel arenenud distributiiv (sm *kaks-i-n* 'kahekesi'; lk 96–99; näited lk 42–44, 51–52).

M. Veske väitekirja analüüsimisel tuleb arvestada, et uurija kasutas seal metoodilistel kaalutlustel funktsioone tähistavaid käändenimetusi, kuigi soome grammatikates nimetati lokatiivi, temporaali ja predikatiivi juba M. Veski doktoritöö kirjutamise ajal ühtse nimetusega essiiviks ning instrumentaali, modaali ja distributiivi instruktiiviks (lk 39, 99; vt ka Ernits 2008₂).

Läänemeresoome keelte käsitlemisel pidas dissertant lokatiivi derivaatideks ka noomeniliidet *-inen* : *-ise*, kesk- ja ülivõrde tunnust *-mpa-* ja *-in*, eesti terminatiivi (ee *silm-i-ni*), eesti ja liivi ekstsessiivi (ee *taga-nta*; autoril *Ablativ vom n-Locativ*) ning *nis-* ~ *nes-lõppu* (< **-na-nsa/-nä-nsä*; ee *ize-ära-ni-s*), samuti Võru murde *-mbu-zi* ~ *-mbü-zi* (*pare-mbu-zi* 'paremini'; lk 40, 42, 45, 49, 63–65, 68). Viimati mainitud määrsõnavormi tuletas autor keskvõrdest.

Käändelõppude teke on olnud pikaajalise diskussiooni objektiks, mida pole seni õnnestunud üheselt lahendada (vt nt Osnovõ 1974: 241, 249–250). Läänemeresoome keeltes peetakse lokatiivi enam-vähem kindlateks järglasteks vaid inessiivi (*-ssa/-ssä* < **-sna/-snä*), adessiivi (*-lla/-llä* < **-lna/-lnä*), essiivi ja ekstsessiivi. Ent kaht esimest käänat uurija oma dissertatsioonis lokatiivi algupäraga käänete hulka ei võtnud, kuigi näib olevat olnud teadlik vähemalt sisekohakäände häälikumuutusest (Weske 1873: 62, 88, 100). Neljast käändest seostas M. Veske lokatiiviga ainult essiivi ja ekstsessiivi.

Valdav osa teisi *n*-i sisaldavaid käändeid on enamiku tänapäeva uurijate arvates nii või naa seotud genitiiviga, mille lokatiivset algupära on, tõsi küll,

peetud võimalikuks ka pärast M. Vesket. Viimase seisukoha pooldajate hulka kuulusid tuntud keeleteadlased Bernát Munkácsi, Dmitri Bubrich, Lauri Kettunen ja Boriss Serebrennikov (Serebrennikov 1989: 135 jj; paraku ei märgita XX sajandi kirjasõnas M. Veske nime). Omastava käände lokatiivne päritolu on vokaalalise puudumise tõttu siiski üsna väheusutav (Laanest 1975: 100). P. Alvre (1993: 3) arvates tuleks genitiivi ja lokatiivi ühine päritolu kõne alla vaid juhul, kui see esines uurali-eelsel perioodil, ent seda ei saa kuidagi tõestada ega ümber lükata.

Daativi ja terminatiivi lähtena võib viimase aja uurijate arvates kõne alla tulla latiiv (Laanest 1975: 99 jj; Viitso 2003: 206–207). Põhjendatult jättis M. Veske kõrvale *n*-akusatiivi kui algselt *m*-ilise käände (Weske 1873: 39). Lisaks pole ka läänemeresoome keelte võrdlusastmete liited lokatiiviga seotud, sest õigem on lähtuda sel puhul *m*-lisest kujust; samuti pole tõendeid *inen*-tuletusliite lokatiivsest päritolust (vt Laanest 1975: 119, 135; Osnovõ 1974: 280, 282, 346). M. Veske pidas väitekirjas lõunaesti *usse-n* ‘väljas’ ja *perä-n* ‘päras; taga’ puhtloktiivi vormideks (Weske 1873: 45), ent paar aastat hilisemas kirjutises on ta *n*-tunnuse juba õigesti tuletanud varasemast lõpust **-sna/-snä* (Weske 1876: 63).

Palju huvipakkuvaid seisukohti leidub M. Veske väitekirjas ka saami ja kaugemate soome-ugri keelte käänete kohta. Nii tõi ta sobivaid näiteid saami lokatiivi ning lokatiivset päritolu temporaali, predikatiivi ja distributiivi kohta (vrd Sinor 1988: 280). Ent väärtuslikud on ka andmed teiste käänete kohta, kuigi need ei tarvitse olla lokatiivset päritolu (vt Weske 1873: 70 jj). Edaspidiste korduste vältimiseks nendime siinkohal, et äsja öeldu kehtib kõigi soome-ugri keelte näidete kohta. Teadlane puudutas möödaminnes ka saami inessiivi võimalikku lokatiivset algupära *-n* < *-nn* < **-sn(e)*, kuid jättis selle paraku asjatu kahtluse tõttu lähemalt vaatlemata.

Uurija ei käsitlenud oma dissertatsioonis mordva keelte inessiivi lõppu *-sa*, *-so*, *-së*, mille lähteks on samuti **-sna/-snä* nagu läänemeresoome ja saami keeltes (Osnovõ 1975: 223; Sinor 1988: 323). Selle põhjuseks oli asjaolu, et uurijatele polnud selge *s*-elemendi olemus (Weske 1873: 70). M. Veske pidas ersa genitiivi tunnuse *-ń* varasemaks kujuks *-ne* (< **-na*) (lk 77, 81), mida aga ei saa tõestada, vaid selle lähteks on enamasti peetud soome-ugri genitiivi tunnust **-n* (Osnovõ 1975: 290; Sinor 1988: 322). Seepärast ongi genitiivi ja lokatiivi ühistunnuse oletamise katsed nõrkadel jalgadel. M. Veske eristas soome-ugri sõnades eelkäijatest paremini ajaloolist tüve ja muutelõppu,

sest näiteks F. J. Wiedemann pidas ersa genitiivi *ń* ees olevat täishäälikut (nt *vede-ń* 'vee') sidevokaaliks, mis aga tegelikult kuulub tüve koosseisu (Weske 1873: 76).

M. Veske toetas F. J. Wiedemanni seisukohta, mille kohaselt mordva omastava käände lõppu *-ń* võib seostada adjektiivide *ń-lõpuga* (nt *keve-ń* 'kivine'), sest viimase arvates kujutavad asjaomased adjektiivid laiemas mõttes endast possessiivset genitiivi (lk 81). Sama meelt on olnud ka mõned hilisemad uurijad (vt Serebrennikov 1989: 134). Kui ersa *neń-* ja mokša *ńdi-lõpuline* daativ on tekkinud sekundaarselt genitiivi ja mingi kaassõna (Serebrennikov 1989: 146–147) või genitiivi ja näitava asesõna liitumise tagajärjel (Sinor 1988: 323), siis pole otstarbekas rääkida ka selle käände lokatiivsest algupärast, nagu sellest kirjutas toona M. Veske.

M. Veske väitis, et *n*-lokatiivi abil on moodustatud ersa ja teiste soome-ugri keelte kollektiivarvsõnad. Seegi probleem pole seni üheselt lahendatud. Ühe osa uurijate arvates on siin esitatud seisukoht ilmne, teised aga eelistavad *ń*-latiivset päritolu (vrd Osnovõ 1974: 249; Serebrennikov 1967: 121). Väitekirjas pole juttu mari inessiivi tunnusest *-št*, mis osa uurijate väitel seondub samuti lokatiiviga (< **s*-latiiv + **na/nä*-lokatiiv; Serebrennikov 1989: 141).

M. Veske tuletas permi keelte *n*-lise instrumentaali tunnuse (ko *-õn*, udm *-en/-yn*) soome-ugri lokatiivist (Weske 1873: 82 jj). Tõsi küll, selle käände-tunnuse puhul on oletatud ka muid tekkevõimalusi (vt Sinor 1988: 383). Soome-ugri keeltes näib paljudel juhtudel jäävat lõpuni lahendamata probleem, kas on tegu algse *n*-lokatiivi või *ń*-latiiviga. Uurija märkas kunagist *na*-kujulist lokatiivitunnust ehedal kujul permi kollektiivarvudes. Tema oletatud lokatiivne *ńa/-ńä*-line allatiiv on hiljem ühendatud siiski muistse **ń*-latiiviga (vrd Osnovõ 1976: 147, 160). F. J. Wiedemann arvas, et permi kollektiivarvude sufiks *-na* on tekkinud tunnusest *-õn* ~ *-en*, tegelikult on asi M. Veske asjalikul väitel vastupidine. A. Boller oletas udmurdi *yn-lõpu* lähteks alusetult kunagist liitlõppu *-sna* puhta lokatiivi asemel, kuid M. Veske kahtles õigusega selles (Weske 1873: 82; vt Serebrennikov 1962: 17).

M. Veske üritas tõestada ugri keeltes peale kindlasti lokatiivset päritolu olevate lõppude, nagu handi lokatiivi, ungari superessiivi ja kollektiivarvsõnade tunnuste ka mansi latiivi (dissertandil allatiiv, daativ jt) tunnuse *-ne/-n* ja ablatiivi *-nel*, handi instrumentaali ja komitatiivi tunnuse *-nat* ning ungari allatiivi-daativi *-nak/-nek* tekkimist soome-ugri **na/-nä-lõpuga* lokatiivist (Weske 1873: 88). See seisukoht käibis ainukesena XX sajandi teise

kümnendi alguseni, mil ungari keeleteadlane David Fokos-Fuchs ja palju hiljem, nimelt 1963. aastal soome lingvist Matti Liimola oletasid, et asjaomaste tunnuste lähteks võiks olla noomen **-nV* ja sellest arenenud kaassõna **nä* (< ? **näyä* 'lähedus, lähedane paik'; Maitinskaja 1979: 107–108; Hajdú 1985: 298; Sinor 1988: 406–407; vt ka Osnovõ 1974: 249–250). Teisalt on aga *nä*-line nimisõna hüpoteetiline, mistõttu on oletatud ka, et kõnesolevatel juhtudel võib tegu olla hoopis näitava asesõnaga (Osnovõ 1976: 281–282). Seega pole veel sugugi selge, kellele jääb kõnealuses küsimuses lõplik õigus.

Soome-ugri keelte morfoloogia uurimisega tegeles M. Veske põhiliselt Leipzigi- ja Tartu-perioodil. Ta sai suureks asjatundjaks võrdlev-ajaloolise grammatika alal. Kaasani-perioodil on teadlane morfoloogia vallast maininud vaid mitmuse tunnuste varieerumist mari keele murretes (Alvre 1993: 6). Komparativistikateadmisi jagas M. Veske üliõpilastele juba alates 1875. aastast, mil ta pidas loengusarja läänemeresoome, täpsemini eesti, soome ja liivi keele võrdlevast grammatikast, ning 1878. aastal õpetas ta esmakordselt soome-ugri keelte võrdlevat grammatikat (Rätsep 1979: 31). 1887. aasta sügisest alates hakkas M. Veske lugema viimati mainitud distsipliini Kaasani ülikoolis, soovitades täiendava kirjandusena A. Ahlqvisti, F. J. Wiedemanni, O. Donneri, J. Budenzi ja enda uurimusi (Depman 1958: 434). Paraku oli ta loengute kuulajate arv soome-ugri keelte madala prestiiži ja kehvade lektori-võimete tõttu nii Tartus kui ka Kaasanis pisuke (MW₃ 14, 18, 56), mistõttu ta ideed levisid võrdlemisi tagasihoidlikult, ent siiski.

5. Läänemeresoome keelte sõnatüvedest ja käändelõppudest

M. Veske pidas historismi printsiibist lähtudes ainuõigeks diakroonilist lähenemist morfoloogiale, absolutiseerides sellega keeleajaloo käsitletu tähtsust. Ta pidas E. Ahrensi nimisõnade paradigmasid ebateaduslikeks, sest viimane ei tuletanud käändevorme tüvest, nagu eeldas diakroonia, vaid mõnest käändest (vt ka Alvre 1993: 3). Näiteks luges E. Ahrens *kana*-sõna ainsuse omastava tunnuseks lõpuvokaali *a* (*kana*) ja mitmuse osastava lõpuks häälikut *u* (*kanu*), M. Veske aga vastavalt **-n* (**kana-n*) ja *-ta* (**kan-oi-ta* > **kan-o-ja*), mis on tõepoolest ajalooliselt õiged (Weske 1873: 22; läänemeresoome algperioodil täpsemini **kan-oi-ða*).

Analoogilisi etteheiteid tegi M. Veske ka A. Ahlqvisti, G. E. Euréni, F. R. Fählmanni, F. J. Wiedemanni jt kirjutatud läänemeresoome keelte

grammatikate kohta. Eesti teadlane tegi selget vahet ajaloolise tüve ja morfoloogiliste tunnuste vahel, samuti korrigeeris ta eelnevate uurijate oletusi ja väiteid häälikute muutumise järjestuse kohta. Näiteks kirjeldasid G. E. Eurén ja E. Lönnrot, et *as*-liitelistes sõnades, nagu *viera-s* : *viera-ha-n*, *vieraa-n* on *h* muutunud *s*-iks, tegelikult on, nagu M. Veske seletas, suund vastupidine (Weske 1873: 33–34). E. Ahrens kirjeldas selletaolistel juhtudel *s*-lõppu nimetavas, mis omastavas kaob. M. Veske arvates oli tuletuselementide *-da-* (nt sm *pime-tä*), *-he-* (sm *ante-he-*), *-me-* (ee *habe-me*), *-kse-* (< **k-se*; sm *sormu-kse-* ‘sõrmus’) jt puhul esialgu tegu iseseisvate sõnadega (lk 37).

6. Eesti keele ja selle murrete sõnastruktuurist

M. Veske jätkas eesti keele ehituse kirjeldamist Tartu-perioodil, kusjuures ta tegi seda läbini ajaloolis-võrdleva meetodi abil. Ta on samuti üks eesti dialektoloogia rajajaid. Tänu komparativistikale hakkas ta senisest ulatuslikumalt uurima rahvalaule ja varasemat kirjasõna.

6.1. Eesti keele tuletusliidetest ja muutelõppudest

M. Veske on oma kirjatöodes puudutanud üht-teist eesti keele ajaloolisest morfoloogiast. Muude probleemide kõrval pälvis doktoridissertatsioonis ta tähelepanu eesti määrsõnaliide *-ti* ~ *-te* (nt *pit'kiti*, *pitkuti* ‘pikuti’), mille päritolu seletas ta soome keele abil (vrd sm *pitkittä-i-n*), märkides seejuures, et E. Ahrens, kes otsis igalt poolt soome lätet, pole antud juhul seda märganud, pidades liidet tavaliseks lõpusilbiks. Seevastu A. Boller oli arvamusel, et *-ti* ~ *-te* olevat kaugusesse suunda tähistava penetratiivi afiks ning võrdles seda komi *ti*-käände tunnusega. M. Veske pidas neid väiteid alusetuteks (Weske 1873: 67–68). Kuidas on asi tänapäeva vaatevinklist? Selge on see, et tõepoolest on tegu liitega, mitte lihtsalt lõpusilbiga, ent pärastpoole on läänemeresoome keeltes kindlaks tehtud kolm lähedasi tähendusi tuletavat *t*-list määrsõnaliidet *-ttain/-ttäin*, *-ten* ja *-ti*, mille eristamisel on tänini probleeme (vt Laanest 1975: 191). A. Boller oletus polnud tegelikult alusetu, sest läänemeresoome *-ti* (< *s*-u lokatiivi **-t*) kõrvutus komi samakujulise translatiivi-lõpuga (nt udm *kośak-ti* ‘läbi akna’) on ilmselt jõus (vt Hajdú 1985: 297–298).

M. Veske kirjeldas esmakordselt võrdlevajalooliselt eesti keele kontraheeritud verbe (nt *kiusan* : *kiusata*), mida saab tema väitel kõige paremini

selgitada soome pika järgsilbi (*kiusaan* : *kiusata*) ning vepsa ja saami *-d*- abil (vps *magadan* ‘magan’, sa *givsedam* ‘kiusan’) (Weske 1874: 77 jj). Ta tõestas viimaste baasil, et asjaomaste tegusõnade lihtminevik tekkis tüve **t*-le (Veskel *-d*-) imperfekti tunnuse **-i*- liitumise tagajärjel. Sellele järgnes muutus **ti* > *si*, nt *vastasin* < **vastadin*. Uuri ja kirjeldas samuti *da*-infinitiivi, mitmuse imperatiivi (M. Veskel *optatiiv*) ja *nud*-kesksõna (kujul *-nnud*) kujunemist. Peale selle põhjendas M. Veske asjaomaste vormide iseärasusi eesti põhjapoolsetes murrakutes: kuidas tekkis *hakkasin* asemel *hakasin*, *hakata* asemel *hakkada*, ning *hakaku* asemel *hakkagu*. Uuri ja väitis, et võrdlev-ajaloolist meetodit tundes ja *da*-infinitiivist, mitte *ma*-infinitiivist lähtudes poleks F. J. Wiedemann ja E. Ahrens paigutanud verbid *vastata* ja *hakata*, eL *nakata* eri pöördkondadesse. M. Veske leidis õigusega, et G. E. Eurén on eksinud väites, et *h*-taolisest häälikust, mis esineb sellistes sõnades soome murretes (sagedamini küll *j*), on tekkinud soome lihtmineviku *-s*-, imperatiivi *t* ja *k* jt. Sellega oli ta sama meelt V. Thomseni ja J. Budenziga, kes olid oletanud, et soome vokaalidevahelise *h* lätteks on *s* (Weske 1874: 85).

M. Veske polnud rahul Tartu Õpetajate Seminari direktori Friedrich Hollmanni (1833–1900) ettekandega eesti mitmusekäänete kohta, sest viimane tuletas ühe käände teisest, nt Võru murde omastava *puije* ‘puude’ osastavast *puid* (Weske 1875₄: 180–183). Teadlane esitas sõnamuutmisest õige pildi saamiseks sama *puu*-sõna näitel kõrvutavaid andmeid nii eesti rahvalauludest kui ka soome keelest.

1884. aastal kritiseeris M. Veske 1880. aastal Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus ilmunud Karl August Hermann artiklit eesti keele nimi-sõnade käänete kohta. Ta heitis autorile ette, et too läheneb grammatikale ebateaduslikult, seletades käändelõppude teket suvaliste häälikumuutuste abil. Näiteks oletas K. A. Hermann, et väliskohakäänete *l*-osis on tekkinud sõnast *ala* mõlema *a* kao tõttu, tegelikult on aga seal toimunud muutuste jada *-l* < **-lla* < **-lna* (Weske 1884₃: 86). M. Veske on korduvalt rõhutanud, et keeleajalooliste nähtuste seletusi tuleb otsida rahvalauludest, mille vormid on sageli sarnased kohati konservatiivse soome keelega, samuti vanemast kirjakeelest. Eriti oli autor vaimustatud kirderannikumurde rahvalauludest (Weske 1881₁: 23 jj; 1885₂; 1886₂: 226).

6.2. Eesti murrete iseärasustest

M. Veske korraldas aastatel 1875–1884 ettevõtliku teadlasena mitu keele- ja rahvaluuleretke Eesti eri paikadesse murdeiseärasuste kindlakstegemiseks. See andis võimaluse saada ülevaade eesti murretest ja murrakutest ning panna soliidne alus eesti dialektoloogiale, samuti täpsustada murdevormide kujunemist.

1875. aasta suvel käis M. Veske Võru-, Setu- ja Virumaal, kus ta tutvus kohalike murdeiseärasustega. Kahjuks ei jõudnud ta kogu hangitud ainese avaldamiseni, vaid kirjasõnas on toodud morfoloogia vallas esile vaid üksikseiku, nt käändelõppude *-lda* ja *-hna* päritolu; viimasel juhul leidis ta võrdlusmaterjali nii saami keelest kui ka soome Lõuna-Pohjanmaa murdest. Samuti üritas teadlane määrata mainitud tunnuste levikut (Weske 1876: 62–64). Ühes kirjutises leidis M. Veske, et Hargla murrakus on osa keelejooni varasemal arenguastmel kui teistes Võru murrakutes, osa aga iseseisvalt edasi arenenud (Weske 1877₆ : 83–84). Samas artiklis põhjendas ta vormi *raamatide* tekke.

Tunduvalt põhjalikumalt kirjutas teadlane kirderannikumurde noomenite ja verbide iseärasustest Mahu ja Haljala kandis (Weske 1877₅: 4–15). Ta täheldas Lahekülas *n*-temporaali (*päivä-n* ‘päeval’, *suwe-n* ‘suvel’), mida võrdles soome keelega. M. Veske toetas E. Ahrensi soovi, et essiiv (*naise-*mma**) võetaks eesti kirjakeele käändeks ning polnud nõus F. J. Wiedemanninga, kes paigutas selle adverbide sekka (lk 6–7). Autor ei märganud üksnes kirderannikumurde sarnasusi soome keelega, vaid ka vadja keelega ja soome keele Tütersaare murrakuga. Enamik keeleuurija seletusi on ajaproovile vastu pidanud. Kirderannikumurde ja soome keele ainsuse oleviku 3. pöörde pikavokaalset lõppu (*parandaa* ‘parandab’) seletas ta Võru murde *paranda-s* ‘*id.*’ abil, et see on tekkinud muutuse *s > h* kaudu (lk 11), mis aga ei vasta tõele (vt Laanest 1975: 150). M. Veske püüdis teaduslikult põhjendada ka kirderannikumurde kujunemist (vt lk 16–17). Veel annab asjaomane kirjutis aimu M. Veske grammatikaküsitluste metoodikast (lk 18–19).

Vanamoeliste soomepärasustega kirderannikumurde kõne ja rahvalaulude vastu säilis M. Veskel elav huvi ka hiljem, viibides Soome lahe äärsetes külates veel 1884. aastal. Tähelepanuväärne on ta põhjalikum kirjutis Lüganuse murrakust (Weske 1885₂). Uurija kirjeldas selle häälikulist ja morfoloogilist eripära. Näiteks leidis autor sealt vajalikku tõendusmaterjali ajalooliste kujude *andada* ‘anda’, *metsada* ‘metsa, osastav’ selgitamiseks (vrd vps *andta*

‘anda’). Sellega tõrjus ta kõrvale E. Ahrensi süüdistuse, et lõpp *-da* on nt sõnas *wihmada* ebaõiges kohas. M. Veske astus välja E. Ahrensi pimesi järgitud oletuse vastu, et soome keel on eesti keelest alati vanemal arengutasemel. Mitmes kohas esitas uurija kõrvutuseks ka vepsa näiteid. Ta väitis, et Lüganeuse konditsionaal, nagu *mina andasesin* ‘mina annaksin’ on tekkinud vältimaks segiminekut lihtmineviku vormiga, sellel kujul leidis autor arvukalt vasteid soome murretest ja vadja keelest.

1876. aasta suvel viibis M. Veske kuus nädalat uurimisreisil, mille käigus peatus pikemalt Kodavere kihelkonnas. Sealt siirdus ta Mustvee, Avinurme ja Paasvere kaudu Pandivere postijaamani. Edasi kulges teekond Rakvere kanti, sealt Ambla, Kose, Harju-Jaani ja Kuusalu kihelkonda (Weske 1877₁: 161–162). Kodavere murrakule oli M. Veske tähelepanu juhtinud F. J. Wiedemann ning sellest sai ta teavet peale kohapealse kogumise ka külakoolmeistrilt, hilisemalt kirjamehelt Jakob Kõrvilt (1849–1916). M. Veske andis Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul murrakust lühiülevaate, sh ka paarist morfoloogilisest eripärasusest. Samal koosolekul rääkis ta muuseas Kesk-Eestis kõneldavatest murrakutest ning sõnastas alaleütleva *-le* ~ *-lle* vaheldumise tingimused (lk 166–168). Kodavere murraku omapära on M. Veske tutvustanud ka Eesti Kirjameeste Seltsis, kus ta esitas eitussõna ainulaadse muutumise paradigma olevikus ja minevikus, sh *esin tule* ‘(ma) ei tulnud’, *esimä tule* ‘(me) ei tulnud’ jne (Weske 1879₂: 64).

M. Veskel oli võimalusi üles kirjutada ühe Hiiumaa Käina kandi mehe keeleuusust, tutvuda Pärnumaal läänemurdega, kuid avaldatud materjalis nende puhtmorfoloogilisi jooni ei vaadelda (Weske 1878₂). Seega oli keelemees lähedalt tuttav kõigi eesti murrete ja suure osa murrakutega. Teistes tingimustes töötades oleks see teadlasel võimaldanud ajapikku koostada ülevaatliku eesti murdegrammatika.

7. Kokkuvõtteks

M. Veske jättis märgatava jälje soome-ugri, läänemeresoome ja eesti keele morfoloogia uurimisse. Ajaloolis-võrdlevat meetodit rakendades uuris ta morfoloogia küsimusi põhiliselt Leipzigi- ja Tartu-perioodil, kuid õpetas selle aluseid nii Tartu kui ka Kaasani ülikoolis. M. Veske sõnastas põhilised indoeuroopa ja soome-ugri keelte ühis- ja erijooned, jättes õigustatult lahendamata küsimuse, kas on tegu tüpoloogiliste või geneetiliste sarnasustega.

Ta peamisteks teeneteks morfoloogia alal jäävad peaaegu kõigi soome-ugri keelte materjali esitamine *n*-lokatiivi esinemise kohta, rohked näited teiste *n*-elementi sisaldavate käänete kohta, samuti osa noomenikäänete lokatiivse algupära tõestamine. Kõigi soome-ugri *n*-käänete tuletamine lokatiivist, nagu seda tegi M. Veske, pole aga tõenäoline. Võrdlev-ajaloolise meetodi tulise pooldaja ja rakendajana kritiseeris ta teravalt neid läänemeresoome keelte grammatikuid, kes ei lähtunud keeleajaloost. Põhjalikumalt käsitles M. Veske eesti keele ajaloolise morfoloogia üksikküsimusi, nagu määrsõnaliide *-ti*, kontraheerunud verbid jm. Keeleekspeditsioonide innuka korraldajana kogus M. Veske väärtuslikku materjali eesti murretest ja aitas esimeste seas panna aluse eesti dialektoloogiale. Komparativistika seisukohast pidas keelemees eriti oluliseks kirderannikumurret.

MIHKEL VESKE SOOME-UGRI LAENSÕNADE UURIJANA VENE KEELES

Ilmunud: Mihkel Veske panusest vene keelde laenatud soome-ugri sõnade uurimisse. –
Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoimetaja Mati Ere. Tallinn: Teaduste Akadeemia
Kirjastus, 2014, 9–27.

1. Sissejuhatuseks

Kirjutis on mõtteliseks järjeks käesolevate ridade autori varasematele keele-ajaloolistele artiklitele Mihkel Veske tegevuse kohta (vt Ernits 2008₂; 2009₁; 2010). Artikkel käsitleb XIX sajandi keele- ja rahvaluuleteadlase Mihkel Veske leksikoloogiauuringuid Kaasani-perioodil (1886–1890), mil ta võrdlev-ajaloolisel meetodil uuris peamiselt läänemeresoome, vähem teiste soome-ugri keelte sõnakontakte algslaavi ja vene keelega ning vähesel määral ka balti keeltega. Asjakohane uurimus ilmus mahuka teosena autori surma-aastal (Veske 1890).

Siinkirjutaja analüüsib peale ajaloolise fooni loomise ja M. Veske monograafia kohta antud seniste hinnangute refereerimise Kaasani uurija teose esimest peatükki soome-ugri laenude kohta vene keeles ning üritab hinnata ta panust keeleteadusse õigete, poolenisti õigete ja valede etümoloogiate eristamise ja nende osatähtsuse kindlakstegemisega.

Kirjutises hinnatakse vene üldsõnade laenusuundade ja etümoloogiate õigsust tähendusrühmade kaupa Jalo Kalima uurimuse „Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen“ („Läänemeresoome laensõnad vene keeles“, 1919), Max Vasmeri vene keele etümoloogilise sõnaraamatu (ESR₂) ja võimaluse korral ka hilisemate autorite tööde järgi. Kohanimed jäävad vaatluse alt välja. Läänemeresoome lekseemide omavahelist seost kontrollitakse vajadusel EES-i ja SSA põhjal. Seejuures ei pöörata tähelepanu läänemeresoome sõnade seostele kaugemate sugulaskeeltega. Siinkirjutaja on teadlik, et eri uurimused annavad kohati üsna erisuguseid tulemusi, kuid ta loodab, et

käesoleval juhul ei ole lahknemised nii suured, et takistaksid protsentuaalsest vahekordadest suhteliselt tõepärase pildi saamist.

Laensõnu käsitletakse käesolevas uurimuses enamasti ühtse skeemi järgi: vene laensõnale järgnevad selle esmakirjeldajate nimede lühendid ja sõna tähendused M. Veske järgi, seejärel tuuakse lühendi *vrđ* järel soome sõna koos M. Veske esitatud tähendustega (tõlkes on siinkirjutaja neid lühendanud). M. Veske nime lühend lisatakse laensõna järele vaid juhul, kui ta on osutunud esmakirjeldajaks. J. Kalimal puuduvad laensõnad (nt laenud väljaspool läänemeresoome keeli, suisa valed etümoloogiad) on tähistatud tärniga, v.a juhtudel, kui uurimuses ei kajastu terve sõnarühm. Selle järgi saab otsustada, kuivõrd soome uurija on aktsepteerinud M. Veske seisukohti.

Lühendit *vrđ* kasutatakse sellepärast, et vene sõna on tegelikult laenatud konkreetsest läänemeresoome keelekujust, enamasti kas karjala või vepsa keelest või mõnest tänaseks täiesti hääbunud keelekujust. Võrdlemisel kasutatakse ühtluse mõttes võimaluse korral siiski M. Veske kasutatud soome sõnu, kusjuures ruumi säästmiseks jäetakse keelelühend märkimata. Sõnatähenduste õigsuse kontrollimine ja võrdlemine tänapäevaga võiks olla omaette uurimisteema. Praegusaegsete sõnastike kasutamine poleks siinkirjutaja meelest õigustatud, sest keel on rohkem kui sajandi vältel tunduvalt muutunud.

2. Vene keelde laenatud soome-ugri sõnade uurimise ajaloost

Soome-ugri laene on oletatud Loode-Venemaa vene murrakutes juba XVIII sajandi teisel poolel, aga võib-olla isegi varem. Näiteks arvas vene ajaloolane Nikolai Karamzin Holmogorõ linna nime tulenevat soome arvsõnast *kolme* (Veske 1890: 4–5). Järgnevalt tehakse Jalo Kalima (1919: 2–8) ja Sergei Mõznikovi (2003₁: 44–45) tööde põhjal ülevaade laensõnade uurimise edasisest ajaloost. Arvestades M. Veske monograafia profiili, tulevad kõne alla üksnes läänemeresoome laenud.

Esimene nimeloend, mis sisaldab soome keelest laenatud sõnu vene keeles, on Venemaa Teaduste Akadeemia üllitises ilmunud laiade huvidega sõjaväe- ja riigitegelase Pjotr Butkovi mahukas artikkel „О финских словах в русском языке [...]“ („Soome sõnadest vene keeles ...“, 1842). Soome vastet andmata eeldab autor õigesti paljude sõnade läänemeresoomelist päritolu, nt *мерта* ‘mõrd’, *мянда* ‘mänd’, *сельга* ‘selg’, *соломя* ‘vään’.

Kaks aastat hiljem avaldas soome teadlane Matias Aleksanteri Castrén ajakirjas Suomi väikese artikli „Antekningar om Sawolotscheskaja Tschud“ („Ülestähendusi Zavolotšje tšuudidest“, 1844) paarikümne Põhja-Venemaalt pärineva laensõnaga, millest umbes pooled olid õiged, sh *лох* ‘lõhi’, *макса* ‘kalamaks’, *салма* ‘vähn’, *шалга* ‘mets’.

Eelmainitutest tähelepanuväärsemaks peetakse akadeemik Andreas Johan Sjögreni (1852) kirjutist „Materjale paikkondlike vene sõnade võrdlemiseks põhja- ja idakeeltega“.¹⁵³ See sisaldab peale läänemeresoome keelte võrdlusmaterjali ka teistest soome-ugri keeltest ja isegi kaugemalt. Õigesti määras uurija laenusuuna sõnadel *веньгать* ‘vinguma’, *кехтать* ‘tahtma’, *кобра* ‘peotäis’, *малтать* ‘aru saama’ jt, seega J. Kalima andmeil taas umbes pooltel juhtudel. Kahjuks jõudis A. J. Sjögren varase surma tõttu laensõnu avaldada vaid *n*-täheni.

M. Veske monograafiat lugedes näib, et talle polnud asjaomased teosed (peale ühe M. A. Castréni teose) teada. Küll aga on ta maininud akadeemik Jakov Groti teose teist trükki pealkirja all „Слова областного словаря, сходные с финскими“ („Paikkondliku sõnastiku sõnad, mis sarnanevad soome sõnadega“, 1876; I tr – 1854; Veske 1890: 136). Teoses on peale uue ainese korratud peaaegu kõiki A. J. Sjögreni publitseeritud laensõnu. Nii neid kui ka uusi lekseeme mainis kümme aastat hiljem August Ahlqvist oma teoses „Kalevalan karjalaisuus“ („„Kalevala“ karjalapärasus“, 1887). Peale selle sisaldas läänemeresoome sõnalaene ka tšehhi keeleteadlase-slavisti Antonín Matzenaueri 1870. aastal ilmunud „Cizí slova ve slovanských řečech“ („Võõrad sõnad slaavi keeltes“). Nii A. J. Sjögren kui ka J. Grot on peale läänemeresoome laenude puudutanud ka idapoolsemate alade, sh Kama ülemjooksu vene murretes leiduvat substraati (Gaidamaško 2013: 200).

Käsitletavat perioodi 1840.–1880. aastatel nimetab S. Möznikov (2003₁: 43) vene keeles leiduvate läänemeresoome laensõnade uurimise esimeseks etapiks, mil koguti keeleainest ja tehti esimesi katseid siduda vene sõnu läänemeresoome omadega.

Teine periood algas S. Möznikovi sõnutsi M. Veskest ja lõppes J. Kalimaga. Sellal analüüsiti põhjalikult kogutud materjali, tehti ohtrasti konkreetseid järeldusi ja jõuti oluliste üldistusteni, mida kroonis Kalima „Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen“ 1919. aastal. Õigupoolest oli

¹⁵³ Keelte ja keelkondade nimetuste tõlgetes on arusaamatuste vältimiseks originaalide vananenud nimetused asendatud tänapäevastega.

see 1915. aastal kaitsnud magistritöö uustrükk, milles autor vaatles üle 500 laensõnapesa. Asjaomast teost peetakse musterteoseks laensõnade uurimise vallas (Möznikov 2003₁: 48).

Teise perioodi suurepäraseid saavutused keelekontaktide uurimisel olid tingitud nii slaavi kui ka soome-ugri keelte leksikoloogia ja leksikograafia suhteliselt heast arengutasemest XIX sajandi lõpupoolel.

Toona ilmus mahukaid sõnaraamatuid üksikute soome-ugri keelte (eesti, soome, komi jt) kohta Ferdinand Johann Wiedemanni jt keeleteadlaste intensiivse töö tulemusel. Samuti oli käsikäes komparativistika arenguga hakatud avaldama võrdlevaid sõnaraamatuid. Nendeks olid ungari teadlase József Budenzi „Magyar-ugor összehasonlító szótár“ („Soome-ugri võrdlev sõnaraamat“, 1873–1881) ning soome uurijate Otto Donneri „Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen 1–3“ („Soome-ugri keelte võrdlev sõnaraamat“, 1874–1888) ja August Ahlqvisti „Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen“ („Läänemeresoome keelte kultuursõnad“, 1875). Keele ja kultuuri suhete uurimisel sõnavara kaudu olid Soomes alates filoloogist ja ajaloolasest Henrik Gabriel Porthanist (1739–1804) juba pikaajalised traditsioonid (Herlin 2003: 116).

Ka M. Veske kasutas mainitud sõnaraamatuid oma uurimuses ning asus keele põhjal kultuurisuhteid uurima ilmselt just A. Ahlqvisti mõjul. Olulise impulsi sai ta ka taani teadlase Vilhelm Thomseni (1842–1927) dissertatsioonist germaani laensõnade kohta läänemeresoome ja saami keeltes. Selle töö tutvustamisega Õpetatud Eesti Seltsis algas M. Veske leksikoloogiaalane tegevus (Ernits 2010₁: 10). Pole ehk tähtsusetu mainida, et samal aastal M. Veske monograafiaga ilmus ka V. Thomseni läänemeresoome ja balti keelte vahelisi kontakte käsitlev tähtne teos (Stipa 1990: 325).

Ka slavistika tegi XIX sajandi teisel poolel edusamme. Tugevnes vene keele leksikograafiline baas, sh Loode-Venemaa murdesõnavara vallas. Saaremaalt pärinenud slavisti Aleksandr Vostokovi (perekonnanimi õieti Osteneck) toimetusel ilmus „Опыт областного словаря великорусского языка“ („Vene keele paikkondliku sõnaraamatu katse“, 1852), Tartu ülikoolis end arstiks koolitanud Vladimir Da(h)li „Толковый словарь живого великорусского языка“ („Elava vene keele seletussõnaraamat“, 1863–1866) ja kirjanik Aleksandr Podvõssotski „Словарь областного архангельского наречия“ („Paikkondliku Arhangelski murde sõnastik“, 1885). Neid teoseid kasutas ka M. Veske, kusjuures pole võimatu, et Dali sõnaraamatu puhul selle

teist trükki, mis ilmus aastatel 1880–1882 (Alvre 1993: 7–8). XIX sajandi teise poole olulisimaid saavutusi slaavi keelte võrdlev-ajaloolise leksikoloogia vallas oli sloveeni keeleteadlase Fran(c) Miklošiči (saksapäraselt Franz Miklosich, 1813–1891) teos „Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen“ („Slaavi keelte etümoloogiline sõnaraamat“, 1886), mida M. Veske ohtrasti kasutas slaavi algkeelest soome-ugri keeltesse siirdunud sõnade või hilisemate laenude uurimisel.

3. M. Veske monograafiast ja selle senistest hinnangutest

M. Veske põhjalik teos „Славяно-финские культурные отношения по данным языка“ („Slaavi ja soomeugri kultuurisuhted keeleandmete põhjal“, 1890) ei sündinud Kaasani-perioodil paariaastase töö tulemusena, vaid see oli autori sõnutsi ideena saanud alguse juba üliõpilaspõlves Leipzигis kuulsate indoeuropeistide juures õppides ja nendega ligemalt lävides (Veske 1890: I; vt ka Ernits 2009₁: 56). Seejuures rõhutas M. Veske eriti professorite Friedrich Zarncke (1825–1891) ja August Leskieni (1840–1916) mõju.¹⁵⁴ Muide, viimatimainitu töötas Leipzigi ülikoolis slaavi filoloogia professorina ning tegeles komparativistina balti ja slaavi keelte vallas. Tartu-perioodil ei saanud M. Veske keeleuurimisega materiaalsetel jm põhjustel intensiivselt tegelda. See õnnestus alles Kaasani-ajajärgul, mil tal jäi üle küllaldaselt aega, kuna ta jagas õpetust vaid ühele innukale kuulajale, professoriks valmistuvale Nikolai Tihhovile,¹⁵⁵ kes luges oma õpetaja monograafia korrektuuri ja koostas raamatule registrid (Veske 1890: III).

Asjaomase monograafia põhiosa on esitatud veidi üle 300 leheküljel. Raamat koosneb kolmest osast: 1) soome-ugri sõnad vene keeles (lk 1–136), 2) algslaavi, vene ja balti sõnad soome-ugri keeltes (lk 137–260) ning 3) algslaavi, vene, balti ja soome-ugri keeltele ühised sõnad (lk 261–303). Teos oli kavandatud vähemalt kaheköitelisena, kusjuures viimane köide oleks sisaldanud lisanäiteid ja üldistusi keele ja kultuuri suhete kohta (Smirnov 1904: 56;

¹⁵⁴ Friedrich Zarncke tegeles peamiselt kirjandusteadusega.

¹⁵⁵ M. Veske on monograafia eessõnas andnud Tihhovi nime ees initialsid N. Z., kuid M. Veske mälestuskogumikus (MW₃ 53) on ühes lookese tõlkes märgitud N. S., mida kasutas ka Johannes Kaup (1936: 42). Ilmselt on teisel juhul tegu ebatäpsusega. M. Veske õpilase näol on tegemist Nikolai Zahharovitš Tihhoviga, kes 1890. aastatel avaldas Kaasani töid bulgaaria keelest ja kultuurist.

vt ka Veske 1890: 260, 262, 303). Esimeses peatükis on erinevalt järgmistest vene laensõnad jagatud tähenduse järgi rühmadesse, milles neid on käsitletud tähestikjärjestusse paigutamata. Vene sõnale järgnevad näited teistest soome-ugri keeltest, kusjuures autor ei too enamasti selgelt esile, mis keelest või keelerühmast on sõna laenatud. Tagantjärele hinnates on tegemist enamasti laenuga läänemeresoome keeltest, mida M. Veskel esindavad peamiselt eesti ja soome, harvem liivi keel. Vadja, isuri ja karjala keele näidete ärajätmise põhjuseks oli ilmselt vajalike sõnaraamatute puudumine. Volga keelte sõnavara on M. Veske ka ise kogunud ja monograafias kasutanud (Veske 1890: 125). Teose esimene osa sisaldab rohkesti kohanimesid.

Raamatu teises peatükis paigutas M. Veske esiplaanile sõnalaenude häälikulise vastavuse seaduspärasused, mis ta oli ise avastanud ja sõnastanud. Näiteks 20. seaduspärasuses räägib Veske, et soome-ugri *a*-le vastab laensõnades sageli vene ja vanaslaavi *o*, mille balti keelte vasteks on taas *a* (Veske 1890: 135, 177). Seaduspärasustele järgnevad keelenäited: kõigepealt F. Miklošiči rekonstrueeritud slaavi tüve algkuju, näited slaavi keeltest, vene sõnapesa, seejärel soome-ugri vasted. Monograafia kolmas osa on järjestatud jällegi vene sõnade järgi, mille laenusuund pole selge (seals: 261; vt ka Alvre 1993: 9–10).

M. Veske monograafiat on teadusavalikkus aegade vältel vastu võtnud mitmeti, enamasti küll positiivselt.

Omaaegne nõukogude fennougrist Dmitri Bubrich, kelle vaarisa oli Tartu ülikooli eesti keele lektor, pidas kõnesolevat monograafiat M. Veske põhiliseks teadussaavutuseks (tsit Mõznikov 2003₁: 46 järgi). Ent Soome tähtsaim slaavi ja balti laensõnade uurija Jalo Kalima (1952: 8) väitis eesti teadlase kohta: „Autoril ei õnnestunud üldse selgeks teha ega välja joonistada tõepärast pilti läänemeresoome-slaavi ja läänemeresoome-balti kontaktidest ajaloolisel foonil.“ Paraku ei käsitle asjaomast Veske monograafiat Günter Johannes Stipa oma fennougristika ajaloo ülevaates (Stipa 1990).

20. sajandi viimastel aastakümnetel on üritatud M. Veske uurimusele anda vääriline hinnang. Esimesena on M. Veske keelekontaktide monograafia põhjalikumalt vaatluse alla võtnud Paul Alvre (1993: 7–10). Ta nendib kokkuvõtteks (lk 10): „Vaatomata mitmele puudusele (sealhulgas liigsele fantaasialennule, üldistuste nappusele ja kindla vahe puudumisele slaavi ja balti keelte vahel) tuleb M. Veske mahukat ning faktitihedat uurimust slaavi ja soome-ugri kultuurisuhetest pidada oma aja kohta silmapaistvaks

saavutuseks. Edasiseks keelekontaktide uurimiseks lõi see rikkaliku ja mitmekülgse ainesega tugeva põhja [...].“ Siinkohal võiks veel kord rõhutada, et üldistused oli M. Veske kavandanud teise köitesse.

Kõrgelt hindab M. Veske panust asjaomases valdkonnas tänapäeva olulisim läänemeresoome-vene keelekontaktide uurija, poolenisti vepsa juurtega Sergei Mõznikov. Kõigepealt on ta nentunud, et M. Veske oli üks väheseid uurijaid, kes tegeles ühtaegu nii läänemeresoome keeltest vene keelde laenatud sõnadega kui ka vene keelest läänemeresoome keeltesse siirdunud lekseemidega. M. Veske tegi kindlaks, et läänemeresoome keelte mõju vene keelele oli ulatuslik. Paljud (hinnangu andja ei täpsusta protsentides) tema antud etümoloogiad on osutunud õigeks. S. Mõznikov peab puuduseks asjaolu, et vene lekseeme oli kõrvutatud eesti ja soome andmetega, mitte aga karjala ja vepsa keele omadega (Mõznikov 2003₁: 45–46; EES). Teisal rõhutab S. Mõznikov, et M. Veske monograafia oli esimene teos, mis käsitles soome-ugri ja vene laenapellatiivse komplekselt. Seda põhjendab Peterburi uurija järgmiselt: 1) laensõnade uurimiseks oli olemas üsna lai andmebaas, 2) M. Veske paigutas apellatiivse materjali laia toponüümide konteksti, 3) vene murdesõnade uurimisel kasutas uurija peale soome-ugri keelte ka balti ja isegi turgi ainestikku (Mõznikov 2004: 40–42).

4. Kalanduse ja veesõiduga seotud laensõnad

Enne konkreetsete laensõnade juurde asumist vaatles M. Veske monograafia esimese peatüki alguses soome-ugri sõnade laenamise põhjusi. Ta nentis, et enne koloniseerimist oli Põhja- ja Kesk-Venemaa asustatud üksnes soome-ugrilastega. Põhja poole liikudes leidsid venelased eest teistmoodi looduse ja eluviisi ning olid sunnitud omandama põliselanikelt uusi sõnu endisel kodumaal tundmatute esemete ja nähtuste tähistamiseks. Koloniseerimise käigus muutusid soomeugrilased ajapikku kakskeelseks ja viimaks venekeelseks (Veske 1890: 1–2). See seisukoht väljendab selgesti kaua käibinud migratsioonteooriat. Tänapäeval peetakse tõenäolisemaks keelevahetuse teooriat, mille kohaselt esikohal pole suure hulga uusasukate migreerumine, vaid prestiižikama keele piiride laienemine ja selle omandamine vallutatud alade põliselanike poolt (vt nt P. Ligi 1993: 109).

M. Veske jaotas oma teoses soome-ugri laensõnad neljaks rühmaks, mis on seotud 1) kalanduse ja veesõiduga, 2) loodusega, 3) esemete ja

materjalidega ning 4) erisuguste mõistetega. Ta on uurinud 105 võimalikku soome-ugri laensõna (sõnapesa) vene keeles. Neist on seotud kalanduse ja veesõiduga 26 sõna(pesa) (24,8%), mis tähistavad kalu ja muid meresaadusi, kalapüüki ja püügiriistu ning veesõidukeid ja nende osi.

Etümoloogiate õigsuse protsentuaalsel hindamisel jäävad välja sõnad, mis puuduvad ESR₂-is, ning sõnad, mille etümoloogia on tänini ebaselge. 26 laensõnast nelja õigsust ei saa kontrollida, sest lekseemid *зельдь** 'Valge mere rääbis' ja *лонишат** 'teatud arengujärgus lõhi' puuduvad M. Vasmeri sõnaraamatus ning sõna *алажка ~ алажна* (V) 'paksu liiva- või mullakorraga kaetud koht laeva ninaosas, kus valmistatakse toitu' puhul pidas J. Kalima varasemat etümoloogiat õigeaks, kuid M. Vasmer ei tunnistanud vene sõna läänemeresoomse laenuks, ent ei pakkunud ka midagi selle asemele. Täiesti ebaselgeks on jäänud sõna *селава** 'harilik viidikas' algupära. Seega saab protsenti määrata 22 sõna kogumist.

M. Veske on õigesti läänemeresoomeliseks tunnistanud 10 laensõna (45,5%), sh *емега ~ ямега* (V) 'nõör võrkude liitmiseks' (vrd *jama* 'võrguliitekoht')¹⁵⁶, *кирьяк* (V) 'teatud arengujärgus lõhi', *макса* (C, Sj, A, D) 'lutsu niisk; valgevaala maks' (vrd *maksa* 'maks'), *мерда ~ морда* (B, C, Sj) 'mõrd' (vrd *merta* 'väike mõrd'), *лох* (C, Sj) 'teatud arengujärgus lõhi' (vrd *lohi* 'lõhi'), *салакуша* (M) 'räim' (vrd *salakka* 'viidikas'), *сельга** 'Valge mere rääbis' (vrd *selkä* 'selg'), *сойма* (C, Sj, A) 'ühemastiline purjelaev' (vrd *saima ~ soima* 'suur lahtine või poolkinnine laev'), *сорога* (V) 'särg' (vrd *särki* 'särg'), *торбать* (V) 'mõrrapüügil aeruga kalu peletama' (vrd *tarpoa* 'jõel latiga paati tõugata; kalu võrku mütata'). Loendist selgub, et M. Veske ei olnud laensõna *лох* esimene etümologiseerija, nagu väitis S. Mõznikov (2003₁: 166).

Osaliselt õigeaks saab pidada üht laensõna (4,5%), nimelt sõna *вальчак* (V) 'teatud arengujärgus lõhi'. M. Veske on lähtekeelt täpsemalt diferentseerimata esitanud võrdlusmaterjali nii läänemeresoomse kui ka saami keeltest, kuid hiljem on omaks võetud üksnes saami algupära.

Ebaõige etümoloogia on selles rühmas kokku 11 sõnal (50%). Sõna *галадьа ~ галдьа ~ галлея* (V) 'Valge mere idaheeringas' laenuallikaks on sm *halle* 'heeringas'. Soome-ugri laenudeks ei peeta sõnu *мульга* 'aeru või toetuslati käepide', *мылица* 'laeva kaldalt eemale tõukamise lati käepide',

¹⁵⁶ M. Veske toodud tähendus 'kammitsad, köidikud' on vist ebatäpne.

*нан** ‘teatud arengujärgus lõhi’, *селедец** ‘vinträim’, *селедка** ‘heeringas’ ja *шалега** ~ *шелега** ~ *шелюга** ~ *шеляга** ‘mereloomadelt saadav, sula-tamata rasv’. Sõnad *мульга* ja *мылица* on vene keeles genuiinsed. Laensõna *нан* seostas M. Veske handi sõnaga, mis tähendab kalarikast jõemadalikku, kuid pärastpoole on lekseem usutavamalt ühendatud vene keelde laenatud poola sõnaga *нан* ‘isand’. *Шалега* pole üle võetud soomeugrilastelt, vaid neenetsitelt.

M. Veske on ekslikult kõrvutanud eri lähtega lekseeme, nagu eespool nimetatud *галадя* ~ *галдя* ~ *галля* (V) ‘Valgemere idaheeringas (*Clupea harengus pallasi n. maris-albi*)’ ning *салакуша* (M) ‘Läänemere (balti) heeringas ehk räim (*Clupea harengus membras*); balti kilu (*Sprattus sprattus balticus*)’, *селава** ‘harilik viidikas (*Alburnus alburnus*)’, *селедец** ‘vint-räim (*Alosa fallax fallax*)’, *селедка** ‘harilik heeringas (*Clupea harengus*)’ ja *сельга** ‘Valgemere räabis (*Coregonus sardinella maris-albi*)’, seega poolt tosinat omavahel kokkusobimatut kalanimetust.¹⁵⁷ Uuri ja oli ebaõigel seisukohal, et käsitletud vene *sal-*, *sel-* ja *gal-*algulised kalanimetused on lähtunud läänemeresoome omadest. Tegelikult pärinevad nad eri tüvedest ja keeltest, nt *галадя* ja selle lähedased sõnad lähtuvad, nagu eespool mainitud, soome keelest, *селедка* aga Skandinaavia keeltest.

5. Loodusega seotud laensõnad

Looduse vallast on M. Veske analüüsinud 26 laensõna ehk 24,8% laensõnade koguarvust. Lekseemid tähistavad maastikuelemente (veekogusid, metsa, aletatud kohta, kõrgustikku, järsakut ja kruusa), taimi (mändi, kasekäsna ja murakat), imetajaid (siga, hiirt) ning lindu.

Protsenti ei saa arvutada neljast sõnast: *висельга** ‘kõige alumine latt lõhepüügivahendi vaiade külge kinnitatavast kolmest latist’, *жижка* ‘põrsas’, *тыр** ‘ahi; ahjusamba jalg’ ja *чашельга** ‘keskmise lõhepüügivahendi vaiade külge kinnitatavast kolmest latist’, sest neist kolm puuduvad ESR₂-is. Vene murdesõna *жижка* on juba A. J. Sjögren ja küsimärgiliselt ka V. Dal kõrvutanud läänemeresoome lekseemiga *sika*. J. Kalima, kes jättis M. Veske mainimata, pidas seda kõrvutust karjala *š* (sõnas *šika*) ja vene *ж* vastavuse

¹⁵⁷ Aja jooksul on ladinakeelne terminoloogia oluliselt muutunud. Tänapäevaste ladina ja eesti nimetuste ning erikeelsete vastete kindlakstegemisel on kasutatud allikaid Lindberg, Gerd 1972, Mikelsaar 1984 ja LE.

sobimatuse tõttu ebakindlaks (Kalima 1919: 217). Vene keeles on teiste lõpuliite poolest sarnaste seanimetuste teke seotud nende sööma kutsumise häädega (vrd *зюшка* ja *зю-зю*, *чюшка* ja *чух-чух*), kuid *жижка* puhul pole sobivat hüüet teada.

Järelejäanud 22 sõnast on M. Veske üldjoontes õigesti määranud 15 laensõna (68,2%) päritolu: *кенда* (Sj, G) 'kõrge liivane järvekallas' (vrd *kenttä* 'kindel maapind, viljatu kõrge tasandik, muld, väli'), *козма* (Sj) 'pealmine lume- või jääkiht kevadel' (vrd *kohva* 'jääpank, -hunnik, -koorik'), *конда* = *хонга* (Sj, G) 'kuivanud mänd, tavaliselt punakat värvust tugev mänd' (vrd *honka* 'vana mänd'), *курья** 'pikk madal abajas; kuivanud jõesäng' (vrd ko *курья* 'laht, jõekäär'), *мореха** ~ *морошка** 'murakas' (vrd ee *murakas*), *мянда* ~ *мяндач* (Sj, D*, G) 'soomänd; palumänd' (vrd *mänty* 'mänd'), *паккула* (V) 'kasekäs'n' (vrd *pakkula* samas tähenduses), *салма* (B, C, G) 'väin; laht' (vrd *salmi* 'väin'), *чага** 'kasekäs'n' (ko *тушак* 'seen'), *шупа* 'hiir'* (vrd ko *шыр* samas tähenduses), *шора* (V) 'kruus' (vrd *sora* samas tähenduses), *шун* (V) 'tähendused samad, mis sõnal *шуга*' (vrd *suppu* 'ummistav jäämass; peeneks raiutud õlg'), *целега* 'üle veepinna ulatuv kivi' (vrd *selkä* 'selg, hari'), *юркой* (V) 'järsk; libe' (sm *jyrkkä* samas tähenduses), *ягель* (V) 'põdrasamblik' (vrd *jäkälä* 'samblik'). Muide, KES peab sõna *курья* laenusuunda ebaselgeks.

Sõna *паккула* päritolu pole hakatud uurima alles XX sajandi alguses, nagu kirjutas Möznikov (2003₁: 103), vaid sõna on käsitletud juba 1890. aastal. J. Kalima (1919: 244) polnud kindel, kas *шалга* (vt edaspidi) ja *целега* seostuvad omavahel, kuid S. Möznikov (2003₁: 308) peab viimase laensõna lähteks krj *šelga*'t 'mäesalg'. Laensõna *шупа*, mille ka S. Möznikov ühendas komi keelega, on talletatud kõigepealt XIX sajandi teisel kolmandikul Vologda kubermangu Jarenski maakonnast, mis ulatus Sõktõvkari külje alla ja oli asustatud osaliselt komidega, osaliselt venelastega; sama aastasaja teisel poolel pandi sõna kirja ka Jaroslavli kubermangust (Möznikov 2004: 31, 299; Jarenski ujezd). Juhul, kui asjaomane laensõna pole naabruses paiknevasse Jaroslavli kubermangu kandunud siirdlastega, siis tuleb nõustuda käesoleva kirjutise esimese retsensendi arvamusega, et seal võib olla tegemist vepsa-merja substraatlauenuga, kusjuures vene *ш* on tekkinud esimese palatalisatsiooni tulemusena.

Poolenisti õigesti on M. Veske kindlaks teinud kolme laensõna (13%) päritolu: *кулига* (B) 'aletatud maatükk; muudest struktuuridest ümbritsetud

maastikuelement; järsk jõekallas', *шалга* (C, A) 'niiske paik, kus kasvab kõrge kuusik ja kanarbik; põõsaid täiskasvanud metsaala, kus raiutakse küttepuid; laialdane metsaala, mille keskel leidub järvi' (vrd *selko* 'kauge mets') ja *уызa ~ уыз ~ уyx* (V) 'jões ujuv esimene sügisjää koos lumepankadega; kevadine õhuke jääkirme või -supp'.

Laensõna *кулига* arvas J. Kalima tulenevat läänemeresoomes sõnast *külä* 'küla', mida M. Vasmer ei pidanud küllaldaseks kogu sõnapesa päritolu seletamisel. S. Möznikovi (2003₁: 241) arvates võiks sõna üheks läänemeresoomeliseks lätteks olla M. Veske pakutud *kolkka* 'kolgas'. Sõna *шалга* käsitletu on M. Veskel pikk ja sõnaseoste leidmise poolest kohati üsna keeruline. Uuri ja on ebaõigesti paigutanud O. Donneri soome-ugri keelte võrdleva sõnaraamatu põhjal ühte etümoloogilisse ritta sm sõnad *salu* 'metsane saar; suur põlismets', *selko ~ selkä* 'selg; mäeselg, -hari', *selkeä* 'selge' ja ee sõna *salk* (lisaks veel *salmi* 'väin'). Tegelikult on *salu* balti laen ja *salk* võib sellest tuleneda, kuid *selkeä* on iseseisev sõna ning ainult *selko* tuleneb sõnast *selkä*.

Laensõna *уызa ~ уыз ~ уyx* 'jões ujuv esimene sügisjää koos lumepankadega; kevadine õhuke jääkirme või -supp' puhul on uurija õigesti määranud laenusuuna, kuid esitanud vasteks sobimatud ee *soga* ja sm *soka* 'ropsmed'. J. Kalima (1919: 248) pakutud sm *sohja ~ sohjo* 'lörts; jääsoga' sobib küll häälikuliselt paremini, kuid mitte laitmatult.

Vale laenuallikaga on tegu ainult nelja laensõna (18,2%) puhul. *Колдоба** 'veega täidetud auk' ja *луток** 'pardi või sukelpardi liik' on vene keeles genuiinsed. Komi keelest on üle võetud *мез* (V) 'jõekäärude vette ulatuv kaldaos'. Läänemeresoomes keeltest pärineb *шалга* (V) 'kõige ülemine lõhepüügivahendi vaiade külge kinnitatav latt', mida ei saa erinevalt M. Veske väitest seostada sõnaga *шалга* metsa tähenduses (vt eespool), vaid tegu on eraldi laensõnaga (vrd *salko* 'latt; teivas'). Viimase lekseemi puhul jätab J. Kalima (1919: 245) M. Veske mainimata.

6. Esemete ja materjalidega seotud laensõnad

M. Veske on oma monograafias käsitlenud 15 esemete ja materjalidega seotud laensõna (14,2%). Tegu on suhteliselt väikese sõnarühmaga, millesse on koondatud nahast ja puust esemed, sh jalatsid, puunõud. Selle rühma laensõnade seas pole aga kalapüügivahendite ega nende osade nimetusi, mis on paigutatud mujale, v.a *тарья* 'kalatõkke rest'.

ESR₂-is puuduvad *кыта** ‘hütt; ait’ (M. Veske on muide võrdlusainest esitanud volga keeltest) ja *шабала** ‘lagunenud rõivas või nõu; haavapakki puunõude tegemiseks’. M. Vasmer pidas murdelekseemi *елаха** ‘õlu; praska’ päritolu ebaselgeks, pooldades ise küll pigem selle ühendamist vene genuinse sõnaga *ол* ‘alkohoolne jook, v.a viinamarjavein’. Seetõttu saab protsenti arvutada vaid 12 sõnast.

Üldjoontes on M. Veske selles rühmas õigesti seletanud kuus sõna (50%): *зигна* ~ *игна* ~ *хигна* (Sj) ‘põhja-põdrarakendi ohjad’ (vrd *hihna* ‘rihm’), *кен(ь)га* (B, M) ‘saabaste peale asetatav jalavari; vildist või nahast talveljalats; sooja voodriga, säärteta nahkjalats’ (vrd *kenkä* ‘king’), *койба* (Sj, D) ‘põhja-põdra jalgadelt nülitud, töödeldud nahk’ (vrd *koipa* ‘koib’), *курика* (V) ‘puidust puulõhkumisvahend’ (vrd *kurikka* ‘kurikas; kaigas’), *раха* (G, D) ‘raha’ ja *сарья* (V) ‘kepikestest villavanutamishend’ (vrd *sarja* ‘rida; harjake; trepp’)¹⁵⁸.

Päris õige tulemuseni pole M. Veske jõudnud kahe sõna (16,7%) puhul: *лянгас** ‘suur torbik’ (vrd mr *längdš* ‘puunõu; suur tünn, milles pruut toob näha oma kaasavara’) ja *ляник* (D) ‘suur puuvaagen’ (vrd ee *länik*). Paraku pole M. Veske kummagi laensõna puhul lähtekeelt eraldi näidanud. EES ja SSA ei kõrvuta viimast sõna mari vastega ilmselt erineva sõnasisese konsonantismi tõttu.

Ebaõigesti on M. Veske seletanud nelja sõna (33,3%): *кан(ь)ги* ~ *каньи* ‘ülespoole painutatud ninadega saami jalatsid’, *сарга* (V) ‘laastud, vitsad või männi- ja seedrijuured sidumiseks ja punumiseks; niin’, *тарья* (V) ‘kalatõkkerest’ ja *шакала** ~ *шаколина** ‘tatraterade kestad’. Juba J. Kalima (1919: 112) mainis, et M. Veske ei lahutanud läänemeresoome keeltest pärinevat sõna *кен(ь)га* ja saami keeltest üle võetud sõnu *кан(ь)ги* ~ *каньи* ‘liik saami jalavarje’. Seevastu *сарга* pole vene keelde siirdunud mari, vaid mõnest läänemeresoome keelest (vrd *sarka* ‘tohuriba; põllu- või metsariba’). M. Veske oletas läänemeresoome ja mordva vastavuse *s* ~ *t* põhjal ebaõigesti ka *тарья* puhul lekseemide *sarja* ja *tarja* (samuti *sarka*) omavahelist seost, teadmata neist eraldi seisva soome-ugri sõna olemasolust (vrd sm *tarja* ‘laastudest punutud reepõhi või raam; laast-, kõrkja- või õlgmatt’; EES sõna *tari* all). M. Veske ühendas *шакала* jt ebaõigesti soome-ugri sõnadega, sh lõuna-eesti murdesõnadega *sõkla* ‘sõklad’ ja *sõgel* ‘sõel’. Tegelikult pole need

¹⁵⁸ EES: 461 ei anna tähendusi ‘harjake’ ja ‘trepp’, kuid lisab tähendused ‘raam’, ‘liist’ ja ‘ääris’.

omavahel suguluses, sest esimene on laenatud läti, teine aga alggermaani keelest; käsitletavat vene sõna peetakse otselaenuks balti keeltest (ESR₂). Seega oli M. Veske õigele laenuallikale üsna lähedal.

7. Tähenduselt rühmitamata laensõnad

Viimaks asutagu M. Veske sõnutsi „tähenduselt rühmitamatute sõnade“ käsitlemisele. Neid on arvult 38 ehk 36,2%. Verbid moodustavad analüüsitavast rühmast enamiku (32 ehk 84,2%), ülejäänud kuuluvad substantiivide hulka.

Protsendiarvestusest jääb välja 10 sõna, millest M. Vasmeri sõnaraamatud puuduvad *кауриться* ‘kulmu kortsutama; altkulmu vaatama’, *кетовать* ‘andma midagi käega’, *котышить* ~ *котычить* ‘kõditama’, *куердить* ‘üles kloppima; keerutama; sassi ajama’, *рабить* ‘tagaajamismängus neiu tüüdnud’ ja *тякчить* ‘peeneks raiuma’; ülejäänute etümoloogiat pole uuritud või see on jäänud ebaselgeks: *галубать* (Sj) ‘kõvasti tahtma’, *ковырять* ‘uuristama, koukima’, *колготать* ‘vaidlema; irisema’, *кувыркать* ‘kukerpallitama’. Neist sõnadest on *галубать* (Sj) ‘kõvasti tahtma’ ainuke, mille esitab oma loendis J. Kalima, pidades seda häälikulistel põhjustel küsimärgiliselt läänemeresoome sõnaks (vrd *haluta* ‘tahta, soovida’). Tähenduse poolest on kahtlane kõrvutada sõnu *колготать* ja *колготать* ‘koputada; kellegi peale karjuda’. *Рабить* on M. Veske arvates vähemalt läänemeresoomeline (vrd *rapaistaa* ‘kinni haarata’), kuid sõna *тякчить* puhul on ta toonud võrdluseks üksnes ee *täksima*. Mõlemad kõrvutused võiksid põhimõtteliselt olla õiged. Verbi *кувыркать* etümoloogia on ebaselge, kuid kindlasti pole ta soome-ugri laen. Seega jääb protsentarvutuseks 28 sõna.

M. Veske on käsitletavas rühmas õigesti määranud 12 laensõna (42,9%): *венгать* ~ *вянгать* (Sj) ‘nuttes kaeblema; ebaselgelt või kaeblevalt rääkima’ (vrd *vinkea* ‘vinguda; oiata; uluda’), *кехтать* (Gr, Sj) ‘soovima; ülemäära sööma, pintsliisse panema; raskustega töötama’ (vrd *kehdata* ‘julgeda; viitsida’)¹⁵⁹, *кобарка* ~ *кобра* (Gr, Sj) ‘peotäis’ (vrd *koura* < **kopra* ‘peotäis; kamalutäis’), *колкать* (Sj) ‘uksele või väravale koputama’ (vrd *kolgata* ‘koputada, kloppida’, *кульпаться** ‘vees rabelema’, *ленгузить** ~ *лынгузить** ‘laisklema; töölt pagema’ (ka tegijanimena *ленгас* ~ *ленгуг* ~ *ленгась* ~ *лынгуз*), *ляпать** ‘paugutama; patsutama; lapiti lööma; midagi

¹⁵⁹ Juba J. Kalima märkis õigusega, et tähenduse ‘sööma’ teke jääb mõistatuseks.

kleepuvat märga pilduma' (vrd *läpyttää* 'plaksutada; matsutada'), *малтатъ* (Sj) 'aru saada, taipama' (vrd *malittaa* 'aru saada, taibata; ennast tagasi hoida; suuta'), *равга* (Gr) 'nääre; paise' (ee Võru *rauh* nääre), *мурба* (V) 'koon (näo osa)', *муртатъ** 'tülitama' (vrd ko *turtõdny* 'painaama, tüütama'), *шагла* ~ *шегла* ~ *шогла* ~ *цагла** ~ *щегла** (V?) 'palk, -gi; varras' (vrd *salko* 'pikk latt'; vt Kalima 1919: 245 *шалга* all).

Sõna *кульнаться* (Sj) 'vees rabelema' pidas M. Vasmer pigem genuiineseks, väites, et sm *kylpeä* laenamisel pidanuks vene keeles hääliku *p* asemel olema *b*. Ent pole võimatu, et *p* võis tekkida tähenduselt mõneti lähedase sõna *купаться* 'suplema' mõjul. Tegusõna *ленгузить* ~ *лыnguзить* ja sellega seonduvad tegijanimed on arvatud õigete hulka, sest hoolimata M. Vasmeri seletusest, et nad on vene päritolu, ühtib siinkirjutaja EES-i arvamuslega (P. Ariste järgi), mille kohaselt *lõngus* on eesti keelest laenatud vene keelde.

Ebaõigeks on osutunud 16 M. Veske oletatud laensõna seletust (57,1%; kõik puuduvad ka J. Kalima loendis). Neist on vene keeles genuiinsed *ботать* 'põtkima', *вехоть* ~ *вихоть* 'heina- või õletuust; räbal', *гоить* 'hoolitsema; söötma', *коверзень* 'viisud', *коверкать* 'painutama, murdma; mudima', *лебезить* 'lipitsema; keelt peksma', *лындать* 'töölt pagema; ümber hulkuma; laisklema', *лытать* (samad tähendused mis eelmisel), *мулить* 'hõõruma; valusalt pigistama; loiult mäluma või rääkima; tüütama', *рхаться* 'venitama, koperdama', *торкать* ~ *торнуть* 'tõukama; sakutama; koputama, kolkima', *турить* ~ *турять* 'ära ajama; kiirustama', *холить* 'koristama; hoolitsema', *юрить* 'rahmeldama; kiirustama'. Seevastu vene *кульма* 'võrgupära või kitsam koht' pärineb komi keelest, vrd *kulem* ~ *kulõm* 'lõks; võrk' (ESR₂ II: 409–410); teisalt pole välistatud ka asjaomase sõna genuiinsus (Mõznikov 2003₂: 181). Verbi *кайковать** 'nukrutsema; ebalema; kahetsema' lähteks pidas M. Veske ee sõna *kõigutama*, sm sõnu *kaikottaa* 'karjuma panna' ja *kaikua* 'heliseda' ning ersa sõna *kajgoms* 'helisema', mis aga ei sobi tähenduse poolest, ning vene lekseemi on J. Kalima hiljem ühendanud sm sõnaga *kaikkoa* 'kurvastada' (ESR₂). Läänemeresoome levikuga *torkama*-sõna on uurijad pidanud kas vene laenuks või ekspressiivsõnaks.

On võimalik, et esitatud vene murdesõnadest osutub detailsemal uurimisel veel mõnigi praegu genuiineseks peetav soomeugriliseks või vastupidi. Näiteks *холить* 'koristama; hoolitsema', mida M. Vasmer pidas üsna sarnaste slaavi vastete pärast genuiineseks, on tähenduselt siiski ka väga lähedane

asjaomastele läänemeresoome sõnadele, vrd sm *huolittaa* ‘muretseda neiu mehelemineku pärast; ehtida; koristada; hoolikalt valmistada’.

Hakkab silma, et viie eespool mainitud laenverbi (*рабить, тягчить, венгать, колкать, ленгузить*) läänemeresoome lähted kuuluvad ekspres-iiv- ehk deskriptiivleksika hulka (EES-is „häälikuliselt ajendatud“); ilmselt selliseid tüvesid laenatakse nende väljendusrikkuse tõttu hõlpsamalt. Edas-pidi vajaks uurimist, kas ekspressiivsõnu märkas esimesena M. Veske või olid need juba varem tuntud. Nimelt nentis uurija, et läänemeresoome sõnad, mille koostises on kas 1) *k* + lühike vokaal + *ver*, 2) *k* + pikk vokaal + *r* või 3) *k* + diftong + *r* tähistavad ‘välja või sisse õõnestatud, kõver, kääru-line’, vrd *kõver, keerama* (Veske 1890: 118). Neile vastab sageli ka vene keeles sama koosseis, kuid uurijatel pole õnnestunud leida seost läänemeresoome ja vene (slaavi) sõnade vahel.

8. Kokkuvõtteks

M. Veske on käsitlenud ühtekokku 105 vene murdesõna, mis tema väitel on laenatud soome-ugri keeltest. Neist on ta 21 sõna ehk viiendikku uurinud esimesena. Osa asjaomastest laensõnadest ei kajastu enam hilisemates uuri-mustes, osa päritolu on aga tänini lõplikult selgitamata. Selliseid sõnu on ligemale 20%. Uurija jättis monograafias enamasti täpsemalt lähtekeele või keelerühma märkimata, kuid sõnakuju ja tähenduse järgi tagantjärele otsus-tades on neist enamik pärit läänemeresoome keelerühmast. Muudest soome-ugri keeltest on õige etümoloogiaga laensõnade hulgas vaid neli komi pärit-olu vene lekseemi: *курья, туртатъ, шира* ja *чага*.

M. Veske etümologiseeritud kalanduse ja veesõiduga seotud laensõna-dest osutusid õigeks ainult pooled. Suur osakaal valesid etümoloogiaid on tingitud sellest, et uurija ühendas omavahel pool tosinat *sal-*, *sel-* ja *gal-*algu-lisi kalanimetusi, mis aga tegelikult on erinevat algupära. Kõige õigemini on M. Veske seletanud loodusega seotud laensõnu, mille hulgas leidub tänini käibivaid etümoloogiaid 68%.

Esemete ja materjalidega seotud laensõnadest on õigesti etümologisee-ritud jällegi ainult pooled. Tegu on suhteliselt väikese rühmaga, mistõttu ei ole see eriti tõestusvõimeline. Peaaegu kolmandiku uuritud sõnadest jät-tis M. Veske tähenduse järgi rühmitamata. Kui eelmised rühmad koosne-vad nimisõnadest (tegu sõnadest vaid *морбатъ*), siis neljandasse rühma on

koondatud suuremalt jaolt verbid (nimisõnu vaid 20% ringis). Selles rühmas on õigesti määratud kõigest 43% laensõnadest. Nii läänemeresoome kui ka vene (slaavi) sõnade seas leidub rohkesti ekspressiivleksikat, mis komplitseerib genuiinsuse või laenulisuse määramist.

Kokkuvõtlikult võib nentida, et M. Veske on oma monograafias õigesti etümologiseerinud ligemale 52% enda käsitletud laensõnadest; lisaks on umbes 9% osaliselt õigeid etümoloogiaid. Kahjuks pole võrdlusmaterjali teiste XIX sajandi uurijate tulemuslikkuse kohta, ent tahaks loota, et seda tulevikus lisandub. M. Veske teost ei saa võrrelda vene keele läänemeresoome laenude uurimise teise perioodi lõppu tähistava J. Kalima monograafiaga, sest vahepeal oli keeleteadus jõudsate sammudega edasi arenenud. M. Veske panus soome-ugri keeltest vene keelde laenatud sõnade uurimisse on kahtlemata tuntav, liiati kui erinevalt eelkäijatest pole tegu pelga sõnaloendiga, vaid esimese argumenteeritud teemakohase teadustööga.

Läänemeresoome laensõnu käsitlenud uurijate nimede
lühendid ja asjaomaste teoste ilmumisaasta

A – A. Ahlqvist (1887), B – P. Butkov (1842), C – M. A. Castrén (1844), D – V. Dal (1863–1866), Gr – J. Grot (1854), M – A. Matzenauer (1870), Sj – A. J. Sjögren (1854), V – M. Veske (1890)

MIHKEL VESKE UURIMUSTEST

EESTI KEELE LEKSIKOLOOGIA VALLAS

Ilmunud: Mihkel Veske uurimustest eesti keele leksikoloogia vallas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoimetaja Mati Ere. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2010, 9–31.

1. Sissejuhatuseks

Kirjutis on mõtteliseks järjeks nende ridade autori varasematele artiklitele Mihkel Veske keeletööde kohta. 19. sajandi keeleteadlase morfoloogia-alaste uurimuste käsitle (Ernits 2008₂, 2009₁) järel võetakse nüüd vaatluse alla leksikat puudutavad tööd. Toonaste soome-ugri keeleuuringute fooni on samuti varem käsitletud (vt Ernits 2009₁: 55–57). Kui grammatika-alaseid probleeme uuris M. Veske üksnes Tartu-perioodil, siis sõnavara uurimine jätkus ka Kaasani, ja seal ehk isegi mõnevõrra intensiivsemalt. Seetõttu on M. Veske leksikoloogia-alases tegevuses otstarbekas eristada kaht ajajärku, nimelt aastatel 1874–1886 Tartu-perioodi ja hiljem Kaasani-perioodi. Esimesel perioodil ilmus tal ainult eesti leksikoloogiaga seondult tosina jagu saksakeelseid kirjutisi peamiselt Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) väljaannetes, teisel perioodil aga mahukas venekeelne monograafia vene keele ja soome-ugri vahelistest kontaktidest. M. Veske olulisemad sõnavara-uuringud pärinevad põhiliselt, nagu ajastule iseloomulik, võrdlev-ajaloolise leksikoloogia vallast.

2. Laensõnaalaste teoste tutvustamisest

M. Veske leksikoloogia-alane tegevus algas Tartu-perioodil Wilhelm Thomseni väitekirja „Den gotiske sprogklassens inflydelse på den finske. En sproghistorisk undersøgelse“ (København, 1869; saksa keeles 1870) tutvustamisega 1873. aastal ÕESi ettekandekoosolekul (Veske 1874). Taani keeleteadlase teost peetakse fennougristika alal laensõnade uurimise musterteoseks. Väitekirja räägib vanagermaani mõjust läänemeresoome ja saami keeltele (Stipa

1990: 325–326). M. Veske rõhutas taani lingvisti väidet, et vanagermaani laensõnad on läänemeresoome keeltes säilinud üldiselt puhtamal kujul kui germaani keeltes enestes. Õeldu illustreerimiseks esitas M. Veske sm *kau-nis* (vrd sks *schön*, kuid gooti *skauns*), *armas* (gooti *arms*), sm *arka*, ee *arg* (vananorra *argr* < vanagermaani **arga*), sm *kansa*, ee (*abi*)*kaasa* (gooti *hansa* < vanagermaani **kansa*) ning sm *kihla*, ee *kihl* (vananorra *gisl*). W. Thomseni dissertatsiooni käsitlemine polnud juhuslik. M. Veske oli temaga olnud kirja-vahetuses asjaomase teose saksa keelde tõlkimise asjus. Seda tegi M. Veske kaastudeng ja sõber, hiljem indoeuropeistina tuntud noorgrammatik Eduard Sievers (1850–1932), kusjuures väitekirja osa eestikeelseid näiteid oli võetud M. Veskelt (Ariste 1977₁: 429–430, 432). Õigupoolest pärines M. Veske esi-mene leksikoloogia-alane arvustus juba Leipzigi ajajärgust, nimelt avaldas ta 1870. aastal üldiselt tunnustava, kuid ka mõningast kriitikat sisaldava retsen-siooni Ferdinand Johann Wiedemanni äsjailmunud eesti-saksa sõnaraamatu kohta saksa ajakirjas Literarisches Centralblatt (Alvre 1993: 2).

Kolm aastat hiljem refereeris M. Veske ÕESI ettekandekoosolekul Hel-singi ülikooli sanskriti ja võrdleva keeleteaduse professori Otto Donneri (1835–1909) oletatud laenuseoseid ee *Rootsi* ja sks *Russe* ‘venelane’ ning *varas*¹⁶⁰ ja vanade germaani keelte *vargs*, *vagr*, *varg* vahel (Veske 1877₁). Selles ettekandes peegeldub muide ka M. Veske huvi kohanime vastu.

3. Pärisnimede algupära uurimisest

Paljud ÕESI liikmed olid toona tõsiselt huvitatud nimede päritolust. M. Veske on uurinud peamiselt kohanimesid, nii muistseid kui ka kaasaegseid, ning vaid üht isikunime. 1879. aastal saatis O. Donner M. Veskele kirja, et Eesti Kirjameeste Selts (EKmS) hakkaks Soome Muistse Aja Uurimise Seltsi ees-kujul koguma kohanimesid. EKmS võttiski vastu sellekohase otsuse ning asjaomast komisjoni pandi looma M. Veske (Seitsmeteistkümnes 1879: 5–6). Ettepanekuid Eesti toponüümika kogumiseks oli korduvalt tehtud juba varemgi. Enamik M. Veske nimealaseid uurimusi on publitseeritud ÕESI üllitistes. Ainult 1880. aasta novembri koosolekul peetud ettekande sisu jääb teadmata (Vierhundert 1881: 164).

¹⁶⁰ M. Veske eesti ja soome keele näidetes on tolleaegse kirjaväisi w kõikjal asendatud v-ga.

3.1. Vanemuine

Laulujumaluse nime käsitlemisel oletas M. Veske, et see sisaldab soome keeles säilinud superlatiivi lõppu, mis on liitunud sõnale *vana* (vrd sm *vanhemma-inen* ~ *vanhe-mpai-nen*) (Weske 1875₁). Ta lähtus valest eeldusest, et eesti lekseem on genuiinne ning pole suguluses nimega *Väinämöinen*, mis Matthias Alexander Castréni jt järgi tuleneb sõnast *väinä* 'väin'. Ometi on viimane etümoloogia tänini paikapidav. Nagu teada, on asjaomase eesti pseudomütoloogilise tegelase soome eeskujul tuletanud 19. sajandi esimesel veerandil tegutsenud Kristjan Jaak Peterson. Seega M. Veske oletus osutus alusetuks.

3.2. Vene ja Ugandi

M. Veske *vene*-nime uurimus käsitleb kohanime küll kaudselt, kuid põhimõtteliselt see asja ei muuda. Geoloogi ja arheoloogi Constantin Grewingki (1819–1887) initsiatiivil uuris ta, kas *venelane* on suguluses slaavi hõimu veneedide (lad *Venedae*, sks *Wenden*) nimetusega (Weske 1875₂). M. Veske tõestas esmakordselt eesti ainekast kaasates häälikulooliselt, et neid sõnu on võimalik omavahel ühendada, sest sm *Venäjä* 'Venemaa' tuleneb algkujust **venädä* nagu *vastaan* 'vastan' jätkab arengurida **vastajan* < **vastadan* (W. Thomseni äsjamainitud teose põhjal). Teadlase järgi osutavad kunagise *d* (täpsemalt **δ* < **t*) olemasolule lõunaeeesti *vendläne*, *vennläne* ja *vindlane* ning varasemat pikka vokaali eeldav lõunaeeesti *venne* (< **veneda*, **venedä*). M. Veske arvates ei saa asjaomast lekseemi võrrelda sõnaga *vend* 'veli', sest see olevat pärit skandinaavia keeltest (rts *vän*, taani *ven* 'sõber') ning esinevat ainult Põhja-Eestis. Pärastpoole on eesti sõnale leitud küll soome murdeline vaste *venta* tähenduses 'sõber', kuid lekseemi päritolu on siiski jäänud ebaselgeks (SKE VI 1697; SSA ei sisalda sõna).

M. Veske avaldas kahes artiklis oma uurimistulemused muistse Ugandi maakonna nime kohta. Need järgnesid ÕESi liikme, Vastseliina arsti Theodor Mühlenthali (1827–1890) samasisulisele artiklile (Mühlenthal 1877). Juba esimeses artiklis (Weske 1877₂) tõestas M. Veske, et *Ugaunia* ei pärine läti keelest (vrd *igauni* 'eestlased'), vaid tegu on eesti omasõnaga. Seda tõendavad uurija arvates *Ugala* ja selle tuletis *ugalane*. Asjaomase nime olevat võrukestele andnud põhjapoolsed naabrid, sest nad ei saanud nende kõnest

aru. Tegelikult hõlmas Ugandi maakond ka Emajõeest lõuna poole jääva osa Tartumaast. Samas kirjutises tõstatas M. Veske küsimuse, ehk on *ugalased* suguluses sõnadega *ugur*, *uiguur*, *vogul* ja *ungar*.

Tegelikult pole seos usutav, nagu leidis M. Veske teises, esimesest palju põhjalikumas kirjutises hulk aastaid hiljem (Weske 1885₁). Selles mainis teadlane õigesti, et Ugandi maakond hõlmab peale Võrumaa ka Tartumaa Emajõeest lõuna poole olev ala ja Otepää ümbruse. Seejärel tõi M. Veske esile kõik temale teada olevad nimevariandid alates B. Russowi kroonikast kuni J. Hurda ja J. Jungini, kes järgisid E. Pabsti eeskjuju (tabel 1).

Tabel 1. Ugandi nimevariandid kirjandusallikais Weske 1885₁ andmeil

Autor/tõlkija	Teos	Nimevariandid
Balthasar Russow	Chronica der Provinz Lyfflandt. Reval 1578	<i>Uggenus</i>
Christian Kelch	Liefländische Historia. Reval, 1695	<i>Uggenus</i>
Johann Gottfried Arndt	Livländische Chronik Heinrichs von Lettland. Reval, 1747. Tõlge Hannoveri käsikirja järgi	<i>Ungannien</i> , <i>Uggenois</i> , <i>Uggannien</i>
August Wilhelm Hupel	Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Riga, 1774	<i>Ungannien</i>
Friederich Konrad Gadebusch	Livländische Jahrbücher. Riga, 1780	<i>Ungannien</i> , <i>Hugenhusen</i>
Thomas Hiärn	Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte [1678]. Mitau, 1794	<i>Ugganien</i> , <i>Ugganois</i>
Eduard Pabst	Livländische Chronik Heinrichs von Lettland. Reval, 1878. Tõlge Tallinna käsikirja järgi	<i>Ugaunien</i> , <i>Ungaunien</i> , <i>Unganien</i> ; teistes teostes <i>Ugenusen</i> , <i>Ogania</i> , <i>Hu(n)gania</i> , <i>O(u)genhusen</i>
Jakob Hurt	Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879	<i>Ugaunia</i>
Jaan Jung	Läti Hendriku Liiwi maa kroonika. Tartu, 1881–1884	<i>Ugaunia</i>

Võrdlemisel kasutas M. Veske *uga*-tüvelist ainekst Viktor Steini käsikirjalisest rahvaluulekogust ja J. Hurda koostatud „Vanast Kandlest“: *Oh tie ’ulli’ Uga-lase’*, *Olli orjan Uga rajal* ja *Oma ono’ Oandist* (sealsamas, 245, 248, 256)

ning võrukeste pilkenime *ugalased* F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust, peale nende veel enda üleskirjutisi Räpina kandist. Nime tekke põhjusteks pidas M. Veske tõika, et Võru keelepruuk oli teistsugune, samuti seda, et ugalased olevat olnud piiratumad, sest sealne pinnas oli kehv ja sõdades olevat saanud ugalased muudest Eesti hõimudest rohkem kannatada (sealsamas, 253–254). *Oandi* ~ *Uandi* puhul selgitas uurijavahelduse *o* ~ *u* olemuse, märgates, et osist *-ndi* leidub teisteski kohanimedes, nagu nt *Viljandi* (< *vili* : *vilja*) ja *Piigandi* (< *piiga*). Tüve **uga-* ühendas M. Veske väga oletamisi jõe-nimevariantidega *Võu* ~ *Võhu* ~ *Võhandu* ~ *Võhanda* ~ *Võhando*, mida näis tema meelet toetavat ühes enda kogutud laulus sisalduv kohanimi *Uhandi* (*Ütleb mu U h a n d i hoora*). Siiski tundub olevat tõenäolisem, et seos mainitud kohanimede vahel puudub.

Nii *Vene* kui ka *Ugandi* päritolu uuris M. Veske komplekselt, võttes ametlike nimede kõrval vaatluse alla ka murdelised ja ajaloolised teisendid. Seejuures rakendas ta oskuslikult võrdlev-ajaloolise foneetika saavutusi.

3.3. Osis -vere

Kõige väärtuslikumaks ja rohkem tsiteeritumaks M. Veske kohanimeuurimuseks peetakse õigustatult ta suhteliselt põhjalikku *vere*-käsitelu, mille ta pidas ÕESI koosolekul 1876. aastal ja mis ilmus järgmisel aastal toimetistes (Weske 1877₃; 1877₄). Selle olevat kohanimede uurimise mustertööks arvanud tuntud ungari fennougrist József Budenz (Issakov 1980: 621). M. Veske hakkas asjaomase probleemiga tegelema ÕESI esimehe prof Leo Meyeri ettepanekul, mille too oli teinud juba kahel järjestikusel aastal (1874; 1875). Liiasi oli küsimus olnud puhuti aktuaalne juba alates A. W. Hupelist 18. sajandi teisel poolel. Viimatimainitu ongi teinud esimesi tähelepanekuid Eesti kohanimede kohta (Päll 2009: 241). M. Veske andis oma uurimuses põhjaliku ülevaate *vere*-nimede uurimise minevikust, kusjuures ta käsitles seda kriitiliselt ajaloolise foneetika vaatevinklist (tabel 2; Weske 1877₄).

Esimesed kolmveerand sajandit toetati *vere*-osise teket sõnast *pere*. Taas jagas sama mõtet kooliõpetaja ja harrastusarheoloog J. Jung sada aastat pärast Hupelit (lähemalt allpool). Lisatagu siinkohal, et 20. sajandil käis neis jälgedes Paul Alvre ning vähemalt osaliselt jäi tal õigustki (Päll 2009: 273). M. Veske arvates kummutab oletuse *pere* > *-vere* asjaolu, et Võru kohanimedes ei esine nominatiivset *verre*’t, nagu seda eeldaks *perreq* ‘pere’.

Tabel 2. Vere-nimeosise uurijate seisukohad enne Weske 1877₄ ilmumist

Uurija	Aasta	Teos, lk	Lähtesõna
August Wilhelm Hupel	1774	Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland. Riga, lk 79–80	<i>pere</i>
Simuna kiriku-õpetaja ¹⁶¹	1837	nädalaleht Inland, nr 40, lk 798	<i>pere</i>
Paul Anton Fedor Konstantin Possart ¹⁶²	1846	Statistik und Geographie des Gouvernements Estlands. Stuttgart, lk 262	<i>pere</i>
Alexander Heinrich Neus	1849	Revals sämtliche Namen. Reval, lk 31	gooti <i>fera</i> ‘kant, ümbrus’, vanaülem-saksa <i>fiara</i> ‘osa, külg’, sm <i>vieri</i> ‘veer, äär’
Eduard Ahrens	1853	Grammatik der Estnischen Sprache, Reval’schen Dialectes. Reval, lk 172	sm <i>verho</i> , <i>verha</i> ‘kate, vari; peavari’ või harva <i>vuori</i> ‘mägi’
August Friedrich Pott	1859	Die Personennamen, insbesondere die Familienamen und ihre Entstehungsarten; auch unter Berücksichtigung der Ortsnamen. Leipzig, lk 417	keskladina <i>fara</i> ‘mõis’
Christian Eduard Pabst	1867	Heinrich’s von Lettland Livländische Chronik. Reval, lk 282, allmärkus	<i>vare</i> ‘kivihunnik’
Georg Julius Schultz(-Bertram)	1868	Wagien. Dorpat, lk 66–67	<i>veri</i> ‘veri; suguvõsa’
Ferdinand Johann Wiedemann	1870	SGEG, ¹⁶³ lk 68–70	? <i>verho</i>
Gustav Blumberg	1870	SGEG, lk 20	pole nimetatud
Jaan Jung	1878	SGEG, lk 52–57	<i>pere</i>

¹⁶¹ Simuna kirikuõpetajana töötas tollal Hugo Richard Paucker (1807–1872), kes oli tuntud ka kirikuloolasena (EBL 369).

¹⁶² P. A. F. K. Possart (1808–1860) oli Bernburgis Anhalti hertsogiriigis bibliotekaarina töötanud tänapäeval vähetuntud eraõpetlane (Bayerische). Ta on kirjutanud rohkesti kompilatiivseid statistilis-geograafilisi ülevaateid, sh Venemaa, Balti kubermangude, Rootsi jt maade kohta, samuti uuskreeka, itaalia, pärsia ja lühikese saami keele grammatika.

¹⁶³ SGEG = Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat.

Baltisaksa rahvaluuleteadlane A. H. Neus käsitles oma uurimuses Tallinna nimedest ka *vere*-osist, leides kõigepealt õigesti, et selle päritolu ei saa ilmselt erineva vokaali tõttu seletada *Rakvere* ja sm *Rahkavuori* vastega. Näikse, et ta otsis eesti keeles alateadvuslikult vaid võõrmõjusid, nimelt soome ja germaani keeltest, märkamata sm *vieri* lähedust eesti sõnale *veer*. Oscar Schade vanasaksa sõnaraamatut (Halle, 1866) ja W. Thomseni teost germaani keelte mõjust läänemeresoome ja saami keeltele (Halle, 1870) appi võttes ei pidanud M. Veske võimalikuks laenu, sest eesti ja soome laensõnades on toimunud muutus $f > p$, samuti pole tõendeid $a > e$ kohta. Teadupoolest keeleteadlane E. Ahrens pooldas veendunult seisukohta, et eesti keel on arenenud soome keelest. Seepärast oletas ta *-vere* puhulgi laenu soome keelest. Halle lingvist A. F. Pott (1802–1887) oli viimane, kes pakkus võõretümoloogiat. M. Veske väitis kõigil juhtudel, kaasa arvatud ajaloolase ja Läti Henriku kroonika tõlkija C. E. Pabsti (1815–1882) puhul õigusega vastete häälikuloolist sobimatust, suhtudes eriti kriitiliselt samuti soome eeskujusid otsinud G. J. Schulz-Bertrami käsitellu, rõhutades, et tema puhul esineb „peaaegu ääretu kriitikapuudumine ajaloolise keeleteaduse vallas“ („*fast grenzenlose Kritiklosigkeit in der historischen Sprachwissenschaft*“). 20. sajandi teisel poolel on *vere*-osise seostamine apellatiiviga *veri* paelunud kaht huvilist (A. Lauringson ja J. Kuum). Toona esitati ka päris uusi etümoloogiaid, mis puhul *vere*-osis seostati hüpoteetiliste noomenitega **vēri* ‘suur mets’ (P. Ariste) ja **vērðek* ‘alemaa’ (P. Alvre), kuid needki aletegemisega seostatud seletuskatsed pole üheselt lahendanud *vere*-mõistatust (vt lähemalt Kallasmaa 2007; Ernits 2007₁).

Üldiselt iseloomustab Veske-eelseid *vere*-käsitelusi nende toetumine üksiknäidetele, vaid G. J. Schulz-Bertram on hõlmanud oma koduloolisesse uurimusse paarkümmend toponüümi. Seevastu võtab M. Veske *vere*-probleemi seniselt ulatuslikumalt ja üsna süsteemselt käsile, kasutades oma töös 65 *vere*-nime, mille ta klassifitseeris täiendsõnade võimaliku tähenduse järgi. Uurija pidas *vere*-osise lähtesõnaks *veer*. Ta lähtus järgmistest seikadest: 1) üliõpilane Johannes Kerg¹⁶⁴ tarvitas *vere*-lõpuliste kohanime puhul sisseütlevat *-veerde* (*Tähkvere* : *Tähkveerde*); 2) *veere*-liste vormide kasutatavus Kodaverest lõuna pool (*Kaagveere vald*, *Erästveere mõis*, *Kodaveere kirik*);

¹⁶⁴ Johannes Kerg (1849–1926), kes oli sündinud Tartumaal Tähtvere vallas, õppis Tartu ülikoolis aastatel 1872–1877 teoloogiat ja töötas seejärel vaimulikuna Saaremaal. Oli tuntud rahvusliku liikumise tegelasena (EBL 212).

3) ürikute kirjaviisi, mis võimaldab rekonstrueerida pikka vokaali (Läti Henriku *Igeteveri, Reinever*). M. Veske ühendas *-vere* ja *veer* : *veere* tüve poolest sõnadega *veerema* ja *veer* : *veeru*, esitades seejuures võrdlusainet ka liivi, vadja, soome ja vepsa keelest. *Veer* ja *veerema* pidid tema arvates omavahel suhestuma nagu *kallas* ja *kallama*. Sugulaskeelte põhjal oletas M. Veske, et *veer* esines varem ka Põhja-Eesti keelepruugis.

Oma uurimuses kasutas autor rohkesti nii suulisi kui ka kirjalikke materjale. Paari kohta Põhja-Eestis külastas ta ise 1875. aasta suve ekspeditsioonil. Uurimuses on M. Veske kasutanud arhiiviallikaid, maakaarte, sh C. G. Rückeri spetsiaalkaarti, kubermanguülevaateid, nt P. A. F. C. Possarti „Das Gouvernement Ehstland“ (Stuttgart, 1846), samuti kohalike elanike küsitlemist jm. Seega on tegu igati asjaliku uurimusega, mis vääriks senisest põhjalikumalt analüüsi.

M. Veske oletas, et *vere*-nimede täiendosa võib seostuda koha asendi või iseloomuga looduses; ta võib sisaldada isikunime või loomanimetust. Esimesel juhul paikneb küla kas soo, madala heinamaa või oja ääres, kusjuures ta nentis, et *-vere* ei esine koos sõnadega *mägi*, *mets* ja *salu*, sest nendega ei tarvitatavat *veeres*, vaid üksnes *all* ja *taga* (Weske 1877₄: 66–67; tabel 2).¹⁶⁵ Toponüümide *-vere* seostamist *veri*-sõnaga pidas M. Veske rahvaetümoloogiliseks, seega sekundaarseks. Näiteks olevat rahvajutu järgi *Laivere* tekkinud kohas, kus Kalevipoja hobune huntidest kistuna veritsenud, tegelikult olevat aga asjalood vastupidised (lk 63).

Järgnevalt antakse hinnang M. Veske asjaomasele uurimusele hilisemate kohanimeuurijate Lauri Kettuneni (1955) ja Valdek Palli (1969) teoste põhjal, mille seisukohtadega on siinkirjutaja üldiselt nõus. Soome keeleteadlane, kes oli leidnud pikale *e*-le viitavaid nimekujusid *wehr(e)*-kujul 17. sajandi revisjonikirjast, kiitis M. Veske seisukoha õigeks juba ühes varasemas kirjutises (Kettunen 1913). Tabel 3 esitab M. Veske nimetatud 33 *vere*-toponüümitüve, millest 30 nime päritolu on käsitletud ka L. Kettunen, kes on neis enamasti oletanud muistseid isikunimesid. Soome uurija on pidanud mainitud

¹⁶⁵ M. Veske käsitletud kohanimed esitatakse tähendusrühmade kaupa tähestikjärjestuses tabelitena, et huvilistel oleks päritolu ja paralleelidega hõlpsam tutvuda, pöördumata erilise vajaduse puudumisel algallika poole. Osa M. Veske uuritud kohanimesid pole enam ametlikus kasutuses. Nimede kihelkonnakuuluvust on võimaluse korral täpsustatud. Eesti saksakeelsed kohanimed on *fer*-formandiga. Nurksulgudesse on paigutatud siinkirjutaja täiendused. M. Veske kasutatud sidekriipsud täiendosa ja *-vere* vahel on ära jäetud.

30 toponüümist täiesti õigeks 20 (66,67 %) ja osaliselt õigeks (lisanud juurde võimalikke vasteid) veel 8 (26,7 %) etümoloogiat (*Paltauerae* on siinkohal arvatud õigete hulka; vt lähemalt allpool). Muide, mitte alati ei nimeta ta sel puhul M. Veske prioriteeti. Seega ainult kaks etümoloogiat (6,67%) on hiljem osutunud vastuvõetamatuks. Kindlasti pole esitatud statistika päris õige, sest nimevalik ei ole juhuslik, kuid siiski näitab ta, et M. Veske oli pädev etümoloog. Põhja-Tartumaa arvukatest vere-kohanimedest on ta uurinud vaid kuut, sh *Alavere*, *Kaiavere*, *Kasevere*, *Kodavere*, *Mullavere*, *Paduveri* (Pall 1969: 17, 49–50, 59, 75–76, 143, 169–170). *Mullavere* etümologiseerimisel soovitas Valdek Pall peale tabelis nimetatud apellatiivi pidada silmas ka vanu isikunimesid *Mulle*, *Mulli* ja *Mold* kujul.

Idavere esiosist ei seostanud L. Kettunen ilmakaarenimetusega, vaid varasemate nimekujude põhjal oletatavate isikunimedega **Itere*, **Itara*, **Ittera*, võrreldes ühes kohas viimast soome sõnaga *itara* ‘kitsi’, teisel aga sm *met-sän itti* ‘mingi olend’ ja *hattara* ‘pilvesagar’ (ka mütoloogiline tegelane). *Kaldvere*-nime selgitamisel ei pooldanud L. Kettunen *Kallavere* puhul hüpoteetilist noomenit **kald*, kuid ei pakkunud ka ise usutavat vastet (sm *kalla*, lv *koola* ‘saar’; *Kalle* = *Kaarle* Paul Johanseni järgi). *Kaldrema* keskosa tuletas soome uurija mitte *veer*-, vaid *äär*-sõnast. *Paltauerae* päritolu üritas L. Kettunen seletada mitme eesti ja soome apellatiivi abil, hõlmates ka sm *palle* : *palteen* ‘palistus; mäerinnak; kraaviserv’ jt, jättes ometi viitamata M. Veske esitatud *paltta*, mis on tegelikult eelmisega sama algupära (SSA II 302; SKE II 479).

Osa nimede päritolu kindlakstegemisel lisas L. Kettunen omalt poolt vasteid, ilma M. Veske omi küll eitamata, kuid kaugeltki mitte alati neile viidates, nõnda siis *Aloveri* puhul pärisnime *Alo*, *Arovere* – *aru* ‘mõistus’, *Palofer* – *palu*- (<**palvo*-), *Rasivere* – deskriptiivseid sm *räsä*, *räsy*, *rasa*. *Karevere*-nimes kahtles L. Kettunen mõneti apellatiivi *kaar* õigsuses, pakkudes üsna huupi omanikunime *Scharenberg*, nagu *Kaarepere* korral. Niisamuti toimis soome uurija ka Kaagvere, Kaiavere ja Kolovere nimega. *Kaiavere* juhul ei vältinud ta võimaliku vastena naisenime *Kai*, *Kaie* (< *Katharina*) ning lisas omalt poolt murdelise sm *kaija*, *kaijo* ‘kajakas’. Sama eesnime oli soovitanud ka P. Johansen, kuid V. Palli meelest tuleks siiski lähtuda vanast mehenimest **Kaia* (vt Pall 1969: 49–50).

Tabel 3. Loodusliku asendiga seostatud *vere*-toponüümid
Weske 1877₄ andmeil

Kohanimi	Üldnimi	Paralleelid	Veske 1877 ₄ lk-d	Kettunen 1955, lk-d
Lai, [VJg] <i>Ala-vere</i> k ¹⁶⁶ ; Kos <i>Al(l)afer</i> [praegu <i>Alavere</i>] m	<i>Ala</i>	<i>alavili</i> , <i>Ala-Matsi</i> jt; sm <i>alaperä</i> ‘alaosa’, <i>alapää</i> ‘alaots’	57–58	273
Kos <i>Al(l)efēr</i> k [praegu <i>Alavere</i> ?]	* <i>ale-</i> (nimetav <i>Ali-</i>)	[Tür] <i>Allenküll</i> [~ <i>Türi-Alliku</i> m]; <i>Allentacken</i> [~ <i>Alutaguse</i>]; sm <i>aleta</i> ‘alaneda’	58	–
Rak <i>Alovere</i> ~ <i>Aluvere</i> ¹⁶⁷ k	* <i>alo-</i> ‘alumine’	sm <i>al(h)o</i> ‘all asetsev’; <i>Alu-taguse maa</i> , [Rap] <i>Alomois</i> ~ sks <i>Allo</i> ; Jõe <i>Alasoo</i> <i>Aloperē</i> t; Tõs <i>Alosoo</i> soo; Kod <i>Alasoo</i> soo	58–59	273–274
SJn <i>Allikvere</i> t/k	<i>allik</i> ‘allikas’		59	–
Rid <i>Arovere</i> k	<i>aro</i> ~ <i>aru</i> ‘kuiv aas’	[Lüg jt] <i>Aroküll</i> k; [?] <i>Aropära</i> k; [?] <i>Arotacka</i> k; <i>Aro</i> t	59	317
[Sim] <i>Eddefer</i> m [praegu <i>Edivere</i>]	<i>esi</i> : <i>ede-</i> ‘ees’ jt	<i>edine</i> ‘esine, eesruum’; sm <i>edessä</i> ‘ees’ jt	59	195, 274
[Hlj] <i>Idavere</i> m	<i>ida</i>		59	172, 275
Urv <i>Järv(v)e(e)re</i> m	<i>järv</i>	<i>Järve veere</i> niit; Mar, Ris <i>Jõeääre</i> ~ <i>Joeere</i> (Schmidt); <i>jõe ääre</i> niit	59–60	306
Jõe <i>Rootsi-Kallavere</i> k, <i>Maa-Kallavere</i> k; Han <i>Kallavere</i> k; Vil <i>Kald(v)re</i> t < * <i>kaldveere</i> ; <i>Kalvre</i> , <i>Kalbre</i> kõ/v; [Trv] <i>Kaldrema</i> < * <i>Kaldveeremaa</i>	* <i>kald</i> : * <i>kalla</i> < * <i>kalda</i> ‘nõlvak, järsk kallas’	sm <i>kalta</i> : <i>kallan</i> ‘kallak’; Pst <i>Holstre</i> < <i>Hollustvere</i> (Hupel)	60–61	175, 275

¹⁶⁶ Lühendid: k = küla, km = karjamõis, kõ = kõrts, LCD = *Liber Census Daniae* (Taani hindamisraamat), m = mõis, t = talu, v = veski (M. Veske näidete liigimääratlus pärineb temalt). Kihelkonnanimede lühendid on üldkasutatavad.

¹⁶⁷ Põhjaeesti nimede järgsilbi toonane kirjakeelne *o* on siin ja edaspidi jäetud *u*-ga asendamata.

MMg <i>Kai(j)a-vere</i> k, m	* <i>kaid</i> : * <i>kaia</i> ‘kitsas’; <i>Kai</i> : <i>Kaie</i> ; <i>kaev</i> ¹⁶⁸	sm <i>kaita</i> : <i>kaidan</i> ‘kitsas’	61	300
Amb <i>Karevere</i> k [tegelikult <i>Kaarevere</i>]	<i>kaar</i>	Pal <i>Kaarepere</i> t; Jür <i>Kaarepere</i> ~ <i>Sausti</i> m	61–62	292
Lai, Pēe <i>Kasevere</i> k; Rap <i>Kassefer</i> km	<i>kask</i>	Juu <i>Kase</i> ; Kod, Trm <i>Kasepää</i> ; [?] <i>Kaseküla</i>	62	297
Kan <i>Kaagri</i> m < * <i>Kaagvere</i> ?; Võn <i>Kaagvere</i> m	<i>kaak</i> ‘häbi- post’		62	304, 309
<i>Keskefer</i> ; ¹⁶⁹ Mar, Põi <i>Keskvere</i> m; Jõe, HJn <i>Keskvere</i> k	<i>kesk(e)-</i>		62	294, 317
Kod <i>Kodavere</i> kirik; Hlj <i>Kodovere</i> ~ <i>Kottevaerae</i> (LCD)	<i>koda</i> ; <i>kodu</i>		62	277, 302
Kul <i>Kolovere linn</i> loss; VMr <i>Kolovere</i> t	<i>kolu</i> ‘süvend’, <i>kolud</i> ‘rämp- sud’	Pst <i>Kolube</i> ~ <i>Koluba</i> t; -be, -ba < <i>pää</i> ‘ots’	62	290, 315
SJn <i>Kuhjare</i> k	<i>kuhi</i>		63	–
Kuu <i>Laivere</i> k	<i>lai</i>		63	295
Äks <i>Mullavere</i> k	<i>muld</i>		63	298
[Vil] <i>Mustvere</i> k [praegu <i>Mustivere</i>]; Harjumaa <i>Mustefer</i> t	<i>must</i>		63	311
Urv <i>Ojaveere</i> [~ <i>Ojaveere</i>] k/t	<i>oja</i>	Han <i>Ojaääre</i> ~ <i>Ojaere</i> (Schmidt) k	63	295, 305
Lai, Plt <i>Padovere</i> ~ <i>Paduvere</i> k	<i>padu</i> : <i>pa(j)u</i> ‘madal vesine koht’	Räp <i>Padusaar</i> ‘mets’; sm <i>pato</i> ‘pais’, <i>patama</i> ‘ülespaisutatud tiik’	63	297
[Hlj, Kad,] Kos <i>Pallofer</i> ~ <i>Paluvere</i> k	<i>palu</i>	<i>Palo</i> , [Ote] <i>Paluperä</i> ~ <i>Palloper</i> m		313
[Kos] <i>Paltauerae</i> [praegu <i>Palvere</i>] (LCD)		sm <i>paltta</i> : <i>paltan</i> ‘nõlvak’	63–64	278

¹⁶⁸ Etümoloogiad on esitatud M. Veske arvates kahaneva tõenäolisuse järjestuses.

¹⁶⁹ Osa saksakeelseid kohanimesid pärineb vanadest ülevaateetecitest ilma kihelkonna viiteta.

Kos <i>Pikavere</i> m; Koe <i>Pitkvere</i> k; Mih <i>Pickafer</i> [<i>Pika-</i> <i>vere</i>] k; Trv <i>Pickfer</i> ~ <i>Pikru</i>] k, v	<i>pikk</i>		64	279, 313
Mih <i>Rabbafer</i> ~ <i>Rabavere</i> k Netzi <i>Rabba</i> läh	<i>raba</i>	Pärnu läh <i>Ravasaar</i> ¹⁷⁰ koht	64	313, vt ka 167
Kaa <i>Randvere</i> ~ <i>Randefer</i> m; Jõe <i>Randvere</i> k	<i>rand</i>		64	318
VJg, Amb <i>Rasi-</i> <i>vere</i> k		sm <i>rasi</i> 'alemaa'	64	275–276; 280
VJg, Amb <i>Räga-</i> <i>vere</i> m	<i>räga</i> 'padrik'		64	258
Urv <i>Sooveere</i> t	<i>soo</i>	Kul <i>Sooääre</i> ~ <i>Sooere</i> (Schmidt) k	65	306
LNg <i>Tagavere</i> ~ <i>Tackfer</i> m; Jõh * <i>Dackfer</i> k; Jaa <i>Tagavere</i> ~ <i>Tag(g)af</i> er k	<i>taga</i>	<i>tagakoda</i> , <i>tagamaa</i> , <i>Taga</i> <i>veere</i> rahvas	65	315, 319
Hel <i>Viidapuuveere</i> t	<i>viit</i> : <i>viida</i> , <i>puu</i>	Hel, Kärstna <i>Viidepuu</i> ~ <i>Viitsepuu</i> puu	65	312
Sim <i>Ülesvere</i> k	<i>üle</i> , * <i>ülä</i> 'üleval olev' või < * <i>ülene</i> , * <i>üläne</i>	[Võn] <i>Üleküla</i> k; [TMr] <i>Ülenurme mõisa</i>	65–66	290–291

Osa *vere*-kohanimesid seostas M. Veske isikunimedega (omanikega), kahel juhul maa- ja rahvanimetusega (tabelid 4 ja 5; Veske 1877₄: 68). Nagu uurija õigesti märkis, polnud tollal paljud muistsed isikunimed veel teada. Ta väitis, et oma kodukandis ja Räpina-mail kasutatakse kõnekeeles sõna *veer* või Põhja-Eestis *äär* ka juhtudel, mil pole vaja tähistada mingit serva ega äärt looduses, nt *obesa om Peedu* ~ *Rebase veeren*; *nee om Autsi veere rahvas*; *Saha ääre rahvas*. Seejuures on eriti kodulooliselt huvipakkuv M. Veske koduümbruse kirjeldus koos mõnede kohanimedega (vt sealsamas, 69–71).

¹⁷⁰ *Raba* ja *rava* võivad olla eri sõnad, viimane tähendab kivist kohta (eriti ranna lähedal meres). Toimetaja märkus, 2016.

L. Kettunen (1955: 162, 274, 282, 297, 306, 316–317) peab asjaomaste kohanimede täiendosa etümoloogiaid vähemalt võimalikeks, kuid mitte alati ainuvõimalikeks. V. Pall (1969: 30) on nõustunud küll Eerivere etümoloogiaga, kuid juhtinud seejuures tähelepanu isikunime Eerik tagasihoidlikule esinemisele minevikus. Ka *Soome*- ja *Vene*-toponüümide õigsuses uurijad ei kahtle, ent L. Kettunen viitab viimasel juhul ka võimalikule apellatiivile *vene* ‘paat’ (Kettunen 1955: 290, 298, 309; Pall 1969: 225).

Tabel 4. Isikunimedega seostatud *vere*-toponüümid Weske 1877₄ andmeil

Kohanimi	Isikunimi	Paralleelid
Plt <i>Anikvere</i> k; Hlj <i>Anikvere</i> m [praegu <i>Annikvere</i>]	<i>Anik</i> (mehenimi)	
Harjumaa <i>Arendtver</i> (1613)	[<i>Arendt</i>]	Trv <i>Aarandi</i> t
Mar <i>Ennikvere</i> [praegu <i>Enivere</i>] k, m	[<i>Ennik</i>]	
Pal <i>Eerikvere</i> k	<i>Eerik</i>	<i>Eerikse</i> , <i>Eerike</i> kohanimed
Vig <i>Tiiduvere</i> [praegu <i>Tiduvere</i>] k	<i>Tiit</i>	Urv <i>Ala-Tiidu</i> t
[Plv] <i>Timmufer</i> ~ <i>Timmomois</i> m	<i>Timm</i> : <i>Timmu</i>	<i>Timmo</i> (2 kohanime); Pst, Plt <i>vana Timm</i> isikud
VMr <i>Tõnuvere</i> ~ <i>Tõnnofer</i> ~ <i>Tonnaevaerae</i> k (LCD)	<i>Tõnu</i>	

Tabel 5. Maa- ja rahvanimetustega seostatud *vere*-toponüümid Weske 1877₄ andmeil

Kohanimi	Maa- ja rahvanimi	Paralleelid
Pal, Pil <i>Soomevere</i> k; TMr <i>Vesneri</i> , TMr <i>Vorbuse</i> ; Ote <i>Palupera Soomevere</i> t	<i>Soome(maa)</i>	
Sim <i>Venevere</i> m; Pil <i>Venevere</i> k	<i>Vene(maa)</i>	Räp <i>Venne küla</i> ; TMr <i>Kavastu Vene</i> t

Mõned *vere*-formandiga kohanimed sisaldavad M. Veske arvates looma- ja linnunimetusi (tabel 6; Weske 1877₄: 72). Siinkohal jättis ta lõpuni lahendamata küsimuse, kas need on olnud algselt isikunimed, kuigi peab seda *a priori* kõige tõenäolisemaks. M. Veske on ilmselt õigesti ühendanud asjaomased nimed imetajaid ja linde tähistavate sõnadega. Seda kinnitavad ka

hilisemad uurimused, ainult apellatiivi *sirk* teiseks tähenduseks on L. Kettunen lisanud juurde veel ‘rohutirts’ (Kettunen 1955: 276–277, 293, 296; Pall 1969: 60, 222).

Tabel 6. Loomanimetustega seostatud *vere*-nimed Weske 1877₄ andmeil

Kohanimi	Üldnimi	Paralleelid
Plt, Kos <i>Kanavere</i> k	<i>kana</i>	mitmel pool <i>Kanaküla</i> ; Eestimaa <i>Kanamegi</i> , <i>Kannamecke</i> k/m
Ksi <i>Kassivere</i> k	<i>kass</i>	[Urv] <i>Kassikül</i> ; [Pal] <i>Kassinurm</i> [e k]
[VJg] <i>Koerafer</i> k [~ <i>Koeravere</i>]	<i>koer</i>	
Mar <i>Kurevere</i> km; Vig <i>Kurevere</i> k; Rak <i>Kurgvere</i> k	<i>kurg</i>	<i>Kuresaar</i> saar, <i>Kurepere</i> t, <i>Kuretal</i> t
Trm <i>Sirguvere</i> k	<i>sirk</i> ‘lind’	TMr Kavastu <i>Sirgo</i> t; Kad <i>Sirgu</i> k

M. Veske leidis, et *vere*-nimed on sageli *st*-lõpuliste (< *-*ste*, *-*sto*) täiendosistega (tabel 6). Gustaf Erik Euréni, August Ahlqvisti ja J. Hurda teostele viidates väitis ta õigesti, et tegu on *ne*-adjektiivide ja -deminutiivide mitmuse omastavaga, mis esineb peale eesti keele ka soome keeles. Kohanimede *Allastvere*, *Erästvere* ja *Sulustvere* puhul pakkus L. Kettunen (1955: 305–306, 310) sama etümoloogiat mis M. Veskegi. *Reastvere* täiendsõnale saab L. Kettunen (lk 297) arvates leida vasteks mitu erinevat apellatiivi, kuid V. Pall (1969: 202) eelistab idamurde häälikuiseärasusi arvestades siiski M. Veske pakutut. *Paide* seotusega sõnaga *paas* on L. Kettunen tingimusteta nõus; seda ei välista ta ka *Paistu* puhul, ent viitab viimasel juhul ka hüpoteetilisele üldsõnale **pajusto* ‘pajustik’ ning eelistab apellatiivi (*päeva*) *paiste*. Viimast sõna pidas soome uuriija *Paasvere* päritolu selgitamisel ilmselt saksa kuju *Paystfer* põhjal ainuvõimalikuks (Kettunen 1955: 80, 224, 279). Teisalt põhjustab see oletus semantilisi raskusi. Kokkuvõttes selgub, et asjaomase rühma toponüümide algupära on M. Veske üsna usutavalt selgitanud.

Tabel 7. Liitega *-ste* seostatud *vere*-nimed Weske 1877₄ andmeil

Kohanimi	Üldnimi	Paralleelid	Lk-d
Plt <i>Allasvere</i> k < <i>Allastvere</i> [praegu <i>Alastvere</i>] < * <i>Allaste-</i> <i>veere</i> ; Pst <i>Allaste</i> t	* <i>alla(i)ne</i> < * <i>alaha-</i> või <i>alla</i> + <i>-(i)ne</i>	sm <i>alhainen</i> , <i>alahainen</i> 'allpool olev'	74–75
Kan <i>Erästve(e)re</i> ~ <i>Errestfer</i> k	<i>eräne</i> , eP <i>ärane</i> 'eraldi (elav)' < * <i>erä-</i>	<i>ära</i> , <i>äralde</i> 'eraldi', <i>ise-</i> <i>ärane</i> , <i>-äralik</i> , <i>-äranis</i> ; sm <i>erä</i> 'jahireis' jt	75
Sim <i>Paasvere</i> ~ <i>Paastfer</i> , <i>Paystfer</i> m	<i>paas</i> : <i>pae</i> < * <i>paade</i>	<i>Paede</i> ~ <i>Paide</i> (pl gen), <i>Paemurd</i> t; <i>Paistu</i> ; sm <i>paasi</i> : <i>paaden</i> 'kiviplaat'	75–77
Lai <i>Rääst-vere</i> ~ <i>Reastvere</i> m < ?* <i>Rägastvere</i>	<i>räga</i> 'padrik', * <i>rägasto</i>	<i>rägastik</i> , milles <i>st</i> + <i>ik</i> < * <i>sto</i> + * <i>ik</i>	77
Plt <i>Sulustvere</i> k	<i>sulg</i> : <i>sulu</i> ; * <i>sulkune</i> 'isik, kes elab sulu ääres või kellel on midagi suluga tegemist'	sm <i>Koskinen</i> 'kose ääres elav'	77–78

Kõrvalpõikena käsitles M. Veske *vere*-kohanimesid, mille täiendosa viitab maapinna kõverustele (tabel 7). *Ker-* ~ *kär*-tüveliste täiendosade analüüsimisel ei märkinud autor kihelkondi, kus asjakohased toponüümid esinevad, samuti puudub saksakeelsete nimede täpsem kuuluvus. Tänapäeva andmetele toetudes võiks asjaomaste nimede kuuluvuse panna paika ligilähedaselt järgmiselt: Mar *Keravere* (sks *Kerrafer*, *Kerrawere*), Tür *Käravere* (*Kerrefer*), Amb *Käravete* (*Kerrafer*), Kul *Kärevere* (*Kerrefer*), SJn, Äks *Kärevere* (*Kerrafer*, *Kärrefer*), Vän, Sim, Var *Käru* (*Kerro*). *Ker*-tüveliste nimede ja *Kirumpäh* etümoloogiat pole seni õnnestunud üheselt selgitada (Pall 1969: 103–104; Kettunen 1955: 159). Igatahes ei kuulu nad omavahel päritolult kokku. *Pööra*- ja *Vään*-kohanimede täiendosa on ka pärastpoole võrreldud M. Veske esitatud apellatiividega (Pall 1969: 196–197, 284). *Viruvere* talunime käsitledes mainis M. Veske, et *Viru* ei saa olla muud kui *vieru* lühene-misel saadud toponüüm, sest kõik sellenimelised talud paiknevad veerudel (Weske 1877₄ : 80). Tegelikult on *Viru* ja *vieru* seos küll olemas, kuid see on üsna kauge (vt Ernits 2009₂).

Tabel 8. Pinnavormidega seostatud vere-nimed Weske 1877₄ andmeil

Kohanimi	Üldsõna	Paralleelid	Lk-d
<i>Kaarepere</i> ~ <i>Kaarevere</i>	<i>kaar</i>		78; vt 61–62
<i>Keravere; Kerevere,</i> <i>Käravere, Keru;</i> <i>Ker(r)afēr,</i> <i>Ker(r)efēr, Kerro</i>	? <i>kera</i> , ? <i>kere</i> , ? <i>keerd</i>	Võru läh <i>Kirumpää</i> [?~] <i>Kirepää</i> < * <i>kere-pää</i> (<i>kire</i> = <i>kere</i>); sm <i>kero-pää</i> ‘ümar- pea’, sm <i>kierä</i> ‘ümar jt’	79–80
PJg <i>Pö(ö)ravere</i> m	<i>pöör</i> : <i>pööra</i> ~ <i>pööri</i> ~ <i>pöoru</i>	Ksi <i>Pööraküla</i> k ~ <i>Pöraküll</i> (Rückeri kaardil)	78–79
Sim <i>Wankfer</i> [praegu <i>Venevere</i>] m	<i>väng</i> : <i>vangu</i> ‘ukse käepide jm’; <i>vangu-</i> <i>maa</i> ‘jõekäärus olev maatükk’		78
Lai?/Võn? Kurista <i>Viruvere</i> t	[<i>veer</i>] ‘lauge nõlvak’	<i>Viru</i> (sage); <i>veerev maa</i> ‘lauge nõlvak’, sm <i>vieru</i>	80
Äks <i>Väänive(e)re</i> k	<i>vään</i> : <i>vääni</i> ~ <i>väänu</i>		78
Äks <i>Väänikvere</i> k (eelmise küla paralleelnimi)	<i>väänik</i> ‘painduv, nõtk’		78

Ebaselge etümoloogiaga vere-kohanimed rühmas on M. Veske esitanud kaks kohanime, mille täiendosa omastav kääne võimaldab rekonstrueerida mitu erinevat üldsõna, samuti nimesid, mille täiendosa vasted eesti keeles puuduvad või on mittetäielikud, ent soome keelest saab leida rahuldavaid vasteid (tabel 8). *Aavere* ja *Sargvere* päritolu selgitamiseks esitas L. Kettunen (1955: 275, 292) hiljem samad apellatiivid mis M. Veske (temale viitamata). *Kuiavere* puhul tuleks pigem lähtuda üldsõnast *kuiv*, nagu seda tegi L. Kettunen (1955: 307). *Loovere* võimaldab pakkuda M. Veskele lisaks muidki apellatiive, kuid nime päritolu on jäänud ebaselgeks; lahendamata jääb ka *Tähtvere* probleem (vt Pall 1969: 126, 253–254). Igatahes *tahk* kõrvutuseks ei sobi.

Tabel 9. Päritolult ebaselgeteks peetud *vere*-toponüümid Weske 1877₄ andmeil

Kohanimi	Üldsõna	Paralleelid	Lk-d
HJn, VMr <i>Aavere</i> k ~ <i>Hauaueerae</i> (LCD) ~ <i>Havaerae</i> (LCD)	? <i>haab</i> ; ? <i>haud</i>	kohanimesdes sageli <i>haava</i> ja <i>haavik</i>	81
SJn <i>Kuiavere</i> k	Alutaguse ? <i>kuja</i> 'tänav'	sm <i>kuja</i> , <i>kujavieri</i> , <i>kujo- vieri</i> 'kuja-äärne', <i>kujan- pää</i> 'tänavaoits' (Lönnrot)	80–81
MMg <i>Loovere</i> t	? <i>lood</i> : <i>loo</i> 'loopealne'; ? <i>loog</i> : <i>loo</i>	sm <i>luoto</i> 'laid'; <i>luoko</i> 'loog'	80
Pee <i>Sargvere</i> m	* <i>sarg</i> : * <i>sara</i>	sm <i>sarka</i> 'põlluriba'	81
Nõo <i>Tähkvere</i> ~ <i>Techelfer</i> m [praegu <i>Tähtvere</i>] < ?* <i>Tähkoveere</i> ; Lai <i>Tähkovere</i> m [praegu <i>Tähkvere</i>]	?? <i>tahk</i> : <i>tahu</i> < * <i>tahku</i> ~ * <i>tahko</i>	Hää <i>Tahkoküla</i> k ¹⁷¹ ; Rap <i>Tahko</i> koht; Rei <i>Tahkurannanina</i> ; sm <i>tahko</i> : <i>tahvon</i> 'tahk'	81

J. Jung saatis 1877. aastal M. Veske *vere*-nimede ettekande teemal ÕESile poleemilise kirja (Jung 1878). Ta pooldas *vere*-lähtena apellatiivi *pere*, väites, et 1) -*vere* esineb ka seal, kus eesti keeles esineb *veer* asemel *äär*, 2) *vere*-nimesid võib kohtades, kus kasutatakse *säält ääre*, *taga ääre* ehk *teie ääre rahvas*, s.o Haapsalu kandis kõige vähem leida, 3) -*veerde* räägivad vaid üksikud tartumaalased, 4) Viljandi, Paistu ja Halliste kandis, mida J. Jung hästi tundis, esineb illatiivis alati lühike *e* (-*verre*, -*verhe*), 5) *vere*-kohanimesdes ei kasutata ootuspärast väliskohakäänet, vrd *ma lähen Atsile* (st Atsi tallu), kuid *ma lähen Eistveresse* (st mõisa), 6) *pere*-formandis olevat *p* muutunud sakslastel *f*-iks, mis hiljem eestlase suus kõlanud *v*-na, seega -*pere* < -*fer* < -*vere*, 7) paljud toponüümid tõendavad *pere*-osise kasutamist, nagu *Loopre*, *Kaarepere* (tegelikult Scharenbergi nimest), *Palopere*, *Riisipere*, *Voorepere*, *Haaspere*.

M. Veske esitas kõigil juhtudel küllaltki kaalukaid vastuväiteid, kuid neist ei piisanud *pere*-võimaluse eitamiseks hilisematel aegadel (Weske 1877₄: 91–95; 1878₁). Uuri ja nentis, et -*vere* esineb üle kogu Eesti, kuid

¹⁷¹ *Tähk* ja *tahk* on erinevad sõnad. *Tahko* tähistab neeme või kõrgemat rannapaljandit (EKR 646). Toimetaja märkus, 2016.

Põhja-Eestis on sõna ajapikku unustatud. Väljendite *säält ääre rahvas* jt levik ei ühti *-vere* omaga. Tema järgi tarvitavad pika *e*-ga kuju *-veerde* mitte üksikud, vaid tuhanded tartlased ja lisaks ka võrukesed (seda pole teised uurijad kinnitanud ega ümber lükanud). Illatiivi lühike *e* ei tõesta keeleuurija meelest midagi, sest ta võib olla arenenud pikast vokaalist. M. Veske ei eitanud osise *-pere* ulatuslikku kasutamist ning ajapikku tähenduseta sõnaks muutunud *-vere* asendamist *pere*-ga, kuigi tõestas seda ebasobiva näite *Kaarepere* najal (Weske 1877₄: 91–95).

M. Veski lootis, et arvukate *vere*-toponüümide etümologiseerimine õnnestub alles siis, kui kõik Eesti kohanimed on kokku kogutud ja võrreldud Soome omadega. Siis saab lahendada ka probleemi, kas nad pärinevad eestlastelt või mõnelt siin varem elanud rahvalt. Eesti kohanimed kogumist oli ÕES korduvalt propageerinud juba 1841. aastast alates (Raun 1937₁: 217–218). Tähtsaks pidas uurija kohanimed registreerimist uues kirjaviisis, et neid oleks võimalik õigesti lugeda. Toponüümide seostamiseks maastikuga soovitas M. Veske nimele juurde lisada maapinna omadused. Uurija pidas vajalikuks külade ja talude nimede noteerimist kirikuraamatutest. M. Veske oli kahe aasta eest saatnud välja oma „Küsemised“ kohanimedele kohta (Weske 1877₄: 83). Paraku puuduvad siinkirjutajal lähemad andmed nimetatud küsitluskava kohta. Viimase poolesaja aasta kohanimeuurijate asjakohased tööd, mis seostavad *vere*-osise peamiselt aletegemisega, lähtuvad nii või teisiti M. Veske oletatud apellatiivist *veer*.

4. Tähenduste avamisest sõnastikukavandini

M. Veske tegeles kõige muu kõrval ka vana kirjakeele mälestistes ja rahvalauludes leiduvate unustusehõlma vajunud sõnade tähenduste selgitamisega eeskätt soome keele abil: „Iga laulule annan tähendusi juuremurdelisteh ehk wanade wormide seletuste poolest.“ Piirdutagu siinkohal vaid paari näitega. M. Veske selgitas värsis *Miska leikas imme-rihmad, / Kau kammitsad arutas* sõnavormide *imme* ja *kau* tähendused nõnda: „Soome keeles *impi*, gen. *immen*, neitsi, tüdruk. Nomin[atiiv] *kabu*, gen. *kau*, naiste-rahvas, tüdruk.“ (Weske 1881₁: 24). F. J. Wiedemann oli ühes rahvalaulus tõlkinud värsi *pane koerad kaale'eie* viimase sõna saksa keelde kujul *in den Star* ‘(silma)kaesse’. M. Veske märkis õigesti, et laulus tuleks lähtuda oletatavast sõnast *kahled* tähenduses ‘kett; ahelad’, mida saab kõrvutada vastava soome sõnaga; lisaks

mainis ta Põhja-Virumaalt, vist Haljalast kuulnud sõna *kahil* (puudub tänapäeva murdesõnastikes) (Weske 1886₂: 223–225). Vana kirjakeele mälestiste hulgast on M. Veske lühidalt peatunud Heinrich Stahli käsi- ja koduraamatus sisalduvaid omapärastel sõnadel, nagu *emmis* ‘kuni’, *amak* ‘kuni’, *ickas*, *iggas* ‘ikka’, *kahs*, *kaas* ‘ka’ (võrdluseks sm *kanssa*) jpt (Weske 1882₁: 79; 1882₂: 178, 183). Nende käsitlemine jäi morfoloogia ja leksikoloogia piirimaile.

Endaasutatud ajakirjas Oma Maa andis M. Veski huvipakkuva populaarse ülevaate sõnast *raha*, mille esialgseks tähenduseks oli ‘nahk’, kuid ei maininud, et tegemist on germaani laensõnaga (Weske 1884₁). Populaarsete kirjutiste kilda kuulub ka pikem käsitelu ungari keele sõnavara sugulusest eesti jt soome-ugri keelte omaga (Weske 1886₁). See on loodud Ungari-reisi mõjul ning toetus J. Budenzi mahukale soome-ugri keelte võrdlevale sõnasitikule („Magyar-ugor összehasonlító szótár“. Budapest, 1873–1881) ja kujutas endast kõrvutavat loendit 46 soome-ugri tüvest. Vaadeldavat artiklit pidas Paul Alvre (1993: 5) üheks esimeseks „eestlaste poolt kirjutatud ja ka Eestis avaldatud kogu soome-ugri keelkonda laiemalt haaravaiks etimoloogiaiks“.

F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu ilmumise järel kerkis ÕESI koosolekul (8.05.1874) päevakorda saksa-eesti sõnaraamatu koostamine. Selle võttis oma õlule M. Veske, kes tegi kõigepealt eesti keele kirjaviisi uuendamiseks rea ettepanekuid, mille hiljem kiitis heaks selleks määratud erikomisjon. Kahjuks ei saanud üritusest asja. 1897. aastal mainiti M. Veske kirjanduspärandi seas vaid saksa-eesti sõnaraamatu korrastamata kavandeid (Raun 1937₁: 200–201).

5. Kokkuvõtteks

Tartu-perioodil (1873–1885) piirdusid M. Veske leksikoloogia-alased uurimused peamiselt eesti keelega, need polnud kuigi ulatuslikud, kuid on siiski püsiva väärtusega. Ta sellealane tegevus seostub kõigepealt 1873. aasta ettekandega ÕESI koosolekul, mil ta tutvustas W. Thomseni germaani laene puudutavat raamatut. M. Veske leksikoloogia-alases uurimistöös oli kesksel kohal toponüümide, eriti Eesti arvukate *vere*-lõpuliste kohanimedede päritolu selgitamine. 1877. aastal ilmunud *vere*-teemaline artikkel oli üks esimesi põhjalikumaid tõsiteaduslikke uurimusi Eesti toponüümika ajaloos. Seal antakse esmakordselt ülevaade ka senisest probleemiuurimisest. Uuriija arva-tes tuleneb topoformant *-vere* üldsõnast *veer*. Seda seisukohta on toetanud

mitmed hilisemadki keeleteadlased ning ta tundub ka siinkirjutajale kõige tõepärasem oletus (Ernits 2007₁: 915). Samuti on hilisemad uurijad võtnud omaks enamiku M. Veske pakutud *vere*-kohanimede täiendosade etümoloogiaid. Peale selle on ta edukalt uurinud *Vene* ja *Ugandi* algupära. Üksnes pseudomütoloogilise laulujumala *Vanemuine* nime päritolu selgitamine ebaõnnestus. Teiseks suunaks, mis andis häid tulemusi, oli rahvalauludes esinevate vananenud sõnade tähenduste kindlakstegemine (eeskätt soome keele abil). Paaris kirjutises üritas M. Veske populariseerida soome-ugri võrdlevaajaloolise leksikoloogia saavutusi. Paraku jäi tal saksa-eesti sõnaraamatu koostamine algusfaasi.

FR. R. KREUTZWALD LÕUNAEESTLASTE PIIRE KOMPIMAS

Ilmunud: Fr. R. Kreutzwald lõunaeestlaste piire kompimas. – Võro Instituudi toimõndusõq 26. Õdagumeresoomõ piiriq. Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2012, 30–65.

Artiklis kirjeldatakse Fr. R. Kreutzwaldi tegevust, millega ta abistas akadeemik Peter v. Koeppenit Venemaa Euroopa-osa rahvastiku kaardi koostamisel. See näitab Fr. R. Kreutzwaldi ettevõtmisi veelgi mitmekülgsemana, kui seda on seniajani käsitletud. Kronoloogilise järgnevuse kõrval pööratakse kirjutises tähelepanu ka tema suhtlusvõrgustikule (täpsemini suhtlusahelatele) andmete kogumisel. Käsitus antakse hinnang kogumistöö tulemustele ja võrreldakse neid varasemate ja mõnel määral ka hilisemate käsitletudega. Samuti kommenteeritakse võimalust mööda kirjavahetustes leiduvaid etnograafilisi ja muid teateid.

Keiserliku Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik ning Vene Geograafia Seltsi asutajaliige ja selle statistikaosakonna juhataja Peter v. Koeppen koostas Venemaa Euroopa-osa rahvastiku kaarti, mispuhul kasutas ta ulatuslikult korrespondentide abi. Üks hinnatud abilisi oli Fr. R. Kreutzwald, kes kogus aastatel 1849–1851 korrespondentidega suheldes peamiselt statistilist ja topograafilist ainet lõunaeestlaste kohta. Asjaomane teos ilmus pealkirja all „Этнографическая карта Европейской России“ („Venemaa Euroopa-osa etnograafiline kaart“) 1851. aastal ja selle seletus järgmisel aastal (Koeppen 1852).

P. Koeppen pöördus esimest korda kirjaga Fr. R. Kreutzwaldi poole 13. III 1849.¹⁷² Pöördumise ajendiks sai viimase hiljuti ilmunud artikkel Pihkva kubermangus elavate eestlaste (s.o setude) rahvalauludest (Kreutzwald 1848).¹⁷³ Fr. R. Kreutzwald oli ainese kogumiseks ise viibinud Petseri ring-

¹⁷² Kõik daatumid on vana kalendri järgi.

¹⁷³ Autor kasutab sõnakujusid *setu* ja *Setumaa*, soovides naaberrahvaste nimetustes ja

konna kolmes külas, kuid ülejäänud külade kohta hankinud suulisi andmeid (KK I 443). P. Koeppenile andis kirjavahetuseks otsese ajendi see, et ta oli Pihkva tsiiviilkubernerilt saanud teate uskumatult väikese eestlaste arvu kohta nimetatud kubermangus (kõigest 64 hinge 10 külas). Peale selle soovis kaardi koostaja täpsustada ühe mõisa asukohta Setumaal ja sealsete eestlaste (setude) arvu. P. Koeppen kirjutas enesekindlalt (vt KK I 441): „Lokaalsete olude tundmine, mida Teie huvitav teade tõendab, ja soe osavõtmine etnograafilistest uurimistest on käemeesteks, et Teie, kõrgeauline härra doktor, minu palvet tähele panemata ei jäta.“

Fr. R. Kreutzwaldi vastuskirja ei tulnud kaua oodata. Juba 22. märtsil andis ta nõusoleku: „Teie ekstsellentsi austatud ettepanek 13. skp. Pihkva eestlaste asjas peab võimalust mööda tähelepanemist leidma, ma palun ainult esitsa ajapikendust, kuni praktiseerivale arstile nii rahutu kevadiste haiguste aeg mööda läheb, mil siis harilikult väike rahuaeg tuleb, mis kõrvalisteks talitusteks mahti annab.“ Fr. R. Kreutzwald hakkas kohe tegutsema, läkitades kirju mitmele poole. Ta palus P. Koeppenilt mõnd ametlikku dokumenti, mis kinnitaks ta õigust ametnikelt ja eraisikutelt andmete nõutamiseks (KK I 443). Kaardi koostaja laskis Teaduste Akadeemial saata Pihkva tsiiviilkubernerile palvekirja, et Fr. R. Kreutzwaldile osutataks abi etnograafilise atlase jaoks vajalike andmete kogumisel (KK I 454).

Teabe kogumine veeretas Fr. R. Kreutzwaldi ette mitmesuguseid nii objektiivseid kui ka subjektiivseid takistusi. Kõigepealt põhjustas venimist ja ebatäpsustki riigiametnike laiskus ja hoolimatus. Näiteks vastas Ostrovi maakonna mõisnik M. Rink: „Ei tahtnud selle asja väljaselgitamisega hakata keegi eraviisil tegemist tegema, sest see nõudvat palju kirjutamist ja härradel on juba niigi nekrutite võtmise, sõjaväe läbimarssimise ja isegi kõige kõrgemate isikute Ostrovi kaudu reisimise tõttu tülinat küllalt.“ Lisaks olevat arhiiv osaliselt tulekahjus hävinud, osaliselt aga veel korrastamata (KK I 505). Osa mõisnikke eitas eestlaste olemasolu oma mõisates, kartes, et küsitlusele võib järgneda talupoegade vabastamine pärisorjusest, nagu see oli toimunud Balti kubermangudes (KK I 446). Üheks põhjuseks, mis raskendas andmete kogumist, oli see, et mõisate maad asetsesid väga laialdastel aladel, nt Pankjavitša valla Kuutsina (vn *Кучино*) mõisa külad olid kolme kiriku, nimelt Sõmeritsa,

naaberalade väga tuntud kohanimesedes säilitada traditsioonilist kirjutust nagu *rootslased*, *Rootsi* ja *Pihkva* puhulgi. Iselugu on vähem tuntud kohanimedega, nagu *Taeluva* jt, mispuhul tarvitatakse Setomaa 2009 registris esikohale asetatud nimekujusid.

Taeluva ja Saalesja teenindada, kusjuures mõned külad asusid mõisasüdamest 12, teised aga isegi kuni 40 versta kaugusel (KK I 455).

Fr. R. Kreutzwald oleks valmis olnud kõik külad ise läbi käima, kui vaid ametikohustused oleksid seda lubanud, sest samaaegselt oleks ta saanud koguda ka rahvalaule ja pärimusi, mis teda enim huvitasid. 6. V 1852 kirjutas ta akadeemik A. J. Sjögrenile: „Kui vastik leivanuga meid viletsaid maapealseid vähem koormaks ja vabu vaimutiibu igast küljest ära ei kärbiks, siis võiksin ma küll enam kui ükski teine eesti rahva kohta avaldada, kuna ma tema keskel olen üles kasvanud ja tema omapärasusi lähedalt tunnen [...]“ Fr. R. Kreutzwald leidis, et kindlasti peaks „keele ja kommete asjus“ külastama nii keelesaari kui ka setusid, kes on „ennemuistsest ajast palju säherdust alal hoidnud, mis päris-Eestimaal on peaaegu jäljeta kustunud.“ (KK I 451; II 408–409)

Fr. R. Kreutzwaldi tegevus andmete kogumisel etnograafilise atlase tarvis kestis veidi üle aasta. P. Koeppen jäi tema tegevusega igati rahule. Akadeemik kirjutas 11. V 1850 seoses uurimiste lõppemisega: „Usun, et ainult Teie lahkuse tõttu olen ma varustatud tarvilikul määral heade andmetega, et võiksin parajal ajal öelda mõne sõna eestlaste kohta Pihkva kubermangus ja Lätimaal. Olen kindel ja tunnistan seda otsekoheselt ja kõige suurema tänuga, et ma ühelgi teisel teel poleks saanud nii häid andmeid, nagu nüüd lugu on.“ (KK I 488). Täpsete andmete kogumise eest tänas P. Koeppen Fr. R. Kreutzwaldi ka Venemaa Euroopa-osa kaardile lisatud selgituses (Koeppen 1852: 12).

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus P. Koeppeniga sügenes veel järgmiselgi aastal (kaks kirja kummaltki) seoses K. E. v. Baeri kalandusalase uurimistööga. Kirjalik suhtlemine lõpeb praegustel andmetel kirjaga P. Koeppenile 15. maist 1851 (KK I 494–495).

Fr. R. Kreutzwald koostas oma uurimistulemuste põhjal ülevaate Pihkva kubermangu Ostrovi ja Opotška kubermangu eestlaste riietusest, kommetest, harjumustest ja keelest. See loeti ette Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 5. XII 1851 (Sitzung 1851: 917). Paraku pole aga ettekande käsikiri säilinud (KK II 270), mistõttu pole enam täpselt teada, milliseid järeldusi oli Fr. R. Kreutzwald teinud oma ettekandes. Üht-teist ta seisukohtadest selgub muidugi kirjavahetusest.

Setud

Andmeid esimeste setusid uurinud isikute kohta leiame Setumaa ajaloo sissevaatest (Setomaa 2009: 284–285). Esimesena on setusid käsitlenud saksa literaat Christian Hieronymus Justus Schlegel, kes koduõpetajana ja riigiametnikuna viibis Setumaal kolmel korral, nimelt aastatel 1783, 1815 ja 1820. Ajaliselt teiseks uurijaks peetaksegi Fr. R. Kreutzwaldi. Esimene teade setude arvu kohta pärineks nagu 1834. aastast P. Koeppeni sulest. Tegelikult kandis akadeemik hiljem kogutud andmed VIII hingerevisjoni keskmisele aastale (1834). Andmete hankimisel abistas teda Fr. R. Kreutzwald, kes sai setude arvuks 1849. aastal 8892.

Esialgu Fr. R. Kreutzwald ei hinnanud setu kultuuri, sh lauluvara, kuid baltisaksa rahvaluuleteadlase Alexander Heinrich Neusi ning saksa filosoofi ja folkloristi Johann Gottfried Herderi mõjul muutis põhjalikult oma meelt. Fr. R. Kreutzwald hakkas viimase ideid inimkonna muistsest kuldajast aluseks võttes eestlaste, sh setude kultuuri retrospektiivselt konstrueerima, pidades end pigem selle taastajaks. Seejuures on ta oma kultuurikirjeldustes setusid kahtlemata idealiseerinud (vt A. Kalkun 2011: 49, 53–54).

Fr. R. Kreutzwald taipas, et Pihkvamaa kubeneri kirjas mainitud eestlaste hulgas pole setusid, sest „õigeusu kiriku alla käivad eestlased on arvatud venelasteks“ (KK I 443). Juba samal päeval (22. III 1849), kui ta andis P. Koeppenile nõusoleku aidata teda andmete kogumisel, läkitas ta vastust otsides järelepärimise Kuutsina mõisa kohta selle omanikule Aleksandr Golejevskile. Viimane vastas esialgu, et ta mõisas pole ainustki eestlast, kuid hiljem, nähtavasti Fr. R. Kreutzwaldi uue kirja peale nentis, et mõisa viies külas elab 81 eestlast (KK I 499–500). 10. V 1849 kirjutas Fr. R. Kreutzwald P. Koeppenile, et Pihkvamaal leidub palju eestlasi, „keda venelased „pooleusklikkudeks“ kutsuvad.“ Ta nimetas sel puhul järgmisi mõisaid: Petseri vallas Laasaruvat (*Лазарово*), Kiirovat (*Кирово*) ja Saalesjat (*Залесье*), Pankjavitsa vallas Slähhovat (*Шляхово*), Irboska vallas Kolossovat (*Колосово*) ning Peipsi-äärset Belovat (*Белово*). Ka paar kilomeetrit teisel pool Pihkvat asuvat kivitee ääres kaks väikest eestlaste küla (KK I 446).

Pikka aega ei saanud Fr. R. Kreutzwald kätte ametlikke andmeid setude arvu kohta. 1. V 1849 oli ta kohtunud Petseri ringkonnaülema (stanovoi) Aleksandr Ponomarjoviga, kes lubanud talle pärast 20. maid vajaliku teatise saata. Sama kuu lõpul viibis Fr. R. Kreutzwald ametisõidul Petseri lähikonnas

ja läkitas käskjala ringkonnaülema juurde, kuid nõutavat nimekirja ikkagi ei saanud, sest too olevat lõõnud põnnama, et ehk „on selle taga peidul mõni poliitiline eesmärk, mille tõttu tema omavolilisest abivalmidusest võiks talle ebameeldivaid tagajärgi tõusta.“ 4. juunil pöördus Fr. R. Kreutzwald krahv Karl Reischach-Riethi poole Petseris, et A. Ponomarjov saadaks viimaks täpse nimekirja kõigist Pihkvamaal elavate eestlaste (*полувсерцы*) kohta.

17. juunil pöördus Fr. R. Kreutzwald otse Pihkva tsiviilkubernerile Aleksandr Tšerkassovi poole tungiva palvega, et Pihkva maakohus saadaks vajaliku nimekirja, kusjuures Peterburi Teaduste Akadeemia oli juba 17. V 1849 läkitanud kubernerile P. Koeppeni koostatud palve aidata Fr. R. Kreutzwaldi asjaomases küsimuses. Paraku läks teade andmetega, mis kuberneris sõnul postitati 4. augustil, kaduma. Selle peale läkitas P. Koeppen kubernerile kirja, et too saadaks kaotsi läinud paberi uuesti. Tsiviilkuberner tegigi seda. 25. novembril läkitas Fr. R. Kreutzwald dokumendi akadeemikule, et see kopeeriks nimekirja ning tagastaks originaali. Paraku läksid kuberneris andmed koos kaaskirjaga postis kaotsi. Saatja oli kopeerinud vaid nimekirja algusosa. Tõenäoliselt järgnevalt mainitud kaardi abil läks Fr. R. Kreutzwaldil korda külade nimekiri taastada, kuid ta ei osanud lisada talude ja hingede arvu (KK I 450, 454–455, 471, 474, 477, 479, 484, 525–528, 531–532, 535).

Juulis saadeti Fr. R. Kreutzwaldile P. Koeppeni palvel geodeet Fjodor Schuberti juhtimisel koostatud „Venemaa lääneosa spetsiaalkaardi“ (1832) vajalikud kaks lehte, et Fr. R. Kreutzwald saaks kaardil kriipsutada alla eestlastega asustatud külade nimed. Petserimaad kajastava kaardilehe saatis Fr. R. Kreutzwald tagasi 20. XII 1849. Seda lehte koos Fr. R. Kreutzwaldi tähistustega tasuks otsida Peterburi Teaduste Akadeemia arhiivist. Teise, Lutsimaa kohta käiva kaardilehe tagastas ta alles 23. V 1850, kusjuures see jäi andmete puudusel täiendamata (KK I 457, 479–480, 489).

1849. aasta juulis viibis Fr. R. Kreutzwald Peterburi Teaduste Akadeemia ülesandel kolm päeva Setumaal. Ta sõitis Võrust Pankjavitsa, Raatseva ja Saalesja kanti ning jõudis postmaanteed pidi Vastseliina, läbis järgmisel päeval Taeluva piirkonna ja naasis Orava kaudu Võrru (KK I 458).

Reisi tulemusel tegi Fr. R. Kreutzwald kindlaks, et Setumaal elab 58 külas ja 2 eramõisas ühtekokku 2134 setut (KM EKLA B-37.511: 6–8). Ta kirjutas loendis külanimed kirillitsas, üritades edasi anda ametlikke nimesid, kuid nende sekka oli sattunud ka mõni setukeelne, nagu näiteks *Авиница* asemel *Обыница*. Külade administratiivne kuuluvus on loendis märkimata.

Hiljem korregeeris Fr. R. Kreutzwald mõnd kirjapanekut (KM EKLA 63.6.1: 8–8p). Ta mainis P. Koeppenile, et setu küladel on enamasti ka eestikeelsed nimekujud (*Tedre-küla*, *Soo-küla*, *Navike küla*), eksides sealjuures mõne nimepildiga, vrd Tedre (*Гузюно*) ja Navigõ (*Новиуку*). Andmete koguja nentis, et rahvas sageli ei teadnudki asula ametlikku vene nime (KK I 459).

Reisija enda väitel jäid tal käimata vaid mõned külad Sõmeritsa kandis ja Peipsi-äärne piirkond, st rahvarikas Lobotka vald (KK I 458). Ta mainis, et ühtki küla polevat välja jäänud Taeluva, Petseri, Saalesja ja Pankjavitsa kiriku piirkonnas, kus ta ise käis ringi ja küsitles. Kindel polnud ta aga Irboska ja Sõmeritsa kandi suhtes, mis oli koostatud võõraste teadete põhjal (KK I 483). Irboska vallast jäi tegelikult enamik puudu, sest nimetatud oli vaid paari küla. Näikse, et kahe silma vahele oli külasid jäänud ka Petseri ja Pankjavitsa vallas, sest võimatu oli nii lühikese aja vältel tutvuda kogu piirkonna arvukate küladega.

Fr. R. Kreutzwald kirjutas oma reisi põhjal 2. VIII 1849 akadeemik P. Koeppenile pika kirja, mis sisaldab mõndagi huvipakkuvat setude majanduse ja kultuuri kohta (KK I 459–462). Refereeritagu sellest üht-teist huvipakkuvamat. Setumaa oli tihedasti asustatud. Põllumaa olevat olnud harva viljakas ja seda oli talurahva jaoks liiga vähe. Fr. R. Kreutzwald leidis, et põllumaad tuleks paremini harida. Karjakasvatus oli tagasihoidlikul tasemel, sest väidetavalt oli puudus karja- ja heinamaadest. Seda võinuks Fr. R. Kreutzwaldi arvates korvata ristikheina kasvatamise ka muude vahenditega, ent see polnud „inimestele veel selgeks saanud“. Sularaha olevat püütud saada õlgede ja lina müügiga. Fr. R. Kreutzwald märkas, et talupoegi kurnatakse liigselt. Võrreldes Liivimaaga olnud kroonutalupoegade seisukord siiski soodsam, sest nad maksnud meeshinge kohta aastas vaid 5 rubla hõbedat. Loendajarentis, et palju kõnnumaid oli omandanud Liivimaalt väljarännanud luteri usku eestlased (KK I 459, 481). Täheldamata jäi, et kehva majanduse peamiseks põhjuseks oli külakogukondlik maakasutus, mis ei innustanud tegema uuendusi (Reissar 1996: 61; Setomaa 2009: 291).

Fr. R. Kreutzwald kirjutas ülevoolavalt: „Rahvake ise on üliväga armastusväärne, vastutulelikult lahke ja usaldav, iseäranis veel selle külalise vastu, kes kallist emakeelt räägib.“ Ta nentis, et igal pool kõneldi omavahel Tartu murret (st setu keelt), kusjuures väiksemad lapsed ei mõistnud sõnagi vene keelt. Ainult Irboska pool olevat mõistetud vene keelt rohkem, kuid seda räägitavat tugeva eesti aktsendiga. Teisal lisas Fr. R. Kreutzwald, et ta kuulis

ühelt Mahnova setult Irboska kiriku piirkonnas, et varem olevat Petseri ja Irboska kirikutes jumalateenistusi peetud nii eesti kui ka vene keeles. Tavaluvas olnud hiljuti surnud eestlasest papp, kes pidanud eestikeelseid jumalateenistusi (KK I 483). Viimased teated vajaksid küll hoolikat ülekontrollimist (vrd Setomaa 2009: 331).

Kirjast saame teada, et Sõmeritsa kirikust paari versta kaugusel asus paar iidset tamme, kusjuures „jämedama tamme tüvel olevat enamalt olnud ühe pagana jumala pilt.“ Ristiusustamisel jäetud tammed alles, kuid vana pildi kohale lõigatud kolm risti, millega neutraliseeriti nn paganlust. Veel mõni aasta tagasi enne Fr. R. Kreutzwaldi reisi olevat tammele ohverdatud münte. See näitab puu pühaduse pikaajalist säilimist rahva meeles.

Kirjas tuleb kõne alla ka Meeksi kultuskivi. Fr. R. Kreutzwald tundis suurt huvi Kagu-Eesti kääbaskalmistute vastu. Pankjavitsa vallas Raatsovast (*Рачево*) paari versta kaugusel asuvate setu külade Sandra (*Задорожье*), *Курмини* ja *Игнатовка* lähedal (mõlemad külad tuvastamata) avastas ta ühel liivanõmmel 20 hauakääbast, mis olid enamasti kividega kaetud. Neid olevat kohalik rahvas pidanud sõjahaudadeks (KK I 461).

Kuna P. Koeppenile saadetud setu külade nimekiri läks postis kaotsi, siis oli akadeemikul esialgu kasutada vaid Fr. R. Kreutzwaldi registreeritud rahvaarv (millegipärast 2140 asemel 2134; KK I 475). Selge, et see oli liiga väike. P. Koeppen leidis ühest riigidomeenide ülema aruandest, et Liivimaa piiri läheduses leidub riigitalupoegi, kes on „eestlased, keda kutsutakse tšuh-hontsõ. Muudest talupoegadest erinevad nad ainult oma keele ja mõnede kommete poolest.“ Nad pidid moodustama $\frac{1}{4}$ Petseri ja Irboska valla rahvastikust, mistõttu setude arv võis olla hoopis 6000 ringis, seega kummaski vallas ümmarguselt 3000 hinge (KK I 475–476). Huvitaval kombel ei võetud jutuks ülejäänud valdade setusid.

Hiljem sai P. Koeppen teada Pihkva tsiviilkuberneri loendis üles antud setude arvu kümne õigeuskiriku piirkonna (*нозочм*) kohta – 224 külas 7748 inimest (tabel 1). Seda täiendas Fr. R. Kreutzwaldi nimekiri 1144 eestlasega 38 külast, mida ei esinenud kuberner loendis (KK I 484; KM EKLA 63.6.1: 12–15). Ülejäänud setude arvud oli ta liitnud kuberner loendi külade setude arvule.

Tabel 1. Setu külade arv 1849. aastal

Pogost	Kubermanguvalitsuse andmeil	Fr. R. Kreutzwaldi täiendused
Irboska	19	–
Kulje	13	–
Kulkna	11	–
Pankjavitsa	31	9
Petseri	24	–
Saatserinna	12	–
Saalesja	24	8
Sõmeritsa	1	11
Tacluva	45	10
Värska	44	–
Kokku	224	38

Siinpuhul on huvitav märkida, et Fr. R. Kreutzwaldi lisaloendis olevatel külanimedel pole enamasti vasteid kättesaadavates hilisemates allikates. Üheks põhjuseks võis olla see, et tegu polnud ametlike nimedega. Täieliku ülevaate ja parema selguse mõttes tuleks kuberneriga kaotsiläinud kirja koopiat otsida Pihkva kubermangu fondidest, kui need on säilinud. Tartus talletatud ära kirjas jõudis Fr. R. Kreutzwald märkida vaid kahe kirikupiirkonna talude ning mees- ja naishingede arvu (tabelid 2 ja 3).

Teisalt sai Fr. R. Kreutzwald mõisaomanik Carl W. Sterni vahendusel teatise Irboska vallavalitsuselt, kelle andmeil elas 44 külas 908 setut, lisaks veel rohkesti Liivimaalt sisse rännanud (KK I 478; KM EKLA 63.6.6). Valla ja kirikupiirkonna andmeid pole hõlbus kõrvutada, sest nende piirid on aja jooksul olnud muutlikud. Tabelisse 3 on võrdluseks paigutatud talude ja setude arv nendest Irboska valla küladest, mis on ühised kirikupiirkonna omadega.

Tabel 2. Talude ja setude arv Petseri kihelkonnas 1849. ja 1902. aastal

Külad	1849. aastal		1902. aastal
	Talusid	Setusid	Setusid
Herkova (<i>Херково, mitte Лерково</i>)	4	44	100
Kolovinna (<i>Головино</i>)	6	47	90
Korbuna (<i>Парышкино</i>)	2	19	56
Krohhova (<i>Крохова</i>)	4	25	—
Kuusä (<i>Лугино</i>)	2	18	38
Lääpä (<i>Подтекалово</i>)	2	13	29
Molniga (<i>Смолина Гора</i>)	8	65	157
Nutretsova (<i>Нутрецово</i>)	1	13	29
Pal'tsova (<i>Пальцовы Лебеды</i>)	5	49	82
Parkanova (<i>Барканово</i>)	3	42	81
Pereznikka (<i>Березнюсь Малый, Hurt: Березник Малый</i>)	1	12	*
Pitalova (<i>Березнюсь, Hurt: Березник Большой</i>)	5	49	108 ¹⁷⁴
Poodlissa (<i>Подлисье</i>)	2	12	23
Pulatnova (<i>Булатново</i>)	4	27	82
Puravitsa, Suurõ- (<i>Буравцы Большие</i>)	6	78	128
Puravitsa, Väiko- (<i>Буравцы Малые</i>)	4	39	83
Rõõsova (<i>Рысево</i>)	5	32	51
Sabelinna (<i>Забелино</i>)	2	22	57
Sagoŕa (<i>Загорье Митковицкое</i>)	6	37	75
Saurova (<i>Саурово</i>)	8	64	91
Sorokina (<i>Сорокино</i>)	3	17	24
Tendüvä (<i>Демидово</i>)	2	14	48
Truba (<i>Затрубы, Hurt: Затрубье</i>)	4	31	62
Unkavitsa (<i>Умковичи</i>)	14	110	271
Kokku	103	879	1765

Jakob Hurda poolt 1902. aastal kogutud materjaliga võrreldes selgub, et kõigis kubernerite loendis nimetatud Petseri ja Irboska valla külates, v.a Krohhovas ja Kuusenitsas, elas setusid ka pool sajandit hiljem ning sealjuures kaks, mõnes külas ka kolm ja Pöönis isegi neli korda rohkem. 1902. aasta omast

¹⁷⁴ Koos Pitalovaga.

kaks korda väiksem oli ka setude koguarv, kuigi külade arv oli ligikaudu sama. Vallavalitsuse esitatud külade koguarv oli ilmselt õigem kui kuberneril, kuid setude arv tõenäoliselt üsna puudulik. See näitab, et ei osatud või ei viitsitud eristada setusid venelastest. Võib oletada, et ka kuberneri loendis nimetatud setude arv on väiksem tegelikust, kui palju just, seda on praegu raske öelda, sest järgnenud poole aastasaja jooksul oli rahvaarv kindlasti tõusuteel, ent samal ajal süvenes ka venestumine.

Tabel 3. Talude ja setude arv Irboska kihelkonnas 1849. ja 1902. aastal

Külad	1849. a				1902. a
	Kuberneri loendis		Vallavalitsuse loendis		Setusid
	Talusid	Setusid	Talusid	Setusid	
Kagarinna (<i>Гагарино</i>)	2	18	3	7	22
Kol'o (<i>Игнатово</i>)	2	27	5	22	77
Kosõolka (<i>Кошельки</i> , Hurt: <i>Кошельки Прямые</i> ja <i>Кошельки Никулиные</i>)	20	145	27	76	303
Koväslova (<i>Ковязлово</i>)	3	37	2	16	72
Kurvitsa (<i>Тюришино Курвич</i>)	1	4	2	8	15
Kuusenitsa (<i>Гусинец</i>)	7	53	8	29	–
Lukohka (<i>Луковка</i>)	2	19	3	10	43
Lõõtina (<i>Лытино</i>)	2	25	3	17	86
Mahnova (<i>Махново</i>)	3	27	–	–	43
Pokolduva (<i>Поколодово</i>)	5	43	5	14	82
Poodkora (<i>Подгорье Невское</i>)	4	38	4	14	67
Pööni (<i>Андрейково</i>)	3	23	7	23	101
Raakva (<i>Раково</i>)	3	25	4	19	48
Saltanuva (<i>Солтаново</i>)	4	43	6	15	65
Saptja (<i>Запутье Заболотье</i> , Hurt: <i>Запутье</i>)	6	46	8	32	112
Sokolova (<i>Соколово</i>)	3	43	7	20	75
Suhlova (<i>Сухлово</i>)	1	6	–	–	36
Trõnne (<i>Трынтова Гора</i>)	4	43	5	24	123
Vohina (<i>Вохино</i>)	2	11	1	6	22
Kokku	77	676	100	352	1521

Vaadeldgem veel kord Irboska vallavalitsuse esitatud rahvaarvu. Valla nimistus registreeriti vaid suhteliselt väike osa setudest, arvult 399. J. Hurda andmeil elas Irboska valla 21 külas pool sajandit hiljem ligemale poolteist tuhat setut (Hurt 1904: XXIV–XXV). Lähemal uurimisel selgub, et hilisema jaotuse järgi kuulus toonase Irboska valla alal 7 küla Petseri valda ja 16 küla Pankjavitsa valda. Muutused on toimunud ilmselt pärast vallakogukonna seaduse kehtestamist Venemaal 1866. aastal (Setomaa 2009: 319).

Seega jäi hilisema Irboska valla kuuluvusse vaid 21 küla. See arv on identne J. Hurda esitatud arvuga, kuid viimasel esineb Kosõlka liitkülana (*Прямые Кошельки, Никулиные Кошельки*), nagu ka kubeneri loendis. 1930. aastate esimesel poolel oli see küla poolenisti venestunud, samuti eespool mainitud Potalova ja Saptja, vähemal määral ka Herkova (Markus 1938: 168, 171). Saptja ja Vohina olid kõvasti venestunud juba XX sajandi alguses (Hurt 1904: XXVII).

Vallavalitsuse esitatud küladest ei pidanud J. Hurt ei Sahnovat (*Захново*; 1849. aastal – 31 setut; pole tabelis) ega Kuusenitsat enam setu küladeks. Viimatimainitu oli küll 1886. aastal seda veel täiel määral, kuid 1902. aastaks olid küla elanikud muutunud juba kakskeelseteks, vallates, tõsi küll, setu keelt, ning 1933. aastal kõneles seda veel vaid üks vanake. Venestumise lõppstaadiumis olid ka Sahnova ja Suhlova, millest viimane, nagu Mahnovagi, polnud millegipärast 1849. aasta vallavalitsuse nimestikus (Hurt 1904: XXVI; Markus 1938: 169, 171). J. Hurda registreeritud setu küladest polnud vallavalitsuse nimekirjas ka Alaotsa küla (*Лыбаденцы*), mida ei leidu ei kubeneri loendis ega Pihkva maakonna statistilis-geograafilises leksikonis (Vassiljev 1882). Nagu näitab eestikeelne nimetus, näikse Alaotsa alguses tõenäoliselt olevat mõne naaberküla, kas Pööni või Kol'o alaosi.

Setumaa talurahva enamiku moodustasid kroonutalupojad. Fr. R. Kreutzwaldi andmeil olnud seal eratalupoegi kõigest 500 ringis (KK I 480). Need pärinenud peamiselt Laasaruva (110 setut), Kiirova (91), Kuutsina (88), Saalesja (75) ja Slähhova mõisast (48 inimest; KK I 480). Tohib eeldada, et ka eratalupoegade arv oli väiksemaks hinnatud, sest juba XVIII sajandi keskpaiku kuulus kohalikele mõisnikele üle 600 elaniku (Reissar 1996: 60).

Mitmelt Setumaa mõisnikult kuulis Fr. R. Kreutzwald, et aastail 1843 ja 1844 olevat umbes 400–500 eestlast, kes polevat suutnud riigimakse tasuda, viidud Venemaa lõunapoolsetesse kubermangudesse. Kellegi teatel asutatud nad Poltava kubermangu. Setude siirdamist mujale Pihkvamaa

tsiviilkuberner eitas (KK I 468, 489–490). Needki teated vajaksid täiendavat uurimist.

Fr. R. Kreutzwald külastas 1850. aasta esimesel poolel Sõmeritsa kiriku-piirkonna Selehhova (*Шелехово*) küla, kus setud ja venelased elanud läbi-segi. Kui kaudselt saadud andmetel elanud seal ainult 15 setut, siis kohapeal selgus, et üle 100 hingelises külas elab ühtekokku vähemalt 50 setut (KK I 490). Teame, et Selehhovas elas setusid veel 1920. aastatelgi (Reissar 1996: 200). 1850. aasta kevadel lisas Fr. R. Kreutzwald varem teatatud andmetele, et Kolpina kirikupiirkonnas Tõganitsa (*Дегатницы*) küla lähedal asuvas väikeses Lüütja (*Лютовка, Лutowo*) eramõisas elavat 61 setut. (KK I 492).

Kokkuvõtteks Fr. R. Kreutzwaldi teenete kohta setude uurimise alal võib nentida järgmist. Ta oli ajalises mõttes Ch. H. J. Schlegeli järel teine, kes käsitles setusid. Fr. R. Kreutzwald oli esimene, kes P. Koeppeni palvel üritas setude üldarvu määrata nii kirjavahetuse teel kui ka ise kohapeal viibides. Kahjuks jäid tal külastamata Peipsi-äärsed alad. Osaliselt seetõttu, osaliselt muudel põhjustel jäi toona palju setusid kindlaks tegemata. Möödus üle 30 aasta, enne kui Jüri Truusman loendas setusid taas, saades nende arvuks see-kord ligemale 13 000 (Setomaa 2009: 284, 287). Lisaks arvandmetele kogus Fr. R. Kreutzwald setude kohta muudki huvipakkuvat teavet, ent sellesse tuleb suhtuda ettevaatlikult. Tänapäeval setude arv üha väheneb: Eesti alal on nad eestistumas ning Pihkva oblastis venestumas. Loodetavasti aitab setu keele ja kultuuri alane töö Eesti Vabariigis kaasa setude püsijäämisele.

Kraasna maarahvas

Fr. R. Kreutzwald kogus P. Koeppeni jaoks andmeid ka eesti keelesaarte, sh Kraasna maarahva kohta. Tänapäevaseks täielikult venestunud Kraasna maarahvas oli oletatavasti XVI sajandil Pihkvamaale Opotška lähedale Krasnõi aleviku (tänapäevase nimega Krasnogorodskoje) lähedale Ida-Setumaalt ümber asu-nud killuke.

Fr. R. Kreutzwald pöördus 5. IV 1849 kirjaga Opotška maakonnas töötava kolleegi Adolph Johann Brandti poole esialgu küll Lutsi maarahva asjus (KK I 509). Kiri algas järgmiste sõnadega: „Teie armastus etnograafiliste uuri-miste vastu teeb meid – kui ühine leivaamet kõrvale jätta – kaimudeks ühe ja sama lemmikharrastuse poolest.“ A. J. Brandt rõhutas esialgu kaljukindlalt, et Opotška ümbruses eestlasi pole. Ent järgmises kirjas (20. V 1849) nentis

ta, et Kraasnas pidavat ikkagi eestlasi olema. Kolm aastat varem Lutsimaalt Opotška maakonnaarstiks siirdunud A. J. Brandt uskus end maakonda hästi tundvat, kuid osutus, et Kraasna see kant, mis jäi vastu Ostrovi maakonda, oli talle siiski tundmata. Ta uuris välja, et „Kraasnas endas küll mitte ühtki, selle ümbruskonnas aga üsna palju eestlasi elab.“ (KK I 511). Samast kirjast (20. V) saame muu hulgas teada, mida toona räägiti Kraasna eestlaste päritolu kohta: „Keisrinna Katariina II, kes kavatses Opotška kubermangulinnaks muuta ja laskis siin mitmeidki ehitusi teha, viis osa kodanikke nende kahju heakstegemiseks 30 versta linnast endisesse Kraasna linna ja kindlusesse, kinkis neile palju maad, viis lähikonnas asuvad vene talupojad samuti alevisse ja andis nende maa järkhaaval ärakaranud eestlastele, kes nüüd kroonutalu-poegadena kirja pandi.“ (KK I 512). Lugu ise on vist ainulaadne. Kindel on see, et Katariina II ajal oli Opotška aastatel 1772–1776 Pihkva kubermangu keskuseks ning kraasnalased pidasid end sissetooduteks või sisserännanuteks (KK I 540; Kallas 1903: 46, vrd lk 48).

A. J. Brandt vastas Kraasna eestlaste olemasolu kohta jaatavalt alles pärast Fr. R. Kreutzwaldi poolt 14. IV ja 20. V 1849 vahemikus saadetud kirja, kus oli öeldud: „Seejärel kui Teie mulle kirjutasite, et Kraasnas pidavat mõningaid [eestlasi] olema, uurisin...“ (KK I 511). See kiri pole paraku säilinud (KK I 513). Seepärast pole teada, kas seal oli mainitud, kust Fr. R. Kreutzwald vastava info oli saanud. Tema kirjast P. Koeppenile 10. V 1849 selgub, et ta teadis umbmääraselt kraasnalaste olemasolust juba sellal: „Eestlaste külana on mulle nimetatud Kraasna küla, 20 versta siinpool Opotškat“ (KK I 447).

Järgmise kirjaga (19. VII) saatis A. J. Brandt Fr. R. Kreutzwaldile ametlikud arvandmed mõisnike Plöhni, Labinachti ja Paltšikova valduste üheksa küla kohta 177 eestlasega (tabel 4; KM EKLA 63.6:3: 3/5). Need on tegelikult samad andmed, mis Opotška maaispravnik saatis Pihkva tsiviilkuberneri palvel otse Peterburi Teaduste Akadeemia kantseleisse, kust nad edastati ka Fr. R. Kreutzwaldile (KK I 533–534). Pole teada, millest ametlikus nimistus eestlaste registreerimisel lähtuti. Arvud on üldiselt võrreldavad O. Kallase (1903: 17–18) poolt esitatud üle 40 aastat hilisemate andmetega eesti keele valdajate kohta, mistõttu tegu võibki olla kas keelt kõnelevate inimeste või venelastest erinevate isikute umbkaudse arvuga.

A. J. Brandt lisas, et ametlikus teadaandes puudub palju kroonukülased, kus elab eestlasi, mistõttu nende koguarv peaks olema loendatust 2–3 korda suurem (KK I 515). Ta nentis, et täpseid andmeid on võimatu saada, sest

maakonna valitsus on lõhenenud omavahel vaenujalal seisvateks era- ja kroonumaade osadeks ning „talupojad oma sugu salgavad, osalt rumalusest, osalt autundest, sest nad tahavad venelased olla ning häbenevad oma päritolu, kuna nende ümber on vene külad.“ Maakonnaarst väitis õigesti, et täpse aruande saaks koostada vaid eesti keele valdaja, kes kõik ümbruskonna külad läbi käiks. Võrreldes hilisemate O. Kallase andmetega (1903: kaart) selgub, et tõepoolest on rohkesti külasid, mis asuvad A. J. Brandti nimetatutest ida või lõuna pool, on jäänud mainimata.

Järgmises kirjas (15. IX) soovitas A. J. Brandt Fr. R. Kreutzwaldil pöörduda oma tuttava poole asjaolude lähemaks uurimiseks Kraasna ümbruse Velja kogukonna kroonutalupoegade hulgas. Samas kirjas edastas ta huvipakuvat teavet ühelt Kraasna preestrilt. Nimelt esinenud seal veel üsna hiljuti mitmesuguseid nn paganlikke kombeid. Näiteks olevat ohverdatud „ühele kurjale vaimule, kelle elupaik pidi olema ühe puu sees, ja tantsisid selle puu ümber“, nad kartnud oma nõidu ning oma lapsi jätsid nad võimalikult kauemaks ajaks ristimata. Veel põletatavat nad jaanipäeval tõrvatünne ja rääkivat omavahel eesti keeles. Info vahendamise ajal olevat asjad siiski juba teisiti, sest kraasnalased olevat üha rohkem venestumas. O. Kallas (1903: 75–76) kinnitas, et kraasnalased ohverdasid ka eraldikasvavatele suurtele puudele, ent kas ja millisele vaimolendile, seda pole teada. Õigeusuvaimuliku ja tollal juba ka enamiku kohalike meelest oli see mõistagi kurivaim (vrd Kallas 1903: 69). XIX sajandi lõpu teateil oli jaanitulekomme Kraasnamaal üsna mandunud, piirdudes rohukõrtest ja oksakestest süüdatud pisikese lõkkega üksnes koduües (Kallas 1903: 93). Tõrvatünnide põletamise teade on usutav, sest ka Setumaal olevat vanasti jaaniõhtul (1928. aasta andmete põhjal) põletatud ritva otsa asetatud tõrvanõusid (M. Hiimäe 1985: 62, 151).

Kõigele muule lisaks õnnestus A. J. Brandtil hankida ka neli rahvalaulu, võimalik, et kõik kogutud ühe daami vahendusel kellegi eidekese suust, ning peale selle veel kahe laulumeloodia noodistused (vt KK I 518–521; KM EKLA 63.6.3: 4/9, 5/12, 6/15).

Kroonukülade talupoegadest õnnestus A. J. Brandtil (24. III 1850) leida vaid Tšuhhonštšino-Sorokinost (eesti *Tammõkülä*) 8 eestlast, kes valdasid veidi eesti keelt, sest nende eestlasest vanaema olevat ühest naaberkülast sinna mehele saanud – sellest ajast kandvatki küla ka lisanime Tšuhhonštšino (vrd vn *чухна* ‘eestlane’). Siin on tegemist ilmse rahvapärimusega, sest tegu oli eesti külaga juba vanast ajast peale (Kallas 1903: 34).

Tabel 4. Eestlaste arv Opotška maakonnas 1849. ja 1895. aastal

Külad¹⁷⁵	1849. aastal		1895. aastal		
	Talusid	Eestlasi	Talusid	Elanikke	Eesti keele valdajaid
(Griškovo)	2	11	10	79	–
Mihova (Melovo)	2	9	15	107	–
Piirova (Spirovo)	3	18	9	51	2
Tsertseva (Tšernetsovo)	1	19	7	33	2
Ivatsova (Ivantsovo)	4	30	11	59	12
Tsesneva (Tšastilkovo, Tšastnikovo)	2	12	3	21	–
Sülätüvä (Šutovo)	2	12	10	78	12
Paraskova (Baraškovo)	2	15	6	67	21
Mõisa (Mõza)	8	51	23	161	37
Kokku	26	177	94	656	85

Peale Kraasna vaimuliku pöördus A. J. Brandt teistegi vaimulike poole, saamaks teateid eestlaste olemasolu kohta kroonumõisates, kuid noodki kinnitasid, et ainult „tolle maanurga eravaldustes olevat eestlasi, keda aadlikud kui põgenikke olevat vastu võtnud ja kes aja jooksul olevat rohkenenud, osalt uute ärakaranute kaudu. Talupoegadelt enestelt ei saa selle kohta midagi kätte, nad eitavad kangekaelselt oma päritolu teadmist“ (KK I 521–522). Ka üks meile nime poolest tundmata domeeniametnik kinnitanud Fr. R. Kreutzwaldile, et peale mainitud küla teistes kroonumõisates eestlasi ei leidu (KK I 489).

Augustis 1849 pöördus Fr. R. Kreutzwald kahe kirjaga Pihkva katastrikomisjoni ülema Robert Friedrich von Jürgensonni poole, et see laseks oma eesti keelt oskavatel ametnikel vajalikke andmeid hankida. Kuid vastus jäi saamata ning ülem oli lasknud oma venna kaudu Fr. R. Kreutzwaldile öelda, et „ta oma alamatelt saavat säherdust asjatoimetust nõuda üksnes kui heategu, siis võivat asi kergesti pikale venida“. Seepärast palus Fr. R. Kreutzwald

¹⁷⁵ Esikohal on eestikeelsed, sulgudes venekeelsed nimed (vt Kallas 1903: kaart ja EKR, kaart 54. Autori märkus, 2016).

16. IX kirjas P. Koeppenile, et too ergutaks katastrikomisjoni vanima liikmena asjade käiku (KK I 465). Väga võimalik, et akadeemik tegigi seda, nii et R. Fr. Jürgensonni kiri kannab daatumit 4. XI 1849, sisaldades Pihkva katastrikomisjoni ametniku August Mölleri teavet Kraasna eestlaste kohta.

Ka A. Mölleri (KK I 539–541) andmeil leiduvat eestlasi kroonuküladest vaid Tammõküläs, mida talupojad kutsuvat Tšuhhonštšino-Sorokinoks. Seal elavat seitsmes peres ühtekokku 28 isikut, neist eestlasi neljas peres 21 hinge (sh hankimise ajaks olevat neli neist surnud). Lisatagu, et XIX sajandi lõpuks oli nimetatud küla juba täiesti venestunud (Kallas 1903: 34).

A. Mölleri andmeil olevat eestlasi elanud Paltšikovide eramõisa kaheksas külas (Paraskova, Ivatsova, Prentsi (Morozovo), Mõisa, Seipolo (Seipolovo), Štšiglitsõ, Šutovo, Tšastilkovo), ühtekokku 84 revisjonihinge, kes „oma eesti eluviisist rohkem on alal hoidnud kui kroonutalupojad, muuseas muldpõrandad elumajades ja eesti meeste ihukatted.“ Nimetatud küladest elanud Paraskova küla kahes talus 16 ja Seipolo kolmes talus 20 eestlast. Pool sajandit hiljem O. Kallase kogutud andmetel elas A. Mölleri mainitud küladest eestlasi veel Mõisas (37 kõnelejat), Paraskovas (20), Ivatsovas (12), Sülätüväs (12), Seipolos (7) ja Tsesnevas (2). Erinevalt varem esitatud ametlikust nimekirjast puudusid A. Mölleri loetelus Piirova (2 eestlast), Tsertseva (2), Griškovo ja Melovo (Kallasel Mihhova). Kahes viimati mainitud külas elas O. Kallase teatel eestlasi veel poolsada aastat hiljemgi.

Esmakordselt leidsid A. Mölleri nimistus Morozovo, Seipolo ja Štšiglitsõ. Viimane asus tegelikult Pihkva järve kagukaldal. Štšiglitsõ mõisasse olevat Paltšikovid toonud Kraasna kandist abieluealisi neidusid, samuti anti sealt Kraasna küladesse setu neide mehele (Kallas 1903: 8–9, 36, 46). Seda tuleb lugeda ilmselt üheks teguriks, mis võis tugevdada Kraasna eestlastel idasetu keelejooni. Kas Štšiglitsõ setud olid põlised või toodud Paltšikovile kuulunud Koolina mõisast, pole teada (Setomaa 2009: 282). Morozovo on O. Kallase andmeil Paltšikovidele kuulunud mõis, mille endises keskuses eestlasi toona enam ei elanud. Nagu esitatud andmetest selgub, olid Fr. R. Kreutzwaldile esitatud peamiselt need eesti külad, mis olid ka hilisematel andmetel elujõulisemad.

A. Möller vahendas mitmesugust huvitavat teavet kraasnalaste kohta. Tema andmetel Tammõkülä rahva „eluviis, elumaja, ihukatted, toit, kombed, puugid, keel ja religioon on samad kui kohalikkudel elanikkudel [st venelastel] ja nende põlvnemine eestlastest annab vahel üksnes vene keele erine

dialekt, mis näikse kuuluvat eesti keele juurde [!].“ (KK I 540). See teade osutab Tammõkülä kultuuri selgele kultuurilisele nivelleerumisele.

Huvi pakub info ühe Sorokinas elanud 90-aastase rauga suust. Viimane oli kuulnud, et ta eestlastest esivanemad olid Kraasna kanti sisse rännanud. Nad olevat hiljem Katariina II ajal „rahutuste ja sõdade tagajärjel“ lääne poole põgenenud ning pärast rahuliku aja saabumist valitsuse üleskutsel taas Kraasna ümbrusse asunud. Rauk olevat oma keelt ise veel varases nooruses rääkinud. Setusid ta „esivanemate kaasjärglasteks“ ei tunnistanud, kuigi nentis mõnetist keelesarnasust. Informandi lapsepõlves kandnud ta ema samasuguseid rõivaid nagu setu naised hiljemgi. Vanake mainis oma jutus „pikki kitsaid, peast ligemale kandadeni ulatuvaid linaseid rätikuid, линики nimetatud, harilikkude käterättide sarnased; kõrvades kandis ta suuri kõrvarõngaid pikalt allarippuvate kõrvaripatsitega, kaela ümber nõöre mitmel viisil vormitud hõbeehetega, aga ei midagi rinnal särgi all“. Mehed olevat vene kombat omaks võtnud naistest kiiremini. Ka O. Kallase (1903: 28–29) teatel oli toonane rahvariie XIX sajandi keskpaigaks juba kadunud; linikute ja ehete kohta peale sõle ta lähemaid teateid ei saanud, kuigi *linik*-sõna oli O. Kallase ajal veel tuntud. Muide, setu abielunaised kandsid linikut kuni XX sajandi alguseni. Setudele oli ka iseloomulik rohkete hõbeehete kandmine (Kaarma, Voolma 1981: 40, 110). Ent suurtel ripatsitega kõrvarõngastel pole vist setu materjalides analoogiat. A. Mölleri vestluskaaslane teadis lisada, et ta esivanemad olnud teoorjuses Svjatogorski kloostri juures, kus naisterahvad pidanud vilja ja tangu jahvatama, kuid meesterahvaste töid ta enam ei mäletanud (KK I 540–541). Rauga andmed on huvipakkuvaks täienduseks kraasnalaste etnograafiale ja ajaloole.

Ühelt meile nime poolest tundmata domeeniametnikult sai Fr. R. Kreutzwald huvipakkuva teate, et Kraasna kandis leiduvat ka üksikuid eesti keelt valdavaid venelasi, kes kasutavat omavahel kõneldes seda ülemuste juures, et nood jutust aru ei saaks. Nad olevat õppinud eesti keelt rääkima harjuskitena Eesti- ja Liivimaal rännates (KK I 489).

Andmete edastamisel tegi Fr. R. Kreutzwald kokkuvõtte, mille kohaselt Opotškamaal elas eratalupoegade seas 223 ja kroonutalupoegade (Tammõkülä) hulgas 51 eestlast. Pole läbipaistev, kust pärineb eratalupoegade koguarv 223, sest ametlikule arvule 177 (vt tabel 1) saaks kindlalt liita vaid Seipolo 20 eestlast. Tuleks oletada, et Fr. R. Kreutzwald on ülejäänud 26 eestlase hulka arvanud Morozovo, Seipolo ja Štšiglitsõ eestlased. Fr. R. Kreutzwald

oletas, et kuna A. Möller leidis eestlasi vaid ühest kroonukülast, ent A. Brandti järgi pidi neid leiduma üsna laialdasel maa-alal, siis pidas ta kraasnalaste ligikaudseks arvuks 500 (KK I 543). P. Koeppen ei aktsepteerinud lisatõenduseta seda arvu (KK I 475). Muide, pool sajandit hiljem hindas O. Kallas (1903: 18, 32–35) kraasnalaste üldarvuks päritolu järgi („Eesti verd“) 1977 hinge 32 külas ja eesti keele kõnelejate arvuks 96 inimest 12 külas.

Rahvalaulude põhjal järeldas Fr. R. Kreutzwald, et Kraasna kõnepruugi puhul on tegu nn Tartu dialektiga, täheldades, et *ema* asemel hääldatakse *imä*, sõnaalgulise *e* ette lisatakse *j* (nt *jellakene* sõna *ellakene* asemel) ning inessiivi lõpus esineb *h* (KK I 543–544). See on esimene üldistav tähelepanek kraasnalaste keelepruugi kohta.

Milles seisnevad Fr. R. Kreutzwaldi teened Kraasna maarahva uurimisel? Kõigepealt oli ta esimene, kes tõi nad A. J. Brandti abiga Eesti teadusavalikkuse ette. Saadi teada nimepidi osa külasid, milles elas eestlasi ning kui palju neid eestlasi võis olla. Tähtsad on talletatud killud usundi, rõivaste ja ajaloo kohta. Pandi esmakordselt kirja rahvalaule, veidi hiljem avaldas need juba eespool mainitud A. H. Neus oma kogumikus „Ehstnische Volkslieder“. See oli esimene ja ainuke kord enne O. Kallast, kui midagi Kraasna-ainelist trükki jõudis. Vaatamata sellele, et laulusõnad olid kirja pandud vigaselt, olid nad esimesteks näideteks Kraasna keelepruugi kohta. Muide, juba O. Kallas oli see, kes järeldas käsikirjaliste laulukogudega ja H. Neusi raamatuga tutvudes, et „KREUTZWALD’il, H. NEUS’il ja vistist ka selleaegsel „Õpetatud Eesti Seltsil“ oli siis teada, et Kraasna ümbruskonnas Eesti väljandrändajaid elab ja et nad vanu laulusidgi alal on hoidnud“ (Kallas 1903: 9–10). Vahepeal oli Fr. R. Kreutzwaldi panus teaduseilmas millegipärast jäänud tähelepanuta.

Ostrovi maarahvas

P. Koeppen saatis oma esimese kirjaga (13. III 1849) Fr. R. Kreutzwaldile koopia Pihkvamaa tsiviilkubeneri poolt Peterburi Teaduste Akadeemiale saadetud nimekirjast mitteõigeusklike elanike kohta Pihkva kubermangus. Nimekirjas oli Pihkva maakonna 10 külas loendatud ainult 64 luteri usku eestlast ja Ostrovi maakonna 27 külas 458 õigeusku lätlast; setudest polnud kirjas poolt sõnagi (vt KM EKLA 63.6.8: 1/3). Arvu vähesus ja Ostrovimaa elanike lätlasteks pidamine tekitas akadeemikus nõutust, mis sundiski teda

Fr. R. Kreutzwaldilt abi paluma (KK I 441–442). Viimane pöördus selle kirja peale 22. III 1849 Ostrovi maakonna Gora mõisa omaniku M. Rinki poole, kellelt ta aga paraku ammendavat vastust ei saanud (KK I 503 jj). Igatahes oli Fr. R. Kreutzwaldile hiljemalt juba 1848. aastal, s.o enne P. Koeppeni abiliseks hakkamist, teada, et Ostrovi maakonnas leidub eesti külasid (KK 1953: 108). Lisatagu, et Pihkvamaa kohalikud ametnikud ei suutnudki sageli eestlasi lätlastest eristada (Vostokov 1886: 820).

A. J. Brandt teatas oma kirjas 19. VII 1849 Fr. R. Kreutzwaldi asjaomase mainingu peale, et Ostrovi maakonnas leidub eestlasi parun Vietinghoffi mõisates Retšenos ja Perevozis, neist viimane asus Põtalovost 25 km ida poole. Kas see teade on õige, pole teada. Jaataval juhul pakuks huvi, millal nad on sinna asunud.

Sügisel sai Fr. R. Kreutzwald Pihkva katastrikomisjoni ülema R. F. v. Jürgensonni vahendusel sama komisjoni ametnikult agronoom Ernst Trautvetterilt andmeid Ostrovi maakonna teise kandi läänemeresoome („soome suguharust“) rahva kohta. Trautvetter esitas nimekirja 18 küla kohta 191 revisjonihingega (üldse 374 elanikku) Turovetši valla Djakonovo kogukonnas, mis asub Võborist 15 versta kaugusel kirdes. Kõnealuse rahvakillu keele kohta märgiti, et sellest on „eestlastel enestelgi raske aru saada, kuigi neil võivad olla samad tüvisõnad; nende idioomi pole muuseas segunenud vene sõnu. Nad kõnelevad seda ainult siis, kui nad omavahel on, võõraste juuresolekul häbenevad nad seda ja räägivad vene keelt, mis neil pealegi kõigil on soravalt suus“. Nende mittevene haabitus olevat veel äratuntav (hõre habe, linakarva juuksed jne), sest segaabelud venelastega olevat harvad, kuid rõivastus ja kombed on venepärased. Liiasi on nad on vene õigeusku. Enda jutu järgi põlvnevat sealne rahvas ühest saja aasta eest sisse rännanud paarist ning olevat amusest ajast vabad talupojad; nende maariba minevat läbi vene mõisnike maade keskelt (KK I 541–543).

Kellest võiks juttu olla juhul, kui eestlasi ja lätlasi pole segamini aetud? Tõenäoliselt on Turovetši rahvakild sama, keda kirjeldas pärastpoole Sindi mõisas elanud major Karl Moritz von Brömsen (1819: 124) oma Venemaa geograafia käsiraamatus, mainides Võborisse viiva tee ääres asuvaid õigeusklikke eestlasi, kes rääkinud Võru-Rõuge kandi uususega sarnast keelt. Sama hästi võis see muidugi olla ka setu keel. Eestlased olevat sinna pärimuse järgi 250 aasta eest sõjavangidena elama asutatud. Ka E. Trautvetteri andmed (venepärane kultuur, vene laenudega) osutavad ostrovlaste pikemale

viibimisele venelaste keskel; muidugi pole välistatud, et nad olid osaliselt venestunud juba enne ümberasumist.

Fr. R. Kreutzwaldist hilisemaid teateid Ostrovi maakonna vanade eesti asulate kohta paraku pole. O. Kallase asjakohase järelpärimise peale teatati Pihkva kubermangu statistikakomiteest, et seal ei leidu enne XIX sajandi algust eestlastest sisserännanuid. Ent see ei tõesta midagi, sest samale komiteele polnud teada ka Kraasna maarahva olemasolu (Kallas 1903: 5, 9). Samuti mainis J. Vostokov (1886: 815), et esimene kord teatasid ametivõimud talle lakooniliselt, et eestlasi Ostrovi maakonnas pole, kuid teistkordse küsimise peale selgus, et neid on seal siiski omajagu mitmes paigas (käesoleva teema jaoks oleks oluline teada, mis ajast).

Nii K. M. v. Brömseni kui ka Fr. R. Kreutzwaldi andmed on väärtuslikud, sest nad osutavad selgesti lisaks Kraasna maarahvale vähemalt ühe teisegi lõunaeestlaste rahvakillu varasemale sisserändamisele Pihkvamaale. Nagu Fr. R. Kreutzwald (1848: 47; 1953: 108) mainis, leidunud suuri eesti külasid ka Ostrovi maakonnast tunduvalt ida pool, isegi Novgorodi kubermangus.

Lutsi maarahvas

Lutsi maarahvaks nimetatakse tänaseks hääbunud lõunaeestlaste rühma Ida-Lätis Latgales Ludza linna ümbruskonnas. Pole päris selge, kas lutsid on autohtoonsed või Ludza kanti XVII sajandil või XVIII sajandi alguses Ida-Võrumaalt välja rännanud rahvakild (vt Vaba 2011: 207–208). Esmakordselt kirjutas lutsidest lühidalt A. J. Brandt 1845. aastal ajakirjas *Inland*, mainides, et toonase administratiivjaotuse järgi Vitsebski kubermangu Mērdzene (Mihhailova) ja Briģi (Janovoli) kroonumõisas leiduvat umbes 3000 eestlast, osaliselt katoliiklased, osaliselt õigeusklikud, kes on säilitanud eesti keele ja rahvarõivad (Brandt 1845; KK I 447).

Fr. R. Kreutzwald kirjutas 10. V 1849 lutside kohta P. Koeppenile esialgu vaid A. Brandti kirjutisele toetudes (KK I 447), ent peaaegu kuu aega varem (5. IV 1849) oli ta A. J. Brandti poole pöördunud poole tosina asjaliku küsimusega: 1) kas Lutsi eestlastel on rahvapärimusi? 2) kas nad nimetavad Liivimaad Rootsimaaks? 3) kas neil esineb eestipäraseid kohanimesid? 4) kas nende piirid ühtivad venelaste või lätlaste aladega? 5) kas piiridel esineb rahva segunemist? 6) kas leidub omapära pulma-, maarjapäeva, jõulu- ja

jaanipäevakommetes, nt kas süüdatakse jaaniõhtul tõrvatünn põlema või laotatakse jõulupühade ajal põrandale õlgi? 7) kui palju eestlastest kuulub katoliiku ja kui palju õigeusu kiriku alla? Lisaks palus Fr. R. Kreutzwald saata paar rahvalaulu (KK I 509–510). A. J. Brandt lubas teavet nõutada oma tuttavaltelt, sest ta ise oli Lutsimaalt juba kolm aastat varem lahkunud (KK I 511). Kahjuks jäi see teave inimeste hoolimatuse tõttu saamata: „Paraku ei lähe täide mulle antud töötused Lutsimaa eestlaste kohta käivate sõnumite asjas – see on hirmus, kui vastutulematud ja ükskõiksed on need härrad maajunkrud kõiges, mis puutub teadusesse.“ (KK I 517).

Vahepeal oli Fr. R. Kreutzwald saanud P. Koeppeni kaudu andmeid Vitsebski kubermangu valitsusest, kust teatati, et Lutsi maakonnas elab 581 katoliiklikku usku eestlast, kuid Riigidomeenide palati andmeil olevat neid Lutsimaal veel paarsada inimest rohkemgi (KK I 449). Kuna A. J. Brandti artiklis oli lutside arv viis korda suurem ametlikest andmetest, siis pöördus Fr. R. Kreutzwald taas tema poole sooviga nõutada võrdlemiseks Lutsimaa külade loend koos elanike täpse arvuga, või kui see peaks ebaõnnestuma, vähemalt soovitada talle kedagi, kes võiks palve täita (KK I 513). A. J. Brandt osutas Ludza apteekrile Jakob Arensile. Kas Fr. R. Kreutzwald tolle poole pöördus, pole teada. A. J. Brandt pidas enda esitatud lutside koguarvu õigeks; seda põhjendas ta „kui asja oma silmaga näinud mees“ külade suure arvuga ja nende all oleva maa-ala mõõtmatega (KK I 515). 3000 eestlasest teatas Fr. R. Kreutzwaldile ka keegi mõisnik Koppe (KK I 557), kuid pole välistatud, et too oli rahvaarvu võtnud Inlandist.

11. XI 1849 pöördus Fr. R. Kreutzwald mõisnikkonna peamehe Nikolai von Paulini poole sooviga saada teada, kas eestlasi leidub Lutsi maakonnas peale Mihhailova ja Janovoli kroonumõisa ka eramõisates ning Rēzekne (Režitsa) maakonnas (KK I 555). Kahjuks ei õnnestunud tal täpsemaid andmeid saada, sest N. v. Paulini väitel olevat elanike segunemise tõttu keeruline teha vahet eestlaste ja lätlaste (õigemini latgalite) vahel. Eestlasi leiduvat ka mitmes eramõisas, aga nagu kirjutas N. v. Paulin: „Segunemise tõttu siin elavate lätlastega on omaks võtnud nende pruugid, kombed, jah, isegi religiooni, katoliku usu. On aga veel üksikuid, mitte enam terveid külasid täitvaid eestlaste perekondi; külanimed on läti päritolu; perekonnad, kes end puhtamana hoidnud, räägivad veel praegugi omavahel eesti keelt.“ (KK I 556; vrd IV 377). N. v. Paulin lubas kasutada oma koduarsti Ernst Vogeli abi rahvaarvu täpsustamisel, kuid kahjuks ei olevat see andnud tulemusi, sest

umbusklikuks muutunud inimesed keeldunud igasuguseid seletusi jagamast, kartes, et nad viiakse tagasi nende esiisade maale (KK I 559–560).

Kokkuvõtteks lutsi uuringute kohta tuleb nentida, et Fr. R. Kreutzwald oli ajaliselt teine, kes tundis teaduslikku huvi lutside vastu. Jõupingutustele vaatamata ei õnnestunud tal nende kohta arvandmeid saada. Oluline on siinpuhul P. Koeppeni taotlusel kubermanguvalitsusest saadud ametlik lutside arv (581), mis on üsna lähedane koguduseliikmete arvuga (nimelt 601) 1857. aastal ja ei erine oluliselt Venemaa esimese rahvaloenduse andmetest (704). Lisaks elas Rēzekne maakonnas 16 ja Daugavpilsis kandis 44 eestlast (Vaba 1997: 34). Õigupoolest pole teada, kas 1857. aasta andmetes kajastuvad ainult kahes eespool mainitud kroonumõisas elavad eestlased, või samuti Pilda (Põlda) ja Nirza valla, samuti ehk mõningal määral ka Dricēni ja Ezernieki valla rahvas (vt Vaba 1997: 33). Lisame siia, et XIX sajandi lõpul hindas O. Kallas Lutsimaal eesti päritolu inimeste koguarvuks 4387, kelle hulgas keelevaldajate arv oli siiski suhteliselt väike, O. Kallase järgi hinnanguliselt 800 ringis (Kallas 1904: 15, 17).¹⁷⁶ See on muide poole väiksem eesti keelemehe Paulopriit Voolaine, kuid neli korda suurem soome keelemehe Heikki Ojansuu pakutud arvust XX sajandi algusveerandi kohta (Mela 2007: 28). Erinevused on tingitud sellest, et kõigi uurijate esitatud rahvaarv põhineb subjektiivsel hindamisel, mitte loendamisel, samuti sõltub see lutsideks pidamise kriteeriumide erinevustest.

Koiva maarahvas

Koiva maarahvas ehk leivud on tänaseks hääbunud autohtoonne lõuna-eestlaste rühm Kirde-Lätis Koiva jõe (lt *Gauja*, sks *Aa*) ääres tänapäeva Gulbene ja Alūksne krais. Leivudest on esimesena kirjutanud ja neid eestlasteks pidanud kodu-uuri ja literaat August Wilhelm Hupel (1782: 212–213). Ta piiritles leivude ala, kuid üksnes osaliselt, nimelt selle põhja- ja idaosa (Niilus 1935: 367). A. W. Hupel hindas leivude arvu paarile tuhandele.

Järgmisena käsitles leivusid ajaloo huviline Harald L. O. v. Brackel (1841: 375–377). Tema andmeil elanud see rahvakild osaliselt kuni 16 taluga küla-des, osaliselt ja isegi sagedamini väikestes 3–4 taluga küla-des, kuid kõige meelsamini hajataludes.¹⁷⁷ Küladest vaatles ta lähemalt 3–4 talust koosnevat

¹⁷⁶ Eksitav on Marjo Mela (2007: 28) poolt esitatud ligikaudne arv 8000.

¹⁷⁷ Külade väiksust mainib ka Nigol 1955: 147. Leivus oli ka suuri külasid, nagu Paikna (Ilsna mõisa alal), kus 1850. aasta hingerevisjoni päevil elas 135 inimest, 1920. aastatel hinnanguliselt

Leivukülä (lt *Līves*; sks *Liewe*), kus läti asulatest eraldatuna olevat külaharvas kandnud veel omapärasest rahvarõivast. Kirjutise autor kõhkles, kas leivude puhul on tegemist eestlaste või liivlastega.

Kolmandana on andmeid leivude kohta kogunud soome keeleteadlane Andreas Johan Sjögren (1849). Ta kirjutas nende kohta esimese põhjalikuma uurimuse, mis põhines keelt mitteoskavate isikute poolt kogutud keelenäidetel. Seepärast oli Fr. R. Kreutzwald kirjastanud A. H. Neusile oma väljendustes tema kohta üsna sapine (vt KK II 90). Juba A. J. Sjögren pidas Koiva-aärset rahvast autohtoonseteks eestlasteks, kel võis olla kontakte ka liivlastega. A. J. Sjögreni kogutud andmetel leidsid leivusid Ilnä (lt *Ilzene*; sks *Ilsen*), Mäemõisa (lt *Kalnamuiža*; mõlemas kokku 1480) ja Alamõisa (lt *Lejasmuiža*, *Lejasciems*, sks *Aahof*) mõisas (1050), seega ühtekokku veidi üle 2500 isiku. Küladest olid nime poolest kõne all Seivadži (lt *Siveci*; sks *Siwez*), Paikna (lt *Paiķeni*; sks *Paiken*), Tsangukülä (lt *Čonkas*; sks *Tschonka*) ja Kõlles (Sjögren 1849: 9, 69).

P. Koeppen saatis A. J. Sjögreni artikli tõmmise Fr. R. Kreutzwaldile, paludes temalt arvamust selle kirjutise, samuti A. W. Hupeli teate kohta. Kirjavastuses (21. X 1849) möönis Fr. R. Kreutzwald, et A. W. Hupeli sõnum on usaldusväärne ning A. J. Sjögreni artikli keelenäited (tõsi küll, vigased) osutavad veenvalt eesti keelele. Fr. R. Kreutzwald oli kunagi varem juhtumisi kuulnud Bormaani mõisa pärisärralt ja Aluliina (lt *Alūksne*; sks *Marienburg*) mõisate ülemvalitsejalt Alexander von Glasenappilt, et seal kandis olevat üksikuid eestlaste perekondi, kes „lätlastest valjult lahus elavad ega heida viimastega iial segaabiellusse“. (KK I 468)

1849. aasta novembri alguses pöördus P. Koeppen taas Fr. R. Kreutzwaldi poole palvega hankida talle lisaandmeid leivude kohta. 11. novembril kirjutas too Aluliina abikiriku pastori Gustav Christian Kupfferile kirja mitme küsimusega: 1) mitu mittelätlast (mehed ja naised eraldi) leidub Sältna (lt *Zeltini*; sks *Seltinghof*) kihelkonna Mäemõisa ja Ilnä mõisas? 2) kas nad elavad külades või eraldi asuvates taludes? 3) kas neil on lätlastest erinevaid pulma-, jaanipäeva- ja jõulukombeid? 4) kas kirikuraamatuis leidub andmeid selle kohta, kaua nad on sealkandis püsinud? 5) kas esineb suulist pärimust eivanemate saabumise viisi ja koha kohta Lätisse? 6) kas selliseid mittelätlasti elab ka Aluliina kihelkonnas? 7) kas sealsed eestlased laulavad pulmades

80 (LVVA 199.1.159: L 201p–207; Voolaine 1927: 164). Muide, Leivumaa külasid nimetatakse revisjonides taludeks (sks *Gesinde*).

üksnes läti rahvalaule, nagu seda väitis A. J. Sjögren? (KK I 550). Paraku ei saanud Fr. R. Kreutzwald mitmele küsimusele vastust.

G. Chr. Kupffer vastas Fr. R. Kreutzwaldile veel sama aasta 5. detsembril (KK I 551–552). Ta väitis, et eestlaste koguarvu on raske kindlaks teha, sest nende külad on läti omadega segamini ning eestlased on sageli abielus lätlastega (vrd eespool). Järelepärimisel oli G. Chr. Kupffer vist kohalikelt mõisnikelt kuulda saanud, et leivud põlvnevat Eestist ärakaranud pärisorjadest, oma sisserännet nad ei mäletavat ja ka kirikuraamatud seda ei kajasta. Ilsnast pärinevatest eestlastest olevat tekkinud kolooniad ka Vitsebski kubermangus [!]. Leivudel polevat omakeelseid laule, vaid nad laulvat läti keeles läti laule, ainult lapsed kasutavat vahel läti laulude laulmisel ka eesti-läti segakeelt. See polnud tõsi, sest leivudel leidis nii omakeelseid regi- kui ka muid laule (Voolaine 1927: 173–174; Niilus 1935: 380–381).

G. Chr. Kupffer oli veendunud, et tegu on eestlaste, mitte liivlastega. Ta nentis, et eestlaste keel „ei paista sugugi puhtast eesti keelest lahku minevat, kui läti keele mõju ja sellega segunemine maha arvata.“ G. Chr. Kupfferi teatel leidunud ka Aluliina järve lähedases Lāzbergi mõisas eestlasi, kes olnud selleks ajaks juba lätistunud. Muudes allikas pole sealseid eestlasi varem ega hiljem märgitud. Kui teave on tõene, siis nihutab see kunagise eestlastega asustatud ala piirid eespool nimetatud järvest veidi ida poole (vrd Niilus 1935: 369).

Fr. R. Kreutzwald palus 1849. aasta novembris eestlaste kohta teateid ka pastor Theodor D. Weirichilt Koivalinna (lt *Gaujiena*; sks *Adsel*) kihelkonnas, kus A. W. Hupeli andmeil elas palju eestlasi Bormaņi ja teistes mõisates Tra-pene (sks *Treppenhof*) lähedal. Ent T. D. Weirich oli samal aastal lahkunud Koivaliinast Riiga, mistõttu, nagu selgub Fr. R. Kreutzwaldi kirjast P. Koeppe-nile (20.I 1850), ei saanud ta pastorilt enam mingit vastust (KK I 485, 563–564).

25. XI 1849 pöördus Fr. R. Kreutzwald Gulbene (sks *Schwanenburg*) kiriku ja Alamõiza abikiriku pastori Georg G. Schillingi poole nelja küsi-musega: 1) kui palju on eestlasi või liivlasi abikiriku piirkonnas? 2) mille poolest erinevad Leivukülä küla elanike kombed ja rõivastus teiste omadest? 3) kas „soome rahvasugu“ leidub peale Alamõiza ka naabermõisates? 4) kas rahval on suulisi pärimusi esivanemate sisserännu algkoha ja viisi kohta? (KK I 567).

Pastor vastas talle põhjalikult 11. XII 1849 (KK I 568–570). Samadel põhjustel, nagu kirjutas G. Chr. Kupffer, ei saavat ka Alamõiza kandi eestlaste

arvu kindlaks teha. Kõige vähem assimileeritud olevat nad Leivuküläs, sest viimane asus Alamõizast ja lähematest küladest üle 10 km kaugusel, jäädes muust maailmast metsade ja Koiva poolt eraldatuks (vt ka KK IV 376). Küläs elanud toona veel kolm eidekest, kes läti keelt üldsegi ei osanud. Ent Leivuküläski olnud segunemine juba alanud, sest priikslaskmisest peale (1819) oli mitu lätlannat külameestega abiellunud. Seepärast ei erinevat G. G. Schillingi väitel ka Leivukülä rahva rõivad ja kombes enam lätlaste omadest.

Oluline leivude asustuse uurimisel on Gulbene pastori esitatud eestlastega asustatud külade loend ja nende liigitamine eestlaste osakaalu alusel kolme rühma: „Peale mainitud Līvesi küla aga on veel peaaegu kõik külad Leja piirkonnas Koiva jõe ääres ja mõned teisedki külad enam või vähem selle rahvasoo järeltulijatega asustatud, kõige enam leidub eestlasi Kibasi, Kīlpani, Andriņi ja Majani külās, rohkem lätlastega segatult Salaki, Tīlani, Aļi, Pauri, Zvārtavi, Salmaņi, Kručki ja Oldermaņi külās, kõige vähem on neid aga Čipatis, Skujeniekis ja Viģubis, kus ainult üksikud vanemad inimesed keelest aru saavad ja seda rääkida oskavad.“¹⁷⁸ Samuti teadvat leivud, et „nende esivanemad iidseist aegadest saadik“ seal on alati oma kodupaigas elanud. Väideti, et Leivukülä olevat kunagi rajanud üks Mäemõiza asunikke. On täiesti usutav, et muust maailmast eraldi seisev küla on asutatud teistest hiljem. Näib, et rahva päritolu vallas tuleb eristada leivude endi ja nende valitsejate suulisi pärimusi.

Tähelepanu väärib ka pastori järgmine teade. Pihkva kubermangus, kuhu piirkonna talupojad viinavooris käivad, leiduvat Opotška kandis „kolm küla nende soost elanikkudega, kelle keel nende omaga täiesti ühte minevat ja kes Rootsi-Vene sõja (ilmselt siis Põhjasõja) ajal olevat sinna Mäemõizast sinna põgenenud [!]. See on juba teine teade, et Pihkvamaale, teisel juhul Opotška ümbrusse on leivusid elama asunud. Pole kindel, kas saab enam kunagi kindlaks teha, et tegu on leivude väljarändega või on pärimuse aluseks saanud Kraasna maarahvas. Igatahes pole meil andmeid leivude segunemisest kraasnalastega. Ka pole Kraasna murdes märgatud lätipärasusi.

Koivaliina uus pastor Carl L. Heerwagen vastas Fr. R. Kreutzwaldile pärimise peale järgmist: „Läti element on eesti oma käsile võtnud ja järk-järgult

¹⁷⁸ Līvesi ja Salaki küla leivukeelseks nimeks on vastavalt Leivukülä ja Salaga (lt *Salaki*). Leivu külanimede aluseks on võetud eesti murrete kõite Leivu keelelaare skeem, ent paraku seal paljusid eri autorite poolt mainitud toponüüme ei leidu (EM IX 6). Autori märkus, 2016.

pihuks hõõrunud ja endasse neelanud ning seega oma superiteedi säilitanud.“ Ta mainis, et umbes veerand Koivaliina mõisa ja üle poole Bormaņi mõisa talurahvast olid algselt eestlased. Vanad inimesed kõnelevat nii eesti kui ka läti keelt, ent noorsugu üksnes viimast (KK I 579).

Fr. R. Kreutzwald oli esimeste seas, kes tundis leivude vastu teaduslikku huvi. Tema poolt kogutu täiendab mõneti andmeid leivude assimilatsiooni ulatuse kohta eri paigus. Tähtis on siinkohal leivudega asustatud külade loend, kuigi see kajastab vaid üsna kitsast piirkonda. Fr. R. Kreutzwald palus leivude kohta kirja teel teavet neljalt Aluliina kandi kirikuõpetajalt. Saadud andmetega ei jäänud ta sugugi rahule (KK II 99).

Leivud olid lätistumas üha kiirenevas tempos. 1911. aastal viibis nende juures soome keeleteadlane Heikki Ojansuu, kes hindas keele valdajate arvuks Ilnas 92, Mäemõizas 9 ja Alsvikis 5, Duuremõizas ehk Tüüres 9 ja Alamõizas 1. Uuri ja oli veendunud, et tegelikult pidi leivusid toona olema märksa rohkem (Niilus 1935: 370 järgi). Sealjuures ei olevat leivu keel Ilnas enam olnud tavaline kõnekeel, seda kasutatud üksnes kõrtsis ja salakeelena (Virtaranta 1973: 227–228).

Üliõpilane Paulopriit Voolaine (1926: 87) arvestas Koiva maarahvast põlvnemise järgi olevat sama palju kui A. J. Sjögren omal ajal, nimelt Ilna ja Alamõiza vallas kummaski 1000 ning Mäemõiza vallas 500 inimese ringis. Ilmselt toetuski P. Voolaine sel puhul A. J. Sjögreni andmetele. Maakeelt mõisteti kõige paremini Ilna vallas, kus ligi 25 inimest suutnud kõnelda veel leivu keelt ja umbes 50 inimest saanud sellest aru (Voolaine 1927: 164). Alamõiza vallas mõistnud tollal oma keelt vaevalt pool tosinat ja Mäemõiza vallas veelgi vähem inimest.

Neist küladest, mida mainiti Georg G. Schillingi kirjas, nimetas P. Voolaine vaid Kivat ehk Kibakülä (lt *Ķibas*), Andrinit (lt *Andriņi*), Majažit (lt *Majani*) ja Čipatit.¹⁷⁹ P. Voolaine järgi oli leivu keel kõige paremini säilinud Paiknas. Valter Niiluse (1935: 370) andmed 10 aastat hilisemast ajast on aga teised. Ilna vallas olnud siis maakeele valdajate arv 131, kuid muude piirkondade kohta olid ta andmed ebamäärasead: Mäemõiza vallas olevat leivud täiesti hääbunud, mujal leiduvat vaid üksikuid kõnelejaid. 20 aastat hiljem oli assimilatsioon lõpule jõudmas. 1954. aastal kogesid Leivumaal Keele

¹⁷⁹ Voolaine (1927: 164) annab Čipati nime lätikeelseks vasteks Lapati. Tegelikult on need kaks eri küla, vt Alamõiza 1850. aasta hingerevisjoni, milles on eraldi kirjas *Tschippat* ja *Lappat* (LVVA 199.1.2: 702p, 723p).

ja Kirjanduse Instituudi töötajad Salme Nigol ja Karl Kont, et Ilsna kandis enam murret ei räägita ning kogu ümbruskonnas ei teatud enam ühtki peret, kus vähemalt kaks inimest oleksid keelt vallanud (Nigol 1955: 148).

Muud lõunaestlased

Vitsebski kubermangu valitsuse teates P. Koeppenile märgiti, et peale lutside Lutsi maakonnas elab Dünaburgi maakonnas ligemale 9500 eestlast, seejuures kõik luterlased (KK I 449). Fr. R. Kreutzwald arvas esialgu, et pigem saaks seal olla liivlasi kui eestlasi, kuid ei välistanud ka võimalust, et Poola valitsuse ajal võis sinna eestlasigi sattuda (KK I 455). Hiljem tegi ta õige järelduse, et esitatud andmed on ekslikud, sest Dünaburgi maakonnas pole nõnda suure hulga luterlaste jaoks mitte ainustki luteri usu kirikut (KK I 465–466). Kõigele vaatamata on P. Koeppen oma etnograafilise kaardi lisas eestlaste koguarvuks Vitsebski kubermangus nimetanud võimatu 9936, st koos Dünaburgi maakonna 9355 luterlasega (Koeppen 1852: 29). Sellele jämedale veale on XIX sajandil osutanud esimesena juba G. Manteuffel (1868: 20) ja täpselt sajand hiljem läti uurija A. Jansons (1968: 19).

P. Koeppen märkas Kiievi metropoliit Jevgeni teoses „Pihkva vürstiriigi ajalugu“ (1831) kahtlast teavet, mille järgi Piirissaare eestlastega asustatud idaosa pidavat kuuluma Võnnu kihelkonna alla, ning palus Fr. R. Kreutzwaldil asja Võnnu pastori kaudu täpsustada (KK I 476). Pastor Gustav O. Oehrni vastas oma kirjas 9. jaanuarist 1850, et Piirissaare idaosa allub Peterburi kubermangule, mistõttu sinna ei saanud eestlasi asuda, vaid nad elavad saare lääneosas, ning jätkas: „Saare rahvastik on veel praegugi venelaste ja eestlaste segu ning elab kalapüüdmisest ja kauplemisest. Eestlased, kes üldiselt venelastest välispidiselt vähe lahku lähevad, on väga vaeseks jäänud, sest kalapüüdmine pole enam küllalt tulutoov, ning elutsevad Veski (вн Мельница) ja Porka külas; nende hingede arv on täpipealt 118 (52 mees- ja 66 naishinge) ja koosneb 16 perekonnast, kes kõik luteri kiriku alla käivad.“ Seevastu venelased elavad *Межу*, *Тони* ja *Желачка* külas (KK I 574).¹⁸⁰ Need vastavad eestikeelsetele külanimedele *Piiri*, *Tooni* ja *Saare*. Ametlikult eristati Peterburi kubermangule kuuluval osal Piirissaarest (sks *Porka*, вн *Желачек*) 1864. aasta andmeil siiski ainult üht, saarega sama nime kandvat küla, mille

¹⁸⁰ Need kolm nime on O. Oehrni kirjutatud omastavas käändes.

31 majapidamises elas 191 inimest (SG 1864 XXII, 63). Porka küla asus neist küladest lääne pool. Seal elasid Tartu murret kõnelevad inimesed. 1862. aastal asus osa rahvast vee alla jäämise ohu tõttu ümber naaberküladesse (vt Simm 1971₂: 356).¹⁸¹

20. I 1850 kirjas edastas Fr. R. Kreutzwald P. Koeppenile, et Valga läti kihelkonna Sooru mõisas (sks *Soorhof*) elab pastor Emil G. Sokolowsky and-meil ligikaudu 400 eestlast (KK I 485–486). Sama aasta hingerevisjoni järgi loendati mõisa 27 talus 550 inimest, kellest ka perekonnanimede osakaalu järgi otsustades võis eestlasi olla umbes 75% (LVVA 199.1.449: 113, 113p, 144p–145). Tegu oli kahtlemata võru keele kõnelejatega.

Kokkuvõtteks

Fr. R. Kreutzwald akadeemik P. Koeppeni abilisena kasutas andmete saamiseks lõunaestlaste kohta põhiliselt kirjavahetust. Ta suhtlusvõrku kuulus üks arst, mitu kirikuõpetajat, mõisnikku ja ametnikku. Kellelt need omakorda andmeid kogusid, on selgunud ainult osaliselt. Fr. R. Kreutzwald ise käis kohapeal vaid ühel suhteliselt lühikesel reisil Setumaal.

Fr. R. Kreutzwald üritas kompida lõunaestlastega asustatud alade ida- ja lõunapiiri. Tal õnnestus saada sealse asustuse kohta nii huvipakkuvaid arvandmeid kui ka juhuslikku laadi etnograafilist ja muud teavet, mida pole teaduskirjanduses paraku veel eriti kasutatud. Teated rahvaarvu kohta olid üldiselt sama puudulikud nagu teistelgi XIX sajandil kogutud statistilistel andmetel. Nimelt pole enamasti selge, mis on rahvuse määramisel olnud aluseks, kas territoorium, geneetiline päritolu, keelekõnelejad, eneseteadvus vm. Sageli on esitatud andmestik vaid hinnangulist laadi.

¹⁸¹ J. Simm mainis Tooni küla rajamist Porka küla elanike poolt pärast 1862. aastat. See ei vasta tõele, sest O. Oehrni tosin aastat varasemast kirjast selgub, et Tooni oli tollal juba olemas.

SOOME-UGRI VAHETUSÜLIÕPILASED JA -ÕPPEJÕUD

1930. AASTATEL

Ilmunud: Soome-ugri vahetusüliõpilased ja -õppejõud 1930. aastatel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2012, 251–270.

1. Sissejuhatuseks Soome-Ugri Uurimiste Eesti komiteest

Pärast Eesti Vabariigi rajamist loodi Tartu ülikoolis rahvusteaduste õpetamiseks ja uurimiseks vajalikud institutsioonid, mis meil seni puudusid. Tehti jõupingutusi hõimuliikumise hoogustamiseks. Sidemetele sugulasrahvastega pöörasid suurt tähelepanu sihtasutus Fenno-Ugria, Emakeele Selts ja Akadeemiline Hõimuklubi; hoogsa tegevuse eelduseks oli kolme iseseisva soome-ugri riigi teke pärast Esimest maailmasõda (Prozes 1997). Peale mainitud asutuste-seltside tegutses aastail 1930–1940 Tartu ülikooli juures Soome-Ugri Uurimiste Eesti komitee (SUUEK), millel oli sõsarkomiteed Ungaris ja Soomes. SUUEK avaldas toimet rahvusteaduste arengusse ja hõimuliikumisse üliõpilaste ja õppejõudude vahetamise korraldamise kaudu. Komitee ajalugu pole teadaolevalt seni käsitletud.

SUUEK asutati 29. septembril 1930 Eesti Rahva Muuseumi ruumis (Aia 42, praegune Eesti Kirjandusmuuseumi maja) toimunud koosolekul. Arutelust võtsid peale haridus- ja sotsiaalministri Jaan Hünersoni, haridus- ja sotsiaalministeeriumi (Hasomin) teaduse ja kunstiosakonna direktori Gottlieb Ney ja Tartu ülikooli rektori Johan Kõpu osa ka peamised rahvusteaduste viljelejad: professorid Julius Mark (uurali keeled), Andrus Saareste (eesti keel), Julius Mägist (läänemeresoome keeled), Harri Moora (arheoloogia), Eesti Rahva Muuseumi direktor Ferdinand Leinbock (hilisema nimega Linus; etnograafia) ja Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loorits (rahvaluule). Üritusel osales ka ungarlasest administratiivõiguse professor, Ungari

teadusliku instituudi juhataja István (Stefan) von Csekey. Koosoleku ohjad olid J. Hünersoni käes, protokollis O. Loorits (1: 1 jj).¹⁸²

Ungari haridusministeerium oli teinud Eesti Hasominile ettepaneku luua soomeugriliste uurimiste Eesti rahvuslik komitee, mis tegutseks käsikäes samasuguse institutsiooniga Ungaris ja Soomes. Selleks pidas 1930. aasta kevadel Eestis ja Soomes läbirääkimisi Ungari haridusminister krahv Kuno von Klebelsberg. Ungari haridusministeerium oli asutanud kaks stipendiumi: üks neist (100 dollarit) oleks mõeldud eriteadlasele, kes professori või lektorina peaks mõnes Ungari ülikoolis loenguid, teine aga mõnele eesti üliõpilasele õppimiseks kas József Eötvösi kolledžis, Tihanyi bioloogia instituudis või Ungari kolledžis Roomas.

G. Ney soovitas panna komiteele nimeks soome-ugri uurimiste komitee Eestis. Hasomin oli koostanud selle põhikirja esialgse kava. J. Margi teatel olevat esialgu olnud kavas luua kolmes hõimuriigis kaks eraldiseisvat asutust: 1) soome-ugri uurimiste instituut, mille ülesandeks saanuks uurimistöö korraldamine ja tegemine, ning 2) komitee, mis tegeleks koostöö reguleerimisega. Ent Hasomini koostatud põhikirja kavandis liideti mõlema institutsiooni ülesanded ühte. Seda ei pidanud J. Mark muide soovitavaks. Instituudi asutamist oli juba arutatud varem, nimelt sama aasta kevadel rektor J. Kõpu algatusel.

Koosolekul arutati tulevase komitee põhiülesandeid ka konkreetsemalt. A. Saareste arvates võinuks komitee olla „uurimistöö nii-öelda üldpoliitika juhtijaks“, st koordineerijaks. Põhimõtteliselt sama toonitas ka J. Mägiste. Seevastu J. Mark pidas esmatähtsaks ühistööd väljaspool Eestit koos Ungari ja Soome komiteega. Ta lähtus soome-ugri instituudi loomise eeldusest: viimane koordineeriks Eestis tehtavat uurimistööd, komitee aga kolmes hõimuriigis tehtavat. Sõnavõtja eeldas, et üheks komitee ülesandeks jääks teadlaste ja üliõpilaste vahetus. H. Moora lisas, et akadeemiliste seltside koordineerimise kogemus olevat meil juba olemas Õpetatud Eesti Seltsi näol olemas. Minister rõhutas omalt poolt, et komitee ei saa mõjuda niivõrd administratiivselt kui selle liikmete autoriteedi kaudu.

A. Saareste tõstatas koosolekul küsimuse, kas tulevase komitee koosseisus ei peaks olema ka kirjanduse ja ajaloo esindajaid. Siiski jäädi O. Looritsa seisukoha juurde, mille kohaselt ei tohiks komitee koosneda teatud alade või

¹⁸² EAA 3699.1.1.3. Soome-Ugri Uurimiste Eesti Komitee. Ruumi kokkuhoiu ja parema loetavuse huvides on käesolevas kirjutises ära jäetud EAA pidevalt korduvad fondi ja nimistu number. Viidatud pole internetist saadud info allikaid isikute surmaaja ja avaldatud teoste kohta.

asutuste esindajatest, vaid esmajoones soome-ugri teadustega viljelevatest isikutest. Väljendati soovi, et komitee tegutseks Tartu ülikooli juures nagu teiste sarnased institutsioonid.

Seejärel moodustati komitee, mille liikmeteks said J. Mark, J. Mägiste, A. Saareste, H. Moora, F. Leinbock ja O. Loorits. Esimeheks valiti J. Mark ja sekretäriks Loorits. J. Mark jäigi SUUEK esimeheks kogu selle eksisteerimisaja vältel, sekretäriks sai 1933. aastal F. Leinbock (Linnus). 19.–24. septembrini 1931 toimus Helsingis soome-ugri komiteede esindajate nõupidamine, millel osales Eestist J. Mark (1: 12).

Järgmisel komitee koosolekul, mis toimus 14. detsembril 1930 samas kohas kus asutamiskoosolek, viimistleti esimehe ja sekretäri esitatud põhikirja kavandit. Selles fikseeriti, et SUUEK põhieesmärk on edendada koos samalaadsete komiteedega Soomes ja Ungaris soome-ugri rahvaste kultuuri uurimist rahvusteaduste, nimelt keeleteaduse, ajaloo ja kultuuriloo, arheoloogia, etnograafia ja rahvaluule vallas. Komitee ülesanded olid põhikirja järgi 1) kontakti pidamine Ungari ja Soome komiteega, 2) vastastikku informeerimine tehtavast uurimistööst ning kirjanduse ja info vahendamine, 3) välismaale saadetavate kandidaatide valimine üliõpilaste ja teadlaste seast ning neile materiaalsete vahendite hankimine Hasominilt, Kultuurkapitalilt jm, 4) arvamuste avaldamine teadlaste sobivuse kohta välismaale lähetamiseks ning 5) oma eelarve koostamine ja kontroll selle summade kasutamise kohta. Lahtiseks jäeti küsimus, kas komitee ülesannete hulka tuleks lisada ka kogumis-, korraldus- ja uurimistöö algamine, toetamine ja ühtlustamine Eestis. SUUEK moodustati personaalsetel alustel, st liikmed hakkasid eespool nimetatud rahvusteaduste arengu eest vastutama oma eriala järgi. Põhikirja ülejäänud paragrahvid puudutasid komitee tegevuse praktilisi aspekte, millest ehk huvipakkuvam on see, et plaaniti vaid kaks korralist koosolekut aastas.

Kavatsatud ülesanded osutusid SUUEK jaoks üle jõu käivateks ning jäid enamasti täitmata. Komitee põhitööks oli sobivate stipendiaatide väljasõelamine ja neile raha muretsemine, seega Eesti vahetusüliõpilaste ja -õppejõudude Ungarisse lähetamine ja Ungari vahetusüliõpilaste vastuvõtmine. Juba asutaval koosolekul tundis H. Moora muret uue institutsiooni rahaallikate pärast. Haridusminister rahustas teda väitega, et raha eraldatakse kas Eesti Kultuurkapitali või eelarve kaudu, nimelt olevat Hasomin lisanud eelarvesse ühe stipendiumi jagu raha mõnele hõimurahva üliõpilasele, kuid teadlaste vahetust saaks esialgu teha ainult Tartu ülikooli ungari keele lektori ametisse

seadmisega mõne noorema Ungari uurija Eestisse kutsumise teel. Ungari saadikult oli juba saadud teade ühe stipendiumi asutamise kohta Eesti üliõpilasele Ungaris (1: 3).

1931. aastaks taotleti raha Hasominilt järgmisel määral: 400 krooni stipendiumi Ungaris õppimiseks, 180 kr ungari keele lektori toetuseks, 120 kr komiteede vahelise nõupidamise kuludeks ning 80 kr asjaajamiseks ja muudeks kuludeks (1: 11). Peatselt selgus, et ungari keele lektorile polnud vaja maksta lisatoetust, sest ta sai seda enda kodumaalt (1: 12). Järgmistel aastatel pidi SUUEK raha taotlema Eesti Kultuurkapitalilt. Seda ka saadi, ent aastatel 1939–1940 enam mitte, sest Eesti ja Ungari vahelise kultuurikonventsiooni kehtima hakkamise järel 1937. aastal hakati stipendiumi maksma riigi eelarvest (1: 40p–41; 2: 8).

2. Eesti üliõpilasstipendiaadid Ungaris

SUUEK valis sobivad stipendiumikandidaadid sooviavalduste põhjal rahvusteadusi õppivate üliõpilaste või ülikoolihariduse omandanute seast. Eelnevalt nõuti mõningast ungari keele oskust. 1938. aastal otsustas SUUEK hakata kontrollima, kas Ungarisse sõitvate stipendiaatide kandidaadid seda valdavad. See ülesanne anti prof J. Margile (1: 36p–37). Enamik stipendiaate õppis Ungaris ühe õppeaasta. Stipendiumi maksis Ungari haridusministeerium. Stipendium hõlmas sõitu Tartust Budapesti ja tagasi, prii ülalpidamist ja taskuraha (nt 25 pengöt 1938. aastal) ning eraldi rahasummat ka Ungari riigiga tutvumiseks. Eesti maksis omalt poolt 200–300 krooni lisatoetust (2: 17, 36, 55). Ungaris viibis aastatel 1931–1940 üheksa Tartu ülikooli inimest (tabel 1).

Esimesena sai Ungaris õppimise stipendiumi 7–8 kuuks 1931. aastal Tartu ülikooli üliõpilane *A l e k s e i R e i s m a n*, meile tuntud nimega *A l o R a u n* (1905–2004; 3: 67; AA II 319–320). Budapestis Péter Pázmányi ülikoolis kuulas ta tuntud ungari keeleteadlaste Zoltán Gomboczi, Gyula Némethi ja Miklós Zsirai loenguid.¹⁸³ A. Raun viibis Ungaris ka 1932.–1933. õppeaastal, ent see ei kajastu SUUEK dokumentides. Sellal kogus ta oma võrdlusastmeteemalise doktoriväitekirja jaoks andmeid ungari vana kirjakeele ja murrete kohta (Alvre 1990: 197–198).

¹⁸³ Seda nime kandis 1921. aastani Budapesti ülikoolina tuntud, praegune Loránd Eötvösi ülikool aastatel 1921–1950. József Eötvösi kolledž, mis koolitas peamiselt õppejõude, kuulus selle alla.

Tabel 1. Eesti stipendiaadid Ungaris

Aastad	Vahetusüliõpilane
1931–1932	Aleksei Reisman
1932 (üks semester)	Vassel Noot
1933–1934	Gustav Must
1934–1935	Leela Topman
1935–1936	Felix Oinas
1936–1937	Pauline Palmeos
1937–1938	Õie Olup-Sõster
1938–1939	Juhan Viiret
1939–1940	Aino Undla

A. Raunast kujunes rahvusvaheliselt tuntud õppejõud ja teadlane, kes on avaldanud uurimusi üldkeeleteaduse, soome-ugri ja turgi keelte alalt. Ungaris saadud impulsse ja teadmisi kasutas ta mitmeti nii Euroopas kui ka Ameerikas, õpetades ungari keelt, ungari keele ajalugu ja ungari kirjandust ning uurides ugri keeli, eriti neist ungari keelt (Alvre 1990: 198 jj). Edaspidi tuleks selgitada, kas turkoloogia harrastamine sai alguse samuti Ungarist, kus seda teadusharu on kaua viljeldud.

Teisena täiendas end Budapestis soome-ugri keeleteaduse alal Vassel Noot (1906–1951). Kuna ta ungari keele oskus oli veel kasin, siis kulus enamik ajast selle omandamisele. Siiski osales ta oma sõnutsi ka õppetöös ning töötas läbi uurimuseks „Ungari, soome ja eesti keele esimese silbi vokalism võrdlevalt“ vajalikud kirjandusallikad (1: 12; 3: 66). V. Noot lõpetas Tartu ülikooli 1934. aastal kiitusega, töötas seejärel Saaremaal koolinõunikuna ja siirdus pärast Teist maailmasõda Saksamaa kaudu Inglismaale (AA II 397).

Üliõpilane Gustav Must (1908–1991), kelle peaaineks Tartu ülikoolis oli eesti keel, kulutas samuti valdava aja Ungaris viibides keeleõpingutele. Seepärast luges ta seal igasugust kirjasõna, eriti ajalehti, käis teatrietendustel, kontsertidel, muuseumides jm ning ostis endale ungarikeelset kirjandust. Ta kuulas Z. Gombocsi, M. Zsirai, János Melichi, János Horváthi jt loenguid. Järjekindlalt osales ta sealse keeleteadusseltsi ja Ungari teaduste akadeemia koosolekutel, samuti keeleteadlaste ringi Kruzsok iganädalastel kooskäimistel. Eesti Vabariigi aastapäevapeol pidas G. Must ungarikeelse kõne Eesti saavutustest ning avaldas Ungari peaministri Gyula Gömbösi külaskäigu

puhul Roomas ajalehe Vaba Maa juhtkirjas ülevaate Ungari välispoliitikast ja suhetest teiste Kesk-Euroopa riikidega. Jõulude ja lihavõttepühade ajal viibis stipendiaat mõlemal korral Ungaris kuskil maapiirkonnas ning käis kevadel Balatoni järve ääres, Pécsis, Szegedis jm (3: 51, 64).

G. Must õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas aastatel 1929–1938 ja lõpetas selle kiitusega. 1949. aastal kaitses ta Göttingeni ülikoolis doktoriväitekirja „Germaani keelte mõjust eesti ja soome meremeestekeele sõnavarale“. Temast sai Ameerikas emigrandina elades saksa keele ja kirjanduse professor. G. Musta uurimused käsitlevad peamiselt saksa keelt ja võrdlevat keeleteadust, samuti varakeskaegseid käsikirju (AA III 22). Tal on peale doktoridissertatsiooni ka muid, peamiselt germaani keeltega seonduvaid uurimusi läänemeresoome keelte vallast, sh kirjutisi Revali nimest, *laev*-ja *leib*-sõna etümoloogiast, inglise algupäraga raudteeterminoloogiast jm (ETB II 657–658). Tema hilisemate seoste kohta ungari keele ja kultuuriga pole andmeid.

Ka L e e l a T o p m a n (1911–1993), kes oli lõpetanud Tartu ülikooli eesti keele alal ja tahtis jätkata uurali keeleteaduse vallas, kuulas keeeloenguid P. Pázmányi ülikoolis ning viibis mitmes paigas, sh kolm nädalat Szegedis ja kaks nädalat Debrecenis. Ungari haridusministeeriumi toel külastas ta Viini Ungari kolledžit (2: 41; 3: 41, 59). L. Topman lõpetas Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna kiitusega nii 1934. kui ka 1937. aastal. Keeleteaduse vallas ta tuntuks ei saanud, küll aga pedagoogina. 1960. aastatel töötas L. Topman Eestis kooliinspektorina (AA II 515).

Suhteliselt põhjaliku aruande Ungaris õppimise kohta koostas üliõpilane Felix Oinas (1911–2004). Ta õppis Tartu ülikoolis eesti keelt, läänemeresoome ja uurali keeleteadust, kirjandust ja rahvaluulet. Stipendiaat kuulas P. Pázmányi ülikoolis peamiselt M. Zsirai loenguid ja osales ta seminariharjutustel. Huvi pakkusid ka Gy. Némethi loengukursus „Ungari ja türgi kokkupuuteist“, prof J. Horváthi ja prof Elemér Császári loengud ungari kirjandusloost ning prof Elemér Mályuszi loengud ungari ajaloost. F. Oinas, kel oli enne Ungarisse saabumist Tartu ülikooli ungari keele lektorite toel omandatud passiivne ungari keele oskus, õppis Ungaris viibides seda korralikult valdama. Prof A. Saareste Ungarist lahkumise järel õpetas ta 1936. aasta veebruari keskpaigast kuni kevadeni kaks tundi nädalas eesti keelt. Eelmisel, 1935. aasta sügisel oli ta kirjutanud valmis Tartu ülikooli auhinnatöö, päras-tise magistratöö „Hilistekkinud käänded läänemeresoome keeltes“.

Noor stipendiaat aitas Ungaris õppides igati kaasa Ungari-Eesti kultuuri-suhete süvendamisele. Ta tõlkis ungari keelest Lajos Zilahy romaani „Kaks vangi“ („Két fogoly“) esimese osa, mis ilmus Tartus Noor-Eesti kirjastusel 1936. aastal. Ta avaldas Ungari kohta ajalehes Postimees kuus tutvustavat artiklit. F. Oinas tegi tutvust Ungari kooliolude ja Eesti-Ungari suhete aja-looga, millest kirjutas perioodikas, viimati mainitud teemal ajakirjas Täna-päev (1936). Kõigele lisaks käis ja elas stipendiaat mitmes paigas Ungaris, sh kümme päeva Pápas ja Szombathelys, viis päeva Dömsödis ning paar nädalat Ida-Ungaris Tiszakerecsenyis ja Debrecenis (3: 33–35, 47–48).

F. Oinas lõpetas Tartu ülikooli kiitusega 1937. aastal ja kaitses järgmisel aastal eespool nimetatud teemal kirjutatud magistritöö. Budapesti ülikooliga jätkusid töösuhted. Ta õpetas József Eötvösi kolledžis aastatel 1938–1940 esimese ametliku lektorina eesti keelt, samuti pidas loenguid soome-ugri keeltest ja õpetas prof Lauri Kettuneni äraolekul ka soome keelt. F. Oinase mitmekülgseid suhteid Ungariga on põhjalikult vaaginud Liina Sillaots (2000). Tema uurimuse põhjal oli F. Oinase panus eesti kultuuri tutvustajana sõjajärgses Ungaris ja ungari kultuuri vahendajana Eestis suur. 1939. aastal avaldas F. Oinas suurmeeste elulugude sarjas ungarikeelse allikmaterjali põh-jal valminud monograafia „Petőfi. Vabaduse ja armastuse laulik“. Ta tõlkis ka L. Zilahy romaani „Kaks vangi“ kaks viimast osa (1937, 1938), samuti József Nyírő romaani „Mägede mees“ (1939). Peale Ungari tutvustamise Eesti aja-kirjanduses, tutvustas F. Oinas Eestit Ungaris. 1939. aastal hakkas F. Oinas koos ungari keele lektori Jenő Fazekasiga koostama suurt ungari-eesti sõna-raamatut, kuid kiiresti muutuvate olude tõttu jäi töö algjärku.

F. Oinasest sai Teise maailmasõja järel Ameerikas slaavi ja uurali-altai keelte professor. Ta sai tuntuks eelkõige silmapaistva folkloristina. F. Oinas on uurinud soome-ugri ja slaavi rahvaluulet ning keeli (AA III 50). Juba vahetusüliõpilasena Ungaris viibides oli F. Oinas keskendunud neile distsipliinidele (Oinas 1995: 122).

Järgmise vahetusüliõpilasena täiendas end Budapestis P. Pázmányi üli-koolis P a u l i n e (hiljem Paula) P a l m e o s (1911–1990), kes oli Tartus õppi-nud eesti keelt ja uurali keeleteadust ülemastme, eesti ja maailma (= üldist) kirjandust keskastme ning rahvaluulet alamastme ulatuses. Ta kuulas võrd-leva keeleteaduse ja ungari kirjanduse loenguid M. Zsirai, E. Császári, J. Horváthi jt juures. Kevadsemestril alustas ta ainekogumist uurimuse „Esimese silbi vokaalid läänemeresoome ja ungari keeles“ jaoks. P. Palmeos

oli omandanud ungari keele algteadmised lektor J. Györke juures, täiendas keeleoskust sedavõrd, et suutis peatselt lugeda nii ilu- kui ka teaduskirjandust, sai aru kõnekeelest ning võis „suuremate raskusteta juttu ajada“. M. Zsirai seminaris pidas ta ungarikeelse ettekande murdeuurimisest Eestis ja ühes kalvinistlikus koguduses loengu Eesti ajaloost ning õpetas Ungari keeleteadusliku seminari liikmetele eesti keelt (3: 22, 38). Ungaris möödunud õpiaastat on P. Palmeos vanuigi kajastanud oma mälestustes (vt Palmeos 1991).

P. Palmeos lõpetas 1939. aastal Tartu ülikooli kiitusega. Ta omandas järgmisel aastal eelmainitud teemal kaitstud väitekirjaga magistriastme, mis 1949. aastal atesteeriti ümber filoloogiakandidaadi kraadiks. P. Palmeosest sai kõige tulemuslikum ungarluse viljeleja Eestis. Töötades 45 aastat Tartu ülikooli soome-ugri kateedri õppejõuna, õpetas ta ungari, soome, karjala ja vepsa keelt ning luges peale arvukate muude distsipliinide ungari keele ajaloolist grammatikat (AA III 40; BN 234–235). P. Palmeos on tõlkinud Zsigmond Móriczi novellikogu „Seitse kreutserit“ (1958), osa muinasjutte Emil Kolozsvár Grandpierre'i muinasjutukogust „Imeflööd“ (1959), koostanud, toimetanud ja saatesõnaga varustanud Sándor Petőfi luulevalimikud eesti ja läti lugejale ning arvustanud eesti kirjanduse ungari tõlkeid. Nimetatud muinasjutukogu on hiljem üllitatud veel kahel korral (1981, 2006). P. Palmeos on põhjalikult tutvustanud eesti ilukirjanduse tõlkeid ungari keelde (Palmeos 1974). Tema õpilastest on kasvanud suurepäraseid ungari kirjanduse tõlkijaid, sh Aino Pervik, Tiiu Kokla, Edvin Hiedel jt ning ungari keele õppejõude, nagu Tõnu Seilenthal, Ene Asu-Õunas ja Anu Nurk (Palmeos 1976: 204–205; Seilenthal 2003: 314). Nõnda tagati ungari keele järjepidev õpetamine üliõpilastele ajani, mil võis taas kutsuda Tartusse ungarlastest keeletektoreid. P. Palmeos tundis suurt sümpaatiat Ungari vastu. Seal tundis ta end koduselt ja pidas Ungarit oma teiseks kodumaaks (Palmeos 1983: 168).

Samamoodi nagu eelmainitudel kulgesid Ungaris ka filoloogia üliõpilaste Õie Olup-Sõsteri (2: 70; 3: 14, 29–30) ja Juhan Viireti (2: 50; 3: 8, 20–21) õpingud ja ringreis, mille kestel nad omandasid eelkõige aktiivse ungari keele oskuse.

Õie Olup-Sõster (hiljem Olup-Haas ja Sõster-Haas; 1912–2008) õppis Tartu ülikoolis vaheaegadega tosin aastat (1930–1942), jõudes vahepeal kaks korda mehele minna, kuni viimaks lõpetas kursuse. Enne Ungarisse kandideerimist seati talle eeltingimuseks end uuesti üliõpilaseks registreerida. Õ. Olup-Sõster kuulas Budapestis M. Zsirai, J. Melichi, Gy. Némethi jt

loenguid eriti soome-ugri keeleteaduse ja kirjanduse vallast. Ta töötas sageli Ungari keeleteadusliku seminari raamatukogus, käis Ungari teaduste akadeemia keeleteadusalastel koosolekutel, nautis populaarteaduslikke loenguid, luges ungarikeelset kirjandust. Stipendiaat käis muuseumides, näitustel, teatris, eriti rahvusteatris ning võttis osa aktiivselt Ungari-Eesti Seltsi üritustest, käis koolides jm korraldatud hõimuüritustel. Suvel rändas ta ringi mööda Ungarit, viibides Balatoni ääres, Keszthelys, Debrecenis, Szegedis ja Pécsis (1: 30–31; 3: 14).

Pärast lühikest töötamist Teise maailmasõja ajal Eesti koolides õpetajana, emigreerus Õie Olup-Sõster Saksamaale ja sealt Austraaliasse, kus töötas pikka aega algkooliõpetajana ja seejärel ajalehe Virgats toimetajana (AA III 45). Õie Sõster-Haasi nime all on ta avaldanud mälestusraamatukese „Narvast Austraaliasse“ (Tallinn, 1993) ja Õie Haasi nime all „Kodumaa võõrsil“ (Tallinn, 2002). Ta on olnud koguteose „Eestlased Austraalias“ esimese osa (Adelaide, 1988) kaasautor ja -toimetaja. Üliõpilasena avaldas ta Emakeele Seltsi toimetiste sarjas 12-leheküljelise uurimuse „Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles“, mis oli tegelikult äratrükk ajakirjast Eesti Keel (1938).

Juhan Viiret (1913–1954), kes 1935. aastani kandis nime Johannes Viil, õppis Tartu ülikoolis eesti filoloogiat aastatel 1930–1940 ja jätkas filosoofiateaduskonnas õpinguid veel ühe aasta jooksul (AA III 77). Budapestis asus ta kohe P. Pázmányi ülikoolis ungari keelt õppima, omandades sama aasta jõuludeks juba passiivse ja järgmise aasta suveks aktiivse keeleoskuse. Ta kuulas sügissemestril E. Czászári loenguid S. Petőfist, M. Zsirai loenguid soome-ugri häälikuõpetusest, Dezső Paisi loenguid ungari häälikuloost ja XII sajandi kirjamälestisest „*Halotti Beszéd*“ (‘Hauakõne’) ning Gy. Némethi loenguid Ungari ajaloost, kevadsemestril aga J. Horváthi loenguid ungari keele vanematest laensõnadest, M. Zsirai loenguid soome-ugri sõnamoodustusest ning soome-ugri ja samojeedi keelesugulusest. Eraldi on J. Viiret märkinud tutvumise XIX–XX sajandi mõjukaima lingvisti Zsigmond Simonyi uurimusega ungari keele abisõnadest. Ta luges ungari kirjandust, nii proosat kui ka luulet, ja muretses seal endale 60 teost. Kevadel käis ta Budapesti muuseumides ning juunis viibis õppereisil Kirde-Ungaris Egeris ja Miskolcis (3: 8). Koos lektor F. Oinasega toimetab J. Viiret Budapesti tehnikaüliõpilaste organisatsiooni Hungaria samanimelise ajalehe Eestit käsitleva ungari- ja eestikeelse erinumbriga (Sillaots 2000: 420). Ta abistas F. Oinast „Mägede mehe“ tõlkimisel ja retsenseeris 1940. aastal ajakirjas Eesti Kirjandus äsjailmunud

Petõfi-monograafiat (Oinas 1995: 122). Pärast Teist maailmasõda töötas J. Viiret õpetajana Tõrva keskkoolis (Aader 2007).

Peaainena kirjandust õppinud ja 1937. aastal diplomeeritud stipendiaadikandidaat A i n o U n d l a (neiuna Krimm, teises abielus Undla-Põldmäe; 1910–1992) pidi erinevalt keeleüliõpilastest tõlkima 20 lk kergemat ungarikeelset teksti ja suuliselt vastama ungari grammatika aluseid. Budapestis täiendas ta end ungari kirjanduse ja kirjandusteaduse vallas. Peale selle soovis ta Ungaris registreerida Harry Jannsenisse ja selle poolt Budapestis toimetatud ajakirjasse puutuva ainese.¹⁸⁴ A. Undla kirjeldas ühes palvekirjas, kuidas tal õnnestus kolme ööpäeva jooksul rongiga sõita Läti, Leedu ja Saksamaa kaudu Budapesti, lisades: „Elu on siin [Budapestis] poliitiliselt vähem närvesööv kui Tartus.“ (1: 37, 38; 2: 19, 29, 33) Oli juba 1939. aasta lõpp! Seoses elukalliduse tõusuga palus ta SUUEK kaudu lisatoetust 200 krooni, mis talle ka määrati (2: 1).

A. Undla, kes ülikooli kõrval õppis ka Tartu kõrgemas muusikakoolis, täiendas end laulu alal Budapesti Ferenc Liszti nimelises muusikaakadeemias. Lisaharidus võimaldas tal pärast sõda Siberisse küüditatuna elatist teenida muusikaõpetajana. A. Undla on vabakutselise kirjandusteadlasena uurinud XIX sajandi naiskirjanikke, peamiselt Lydia Koidula elu ja luuletusi (AA II 544–545; EKL 629).

Eesti keelt ja kirjandust ning läänemeresoome keeli õppival üliõpilasel A k s e l l a R e t s i l (abielus Lokk; 1918–2014), kelle Ungaris viibimine oli kavandatud 1940.–1941. õppeaastaks, jäi saabunud okupatsioonide tõttu ilmselt käimata (1: 40p; 2: 5). A. Retsil õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas aastatel 1938–1944. Lõpetamise aastal emigreerus ta Saksamaale, hiljem sealt edasi Inglismaale ja Kanadasse. Toronto ülikoolis õppis ta raamatukogutöötajaks, kellena töötas pikka aega (AA III 346).

Kõik soovijad ei pääsenud Ungarisse end täiendama. Käsitleme lühidalt neidki. Kandidaatide seas oli Saaremaalt pärit A r n o l d M i l l e r (1908–1961), kes tahtis minna Ungarisse 1933.–1934. õppeaastal. Ta oli prof J. Margi soovitusel saanud soome ja sugulaskeelte professori Niilo Ikola kaudu kutse tulla Turu ülikooli eesti keele õpetajaks ning alustas peatselt sealsamas õpinguid soome-ugri keelte vallas (3: 60–63). Lähetamata jäämise põhjuseks oli ilmselt see, et ta polnud toona Tartu ülikooli üliõpilane. A. Miller oli Tartu

¹⁸⁴ Jutt on L. Koidula venna Harry Jannseni (1851–1913) poolt Budapestis asutatud ja toimetatud rahvusvahelisest ajakirjast West-östliche Rundschau (vt EKL 144).

ülikoolis õppinud eesti keelt aastatel 1927–1934, seejärel eesti filoloogiat aastatel 1951–1961, kuid õpingud jäid lõpetamata (AA II 478). Pärast sõda töötas ta Eesti Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis marksismi-leninismi klassikute teoste tõlgete sektori juhatajana, tegeldes asjaomase kirjanduse tõlkimise ja toimetamisega (Arnold Miller 1961).

Alma Peterson (sünd 1904)¹⁸⁵ viibis Budapestis omal algatusel. Ta kavatses seal sooritada statistika, poliitika ja riigiõiguse eksamid, kuid ei suutnud seda ungari keele tagasihoidliku valdamise tõttu. Seepärast palus ta SUUEK vahendusel stipendiumi, et saaks täiendada oma keeleoskust (3: 5). Talle ei võimaldatud seda, kuna ta polnud rahvusteadusi õppiv üliõpilane, vaid oli 1929. aastal lõpetanud Tartu ülikooli kaubanduse erialal (AA II 322).

Ungari stipendiaadiks ei pääsenud peamiselt viitele õppinud Erna Tillemann (abielus Siirak; 1911–1987). Talle eelistati, ja mitte alusetult, F. Oinast (3: 45). E. Tillemann lõpetas Tartu ülikooli kiitusega 1936. aastal, mil ta kaitses magistritöö A. H. Tammsaare lauseehitusest. Ta töötas toimetaja, bibliograafi ja kirjandusteadlasena (AA II 553). Ungarisse ei pääsenud õppima ka Viktor Kaudre (1935. aastani Kraut; 1909–1999), kellel Tartu ülikool jäi lõpetamata. Ta emigreerus sõja ajal Rootsi ja sealt Kanadasse (3: 26; AA III 154). Ungari jäi üliõpilasperioodil nägemata ka Lembit Nigolil (1915–1997), kes lõpetas kiitusega filosoofiateaduskonna 1940. aastal ja jätkas seal õpinguid sõja ajalgi (3: 11; AA III 191).

3. Ungari stipendiaadid Eestis

Soome-ugri uurimiste Ungari komitee valis igal aastal välja ühe stipendiaadikandidaadi Eestisse saatmiseks, kuid stipendiumi maksis Eesti. Selleks oli enamasti 160 kr sõiduraha, 80 krooni elatisraha, millega pidi Tartus saada lahedasti ära elada ning 40–50 kr sõiduraha Eestiga tutvumise kavatsuse korral (1: 22p; 2: 36). Aastatel 1932–1940 käis Eestis end täiendamas ühtekokku üheksa inimest (tabel 2). Paraku pole alles kõigi Tartus käinute aruandeid. Stipendiaatide seas oli nii hiljem laiemalt tuntuks saanud isikuid kui ka teisi.

¹⁸⁵ Kõigil neil, kel on märgitud vaid sünniaasta, on surma-aasta teadmata.

Tabel 2. Ungari stipendiaadid Eestis

Aastad	Vahetusüliõpilane
1932	György Lakó
1932–1933	Magda Köves
1933–1934	Jenő Fazekas
1934–1935	Béla Kálmán
1935–1936	Magda Herger
1936–1937	Albert Mjazovszky
1937–1938	Ödön Lavotha
1938–1939	László Kovács
1939–1940	János Kajos

Professorikutseks valmistuv György Lakó (1908–1996) oli pühendunud eesti ja permi keelte uurimisele (2: 120). G. Lakó viibis Eestis 1932. aasta algusest kuni 1. juulini (1: 14). G. Lakóst sai hiljem Loránd Eötvösi ülikooli soome-ugri õppetooli professor ja Ungari teaduste akadeemia liige (Forschungsstätten 1975: 155). Ta on uurinud ka saami, ugri jt keeli. G. Lakó on mõnevõrra tõlkinud ka eesti kirjandust ungari keelde (Bereczki 2011: 278). Veel vanuigi avaldas teadlane huvipakkuvat kirjutist eesti keele osast soome-ugri keelesuguluse tõestamisel ning Ungari-Eesti kultuurisidemete algusajast (vt Lakó 1982).

Magda Köves, abielus Köves-Andrássy (1910–1992), kes viibis Tartus 1932.–1933. õppeaastal, töötas hiljem Debreceni Lajos Kossuthi ülikooli soome-ugri õppetooli dotsendina. Ta on uurinud soome-ugri aluskeele morfoloogiat, soome keelt, permi keeli jm (Forschungsstätten 1975: 155).

Jenő Fazekase (1906–1979) peateeneks peetakse XIX sajandi lõpul hantide juures käinud ungari teadlase József Pápay kogutud tekstide publitseerimist (Seilenthal 2003: 311). Ta kuulus Tartu ülikoolis J. Margi ja J. Mägiste loenguid ning jälgis Eesti Keele Arhiivi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi tööd. Samuti tutvus ta pikemal reisil Lõuna-, Lääne- ja Põhja-Eesti vaatamisväärsustega (3: 55). J. Fazekas vahendas 1935. aastal Ungaris eesti keelekorralduslikke ja -uudenduslikke pürgimusi ja andis 1938. aasta ajakirjas Looming ülevaate uuemast ungari kirjandusest. Järgmisel aastal ilmus „Varamu“ sarjas ta raamat „Ungarus ja Euroopa kultuur“. J. Fazekas töötas Teise maailmasõja eelses Tartu ülikoolis viimase ungari keele lektorina.

Béla Kálmáni (1913–1997) kohta on teada, et ta kuulas 1934. aasta sügissemestril Tartu ülikoolis J. Margi lapi keele loenguid ja osales ta udmurdi keele seminarides. Peale selle käis stipendiaat J. Mägiste liivi keele ja A. Saareste eesti dialektoloogia loengutes (3: 42). Järgmise aasta kevadsemestril käis B. Kálmán J. Margi sürjakomi keele seminaridel ja tõlkis sürjakomi tekste, kuulas J. Mägiste loenguid soome keele häälikuloost ja algsoome häälikuprobleemidest ning A. Saareste loenguid eesti murretest ja morfoloogiast. Eestis oleku ajal avaldas enesetäiendaja neli kirjutist, milles tutvustas Budapesti József Eötvösi kolledžit, Ungari esimesi raamatuid ja sealse keeleuuenduse põhimõtteid. Ungari keeleuuendusest kõneles ta Ema-keele Seltsis. B. Kálmán käis 1934. aastal Petserimaal (Petseri, Vinski, Uusvada). Järgmisel aastal viibis ta Tallinnas, Viljandis, Paistus, Uue-Suislepal (F. Oinasel külas), Pärnus, Pärli mõisas, Elvas ja Kassemal ning võib-olla ka Narvas. Raamatute vahendusel tutvus ta eesti kirjanduse, ajaloo, etnograafia ja arheoloogiaga (3: 42–44).

B. Kálmánist sai pärastpoole Debrecenis Lajos Kossuthi ülikooli soome-ugri õppetooli juhataja ja professor, Ungari teaduste akadeemia liige. Ta on uurinud ugri keeli, eriti mansi keelt (Forschungsstätten 1975: 152). B. Kálmán on tõlkinud eesti kirjandust ungari keelde, sh Eduard Vilde romaani „Mäeküla piimamees“ (1967) ja Anton Hansen Tammsaare jutustusi, samuti XX sajandi teise poole kirjanike teoseid (Palmeos 1974: 422–423; Bereczki 2011: 278–279, 283).

Stipendiaat Ödön Lavotha (1914–1972) oli enne Tartusse tulekut lõpetanud Budapesti ülikooli ungari ja ladina keele õpetaja kutsega (Palmeos 1974: 419). Tema huvide ring oli üsna lai. Peale keeleteaduse õppetöö osales ta Gustav Suitsu eesti kirjanduse loengutel ja kuulas Johann Estami loenguid Eesti haridusala korraldusest. Ö. Lavotha osales samuti J. Margi ja A. Saareste õppetöös. Esimese juures tegi ta mordva ja udmurdi keele seminariharjutusi ning õppis lugema sürjakomi tekste. A. Saareste õpetas talle eesti murdeid ja morfoloogiat ning eesti ja läänemeresoome keelte sõnajärge, samuti üldkeeleteadust. Peale selle ammutas Ö. Lavotha teadmisi Paul Ariste üld- ja eksperimentaalfoneetika praktikumides, õppis Mihkel Toomse juures soome ja livviko keelt ning käis vene keele lektori Boriss Pravdini tundides. Ungari stipendiaadid õppisid ka eesti keelt. Nii märkis Ö. Lavotha Tartus viibimise lõpul, et ta saab aru kõnekeelest, suudab vestelda, kirjalikult väljenduda ning võib lugeda nii teadus- kui ka ilukirjandust. Stipendiaat tundis suurt huvi ka

Eesti maa ja rahva vastu. 1938. aasta mai lõpul tegi ta ringreisi kahes etapis: 1) Tartu–Narva–Narva-Jõesuu–Virumaa rannik (Oru, Ontika)–Tallinn–Haapsalu–Lihula–Kuressaare–Vilsandi–Pärnu–Viljandi–Tartu ja 2) Tartu–Petseri–Rõuge–Suur Munamägi–Võru–Pühajärv–Tartu (3: 15, 19). Seega tutvus ta nii Põhja-, Lääne- kui ka Lõuna-Eestiga.

Budapesti ülikooli soome-ugri keelte kateedri õppejõuna uuris Ö. Lavotha peamiselt ungari keele grammatikat ja õpetas eesti keelt. Ö. Lavotha koostas esimese ungarikeelse eesti keele õpiku „Észt nyelvkönyv“ („Eesti keele õpik“, 1960), mis sisaldab grammatikat, lugemikku ja 7000-sõnalist eesti-ungari sõnastikku. Grammatikaosa avaldati 1973. aastal tõlgitult ka saksa keeles. Ta on tõlkinud eesti kirjandust ungari keelde. Esimene teos oli teadaolevalt August Kitzbergi „Libahunt“, mis esimese eesti draamana nägi rambivalgust Budapesti rahvusteatri 1938. aastal. Ö. Lavotha on Anton Hansen Tammisaare romaani „Põrgupõhja uus Vanapagan“ (1959) kaastõlkijaid (Bereczki 2011: 283). Samuti vahendas ta Oskar Lutsu „Kevade“, mis ilmus samuti 1959. aastal (Palmeos 1974: 420).

Aastatel 1959–1962 tegutses Ö. Lavotha ungari keele lektorina Helsingi ülikoolis, kus ta avaldas koos Viljo Tervoneniga „Unkarin oppikirja“ („Ungari keele õpik“, 1961). 1962. aastal siirdus ta Lundi, kus koostas koos Csilla Lavothaga „Lärobok i ungerska“ („Ungari keele õpik“, 1973).

Õpetajakandidaat Magda Herger kuulas Tartus J. Margi loenguid mordva keelest ja sooritas kevadsemestril selles aines eksami, osales mordva keele seminari töös ja soome-ugri häälikuloo loengutel. Sama õppejõu juures võttis M. Herger osa isegi ungari keele häälikuloo kursusest. Ta viibis J. Mägiste läänemeresoome keeleteaduse loengutel, kus anti ülevaade ka indoeuroopa laenudest. Lektor Johannes Voldemar Veski õpetas M. Hergerile eesti keele grammatikat. Lisaks tundis stipendiaat huvi kirjanduse vastu, käies prof G. Suitsu ja mag Johannes Semperi loengutel. M. Herger ei jätnud tegemata ka Eesti ringreisi, viibides Tallinnas, Hiiumaal, Haapsalus, Keila-Joal, Viru põhjarannikul, Narvas, Petseris, Otepääl ja Elvas. Peamiseks sihiks oli stipendiaadil võimalikult parema eesti keele oskuse omandamine. Jõuluajal käis M. Herger Soomes (3: 36, 40).

Etnograaf dr László (Keszi-)Kovács (1908–2012) uuris Eesti Rahva Muuseumis soome-ugri esemete kogu ja eesti põlluharimisriistu. Ta koostas enda jaoks eesti etnograafilise kirjanduse bibliograafia. Samuti tundis ta Tartus huvi museoloogia üldküsimate vastu, nagu kogumistöö metoodika

ja printsiibid ning kogude korraldamise viisid. Eesti paikades reisis ta suhteliselt vähe, käis vaid Petseris ja Petserimaal, Elvas, Kambja ümbruses, samuti Tallinnas (3: 12). L. Kovács sai hiljem tuntuks Ungari materiaalse kultuuri igakülgse uurijana, samuti sealsete esimeste etnograafiliste filmide tegijana.

Kaks Ungari stipendiaati polnud seotud rahvusteadustega, mistõttu SUUEK polnud neist eriti vaimustatud. Teoloogia üliõpilane J á n o s K a j o s, kes viibis Eestis Ungari stipendiaatidest kõige kauem (14 kuud), huvitus usu-elu kõigist tahkudest, tutvudes Tartu ülikooli usuteaduskonna õppetegevusega, üliõpilaste eluga, kirikute ja kirikuringkondadega, ning õppis eesti keelt (1: 34p, 39, 40; 3: 1). Vist matemaatikat õppiva A l b e r t M j a z o v s z k y (1913–1991) Tartu-perioodist pole midagi eriti teada. Dokumentides kajastub vaid ta tutvumisreis Eestiga marsruudil Tartu–Viljandi–Pärnu–Kuressaare–Vilsandi–Muhu–Haapsalu–Tallinn–Narva–Narva-Jõesuu (3: 25).

4. Eesti vahetusprofessorid Ungaris

Tartu ülikoolis õpetasid 1920. aastatest alates ungari keelt välislektorid. Selles ametis tegutsesid enne Teist maailmasõda Elemér Virányi (aastatel 1922–1928), Nils-Herman Lindberg (1930–1931) ning filoloogiadoktori kraadiga József Györke (1931–1936) ja Jenő Fazekas (1937–1940).¹⁸⁶ Keele omandamise seisukohalt oli väga oluline, et seda õpetasid sünnipärased ungarlased (v.a Nils-Herman Lindberg). Ungari keele õpetamise ajaloost Tartu ülikoolis on andnud ammendava ülevaate Tõnu Seilenthal (2003).

SUUEK kümne tegevusaasta jooksul said Ungaris vahetusprofessoritena (pr *professeur déchange*) töötada vaid kaks Eesti juhtivat teadlast, komitee liikmed Andrus Saareste ja Julius Mägiste, kumbki kaks semestrit.

A n d r u s S a a r e s t e (1892–1964) tahtis Ungarisse minna juba 1934.–1935. õppeaastal, kuid hilines millegipärast dokumentide esitamisega. Ta süüdistas komitee kaasliikmeid, et talle ei olnud õigel ajal (!) tähtjast teatatud (3: 58). Seepärast sai ta kandideerida järgmiseks õppeaastaks. Ent Ungari jagas vahetusstipendiumi vaheldumisi kord Soomele, kord Eestile, kuid seni oli seda kasutanud üksnes Soome (2: 80). Sedapuhku oligi saabunud Soome kord. Seal esitas stipendiumitaotluse prof Lauri Kettunen. Saanud kuulda, et ka A. Saareste kandideerib, võttis ta oma avalduse aupaklikult tagasi. Ungari

¹⁸⁶ Kangro 1970: 59 on millegipärast jätnud ungari keele lektorite loendis E. Virányi nimetamata, kuigi teisel (lk 22) on teda siiski mainitud.

saatkond Helsingis tahtis aga järjekorrast kinni pidada ja kuulutas Soomes välja uue konkursi. L. Kettunen nõustus tingimusel, et Eesti saab samal aastal paralleelse võimaluse. Päriselt see nii ei läinud. L. Kettunenile anti täisstipendium kümneks kuuks, kuid A. Saarestele ainult erakorraline stipendium viieks kuuks ja lisaks veel Budapesti ülikooli abiraha üheks kuuks. Peale selle oli A. Saareste Ungaris veel ühe kuu omal kulul.

A. Saareste pidas 1935.–1936. õppeaastal Budapestis eesti keele loenguid ja juhatas keeleharjutusi kaks tundi nädalas. Puhuti viibis keelemees väljaspool pealinna, peamiselt Szegedis. Prof. A. Saareste tegevusest saaks ehk lähemalt teada Ungari haridusministeeriumi arhiivisäilikutest, mille hulgas peaks leiduma ka vahetusprofessori tööaruanne (3: 31). Peale õppetöö viimistles A. Saareste Ungaris oma ungari keele oskust, tutvus seal tehtava teadustööga ja asjakohase kirjandusega, lõi kontakte Ungari keeleteadlastega ning tutvustas eesti keeleteaduse saavutusi (3: 49). A. Saareste oli silmapaistev dialektoloog, murdegeograafilise meetodi juurutaja Eestis, kuid Ungaris oli murrete uurimine P. Palmeose (1983: 168) sõnutsi toona veel algjärgus.

SUUEK koosolek kiitis heaks J. Margi 12. veebruari 1936 kirja Ungari haridusministrile ettepanekuga asutada Ungaris eesti keele lektoraat. Eesti-Ungari kultuurikonventsiooni põhjal see P. Pázmányi ülikoolis loodigi (1: 25p, 29, 33). Lektoriks oli 1936. aasta kevadel, nagu eespool mainitud, üliõpilane F. Oinas.

Järgmisena õpetas Ungaris eesti keelt vahetusprofessorina Julius Mägiste (1900–1978), kes viibis seal 1937.–1938. õppeaastal. Ta õpetas sügissemestril kaks tundi nädalas eesti keelt, kuid kevadsemestril vaid ühe tunni, teise tunni kulutas aga Ungari haridusministeeriumi soovitusel läänemeresoome häälikuloole. Kogu õppetöö toimus ungari keeles. Peale ametliku õppetöö korraldas J. Mägiste oma korteris huvilistele nädalas ühe tunni eestikeelse teksti lugemist. Lisaks esines ta kolmel korral Eestit tutvustava ettekandega, nimelt detsembris Ungari-Eesti Seltsi avakoosolekul, veebruaris Eesti iseseisvuspäeva puhul ühes Budapesti keskkoolis ja mais Debreceni ülikoolis. Juunis pidas J. Mägiste Budapesti keeleteaduslikus seltsis ettekande sõnaetümoloogiast. Samal kuul loeti Ungari raadios ette ta ettekanne Eesti Vabariigi juubeli ja laulupeo puhul. Muul ajal lihvvis J. Mägiste oma ungari keele oskust ning vahetas mõtteid Budapesti, Debreceni ja Pécsi keeleteadlastega. Viimati mainitud kohas käis ta 1937. aasta septembris ekskursioonil. J. Mägiste tutvus ka ungari keeleteadusliku kirjanduse ja belletristikaga ning

mari keelega. Tagasisõidul avanes keelemehel võimalus käia Berliinis asuvas Ungari teaduslikus instituudis (3: 13). Ungari keele kõnelemise oskus säilis J. Mägistel ka hiljem paguluses (Sköld 2000).

5. Kokkuvõtteks

Tartu ülikooli juures 1930. aastatel tegutsenud SUUEK, mille koosseisu kuulusid ülikoolis rahvusteadusi edendavad õppejõud, avaldas rahvusteaduste, eriti soome-ugri keeleteaduse arengule, hõimuliikumise süvendamisele ja kultuurikontaktide avardamisele soodsat mõju üliõpilaste ja õppejõude vahetuse korraldamise kaudu. Nii Ungaris kui ka Eestis viibis ühtekokku üheksa vahetusüliõpilast, igal õppeaastal kummaltki maalt üks. Nende hulgas leidub mitu hiljem laiemalt tuntuks saanud teadlast. Võõrsil õppides oli võimalik saada teist laadi teadmisi kui oma kodumaal, tutvuda sugulasrahva eluolu ja kultuuriga, õppida selle riigi keelt, tutvustada oma maa kultuuri, luua isiklikke kontakte edaspidiseks. Suure panuse Ungari-Eesti kultuurisidemete arendamisse tegi enne Teist maailmasõda Felix Oinas ungari kirjanduse eesti keelde vahendamise ja pärast sõda veelgi olulisemal määral Paula Palmeos, kes tegutses 45 aastat ungari keele õppejõuna, tõlkijana ja tõlkijate koolitajana. Alo Raun on õpetanud ungari keelt ja kirjandust ning uuris hungaroloogilisi küsimusi. Stipendiaatidest on eesti kirjandust ungari keelde vahendanud Béla Kálmán ja Ödön Lavotha. Viimane õpetas ka eesti keelt. József Györke ja Jenő Fazekas töötasid Tartu ülikoolis ungari keele lektoritena. Vahetusprofessoritena käisid Ungaris oma teadmisi jagamas, keeleoskust parandamas, Ungariga tutvumas ja isiklikke kontakte loomas Andrus Saareste ja Julius Mägiste. Kõigil teadusteedel rühkijatel oli võimalus sugulasmaal vajalikku ainet koguda, mida rakendati soovi ja vajaduse korral oma uurimistöös.

VEPSA KEELE ÕPETAMISE MINEVIKUST JA TÄNAPÄEVAST

Ilmub esmakordselt. Käsikiri pärineb kas 1998. või 1999. aastast.

Käesolevas kirjutises käsitletakse ühe läänemeresoome pisirahva omakeelse hariduse ahtakest teed. Vaatlusest jääb kõrvale vepsa keele õpetamise ajalugu soome-ugri riikide kõrgkoolides. Kirjandusallikatena on kasutatud peamiselt Karjala soome-, vepsa-, vene- ja karjalakeelses perioodikas ilmunud ülevaatlikke ja päevakajalisi kirjutisi. Eesti kirjasõnas on vepsakeelse hariduse lugu peale siinkirjutaja (Ernits 1992, 1993₁) käsitlenud inimgeograaf Ott Kurs (1998). Vepsa õpikirjanduse kirjeid on ilmunud mitmes bibliograafias (vt Mullonen 1967: 107; Zaiceva, Jakovleva 1991: 90–91).

1. Vepslaste asumisalast ja rahvaarvust

Vepsa keel moodustab koos liivi, eesti, vadj, isuri, karjala ja soome keelega soome-ugri keelkonna läänemeresoome rühma. Vepslased elavad kolme suure territoriaalsuse – Leningradi ja Vologda oblasti ning Karjala Vabariigi piirides. Neil eristatakse omavahel suhteliselt lähedast põhja- ehk äänisvepsa ja keskmurret ning eelmistest suuremal määral erinevat lõunamurret. Esimest räägitakse Karjalas Äänisjärve edelarannikul, ülejäänuid aga kahes oblastis. Teise maailmasõja eel loendati põhja- ja lõunavepslasi kumbagi ligikaudu 10 000, keskmepslasi aga 14 000.

Vepslased pole saanud iseseisvalt areneda. Nad on olnud aastasadu Venemaa koosseisus. Peaaegu kõik vepslased on tänapäeval kakskeelsed. Eepose „Kalevala“ koostaja Elias Lönnrot, kes kirjutas esimese uurimuse vepsa keele kohta, ennustas 1853. aastal, et poole sajandi pärast leeb vepsa keel läänemeresoome keelte perest kadunud (tsit: Zaiceva 1997: 116). Õnneks nõnda ei juhtunud. Vepsa keel elab tänini, kuigi selle rääkijate arv on ajapikku üha vähenenud.

Vepslaste olukord muutus veidi soodsamaks 1920.–1930. aastatel. Puhuti on olnud vepslastel ka formaalset autonoomiat, kuigi täieliku omakeelse asjaajamiseni pole jõutud. Suurem vepslastega asustatud ala jäeti Nõukogude Liidu loomise järel Leningradi oblasti koosseisu, väiksem aga liideti 1924. aastal Karjalaga. Leningradi oblastis loodi Vingla (14 200 elanikku) ja Karjalas Šoutjärve (9400 inimest) rahvusrajoon. Viimane moodustati 1927. aastal Šoutjärve rannikuvallast, mis oli alguse saanud juba 1801. aastal (Niemi 1995: 135). Peale selle ühendati äärealadel paiknevad vepsa asulad 15 rahvuskülanõukoguks. Osa neist kavandati liita Šimjärve rahvusrajooniga, mis aga jäi paraku tegemata. Rahvusrajoonide ja -külanõukogude loomine aitas olulisel määral kaasa vepslaste rahvustunde ärkamisele.

1937. aastal vepsa rahvusrajoonid ja -külanõukogud likvideeriti. Sellega kaotasid vepslased vähemusrahvaste õigused. Stalinlike repressioonidega hävitati ka vepsa intelligents. Leningradi vepsa ala tükeldati kaheks. Ligikaudu 8000 elanikku viidi Vologda oblasti koosseisu, kus kõik elanikud pandi 1939. aasta rahvaloendusel kirja venelastena (Strogalštšikova 1993: 134–137). 1956. aastal likvideeriti Šoutjärve rahvusrajoon ja liideti Prionežje rajooniga (keskus Petroskoi). 1994. aastal asutati Karjalasse Prionežje rajooni vepsa alade baasil Vepsa rahvusvald, kus elab 80 000-hektarilisel maa-alal 3600 inimest, neist ligikaudu pooled vepslased (Niemi 1995).¹⁸⁷

Esimese rahvaloenduse (1897) andmeil elas Venemaal 26 600 vepslast, kuid 1926. aastal ulatus nende arv 32 700 ja 1939. aastal isegi 40 000-ni. Tollal pidas 95% vepslasi vepsa keelt oma emakeeleks. Seda tingis rahvusrajoonide ja lühiajalise rahvuskeelse kooliõpetuse olemasolu. Edasiste sündmuste käigus kahanes vepslaste arv pidevalt (ühelt poolt assimileerumise, teisalt aga venelasteks registreerimise tagajärjel). 1959. aastal loendati 16 400 vepslast, kellest Karjalas elas 7200 ja Leningradi oblastis 8000. Selle aasta rahvaloendusest jäeti välja Vologda oblasti vepslased. Aastail 1953–1958 tunnistati seal kuus suurt küla 6000 vepslasega perspektiivituks ning likvideeriti. 1979. aasta rahvaloendusel tembeldati venelasteks ka suur osa Leningradi oblasti vepslasi.

Usaldusväärne rahvaloendus toimus alles 1989. aastal, mil registreeriti 12 142 vepslast. Vepsa keelt emakeeleks pidajate protsent oli selleks ajaks paraku kahanenud peaaegu pooleni (51,3). Karjalas elas 1989. aastal 5954,

¹⁸⁷ Rahvusvalla staatus tühistati 2004. aasta lõpul (https://ru.wikipedia.org/wiki/Вепсская_национальная_волость; 12.01.2016).

Leningradi oblastis 4827 ja Vologda oblastis 728 vepslast; ligikaudu 1050 vepslast paiknes mujal. Paraku on vepslaste arv ka viimastel aastatel vähenenud. Näiteks oli neid Äänisjärve-äärsetes külates 1989. aastal 1707, ent 1996. aasta 1. jaanuari seisuga vaid 1416; 1996. aastal sündis Vepsa rahvusvallas 13 ja suri 36 vepslast. Karjalas on vepslaste arv seitsme aastaga kahanenud 250 võrra, s.o üle 4% (Strogaļštšikova, Zaiceva 1996). Aleksandr Maksimov (1987) meenutas, et kui ta 30 aastat tagasi hakkas noore mehena Šoutjärvel ajalugu õpetama, valdas enamik lapsi vepsa keelt, seevastu 1980. aastatel leidis igas klassis vaid kaks-kolm oskajat. 1989. aastal kõnelesid noored Leningradi oblastis vepsa keelt harva, lapsed seda enam küll ei rääkinud, kuid said veel jutust aru (Vepsäläisten 1989). Kooliõpetajad keelasid vepsa keele ja meelega väljajuurimise eesmärgil sageli vepsa keele kõnelemise, pilkasid lapsi ning panid neile madalamaid hindeid (Kolomainen 1995: 126). Selline oli leninlik rahvuspoliitika! Selle tagajärjel hakkasid vepslased ise oma keelt põlgama ja sellest loobuma.

2. Vepsa kirjakeele eelloost

Vepslased kuulusid õigeusu kiriku alla. Seepärast oli minevikus nende kirjaoskus madal. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli Aunuse kubermangu vepslaste seas kirjaoskajaid vaid 13,7%. See oli impeeriumi õigeusklike talupoegade keskmisest kirjaoskuse tasemest (18,99%) ja Aunuse kubermangu venelaste omast (22,0%) isegi madalam. Eriti napilt oli kirjaoskajaid naiste hulgas: peaaegu kolm korda vähem kui vene talunaistel (tabel 1; Pimenov, Strogaļštšikova, 1989: 17 põhjal).

Oletatakse, et vepslased kirjutasid kasetohule kirillitsas juba Novgorodi vürstiriigi päevil. Esimene 531-sõnapaariline vene-vepsa sõnastik, mis on säilinud käsikirjana, pärineb alles 1848. aastast (Barantsev 1975). Esimese vepsa trükisõnastiku (320 äänisvepsa sõna vene tähtedega) avaldas 1913. aastal Äänisjärve-äärsest Kaleigist pärit venelasest külakooliõpetaja Pavel Uspenski (1882–1941). Koostaja sõnutsi oli raamatukese eesmärgiks aidata vepslastele õpetust jagavaid külakoolmeistreid (Inno 1990). 1911. aastal kirjutas vepslasest talupoeg G. Jelkin Vilhalast vepsakeelse näidendi, mida teadaolevalt esitati paaril korral, kuid keelati seejärel poliitilistel põhjustel (Pimenov, Strogaļštšikova 1989: 18). Kuna kirjaoskuse tase oli tsaariajal vepslaste seas väga madal, ei saanudki tekkida ulatuslikku kirjasõna. Vepsa

keele õpetamisest koolides ei võinud Vene impeeriumis tsaariajal unistadagi. Vepsa kirjakeel sai alguse 1930. aastatel, kuid selle õpetamine kestis tollal üürikest aega ning jätkata võidi alles pool sajandit hiljem. Seepärast võib vepsa kirjakeele arengus ja õpetamises eristada kaht perioodi.

Tabel 1. Vepslaste kirjaoskuse protsent 1897. aastal

Kubermang	Mehed	Naised	Keskmine
Aunuse:	?	2,5	13,7
a) Äänis-Vepsa	35,5	?	18,4
b) muud alad	19,0	?	10,2
Novgorodi	14,5	1,6	7,9

3. Esimene kirjakeeleperiood

Karjalas arutati esimesel nõukogude kongressil 1921. aasta veebruaris, millist kirjakeelt võiksid väikerahvused vene keele kõrval rakendada. Nii vepslaste kui ka karjalaste kirjakeeleks soovitati soome keelt, milles oli juba paar aastat üht ajalehte antud välja Petroskois, teist aga Peterburis. See oli Nõukogude Liidus ainulaadne juhtum, kui kirjakeeleks võeti naaberriigi keel. Liiati erines soome keel vepsa keelest tunduvalt. 1930. aastatel omistati keelevaidlustes soome keelele kui kapitalistliku riigi keelele ideoloogiline varjund. 1936. aastal kogu soomekeelne perioodika, v.a Terijoki valitsuse kommünikeede väljaandmine lõpetati. Järgnenud aastal said Karjala põlisrahvaste kirjakeelteks karjala ja vepsa (Barantsev 1967: 96; Jufa 1992: 142–143, 146).

Leningradi ja Vologda oblasti vepslastest ei osanud veel paljud vene keelt, mida hakati elanike hulgas sunniviisiliselt rakendama alles Nõukogude Liidu perioodil, nt kõigile Vologda oblastis paikneva Šimjärve vepsa naistele 1924. aastal (Guštšina 1998: 77).

Nõukogude perioodil kasvas vepslaste kirjaoskus kohustusliku kooli-hariduse rakendamise tulemusel 1926. aasta rahvaloenduse andmeil eelmise loendusega võrreldes keskmiselt kolm korda, saavutades kirjaoskuse tasemeks 35,7%, sh meestel 50,1 ja naistel 23,1%. Äänisvepslastel olid asjaomased protsendid mõnevõrra kõrgemad (vastavalt 61,2 ja 25,7%) kui ülejäänutel (46,2 ja 22,0%) (Pimenov, Strogalštšikova 1989: 18).

Väikerahvaste kirjakeelte loomise ajendiks polnud muidugi kõlav vendluse ja võrdsuse printsiip, vaid vähene kirja- ja vene keele oskus, mis ei võimaldanud neil omandada nõukogude ideoloogia põhitõdesid. Näiteks kirjutati Vingla rajooni esildises: „Vepsa naised, kellest 60–80% on kirjaoskamatud, valdavad kehvasti vene keelt, mistõttu nad ei suuda osa võtta vene keeles toimuvast massipoliitilisest tööst“ (Mullonen 1967: 106).

1920. aastatel uuris vepslasi arheoloog, hilisem Karjala kaljuraiendite kataloogide koostaja Vladislav Ravdonikas. Ta koostas lõunavepslaste uurimise põhjal plaani vepslaste majanduse, sotsiaalelu ja kultuuri arendamiseks. See nägi ette laiendada vepsa alade koolivõrku, rakendada uusi õppemeetodeid ja kanda hoolt õpetajate koolitamise eest ning avaldada õpikuid, nende seas ka aabits. See plaan võetigi aluseks kogu vepslaste ala riiklikul korraldamisel. Paraku lähtus plaan väärast printsiibist, et vepslastel pole vaja autonoomiat, kuna neid on vähe, neil polevat rahvustunnet ning nad suhtuvad venestumisse ükskõikselt (Petuhov 1989: 101–102).

1930. aastatel (nn keelelise ülesehituse perioodil) seondus vepsa keele areng Nõukogude Liidus valitseva maailmarevolutsioonile suunatud ideoloogiaga, mistõttu alustati kirjakeelte loomist ladina tähestiku baasil. Sellega tegeles intensiivselt Keele ja Mõtlemise Instituudi töörühm Leningradi oblasti täitevkomitee osavõtul. 1931. aasta veebruaris asuti vepsa keelele sobiva kirjaviisi loomisele. Samal aastal töötati välja ka tähestik, mis sisaldas järgmisi isepärasusi: *c* hääldati *č*-na, grafeemi *ç* *c*-na, *ş*-i (kaks viimast kujult nagu türki keeles) *ş*-na, *z*-d kriipsukesega keskel *ž*-na. Kirjakeel loodi keskmurde lääneosas Vingla, Kapša ja Ošta rajoonis kõneldavate murrakute baasil. Vähesel määral arvestati ka lõunamurret, mis erines teistest kohati tunduvalt (vrd nt keskmurde *tal'vel* ja lõunamurde *taavoo* ‘talvel’). Seetõttu ei võetud kirjakeelt lõunamurde esindajate poolt omaks ning püüti õppetööst kõrvale hoiduda.

Kirjakeele loomisega seonduvalt korraldati 1931. aastal esimene vepsa ekspeditsioon, mille koosseisu kuulusid Keele ja Mõtlemise Instituudi toonane aspirant G. Bogdanov (juht), aspirant ja hilisem Leningradi ülikooli dotsent Matti Hämäläinen, õpetaja A. Mihkijev ning vepslasest parteikooli kursant I. Gurkin (Mullonen 1967: 106–107). Selle ekspeditsiooniga pandi Venemaal alus vepsa keele väliuurimisele. Seni olid vepslasi kohapeal uurinud vaid soomlased (Eemil Nestor Setälä, Lauri Kettunen, Lauri Posti jt).

1932. aasta alguses moodustati Leningradi Oblasti Täitevkomitee rahvusvähemuste osakonna juures uue tähestiku komitee, kes allus Nõukogude Liidu Kesktäitevkomitee Rahvuste Nõukogude Presiidiumile. Selle komitee ülesandeks tehti 1) luua väikerahvaste kirjakeele alused, 2) valmistada ette keeleõpetajaid, 3) tegelda kirjaoskamatusse likvideerimisega, 4) korraldada rahvuskeelse õppe- ja muu kirjanduse väljaandmist. Asjaomase komitee raames moodustati vepsa keele komisjon, kes tegeles a) algkooliõpikute koostamise ja tõlkimisega, b) õigekirja ja terminoloogia küsimustega ning c) sõnavara kogumisega vepsa-vene sõnastiku jaoks. Keelekomisjoni juhtis eespool mainitud M. Hämäläinen; sinna kuulusid veel üliõpilased Fjodor Andrejev, Nikolai Bogdanov, M. Loginov, õpetajad I. Andrejev, A. Mihkijev jt. Eriti silmapaistvaks õpikute autoriks sai pärastine vepslasest koolmeister F. Andrejev (Mullonen 1967: 107).

1932. aasta novembris ilmus Leningradis kirjastuse Kirja väljaandel M. Hämäläineni ja F. Andrejevi koostatud „Ezmäne vepsiden azbuk i lugendknig“ („Esimene vepslaste aabits ja lugemik“). See oli esimene puhtvepsakeelne raamat. Aabitsa osatähtsust rahva hariduselus on teadagi võimatu üle hinnata. 1934. aastaks olid kõik vajalikud algkooliõpikud olemas. Aastail 1932–1937 avaldati vepsa keeles ühtekokku 19 õpikut ja kümme kord lugemikku (kokku 32 raamatut), kusjuures 1936. aastaks oli ilmunud kuus õpikut, samuti lühike, ligikaudu 3000 sõna sisaldav vepsa-vene sõnastik (Zaiceva 1989₃: 97). Lugemikud sisaldasid peale vepsa algupärandite Anton Tšehhovi, Ivan Turgenevi, Maksim Gorki jt vene klassikute teoseid. Vepsa keelde tõlgiti aritmeetika, geograafia ja loodusõpetuse õpikud. Isegi astronoomia õpik oli juba trüki valmis. Keeleteadlase Nina Zaiceva (1989₁: 131) teatel säilitavad vanakesed praegugi oma esimesi emakeelseid õpikuid otsekui reliikviaid. Leningradi oblasti Vinnitsa rajoonis ilmus toona ka vepsakeelne ajaleht. Šoutjärve rajoonileht muudeti 1937. aastal kakskeelseks (Strogalštšikova 1993: 135–136). Suurt tööd tehti vepsakeelse terminoloogia vallas; seda rikastati nii vepsa kui ka vene keele varal.

Samal ajajärgul alustati koolides vepsa keele õpetamist. Vepsa rajoonides ja külanõukogudes tegutsesid uue tähestiku juurutamise komiteed ja kirjaoskamatusse likvideerimise punktid; samal ajal intensiivistati ka nn kultuur- ja poliithariduslikku tegevust (Mullonen 1967: 108).

Vepsa keele õpetamine algas Leningradi oblastis aabitsa ilmunisega samal aastal. Sellal rajati Vingla, Ošta, Kapša ja Ojati rajoonis 49 (teistel

andmetel 57) vepsakeelset algkooli 3328 õpilasega ja 5 mittetäielikku keskkooli (Zaiceva 1989₃: 97; Mullonen 1967: 106). 1934.–1935. aastal algas vepsa keele õpetamine Šimjärvel, kus elas ligikaudu 2000 vepslast, kes sunniti muide 1960. aastail kodukandist lahkuma (Guštšina 1998: 77). Veidi hiljem hakati vepsa keelt õpetama ka lõunamurde alal. Paljudes kohtades vepsa keelt kooliõpetajate puudumise tõttu ei õpetatud. Sageli said lapsed vepsakeelset koolitust vaid esimeses ja teises klassis, kuid alates kolmandast klassist mindi järsult üle vene keelele. Peale selle oli õpetajail sageli vaid algharidus (Mullonen 1967: 108). Alles 1937. aasta sügisel hakati vepsa keelt õpetama ka Karjalas põhja- ehk äänisvepsa murde alal, kus seni oli õppetöö toimunud soome keeles. Vepsakeelne õpetus kestis paraku vaid üks-kaks kuud.

Esiialgu korraldati õpetajate koolitamiseks lühiajalisi kursusi, kus käsitleti vaid kirjaoskuse aluseid, hiljem lisandusid täienduskursused, mõnikord isegi külanõukogudes. 1930. aastail loodi Lodeinoje Pole Pedagoogikatehnikumis vepsa osakond, mille ülesandeks sai koolitada 60 vepsa keele õpetajat. Leningradi Oblasti Vähemusrahvaste Nõukogude- ja Parteikoolis moodustati vepsa sektor, kus hakati samal ajal ette valmistama vepsa keelt valdavaid külanõukogude ja idealoogiatöötajaid (Petuhov 1989: 102).

1936. aasta alguses tõstatati küsimus vepsa keele üleviimiseks vene tähestikule, kuid see kadus peagi päevakorralt, sest 1937. aasta teisel poolel tehti Nõukogude Liidu rahvuspoliitikas järsk pööre: rahvuskoolid likvideeriti, õpikud konfiskeeriti koolidest ja rahvaltki ning kohati isegi põletati, paljud haritlased, sh ka M. Hämäläinen arreteeriti. Hävitati ka vepsa talupoegkonda, näiteks Päjjärvelt küüditati Siberisse 20 taluperemeest (Guštšina 1998: 77).

Esimene vepsa kirjakeele periood oli lühike, kuid sel oli viljastav mõju 1) rahvustunde äratamisel ja säilitamisel, 2) vepslaste assimileerumise aeglustamisel ning 3) üldise kirjaoskuse omandamisel.

Vepsa keele ja kultuuri säilitamisel on oluline tähtsus Šoutjärvel tänini tegutseval Vepsa kooril, mis loodi Kaleigi andeka vepslase Vassili Kononovi (1905–1983) poolt 1936. aastal (vt lähemalt Melentjeva 1989; Gavrilov 1989).

4. Teine kirjakeeleperiood

4.1. Kooliharidus

Vepsa keele õpetamisel tekkis poole sajandi pikkune tühik. Alles 1981. aasta novembris kirjutas rajoonilehes ajalooõpetaja Aleksandr Maksimov, et Karjalas tuleks Šoutjärve keskkoolis ning Šoksu ja Kaleigi 8-klassilises koolis organiseerida vepsa keele fakultatiivkursused (tsit: Lonin 1987). Õpetamist toetas ka tema karjalasest abikaasa, Šoutjärve kooli direktor Roza Maksimova. See õnnestus alles kas 1985. või 1986. aastal, mil Šoutjärve keskkoolis kutsuti loodavasse vepsa keele ringi kõnekeelt õpetama – õpikuid ju tollal polnud – vepsa kultuuripärandi suurt kogu, Vepsa muuseumi rajaja Rürik Lonin. 1987. aastal, mil ta õpetas teises klassis 12 last, paluti kooli vepsa keelt õpetama ka pensionär Polina Ljovkina. Ta hakkas suuliselt õpetama kõigepealt lihtsaid tarvilikke sõnu: *mina, sina, nastanica* ‘õpetaja’, *opendab* ‘õpetab’, *opendamo* ‘õpime’. Hiljem kasutas ta kolmes klassis vepsa keele õpetamisel mängu, kuid kõigele vaatamata olnud poisse vähe õppimas. Samuti luges ta tundides rohkesti endaloodud värsse, mille järgi oli lastel sõnu kergem meele pidada (Kovaljova 1991_k; Ljovkina 1991).

1987. aasta juunis korraldati Vinglas esimene kõiki vepsa alasid hõlmav folklooripidu „Elupuu“, mille tulemusel „lähenes rahvusteadvuse mass kriitilisele“. Samal ajal toimus kirjanike ja teadlaste initsiatiivil teaduslik-praktiline konverents. Selle resolutsioonis märgiti muu hulgas, et tuleks 1) taotleda vepslaste ühendamist rahvusrajoonideks, 2) tõlkida kirjandust vepsa keelde, 3) hakata koolides õpetama vepsa ajalugu, keelt ja kultuuri (Leontjev 1987: 97–98).

Aastail 1981–1983 organiseeris Karjala Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi teadur, vepslane Zinaida Strogalsšikova kõigi piirkondade vepslaste küsitluse. Ent tulemused õnnestus avaldada vaid perestroika tingimustes. Uurimusest selgus, et vepsa keele õpetamist koolides pooldas vaid kolmandik küsitletuist, ometi leidis neid 18–30 aasta vanuste vepslaste hulgas kaks kolmandikku. Leningradi oblastis jäid õpetamise pooldajad vähemusse, sest vepsa keele oskust ei peetud millekski või siis usuti, et see on vene keele omandamisel hoopis kahjulik. Karjalas oli vepsa keele pooldajaid siiski rohkem kui vastaseid (44 ja 38%), samuti Vologda oblastis (40 ja 30%). Peaaegu kolmandik Leningradi ja Vologda oblastis ning 18% Karjalas elavaid vepsulasi

jätsid küsimusele vastamata väitega, et nad pole asjaga kursis (Strogalštšikova 1993: 139–140).

1987. aasta detsembris otsustas Šoutjärve külakoosolek toetada vepsa kooliõpetuse ja tähestiku ennistamist, mis avas tee õpikute koostamisele (Strogalštšikova 1993: 140).

1988. aasta aprillis loodi N Liidu Kultuurifondi väikerahvaste kultuuride säilitamise ja arendamise teaduslik-ühiskondlik nõukogu. Esimeste seas pöördusid abi saamiseks selle poole just vepsa haritlased. Vepsa probleemiga tutvus nõukogu esmakordselt 16. mail 1988 ning otsustas teha seejärel vepslastele eriprogrammi, millest pidi saama eeskuju teiste väikerahvaste kultuuri elustamiseks. Istungi tulemusel valmis üksteistkümmend ministriumidele ja valitsusele esitatud üleskutset vepslaste majanduse ja kultuuri elustamiseks. Kultuurifond avaldas vepsateemalise postmargi ning kutsus Šoutjärve koori sama aasta suvel Moskvasse esinema rahvusvahelisel folkloorifestivalil. Koor osales Moskvas 15. augustil korraldatud ühiskondliku nõukogu istungil, kus käsitleti ka vepsa probleeme (Trofimov 1989).

Kultuurifondi sektsiooni initsiatiivil ja Venemaa Ministrite Nõukogu toetusel peeti 27. oktoobril 1988 Petroskois konverents-nõupidamine „Vepslased: majanduse ja kultuuri probleeme perestroika tingimustes“, mille korraldasid Leningradi ja Vologda oblastinõukogu täitevkomiteed, Karjala Ministrite Nõukogu ja Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia Karjala filiaal (Kaipiainen 1988; Trofimov 1989; Laine 1989). Konverentsil rõhutati vepslaste autonoomia (rahvusrajooni või -piirkonna) vajadust (R. Lonin, kirjanik Anatoli Petuhov, Aleksei Peterson jt). Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia Keeleteaduse Instituudi asedirektor Juri Jelissejev pidas otstarbekaks emakeele õpetamist lasteaiast alates. Ta oli aga arvamusel, et tuleks eelistada kirillitsat, mis võimaldaks vepslastel saada kiiremini arenenud (!) rahvaste staatuse (Laine 1989: 80).

Karjala nõupidamise tulemusel koostati vepsa keele ja kultuuri taaselustamise programm, milles soovitati 1) luua vepsa rahvusrajoone ja lülitada nende koosseisu rahvuskülanõukogud; see oleks ettevalmistav etapp Vepsa Rahvusringkonna rajamisel, 2) alustada 1990. aastal kõigis Vepsa alade algklassides ja koolieelsetes asutustes vepsa keele õpetamist, 3) suunata alates 1989. aastast abituriente Petroskoi Riiklikku Ülikooli vepsa keele õpetaja erialale, 4) kuulutada 1989. aastal konkurss vepsa aabitsa koostamiseks, 5) anda 1989. aastal kirillitsas välja vepsa aabits, 6) lülitada Äänis-Vepsa koolides

1990. aastast uue distsipliinina rahvateaduse kursuse, 7) parandada lastevanemate ja laste suhtumist vepsa keelde ja kultuuri, 8) alustada vepsateemalisi raadio- ja telesaateid nii vene kui ka vepsa keeles, 9) alustada vene- ja vepsakeelse ning vepsateemalise lehekülje üllitamist vepsa alade rajoonilehtedes, 10) luua vepsa kultuuri selts (Rekomendatsi 1989).

Nõupidamise tulemustest koostati kirjalik ülevaade, mis lähetati koos vastuvõetud otsuste ja vepsa alade külanõukogude ettepanekutega Venemaa Ministrite Nõukogule. Pingsa töö tulemusel valmistas Karjala riigiplaanikomitee vepslaste majanduse ja kultuuri arendamise kava 2005. aastani. Karjala haridusministeeriumi juures moodustati töörühm, kellele pandi ülesandeks vepsa keele õpetamise organiseerimine (Trofimov 1989).

Haridusministeeriumi esindajaist, Moskva, Karjala, Peterburi ja Vologda teadureist koosnev rühm külastas kõiki vepsa alal tegutsevaid koole ja koostas rahvuskooli rajamise programmi. Juuni keskpaiku 1989 alustati tolleks ajaks nii ladina tähtedega kui ka kirillitsas koostatud aabitsakäsitähtede läbi vaatamist. Karjala teadlased pooldasid ladina tähtedega aabitsat, Šoutjärve kooliõpetajad aga eesotsas direktoriga kirillitsat.

1989. aasta juulis rajati Vepsa Kultuuri Selts (Andrejeva 1989). Selle eesmärkideks said 1) vepslaste rahvustunde tugevdamine, 2) vepsa keele ja kultuuri taaselustamine ning arendamine, 3) vepsa ajaloo- ja kultuuripärandi propageerimine, 4) vepsa rahvuse praeguse olukorra uurimine jm (Perttu 1989). Kultuuriselts on tänini püsinud esirinnas vepsa keele ja kultuuri ennistamisel. Selts püstitas vepslaste ühise rahvusliku õpetuse institutsiooni loomise idee. Paraku ei antud sellele plaanile riigi rahalist toetust ning praegu koostatakse Karjalas õpikuid, korraldatakse keelekursusi, konkursse, pidusid jm paljast entusiasmist (Zaiceva 1997: 118). Raamatute väljaandmiseks on saadud raha peamiselt Soomest. Väikese ja ajaloost räsitud vepsa rahva hulgas ei leidu kuigi palju aktiivseid haritlasi. Koostöö eri piirkondade vahel ei kujunenud välja. Kogu vepsa alale on ühised vaid vepsa keele õpetajate täienduskursused, mida peetakse alates 1989. aastast, ja keeleoskajate piirkondlikud võistlused, mida finantseerib Karjala valitsus.

4. aprillil 1990 anti Karjalas välja määrus „Majandus- ja sotsiaalarengu esmajärgulistest abinõudest Karjala vepsa elualadel“, milles üldsõnaliselt rõhutati ka vepsa keele õpetamise, vepsakeelse aabitsa, vepsa-vene sõnaraamatu, vepsakeelsete raadio- ja telesaadete, vepsa muusika fonoteegi ja omakeelse perioodika loomise vajalikkust (Pervootšerednõhh 1990). Leningradi

oblastis oli juba 1988. aastal võetud vastu erietsus vepsa alade arendamiseks aastatel 1988–1995 (Mullonen, Surhasko 1989: 160). Ka Vologda oblasti Babajevo rajoonis kinnitati 1993. aastal „Vepsa rahvuskultuuri uurimis- ja arenguprogramm“. Ent mõlemad on teadupoolest formaalsed ega taga tege-
likkuses vepsa keele ja kultuuri arengut (Zaiceva 1996: 46).

1991. aasta oktoobris ilmus Vene Föderatsiooni keeleseadus, mis esma-
kordselt tunnistas keele suveräänsust, mis tähendab, et igal rahval on õigus
säilitada ja arendada oma keelt. Võeti vastu ka rahvaõpetust puudutav seadus.
Zinaida Strogalštšikova rõhutas Petroskois peetud Karjala haridusministeer-
iumi kolleegiumi istungil: „Keele hävitamine sai omal ajal alguse koolis ja
kooli ülesanne on see nüüd elustada“ (V. Kettunen 1992).

Praegu edeneb vepsa keele õpetamine paremini Karjalas. 1989. aastal
lubas Venemaa haridusministeerium Šoutjärve koolis „erandkorras“ tunni-
plaani alusel õpetada vepsa keelt (Larionov, Niemi 1996: 77). Varem tehti
seda ju huvialaringis. 1989/1990. õppeaastal õpetati vepsa keelt tegelikult
kolmes Šoutjärve kandis koolis ja viies lastepäevakodus (Piilo 1990). 1992.
aastal õppis 368 vepsa lapsest kolmes koolis emakeelt 143, see on ligemale
40%; 1989. aastal oli neid aga olnud üle kahe korra vähem (Pestun 1992).
Šoutjärvel hakkas 1988/1989. õppeaastal vepsa keelt õpetama Elvira Kottina,
kes koostas koos koolidirektor R. Maksimovaga kirillitsal põhineva vepsa
aabitsa, mis konkureeris mõnda aega ladina tähtedega kirjutatuga. Samuti
koostasid nad metoodilisi juhendeid algklasside õpetajatele. Vepsa keelt
õpetati Šoutjärvel tollal seitsmes rühmas, kusjuures seda alustati õppeaasta
keskel lasteaias (Kaipiainen 1989).

Vepsa keele õpetamisega Šoutjärvel tegeleb mitu õpetajat, 1992/1993.
õppeaastal näiteks neli: R. Maksimova, P. Ljovkina, Jelena Kaštšerina ja
E. Kottina, varem ka N. Jegorova; R. Lonin polnud tollal enam õpetajate
kirjas, vaid ta oli mainitud vepsa laulude, muinasjuttude jm kultuuriainese
vahendajana (Koulussa 1992). Koolil on vepsa keele kabinet. Geograaf Ott
Kurs, kes viibis Äänis-Vepsas 1994. aasta kevadel, kirjutas, et vepsa keelt
õpitakse kolm tundi nädalas. Esimeses neljas klassis õpivad kohustusliku
ainena seda kõik lapsed, 5.–8. klassis aga üksnes soovijad (Kurs 1998: 165).
Juba praegu täheldatakse märke, et kohustuslik õpetamine annab tulemusi
vepsa keele püsimajäämisel (Zaiceva 1997: 119).

Kaleigi 8-klassilise kooli 110 õpilase hulgas oli 1994. aastal üle 90
vepslase. Vepsa keelt, mille õpetamist alustati 1988/1989. õppeaastal

(Trofimov 1989), õpetatakse kolm tundi nädalas kõigile I–V klassi õpilastele. Seda tegid peale vepslasest koolidirektori ja Vepsa vallavanema Nina Remboti teisedki õpetajad (Kurs 1998: 165).

Šokšus käis 1994. aastal koolis 247 last, nende hulgas üle 80 vepslase. Vepsa keelt tollal ei õpetatud, kuna polnud õpetajat (Kurs 1998: 165). Varem (vähemalt 1989/1990. õppeaastal) on seda tehtud ka Šokšus.

1990. aastatel hakati vepsa keelt õpetama ka Karjala pealinnas, kus elab ligikaudu 3000 vepslast, nimelt Petroskoi Soome-Ugri Koolis. Vepsa keel on Karjalas praegu kohustuslik õppeaine ligikaudu 200 lapsele (Zaiceva 1998: 70).

Leningradi oblastis on olukord tunduvalt kehvem. Kooliadministratsioon ei taha sageli muuta vepsa keelde suhtumist; sealt ei tulda Karjalasse puhuti isegi ära tooma õpivahendeid, mida valmistataksegi ainult Karjalas (Zaiceva 1997: 119). Leningradi oblastis oli 1992. aastal 1200 vepsa last, kuid emakeelt õppis neist üksnes 150, kellest enamik (120) käis Podporožje rajooni Vingla, Vilhala, Järvede ja Kurba koolis (Pestun 1992). Praeguseks on seal lisandunud veel üks vepsa keelt õpetav kool (Zaiceva 1998: 70).

Vinglas ja Vilhalas õpetatakse vepsa keelt alates 1989. aastast (Puheenvuoro 1992). Kurba koolis rajas vepsa keele õpetaja Svetlana Jeršova vepsa muuseumi. Seal loodi ka vepsa keele ring ning rahvuslik laulu- ja tantsuansambel. Paljud Leningradi oblasti külad on viimastel aastakümnetel hävitatud. Tasapisi tuleb ehk neist mõnessegi elu sisse. Näiteks asus Ladva külla hiljuti elama kolm noort perekonda. Seal avati jälle kool, esialgu neljale õpilasele (Pestun 1992).

Vepsa keelt õpetatakse kahes koolis ka Vologda oblastis, nimelt Kujas ja Päjjärvel. Lõunavepslaste alal saab vepsa keelt õppida vaid Arskahtis (Djatškov 1994, tsit: Kurs 1998: 162). Kahes lõunavepslastega asustatud külanõukogus, nimelt Sodjärves (Boksitogorski rajoon) ja Aleksejevose (Tihvini rajoon) pole algkooligi (Vepsäläisten 1989).

Ainult Karjalas korraldatakse vepsa keele õpetajate koolitamist. 1991. aastal loodi Petroskoi ülikoolis karjala ja vepsa keele osakond, kuhu võeti esialgu üliõpilaseks kaks vepsa rahvusest üliõpilast ja viis inimest ettevalmistusosakonda (Kolomainen 1991; Ollikainen 1991). Järgmise aasta sügisel alustas Petroskoi ülikoolis tööd aga vepsa osakond 13 üliõpilasega. 1993. aastal moodustati Petroskoi ülikoolis mainitud osakondade põhjal läänemeresoome keelte ja kultuuri teaduskond, mistõttu olevat paranenud ka vepsa keele õpetamine (Kuznetsova 1996: 139–140).

Vepsa keele õpetamisele ja uurimisele on täielikult pühendunud ülikooli dotsent, soomlane Maria Mullonen ja Karjala teaduskeskuse teadur, keskvepslane Nina Zaiceva. Ülikoolis peab loenguid ka M. Mulloneni tütar Irma Mullonen, kes teadlasena uurib Vepsa kohanimesid. 1992. aastal asus seal vepsa keelt õpetama Kaleigis sündinud ja samal aastal ülikooli lõpetanud Jelizaveta Haritonova.

1992. aastal alustati vepsa kooliõpetajate ja lasteaiakasvatajate koolitamist ka Petroskoi Pedagoogikainstituudis, kus rajati karjala ja vepsa keele kateeder (juhataja Ljudmila Markianova) (Karjalaa 1992). Paraku soovib Petroskoi ülikooli ja pedagoogikainstituuti astuda liiga vähe abituriente Leningradi ja Vologda oblastist (Zaiceva 1996: 47).

Alates 1989. aastast on vepsa keele õpetajaile ja lasteaiakasvatajaile peetud 3–6 päeva kestnud täienduskursusi. Neist esimene toimus Šoutjärvel. Kursustel räägitakse vepsa ajaloost ja kultuurist, vepslaste probleemidest, õpetamise metoodikast ning vahetatakse õpetamiskogemusi (Zaiceva 1989₂; 1996: 46–47; Filippovitsh 1992₁). Oluliseks peetakse ka täiskasvanud vepslaste emakeele lugemisoskuse arendamist õhtustel ja pühapäevastel kursustel (Zaiceva 1997: 119), kuid sellest pole seni tegelikult saanud asja, ometi sõltub paljugi sellest, kuidas lapsevanemad suhtuvad vepsa keelde ja oskavad lapsi õpetada.

Vepsa keele õpetamisel on palju probleeme. Seepärast otsustati Petroskoiisse rajada keelekeskus, mis hakkaks koordineerima õppetööd nii Karjalas kui ka Leningradi ja Vologda oblastis. Petroskoiis moodustati karjala ja vepsa keele terminoloogia- ja õigekeelsuskomisjon, kuhu kuulub keele-spetsialiste, kohanimeuurijaid, ajakirjanikke, Vepsa Kultuuri Seltsi liikmeid jt, ühtekokku 28 inimest. Komisjoni koosseisus moodustati kolm osakonda: vepsa ja karjala keele ning kohanime oma (Karjalan 1998).

4.2. Kirjakeel, õpikud ja muu kirjasõna

Kooliharidus emakeelse kirjanduseta on väheefektiivne. Vahepeal oli Nõukogude Liidus ilmunud üksnes teaduskirjandust vepsa murrete kohta, paar keelenäidete kogumikku, Maria Zaiceva koostatud grammatika (1981) ning mahukas, üle 700 leheküljeline vepsa-vene sõnaraamat (1972; autorid Maria Mullonen ja Nina Zaiceva). Nii grammatika, murdetekstide kogumikud kui ka sõnaraamat olid kirjutatud teaduslikus kirjaviisis ning seetõttu tavavepslastele kasutatamatud.

1980. aastate lõpul tekkis Karjalas elav diskussioon, kas valida vepsa kirjakeele aluseks ladina või vene tähestik. Eriti Šoutjärve õpetajad olid vene tähestiku poolt (vt nt Žemoitel 1989: 158). Petroskoi keeleteadlased olid aga teisel arvamusel, sest ladina tähestik väljendaks paremini vepsa häälikute iseärasusi; peale selle kasutavad seda ka lähemad sugulaskeeled (eesti, soome, karjala). Nii võitsidki peagi ladina kirja pooldajad. Uus kirjaviis jätkas 1930. aastate traditsioone, toetudes keskvepsa murdele. Eriti esialgu kuuldus õpetajate suust etteheiteid aabitsa ja lugemiku kohta, et need sisaldavat arvukalt vigu, kuna ühes või teises külas ei räägitavat nii nagu on esitatud aabitsas või lugemikus. Probleemi aitasid lahendada kuulehe Kodima veerud, kus avaldatakse erimurdelisi palasid ja kasutatakse keele rikastamiseks oht-rasti sünonüüme, ning vepsa rahvuspidustused, kuhu koguneb eri murde- ja murrakualade rahvast. Selgitustööd tehakse ka raadio vahendusel. Õpetamise seisukohalt polegi tänapäeval enam eriti oluline, mis murret õpetada, sest lapsed ei valda tavaliselt kodumurret: rahvaloenduse järgi oli 1989. aastal Karjalas vaid üheksa koolieelikut, kelle emakeeleks märgiti vepsa (Zaiceva 1997: 119).

Vepsa kirjakeele sõnavara on püütud rikastada nii eri murrete kui ka, erinevalt esimesest kirjakeele perioodist, lähisugulaskeelte (soome, eesti) baasil. Vepsa keeles oli riigi tähistamiseks seni kasutusel vene sõna *gosudarstv*, kuid oma sõna polnud. Soome keeles leidub aga *valtakunta*, mille mõlemad osised olid vepsa keeles olemas; nende baasil sündiski uus sõna *valdkund* (Zaiceva 1991). Näiteks eesti keel on olnud eeskujuks sõnade *sebranik* 'sõber' ja *sanantivi* 'sõnatüvi' moodustamisel (Zaiceva 1998: 70–72).

1991. aastal ilmus Petroskois kirjastuse Karjala väljaandel N. Zaiceva ja M. Mulloneni sulest „Abekirj“ („Aabits“). See on värvitrükk Vladimir Lukkoneni poolt kaunitult kujundatud raamat. Aabitsa eessõnas on öeldud: „*Hüväd lapsed! Teiden käziš om vepsän abekirj. Abekirj opendab teid lugemaha, kirjutamha, pagižemha vepsäks. Čomad ted teile, lapsed, vepsän kel't open-damas!*“ Tõlge: „Head lapsed! Teie käes on vepsa aabits. Aabits õpetab teid vepsa keeles lugema, kirjutama ja rääkima. Head (= ilusat) teed teile, lapsed, vepsa keele õppimisel!“ Aabits tunnistati Rahvusvahelise Soome-Ugri Fondi laureaadiks (Filippovitsh 1992₂).

1992. aasta esimestel päevadel ilmus samade autorite sulest lugemik „Lugem i pagižem vepsäks“ („Loeme ja räägime vepsa keeles“) teise klassi õpilastele, kaks aastat hiljem aga lugemik „Ičemoi lugemišt“ („Iseenda

lugemist“) kolmandale ja neljandale klassile. 1995. aastal said lapsed umbkaudu 14 000 lekseemi sisaldava vepsa-vene ja vene-vepsa koolisõnastiku.

Kirjakeele arengus ja õpetamisel on alati olnud suur tähtsus vaimuliku kirjanduse soetamisel. Seda sai teha välisriikide abiga, mis on teretulnud samm, sest Vene riik ei eralda piisavalt raha raamatute üllitamiseks. Stockholmi Piibli Tõlkimise Instituudi Helsingi osakonna palvel hakkas piiblitekste tõlkima esialgu Rürik Lonin. Tema poolt 1989. aastal vene keelest ümber pandud lühike, lastele mõeldud „Iisusan elo“ („Jeesuse elu“) oli esimene vepsakeelne raamat pärast kirjakeelse kirjasõna hävitamist 1937. aastal; sama raamatu teine, parandatud trükk ilmus 1994. aastal N. Zaiceva poolt toimetatuna (Kolomainen 1991; Jegorova 1997: 120). N. Zaiceva on vepsandanud veel „Markan evangeli“ („Markuse evangeelium“, 1992), „Evangelii Joannan mödhe“ („Johannese evangeelium“) jm.

N. Zaiceva suurtööks on üle 500 leheküljelise „Lapsiden Biblii“ („Laste piibel“) tõlkimine. Teda aitasid teoloogia küsimustes vepsa ja karjala keelt õppinud Sinikka Saari ja Inka Pekkanen Piibli Tõlkimise Instituudi Helsingi osakonnast. Keelelist nõu osutasid tõlkijale dots Maria Mullenon, kirjanik Anatoli Petuhov ja vepsa keele õpetajad. Rikkalikult illustreeritud lastepiibli võimaldasid 1996. aastal Zagrebis trükkida 5000-lises tiraažis Soome Piibliselts ja kristlik kirjastus Avainsanoma. Sama aasta septembris jõudis raamat Karjalasse ja Leningradi. Esitlused toimusid Petroskoi Soome-Ugri Koolis, Šoutjärvel, Vinglas, Kurbas ja Vilhalas. Soome kristlike ja teiste seltside ning eraisikute sponsitud raamatu said vepsa lapsed tasuta. Seni on lastepiiblit maailmas avaldatud vaid 21 rahvuskeeles. Selle raamatu ilmumist peetakse vepsa kirjakeele ajaloos väga oluliseks sammuks (Jegorova 1997: 120–121).

Vepsa keeles on seni mõnel määral ilmunud luulet Rürik Lonini, Alevtina Andrejeva, Viktor Jeršovi, Nikolai Abramovi jt sulest ajakirjades Carelia ja Kipinä. N. Abramov on jõudnud Soome Kirjandusseltsi abiga 1994. aastal iseseisva luulekoguni, mille pealkirjaks on „Koumekümne koume“ („Kolmkümmend kolm“). Seni vene keeles kirjutanud Anatoli Petuhov on viimasel ajal hakanud ka vepsakeelset proosat looma. 1996. aastal avaldas ta ajakirjas Carelia ning värsi- ja jutukogumikus „Kodirandaine“ („Kodukandike“) katkendi valmivast raamatust „Anda käpšut, kondi-sebranik!“ („Anna käppa, sõber karu!“).

1990. aastal luges Karjala raadios vepsakeelseid uudiseid toimetaja Liisa Haritonova vaid vahetevahel, järgmisel aastal määrati eraldi vepsakeelsete

saadete toimetaja, kelleks sai kõigepealt metsainseneri haridusega Vladimir Maksimov. Esialgu kõneldi üks kord hommikuti, 1992. aastast alates aga kolm korda nädalas veerand tundi korraga (Latsa 1991; Lazhijev 1992). Kahjuks ei tee vepsa saateid ei Leningradi ega Vologda ringhäälingud (Zaiceva 1998: 70).

Rajoonilehes Prionežje (Äänisjärve-äärne piirkond) hakkas R. Lonini ettepanekul ilmuma vepsakeelne lehekülg „Kodirandaine“ („Kodukandike“) 1991. aasta juunis. Samal aastal avaldati seda ühtekokku kolmel korral. 1992. aastal muutus lisaleht iseseisvaks kuuleheks Kodima (‘Kodukant’), milles avaldatakse nii vepsa- kui ka venekeelseid kirjutisi.

Vepsluse säilitamisel on silmapaistva tähtsusega institutsiooniks R. Lonini rajatud Vepsa muuseum, mis avas ukSED Šoutjärvel 1967. aastal (lähemalt vt Lonin 1989; 1996). Vepsa koorist oli veidi juttu juba eespool.

5. Kokkuvõtteks

Käsitletust ilmneb, et vepsa keel on veel väga noor kirjakeel, milles on ilmunud kooli- ja usukirjandust, belletristikast aga peamiselt üksnes luulet. Tahaks loota, et tingimusel, kui sugulashõimud vepslasi rohkem toetaks ja Vene riik nende rahvustunde ärkamisel kaikaid kodarasse loopima ei hakkaks, võivad nad kaugele jõuda. Ent seni jätkub vepslaste assimileerumine, külade tühjaksjäämine ning keele ja kultuuri hääbumine. Kirjakeele ja selle õpetamine on viimaseks katseks vepsa keele ja kultuuri taaselustamisel. See on kahtlemata raske ülesanne. Ega muidu pole ühe kirjakeele arendaja viimastel aastatel ilmunud artikli pealkirjaks „Elustamise ohakane tee“ (Zaiceva 1996). Põhilised raskused seisnevad selles, et 1) vepslased paiknevad hajali mitme administratiivüksuse vahel, 2) peamiselt venelastest koosnevad üleriigilised ja kohalikud võimuorganid ning õpetajaskond pole sisuliselt huvitatud väikerahvaste keele ja kultuuri arendamisest, mida pärsib omakorda ka püsivalt ränk majandusolukord Venemaal, 3) rõhutatud, assimileeritud, valusa ajalookogemusega väikerahva rahvustunne (v.a osa intelligentsist) on veel suhteliselt madal (nt pole veel tekkinud kultuuriseltse Leningradi ega Vologda oblastis).

VEPSAKEELSEST KIRJASÕNAST

Ilmunud: Vepsakeelsest kirjandusest. – Paar sammukest 28. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2011. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2013, 151–174 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/araamat/2011/biblio.htm>; 20.02.2016). Käesoleva kogumiku jaoks on artikkel paiguti ümber töötatud, samuti on seda täiendatud kirjandusandmetega kuni 2015. aasta lõpuni.

Sissejuhatuseks

Vepslased on läänemeresoome keelerühma kuuluv sugulasrahvas. „Eesti entsüklopeedias“ toodud 2002. aastal toimunud rahvaloenduse andmeil oli neid 8240. Vepslased elavad peamiselt Karjalas Äänisjärve edelarannal (arvult üle 4800) ning Vepsa kõrgustikul Leningradi oblastis (veidi üle 2000), tunduvalt vähem Vologda oblastis (alla 500) ja mujal. 2010. aasta rahvaloenduse andmeil oli vepslasi alles veel 5936 ja vepsa keele valdajaid 3613. Seega oli kümne aastaga rahvaarv kahanenud 28 ja keeleoskajate arv isegi üle 37% (Prozes 2012_k: 32).¹⁸⁸

Vepsa keelel on kolm murret: Karjalas põhja- ehk äänisvepsa murre, Leningradi ja Vologda oblastis keskmurre ning Leningradi oblastis viimasest lõuna pool lõunavepsa murre. Vepsa kirjakeel põhineb keskmurdel, mida räägitakse kõige laiemal maa-alal. Vepsa kirjasõna ajaloos eristatakse kaht põhiperioodi: 1930. aastatel olnud esimest ja 1989. aastal alanud teist perioodi (Zaiceva 2005_k: 181). Lisaks ei saa mööda ka eel- ja vaheperioodist. Vepsakeelse kirjanduse ajaloost 1990. aastate lõpuni on venekeelse sissevaate teinud Karjala teadlased Irina Spiridonova (2000_k) ja Nina Zaiceva (2000_k).¹⁸⁹ Meil on vepsa kirjandust Karjala kirjanduse osana lühidalt vaadelnud Jaan Õispuu (2003_k).

¹⁸⁸ Selles artiklis lisatakse raamatu lõpus asuva kirjanduse loetellu koondatud kirjandusallika ilmunisaastale erandkorras indeks *k*, ülejäänud allikad on eraldi bibliograafiana järjestatud artikli lisas.

¹⁸⁹ Vepslaste nimed kirjutatakse käesolevas artiklis vepsa kirjaviisist lähtuvalt *c* ja *č*, mitte *ts* ja *tš* abil.

Artiklis antakse funktsionaalsest liigitusest lähtuvalt ülevaade XIX sajandi teisest poolest 2015. aasta lõpuni üllitatud vepsakeelsetest ilukirjandus-, tarbe- jt tekstidest. Suuremat tähelepanu pööratakse ainult vepsakeelsetele raamatutele. Tähelepanuta on jäänud muukeelsed vepsa keele õpikud ja teadustööd. Väga piiratult vaadeldakse ajakirjanduses ja raamatutes avaldatud lühitekste (luuletusi, muinasjutte jm). Põgusalt on peatunud vepsa loomingu tõlgetel teistesse keeltesse. Sissevaadet aitab olulisel määral täiendada vepsa keelt sisaldavate teoste alfabeetiline bibliograafia.¹⁹⁰

Eelperiood

Vepslased avastas teadusmaailmale soome keeleteadlane Andreas Johan Sjögren suhteliselt hilja, alles 1824. aastal esmakordselt nende juures viibides. Esimese teadustöö vepsa keelest kirjutas eepose „Kalevala“ koostaja Elias Lönnrot, kes kogus ainekse Äänis-Vepsast ja avaldas rootsikeelse väitekirja pealkirja all „Põhjatsitud keelest“ (Lönnrot 1853: 3–28).¹⁹¹ See sisaldas peale keelekirjelduse seitse muinasjuttu vepsa keeles ja nende tõlke soome keelde, lisaks vanasõnu ja mõistatusi tõlgetega ning katkendi Matteuse evangeeliumist (Zaiceva 1981_k: 9).

Kuus aastat hiljem üllitas soome keeleteadlane August Ahlqvist keskvepsa materjalil põhineva „Ülestähendusi põhjatsitud keelest“ (Ahlqvist 1859). Teos sisaldab peale grammatilise ülevaate mitmesuguseid tekste ja väikese vepsa-rootsi sõnastiku. Kümme aastat hiljem avaldas A. Ahlqvist vepsa tekstid ja sõnastiku ka läänemeresoome keelte kogumikus (Ahlqvist 1869: 170–188, 239–259). Eelperioodist on teada ka Äänis-Vepsast pärinenud vene rahvusest kooliõpetaja Pavel Uspenski väike vepsa-vene sõnaraamat (Uspenski 1913; vt Inno 1991_k). Samuti jääb eelperioodi teaduslikus transkriptsioonis publitseeritud kaks köidet lõunavepsa murdetekste, mille kogus ja andis koos soomekeelsete tõlgetega välja soome keeleteadlane Lauri Kettunen (1920; 1925).

¹⁹⁰ Terviklikuse huvides pole vepsa raamatud hajutatud kasutatud kirjanduse hulka, vaid paigutatud kompaktselt lisana artikli lõppu.

¹⁹¹ Väitekirja on paar korda hiljemgi avaldatud (vt Lönnrot 1991; 2002).

Esimene periood

Vepsa kirjakeel loodi 1930. aastate alguses nn kultuurirevolutsiooni laineharjal. Vepslasi oli tollal ainuüksi Leningradi oblastis üle 24 000. Vepsa lapsi õppis 49 alg- ja 5 keskkoolis, kuid kõikjal ei saadud kohe sisse viia emakeele õppimist, sest paljudes kohtades puudusid vepslastest õpetajad. Paraku pidid äänisvepslased nagu karjalasedki kasutama soome keelt (Mullonen 1967_k: 106, 108; Zaiceva 1989_{1 k}: 129 jj). Esimene vepsa aabits (koos lugemikuga) ilmus 1932. aastal ja eraldi aabits neli aastat hiljem (Bogdanov jt 1932; Andrejev, Hämäläinen 1936). Seega on vepsa kirjandus ja kirjakeel suhteliselt üsna noored.

Esimesel perioodil koostati põhiliselt algkooliõpikuid. Ühtekokku ilmus Venemaal 31 raamatut. Nende seas oli koos aabitsatega 28 õpikut, millest üheksa õpetasid keelt ja kirjandust (Andrejev 1934₁; 1934₂; 1935; 1937; Andrejev jt 1933; Andrejeva 1936; Bogdanov jt 1936; Hämäläinen, Andrejev 1934; 1935). Ilmus ka ilukirja õpetamise programm (Programmad 1937). Keeleõpikute-lugemike autoriteks olid peamiselt vepslasest kooliõpetaja Fjodor Andrejev, vepslasest keeleteadlane ja vepsa tähestiku looja Nikolai Bogdanov ning ingerisoomlasest Leningradi ülikooli dotsent Matti Hämäläinen. Stalinismi perioodi lugemikud olid tugevasti üleideologiseeritud. Nende ilukirjanduspalad kujutasid endast peamiselt tõlkeid vene keelest ja olid kohaldatud algkooliõpilaste jaoks.

Mõne aasta jooksul jõuti anda välja ka kümme aritmeetika (Popova 1933₁; 1933₂; 1934₁₋₄; 1936; 1937₁₋₃), neli loodusteaduse (Tetyrev 1934; 1935; 1937₁; 1937₂) ja kolm maateaduse õpikut (Terehova, Erdeli 1934; 1936₁; 1936₂). Kõik mittekeelealased õpikud olid tõlgitud vene keelest. Peale lugemikes sisalduvate ilukirjandustekstide ilmus vaid üks õhuke tõlkeline juturaamat vähetuntud vene autori sulest (Grigorjev 1937). Kogu õppekirjandus anti välja Leningradis. 1936. aastal nägi päevavalgust väike vepsa-vene sõnaraamat, mis sisaldas ligikaudu 3000 sõna (Hämäläinen, Andrejev 1936). 1930. aastate teisel poolel kirjakeele areng järsult katkestati. Järgnesid repressioonid, üleminek vene õppekeelele ja vepsakeelsete õpikute põletamine (Zaiceva 1997_k: 117). Esimesse perioodi kuulus ka Lauri Kettuneni ja Paavo Siro kogutud vepsa tekstide avaldamine teaduslikus transkriptsioonis koos tõlgetega (Näyttteitä 1935).

Vaheperiood

Järgnevalt eristub vepsa kirjasõna ajaloos pool sajandit kestnud nn vaheperiood (1938–1988), mil Soomes ilmus vaid kuus, Eestis kaks ja Venemaal üks vepsakeelset teksti sisaldav teos. Ühe Soomes üllitatud soome-ugri transkriptsioonis kirjutatud ja tõlkega varustatud tekstikogumiku ainestik oli tegelikult noteeritud juba XIX sajandi lõpul keeleteadlaste E. N. Setälä ja J. H. Kala poolt (Näytteitä 1951). Ka vaheperioodi lõpu poole välja antud A. Sovijärvi ja R. Peltola tekstid olid kirja pandud juba varem (Äänisvepsän 1982). Kogumikes ilmunud tekstidest tahaks siinkohal mainida veel vepsa keele tekste lähissugulaskeelte mitmekeelsetes lugemikes (Virtaranta 1967: 111–136; Lähisukukielet 1978; 1983). Samuti avaldati Soomes vepsa keele õpivahend (Airila jt 1945).

Leningradis üllitatud tekstikogumiku jaoks olid materjali kogunud kõigist murretest Petroskoi lingvistid Maria Zaiceva ja Maria Mullonen (Zaiceva, Mullonen 1969). Samad keeleteadlased koostasid ka mahuka, üle 700-leheküljelise vepsa-vene sõnaraamatu, taaskord soome-ugri transkriptsioonis (Zaiceva, Mullonen 1972). Sellised, iseenesest väga olulised üllitised, k.a sõnaraamat, mis kuulub teatmekirjanduse hulka, olid mõeldud esmajoones teadlastele. Eestis avaldati käsitletaval ajajärgul soome-ugri transkriptsioonis põhja- ja keskvepsa muinasjutte (Ariste 1964) ning teiste soome-ugri rahvaste laulude hulgas ka vepsa omi (Leegajused 1970).

Teine periood

Seoses NSV Liidu lagunemisega hoogustus vepsa liikumine, mille käigus arendati vepsa kirjakeelt ja vepsakeelset kirjandust. See toimus paralleelselt karjala kirjakeelte arenguga (Õispuu 2003_k: 519). Vepsa kirjakeele taasraja-jaks sai keskvepslasest Karjala teadlane Nina Zaiceva. Ta tegeleb ulatuslikult ka keeleloomega. Nina Zaiceva on paljude õpikute ja luuletuskogude autor, samuti vaimulike jt teoste tõlkija. Toimetajana käib tema käe alt käib läbi peaaegu kogu vepsa kirjasõna.

Teise perioodi stiimuliks ja esimeseks pääsukeseks sai 1989. aastal aja-kirja Punalippu (praegune Carelia) vepsateemaline number, milles avaldati muu hulgas ka üht-teist ilukirjanduslikku (Mišin 2005_k: 194). Nõnda toimis ka ajaleht Neuvosto-Karjala.

Ilukirjandust ja rahvaluulet esindavad teisel perioodil, nagu see on noorele rahvuskirjandusele iseloomulik, peamiselt luuleteosed, arvult paarikümne ringis. Temaatikas on tähtsal kohal mure rahva ja keele saatuse pärast, kodupaiga looduse ja emakeele ilu kajastamine ja väärtustamine. Suurem jagu luuletajaid pärineb Kesk-Vepsast. Vepsa luule elavaks klassikuks kujunes Nikolai Abramov (1961–2016), kelle sulest on ilmunud mitu luuletuskogu, mis sisaldavad nii originaal- kui ka tõlkeloomingut: „Kolmkümmend kolm“ (Abramov 1994), „Kurgede aeg“ (1999), vepsa- ja venekeelne „Ajame juttu, veli“ (2005), vepsa- ja ungarikeelne „Topelt kolmkümmend kolm“ (2010₁) ning vepsa- ja prantsuskeelne „Metsade laulud“ (2011). Esimene luulekogu ilmus, kui luuletaja sai 33-aastaseks. N. Abramovi viimaseks luulekoguks jäi Peterburis kirillitsas avaldatud väikesetiraažiline raamat, mille koostas Peterburis tegutsev Maksim Kuznetsov (Abramov 2013). N. Abramovi luuletused on ilmunud ka mitmes kogumikus, viimati raamatus „Kuldset sõnad“ (Kuldaižed 2015), samuti perioodikas. N. Abramov valiti nii Venemaa kui ka Karjala Kirjanike Liidu liikmeks (Mišin 2005_k: 199).

Suursaavutus on N. Zaiceva (2012₁) loodud vepsa eepos „Virantanaz“, mis ilmus teistkordselt „Kuldsete sõnade“ osana. Teosest kavandati ka lühem variant lastele (vt allpool). Eepos on muide tõlgitud juba vene keelde (vt Verež 2015). Siinkohas sobib lisada, et vepsa rikkaliku itkurepertuaariga (sh nootidega) saab tutvuda mahuka vene- ja vepsakeelse monograafia kaudu; selle on koostanud N. Zaiceva ja O. Žukova (Käte-ške 2012).

Iseseisva luulekoguga on hakkama saanud veel teisigi autoreid. Äänisvepsa muinasjutuvestja Anastasia Logačova tütar Alevtina Andrejeva (1938–2001) vepsa- ja venekeelset luulet sisaldav kogu kannab pealkirja „Kaseke“ (Andrejeva 2003). Mihhail Bašnini on avaldanud vepsa- ja venekeelse luulekogu „Vana peegel“ (2003) ning Nina Zaiceva „Valge une süles“ (2008). Viimane neist on A. Mišini (2005_k: 208) väitel esmakordselt tõstatanud vepsa luules naise teema. Mõne aasta eest ilmus Kesk-Vepsas sündinud Peterburi Vepsa Seltsi aseesimehe Valentina Lebedeva (2012) luulekogu „Lendas linnuke“.

Tähelepanu väärrib Soomes elava välisvepslase Raisa Lardot' looming. Autor kirjutab soome keeles peamiselt proosat, kuid 2001. aastal ilmus tema sulest äänisvepsa murdes luulekogu „Jäätunud linnud langevad okstelt“ paralleeltõlgetega soome ja vene keelde (Lardot 2001; vt ka Mošnikov 2007_k). Vepsa poeetide (N. Abramovi, tema ema Maria Abramova, A. Andrejeva

jt) palu sisaldab ka Kuhmos elava kirjamehe Markku Niemineni koostatud fotoalbum „Kodukant Vepsamaa“ (2003) (läheb ka kunstiraamatute kirja), samuti N. Zaiceva toimetatud poeesiakogumik „Värske tuul: Valge Vepsa luulesõnad“ (Kodima 2003; Verez 2006).

Siinkohal ei saa nimetamata jätta Šoutjärve vepsa muuseumi rajaja, koduloolase Rürik Lonini (1930–2009) kogutut, mille ta avaldas raamatus „Lühilaulud ehk tšastuškad“ ja segakogumikus „Minu rahva folkloor“ (Lonin 2000; Lühüdad 2000). Ungaris on seni välja antud kaks soome-ugri luulekogumikku, mis sisaldavad ka vepsa luuletajate loomingut või luuletõlkeid (Magyar 2012; Finnugor 2015).

Eraldi tuleb kõnelda lastekirjandusest, kuid neile mõeldud luulekogusid on veel üsna kasinalt. Üks neist on N. Zaiceva luulekogu „Armas Liisa“ (2005). Ka eespool mainitud A. Andrejeva kogu sisaldab lasteluulet. N. Zaiceva (2012₂) avaldas omaloodud eeposest „Virantanaz“ lastele mõeldud lühivariandi. Ta on tõlkinud ka Armas Mišini ja Eino Kiuru lühendatud eepose „Kalevala lastele ja noorsoole“ (Kalevala 2003). Ljudmila Melentjeva (1994) avaldas vepsa lastelaule nootidega. Lastele mõeldud luulet ja laule nootidega sisaldab ka noore vepslasest õppejõu Ol’ga Žukova hiljuti ilmunud raamatuke „Mäkesel“ (2011).

Vepsa keelde on tõlgitud eri maade luuletajate teoseid, sh Aleksandr Puškini, William Shakespeare’i, Umar Hajjami, Sergei Jessenini jt loomingut. Vepsa luulet on tõlgitud paljudesse keeltesse, teadaolevalt eesti, karjala, komi, mari, mokša, norra, prantsuse, rootsi, soome, tšehhi, vene, udmurdi ja ungari keelde. Eestis on ilmunud Arvo Valtoni ja Jaan Õispuu koostatud kogumik „Kuum öö“, milles on muu seas esitatud 11 vepsa luuletaja vepsakeelseid värsse koos Jaan Õispuu tõlgetega (Kuum 2006) ning Jaan Õispuu ja Arvo Valtoni poolt tõlgituna Nikolai Abramovi luulekogu „Kurgede aeg“ (Abramov 2010₂).

Siirdume nüüd proosa käsitlemisele. Selles vallas on ilmunud kümme-kond vepsakeelset teost, lisaks mõned luulet ja proosat sisaldavad segakogumikud. Vepslastel oli aastani 1990 teada kolm andekat proosakirjanikku: Vasili Pulkini (1922–1987), Anatoli Petuhov ja Raisa Lardot (snd Larjuškina), kuid neist kaks esimest on kirjutanud üksnes vene keeles, Lardot aga soome keeles (vt ka Zaiceva 2005_k: 182–184). 1993. aastal Vepsa Kultuuri Seltsi korraldatud kirjandusvõistlusel tuli võitjaks Kesk-Vepsa külast Pondalast pärinev Viktor Jašov vepsakeelse proosapalaga „Kondi“ (‘Karu’). Praegu-seks on poliitilistel põhjustel pidanud oma tegevuse lõpetama organisatsioon

„Noor Karjala“, kes üllitas 9. soome-ugri kirjanike kongressiks kolmekeelse teose oma ideedest ja kavatsustest (Nuori 2006). Vepsakeelset proosakirjandust on tõlgitud teistesse keeltesse suhteliselt vähe, küllap pole see veel piisavalt küps.

Vepsa keeles on käesolevaks ajaks ilmunud vaid üks romaan „Kalarand“. Selle lõi keeleteadlane ja muusik Igor Brodski Peterburist (Brodski 2002). Muide, Peterburi on Vepsamaast mõneti eraldi seisev vepsa kultuuri saar (keskus). Teost esitleti Soomes Kuhmos toimunud vepsa kirjanike esimesel konverentsil 2002. aastal, kus osales 12 vepsa keeles kirjutavat inimest. Armastusromaan „Kalarand“ ei vii lugejat traditsioonilisse vepsa külaühiskonda, vaid käsitleb hoopis linnakeskkonda. Raamatut on ajakirja Keel ja Kirjandus veergudel tutvustanud Kristi Salve (2004_k).

Proosa- ja luulekogumik „Kodukant“ oli oluline tähis vepsa noores kirjanduses (Kodirandaine 1996). Huvipakkuvaim selles on N. Zaiceva tõlgitud V. Pulkini teos „Lapšaigan abekirj“ (‘Lapsepõlve aabits’). Nimetatud kogumikus ilmus ka eespool mainitud „Kondi“ ja muud külaproosat. N. Zaiceva toimetatud luulekogumikult sai pealkirja esimene vepsa kirjandusalmanahh Värske Tuul, milles on alates 2011. aastast vepsa keeles publitseeritud nii originaalset kui ka vene keelest tõlgitud belletristikat, peale selle leidub selles veel kirjutisi kunsti kohta, olukirjeldusi jm (Verez 2011; 2012; 2013; 2014; 2015). Üks segakogumik sisaldab vepsa- ja karjalakeelset autoriloomingut (Ščerbakova, Aleksejeva 2010).

Vepsakeelset kirjasõna sisaldab teiste uurali keelte hulgas kaks paljukeelset kogumikku, nimelt Sõktõvkaris ilmunud „Toomejõgi“ (luule ja proosa) ning „Valged ööd“ (luule), samuti A. Volkovi ja Armas Mišini kokku pandud soome-ugri rahvaste luule kogumik „Ugrimaalt Balatonile“ (Jugras 2006; L’õm 2008; Belõje 2010). Väärtuslikuks abimaterjaliks ilukirjanduskeele rikastamisel võiks olla Eesti teadlaste koostatud kaheosaline vepsa vana-sõnade raamat vastetega neljas keeles (Vepsa 1992₁; 1992₂).

Lastele mõeldud raamatutest kuulub proosakirjanduse valda vene keelest tõlgitud Natalia Silakova „Tõelised sõbrad“ ja „Valge öö“ (Silakova 2006; 2009). Mõlemad on vepsandanud ajakirjanik Marina Ginijatullina. Oleg Mošnikovi ja N. Silakova jutustuste kogu on peale M. Ginijatullina vepsa keelde tõlkinud Irina Sotnikova (Mošnikov, Silakova 2015). Peale selle on vahendatud üks koomiks „Luhtunud kalalkäik“ (Lukkonen 1992). Seega pole seni originaalset vepsa lasteproosat veel eriraamatuna ilmunud.

On avaldatud neli muinasjutukogu, üks neist on kokku pandud Elias Lönnroti kogutud muinasjuttudest, mis on N. Zaiceva tõlkes üllitatud ka soome keeles, ning kaks teist raamatut sisaldavad vepsa lugusid paralleelselt vene tõlgetega (Vepsän 1996; Vepsän 2006₁, Iče 2011). Viimati andis O. Žukova vepsa muinasjuttudest välja lühikese muinasjuttuvalimiku (Vepsän 2012₂). Lisaks väärib siinkohal mainimist Karjala Õpetajate Täiendusinstituudi poolt üllitatud väike segakogumik, mis sisaldab peale vepsakeelsete muinasjuttude veel jutustusi ja luuletusi (Skazki 1993). Eestlastest on vepsa muinasjutte kogunud, eestindanud ja raamatuna avaldanud Kristi Salve (Vepsa 1993).

Vepsa ilukirjandust ilmub peale raamatute ka ajakirjanduses. Üks kord kuus üllitatakse alates aastast 1993 esialgu nelja-, hiljem kaheksaleheküljelist ajalehte Kodima ('Kodukant'). See on kakskeelne üllitis, millest pool või enam on vepsa, ülejäänud aga vene keele päralt. Ajalehe algataja ja esimene toimetaja oli Nina Zaiceva. Ajalehes avaldatakse nii ilukirjanduslikke palu kui ka olustikulisi ja päevakajalisi lugusid, nii originaale kui ka tõlkeid (vt ka Salve 1994_k). Vepsakeelset loomingut avaldab ka ajakiri Carelia (tõsi küll, hilisemal ajal väga vähe või üldse mitte) ja 1986. aastast ilmuma hakanud lasteajakiri Kipinä ('Säde'). Viimane hakkas soome- ja karjalakeelse kõrval 2011. aastast alates ilmuma paar korda aastas pealkirja Vepsläine Kibin all ka vepsa keeles. See on tähtis samm nii vepsa oleviku kui ka tuleviku jaoks. Peale paberile pandud vepsakeelse kirjasõna võib üht-teist leida ka internetist, nagu Kodima ja Kipinä numbreid ja üht-teist muud.

Vepsa keelde on tõlgitud kümme-kond vaimulikku teost, sh „Apostlite teod“ ja neli evangeeliumi (Apostoliden 1999; Evangelii 1993; 1996; 1998; Markan 1992). Üsna kogukas raamat on värvipiltidega lastepiibel (Lapsiden 1996; vt Jegorova 1997_k). Kõige mahukam seni ilmunud vepsa raamatutest on ükskeelne Uus Testament (Uz' 2006). Selle tõlkimisel lähtuti soomekeelsest Uuest Testamendist. Asjaga tegeles peale tõlkija teoloogilise konsultandina Inka Pekkanen, kes võrdles tõlget kreeka keelse alustekstiga, ja teisi (Pekkanen 2005_k: 163). On asutud vepsandama ka Vana Testamendi osi. Pärast pikemat vaheaega usukirjanduse üllitamisel ilmus mõni aasta tagasi psalmide kogu (Psalmoiden 2012). Peaaegu kogu vaimuliku kirjasõna on tõlkinud Nina Zaiceva, ainult „Jeesuse elu“ on vahendanud R. Lonin (Iisusan 1991; 1994). Muide, R. Lonini tõlge on vepsakeelsete raamatute seas teise perioodi esimene pääsuke.

Suhteliselt palju (paarkümmend raamatut) on vaadeldaval ajajärgul ilmunud vepsakeelset õppekirjandust, mis on peaaegu võrreldav luuleraamatute arvuga, kuigi kogumaht tuleb ilmselt õpikirjanduse kasuks. 1991. aastal ilmus Nina Zaiceva ja Maria Mulloneni koostatud raamatute raamat – kukeaabits, mis on teatavasti aluseks igasugusele kirjandusele (Zaiceva, Mullonen 1991₁). Järgmisel aastal ilmus Šoutjärve keskkooli õpetajate jõupingutuste tulemusel kirillitsas ja põhjavepsa murdes koostatud aabits (Maksimova, Kottina 1992). Kirillitsas on peale selle avaldatud üksnes eespool mainitud N. Abramovi luuletuskogu.

Lahkuminevalt esimesest perioodist moodustavad vepsakeelse õpikirjanduse põhiosa vepsa keele materjalid: õpikud (Kukojeva, Ginijatullina 2007; 2009; 2013₁; 2014₁), lugemikud (Zaiceva, Mullonen 1991₂; 1994; Kottina jt 1998), töövihikud (Ginijatullina, Kukojeva 2008; Kukojeva, Ginijatullina 2013₂; 2014₂; Mel'nik 2000; Vepsän 2004₁) ning grammatikaharjutuste kogu (Rogozina, Zaiceva 2004; Brodski 2003). Enamik õppekirjandusest on koostatud algklasside jaoks, vaid vepsa grammatika on mõeldud 5.–9. klassi õpilastele (Zaiceva 2003). J. Kočerina raamat, mis kujutab endast piltsõnastikku grammatika algetega, on mõeldud lastele, kes alles alustavad vepsa keele õppimist (Kočerina 2004). Osa õppevahendeid sobib üliõpilastele, nagu N. Zaiceva koostatud kaks morfoloogia-alast tööd (Zaiceva 1995; Zaiceva, Zaikov jt 2000). Väga oluliseks sammuks on vepsa keele õigekeelsussõnaraamatu ilmumine (Zaiceva jt 2012). Vepsa keele omandamist koolis aitavad parandada mõned seni ilmunud mitmekeelsed õppe-metoodilised vahendid ja grammatikatabelid (Grammatitšeskije 1994; Obutšenije 2006; Lutššeje 2007; Ševtšenko jt 2007; Metoditšeskije 2010).

Peterburi keeleteadlane ja muusik Igor Brodski on koostanud eraldi vepsa keele veebiõpiku lastele ja täiskasvanutele (Brodski 2014₁; 2014₂). Ta on avaldanud lastele värvitrukis põneva loodusloo lugemiku (Brodski 2000). Mitmes keeles, sh vepsa keeles on kirjutatud õpivahend Karjala tundmaõppimiseks (Karelija 2010).

Seni on ilmunud üle kümne nimetuse teatmekirjandust. Nende hulgas on kaks- ja mitmekeelsed sõnastikud, sh 20-leheküljeline keeleteaduse terminite sõnastik, koolisõnastik ning vepsa-vene ja vene-vepsa sõnaraamatud (Baskin 1997; Brodski 2005; Lingvistine 2001; Školvaihišt 2001; 2015; Zaiceva, Mullonen 1995; 2007; 2010; Vepsän 2004₂). Vepsa sõbrale võiks huvi pakkuda karjala, vepsa ja saami murrete kõrvutav sõnaraamat

(Sopostovitelno-onomasiologitšeski 2007). Ilmavalgust nägi ka esimene, N. Zaiceva ja O. Žukova koostatud kakskeelne vene-vepsa vestmik (Venä 2009), millele järgnes I. Brodski (2014₃) koostatud veebivestmik. Suhteliselt piiratud arvul sisaldab vepsakeelses vestluses kasutatavaid lauseid varem Eestis ilmunud 19-keelne „Uurali keelte sõnastik“ (Uurali 2004; 2011).

Vepsa keeles ilmus 2008. aastal esimene pääsuke ka t e a b e k i r j a n d u s e s t, nimelt üsna paks, 250-leheküljeline, kuid väikeses formaadis „Vepslased“, mis annab ülevaate keelest, elupaikadest, ajaloo, usundist ning vaimsest ja materiaalsest kultuurist (Strogalsčikova 2008). Selle autor on vepslasest Petroskoi teadur Zinaida Strogalsčikova. O. Žukova tõlkis vepsa keelde inimõiguste deklaratsiooni (Mehen 2009), samuti teadlaste koostatud ELDIA (*European Language Diversity for All*) raporti vepsa keele olukorra ja võimaluste kohta (Puura jt 2013). Kodu-uurimisega seondub ilmselt ka Šoutjärve muuseumi direktori Natalja Anhimova koostatud toonase Vepsa rahvusvalla kohanime kogu (Svod 2003). See valmis seitsmeaastase konkursi „Südamele armsad nimed“ tulemusena; konkursil osales 50 õpilast, õpetajat jt, kes kogusid üle 1200 toponüümi, samuti antroponüüme (Rodnõje 2007_k).

Vähese vepsakeelse t a r b e k i r j a n d u s e hulka kuuluvad kaks suureformaadilist värvitrükis üllitatud seinakalendrit (Vepsläine 2008; Elon 2012). Paraku pole siin järjepidevust.

Esimesed märgid vepsa keele kasutamisest ilmnesid üliõpilaste ja noorteadurite teaduskirjutistes (Nautšno-issledovatelskaja 2009; 2010; Vepskije 2013). A i m e - ja samaaegselt k u n s t i k i r j a n d u s e hulka saab paigutada Soomes ilmunud fotoalbumi Vepsamaast, mis sisaldab ka lühikest ajaloo ülevaadet (Savolainen 1998).

Kokkuvõtteks vepsakeelse kirjasõna kohta

Praegustel andmetel on 2015. aasta lõpuni ilmunud 163 puhtvepsakeelset või vepsa keelt vähemal või suuremal määral sisaldavat paber- või internetiüllitist (viimaseid on mõni üksik).¹⁹² Siia pole sisse arvatud muukeelseid vepsa keelt käsitlevaid teoreetilisi töid (v.a mõned erandid, vt Lisa). Koguarvust tohiksid vaid 93 ehk veidi üle poole (57%) olla puhtvepsakeelsed.

¹⁹² Esitatud näiliselt täpseid arvandmeid saab mitmesugustel põhjustel praktiliselt vaadelda ikkagi vaid ligilähedastena.

Vepsakeelse kirjanduse eelperioodil (1853–1931) ilmus ühtekokku kuus vepsakeelset ainet sisaldavat teost (5 Soomes ja 1 Venemaal). Neist üks kuulus teatmekirjanduse (sõnaraamat) ja kaks teaduskirjanduse valda, ülejäänud sisaldasid murdetekste.

Vepsa kirjanduse esimesel perioodil (1932–1937) nägi päevavalgust 32 vepsakeelset raamatut (31 Venemaal ja 1 Soomes). Neist enamiku (28) moodustas õppekirjandus, ülejäänud kolm raamatut esindasid teadus-, teatme- ja tarbekirjandust. Õpikuid koostati mitme distsipliini, nagu geograafia, matemaatika jt jaoks selleks, et saaks omandada vepsakeelset haridust. Tähelepanuväärseks asjaoluks tuleb pidada, et enamik (30) raamatutest oli puhtvepsakeelsed; neile lisandusid vaid kakskeelsed sõnastik (ilmus Venemaal) ja murdetekstikogu (Soomes). Aastas avaldati keskmiselt 4,6 raamatut.

Vahelperioodil (1938–1988) ilmus vepsakeelseid tekste üpris vähe, kokku 9 nimetust, sh Soomes kuus, Eestis kaks ja Venemaal üks. Tõllal ei ilmunud ühtki puhtvepsakeelset teost. Aastakümne kohta ilmus kõigest 1–3 teost. Need sisaldasid peamiselt murdetekste.

Teisel perioodil (alates 1989. aastast) on veerandsajandi jooksul avaldatud 115 täielikult või osaliselt vepsakeelset raamatut, mis moodustab seni üllitatud raamatute koguarvust ligikaudu 70% (tabel 1). Perioodi esimesel kahel aastal ei ilmunud ühtki raamatut, vaid selleks tehti ettevalmistusi. Hiljem on aastati trükitud 1–11 raamatut. Keskmiselt tuleb aasta kohta 4,7 vepsakeelset raamatut. Pärast 2000. aastat on arvestuslikult viisaastakute jooksul ilmunud raamatute arv kasvanud 21-lt 36-ni. Kõige rohkem on avaldatud ilukirjandust, teisel kohal on õpikud. Suurenemine ilukirjanduse vallas on veerandsaja aasta vältel olnud üle kolme korra: kui aastatel 1990–1994 ilmus neid kuus, siis 2010–2014 lisandus neid 19. Teise perioodi esimese kümne aasta jooksul publitseeriti seitse usuraamatut, viimase 15 aasta jooksul vaid kaks. 115 raamatust oli puhtalt vepsakeelseid 63 ehk veidi üle poole (54%).

Olulisel kohal vepsa kirjakeele arengus on vepsakeelne perioodika: kakskeelne ajaleht Kodima (praegune tiraaž 600 eksemplari) ja lasteajakirja Kipinä vepsakeelsed numbrid. Viimased viis aastat järjest (alates 2011. aastast) on üllitatud almanahhi Verez Tullei.

Seega on vepsa kirjandus täiesti olemas ja muutub aina mitmekesisemaks. Üha laiemalt on hakatud kasutama internetivõimalusi nii vanade raamatute esitlemisel kui ka uusloomingu tutvustamisel. Nagu noortele kirjakeeltele

omane, domineerib ilukirjanduses poeesia. Rohkem võiks olla puhtvepsa-keelset belletristikat. Luule- ja muinasjutukogud ilmuvad sageli paralleelselt vepsa ja mõnes teises, sagedamini vene keeles. Võrreldes esimese perioodi omadega on tänapäeva vepsa raamatud välimuselt kenad. Nende tiraaž on üsnagi erinev, nt lastepiiblit trükiti 5000 eksemplari, luulekogusid aga viimasel ajal tavaliselt vaid 300–500.

Vepsa raamatuid ilmub kahes keskuses: suuremal määral Petroskois, suhteliselt vähe Peterburis. Karjalas on autorite kollektiiv koondunud N. Zaiceva ümber, Peterburis tegutseb I. Brodski peaaegu üksi. Kirjanduse väljaandmisel on abi osutanud Karjala Vabariik, Soomes Kuhmos tegutsev Juminkeko-fond, Castréni Selts jt.

Tabel 1. Vepsa teksti sisaldavad raamatud (sh e-raamatud) funktsiooniti aastatel 1990–2015

-kirjandus	1990– 1994	1995– 1999	2000– 2004	2005– 2009	2010– 2014	2015	Kokku
Ilu- ja folkloor	6	3	8	11	19	5	52
Õpi- ja metoodika-	5	2	11	6	8	–	32
Usu-	4	3	–	1	1	–	9
Teatme-	–	2	1	4	4	1	12
Teabe-	–	–	1	2	1	–	4
Tarbe-	–	–	–	1	1	–	2
Teadus-	–	–	–	1	2	–	3
Aime-	–	1	–	–	–	–	1
Kokku	15	11	21	26	36	6	115

Nõukogude Liidu kui impeeriumi lagunemine võimaldas veel nii hilja kui XX sajandi lõpul Venemaa väikerahvaste ärkamise ja endamärgamise, oma keele ja kultuuri arendamise ning tulevikulootuste hellitamise. Kuigi vepslaste arv drastiliselt kahaneb, ei ilmne kirjanduses veel raugemise märke, pigem vastupidi. Suurt rõhku pannakse lastekirjandusele. See on eriti positiivne. Kui kaua kirjanduse üsna hoogne areng kestab? Seda ei tea kindlalt paraku keegi. Muidugi suhtarvudes väljendatuna pole asi sugugi kiita, vaid vastupidi. Ametliku statistika järgi moodustab puhtvepsakeelne kirjandus kogu Karjalas

välja antavast kirjandusest väga tühise osa, nt 2014. aastal 0,4%, mille moodustasid kolm raamatut kogutiraažiga 800 eksemplari (Petšat 2015_k: 79).¹⁹³

Lisa. Vepsa bibliograafia

Bibliograafia püüab hõlmata kõiki vepsakeelseid üllitisi, kuid ilmselt esineb selles mõnel määral vahelejätte. Koostamisel on kasutatud enamasti kõikvõimalikke internetiandmeid. Kompaktsetest andmebaasidest on olnud olulisemad Karjala Vabariigi Rahvusraamatu elektronkataloogid (Natsionalnaja 2016_{1k}, 2016_{2k}), Karjala trükitoodete bibliograafiad (Petšat 2004–2015_k). Abi on olnud I. Brodski (2007_k) koostatud bibliograafiatest jt allikatest.

Bibliograafiasse on võetud 1) läbinisti vepsakeelsed raamatud, 2) kahes ja rohkemas keeles, millest üks on vepsa keel, ilmunud raamatud, sh sõnastikud, 3) vepsakeelne perioodika, 4) puht internetiüllitised ning 5) vepsa keelest eesti keelde tõlgitud raamatud (tähistatud tärnikesega).¹⁹⁴ Rohkemates keeltes avaldatud raamatutes jääb vepsa keele osakaal teadagi alla 50%. Nimekirjast on välja jäetud muukeelne vepsa keelt puudutav keeleteoreetiline kirjandus, v.a Ahlqvist 1859; Lönnrot 1853; 1991; 2002 ja Zaiceva 1981.¹⁹⁵ Raamatu-kirjetele on lisatud lehekülgede arv ja teoses kasutatud keeled (osakaalust sõltumata on vepsa keel paigutatud loetelus esikohale).¹⁹⁶

A b r a m o v, Nikolai 1994. *Koumekümne koume. Runokirj.* Redaktor Nina Zaiceva. Petroskoi: Karjala. – 54 (2) lp. – Vps.

A b r a m o v, Nikolai 1999. *Kurgiden aig. Runod.* Redaktor Nina Zaiceva. Petroskoi: Periodika. – 64 lp. – Vps.

A b r a m o v, Nikolai 2005. *Pagiškam, vel' l' = Поговорим, брат. Сборник стихов.* Petroskoi: Periodika. – 109, [1] lp. – Vps, vn.

A b r a m o v, Nikolai 2010₁. *Kahtisti kounnekümne koume. Runokogomuz vepsän i vengrian kelil = Kétszer harminchárom. Válogatott versek vepsze és magyar*

¹⁹³ Siinkirjutaja andmetel ilmus Karjalas 2014. aastal tegelikult neli raamatut kogutiraažiga tõenäoliselt 900 eksemplari, ent see täpsustus ei muuda sisuliselt midagi.

¹⁹⁴ Rohkesti leidub internetis ka paberile trükitud raamatuid, kuid nende veebiaadressidest on bibliograafias loobutud.

¹⁹⁵ Kirjetega Lönnrot 1991 ja 2002 pole statistiliselt arvestatud.

¹⁹⁶ Andmete kuhjamise vältimiseks on loobutud illustreerijate ja formaadi märkimisest. Lehekülgede arv ei tarvitse *de visu* kontrollimise võimaluse sagedase puudumise tõttu olla täpne. Mitmel juhul pole teada, kummas keeles pealkiri asub kirjes esikohal.

- nyelven. Válogatta és fordította Nagy Katalin. Budapest: Pyteas. – 172 p. – Vps, ung.*
- *Abramov, Nikolai 2010₂. *Kurgede aeg*. Tõlkinud Jaan Õispuu, Arvo Valton. Toimetanud Arvo Valton. Tallinn: Kirjastuskeskus. – 64 lk. – Ee.
- Abramov, Nikolai 2011. *Les chants des forêts*. Poèmes choisis, traduits du vepsè et présentés par Sébastien Cagnoli. Edition bilingue. Paris: Adéfo. – 74 p. (Poésies ouraliennes 4). – Vps, pr.
- Abramov 2013 = Николай Абрамов 2013. *Оять-ёген рандал*. [Составитель: Максим Кузнецов]. Питер: Лема. – Vps.
- Ahlqvist, August 1859. *Anteckningar i Nord-Tschudiskan*. Helsingfors. – 64 lp. – (Acta Societatis Scientiarum Fennicae 6). – Vps, rts.
- Ahlqvist, August 1869. *Suomalainen murteiskirja tahi lukemisia Viron, Karjalan, Vatjan, Vepsän ja Liivin kielillä suomalaisten sanastojen kanssa*. Helsinki. – 13, 274 s. – Vps, ee, krj, vdj, lv.
- Airila jt 1945 = Airila, M., Turunen, Aimo, Rainio, Jussi 1945. *Vepsän opas*. Helsinki: Oy Suomen Kirja. – 90 s. – Vps, sm.
- Andrejev, F. A. 1934₁. *Literaturnij hrestomatij vepskijale naca'nijale školale. Kuumanž openduz vož*. Leningrad: Kirja. – 82, [2] lp. – Vps.
- Andrejev, F. A. 1934₂. *Vepskijan grammatikan openduzkirj ežmaizele i toizele klassale vepskijas naca'nijas školas*. Leningrad: Kirja. – 49 lp. – Vps.
- Andrejev, F. A. 1935. *Literaturnij hrestomatij vepskijale naca'nijale školale. Nell'andele openduz vodele*. 2 cast'. Leningrad: Kirja. – 93 lp. – Vps.
- Andrejev, F. A. 1937. *Lugend knig. Kuumandele klassale naca'nijale školale*. Cast' 3. – Leningrad, Moskva: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 124 lp. – Vps.
- Andrejev jt 1933 = F. A. Andrejev, N. I. Bogdanov, V. I. Petuhov, I. A. Silin 1933. *Lugend knig toizele openduz vodele vepsoiden naca'nijas školas*. Redaktor F. Andrejev. Leningrad: Kirja. – 88 lp. – Vps.
- Andrejev, F. A., M. Hämäläinen 1936. *Bukvař vepsän školile*. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 67 lp. – Vps.
- Andrejeva, Alevtina 2003. *Koivuine. Runod*. Toimetanud N. Zaiceva. [Kuhmo:] Juminkeko, Petroskoi: Periodika. – 124, [3] lp. (Juminkegon paindused 31). – Vps.
- Andrejeva, I. F. 1936. *Lugend knig. Ežmaizele klassale*. Cast' 1. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 105 lp. – Vps.
- Apostoliden tegod*. Stokgol'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 1999. – 104 lp. – Vps.

- Ariste, Paul 1964. *Vepsa muinasjutte. (Äänis- ja keskvepsa keelenäiteid).* – Töid läänemeresoome ja volga keelte alalt. Toimetaja: E. Pajusalu-Adler. Tallinn, lk 5–23. – Vps, vn.
- Baskin, Leo 1997. *Vepsäläis-karjalais-suomalainen sanasto.* [Järvienkylä:] Vepsän seura, 1997. – 42 l. – Vps, krj, sm.
- Bašnin, Mihail 2003. *Vanh zirkul = Старое зеркало. Стихи на вепском и русском языках.* Petroskoi, Periodika. – 63, [1] lp. – Vps, vn.
- Belöje 2010 = *Белые ночи = Еджыд войяс = Мӧдъы уйӧс = Ош йюд влак = Ашо веть = Валда веем = Ялӧ нӧ = Нови атам = Vauktad öd: Стихи, рассказы.* Составитель Н. А. Обрезкова. Сыктывкар: Филиал ГРДНТ. Финно-угорский культурный центр Российской Федерации. – 188, [2] с. – Vps, ko, mr, mkš, ers, ne, vn, udm, ha.
- Bogdanov jt 1932 = N. Bogdanov, M. Hämmäläinen, A. Mihkijev 1932. *Ezmäine vepsiden azbuk i lugendknig.* Leningrad: Kirja. – 78 lp.
- Bogdanov jt 1936 = N. Bogdanov, M. Loginov, G. Boļšakov, V. Romanov, I. Andrejeva, M. Sokolov. *Lugend knig. Toizele klassale naca'nijale školale.* Čast' 2. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv, 1936. – 124 lp. – Vps.
- Brodski, Igor 2000. *Ičemoi londuz. Lugendkirj lapsile vepsän keel.* Toimitai: N. Zaiceva. Petroskoi: Periodika. – 103 lp. – Vps.
- Brodski, Igor 2002. *Kalarand. Roman.* Kuhmo, Petroskoi: Juminkeko, Verso. – 146 lp. (Juminkegon painduzed 25). – Vps.
- Brodski 2003 = И. В. Бродский 2003. *Сборник заданий и упражнений по вепскому языку для студентов филологических отделений вузов 1.* Санкт-Петербург: Сага. – 33, [1] с. – Vps, vn.
- Brodski 2005 = И. В. Бродский 2005. *Вепско-русский, русско-вепский словарь.* Санкт-Петербург: Просвещение. – 256 с. – Vps, vn.
- Brodski 2014₁ = И. В. Бродский 2014. *Vepsän kel'. [Ezmäine openduzkirj lapsile (tasopind A) = Вепский язык. Начальный учебник для детей. Уровень А. Электронное издание].* Piter: Piterin Vepsän sebr, 2014. – 103 lp. – Vps, vn. – (http://msu.lenobl.ru/Files/file/vepskii_yaz_uchebnik_dlya_detei.pdf; 5.02.2016).
- Brodski 2014₂ = И. В. Бродский 2014. *Vepsän kel'. Openduzkirj täužkazuzele [= Вепский язык. Учебник для взрослых. Электронное издание.]* Piter: Piterin Vepsän sebr, 2014. – 228 lp. – Vps, vn. – (http://msu.lenobl.ru/Files/file/vepskii_yaz_uchebnik_dlya_vzrosloh.pdf; 5.02.2016).
- Brodski 2014₃ = И. В. Бродский 2014. *Русско-вепский разговорник = Venä-vepsläine lodukirj.* [Электронное издание.] Piter: Piterin Vepsän sebr,

2014. – 85 lp. – Vps, vn. – (http://msu.lenobl.ru/Files/file/russko-vepsskii_razgovornik_2014.pdf; 5.02.2016).
- Elon 2012 = *Elon nit'* = *Нить жизни. Календарь 2013*. [Петрозаводск, 2012?]. – 12 l. – Vps, vn.
- Evangelii 1993 = *Evangelii Joannan mödhe*. Stokgoľ'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 1993. – 86, [6] lp. – Vps.
- Evangelii 1996 = *Evangelii Lukan mödhe*. Stokgoľ'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 1996. – 94 lp. – Vps.
- Evangelii 1998 = *Evangelii Matvejan mödhe*. Stokgoľ'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 1998. – 97, [1] lp. – Vps.
- Finnugor 2015 = *A finnugor irodalmak legszebb 12 verse*. Badacsonytördemic: Nemzetek Háza Collegium Fenno-Ugricum, 2015 (LiteratUral). – Vps jt. – [Täpsemad andmed puuduvad].
- Giniĵatullina, Marina, Nadežda Kukojeva 2008. *Radlehtik. Vepsän kel' 1*. Petroskoi. – 39, [1] lp. – Vps.
- Grammatitšeskije 1994 = *Грамматические таблицы по вепсскому языку. Учебное пособие*. Составила Л. Ф. Алексеева. Петрозаводск, 1994. – 30 с. – Vps.
- Grigorjev, N. 1937. *Poltošt' paginad. Dispetceran sanutez*. Vepsän kelele pervodi M. Loginov. Moskva, Leningrad: Lapsiden literaturan izdatel'stv. – 38 lp. – Vps.
- Hämäläinen, M., F. Andrejev 1934. *Vepskijan kelen grammatik*. Leningrad: Kirja. – 55 lp. – Vps.
- Hämäläinen, M., F. Andrejev 1935. *Vepsän kelen grammatik kuumandele i nell'andele klassale nacal'nijas školas*. Leningrad: Kirja. – 61 lp. – Vps.
- Hämäläinen, M., F. A. Andrejev 1936. *Vepsa-venähine vajehnik*. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 75 lp. – Vps, vn.
- Iče 2011 = *Iče kulin, iče nägin. Vepsläižed sarnad* = *Сам слышал, сам видел. Вепские сказки*. Составила: О. Жукова. Petroskoi: Verso, 2011. – 43, [1] lp. – Vps, vn.
- Iisusan 1991 = *Iisusan elo*. Stokgoľ'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 1991. – 61, [1] lp. – Vps.
- Iisusan 1994 = *Iisusan elo*. 2., kohetud painuz. Stokgoľ'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 1994. – 61, [1] lp. – Vps.
- Jugras 2006 = *Jugrasta Balatonille. Suomalais-ugrilaista runoutta karjalan, suomen ja vepsän kielillä* = *Jugras Balatonah sah. Suomelas-ugrilazii runoloi karjalan, suomen da vepsän kielil*. Составители: А. Л. Волков и А. И. Мишин. Petroskoi: Periodika, 2006. – 221, [3] s. – Vps, krj, sm.

- Kalevala 2003 = *Kalevala. A. Mišinan i E. Kiurun kompozician mödhe*. Vepsäks om kändnu N. Zaiceva. Kuhmo, Petroskoi: Juminkeko, Periodika, 2003. – 164 lp. – Vps.
- Karelija 2010 = *Карелия: Факты и цифры. Учебное пособие на немецком, английском, финском, карельском и вепсском языках*. Составители: Э. И. Цыпкин, М. С. Гвоздева, О. А. Храпцова, О. М. Жаринова, В. В. Rogozina. 2-е издание, исправленное и дополненное. Петрозаводск : Издательство КГПА, 2010. – 171, [1] с. – Vps, sks, ingl, krj.
- Kettunen, Lauri 1920. *Näytteitä etelävepsästä 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. – 126 s. (Suomi 4: 18). – Vps, sm.
- Kettunen, Lauri 1925. *Näytteitä etelävepsästä 2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. – 146 s. (Suomi 5: 4) – Vps, sm.
- Kipinä. Petroskoi: Periodika, 1986–. [Ajakiri, ilmub üks kord kuus.] – Vps, sm, krj. – [Sh:] *Vepsläine kibin*. [Lapškulehtez]. Petroskoi: Periodika, 2011–. [Ilmub kaks korda aastas]. – Vps.
- Kočerina, J. J. 2004. *Opendam vepsän kel't. Openduzozuteline abukirj lapsile, alaopenikoile i kazvatajile = Учимся говорить по-вепсски*. Petroskoi: Periodika. – 194, [2] lp. – Vps.
- Kodima. – Petroskoi: Periodika, 1993–. – Vps, vn. – [Ajaleht, ilmub üks kord kuus].
- Kodima 2003 = *Kodima, Vepsänma*. Toimitai: Markku Nieminen. Kuhmo, Petroskoi: Juminkeko, Karelija, 2003. – 69, [3] lp. (Juminkegon paindused 32). – Vps.
- Kodirandaine 1996 = *Kodirandaine. Runod i sanutesed vepsän kelel*. Petroskoi, Karjala, 1996. – 125, [1] lp. – Vps.
- Kottinajt 1998 = Anna Kottina, Aleksandr Maksimov, Nina Zaiceva 1998. *Meiden sana. Lugendkirj augotižskolan täht*. Petroskoi: Periodika. – 96 lp. – Vps.
- Kukojeva, N. A., M. B. Ginijatullina 2007 = Кукоева, Н. А. *Vepsän kel'. 1. Klass. Учебник для 1 класса общеобразовательных учреждений*. Петрозаводск: Периодика, 2007. – 39, [1] с. – Vps.
- Kukojeva, N. A., M. B. Ginijatullina 2009. *Vepsän kel'. 2. klass*. [Redaktor: N. G. Zaiceva]. Petroskoi: Periodika. – 69, [2] lp. – Vps.
- Kukojeva, N. A., M. B. Ginijatullina 2013₁. *Vepsän kel'. 3. klass. Openduzkirj* [Redaktor: N. G. Zaiceva]. – Petrozavodsk: Фонд творческой инициативы. – 79, [1] с. – Vps.
- Kukojeva, N. A., M. B. Ginijatullina 2013₂. *Vepsän kel'. 3. klass. Radlehtik*. – Petrozavodsk: Фонд творческой инициативы. – 29, [3] lp. – Vps.
- Kukojeva, N. A., M. B. Ginijatullina 2014₁. *Vepsän kel'. 4. klass. Openduzkirj*. [Redaktor: N. G. Zaiceva]. Петрозаводск: Фонд творческой инициативы. – 103, [1] с. – Vps.

- Kukojeva, N. A., M. B. Ginijatullina 2014₂. *Vepsän kel'. 4. klass. Radlehtik*. Petrozavodsk: Фонд творческой инициативы. – 39, [1] c. – Vps.
- Kuldaizēd 2015 = *Kuldaizēd sanad. Nikolai Abramovan valitud runod, Nina Zaicevan vepsläine epos*. [Kuhmo:] Juminkeko; Petrozavodsk: Periodika, 2015. – 197, [5] lp. (Karjalan kirjallisuuden klassikot; Juminkegon painidused 125). – Vps.
- Käteške 2012 = *Käteške käbedaks kägoihudeks* = 'Обернись-ка милой кукушечной'. *Вепские причитания*. Составили: Н. Г. Зайцева и О. Ю. Жукова. Нотировки: С. В. Косырева. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2012. – 223, [1] c. (Juminkegon painidused 90) – Vps, vn.
- Lapsiden Biblii. *Biblijan sanutesed kuvidenke*. Tegijad: Borislav Agapovič i Vera Mattelmäki. Vepsäks om kändnu Nina Zaiceva. Stokgol'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 1996. – 542 lp. – Vps.
- *Kuum 2006 = *Kuum öö. Soome-ugri rahvaste tänapäeva luulet = Palavu üö = Kuima yö = Пöсь вой = Пым ой = Пöсь уй = Шокио йуд = Пфи ве = Пфи иладь = Hul ö = Ядембада ну*. Koostanud ja tõlkinud Arvo Valton, Jaan Õispuu. Toimetaja: Nadja Pchelovodova. Tallinn: Kirjastuskeskus, 2006. 777, [5] lk. – Vps, ee, krj, mrd, ne, udm.
- Lardot, R. M. 2001. *Däizēd lindud lanktoba oksilpei = Jäätyneet linnut putoaavat oksiltaan*. Kääntäneet Maria Zaiceva, Miikul Pahomov, Leo Maltšukov. Jyväskylä: Atena. – 96 lp. – Vps, sm, vn.
- Lebedeva, Valentina 2012. *Lendi linduine*. [Kuhmo:] Petroskoi: Juminkeko; Periodika. – 71 lp. (Juminkegon painidused 100). – Vps.
- Leegajused 1970 = *Leegajused. Soome-ugri rahvaste laule*. Koostanud Udo Kolk, Richard Ritsing, Aino Valmet. Tallinn: Periodika, 1970. – 200 lk: noot (Loomingu Raamatukogu 29/30). – Vps, ee, sm, ha, mns, udm, mrd, mr, sa, krj, is, vdj, lv, ung.
- Lingvistine 2001 = *Lingvistine termišť = Лингвистическая терминология на вепском языке*. Petroskoi: Periodika, 2001. – 19, [1] lp. – Vps, vn.
- Lonin, R[ürik] 2000. *Minun rahvhan fol'klor*. Petroskoi: Periodika. – 108 lp. – Vps.
- Lukkonen, Vladimir 1992. *Ozatoi kalatez*. [Komiks]. Perevodiba vepsän keelele N. Zaiceva. Petroskoi: Karjala. – 14 lp. – Vps.
- Lutššeje 2007 = *Лучшее учебно-методическое пособие по карельскому, вепскому и финскому языкам. Материалы конкурса*. [Составители: Л. П. Ряппиева, Е. Л. Волокославская, Т. Ю. Горшкова]. Петрозаводск: Verso, 2007. – 155 c. (Региональный компонент Республики Карелия 7). – Vps, vn, krj, sm.

- Lähisukukielet 1978 = *Lähisukukielet. Näytteitä uralilaisista kielistä 3 = Finnic languages: Karelian, Ludic, Vepsian, Ingrian, Votic, Livonian*. Toimittaneet Pertti Virtaranta, Seppo Suhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1978. – 75 s. (Suomi 119₃) – Vps, krj, lüüdi, is, vdj, lv, sm.
- Lähisukukielet 1983 = *Lähisukukielet. Näytteitä uralilaisista kielistä 3 = Finnic languages: Karelian, Ludic, Vepsian, Ingrian, Votic, Livonian*. 2., korjattu painos. Toimittaneet Pertti Virtaranta, Seppo Suhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1983. – 72 s. (Suomi 119₃) – Vps, krj, lüüdi, is, vdj, lv, sm.
- L'öm 2008 = *Льом ю = Льӧмпу юок = Ломбо эн'ер = [?] Zelnicemeggyes patakoska = Льӧмпу шур = Toomingajõgi = Tuomijoki = Tom' jogi. Кывбуръяс, вуджӧдӧмъяс = Черемуховая речка. Стихи, переводы*. Редактор-составитель: Е. В. Козлова. Перевод: В. В. Тимин и др. – Сыктывкар: Кола, 2008. – 254, [1] с. – Vps, ung, krj, ko, mr, udm, sm, ee.
- Lönnrot, Elias 1853. *Om det Nord-Tschudiska språket. Akademisk Afhandling*. Helsingfors. – 54 s. – Vps, rts.
- Lönnrot, Elias 1991. *Om det Nord-tschudiska språket*. – Valitut teokset 3: Kirjoitelmia ja lausumia. Helsinki-Pieksämäki, s. 41–74 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 551).
- Lönnrot, Elias 2002. *Om det Nord-tschudiska språket. Elias Lönnrotin väitöskirja vepsän kielestä vuodelta 1853*. [Kuhmo:] Juminkeko, 2002. – 53 s. (Juminkeon julkaisuja 24) – Vps, rts.
- Lühüdad 2000 = *Lühüdad pajoižed*. Om keradanu R. Lonin. Muzik: Irina Semakova. Petroskoi, 2000. – 70 lp. – Vps.
- Magyar 2012 = *A 12 legszebb magyar vers = 12 ilusaimat ungari luuletust = 12 kauneinta unkarilaista runoa = 12 медся мича венгер кывбур = 12 эн сылне венгер почеламут = 12 сембода мазы венгрань стихт = 12 тужгес но чебер венгер кылбур = 12 kaikid čomembad vengrialäst runod*. Red.: J. Puszta. Badacsonytomaj: Nemzetek Háza Collegium Fenno-Ugricum, 2012. – 356 lp. – Vps, ung, sm, ee, ko, mr, mrd, udm.
- Максимова, Коттина 1992 = Р. Ф. Максимова, Э. В. Коттина. *Букварь. Для I класса вепсских школ*. Санкт-Петербург: Просвещение. – 128 с. – Vps.
- Markan 1992 = *Markan Evangelii*. Stokgoľm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut. 1992. – 84, [1] lp. – Vps.
- Mehen 2009 = *Mehen oiktuziden ühthine deklaracii. Om todištadud i ezitadud Päässamblejan rezolucijal 217 A (III) 10. tal'vkud v. 1948*. Перевод: Ольга Жукова. Москва: Права человека, 2009. 11 lp. – Vps.

- Mel'nik, E. L. 2000. *Ümbrišt (Karjal). Tölehtik augotizžskolan openikoile = Окружающая среда. Рабочая тетрадь для начальных школ (Карелия)*. Petroskoi: KGPU. – 48 lp. – Vps.
- Melentjeva, L. 1994. *Soitoine. Vepsän randan lapsiden pajod*. Vepsän kelen redaktor: Nina Zaiceva. Muzikan redaktor Irina Semakova. Petroskoi, Karjala. – 45 lp. – Vps.
- Metoditšeskije 2010 = *Методические рекомендации к учебникам «Карельский язык» (ливвиковское и собственно-карельское наречия), «Вепсский язык», «Финский язык» для 1-го класса*. [Составители: Л. П. Ряппиева, О. А. Морозова]. Петрозаводск, 2010. – 213 с. – Vps, vn, krj, sm.
- Mošnikov 2015 = Мошников, О[лег] 2015. *В вепсской северной деревне = Edahaižes pohjožküläs*. [Электронное издание]. Перевод на вепсский Н. Зайцевой. Петрозаводск: Национальная библиотека Республики Карелия. – 9 с. – Vps, vn. (http://avtor.karelia.ru/elbibl/moshnikov/vepsskoi_severnoi_derevne.pdf; 5.02.2016).
- Mošnikov, Oleg, Natalia Silakova 2015. *Kodiman vägi*. Kändijad. M. B. Gini-jatullina, I. A. Sotnikova. Petrozavodsk: Periodika. – 64+64 lp. – Vps. – (http://avtor.karelia.ru/elbibl/moshnikov/codiman_vagi/index.html#66; http://avtor.karelia.ru/elbibl/stomonahova/codiman_vagi_s/index.html#2; 5.02.2016).
- Nautšno-issledovatel'skaja 2009 = *Научно-исследовательская работа студентов. Материалы 61-й научной студенческой конференции*. [Редактор: Л. П. Соколова]. Петрозаводск : Издательство ПетрГУ, 2009. – 330 с.– Vps, vn, ingl, pr, sks, sm.
- Nautšno-issledovatel'skaja 2010 = *Научно-исследовательская работа студентов. Материалы 62-й научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых*. [Редактор: Л. П. Соколова]. Петрозаводск : Издательство ПетрГУ, 2010. – 309 lk. – Vps, vn, ingl.
- Nuori 2006 = *Nuori Karjala. Suomalais-ugrilaisien kirjailien IX Kongressiksi*. [Laa-tijat: Natalja Denisova, Anna Sidorova]. – Petroskoi : Periodika, 2006. – 78, [1] lp. – Vps, krj, sm.
- Näytteitä 1935 = *Näytteitä vepsän murteista*. Keränneet ja julkaisseet Lauri Kettunen ja Paavo Siro. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1935. – 193 s. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 70). – Vps, sm.
- Näytteitä 1951 = *Näytteitä äänis- ja keskivepsän murteista*. Keränneet E. N. Setälä ja J. H. Kala. Julkaissut ja suomentanut E. A. Tunkelo. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1951. – 16, 621, [1] s. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 100). – Vps, sm.

- Obutšenije 2006 = *Обучение и воспитание на родном языке (карельский и вепсский). Учебное пособие*. [Автор-составитель: О. М. Жаринова и др.]. – Петрозаводск: Издательство КГПУ, 2006. – 206, [1] с. – Vps, vn, krj.
- Popova, N. S. 1933₁. *Arifmetikan openduzkirj naca'nijale školale. Ezmäine vož opendust*. Cast' 1. Venäkelelpei perevodi N. I. Bogdanov. Leningrad: Kirja. – 70 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1933₂. *Arifmetikan openduzkirj naca'nijale školale. 2. vož opendust*. Leningrad: Kirja. – 73 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1934₁. *Arifmeticeskijoiden zadacuiden i ha'rgoitusiden keraduzkirj. Kuumandele openduzvodele naca'nijale školale. Cast' 1*. Leningrad: Kirja. – 58 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1934₂. *Arifmeticeskijoiden zadacuicen i ha'rgoidusiden keraduzkirj. 4 openduzvož naca'nijale školale. Cast' 2*. Leningrad: Kirja. – 69 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1934₃. *Arifmetikan openduzkirj. 2 openduzvož*. Leningrad: Kirja. – 74 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1934₄. *Arifmetikan openduzkirj. Naca'nijale školale: 3-le i 4-le openduzvozile. 3. cast'*. Leningrad: Kirja. – 69 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1936. *Arifmetikan openduz knig ezmäizele klassale naca'nijale školale. Cast' 1*. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 64 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1937₁. *Arifmeticeskijoiden zadacuiden i ha'rgoidusiden keraduz knig. 3-le klassale naca'nijan školan. Cast' 1*. Vepsän kelele perevodi M. Loginov. Leningrad, Moskva, Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 49 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1937₂. *Arifmetikan openduz knig. Toizele klassale naca'nijale školale. Cast' 2*. Perevodi N. I. Bogdanov. Leningrad, Moskva: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 69 lp. – Vps.
- Popova, N. S. 1937_c. *Arifmetikan openduz knig naca'nijale školale. 3-le i 4-le klassole. Cast' 3*. Perevodi V. M. Romanov. Leningrad, Moskva: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 57 lp. – Vps.
- Programmad 1937 = *Programmad vepsän naca'nijale školale. Coma-kirjutez*. Leningrad, Moskva: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv, 1937. – 28 lp. – Vps.
- Psalmoiden 2012 = *Psalmoiden kirj*. Kändi: Nina Zaitseva. Petroskoi: Periodika, 2012. 264 lp. – Vps.
- Puura jt 2013 = Puura, Ulriikka, Heini Karjalainen, Nina Zaiceva, Riho Grünt-hal. *Vepsän kel' . ELDIA lühetud raport (tegonsatuz)*. Vepsäks kändi: Ol'ga

- Žukova. Mainz: ELDIA, 2013. 27, [1] lp. (Studies in European Language Diversity 25₁) – Vps. – (<https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:315546/bdef:Content/get;6.02.2016>).
- Rogozina, Valentina 2014. *Runod lapsile*. Petroskoi: Periodika, 2014. – 31, [1] lp. – Vps.
- Rogozina V., N. Zaiceva 2004. *Vepsan kelen harjoituzkogomuz. Fonetik. Nimiformad. Adverbat. Abusanad*. Petroskoi: Petroskoin valdkundan korgedškol. – 135, [1] lp. – Vps.
- Savolainen, Mikko 1998. *Vepsä. Vepsänmaa = Vepsian land = Vepsänma = Vepslandia*. Historiateksti: Kaija Heikkinen, Aleksandr Saksa. Käännökset: Nina Zaiceva, Markku Tuomi, Aleksandr Saksa. Oulu: Atena. – 142, [1] s. – Vps, sm, ing, vn.
- Silakova, Natalia 2006. *Todesižed sebranikad*. Vepsäks kändi Marina Ginijatullina. Petroskoi: Periodika. – 31, [1] lp. – Vps.
- Silakova, N[atalia]. 2009. *Vauged ö*. Vepsäks kändi Marina Ginijatullina. Petroskoi: Periodika, 2009. – 31, [1] lp. – Vps.
- Skazki 1993 = *Сказки, рассказы, пословицы и стихи на вепсском языке. Сборник*. Составитель: Л. Ф. Алексеева. Петрозаводск: Карельский институт усовершенствования учителей, 1993. – 34 с. – Vps.
- Sopostovitelno-onomasiologitšeski 2007 = *Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепсского и саамского языков*. Под общей редакцией Ю. С. Елисеева и Н. Г. Зайцевой. Составители: А. П. Баранцев и др. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2007. – 347, [1] с. – Vps, krj, sa.
- Strogališčikova, Zinaida 2008. *Vepsäläižed. Istorii-etnografine tedosanutez*. Kändai: Nina Zaiceva. Toimitajat: Jelizaveta Haritonova, Olga Žukova. Petroskoi: Periodika. – 252 lp. (Bibliotheca fenno-ugrica). – Vps.
- Svod 2003 = *Свод географических названий Вепсской национальной волости*. Составитель: Н. А. Анхимова. – Петрозаводск; Шелтозеро, 2003. – 98 с. – Vps, vn.
- Ščerbakova, Tamara, L'udmila Aleksjeva 2010. *Añoile da Veñoile vunukkazil armahil = Añoile da Veñoile armhile vonukoile*. Петрозаводск: Verso. – 93, [1] lp. – Vps, krj.
- Ševtšenko jt 2007 = Л. Н. Шевченко, В. В. Рогозина, Е. М. Василисина. *Программно-методические материалы по обучению вепсскому языку в детских дошкольных общеобразовательных учреждениях*. – Петрозаводск: Изд-во КГПУ, 2007. – 153, [1] с. – Vps, vn.

- Školvaihišt 2001 = *Školvaihišt* = Школьная лексика на вепсском языке. Составитель: Е. Харитонова. Petroskoi: Periodika, 2001. – 55, [1] lp. – Vps, vn.
- Školvaihišt 2015 = *Školvaihišt* = Школьная лексика (на вепсском языке). 2-е издание, исправленное и дополненное. Составитель: Е. Харитонова. Исправления и дополнения: И. Сотникова. Petroskoi: Periodika, 2015. – 62 lp. – Vps, vn.
- Zaiceva 1981 = М. И. Зайцева 1981. *Грамматика вепсского языка. (Фонетика и морфология)*. Ленинград: Наука. – 360 lk. – Vps, vn.
- Zaiceva, N[ina] 1995. *Vepsän kelen grammatik. (1. Nimiden kändluz)*. Petroskoi. – 114 lp. – Vps.
- Zaiceva, N[ina]. 2003. *Vepsän kelen grammatik. Teoretine openduzkirj 5–9 klassoile*. Petroskoi: Periodika. – 239, [1] lp. – Vps.
- Zaiceva, Nina 2005. *Izo Lizoï*. Petroskoi: Periodika. – 31, [1] lp. – Vps.
- Zaiceva, Nina 2008. *Vauktan unen süles*. Петрозаводск: Периодика. – 90, [2] lp. – Vps.
- Zaiceva 2010 = Н. Г. Зайцева 2010. *Новый вепско-русский словарь = Už vepsä-venälaine vajehnik*. Петрозаводск: Периодика. – 509, [1] c. – Vps, vn.
- Zaiceva, Nina 2012₁. *Virantanaz. Vepsälaine epos*. [Kuhmo:] Jumikeko, 2012. 93 lp. (Juminkegon paindused 95). – Vps.
- Zaiceva, Nina 2012₂. *Virantanaz. Lapsile*. [Kuhmo:] Jumikeko, 2012. 28 lp. (Juminkegon paindused 96). – Vps.
- Zaiceva jt 2012₂ = Н. Г. Зайцева, Е. Е. Харитонова, О. Ю. Жукова 2012. *Орфографический словарь вепсского языка = Vepsän kelen orfografine vajehnik*. Научный редактор: С. А. Мызников. Петрозаводск: Карельский научный центр. – 432 lk. – Vps, vn.
- Zaiceva, Mullonen 1969 = М. Зайцева, М. Муллонен. *Образцы вепсской речи*. Ленинград: Наука, 1969. – 296 c. – Vps, vn.
- Zaiceva, Mullonen 1972 = М. И. Зайцева, М. И. Муллонен. *Словарь вепсского языка*. Ленинград: Наука, 1972. – 745 c. – Vps, vn.
- Zaiceva, N., M. Mullonen 1991₁. *Abekirj*. Petroskoi: Karjala. – 94 lp. – Vps.
- Zaiceva, N., M. Mullonen 1991₂. *Lugem i pagizem vepsäks. Lugendkirj toižele klassale*. Petroskoi: Karjala. – 103 lp. – Vps.
- Zaiceva, N., M. Mullonen 1994. *Ičemoi lugemišt. Vepsän kelen lugendkirj 3.–4. klassale*. Petroskoi: Karjala. – 126, [2] lp. – Vps.
- Zaiceva, N., M. Mullonen 1995. *Vepsä-venälaine, venä-vepsläine vajehnik. Láz 14 000 sanad = Вепско-русский, русско-вепсский учебный словарь. Около 14 000 слова*. Petroskoi: Karjala. – 190, [2] lp. – Vps, vn.

- Zaiceva, Mullonen 2007 = Н. Г. Зайцева, М. И. Муллонен. *Новый русско-вепсский словарь* = *Už venä-vepsläine vajehnik*. Петрозаводск: Периодика. – 516, [3] с. (rus-veps-sanakirja.pdf). – Vps, vn.
- Zaiceva, Zaikov jt 2000 = P. Zaikov, L. Rugojeva, O. Gorškova 2000. Harjotuksie vienankarjalaksi. (Verbi. Infinitiivit. Partisiipit. Partikkelit). Zaiceva N. 2000. *Vepsän kelen grammatik. (2. Verboiden kändluz. Verboiden nimiformad. Kändamatomad sanad)*. Петрозаводск: Петрозаводский государственный университет. – 230, [2] lp. [Vepsän keel: lp. 113–230]. – Vps, krj.
- Žukova, Ol'ga 2011. *Mäthudel: runod da pajožed lapsile*. Petroskoi: Periodika. – 15, [1] lp. – Vps.
- Terehova, L. G., V. G. Erdeli 1934. *Geografijan openduzkirj nacał'nijale školale. Kuumanž openduz vož*. Cast' 1. Leningrad: Kirja. – 75 lp. – Vps.
- Terehova, L. G., V. G. Erdeli 1936₁. *Geografij. Openduz knig kuumandele klas-sale nacał'nijas školos*. Cast' 1. Perevodiba I. F. Andrejeva, N. I. Bogdanov, M. G. Loginov, V. M. Romanov. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 128 lp. – Vps.
- Terehova, L. G., V. G. Erdeli 1936₂. *Geografij. Openduz knig nell'andele klassale nacał'nijas školos*. Cast' 2. Perevodiba vepsän kelele F. Andrejev, N. Bogdanov, M. Loginov, V. Romanov. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 135 lp. – Vps.
- Tetyrev, V. A. 1934. *Jestesvoznaniyan openduzkirj nacał'nijale školale. 3 vož opendust*. Cast' 1. Leningrad: Kirja. – 76 lp. – Vps.
- Tetyrev, V. A. 1935. *Jestestvoznaniyan openduzkirj nacał'nijale školale. 4. openduz vož*. Cast' 2. Leningrad: Kirja. – 115 lp. – Vps.
- Tetyrev, V. A. 1937₁. *Jestestvoznaniy. Openduz knig nacał'nijan školan kuumandele klassale*. Cast' 1. Vepsän kelele perevodi I. Andrejeva. Leningrad, Moskva: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 112 lp. – Vps.
- Tetyrev, V. A. 1937₂. *Jestestvoznaniy. Openduz knig nacał'nijan školan 4-le klas-sale*. Cast' 2. Perevodiba I. Andreeva, N. Bogdanov i V. Romanov. Leningrad, Moskva: Gosudarstvennij openduz-pedagogiceskij izdatel'stv. – 132 lp. – Vps.
- Uspenskiy 1913 = Успенский, Л. *Русско-чудский словарь с некоторыми грамматическими указаниями*. Санкт-Петербург. – 43 lk. – Vps, vn.
- Už 2006 = *Už Zavet*. Stokgoł'm, Helsinki: Biblijan Kändmižen Institut, 2006. – 614, [4] lp, kartad. – Vps.
- Uurali 2004 = *Uurali keelte sõnastik: Eesti-livõkēļ-võro-vad'd'a-ižora-suomi-karjala-vepsä-sátegiella-эрзянь-моксиень-олык-мари-курык-мари-коми-удмурт-*

- ханты-мӧньси-magyar-ненэця*. Koostajad: Valt Ernštreit jt. Toimetaja: Eva Saar. Tallinn: SURI, 2004. – 139, [5] lk. – Vps, ee, lv, võro, vdj, is, sm, krj, sa, ers, mkš, niidumari, mäemari, ko, udm, ha, mns, ung, ne.
- Uurali 2011 = *Uurali keelte sõnastik: Eesti-vad'da-võro-līvõ-ižora-suomi-karjala-vepsä-sámegiella-эрзянь-мокишень-олык марла-кырык марла-коми-удмурт-ханты-мӧньси-magyar-ненэця*'. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Koostajad: Natalja Abrosimova jt. Toimetaja: Eva Saar. Tallinn: Fenno-Ugria Asutus, 2011. – 143, [1] lk. – Vps, ee, vdj, võro, lv, is, sm, krj, sa, ers, mkš, niidumari, mäemari, ko, udm, ha, mns, ung, ne.
- Venä 2009 = *Venä-vepsläine abupaginkirj = Русско-вепсский разговорник*. Составители: Н. Г. Зайцева, О. Ю. Жукова. Под общей редакцией Н. Г. Зайцевой. Петрозаводск: Периодика, 2009. – 222, [2] с. – Vps, vn.
- Vepsa 1992₁ = *Vepsa vanasõnad. Eesti, vадja, liivi, karjala ja vene vastetega*. Osa 1. Koostanud: Vaina Mälk, Anne Hussar, Aime Kährik, Tiit-Rein Viitso. Toimetanud: Arvo Krikman, Aime Kährik, Vaina Mälk, Tiit-Rein Viitso. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1992. – 352 lk. – Vps, ee, vdj, lv, krj, vn.
- Vepsa 1992₂ = *Vepsa vanasõnad. Eesti, vадja, liivi, karjala ja vene vastetega*. Osa 2. Koostanud: Vaina Mälk, Anne Hussar, Aime Kährik, Tiit-Rein Viitso. Toimetanud: Arvo Krikman, Aime Kährik, Vaina Mälk, Tiit-Rein Viitso. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1992. – Lk 353–681. – Vps, ee, vdj, lv, krj, vn.
- *Vepsa 1993 = *Vepsa muinasjutte*. Kogunud ja raamatuks seadnud Kristi Salve. Tallinn: Perioodika, 1993. – 78, [1] lk. – Ee.
- Vepskie 2013 = *Вепские ареальные исследования*. [Научный редактор: Н. Г. Зайцева, С. А. Мызников]. Петрозаводск, 2013. – 191, [1] с. – Vps, vn.
- Vepsläine 2008 = *Вепсский календарь: 2009–2010*. Составители: Ю. Наумова и др. Петрозаводск, 2008[?]. – 24 с. – Vps, vn.
- Vepsän 1996 = *Vepsän rahvhan sarnad*. Составители: Н. Ф. Онегина, М. И. Зайцева. (Памятники фольклора Карелии.) Petroskoi: Karjala, 1996. – 260, [1] lp. – Vps, vn.
- Vepsän 2004₁ = *Vepsän kelen radlehtik. 2. voz: K букварю Н. Г. Зайцевой и М. М. Муллонен «Abekirj»*. Составила: Е. Е. Кочерина. Petroskoi, 2004. – 44 lp. – Vps.
- Vepsän 2004₂ = *Vepsän kelen už vaihišt*. Составили М. Б. Гиниятуллина, Е. Е. Харитоновна, Н. Г. Зайцева, М. И. Муллонен. Бюллетень термино-орфографической комиссии 9. Petroskoi: Periodika, 2004. – 189, [3] lp. – Vps, vn.

- Vepsän 2006₁ = *Vepsänman sarnad*. Kerazi vepsläižidenno oldes vodel 1842 Elias Lönnrot. Toimitai: Nina Zaiceva. [Kuhmo], Petroskoi: Juminkeko, Verso, 2006. – 39, [1] lp. (Juminkegon paindused 51). – Vps.
- Vepsän 2012₁ = *Vepsän man mujud* = *Краски вепсской земли*. Составители: Евгений Марков и Надежда Маркова. Петрозаводск: Периодика, 2012. 30 lp. – Vps, vn.
- Vepsän 2012₂ = *Vepsän rahvhan sarnad*. [Kogomusen tekii: Olga Žukova]. Kuhmo: Juminkeko, 2012. 30, [1] lp. (Juminkegon paindused 92). – Vps.
- Verez 2006 = *Verez tullei. Vauktan Vesin runosanad*. Редактор-составитель: Н. Г. Зайцева. Petroskoi: Periodika, 2006. – 110 lp. – Vps.
- Verez 2011 = *Verez tullei 2011. Al'manah*. [Toimitajad: Larisa Čirkova jt.] Petroskoi: Periodika, 2011. – 160 c. – Vps.
- Verez 2012 = *Verez tullei. Al'manah*. [Toimitajad: Marina Ginijatullina i Nina Zaiceva.] Petroskoi: Periodika, 2012. 160 lp. – Vps.
- Verez 2013 = *Verez tullei. Al'manah*. Toimitajad: Marina Ginijatullina, Irina Sotnikova, Nina Zaiceva. Petroskoi: Periodika, 2013. – 112 lp. – Vps.
- Verez 2014 = *Verez tullei. Al'manah*. Toimitajad: Marina Ginijatullina, Irina Sotnikova, Nina Zaiceva. Petroskoi : Periodika, 2014. – 112 lp. – Vps.
- Verez 2015 = *Verez tullei 2015. Al'manah 5*. Toimitajad: Marina Ginijatullina, Irina Sotnikova, Nina Zaiceva. Petroskoi: Periodika, 2015. – 100 lp. – Vps, vn.
- Virtaranta, Pertti 1967. *Lähisukukielten lukemisto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 239, [1] s. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 280). – Vps, Tveri krj, lüüdi, vdj, ee, lv, krj, is.
- Volkov 2008 = А. Л. Волков 2008. *Слово о ливах: тунтмх = Liivin virret. Runokolmikko*. [Перевод: Ката Кубини и др.]. Петрозаводск: Периодика. – 79 c. – Vps, krj, ung, ko, lv, mns, mr, mord, vn, sm, udm, sm, ha, ee.
- Äänisvepsän 1982 = *Äänisvepsän näytteitä*. Keränneet ja julkaisseet Antti Sovijärvi ja Reino Peltola. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1982. – 8, 171, [1] s. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 171) – Vps, sm.

LISANDEID MERJA KEELE REKONSTRUEERIMISSE

Ilmunud: [О. Б. Ткаченко, Мерянский язык, Киев, „Наукова думка“, 1985.] – Советское финно-угроведение 1, 1987, 65–67. Kirjutis kujutab endast Tkatsenko 1985 arvustust. Käesoleva kogumiku jaoks on teksti veidi täiendatud ja lühendatud. Väljajätte tähistab [...].

Ukraina lingvist Orest Tkatsenko on võtnud ette olulise, vajaliku katse: taastada merja keel kõigis aspektides (foneetika, grammatika, leksika). Selle töö tähtsust on raske üle hinnata, seda eriti fennougristika jaoks. Nüüd on uurijate käsutuses üldistav töö vepsa ja volga hõimude vahelisel territooriumil kunagi elanud merjalaste keelest. Monograafia on avanud uued perspektiivid selle keele koha uurimiseks soome-ugri peres, samuti ka kontaktide leidmiseks läänemeresoome ja teiste keeltega. Peale selle võib raamat olla mudeliks aegade vältel hääbunud soome-ugri keelte ja murrete rekonstrueerimisel (nt minevikku jäänud vepsa murded tänapäeva Vologda oblasti territooriumil). Loodan, et teos aitab kaasa samuti oletatavate merja kohanime (*Šokša* jt) probleemi lahendamisele.

O. Tkatsenko on hoolikalt analüüsinud kogu seni tuntud merja keele materjali, mis sisaldub eelkõige toponüümikas ja vene keele murrakutes maa-alal, kus varem on kõneldud merja keelt. Eriti hinnaline on tema esitatud vene murdeaines, sest kohanime käsitlemisel on esialgse tähenduse kindlakstegemine raskendatud. Ent ka vene keelde tunginud elementide puhul, nagu autor õigusega tunnistab, pole kõik veel selge (lk 15). Seega pole kogu monograafias käsitletav materjal üheselt merja keelest, vaid kuulub sinna väiksema või suurema tõenäosusega.

Monograafia sissejuhatuses esitab autor küllaldast teavet merjalaste kunagisest asualast, mainingutest ajalooallikates, etnonüümi *merja* deetü-mologiseerimise katsetest jm. Õigusega peab ta kõiki seni tehtud rahvanimetuse päritolu selgitavaid katseid edutuks. O. Tkatsenko näitab veenvalt, et merjalased assimileeriti idaslaavlaste poolt mitte X–XI sajandil, vaid tunduvalt hiljem. Siiski pole tal vettpidavaid argumente merjalaste olemasolu kohta XVIII sajandil, sest administratiivüksus *Мерский стан* ‘Merja

politseiringkond' ei tarvitse olla tõendiks, sest kohanimed võivad elada kauem kui keelekandjad.

Merja keele fonoloogilise süsteemi taastamiseks on O. Tkatšenko uurinud peale oletatava merja päritolu vene murdeleksika ja onomastika ka veel vene dialektisme merjalaste kunagisel asualal. Autor on teinud foneetiliste nähtuste analüüsi, saanud huvipakkuvaid tulemusi ja teinud neist olulisi järeldusi. Eriti veenvalt on ta rekonstrueerinud merja konsonantismi, nt arengu $k, p, t > G, B, D < \gamma, \beta, \delta$, mis on toimunud ka mõnes läänemeresoome keeles (lk 66), samuti tõestanud tugevate poolheliliste palataalide, muutuse $h < *š$ jt olemasolu. Raamatus on esitatud palju veenvaid näiteid. Tahaks üksnes märkida, et pärast merja keele hääbumist vene keelde tunginud võõrsõnade, nagu *берцлем* 'käevõru' kasutamine võrdluseks (lk 22) ei saa kuidagi lugeda kiiduväärseks. Võrdlemisel oleks võidud rohkem kasutada naabruses asunud vepsa keele näiteid, sh merja rotatsiooni käsitlemisel (lk 35; vrd vene algupära lõunavepsa *svarb* 'pulmad'), hääliku β rekonstrueerimisel (vrd vps *bembel* 'look' jt); merja *šakša* 'prügi; pori' vaatlemisel (lk 66; vrd vps *šakšud*, samuti lüüdi *šakšu* 'mahla ja õli pressimise jäätmed').

Tunduvalt raskem on taastada merja keele vokalismi, sest see on vähem stabiilne. Üldjoontes on monograafia autoril õnnestunud täishäälikute koosseis rekonstrueerida üsna õigesti. Siinpuhul võiks üksnes mainida, et autor on liiga enesekindlalt seostanud vokaalide sekundaarsed muutused ($u < *o, o < *a$) merja keele eksisteerimise perioodiga. Vähemalt osa muutusi võis sugeneda alles vene keeles, teise osa saab põhjendada ebatäpse pertseptsiooniga.

Seni on ebapiisavalt ainek merja häälikute $\hat{a}$ ja $\hat{o}$ kohta. Nendest annab tunnistust vaid vene keele redutseeritud oo-tamine (*оканье*) (lk 39). O. Tkatšenko väidab, et asjaomastele häälikutele viitab ka vene dialektismide üheaoline a -lõpp. Näidetena on toodud peamiselt jõgede nimed, ent on üldteada – seda on autor ka ise märkinud –, et need on vene keeles muutunud naissoost sõnadeks sekundaarselt. Autor esitab kaks oletatavat merja algupära apellatiivi, kuid neist võis *ведьма* tähenduses 'põhjaõnged' assotsieeruda samakõlalise nõida märkiva sõnaga. Lekseemi *вяха* 'vähe, tühiasi' on O. Tkatšenko kõrvutanud eesti sõnaga *vähe*, mille järgsilbi vokaal on tuletatud küll häälikust $*ä$, ja mordva sõnadega, ent paremini oleks sobinud vps *vähä(n)* (lk 53; SVJ 644). [...]

Tähelepanuväärset tööd on O. Tkatšenko teinud merja keele morfoloogia vallas. Tänu sellele on meil olemas üldine ettekujutus selle keele

grammatilisest süsteemist, ehkki ainese napi säilimise tõttu on veel palju lünklikku ja mõnikord vaieldavatki. Veenvalt on autor tõestanud ainsuse genitiivi ja illatiivi, mitmuse nominatiivi lõpu, partitiivi olemasolu jm. Võrdlemise teel läänemeresoome ja mordva keeltega on taastatud käänete paradigma. Peale noomeni on võimaluse piirides käsitletud ka teisi sõnaliike, osava materjali kasutamise tulemusel on rekonstrueeritud mõned omadussõnad, arvsõnu, verbe jm. Eriliselt tulebki hinnata merja verbisüsteemi taastamiskatset.

Mõningaid kahtlusi tekitab Galitši järve tähistava nime *Нерон* lõpuhääliku *n* pidamine genitiivi tunnuseks (lk 96). Muude Venemaa põhjaosa kohanimede järgi otsustades on siinpuhul tegu nominatiiviga. Teisalt võib *n* seostuda soome-ugri omadussõnade lõpuga (vrd lms *-ne*, mrd *-ńe*, mr *-n*). Merja vokatiivi rekonstrueerimisel (lk 97) eitab autor minu arvates asjata keeleteadlase Boriss Serebrennikovi oletust selle käände turgi päritolu kohta mordva keeltes. Tõenäoliselt ületähtsustab O. Tkatsenko ugri keelte osatähtsust merja keele arengus (lk 101, 129). Oletavat ühtsust saab seletada osaliselt soome-ugri pärandiga, kuid raamatu autor on jätnud tähelepanuta sugulaskeelte paralleele. Näiteks mitmuse nominatiivi lõpu **-k* vaatlemisel (lk 97) pole mainitud Paul Ariste hüpoteesi lõunaeeesti larüngaalklusiili tekkest **k*-häälikust; sõnade *омыловать*, *прумыдобеть* 'tagasi tulema (endiseks muutama)' kõrvutamisel (lk 117) puuduvad ee *tuttav*, vps *tu(t)ab* 'tuttav' jt.

Tõendiks tihedate kontaktide kohta merjalaste ja ugri esivanemate vahel peab monograafia autor ka sidesõna *pa* 'ja', mille on taastanud vene lõuna-aegse tervitusväljendi *елусь поелусь* põhjal (lk 123). Kui see käteb tõepoolest sidesõna, siis tuleks analüüsimisel võtta arvesse ka tšuvaši samatähenduslik *-na ~ -ne*.

Siinkirjutaja pole veendunud, et **e jola* 'ei ole' sõnaalguse *j* on tekkinud juba merja keeles, nagu väidab O. Tkatsenko vene murdesõna *неёла* 'ei ole' põhjal (lk 112–113). Autor väidab, et see esineb ka jaatavas kõnes, ent **joń* 'on' on rekonstrueeritud vene *сиень* 'on (= see on)' järgi. Kummalgi juhul pole välistatud hääliku *j* ilmumine eelneva vokaali mõjul.

Arutlused sõnavormide *ульшил* 'suri' ja *ульшага* 'surnu' põhjal pole minu arvates veenvad, sest need sõnad pole tähenduse järgi otsustades seostatavad soome-ugri algkujuga **wolō-*, vaid hoopis turgi tüvega *öl-* ~ *ül-* 'surema' (EST₁ 526). O. Tkatsenko poolt oletatud merja päritolu vene leksikas esineb mitmeid turgi elemente, mis pole seotud merja keelega. Eriti ettevaatlikult

tuleb uurimisel kaasata slängisõnu, sest neil võivad sageli olla üsna kauged seosed.

O. Tkatšenko ei arvesta, et eesti *ma*-line infinitiiv on tekkinud algkujust **-mahan* ~ **-mähän* ning ei seendu otseselt nominaalsufiksiga (lk 121–122). Sealsamas on alusetult väidetud, et viimatimainitud rollis *-ma* ei esine, vrd ee *sööm*, *kandam* jt.

Peatükk merja keele leksikast on sisukas. [...] Autor tegi kindlaks, et 68 analüüsitud merja keele soome-ugri päritolu lekseemist saab läänemere-soome keeltega võrrelda 52 sõna (76,5%), mordva keeltega 48 (70,6%), mari keeltega 38 (55,9%), permi keeltega 36 (51,5%) jne. Peale selle on autor teinud merja keeles kindlaks bulgari, balti, kreeka, algslaavi ja vene laene. Oma monograafias on O. Tkatšenko esitanud rea suurepäraseid etümoloogiaid vene dialektismidest, nagu *бянки* ‘hang : hangu’, *ёлс* ‘metshaldjas, kurat’, *кандёхатъ* ‘töötama’, *колема* ‘haigus’, *мерекать* ‘rääkima’, *тохториться* ‘püüdlema, tahtma’ jt. Eriti väärib autor häid sõnu vene kirjakeele *околетъ* ‘kangestuma; lõpma, surema’ paigutamise eest merja sõnade kilda. Kahtluse kutsub esile arvatavasti onomatopoeetilise *анка* ‘hakk (lind)’ seostamine teiste soome-ugri sõnanäidetega (lk 133). Oletatavas merja sõnas **urma* ‘orav’ on *ma*-liide tuletatud *-βa* kaudu *ja*-sufiksist (lk 180). Siiski on võimalik, et merja keeles ei liitunud tüvega *pa*-sufiks, vaid *-ma*. B. Serebrennikovi mõjul tuletab autor kohanimesedes merja **palo* tähenduseks ‘küla’ (lk 62, 184). Otsustades osiste *-бал*, *-бол* laia leviku järgi jöenimesedes, on tõenäolisem, et vähemalt paljudel juhtudel on tegu mingi loodusterminiga (ESM I 191 järgi ‘org’).

Ühe või teise merja sõna käsitlemisel esitab O. Tkatšenko ilmaaegu korduvalt kõikvõimalikke paralleele sugulaskeeltest. See suurendab asjata raamatu mahtu, mistõttu ülevaatlikkus kannatab; liiati, kui puudub teosel sõnaregister. Otstarbekam oleks olnud piirduda etümoloogilise analüüsiga leksika peatükis, kuid muudel juhtudel aidanuks vaid sellele viitamisest.

Raamatu lõpuosas põhjendab autor merja keele edasise uurimise tähtsust ja nimetab merjanistika ees seisvaid pakilisi ülesandeid. Jäägem siis koos temaga lootma, et kunagi avastatakse selle keele kirjamälestised.

Teoses on esitatud merja keele tekst (kolm fraasi), lühendid ja kirjanduse loend. Kahjuks puuduvad viimases F. Gordejevi koostatud mari keele etümoloogilise sõnaraamatu ilmunud kaks köidet, mis sisaldavad ka merja ainet, eriti toponüümikat (ESM I–II).

Lõpetuseks tuleb lausuda, et retsensendi märkused ja täiendused, mis puudutavad peamiselt merja üksikute elementide ja sõnade interpreteerimist, ei vähenda O. Tkatsenko monograafia tulemuste, üldistuste ja järelduste suurt väärtust. Tervikuna kujutab raamat endast erakorralist nähtust nõukogude merjanistikas, olles selle teadusharu arengu märkimisväärne etapp ja oluliseks käsiraamatuks soome-ugri keelte, vene keele ja üldkeeleteaduse probleemide uurimisel.

VI

PLAANKEELTE VALLAST

JOHANNES AAVIK JA PLAANKEELED

Ilmunud: Johannes Aavik kaj planlingvoj. – Микроязыки, языки, интеръязыки. Сборник в честь ординарного профессора Александра Дмитриевича Дуличенко. Тарту, 2006, 522–528. Johannes Aavik ja plaankeeled. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 (1998–1999). Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2000, 17–29.

Rohkem kui kolmveerand sajandit tagasi esines Tartu ülikooli juures tegutsevas Akadeemilises Esperantoklubis (AEK) toonane eesti keele lektor magister Johannes Aavik teemal „Rahvusvahelise keele küsimus, senised katsed ja tuleviku väljavaated“ (Kroniko 1927₃: 76). Ettekandest ja sellele järgnenud vaidlusest on mitu osalejat teinud märkmeid, mida praegu säilitatakse koos muude klubimaterjalidega Eesti Ajalooarhiivis (EAA 1733.1.5: 10–28). Peale selle on asjaomasest kõnekoosolekust Heinrich Richard Seppik avaldanud Henrik Allari varjunime all ülevaate Eesti Esperantoliidu üllitises (Allari 1927). Samuti on seda kajastanud ajalehed Päevaleht, Waba Maa ning ehk veel mõni teinegi (Ilmakeele 1927; Maailma 1927). Need allikad annavad ettekujutuse J. Aaviku suhtumisest plaan- ehk rahvusvahelistesse tehiskeeltesse, eriti esperantosse – liiati kui keeleloomes ja -korralduses on palju ühist – ning täiendavad mõnel määral ta biograafiat.

Asjaomasel teemal kõneles siinkirjutaja 1986. aasta kevadel Tartu esperantopäevade teadus-praktilisel konverentsil ning koostas ka eestikeelse artikli, mis jäi toona avaldamata. 1999. aasta septembris täiendas ta seda olulisel määral.

1

Meid huvitaval ajal – 1927. aasta sügissemestril oli AEKil 28 liiget, nende hulgas loodusteaduste doktor Aleksander Audova, üliõpilased Paul Ariste, Harry Busch jt. Klubi juhatusse kuulusid üliõpilane H. Seppik esimehena, Alfred

Saul sekretärina ja Selma Neumann (abielludes Hallop) (EAA.1733.1.10: 11–12; AEKi tegevuse kohta vt Ernits 1982₂).

25. septembril 1927 pidas AEKi juhatus koosoleku, millel otsustati kut-suda klubisse esinema eesti keele lektor J. Aavik, kes avaldaks arvamust esperanto ja teiste plaankeeelte tänasest päevast ja tulevikust (EAA.1733.1.3: 9; Kroniko 1927₂). See idee oli tekkinud esperantistidel juba eelmisel aastal (Allari 1927: 72). 1927. aasta kevadel mainiti, et J. Aavik kirjutavat artiklit rahvusvahelise keele probleemist (Kroniko 1927₁: 40). Nimetatud tööd tema bibliograafias aga ei esine (Vihma 1971: 347 jj). AEKi juhatus kartis, kui keeleuuendaja keeldub esinemast, siis „peame oma putka pikkadeks aasta-teks kinni panema, sest tema autoriteet on väga suur“ (Allari 1927: 72).

J. Aavik oli kahtlemata sobiv esineja, kuna eesti keeleuuenduse suurima teoreetiku ja praktikuna, eriti tehissõnade loojana, oli ta suhteliselt lähedal uute keelte planeerijatele. Alles mõne aja eest, 1924. aastal olid ilmunud ta sulest sellesuunalised põhiteosed (Aavik 1924₁, 1924₂). Oli teada, et J. Aavi-kut huvitas rahvusvahelise keele probleem: ta oli selle kohta siin-seal sõna võtnud, väidetavasti aga negatiivselt (Allari 1927: 72).

Peale selle kutsus toonane aeg esile nõutust ka esperantistide hulgas. Just eelmisel veerandsajandil ilmnes uute keeleprojektide plahvatuslik kasv: kui aastail 1851–1875 loodi 55 ja järgmisel veerandsajandil 122 uut keelt, siis aastaist 1901–1925 pärineb juba ligi 250 keeleprojekti; alles 1922. aastal oli tallinlane Edgar von Wahl loonud oksidentaali (Dulitšenko 1982: 289).

4. oktoobril teatas A. Saul oma kirjas matemaatikatudeng Evald Mälso-nile, et sel päeval oli J. Aavik soostunud esinema ning palunud tutvumiseks asjaomast kirjandust, eriti üle 200 leheküljelist ido keele täielikku gramma-tikat (EAA. 1733.1.13: 8, 10; Kompleta 1925). A. Saul soovitas E. Mälso-nil laenata talle veel sakslasest ido keele harrastaja Josef Weisbarti loodud tehiskeele mediaali illustreeritud aabitsa, tema poolt välja antud ajalehe Mon-dolingvo (Maailmakeel) numbri, lühikese oksidentaali grammatika, ajakirja Ida Mondo (Ido Maailm) kaks viimast aastakäiku, Giuseppe Peano üllitise „Academia pro Interlingua“ („Interlingva Akadeemia“), samuti midagi espe-rantida, ro jt plaankeeelte kohta.¹⁹⁷ P. Aristelt pidi J. Aavik saama Nõukogude Vene tuntud interlingvisti Ernests Dreziņši monograafia „Rahvusvahelise

¹⁹⁷ Interlingva kujutab endast J. Peano peaaegu muutmata projekti *Latino sine flexione* (käänete ja pööreteta ladina keel) (J. Weisbart, B. Weisbart 1925; vt Drezen 1991: 306). Esperantida ja ro kohta vt Dulitšenko 1990: 177, 211.

keele otsinguil“ (Drezen 1925). Peale selle sai J. Aavik H. Seppiku käest masinakirjas deklaratsiooni „Esperantlaste seisukoht Esperanto, Occidentali, Ido ja teiste süsteemide suhtes“, milles põhjendati esperanto eeliseid maailmakeelena teiste plaankeelete ees (EAA 1733.1.3: 12–15; vt ka sama fondi ja nimistu 13. L 12–15). J. Aavik on 8. oktoobril kirjutanud oma päevikus: „Tuli hra Sepik ja tõi veel maailma keele kirjandust /.../ Kodu lugesin esperanto kirjandust.“ (KM EKLA 275.27.30: 35). Sellest materjalist J. Aavikul piisas oma arvamuse avaldamiseks ning see suunas teda arutlema peamiselt kaugtuleviku ühiskeelee üle.

AEKi juhatuse koosoleku (7. X 1927) protokollist ilmneb, et J. Aavik oli avaldanud soovi, et ta kõne ja sellele järgnev vaidlus avaldataks eribrošüürina, ent klubil polnud selleks raha. Keelelektoriga vesteldes selgunud esialgu, et ta „toetab Esperantot ning vaid veidi väitleb vastu“ (EAA 1733.1.3: 12).

Kõnekoosolekuks valmistati hoolikalt ette. Sellest teatati müürilehtedel, ajalehes Postimees, saadeti kutsed kõigile klubiliikmetele, teistele esperantoorganisatsioonidele (sh Tartu Esperanto Seltsile) ja akadeemilistele seltsidele ning paluti mitme ajalehe-ajakirja (Postimees, Päevaleht, Kaja, Vaba Maa, Revaler Bote, Poslednije Izvestija jt) toimetusi kohale saata oma esindaja. AEK otsustas korraldada ürituse puhul raamatunäituse ja -müügi. Selleks paluti Tallinna esperantoseltsilt Espero saata oma raamatukogust näituse jaoks sõnaraamatuid, originaal- ja tõlkekirjandust ning „Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio“ („Eesti Esperantoliidu Teated“) toimetusel lähendada kõiki vahetuse korras saadud esperantoajakirju. Tartu Esperanto Seltsilt laenati keeleinitsiaator Ludwik Lejzer Zamenhofi portree, fotosid esimesest Eesti esperantokongressist (1922) ning Üleilmse Esperantoassotsiatsiooni delegaatide elukohti näitav maakaart. AEKi juhatus kutsus kõnekoosolekut organiseerima oma liikmetest filosoofiateaduskonna üliõpilase Bertha Kaplani ja juuratudeng Alfred Pallo (EAA 1733.1.3: 11–15; EAA 1733.1.14: 18, 19).

Üritus toimus pühapäeval, 23. oktoobril Tartu ülikooli viiendas auditoriumis kella 12-st kuni 15-ni, sealhulgas kestis ettekandele järgnenud dispuut ligikaudu kaks tundi (EAA 1733.1.8: 10; EAA 1733.1.12: 11; Allari 1927: 73). J. Aavik oli valmistunud koosolekuks ette sama päeva hommikupoolel. Kohale tuli 70–75 kuulajat, neist paarkümmend esperantisti.

Pärast kõnekoosolekut astus J. Aavik ise ja veel seitse osalejat AEKi liikmeteks. J. Aavik lubanud esperanto selgeks õppida ning laenanud klubi

raamatukogust ilukirjandust väites, et üldjoontes saavat ta polüglotina vallatavate keelte, eriti ladina ja prantsuse keele abil esperantost aru, kuid mitte sedavõrd kui romaani keeltel baseeruvast oksidentaalist või lihtsakoelisest *latina sine flexione*'st (Allari 1927: 74). Samuti võttis ta laenuks M. Rollet de l'Isle'i „Marista terminaro“ („Meremeeste oskussõnastik“), et kasutada seda eesti mereterminite koostamisel (Allari 1927: 74).

Umbes kuu aega hiljem külastas J. Aavik taas AEKi, et kuulata esperanto-keelset kõnet ja vestelda liikmetega (EAA 1733.1.13: 38). Veel 1928. aasta esimesel semestril oli ta klubiliikmete nimistus (EAA 1733.1.10: 12). Kas ta ka hiljem plaankeeelte vastu huvi tundis, pole praegu teada.

2

Kõigepealt käsitleme lühidalt J. Aaviku ideede parema arusaamise huvides üleüldise keele (varem *ühine ilmakeel*, *üleüldine keel*; esp *universala lingvo*), maailmakeele (tollases pruugis peamiselt *ilmakeel*; esp *monda lingvo*), rahvusvahelise keele (*internacia lingvo*) ja abikeele (*helpa lingvo*) mõisteid.

Kõik need osaliselt sünonüümsed mõisted olid 1920. aastatel kasutusel, kuid nende tähendus on suuresti varieerunud (vt nt Kuznetsov 1982: 37–38, 51, 55). **Üleüldiseks** keeleks nimetatakse käesolevas kirjutises hüpoteetilist ühist loomulikku või kunstlikku keelt, mida kogu maailm võiks tulevikus hakata kasutama ainukese suhtlemisvahendina; sünonüümsed **maailmakeel** ja **rahvusvaheline keel** tähendavad vahendavat keelt eri etnoste vahel. **Abikeel** märgib samuti vahendavat keelt, kuid ta rõhutab aspekti, et seda kasutatakse rahvuskeelte kõrval, mitte aga viimaste väljatõrjumiseks. Interlingvistikas eristatakse seega keelekasutuse lähi- ja kaugperspektiivi.

J. Aaviku ettekandega seoses tahtsid AEKi liikmed kinnitust saada mitmetele küsimustele.

1. Kas üleüldist/maailmakeelt on üldsegi vaja?
2. Kas selleks saab loomulik või kunstlik keel?
3. Milline peaks maailmakeel olema?
4. Kas esperanto lahendaks rahvusvahelise keele probleemi?

Kas üleüldist/maailmakeelt on vaja? Oma ettekandes väitis J. Aavik, et maailmakeelt oleks vaja, sest praegu on käibel paar tuhat keelt. Kes tahab lugeda kirjandust või reisida, peab mitut keelt valdama. Kõneleja mainis, et

ajaloos on rahvusvahelise suhtlemisvahendina kasutatud kolme keelt: kreeka, ladina ja prantsuse. J. Aavik lisas (vt Maailma 1927): „Inglise keel, mis mõjule näib püüdwat, ei saa selleks ometi.“ Tänapäeval ollakse sagedamini teisel arvamisel.

J. Aavik oli veendunud, et hästi saab osata vaid üht keelt: kahe keele täielikuks valdamiseks oleks vaja kaht elu – väitis ta –, ent maailmas on käibel oma veerandsada kultuurkeelt. Üleüldise keele võimalikku kasutusele tulekut pidas J. Aavik rahvuskeelte hääbumise tõttu kahetsusväärseks kaotuseks. Ta pidas tekkinud hüpoteetilist olukorda sarnaseks orkestriga, mis koosneks eripillide asemel vaid ühest instrumendirühmast. Samuti võrdles ta rahvuskeelt kindlale inimesele õmmeldud rõivaga, mida ei saa teisele selga panna. Ettekande refereeringutest ei selgu alati, kas juttu on üleüldisest või maailmakeelest.

Kõneleja märkis õigesti, et praegu pole inimkond kaugeltki küps maailmakeele vastuvõtmiseks. See võib toimuda alles kauges tulevikus, kui selleks on häid tingimusi; kaasa aitavad reisirid, uue tehnika ja kultuuri levik ning ühtlustumine. J. Aavik täheldas käesoleval ajal vaid tendentsi ühiste kommete, eluviiside ja moodide esilekerkimiseks.

Kas maailmakeeleks saab loomulik või kunstlik keel? Maailmakeeleks – kui see aeg tõepoolest saabub – võib J. Aaviku väitel saada kas mõni loomulik keel, mis peaks kujunema pika aja vältel osalt tehiskult, osalt loomulikult, või siis mõni plaankeel. Teisel on ta aga elavat keelt selles funktsioonis eitanud (vrd Allari 1927: 72–73). Maailmakeelena peab sõnavara olulisel määral rikastuma. Ettekandes tõi ta sel alal võrdluseks enda loodud eesti tüvisõnu *roim*, *laip*, *veenduma*. Seega ei tunnistanud ta põhimõttelist erinevust tehiskeele ja normeeritud loomuliku keele vahel. Ettekande esperantokeelses referaadis märgitakse J. Aaviku sümpaatia kohta plaankeelte suhtes järgmist (vt Allari 1927: 73): „Ükski kunstlik idioom pole niivõrd kunstlik, kui võrd Aaviku kaasaegne eesti keel.“

J. Aavik nentis, et elava keele kasutuselevõttu rahvusvahelise keelena takistab asjaolu, et see oleks „teiste rahwaste rahwusl. tunde wastu“ (Ilmakeele 1927). Ladina keel on liiga keeruline ja ta sõnavara on ajast maha jäänud: seda tuleks olulisel määral täiendada. Seepärast sobiks ettekandja arvates abikeeleks paremini mõni tehiskeel, mis aga pole kuskil tarvitusel elava keelena.

Volapük, mille aluseks olid loomulikud keeled, oli liiga kunstlik, sest sõnu oli üleliia moonutatud. See vajus kiiresti unustusehõlma: pärast Esimest maailmasõda räägitud sellest vaid anekdoote. J. Aavik mainis ettekandes ka idot, oksidentaali ja teisi veelgi vähem levinud keeleprojekte. Oksidentaali pidas ta ise mõistetavamaks kui esperantot, kuid selle oskamiseks peab eelnevalt valdama nelja elavat keelt; seepärast on ta raske. Kõnelejale meeldis ka *latino sine flexione*. Kurioosumina mainis ta nootidel põhinevat keelt.

J. Aaviku arvates ei hakkaks praegune põlvkond tehiskeeli õppima ilma erilise tarviduseta. Ta pidas plaankeeltega tegelemist veel üksikute huviliste luksuseks, kuna selles pole piisavalt kirjandust, ning tema arvates oleks tulusam õppida mingit „kultuurikeelt“, kas või territoriaalselt lähedast rootsi keelt.

Keegi kohalolijatest tundis huvi, kas eesti keel võiks pretendeerida maailmakeele kohale. J. Aavik mainis, et tal on selleks sobivaid jooni: hea kõla, lihtne foneetika [?!], teiste keeltega võrreldes võõrsõnade kuju täielikum säilimine, rohkete sünonüümide olemasolu („kahekordne sõnastik“). Naljatades lisas ta, eesti keel saaks kindlasti maailmakeeleks, kui maavärina tõttu teised rahvad ja keeled häviksid (Maailma 1927).

Milline peaks maailmakeel olema? Maailmakeele nõuete ja seniste plaankeelte projektide hindamisel lähtus J. Aavik eelkõige ilu printsiibist, mida ta teadupoolest ulatuslikult arvestas eesti keele korraldamisel. Üldiselt pidas ta silmas ideaalkeelt, kuid seda terminit kõnekoosolekul vist ei kasutatud. Maailmakeel peaksid J. Aaviku arvates olema järgmised omadused:

- 1) ta aluseks olgu kreeka, ladina ja romaani keeled, kuid kasutama peaks ka germaani, slaavi ning isegi soome-ugri elemente;
- 2) maailmakeele tüvisõnavara olgu väga rikas, kolme-nelja rahvuskeele omaga võrreldav;
- 3) grammatiliselt ei tohiks ta olla nii lihtne kui esperanto, kuid ka mitte nii keeruline kui rahvuskeelte oma;
- 4) käändeid võib nagu esperantoski olla vähe, neid asendagu ees-, mitte aga tagasõnad, seejuures olgu ka akusatiiv ja kaks genitiivi, nagu näiteks saksa keeles (*Haus des Vaters*, *Vaters Haus* ‘isa maja’; kahte omastavat tahtis J. Aavik rakendada ka eesti keeles;
- 5) maailmakeel peaks paindlikkuse eesmärgil olema nii määrav kui ka umbmäärane artikkel (esperantos on vaid määrav);

- 6) maailmakeeles võiks olla rohkem sufikseid kui esperantos;
- 7) maailmakeeles on vajalikud ka liitsõnad (nagu esperantos);
- 8) maailmakeele sõnajärg olgu suhteliselt vaba (nagu esperantos).

Nüüd mõned kommentaarid öeldu kohta. Tehiskeeled jagatakse apriorseteks ja aposterioosseteks; viimased on loodud loomulike keelte baasil. J. Aavik pooldas seega aposterioosset rahvusvahelist keelt, mille aluseks oleksid Euroopa keeled, eelkõige klassikalised kreeka ja ladina ning viimase baasil kujunenud romaani keeled. Taolise päritoluga ongi enamik tehiskeeleprojekte, sh esperanto. Viimases pole küll otseselt soomeugrilisi elemente, kuid näiteks derivatsioon on, nagu ka altai keeltes, aglutinatiivne; esperanto morfoloogias leidub soome-ugri omaga arvukalt tüpoloogilisi paralleele (vt Alvre 1999). Ent esperanto sisaldab muuseas isegi heebrea, seega semi jooni (nt imperatiivitunnus *-u*) (Holzhaus 1969: 136).

Siinkirjutaja on nõus Valter Tauliga, et artikkel on rahvusvahelises abi-keeles tarbetu kategooria (Tauli 1968: 57). Kaht omastavat pole tehiskeeles vaja; osaliselt esinevad selles funktsioonis liitsõnade eesosised ja nagu esperantos (vist vene keele eeskujul) kasutatakse põhisõna ees seisvat omadussõnalist täiendit (nt *universitato de Estonio*, *Estonia universitato* 'Eesti ülikool'). Akusatiiv võimaldab eksimatult kasutada vaba sõnajärge, kuigi selle tarvitamisel esineb ka seisukohti sihitava ebaotstarbekuse või fakultatiivsuse kohta (vt Tauli 1968: 61). Näiteks tehiskeeltest ei kasuta sihitavat käänat ido.

Kas esperanto lahendaks rahvusvahelise keele probleemi? Kas esperanto võiks saada maailmakeeleks, seda J. Aavik sõnaselgelt ei öelnud (Allari 1927: 73), kuid viimasele esitatud nõuete ja esperanto puuduste lahkamise võrdlemisest selgub, et mitte. Ta hindas esperantot eelkõige maailmakeele ideed toetava esimese pääsukesena.

Ent tollal teadaolevaist plaankeeltest pooldas J. Aavik siiski enim esperantot, kuid leidis, et sel on rida puudusi:

- 1) ta on kuiv ja abstraktne, puudub sõnavaraline lopsakus, sealhulgas ka vulgarismid;
- 2) esperantos on vähe sõnatüvesid; sõnatuletus teeb keele kergeks, kuid tüvede rohkus ilusaks; J. Aavik taunis vastandtähendust andvate liidete *mal-* (nt *bona* 'hea' – *malbona* 'halb'), *-ino* (nt *viro* 'mees', *virino* 'naine') jt afiksiste liiga rohket kasutamist;

- 3) esperantos võiks tuletusliiteid praegusest rohkem olla;
- 4) nn rahvusvaheliste liidete eitamine; näiteks olevat võõrastav neis pelga *a*-lõpu kasutamine, nii peaks *nacia* 'natsionaalne, rahvuslik' asemel olema *nacional(a)*.

Seepärast väitis J. Aavik, et esperanto täidab esialgse, vaid vahendava keele funktsioone, kuid maailmakeel peaks teistsugune olema. J. Aaviku väitel pole esperanto „luulekeel, vaid abikeeleks praktilises elus“ (Ilmakeele 1927). J. Aavikule meeldis esperantos kasutatav tuleviku partitsiip *-onta*; see kategooria peaks tema sõnusti ilmtingimata leiduma ka tulevases maailmakeeles.

Kõneleja pidas rahvusvaheliste plaankeelte peapuuduseks nende lihtsust. Sel puhul avaldus käsitluse teatud ühekülgsus. Arvustaja pidas silmas vaid rahvusvahelise keele ehk maailmakeele kauget perspektiivi, unustades aga lähema abikeele funktsiooni. Juba Boulogne'i esperantokongressil 1905. aastal deklareeriti, et esperanto „võimaldagu eri rahvastel üksteisest aru saada; ta võiks avalikes institutsioonides täita lepitava keele ülesannet maades, kus rahvused võitlevad omavahel keele pärast; esperantos võiks avaldada neid teoseid, mis pakuvad võrdset huvi igale rahvusele“ (Zamenhof 1963: 33).

On ilmne, et neid funktsioone saab täita vaid loogilise lihtsa struktuuriga keel. Volapük, mis oli esimene inimeste poolt kasutusele võetud rahvusvaheline tehiskeel, kadus ajaloo areenilt just keerulise ehituse ja arendamiskeelu tõttu (Dulitsenko 1987: 480).

Esitlust ilmneb, et J. Aavik on olulisel määral lähtunud oma domineeriva esteetilise printsiibi nii akustilisest kui ka stiililis-psühholoogilisest aspektist (rikkalik fraseoloogia, varjundipeen sõnavara) (vt Kindlam 1980: 717). Ka esperanto üheks printsiibiks on kõlavus, kuid see ja internatsionaalse leksika põhimõte pole esmatähtsad, vaid olulisemateks peetakse teiste keelte elementidega analoogsuse ja otstarbekuse printsiipe (EE₃ 1979: 126). Viimase on J. Aavik muide ka eesti keele puhul esikohale seadnud. Ent otstarbekuse põhimõttest lähtudes on sünonüümsete afiksate või näiteks *-al* kasutamise vajadus esperantos küsitav. Näib, et viimase toetamisel on J. Aavik lähtunud ainuüksi teiste keelte kogemusest.

Ka enamik esperantiste on keele tüvisõnavaralise rikastamise poolt. Nii näiteks on tuletuslike *maljuna* 'noor' ja *malfrua* 'hiline' kõrval saanud eluõiguse *olda* (< ingl *old*), *tarda* (< lad *tardus*, pr *tarde*) jt. Selline leksikaalne rikkus, nagu unistas J. Aavik, on ideaal, kuid tegelikult vist realiseerimatu.

Sünonüümide rohkus teeb keele kahtlemata kaunimaks, kuid õppimisel ras-
kemaks. Elava diskussiooni käigus väideti koosolekul, et esperanto on pain-
dud ning sõnavaranüansside poolest üks rikkamaid keeli. Sellesse tõlgitud
Friedebert Tuglase novelle olevat sama hea lugeda kui eestikeelseid.

Nimetatud puudustest lähtuvalt soovitas J. Aavik esperantot kasutada
vaid telegrammides, ärikirjades ja täppisteadustes; tema arvates see muu-
desse teadusharudesse, filosoofiasse ja ilukirjandusse ei kõlba. Muuhulgas
väitis ta, et esperanto ei kõlba poeesia jaoks, sest tal „puudub hingeeluline
küllg“; teda ei õpetaks ema oma lapsele. Sõnavõtus juhtis A. Saul kõneleja
tähelepanu tõsiasjale, et asjaomases keeles on olemas rikkalik belletristika nii
luule kui ka proosa näol.

Ebaõigesti väitis J. Aavik oma ettekandes, et esperantos on areng keelu
all. Selle vastu astusid välja P. Ariste, H. Seppik, A. Saul ning veel keegi osa-
leja, kelle nimi pole teada. Väärrib lisamist, et eespool mainitud Boulogne'i
kongressil võeti vastu otsus, milles rõhutati, et keele aluseid ei saa kõigutada,
muidu poleks see enam esperanto. Samas otsuses kinnitati, et „seda, mida
ei saa täpselt väljendada „Esperanto alustes“ leiduva materjali abil, võivad
keelekasutajad anda edasi viisil, mida nad peavad kõige õigemaks, nii nagu
seda tehakse rahvuskeelteski“ (Zamenhof 1963: 37). Ent osa esperantiste ei
pidanud sellest kinni ning löid kolm aastat hiljem uue, esperantosarnase keele
nimega ido, mis tähendab (esperanto)järglast. Esperanto arengu poolt räägib
ka tõik, kui L. L. Zamenhofi keeleprojektis oli ligikaudu 900 sõnatüve, siis
„Täielik illustreeritud sõnaraamat“ sisaldab neid 16 000 ümber. Peale selle on
loodud paljude teadusharude terminoloogiasõnastikud (vähemalt 50 erialal),
ilmuvad perioodilised väljaanded meditsiini, geoloogia, elektrotehnika jt ala-
del (vt PIV; Dulitsenko 1987: 481, 485).

Eesti keele patrioodina, ja seda ta kahtlemata oli (Kindlam 1980: 728),
olevat J. Aavik lausunud H. Seppikule, et ta kartvat, et esperanto laialdasem
kasutuselevõtt võõrutab eestlased oma keelest ja kirjandusest, sestap ärgu
nad esperanto ja rahvusvahelise keelega tegelgu (Allari 1927: 73). Kõne-
koosoleku ühe konspekterija märkmetest selgub, et J. Aavik pidas soovi-
tavaks esperanto õpetamist koolides, kuid seejuures ei tohiks kõrvale jääda
teised võõrkeeled, liiati veel omakeelne kultuur: „Meil peaks olema kõrge
inimkonnaideaal, kuid me ei tohi hooletusse jätta ka oma rahvust.“ (Allari
1927: 73). J. Aavik lisas, et kasutusel olevaid plaankeeli võiks küll kas või
ainult palja huvi pärast osata.

Mõneti oli J. Aaviku jutt ettekande ja debati käigus vastuoluline ilmselt vähese süüvimise tõttu probleemi; seda täheldasid ka koosolijad. Rõõmuga konstateeriti, et keeleuendaja oli oma varasemaid seisukohti neile positiivses suunas korrigeerinud. Leiti, et talle tuleb edaspidi veelgi veenvamalt tõestada, et rahvusvaheline keel on „eestluse suurim sõber, mis kaitseb teda teiste rahvaste ühekülgse mõju eest“ (Allari 1927: 74).

Lõpetuseks rõhutame, et tunnetades ühise maailmakeele vajalikkust, soovitas J. Aavik esperantot kasutada piiratud ulatuses abikeelena, kuid ei pidanud seda näiva primitiivsuse tõttu tulevaseks maailmakeeleks. Siinkirjutaja meelest on üle sajandivanuse esperanto eksistents tõestanud ta kasutamiskõlblikkust lähisperspektiivis igal elualal. Kauge tuleviku keele probleem on veel praegugi raskesti prognoositav.

PLAANKEELERAAMATUD JA EESTI

Ilmunud: Plaankeeleastest õppevahenditest 1885–1940. – Kooliraamatu arengust Eestis. 12.–14. märtsini 1992 Tartus toimunud kooliajaloo V konverentsi materjalid. Tartu, 1996, 45–50 (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 1). Planlingvaj libroj kaj Estonio. – Interlinguistica Tartuensis 8. Interlinguistica et eurolinguistica. Сборник материалов международной конференции (Тарту, 04.02.2005). Тарту: Тартуский университет, 2005, 112–120. Käesoleva kogumiku jaoks on kirjutist täiendatud uuemate bibliograafiliste andmetega.

Kirjutis käsitleb statistiliselt raamatuid, mis on avaldatud kas plaan- ehk tehiskeelte kohta või mõnes plaankeeles ning on seotud mingil moel Eestiga. Raamatud võivad olla nii originaalteosed kui ka tõlked (kas plaan- või eesti keelde). Mõned raamatud on Eestiga seotud vaid trükikoha järgi. Analüüs hõlmab kokku 312 raamatut, mis on ilmunud viimase 125 aasta jooksul (aastani 2009), st keskmiselt 2,5 raamatut aastas, mõned neist küll väga õbluke- sed (alates neljaleheküljelistest). Pärast nimetatud aastat pole teadupoolest ilmunud ühtki asjaomast raamatut.

Kirjutises on enim tähelepanu osutatud keeleõpikutele ja sõnaraamatu- tele. Kirjutis põhineb minu koostatud käsikirjalisel raamatu- ja perioodika- bibliograafial „Plaankeeled ja Eesti: bibliograafia“. Mainitud 312 raamatust on 215 teost esperantos või esperanto kohta (69% koguarvust), 58 (19%) raamatut interlingvistika probleemidest, 17 (5%) raamatut oksidentaalist ja 2–9 raamatut (0,6–3%) teistes plaankeeltes või nende kohta (tabel 1). Seega pea- aegu kaks kolmandikku plaankeeleraamatutest puudutab esperantot. Kogu vaadeldavast plaankeelekirjandusest on Eestis ilmunud alla 70%. Järgnevalt tahaksin analüüsida plaankeelset kirjasõna keelte kaupa kronoloogiliselt.

Volapük

Volapük oli esimene plaankeel, mis XIX sajandi kolmandal veerandil levis üle kogu maailma (ilmusid perioodilised üllitised, raamatud jm). Selle lõi saksa vaimulik Johann Martin Schleyer 1879. aastal. Järgmisel aastakümnnendil

jõudis volapük ka Eestisse. 1885. aastal ilmus Oleviku lisana eesti keeles ajalehe väljaandja ja rahvusliku liikumise tegelase Ado Grenzsteini (1849–1916) tõlgitud neljaleheküljeline J. M. Schleyeri lühiülevaade volapüki grammatikast (Lühnikene 1885). Järgmisel aastal andis koolidirektor ja õpetaja Fr. Waldmann selle välja vene keeles. Aastatel 1888–1890 ilmus Viljandi rätsepa J. Lepiku koostatud neli pisikeses formaadis 28–48-leheküljelist volapüki lugemikku, mis sisaldasid grammatika, sõnastiku ning kaubakirju, lühijutte ja laulukesi (nt Lepik 1890). J. Lepiku õpivahendi järgi polnud eriti sõnastikuosa tagasihoidliku mahu tõttu võimalik keelt kuigi põhjalikult omandada.

Tabel 1. Plaankeeleraamatute arv ja osakaal

Keel	Kõik raamatud Arv (%)
Esperanto	215 (68,9)
Interlingvistika	58 (18,7)
Oktsidentaal	17 (5,4)
Ido	9 (2,9)
Volapük	6 (1,9)
Transtsendentne algebra	5 (1,6)
Filosoofiline keel	2 (0,6)
Kokku	312 (100,0)

Esperanto

Esperanto on plaankeeltest enim levinud. Selle lõi 1887. aastal juudi päritolu Poola silmaarst Ludwik Lejzer Zamenhof.¹⁹⁸ Eestis ilmus esimene esperanto-üllitis 1893. aastal. Selleks sai insener Villem Vaheri poolt Postimehe lõbusana ilmunud õpivahend, mis oli koostatud L. L. Zamenhofi järgi (Waher 1893). Sellekeelsetest ja -teemalistest raamatutest moodustasid enamiku õpivahendid ja sõnastikud – 85 (40% esperanto kirjasõnast), järgnesid ilukirjandus – 54 (25%) ja turismibrošüürid (peaasjalikult Eestist ja selle ajaloost – 27 (üle 12%)) (tabel 2).

¹⁹⁸ Vikipeedia andmeil kirjutatakse ta eesnimesid eri keeltes erinevalt: poola keeles Ludwik Lejzer, jidišis Leizer Leivi, esperantos Ludoviko Lazaro jne.

Eesti ajaloo perioode aluseks võttes saab esperanto kirjasõnas eristada nelja perioodi: I periood (1893–1917) ühtis tsaristliku okupatsiooniga (kestis 25 aastat), II periood (1918–1940) iseseisva Eesti Vabariigi Teise maailmasõja eelse perioodiga (23 aastat), III periood (1940–1991) saksa ja nõukogude okupatsiooni ajaga (51 aastat), IV periood (1991–2009) praeguse iseseisvusajajärguga (18 aastat). Tuleb arvestada, et perioodid on eri pikkusega. Saksa ja nõukogude okupatsioon kestis kaks korda kauem kui esimene ja teine periood. Muidugi tuleb pidada silmas, et kuni 1956. aastani oli esperanto harrastamine Nõukogude Liidus keelatud.

Tabel 2. Esperantokeelsed või -teemalised raamatud temaatiliselt

Temaatika	Arv (%)
Õpikud ja sõnastikud	85 (39,5)
Ilukirjandus	54 (25,1)
Turism	27 (12,6)
Põhikirjad	12 (5,6)
Muusika	11 (5,1)
Varia	16 (7,4)
Esperantoloogia	10 (4,6)
Kokku	215 (100)

Esimesel perioodil ilmus Eestis 33 esperantokeelset või -teemalist teost. Esperanto-õpikud ja -sõnastikud moodustasid kaks kolmandikku kogu esperanto kirjasõnast (tabel 3). Õpikud olid suhteliselt pealiskaudsed, kujutades endast esperanto elementaarkursusi. Enamasti olid raamatukesed väikeseformaadilised. Nende tiraaž oli tavaliselt väike, 1000–2500 piires. Ainult Hermann Stahlbergi 19-leheküljelise õpiku tiraaž saavutas trükiarvu 10 000. Kõige mahukam sõnaraamatutest oli Jakob Rosenbergi 1912. aastal ilmunud esperanto-eesti sõnastik, mis võimaldas toona lugeda keskmise raskusega teksti. V. Vaheri 1895. aastal Nürnbergis avaldatud pisisõnastik sisaldas ainult neid sõnu (üle 900), mis puudusid L. L. Zamenhofi koostatud universaalsõnastikus. Vaadeldud perioodil ei ilmunud ühtki eesti-esperanto sõnastikku, kuigi selle koostamisega Johannes Adolf Rahamägi tegeles, ilmselt piirduti võõrkeelsetega. 1912. aastal ilmusid viimased ennevabariigiaegsed õpivahendid. Peatselt algav maailmasõda ja teised murrangulised ajaloo-sündmused pärssisid oluliselt esperanto liikumist.

Ilukirjanduse valda kuulus üksnes Mihhail Lermontovi „Vürstitar Mary“ Edgar von Wahli tõlkes (avaldati kahes osas). Esimesel perioodil trükiti vähemalt nelja esperantoseltsi põhikirjad. Kolm J. A. Rahamägi raamatukest, mis tegelikult olid rahvusvahelise keele propagandabrošüürid, loetakse käesolevas kirjutises tinglikult esperantoloogia alla (nt Rahamägi 1911).

Tabel 3. Esperanto õpivahendid aastail 1893–1912

Ilmumisaeg	Autor	Õpivahend	Ilmumiskoht	Maht, lk	Tiraaž
1893	V. Vaher	Õpik	Tartu	30	?
1895	– „–“	Sõnastik	Nürnberg	24	?
1899	H. Stahlberg	Õpik	Tallinn	64	1000
1901	J. H. Vahtrik	– „–“	– „–“	18	1000
1902	J. A. Rahamägi ¹⁹⁹	– „–“	– „–“	48	?
1905	– „–“	– „–“	– „–“	72	?
1907	– „–“	– „–“	– „–“	32	600
1907	– „–“	Harjutused		71	2000
1908	H. Stahlberg	Õpik	Rakvere	56	1200
1909	J. A. Rahamägi	?	Tallinn	44	2500
1911	J. Rosenberg	Õpik	Tallinn	63	4000
1911	H. Stahlberg	Sõnastik	Rakvere	19	1000
1912	– „–“	Õpik	Tallinn	19	10000
1912	J. Rosenberg	Sõnastik	– „–“	128	2000

Teisel perioodil trükiti Eesti esperanto-liikumise ajaloos kõige rohkem esperantokeelset ja -teemalist kirjandust (95 raamatut), st ligemale pool kogu Eestiga seotud esperanto kirjavarast. Ilmus 34 esperanto-õpivahendit ja sõnastikku (tabel 4). Nende koostajateks olid Erik Arvisto (Einer), A. Koitla (Aleksander Kook), Hindrek Rikand, Jakob Rosenberg jt. Asjaomase perioodi kõige olulisema esperanto õpiku tegi keemikuharidusega E. Arvisto (1926). Õpik koosneb 18 õppetunnist, millest igaüks sisaldab a) uusi sõnu, b) lugemispala, c) kõneharjutust, d) grammatikaseletust ja e) sõnatuletuslikku osa. Puudusena võib mainida, et õpiku tekst on veidi raskepärane. Eraldi avaldas E. Arvisto nimetatud õpiku võtme ja sõnastiku.

¹⁹⁹ Raamatukese tõlkija.

Väga aktiivne õpivahendite autor oli Henrik Seppik (Sepamaa), kes üksi või koos rootsi esperantisti Ernfrid Malmgreniga andis teisel perioodil välja üle tosina õpiku, nende kordustrukü ning tõlke teadaolevalt esperanto, rootsi, taani, norra, eesti, tšehhi ja islandi keeles (nt Seppik 1938; Seppik, Malmgren 1936). Õpikute koostamisel lähtus H. Seppik kogemustest, mille ta oli saanud ungarlase Andreo Cseh' laialt tuntud otsemeetodit rakendanud esperanto-õpetajalt Skandinaavia maades. Arusaadava tekstiga, hästi ülesehitatud õpik sisaldab grammatikat, tõlke- ja muid harjutusi ning lugemispalu. 1935. aasta paiku nägi ilmavalgust ka H. Seppiku koostatud esperanto kõrgem kursus rootsi keeles. Hiljem on seda korduvalt välja antud esperanto keeles Ungaris ja Bulgaaria kirjastustes.

Tabel 4. Eestikeelsed esperantoõpikud ja propagandavahendid aastail 1922–1940

Ilumisaeg	Autor	Ilumiskoht	Lehekülgi
1922	V. Vaher	Tallinn	4
1923	P. Berg jt	Haapsalu	32
1923	A. Koitla	– „–	51
1926	E. Arvisto	– „–	159
1929	J. Adamtau	Tartu	4
1930	V. Setälä	Haapsalu	48
1930	?	Tallinn	40
1930	J. Rosenberg	– „–	153
1934?	?	– „–	40
1936	H. Seppik	Haapsalu	111
1939	E. Malmgren	Tallinn	8
1940	B. Ojasson	Märjamaa	40

Esperanto õppimisel kasutati mitmesuguse mahuga sõnastikke (tabel 5), millest kõige täiuslikum oli sõnastikutoimkonna liikmete Paul Bergi (Ariste), Hilda Dreseni, Elisabeth Lübeki, H. Seppiku, A. Suija ja Richard Tiigi koostatud 240-leheküljeline sõnaraamat (Vo-Ko 1927).²⁰⁰ Kahjuks ei jõudnud avaldamisküpseks mahukas eesti-esperanto sõnaraamat. V. Vaheri vestluskursusest ilmus kolm trükki.

²⁰⁰ Vo-Ko = *vortara komisiono* 'sõnaraamatu toimkond'.

Tabel 5. Sõnastikud ja vestmikud

Ilmumis- aeg	Autor	Sõnastik/vestmik	Ilmumis- koht	Maht, lk	Formaat, cm
1922	E. Arvisto	Esperanto-eesti	Tartu	44	22 x 15
1923	– „–	Eesti-esperanto	Haapsalu	86	19 x 12
1923	J. Rosenberg	– „– „–	Tallinn	85	– „–
1927	Vo-Ko	Esperanto-eesti	Haapsalu, Tallinn	240	– „–
1931	H. Rikand	Eesti-esperanto	Haapsalu	174	11 x 8
1933	– „–	Esperanto-eesti	– „–	235	– „–
1930	– „–	– „–	Tallinn	63	14 x 11
1931	– „–	– „–	– „–	63	– „–

Teisel perioodil suurenes ilukirjandusteoste arv kolm korda (16 raamatut). Jõudsid ilmuda eesti kirjanduse antoloogia esimene köide (1932), Friedebert Tuglase novellid, Marie Underi luuletused jm; publitseeriti Hendrik Adamsoni, Nikolai Liventhali ja Bernard Ojassoni originaalsed esperanto-teosed. Hakati välja andma turismikirjandust Eesti kohta (15 nimetust Tallinna, Tartu, Pärnu, Haapsalu jt kohta). Tänu muusik Hillar Sakaria (Saha) tegevusele trükiti mõned esperanto keeles loodud laulud koos nootidega ja kaheosaline teos eesti muusika ajaloost, tõsi küll üksnes esperantokeelse resümeeaga.

Kolmandal perioodil ilmus 58 Eestiga seonduvat raamatut. Esperantot õpiti üsna agarasti, mistõttu avaldati palju õpivahendeid. Ka koolides hakati esperantot õpetama fakultatiivainena. Sõjajärgsel ajajärgul avaldas esimese sõnaraamatu lühikese grammatikaülevaatega H. Seppik (Sepamaa 1957). Selle tiraaž oli 10 000 eksemplari. Peamiselt koostas sel perioodil õpivahendeid Jaan Ojalo, peale tema veel Johannes Palu ja Avo Suurmets. Eriti oluliseks sai J. Ojalo (1973, 1986) esperanto õpik, mis ilmus kolmandal perioodil kahes trükis tiraažiga 35 000 ja 25 000 eksemplari (!), lisaks veel sama õpik Braille' kirjas. Ilu- ja turismikirjanduse osa suurenes. Eestis ilmusid esperanto keeles väikeseformaadilised belletristikaraamatud Juhan Liivilt, Lilli Prometilt, Juhan Smuulilt, Anton Hansen Tammsaarelt, Friedebert Tuglaselt jt suhteliselt suure tiraažiga (2500–12 000). Hendrik Adamsoni, Hilda Dreseni, Benita Kärdi ja Marie Underi luulekogud ilmusid välismaal. Moskvast üllitati eesti autorite teoseid ka Braille' kirjas (6 nimetust). Eesti kohta ilmus viis hästi illustreeritud raamatukest. Eesti keelde tõlgiti üsna

üksikasjalik esperanto keele teoreetiline sissevaade, mille autoriks oli moskvalane Magomet Issajev (1987).

Neljandal perioodil on ilmunud 29 raamatut. Seda on suhteliselt vähe, kuid mõned teosed on üpris mahukad. Raimund Haabvere ja ta töö jätkajate pikaajalise tegevuse tulemusel üllitati suur esperanto-eesti sõnaraamat (EEV, 810 lk), keskmise mahuga eesti-esperanto sõnastik J. Ojalo (1999₁) sulest, kuus raamatut Eesti kohta. Käsitletaval perioodil ilmus J. Ojalo (1995) esperanto keele õpiku kolmas trükk ja kahel korral sünonüümisõnastik (Ojalo 1993; 1999₂). R. Haabvere sõnaraamat on kõige mahukam plaankeeleraamat, mis on Eestis ilmunud esperanto eksistentsi jooksul. J. Ojalo (2000) koostas lühikese teatmeteose Eesti esperantoliikumise kohta. Kolmanda perioodi lõpul ja hiljemgi oli üks esperantoaktivistidest Valev Kruusalu, kes tõlkis proosat (nt Bornhöhe 1990) ning pani kokku kaheosalise ülevaate Eesti ajaloost (Estonoj 1997; 1998).

Kokkuvõtteks võib öelda, et esperanto õpivahendite ja sõnastike osakaal oli kõige suurem teisel ja kolmandal perioodil (tabel 6). Siis ilmus neist kolm neljandikku. Suur arv seondub paljude inimeste huviga rahvusvahelise keele vastu. See kehtib ka belletristika ja turismikirjanduse kohta. Liiasi oli nõukogude võim huvitatud nende ilmumisest kommunistliku propaganda eesmärgil. Ainult kahel esimesel perioodil trükiti esperantoorganisatsioonide põhikirju. Esperantoloogia-alane kirjandus oli väike, ometi tuleb arvestada tõika, et enamik Eestis välja antud interlingvistikat puudutavast kirjasõnast (lähemalt allpool) käsitleb esperantoloogiat.

Tabel 6. Esperanto-raamatute ilmumine eri ajajärgudel

Temaatika	1893–1917 Arv (%)	1918–1940 Arv (%)	1940–1990 Arv (%)	1991–2009 Arv (%)	Kokku
Õpivahendid ja sõnaraamatud	19 (57,6)	34 (35,7)	26 (44,8)	6 (20,7)	85
Ilukirjandus	3 (9,1)	16 (16,9)	25 (43,1)	10 (34,5)	54
Turism	–	15 (15,8)	6 (10,4)	6 (20,7)	27
Põhikirjad	4 (12,1)	8 (8,4)	–	–	12
Muusika	–	11 (11,6)	–	–	11
Mitmesugust	1 (3,0)	9 (9,5)	–	6 (20,7)	16
Esperantoloogia	6 (18,2)	2 (2,1)	1 (1,7)	1 (3,4)	10
Kokku	33 (100)	95 (100)	58 (100)	29 (100)	215

Teised plaankeeled

Ido loodi 1906. aastal. Ta kujutab endast reformatud esperantot. Ido oli Eestis väga vähe levinud. Siin ilmus üksnes 4-leheküljeline anonüümne keelevõti (Rahwuswahelise, s.a). Keemik ja filosoof, Nobeli preemia laureaat Wilhelm Ostwald (1849–1916), kes oli lõpetanud Tartu ülikooli, avaldas aastatel 1909–1912 välismaal ido keeles mitmesugustel teemadel (keemia, filosoofia jm) kuus raamatut, mis on enamasti väga õhukesed (8–16).

Eestist pärineb filosoofilise keele (1916) ja transtsedentse algebra (1922) looja eestlane Jakob Linzbach (1874–1953). Tema raamat filosoofilise keele kohta oli üsna mahukas, sisaldades üle 200 lehekülje (Linzbach 1916). Aastatel 1921–1922 üllitas J. Linzbach Tallinnas ja Pariisis neli või viis teost transtsedentse algebra kohta prantsuse ja vene keeles (nt Linzbach 1931).

Oktsidentaali (hilisema nimetusega *interlingve*) lõi Eestis 1922. aastal baltisakslane Eduard von Wahl (1867–1948). Oktsidentaali keeles on seni Eestiga seotult avaldatud 17 oktsidentaali raamatut, neist 10 teost pärinevad E. v. Wahli sulest (sh viis 8-leheküljelist võtit) (tabel 7). E. v. Wahl oli mahuka oktsidentaali teatmiku kaasautoreid. See ilmus välismaal kaks korda: enne ja pärast Teist maailmasõda. Tema võrdlev sõnastik kõrvutas oktsidentaali sõnu kaheksa muu keele sõnadega (inglise, prantsuse, saksa, hispaania, itaalia, portugali, vene ja rootsi). Kõige paksemaks raamatuks on Tallinnas ilmunud saksa-oktsidentaali sõnaraamat, mille koostaja pärines Saksamaalt (Gär 1928). Mainitud 17 raamatust ilmusid pärast Teist maailmasõda üksnes kaks, ülejäänud trükiti aastatel 1920–1930. Kõik nimetatud raamatud käsitlevad oktsidentaali, peale ühe Rabindranath Tagore brošüüri (Thakur 1926).

Tabel 7. Oktsidentaali õpivahendid

Aasta	Autor	Teos	Ilmumiskoht	Maht, lk	Formaat, cm
1924–1928	E. v. Wahl	Mitmekeelne sõnastik	Tallinn	5 x 8	23 x 14
1925	– „–	Võrdlev sõnastik	– „–	180	14 x 11
1928	– „–	Õpik	Tallinn, Viin	24	17 x 12
1928	J. Gär	Saksa-oktsidentaali sõnastik	Tallinn	460	15 x 11

Interlingvistika

Lõpetuseks vaadelgem Eestiga seotud interlingvistikaraamatuid (tabel 8). Nende hulka on paigutatud ka plaankeeli propageerivad üllitised. Samas rühmas on esitatud ka teosed, mis käsitlevad üheaegselt mitut plaankeelt. Asjaomaste raamatute osakaal esimesel perioodil oli üsna suur välismaal ilmunud teoste autorite Wilhelm Ostwaldi ja Jan Baudouin de Courtenay tõttu, kelle elu ja tegevus oli seotud Tartu ülikooliga (nt Ostwald 1904; Baudouin de Courtenay 1908; Couturat jt 1913). Maailmasõdadevahelisest ajajärgust pärinevad ainult H. Seppiku ja E. N. Setälä väikesed plaankeelebrosüürid.

Tabel 8. Interlingvistikaalaste teoste arv ja osakaal (%) periooditi

1893–1917	1918–1940	1940–1990	1991–2009	Kokku
33 (56,9)	3 (5,2)	13 (22,4)	9 (15,5)	58 (100)

Kolmandat perioodi kajastavad üksnes aastad 1982–1990. Erandiks on kaks eesti keelemehe Valter Tauli teost, mis ilmusid Rootsis (1968₁; 1968₂). Kolmandat ja neljandat perioodi iseloomustab interlingvistika valdkonna teoste arvu suurenemine, mis seondub eelkõige slavisti ja interlingvisti prof Aleksandr Dulitšenko aktiivse tegevusega. Viimane oli Tartu ülikooli toimetuste sarjas aastatel 1982–2009 ilmunud väljaande Interlinguistica Tartuensis üheksa köite (kokku ligemale 1500 lk) ja Tartu ülikoolis 1990., 1991. ja 2005. aastal peetud interlingvistikonverentside teesikogumike peatoimetaja. A. Dulitšenko on avaldanud 1) mahuka, üle 900-leheküljelise venekeelse kataloogi rohkem kui 900 plaankeele projekti kohta (1983); 2) Nõukogude Liidus pärast Teist maailmasõda ilmunud interlingvistikaalase kirjanduse bibliograafia (1990) ning 3) nii esperanto-, eesti-, leedu- kui ka venekeelse populaarteadusliku teose rahvusvahelise keele ideede arengust (2004).

SOOME-UGRI PLAANKEEL BUDINOS: STRUKTUUR JA LOOMISPÕHIMÕTTED

Ilmunud: Pri la finn-ugra planlingvoprojekto budinos. – Interlinguistica Tartuensis 9. Международные языки в контексте евролингвистики и интерлингвистики. Internaciaj lingvoj en konteksto de eŭrolingvistiko kaj interlingvistiko. Материалы международной конференции (Тарту, 25.–26.09.2009). Тарту: Тартуский университет, 2009, 213–228. Soome-ugri plaankeel budinos: Struktuur ja loomispõhimõtted. – Võro Instituudi toimõndusõq 24. Väiküq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan. Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2010, 90–112.

Kirjutises tuleb vaatluse alla viimastel aastatel noore udmurdi kirjandusteadlase ja ajakirjaniku Aleksei Arzamazovi (udmurdipäraselt Arzami Očej) loodud keeleprojekt budinos, mis on mõeldud kommunikatsioonivahendiks kõigi soomeugrilaste vahel. Selle struktuur põhineb keelelooja sõnutsi soome-ugri keelkonna kõigil keelerühmadel: läänemeresoome (eesti, soome), volga (ersa ja mokša, mari), permi (komi, udmurdi) ning ugri keeltele (mansi, ungari) (Artejev 2008). Andmed teistest plaankeeltest, mis oleksid loodud mitme soome-ugri keele põhjal, puuduvad, ent teadaolevalt on XIX sajandil üritatud luua kolme plaankeelt ungari keele baasil. Nendeks olid *világnyelv* 'maailmakeel', *pantographia* (prantsuse keele osavõtul) ja *tolmácsnyelv* 'tõlkekeel' (Dulitsenko 1990: 70, 97, 107).

Budinose esimene põhjalikum analüüs pärineb teadaolevalt siinkirjutaja sulest (Ernits 2009₃). Käesoleva uurimuse aluseks on internetis avaldatud budinose miinimumgrammatika ja mitmekeelne sõnastik (Arzamazov s.a.; ilmunud ka paber kandjal) ning mõned ajalehekirjutised (Internetis 2009 jt). Vaatluse alt jäävad välja terviktekstid, mis on raamatu kujul ilmunud alles 2009. aasta novembris. Kirjutises käsitletakse budinose loomise sotsiaalset ja individuaalset fooni, keele ehitust ja loomispõhimõtteid, samuti antakse talle hinnang nii keelekorralduse printsiipide rakendamise kui ka keelepoliitika vaatevinklist.

Budinose loomise sotsiaalne ja individuaalne foon

Soome-ugri keelkonna eri rühmade keeled erinevad sedavõrd, et üksteise mõistmine ei tule kõne alla. Venemaal on omavaheliseks ja teiste rahvastega suhtlemise vahendiks vene keel, mujal aga inglise keel. Muret teeb mõlema keele ambitsioonikus. Lisandub kartus, et võõrkeel (st võõrast tüüpi keel) ei väljenda adekvaatselt soomeugrilaste mõttemaailma: „Samaaegselt vahendajakeel (tavaliselt on selleks vene keel) ei taga keele- ja kultuurialase suguluse tunnet, ei arvesta soomeugrilaste omapärasid „keeleteadvust“, representeerib „flektiivsuse psühholoogiat“, nivelleerib soomeugrilise mõtlemise „aglutinatiivsust““ (Ogja 2009). Seepärast taotles A. Arzamazov järgmist: „Ma tahaksin isegi, et soome-ugri esperanto oleks veidi „soome-ugri sanskrit“, väga kauge mineviku keel. Ma üritasin lülitada tema keelevälja ürgseid, nostraatilisi sõnakujusid. Ma võtsin arvesse ühe või teise keele leksika representatiivsust hüpoteetilise soome-ugri [ja] uurali keskuse suhtes, teiste sugulaskeelte suhtes.“ (Artejev 2008)

Pärast NSV Liidu lagunemist tekkis Venemaal piiratud võimalus soome-ugri ja teiste rahvaste rahvuslikuks ärkamiseks. Selle üheks avaldumisvormiks (eriti Udmurtia kirjanike ja kunstnike seas) on etnofuturism, mida iseloomustab püüe ühendada maailmakultuuri etnilise ja lokaalsega. Selle eesmärgiks on väikerahvaste püüd jääda praeguse globaliseerumise tingimustes ellu. Budinose-projekt ongi sündinud etnofuturismi lainearjal (Ropponen 2009).

Pole päris juhus, et uue keele idee tärkas just Udmurtia kõrgintelligentsi hulgas (ajakirjanikud, Iževski ülikooli õppejõud). Budinose loojaks sai Udmurdi Riikliku Ülikooli humanitaartehnoloogiate soome-ugri keskuse teadur, ajakirja Invožo toimetaja, Udmurtia PEN-klubi aseesimees, poet ja kirjanduskriitik A. Arzamazov. Tegu on soome-ugri filoloogi ja kahtlemata väga andeka isiksusega. See Nižni Novgorodi kubermangus sündinud mees, kes õppis udmurdi keele selgeks alles 17-aastaselt, on lõpetanud Udmurdi Riikliku Ülikooli udmurdi filoloogia udmurdi-ungari osakonna. Ta on välja töötanud oma meetodika udmurdi keele õpetamiseks, avaldanud ligemale pool-sada teadustööd keele, kirjandusloo ja folkloori piirialadelt (Obštši 2009). A. Arzamazov on polüglott, kes tunneb teoreetiliselt ja praktiliselt paljusid keeli. Tal on teoreetilised teadmised ka mitmest plaankeelest, eriti esperantost ja idost. Loomulikest keeltest valdab A. Arzamazov enda sõnutsi vabalt vene, udmurdi, tatari, ungari ja ersa keelt, vähemal määral inglise, prantsuse

ja itaalia keelt. Soome-ugri plaankeeles mõte hakkas tal sügenema juba koolipõlves, mil ta tegeles eriti intensiivselt soome-ugri ja turgi keelte õppimisega. Inimene on oma loomult taani kultuuriteoreetiku Johan Huizinga (1955) väitel *homo ludens*. Nii ka A. Arzamazov, kes on ise tunnistanud, et „soome-ugri ühiskeeles loomise projekt on haarav loominguline mäng, millel on mõistagi kindlad teaduslikud reeglid ja seadused“ (Artejev 2008).

Budinose sünni on panustanud veel mitmed õppejõud, nende hulgas ajaloodoktor, Udmurdi ülikooli professor Vladimir Vladõkin, folklorist ja filoloogidoktor Tatjana Vladõkina (n-na Perevoštšikova), majanduse professor Juri Perevoštšikov, filoloogidoktor ja Nižni Novgorodi Riikliku Ülikooli professor Nikolai Morohhin jt (Ogja 2009). Budinose õpiku autorina on märgitud A. Arzamazov, kuid raamatu koostajatena J. Perevoštšikov, Pavel Baženov (Bužõ Pavi), Jelena Rodionova ja Mari Riikliku Ülikooli keelte assistent magister Esa-Jussi Salminen. Viimatimainitu on tõlkinud sõnastikuosa soome ja inglise keelde (Ropponen 2009).

Keele nimetus

Uuritava keele esialgseks nimetuseks oli soome-ugri esperanto (*Fenno-ugro esperanta kela*), hiljem on selleks saanud budinos propageeriva täiendiga „soome-ugri ühiskeel“. Budinos on tuletatud ajaloo isa Herodotose (u 484 – u 425 eKr) teoses „Historia“ käsitletud Doni taga elanud rahva *βουδίνοι* järgi, keda mõnes kirjandusallikas peetakse ajaloolisteks komideks ja udmurtideks (nt Herodot 1985₁: 312; 1985₂: 379). Tegelikult ei sobi kreekapärase lõpuga budinos keele nimetuseks, sest ta erineb struktuurilt teistest asjaomase keele sõnadest.

Foneemid ja graafika

Budinos kasutab ladina tähestikku ning rõhk asetseb regulaarselt esimesel silbil. Keele autor peab seda ladina kirja inglise mudeliks, ent sellega ei saa üheselt nõustuda, sest erinevalt inglise tähestikust puuduvad selles *x* ja *y*. Tõsi küll, eritähiti ja diakriitilisi märke tähestikus pole, mis hõlbustab muidugi arvutikasutust. Kahjuks ei tehta õpivahendis lähemalt juttu ega esitata näiteid häälikute omaduste kohta. Seepärast pole päris kindel, millal *j* [j, ɟ] hääldub poolvokaal *j*-na, millal konsonandina, millal sarnaselt vene keelega on

ta eelneva hääliku palataliseerija. Seega ühel häälikul on kolm funktsiooni, mis esinevad, tõsi küll, eri positsioonides. Võib arvata, et siinpuhul on olnud eeskujuks vn *e* [je, 'e], *ě* [jo, 'o], *я* [ja, 'a], *ю* [ju, 'u] kahesugune hääldus ning kaudseks eeskujuks ehk ka ungari *gy* [d'], *ny* [ń], *ty* [t'].

Tähestik koosneb 25 grafeemist. Nende hulgas leidub keeleautori väitel kolm digraafi: *ch* [tš], *sh* [š], *zh* [ž]. Ent tegelikult on liitgrafeemide arv palataliseeritud foneemide kahetähelise märkimise tõttu veelgi suurem. Kindlasti kuuluvad liitgrafeemide hulka *dj* = /d'/ (nt *kadjma* 'sibul'), *lj* = /l'/ (*keljkka* 'muna'), *nj* = /ń/ (*kanjseva* 'harjumus'), *rj* = /r'/ (*erjma* 'aare'), *sj* = /ś/ (*rasjkea* 'rahvas'), *shj* = /š'/ (*bashjti* 'võtma') ja *tj* = /t'/ (*setjma* 'vaikne'). Samasse rühma kuuluvad veel *gj* = /g'/ (*kagji* 'haletsema, kahetsema'), *kj* = /k'/ (*kjasi* 'käskima'), *mj* = /m'/ (*somja* 'janu'), *pj* = /p'/ (*leppja* 'põrn'), *zhj* = /ž'/ (*kezhja* 'hernes') ja *vj* = /v'/ (*vjulo* 'ülemine'). Seega on peenendamata konsonantfoneeme ühtekokku 20 (sama palju on tähti konsonantide tähistamiseks) ja palataliseeritud konsonantfoneeme 13. Nende õige kasutamine muudab keeleõppimise ja kõnetaju, eriti mõnede soome-ugri rahva esindajatele eriti raskeks (vrd nt *elni* 'vaenutsema' ja *eljni* 'lõbutsema'). *C* tähistab foneemi /c/ (*citrona* 'sidrun') ja *z* foneemi /z/ (*jozi* 'klassifitseerima').

Erineval määral kasutatakse budinoses pikki konsonante. Kõige sagedasemad (sõnastikus leidub 12–31 sõna, osa neist on tuletised) on *kk* (*chakke* 'sageli'), *ll* (*lilla* 'lill'), *nn* (*kanna* 'koht, väljak'), *pp* (*chappi* 'lööma'), *rr* (*tarrija* 'sepp') ja *tt* (*attji* 'tänama'). Harvem (sõnastikus 1–6 juhtu) esinevad *bb* (*babba* 'isa'), *dd* (*kedda* 'teisipäev'), *ddj* (*teddjo* 'lumivalge'), *ff* (*koffa* 'kohv'), *gg* (*magga* 'taigen'), *kkj* (*pjakkja* 'jalg'), *mm* (*lumma* 'ploom'), *pp* (*leppja* 'põrn'), *ss* (*kissa* 'kass'), *ttj* (*attji* 'tänama'), *vv* (*puvvi* 'uppuma') ja *zz* (*vizzo* 'ohtlik'). Siinkirjutaja arvates võiks harva esinevad pikad konsonandid keelest elimineerida.

Budinose kasutamisel tekitab tõsiseid probleeme *j* ja *i* eristamine. Haruldases sõnas *ajja* 'keha' hääldub esimene *j* vokaalühendis ilmselt poolvokaalina, teine aga helilise konsonandina. Nii ka sõnades *ajda* 'aed' ja *vijra* 'külaline' pole asjaomane häälik silbimoodustaja, ent mille poolest erineb *i* hääldamine sõnas *aita* 'tara' sõnast *ajta* 'abi'. Keelt peaks suutma kirja panna ka etteütluks järgi. Üheks väljapääsuks oleks *a* ja *i* piiril moodustada hiaatus nagu näiteks esperantos, vrd *bala(-i)* 'pühkima' (vrd Blanke 1985: 236). Seega tuleks hääldada *i(-)evi* 'teatama' (kuid *jeva* 'uudis') ja *vi(-)jima* 'mõrv'. Tundub, et ka tähenduselt on esimesed kaks lekseemi üsna sarnased.

Keelekorralduses rakendatava selguse printsiip nõuab: „Mida suurem on võimalus tähenduslikuks väärmõistmiseks, seda suurem peab olema väljendi erinevus.“ (Tauli 1968: 29) Peale *j* ja *i* leidub budinoses veel nende üpris raske ühend *ji* (*jigi* ‘koputama’, *kojita* ‘konks’), ent tavainimese eristamisvõime on üsna tagasihoidlik, kui pole just tegu emakeelega.

Budinoses on viis vokaalfoneemi, mida tähistatakse järgmiste lihtgrafeemidega: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*. Läänemeresoome (*resp.* soome-ugri algkeele) *ä*, *ö*, *ü* asendamisel *a*, *o*, *u*-ga on vokaalidele eelnevad konsonandid muudetud palataalideks (*kjata* ‘käsi’, vrd soome-ugri algkeele **käte*-). See on ilmselt mõjustatud vene keelest.

Budinose kiri on peaaegu fonoloogiline, sest igale foneemiline vastab üks grafeem ja vastupidi (v.a eespool käsitletud *j*). Liiga paljude peenendatud konsonantide esinemine pole keele ökonoomia ja selguse printsiipide huvides soovitatav. Tänapäeva arvutitehnikast johtuvalt on tõrgeteta töötav tõesti ainult eritähedeta ja diakriitiliste märkideta tähestik, ent see peaks jääma siiski hädavariandiks. Teisalt pole ökonoomiline rohkete digraafide ja isegi kahe trigraafi (*shj*, *zhj*) kasutamine. Normaalsem oleks siinkirjutaja meelest kasutada võimaluse korral grafeeme *č*, *š* ja *ž*. Peenendust tähistava grafeemi *j* koormust aitaks vähendada apostroofi ‘ kasutuselevõtt, nagu seda tehakse läänemeresoome keeles (Ernits 2006₂: 5–6). Keeleautori postuleeritud ürgse soome-ugri vaimuga pole sugugi kooskõlas /ä/, /ö/ ja /ü/ puudumine. Tänapäeval esineb see arvuliselt küll vähem kui pooltes soome-ugri keeltes, ent kõnelejate arvu poolest (läänemeresoomlased ja ungarlased) siiski domineerivalt.

Morfoloogia

Budinos on unifitseeritud (üks käändkond, üks pöördkond) aglutinatiivne keel, mida iseloomustab rikkalik noomeni- ja verbivormistik (15 käänet, 4 minevikuaega jne). Ka sõnaliikide lõpud on unifitseeritud. Sõnaliigimorfeemid on laenatud esperanto (ja ido) keelest, kuid neile vastupidiselt tähistab *-a* nimisõna (*lum-a* ‘lumi’, *tal-a* ‘maja’), *-o* omadussõna (*gelj-o* ‘vaene’, *par-o* ‘hea’), kuid määrsõnadel nagu mainitud keeltes *e* (*par-e* ‘hästi’, *sharv-e* ‘harva’), samuti verbimorfeem *-i* (*pat-i* ‘matma’, *usk-i* ‘uskuma’). Tähelepanuväärne on see, et on unifitseeritud ka põhiarvsõnad, mille morfeemiks on *-u* (esperantos juhukombel üksnes *unu* ‘üks’ ja *du* ‘kaks’), näiteks *ikt-u*

‘üks’, *kjakt-u* ‘kaks’, *kutugen-u* ‘kuuskümmend’, *mili-u* ‘miljon’. Järgarvude tunnuseks on *-nto* (miinimumgrammatikas näited puuduvad). Omadussõnade keskvõrre moodustatakse *-mp-* abil (*buto* : *buto-mp-o* ‘loll : lollim’), ülivõrre aga analüütiliselt *sekte* ‘kõige’ abil, nt *sekte buto* ‘kõige lollim’. Isikulised asesõnad on moodustatud ebajärjekindlalt: ainsuses *mina* ‘mina’, *tina* ‘sina’, *so* ‘tema’, mitmuses *mi* ‘meie’, *ti* ‘teie’, *soda* ‘nemad’, seega kahe isiku puhul supletiivselt, mitmuse kolmas isik aga reeglipäraselt *-da* abil.

Nimisõnade mitmuse tunnuseks on *-da*, nt *juba* : *juba-da* ‘seelik : seelikud’, *pa(n)na* : *pa(n)na-da* ‘lusikas : lusikad’. Osal mitmuslikel sõnadel kasutatakse budinoses ainsust, nt *silma* ‘silmad’ ja *pelja* ‘kõrvad’, nagu see ongi soome-ugri keeltele iseloomulik (Osnovõ 1974: 219–220). Budinose omadussõnadel näib mitmuse lõpp esinevat üksnes substantiveerumise korral, nt *temo* : *temoda* ‘noor : noored’.

Soome-ugri keeltele (muide ka turgi keeltele) on iseloomulik possessiiv-sufiksrite süsteem. See omapära on kasutusel ka budinoses. Siinkirjutaja arvates teeb see keele õppimise asjatult raskemaks, sest asjaomased morfeemid on edukalt asendatavad possessiivsete asesõnadega *mono* ‘minu’, *tono* ‘sinu’ jne. Need on enamasti moodustatud näiliselt regulaarselt liite *-no* abil (v.a *sodo* ‘tema’), kuid lähemal käsitlemisel selgub, ainsuse esimeses ja teises isikus on muudetud türevokaali ja *n* kuulub tüve juurde (vrd *mina*, *tina*). Sõltuvalt omatavate arvust liituvad budinoses possessiivsufiksids nii ainsuse kui ka mitmuse vormidele: *pojka* : *pojka-m* : *pojka-da-m* ‘poeg : minu poeg : minu pojad’ jne.

Nagu eelnevast selgub, on budinoses säilitatud soome-ugri keelte aglutinatiivne iseloom. Sellest annavad tunnistust ka rohkete käänete kasutamine. Käändesüsteem näikse olevat loodud põhiliselt permi keelte baasil, kuid on mõnel määral arvestatud ka teisi soome-ugri keeli. Neil, kellele permi keeled pole emakeeleks, on tähenduselt raske osa käändeid eristada, näiteks ablatiivi ja egressiivi (mõlemad vastavad autori järgi küsimusele *kust?*). Osa käändeid tunduvad siinkirjutajale üleliigsed, nagu adverbiaalpositiiv (*kelle* või *mille järgi?*), prolatiiv (*mille kaudu?*), aditiiv (*mille suunas?*) jt. Seevastu budinoses ei tehta vahet välis- ja sisekohakäänete vahel, erinevalt sellest, nagu nad esinevad ungari ja läänemeresoome keeltes. Daativ (*kellele?* või *millele?*) tähendab peale põhitähenduse veel ka aega ja eesmärki ning ühe eseme muutumist teiseks, disjunktiiiv (*kelle* või *mille hulgast?*) muuhulgas valmistusmaterjali ja tegevuse põhjust ning illatiiv ka tegevuse toimumise aega.

Mitmuses liituvad käändetunnused mitmusetunnusele, nt *pojka-da-n* 'poja'. Erandlikult käänatakse ainsuse possessiivsufiksiga sõnad, mis lõpevad erinevalt teistest nimisõnadest kaashäälikuga. Sel puhul on viies käändes lisatud nn sidevokaal *a*, nt *tala-m* 'mu maja' : *tala-m-a-n* : *tala-m-a-t* : *tala-m-a-s* : *tala-m-a-sta* : *tala-m-a-ste*. Neist oleks õigupoolest ilma *a*-ta raskesti hääldatav ehk üksnes genitiiv ühendi *mn* tõttu. Tavaliste nimisõnade kombel käänduvad reeglipäraselt ka asesõnad: *mina-le* 'minule', *so-ge* 'temaga', *mi-t* 'meid'.

Vormirohke on ka verb. Tal on kõik isikulõpud, mis liituvad *i*-lõpuli-sele infinitiivile (nt *tun-i* 'õppima'), sh ainsuses *-n*, *-d*, *-b* (*tun-i-n*, *tun-i-d*, *tun-i-b*); mitmuses *-me*, *-te*, *-o* (*tun-i-me*, *tun-i-te*, *tun-i-o*). Pöördelõpud on identsed eesti keele isikulõppudega, v.a mitmuse 3. isiku *o*-lõpp, mille eeskujuks võib olla udmurdi esimese pöördkonna oma, vrd *был-о* 'nad seisavad' (Jazõki III 270). Erinevalt esperantost on teiste morfeemide liitumine *i*-lisele verbimorfeemile omapärane, mis peab kõikides vormides näitama, et tegu on verbiga. Teisiti poleks see võimalik ka häälduslikult, sest isikulõpud on defineeritud konsonantsetena.

Liitaegadest eristatakse olevikku, kindlat ja ebakindlat minevikku ning liitaegadest veel kaht minevikku ja üht tulevikku. Olevikul eriline tunnus puudub. Kindlat ja ebakindlat minevikku kasutavad mari, permi ja turgi keeled. Näiteks udmurdi keeles väljendab esimene aeg tegevust, mis toimus rääkija juuresolekul, teine aga tegevust, mida kõneleja ise pole näinud ega selles osalenud (Jazõki III 271). Funktsionaalselt vastab see eesti keele kaudsele kõneviisile. Kindla mineviku tunnuseks on *-ksi-*, millele liituvad isikulõpud, nt *tun-i-ksi-n* 'andsin', mis on analoogiline eesti keele tingiva kõneviisi tunnusega. Ebakindla mineviku morfeemiks on *-j-*, mis on sarnane soome-ugri lihtmineviku tunnusega, kuid koos *i*-lõpulise algvormiga sünnitab praktiliselt pika *i*, nt *tun-i-j-n* [tuniin].

Liitaegadest eristab keele looja esimest ja teist liitminevikku. Need nimetused pärinevad taas mari ja permi keeltest. Neis kasutatakse abisõnana *vol-i-ks* (vrd *vol-i* 'olla'), millele lisandub esimesel juhul verb olevikus, teisel juhul aga minevikus. Kahjuks puuduvad miinimumgrammatikas näited. Tulevik moodustatakse lekseemi *mul-i* 'mööduma (ajaliselt)' pöörde ja infinitiivi abil: *Pojka-m mul-i-b var-i tala-sa* 'mu poeg ootab kodus'.

Peale kindla kõneviisi on budinose verbil veel imperatiiv, jussiiv ja konjunktiiv. Eitavad vormid moodustatakse abisõna *a* lisamisega (*a var-i-de*

‘ärge oodake’). Jussiivi tunnuseks on *-ti*, nt *var-i-ti* ‘sundima ootama’, tingival kõneviisil aga *-ni*, nt *var-i-ni-me* ‘me ootaksime’.

Budinose verbidel eristatakse oleviku, mineviku ja tuleviku kesksõna, mille tunnusteks on vastavalt *-j-*, *-m-* ja *-n-*, nt *im-i-j-o* ‘imev, imeja’, *kerj-i-m-o* ‘palunud’, *kjas-i-n-o* ‘tulevikus käskiv’. Budinoses on kolm gerundiivi: *-sa*, *-ku* ja *-v*, nt *tun-i-sa* ‘õppides’, *tun-i-ku* ‘kui te õpite’, *tun-i-v* ‘õppinult’. Kasutusel on tugevdav partikkel *-kke* (*tun-i-kke* ‘õpi ometi’) ja küsipartikkel *-o* (*tun-i-d-o?* ‘kas õpid?’).

Sõnavara

Budinose leksika on laenatud mitmest soome-ugri keeltest. E.-J. Salminen andmeil leidub seal sõnu eri keeltest peaaegu võrdselt, kusjuures udmurdi ja ungari keele osakaal olevat ehk mõnevõrra suurem. Seejuures on keele arendamisel peetud silmas sõnade vanust ning eelistatud deskriptiivseid sõnu (Ropponen 2009).

Järgnevalt üritan öeldut veidi kommenteerida. Ilma kogu leksika päritolu ja statistilise analüüsita ei saa teha lõppjäreldest selle kohta, kuivõrd ühed või teised eelistused on otstarbekad, sest üksiknäiteid võib leida mitmesuguseid. Kahtlemata on head, sh ürgsusele viitavad vormid *luva* ‘luu’ (s-u **luve*), *meksha* ‘mesilane’ (s-u **mekš(e)*), *lemaa* ‘leem, supp’ (**leeme*), *pelja* ‘kõrv’ (**pel’jä*), *shinera* ‘hiir’ (**šijere*) (vt KES 1970).

Kaela tähistamiseks on budinoses võetud läänemeresoome *kajla* (vrd ee *kael*, sm *kaula*), mis on tegelikult balti laen; ürgne soome-ugri tüvi on teadupoolest **šepä* (ko *šyli*, udm *sil’*; EKE 1982: 26; KES 1970: 271). Sõnade *badja* ja *paja* ‘paju’ valikust ilmneb, et võrdselt on kasutatud soome-ugri algkeelele lähemal seisvat läänemeresoome ja sellest erinevat udmurdi keele kuju (vrd s-u **paje*; ko, udm *bad’*; KES 1970: 35). Usutavasti võib sageli selle põhjuseks olla seik, et mingi sõnakuju on juba hõivatud teise mõiste jaoks. Alati ei saa sellest üle tüvehäälikute muutmisega, nagu on näiteks toimitud *kala* ‘kala’ ja *kalja* [kal’a] ‘kapsas’ puhul (vrd sm *kaali*; soome kirja-keeles peenendamata), *puna* ‘koer’ (s-u **pene*) ja *shjola* (**šola*) ‘sool’ korral (KES 1970: 225, 273).

Sõnade vanust saab kriteeriumina arvesse võtta vaid teatava piirini. Nii on nõela tähistama pandud sm *äimä* ‘kotinõel’, millel oli peaaegu sama kuju uurali algkeeles, kuid komi ja mari keeles on see peaaegu tundmatuseeni

muutunud (vastavalt *jem* ja *im*; KES 1970: 99), kuid mitte hilisem laensõna, nt sm *neula* 'nõel'. Arvestada tuleb sellegagi, et paljud mõisted on soome-ugri ühisajast nooremad. Seepärast on budinosse sattunud üsna palju kaudlaene germaani keeltest, nii nooremaid kui ka vanemaid, nagu *kauno* 'kaunis, suurepärase', *kunsta* 'kunst', *kuppia* 'tass', *kurkka* 'kurk (köögivili)', *pjuksa* 'püksid', *rjagi* 'rääkima, vestlema', *telli* 'tellima'. Vähemalt osa neist oleks võimalik asendada puht soome-ugri sõnadega. Budinoses leidub kaudlaene teistestki keeltest: vene (*porkana* 'porgand', *vaba* 'vabadus'), indoiraan (shjorva 'sarv', *saranja* 'meri') jt. Viimasel juhul ongi budinoses võetud tarvitusele otse avesta kuju *zaranya*-, mitte aga selle hilisemad arendused soome-ugri keeltes (vt KES 1970: 104).

Tähelepanuväärsed on *em* 'on' kasutuselevõtt ja sõna moodustamine hüüdsõna abil: *o teki* 'vaimustuma' (sõna-sõnalt 'oo teha'), *o tekima* 'vaimustus', samuti sõnakorduse abil moodustatud mõisted *jalui-jalui* 'jalutama' (sünonüüm *jalvi*) ja *veri-veri* 'helisema'. Viimati mainitud võtted on siiski väga harvad. Sõnastikes on tähendused *mina* 'mina' ja *minja* 'minia' paraku ära vahetatud. Budinoses kasutatakse rohkesti internatsionalisme, nt *elektra*, *evra* (< vn), *frutta* (< itaalia?), *proekta*, *studenta*, kuid paljudel juhtudel asendavad neid omasõnad, nt *toditalamiesa* 'üliõpilane' = *toditala* 'ülikool' (*todi* 'teadma' + *tala* 'tare, maja, onn') + *miesa* 'mees'.

Rohkesti leidub sünonüüme erinevatest soome-ugri keeltest, kuid nad on enamasti sõnadest, mis tegelikult ei vajagi neid, nt *olua* (vrd sm *olut*), *paza* (mns *pose*), *sura* (ko, udm *sur*) tähenduses 'õlu'; *palai* ja *palji* 'põlema' (viimasest *paljti* 'süütama'), *seta*, *perekona*, *jeza*, *kasa* 'ühiskond' jne. Mitu sünonüümi on mõistetel 'supp', 'taldrik', 'tangud', 'valitsus' jne. See tõik ja lihtsõna *perekona* näivad osutavat ökonoomia printsiipide eiramisele keelekorralduses (vt Tauli 1968: 30–31). Teisalt ilmneb sageli selguse printsiipide tähelepanuta jätmise. On oht, et eri keeltest või keelerühmadest laenatud sõnade kasutamise võimalus soodustab tehiskeele ebasoovitavat jagunemist murreteks. Siinkirjutaja kahtleb, kas erinevalt vene keelest on tarvis eraldi sõnatüve aed- ja metsmaasika jaoks (vastavalt *bora* ja *osa*), kusjuures viimane tähistab mitmetähendusliku sõnana ka marja ja vilja üldse. Igapäevastel sõnadel (nt *sauna* 'dušš, saun', *tala* 'tare, maja, onn') tuleks tähenduste arv viia miinimumini, muidu võib kõnest täpne arusaamine osutada raskendatuks.

Liiga palju on budinoses homonüüme, millel on liiati tihti suhteliselt väike tähenduserinevus, nt *empara* '1. ese, asi; 2. varandus'; *ima* '1. nisa';

2. ime'; *jula* '1. niiskus; 2. pidu, püha; 3. jõulud'; *mela* '1. rind; 2. tunne'; *tulka* '1. lind; 2. sulg, sulepea'; *veta* '1. vesi; 2. uni'. Esineb ka sarnaseid sõnakujusid, millel on üsna väike tähenduserinevus, nagu *pechka* 'vili' ja *pechkea* 'pähkel, mari', *poja* 'haab' ja *paja* 'paju'. Budinose *pala* tähendab 'tükk, osa', kuid *palakella* 'pool tundi', *palona* 'keskpäev' ja *paleja* 'kesköö' (vrd vn *полдень* ja *полночь*). Tegelikuses pole need ainukesed väljendid, milles on kasutusel 'pool'. Seega *pal*-tüvi peaks tähendama ka poolt. Ent see muudab tüve tähenduskoormuse liiga suureks. Läänemeresoome keeltes ongi õigupoolest tegemist kahe erineva tüvega: **pala* ja **poole* (EKE 1982: 115, 126). Tegelikult on budinoseski olemas paralleeltüvi, nimelt *pjala* 'pool' (vrd mkš *пяле*).

Peale laenamise on budinose leksika rikastamiseks kasutatud sõnade liitmist ja tuletamist sõnamoodustusmorfeemide abil. Liitmine annab häid tulemusi uute mõistete saamiseks. Nii on saadud näiteks *ineo-miesa* 'president' ('suur + mees'), *jala-kana* 'külmkapp' ('jää + kapp', vrd sm *jääkaappi*), *livtia-tera* 'lennujaam' ('lennuk + ruum'; kuidas oleks *angaar?*), *ma-voja* 'nafta' ('maa + õli'), *sota-miesa* 'sõjamees' ('sõda + mees'), *valda-kepi* 'pildistama, fotografeerima' ('valgus + joonistama'), *veta-toba* 'vannituba, tualettruum' ('vesi + tuba'). Osa liitsõnaosiste puhul pole sõnastikus näidatud iseseisvat liitsõna või on see hoopis teise tähendusega, nt *ilma-shjora* 'kosmos' (*shjora* '?'), *jokaj-kirja* 'ajakiri' (*jokaj* '?'), *mikro-kempo-gura* 'mikrolaineahi' (teisal on 'ahi' *kora*), *nimi-koga* 'perekonnanimi' (*koga* '?'), *veta-jeza* 'veejuhe' (vrd *jeza* 'ühiskond').

Nimisõnade tuletamiseks on miinimumgrammatikas ette nähtud neli liidet: 1) *-a* (samaaegselt ka nimisõnasufiks), 2) *-i-ma* ja 3) *-i-musa* tuletab verbidest (*i* kuulub tegelikult verbi juurde!) ning 4) *-la* tuletab omadussõnadest (sõnastikus on vähemalt üks näide ka nimisõna kohta), nt *cheng-a* 'naer' (< *cheng-i* 'naerma'), *lill-a* 'lill' (< *lill-i* 'õitsema'); *el-i-ma* 'elu' (< *el-i* 'elama', vrd sm *elä-mä*), *tun-i-ma* 'õpetus', *vechk-i-ma* 'armastus'; *kir-i-musa* 'kirjandus'; *kard-i-musa* 'keeld', *kjus-i-musa* 'küsimus'; *kjam-la* 'tugevus, kõvadus' (< *kjam-o* 'kõva, tugev'), *ar-o-la* 'puhtus' (< *ar-o* 'puhas'), *miesala* 'inimkond' (< *miesa* 'mees'). Ent siia ei kuulu näiteks budinose *askela* 'samm', milles *l* esineb juba verbitüves (*aske-li* 'astuma') jpt, küll on aga tegu *l*-liitega soome-ugri kolmesilbilistes sõnades (vrd sm *aske-le* 'samm'). Budinose sõnastikust leidsin peale manitute verbidest substantiive tuletava *da*-liite, sh *kirjida* 'kirjutuslaud', *elida* 'elukoht', *tekida* 'tehas' (< *teki* 'tegema'; vrd sm *tehdäs*). Lõpuks võib lisada, et nimisõnade oluliseks tuletusallikaks on

j-kesksõna, nt *elija* 'loom' (< *eli-j-o* 'elav' < *eli* 'elama', vrd sm *eläjä*), *tuntija* 'õpetaja; õppejõud', *valdakepija* 'fotograaf'. Ebasoovitav sõna (tuletis?) arsti tähenduses on *emija*, sest *emi* tähendab sõnastikus hoopis 'suudlema'.

Verbide tuletamiseks on miinimumgrammatikas esitatud kaks liidet: *-li* korduva tegevuse ja *-zi* enesekohase tegevuse väljendamiseks, nt *tun-i-li* 'korduvalt õppima', *idizi* 'end kaitsma' (< *idi* 'kaitsma'). Lisaks leidsin sõnastikust verbiliited *-t-* ja *-lt-*, mis muudavad sihitu tegevuse sihiliseks (paljudes sõnades kuulub *-l-* tüve juurde!), nt *kuolti* 'tapma' (< *kuol-i* 'surema'), *ponalti* 'värvima', *shjulti* 'sülitama', *solti* 'soolama', *velti* 'seletama' (< *veli* 'mõistma'). Kas pole sünonüümsete morfeemide olemasolu siiski liigne luksus ühiskeeles jaoks?

Käsitletud tuletusmorfeemide (v.a *-a*) lähteks on üldiselt soome-ugri algupära noomeni- ja verbisufiks (vt Osnovõ 1974: 337 jj). Sõnastiku umbes kahest tuhandest sõnast moodustavad tunduva osa tuletised ja üleliigsed sünonüümid. Kindlasti napib budinoses olulisi sõnatüvesid, eriti näiteks looduse, tehnika, kunsti, teaduse mõistete väljendamiseks. Sõnastikus puudub isegi mõiste 'inimene', kuigi seal leidub *miesala* 'inimkond' (< *miesa* 'mees'). Üldiselt tuleb nentida, et sõnaloomes pole vajalikul määral rakendatud keelekorralduse üldpõhimõtteid, sealhulgas täpsuse nõuet. Eriti tuleb viimatimainitud arvestada terminite loomisel. Näiteks sõnastikus leiduvad *nila* 'kõri' ja *nili* 'neelama'. Õige tähendus *nila* jaoks on tegelikult 'neel', kuid 'kõri' jaoks tuleks leida muu sõna, sest tegu on täiesti erinevate elunditega.

Budinose rakendamine

Budinose rakendamine algas selle õpivahendi riputamisega internetti. See sisaldab miinimumgrammatikat ja kakskeelseid sõnastikke (mõisterühmade kaupa, vene-budinose, budinose-vene, budinose-udmurdi, budinose-ungari, budinose-soome, budinose-inglise). 2009. aasta algusel ilmus Udmurdi ülikoolis õpivahend 100-eksemplarises tiraažis ka paberkandjal (Ogja 2009). Nagu kirjutise alguses juba märgitud, avaldas A. Arzamazov 2009. aasta lõpul uue, ligemale 300-leheküljelise teose, mis sisaldab peale grammatika, sõnastiku ka vestmikku ning tõlkeid rahva- ja kunstluule vallast (Arzamazov 2009).

Keele looja arvates võtab budinose selgeksõppimine optimaalsel juhul aega üks kuu, seejärel hakatavat seda kasutama kõnes, andekamad ka juba

kirjas. Budinost valdavat viimastel andmetel paarkümmend inimest, kelle seas leiduvat udmurte, eestlasi ja venelasi (Artejev 2008). 2009. aasta sügisel alustas A. Arzamazov Udmurdi ülikoolis budinose kursust kümne üliõpilasega (Škola 2010).

A. Arzamazov kirjutab budinoses luuletusi. 4. juunil 2009 kõlas Tartus Jaani kirikus VIII Eesti noorte heliloojate festivali kontserdil esiettekandel tema sõnadele Mart Siimeri loodud laul „Ojman livtib“ (‘Mu hing lendab’) sopranile ja sümfooniaorkestrile (Jaanson 2009). Interneti suhtlusportaalis Facebook asub budinose sõprade klubi, millel on üle 80 liikme, kes andvat ideid uudissõnade loomiseks ning kirjutavat luuletusi (Sikk 2009). Sellega üritatakse keelt arendada. Asjaomase keeleprojekti vastu tuntavat huvi väidetavasti juba paljudes Euroopa riikides, aga ka USAs, Hiinas, Iraanis, Indoneesias, Fidžis, Iisraelis jm, ühtekokku 70 riigis, kusjuures Saksamaalt olevat laekunud üle 250 järelepärimise (Obštši 2009; Ardaševa 2010).

Kokkuvõtteks

Budinos on tähelepanuväärt soome-ugri ühiskeelee loomise katse. Plaankeeleteooria seisukohalt on tegu aposterioorse pasilaalia ja domineerivalt autonoomse keele projektiga. Budinos kuulub regionaalplaankeelte projektide hulka, nagu seda on näiteks ühisslaavi, intergermaani ja interromaani keel. Edasiarendamisel on see soome-ugri maailmas põhimõtteliselt kasutatav. Uut keelt on seni hinnatud mitmeti. Näiteks keeleteadlane Tõnu Seilenthall suhtub budinosse skeptiliselt: „Eksperimente võib küll igasuguseid teha, aga eelkõige tuleks soomeugrilastel tegelda oma keele õppimisega.“ (vt Sikk 2009). Ainult see on tõsise probleemi üks tahke, kuid ainuüksi emakeelest tänapäeva maailmas ei piisa. Teisalt võimaldab budinos põhiliselt suhelda üksnes soomeugrilaste vahel, kuid kindlasti on praegusel ajal veelgi sagedamini vaja suhelda ülejäänutega. On ju mõeldamatu, et budinost hakataks maailmas omandama massiliselt. Siinpuhul oleks siinkirjutaja meelest käesoleval ajal optimaalseks lahenduseks suhteliselt hästi arendatud, ajalooliste traditsioonidega plaankeele esperanto kasutamine. Liiasi on see neutraalne, st mitte ühegi riigi ega rahvuse keel, mis looks neile teiste arvelt suuri vaimseid ja materiaalseid eeliseid.

BERNHARD OJASSONI REFORMITUD ESPERANTO GRAMMATIKAST

Ilmunud: Б. Оясон и грамматика эсперанто. – Плановые языки. Итоги и перспективы. Тезисы докладов конференции по интерлингвистике (Тарту, 22–24 октября 1987). Тарту: Тартуский государственный университет, 1988, 44–47. Käesoleva kogumiku jaoks on kirjutist mõnevõrra täiendatud.

1930. aastate lõpus avaldas seni täpsemalt tuvastamata Bernhard Ojasson Märjamaal esperanto keeles kaks ilukirjanduslikku väiketeost, „Katkendid“ ja „Sammud väravate juures“ (Ojasono 1938; 1939).²⁰¹ Neis ilmnis mõningaid uuendusi esperanto grammatikas ja leksikas. 1940. aastal publitseeris B. Ojasson väikeses formaadis 16-leheküljelise brošüüri „Tsitaate grammatikast“ (Ojasono 1940), milles andis ülevaate oma uuendustest. Neis kätkeb autori mõneti iselaadne keelefilosoofia. B. Ojassoni seisukohad pakuvad esperantoloogilist huvi. Pole välistatud, et mõned väited leiavad ka praktilise väljundi. Käesolev kirjutis on informatiivset laadi, sest siinkirjutajal pole paraku piisavalt materjali esperanto grammatika minevikupäevadest.

„Tsitaatide“ eessõnas väitis autor, et tema ettepanekud ei puuduta keeellooja Ludwik Lejzer Zamenhofi poolt kehtestatud esperanto aluseid; uued keelevormid olevat vaid fakultatiivsed. B. Ojassoni järgi on keele struktuuri käsitlevate seletuste eesmärgiks teha oma teosed mõistetavaks.

Päritolu järgi eristas B. Ojasson, kes kasutas isepärast terminoloogiat, 1) „originaalseid“, s.o tuletamata (*originaj*), 2) sünteetilisi ehk tuletatud (*sintezaj*) ja 3) „ultrasünteetilisi“ (*ultrasintezaj*) sõnu (Ojasono 1940). Nõnda kuuluvad autori arvates tuletamata sõnade hulka nimisõna *o*, omadussõna *a* ning verbid *as*, *is*, *os*, *us* ja *i*, mida traditsiooniliselt ei peeta iseseisvateks lekseemideks, vaid *o* ja *a* vastavalt substantiivi ja adjektiivi grammatiliseks

²⁰¹ Pole selgitatud, kas see on sama Bernhard Ojasson (snd 1897), kes elas Läänemaal Martna vallas, arreteeriti 1949. aastal, saadeti 1951. aastal koos perekonnaga asumisele Novosibirski oblastisse Kolõvani rajooni ja vabanes sealt 1958. aastal (RIR III 587; RIR V 402).

lõpuks, tegusõnade puhul aga oleviku, mineviku, tuleviku, tingiva kõneviisi ja infinitiivi lõpuks, kuid autor kasutas neid iseseisvate sõnadena, nt *as* tähenduses 'on', *is* 'oli' (klassikalises esperantos *estas* ja *estis*). Originaalnoomenid on samaaegselt ka üldnoomenid (*ĝeneralaj nomoj*). B. Ojasson pidas „originaalseteks“ ka isikulisi asesõnu, eessõnu, artiklit jt. Tuletamata noomen väljendab tema arvates ka reaalselt või kujutletavat eksistentsi, ent „originaalne“ verb märgib mitte lihtsalt eksistentsi, vaid objektiga seotud eksistentsi. Vastavalt reaalsusele või kujutlusele eristas autor konkreetseid ja abstraktseid noomeneid. Viimaste hulka kuuluvad vastavalt *vivo* 'elu' ja *ruĝo* 'puna' (lk 4).

„Süntetilised“ sõnad koosnevad grammatika autori järgi tüvest (*radiko*) ja tuletamata sõnast, kusjuures tüvi tähistab *eco* 't 'omasus' või *kvalito* 't 'omadus'. Esimene kujutab endast autori käsitluses elementaarset, objekti mõjul tekkivat muljet või mõtteelementi, *kvalito* aga omasuste või mõtteelementide summat. Näiteks sõnas *domo* 'maja' tähistab tüvi *dom-* omadust objektile, milles inimene elab.

„Ultrasüntetilised“ koosnevad B. Ojassoni väitel kahe tüve ja tuletamata sõna ühendist. Seejuures eristas autor neist liitsõnu, mis ühendas sidekriipsu abil, vrd „ultrasüntetilist“ *patramo* = *patr* + *am* + *o* 'isalik armastus' ja liitsõna *patr-amo* 'isa armastus; armastus isa vastu'.

Tähenduse alusel klassifitseeris B. Ojasson sõnaliigid üldisteks (sh üldnimisõna *o*, ülddeessõna *je* jne) ning erilisteks. Näiteks *je* võis kahe objekti vahelist üldist seost väljendades asendada kõiki eriprepositsioone, nt *libro je tablo* näitab mingit raamatu ja laua vahelist seost. Ent kui tahetakse väljendada sellist suhet laua ja raamatu vahel, mispuhul viimane surub end laua vastu ja see takistab raamatu kukkumist, siis kasutatakse erieessõna *sur* 'peal'.

Verbide ajavormide ja kõneviiside puhul ei kasutanud ta tavatermineid, vaid kirjeldavaid, sh vaid *as*-aja verbi 'olevik' (*as-tempa verbo*; st *as*-lõpulise aja verb), *is*-aja verb 'minevik' (*is-tempa verbo*) jne. Need väljendasid tema arvates reaalselt eksistentsi, kuuludes *as*-tegumoega (*as-modaj verboj*) tegusõnade hulka. Seevastu *us*-tegumoega verbid (*us-modaj verboj*) väljendasid ebareaalset, kuid võimalikku eksistentsi, mis sõltub teisest võimalikust eksistentsist, nt *glacio us*, *se frosto us* 'oleks jääd, kui oleks pakast'. Seega on tavamõistes tegu tingiva kõneviisiga. Samuti tähistasid ebareaalset eksistentsi, kuid seejuures soovitatavat, *u*-tegumoega verbid. Viimasel juhul on tavamõistes tegu käskiva kõneviisiga. Tuletamata tegusõna *i* pidas autor üldverbiks, mida kasutatakse *esti* 'olema' asemel.

B. Ojasson diferentseeris afiksids, mille hulka kuuluvad *-at-*, *-it-*, *-ot-*, *-um-*, *-oz-*, *-esk-*, *-mal-* jt afiksoididest (*-ant-*, *-int-*, *-id-*, *el-*, *en-* jt). Neist kuuluvad näiteks *-at-*, *-it-* ja *-ot-*, mis traditsiooniliselt tähistavad passiivi keskõnu, sufiksiste hulka, sest neid ei saavat kasutada iseseisvalt. Nende tähenduseks on 'mõju all': *ato* = *anta*+*o* mõju all (*amato* 'armastatu' = *o sub am-efiko* 'eksistents armastuse mõju all'). Autor seletas elemente *-anto*, *-into* ja *-onto* eksistentsina *as-*, *is-* või *os-* ajal, nt *aminto* 'armastanu' = *ama esto is-tempa* 'armastuse minevikuajaline eksistents'.

Tabel 1. Verbi ajavormid ja kõneviisid B. Ojassoni käsitluses

Ajavorm	Reaalne eksistents...	Kõneviis	Eksistents
<i>as-aeg</i>	... lausumise ajal	<i>as-</i>	... reaalne
<i>is-aeg</i>	... enne lausumist	<i>is-</i>	... potentsiaalne
<i>os-aeg</i>	... pärast lausumist	<i>u-</i>	... soovitav

Huvitavad on B. Ojassoni tähelepanekud ja täiendused üldsufiksi *-um-* tähenduste kohta. Nimetatud liide märgib järgmisi mõisteid: 1) tegevus, mis tähistab kas omasust või vahendit; 2) rõivas või ehe, kui sõnatüvi väljendab kehaosa; 3) tegutsemine sõnas *palpebrumi* 'silma pilgutama' (vrd *palpebro* 'silmalau'); 4) 'asetama' sõnas *lokumi* (vrd *loko* 'koht') jne.

Proosas soovitas B. Ojasson kuuluvuse ja omaduse eristamiseks kasutada esimesel juhul lõppu *-oa*, nt *patroa* 'isa (oma)' erinevalt vormist *patra* 'isalik'. Luules tuleks autori veendumusel lõppu *-oa* kasutada efektitsemiseks (subjektiivne aspekt!) ja riimivajadusteks. Teisalt pannakse ette rakendada *ao-*lõppu omaduse tähistamiseks, nt *pluvivu fratao*, *kaj êi-justao kaj l'egalao* 'kestku (= elagu edasi) nii vendlus, õiglus kui ka võrdsus'. Klassikalises esperantos tarvitatakse siinpuhul *ec*-liidet: *frateco*, *justeco*, *egaleco*.

B. Ojasson defineeris eessõnade funktsioone omamoodi (tabel 2). Ta kasutas palju isepärast sõnade ja lausete loogilist analüüsi, nt (*li*) *prematas ag ŝtono* 'teda rõhub kivi (= ta on rõhutud kivi poolt)' = *as sub prem-efiko ag ŝtono* 'on kivi poolt rõhumismõju all'; *Mi volas vidi Romon* 'ma tahan näha Roomat' = *mi as kun volo por i kun vido al Romo* 'mina on koos tahtmisega, et olema koos nägemisega Roomale'.

Tabel 2. Eessõnade funktsioonid B. Ojassoni käsitluses

Suhe tegevuse ja ... vahel	Eessõna
... tegija	Põhjuse <i>de</i> , <i>ag</i> = <i>age de</i> ‘poolt’
... teise tegevuse (kui see on põhjuslikus seoses)	<i>pro</i>
... motiivi	<i>por</i>
... vahendi	<i>per</i>
... ruumi või aja lähtepunkti	Tuleku <i>de</i>
... ruumi või aja lähtepunkti (kui see paikneb ruumi sisemuses)	Tuleku <i>el</i>
... lõpp-punkti (kui tegevus jõuab selleni kas kavatsuse tõttu või saatuse tahtel)	Suuna <i>al</i>
... ruumi või aja faktiliselt saavutatava lõpp-punkti	<i>gis</i>
Suhe omanduse ja valdaja vahel	Valdamise <i>de</i> ; <i>al</i>
Suhe objekti ja valmistusmaterjali vahel	Materjali <i>el</i>

Lõpetuseks tuleb öelda, et B. Ojassoni ilukirjanduslikud teosed vajaksid üksikasjalikumalt lingvistilist ja stilistilist analüüsi.

LAKSHMISWAR SINHA EESTIS

Ilmunud: Lakshmiswar Sinha Eestis. – Cejano. Almanako de Tartua Esperanto-Asocio. *Rukkilill*. Tartu Esperanto Seltsi almanahh 5. Tartu: Tartu Esperanto Selts, 2009, 17–29. Siinkohal jääb avaldamata L. Sinha ringreisi kroonika.

Käesolev kirjutis vaatab ühelt poolt killukest Eesti ja maailma esperantoliikumise ajaloost ning teisalt killukest Eesti-India (*resp.* eesti-bengali) kontaktidest 1930. aastal.

Mida on teada L. Sinhast?

Aasia tuntumaid esperantiste Lakshmiswar Sinha on sündinud 1. juunil 1905 Rarhisali küla rikkas perekonnas toonases Ašami provintsis India kirdeosas (Sinha 1966).²⁰² L. Sinha töötas laste käsitööõpetajana kuulsa bengali kirjaniku Rabindranath Tagore ehk Thakuri (1861–1941) poolt oma mõisas Santiniketanis Kalkuta lähedal rajatud instituudis (alates 1921. aastast Visva Bharati ülikool). L. Sinha oli R. Tagore lähedane sõber ja tema ideede vaimustatud poolehoidja. Ta suri 22. aprillil 1977 Santiniketanis.

L. Sinha täiendas end aastatel 1928–1929 Rootsis käsitöö õpetamise metoodika alal. Juba esimesel Rootsis elamise aastal õppis ta Stockholmis üle Euroopa tuntud keeleõpetaja Andreo Cseh' (1895–1979) juhendamisel esperantot. Hiljem täiendas ta oma keeleoskust Rootsi mitme esperantisti juures ja sooritas Rootsi Esperanto Instituudis eksami. Sama instituudi juhatuse liikme Ernfrid Cart Malmgreni (1899–1970) initsiatiivil alustas L. Sinha 1929. aasta septembris Rootsis oma loengureise. Ta sõitis läbi ligikaudu 10 000

²⁰² Peale asjaomase teose on L. Sinha eluloo koostamisel kasutatud järgmisi veebilehti: https://en.wikipedia.org/wiki/Sinha_Lakshmiswar (27.12.2015) <https://www.google.ee/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=Sinha+Lakshmiswar> (15.12.2015); <http://esperanto.net/literaturo/autor/sinha.html> (27.12.2015); Shjamal Kumar Paul. La historio de Esperanto en Barato. – Fenestro, 1999, n-ro 1 (<http://barato.50webs.org/fenestro/1999/jan.htm#historio>) (27.12.2015).

kilomeetrit ja esines üle 200 loenguga 30 000 inimese ees, samuti kaks korda Rootsi raadios. 1930. ja 1931. aastal tegi ta loengureisi Eestis, Lätis ja Poolas ning käis Stockholmis suure käsitöönäitusega tutvumas. Kolmandat korda viibis L. Sinha Rootsis 1933. aasta sügisest 1936. aasta sügiseni, külastades vahepeal ka Taanit, Norrat, Islandit ja Hollandit. Ta osales 1934. aastal Stockholmis ülemaailmsel esperantokongressil (Sinha 1966: 82, 88 jj). Seal oli tal ilmselt võimalus vestelda ka Eesti esperantistidega.

Kodumaal jätkas L. Sinha agarat tegevust esperanto vallas. Ta hakkas Ülemaailmse Esperanto Liidu peadelegaadiks. L. Sinha ja endise õpilase Abani Abusan Haldari jõupingutustega loodi 1960. aastate algupoolel Santiniketanis Bengali Esperanto Instituut. L. Sinha lõi kodukandis esperantoklubi ja õpetas kursustel esperanto keelt. Tema kuulsaim õpilane on kunagine Hyderabad ülikooli rakenduslingvistika professor Probal Dashgupto, kes oli aastatel 2007–2013 Ülemaailmse Esperanto Assotsiatsiooni esimees.

Juba 1929. aastal ilmus Stockholmis L. Sinha sulest originaalne draama „Sivaĝi“ India ajaloost XVII sajandil. See jutustab võitlusest kahe, head ja halba kehastava maharadža vahel.²⁰³ 1930. aastal nägi päevavalgust üksteisemõistmisest ja vendlusest kõnelev raamatuke „Ja kõik jääb mõtteks, kuid mitte teoks“. 1936. aastal ilmus Sinha sulest ülevaade „Hindu vaatab Rootsi peale“. Järgmised üllitised jäävad 1960.–1970. aastatesse, sh bengalikeelne raamatuke esperantoliikumisest (1963) ja mälestusteraamat „Aastad maa peal“ (1966). L. Sinha viimane esperantoalane teos ilmus 1974. aastal. Selleks oli bengalikeelne esperanto algkursus.

L. Sinha tutvustas esperanto vahendusel bengali kirjandust. Ta avaldas 1930. aastal bengali muinasjutte, mis tõlgiti ka rootsi keelde. Nende seas on „Jumal, vaene mees ja imeväärsed potid“, „Fakiir ja prints“ ning „Mis on tarkus?“. 35 aastat hiljem ilmus tema tõlkes kogumik R. Tagore seitsme lühijutuga, sh peale nimijutustuse „Näljane kivi“, „Hoka-Babu naasmine“, „Meeleheide“, „Pilv ja päike“, „Kabuliwala“ ning „Skelett“ ja „Külaline“.

²⁰³ L a k s h m i s w a r S i n h a. Sivaĝi: historia drameto. Stockholm, 1929. 68 lk.; Kaj ĉio restas penso sed ne faro: pri interkompreno kaj homara frateco. Stockholm: Eldona Societo Esperanto, 1930. 15 lk; Hinda rigardas Svedlandon. Stockholm: Eldona Societo Esperanto, 1936. 200 lk; Jaroj sur tero. Malmö: Eldona Societo Esperanto, 1966. 126 lk. Tõlked: Tri bengalaj fabeloj. Stockholm: Eldona Societo Esperanto, 1930. 39 lk; Bengalaj fabeloj. Bengaliska sagor / Övers. af Gösta Ahlstrand. Stockholm: Eldona Societo Esperanto, 1930. 63 lk; R a b i n d r a n a t h T a g o r e. Malsata ŝtono. Malmö: Eldona Mitra, 1961. 127 lk. (Serio Oriento – Okcidento 1).

See oli esimene raamat Ülemaailmse Esperanto Liidu sarjas „Oriento–Okcidento“ („Ida–Lääs“). L. Sinha tõlkis bengali keelde ka tuntud rootsi kirjaniku Selma Lagerlöfi (1858–1940) jutustuse „Tösen från Stormyrtorpet“ („Neiu Stormyrtorpetist“).²⁰⁴

L. Sinha ringreis Eestis

Eesti Esperanto Turismikomisjon (*Esperanta Turista Komisiono*) registreeriti 23. juunil 1930, kuid mõnda aega enne seda tegutses ta Eesti Esperanto Liidu sektsioonina. Komisjoni avamiskoosolek toimus 3. juulil, mil võeti vastu aasta tegevusplaan ja eelarve. Juhatusse valiti Karl Brauer, Helmi Dresen, Edgar Eik, Selma Neumann ja Henrik Seppik. Samal suvel organiseeris komisjon Rootsi üheksa ekskursiooni, milles osales nii esperantiste kui ka teisi huvilisi. H. Seppik, kes tegutses toona Rootsis esperantoõpetajana, kutsus turismikomisjoni nimel Eestisse Lakshmiswar Sinha, kes oligi nõus tulema. Rootsis viibis samal ajal ka esperantist Neeme Ruus, kes hankis kiiresti asjaosalisele viisa ja 3. septembril pärast ametliku kutse saamist asus L. Sinha laevale Kalevipoege, et sõita Tallinna (Sinha 1931).

L. Sinha saabus Eestisse 4. septembri keskpäeval. Siin korraldas külalise ringreise silmapaistev esperantist Helmi Dresen (1892–1941), keda peeti „Eesti esperantoliikumise hingeks“ (Ojalo 2000: 15). L. Sinha kavatses viibida Eestis kaks kuud. Ometi venis ta reis poole pikemaks (Dresen 1931). Juba kolm päeva pärast siia saabumist pidas ta esimese loengu täissaalile. Teda saatis igal pool suur menu.

L. Sinha (1966: 81–82) mälestustes kajastub Eesti-reis üsna põgusalt: „1930. aasta sügisel sõitsin ma Eestisse, kus preili Helmi Dresen Eesti Esperanto Assotsiatsioonist korraldas mu loengureisi. Eestis kestis loengureis 1936. aasta jõuludeni. Samuti pidasin loenguid Lätis ja Poolas. Eesti, Läti ja Poola ei olnud tollal nõnda rikkad kui Rootsi. Siiski sundisid esperantistide südamesoojus ja külalislahkus mind tundma end kõikjal kodus. Mulle sai varasemast selgemaks tõsiasi, et esperanto on elav ülemaailmne keel.“ Rohkem jutustavad L. Sinha etteastumistest siinsed ajalehed alates 13. augustist (Loengud 1930 jt; samuti Kroniko 1930; 1931).

²⁰⁴ Muide, selle teose eestikeelne tõlge kandis soomenduse eeskujul pealkirja „Soosauniku tütar“.

Kokku pidas L. Sinha 34 Eesti paigas 62 loengut 13 200 kuulajale (Dresen 1931). Ta loengud, mis kestsid vähemalt paar-kolm tundi, olid väga populaarsed. Neid tuldi sageli kuulama ka üsna kaugelt, puhuti isegi 25 km kauguselt. Huviliste seas oli nii noori kui ka vanu (Mis kõneles 1930).

Ajalehtedes rõhutati, et L. Sinha on hindu, kes kasutab bengali murra-
kut, nt ajalehes Lõuna-Eesti kirjutati, et „kõneles hindulane hindudest, India
poeg Indiast“ (Hindulane 1930₁; Õpetlane 1930). Tegelikult oli L. Sinha rah-
vuselt bengal, nagu R. Tagoregi. Bengali keelel, mis kuulub nagu hindi keel
ja sanskrit indoeuroopa keelkonna indoaria rühma, on palju kõnelejaid, umb-
kaudu 140 miljonit inimest. Bengalitel oli vanast ajast peale kõrgelt arenenud
kultuur (nt kirjandus alates IX sajandist). Oma loengutel deklameeris L. Sinha
bengali keeles R. Tagore luulet ja laulis bengali rahvalaule. Ühel juhul maini-
takse, et ta kandis ette bengalikeelse katkendi ühest draamast (Õpetlane 1930).
Ajalehes nenditi, et bengali luule on „täis rütmikat ja helisewust“ (India 1930).

Pärast loenguid näitas L. Sinha valguspilte India vanade ehitiste, täht-
sate isikute ja Tagore instituudi kohta. Need meeldisid rahvale väga. L. Sinha
käest võis osta temast tehtud fotoportreid, samuti esperantokeelseid trüki-
seid. Võru ajaleht mainis, et L. Sinha kinkis ajakirjanikule ühe enda raamatu
bengalikeelse pühendusega (Hindulane 1930).

Eksootiline India pakkus eestlastele suurt huvi. L. Sinha vastas paljudele
küsimustele. Näiteks Pärnu Endla teatris kestnud üritus seetõttu keskööni
(Hindulane 1930₂). Asjalike küsimuste kõrval esitati mõnikord ka ebakoha-
seid, näiteks Valgas (Hindulane 1930₁). L. Sinha andis tohutul hulgal auto-
gramme. Eriti olevat esinejat piiranud neiud. Näiteks Valgas kestnud auto-
grammide andmine 20 minutit (Hindulane 1930₁). Ainult üht Võru esinemist
pidas kohalik ajaleht igavapoolseks; sealsest huvipuudusest räägib ka kuula-
jate tagasihoidlik küsimuste arv (India 1930).

Esialgse plaani järgi pidi L. Sinha lahkuma Eestist kahe kuu pärast, et jät-
kata oma loenguid Lätis, ent jäi siia veel kaheks kuuks. Tema auks korraldati
lõunasööke. Teda kutsusid enda poole paljud koolidirektorid jt isikud. Näi-
teks viibis ta külas arstiteaduse professoril Aleksander Paldrockil. L. Sinha
külastas ise Siiami printsit, kes viibis parasjagu Eestis. Ta juhtis printsit tähele-
panu esperantole, nii et see töötas igati aidata kaasa rahvusvahelise keele
õpetamisele oma kodumaa koolides (Ruus 1930₂).

L. Sinha ettekannete temaatika

L. Sinha rääkis Eesti-ringreisil ainult Indiast. Paljud Eesti ja mõned välismaa esperantistid heitsid ette, et L. Sinha propageerib rohkem Indiat kui esperantot. Kuid etteheitjad ei mõistnud, et kuna L. Sinha loengud toimusid esperanto keeles, propageeris ta sellega huvitavatel teemadel kõneldes tohutul määral ka esperantot (Ojasild 1962: 72). Paljud kuulajad tulid pärast loengu lõppu tema juurde, huvitades sellest, kas esperanto on raske või kerge keel, kuidas saab seda õppida jne. Lisaks tõendas esperanto sorav kasutamine kuulajale võõrastest asjadest, et see on küllalt arenenud keel, milles saab väljendada kõike, isegi kauge maa „reaaliaid“ (Ruus 1930₁). Tähtis oli ka asjaolu, et eestlastel avanes esmakordselt võimalus saada teada Indiast otse selle maa esindaja suust.

L. Sinha pidas ettekandeid järgmistel teemadel: „Ida ja Lääs“, „India tavandid“, „India enne ja nüüd“ ning „R. Tagore ja M. Gandhi“. Neid varieeriti mitmel viisil. Ajalehtede vahendusel saame veidi aimu, mida ettekandja käsitles, millistest põhimõtetest lähtus.

Ida ja lääne kultuuride erinevuste põhjustest rääkides pidas L. Sinha oluliseks Euroopa ja India erinevaid olusid. Tema väitel hakati raskemate elutingimuste tõttu Euroopas pöörama suuremat tähelepanu materiaalsetele väärtustele, mis kutsus seal esile materialistliku ilmavaate domineerimise, ent Indias olid head tingimused, mistõttu seal tekkis soodsam võimalus hakata juurdlema hinge- ja eluprobleemide kallal. L. Sinha rõhutas, et indialastele on eurooplased hingetud olendid, kes ajavad taga üksnes materiaalsel kasu, mille tagajärjeks oli muu hulgas ka India vallutamine. Öhtumaa kriisi ja allakäigu pärast tundsid 1920. aastatel muret ka Euroopa õpetatud pead (Guénon 2008; Spengler 1940).

India omapärana käsitles L. Sinha ka kastisüsteemi, mis eurooplastele sugugi ei meeldivat. Ta väitis, et seda ei tohi ühekülgsest käsitleda „ühiskondliku ülekohtuna“, vaid kastisüsteemi aluseks on otstarbekohane tööjaotus. Seetõttu ei pea näiteks õpetlane tegelema kõrvaliste töödega. Kastide vahel polevat veriseid kodusõdu, sest indialased tõstvat harva käe oma kaasmaalase vastu.

L. Sinha leidis, et eurooplastel on Indiast üldiselt vildak ettekujutus. Tegelikult ei erinevat sealne elu ja kultuuritegevus Euroopa omast seda võrd, kui seda arvatakse. Tulevat aru saada, et Indias on rohkem idealismi

ja aatekõrgust kui Euroopas. Indialaste üldpõhimõte olevat taotleda lihtsat eluviisi, kuid ülevaid mõtteid, mistõttu neil ongi palju hingelist puhtust ja suurust (Elu 1930). Küsimusele, kuidas meeldib talle Euroopa elu, vastas loengupidaja, et Euroopa vanadel riikidel on palju saavutusi, kuid on ka selliseid traditsioone, millest tuleks vabaneda, kusjuures Eestil on noore riigina sellepoolest teistest lihtsam (Hindu 1930).

Paaritunnilises ettekandes „India enne ja nüüd“ käsitles L. Sinha India ajalugu, poliitikat, eluviise, traditsioone, R. Tagoret ja M. Gandhit. Kõneleja näitas esinemisel üles suurt diplomaatilist takti. Ta hoidus puudutamast India ja Inglismaa vahekordi, sh toonaseid rahutusi, väites, et vastasel juhul läheks jutt liiga poliitiliseks, mida ta tahtis igati vältida. Ettekandja meelest saavat sellest otsekoheselt rääkida vaid kodumaal (Õpetlane 1930). Võru ajakirjanikega vesteldes väljendas L. Sinha lootust, et edaspidi olukord Indias kindlasti paraneb, sest „enne päikese tulekut on pimedus ikka kõige suurem“ (Hindulase 1930). Esinemise käigus India kohta tundsid kuulajad huvi lasteabielu, hindude ristiisku suhtumise jms vastu (Huwitawad 1930).

Läbini positiivselt hindas L. Sinha mitu korda mainitud kahe suure kaasmaalase elu ja tegevust, millest ta rääkis põhjalikumalt eraldi ettekannetes (vt Vaimukangelased 1930). Esineja propageeris R. Tagore vaateid hariduse vallas ja tema rajatud õppeasutust ning M. Gandhi vägivallatu vastupanu ideed. Kuulajate seas tunti muuseas huvi, kas M. Gandhi õpetusel on midagi ühist kommunismiga ning miks ta ei võitle oma maa maharadžade jt suurnike vastu (Mis kõneles 1930).

Esitatust ilmneb, et L. Sinha, kes tundis hästi nii Euroopa kui ka kodumaa olusid, lähtus oma etteastetes Indiast kui tervikust, püüdes õigustada ja propageerida selle elufilosoofilist, usundilist jm omapära.

L. Sinha arvamused Eesti kohta

L. Sinha oli enne ringkäiku ammutanud Eesti kohta andmeid Rahvaste Liidu ametlikust bulletinist. Eesti kirjandusest tundis ta esperantotõlgete kaudu eelkõige Friedebert Tuglase ja Marie Underi teoseid. Esimese lause, mis ta eesti keeles olevat selgeks õppinud, kõlas „Ma armastan sind“. Nii olevat talle lausunud üks Tallinna plika (Hindulase 1930). L. Sinha diplomaatlikkus avaldus selles, et ta üldiselt hoidus arvamust avaldamast Eesti ja eestlaste kohta,

põhjendades seda liiga lühiajalise viibimisega eestlaste keskel (Õpetlane 1930).

Siinkirjutaja leidis ajakirjanduses L. Sinhalt vaid ühe arvamusalalduse Eesti kohta. See pärineb Võrust (Hindulase 1930). Intervjueeritav leidis, et Võru sarnaneb mõne India väikelinnaga, olles „väikene, lihtne, armetu“. Kõige ilusam näis talle sealne parki suunduv allee. Sinhale meeldis ka vaade Tamula järvele. Külaline pidas sümpaatseks Võru gümnaasiumi direktorit Juhan Koemetsa, kes olevat tundnud siirast huvi India vastu. Ka gümnaasiumi õppetööst saanud ta sümpaatse mulje. Esperantistide südamlikkusest ja külalislahkusest oli juttu juba eespool.

Kuidas iseloomustas L. Sinhat ajakirjandus?

Ajalehtedest võib leida üht-teist eksootilise maa esindaja iseloomustamiseks. Suhtumine võõramaalasse oli läbini positiivne. Näiteks kirjeldas ajaleht Kaja, et Sinha on elava loomuga, väheldase kasvuga, tõmmu näoga ja sinakasmustade juustega (Hindu 1930). Teisal mainiti ettekandja valju ja kõlavat häält (Mis kõneles 1930). Bengali „keel tundus kõrvale esimesel kuulamisel võõrana, olles pehme, ilma karedate häälikuteta“ (Huwitawad 1930). Ajakirjanduses ei jäetud mainimata ka, et L. Sinha kandis rahvarõivaid, mis olid kollasest siidist (Hindo 1930; Õpetlane 1930 jt).

Järgnevalt paar L. Sinhat iseloomustavat tsitaati, mis ei vaja kommenteerimist: „Juba hindulase [tegelikult bengali] eksootiline isik, tema alati naeralew kohwipruun nägu, süsimustad säravad silmad ja lumiwalged hambad köidawad ja tõmmawad ligi ääretu kuulajate massi.“ (Hindulane 1930₂); „... eriti õrnem sugu näis olewat waimustatud tõmmuwärwilise noormehe tulistest silmadest ja intelligentsist, kes oskas seda suurt kunsti olla lihtne ja sellejuures suursugune, nagu oleks terve maailm ja tema saladused awastatud idamaa õpetlase hinges“ (Õpetlane 1930; Hindulase 1930). Lisatagu siinkohal ka üks esperantoüllitises (vt Ruus 1930₂) leiduv lühiiseloomustus: „Ta ilmus publiku ette naeratavana, särasilmselt, rääkis heatujuliselt „entusiastlikult lõõmavalt“ ja kiiresti, et sageli oli teda raske tõlkida.“

Kokkuvõtteks

Bengali esperantist L. Sinha viibis 1930.–1931. aastal neli kuud Eestis, pidades paljudes kohtades üle 60 ettekande India ajaloost, eluviisidest, mõtte-
laadist jm. Kohtumised, mis toimusid ajajärgul, mil tavaeestlastel polnud
otsekontakte kaugete maade rahvastega, olid üliväga populaarsed. Esperanto-
keelsed esinemised andsid toona lootust, mis tänaseks on peaaegu kustumas,
et see keel võiks olla ühiseks suhtlemisvahendiks kogu maailmas.

LÜHENDID

Ülesleidmise hõlbustamiseks on kõik lühendid (arhiivid, keeled, kihelkonnad, külad, murded, mäluasutused, välja arvatud kirjandusallikad) paigutatud ühte loendisse. Kirjandusallikate lühendid esitakse kirjanduse loetelus. Kambja ja Nõo kihelkonna külade nime järel on sulgudes toodud nende kunagine mõisakuuluvus.

Aak – Aakaru k (Vana-Kuuste m)

Aar – Aardla k (Haaslava m)

Aia – Aiamaa k (Meeri m)

Amb – Ambla khk

Ann – Anna khk

Ans – Anseküla khk

ARS – Akadeemilise Rahvaluule Seltsi
rahvaluulekogu

Aud – Audru khk

E – Matthias Johann Eiseni
rahvaluulekogu

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

ee – eesti

EKI – Eesti Keele Instituut

EKLA – Eesti Kultuurilooline
Arhiiv

EKmS – Eesti Kirjameeste Selts

eL – lõunaeesti

EMK – Eesti Keele Instituudi eesti
murdekartoteek

Emm – Emmaste khk

eP – põhjaeesti

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv

ERM – Eesti Rahva Muuseum

ers – ersa

esp – esperanto

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi
rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

ha – handi

Haj – hajatalud

Han – Hanila khk

Har – Hargla khk

Hel – Helme khk

Hii – Hiievere k (Haaslava m)

Hil – Hiljamõisa k (Haaslava m)

HJn – Harju-Jaani khk

Hlj – Haljala khk

Hls – Halliste khk

Hää – Häädemeeste khk

Idu – Iduste k (Kammeri m)

i-e – indoeuroopa

Iis – Iisaku khk

ingl – inglise

is – isuri

Iva – Ivaste k (Kammeri m)

Jaa – Jaani khk

JMd – Järva-Madise khk

Juu – Juuru khk

Jõe – Jõelähtme khk

JõeK – Jõelähtme kihelkonna
 keskmurdeline osa
 Jõh – Jõhvi khk
 Jäm – Jämaja khk
 Jür – Jüri khk
 K – keskmurre
 k – küla
 Kaa – Kaarma khk
 Kad – Kadrina khk
 Kam – Kambja khk; Kambja k (Väike-
 Kambja m)
 Kan – Kanepi khk
 Kar – Karijärve k (Aru m)
 Kav – Kavandu k (Kammeri m)
 Kdj – Kodijärve k (Kodijärve m)
 Kee – Keeri m
 Kei – Keila khk
 Ker – Kerkovald k (Kambja kirikumõis)
 khk – kihelkond
 Khk – Kihelkonna khk
 KJn – Kolga-Jaani khk
 Kli – Kõlitse k (Ropka m)
 Kll – Kullaga ehk Kullakäe k (Unipiha
 m)
 KM – Eesti Kirjandusmuuseum
 Kmm – Kammeri k (Kammeri m)
 ko – komi
 Kod – Kodavere khk
 Koe – Koeru khk
 Kos – Kose khk
 kr – kreeka
 Krd – Kardla k (Tähtvere m)
 Kre – Kärevere k (Vana-Kuuste m)
 krj – karjala
 Krk – Karksi khk
 Krl – Karula khk
 krv – kreevini
 Krü – Krüüdneri k (Krüüdneri m)

Kse – Karuse khk
 Ksi – Kursi khk
 Ksm – Kaasmaru k (Tähtvere m)
 Kts – Kaatsi k (Suur-Kambja m)
 Kul – Kullamaa khk
 Kuu – Kuusalu khk
 Kõi – Kõivu k (Vana-Kuuste m)
 Käi – Käina khk
 Kär – Kärla khk
 Kül – Külaaseme k (Aru m)
 küsks – keskülemsaksa
 lad – ladina
 Lai – Laiuse khk
 Lan – Lange k (Vana-Kuuste m)
 ld – leedu
 Lei – leivu
 lms – läänemeresoomes
 LNg – Lääne-Nigula kihelkond
 lt – läti
 Lui – Luigaste k (Krüüdneri m)
 Luk – Luke k, m
 lv – liivi
 LVVA – Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs
 Lüg – Lügānuse khk
 m – mõis
 Mai – Maidla k (Maidla m)
 Mar – Martna khk
 Mat – Matukme k (Vana-Prangli m)
 Mee – Meeri m
 Mih – Mihkli khk
 mkš – mokša
 MMg – Maarja-Magdaleena khk
 mns – mansi
 mr – mari
 mrd – mordva
 mrj – merja
 Mts – Mõtsküla k (Meeri m)
 Muh – Muhu khk

Mõi – Mõisaküla k (Meeri m)	Rei – Reigi khk
Mõr – Mõra k (Haaslava m)	Reo – Reola k (Reola m)
Mär – Märjamaa khk	RGA – Российский архив древних актов; mikrofilmikoopia EAA-s
Nai – Naistevalla k (Vana-Prangli m)	Rid – Ridala khk
ne – neenetsi	Ris – Risti khk
ngn – nganassaani	RKM – Riikliku (nüüd: Eesti) Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu
Nõg – Nõgiaru k (Tähtvere m)	Rop – Ropka m
Nõu – Nõuste k (Krüüdneri m)	rts – rootsi (keel)
Omi – Omiste k (Unipiha m)	Rõh – Rõhu k (Tähtvere m)
Ote – Otepää khk	Rõu – Rõuge khk
p – pöördel (arhivaalidel lehenumbri järel)	Rän – Ränna k (Tähtvere m)
Pal – Palamuse khk	Räp – Räpina khk
Pan – Pangodi k, m	S – Samuel Sommeri setu vanavarakogu
Pee – Peetri khk	sa – saami
Pha – Püha khk	Saa – Saarde khk
Phl – Pühalepa khk	sam – samojeedi
Pih – Pihva k (Tähtvere m)	San – Sangaste khk
Pil – Pilistvere khk	Se – Setu
PJg – Pärnu-Jaagupi khk	Sim – Simuna khk
Plt – Põltsamaa khk	Sip – Sippe k (Vana-Kuuste m)
Plv – Põlva khk	SJn – Suure-Jaani khk
Pok – Poka k (Veski m)	sks – saksa
pr – prantsuse	slk – sõlkupi
Pri – Pringi k (Vana-Prangli m)	sm – soome
Pst – Paistu khk	Soi – Soinaste k (Tähtvere m)
Puh – Puhja khk	s-u – soome-ugri
Pul – Pulli k (Suur-Kambja m)	Sul – Sulu k (Luke m)
Pus – Pusu k (Vana-Prangli m)	Tar – Tarikatsi k (Krüüdneri m)
Päk – Päkste k (Haaslava m)	Tat – Tatra k (Suur-Kambja m)
Pöi – Pöide khk	TMr – Tartu-Maarja khk
Püh – Pühiküla k (Unipiha m)	Tnd – Tõrvandi k (Tähtvere m)
Raa – Raanitsa k (Raanitsa, varem Vana-Prangli m)	Tor – Tori khk
Rah – Rahinge k (Tähtvere m)	Trm – Torma khk
Rak – Rakvere khk	Trs – Tõraste k (Vana-Kuuste m)
Ran – Rannu khk	Trv – Tarvastu khk
Rap – Rapla khk	

Tõd – Tõdu k, m
 Tõr – Tõravere k (Meeri m)
 Tõs – Tõstamaa khk
 Täh – Tähtvere k, m
 Täs – Täsvere k (Ropka m)
 TÜR – Türi khk
 udm – udmurdi
 ung – ungari
 Uni – Uniküla k (Haaslava m)
 Urm – Urvamägi k (Suur-Kambja m)
 Urv – Urvaste khk
 Uue – Uueküla k (Aru m)
 Vai – Vaivara khk
 Var – Varbla khk
 Vas – Vastseliina khk
 vdj – vadja
 Vel – Vellavere k (Aru m)
 Ver – Vereva k (Vastse-Nõo m)
 Vig – Vigala khk

Vil – Viljandi khk
 Vis – Visnapuu k (Unipiha m)
 VJg – Viru-Jaagupi khk
 VKu – Vana-Kuuste k (Vana-Kuuste m)
 VII – Valjala khk
 VMr – Väike-Maarja khk
 vn – vene
 VNõ – Vana-Nõo m
 Voo – Voore k (Vana-Kuuste m)
 VPr – Väike-Prangli k (Väike-
 Prangli m)
 vps – vepsa
 Vrt – Varetjärve k (Krüüdneri m)
 VsNõ – Vastse-Nõo m
 Vss – Vissi k (Väike-Prangli m)
 Võn – Võnnu khk
 Vän – Vändra khk
 ÕES – Õpetatud Eesti Selts
 Äks – Äksi khk

ARHIIVIALLIKAD

- EAA 1255.1.157. Kambja kirikuraamat armulaua käijate kohta. 1818–1832.
- EAA 1286.1.75. Paistu koguduse meetrikaraamat. 1844.
- EAA 1733.1.3.–14. Tartu Ülikooli Akadeemiline Esperantoklubi.
- EAA 1865.2.13/2. Unipiha m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.45/3. Luke m: revisjonilehed. 1811.
- EAA 1865.2.45/4. Meeri m: revisjonilehed. 1811.
- EAA 1865.2.45/14. Meeri m: revisjonilehed. 1816.
- EAA 1865.2.45/17. Vastse-Nõo m: revisjonilehed. 1816.
- EAA 1865.2.45/18. Pangodi m: revisjonilehed. 1816.
- EAA 1865.2.47/4. Tähtvere m: revisjonilehed. 1834.
- EAA 1865.2.48/1. Aru m: revisjonilehed. 1850.
- EAA 1865.2.48/4. Meeri m: revisjonilehed. 1850.
- EAA 1865.2.48/8. Tähtvere m: revisjonilehed. 1850.
- EAA 1865.2.49/1. Aru m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.49/2. Keeri m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.49/4. Luke m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.49/5. Meeri m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.49/7. Vana-Nõo m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.49/7. Vastse-Nõo m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.50/1. Pangodi m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.50/2. Tähtvere m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.2.59/13. Suure-Konguta m: revisjonilehed. 1816.
- EAA 1865.2.61/2. Suure-Konguta m, Väike-Konguta m: revisjonilehed
ja ümberkirjutuslehed. 1858–1914.
- EAA 1865.2.122/14. Ropka m: revisjonilehed. 1850.
- EAA 1865.2.126/2. Ropka m: revisjonilehed. 1858.
- EAA 1865.3.209/1. Aidu m: revisjonilehed. 1795.
- EAA 2469.2.9936. Charte des zum Privatgute gehörigen Gesindes Suur Aijatse
no. 37. 1874.
- EAA 3699.1.1.3. Soome-Ugri Uurimiste Eesti Komitee.

- KM E 54616 (11) < M. J. Eisen. – Rehepapp ehk rahvausundi ja muistendite andmebaas (www.folklore.ee/rehepapp/tekst.php?perpage=1008&page=81; 5.02.2015).
- KM EKLA B-37.511. Fr. R. Kreutzwald – akadeemik P. Koepfen'ile.
- KM EKLA 63.6.1. Fr. R. Kreutzwaldi kirju.
- KM EKLA 63.6.3. A. Brandt, seitse kirja Fr. R. Kreutzwaldile.
- KM EKLA 63.6.6. Irboska vallavalitsus, kiri Fr. R. Kreutzwaldile.
- KM EKLA 63.6.8. P. Koepfen, neliteist kirja Fr. R. Kreutzwaldile.
- EKM EKLA 275.27.30. J. Aaviku „Päevaraamat“.
- LVVA 199.1.2. Lejas [kroņa] muiža (Aahof), 1811–1882 (<http://www.lvva-raduraksti.lv/ru/menu/lv/13/ig/14/ie/5847/book/32373.html>; 12. II 2012).
- LVVA 199.1.159. Ilzenes privātmuiža (Ilzen), 1811–1888 (<http://www.lvva-raduraksti.lv/de/menu/lv/13/ig/14/ie/5707/book/32193.html>; 12. II 2012).
- LVVA 199.1.449. Coru privātmuiža (Sohrhof), 1811–1859 (<http://www.lvva-raduraksti.lv/ru/menu/lv/13/ig/14/ie/5623/book/32085.html>; 12. II 2012).
- RGA 274.1.172. Kambja, Nõo jt khk: adramaarevisjon 1758 (koopia EAA-s).
- RGA 274.1.181/5. Paistu ja Viljandi kihelkonnad: adramaarevisjon. 1724 (koopia EAA-s).
- RGA 274.1.192/1. Helme, Tarvastu, Karksi, Paistu ja Viljandi kihelkonnad: adramaarevisjon. 1731 (koopia EAA-s).
- RGA 274.1.202. Helme, Tarvastu, Karksi, Paistu ja Viljandi kihelkonnad: adramaarevisjon. 1738 (koopia EAA-s).
- RGA 274.1.214/8. Halliste ja Paistu kihelkonnad: adramaarevisjon. 1744 (koopia EAA-s).
- RGA 274.1.240/1. Nõo khk: adramaarevisjon. 1721 (koopia EAA-s).²⁰⁵
- RGA 274.1.240/2. Nõo ja Puhja kihelkonnad. 1721 (koopia EAA-s).
- RGA 274.1.242/5. Paistu kihelkond: adramaarevisjon. 1758 (koopia EAA-s).

²⁰⁵ Lehenumbri jätkuvad järgnevas säilikus.

GRAMMOFONIPLAADID

C 60-13563-4 2X. Labajalg. Lembit Saarsalu kvartett. 1980.

M 30-41127. Vadja ja isuri rahvalaule. 1979 (Soome-ugri rahvaste laule).

KIRJANDUS JA ANDMEBAASID

- A 1782 = [Arvelius, Friedrich Gustav]. *Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat*. Tallinn: Lindworsse kirjadega.
- A 1914 = Aamisepp, Julius. *Kodujäneste-pidaja käsiraamat*. Wiljandi: H. Leoke.
- A 1917 = Aamisepp, Julius. *Eesti põllumehe kanakaswatus*. Wiljandi: H. Leoke.
- AA I–III = *Album Academicum Universitatis Tartuensis. 1918–1944*. Koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio, Helina Tamman jt. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond, 1994.
- Aader, Lembit 2007. Helme õpetajad aitasid piirkonnal ärgata. – *Sakala*, 13.10. (<http://www.sakala.ajaleht.ee/300109/laupaev/kodulugu/5029170.php>; 24.02. 2012).
- Aavik, Johannes 1924₁. *Keeleuuenduse äärmised võimalused*. [Tartu:] Istandik.
- Aavik, Johannes 1924₂. *Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted*. Ühes keeleuuenduste astmelise liigendusega. Tartu: Istandik.
- Aben, Karl 1957. Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 3 (1957). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 199–216.
- Adler 1966 = Адлер, Элна. Водский язык. – *Языки народов СССР 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Москва: Наука, 118–137.
- Adler, Elna 1970. Kommentaarid F. Tumanski „Lühikesele sõnaraamatule“. Vadja sõnaloend. – Öpik, Elina 1970. *Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul. Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses*. Toimetanud A. Viires. Tallinn: Valgus, 190–194.
- Agejeva 1989 = Агеева, Р. А. *Гидронимия Русского Севера-Запада как источник культурно-исторической информации*. Ответственный редактор Н. И. Толстой. Москва: Наука.
- Agranat 2007 = Агранат, Татьяна. *Западный диалект водского языка. Унифицированное описание диалектов уральских языков*. Москва–Гронинген (Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 26).
- Ahlqvist, August 1856. *Wotisk Grammatik jemte Språkprof och Ordförteckning*. Helsingforsia (Acta Societatis Scientiarum Fennicae 5).
- Ahmetjanov 1981 = Ахметьянов, Р. Г. *Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья*. Москва: Наука.

- Ahrens, Eduard 2003 [1853]. Eesti keele Tallinna murde grammatika. – *Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koostanud ja toimetanud Kristiina Ross*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–429.
- Ahven, Eeva 2007. *Pilk paberpeeglis. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Alatalu, Epp 1997. Laupäeval valitakse ilusaim eesti hobune. – *Postimees*, 6. 05.
- Alavi, Bozorg, Manfred Lorenz 1967. *Lehrbuch der persischen Sprache*. Leipzig: Enzyklopädie.
- Aleksejenko 1975 = Алексеенко, Е. А. К вопросу о так называемых кетах-югах. – *Этногенез и этническая история народов Севера*. Москва: Наука, 211–222.
- Aleksejev, Manakov 2005 = Алексеев, Ю. В., А. Г. Манаков. *Народ селу. Между Россией и Эстонией*. Москва: Европа (Евровосток).
- Allari, Henrik 1927. La parolado de mag. Joh. Aavik pri internacia lingvo. – *Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio*, 72–74.
- Aluve, K. 1976. *Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Ehitusajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus.
- Alvre, Paul 1962. Adverbide eesti taga – samojeedi *taka- pronominaalsest päritolust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 8* (1962). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 147–162.
- Alvre, Paul 1963. Kuidas on tekkinud vere-lõpulised kohanimed. – *Keel ja Kirjandus 4*, 219–224.
- Alvre, Paul 1965. Veelgi vere-lõpuliste kohanimede käsitlemisest. – *Keel ja Kirjandus 6*, 351–356.
- Alvre, Paul 1990. Alo Raun – sein Leben und Schaffen. – *Linguistica Uralica 3*, 197–201.
- Alvre, Paul 1993. Mihkel Veske fennougristina. – *Keel ja Kirjandus 1*, 1–10.
- Alvre, Paul 1995. Zum 190. Geburtstag des Akademikers F. J. Wiedemann. – *Linguistica Uralica 2*, 116–120.
- Alvre, Paul 1999. Typological Parallels between the Finno-Ugric Languages and Esperanto in Morphology (with Indo-European Background). – *Fennougristica 22. Indo-European-Uralic-Siberian Linguistic and Cultural Contacts*. Edited by Ago Künnap. Tartu: Tartu Ülikool, 17–25.
- Alvre, Paul 2000. Kirderannikumurde ja vadja keele ühisjooni. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1–13.
- Ambrosi 1813 = Амбросий Орнатский. *История Российской иерархии 5*. Москва.

- Ambus, Ada 1960. Lõuna-eesi kohanimedid Pihkva kroonikais. – *Keel ja Kirjandus* 12, 736–743.
- Ancītis, Krišjānis, Aleksandrs Jansons 1967. Mõnest Muinas-Läti kohanimest. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat* 22. Tallinn: Valgus, 302–311.
- Andrejeva, Alevtina. 1989. Vepsäläinen kulttuuriseura syntynyt. – *Neuvosto-Karjala*, 12. 07.
- Andronov 1965 = Андронов, М. С. *Дравидийские языки*. Москва: Наука.
- Andronov 1971 = Андронов, М. С. *Язык брауи*. Москва: Наука.
- AR = *Adolfs Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher 1. Livland*. Riga: Adolf Richter, 1909.
- Ardaševa 2010 = Ардашева, Юлия. «Будинос». Общий язык финно-угров. – *Удмуртская правда*, 13.01. (<http://www.udmpravda.ru/default/article?article=1250795044>; 14.01.2010).
- Ariste, Paul 1927. Setu jõulumängudest. – *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 121–133.
- Ariste, Paul 1941. Vadja keelenäiteid. *Tartu Ülikooli toimetused B XLIX*.₆ Tartu.
- Ariste, Paul 1948. *Vadja keele grammatika*. Tartu: Teaduslik Kirjandus (Nõukogude soome-ugri teadused 9).
- Ariste, Paul 1954. Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis (1802–1952). – *Ajaloo-keeleteaduskonna töid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 77–108 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 35).
- Ariste, Paul 1956₁. Isuri keelest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 2 (1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 32–52.
- Ariste, Paul 1956₂. Ühest vadja rahvalaulust. – *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Ajaloo-keeleteaduskonna töid* 43, 89–99.
- Ariste, Paul 1959. Läänemerelaste vanast merevaigu nimetusest. – *Etnograafia Muuseumi aastaraamat* 16. Tartu, 211–218.
- Ariste, Paul 1960₁. Ekstsessiivist läänemere keeltes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 6 (1960). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 145–161.
- Ariste, Paul 1960₂. *Vadjalaste laule*. Tallinn (Emakeele Seltsi toimetised 3).
- Ariste, Paul 1960₃. Isuri keelenäiteid. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused* 5. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 7–68.
- Ariste, Paul 1960₄. Tänapäeva vadjalastest. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* 17. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 203–224.
- Ariste, Paul 1961₁. Natuke tarvast. – *Eesti Loodus* 4, 253–254.
- Ariste, Paul 1961₂. Vadjalastest Narvas 1549. aastal. – *Keel ja Kirjandus* 9, 543.
- Ariste, Paul 1962₁. Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakuis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 8 (1962). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 11–18.

- Ariste, Paul 1962₂. *Vadja muinasjutte*. Tallinn: [Eesti NSV Teaduste Akadeemia] (Emakeele Seltsi toimetised 4).
- Ariste, Paul 1963. Veelgi vere-lõpulistest kohanimedest. – *Keel ja Kirjandus* 8, 474–475.
- Ariste, Paul 1964₁. Velaarpalataalse sulghääliku *k* afrikaadistumine. – *Töid eesti filoloogia alalt* [1]. Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], 3–20 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162).
- Ariste, Paul 1964₂. Vepsa muinasjutte. (Äänis- ja keskvepsa keelenäiteid). – *Töid läänemeresoome ja volga keelte alalt*. Toimetaja: E. Pajusalu-Adler. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, 5–23.
- Ariste, Paul 1965. *Vadja* kohanimes. – *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklitekogumik*. Toimetanud H. Moora ja L. Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, 91–106.
- Ariste, Paul 1968₁. *A Grammar of the Votic Language*. Bloomington. The Hague: Indiana University Press & Mouton (Indiana University publications. Uralic and Altaic Series 68).
- Ariste, Paul 1968₂. Wotisch čüürü. – *Советское финно-угроведение* 3, 165–168.
- Ariste, Paul 1969₁. Kas *ism* võib olla sõna? – *Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15* (1968–1969). Tallinn: Eesti Raamat, 79–86.
- Ariste, Paul 1969₂. *Vadja rahvakalender*. Tallinn: Valgus (Emakeele Seltsi toimetised 8).
- Ariste, Paul 1970. Kas *kabrist* ei võiks velmata? – *Eesti Loodus* 8, 459–460.
- Ariste, Paul 1971. Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen. – *Советское финно-угроведение* 7, 251–258.
- Ariste, Paul 1973. *Ferdinand Johann Wiedemann*. 2. tr. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1974₁. *Vadjalane kätkest kalmuni*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia (Emakeele Seltsi toimetised 10).
- Ariste, Paul 1974₂. *Vadja muinasjutte ja muistendeid*. – *Töid eesti filoloogia alalt* 4. Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], 3–34 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323).
- Ariste, Paul 1977₁. Kaks Vilhelm Thomseni kirja Mihkel Veskele. – *Keel ja Kirjandus* 7, 429–432.
- Ariste, Paul 1977₂. Korni keele velmamisest. – *Keel ja Kirjandus* 5, 294–295.
- Ariste, Paul 1977₃. *Vadja muistendeid*. Tallinn: Valgus (Emakeele Seltsi toimetised 12).
- Ariste, Paul 1978 = Аристэ, Пауль 1978. Прибалтийско-финские и иранские контакты. – *Fenno-ugristica* 5. *Uurali keelte grammatiline ehitus*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 3–10 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 456).

- Ariste, Paul 1981. *Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega*. Tallinn: Valgus (Emakeele Seltsi toimetised 14).
- Ariste, Paul 1982. *Vadja pajatusi*. Tallinn: Valgus (Emakeele Seltsi toimetised 18).
- Ariste, Paul 1983. Vadja komitatiiv. – *Fenno-ugristica 10. Uurali filoloogia küsimusi*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 16–25 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 643).
- Ariste, Paul 1986. *Vadja rahvalaulud ja nende keel*. Tallinn: Valgus (Emakeele Seltsi toimetised 22).
- Ariste, Paul 2005. *Vadja päevikud 1942–1980*. Koostanud, kommenteerinud ja saatesõna kirjutanud Ergo-Hart Västriku. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 22).
- Ariste, Paul 2010₁ [1934]. Mustlassõnu eesti keeles. – Paul Ariste. *Sõnalaenuõbu*. Koostaja Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa (Eesti mõttelugu 93), 227–234.
- Ariste, Paul 2010₂ [1937]. *Ahikotus*. – Paul Ariste. *Sõnalaenuõbu*. Koostaja Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa (Eesti mõttelugu 93), 317–321.
- Arnold Miller 1961 = Arnold Miller [Nekroloog]. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 7* (1961). Tallinn, 244–245.
- ARS = Арсланов, М. Г. 1966. *Афганско-русский словарь (пушту)*. Москва: Советская энциклопедия.
- Arzamazov s.a. = Арзамазов, А. А. *Койнэ «БУДИНОС». Обиций язык финно-угров*. Ижевск, s.a. (<http://www.shaer.ru/content/view/1/1/>; 14.01.2010).
- Arzamazov 2009 = Арзамазов, А. А. «Будинос». *Обиций язык финно-угров*. Ижевск: Удмуртский университет.
- Artejev 2008 = Артеев, Артур. Алексей Арзамазов: „Финно-угры заговора́т на своем эсперанто“. – *Молодёжь Севера*, 15.01. (<http://www.mskomi.ru/n/article.php/5116>; 14.01.2010).
- Arukask, M. s.a. Oskar Looritsa ja Paul Ariste narratiivid ning nende dialoogilisuse problemaatika „rahvalikuga“ 1 (http://www.sotsioloogia.ee/esso3/15/madis_arukask.htm; 20.02.2016).
- Arvisto, Erik 1926. *Esperanto õpiraamat iseõppimiseks*. Eestimaa Esperanto Liidu poolt läbi vaadatud ja heaks kiidetud. Haapsalu: P. Tamverk.
- Atlas 2001 = *Атлас для водителей. Ленинградская область. Западная часть*. Санкт-Петербург: Карта.
- Autio, Eero 1981. *Karjalan kalliopiirroksset*. Helsinki: Otava.
- AVE 2003 = *Arheoloogilised välitööd Eestis 2002. Archaeological Fieldwork in Estonia 2002*. Koostanud ja toimetanud Ülle Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet.
- AVE 2004 = *Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia 2003*. Koostanud ja toimetanud Ülle Tamla. Tallinn: Muinsuskaitseamet.

- AVE 2013 = *Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia 2012*. Koostanud Erki Russow, Arvi Haak ja Ester Oras. Muinsuskaitseamet, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- B 1887 = Constantin Blumberg. *Eesti hobune*. Rakvere: G. Kuhs.
- Baecklund, Astrid 1959. *Personal Names in Medieval Velikij Novgorod 1. Common Names*. Stockholm (Acta Universitatis Stockholmiensis. Études de Philologie Slave 9).
- Barantsev 1967 = Баранцев, А. П. Карельская письменность. – *Прибалтийско-финское языкознание. Вопросы фонетики, грамматики и лексикологии*. Ленинград: Наука, 89–104.
- Barantsev 1975 = Баранцев, А. П. О рукописном русско-вепском словаре середины прошлого века. – *Fenno-ugristica 1*. Tartu: Tartu Ülikool, 43–55.
- Barrow 1976 = Барроу, Томас. *Санскрит*. Москва: Прогресс.
- Baudouin de Courtenay, Jan 1908. *Zur Kritik der künstlichen Weltsprache. (Veranlaßt durch die gleichnamige Broschüre von K. Brugmann und A. Leskien)*. Leipzig: Veit & Comp.
- Bayerische = *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Rückschau – verstorbene Mitglieder (P–Q)* (http://www.badw.de/mitglieder/v_mit/v_mit_pq/index.html; 5.05.2010).
- BE XXI = *Brockhaus Enzyklopädie 21*. Völlig neu bearbeitete Auflage. Mannheim: F. A. Brockhaus, 1993.
- Begunov 1984 = Бегунов, Ю. К. Древнерусские источники об ижорце Пелгусии-Филиппе, участнике Невской битвы 1240 года. – *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1983 год*. Москва: Наука, 76–85.
- Belitser 1951 = Белицер, В. Н. *Народная одежда удмуртов. Материалы к этногенезу*. Москва: Издательство Академии наук СССР (Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия 10).
- Belitser 1973 = Белицер, В. Н. *Народная одежда мордвы. Труды мордовской этнографической экспедиции 3*. Москва: Наука (Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая 101).
- Belov = Белов, И. О. Vauxhall, ставшем на русский лад вокзалом. – *Российский курьер онлайн* (<http://www.kurier.hu/?q=comment/reply/982>; 5.08.2007).
- BER I = *Български етимологичен речник 1*. Составили В. Георгиев, И. Гълъбов, И. Заимов, С. Илчев. София: Издателство на Българската Академия на Науките, 1971.

- Bereczki, Andres 2011. Eesti kirjandus ungari keeles. – *Keel ja Kirjandus* 4, 277–284.
- Bertram, Georg Julius 1868. *Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen*. Dorpat: W. Gläser.
- Bezrukova 2005 = Безрукова, Л. Один из самых малых народов России хранит свою культуру. – *Труд*, 27. 08. (<http://www.trud.ru/Arhiv/2005/08/27/200508271580803.htm>; 20.02.2016).
- Bfl = *Est-, und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen I. Dänische und Ordenszeit*. Herausgegeben von F. G. v. Bunge und Baron R. v. Toll. Reval, 1856.
- BHO = *Baltisches historisches Ortslexikon I. Estland (einschließlich Nordlivland)*. Begonnen von Hans Feldmann. Herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Köln–Wien: Böhlau Verlag, 1985 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 8₁).
- Blanke, Detlev 1985. *Internationale Plansprachen. Eine Einführung*. Berlin: Akademie-Verlag (Sammlung Akademie-Verlag 34. Sprache).
- BN = *Tartu Riikliku Ülikooli õppeteaduskoosseisu biobibliograafianimestik 1944–1980*. Koostaja V. Haamer. Tallinn: Valgus, 1987.
- Boiko, Kersti 1998. Liivlased ja liivi keel. – *Kaheksa keelt, kaheksa rahvast*. Toimetanud Marje Joalaid. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 5–13.
- Boiko, Kersti 2000. *Līvõ kēļ. Lībiešu valoda. Piški optõbrõntõz. Mazā mācību grāmata*. Rīga: Kultūrkapitāla fonds.
- Bolonev 1978 = Болонев, Ф. Ф. *Народный календарь семейских Забайкалья. Вторая половина XIX – начало XX в.* Новосибирск: Наука.
- Bornhöhe, Eduard 1990. *Venganto. Rakonto pri malnova tempo de Estonio*. El la estona lingvo tradukis Valev Kruusalu. Hyvinkää: Oy Mendoservo Ak.
- Bovkalo = Бовкало, А. А. *Санкт-Петербургская епархия* (<http://www.petergen.com/bovkalo/kl/spbgdmuzover.html>; 26.02.2016).
- Brackel, Harald Ludwig Otto v. 1842. Nachtrag zu dem Aufsätze „zur Kenntniss der Alterthümer besonders aus Bronze, die in den Ostsee-Provinzen Russlands aus der Erde gegraben werden“. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands*. Riga, Leipzig, 341–378.
- Brandt, Adolf Johann 1845. Polnisch-Livland und dessen Bewohner. – *Inland* 26, 429–433; 27, 449–458.
- Brjussov 1930 = Брюсов, А. Я. Древние поселения на рр. Суне и Черной. – *Советская Карелия* 9/10, 94–112.

- Brjussov 1940 = Брюсов, А. Я. *История древней Карелии*. Москва: Государственный исторический музей (Труды Государственного исторического музея).
- Brockelmann, Carl 1965. *Arabische Grammatik. Paradigmen, Literatur, Übungsstücke und Glossar*. 16. Auflage. Leipzig: Enzyklopädie.
- Brodski 2007 = Бродский, И. В. Vepsänkelžiden kirjoiden bibliografii = Books in Vepsian – bibliography = Библиография книг на вепском языке по состоянию на 1.10.2007 г. (<http://www.oocities.org/meidenkodima/bibliografii.htm>; 25.01.2016).
- BRS = *Башкирско-русский словарь*. Составители К. З. Ахмеров и др. Москва: ГИС, 1958.
- Brugmann, Karl 1897. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Kurzgefasste Darstellung der Geschichte des Altindischen, Altiranischen (Avestischen und Altpersischen), Altarmenischen, Altgriechischen, Lateinischen, Umbrisch-Samnitischen*. Strassburg: Trübner.
- Brömsen, Karl Moritz v. 1819. *Russland und das russische Reich, ein geographisches Handbuch* 1. Berlin: C. G. Flittner.
- Bubrich 1955 = Бубрих, Д. В. *Историческая морфология финского языка*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Burukovski 1977 = Буруковский, Рудольф. *О чем поют ракушки*. Калининград: Калининградское книжное издательство.
- Bušmakín 1969 = Бушмакин, С. К. Морфологические особенности средне-восточных говоров удмуртского языка. – *Советское финно-угроведение* 1, 59–69.
- C 1903 = Cramer, W. *Nõuanded sigade pidamises ja sugutamises*. Wiljandi: J. Reevits.
- Caprona, Yann de 2013. *Norsk etymologisk ordbok. Tematisk ordnet*. 2. opplag. [Oslo:] Kagge.
- CDE = *Chambers Dictionary of Etymology*. Editor Robert K. Barnhart, managing editor Sol Steinmetz. Chambers Harrap Publishers Ltd, 2008.
- Ch 1862 = Charlé, Johann Julius. *Lamburi-Ramat küssimiste ja kostmistega, Eestima lamba-poistele õppetusseks ja juhhatamiseks*. Tallinn.
- Collinder, Björn 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Collinder, Björn 1965. *Hat das Uralische Verwandte? Eine sprachvergleichende Untersuchung*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Couturatjt 1913 = Couturat, Louis, Otto Jespersen, Richard Lorenz, Wilhelm Ostwald, Leopold Pfaundler. *Weltsprache und Wissenschaft* –

- Gedanken über die Einführung der internationalen Hilfssprache in die Wissenschaft*. 2te Auflage. Jena: Gustav Fischer.
- ČRS = *Чувашко-русский словарь*. Москва: Русский язык, 1982.
- D 1898 = Dammann. Looma-arst. – *Põllumehe Kalender 1899 aastaks*. Jürjew, 232–238.
- Demin 2008 = Демин, А. С. «Повесть временных лет». – *История древнерусской литературы. Аналитическое пособие*. Москва: Языки славянских культур, 24–44.
- Demjanov 2001 = Демьянов, В. Т. *Иноязычная лексика в истории русского языка. Проблемы морфологической адаптации*. Москва: Наука.
- DEO = Nielsen, Konrad 1976. *Dansk etymologisk ordbog. Ordenes historie*. København: Gyldendal.
- Depman, J[aan] 1958. Soome-ugri keeleteaduse ajaloost XIX sajandi tsaari-Venemaal. – *Keel ja Kirjandus* 6, 361–367; 7, 430–434.
- DEW I–XIII = Steinitz, Wolfgang 1966–1991. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache 1–13*. Berlin: Akademie-Verlag.
- DGI = *Diccionario general ilustrado de la lengua española*. Barcelona: Bibliograf, 1990.
- DL = *Das Dorpater Land 1624/27*. Herausgeber Oleg Roslavlev. Wolfratshausen-Waldram: Oleg Roslavlev, 1965 (Hefte zur Landeskunde Estlands 1).
- Dolgihh 1946 = Долгих, Б. О. О родоплеменном составе и распространении энцев. – *Советская этнография* 4, 109–124.
- Dolgopolski 1964 = Долгопольский, А. В. Гипотеза древнейшего родства языковых семей Северной Евразии с вероятностной точки зрения. – *Вопросы языкознания* 2, 53–63.
- Dolgopolski 1973 = Долгопольский, А. Б. *Сравнительно-историческая фонетика кушитских языков*. Москва: Наука.
- DPE = Fazil-i-Ali 1979. *A dictionary of the Persian and English languages*. New Delhi.
- Dresen, Helmi 1931. Lakshmiswar Sinha en Estonio. – *Informoj de Estona Asocio de Esperantistoj* 107 (1), 4–5.
- Drezen 1925 = Дрезен, Эрнест. *В поисках всеобщего языка*. С предисловием В. И. Невского. Москва: Земля и Фабрика.
- Drezen, Ernest. 1991. *Historio de la Mondolingvo. Tri jarcentoj da serĉado*. 4a eld. Moskvo: Progreso.
- Drevnerusskaja 1988 = *Древнерусская литература. Хрестоматия*. 2е издание, дополненное. Редактор Н. И. Прокофьев. Москва: Просвещение.

- Dr. Ise 1925. Nõo kihelkonna minevikust. – *Postimees*, 31.07.
- Dubrovina 1969 = Дубровина, З. М. Прибалтийско-финские элементы в топонимике Ленинградской области. – *Вопросы финно-угорской филологии* 2. Ленинград: Ленинградский государственный университет, 76–87 (Ученые записки Ленинградского государственного университета 335).
- DUC I–II = Platts, John Thomson 1884. *A Dictionary of Urdū, Classical Hindī, and English* 1–2. London: Sampson Low, Marston.
- Dulitšenko, Aleksandr 1982. Interlingvistika minevikust ja tänapäevast. – *Keel ja Kirjandus* 6, 288–295.
- Dulitšenko 1983 = Дуличенко, А. Д. *Советская интерлингвистика. (Аннотированная библиография за 1946–1982 гг.)*. Редактор П. Аристе. Тарту: Тартуский государственный университет.
- Dulitšenko, Aleksandr 1987. Esperanto 100: Tehiskeel tegelikkuses. – *Keel ja Kirjandus* 8, 480–487.
- Dulitšenko 1990 = Дуличенко, А. Д. *Международные вспомогательные языки*. Таллинн: Валгус.
- Dulitšenko, Aleksandr 2004. *Maailmakeele otsinguil ehk interlingvistika kõigile*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Dulson 1968 = Дульзон, А. П. *Кетский язык*. Томск: Томский университет.
- DW IX = Grimm, J., W. Grimm 1899. *Deutsches Wörterbuch* 9. Leipzig: Hirzel.
- EAL I = *Eesti NSV ajaloo lugemik I. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani*. Koostasid J. Kahk ja A. Vassar. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- EAM = Naaber, Vello 1984. *Eesti ala mõisate nimestik*. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Raamat.
- EBL = *Eesti biograafiline leksikon*. Tartu: Loodus, 1926–1929 (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused 2).
- Edgerton, Frankind 1985. *Buddhist Hybrid Sanskrit. Grammar and dictionary* 2. 5. edition. Delhi, Varanasi, Patna, Madras: Motilal Banarsidass.
- EE₁ = *Eesti entsüklopeedia* 3. Tartu: Loodus, 1934.
- EE₂ = *Eesti Entsüklopeedia. Eesti A–Ü*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003.
- EE₃ = *Enciklopedio de Esperanto* 1–2. Redaktis L. Kókény kaj V. Bleier. Budapest, 1933–1934.
- Eelsalu, Heino 1993. Linnulennuliselt Linnuteest ja astraalfolkloorist. – *Keel ja Kirjandus* 3, 165–170.
- EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. *Eesti etümoloogia-sõnaraamat*. Peatoimetaja Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- EEV = Haabvere, Raimund 2004. *Esperanta-estona vortaro. Esperanto-eesti sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Esperanto Liit.
- EEW I–XII = Mägiste, Julius 1982–1983. *Estonisches etymologisches Wörterbuch* 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EIS = Loog, Mai 1991. *Esimene eesti slängi sõnaraamat*. Tallinn: Oma kulu ja kirjadega.
- Eisen, Matthias Johann 1901. Ahikotused. – *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album* 6, 85–97. Jurjev: Eesti Üliõpilaste Selts.
- Eisen, Matthias Johann 1909. *Eestlaste sugu*. Tartu: E.K.S. Rahvakirjanduse toimekond.
- Eisen, Matthias Johann 1919. Rõngu kihelkonna valdade nimed. – *Postimees* 12. VIII, lk 6.
- Eisen, Matthias Johann 1921. Läti jäljed Eestis. – *Eesti Kirjandus*, 2, 33–37.
- Eisen, Matthias Johann 1922. *Eestlaste sugu*. 2. täiendatud trükk. Tallinna Eesti Kirjastuse-Ühisus (E. K. S. Rahvakirjanduse toimekonna väljaanne: Rahvakirjandus 3/5).
- Eisen, Matthias Johann 1929. Võnnu kihelkonna kohanimesid. – *Pühapäevaleht*, 3.11, 3.
- Eisen, Matthias Johann 1996 [1922]. *Esivanemate ohverdamised*. Tallinn: AS Mats.
- Eisenberg, Jerome M. 1984. *A Collector's Guide to Seashells of the World*. New York, London: McGraw-Hill Book Company.
- EJ = Eesti järved. Tallinn: Valgus, 1968.
- EKE = Raun, Alo 1982. *Eesti keele etümoloogiline teatmik*. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- EKL = *Eesti kirjarahva leksikon*. Koostanud ja toimetanud Oskar Kruus. Tallinn: Eesti Raamat, 1995.
- EKM I–IV = Saareste, Andrus 1958–1979. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV, indeks*. Stockholm: Vaba Eesti.
- EKR = *Eesti kohanimeraad*. Koostanud Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid jt. Toimetanud Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
- EKS I–VII = *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat 1₁–7₂*. Peatoimetajad: Rudolf Karelson, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1988–2007.
- Elomaa, Jarmo 1981. *Inkerin bibliografia. Luettelo vatjalaisia, inkeroisia ja Inkerin suomalaisia käsittelevästä kirjallisuudesta*. Helsinki (Castrenianumin toimitteita 22).

- Elomaa, Jarmo 1996. Vatjan alkuperän ongelma. – *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 4*. Jyväskylä: Moderatores, 157–160.
- Elu 1930 = „Elu olgu lihtne, kuid mõte kõrge“. India külalise ettekandest. – *Postimees*, 02.10., 5.
- EM I = Tanning, Salme 1961. *Mulgi murdetekstid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus (Eesti murded 1).
- EM II = Must, Mari 1965. *Keskmurde tekstid*. Tallinn: [Keele ja Kirjanduse Instituut] (Eesti murded 2).
- EM III = Keem, Hella 1970. *Tartu murde tekstid*. Tallinn: Valgus (Eesti murded 3).
- EM IV = Univere, Aili 1996. *Idamurde tekstid*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (Eesti murded 4).
- EM V = Must, Mari 1995. *Kirderannikumurde tekstid*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (Eesti murded 5).
- EM VII = Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. *Saarte murde tekstid*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (Eesti murded 7).
- EM VIII = Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000. *Läänemurde tekstid*. Tallinn: Eesti Keele Instituut (Eesti murded 8).
- EM IX = Mets, Mari, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba 2014. *Lõuna-eesti keelesaarte tekstid*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool (Eesti murded 9).
- EMS I–XXV = *Eesti murrete sõnaraamat* 1–5. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–2015.
- ENE I = *Eesti nõukogude entsüklopeedia* 1. (A – Dyn). Tallinn: Valgus, 1968.
- ER I–II = *Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest* 1–2. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- Erelt jt 1995 = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. *Eesti keele grammatika 1. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetaja), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Ergis 1974 = Эргис, Г. У. *Очерки по якутскому фольклору*. Москва: Наука.
- ERL I–IV = *Eesti rahvalaulud. Antoloogia*. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1969–1974.
- Ernits, Enn 1972. Probleeme ja ettepanekuid seoses pärsia nimede kirjutamisega. – *Keel ja Kirjandus* 4, 219–220.
- Ernits, Enn 1975. *Ahja päritolust*. – *Keel ja Kirjandus* 3, 177.
- Ernits 1976. = Эрнитс, Энн. Пермские этимологии [1]. – *Советское финно-угроведение* 3, 197–203.

- Ernits, Enn 1982₁. Einiges über die estnisch-lettischen Beziehungen. – *Baltistica* 1, 18–20.
- Ernits 1982₂ = Эрнитс, Э. К. О деятельности Тартуского академического клуба эсперантистов. – *Interlinguistica Tartuensis* 1. Актуальные проблемы современной интерлингвистики. Тарту: Тартуский государственный университет, 187–194.
- Ernits, Enn 1987. Muukeelsetest mugandustest eesti folklooris. – *Rahvaluulest*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 13–29 (Emakeele Seltsi toimetised 21).
- Ernits, Enn 1991. Episotoloogia-alasest sõnavarast vanemas eestikeelses veterinaarkirjanduses. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 34 (1988). *Sõna ja termin*. Tallinn: Eesti Raamat, 18–28.
- Ernits, Enn 1992. Soomeugrilased ajapeeglis. 1. Vepsakeelsest kirjasõnast. – *Tartumaa*, 30.12.
- Ernits, Enn 1993₁. Soomeugrilased ajapeeglis. 2. Vepsa keel koolis. – *Tartumaa*, 07.01.
- Ernits 1993₂. = Эрнитс, Энн. О происхождении и семантике корня *kVr-* в финно-угорских языках. – *Linguistica Uralica* 2, 81–88.
- Ernits, Enn 1994. „Lühike õpetus“ ja veterinaarias kasutatavad ravimtaimed. – *Eesti Loomaarstlik Ringvaade* 4, 54–56.
- Ernits, Enn 1996₁. Vätjalaisten assimiloitumisen historiaa. – *Historia Fenno-Ugrica. Congressus primus historiae Fenno-Ugricae* 1₁. Oulu: Societas Historiae Fenno-Ugricae, 193–206.
- Ernits, Enn 1996₂. Zur Phonetik, Morphologie und Lexikologie des Kreewinischen. – *Linguistica Uralica* 4, 249–259.
- Ernits, Enn 1997. Ein neuer Rekonstruktionsversuch der kreewinischen Texte. – *Linguistica Uralica* 3, 181–192.
- Ernits, Enn 1998. Parasitoloogia-alasest sõnavarast eesti vanemas veterinaarkirjanduses. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 35–42 (1989–1996). Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 22–31.
- Ernits, Enn 1999₁. Setu sõna siit, krevini lause seal. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 43 (1997). Peatoimetaja Mati Ereht, tegevtoimetaja Tõnu Tender. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 13–21.
- Ernits, Enn 1999₂. Põhjanev teos hääbunud krevini murdest. [Rets:] Eberhard Winkler. Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 1997. – *Keel ja Kirjandus* 1, 61–65.

- Ernits, Enn 2003. Tš-häälik XVI–XVII sajandi Lääne-Ingeri nimedes: Vadja keeleala piiridest. – *Võro Instituudi toimõndusõq 15. Õdagumeresoomõ hummogupiir. Läänemeresoomõ idapiir*. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut', 40–51, 217.
- Ernits, Enn 2004₁. Finnisch-ugrische Benennungen der Kaurimuscheln im Vergleich zu denen in indoeuropäischen und Turksprachen. – *Linguistica Uralica 1*, 5–15.
- Ernits, Enn 2004₂. Dmitri Tsvetkovi keelekasutusest ja rahvustundest. – *Võro Instituudi toimõndusõq 16. Kiil' ja hindätiidmine*. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut', 23–34.
- Ernits, Enn 2005. Vadja keele varasemast murdeliigendusest ja hilisemast hääbumisest. – *Võro Instituudi toimõndusõq 17. Piirikultuuriq ja -keeleg*. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut', 76–90, 183–184.
- Ernits, Enn 2006₁. Vadja liikumisest ja kirjakeelest. – *Keel ja Kirjandus 1*, 83–85.
- Ernits 2006₂ = Эрнитс, Энн. Об обозначении звуков в водском литературном языке. – *Linguistica Uralica 1*, 1–9.
- Ernits, Enn 2006₃. Kontaktidest keelevahetuseni läänemeresoomõ väikerahvastel. – *Võro Instituudi toimõndusõq 18. Mitmekeelsus ja keelevahetus Läänemeresoomõ piirkonnas*. Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut', 27–39.
- Ernits, Enn 2007₁. Taas vere-lõpulistest kohanimedest. – *Keel ja Kirjandus 11*, 907–915.
- Ernits, Enn 2007₂. Kuradite vägitõgudest Äänisjärve rannikul. – *Mäetagused 37, Hüperajakiri*. Toimetajad Mare Kõiva, Andres Kuperjanov. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 45–56.
- Ernits, Enn 2007₃. Kolle-pere levikust ja semantilisest arengust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 52* (2006). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 33–50.
- Ernits, Enn 2008₁. Mälehtüisi ja uurmiisi vad'alaisi kotsilõ. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat 7*. Toimetajad Triin Iva, Mari Mets. Tartu, 187–191.
- Ernits, Enn 2008₂. Läänemeresoomõ käändesüsteemidest Mihkel Veske kirjatõõde valgusel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 53* (2007). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 23–37.
- Ernits, Enn 2009₁. Mihkel Veske uurimustest soome-ugri keelte morfoloogia valas. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 54* (2008). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 54–71.

- Ernits, Enn 2009₂. *Võro ja onomatopoeetilis-deskriptiivne vVr-tüvi*. – *Keel ja Kirjandus* 11, 856–862.
- Ernits, Enn 2009₃. Pri la finn-ugra planlingvoprojekto budinos. – *Interlinguistica Tartuensis* 9. *Международные языки в контексте евролингвистики и интерлингвистики. Internaciaj lingvoj en konteksto de eŭrolingvistiko kaj interlingvistiko. Материалы международной конференции (Тарту, 25–26.09.2009)*. Тарту: Тартуский университет, 213–228.
- Ernits, Enn 2010₁. Mihkel Veske uurimustest eesti keele leksikoloogia vallas. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 55 (2009). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 9–31.
- Ernits, Enn 2010₂. Väärt lugemisvara vadja muistendite ja muinasjuttude näol. [Rets:] Предания и сказки водского народа. Vad'd'aa rahvaa jutud ja kaazgad. Составитель О. И. Конькова. Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Фольклор коренных народов Ленинградской области). – *Keel ja Kirjandus* 11, 857–860.
- Ernits, Enn 2010₃. *Elu raamatute keskel* [1]. *Tähised*. Tartu: [Eesti Maaülikool].
- Ernits, Enn 2014₁. Vaikimisi Pent Nurmekunnaga. – *Pent Nurmekund – keeletark ja õpetaja*. Koostaja Ott Kurs. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 466–469.
- Ernits, Enn 2014₂. [Rets:] Vadja keele sõnaraamat. Vad'd'aa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка. 2., täiendatud ja parandatud trükk. 2. trüki toimetanud Silja Grünberg, Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2013. – *Linguistica Uralica* 3, 227–233.
- Ernits, Enn 2015₁. *Elu raamatute keskel* 2. *Tähised*. Tartu: [Eesti Maaülikool].
- Ernits, Enn 2015₂. Lõuna-Eesti *a(h)i ~ ä(h)i*-alguliste kohanime päritolust. – *Keel ja Kirjandus* 10, 697–710.
- Ernits, Enn 2015₃. Esimene vadja keele õpik. [Rets:] В. М. Чернявский, Самоучитель водского языка. Vad'd'a ceele iseõpõtaja. Москва: Кнорус, 2014. – *Keel ja Kirjandus* 3, 209–214.
- Ernits, Tiiu, Enn Ernits 1984. Vadjalaste ja isurite tähelepanekuid taevakehade kohta. – *Eesti Loodus* 9, 577–581.
- Ernits, Tiiu, Enn Ernits 2001₁. Kaljutaieste otsinguil Eestis ja Karjalas. – *Mäetagused* 17/18. *Hüperajakiri*. Toimetajad Mare Kõiva, Andres Kuperjanov. Tartu, 218–230.
- Ernits, Tiiu, Enn Ernits 2001₂. In search for petroglyphs in Estonia and Karelia. – *Folklore* 18/19. *Hüperajakiri*. Edited by Mare Kõiva & Andres Kuperjanov. Tartu, 203–216.

- Ernits, Villem 1921. Nime de muutmise kultuuriloolisena nähtusena. – *Eestlasele eesti nimi*. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused 2), 16–27.
- Ernits, Villem 1925. Eesti-Ingeri Eesti-Soome kultuursünteesi katselavana. – *Üliõpilasleht* 6. Hõimunumber, 128–130.
- ERS = *Эрзянско-русский словарь*. Составили М. Н. Коляденков, Н. Ф. Цыганов. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1949.
- ES = *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1895.
- ESČ = Егоров, В. Г. 1964. *Этимологический словарь чувашского языка*. Чебоксары: Чувашское книжное издательство.
- ESK = Цаболов, Р. Л. 2001. *Этимологический словарь курдского языка 1*. Москва: Восточная литература РАН.
- ESM I–II = Гордеев, Ф. И. 1979–1983. *Этимологический словарь марийского языка 1–2*. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.
- ESO = Kärre, K., H. Lindkvist, R. Nöjd, M. Redin 1956. *Engelsk-svensk ordbok. Skolupplaga*. 3., omarbetade upplagan. Stockholm: Norstedt.
- ESR₁ I₁...II₆ = *Этимологический словарь русского языка 1–2*. Автор-составитель Н. М. Шанский. Москва: Издательство Московского университета, 1963–1975.
- ESR₂ I–IV = Фасмер, Макс 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка 1–4*. Москва.
- ESR₃ = Аникин, А. Е. 2000. *Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва, Новосибирск: Наука.
- ESS₁ = Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. *Eesti-saksa sõnaraamat*. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ESS₂ I–XXXIX = *Этимологический словарь славянских языков 1–39*. Москва, 1974–2014.
- ESS₃ = *Eesti slängi sõnaraamat*. Koostanud Kätlin Vainola ja Lemmit Kaplinski. Toimetanud Andres Aule. Tallinn: Aule kirjastus, 2003.
- EST₁ = Севортян, Э. В. 1974. *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва: Наука.
- EST₂ = Севортян, Э. В. 1978. *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на букву «Б»*. Москва: Наука.

- EST₃ = Севортян, Э. В. 2000. *Этимологический словарь тюркских языков. Обще-тюркские и межатюркские лексические основы на букву «К»*. Москва, Индрик.
- Estonoj 1997 = *Estonoj tra tempoj 1*. Kunmetis Valev Kruusalu. Tallinn: Eesti Esperanto Liit.
- Estonoj 1998 = *Estonoj tra tempoj 2*. La tekston de la 9-parta TV-filmo de Mart Laar konformigis, tradukis kaj iom komplektigis Valev Kruusalu. Tallinn: Eesti Esperanto Liit.
- ET = *Eesti talundid. Tartumaa*. Koostanud I. Lilles, A. Peda, A. Selgis, E. Sepp. Tartu: Raudvara, 1939.
- ETB II = *Eesti teaduse biograafiline leksikon 2. Kj–M*. Peatoimetaja Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005.
- Etnonatsionalnõje = *Этнонациональные общности России. Ижора* (http://www2.childfest.ru/good/42/04/06/new_4.htm; 20.02.2016).
- EU = *Encyclopædia Universalis. Thesaurus – Index A–C*. Paris: *Encyclopædia Universalis*, 1996.
- Eurén, Gustav Erik 1849. *Finsk språklära*. Åbo: J. C. Frenckell & Son.
- EUS I, II, VI = *Enciclopedia Universal Sopena. Diccionario ilustrado de la lengua española*. Barcelona: Ramon Sopena, 1980.
- EV = Д. В. Цыганкин, М. В. Мосин 1998. *Этимологиянь валкс*. Саранск: Мордовской книжной издательствась.
- EWA I–II = Mayrhofer, Manfred 1989. *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen 1–2*. Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter.
- EWB I–II = Löpeltmann, Martin 1968. *Etymologisches Wörterbuch der baskischen Sprache*. Dialekte von Labourd, Nieder-Navarra und La Soule I–II. Berlin: de Gruyter.
- EWD = Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2002.
- EWf = Gamillscheg, Ernst 1969. *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache 2*, vollständig neubearbeitete Auflage. Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter.
- F 1849 = Freundlich, C. W. *Põllomehhe ait*. Pärnu: F. W. Borm.
- F 1863 = Freundlich, C. W. *Põllomehhe ait*. 2. tr., Pärnu: [F. W. Borm].
- F 1888 = Freundlich, C. W. *Põllomehhe ait*. 3. tr, Pärnu: [F. W. Bormi pärijad].
- Fakultet = *Факультет антропологии. Европейский Университет в Санкт-Петербурге* (<http://eu.spb.ru/anthropology/alumni/alumni-list/11639-muslimov-mekhmet>; 15.02.2016).

- Faster, Mariko 2014. Kaks Hargla kihelkonna vetenime. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat* 59 (2013). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 28–45.
- Feoktistova 1980 = Феоктистова, Л. Х. Земледелие у эстонцев. *XVIII – начало XX в. Системы и техника*. Москва: Наука.
- Fettweiss, Ewald 1927. *Das Rechnen der Naturvölker*. Leipzig, Berlin: B. G. Teubner.
- Feyerabend, Liselotte 1985. *Die Rigaer und Revaler Familiennamen im 14. und 15. Jahrhundert. Unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft der Bürger*. Köln, Wien: Böhlau (Quellen zur baltischen Geschichte 7).
- Filippovitsh, Irina 1992₁. Vepsänkielen opettajat opiskelevat. – *Karjalan sanomat*, 02.07.
- Filippovitsh, Irina 1992₂. Markuksen evankeliumi vepsän kielellä. – *Karjalan sanomat*, 07.07.
- Fjodorov 1983 = Федоров, И. Т. 1983. Расселение ижоры в XIX–XX веках. – *Советская этнография* 5, 97–104.
- Fjodorov-Davõdov, German Aleksejevitš 1970. *Kurgaanid, ebajumalad, mündid*. Vene keelest tõlkinud J. Must. Tallinn: Valgus.
- Forsberg (Kulonen), Ulla-Maija 2010. Expressive vocabulary in the early phases of Finno-Ugrian. – *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum 1. Orationes plenariae*. Piliscsaba 9–14. VIII. 2010. Piliscsaba, 5–19.
- Forschungsstätten 1975 = *Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. Redigiert von János Gulya und László Honti. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Friedrich 1952 = Фридрих, Иоганнес. *Краткая грамматика хеттского языка*. Москва: Издательство иностранной литературы.
- Frölov 1981 = Фролов, Б. А. *О чем рассказала сибирская мадонна*. Москва: Знание.
- FSL I = Lönnrot, Elias 1874. *Finskt-svenskt lexikon 1*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.
- FZT II = *Фарҳанги забони тоҷики 2*. Под редакцией М. Ш. Шукурова, В. А. Капранова, Р. Хошима, Н. А. Масуми. Москва: Наука, 1969.
- Fählmann, Friedrich Robert 2002 [1844]. *Teosed 2*. Koostanud Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Gabe 1930 = Габе, Р. М. Материалы по народному зодчеству западных финнов Ленинградского округа. – *Труды Комиссии по изучению племенного состава населения и сопредельных стран 16. Западно-финский сборник*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 107–162.

- Gadzjatski 1940 = Гадзяцкий, С. С. Ижорская земля в начале XVII века. – *Исторические записки* 6, 100–148.
- Gaidamaško, Roman 2013. Finno-Ugric substrate appellatives in Russian dialects of the Upper Kama. – *Areal linguistics, grammar and contacts*. (= *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 4–2.) Tartu: ESUKA – JEFUL, 199–216.
- Galkin 1964 = Галкин, И. С. *Историческая грамматика марийского языка 1. Морфология*. Йошкар-Ола: Маркнигоиздат.
- Ganschow, Gerhard 1975. Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominalstämme (Gekürzte Fassung). – *Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus. 1. Acta linguistica*. Adiuvantibus Anu-Reet Hausenberg & Aime Kährik. Redegit Valmen Hallap. Tallinn: Valgus, 72–77.
- Gao, Jingyi 2014. Vanimad hiina laensõnad eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 10, 792–795.
- Gavrilov, Maksim 1989. Kansantanhujen elvyttäjä Vasili Kononov. – *Punalippu*, 2, 153–155.
- GD = *Der große Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1963.
- Georgi, Johann Gottlieb 1790. *Versuch einer Beschreibung der Russisch kayserlichen Residenzstadt St. Petersburg und der Merkwürdigkeiten der Gegend*. St. Petersburg: Müller.
- Gilyarevsky, R. S., V. S. Grivnin 1970. *Languages Identification Guide*. Moskva: Nauka.
- Golubeva 1973 = Голубева, Л. А. *Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв.* Москва: Наука.
- Gorbatševski 1967 = Горбачевский, А. А. *К вопросу о путях возникновения супплетивных форм в славянских языках*. Душанбе: Издательство Таджикского государственного университетата.
- Grande 1972 = Гранде, Б. М. *Введение в сравнительное изучение семитских языков*. Москва: Наука.
- Grane, Thomas 2007. Did the Romans Really Know (or Care) about Southern Scandinavia? An Archaeological Perspective. – *Beyond the Roman Frontier. Roman Influences on the Northern Barbaricum*. Edited by Thomas Grane. Roma: Edizioni Quasar, 7–30 (Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum 39) (http://varpelev.saxo.ku.dk/publikationer/Roman_sources_to_Scandinavia_2007.pdf; 24.01.2014).

- Gribova 1975 = Грибова, Л. С. *Пермский звериный стиль. (Проблемы семантики)*. Москва: Наука.
- GRL II = *Le grand Robert de la langue française. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* 2. 2. édition entièrement revue et enrichie par Alain Rey. Paris: Le Robert, 1988.
- GRL IX = *Le grand Robert de la langue française. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* 9. 2. édition entièrement revue et enrichie par Alain Rey. Paris: Le Robert, 1988.
- Gruzov 1968 = Грузов, Л. П. [Рец.:] И. С. Галкин, Историческая морфология марийского языка. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Таллин 1968. – *Советское финно-угроведение* 4, 309–312.
- Grünthal, Riho 1997. *Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura (Castrenianumin toimitteita 51).
- Gudkov 1969 = Гудков, В. П. *Сербохорватский язык. Грамматический очерк, литературные тексты с комментариями и словарем*. Москва: Издательство Московского университета (Языки мира. Серия пособий).
- Guénou, René 2008. *Nüüdismaailma kriis*. Tõlkinud Haljand Udam. Toimetanud Ülle Udam. Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Gurina 1961 = Гурина, Н. Н. *Древняя история Северо-Запада Европейской части СССР*. Москва; Ленинград: Академия наук СССР (Материалы и исследования по археологии СССР 87).
- Guštšina, Viola 1998. Šimjärvestä Vytegraan. Vepsäläisten tie sammuvasta kylästä venäläiseen kaupunkiin. – *Carelia*, 10, 73–77.
- Gär, Joseph 1928. *Deutsch-Occidental Wörterbuch*. Prefacio de Edgar de Wahl. Reval: Kosmoglott.
- H 1833 = J. C. A. Heyse. *Handwörterbuch der deutschen Sprache I*. Magdeburg.
- H 1906 = Hallenborg, J. F. [1906]. *Lammaste pidamise õpetus*. Wiljandi: H. Leoke.
- Habicht, Külli 2003. Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis. – *200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik*. Tartu: Tartu Ülikool, 171–210 (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25).
- Hagu, Paul 1978. Setude etnogenees agraartavandi valgusel. – *Keel ja Kirjandus* 10, 616–623.
- Hajdú 1985 = Хайду, Петер. *Уральские языки и народы*. Перевод с венгерского языка Е. А. Хелимского. Москва: Прогресс.

- Hajjam, Umar 1967. *Nelikvärsid*. Pärsia keelest tõlkinud Haljand Udam. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hakamies, Pekka 1991. Inkeri monietnisenä alueena. – *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 197–204 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 547).
- Hakulinen, Lauri 1968. *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. 3., korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Hakulinen, Lauri 1979. *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. 4., korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Haltsonen, Sulo 1957. Runoretki Inkeriin v. 1853. Lisätietoja D. E. D. Europaeuksen runonkeruun historiaan. – *Suomi 107*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1–68.
- Haltsonen, Sulo 1958. Lönnrotin keräämät vatjalaiset itkut. – *Virittäjä* 2, 183–189.
- Hansen, Marta 1978. Nii elati kodutalus. – *Mälestusi A. H. Tammsaarest*. Koostanud Eerik Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 47–62.
- Hasselblatt, Arnold, Gustav Otto 1889. *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Dorpat: Mattiesen.
- Haubner 1911 = *Haubners landwirtschaftliche Tierheilkunde*. Berlin: Paul Parey.
- Hausenberg 1972 = Хаузенберг, Ану-Рээт. *Названия животных в коми языке (Сравнительно-исторический анализ)*. Таллин: Академия наук Эстонской ССР.
- HDS I = Heyse, J. C. A. 1833. *Handwörterbuch der deutschen Sprache I*. Mit Hinsicht auf Rechtschreibung, Abstammung und Bildung, Biegung und Fügung der Wörter, so wie auf deren Sinnverwandschaft. Magdeburg: Heinrichshofen.
- HDS XXI = Heyse, J. C. A. 1842. *Handwörterbuch der deutschen Sprache 21*. Mit Hinsicht auf Rechtschreibung, Abstammung und Bildung, Biegung und Fügung der Wörter, so wie auf deren Sinnverwandschaft. Magdeburg: Heinrichshofen.
- Hedajät, Sadek 1959. *Hadži-Aga*. Pärsia keelest tõlkinud Inna Genss. Tallinn: Aja-lehtede ja Ajakirjade Kirjastus (Loomingu Raamatukogu 33).
- Heinsoo, Heinike 1992. Vatjalaisista ja vatjalaisuudesta. – *Sananjalka* 34, 164–170.
- Heinsoo, Heinike 2006. Paul Ariste ja Vaipoole vadjalased. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 51* (2005). Peatoimetaja Mati Ereht, tegevtoimetaja Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 222–239.
- Heinsoo, Heinike 2007. Kuidas vadjalased mäletavad taimede nimetusi. *Maamunaa tappab?* – *Võro Instituudi toimõndusõq* 20. *Õdagumeresoomõ kodo*.

- Läänemeresoome kodu*. Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut', 33–53.
- Heinsoo, Heinike 2012. *Õppõmizõ alku on rankk...* Vadja keele õpetamisest Vadja-maal. – *Soome-ugri sõlmed. 2010–2011*. Toimetaja Üve Maloverjan. Tallinn: Fenno-Ugria, 76–81.
- Heinsoo, Heinike 2014. Monument hääbuvale keelele. [Rets:] Vadja keele sõna-raamat. – *Keel ja Kirjandus* 5, 398–402.
- Heinsoo, Heinike 2015₁. *Vad'd'a sõnakopittõja*. Tartu–Helsinki: Mooses Putron muistosäätii.
- Heinsoo, Heinike 2015₂. Vadjalased ja vadja keel ei kao veel. – *Sirp*, 10.07.
- Helinski 1981 = Хелимский, Е. А. Этимологические заметки по энецкой ономастике. – *Советское финно-угроведение* 2, 119–130.
- Helinski 2000 = Хелимский, Е. А. *Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи*. Москва: Языки русской культуры.
- Help, Toomas 1998. Eelistame enda oma („Muutuv keel“). – *Keel ja Kirjandus* 12, 812–815.
- Hennoste, Tiit, Ellen Niit, Karl Pajusalu 2009₁. Murrete sõnavaralised erijooned. – Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Toimetaja Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 96–106.
- Hennoste, Tiit, Ellen Niit, Karl Pajusalu 2009₂. Kirderannikumurded. – Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Toimetaja Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 154–164.
- Hennoste, Tiit, Karl Pajusalu 2009. Siirdealad, murdeliidud ja muud kooslused. – Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Toimetaja Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 87–95.
- Herlin, Ilona 2003. Sanat ja asiat. – *Virittäjä* 1, 116–122.
- Hermann, Karl August 2001 [1884]. Eesti keele grammatik. – *Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150*. Koostanud Urmas Sutrop. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 25–172.
- Herodot 1985₁. *Das Geschichtswerk 1*. Berlin, Weimar: Aufbau (Bibliothek der Antike. Griechische Reihe).
- Herodot 1985₂. *Das Geschichtswerk 2*. Berlin, Weimar: Aufbau (Bibliothek der Antike. Griechische Reihe).
- HES = Kaasik, Imbi-Reet, Rina Ombuda, Ilmar Sulsenberg, Jüri Talvet 1999. *Hispaania-eesti sõnaraamat* 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.

- Hiemäe, Mall 1971. Kas mälestused ahmi esinemisest Eestis? – *Eesti Loodus* 11, 664–669.
- Hiemäe, Mall 1985. *Eesti rahvakalender 4*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiemäe, Reet 1997. *Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused 1*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (Monumenta Estoniae Antiquae 2).
- Hildén, V. 1906. *Kaprion ja Jaaman piirikuntien suomalainen nimistö v. 1500 Novgorodin verokirjojen mukaan. Laudaturtyö*. Helsinki (Käsikiri Kotimaisten kielten tutkimuskeskus’e arhiivis Helsingis).
- Hindo 1930 = Hindo kaj svedo en Estonio. – *Informoj de Estona Asocio de Esperantistoj* 103 (9), 54–55.
- Hindu 1930 = Hindu õpetaja Tallinnas. Esineb Eestis hulga loengutega. Teated India kohta hindu suust. – *Kaja*, 06.09., 3.
- Hindulane 1930₁ = Hindulane rääkis oma kodumaast. Lakshmiswar Sinha esines ettekannetega Indiast. – *Lõuna-Eesti*, 09.10., 3.
- Hindulane 1930₂ = Hindulane Sinha tuleb Haapsalusse. Kõneleb siin oma maast ja rahvast ning näitab valgusepilte. – *Lääne Elu*, 01.11., 3.
- Hindulase 1930 = Hindulase muljed Wõrust. – *Wõru Teataja*, 07.10., 3.
- HLK = *Henriku Liivimaa kroonika*. Tõlkinud Richard Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Hmel'nik 2005 = Хмельник, Татьяна. *Ижора – это не только река* (<http://www.narodru.ru/index.html>; 06.09.2005).
- Holzhaus, Adolf 1969. *Doktoro kaj lingvo Esperanto*. Helsinki: Fondumo Esperanto.
- Homitš 1966 = Хомич, Л. В. *Ненцы. Историко-этнографические очерки*. Ленинград: Наука.
- Homitš 1976 = Хомич, Л. В. *Проблемы этнической истории ненцев*. Ленинград: Наука.
- Hronika = *Хроника Георгия Амартола* (<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4705>; 22.01.2014).
- HRS₁ = Бескровный, В. М. 1959. *Хинди-русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- HRS₂ = Баскаков, Н. А., Инкижекова-Грекул, А. И. 1953. *Хакасско-русский словарь*. Москва: Издательство иностранных и национальных словарей.
- Huizinga, Johan 1955. *Homo ludens – a study of the play-element in culture*. Boston: Beacon Press.
- Hunfalvy, Pál 2007. *Reis Läänemere provintsides*. Ungari keelest tõlkinud Piret Toomet. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Hupel, August Wilhelm 1782. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland* 3. Riga: Hartknoch.
- Hurt, Jakob 1904. *Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpina ja Vastseliina lauludega 1*. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104. Folklore Fellows publications. Northern Series 1).
- Huwitawad 1930 = Huwitawad loengud India elust. Lakshmiswar Sinha kõned Ühisgümnaasiumis ja Seminaris. Sinha eksootiline isik äratas laialdast huvi. – *Lääne Elu*, 08.11., 1.
- Hvoštšinskaja 2004 = Хвощинская, Н. В. *Финны на западе Новгородской земли. (По материалам могильника Залахтове)*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин (Труды Института истории материальной культуры РАН 6).
- Häkkinen, Kaisa 1985. *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa*. Turku: [Turun yliopisto] (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17).
- Hämäläinen 1966 = Хмяляйнен, М. М. Вепсский язык. – *Языки народов СССР 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Москва: Наука, 81–101.
- IEO = Arngrímur Sigurðsson 1994. *Íslensk-ensk orðabók*. Reykjavík: Orðabækur ísafoldar.
- IES₁ I–IV = Абаев, В. И. 1958–1989. *Историко-этимологический словарь осетинского языка 1–4*. Москва, Ленинград: Наука.
- IES₂ = Silvet, Johannes 2002. *Inglise-eesti sõnaraamat*. 4., täiendatud ja ümber töötatud trükk. Tallinn: TEA.
- IES₃ = Rauk, Melanie 1966. *Inglise-eesti sõnaraamat koolidele*. Tallinn: Valgus.
- IES₄ I–II = Черных, П. Я. 1993. *Историко-этимологический словарь современного русского языка 1–2*. Москва: Русский язык.
- IEW I–II = Pokorny, Julius 1951–1969. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke.
- IJE IV = Valli, Aino, s.a. *Iitin ja Jaalan etymologis-kansatieteellinen sana- ja perinnekirja 4*. [Iitti:] [Iitin kunta,] 1990.
- Illitš-Svitõtš 1964 = Иллич-Свитыч, В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские контакты. – *Проблемы индоевропейского языкознания*. Редактор В. Н. Топоров. Москва: Наука.
- Illitš-Svitõtš 1967 = Иллич-Свитыч, В. М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейский, алтайский, ураль-

- ский, дравийдский, картвельский, семито-хамитский). – *Этимология 1965. Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам*. Москва: Наука, 321–373.
- Ililitš - Svitõtš 1971 = Иллич-Свитыч, В. М. *Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравийдский, алтайский)* [1]. Москва: Наука.
- Ililitš - Svitõtš 1976 = Иллич-Свитыч, В. М. *Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравийдский, алтайский)* [2]. Москва: Наука.
- Ilmakee 1927 = Ilmakee küsimus ja Esperanto. Magister J. Aaviku ettekanne. – *Päevaleht*, 25.10.
- Imelik, Olaf 1994. Mõistatuslik refrään. – *Keel ja Kirjandus* 1, 41.
- IMS = Pall, Valdek 1994. *Idamurde sõnastik*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- India 1930 = India-küsimused Võru gümnaasiumis. Elav osavõtt L. Sinha loenguist. – *Wõru Teataja*, 07.10., 3.
- Inf = *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* 13. *Inflanty* 1. Wydali Jan Jakubowski i Józef Kordzikowski. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1915 (Źródła dziejowe 24).
- Inno, Helvi 1991. Ensimmäisen vepsäläisen sanakirjan laatija [P. Uspenski]. – *Carelia* 8, 112–118.
- Internetis 2009 = *Internetis ilmus soome-ugri esperanto õpik* (<http://www.fennougrica.ee/?id=15997&highlight=Arzamazov>; 14.01.2010).
- IS = Nirvi, Ruben Erik 1971. *Inkeröismurteiden sanakirja*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 18).
- ISO = Jansson, Sven B. F. [1986]. *Isländsk-svensk ordbok*. 5. upplagen. AB Raben & Sjögren Bokförlag.
- Issajev, Magomet 1987. *Esperanto*. Vene keelest tõlkinud A. Leis. Tallinn: Eesti Raamat.
- Issakov, Sergei 1980. Materjale Mihkel Veske kohta Kaasani arhiivis. – *Keel ja Kirjandus* 10, 620–624.
- Istoriko-etnografitšeski 1986 = *Историко-этнографический атлас Прибалтики. Одежда*. Рига: Зинатне.
- Ižora 2003 = Ижора. – *Прибалтийско-финские народы России*. Ответственные редакторы Е. И. Клементьев и Н. В. Шлыгина. Москва: Наука, 592–620.
- Itkonen, Erkki 1954. Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. – *Finnisch-ugrische Forschungen* 29. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 222–337.

- Itkonen, Erkki 1975 Etymologisia lisiä. – *Virittäjä* 2, 168–178.
- Ivić, M[ika] 1969. *Keeleteaduse põhisuunad*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- IW I–IV = Itkonen, Erkki 1986–1991. *Inarilappisches Wörterbuch 1–4*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 20₁).
- J 1840 = Jordan, Karl. *Lambrise-Ramat ehk Öppetus, mil wisil Merino-lambud södetakse ja üllespetakse, kuidas neid haiguste eest hoitakse ning neist parrandakse*. Tartu: [s.n.]
- J 1860 = Jannau, O. J. *Ma-rahwa Koddo-Arst ehk lühhikenne juhataja, kuidas iggaüks mõistlik innimenne ommas maias ja perres, kui kegi haigeks saab, agga arsti ep olle sada, wöib aidata*. 2. tr. Tartu: H. Laakmann.
- Jaanits, Lembit 1974. Über die gemeinsame archäologische Kultur der ostseefinnischen Stämme. – *Советское финно-угроведение* 4, 225–237.
- Jaanits jt 1982 = Jaanits, Lembit, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson. *Eesti esiajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jaanson, Mart 2009. Järelmõtteid VIII Eesti noorte heliloojate festivalilt Tartus. – *Teater. Muusika. Kino* 10, 63–70.
- Jackson 2001 = Джаксон, Т. Н. *Austr i gõrdim. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. Москва: Языки славянской культуры (Studia historica. Series minor).
- Jakovleva 1963 = Яковлева, В. К. *Язык йоруба*. Москва: Издательство восточной литературы (Языки зарубежного Востока и Африки).
- Janin jt 2004 = Янин, В. Л., А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус. *Новгородские грамоты на бересте 11. (Из раскопок 1997–2000 гг.)*. Москва: Русские словари.
- Jansons, A. 1968. Ludzas igaunī. – *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis* 4 (249), 19–28.
- Jarenski ujezd = Яренский уезд. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>; 20.02.2014.
- Jazōki II = *Языки народов СССР 2. Тюркские языки*. Ответственный редактор Н. А. Баскаков. Москва: Наука, 1966.
- Jazōki III = *Языки народов СССР 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Ответственные редакторы В. И. Лыткин, К. Е. Майтинская. Москва: Наука, 1966.
- Jazōki IV = *Языки народов СССР 4. Иберийско-кавказские языки*. Ответственные редакторы Е. А. Бокарев, К. В. Ломтатидзе. Москва: Наука, 1967.
- Jazōki V = *Языки народов СССР 5. Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки*. Ответственный редактор П. Я. Скорик. Москва: Наука, 1968.

- Jazdkovednõje 1927 = *Языковедные проблемы по числительным I*. Ленинград: Издательство Института литератур и языков Запада и Востока при Ленинградском государственном университете.
- JbI = *Jordeböcker öfver Ingermanland 1618–1623: I*. Sankt-Peterburg: Археографическая комиссия, 1859.
- Jegorova 1966 = Егорова, Р. П. *Язык синдхи*. Москва: Наука.
- Jegorova, Svetlana 1997. Lasten raamattu – askel kohti kirjakieltä. – *Carelia I*, 120–121.
- Jessen 1952 = Иессен, А. А. Ранние связи Приуралья с Ираном. – *Советская археология* 16, 206–231.
- Joalaid, Marje 1999. Isurid. – *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 197–210.
- Joki, Aulis J. 1975. Über einige Zahlwörter im Samojedischen. – *Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus. I. Acta linguistica*. Adiuvantibus Anu-Reet Hausenberg & Aime Kährik. Redegit Valmen Hallap. Tallinn: Valgus, 729–732.
- JRS = *Якутско-русский словарь*. Под редакцией П. А. Слепцова. Москва: Советская энциклопедия, 1972.
- Jufa, Olga 1992. Kielikysymys Neuvosto-Karjalan kirjallisuusarvostelussa 1920–1930-luvuilla. – *Carelia I*, 142–147.
- Jung, J[aan] 1878. Mitteilung in Betreff der estnischen Ortsnamen auf *were* (-fer). – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1877*. Dorpat, 52–57.
- Junttila, Santeri 2015. Proto-Finnic loanwords in the Baltic languages? – *Contacts between the Baltic and Finnic languages*. Edited by Santeri Junttila. Helsinki, 12–37 (Uralica Helsingiensia 7).
- Junusalijev 1966 = Юнусалиев, Б. М. Киргизский язык. – *Языки народов СССР* 2. Москва: Наука, 482–505.
- Jääts, Indrek 2005. *Etnilised protsessid Vene impeeriumi siseperifeerias 1801–1904. Komi rahvushuse süünd*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (Dissertationes Ethnologiae Universitatis Tartuensis 2).
- K 1912 = Kool, Johannes 1912. *Loomade arstimise juhatus*. Tartu: [s.n.].
- K 1913 = Kortschak, K. [1913]. *Kodujänesed. Nende kasvatamine, signemine ja nende eest hoolitsemine, nende nahkade väljatöötamine*. [Tartu:] Hermann.
- K 1914 = *Koduloomade arstimine. Hooste, weiste, lammaste, kitsede, sigade, koerte, kodulindude haigused ja arstirohud nende rawitsemiseks*. Tallinn: Teadus.

- K 1918 = Kerge, Jaan. Lühikene loomaarstimise juhatus. – *Eesti asuniku kalender 1919*. Toms, 38–44.
- Kaalep, Ain 1962. *Samarkandi vihik. Luuletused*. Tallinn: Ajalehtede ja Ajakirjade Kirjastus (Loomingu Raamatukogu 4).
- Kaalep, Ain 1967. Türgi-tatari ja tadžiki nimede transliteratsiooni katse. – *Keel ja Kirjandus* 5, 275–280.
- Kaarma, Melanie, Aino Voolmaa 1981. *Eesti rahvarõivad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kafedra = *Кафедра общего языкознания Санкт-Петербургского государственного Университета* (<http://www.genlingnw.ru/people/pFullList.htm>; 15.02.2016).
- Kagine, Elga 2004. *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga: Latvijas Universitātes latviešu valodas institūts.
- Kaheksa 1998 = *Kaheksa keelt, kaheksa rahvast*. Koostanud Jaan Õispuu, toimetanud Marje Joalaid. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Kaipiainen, Irma 1988. Vepsäläiset odottavat apua. – *Neuvosto-Karjala*, 20.11.
- Kaipiainen, Irma 1989. Vepsäläishenki nousemassa. – *Neuvosto-Karjala*, 03.09.
- Kalima, Jalo 1919. *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 44).
- Kalima, Jalo 1952. Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisen kielten slaavilaisperäisistä lainasanoista. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 243).
- Kaljuvee, Grigori 1964. Eesti rahvapärased mänguasu. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat 19*. Toimetanud Arvi Luts. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 210–237.
- Kalkun, Andreas 2011. *Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole*. Tartu Ülikooli Kirjastus (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18) (http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/18222/kalkun_andreas.pdf?sequence=1; 21.02.2012).
- Kalkun, Kalev 2012. Noppeid võru keelest. – *Keel ja Kirjandus* 1, 66–67.
- Kallas, Oskar 1903. *Kraasna Maarahvas*. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.
- Kallas, Oskar 1904. *Lutsi Maarahvas*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Ylipainos aikakauskirjasta „Suomesta“).
- Kallasmaa, Marja 1978. Über die Beziehungen zwischen Ortsnamen und Appellativen. – *Советское финно-угроведение* 4, 250–257.
- Kallasmaa, Marja 1988. Muutuv ja püsiv nimemaailm. – *Keel ja Kirjandus* 8, 477–485.

- Kallasmaa, Marja 1996. *Saaremaa kohanimed 1*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2000. *Saaremaa kohanimed 2*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2003. *Läänemurde loodus- ja viljelusnimed*. Toimetanud Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallasmaa, Marja 2007. Mida teha vere-nimedega? – *Keel ja Kirjandus* 6, 449–462.
- Kallasmaa, Marja 2010. *Hiiumaa kohanimed*. Toimetanud Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallmeyer, Theodor 1910. *Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands*. Riga: Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst.
- Kangro, Bernard 1970. *Universitas Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Karelsoje 1981 = *Карельское народное поэтическое творчество*. Ленинград: Наука.
- Karjalaa 1992 = Karjalaa ja vepsää opettajakorkeakoulussa. – *Karjalan sanomat*, 29.08.
- Karjalan 1998 = Karjalan ja vepsän kielen termi- ja oikeinkirjoituskomissio aloitti työnsä. – *Karjalan Heimo* 7/8, 113.
- Karlson, Johannes 1931. *Loomaarstiteaduslikke oskussõnu, koostatud ALS'i oskussõnade toimkonna poolt*. Tartu: Akadeemiline Loomaarstiteaduslik Selts.
- Karlson 1934 = K[arlson], Johannes. Loomaarstilisest kirjandusest läinud sajan dil. – *Eesti Loomaarstlik Ringvaade* 4, 144–146; 5, 179–180.
- Karma, Tõnu 1990. Par lībiešu pēdām Rīgas toponīmijā. – *Onomastica Lettica*. Rīga: Zinātne, 1990, 33–40.
- Kasik, Reet 2004. *Eesti keele sõnatuletus*. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1958. *Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirja- keeles*. Toimetanud Paula Palmeos. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus (Ema- keele Seltsi toimetised 2).
- Kask, Arnold 1972. *Eesti keele ajalooline grammatika 1. Häälikulugu*. 2. trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder.
- Kask, Arnold 1984. *Eesti murded ja kirjakeel*. Toimetanud Huno Rätsep. Tallinn: Valgus (Emakeele Seltsi toimetised 16).
- Kask, Ilmar 1964. *Eesti NSV järvede nimestik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kazakova 2005 = Казакова, Т. Сказка ложь да в ней намек. – *Время. Региональная газета*, 4.05. (http://vre-mya.korpunkt.ru/news_20664.html; 25.02.2016).

- Katalog famili = *Каталог фамилий* (<http://www.genway.ru/lib/allfam>; 7.01.2011).
- Katenina 1960 = Катенина, Т. Е. *Язык хинди*. Москва: Издательство восточной литературы.
- Katz, Hartmut 1973. Noch einmal zur Frage der Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. – *Советское финно-угроведение* 4, 273–290.
- Kaup, Johannes 1936. *Dr. Mihkel Veske. Keeleteaduse pioneer ja isamaalsuse [!] raudne tulehoidja*. Tallinn: Kooli-Kooperatiiv.
- Kd 1913 = *Kodulinnud, nende kasvatus, nuumamine, müügile saatmine, haigused ja arstirohud*. Tallinn: Teadus.
- Keem, Hella 1997. *Võru keel*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Keldrimägi, Pärja 1970. Setumaast, selle keelest ja kommetest. – *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi*. Tallinn: Valgus, 51–61.
- Kendla, Mari, Jüri Viikberg 2016. Protoeurooplaste keelepärandid. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 61* (2015). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 135–152.
- Kert 1960 = Керт, Г. М. Некоторые саамские топонимические названия на территории Карельской ССР. – *Вопросы языкознания* 2, 86–92.
- Kert 1981 = Керт, Г. М. Субстратная топонимика Терского берега Кольского полуострова. – *Прибалтийско-финское языкознание. Вопросы лексикологии и лексикографии*. Ленинград: Наука.
- Kert, Mamontova 1982 = Керт, Г. М., Н. Мамонтова. *Загадки Карельской топонимики. Рассказ о географических названиях Карелии*. Петрозаводск: Карелия.
- KES = Лыткин, В. И., Е. С. Гуляев 1970. *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва: Наука.
- Kettunen, Lauri 1913. Über die estnischen Ortsnamen auf -vere. – *Finnisch-ugrische Forschungen* 13. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde nebst Anzeiger, 166–170.
- Kettunen, Lauri 1915. *Vatjan kielen äännehistoria*. Helsinki (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura).
- Kettunen, Lauri 1921. Nimede valik ja soetamine. – *Eestlasele eesti nimi*. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 52–69 (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused 2).
- Kettunen, Lauri 1922. *Lõunavepsa häälik-ajalugu I. Konsonandid*. Tartu: Mattiesen.
- Kettunen, Lauri 1930, *Vatjan kielen äännehistoria*. Toimen, uusittu painos. Helsinki. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 185).

- Kettunen, Lauri 1945. *Tieteen matkamiehenä: Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918*. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Kettunen, Lauri 1947. *Hauptzüge der livischen Laut- und Formengeschichte*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Vervollständigter Sonderabdruck aus der grammatischen Einleitung des livischen Wörterbuches).
- Kettunen, Lauri 1955. *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia (Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia B 90₁).
- Kettunen, Lauri 1960. *Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 119).
- Kettunen, Vladimir 1992. Kieli pitää kansan elossa. – *Oma Mua*, 08. 10.
- KEW I–IV = Mayrhofer, Manfred 1956–1976. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. A Concise Etymological Sanskrit Dictionary 1–4*, Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.
- Kho, Songmoo 1975. An Etymological Study of Similarities between Korean and the Uralic Languages. – *Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus. I. Acta linguistica*. Adiuvantibus Anu-Reet Hausenberg & Aime Kährik. Redegit Valmen Hallap. Tallinn: Valgus, 105–110.
- Kindlam, Ester 1980. Ergastav kuni tänapäevani. Johannes Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika“. – *Keel ja Kirjandus* 12, 715–728.
- Kingisepp, Valve 1972–1975. O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnasitik. – *Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1972, 1, 30–209; 1973, 2, 36–202; 1975, 3, 103–232.
- Kiparsky, Valentin 1938. Ostseefinnische Personennamen aus lettländischen Sammlungen. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1936*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 245–259.
- Kiparsky, Valentin 1975. *Russische historische Grammatik 3. Entwicklung des Wortschatzes*. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.
- Kislovskoi 1968 = Кисловской, С. В. *Знаете ли Вы? Словарь географических названий Ленинградской области*. Ленинград: Лениздат.
- Kivikoski, Ella 1962. Kaurisimpukoita Suomen rautakauden löydöissä. – *Virittäjä* 3, 256–260.
- Kiviniemi, Eero 1977. *Väärät vedet. Tutkimus mallien osuudesta nimenmuodutuksessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 337).
- KK I–VI = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1–6*. Tallinn: Eesti Raamat, 1953–1979.
- KKR = *Karjalan kansan runot 1. Kalevalanaiheet kertovat runot*. Kokoonpannut Viktor Jevsejev. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.

- KKS₁ I–II = Itkonen, T. I. 1958. *Koltan ja kuolanlapin sanakirja 1–2*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 15).
- KKS₂ V = *Karjalan kielen sanakirja 5*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1997 (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 16₅).
- Klimov 1967 = Климов, Г. А. Заимствованные числительные в общекартвельском? – *Этимология 1965. Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам*. Москва: Наука, 307–310.
- KN = *Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek* (<http://heli.eki.ee/kohanimed/>; 12.02.2015).
- KNAB = *Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaas* (www.eki.ee/knab/knab.htm; 5.02.2015).
- Коеррен 1851 = Кеппен, Петер фон. Водь и Вотская пяттина. – *Журнал Министерства Народного просвещения* 702, 41–67, 100–146.
- Коеррен 1852 = Кеппен, Петер фон. *Об этнографической карте Европейской России, изданной имп. Русским географическим обществом*. Санкт-Петербург: [s.n.].
- Коеррен, Peter 1854. Die von Ingriern bewöhtnten Dörfer im St. Peterburgischen Gouvernement. – *Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg* 11₁₀, 145–154.
- Коеррен, Peter 1867. *Erklärender Text zu der ethnographischen Karte St.-Peterburgischer Gouvernements*. St.-Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Koit, Enn 1959. Jooni Kihelkonna murrakust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 4* (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 127–151.
- Koivulehto, Jorma 2001. Etymologie und Lehnwortforschung. Ein Überblick um 2000. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 56_{1–3}. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 42–78.
- Kolga jt 1993 = Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. *Vene impeeriumi rahvaste punane raamat*. Tallinn: Nyman & Nyman LNT.
- Kollom, Raigo 1994. *Maa ilma hobused*. Tallinn: Valgus.
- Kolmanovski 1969 = Колмановский, Э. *Я люблю тебя, жизнь! Сборник песен с сопровождением баяна*. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР.
- Kolmas vадja = *Третий водский музей* (<http://vatland.ru/museum/3museum.php>; 15.02.2016).
- Kolomainen, Robert 1991. Alussa se näytti idealismilta. Nyt syntyy jo tulosta. – *Neuvosto-Karjala*, 24.10.

- Kolomainen, Robert 1995. Vepsän takametsistä kansallisen kulttuurin eturintamaan. – *Carelia* 12, 126–129.
- Kompleta 1925 = *Kompleta gramatiko detaloza di la linguo internaciona Ido*. Esch-Alzette.
- Konkova 1995 = Конькова, О. И. Ижора и корела. Проблема ранней дифференциации. – *Русский Север. К проблеме локальных групп*. Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН, 43–62.
- Konkova 2001₁ = Конькова, О. И. Ингерманландская историко-культурная зона в свете данных гуманитарных наук. – *Очерки исторической географии. Северо-Запад России. Славяне и финны*. Под редакцией А. С. Герда и Г. С. Лебедева. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 188–231.
- Konkova 2001₂ = Конькова, Ольга. Ижора. – *Пчела* 34 (<http://www.pchela.ru/podshiv/34/ijora.htm>; 24.02.2016).
- Konkova, Djatškov 2014 = Конькова, О. И., Н. А. Дячков. *Учебное пособие по водскому языку*. Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН; Центр коренных народов Ленинградской области (Мир коренных народов Ленинградской области).
- Konoнов 1980 = Кононов, А. Н. *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв.* Ленинград: Наука.
- Kontratjev 1970 = Контратьев, В. Г. *Очерк грамматики древнетюркского языка*. Ленинград: Ленинградский государственный университет.
- Koponen, Eino 1998. *Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230).
- Korhonen, Mikko 1981. *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370).
- Korhonen, Mikko 1984. *Ystävät, sukulaiset. Suomen ja Unkarin kulttuurisuhteet 1840–1984*. Pieksämäki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 25–45 (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 403).
- Korhonen, Mikko 1986. *Finno-Ugrian Languages Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Koski, Mauno 1986. Zur morphologischen Restrukturierung und zu semantisch-morphologischen Interdependenzen im ostseefinnischen Wortschatz. – *Советское финно-угроведение* 3, 177–186.

- Koski, Mauno 2002. *Kolkka*. – *Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 53–93 (Eesti Keele Instituudi toimetised 11).
- Koski, Mauno 2011. Mis on Liivimaa erinevatel aegadel olnud? – *Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur*. Toimetanud Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen ja Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 53–73.
- Kotškurkina 2004 = Кочкуркина, С. И. *Народы Карелии. История и культура*. Петрозаводск: Карелия.
- Koulussa 1992 = Koulussa luetaan vepsää. – *Karjalan sanomat*, 7.11.1992.
- Kovaljova 1991 = Ковалева, Е. В сердце – малая родина. – *Прионежье*, 22.06.
- KPK = *Kolm põllumehe kõnet 3. Elajate vaevamine*. Villandi, 1875.
- Kreinovitš 1958 = Крейнович, Е. А. *Юкагирский язык*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1848. Mittheilung über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, nebst einer Beilage mit Liederproben. – *Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft* 2₂, 43–62.
- Kriiska, Aivar, Andres Tvauri 2002. *Eesti muinasaeg*. [Tallinn:] Avita.
- Kroniko 1927₁ = Kroniko. – *Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio*, 39–40.
- Kroniko 1927₂ = Kroniko. – *Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio*, 64–65.
- Kroniko 1927₃ = Kroniko. – *Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio*, 75–76.
- Kroniko 1930 = Kroniko. – *Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio*, 103 (9), 57–59; 104 (10), 65–67; 105–106 (11–12), 75–79; 1931, n-ro 107 (1), p. 6–8.
- Kroniko 1931 = Kroniko. – *Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio*, 107 (1), 6–8.
- KRS₁ = *Калмыцко-русский словарь*. Москва: Русский язык, 1977.
- KRS₂ = *Коми-русский словарь*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 2000.
- Kruse, Friedrich Karl Hermann 1846. *Ur-Geschichte des Ehstnischen Volkstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt bis zur Einführung christlichen Religion*. Moskau: F. Severin.
- KTM = *Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajaile ja kodu-uurijaile*. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- KTS₁ = Никонов, В. А. 1968. *Краткий топонимический словарь*. Москва: Мысль.
- KTS₂ = Жучкевич, В. А. 1974. *Краткий топонимический словарь Белоруссии*. Минск: Издательство Белорусского государственного университета им. В. И. Ленина.
- Kuhlbars, Friedrich 1905. Meie kohanimedest. – *Linda*, 37–38, 751–752.

- Kull, Rein 1989. J. V. Veski ja markantne terminilooming. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat* 33 (1987). Tallinn: Eesti Raamat, 19–41.
- Kurs, Ott 1998. *Etnilisi vähemusi ajas ja ruumis 1*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 6).
- Kurs, Ott 2006. *Rajamaade rahvaid*. Eesti mõttelugu 68. Tartu: Ilmamaa.
- Kuskov 1998 = Кусков, Н. Н. *История древнерусской литературы*. Издание 6е, исправленное и дополненное. Москва: Высшая школа.
- Kuznetsov 1982 = Кузнецов, С. Н. *Основные понятия и термины интерлингвистики*. Москва: Университет дружбы народов.
- Kuznetsova, Tatjana 1996. Kansallinen tiedekunta toimii yliopistossa. – *Carelia* 6, 139–141.
- Kuum, Jüri 1984. Vere-mõistatusest. – *Edasi*, 13.12., 5.
- KV = Naumann, Horst, Schlimpert, Johannes Schultheis 1984. *Das kleine Vornamenbuch*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Külaline 1930 = Külaline Indiast. – *Postimees*, 18.08., 6.
- Künnap, Agu 2002. *Aa ja Saka küll, aga Atsalama?* – *Keel ja Kirjandus* 12, 885–886.
- L 1830 = *Lammaste-karjusse Ramatokenne. Schmalzi nink Koppe oppusse perra meiepolitse lamba wallitsejide nink lamba poisside hääs kirjutetu*. Tõlkinud Carl Gehewe. Tartu: [s.n.].
- L 1879 = Liiw, Jaan. *Sigade kaswatamine, nuumamine ja täielik rohitsemine*. Tartu: Schnakenburg.
- L 1880 = Liiw, Jaan. *Esimene lojuste kaswataja ja rohitseja ehk õpetus, kuidas karjaloomade pidaja oma loomi kaswataja ja õpetatud arsti puudusel rohitsema peab*. Tartu: Schnakenburg.
- L 1890 = [Tõnisson, Mats 1890] *Loomade tohter* [Vändra:] M. Tõnisson [2., 3, ja 4. trükk on analoogiline 1. trükiga, ilmunud vastavalt 1891, 1897 ja 1903].
- L 1901 = Laas, August. *Piimaloomad ja piimatalitus. Õpetlik juhatus põllumeestele ja kõigile piimaloomade pidajatele*. Jurjew: Põllumees.
- L 1902 = Loomade haigused. – *Uus aastasada kalender 1903 aastaks*. Jurjew-Tartu, 271–274.
- Laakmann, Heinrich 1929. Vadjalaste asustusest Liivimaal. – *Ajalooline Ajakiri* 2, 110–113.
- Laakso, Johanna 1995. Alkusanat. – Dmitri Tsvetkov. *Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto*. Toimittanut, kääntheissanaston ja hakemiston laatinut J. Laakso. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, I–VIII (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 25).

- Laanest, Arvo 1960. Isuri keele Oredeži murdest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 6* (1960). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 179–195.
- Laanest, Arvo 1964. *Isurid ja isuri keel – meie lähemaid sugulaskeeli*. Tallinn: [Eesti NSV Teaduste Akadeemia].
- Laanest 1966 = Лаанест, Арво. *Ижорские диалекты. Лингвогеографическое исследование*. Таллин: Академия наук Эстонской ССР.
- Laanest, Arvo 1975. *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Laanest, Arvo 1986. *Isuri keele ajalooline foneetika ja morfoloogia*. Tallinn: Valgus.
- Laine, Gladys 1989. Konferenssi Karjalassa. – *Punalippu 2*, 74–80.
- Lakó, György 1963. Ungari egy ‘üks’ ja soome *ensimmäinen* ‘esimene’ arvsõnade etümoloogilisest seosest. – *Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 184–189 (Emakeele Seltsi toimetised 6).
- Lakó, György 1982. Die Rolle der estnischen Sprache bei dem Nachweisen der finnisch-ugrischen Sprachverwandtschaft und die Anfänge der ungarisch-estnischen kulturellen Beziehungen. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata. Sectio linguistica 13*, 163–169.
- Lang, Valter 2007. *Baltimaade pronksi- ja rauaaeg*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007.
- Lapšin 1990 = Лапшин, В. А. *Археологическая карта Ленинградской области I. Западные районы*. Ленинград: ЛБВИСУ.
- Larionov, Vladimir, Ramon Niemi 1996. Vepsäläiset juhliivat. – *Carelia 9*, 72–80.
- Lazhijev, Dmitri 1992. Karjalan radio puhuu neljällä kielellä. – *Karjalan sanomat*, 07.05.
- Lazutin 1981 = Лазутин, С. Г. *Поэтика русского фольклора*. Москва.
- Latsa, M. 1991. Karjalan radio puhuu vepsän kieltä. – *Neuvosto-Karjala*, 5.11.
- Lauerma, Petri 1998. Vätjalais-virolaisia suhteita. – *Võro Instituudi toimõtiseq 4. Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoome väikesed keeled*. Võro: Võro Instituut', 88–95.
- Laugaste, Eduard 1964. Arvud eesti rahvaluules. – *Matemaatika ja kaasaeg. Abimaterjale matemaatika õpetajatele ja õppijatele 4*. Tartu: [s.n.], 82–89.
- Laugaste, Eduard, Erna Norman 1959. Muistendid Kalevipojast. *Monumentae Estoniae antiquae 2. Eesti muistendid. Hiiu ja vägilasmuistendid 1*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Lauringson, Arvi 1980. Mis on -vere? – *Horisont* 8, 22–24.
- Lauringson, Arvi 1984. Vere-mõistatus. – *Edasi*, 4.10., 5.
- Lauškin 1959 = Лаушкин, К. Д. Онежское святилище 1 (Новая расшифровка некоторых петроглифов Карелии). – *Скандинавский сборник 4*. Tallinn: Эстонское государственное издательство, 83–111.
- Lavi, Ain 2003. Muinasaja lõpu külaehitised. – *Eesti aastal 1200*. Koostanud ja toimetanud Marika Mägi. Tallinn: Argo, 149–162.
- LDW I–IV = Mühlenbachs, Kārlis 1923–1932. *Lettisch-deutsches Wörterbuch 1–4*. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin. Riga: Der lettische Kulturfonds.
- LDW E = Endzelīns, Jānis, Edīte Hauzenberga 1934–1938. *Ergänzungen und Berichtigungen zu Mühlenbachs Lettisch-deutschen Wörterbuch 1*. Riga: Lettischer Kulturfonds.
- LE = Loomade elu. 4. Kalad. Toimetanud Ervin Pihu. Tallinn: Valgus.
- Lebedeva 1952 = Лебедева, А. И. *Топонимика Псковской области (Лингвистический анализ)*. Автореферат кандидатской диссертации. Ленинград: [б. и.].
- LEG = Vestring, Salomo Heinrich 1998. *Eesti-saksa sõnaraamat. Lexicon Esthónico Germanicum*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Lehtinen, Ildikó 1979. *Naisten korut Keski-Venäjällä ja Länsi-Siperiassa*. Helsinki: Museovirasto.
- Lehtinen, Ildikó 1994. *Tscheremissischer Schmuck. Ethnographische Untersuchung*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran kansallistieteellisiä julkaisuja 14).
- Lehtiranta, Juhani 1989. *Yhteissaamelainen sanasto*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 200).
- Leino, Pentti 1978. Kertomuksen rakenne ja tulkinta. – *Kalevalaseuran vuosikirja 58. Lännen maista ja Karjalan kyliä*. Porvoo, Helsinki, Juva: W. Söderström o/y, 232–246.
- Lensu 1930 = Ленсу, Я. Я. Матералы по говорам води. – *Труды Комиссии по изучению племенного состава населения и сопредельных стран 16. Западнофинский сборник*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 201–305.
- Leontjev 1987 = Леонтьев, Павел. Узнавание родины. Вепсский праздник в Винницах. – *Север* 9, 95–98.
- Lepik, J. 1890. *Maailmakeele sõnaraamat ja kaubakirjad, laulukesed, jutukesed. Volapüka võdasbuk et jäfaneds, kanitemils, komans*. [3. tr]. Tartu: K. A. Hermann.

- Leskinen 1967 = Лескинен, В. Т. О некоторых саамских топонимах Карелии. – *Прибалтийско-финское языкознание. Вопросы фонетики, грамматики и лексикологии*. Ленинград: Ленинградский государственный университет, 79–88.
- Letopiss 2011 = *Летопись литературной жизни Карелии (1997–2001)*. Составители Н. В. Чикина, О. П. Кошкина. Петрозаводск: Периодика.
- LEV₁ = Karulis, Konstantīns 2001. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. [Rīga]: Avots.
- LEV₂ I–II = Valdes, Albert, Johannes Voldemar Veski 1982–1983. *Ladina-eesti-vene meditsiinisõnaraamat*. Tallinn: Valgus.
- Levitskaja 1976 = Левитская, Л. С. *Историческая морфология чувашского языка*. Москва: Наука.
- LEW₁ I–II = Fraenkel, Ernst 1962–1965. *Litauisches etymologisches Wörterbuch 1–2*. Heidelberg, Göttingen: Carl Winter, Universitätsverlag, Vandenhoeck & Ruprecht.
- LEW₂ I–II = Walde, Alois, J. B. Hofmann 1982. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch 1–2*. Heidelberg: Carl Winter.
- LGU I–II = Bruiningk, Hermann, Nicolaus Busch 1908–1923. *Livländische Güterurkunden 1–2*. Riga: Jonck & Poliewsky, Gulbis.
- Ligeti 1971 = Лигети, Луй. Алтайская теория и лексикостатистика. – *Вопросы языкознания* 3, 21–33.
- Ligi, Herbert 1968. *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandini*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ligi 1986 = Лиги, Прийт. О води на территории Эстонии. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused* 35₂. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 157–167.
- Ligi, Priit 1992. Etnilistest oludest Alutagusel muinas- ja keskajal. – *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: Infotrikk, 5–9.
- Ligi, Priit 1993. Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – *Muinasaja teadus 2. Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil*. Toimetanud Valter Lang. Tallinn, 7–175 (Töid arheoloogia alalt 1).
- Ligi, Priit, Heiki Valk 1993. Vadjapärased kalmistud Tartumaal (13.–15. sajand). – *Muinasaja teadus 2. Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil*. Toimetanud Valter Lang. Tallinn, 176–214 (Töid arheoloogia alalt 1).
- Liimola, Matti 1968. Etymologische Bemerkungen. – *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 145. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 133–138.
- Liin, Helgi 1964. Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – *Töid eesti filoloogial alalt 1*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 32–74 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162).

- Lindberg, Gerd 1972 = Линдберг, Георгий У., Александр С. Герд. *Словарь названий пресноводных рыб СССР на языках народов СССР и европейских стран* [около 9000 наименований]. Ленинград: Наука.
- Lindeberg, Hilja 1968. Eesti-ungari varasemaid kultuurisuhteid. – *Keel ja Kirjandus* 5, 285–289.
- Linevski 1939 = Линеvский, А. М. *Петроглифы Карелии I*. Петрозаводск: Каргосиздат.
- Linzbach 1916 = Линцбахъ, Якоб. *Принципы философского языка. Опыт точного языкознания*. Петроградъ: [s.n.].
- Linzbach, Jakob 1931. *Idéographie mathématique. Etude du langage philosophique: Algèbre figurée I. Interprétation idéographique de l'équation du premier degré à une inconnue*. Paris: J. Linzbach.
- Literatura 1990 = *Литература древней Руси. Хрестоматия*. Редактор Л. А. Дмитриев. Москва: Высшая школа.
- Ljovkina, Polina 1991. Tulgat, lapset, školha... – *Прионежье*, 22.06.
- LLI = Friis, Jens Andreas 1887. *Lexicon lapponicum cum interpretatione Latina et Norvegica adiuncta brevi grammaticae Lapponicae adumbratione*. Christianiae: Jacob Dybwad.
- LLW = Wiklund, Karl Bernhard 1890. *Lule-lappisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 1).
- LMR = Liivimaa 1638. *aasta maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa*. Vastutav toimetaja H. Rebane. Tartu: Teaduslik Kirjastus, 1941 (ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna toimetused 1 (7)).
- LO₁ = *Ленинградская область. Западная часть. Атлас для водителя*. С.-Петербург: Карта, 2001.
- LO₂ = Nielsen, Konrad 1934. *Lappisk Ordbok. Lapp Dictionary 2*. Oslo [etc.]: Aschehoug [etc.].
- LO₃ = Nielsen, Konrad 1979. *Lappisk (samisk) ordbok. Lapp Dictionary 1. A–F*. Oslo: Universitets forlaget.
- Lobanova 1984 = Лобанова, Н. В. Неолитическая стоянка Черная Речка I. – *Археологические памятники бассейна Онежского озера*. Петрозаводск: Институт языка, литературы и истории, 120–136.
- Lobanova, Filatova 2015 = Лобанова, Н. В., В. Ф. Филатова. *Археологические памятники в районе Онежских петроглифов*. Петрозаводск: Университет Дмитрия Пожарского.
- Loengud 1930 = Loengud Indiast. – *Postimees*, 13.08., 3.
- Lonin 1987 = Лонин, Рюрик. Будем беречь родство. – *Коммунист Прионежья*, 26.05.

- Lonin 1989 = Лонин, Рюрик. О создании музея вепсской культуры в с. Шелтозеро. – *Проблемы истории и культуры вепсской народности*. Петрозаводск: Карельский филиал Академии наук СССР, 140–144.
- Lonin, Rürik 1996. Katoavaa aikaa tallentamassa. – *Carelia* 4, 48–51.
- Loomade 1987 = *Loomade elu* 7. *Imetajad*. Toimetanud L. Poots. Tallinn: Valgus.
- Loorits, Oskar 1935. Mulgimaa ohvrikohad. – *Kaleviste mailt*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 225–300 (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 3).
- Lotman, Piret 2005. *Ideaalid ja tegelikkus. Õigeusklike konverteerimine Ingerimaal Heinrich Stahli superintendantuuri ajal usulisest aspektist vaadatuna*. Narva, 65–75 (Narva Muuseumi toimetised 4).
- LRS₁ = Талибов, Б. Б., М. М. Гаджиев 1966. *Лезгинско-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- LRS₂ = Дворецкий, И. Х. 1976. *Латинско-русский словарь*. Москва: Русский язык.
- LVV = *Latviešu-vācu vārdnīca*. Pārstrādāts 2. izdevums. Rīga: Avots, 1980.
- LW = Kettunen, Lauri 1938. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5).
- Lõtkin 1961 = Лыткин, В. И. *Коми-язвинский диалект*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Lõtkin 1964 = Лыткин, В. И. *Исторический вокализм пермских языков*. Москва: Наука.
- Lõtkin 1972 = Лыткин, В. И. Лабиализация гласных в пермских и марийском языках. – *Советское финно-угроведение* 2, 101–113.
- Lõtkin 1974 = Лыткин, В. И. Сравнительная фонетика финно-угорских языков. – *Основы финно-угорского языкознания. (Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков)*. Москва, 108–213.
- Lõtkin 1976 = Лыткин, В. И. Этимологии из пермских языков. – *Советское финно-угроведение* 3, 195–196.
- Lönnrot, Elias 1991 [1853]. Om det Nord-tschudiska språket. Akademisk Afhandling. – *Valitut teokset 3. Kirjoitelmia ja lausumia*. Helsinki-Pieksamäki, 41–74 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 551).
- Lühikene 1885 = *Lühikene ilmakeele volapüka grammatik*. Volapüka sünnitaja herra J. M. Schleyeri (Konstanzis Badenis) wolitusel eestistanud A[do]. Grenzstein. Tartu: A. Grenzstein.
- M = B. Metterlingk [19--]. *Tarwilik Loomade tohter*. Tartu: Hermann'i trükk ja kulu.
- M 1805 = Marpur, Georg Gottfried. *Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbiks*. Tartu: [Georg Gottfried Marpur].

- M 1821, 1822, 1823 = Masing, Otto Wilhelm (toimetaja). *Marahwa Näddala-Leht* [Kingisepp 1972–1975 järgi].
- M 1829 = Masing, Otto Wilhelm. Krünspan keelab hobboost muhho-többesse surremast. – *Eesti-marahwa-Kalender, ehk Täht-Ramat 1829 Aasta peäle*. Tallinn: [Lindfors'i pärijad].
- Maailma 1927 = Maailma rahwastele ühine elaw keel. Keeleteadlase Joh. Aawiku ettekanne. – *Waba Maa*, 25.10.
- Maitinskaja 1962 = Майтинская, К. Е. Функция местоименного *-n*- суффикса в личных и вопросительных местоимениях финно-угорских языков. – *Вопросы финно-угорского языкознания 1*. Москва, Ленинград: Издательство Академия наук СССР, 65–80.
- Maitinskaja 1964 = Майтинская, К. Е. *Местоимения в мордовских и марийских языках*. Москва: Наука.
- Maitinskaja 1969 = Майтинская, К. Е. *Местоимения в языках разных систем*. Москва: Наука.
- Maitinskaja 1974 = Майтинская, К. Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков. – *Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков)*. Москва: Наука, 214–382.
- Maitinskaja 1979 = Майтинская, К. Е. *Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков*. Москва: Наука.
- Макаев 1970 = Макаев, Э. А. *Структура слова в индоевропейских и германских языках*. Москва: Наука.
- Максимов 1987 = Максимов, Александр. Кому нужен вепский язык?! – *Коммунист Прионежья*, 30.06.
- Manninen, Ilmari 1928. Virolaisia lasten leluja. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 8. Porvoo: Werner Söderström, 117–131.
- Manninen, Ilmari 1993 [1925]. *Etnograafiline sõnastik. Eesti asjalise vanavara põhjal*. Tallinn: Koolibri.
- Manteuffel, Gustav 1868. Polnisch-Livland. – *Livländische Gouvernements-Zeitung*, 126–144.
- Marand, Agnes-Asta 2001. *Lehekülgi Nõo ajaloost 1. Muistendid. Muinasaeg. Mõisad. Kirikud. Kalmistu*. Nõo: Nõo vallavalitsus.
- Markianova, Ljudmila 2005. Karjalan kieli rajantakaisessa Karjalassa. – *Sukukansaohjelman arki. Suomalais-ugrilainen perintö ja arkipäivä. Studia Fenno-Ugrica* 21.9.–16.11.2004. Toimittanut Paula Kokkonen. Helsinki, 59–66 (Castrenianumin toimitteita 64).

- Markus, Eduard 1938. Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Petserimaa. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1936*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 164–176.
- Markus, Rozhanskiy 2011₁ = Маркус, Е. Б., Ф. И. Рожанский. *Современный водский язык. Тексты и грамматический очерк 1. Водские тексты*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Markus, Rozhanskiy 2011₂ = Маркус, Е. Б., Ф. И. Рожанский. *Современный водский язык. Тексты и грамматический очерк 2. Грамматический очерк и библиография*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Marshack, Alexander 1972. Cognitive Aspects of Upper Paleolithic Engraving. – *Current Anthropology* 3/4, 445–477.
- Masing, Uku 1957. *Osmi olemusest*. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 3* (1957). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 134–152.
- Masing, Uku 1975. *manner ja merevaik*. – *Sõnasõel 3. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 79–92.
- Mažiulis 1956 = Мажюлис, В. П. Индоевропейская десятичная система числительных. – *Вопросы языкознания* 4, 53–59.
- Matikainen, Hanna 1962. Suomen kyyttö-sanan alkuperä. – *Virittäjä 1*, 37–47.
- Matvejev 1969 = Матвеев, А. К. Происхождение основных пластов субстратной топонимики Русского Севера. – *Вопросы языкознания* 5, 42–54.
- Matvejev 1972 = Матвеев, А. К. Некоторые вопросы адаптации ударных гласных в финно-угорских субстратных топонимах Русского Севера. – *Советское финно-угроведение 1*, 1–6.
- Matvejev 1977 = Матвеев, А. К. Топонимические этимологии 10. – *Советское финно-угроведение 3*, 165–168.
- Matvejev 1980 = Матвеев, А. К. *Географические названия Урала. Краткий топонимический словарь*. Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство.
- Mauring, Harry 1988. *Hobusekasvatus ja ratsasport. 2., täiendatud, trükk*. Tallinn: Valgus.
- MED V = Arbor, Ann 2000. *Middle English dictionary 5*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Meillet 1938 = Мейе, Антуан. *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*. Москва, Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.
- Mela, Marjo 2007. *Läti eestlased. Ajalugu, keel ja kultuur*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Melentjeva 1989 = Мелентьева, Л. Л. История Вепского народного хора. – *Проблемы истории и культуры вепской народности*. Петрозаводск: Карельский филиал Академии наук СССР, 151–158.
- Mellin 1796 = Mellin, Ludwig August. *Atlas von Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel*. Der Dörptsche Kreis. Riia.
- Melnikov 1984 = Мельников, С. Е. *О чем говорят географические названия. Историко-лингвистические и краеведческие заметки*. Ленинград: Лен-издат.
- Melnikova 2001 = Мельникова, Е. А. *Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий*. Москва: Восточная литература (Древнейшие источники по истории Восточной Европы).
- Menovštšikov 1956 = Меновщиков, Г. А. Из истории образования числительных в эскимосском языке. – *Вопросы языкознания* 4, 60–71.
- Menovštšikov 1962 = Меновщиков, Г. А. *Грамматика языка азиатских эскимосов I. Фонетика и морфология именных частей речи*. Москва, Ленинград: Изд-во Академии наук СССР.
- Meyer I–III = *Meyers kleines Konversations-Lexikon* 1–3. Leipzig, Wien: Bibliographisches Institut, 1892–1893.
- Mihhejev 2011 = Михеев, С. М. *Кто писал «Повесть временных лет»?* Москва: Индрик (Славяно-германские исследования 6).
- Mikelsaar, N[eeme] 1984. *Eesti NSV kalad. Käsiraamat-määraja*. Tallinn: Valgus.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1932₁. Muutamia tietoja vatjalais- ja inkerikkokylistä 1600-luvun lopulta. – *Virittäjä* 1, 26–31.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1932₂. Inkerinmaan kreikanuskoisten käännytyksestä vuosina 1683–1700. – *Historiallinen arkisto* 39₅, 1–46.
- Minkin 1976 = Минкин, Александр. *Топонимы Мурман*. Мурманск: Книжное издательство.
- Mis kõneles 1930 = Mis kõneles indulane Mahatma Gandhist. Lakshmiswar Sinha loeng wiis publiku waimustusse. – *Päewaleht*, 11.09., 5.
- Mišin, Armas 2005. Vepsäläinen kirjallisuus ammattikirjailijan silmin. – *Vepsä. Maa, kansa, kulttuuri*. Toimittanut Lassi Saressalo. Tampere, Helsinki: Tampereen museot, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 193–210.
- MNT I–III = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

- Mohadžer, Ali Asghar 1967. *Kaviri taeva all*. Tõlkinud Haljand Udam. Tallinn: Eesti Raamat (Maailm ja mõnda).
- Moór, Elemér 1952. Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. – *Acta Linguistica Hungarica* 2₁₋₂, 1–96, 355–458.
- Moora, Alice 1953. Eesti ja vene elemendid Eesti NSV kirdeosa elanikkonna materiaalses kultuuris. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised* 2, 194–215.
- Moora 1960 = Моора, А. Х. Из истории развития эстонской народной одежды. – *Эстонская народная одежда XIX и начала XX века*. Таллин: Эстгосиздат, 7–30.
- Moora, Alice 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Harri, Alice Moora 1965 = Моора, Х. А., А. Х. Моора. Из этнической истории води и ижоры. – *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklitekogumik*. Toimetanud Harri Moora ja Lembit Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, 63–90.
- Mosin 1970 = Мосин, Михаил. Мордовские и эстонские этимологии. – *Советское финно-угроведение* 1, 51–61.
- Mosin 1975 = Мосин, Михаил. Мордовские этимологии. – *Советское финно-угроведение* 2, 79–84.
- Mošnikov, Oleg 2007. Jäätynet linnut. – *Carelia* 9, 118–120.
- Možeiko, Ignatenko 1988 = Можейко, Н. С., А. П. Игнатенко. *Древнерусский язык*. 3-е дополненное издание. Минск: Вышэйшая школа.
- MRS = *Мокшанско-русский словарь*. Составили С. Г. Потапкин и А. К. Имяреков. Под редакцией Д. В. Бубриха. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1949.
- MSE II = *Muret-Sanders enzyklopädisches Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache 2. Deutsch-Englisch* 2, Berlin, Schöneberg: Langenscheidt, 1910.
- MSN I–XVI 1882–1892 = *Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии 1–16*. С.-Петербург: С.-Петербургское губернское земство.
- Mugurēvičs 1962 = Мугуревич, Эвалд. Находки раковин каури на территории Латвии. – *Известия Академии наук Латвийской ССР* 7 (180), 37–52.
- Mugurēvičs 1965 = Мугуревич, Э. С. *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения*. Рига: Зинатне.
- Muhametšin 1977 = Мухаметшин, Ю. Г. *Татары-кряшены. Историко-этнографическое исследование. Середина XIX – начало XX в.* Москва.

- Mullo 1971 = Мулло, И. М. *Памятники и памятные места Карелии*. Петрозаводск: Карелия.
- Mullonen 1967 = Муллонен, Мария. Вепская письменность. – *Прибалтийско-финское языкознание. Вопросы фонетики, грамматики и лексикологии*. Ленинград: Наука, 95–109.
- Mullonen 2008 = Муллонен, И. И. *Топонимия Заонежья. Словарь с историко-культурными комментариями*. Петрозаводск: Карельский научный центр, Институт языка, литературы и истории Российской Академии Наук.
- Mullonen, Surhasko 1989 = Муллонен, И. И., Ю. Ю. Сурхаско. О совещании по проблемам вепской народности. – *Проблемы истории и культуры вепской народности*. Петрозаводск: Карельский филиал Академии наук СССР, 159–163.
- Murajama 1977 = Мураяма, Ситиро. Этимология русского слова чай. – *Этимология 1975*. Москва: Наука, 81–83.
- Murzajev 1984 = Мурзаев, Э. М. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль.
- Mussajev 2004 = Мусаев, В. И. *Политическая история Ингерманландии в конце XIX–XX века*. 2е издание, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: Нестор-Истории.
- Must, Mari 1987. *Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade*. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari 2000. *Vene laensõnad eesti murretes*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mustonen, O. A. F. 1883. Muistoonpanoja Vatjan kielestä. – *Virittäjä 1*, 144–188.
- MW₁ = Müller, Wilhelm 1854. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch 1*. Mit Benutzung des Nachlasses von Wilhelm Friedrich Benecke. Leipzig: S. Hirzel.
- MW₂ = Paasonen, Heikki 1990–1992. *Mordwinisches Wörterbuch 1–2*. Zusammengestellt von Keino Heikkilä. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 23_{1–2}).
- MW₃ = Dr. Mihkel Weske 25. surmapäeva mälestuseks. Jurjev: Kuukirja „Eesti Kirjanduse“ kirjastus, 1915.
- Mõznikov 2003₁ = Мызников, С. А. *Русские говоры Обонежья. Ареально-этимологическое исследование лексики прибалтийско-финского происхождения*. Санкт-Петербург: Наука.
- Mõznikov 2003₂ = Мызников, Сергей А. *Атлас субстратной и заимствованной лексики русских говоров Севера-Запада*. Санкт-Петербург: Наука.
- Mõznikov 2004 = Мызников, С. А. *Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада*. Санкт-Петербург: Наука.

- Mäe mets, Aare 1977. *Eesti NSV järved ja nende kaitse*. Tallinn: Valgus.
- Mä ger, Mart 1967. *Eesti linnunimetused*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Mä gi, Marika 2005. On the mutual relations between late prehistoric Saaremaa and the livs. – *Rituals and Relations. Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Edited by Sary Mäntylä. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica (Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Humaniora 336).
- Mä giste, Julius 1922. Reisust Eesti-Ingeris. – *Eesti Keel* 5–6, 156–164.
- Mä giste, Julius 1927. Paarist vadja laenust eesti keeles. – *Eesti Kirjandus* 3, 161–162.
- Mä giste, Julius 1928. *oi-, gi-deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus 1*. Tartu: [Tartu Ülikool] (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII.₂).
- Mä giste, Julius 1929. *Eestipäraseid isikunimesid*. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused 18).
- Mä giste, Julius 1934. Eesti ja kreevinite keelelisest kokkupuuteist. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 9/10*. Tartu: [Eesti Rahva Muuseum], 139–144.
- Mä giste, Julius 1938. Der ostseefinnische Osmo und seine Sippe. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1936*. Tartu, 177–244.
- Mä giste, Julius 1939. Läänemere-sm. ja volga-sm. keelte võrdluse alalt. – *Eesti Keel* 3–4, 60–81.
- Mä giste, Julius 1959. *Woten erzählen. Wotische Sprachproben*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 118).
- Mä giste, Julius 1969. Sõna sepp vanimate eesti ürikute liitsõnalistes kutsenimetustes. – *Tulimuld* 3, 171–178.
- Mä lk, Vaina 1963. *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 7).
- Mühlenthal, Theodor 1877. Ueber die Herleitung und Bedeutung des Namens *Ungannia*, estn. *Ugala*. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1876*. Dorpat, 75–77.
- Narodõ 1964 = Народы Европейской части СССР 2. Москва: Наука (Народы мира. Этнографические очерки).
- Nasseleni je 1998 = Население России за 100 лет (1897–1997). Статистический сборник. Москва: [Госкомстат России].
- Natsionalnaja 2016₁ = Национальная библиотека Республики Карелия. Каталоги и картотеки. – (http://library.karelia.ru/Resursy/Katalogi_i_kartoteki/Vepsika/; 25.01.2016).

- Natsionalnaja 2016₂ = Национальная библиотека Республики Карелия. Электронный каталог (http://library.karelia.ru/Resursy/Elektronnyj_katalog; 25.01.2016).
- Natsionalnõi 1991 = Национальный состав населения по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. Москва: Финансы и статистика.
- Naumann jt 1984 = Naumann, Horst, Gerhard Schlimpert, Johannes Schultheis. *Das kleine Vornamenbuch*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Németh, Zsigmond 1991. *96 gleiche Texte in uralischen Sprachen (Vaterunser)*. Herausgegeben von János Pusztay. Szombathely (Az Uralisztikai tanszék kiadványai 3).
- Niemi, Ramon 1995. Itschallintoalue Vepsän seudulla. – *Carelia 10*, 130–136.
- Nigol, Salme 1955. Märkmeid matkalt leivu keelesaarele. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat 1* (1955). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 147–151.
- Niilus, Valter 1935. Leivu rahvas. – *Eesti Kirjandus 8*, 365–381.
- Niit, Ellen, Tiit Hennoste 2009. Südaesti murded. – Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Toimetaja Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 125–153.
- Nikkilä, Osmo 1987. Über die germanische Herkunft einiger ostseefinnischer Bezeichnungen für Nutzholz. – *Советское финно-угроведение 4*, 237–247.
- Nikkilä, Osmo 1998. *nop-ea* → *nopsa, sel-keä* → *selvä*. Suffiksinvaihto ja suomen sanojen etymologiointi. – *Kirjoituksia muoto- ja merkitysoipista*. Tampere: Tampereen yliopisto, 77–101 (Folia Fennica & Linguistica 21).
- Nikolajev 2006 = Николаев, Виктор. Магия рыбацкой песни. – *Санкт-Петербургские новости*, 07.09.2006 (<http://www.spbvedomosti.ru>).
- Nilsson, Torbjörn K. 1998. Slavicisms in Krievinian revisited. – *Linguistica Uralica 2*, 92–94.
- Nirk, Põldmäe 1966 = Nirk, Endel, Rudolf Põldmäe. F. Kuhlbars, M. Veske, A. Reinald. – *Eesti kirjanduse ajalugu 2. XIX sajandi teine pool*. Toimetanud E. Nirk. Tallinn: Eesti Raamat, 297–332.
- Nissilä, Viljo 1939. *Vuoksen paikannimistö 1*. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura (Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 214).
- Nissilä, Viljo 1967. *Die Dorfnamen des alten lüdischen Gebietes*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 144).
- Nissilä, Viljo 1975. *Suomen Karjalan nimistö*. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö (Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön julkaisuja).
- Nivanka, Eino 1944. Bibliographie der finnisch-ugrischen Sprachkunde in Finnland bis zum Jahre 1899. – *Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen*.

- Herausgegeben von Y. H. Toivonen, Paavo Ravila, Uno Harva. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 5–199.
- NK VII = *Nykysuomen käsikirja*. 7., tarkistettu painos. Toimittanut Osmo Ikola. Espoo: Weilin + Göös, 1983.
- NOD = *The New Oxford Dictionary of English*. Edited by Judy Pearsall. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Norvik, Piret 1998. *Die lexikalischen Beziehungen des nordöstlichen Küstendialekts zu den Nachbardialekten und -sprachen*. Tallinn: Pädagogische Universität Tallinn.
- Novožilov 1997 = Новожилов, А. Г. Северо-западные земли Водской пятины на рубеже XV–XVI вв. – *Историческая этнография. Русский Север и Ингерманландия*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 34–59 (Проблемы археологии и этнографии 5).
- NPI = *Народные песни Ингерманландии*. Издание подготовили Эйно Киуру, Терту Коски, Элина Кюльмясу. Ленинград: Наука, 1974.
- NPK III = *Новгородские писцовые книги, изданные Археографической комиссией* 3. *Переписная оброчная книга Вотской пятины. Первая половина*. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1868.
- NRS₁ = Терещенко, Н. М. 1965. *Ненецко-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- NRS₂ = Савельева, В. Н., Ч. М. Таксами 1970. *Нивхско-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- NS I = *Nykysuomen sanakirja* 1. Päätoimittaja Matti Sadeniemi. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström o/y, 1988.
- NTO = Brynildsen, John 1926. *Norsk-tysk ordbok*. Oslo: Aschehoug.
- Nurmekund, Pent 1940. Lisamärkmeid sõnast *amè eL* ja Alutaguse murdeis. – *Eesti Keel* 3/4, 113–119.
- Nurmekund, Pent 1963. India ja araabia pärisnimede õigekeelsusest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 9 (1963). Tallinn, 54–62.
- O 1893 = Ollino, Andrei. *Loomade arstimise õpetus kõigis haigustes, mis ise arstida võimalik, ühtlasi lühikese terwise hoidmise juhatusena*. [1. trükk.] Tallinn: G. Pihlakas.
- O 1897 = Ollino, Andrei. *Loomade arstimise õpetus kõigis haigustes, mis ise arstida võimalik, ühtlasi lühikese terwise hoidmise juhatusena*. [2. trükk.] Pärnu: J. Dreimann.
- O 1909 = Ollino, Andrei. *Loomade arstimise õpetus kõigis haigustes, mis ise arstida võimalik, ühtlasi lühikese terwise hoidmise juhatusena*. [3. trükk.] Pärnu: J. Dreimann ja Co.

- O 1911 = Olt, August. *Koduloomade terwishoid ja sünnitamise abi*. Tallinn: Maa.
- O 1915 = Olt, A. *Koduloomade terwishoid ja sünnitamise abi*. 2., täiendatud väljaanne. Tallinn: Maa.
- Obštši 2009 = Общий язык финно-угров. – *Финно-угорский мир* (<http://www.finno-ugry.ru/news?news=1236336794&tape=default>; 14.01.2010).
- ODE = *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Edited by C. T. Onions [et al.]. Oxford: Clarendon Press, 1985.
- OED = *The Oxford English Dictionary* 19. Prepared by J. A. Simpson & E. S. C. Weiner. 2nd edition. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Oficiala 1926 = *Oficiala jarlibro de la Esperanto-movado 1927*. Genève: Universala Esperanto-Asocio.
- Ogibenin 1968 = Огибенин, Б. А. *Структура мифологических текстов «Ригведы»*. Москва: Наука.
- Ogja 2009 = Огъя финн-угор кыл. Общий язык финно-угров. – *Удмурт шаер* (<http://shaer.ru/content/view/1/1/>; 14.01.2010).
- Oinas, Felix 1974. Setujen asema Viron kansanperinteessä. – *Kalevalaseuran vuosikirja 54. Sampo ei sanoja puutu. Matti Kuusen juhla kirja*. Porvoo, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 277–286.
- Oinas, Felix Johannes 1984. *Vargamäe tõde ja õigus. Esseid*. [Stockholm:] Välis-Eesti & EMP.
- Oinas, Felix 1995. Eluloolisi märkmeid ja mälestusi. – *Keel ja Kirjandus* 2, 120–128.
- Ojalo, Jaan 1973. *Esperanto keele õpik*. [1. trükk.] Toimetanud Henrik Sepamaa. Tallinn: Valgus.
- Ojalo, Jaan 1986. *Esperanto keele õpik*. 2., parandatud, täiendatud tr. Tallinn: Valgus.
- Ojalo, Jaan 1993. *Esperantaj sinonimoj*. 2a, korektita eldono. Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio, Fundación Esperanto.
- Ojalo, Jaan 1995. *Esperanto keele õpik*. 3. parandatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Ojalo, Jaan 1999₁. *Estona-Esperanta vortaro. Eesti-esperanto sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Esperanto-Liit.
- Ojalo, Jaan 1999₂. *Esperantaj sinonimoj*. 3a, korektita eldono. Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio, Fundación Esperanto.
- Ojalo, Jaan 2000. *Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado*. Tallinn: Esperanto Asocio de Estonio.
- Ojansuu, Heikki 1921. *Lisiä suomalais-baltilaisiin kosketuksiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomi IV 20₁).

- Ojasild, Endel 1962. *Esperantoliikumise ajaloost Eestis (XX saj. 20–30-ndail aastail)*. Diplomitöö. Juhendaja prof H. Moosberg. Tartu [Käsikiri masinakirjas].
- Ojasono, Bernardo 1938[?]. *Fragmentoj*. [S.l.: s.n.]
- Ojasono, Bernardo 1939. *Paŝoj ĉe pordegoj 1–3*. Tallinn: [s.n.]
- Ojasono, Bernardo 1940. *Citaĵoj el gramatiko*. Tallinn: [s.n.]
- OLD = *Oxford Latin Dictionary*. Edited by P. G. W. Glare. Oxford: Clarendon Press, 1983.
- Oliver, A. P. H. 1983. *The Country Life Guide to Shells of the World*. Feltham.
- Ollikainen, Mikko 1991. Karjalaa ja vepsää luetaan Petroskoin yliopistossa. – *Neuvosto-Karjala*, 07.12.
- OLS = J. A. Friis 1887. *Ordbog over det lappiske sprog med Lattinsk og Norsk Forklaring samt en oversigt over sprogets grammatik*. Christiania: I kommission hos Jacob Dybwad.
- ONM = *Old Norse Men's Names* (<http://www.vikinganswerlady.com/ONMensNames.shtml>; 23.01.2014).
- OPK = Гневушев, А. М. 1908. *Отрывок писцовой книги Вотской пятины второй половины, содержащий в себе опись части дворцовых земель этой пятины*. Киев.
- Osnovõ 1974 = *Основы финно-угорского языкознания. (Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков)*. Ответственный редактор В. И. Лыткин. Москва: Наука.
- Osnovõ 1975 = *Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки*. Ответственный редактор В. И. Лыткин. Москва: Наука.
- Osnovõ 1976 = *Основы финно-угорского языкознания. (Марийский, пермские и угорские языки)*. Ответственный редактор В. И. Лыткин. Москва: Наука.
- Ostwald, Wilhelm 1904. *Die Weltsprache*. Paris. Kommission für die Einführung einer internationalen Hilfssprache.
- OLD = *The Oxford Universal Dictionary on Historical Principles*. 3rd revised with addenda. Edited by C. T. Onions. Oxford: Clarendon Press, 1955.
- P 1897 = Pert, W. 1897. *Koduloomade haigustest, nende arstimisest ja rawitsemisest*. – *Põllumehe Kalender 1898 aastaks*. Jurjew: H. Laas, 221–231.
- PA I–II = *Polnische Akten 1–2*. Herausgegeben von Oleg Roslavlev. München: [Roslavlev], 1970–1973 (Hefte zur Landeskunde Estlands 5, 7).
- Pais, Dezső 1958. Zur Frage der Angehörigen der finnisch-ugrischen Demonstrativpronomina *u ~ *o und *i ~ *e. – *Acta Linguistica Hungarica* 8₁, 159–172.

- Pajusalu, Karl 1999. Lõunaesti murdekeskused ja -perifeeriad. – *Võro Instituudi toimõitiseq 6. Läänemeresoome perifeeriad*. Toimõndanuq Karl Pajusalu, Tõnu Tender. Võro: Võro Instituut', 65–79.
- Pajusalu, Karl 2005. Estonian Grammars by Ferdinand Johann Wiedemann. – *Linguistica Uralica* 4, 241–247.
- Pajusalu 2009. Lõunaesti murded. – Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Toimetaja Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 165–194.
- Pajusalu, Karl, Eberhard Winkler 2011. Salatsi liivi kohanimed keelekontaktide kajastajana. – *Keel ja Kirjandus* 3, 176–189.
- Pall, Valdek 1969. *Põhja-Tartumaa kohanimed 1*. Toimetanud M. Norvik. Tallinn: Valgus.
- Pall, Valdek 1977. *Põhja-Tartumaa kohanimed 2*. Toimetanud Madis Norvik. Tallinn: Valgus.
- Pall, Valdek 1997. *L'em't'ne*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Palmeos, Paula 1955. Eesti koduloomade nimedest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 1* (1955). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 97–117.
- Palmeos, Paula 1962. *Karjala Valdai murrak*. Tallinn (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 5).
- Palmeos, Paula 1974. Eesti kirjandus ungari tõlkes. – *Keel ja Kirjandus* 7, 417–424.
- Palmeos 1976 = Palmeos, Pauline. – *Keel, mida me harime*. Koostanud: Mart Mäger. Tallinn: Valgus, 204–205.
- Palmeos, Paula 1983. Aastaid sugulaskeelte kütkeis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27* (1980/1981). *Eesnimedest oskussõnadeni*. Tallinn: Eesti Raamat, 165–169.
- Palmeos, Paula 1991. Mälestuskilde õpinguteajast. – *Keel ja Kirjandus* 11, 691–692.
- Panfilov 1962 = Панфилов, В. З. *Грамматика нивхского языка 1. Фонетическое введение и морфология именных частей речи*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Panfilov 1971₁ = Панфилов, В. З. Категории мышления и языка. Становление и развитие категории количества в языке. – *Вопросы языкознания* 5, 3–18.
- Panfilov 1971₂ = Панфилов, В. З. *Взаимоотношение мышления и языка*. Москва: Наука.
- Panin 1985 = Панин, Л. Г. *Лексика западносибирской деловой письменности. XVII – первая половина XVIII в.* Новосибирск: Наука.

- Pankrušev 1978 = Панкрушев, Г. А. *Мезолит и неолит Карелии 2. Неолит*. Ленинград: Наука.
- Parašin, Leonid 1985. *Vere-mõistatusest*. – *Edasi* 7.02, 5.
- Parre, Jüri 1985. *Veterinaarparasitoloogia*. Tallinn: Valgus.
- Peege, Juhan 1971. *Hobuse sünonüümikast eesti regivärssides*. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 17 (1971). Tallinn: Eesti Raamat, 71–75.
- Peege, Juhan 2006. *Eesti vanade rahvalaulude keel*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pekkanen, Inka 2005. Raamattua vepsäksi. – *Vepsä. Maa, kansa, kulttuuri*. Toimitanut Lassi Saressalo. Tampere, Helsinki: Tampereen museot, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 163–170.
- Perttu, M. 1989. Vepsäläiskulttuurin seura tulossa. – *Neuvosto-Karjala*, 19.04.
- Pervaja 1903 = *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. 37. С.-Петербургская губерния*. Санкт-Петербург: [б. и.].
- Pervootšerednõhh 1990 = О первоочередных мерах по экономическому развитию территории проживания вепсов в 1990 году и в XIII пятилетке. Постановление Совета Министров Карельской АССР. – *Коммунист Прионежья*, 15.05.
- Pestun, R. 1992. Matku Vepsän mual. – *Oma Maa*, 29.10.
- Petrovski 1966 = Петровский, Н. А. *Словарь русских личных имен*. Москва: Советская энциклопедия.
- Petšat 2004–2015 = *Печать Карелии в [2003–2014] году. Информационно-статистический бюллетень*. Автор-составитель: И. В. Шегина. Петрозаводск: Национальная библиотека Республики Карелия (http://library.karelia.ru/Resursy/Izdaniya_NB_RK/Elektronnye_izdaniya/Informacionno-statisticheskij_bjulleten___Pечат_Karelii_v___godu_/; 5.02.2016).
- Petuhov, Anatoli 1989. Pienen kansan maallinen vaellus. – *Punalippu* 2, 99–109.
- Piho, Mare 1992. Weiblicher Metallschmuck der Setukesen des 19. – Mitte des 20. Jh. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* 39. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 72–87.
- Piilo, Marita 1990. Kello soi myös kymnaaseissa ja lukioissa. – *Neuvosto-Karjala*, 31.08.
- Pimenov 1965 = Пименов, В. В. *Вепсы. Очерк этнической истории и генезиса культуры*. Москва, Ленинград: Наука.
- Pimenov, Strogalištšikova 1989 = Пименов, В. В., З. И. Строгальщикова. Вепсы. Расселение, история, проблемы этнического развития. – *Проблемы истории и культуры вепсской народности*. Петрозаводск: Карельский филиал Академии наук СССР, 4–26.

- Pisani, Vittore 1949. *Glottologia indoeuropea*. 2. edizione. Torino: Rosenberg & Sellier.
- PIV = *Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto*. 2a eldono. Paris, 1981.
- PJ = Топоров, В. Н. 1984. *Прусский язык. Словарь. I–K*. Москва: Наука.
- PKV = Писцовая книга Вотской пятины. – *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских* 6. Москва, 1850, 1–57.
- PL = *Das Pernauer Land 1624*. Herausgeber Oleg Roslavlev. Wolfratshausen-Waldram: Oleg Roslavlev, 1967 (Hefte zur Landeskunde Estlands 2).
- Pletško 1985 = Плечко, Л. А. *Старинные водные пути*. Москва: Физкультура и спорт.
- Poikalainen, Väino, Enn Ernits 1998. *Rock Carvings of Lake Onega. The Vodla Region*. Tartu: Estonian Society of Prehistoric Art.
- Роров 1948 = Попов, А. И. Топонимика Белозерского края. – *Ученые записки Ленинградского государственного университета* 105. Серия востоковедческих наук 2. Ленинград: Ленинградский государственный университет, 164–174.
- Роров 1981 = Попов, А. И. *Следы времен минувших*. Ленинград: Наука.
- Рорре 1927 = Поппе, Н. Н. Монгольские числительные. – *Языковедные проблемы по числительным I. Сборник статей*. Ленинград: Институт литературы и языков Запада и Востока при Ленинградском государственном университете, 120–126.
- POS IV = *Псковский областной словарь с историческими данными* 4. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1979.
- Posti, Lauri 1932. *Virka*. – *Virittäjä* 1, 46–50.
- Posti, Lauri 1934. *Vatjan kielen k > tš ääntenmuutoksen iästä*. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 14. Porvoo, Helsinki: Werner Söderström, 139–148.
- Posti, Lauri 1941. Etymologische Beobachtungen. – *Finnisch-ugrische Forschungen* 27, 225–234.
- Posti, Lauri 1942. *Grundzüge der livischen Lautgeschichte*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 85).
- Prangel, Esta 2014. *Vadja keele mälestussammas*. – *Soome-ugri sõlmed* 2013. Tallinn: Fenno-Ugria, 93–98.
- Pravdin 1962 = Правдин, Л. Б. 1962. *Историческая морфология русского языка I. Имена*. Тарту: Тартуский государственный университет.
- Pribaltisko-finskije 2003 = *Прибалтийско-финские народы России*. Ответственные редакторы Е. И. Клементьев, Н. В. Шлыгина. Москва: Наука (Народы и культуры).

- Prokosch 1954 = Прокош, Эдвард. *Сравнительная грамматика германских языков*. Москва: Издательство иностранной литературы.
- Prozes, Jaak 1997. Hõimuliikumine kahe maailmasõja vahel. – *Hõimusidemed. Fenno-Ugria 70. aastapäeva album*. Tallinn (<http://www.suri.ee/hs/prozes.html>; 2.03.2012).
- Prozes, Jaak 2012. Rahvaloendus ja soome-ugri. – *Sirp*, 23. III.
- PRS₁ = *Персидско-русский словарь 1*. Под редакцией Ю. А. Рубинчика. Москва: Русский язык, 1983.
- PRS₂ = Гаффаров, М. А. 1976. *Персидско-русский словарь*. Москва: Русский язык.
- PRS₃ = Асланов, М. Г. 1985. *Пушту-русский словарь*. Москва: Русский язык.
- Prõt k o v a 1929 = Прыткова, Н. Ф. Одежда ижор и води. Из материалов Северо-западной экспедиции 1926–28 годов. – *Труды Комиссии по изучению племенного состава населения и сопредельных стран 16. Западно-финский сборник*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 306–340.
- Psalmoiden 2013 = *Psalmoiden kirj*. Kääntäjä Nina Zaiceva. Petroskoi: Periodika.
- PSR II = *Полное собрание русских летописей 2. Ипатьевская летопись*. Москва: Языки русской культуры, 1998.
- Puheenvuoro 1992 = Puheenvuoro vepsän kielen opettajille. – *Karjalan sanomat*, 7.11.
- PVL = «Повесть временных лет». – *Библиотека литературы древней Руси 2*. Санкт-Петербург: Наука, 2007, 62–315.
- Põldmäe, Rudolf 2000. Veske, Mihkel. – *Eesti kirjanike leksikon*. Koostanud Oskar Kruus, Heino Puhvel. Toimetanud Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, 657–658.
- Päll, Peeter 1999. *Maaailma kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Päll, Peeter 2009. Eesti kohanimed. – Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 223–297.
- Pärdi, Heiki 1988. Isurid, Ingerimaa põlisrahvas. – *Eesti Loodus* 4, 268–273.
- Pühapaigad = *Muinsuskaitse all olevad looduslikud pühapaigad, loend* (www.maa-vald.ee/failid/Lisa2_muinsuskaitse.pdf; 5.02.2015).
- Qvigstad, Just 1946. Das anlautende *h* im Lappischen. – *Finnisch-ugrische Forschungen* 29. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 37–51.
- R = Varep, Endel 1957. *C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal*. Tallinn: [Eesti NSV Teaduste Akadeemia] (Teaduse ja tehnika ajaloost Eestis).
- R 1886 = Rotaalia, J. S. *Põrnatõbi. Uuemate tääduste ja katsete pääl põhjendav õpetus, kuidas iga elajatepidaja omi koduelajaid selle hirmsa tõbe eest peab*

- kaitsema ja õnnetuse korral arstima*. Peterburi: F. K. Flemmingi Homöopaatia Tsentraalapteek.
- R 1906 = Raska, P. 1906. Koduloomade arstimisest. – *Sakala Kalender 1907*. Wiljandi: [s.n.], 157–163.
- R 1912 = Relander, Lauri Kristian. *Kodujäneste pidamisest*. Tallinn: Maa.
- Rabindranath 1930 = Rabindranath Tagore õpilane Tallinnas. Esineb siin rea loengutega. – *Päewaleht*, 06.09., 4.
- Rahamägi, Johannes Adolf 1911. *Mis on Esperanto? Seletus rahwuswahelise keele tähtsusest*. 2. tr. Tallinn: J. A. Rahamägi.
- Rahvaülikooli 1930 = Rahvaülikooli kõnepunktides algab töö. – *Postimees*, 26.09., 5.
- Rahwuswahelise, s.a. = *Rahwuswahelise keele „Ido“ võti*. Tallinn: W. Ehrenpreis, [enne 1917].
- Rajandi, Edgar 1966. *Raamat nimedest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rakin 1984 = Ракин, А. Н. Словообразовательная структура фитонимов коми языка. – *Труды Института языка, литературы и истории 31. Вопросы лексикологии и словообразования коми языка*. Сыктывкар, 156–176.
- Ramstedt 1951 = Рамстедт, Г. *Грамматика корейского языка*. Москва: Издательство иностранной литературы.
- Ramstedt 1957 = Рамстедт, Г. И. *Введение в алтайское языкознание*. Москва: Издательство иностранной литературы.
- RAS₁ = Саидов, М. С., Ш. Микаилов 1951. *Русско-аварский словарь*. Махачкала.
- RAS₂ I–II = Борисов, В. М. 1981–1982. *Русско-арабский словарь 1–2*. Москва: Русский язык.
- Raspredelenije = Распределение населения по национальности и родному языку (http://www.ukrcensus.gov.ua/rus/results/nationality_population/nationality_popull/select_51/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=25&rz=1_1&rz_b=2_1%20&n_page=2; 7.10.2006).
- Raudsep, Loreida 1961. Eesti rahvaluulekogudes leiduvad meieisapalve paroodiad. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 6*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 141–153.
- Raudsepp, Jüri 1968. *Kirurgia läbi sajandite*. Tallinn: Valgus.
- Raun, Alo 1937₁. Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal. – *Eesti Keel* 7–8, 195–223.
- Raun, Alo 1937₂. Eesti munde jne. – *Eesti Keel* 6, 194.
- Ravdonikas 1936 = Равдоникас, В. И. *Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря 1. Наскальные изображения Онежского озера*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР (Труды

- Института антропологии, археологии и этнографии АН СССР 9. Археологическая серия 1).
- Ravila, Paavo 1959. Suomalais-ugrilaiden kielten ordinaalit. – *Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6.10.1959*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 77–86 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 263).
- Regling, Kurt 1926. Geld. – *Reallexikon der Vorgeschichte* 4₁. Herausgegeben von Max Ebert. Berlin: de Gruyter.
- Reguly, Antal 1958. Valtalaismuistiinpanot (Aufzeichnungen über die Woten) 1841. Julkaissut Sulo Haltsonen. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja* 60₃. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1–62.
- Reiman, Willem 1900. Eesti muinasusk. – *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album* 5. Järjev: Eesti Üliõpilaste Selts, 82–97.
- Reissar, Leo 1996. *Setumaa läbi sajandite. Petserimaa*. Tallinn: Kupar.
- Rekomendatsi 1989 = Рекомендации регионального межведомственного совещания «Вепсы: проблемы развития экономики и культуры в условиях перестройки». – *Проблемы истории и культуры вепсской народности*. Петрозаводск: Карельский филиал Академии наук СССР, 163–171.
- Renvall, Gustavus 1826. *Suomalainen Sana-Kirja. Lexicon linguae Finnicae, cum interpretatione duplici, copiosiore Latina, brevior Germanica I. A–M*. Aboae: typis Frenckellianis.
- Renvall, Gustaf 1840. *Finsk språklära, Enligt den rena Vest-Finska, i Bokspråk vanliga Dialecten 1. Finska språket förlära*. Åbo: Christ, Ludv. Hjelt.
- RES = *Русско-эзрянский словарь*. Под общей редакцией М. Н. Коляденкова и Н. Ф. Цыганова. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1948.
- Riftin 1927 = Рифтин, А. П. Система шумерских числительных. – *Языковедные проблемы по числительным I. Сборник статей*. Ленинград: Институт литературы и языков Запада и Востока при Ленинградском государственном университете.
- Richter 1979 = Рихтер, Елизавета. Интеграция сету с эстонской нацией. – *Очерки о развитии хозяйства и быта эстонских крестьян в 19 и 20 веке*. Tallinn: Издательство Академии наук ЭССР.
- RIR III = *Repressseeritud isikute registrid 3. Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis 3*. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, 2005.
- RIR V = *Repressseeritud isikute registrid 5. Kõõditamine Eestist Venemaale. Märtsi-kõõditamine 1949: 2*. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, 1999.

- Ritsing, Richard 1984. Rāpina perekonnanimedest. – *Rāpina radadel. Artikleid*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 159–161.
- Rjabinin 1997 = Рябинин, Е. А. *Финно-угорские племена в составе древней Руси. К истории славяно-финских этнокультурных связей. Историко-археологические очерки*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет.
- Rjabinin 2001 = Рябинин, Е. А. *Водская земля Великого Новгорода (результаты археологических исследований 1971–1991 гг.)*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- RKS = *Русско-карельский словарь*. Составил Г. Н. Макаров. Петрозаводск: Карелия, 1975.
- RL = *Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet*. Herausgeber Oleg Roslavlev. Wolfratshausen-Waldram: Oleg Roslavlev, 1967 (Hefte zur Landeskunde Estlands 3).
- RLS = Гаджиев, М. 1950. *Русско-лезгинский словарь*. Махач-Кала.
- RM = Ахметова, Т. В. 1996. *Русский мат. Толковый словарь*. Москва: Глагол.
- RMS = *Русско-марийский словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1966.
- RNL XV = *Révai Nagy lexikona az ismeretek enciklopédiája 15*. Budapest: Révai Testvérek, 1922.
- Rodnõje 2007 = *Родные сердцу имена* ([http://kgkm.karelia.ru/site/news/135; 8.02.2016](http://kgkm.karelia.ru/site/news/135;8.02.2016)).
- Roos, Eduard 1961. Eesti muistseist isikunimedest. – *Keel ja Kirjandus* 6, 341–352.
- Rootsmäe, Lemming 1975. A. H. Tammsaare esivanematest. – *Keel ja Kirjandus* 1, 33–36.
- Ropponen, Ville 2009. Mela kusi, mulimokata ajti. – *Kaleva*, 22.02. (http://www.kaleva.fi/plus/juttu782427_page0.htm; 14.01.2010).
- Ross, Kristiina 2003. Saateks. – *Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200*. Koostanud ja toimetanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 7–23.
- Rozhanskiy, Fedor 2015. The length of final vowels with respect to case syncretism in Luuditsa Votic. – *Linguistica Uralica* 2, 100–133.
- RTS₁ = *Русско-таджикский словарь*. Москва, Сталинабад: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Таджикигосиздат, 1949.
- RTS₂ = *Русско-тувинский словарь*. Под редакцией Д. А. Монгуша. Москва: Русский язык, 1980.
- Rudaki Samarkandist, Abu Abdullah Dža'far ibn Muhammad 1970. *Luulepude-med*. Tadžiki-pärsia keelest tõlkinud Haljand Udam. Tallinn: Eesti Raamat.

- Ruus, Neeme 1930₁. Ĉu ni propagandas Hindion aŭ Esperanton? – *Informoj de Estona Asocio de Esperantistoj* 104 (10), 61–62.
- Ruus, Neeme 1930₂. Sub la signo de fremdlandanoj. – *Informoj de Estona Asocio de Esperantistoj* 105–106 (11–12), 69–70.
- Ränk, Arvi 1995. *Eesti etnograafiasõnaraamat*. Tallinn: [Ränk].
- Ränk, Gustav 1960. *Vatjalaiset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 267).
- Räsänen, Martti 1959. Ural-altailaisia ordinaaleja? – *Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6.10.1959*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 87–88 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 263).
- Rätsep, Huno 1965. Arvsõnade päritolust eesti keeles. – *Matemaatika ja kaasaeg* 6. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Rätsep, Huno 1978. Eesti keele sõnavara ajaloo põhiprobleeme. – *Töid eesti filoloogia alalt V. Eesti keele sõnavara probleeme*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 3–14 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 460).
- Rätsep, Huno 1979. 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi 7. TRÜ ajaloo komisjoni materjalid*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 27–42.
- Rätsep, Huno 2002. *Sõnaloo raamat*. Tartu: Ilmamaa.
- Rückert, Carl Gottlieb 1839. *Specialcharte von Livland in 6 Blättern*. [Dorpat]: Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Societät.
- Rüütel, Ingrid 1980. *Eesti uuemad laulumängud I*. Tallinn: Eesti Raamat.
- S 1899 = Stewert, L. *Nõuandja koda põllumees haigeid loomasid peab rawitsema ja parandama*. Eesti keelde kirjutanud P. Grünfeldt. Tallinn: G. Pihlakas.
- Saar, Evar 2009₁. Võru nime päritolust. – *Keel ja Kirjandus* 7, 535–540.
- Saar, Evar 2009₂. *Võrumaa kohanimed*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (Tartu Ülikooli doktoritööd).
- Saareste, Andrus 1924. *Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I*. Tartu.
- Saareste, Andrus 1932. *Die estnische Sprache*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Saareste, Andrus 1934. *Pilk Eesti nüüdseile perekonnanimedele*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Saareste, Andrus 1935. *Eesti liignimedest varemalt, nüüd ja tulevikus*. Tallinn: Nimede Eestistamise kesktöimkond, 139–147.
- Saareste, Andrus 1940. Sõna kilu algupärast ja sisetunnus i-st. – *Eesti Keel* 5, 134–153.
- Saarikivi, Janne 2007. Finnic Personal Names on Novgorod Birch Bark Documents. – *Slavica Helsingiensia* 32. *Topics on the Ethnic, Linguistic and*

- Cultural Making of the Russian North*. Editor Juhani Nuorluoto. Helsinki: Helsinki University, 196–246.
- Sallamaa, Kari 2005. Etnofuturismi ja suomalais-ugrilaiset kirjallisuudet. – *Sukukansaohjelman arki. Suomalais-ugrilainen perintö ja arkipäivä. Studia Fenno-Ugrica* 21.9.–16.11.2004. Toimittanut Paula Kokkonen. Helsinki: M. A. Castrénin Seura, 159–173 (Castrenianumin toimitteita 64).
- Salminen, Väinö 1907. Valtalaisia Aasiaan. – *Virittäjä* 1, 20.
- Salminen, Väinö 1929. *Tutkimus valjalaisten runojen alkuperästä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Suomi V₇).
- Saloheimo, Veikko 1991. Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700. – *Inkeri: Historia, kansa, kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 67–82 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 547).
- Salu, Herbert 1943. *Folkloor A. H. Tammsaare loomingus. Magistritöö* (Käsikiri TÜ raamatukogus).
- Salu, Herbert 1965. Sink sale proo. Rahvalaulust ja mitte-järvamaisest rahvatraditsioonist A. H. Tammsaare romaanis „Tõde ja õigus“. – Salu, Herbert. *Tuul üle mere*. Tampere, 254–269.
- Salve, Kristi 1994. Vepslaste „Kodima“. – *Keel ja Kirjandus* 5, 319–320.
- Salve, Kristi 2004. [Rets:] „Kalarand“. Vaatlusi ja võrdlusi. – *Keel ja Kirjandus* 4, 306–309.
- Samoilovitš 1927 = Самойлович, А. Н. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования. – *Языковедные проблемы по числительным I. Сборник статей*. Ленинград: Институт литературы и языков Запада и Востока при Ленинградском государственном университете, 135–156.
- Sauer, Gert 1967. *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. Berlin (Finnisch-ugrische Studien 5).
- Saveljev 1850 = Савельев, П. С. Очерк путешествия в Прибалтийские страны, Великий Новгород и Псков, совершенного рыцарем Гильбертом де Ланноа, в 1412–1414 годах. [С.-Петербург: s. n.].
- Savvatejev 1967 = Савватеев, Ю. А. *Рисунки на скалах*. Петрозаводск: Карельское книжное издательство.
- Savvatejev 1983 = Савватеев, Ю. А. *Наскальные рисунки Карелии*. Петрозаводск: Карелия.
- Saxo 2006. = Saxo Grammaticus. *The History of the Danes*. Translated by Peter Fisher. Ed. Hilda Ellis Davidson. Foodbridge, Rochester: D. S. Brewer.
- Sch 1904 = Schneider, N. S. *Täielik Loomade tohter*. Wiljandi [2., 3. ja 4. tr., mis ilmunud vastavalt 1906, 1909, 1914, on analoogilised 1. trükiga].

- Schilder, F. A. 1926. Die ethnologische Bedeutung der Porzellanschnecken. – *Zeitschrift für Ethnologie* 34. [Berlin], 313–327.
- Schröter, Friedrich v. 1930. *Wörterbuch der Münzkunde*. Berlin, Leipzig.
- SČJ XVI = Ашмарин, Н. И. 1941. *Словарь чувашского языка* 16. Чебоксары.
- SDJ I–III = Срезневский, И. И. 1989. *Словарь древнерусского языка I–III*. Москва: Книга.
- Sehwers, Johannes 1940. Die Kreewinen nebst einem Wörterverzeichnis der lettischen Lehnwörter in ihrer Sprache. – *Wörter und Sachen. Neue Folge* III₂₁, 65–77.
- Seilenthal, Tõnu 2003. Ungari keele õpetamine Tartu ülikoolis. – *200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Juubelikogumik*. Tartu, 306–318 (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25).
- Seitsmeteistkümmes 1879 = XVII. koosolek Tartus, 3. Januaril 1879. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879*. Tartu, lisad, 1–7.
- SEO = Hellquist, Elof 1922. *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.
- Sepamaa, Henrik 1957. *Väike esperanto-eesti ja eesti-esperanto sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Seppik, Henrik 1938. *La tuta Esperanto. Gramatiko por progresintoj. Gvidilo por koursestroj*. Budapest: Literatura Mondo.
- Seppik, Henrik, Ernfrid Malmgren 1936. *Systematisk Kursus i Esperanto. Sistema kurso de Esperanto*. Overs. og bearbejdet: Harald Grønberg og Poul Møller. Aarhus.
- Seppo, Raivo 1994. *Eesti nimeraamat*. Tallinn: Olion.
- Serebrennikov 1962 = Серебренников, Б. А. Из истории падежной системы пермских языков. – *Вопросы финно-угорского языкознания. К 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. В. Бубриха*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 9–32.
- Serebrennikov 1963 = Серебренников, Б. А. *Историческая морфология пермских языков*. Москва.
- Serebrennikov 1967 = Серебренников, Б. А. *Историческая морфология мордовских языков*. Москва: Наука.
- Serebrennikov 1968 = Серебренников, Б. А. О некоторых проблемах палеонтологии уральской речи. – *Советское финно-угроведение* 2, 77–80.
- Serebrennikov 1969 = Серебренников, Б. А. Существовали ли в протоуральском языке именные классы? – *Вопросы языкознания* 3, 12–23.
- Serebrennikov 1973 = Серебренников, Б. А. Методы лингвогеографических исследований. – *Общее языкознание. Методы лингвистических*

- исследований. Ответственный редактор Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 120–167.
- Serebrennikov 1989 = Серебренников, Б. А. Реконструкция основных элементов грамматического строя языков, входящих в финно-волжскую общность. – *Финно-волжская общность*. Ответственный редактор Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 133–174.
- Serebrennikov, Jermuškin, Maitinskaja 1989 = Серебренников, Б. А., Г. И. Ермушкин, К. Е. Майтинская. *Финно-волжская языковая общность*. Москва: Наука.
- SES₁ = Pihel, Kalju, Arno Pikamäe. *Soome-eesti sõnaraamat*. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Valgus, 1986.
- SES₂ I–II = *Soome-eesti suursõnaraamat. Suomi-viro-suursanakirja 1–2*. Tallinn, Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2003.
- SES₃ = Kibbermann, Elisabeth, Salme Kirotar, Paula Koppel. *Saksa-eesti sõnaraamat*. Tallinn: Valgus, 1972.
- Setomaa 2009 = *Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Sevortjan 1956 = Севортян, Э. В. Категория падежа. – *Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 2. Морфология*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 45–64.
- SG 1864 = *Санкт-Петербургская губерния. Список населенных мест по сведениям 1862 года*. Обработан редактором И. Вильсоном. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел.
- SGD 1886 = *Saxonis Grammatici Gesta Danorum*. Edited by Alfred Holder. Strassburg: K. J. Trübner (<http://archive.org/details/saxonisgrammati00holdgoog>; 23.01.2014).
- Sikemäe, Ilmar 1977. *Kirjad Vargamäelt*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Sikk, Rein 2009. Udmurdid löid soome-ugri ühistehiskeele. – *Eesti Päevaleht*, 28.05. (<http://www.epl.ee/artikkel/469732>; 14.01.2010).
- Sillaots, Liina 2000. Felix Oinas ja Ungari. – *Keel ja Kirjandus* 6, 419–424.
- Simina 1980 = Сими́на, Г. Я. *Географические названия. (По материалам письменных памятников и современной топонимики Пинежья)*. Ленинград: Наука.
- Sim m, Jaak 1971₁. Kohanimesid Tuglase noorusmaalt. – *Keel ja Kirjandus* 3, 178–179.
- Sim m, Jaak 1971₂. Piirissaare nimed. – *Keel ja Kirjandus* 6, 352–357.

- Sim m, Jaak 1976. *Emaioka, Beybessee, Worcegerwe*. – *Looduse kalender* '77. Tallinn: Valgus, 42.
- Sim m, Jaak 1978. Mõnda kohanimedest. – *Põlva rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 17.–20. augustini 1978. Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon, 146–150.
- Sinha, Lakshmiswar 1931. Al la Estona Esperantistaro. – *Informoj de Estona Asocio de Esperantistoj* 107 (1), 3–4.
- Sinha, Lakshmiswar 1966. *Jaroj sur tero. Memoroj*. Malmö: Eldona Societo Esperanto.
- Sinor, Denis 1988. *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill (Handbuch der Orientalistik 8. Handbook of Uralic Studies 1).
- Sitzung 1851 = Sitzung der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat am 8. December. 1851. – *Das Inland* 51, 917–918.
- Sjögren, Andreas Johan 1849. Bericht über eine im Auftrage der Russischen Geographischen Gesellschaft während der Sommer-Monate des Jahres 1846 nach den Gouvernements Livland und Kurland unternommene Reise zur genauen Untersuchung der Reste der Liwen und Krewingen. – *Denkschriften der Russischen Geographischen Gesellschaft zu St. Petersburg* 1. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 453–605.
- Sjögren, Andreas Johan 1850. Zur Ethnographie Livlands. – *Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersburg* 7₁₋₂, 2–26; 7₃, 33–45, 7₄₋₆, 49–70.
- Sjögren 1852 = Шёгрэн А. М. Материалы для сравнения областных великорусских слов со словами языков северных и восточных. – *Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики*. Санкт-Петербург, 145–165.
- Sjögren, Johan Andreas 1861. *Historisch-ethnographische Abhandlungen über den Finnisch-Russischen Norden*. St.-Petersburg: Eggers et Companie (Gesammelte Schriften 1).
- Sjögren, Wiedemann 1861 = Sjögren, Andreas Johan 1861. *Livische Grammatik nebst Sprachproben*. Bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg: Eggers et Companie (Joh. Andreas Sjögren's gesammelte Schriften 2₁).
- SKE I–VII = *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 1–7. Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura, 1955–1981.
- SKV III₁₋₃ = *Suomen kansan vanhat runot* 3. Julkaissut Väinö Salminen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1915–1924.

- SKV IV = *Suomen kansan vanhat runot 4. Keski-Inkerin ja vatjalaiset runot 3. Toisinnot 2763–4807*. Julkaissut Väinö Salminen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1928 (<http://dbgw.finlit.fi/skvr/skvr.phtml>; 12.08.2009).
- Sköld, Trygve 2000. Julius Mägiste Lundis. Mõningaid mälupilte. – *Keel ja Kirjandus* 12, 886–888.
- Slava, Mirdza 1966. *Latviešu tautas tērpi*. Rīga: Zinātne (Arheoloģija un Etnografija. Rakstu krājums 7).
- SLW = Winkler, Eberhard, Karl Pajusalu 2009. *Salis-livisches Wörterbuch*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus (Linguistica Uralica. Supplementary Series 3).
- Smirnov 1904 = Смирнов, И. Н. Веске, Михаил Петрович. – *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета. За сто лет (1804–1904). 1, Кафедра православного богословия, факультеты историко-филологический (с разрядом восточной словесности и лектурами) и физико-математический*. Под редакцией Николай П. Загоскина. Казань, 54–60.
- SMS₁ II = *Suomen murteiden sanakirja 2*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1988 (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 36).
- SMS₂ = Pohjanvalo, Pekka 1950. *Salmin murteen sanakirja. Täydennysosa*. Helsinki: Lahden kirjapaino, Sanomalehti osakeyhtiö.
- SNG = Мурзаев, Э. М. 1984. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль.
- Solntsev jt 1960 = Солнцев В. М., Ю. К. Лекомцев, Т. Т. Мхитарян, И. И. Глебова. *Вьетнамский язык*. Москва: Издательство восточной литературы (Языки зарубежного Востока и Африки).
- Sovremennõi 1957 = *Современный Иран. Справочник*. Ответственный редактор Б. Н. Заходер. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Spengler, Oswald 1940. *Õhtumaa allakäik*. Referaadi koostanud L. Vahter. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Spinola, Werner Theodor Joseph 1842. *Die Krankheiten der Schweine*. Berlin: Ed. A. Hieschwald.
- Spiridonova 2000 = Спиридонова, И. А. Вепсская литература. Проблемы становления. – *История литературы Карелии 3*. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 391–419.
- Spissok 1864 = *Список населенных мест по сведениям 1862 года 37. Санкт-Петербургская губерния*. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел.

- SRN I–XX = *Словарь русских народных говоров 1–20*. Ленинград: Наука, 1965–1985.
- SSA I–III = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3*. Päätoimittajat Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62).
- SSR I–XVII = *Словарь современного литературного русского языка 1–17*. Под редакцией В. И. Чернышева. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР, 1948–1965.
- SST I–II = *Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю 1–2*. Ответственный редактор В. И. Цинциус. Ленинград: Наука, 1975–1977.
- Szinnyei, József 1910. *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Leipzig: G. J. Göschen'sche Verlagshandlung.
- Szinnyei, József 1922. *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Berlin, Leipzig: De Gruyter.
- Statistika 2000. *Statistika andmebaas: Rahvaloendus 2000* (http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus/15Rahvus._Emakeel._Veerkeelte_oskus;20.02.2016).
- Stipa, Günter Johannes 1990. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. Redaktionelle Bearbeitung und Zusammenstellung der Bibliographie Klaas Ph. Ruppel. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 206).
- STO = Auerbach, Carl 1920. *Svensk-tysk ordbok*. 3., stereotyperade upplagan. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964. *Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems*. Hamburg: Leibniz-Verlag.
- Strogaļščiķova, Zinaida 1993. Vepsäläisten uudelleensyntyminen on alkanud. – *Carelia* 5, 133–141.
- Strogaļščiķova, Zinaida 2005. Päätyykö vepsäläisten historiallinen taival? – *Vepsä. Maa, kansa, kulttuuri*. Toimittanut Lassi Saressalo. Tampere, Helsinki: Tampereen museot, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 211–235.
- Strogaļščiķova, Zinaida, Nina Zaičeva 1996. Vepsäläiset tilastotietojen peilissä. – *Carelia* 9, 48–49.
- Stryk, Leonhard von 1877. *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands 1. Der ehstnische District*. Dorpat: [s.n.].

- Subbotina 1983 = Субботина, Л. А. Географическая терминология Белозерья и ее отражение в топонимии. – *Методы топонимических исследований. Сборник научных трудов*. Свердловск: Уральский государственный университет, 81–88.
- Suhonen, Seppo 1985. Wotisch oder Ingrisch? – *Dialectologia Uralica. Materialien des ersten Internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.–7. September 1984 in Hamburg*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 139–148 (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 20).
- Sulkala, Helena 2001. Läänemeresoome väikesed kirjakeeled. – *Võro Instituudi toimõndusõq II. Läänemeresoome ühendusteed*. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituut', 104–111, 129–131.
- Suprun 1958 = Супрун, А. Е. *Некоторые общие явления в историческом развитии числительных в славянских языках*. Фрунзе: [s.n.].
- SVH = Терешкин, Н. И. 1981. *Словарь восточно-хантыйских диалектов*. Ленинград: Наука.
- SVJ = Зайцева, М. И., М. И. Муллонен 1972. *Словарь венского языка*. Ленинград: Наука.
- SW I – Fokos-Fuchs, David R. 1959. *Syrjänisches Wörterbuch I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Säre, Rudolf 1934. Ülevaade eestikeelsest populaarteaduslikust veterinaarkirjandusest. – *Eesti Loomaarstlik Ringvaade* 6, 197–204; 7/8, 236–251.
- Šaižin 1906 = Шайжин, Н. С. *Старая Пудога с XIV по XVIII век (историко-бытовой очерк)*. Петрозаводск: [s.n.].
- Šidlovski 1914 = Шидловский, А. Ф. Доисторические памятники на восточном берегу Онежского озера. – *Известия Общества Изучения Олонецкой губернии* 3_{1/2}. Петрозаводск, 1–10.
- Šitova 1968 = Шитова, С. Н. *Народная одежда башкиров*. Уфа: Башкирский филиал Академии наук СССР (Археология и этнография Башкирии 3).
- Škola 2010 = Школа Будинос. – *Удмурт шаер* (<http://shaer.ru/content/view/179/1/>; 14.01.2010).
- Štšerbak 1970 = Щербак, А. М. *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград: Наука.
- Šved 1850 = Швед, Петер. Крестовый и Пели мысы. – *Географические известия, издаваемые Императорским Русским географическим обществом* 1, 68–71.
- Zaiceva 1981 = Зайцева, Мария. *Грамматика венского языка (Фонетика и морфология)*. Ленинград: Наука.

- Zaiceva, Nina 1989₁. Kieli on säilytettävä. – *Punalippu* 2, 129–132.
- Zaiceva, Nina 1989₂. Vepsän kielen opettajien kurssilla. – *Neuvosto-Karjala*, 16.08.
- Zaiceva 1989₃ = Зайцева, Н. Г. Вепский язык и проблемы его развития. – *Проблемы истории и культуры вепской народности*. Петрозаводск: Карельский филиал Академии наук СССР, 95–102.
- Zaiceva, Nina 1991. Kut sünduse ezmäižed knigad. – *Prionežje*, 22.06.
- Zaiceva, Nina 1995. *Vepsän kelen grammatik 1. Nimiden kändluz*. Petroskoi: Petroskoin valtionyliopiston kustantamo.
- Zaiceva, Nina 1996. Elvytyksen ohdakkeinen tie. – *Carelia* 9, 45–48.
- Zaiceva, Nina 1997. Vepsä taistelee olemassaolostaan. – *Carelia* 1, 116–119.
- Zaiceva, Nina 1998. Ves-heimon jälkeläisiä. – *Carelia* 10, 65–77.
- Zaiceva 2000 = Зайцева, Н. Г. Вепская литература 1990-х годов. – *История литературы Карелии* 3. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 391–419.
- Zaiceva, Nina 2005. Vepsäläinen kirjallisuus tiensä alussa. – *Vepsä. Maa, kansa, kulttuuri*. Toimittanut Lassi Saressalo. Tampere, Helsinki: Tampereen museot, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 181–192.
- Zaiceva, Nina, Maria Mullonen 1991. *Abekirj*. Petroskoi: Karjala.
- Zaiceva, Jakovleva 1991 = Зайцева, Н. Г., Л. П. Яковлева. Этапы исследования вепского языка в свете библиографии. Указатель отечественной и зарубежной литературы по вепскому языку (1850–1985 гг.) – *Прибалтийско-финское языкознание*. Петрозаводск: Российская академия наук, 82–123.
- Zaliznjak 2004 = Зализняк, А. А. *Древненовгородский диалект*. 2е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва: Языки славянской культуры.
- Zamenhof, Ludwik Leizer 1963. *Fundamento de Esperanto*. 9a eldono. Marmande: Esperantaj Francaj Eldonoj.
- Zemītis, Guntis 2011. Liivlased. Vanim ajalugu (10.–16. sajand). – *Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur*. Toimetanud Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–104.
- Zemljakov 1928 = Земляков, Б. Ф. Палеоэтнологические разведки на восточном берегу Онежского озера. – *Природа* 12, 1083–1086.
- Žemoitel, Jana 1989. Matkamietteitä. – *Punalippu* 2, 157–163.
- Žilina, Baraksanov 1971 = Жилина, Т. И., Г. Г. Бараксанов. Присыктивкарский диалект и коми литературный язык. Москва: Наука.
- Žirmunski 1956 = Жирмунский, В. М. *История немецкого языка*. Москва: Издательство литературы на иностранных языках.

- Žukova 1972 = Жукова, А. Н. *Грамматика корякского языка*. Ленинград: Наука.
- Žukovskaja 1968 = Жуковская, З. В. Об особенностях безударного вокализма в говорах к северу-востоку от Пскова. – *Псковские говоры 2. Труды второй Псковской диалектологической конференции 1964 года*. Псков: [Псковский государственный педагогический университет], 5–19.
- Žutškevits 1980 = Жучкевич, В. А. *Общая топонимика*. 3-е издание. Минск: Вышэйшая школа.
- T 1886 = Treumann, Madis. *Põrna põletik*. Tartu: H. Laakmann.
- T 1891 = Treumann, Madis. *Loomade arstimise õpetus*. Tartu: K. Mattiesen.
- T 1900 = *Teadaandmine*. [S.l., s.n.] 1900.
- T 1919 = Treumann, Madis. *Hobuste kärnatõbe wastu*. Tallinn: [s.n.].
- Ta Jauna 1816 [1807] = *Ta Jauna Derriba muhsu Kunga Jesus Kristus, jeb Deewa swehti Wahrdi as pehz ta Kunga Jesus Kristus Peedsimschanas no teem swehteem Preezas-Mahzitajeem un Apustuleem irr usrakstiti*. Jelgawā: Driketi zaur Bihbeles-draugu gahdaschanu.
- Talve, Ilmar 1981. *Vatjalaista kansankulttuuria*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 179).
- Talve, Ilmar 1990. Matka vatjalaisiin 1942. – *Inkerin teillä. Kalevalaseuran vuosikirja 69/70*. Helsinki: Kalevalaseura, 46–66.
- Tamm, Marek 2009. *Liivimaa leiutamine. Ida-Baltikumi religioosne ja geograafiline kujutamine 13. sajandi esimesel poolel*. Tallinn: Tallinna Ülikool (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid) (http://e-ait.tlulib.ee/29/1/tamm_marek1.pdf; 25.01.2014).
- Tammsaare, Anton Hansen 1981. *Tõde ja õigus I*. Tekstikriitiline toimetaja M. Mikli. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tampere, Herbert, Erna Tampere 1985. *Mustjala regilaulud*. Tallinn: Eesti Raamat (Vana Kannel 5).
- Tanning, Salme 1958. Mulgi murde ja liivi keele suhetest. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 2*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 105–117.
- TAP II = Zenker, Julius Théodor 1876. *Dictionnaire turc-arabe-persan 2*. Leipzig: W. Engelmann.
- Tartumaa 1925 = *Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus*. Peatoimetaja J. Rumma. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts (Eesti 1. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus).
- Tarvel, Enn 1975. Kas Otšela tšuudid olid Koivalinna eestlased? – *Keel ja Kirjandus 9*, 549–553.

- Tarvel, Enn 1979. Järvamaa alguloost. – *Keel ja Kirjandus* 1, 31–35.
- Tauli, Valter 1968. *Keelekorralduse alused*. [Stockholm:] Eesti Raamat (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 4).
- Teated 1900 = Teated. – *Olevik* 11, 14.03., 241, 243.
- Teder, Eerik 1974. *Tammsaare noorusmail*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tereštšenko 1971 = Терещенко, Н. М. К сравнительному изучению лексики самодийских языков. – *Советское финно-угроведение* 4, 285–297.
- Thakur, Rabindranath 1926. *Nationalisme in Occidente*. Trad. A. Toman. Reval: Kosmoglott.
- Tiik, Leo 1977. Isikunimede mugandid Saaremaal XVI ja XVII sajandil. – *Keel ja Kirjandus* 5, 284–288.
- Tiik, Leo 1987. Perekonnanimede panekust Eestimaa talurahvale 1835. aastal. – *Keel ja Kirjandus* 2, 83–88.
- Tkatšenko 1985 = Ткаченко, О. Б. *Мерянский язык*. Киев: Наукова думка.
- TLL VI = De-Vit, Vicentius 1875. *Totius Latinitatis Lexicon opera et studio Aegidii Forcellini seminarii patavini alumni lucubratum* 6. Prati: Aldina Edente.
- Toikka, Kaja 2003. *Kirderannikumurde idaosa murde- ja keelekontaktid*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Trofimov, A. 1989. Vepsäläisten kulttuurin elvyttämiseksi. – *Neuvosto-Karjala*, 08.02.
- Trofimov 2005 = Трофимов, Д. Народ этой земли. – *Время: Региональная газета*, 4. 07. (http://vremya.korpunkt.ru/news22986_2077.html; 15.10.1998).
- Trombetti, Alfredo 1923. *Elementi di glottologia*. Bologna: Nicola Zanichelli.
- TRS₁ = *Турецко-русский словарь*. Составили А. Н. Баскаков, Н. П. Голубева, А. А. Кямилева и др. Москва: Русский язык, 1977.
- TRS₂ = *Таджикско-русский словарь*. Главный редактор Е. Э. Бертельс. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954.
- TSŽ I–IV = Даль, В. 1880–1882. *Толковый словарь живого великорусского языка* I–4. Санкт-Петербург, Москва: М. О. Вольф.
- Tsvetkov, Dmitri 1925. *Vadjalased*. – *Eesti Keel* 1–2, 39–44.
- Tsvetkov, Dmitri 2008. *Vadja keele grammatika*. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tšanõšev 1985 = Чанышев, Я. А. К этимологии тюркских числительных первого десятка. – *Теория и практика этимологических исследований*. Москва: Наука, 78–82.
- Tšernjavski 2014 = Чернявский, В. М. *Самоучитель водского языка. Vad'd'a ceele izeõpõttaja*. Москва: КноРус.

- Tšislennost 1962 = *Численность и расселение народов мира*. Под редакцией С. И. Брука. Москва: Академия наук СССР.
- Tšislennost 1984 = *Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года*. Москва: Финансы и статистика.
- Tšuvaši 1970 = *Чуваши. Этнографическое исследование 2*. Чебоксары: Чуваш-книгоиздат.
- ТТА II = *Татар теленең анлатмалы сөзлеге 2*. Казань: Татарское книжное издательство, 1979.
- Tunkelo, Eemil Aukusti 1899. Mistä nimi Häme? – *Virittäjä* 7, 97–107.
- Turkin 1974 = Туркин, Адольф. О прибалтийско-финских и коми-зырянских языковых контактах. – *Советское финно-угроведение* 1, 7–9.
- Tvorogov 1996 = Творогов, О. В. «Повесть временных лет». – *Литература древней Руси. Биобиблиографический словарь*. Редактор О. В. Творогов. Москва: Просвещение: Учебная литература, 139–141.
- U 1853 = Unterberger, Friedrich. Se õige hallestap omma teolooguse päle. – *Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1854 Ajjastaja päle*. Tartu: [J. C. Schünmanni lesk ja C. Mattiesen].
- U = Urm, F. [1908–]. *Looma tohter. Hobuste, karielajate, wasikate ja sigade rohitsemiseks*. Tartu: J. Reewits.
- U d a m, Haljand 1972. Veel pärsia nimele kirjutamisest. – *Keel ja Kirjandus* 5, 279–284.
- UEW I = Rédei, Károly 1988. *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- UEW II = Rédei, Károly 1988. *Uralisches etymologisches Wörterbuch 2. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Uino, Pirjo 1991. Inkerinmaan esihistoria. – *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 11–34 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 547).
- Unbegaun 1989 = Унбегаун, Б. О. *Русские фамилии*. Перевод с английского. Москва: Прогресс.
- Undla-Põldmäe, Aino 1969. Wiedemanni suhteid Ungariga. – *Keel ja Kirjandus* 5, 279–287.
- Univere, Aili 1975. Über lative Adverbien in den estnischen Mundarten. – *Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus. 1. Acta linguistica*. Adiuvantibus Anu-Reet Hausenberg & Aime Kährik. Redegit Valmen Hallap. Tallinn: Valgus, 386–388.
- Univere, Aili 1976. Lisandeid mu-sufiksi ajaloole. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 21 (1975). Tallinn: Eesti Raamat, 43–49.

- Uotila, Eeva 1989. *Vero*-sanana merkitysten vaihteita. „Herrain elo, köyhän vero“. – *Virittäjä* 3, 360–369.
- URE VI = *Українська радянська енциклопедія* 6. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1961.
- Uroki = *Уроки водского языка* (<http://elf.org.ru/index.php?i=lang&lng=vodsk&l=1>; 15.11.2016).
- URS = *Удмуртско-русский словарь*. Под редакцией В. М. Вахрушева. Москва: Русский язык, 1983.
- US = *Uusi sivistyssanakirja*. Toimittanut A. Aikio, uusintu R. Vornanen, Helsinki: Otava, 1982 (Suomen kielen sanakirjat 1).
- UTI = *Urania Tierreich. Wirbellose Tiere 1 (Protozoa bis Echiurida)*. Leipzig, Jena, Berlin: Urania, 1967.
- Uustalu, Koidu 1968. Mõisate ja mõisnike nimedest lähtunud kohanimesid Lõuna-Eestis. – *Keel ja Kirjandus* 12, 734–746.
- Uustalu, Koidu 1972. *Lõuna-Eesti saksakeelne toponüümika. (Mõisanimed)*. Väitekirj filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu (Masinakirjas käsikirj TÜ raamatukogus).
- Vaba, Lembit 1977. *Läti laensõnad eesti keeles*. Tallinn: Valgus.
- Vaba, Lembit 1997. *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*. Tallinn, Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Vaba, Lembit 2002. Kā tālāk? Dažas domas par Baltijas jūras leksikālo somugrismu pētīšanu latviešu valodā. – *Baltu filoloģija* 11 (1), 77–90.
- Vaba, Lembit 2011. Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murdekeele grammatikat ja sõnamoodustust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 56 (2010). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 204–246.
- Vadja muuseum = *Водский музей, д. Лужицы* (<http://www.vadjamaa.narod.ru/museum/stmusei.html>; 20.02.2016).
- Vaimukangelased 1930 = Vaimukangelased Idast. Armastuse sõjariistadega vaenlase vastu. Tagore Instituut töökoogi hällina. Lakshmiwar Sinha teine loeng. – *Sakala*, 27.09., 3.
- Valik 1932 = *Valik oskussõnu loomade aretuse alalt*. Toimetajad J. V. Veski jt. Tartu: [s.n.].
- Valk, Heiki 2000. Mulgimaa arheoloogilisest uurimisest. – *Ettekandeid I mulgi konverentsilt*. Toimetanud Kalle Gaston. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituut, 47–62 (Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised 1).
- Valonen 1982 = Валонен, Нийло. Ранние лопарско-финские контакты. Из этнической истории финских племен. – *Финно-угорский сборник. Антропология, археология, этнография*. Москва: Наука, 59–96.

- Vanagas 1975 = Ванагас, Александрас. К проблеме финно-угорского субстрата в литовской топонимии. – *Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus. 1. Acta linguistica*. Adiuvantibus Anu-Reet Hausenberg & Aime Kährik. Redegit Valmen Hallap. Tallinn: Valgus, 404–405.
- Vasmer, Max 1933. Balten und Finnen im Gebiete von Pskov. – *Studia Baltica* 3, 27–34.
- Vassar, Artur 1966. Millal ja kus tekkisid vere-kohanimed? – *Keel ja Kirjandus* 6, 344–350.
- Vassiljev 1882 = Васильев, И. И. *Опыт статистическо-географического словаря Псковского уезда Псковской губернии*. Псков: Псковский губернский статистический комитет.
- Vassiljev 1979 = Васильев, В. И. *Проблемы формирования северосамодийских народностей*. Москва: Наука.
- Vassiljevitš 1965 = Васильевич, Г. М. Этноним *саман* ~ *самай* у народов Сибири. – *Советская этнография* 3, 139–145.
- Vauxhall Gardens (<http://www.vauxhallsociety.org.uk/VauxhallGdns.html>; 5.08.2007).
- Vepsäläisten 1989 = Vepsäläisten luo eksotiikkaa hakemaan. – *Neuvosto-Karjala*, 01.02.1989.
- Veretinä = *Veretinä* (<http://et.wikipedia.org/wiki/Veretin%C3%A4>; 26.02.2016).
- VES₁ = *Võro-eesti synaraamat*. Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Võro Instituudi toimõndusõq 12. Tarto-Võro: Võro Instituut', 2002.
- VES₂ IV = *Vene-eesti sõnaraamat IV*. Vastutavad toimetajad T. Ereht, A. Õim. Tallinn: Valgus, 1994.
- VES₃ II = Arumaa, Peeter, Boris Pravdin, Johannes Voldemar Veski 1975. *Vene-eesti sõnaraamat 2*. 2. trükk. Tallinn: Valgus, 1975.
- Vesselovski 1974 = Веселовский, С. Б. *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии*. Москва: Наука.
- Veske 1890 = Веске, М. П. *Славяно-финские культурные отношения по данным языка*. Казань: [s.n.].
- Veski, Asta 1980. Zooloogia oskussõnavara arenemine käesoleva sajandi I poolel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 24 (1978). Tallinn: Eesti Raamat, 17–26.
- Veski, Asta 1983. Veterinaaria-alane oskussõnavara käesoleva sajandi I poolel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 26/27 (1980/1981). Tallinn: Eesti Raamat, 62–68.
- Veski, Asta 1986. Murdesõnade kasutamine oskussõnadena 20. sajandi I poolel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 30 (1984). Tallinn: Eesti Raamat, 69–76.

- Veski, Asta 1988. Ainetevahelistest suhetest eesti terminoloogias. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 32 (1986). Tallinn: Eesti Raamat, 17–22.
- VEW = Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fennougricae 17₁).
- Vierhundert 1881 = 475. Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft am 5. (17.) November 1880. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1880*. Dorpat: Die gelehrte Estnische Gesellschaft, 144–164.
- Vihma, Helgi 1971. Johannes Aaviku tööde bibliograafia. – *Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule*. Koostanud Helgi Vihma, Karl Mikhla. Tallinn: Valgus, 345–376.
- Viires, Ants 1995. *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia- kirjastus.
- Viires, Helmi 1972. Valimik murdesõnu küsitlemiseks end. Põhja-Viljandimaalt. – *Kodumurre* 10/11. Tallinn: Emakeele Selts, 104–117.
- Viitso, Tiit-Rein 1961. Vadja keele Luutsa-Liivtšülä murraku fonoloogia. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 7 (1961). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 142–174.
- Viitso, Tiit-Rein 1971. Preliminary Data on the Relation of California Penutian to Uralic and Other Nostratic Languages. – *Советское финно-угроведение* 2, 119–128.
- Viitso 1973 = Вийтсо, Тийт-Рейн. О некоторых прибалтийско-финских фонологических правилах и прафинно-угорских именных *е-основах. – *Советское финно-угроведение* 2, 91–98.
- Viitso, Tiit-Rein 2003. Rise and development of the Estonian language. – *Estonian Language*. Edited by Mati Ereht. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 130–230 (Linguistica Uralica. Supplementary series 1).
- Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia (Emakeele Seltsi toimetised 20 (67)).
- Vinkel, Aarne 1940. N. Andersoni Häme etümoloogia. – *Eesti Keel* 5, 116–118.
- Virtaranta, Pertti 1973. Heikki Ojansuu (1873–1923). – *Sananjalka* 15. Turku: Suomen Kielen Seura, 211–233.
- VK₁ = *Vadđa kaazgad. Водские сказки*. Составление, обработка М. Муслимова, Е. Кузнецовой. Санкт-Петербург, 2003.
- VK₂ = *Vadđa kaazgõt. Водские сказки*. Составление, обработка М. Муслимова, Е. Кузнецовой. Санкт-Петербург: НРК, 2004.
- VKJ = Tsvetkov, Dmitri 1995. *Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto*. Toimittanut, käänteissanaston ja hakemiston laatinut J. Laakso. Helsinki:

- Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 25).
- VKK = Posti, Lauri 1980. *Vatjan kielen Kukkosen murteen sanakirja*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 19).
- VKM = Kettunen, Lauri 1986. *Vatjan kielen Mahun murteen sanasto*. Helsinki (Castrenianumin toimitteita 27).
- VKS₁ I–VII = *Vadja keele sõnaraamat*, 1–7. Toimetanud Elna Adler, Merle Leppik (1–4), Silja Grünberg (5–7). Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1990–2011.
- VKS₂ = *Vadja keele sõnaraamat*. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toimetanud Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.
- VL = Vääri, Eduard, Richard Kleis, Johannes Silvet 2006. *Võõrsõnade leksikon*. 7., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- VMS₁ I–II = *Väike murdesõnastik 1–2*. Toimetanud Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982–1989.
- VMS₂ = *Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu*. Koostanud Inge Käsi. Toimetanud Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011.
- Vod 2003 = Водь. – *Прибалтийско-финские народы России*. Ответственные редакторы Е. И. Клементьев и Н. В. Шлыгина. Москва: Наука, 555–591.
- Vo-Ko 1927 = Vo[rtara]-Ko[misiono]. *Esperanto-eesti sõnastik*. Tallinn: Eesti Esperanto Liit.
- Voolaine, Paulopriit 1926. Lutsi ja Koiva maarahvas. – *Eesti ja Soome üliõpilaskondade hõimualbum. Suomen ja Eestin ylioppilaskuntien heimoalbumi*. Päätoimetaja Villem Ernits. Tartu: [s.n.], 83–88.
- Voolaine, Paulopriit 1927. Koiva maarahvas. – *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi kirjastus, 164–174.
- Voolmaa, Aino 1992. Ida-Virumaa rahvarõivad 19. sajandil. – *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: Infotrükk, 27–43.
- Vostokov 1886 = Востоков, Егорь. *Латыши и Эсты-переселенцы Псковской губернии*. – *Христианское чтение* 5/6, 811–845.
- Vries, Jan de 1961. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: E. J. Brill.
- VRS = *Венгерско-русский словарь*. Под общей редакцией Ласло Гальди. Будапешт, Москва: Русский язык, Издательство Академии наук Венгрии, 1974.
- Vsesojuznaja 1928 = *Всесоюзная перепись населения 1926 г. I. Северный район, Ленинградско-Карельский район. Народность, родной язык. Возраст. Грамотность*. Москва: ЦСУ СССР.

- VWF II = Donner, Otto 1876. *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen* 2. Helsingfors: Frenckell; Leipzig: Brockhaus.
- VWT III = Radloff, Friedrich Wilhelm 1905. *Опытъ словаря тюркскихъ наречий. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* 3. St. Pétersbourg: Императорская академия наук.
- Võskotškov 1989 = Выскочков, Л. В. Об этническом составе сельского населения Северо-Запада России (вторая половина XVIII–XIX в.) – *Петербург и губерния. Историко-этнографические исследования*. Составитель и ответственный редактор Н. В. Юхнёва. Ленинград: Наука, 113–131.
- Vääri 1966 = Вяри, Э. Э. Ливский язык. – *Языки народов СССР 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Москва: Наука, 138–154.
- Vääri, Eduard 2005. Liivi kiri ja kirjakeel. – *Raamat on... 4. Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh*. Toimetanud Eerik Teder, Jaan Toomla. Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi, 111–126.
- W 1782 = Willmann, Reedik Willem. Juttud ja Teggud kui ka Monningad Öppetused mis maiapidamisse pärrast tarwis lähtwad. Eestimaa-rahwale heaks on ülespannud. Tallinn.
- W 19–? = Wöhrmann, Eduard Ludvig. *Tarwilik Loomade tohter*. [V. Metterlingk'i järgi]. Tartu: Hermann.
- W 1912 = Waas, Nikolai. *Looma rohtude Kodu-apteki juhatus missuguste rohtudega loomadele haiguse korral tuleb abi anda*. [Rakvere:] N. Waas.
- Waher, Wilhelm 1893. *Rahwuswaheline keel Esperanto. Dr. L. Zamenhof'i järele*. Dorpat: Postimees. [Reprint: Postimehe Lõbulisa, 286–315].
- Wahl 1925 = [Wahl, Edgar de]. *Radicarium directiv del lingue international (Occidental) in 8 lingues*. Tallinn: [s.n.].
- Wahl, Edgar de 1938. *Spíritu de Occidental*. Cheseaux: Occidental institute.
- Wahl, Edgar de 1953. *Spíritu de Interlingue*. Cheseaux: Interlingue-Institute.
- WAP = Tupikov, N. M. 1989. *Wörterbuch der altrussischen Personennamen*. Köln, Wien: Böhlau (Slavistische Forschungen 58).
- Weisbart, Josef, Betti Weisbart 1925. *Ilustrat A-Be-Cedarie del Lingue Medial European*. Nürnberg (European Biblioteke 1).
- Weske, Michael 1873. *Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Weske, [Michael] 1874. Über Dr. Wilhelm Thomsen's Abhandlung „Den gotiske sprogklassens inflydelse på den finske“. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1873. Dorpat, 94–98.

- Weske, [Michael] 1875₁. [Wanemuine]. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1874. Dorpat, 100–101.
- Weske, [Michael] 1875₂. [wene ~ Wenden]. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1874. Dorpat, 34–40.
- Weske, M[ichael] 1875₃. Ueber die historische Entwicklung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der indogermanischen und über die Methode der estnischen Grammatik. – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 8₂. Dorpat, 13–26.
- Weske, M[ichael] 1875₄. Ueber die Bildung des Plurals im Estnischen. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1874. Dorpat, 180–183.
- Weske, M[ichael] 1876. Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 8₃. Dorpat, 40–84.
- Weske, [Michael] 1877₁. Ueber die Identität des estn. *Rootse* u. *Russe* u. *Waras* u. *Warg*. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1876. Dorpat, 67.
- Weske, M[ichael] 1877₂. Ueber die Herleitung und Bedeutung des Namens *Ugania*, estn. *Ugala*. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1876. Dorpat, 75–77.
- Weske, M[ichael] 1877₃. [Ueber die estnischen Ortsnamen auf -were.] – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1876. Dorpat, 84.
- Weske, M[ichael] 1877₄. Ueber die estnischen Ortsnamen auf -were (im Deutschen auf -fer). – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 8₄. Dorpat, 47–95.
- Weske, M[ichael] 1877₅. Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 8₄. Dorpat, 1–32.
- Weske, M[ichael] 1877₆. Ueber den Harjelschen Dialekt. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1876. Dorpat, 83–84.
- Weske, M[ichael] 1877₇. Über die Resultate seiner im Laufe des Sommers gemachten wissenschaftlichen Reise. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1876. Dorpat, 161–169.
- Weske, M[ichael] 1878₁. Bemerkungen zu Jung's estn[ischen] Ortsnamen auf -were. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1877. Dorpat, 57–61.
- Weske, M[ichael] 1878₂. Über den Dialekt auf der Insel Dagö. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 1877. Dorpat, 110–113.

- Weske, M[ihkel] 1879₁. *Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis*. Tartu: Schnakenburg (Eesti kirjawara 1).
- Weske, M[ihkel] 1879₂. Tähendused Kodavere keelemurdest. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. 1879*. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 62–64.
- Weske, M[ichael] 1881₁. Eesti rahwalaulud nurganaisest seletawate tähendustega. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. 1881*. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 23–48.
- Weske, M[ichael] 1881₂. *Sooma keele õpetus 1. Lühikene grammatik*. Wiljandi: F. Feldt (Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused 47).
- Weske, M[ichael] 1882₁. Eesti kirjawiisi ja kirjakeele ajalu'ust. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. 1882*. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 78–86.
- Weske, M[ichael] 1882₂. Ueber bemerkenswerthe Formen in dem ältesten estnischen Buch. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1881*. Dorpat, 171–183.
- Weske, M[ichael] 1883. Zur Erklärung einiger Verbalformen in den estnischen Volksliedern. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1882*. Dorpat, 32–50.
- [Weske, Michael] 1884₁. Sönast raha. – *Oma Maa* 2, 62–63.
- Weske, M[ichael] 1884₂. Wenemaa rahvastest. Soomesugu rahwad [1]. – *Oma Maa* 1, 2–8.
- Weske, Michael] 1884₃. Eesti keele nimisõna muudete lõppudest. Ruumi muudete lõppudest. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. 1883*. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 82–90.
- Weske, [Michael] 1885₁. Über Ungaunien. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1884*. Dorpat, 239–260.
- Weske, M[ichael] 1885₂. Ueber den Strandwierländischen Dialekt im Kirchspiel Luggenhusen. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1884*. Dorpat, 268–282.
- Weske, [Michael] 1886₁. Ueber die Verwandtschaft der magyarischen Sprache mit der estnischen, resp. finnischen Sprache 1–2. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1885*. Dorpat, 187–203, 274–285.
- Weske, [Michael] 1886₂. Gebete an den Waldgott bei den alten Esten. – *Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1885*. Dorpat, 209–239.
- WH 1766 = [Wilde, Peter Ernst, August Wilhelm Hupel (toim)]. *Lühhike õppetuis mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka weiste haigusse ja wiggaduste wasto [...]*. Poltsama.

- WH 1771 = [Wilde, Peter Ernst, August Wilhelm Hupel (eesti keelde ümbertõetanud)]. *Arsti ramat nende juhhatamiseks kes tahtwad többed ärraarwada ning parrandada*. Poltsamaa.
- WHD = Herms, Irmtraud 1987. *Wörterbuch Hausa-Deutsch*. Leipzig: Enzyklopädie.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864. *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt*. St. Petersburg: Eggers et Companie.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1871. Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland. – *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* 7₂. St. Pétersbourg: Académie Impériale des Sciences.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. *Aus dem inneren und äußeren Leben der Ehsten. Der Akademie vorgelegt am 30. Sept. 1875*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2005 [1875]. *Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875*. Herausgegeben von Karl Pajusalu und Urmas Sutrop. Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.
- Wilde, Peter 1774. *Von der lifländischen Pferdezucht, und einigen bewährten Pferdecuren*. [Oberpahlen: P. E. Wilde].
- Winkler, Eberhard 1993. Zu Trefurts wotischer Sprachprobe (1783). – *Linguistica Uralica* 1, 38–44.
- Winkler, Eberhard 1997. *Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform*. Wiesbaden: Harrassowitz (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49).
- Wojciech = Wojciech (<http://pl.wikipedia.org/wiki/Wojciech>; 8.01.2011).
- WPD = Junker, Heinrich F. J., Bozorg Alavi 1988. *Wörterbuch Persisch-Deutsch*. 6., unveränderte Auflage. Leipzig.
- WSD = Mylius, Klaus 1980. *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch*. Leipzig: Enzyklopädie.
- WTN = *Webster's Third New International Dictionary of the English Unabridged*. Springfield (Massachusetts): Merriam-Webster 1981.
- WWM = Schlachter, Wolfgang 1958. *Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie*. Helsinki (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 14).
- Õ 1896 = *Õpetus siberi-katku ehk pörna-töbe wastu. Weterinar-Komitetist juhatuseks nende walitsustele kokkuseatud, kes selle üle piawad walwama, et awalikude kohtade poolt õigel ajal tulusad ja kohuselikul [...].* Revel: [s.n.].
- Õ 1905 = *Õpetus siberi-katku ehk pörna-töbe wastu. Weterinar-Komitetist juhatuseks nende walitsustele kokkuseatud, kes selle üle piawad walwama, et awalikude kohtade poolt õigel ajal tulusad ja kohuselikul [...].* [2. trükk.] Revel.

- Õ i s p u u, Jaan 2003. Karjala kirjandus ja keelepoliitika. – *Keel ja Kirjandus* 7, 509–530.
- Õpetlane 1930 = Õpetlane palava India päikese alt. Noore hindu õpetlase loengud äratasid suurt huvi. Lääne ja ida kultuuride vahel haigutab kuristik. Rahvas-
tevahelise sõpruse ja vendluse kuulutaja. – *Sakala*, 25.09., 3.
- Ä = Ämarik, Mart [kaanel Ümarik, tegelikult Tamverk, Mart] [1909]. *Kodu loomade Arst, ehk Hobuste- weiste- lamaste- ja sigade rohitseja*. Haapsalu, M. Tam-
verk.
- Ö 1837 = *Öppetusse ramat Saksama lamba-karjastele*. [Johann Friedrich Leberecht Schmalz, Johann Georg Koppe. Tõlkinud Georg Magnus Knüpffer]. Tallinn: [s.n.].
- Ö p i k, Elina 1970. *Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul. Etnograafilisi ja lingvis-
tilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses*. Toime-
tanud A. Viires. Tallinn: Valgus.
- ÜAN = *Üleriikline asumite nimestik. Linnad, alevid, vallad, külad, asundused, üksik-
talud j. m. kohad*. [Tallinn]: Posti Peavalitsus, 1923.

ENN ERNITSA KEELEALANE BIBLIOGRAAFIA

1966

Hakkame õppima esperantot. – Põllumajanduse Akadeemia, 24.11.1966, 4.

1968

[Loogika- ja grammatikavead ajakirjas Sotsialistlik Põllumajandus ilmunud artiklis kollektsionääridest]. – Sirp ja Vasar, 24.05.1968, 6.

1969

[*Seleen, parakeratoos*]. – Sirp ja Vasar, 19.02.1969, 4.

1970

[*La Chapelle-aux-Saints*; sidekriipsu tarvitamine]. – Sirp ja Vasar, 20.03.1970, 6.

[*Areteerima, bekaar*]. – Sirp ja Vasar, 26.06.1970, 5.

1972

Probleeme ja ettepanekuid seoses pärsia nimede kirjutamisega. – Keel ja Kirjandus 4, 1972, 219–220.

1973

Veel kord mikrotoponüümidest. – Keel ja Kirjandus 7, 1973, 431.

К происхождению числительного ‘один’ в разных семьях языков. – Советское финно-угроведение 3, 1973, 161–173.

1974

Ordinaalide arengust, eriti soome-ugri keeltes. – Keel ja Kirjandus 2, 1974, 99–103.

1975

Typen von 'eins' in der finnisch-ugrischen Ursprache. – Советское финно-угроведение 1, 1975, 1–3.

Ahja päritolust. – Keel ja Kirjandus 3, 1975, 177.

Hulgakategooria arengust soome-ugri rahvastel. – Keel ja Kirjandus 7, 1975, 419–422.

О происхождении ф.-у. **kVktV* 'два' с учетом типов развития числительных 'два' в разных языках. – Советское финно-угроведение 3, 1975, 159–162.

Ist weps. *nil'ed* eine Entlehnung aus der Komi-Sprache? – Советское финно-угроведение 4, 1975, 242–243.

1976

Пермские этимологии [1]. – Советское финно-угроведение 3, 1976, 197–203.

Sõnade *kaasa* ja *kaks* vahelisest seosest. – Fenno-Ugristica 3. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 397. Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], 1976, 3–10.

1977

Предварительные данные о связях между саамским и тунгусо-маньчжурскими языками. – Советское финно-угроведение 1, 1977, 20–24.

Est. *manu* : *man* : *mant*. – Советское финно-угроведение 2, 1977, 81–83.

Kust pärineb *osm*? – Keel ja Kirjandus 8, 1977, 478–480.

Пермские этимологии [2]. – Советское финно-угроведение 3, 1977, 185–189.

[*Seemendus* ja *tiinestus*]. – Sirp ja Vasar, 26.08.1977, 12.

1978

Valgatabalve. – Keel ja Kirjandus 3, 1978, 159.

Keeleandmed soome-ugri varase kalendriloo pidepunktidenä. – Keel ja Kirjandus 5, 1978, 280–282. [Esimene autor: Heino Eelsalu.]

Tähelepanu [võõr]nimede õigekirjutusele. – Põllumajanduse Akadeemia, 11.10.1978, 3.

1979

К выявлению субстрата в прибалтийско-финских языках. – Советское финно-угроведение 3, 1979, 129–135.

Esperanto looja austuseks. – Edasi, 19.12.1979, 4.

1980

Emakeele Seltsi aastakoosolek. – Edasi, 11.03.1980, 5.

Rääkisime liivlastest. – Edasi, 4.04.1980, 6.

1981

Värv, arvud, kujundid: Esivanemate maailmapildist. – Looming 11, 1981, 1600–1608. [Autorid: Enn Ernits, Mikk Sarv, Ülo Tedre, Madis Kõiv, Vello Lõugas, Tõnis Vint, Ants Viires, Ülo Stöör, Heino Eelsalu].

1982

Einiges über die estnisch-lettischen Beziehungen. – Baltistica. Beiträge zur baltischen Sprachforschung 18/1: Morfologija. Vilnius: Mokslas, 1982, 18–20.

О деятельности Тартуского академического клуба эсперантистов. – Interlinguistica Tartuensis 1. Актуальные проблемы современной интерлингвистики. Сборник в честь семидесятилетия академика Пауля Александровича Аристе. Ученые записки Тартуского Государственного университета 613. Тарту: Тартуский государственный университет, 1982, 187–194.

Votoj kaj iĵoroj [= Vadjalased ja isurid]. – Amikeco 48, [Vilnius], 1982, 13–15.

1983

Eesti esimene pääsuke interlingvistikavallast. [Rets:] Актуальные проблемы современной интерлингвистики. Interlinguistica Tartuensis I. Сборник в честь семидесятилетия академика Пауля Александровича Аристе. Ученые записки Тартуского Государственного университета 613. Тарту, 1982. – Keel ja Kirjandus 4, 1983, 212–214.

1984

Läänemeresoome kalendrisõnavarast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 28 (1982). Läänemeresoome keeltest. Tallinn: Eesti Raamat, 1984, 76–81.

К происхождению уральских этнонимов с основой *sa(a)m-*. – Советское финно-угроведение 2, 1984, 125–128.

[Rets:] Inkerin bibliografia. Luettelo vatjalaisia, inkeroisia ja Inkerin suomalaisia käsittelevästä kirjallisuudesta. Toimittanut Jarmo Elomaa. Helsinki, 1981 (Castrenianumin toimitteita 22). – Советское финно-угроведение 2, 1984, 143.

1985

О древних контактах между саамами и тунгусо-маньчжурцами. – Шестой международный конгресс финно-угроведов: Тезисы 2. Языкознание. Сыктывкар: Коми филиал АН СССР, 1985, 109.

1986

О происхождении некоторых топонимов на побережье Онежского озера. – Советское финно-угроведение 4, 1986, 246–248.

[Rets:] С. Е. Мельников, О чем говорят географические названия. Историко-лингвистические и краеведческие заметки, Ленинград 1984. – Советское финно-угроведение 4, 1986, 315–316.

1987

[Rets:] О. Б. Ткаченко, Мерьянский язык, Киев, „Наукова думка“, 1985. – Советское финно-угроведение 1, 1987, 65–67.

Setu(kas). – Emakeele Seltsi aastaraamat 31 (1985). Lähedalt ja kaugelt. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, 37–41.

К происхождению тюркского числительного „один“. – Советская тюркология 2, [Баку], 1987, 77–79.

Muukeelsetest mugandustest eesti folklooris. – Rahvaluulest. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1987, 13–29 (Emakeele Seltsi toimetised 21).

1988

Б. Оясон и грамматика эсперанто. – Плановые языки. Итоги и перспективы. Тезисы докладов конференции по интерлингвистике (Тарту, 22–24 октября 1987). Тарту: Тартуский государственный университет, 1988, 44–47.

Konverents „Plaankeeled: tulemused ja perspektiivid“. – Keel ja Kirjandus 4, 1988, 254–256.

1989

F. Tumanski kogutud vадja rahvalauludest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33 (1987). Keelest ja kultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, 89–92.

1990

О древних контактах между саамами и тунгусо-маньчжурцами. – Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов 2. Москва: Наука, 1990, 236–238.

Kas EPA-le uus nimi? Mõttevahetuseks. – Põllumajanduse Akadeemia, 28.04.1990, 1.

Teine interlingvistika konverents. – Universitas Tartuensis, 5.10.1990, 1.

Interlingvistidel oli konverents. – Rahva Hääл, 7.10.1990, 1.

1991

Episotoloogia-alasest sõnavarast vanemas eestikeelses veterinaarkirjanduses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 34 (1988). Sõna ja termin. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, 18–28.

1992

Silmapaistev teadlane Arthur Võõbus ja Matjama. – Tartumaa, 21.05.1992, 4.

Lõunaesti ehk võru keele häälikutest ja tähtedest [1]. – Viruskundra, [Võru], 09.1992.

Lõunaesti ehk võru keele häälikutest ja tähtedest [2]. – Viruskundra, [Võru], 10.1992, 4.

Lõunaesti ehk võru keele häälikutest ja tähtedest [3]. – Viruskundra, [Võru], 11.1992, 4.

Kuidas Kambja kihelkonna talupoegade perekonnanimesid loodi. – Tartumaa, 17.12.1992, 6.

Soomeugrilased ajapeeglis 1. Vepsakeelsest kirjasõnast. – Tartumaa, 30.12.1992, 8.

1993

О происхождении и семантике корня *kVr-* в финно-угорских языках. – *Linguistica Uralica* 2, 1993, 81–88.

Soomeugrilased ajapeeglis 2. Vepsa keel koolis. – Tartumaa, 7.01.1993, 5.

Soomeugrilased ajapeeglis 3. Lõunaeeesti kirjakeelel on minevik ja tulevik. – Tartumaa, 6.05.1993, 7.

1994

„Lühike õpetus“ ja veterinaarias kasutatavad ravimtaimed. – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 4, 1994, 54–56.

Kas *veterinäär* või siiski *veterinaar*? – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 4, 1994, 40.

1995

Mis on ühist sõnade *veterinaararst* ja *vasikas* vahel? – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 2, 1995, 78, 81.

1996

[Rets:] Ирма Муллонен. Очерки вепской топонимии. Санкт-Петербург 1994. – *Linguistica Uralica* 1, 1996, 58–59.

Kuidas on tekkinud sõnad *meedik*, *arst* ja *tohter*? – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 2, 1996, 74–75.

Plaankeelealastest õppevahenditest aastail 1885–1940. – Kooliraamatu arengust Eestis. 12.–14. märtsini 1992 Tartus toimunud kooliajaloo V konverentsi materjalid. Tartu, 1996, 45–50 (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 1).

Vatjalaisten assimiloitumisen historiaa. – *Historia Fenno-Ugrica* I₁. *Congressus primus historiae Fenno-Ugricae*. Oulu: Societas Historiae Fenno-Ugricae, 1996, 193–206.

Zur Phonetik, Morphologie und Lexikologie des Kreewinischen. – *Linguistica Uralica* 4, 1996, 249–259.

1997

Lõuna-Eesti ni läänemeresoomõ kiräkeeleeq. – Kaika suvõülikuulõ kogomik 1–8: (1989–1996). Võro: Võro Instituut', 1997, 83–87.

Seto-nimetüse peritolust. (Saarõ Evari resümee). – Kaika suvõülikuulõ kogomik 1–8: (1989–1996). Võro: Võro Instituut', 1997, 75.

Ein neuer Rekonstruktionsversuch der kreewinischen Texte. – *Linguistica Uralica* 3, 1997, 181–192.

1998

Parasitoloogia-alasest sõnavarast eesti vanemas veterinaarkirjanduses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 1998, 22–31.

Perekonnanimed Kambja kihelkonnas 1820-ndatel aastatel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu, 1998, 32–51.

1999

Ladina meditsiini- ja bioloogiaterminite hääldamine. Tartu: [Eesti Põllumajandusülikool], 1999. 80 lk (Meditsiini- ja loodusteadusteterminid 1).

Põhjapanev teos hääbunud kreevini murdest. [Rets:] Eberhard Winkler. Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform. Wiesbaden: Harrassowitz, 1997 (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49). – Keel ja Kirjandus 1, 1999, 61–65.

Setu sõna siit, kreevini lause seal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43 (1997). Peatoimetaja Mati Ereht. Tegevtoimetaja Tõnu Tender. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 1999, 13–21.

2000

Liigeseterminoloogiast ja artroosist. Repliike ortopeediaveeru kohta. – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 2, 75–76.

Aispurītis, Aleksandrs. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 7.

Auli. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 10.

Baudouin de Courtenay, Jan. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 12.

Blumenthal, Alexander. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 13.

Cosmoglotta. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 14.

Filozofia lingvo [= Filosoofiline keel]. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 26.

Grenzstein, Ado. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 26.

Ido. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 30.

Interlingue. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 31.

„Kosmoglott“. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 36.

Kukk, Tiit. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 37.

Lepik, Ivan. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 41.

Linzbach, Jakob. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 43.

Muszyński, Jan. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 53.

Ojasono, Bernard. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 56.

Ostwald, Wilhelm Friedrich. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 57–58.

Regulo de Wahl [= Wahli reegel]. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 65.

Suurmets, Avo. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 74.

Tauli, Valter Evald. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 77–78.

Transcendent algebra [= Transtsendentne algebra]. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 78.

Väisälä, Kalle. – Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, 85.

Liigeseterminoloogias ja artroosist. Repliike ortopeediaveeru kohta. – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 2, 2000, 75–76.

Johannes Aavik ja plaankeeled. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 (1998–1999). Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2000, 17–29.

2001

Avage Viru väravad! *Viru*-sõnade algupärast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 (2000). Peatoimetaja Mati Ereht. Tegevtoimetaja Tõnu Tender. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2001, 116–128.

2002

Veel kord salapärasest *sink sale proo*'st. – Keel ja Kirjandus 2, 2002, 132–134.

Hiina synaq võro keelen. – Uma Leht, 1.10.2002, 3.

2003

Madis Linnamägi 60. – Cejano 1. Almanako de la Tartua Esperanto-Societo. Tartu: Tartua Esperanto-Societo, 2003, 43–45.

Tš-häälik XVI–XVII sajandi Lääne-Ingeri nimes: Vadja keeleala piiridest. – Võro Instituudi toimõndusõq 15. Õdagumeresoomõ hummogupiif. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Konvõrents Rõugõn, 24.–26. rehekuu pääväl 2002. Võro: Võro Instituut', 2003, 40–51, 217.

2004

Finnisch-ugrische Benennungen der Kaurimuscheln im Vergleich zu denen in indoeuropäischen und Turksprachen. – *Linguistica Uralica* 1, 2004, 5–15.

Pri Esperanto-organizaĵoj en Tartu. (Ekde la fondado ĝis 1940) [= Esperanto-organisatsioonidest Tartus (Alates loomisest kuni aastani 1940)]. – *Cejano 2. Almanako de la Tartua Esperanto-Societo*. Tartu: Tartua Esperanto-Societo, 2004, 14–43.

Jan Muszyński 120. – *Cejano 2. Almanako de la Tartua Esperanto-Societo*. Tartu: Tartua Esperanto-Societo, 2004, 61–62.

Vene päritolu slängisõnad vajaksid põhjalikumat uurimist. [Rets:] Eesti slängi sõnaraamat. Koostanud Kätlin Vainola ja Lemmit Kaplinski. Tallinn: Aule Kirjastus, 2003. – *Keel ja Kirjandus* 4, 2004, 311–313.

Dmitri Tsvetkovi keelekasutusest ja rahvustundest. – Võro Instituudi toimõndusõq 16. Kiil' ja hindätiidmine. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Konvõrents Rõugõn 23.–25. rehekuu 2003. Võro: Võro Instituut', 2004, 23–34.

2005

Planlingvaj libroj kaj Estonio. – *Interlinguistica Tartuensis* 8. *Interlinguistica et eurolinguistica*. Сборник материалов международной конференции (Тарту, 04.02.2005). Тарту: Тартуский университет, 2005, 112–120.

Vadja keele varasemast murdeliigendusest ja hilisemast hääbumisest. – Võro Instituudi toimõndusõq 17. Piirikultuuriq ja -keeleq. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Konvõrents Kurgjärvel, 21.–23. rehekuu 2004. Võro: Võro Instituut', 2005, 76–90.

Ilosist ja jälehist sõnnost. – *Uma Leht*, 21.06.2005, 2.

Kagahii silti! – *Uma Leht*, 25.10.2005, 3.

2006

Vadja liikumisest ja kirjakeelest. – Keel ja Kirjandus 1, 2006, 83–85.

Об обозначении звуков в водском литературном языке. – *Linguistica Uralica* 1, 2006, 1–9.

Suimi-tüvelistest sõnadest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Peatoimetaja Mati Ereht. Tegevtoimetaja Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2006, 9–20.

Post 15 jaroj aperis „Interlinguistica Tartuensis“ [= Interlinguistica Tartuensis ilmus 15 aastat hiljem]. – *Cejano* 4. Almanako de Tartua Esperanto-Societo. Tartu: Tartua Esperanto-Societo, 2006, 17–18.

Pri frekvenco de afiksoj en Esperanto. – *Cejano* 4. Almanako de Tartua Esperanto-Societo. Tartu: Tartua Esperanto-Societo, 2006, 45–46.

Kontaktidest keelevahetuseni läänemeresoome väikerahvastel. – Võro Instituudi toimõndusõq 18. Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus Õdagumeresoomõ maiõ pääl. Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Konvõrents Põlvän, 20.–22. rehekuu 2005. Võro: Võro Instituut', 2006, 27–39.

Johannes Aavik kaj planlingvoj [= Johannes Aavik ja plaankeeled]. – Микроязыки, языки, интерязыки. Сборник в честь ординарного профессора Александра Дмитриевича Дуличенко. Тарту, 2006, 522–528.

Huvitav ja vajalik raamat plaankeeelte ajaloost. [Rets:] Aleksandr Duličenko. Pasaulinēs kalbos beieškant, arba interlingvistika visiems. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003. Aleksandr Duličenko. Maailmakeele otsinguil ehk interlingvistika kõigile. Tartu, 2004. Aleksandr Duličenko. En la serĉado de la mondolingvo aŭ interlingvistiko por ĉiuj. Scio 7. Kaliningrado: Sezonoj, 2006. – Keel ja Kirjandus 12, 2006, 1006–1008.

Vadja keel ja kultuur ajalookatlas. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. 2004–2005. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2006, 219–241.

Enamik anatoomia oskussõnu pärineb kreeka keelest. – Maaülikool, 14.09.2006, 2 (Kirjad maaülikooli ladina keele asjus).

2007

Kolle-pere levikust ja semantilisest arengust. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2007, 33–50.

Isurite asualadest ja algkodust. – Võro Instituudi toimõndusõq 20. Õdagumeresoomõ kodo. Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Konvõrents Võrol, 19.–21. rehekuul 2006. Võro: Võro Instituut', 2007, 13–32.

Taas vere-lõpulistest kohanimedest. – Keel ja Kirjandus 11, 2007, 907–915.

Kaude laenatud sõnade põnev päritolu. – Oma Keel 2, 2007, 16–23.

2008

Ungari fennougristi raamat eesti keeles: Kontekst ja probleemistik. [Rets:] Pál Hunfalvy. Reis Läänemere provintsides. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007. – Keel ja Kirjandus 1–2, 2008, 111–114. [Esimene autor: Szilárd Tóth.]

Keeleraamat vadjalase sulest. [Rets:] Dmitri Tsvetkov. Vadja keele grammatika. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. – Keel ja Kirjandus 6, 2008, 480–483.

Läänemeresoome käändesüsteemidest Mihkel Veske kirjatööde valgusel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53 (2007). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2008, 23–37.

[Rets:] Татьяна Б. Агранат. Западный диалект водского языка. Унифицированное описание диалектов уральских языков, Москва–Гронинген 2007 (Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 26). – Linguistica Uralica 3, 2008, 218–223.

Mälehtüisi ja uurmiisi vad'alaisi kotsilõ. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat 7. Tartu: [Tartu Ülikool], 2008, 187–191.

2009

Vadja haritlane Dmitri Tsvetkov. 1890–1930. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009. 288 lk.

[Rets:] Dmitri Tsvetkov. Vadja keele grammatika. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg, Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2008. – Linguistica Uralica 1, 2009, 49–53.

Mihkel Veske uurimustest soome-ugri keelte morfoloogia vallas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009, 54–71.

Pri la finn-ugra planlingvoprojekto budinos [= Soome-ugri plaankeelesprojekt budi-nos]. – Interlinguistica Tartuensis 9. Международные языки в контексте евро-лингвистики и интерлингвистики. Internaciaj lingvoj en konteksto de eŭrolingvistiko kaj interlingvistiko. Материалы международной конференции (Тарту, 25.–26.09.2009). Тарту: Тартуский университет, 2009, 213–228.

Lakshmiwar Sinha Eestis. – Cejano 5. Almanako de Tartua Esperanto-Asocio. Tartu: Tartu Esperanto Selts, 2009, 17–29.

Plejparte pri Esperanto-seminario en Bulgario [= Kõige rohkem esperantoseminarist Bulgaarias]. – Cejano 5. Almanako de Tartua Esperanto-Asocio. Tartu: Tartu Esperanto Selts, 2009, 51–52.

Võro ja onomatopoeetilis-deskriptiivne *v/r*-tüvi. – Keel ja Kirjandus 11, 2009, 856–862.

2010

Mihkel Veske uurimustest eesti keele leksikoloogia vallas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2010, 9–31.

Soome-ugri plaankeel budinos: Struktuur ja loomispõhimõtted. – Võro Instituudi toimõndusõq 24. Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan. Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2010, 90–112.

2011

Nimeuurimise võlu ja vajadus. – Tootsi taskud 16. Kambja Ignatsi Jaagu Kooli sõna-ilu ja pildivara kogumik. Kambja, 2011, 7.

Nõo kihelkonna talunimedest XIX sajandi keskpaiku. – Võro Instituudi toimõndusõq 25. Ruum, kotus ja kotussõnimeq. Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2011, 46–76.

Vepsakeelsest kirjasõnast. Tõlked ja originaalteosed. – Tõlge kultuuris 55. Kreutzwaldi päevade teadusliku konverentsi teesid. 21.–22. detsember 2011 Tartu. Tartu: EKM Teaduskirjastus, [2011], 4–5.

2012

Ülenurme valla asulatest ja nende nimedest [1]. – Olevik. Ülenurme valla leht, 04.2012, 3.

Tosinkonnast läti laenust, mis enamasti pole seda. – Keel ja Kirjandus 5, 2012, 373–378.

Ülenurme valla asulatest ja nende nimedest [2]. – Olevik. Ülenurme valla leht, 05.2012, 3.

Soome-ugri vahetusüliõpilased ja -õppejõud 1930. aastatel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn. Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2012, 251–270.

Ülenurme valla asulatest ja nende nimedest [3]. – Olevik. Ülenurme valla leht, 06.2012, 3.

Ülenurme valla asulatest ja nende nimedest [4]. – Olevik. Ülenurme valla leht, 09.2012, 3.

Fr. R. Kreutzwald lõunaestlaste piire kompimas. – Võro Instituudi toimõndusõq 26. Õdagumeresoomõ piiriq. Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2012, 30–65.

2013

Liivlasi tähistavatest sõnadest varasemates kirjamälestistes. – Läänemeresoome väikekeelte ja -kultuuride konverents „Läänemeresoome keeled, kultuurid ja kohavaim“. Pühendatud professor Tiit-Rein Viitso 75. sünnipäevale. Tartu Ülikool, 7.–8. märts 2013. Tartu, 2013, 41–43.

Eesti loomaarstiteadusliku oskuskeeke arengust. – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 3, 2013, 15–20.

Aastaraamat peegeldab soome-ugri maailma mitmest kandist. [Rets:] Soome-ugri sõlmed 2010–2011. Fenno-Ugria, 2012. Soome-ugri sõlmed 2012. Fenno-Ugria, 2013. – Keel ja Kirjandus 11, 2013, 866–869.

Vepsakeelsest kirjandusest. – Paar sammukest 28. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2011. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2013, 151–174 (<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/araamat/2011/biblio.htm>).

2014

Vaikimisi Pent Nurmekunnaga. – Pent Nurmekund – keeletark ja õpetaja. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2014, 466–469 (Eesti Võõrkeeleõpetajate Liit. Toimetised 1).

Mihkel Veske panusest vene keelde laenatud soome-ugri sõnade uurimisse. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014, 9–27.

Personal names and denomination of Livonians in early written sources. – Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 5–1, 2014, 13–26.

[Rets:] Vadja keele sõnaraamat. Vad'd'aa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2013. – Linguistica Uralica 3, 2014, 227–233.

Kas emakas või söögitoru? Keelekommentaar. – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 3/4, 2014, 31–32.

2015

Lingua Latina in anatomia. Ladinakeelsed anatoomiaterminid. Häälde, struktuur ja sõnavara. Tartu: Eesti Maaülikool, 2015. 389 lk (Meditšiini- ja loodusteadustermiinid 2).

Ääremärkusi Jaan Kaplinski mitmusekäsitelule. – Keel ja Kirjandus 2, 2015, 121–122.

Esimene vadja keele õpik. [Rets:] В. М. Чернявский, Самоучитель водского языка. Vad'd'a ceele izeõpõtaja. Москва: Кнорус, 2014. – Keel ja Kirjandus 3, 2015, 209–214.

Lõuna-Eesti *a(h)i-* ~ *ä(h)i-*alguliste kohanime päritolust. – Keel ja Kirjandus 10, 2015, 697–710.

Aastaringi lõikude nimetustest läänemeresoomlastel. – Võro Instituudi toimõndusõq 29. Aig õdagumeresoomõ keelin. Toimõndanu Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2015, 29–38.

Vanaturgi kirjamälestised. Levik, avastus- ja uurimislugu, tekstid. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2015, 122–124.

Värvid, arvud, kujundid: Esivanemate maailmapildist // Mäetagused 61: Hüperajakiri / Toimetajad: Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov. Tartu, 69–80. [Autorid: Enn

Ernits, Mikk Sarv, Ülo Tedre, Madis Kõiv, Vello Lõugas, Tõnis Vint, Ants Viires, Ülo Stöör, Heino Eelsalu. 1981. aasta artikli (vt) uuustrükk].

2016

Eesti kohanimeramat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 1055 lk, 54 lk kaarte. [Koostanud Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiris-taja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop].

Uutest perekonnanimedest Eesti-Ingeris ja nende panekust 1922. aastal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2016, 60–79.

Erikelsetest perekonnanimedest Eesti-Ingeris enne ja pärast nimede korrastamist. – Uralo-Indogermanica II: Abstracts. Edited by Szilárd Tibor Tóth. Narva: University of Tartu Narva College, 2016, 7–8.

Põhjalik teos ühe kihelkonna kohanimedest, ajaloost ja muistenditest. [Rets:] Lemming Rootsmäe, Ilse Rootsmäe. Võnnu kihelkonna kohanimed ja minevik. Tartu–Võru: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus; Võru Instituut, 2016. 752 lk. – Keel ja Kirjandus 10, 2016, 804–807.

Eesti-Ingeri isikunimedest XV–XVII sajandil. – Võro Instituudi toimõndusõq 30. Õdagumeresuumlaisi nimeq. Toimõndanu Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 2016, 82–102.

UURITUD ÜLDSÕNADE REGISTER

âkltâ (sa) 38	hajada (vps) 131	kaha (ee, krj, sm) 119
argant (krv) 348, 370	hajeda (vps) 131	*kaivo-vinda (krv) 353
*armo-leipä (krv) 360	hajota (sm) 131	kaksi (sm) 54
	hajuma 131	*kar- 80, 84
beszakít (ung) 128	hansa 97–98	*karč- 81
biblioteekka (vdj) 383	ħar mūhre (pärsia) 76	*kark- 85
bir (turgi) 44–46, 48	has (ung) 120	*kart- 81
	hasas (ung) 120	kartsumdi 119
čehsi-škoulu (vdj) 382	hevonon (sm) 93, 95	kas (krv) 352
čüüpäimet (vdj) 72	hobune 93, 95	kasimatta (krv) 372
	hoor 133	*kaugasi (krv) 351
*drigand (krv) 353	hāma 133	kaulad (krv) 354
	hāmama 133	kauri 74
e’žmi (lv) 57	hāme 66–69	kavto (ers) 54
edimene 57	hāmäläinen (sm) 66	keberneet 135
egy (ung) 38		kebeštšei 135
əi (ha) 38	ijj (ha) 38	*ker- 82
*e jola (mrj) 588	ik (mr) 38	kerma (sm) 122
*emä- 432–433	*ik-kumpa (krv) 358	*keški (krv) 351
emakas 432–433	inni (krv) 369	két (ung) 54
ensimmäinen (sm) 57		kettő (ung) 54
enzimmäne (krj) 57	jaam 99–100	khar-mōhra (urdu) 76
enzimäin (is) 57	jadku (krv) 354	kidzo-külm 122
esimen (vdj) 57	jebima 132	kihv 93
esimene 57	*joñ (mrj) 588	kile 121
estraada-lava (vdj) 382	joobar 134	*kip(p)iä (krv) 356
	jordss 133	kippuranenä (sm) 120
fkä (mkš) 41	*jumal jadga (krv) 352	kipras 120
	*jätä (krv) 361	kipristyä (sm) 120
gräätsinäd (krv) 355		kirama 120
	kabi 134	kirini (ung) 121

kirma (sm) 122	käpristytä (sm) 120	nekk 127
kirme 122	*kär- 83	*nessaatu (krv) 359
kirmetama 122	kärpištuda (vps) 120	nikkar 134
kiroilla (sm) 120	küattiwi (krv) 369	nil- 167–168
kirota (sm, vps) 120	k'ülme (krv) 353	ñil'ed (vps) 167
kiruma 120	kyk (ko) 54	ñil'õg (ko) 167
kiškəvujan aršaš (mr) 73	kyypäin (sm) 72	nireä (sm) 126
kiuting (krv) 354		nirguma 126
kiutud (krv) 372	*lustiga (krv) 368	*no (krv) 400
klymba 137	*lähi- (krv) 352	nu (krv) 370
klympama 137	lähus (krv) 366	nölv 127
*kodusi (krv) 348	*lähüd (krv) 352	nädzelmü-hain 125
*koissuzin (krv) 351		näkk 127
kold- 23	makogni (ung) 124	ñäl'motada (vps) 127
koldas 123	man 158–160	ñäml'otada (vps) 127
kolle 23–36	mant 158–160	nämm 127
kollero (sm) 35	manu 158–160	nämmima 127
kolo (sm) 123	*meeletti (krv) 354	närdima 126
kolt- 30	*meeli (krv) 360	näreä (sm) 128
koltto (sm) 31, 36, 123	melletei (krv) 370	närkäs (sm) 128
kolttonen (sm) 31	menejä (krv) 356	nätsk(e) 125
kolu 123	metting (krv) 354	nätsä (sm) 125
*kor- 82, 87	mettu (krv) 372	nätsäkkä (sm) 125
*korp- 82	*mihs(i) (krv) 400	ñäts'äkkä (krj) 125
kostma 137	millesi (krv) 366	nääkus 126
kostum(m)a 137	*miss(i) (krv) 400	nääre 125
kostutama 137	mogyoró (ung) 124	
kumbra (mrd) 72	mokutama 124	odig (udm) 38
kūolta (lv) 33, 123	muggu (krv) 366	okkər (slk) 42
kup(p)ar (krv) 353	mukolled (krv) 353	okltā (sa) 38
*kur- 82, 87	muul' 124	okkupantta (vdj) 382
kurja (krv) 361	muulukas 124	okupantti (vdj) 382
*kurjatto (krv) 351	*mõnessi (krv) 351	osm 161–166
kurpištuda (vps) 120	määrämmä 139	
*kurs- 87	næræmon (osseedi) 128	pa (mrj) 588
*kõva-lidna (krv) 355		palaita (sm) 128
*kõvas (krv) 352	nakk 127	palata (sm) 128
käbrištuda (vps) 120	nat'sik 125	*palawa (krv) 354

pallaq 128	saag 130	telder 102
pa'lə (lv) 128	saam 66–69	tibla 135
*palo (mrj) 589	saamub (krv) 356	*tiltsiñ (krv) 354
*patud (krv) 361	sabme (sa) 66	toll 119
peks 129	sagarm- (lms) 95	toomi-bombi (vdj) 382
pelleten (krv) 367	sagerm- (lms) 95	torzonborz (ung) 131
pəre (tšuvaši) 44	*sakkali (krv) 355	tov (ers, mkš) 118
piistu 134	salitsa(m)ma 140–141	tselka 133
pista 128	salitsõmma 140–141	tsäi 100–101
pistə (lv) 128	śalutti (krv) 367	tšivilõuka (vdj) 71
pistää 128	samojeed 66–69	tšuhnaa 136
pizdiitama 134	sappima 130	tšurka 136
pitke (krv) 353	saputama 130	*tulõ (krv) 400
pohhuist 135	seemen (krv) 354	tumba 135–136
*poika (krv) 399	selka 133	tur(r)is 131
pool(i)-saari (vdj) 382	selke (krv) 356	tuuga 136
purmuiaka (krv) 368	śemm (krv) 363	tuum 118
purskahtaa (sm) 118	sera (krv) 355	tuumi-bombi (vdj) 382
purskama 118	setu(-) 153–157	tuus 135
purskua (sm) 118	sink sale proo 108–110	tölt 101–102
päks 129	siä (krv) 400	
	śmadsinna (krv) 353	ukkər (slk) 42
raagad (krv) 356	śonn (krv) 367	ummiškengäd (krv) 368
részeges (ung) 130	sot't 135	*urma (mrj) 589
rusu 129	*stelleun (krv) 365	ussikarp 73
rusuma 129	suimi- (ee, krj, lt, sm)	
rusunema 129	143–152	*vajag (krv) 356
ruz (vps) 129	sumdi 119	vaksal 103–104
ruzu (vps) 129	summ 119	vasikas 434–435
räpastama 129	suulemm 123	vejke (ers) 41
räppema 129	*suut-isänt (krv) 355	verme 91
räüs 139		veterinaar- 434–435
räüstämä 139–140	taga jättänd (krv) 356,	viirivärja 18
räütmä 139	370	viluvärat 18
*rüis-kõrröd (krv) 352	taim 130	virakõrraq 395
*rüste (krv) 362	taimen (vps) 130	virges 141
rüüpsima 130	taimi (sm) 130	virivärat 18
	tee 100–101	virivärjä 18

virriväre? 18	бырскöбтыны (ko) 118	либинь 176–177
viru(-) 13–22		либь 175
volka (krv) 399	вöк (ko) 119	лом (udm) 123
voor 196	вельтума (ko) 118	
vörendik 184	вукöдны (ko) 119	моль (ko) 124
*vä(ä)t (krv) 359	вукпотыны (udm) 119	мульы (udm) 124
	вяха (vn) 587	мык-мак вераське (udm)
		124
*wallakuulamin (krv)	дзум (ko) 119	мыктавны (ko) 124
352	дзумгыны (ko) 119	
wallekulamin (krv) 358	дуль (ko) 119	н'ирун' (eveeni) 125
*wiite (krv) 354	дыльды (udm) 119	нöрзыны (ko) 126
*wikanti (krv) 353		назь-назь (udm) 124
		назыны (udm) 124
öhv 93	эуз-яз (udm) 129	начкыны (ko) 124–125
öpönö (vdj) 95	эузыны (udm) 130	неёла (vn) 588
ötik (ko) 38		нёков (ko) 126
	йыламаш (altai) 77	нерöд (ko) 125
*ärä (krv) 361	йыр-пинь (udm) 74	нёред (udm) 125
		ниргыны (ko) 126
öklendezik (ung) 119	кöдзыд (ko) 122	нучкырес (ko) 125
öll (krv) 355	кадж (ko) 119–120	нырзыны (ko) 126
öökima 119	каче (mkš) 120	ныывк (ko) 127
	качо (ers) 120	нылызыны (udm) 127
ühsarwiń (krv) 354	кезъыт (udm) 122	н'эрун (evengi) 125
üks 38–42, 48	келькш (ers) 121	н'эрун' (eveeni) 125
*üvi (krv) 351	кепрöс (ko) 120	нюдз (ko) 124
	кер- (ko, udm) 120–121	няк (ko) 127
yilanbaşı (trg) 77	киль (ko, udm) 121	някыргыны (udm) 126
yksi (sm) 38	кирнемс (ers) 121	някыръяны (udm) 126
yökätä (sm) 119	кормыны (ko) 121–122	нямыль (ko) 127
	кортбаш (tatar) 78	няр (ko) 127–128
ñob (ne) 42	куй прят (ers, mkš) 73	нятша (ko) 125
ñopoi (ne) 42	кумбрят (ers) 73	
ñu'oi (ngn) 42	курмыны (udm) 121	
	кывт (ko) 122–123	орд (ko) 90
анка (vn) 589	кюмбеммет (is) 72	öрдыж (mgr) 90
бырс (ko) 118	лöм (ko) 123	палявны (ko) 128

писькӧдны (ko) 128	сак (ko) 130	хармуһра́ (afgaani) 76
письтыны (ko) 128	сапкыны (ko) 130	хурт-пуçси (tšuvaši) 77
пос (udm) 129	сапкыны (udm) 130	
пӧськытыны (udm) 128		чомболк теемс (ers) 119
пырс (udm) 118	тура(н) (mr) 131	чомболкс (ers) 119
	тӱркак (mr) 131	чыланъмас (hakassi) 77
ропмунны (ko) 129	том (ko) 130–131	
рузразмунны (ko) 129	тур- (ko, udm) 131	шаймыны (ko) 131
рузум (ko) 129		шай-паймунны (ko)
рузыны (ko) 130	улышага (vn) 588	131
	ульшил (vn) 588	

UURITUD KOHANIMEDE REGISTER

Aakaru 208–209	Essu 223	Kama 224
Aakre 209	Everti 223	Kamma 224
Ackeli 226		Kandsi 232
*Agende 210–211	Habni 273	Kannika 230
Ahi- 198–216	Hanni 223	Kanniku 230
*Ahijärv 205	Hansukese 225	Kannuska 225
Ahimäe 205–206	Härjaotsa 235	Kantsi 219
Ahja 201, 205	Härma 223	Kardla 218
Aiamaa 209–210, 220		Kargaja 87
Aiaste 210	Ihaste 225	Kargoja 87
Aitsra 206–207	Iire 230	Kargova 87
Aljo 273	Ilbu 223	Karijärv 219
Alla 233	Indriku 223	Karijärve 235
Alolja 273		Karu 230
Alt-Nüggen (sks) 215, 216	Jaanikese 225	Karumaa 235
Alt-Wrangelshof (sks) 216	Jaanukese 225	Kaskolovka 312
Andrese 223	Jakobi 223	Kauba 223
Andu 223	Jará 93	Keeri 219
Araka 230	Joora 223	Keevendi 229
Araku 230	Joosepi 223	Keevendi-kalloro 237
Arbi 223	Joosti 223	Keevendi-omano 237
Arniku 224	Jõe-Tiksu 236	Kehrimois (sks) 215, 216
Arrohof (sks) 215, 216	Jõksi 228	Kenksi-Kõrvi 236
	Jõksi-rullau 238	Kerge 228
	Jõnni 229	Kerimois (sks) 215
	Järiste 218	Kihu 230
Carlsberg (sks) 217		Kiisa 230
	Kaasmaru 219	Kikka 229
Ella 223	Kabeli 232	Kilgi 230
Embu 223	Kaku 230	Kilgi-Jaagupi 227
Ennu 223	Kaku-orali 237	Kille 224
Ennu-Jüri 226	Kaku-orrali 237	Kitse 229

Klau(s)se 223	Käru 231	Luukase 224
Kleeni 226	Kögli 234	Luukase-karamba 237
Kodosno 273	Kösti 223	Lõsta 230
Koka 228	Kötsi 229	Lõsta-Jüri 227
Kolga 232	Köötsi 229	Lätiküla 218
Koni 224	Külaaseme 220	Lüdimuse 236
Konna 230	Külitse 218	Lüti 231
Konni 224	Külle 224	
Konimuse 236		Maanuse 224
Konnimuse 236	Laane 232	Madi 224
Konimuse-karaho 237	Laari 223	Marguse 223
Konnimuse-karaho 237	Laaska 226	Masakse 228
Korbi 230	Laaska-algo 237	Massakse-valdau 238
Kotiku 231	Lahitsa 230	Mato 224
Kotka 230	Lahka(ja) 228	Matsi 224
Krasnoi 217	Lalli 223	Matsi-Jaagu 226
Krassi 226	Lamba 229	Mentonomon 94
Kriivu 229	Latika 230	Merihärja 235
Krooni 231	Lauri 223	Metonomon 94
Kruusi 231	Lauri-Aadu 226	Metsa-Lauri 227
Krõõla 234	Leemeti 224	Metuonis 94
Krõõla-pampa 237	Leetsi 231	Meuse 224
Kudevef 273	Lemmatsi 225	Meyershof (sks) 215, 216
Kuivalaske 235	Leoske 225	Miilimäe 236
Kuljuse 231	Lepiku 232	Miku 223
Kulli 230	Liiva 232	Miku-Aadu 226
Kulli-kuru 237	Liubene 172	Moiseküll (sks) 215, 216
Kunimäe 236	Liudseppa 217	Moložba 274
Kupi 223	Livland (sks) 173	Moložva 274
Kure 230	Livo 274	Mosina 226
Kureja 272	Lojus 94	Mosna 226
Kögli 234	Lolli 228	Mudaniku 234
Köhna 228	Lombi 232	Muulase 228
Kõlli 225	Lugden (sks) 216, 217	Mõisaküla 219, 236
Kõpla 231	Luitssepa 217	Mõtsküla 236
Kõrve 232	Lukeküla 221	Mäku 225
Käki 230	Luksi 224	Mälgi 224
Kämara 229	Luksi-Aadu 226	Mälgi-Kärsamäe 227

Männiku 232	Pihapalu 236	Reinu 223
Märdi 223	Pihva 221	Remda 274
Märja 235	Piiri 232	Remli 226
	Pika-Matsi 227	Retu 225
Naanu 224	Pilaniku 230	Rigina gora 274
Napa 231	Pirnaku 232	Roa 230
Neu-Nüggen (sks) 215, 216	Pjattšino 303	Roa-Pitau 238
Nigula 223	Plaksi 229	Roni 225
Nuki 232	Poolemõisa 217	Ronni 225
Nuti 228	Praksi 232	Ropka 228
Nõgiaru 219	Prantsu 224	Ropkoy (sks) 216
Nõo 219	Prantsu-Ilbu 226	Rosenbergi 226
Näki 233	Prantsu-Lauri 226	Rujà 94
	Preediku 224	Rõhu 219
Odrakonna 235	Prosta 229	Räisä 233
Oksi 233	Prosta-katso 238	Rätsepä 235
Olepi 224	Prosta-Leetsi 237	Römli 226
Olitsa 273	Pruuli 228	
Oljaga 273	Puki 231	Saagi 226
Oljo 273	Pulma 233	Saare 229
Olli 223	Puru-Araku 237	Saia 230
Orava 217, 230	Puu 229	Sarve 231
Oti-Lauri 226	Põltsamaa 235	Sastavi 229
	Põltsamaa-oti 238	Sepa 228
Paabu 224	Põrna 233	Sereski 225
Paju 229	Põrsa 230	Sermannni 226
Pakla 231	Pähnamaa 222, 235	Siimu 223
Palu 232	Päidu 224	Sikiä 93
Papi 228	Pärdi 223	Silla-Matsi 227
Pedäjä 229	Pärnu 94	Sirgu 230
Peedi 224	Pööri 232	Smenkâf Konetz 314
Peedu 223	Püssä 231	Soe 230
Peetso-Kilgi 227		Soinaste 218
Peetsu 224	Rahingu 219	Solboja 235
Pernavà 94	Rakvere 195–196	Solboja-kora 238
Perniö 94	Ratassepa 235	Soone 222, 233
Pérnokè 94	Raudsepa 235	Sorgsepa 235
	Rebase 230	Sorksepa 235

Soroto 273	Tzirpuieuo 314	Vellavere 220
Spankau (sks) 216	Tzirpuieuo Gora By 314	-vere 187–197
Sudoma 273	Tzisssoua 316	Veretinä 191
Suojõs 94	Tuisu 233	Veretje 274
Suuresaare 236	Tunselmanni 226	Vereva 219
Säru 233	Tõnu 223	Verevi 219
	Tõravere 220	Verijärv 180–181
Šelgunõ 274	Tõrvandi 217, 219	Veskioja 235
Šuojä 93	Tõutsi 224	Vestra 217
	Tõutsi-ostra 238	Vestre 217, 224
Taavitsa 231	Tähtvere 220, 221	Viina-Märdi 227
Taavo 223	Täku 230	Viinamärdi-Aadu 227
Tabuli 233, 234	Täsvere 220	Viisjaagu 227
Tamme 229	Tüki 217, 233	Villa 231
Tamme-Leetsi 237		Villa-berga 238
Tammoja 235	Uhuta 234	Villemi 223
Tamsa 21	Uigu 232	Virumaa 186
Tani 224	Unnipicht (sks) 216	Vjoska 272
Tanni 224	Uueküla 220	Voika 225–226
Tanno 224	Uuta 221	Volmri 224
Tapatsi 231	Uvèda 93	Vose 234
Techelfer (sks) 215, 216		Vosse 234
Tepuri 226	Valgeristi 235	Vossi 234
Tiidu 223	Vanaaseme 236	Votsko 306
Tiirika 224	Vana-Laaska 227	Võngri 234
Tiksu 231	Vana-Nõo 215, 216	Võngri-delau 238
Tilli 225	Vanemba 233	Võngri-karusse 238
Timuski 225	Vantka 225	Võngri-linar 238
Tinni 224	Vapra 228	Võngri-sarau 238
Tiutitsõ 315	Variku 232	Võngri-turno 238
Tohu 231	Variku-Ansu 227	Võngri-valla 238
Tolga 234	Variku-Duckeri 238	Võru 180–186
Tolva 274	Variku-Tõnise 227	Värati 192
Tooma-Peetsu 226	Varimõisa 236	
Tootsi 224	Vastne 233	Õiguse 233
Tsorna 234	Vastse-Nõo 205, 206, 222	
Tširkovitsõ 309	Vati 231	Ähi- 198–212
Tšuditsa 315	Velikaja 273	Äijärv 207

Бесов Нос 264	Каргополь 86, 87	Нерон 588
Вороний остров 273	Карецкий Нос 266–267	Острова Гурия 265–266
Гажий Нос 265	Карицкий Нос 266–267	Пери Нос 268–270
Горка Кюллюево 313	Кербикула 312	Сарожи 270
Гурьи острова 265	Корешница 267	Чура 270
Кала-ручей 266	Коскола Лусское 312	Чяпово 315
Кара 266	Кочковनावолок 267	
	Модуж 268	

ISIKUNIMEDE REGISTER

- Aaver, Endel (1927–2009) 410–602
 Aavik, Johannes (1880–1973) 593–602
 Abramov, Nikolai (1961–2016) 558,
 564, 565, 568
 Abramova, Maria 564
 Adam (XIX saj)²⁰⁶ 399
 Adamson, Hendrik (1891–1946) 608
 Adamtau, Jakob (1893–1973) 607
 Ahlqvist, Karl August Engelbrekt
 (1826–1889) 376, 377, 450,
 451, 457, 466, 561
 Ahrens, Eduard (1803–1863) 447, 448,
 457–461, 484
 Ainson, Johann (1873–1962) 408
 Aksella Rets. Vt Lokk, Aksella
 Alaots, Jaagup (1940–2012) 410
 Alava, Vihtori (1870–1935) 378
 Aleksander III (1105?–1181) 318
 Alfred Suur (849–899) 172
 Allari, Henrik. Vt Seppik, Heinrich
 Richard
 Alvre, Paul (1921–2008) 483
 Amartolos, Georgios (842–867) 175
 Andrejev, Fjodor (XX saj) 549, 562
 Andrejev, I. (XX saj) 549
 Andrejeva, Alevtina (1938–2001) 558,
 564, 565
 Andrianov, Vladimir 133
 Anhimova, Natalja 569
 Anna Ivanovna (XIX saj) 290
 Appelbaum, Christof Albrecht
 (XVIII saj) 344, 357
 Arens, Jakob (1790–1856) 519
 Ariste, Paul (1905–1990) 6, 143, 159,
 378, 391, 539, 588, 593, 594,
 601, 607
 Arndt, Johann Gottfried (1713–1767)
 482
 Arzamazov, Aleksei 612, 613, 614, 622,
 623
 Arzami Očej. Vt Arzamazov, Aleksei
 Arvisto, Erik (1896–1936) 606, 607,
 608
 Asu-Õunas, Ene 534
 Audova, Aleksander (1892–1932) 593
 Aule, Andres 132
 Bacmeister, Hartwig Ludwig Christian
 (1730–1806) 357
 Baer, Karl Ernst von (1792–1876) 501
 Bakhoff, Ann (1852–1903) 109
 Bašnín, Mihhail (1960–2006) 564
 Baženov, Pavel 614
 Becker, Reinhold von (1788–1858) 446
 Berg, Paul. Vt Ariste, Paul
 Bernhard, August Ferdinand (1769–1820)
 446
 Biccó (VI või VIII saj) 172–173
 Bikki (VI või VIII saj) 172–173
 Blumberg, Gustav (1834–1892) 484

²⁰⁶ Sajand näitab isiku tegutsemisaega.

- Bogdanov G. (XX saj) 548
 Bogdanov, Nikolai (1904–1959) 549, 562
 Boller, Anton (1811–1869) 451, 454, 456, 458
 Bopp, Franz (1791–1867) 450
 Boranova, Maria (1895–1980 paiku) 305
 Boranova, Veera (1930–2002) 305
 Borenius-Lähteenkorva, Axel August (1846–1931) 376–378
 Brandt, Adolph Johann (XIX saj) 510–513, 516–519
 Brauer, Karl (1886– enne 1980) 630
 Bremeni Adam (XI saj) 172
 Brodski, Igor 566–569, 571
 Brömsen, Karl Moritz von (?–1822) 517, 518
 Budenz, József (1836–1892) 451, 459, 483
 Busch, Harry (1896–1964) 593
 Bužõ Pavi. Vt Baženov, Pavel
 Böhrling, Otto von (1815–1904) 452

 Császár, Elemér (1874–1940) 532, 533, 535
 Cseh, Andreo (1895–1979) 607, 628
 Csekey, István (Stefan) von (1889–1963) 528
 Curtius, Georg (1820–1885) 451

 Ditmar, Woldemar Friedrich Karl (1795–1826) 357
 Djaťskov, Nikita 294
 Donner, Otto (1835–1909) 451, 452, 480
 Dresen, Helmi (1892–1941) 630
 Dresen, Hilda (1896–1981) 607, 608
 Dreziņš, Ernests (1897–1974) 594
 Dulitšenko, Aleksandr 611

 Eelsalu, Heino (1930–1998) 109, 110
 Eik, Edgar William (1902–?) 630
 Einer, Erik. Vt Arvisto, Erik
 Eller, Kalle 323
 Ernits, Adele (1914–2005) 143
 Ernits, Tiit 5, 6, 263
 Ernits, Villem (1891–1982) 242
 Estam, Johann Georg (1891–1955) 539
 Eurén, Gustaf Erik (1818–1872) 447, 457–459
 Europaeus, David Emanuel Daniel (1820–1884) 376, 377

 Faster, Mariko 171
 Fazekas, Jenő (1906–1979) 533, 538, 541, 543
 Feoktistov, Aleksandr (1928–2004) 37
 Figueroa, Oudekki (1891–1978) 14–16, 290, 401
 Friis, Jens Andreas (1821–1896) 450
 Fählmann, Friedrich Robert (1798–1850) 447, 457

 Gadebusch, Friederich Konrad (1719–1788) 482
 Gandhi, Mahatma (1869–1948) 633
 Ger Liuicus (VI või VIII saj) 172, 173
 Gerassimova, Matjo (Matrjona) (1882–1961) 16, 290
 Gezelius noorem, Johannes (1647–1718) 303, 304, 319, 324, 326, 327
 Ginijatullina, Marina 566
 Glasenapp, Alexander von (XIX saj) 521
 Golejevski, Aleksandr (XIX saj) 502
 Gombocz, Zoltán (1877–1935) 530, 531
 Gorelikov, Anton 384
 Gorki, Maksim (1868–1936) 549

- Gozwinus (XII saj) 178
 Gottlund, Carl Axel (1796–1875) 391
 Grammaticus, Saxo (u 1150 – u 1220) 172, 173
 Grenzstein, Ado (1849–1916) 604
 Grewingk, Constantin (1819–1887) 204, 481
 Grossthal-Suurog, Marie (1879–1959) 109
 Groundstroem, J. J. (XIX saj) 377
 Grounstroem, Fredrik Oskar (1835–1879) 376–378
 Grünthal, Riho 171
 Gurkin, I. (XX saj) 548
 Gär, J. (XX saj) 610
 Gömbös, Gyula (1886–1936) 531
 Güldenstubbé, Nicolai v. (XVIII–XIX saj) 344
 Györke, József (1906–1946) 534, 541, 543
- Haabvere, Raimund (1909–1989) 609
 Haas, Õie. Vt Söster-Haas, Õie
 Hajjam, Umar (1048–1131) 565
 Haldar, Abani Abusan 629
 Hallop, Selma (1908–1991) 594
 Hancock, Ian 109
 Hansen, Marta (1892–1979) 108
 Haritonova, Jelizaveta 556
 Haritonova, Liisa 558
 Hedajät, Sadek (1903–1951) 275
 Heerwagen, Carl L. (XIX saj) 523
 Heinsoo, Heinike 292, 294, 304
 Heller, Johann Friedrich (1786–1849) 447
 Herder, Johann Gottfried (1744–1803) 502
 Herger, Magda (XX saj) 538, 540
- Hermann, Karl August (1851–1909) 448, 459
 Herodotos (u 484 – u 425 eKr) 614
 Hiedel, Edvin 534
 Hiärn, Thomas (1638–1678) 482
 Hollmann, Friedrich August Wilhelm (1833–1900) 459
 Horváth, János (1878–1961) 531–533, 535
 Huhn, Christian (1716–1784) 344, 357
 Humboldt, Wilhelm von (1767–1835) 452
 Hunfalvy, Pál (1810–1891) 451
 Hupel, August Wilhelm (1737–1819) 391, 406, 412, 482–484
 Hurt, Jakob (1839–1907) 482
 Hämäläinen, Matti Eino (1907–1989) 548–550, 562
 Hünerson, Jaan (1882–1942) 527, 528
- Ikola, Niilo (1883–1971) 536
 Iljina, Marina 292
 Issajev, Magomet (1928–2011) 609
 Izjaslavitiš, Svjatopolk (XI–XII saj) 176
 Ivanova, Olga (u 1892 – pärast 1970) 378
- Jalakas, Mihkel 410, 411
 Jannsen, Harry (1851–1913) 536
 Jašov, Viktor 565
 Jefimov, Sergei 384
 Jefimova, Tatjana 291–293, 373, 384
 Jegorova, N. 554
 Jélissejev, Juri 552
 Jelkin, G. (XIX–XX saj) 546
 Jeršov, Viktor 558
 Jeršova, Svetlana 555
 Jessenin, Sergei (1895–1925) 565

- Jovleva, Kat'a (Jekaterina) (u 1893–?) 378
- Jung, Jaan (1835–1900) 482, 484
- Jõekalda, Loit 294
- Jõekalda, Virge 294
- Järvis, Toivo 410, 411
- Jürgenson, Robert Friedrich von (XIX saj) 513, 514, 517
- Kaarde, Johannes (1896–1976) 408, 410
- Kajos, János (XX saj) 538, 541
- Kala, Juho Heikki (1864–1929) 563
- Kallasmaa, Marja 242
- Kálmán, Béla (1913–1997) 538, 539, 543
- Kaplan, Bertha (1910–?) 595
- Karlson, Johannes. Vt Kaarde, Johannes
- Kaššerina, Jelena 554
- Katariina II (1729–1796) 511, 515
- Kaudre, Viktor (1909–1999) 537
- Kekkonen, P. T. 148
- Kelch, Christian (1657–1710) 482
- Kettunen, Lauri (1885–1963) 455, 533, 541–542, 548, 561, 562
- Kikkas, Ali 17
- Kirsanov, Nikolai 310
- Kitzberg, August (1855–1927) 540
- Kiuru, Eino (1929–2015) 565
- Klebensberg, Kuno von (1875–1932) 528
- Knüpfner, Arnold Friedrich Johann (1777–1843) 447
- Kočerina, J. 568
- Koemets, Juhan (1891–1959) 634
- Koeppen, Peter v. (1793–1864) 499, 500–505, 510, 511, 514, 516–519, 521, 525, 526
- Koidula, Lydia (1843–1886) 536
- Koitla, Aleksander. Vt Kook, Aleksander
- Kokla, Tiit 534
- Kolk, Udo (1927–1998) 109
- Kolozsvár Grandpierre, Emil (1907–1992) 534
- Konkova, Olga 292–294, 326
- Kononov, Vassili (1905–1983) 550
- Kont, Karl (1923–2005) 525
- Kook, Aleksander (XX saj) 606, 607
- Kottina, Elvira 554
- Kovács, László (1908–2012) 538, 540–541
- Kraut, Viktor. Vt Kaudre, Viktor
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1803–1882) 499–526
- Krimm, Aino. Vt Undla-Pöldmäe, Aino
- Kruse, Friedrich Karl Hermann (1790–1866) 357
- Kruusalu, Valev (1938–2008) 609
- Kupffer, Gustav Christian (1814 – pärast 1870) 521, 522
- Kuzmin, Kikoria (Grigori) (1889–?) 378
- Kuznetsova, Jekaterina 292, 293, 384
- Köpp, Johan (1874–1970) 527, 528
- Körv, Jakob (1849–1916) 461
- Kärt, Benita (1905–1993) 608
- Köves, Magda. Vt Köves-Andrássy
- Köves-Andrássy, Magda (1910–1992) 538
- Laas, Aleksander (1889–1957) 408
- Lagerlöf, Selma (1858–1940) 630
- Laid, Erik (1904–1961) 307
- Laja, Ferdinand (1889–1956) 408
- Lakó, György (1908–1996) 538
- Lardot (snd Larjuškina), Raisa 564, 565
- Lavotha, Csilla 538–540, 543
- Lavotha, Ödön (1914–1972) 539
- Lebedeva, Valentina 564

- Leinbock, Ferdinand. Vt Linnus, Ferdinand 378
 Leontjev, Kostja (Konstantin) (1908–1984) 378
 Lepik, J. (XIX saj) 604
 Lermontov, Mihhail (1814–1841) 606
 Leskien, August (1840–1916) 451, 453
 Liimola, Matti (1903–1974) 457
 Liiv, Juhan (1864–1913) 608
 Lindberg, Nils-Herman (1894–?) 541
 Lindström, Johan Adolf (1819–1874) 446
 Linnus, Ferdinand (1895–1942) 527, 529
 Linzbach, Jakob (1902–1973) 610
 Liventhal, Nikolai (1916–2004) 608
 Ljovkina, Polina 551, 554
 Logačova, Anastasia (XX saj) 564
 Loginov, M. (XX saj) 549
 Logothetes, Symeon (X saj) 175
 Lokk, Aksella (1918–2014) 536
 Lonin, Rürik (1930–2009) 551, 552, 554, 558, 559, 565, 567
 Loorits, Oskar (1900–1961) 527, 528, 529
 Lukina, Natju (Natalija) (1898–1977) 16
 Luts, Oskar (1887–1953) 540
 Lutzau, Heinrich Karl (1767–1839) 344, 357
 Lönnrot, Elias (1802–1884) 376, 377, 458, 544, 561, 567
 Lübek, Elisabeth (1896–?) 607
 Maksimov, Aleksandr 551
 Maksimov, Vladimir 559
 Maksimova, Roza 551, 554
 Malmgren, Ernfrid Cart (1899–1970) 607, 628
 Mályusz, Elemér (1898–1989) 532
 Mark, Julius (1890–1959) 527–530, 536, 538–540, 542
 Markianova, Ljudmila 556
 Markus, Elena 294
 Melentjeva, L'udmila 565
 Melich, János (1872–1963) 531, 534
 Melnikov, Ontropo (XIX saj) 330
 Meyer, Leo (1830–1910) 483
 Miettinen, Helena 292
 Mihkijev, A. (XX saj) 548, 549
 Miller, Arnold (1908–1961) 536–537
 Mišin, Armas 565, 566
 Mjazovszky, Albert (1913–1991) 538, 541
 Monomahh, Vladimir (1053–1125) 176
 Moora, Harri (1900–1968) 527–529
 Móricz, Zsigmond (1879–1942) 534
 Morohhin, Nikolai (u 1855–?) 614
 Morozova, Aleksandra (u 1855–?) 305
 Mošnikov, Oleg 566
 Mullonen, Irma 556
 Mullonen, Maria (1930–2008) 556, 558, 568, 563
 Munkácsi, Bernát (1867–1930) 455
 Muslimov, Mehmet 291–294, 373, 379, 384
 Must, Gustav (1908–1991) 531–532
 *Mustakka (XII saj) 177–178
 *Mustoikka (XII saj) 177–178
 Mustonen, Oskar Andreas Ferdinand (1856–1927) 376–378
 Mägiste, Julius (1900–1978) 527–529, 538–543
 Mälson, Evald (1903– enne 1978) 594
 Möller, August (XIX saj) 514, 515, 516
 Mühlenthal, Theodor (1827–1890) 481

- Németh, Gyula (1890–1976) 530, 532, 534, 535
- Nestor (u 1056–1114) 176
- Neumann, Selma. Vt Hallop, Selma
- Neus, Alexander Heinrich (1795–1876) 484, 502, 516, 521
- Nevski, Aleksander (1221–1263) 318
- Ney, Gottlieb (1881–1973) 527, 528
- Nieminen, Markku 565
- Nigol, Lembit (1915–1997) 537
- Nigol, Salme (1920–2008) 525
- Nikolajeva, Jekaterina 384
- Noot, Vassili (Vassel) (1906–1951) 531
- Nurk, Anu 534
- Nõmm, Evald (1906–1990) 410
- Nyíró, József (1889–1953) 533
- Oehr, O. (XIX saj) 525
- Oinas, Felix (1911–2004) 531–533, 535, 539, 542, 543
- Ojalo, Jaan (1914–2004) 608, 609
- Ojansuu, Heikki August (1873–1923) 520, 524
- Ojasson, Bernhard (XX saj) 607, 608, 624
- Olup-Haas, Õie. Vt Sõster-Haas, Õie
- Olup-Sõster, Õie. Vt Sõster-Haas, Õie
- Ostwald, Wilhelm (1853–1932) 610, 611
- Pabst, Christian Eduard (1815–1882) 482, 484
- Pais, Dezsö (1886–1973) 535
- Pajusalu, Karl 171, 371
- Paldrock, Aleksander (1871–1944) 631
- Pallo, Alfred (1904–1965) 595
- Palmeos, Paula (1911–1990) 531, 533–534, 543
- Palmeos, Pauline. Vt Palmeos, Paula
- Palu, Johannes (1913–1993) 608
- Panfilov, Vladimir (1926–1993) 37
- Pápay, József (1873–1931) 538
- Paraske, Larin (1834–1904) 329
- Parre, Jüri (1928–1996) 410
- Paulin, Nikolai von (XIX saj) 519
- Peano, Giuseppe (1858–1932) 594
- Pekkanen, Inka 558, 567
- Peltola, Reino (1914–2003) 563
- Perevoštšikov, Juri 614
- Perevoštšikova, Tatjana. Vt Vladõkina
Tatjana
- Pervik, Aino 534
- Peterson, Aleksei 552
- Peterson, Alma (1904–?) 537
- Peterson, Kristjan Jaak (1801–1822) 481
- Petőfi, Sándor (1823–1849) 534
- Petrova, Marina 292
- Petuhov, Anatoli 552, 558, 565
- Pimenov, Mikko (Mihhail) (u 1891–?) 386
- Plinius Vanem (23–79) 171
- Ponomarjov, Aleksandr (XIX saj) 502, 503
- Possart, Paul Anton Fedor Konstantin (1808–1860) 484
- Posti, Lauri Albert (1908–1988) 548
- Pott, August Friedrich (1802–1887) 452, 484
- Praks, Jaan 147
- Pravdin, Boriss (1887–1960) 539
- Prokopenko, Tatjana (1935–2003) 292
- Promet, Lilli (1922–2007) 608
- Ptolemaios, Klaudios (90–160) 171
- Pulkin, Vassili (1922–1987) 565, 566
- Puškin, Aleksandr (1799–1837) 565

- Rahamägi, Johannes Adolf (1883–1916) 605, 606
- Rask, Rasmus Kristian (1787–1832) 445, 450
- Raudalainen, Taisto 292
- Raun, Alo (1905–2004) 530, 531, 543
- Ravdonikas, Vladislav (1885–1966) 548
- Reguly, Antal (1819–1858) 376, 377
- Reidla, Kaljo 410
- Rein, Gabriel (1800–1867) 376, 377
- Reischach-Rieth, Karl (XIX saj) 503
- Reisman, Aleksei. Vt Raun, Alo
- Rembot, Nina 555
- Renvall, Gustaf (1781–1841) 447
- Rets, Aksella. Vt Lökk, Aksella
- Riedl, Anselm Mansvet (1831–1873) 450
- Rikand, Hindrek (1874–1940) 606, 608
- Rink, M. (XIX saj) 500, 517
- Roasto, Mati 410
- Rodionova, Jelena 614
- Rollet de l'Isle, Maurice (1859–1943) 596
- Rosenberg, Jakob (1881–1937) 605–608
- Rozhanskiy, Fedor 294
- Rudaki, Abu Abdullah Dža'far ibn Muhammad (858–u 941) 275
- Russow, Balthasar (u 1536–1600) 482
- Ruus, Neeme (1911–1942) 630
- Rängel, Aleksander (1891–1985) 408
- Rühs, Friedrich (1781–1820) 357
- Saareste, Andrus (1892–1964) 242, 527–529, 532, 539, 541–543
- Saari, Sinikka 558
- Saarsalu, Lembit 14
- Saha, Hillar (1899–1981) 608
- Sakaria, Hillar. Vt Saha, Hillar
- Saks, Paul (1918–2007) 410
- Salminen, Esa-Jussi 614
- Salve, Kristi 567
- Saral, Karl (1880–1942) 408
- Saukas, Rein 143
- Saul, Alfred (1899–?) 594, 601
- Schilling, Georg Gustav (XIX saj) 522–524
- Schimming (XX saj) 398, 399
- Schlegel, Christian Hieronymus Justus (1757–1842) 303, 502, 510
- Schleicher, August (1821–1868) 452, 453
- Schleyer, Johann Martin (1831–1912) 603, 604
- Schott, Wilhelm (1807–1889) 452
- Schubert, Fjodor (1789–1865) 503
- Schuchardt, Hugo (1842–1927) 451
- Schultz(-Bertram), Georg Julius (1808–1875) 484
- Sehwers, Johannes (1868–1940) 398
- Seilenthal, Tõnu 534, 623
- Semper, Johannes (1892–1970) 540
- Sepamaa, Henrik. Vt Seppik, Heinrich Richard
- Seppik, Heinrich Richard (1905–1990) 593, 595, 601, 607, 608, 611, 630
- Seppik, Henrik. Vt Seppik, Heinrich Richard
- Serebrennikov, Boriss (1915–1989) 455, 588
- Setälä, Eemil Nestor (1864–1935) 378, 451, 548, 563, 611
- Setälä, Vilho (1892–1985) 607
- Shakespeare, William (1564–1616) 565
- Sido (XII saj) 178, 179
- Sievers, Eduard (1850–1932) 480
- Sihver, Ülle 411
- Siimer, Mart 623

- Siirak, Erna (1911–1987) 537
- Silakova, Natalia 566
- Silvestr (XII saj) 176
- Simonyi, Zsigmond (1853–1919) 535
- Sinha, Lakshmiswar (1905–1977) 628–635
- Siro, Paavo (1909–1996) 562
- Sjögren, Andreas Johan (1794–1855) 344, 376, 377, 501, 521, 522, 524, 561
- Smuul, Juhan (1922–1971) 608
- Sokolowsky, Emil Georg Hermann (1819–1869) 526
- Sotnikova, Irina 566
- Sovijärvi, Antti (1912–1995) 563
- Spiker, Samuel Heinrich (1786–1858) 357
- Szinnyei, József (1857–1943) 451
- Stahlberg, Hermann (1865–1932) 605, 606
- Stein, Viktor (1841–1873) 111
- Steinthal, Heymann (1823–1899) 453
- Stern, Carl W. (XIX saj) 506
- Stockenberg, Gustav Emanuel (1771–1845) 242
- Stråhlman, Johann (1749–1840) 447
- Strahlmann, Johann. Vt Stråhlman, Johann
- Strogalaštšikova, Zinaida 551, 554, 569
- Sturluson, Snorri (1178–1241) 173
- Suija, Aleksander (1899–1946) 607
- Suits, Gustav (1883–1956) 539, 540
- Suurmets, Avo (1942–1991) 608
- Sõster-Haas, Õie (1912–2008) 534–535
- Säre, Rudolf (1909–1982) 410
- Šahmatov, Aleksei (1864–1920) 175
- Zaiceva, Maria 563
- Zaiceva, Nina 556, 558, 563–569, 571
- Zamenhof, Ludvik Lejzer (1859–1917) 595, 604, 605, 624
- Zilahy, Lajos (1891–1974) 533
- Zsirai, Miklós (1892–1955) 530–535
- Žukova, Olga 565–567, 569
- Tacitus, Publius Cornelius (55–120) 171
- Tagepera, Karl (1894–1993) 408
- Tagore, Rabindranath (1861–1941) 610, 628, 629, 631, 633
- Tammsaare, Anton Hansen (1878–1940) 108, 537, 539, 540, 608
- Tanner, J. Alfred (1884–1927) 148
- Tarvel, Enn 146
- Tauli, Valter (1907–1986) 374, 611
- Tehver, Gabriele Kristine (1894–1978) 408
- Tehver, Julius (1900–1990) 408, 410
- Tervonen, Viljo (1917–2011) 540
- Thakur, Rabindranath. Vt Tagore, Rabindranath
- Thomsen, Wilhelm (1842–1927) 451, 459, 479
- Tiik, Leo (1910–1996) 242
- Tiik, Richard (1905–?) 607
- Tilga, Voldemar (1915–1991) 410
- Tillemann, Erna. Vt Siirak, Erna
- Tkatšenko, Orest 586
- Tomberg, Johannes (1892–1978) 408
- Toomse, Mihkel (1905–1986) 539
- Topman, Leela (1911–1993) 531, 532
- Trautvetter, Ernst (1820–1884) 517
- Trefurt, Friedrich Ludolph (1743–1798) 375, 391

- Trofimova, Dunja (1909–1981) 13, 14, 16
- Tsvetkov, Dmitri (1890–1930) 378, 380
- Tsvetkov, Pavo (Pavel) (1888–1937) 378, 379
- Tšehhov, Anton (1860–1904) 549
- Tšerkassov, Aleksandr (XIX saj) 503
- Tšernjavski, Vitali 294
- Tuglas, Friedebert (1886–1971) 601, 608, 633
- Tumanski, Fjodor (1746–1810) 292, 378, 391
- Turgenev, Ivan (1818–1883) 549
- Under, Marie (1883–1980) 608, 633
- Undla, Aino. Vt Undla-Põldmäe, Aino
- Undla-Põldmäe, Aino (1910–1992) 531, 536
- Uspenski, Pavel (XIX–XX saj) 546, 561
- Vaba, Lembit 143
- Vaher, Villem (1873–1944) 604–607
- Vahtrik, Jakob Hermann (1862–1949) 606
- Valdes, Albert (1884–1971) 408
- Valton, Arvo 565
- Vassiljeva, Fjokla (1887–1976) 307
- Veske, Mihkel (1843–1890) 300, 439–498
- Veski, Johannes Voldemar (1873–1968) 408, 540
- Vhaël, Bartholdus (1667–1723) 445
- Viil, Johannes. Vt Viiret, Juhan
- Viiret, Juhan (1913–1954) 531, 534–536
- Viitso, Tiit-Rein 159
- Vilde, Eduard (1865–1933) 539
- Villeruša, Vaida (1930–2009) 399
- Virányi, Elemér (1897–?) 541
- Vladökin, Vladimir 614
- Vladökina Tatjana 614
- Volkov, Aleksandr 566
- Voolaine, Paulopriit (1899–1985) 520
- Västriik, Ergo-Hart 292
- Waher, Willem. Vt Vaher, Villem
- Wahl, Edgar de. Vt Wahl, Edgar von
- Wahl, Edgar von (1867–1948) 594, 606, 610
- Waldmann, Franz (1847–1903) 604
- Weirich, Theodor D. (XIX saj) 522
- Weisbart, Josef (1887–1946) 594
- Wiedemann, Ferdinand Johann (1805–1887) 199, 344, 357, 358, 447, 448, 450, 453, 457, 459, 461
- Wilde, Peter Ernst (1732–1785) 406, 412
- Õispuu, Jaan 565
- Õpik, Elina (1928–2006) 391
- Иванчаповъ, Васко (XVI saj) 315
- Ивичюсовъ (XVI saj) 316
- Игала. Vt Юречинъ, Игала
- Игамас (XVI saj) 317
- Либиар Фастов (X saj) 174
- Микулин, Чюлвея (XVI saj) 313
- Мостокъ (XII saj) 176
- Пелгуй (XIII saj) 318
- Пелгусий (XIII saj) 318
- Чуллуевъ, Олексейко (XVI saj) 313
- Чебеевъ, Палка (XVI saj) 315

Чюдинъ, Юреча (XVI saj) 316
Чюлвея. Vt Микулин, Чюлвея
Чюлинъ (XVI saj) 313
Чючюлинъ, Николай (XVI saj) 315

Юреча. Vt Чюдинъ, Юреча
Юречинъ, Игала (XVI saj) 316
Юрчинъ, Петрокъ (XVI saj) 316
Якушовъ, Юрча (XVI saj) 316